

מרדכי אלטשולר

י ה ו ד י
מ ז ר ח
ק א ו ו ק א ז

יהודי מזרח קאווקאז

יד יצחק בן־צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים

מרדכי אלטשולר

יהודי מזרח קאוקאז

תולדות היהודים ההרריים
מראשית המאה התשע-עשרה

המכון ליהדות זמננו

מכון בן-צבי

לחקר קהילות ישראל במזרח האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים תש"ן

יוצא לאור בסיוע המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות

© כל הזכויות שמורות למכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תש"ן
הפקה: מיכאל גלצר • סדר־צילום: יד יצחק בן־צבי • לוחות: שלמה נתן • הדפסה: אחוה

עיצוב העטיפה: גדעון דן

נדפס בירושלים

מסתייב 1-031-235-965 ISBN

לזכר אחי
צבי (הרש) אלטשולר ז"ל
תרי"פ-תשמ"א

יהודי קאווקאזי

מאות שנים חלפו מאז
היום שבו עיני פליט
ראו שלגים על הר קאווקאז
וניא של גרוזיה טרביית

מאז היום בו רדוף גורל
ידוע חלי ונגון
בו עם נושא נפשו אל על
הגיע הנה מציון

★ ★ ★

שנה שפתו ולבושו
במארחיו ראה אחים
והתקשר בכל נפשו
לארץ מכניסת אורחים.

אך החזון פועם בו עוד,
דת הקדומים חיה לעד
וזכר מכורת אבות
חשל פליטים לעם אחד.

נפשו זכה פיהלום,
פה זרהה טהור ועז
אניר תורת משה ינשם
אורחנו בהרי קאווקאזי

לבדיב, 1897

פתח־דבר

בגל האחרון של העלייה מכרית-המועצות בתקופה האחרונה נכללו בני עדת יהודי הקאווקאז המזרחי, אותם יהודים הרריים מכני תפוצה יהודית יחודית זו, שנפשם כמהה להתאחד עם אחיהם בישראל. ידיעותינו על תולדותיה של עדה מפלאה זו מעטות ביותר, ולפיכך בא ספר זה לתרום את חלקו הצנוע לשילוב קורותיהם של היהודים ההרריים במאתיים השנים האחרונות במכלול תולדות עם ישראל כדורות האחרונים.

הספר שהוא פרי מחקר של יותר מחמש-עשרה שנים, לא היה בא לעולם בלא האוספים החשובים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ספריית המרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה באוניברסיטה העברית, הארכיון הציוני המרכזי (ירושלים), הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (ירושלים) והארכיון של עדת הספרדים בירושלים. בעלי חשיבות רבה לנושא המחקר היו הגנזים של ספריית אוניברסיטת הלסינקי, ספריית אוניברסיטת קולומביה בניו-יורק, הספרייה הציבורית העירונית של ניו-יורק, וכן ספריית הקונגרס בווינגטון וספריית אוניברסיטת מישגן (אן-ארבור). תודת המחבר נתונה להנהלת מוסדות אלה ולעובדיהם, שלא חסכו מאמץ והעמידו לרשותו את החומר המבוקש.

תודה מיוחדת לעשרות מבני עדת היהודים ההרריים שניאותו להתראיין, ובכך השלימו והרחיבו את החומר בכתב, וכן לחברים ולעמיתים, שיקצרו המצע להזכיר כאן את שמותיהם, אשר במשך שנים הפנו את שימת-לבו של המחבר למאמרים ולכתבות על נושא מחקר, או אף שלחו ביוזמתם חומר בנדון.

תודה מיוחדת חב הכותב לשמעיה שלמיאב ולנועה ישי (ראביבי), שתירגמו בשבילו כמה מאמרים מטאטית-יהודית, לפרופ' צבי גיטלמן מאוניברסיטת מישגן, אשר הזמין צילומי מאמרים מכרית-המועצות, כמו גם לגב' מאיה גל (קריגל) ולמר דן חרוב, שסייעו במשך שנים בשקדנות ובמסירות באיסוף החומר ומיונו.

עוד תודתי נתונה לפרופ' שמואל אטינגר ז"ל ולפרופ' מיכאל זנד יבל"א, שקראו את כתב-היד והעירו הערות חשובות ומועילות.

לראש מכון בן-צבי הקודם הפרופ' נחמיה לבציון, לראש המכון הנוכחי הפרופ' מיכאל אביטכול, לוועדה האקדמית של המכון, שיזמו את ההוצאה לאור של הספר; למר מיכאל גלצר, שילווה במסירות את הכנת החיבור לדפוס, ולמר חיים מילקוב, ששקד על העריכה הלשונית, נתונה ותודתי העמוקה של המחבר.

למימוש המחקר והוצאתו לאור סייעו קרן הזיכרון למען תרבות יהודית (ניו-יורק), האגודה לחקר תפוצות ישראל (ירושלים), המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח שלידי משרד החינוך והתרבות והמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. על כך יבואו על הברכה. בלא העזרה, העידוד והסיוע של כל האישים והמוסדות המוזכרים, והללו ששמותיהם לא צוינו, לא היה מחקר זה רואה אור. יבואו אפוא כל אלה על התודה והברכה.

תוכן העניינים

	מבוא
15	
32	פרק ראשון: המעמד החברתי-פוליטי
32	א. היהודים בקאוקאז עד לכיבוש הרוסי
	1. ראשית היישוב היהודי בקאוקאז 32
	2. התהוותן של קהילות היהודים ההרריים 37
	3. היהודים ההרריים וממלכת סור 39
	4. תקופת השפל 43
	5. שבטים ועממים 'ממוצא יהודי' 52
56	ב. סיפוח הקאוקאז לרוסיה
	1. הכיבוש 56
	2. המרד הגדול 61
70	ג. בין זכויות שוות להפליה
83	ד. בין הרס לתקווה — המהפכה ומלחמת-האזרחים
93	ה. בין שתי מלחמות-העולם
	1. באפוסטרופות של יק"פ 94
	2. במחצית השנייה של שנות העשרים 102
	3. בשנות השלושים 107
108	ו. הגבורה והשוואה (1941-1945)
	1. בחזית ובעורף 108
	2. לנוכח השואה 117
127	ז. לאחר מלחמת-העולם השנייה
132	ח. האוכלוסיה הסוכנת והיהודים
147	פרק שני: תהליכים דמוגרפיים ותפרוסת ישובית
147	א. תהליכים דמוגרפיים
	1. גודל האוכלוסייה 147
	2. החלוקה הגיאוגרפית 153
	3. החלוקה בין המינים 157
158	ב. תפרוסת ישובית
	1. תושבי הכפרים 159
	2. קהילות בערים 201

236	פרק שלישי: חיי הכלכלה
236	א. מאה שנות המשטר הישן
	1. החקלאות 236
	2. המסחר 247
	3. מלאכה וחרושת 257
	4. המיסוי 263
270	ב. התקופה הסובייטית
	1. התיישבות חקלאית 275
	2. השתלבות היהודים בכלכלה הסובייטית 298
303	פרק רביעי: המשפחה והקהילה
303	א. המשפחה
311	ב. הקהילה
	1. נשיא ופרנסים 313
	2. הרבנות 315
	3. ערבות הדדית 335
	4. בית־הכנסת 343
357	פרק חמישי: תרבות וחינוך
357	א. הלשון הטאטית־יהודית והמרו"לות בה
	1. הלשון 357
	2. המו"לות 373
386	ב. חינוך והשכלה
	1. הלימוד המסותי 387
	2. בית־הספר 392
	3. מוסדות חינוך סובייטיים 400
	4. ידיעת קרוא וכתוב 414
	5. כמערכת החינוך הלא־יהודית 415
423	ג. ספרות ואמנות הבמה
	1. ספרות 423
	2. אמנות הבמה 456
467	פרק שישי: יחסים בינעדתיים, ארץ־ישראל, ציונות ועלייה
467	א. היהודים ההררים ויהודי רוסיה בקאוקאז המזרחי
477	ב. ארץ־ישראל, ציונות ועלייה
	1. שלוחי ארץ־ישראל בקאוקאז 477
	2. עולי־רגל והיישוב הישן 482
	3. הציונות ועליוחיה 486
523	אחרית־דבר

נספחים

- 529
531 א. אוכלוסיית היהודים ההרריים לפי ישובים
532 ב. רבנים ושו"בים במאה התשע-עשרה
533 ג. בתי 'תלמיד כונה' במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה
534 ד. חלוקת בעלות של יהודים על קרקעות, מטעים וכרמים (1886)
536 ה. תלונת יהודי חושמאנזיל למפקד הרוסי
537 ו. מנהגי היהודים ההרריים
540 ז. יהודי נאלצ'יק בראשית המאה העשרים
542 ח. תקנות של אגודה לעלייה
542 ט. תזכיר אל התנועה הציונית (1919)
543 י. השכונה היהודית בקובה (1936)
544 יא. התכתבות גרמנית-נאצית על היהודים ההרריים
549 יב. מתוך זכרונות של איש משרד-החוץ הגרמני-נאצי בקאוקאז
550 יג. מתוך תזכיר של יהודים הרריים לשלטונות (1960)
553 יד. ויכוח בפריודיקה הסובייטית (1981-1982)

557 קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

633 מפתח

רשימת הלוחות

154	2.1 יהודים הרריים בארבעה מחוזות, 1886-1867
154	2.2 האוכלוסיה הכפרית של היהודים ההרריים לפי מחוזות, 1897
155	2.3 חלוקת האוכלוסיה היהודית העירונית לפי ערים, 1897
156	2.4 חלוקת האוכלוסיה העירונית של היהודים ההרריים, 1900
157	2.5 היהודים ההרריים לפי רפובליקות, 1926
161	2.6 אוכלוסיית היהודים ההרריים בהפטרואן, 1873-1929
171	2.7 חלוקה לאומית של אוכלוסיית מאמראץ', 1926
174	2.8 אוכלוסיית היהודים ההרריים בקארצ'אן, 1867-1886
176	2.9 חלוקה לאומית של אוכלוסיית גמייד, 1926
177	2.10 אוכלוסיית היהודים ההרריים במוגאטיר, 1867-1897
180	2.11 אוכלוסיית היהודים ההרריים בניוגדי, 1867-1926
186	2.12 אוכלוסיית היהודים ההרריים באקסאי, 1867-1926
196	2.13 חלוקה לאומית של אוכלוסיית יאנגי־קנט, 1926
197	2.14 חלוקה לאומית של אוכלוסיית חאסאב־יורט, 1926
210	2.15 היישוב היהודי בקובה, 1856-1916
219	2.16 התפלגות אוכלוסיית דרבנט לפי לאום ולפי דת, 1886
224	2.17 ההתפלגות הדתית של תושבי דרבנט, 1824-1959
226	2.18 חלוקה לאומית של אוכלוסיית טמיר־חאן־שורה
228	2.19 יהודים בפטרובסק, 1890-1912
229	2.20 ההרכב הלאומי של תושבי מאחאץ־קאלה, 1926
230	2.21 ההרכב הלאומי של תושבי גרווני, 1926
232	2.22 האוכלוסיה היהודית בנאלצ'יק, 1874-1926
253	3.1 היהודים המתפרנסים על המסחר הזעיר, 1886
261	3.2 פרנסות היהודים בקובה, 1888
274	3.3 פרנסות היהודים ההרריים בדאגסטאן, נאלצ'יק, קובה ומוודוק
358	5.1 התפלגות אוכלוסיית היהודים ההרריים לפי שפת־האם, 1926
380	5.2 פרסומים בטאטית־יהודית, 1934-1941
383	5.3 חלוקה של הפרסומים בטאטית־יהודית לפי חחומים, 1937-1941
390	5.4 חלמידים ב'חלמוד־כונה' בדאגסטאן, 1895, 1901-1903
402	5.5 החלמידים בבית־הספר של היהודים ההרריים בבאקו לפי כיתות
414	5.6 התפלגות ידע־י קרוא וחכוּב לפי רפובליקות, 1926
416	5.7 יהודים בכתיב־ספר יסודיים בקאוקאז, 1869-1899
489	6.1 חלוקת השוקלים לפי מקור פרנסה, 1901
510	6.2 התפלגות לפי גיל של המבקשים לעבור לחקלאות בא"י, 1924
512	6.3 המבקשים לעבור לחקלאות בא"י לפי גיל ראשי המשפחה, 1925
513	6.4 חלוקת משפחות היהודים ההרריים בירושלים לפי גודלן, 1926
514	6.5 התפלגות היהודים ההרריים בשכונות ירושלים, 1926
514	6.6 מקורות הפרנסה של ראשי המשפחות בירושלים, 1926
517	6.7 יהודים הרריים עולים לישראל, 1972-1981
518	6.8 יהודים הרריים מסורבי־עלייה, 1986
519	6.9 מסורבי־עלייה לפי שנת הגשת הבקשה להיתר־יציאה
519	6.10 מסורבי־עלייה לפי גיל
521	6.11 התפלגות לפי גיל של 264 משפחות עולים, 1976

נספחים

531	א. אוכלוסיית היהודים ההרזים לפי ישובים, 1867-1926
532	ב. רבנים ושרי"בים לפי קהילות
533	ג. כתי' תלמוד-כונה' והתלמידים בהם, 1867-1886
534	ד. הבעלות של יהודים על קרקעות, מטעים וכרמים, 1886

רשימת איורים ומפות

18	ספרים על הקאוקאז מהמאה התשע-עשרה
48	בית-הקברות העתיק של אבא סוכה
49	מצבות כבית הקברות של אבא סוכה
65	האימאם שאמיל (1797-1871)
69	קהילות היהודים ההרזים כמאה התשע-עשרה
72	יהודי הרזי כראשית המאה העשרים
80	יהודים צעירים כראשית המאה העשרים
88	פארטיזאנים אדומים בקאוקאז כמלחמת האזחים
91	חיילים יהודים בצבא הצאר
99	יהודי הרזי כראשית המאה העשרים
113	ישעיהו אלעזרוב, גיבור ברית-המועצות
116	שתיאל אבראמוב, גיבור ברית-המועצות
118	החלוקה האדמיניסטרטיבית בתקופת מלחמת העולם השנייה
130	מכתב מקאוקאז אל נחמן סעדיה
139	אגרת של הרב יעקב יצחקי אל י"ל גורדון
140	אגרת תשובה של י"ל גורדון אל הרב יעקב יצחקי
153	אוכלוסיית יהודי הקאוקאז המזרחי — תרשים
181	בית ככפר ניוגדי כמאה התשע-עשרה
189	הכפר טארקי — מראה כללי
203	בית-הקברות היהודי כבאקו (שנות השישים של המאה העשרים)
206	העיר קובה כסוף המאה התשע-עשרה
209	יהודיות בקובה
211	אשה יהודיה מקובה (סוף המאה התשע-עשרה)
212	משפחה יהודית בקובה בימינו
217	אשה יהודיה כדרבנט כסוף המאה התשע-עשרה
221	קבוצת נשים יהודיות מרבנט (סוף המאה התשע-עשרה)
251	רוכל יהודי (שנות העשרים של המאה העשרים)
277	סופרי יידיש בכיקור אצל יהודים הרזים שהתיישבו בקרים
285	קולחוזו של יהודים הרזים ע"ש 'אוזט'
304	אם ובת בלבוש מסורתי
308	משפחת יהודים הרזים כראשית המאה העשרים

328	הרב יעקב בן יצחק יצחקי
336	משפחת יהודים הרריים בסדר פסח
338	משפחת יהודים הרריים בקובה בערב ראש השנה
348	רימונים וידות לקריאה בתורה
350	בית־כנסת בקובה
352	בית־כנסת בקובה, שנהפך לבית־מלאכה
355	ארון־הקודש בבית־הכנסת בדרכנט
356	פנים בית־הכנסת בדרכנט
367	קבוצה יוזמת להעברת הכתב של טאטית־יהודית לאוחיות לאטיניות
370	ארבעה שלבים בתחקיק של הלשון הטאטית־יהודית
375	עיתונים בטאטית־יהודית בכתב עברי
378	ספרים מאת ז' חודאינאטוב בטאטית־יהודית
396	פעילי בית־הספר היהודי בדרכנט
412	שער ואיורים מספר לימוד בטאטית־יהודית: בית־ספר יהודי בבאקו
420	'חלמיד כונה' בדרכנט
431	שלמה ממרי — מספר ספורי־עם מקצועי
434	הסופר העברי יוסף בן חיים שור עם בנו
440	יונו סמיונוב, משורר ומחזאי
449	מישי באחשייב, משורר, מחזאי ומספר
450	חיוגיל אבשלומוב, מספר ומבקר
460	להקת היהודים ההרריים מצפון הקאווקאז
472	משפחה של יהודים הרריים
480	כתב שד"ר מארץ־ישראל לקאווקאז
488	צירים מהקאווקאז בקונגרס הציוני
496	יחזקאל ניסנוב, ממיסדי 'השומר'
497	צבי ניסנוב, שומר בעין־חרוד
499	אהרן בנימיני, רופא כגמנסיה הרצליה
507	גרשון מוראדוב, מפעילי 'החלרץ' בקאווקאז

מבוא

הקאווקאז (Kavkaz) הוא אחד מחבלי-העולם הצבעוניים ביותר של הטבע והנוף האנושי. 44,000 הקילומטרים הרבועים, המתוחמים ממערב בים אֶזוֹב ובים השחור ובמזרח בים הכספי, נהוג לחלקם לשלושה חלקים עיקריים: קדם-הקאווקאז המישורי בצפון, צפון-הקאווקאז המבוחר בהרים גבוהים במרכז, ועבר-הקאווקאז בדרום. שלשלות הרים של הקאווקאז הגדול והקאווקאז הקטן, הנמשכות מצפון-מערב לדרום-מזרח, מחלקות את צפון הקאווקאז ועבר-הקאווקאז למזרח ולמערב. המזרח חסום בפני רוחות מערביות, מושפע מזרימות-אוויר יבשתיות של אסיה התיכונה, ואקלימו בחלק המישורי הוא בעיקרו תת-טרופי יבש. אך ככל שעולים מעל פני הים משתנים והולכים במהירות האקלים, הצומח והחי. רגלי ההרים מכוסות בערבות וירוק, ופסגותיהם עוטות שלגים וקרזונים רוב ימות השנה. כינות להרים מפכים נחלים, היוודים בעוז וברעש, ויוצרים מפלים מרהיבים ותהומות בלתי-עבירים. כססגוניות הצומח והחי כן רבגוניותו של ההרכב האתני בקאווקאז.¹

אלפי שנים שימש הקאווקאז גשר בין דרום-מזרח אירופה לבין אסיה; דרכו עברו שבטים ועמים, ורובם טבעו את חותמם על אוכלוסייתו. ההרים הבלתי-עבירים הפכו את הקאווקאז, בעיקר את צפונו, לארץ-מקלט לשבטים וקבוצות נודפות,² פני השטח סייעו לרבדים האתניים השונים לשמור על יחודם ולשונם, ואף השפיעו על הגברת הפיצול בתוכם. בקאלידוסקופ אתני ולשוני זה השתקפו גם היהודים, שהובאו לכאן על-ידי אחדים מן הכובשים, או שחיפשו בו מקלט מפני רודפיהם. הפיצול שהיה מנת-חלקם של שבטים לא מעטים, לא פסח גם על האוכלוסיה היהודית. בקאווקאז התהוו אפוא שתי קהילות יהודיות, הנבדלות זו מזו בלשונן, בתרבותן, ובמידה רבה גם בתולדותיהן. במערבו של עבר-הקאווקאז התגבשה עדת היהודים הגרוזיים, ובמזרחו עוצבה אחת מעדות ישראל שנהוג לכנותה 'יהודים הרריים'.

יהודי הקאווקאז המזרחי כינו עצמם דז'יהור (יהודי), וחלק מן האוכלוסיה הסובבת אותם היה מכנה אותם בשם יְהוּד או דז'יהות, שמת שהיתה בהם נימה של לעג.³ עם הכיבוש הרוסי פגשו השליטים החדשים בקאווקאז יהודים שונים מאלה שהכירו קודם לכן. חלק מיהודי הקאווקאז המזרחי התגוררו בכפרים כינות להרים, ולכן כינו אותם יהודים הרריים, ובתורכית: דאג-צ'ופוט (Dag-Chufut) או דאג-דז'יהור. שם זה היה, כנראה, שכיח יותר בצפון-הקאווקאז, למעט דאגסטאן (Dagestan), מאשר בעבר-הקאווקאז.⁴ בתנועה הציונית, ובעקבות זאת גם בארץ-ישראל, היו לעתים כינוייהם יהודים יְרֻקְסִים,⁵ קאווקאזים, דאגסטאנים, שמות הלוקים בחוסר-

- 1 גבוודצקי, 1958; קונסטאנטינוב, 1928; קונסטאנטינוב, 1930.
- 2 חופעה זו ניסח חוקר הקאווקאז אוסלאר באמירחו, ש'הקאווקאז לא היה מקום לגירת עמים, אלא מקלט לעמים נרדפים שהושמדו במישור' (מצוטט על-פי סקר דאגסטאן, 1901, עמ' 36).
- 3 סליביצקי, 1868, עמ' 23; צ'רטקובר, 1933, עמ' 4; יופה, 1962. נאדו'דין (1901), עמ' 165 טרען, כי הלוגינים היו מכנים את יהודי הקאווקאז המזרחי 'אשכנזי', אך דומה כי מקור זה אינו מדריק.
- 4 יהודים הרריים, 1885; האן, 1892, עמ' 183; סקר דאגסטאן, 1901, עמ' 40; נאדו'דין, 1901, עמ' 165; מילר, 1903, עמ' 160; קוזובסקי, 1906, עמ' 306; אסער-ביי, 1931, עמ' 191.
- 5 טהון, 1957, עמ' 109.

דיוק. מחמת הקירבה הלשונית בין שפתם המדוברת לבין הטאטית שבפי המוסלמים בעלי שם זהה,⁶ השרש בעשורים האחרונים השימוש בשם 'טאטים'. הסובייטים משתמשים בשם זה בעיקר מנימוקים פוליטיים, כדי לטשטש את השתייכותה וקשריה של העדה לעם היהודי, בעוד הפרסומים מחוץ לברית-המועצות עושים זאת מחוסר-ידיעה.⁷

משמעות המונח טָאט (Tat) או טאד (Tad) לוטה בערפל. עד כמה שידוע, המושג מופיע לראשונה במאה השמינית. לדעת חוקרים אחדים, כונו בשם זה או קראו לעצמם קבוצות אוכלוסיה בקאווקאז, בקרים, באסיה התיכונה, בסיביר, בפרס, בהונגריה ובמונגוליה. יש חוקרים המניחים, כי השם טאט הוא כינוי שניתן על-ידי בעלי לשונות תורכיות לדוברי שפות איראניות, ויש הסבורים כי בשם טאטים כינו שבטים נוודים קבוצות של אוכלוסיה נושבת בלא הבדל לשון ותרכות.⁸ לדעתו של פ' ז'וזה (P. Zhuze), הכיל המושג טאט כמה משמעותות: משמעות של עבד או אדם משועבד, בלתי-מאמין, או אדם ממוצא פרסי; מכל מקום, היתה לו לרוב קונטאציה שלילית. עוד בשנות העשרים של המאה העשרים נודעה למלה טאט משמעות של 'מבוזה, מלוכלך, עבד עלוב וכיצא באלו'.⁹ אך מכל האזורים שבהם ישבה אוכלוסיה שכונתה טאטים, לא נקשר, עד כמה שידוע לנו, מוצאה האתני ליהודים אלא בקאווקאז; קרוב לוודאי משום הקירבה הלשונית שלהם אל שפתם של היהודים ההרריים, וכן משום שהטאטים התיישבו בקאווקאז בזמן סמוך להתגבשות הקהילות של היהודים ההרריים. חוקרים רבים מניחים, כי הטאטים הושבו בקאווקאז בימי שושלת הסנידים, שביקשו לחזק את האלמנט האיראני בספר הלא-יציב של האימפריה. אחדים אף סוברים, כי הטאטים הובאו לאיזור ככוח-מגן, שעיקר תפקידו היו צבאיים.¹⁰ יש הטוענים, כי המוצא האתני של הטאטים בקאווקאז הוא תערובת של פרסים וארמנים,¹¹ בעוד אחרים מדגישים, כי עוד לפני התיישבותם בקאווקאז הם היו בני-תערובת של פרסים ויהודים.¹² על-פי דעות אלו, לא היו מעולם הטאטים על אדמת קאווקאז יהודים. אך יש גירסה, שאותה מביא אסף אהרונוב מקובה, כי הטאטים אינם אלא יהודים הרריים שאוסלמו בקאווקאז עצמו, וכך הוא כותב:

- 6 על נושא זה ביתר הרחבה להלן עמ' 357-371.
- 7 כך, למשל, כותב לבנטל (1952, עמ' 62) 'הטאטים נקראים יהודים הרריים'. גם קולאו' (1956, עמ' 203) מכלכל בין הטאטים לבין היהודים ההרריים. הטענה שמשמיעים אחדים מן היהודים ההרריים (ראה יחננוב, 1978), כי בישראל כבונה מכנים אותם טאטים על מנת להטיל דופי ביהדותם ולהעליכם אינה מבוססת.
- 8 עיין לירשקביץ', 1971; שאפסוביץ', 1914. עמ' 300: ל.ל., 1894. עמ' 30; וולקובה, 1973, עמ' 46-48; קורדוב, 1913, עמ' 162; טולסטוב, 1960, עמ' 92-94; מינורסקי, 1934, עמ' 755-757; אייכוואלד, 1834, עמ' 394; קוהובסקי, 1906, עמ' 305; ויינבאום, 1888, עמ' 75. ב-5-15 באפריל 1971 התקיים במאחאץ-קאלה סמינר על האנומאסטיקה של הקאווקאז ובו הרצה מ' יחילוב על משמעות המונח 'טאט' (אתגונפריה סובייטית, 1971, גל' 6, עמ' 163).
- 9 ז'וזה, 1930. בשלהי המאה התשע-עשרה ציין ל' לופאטינסקי, כי 'הטאטים מסתירים את לאומיותם כיוון שרואים בה דבר מה בזוי ולכן מציגים את עצמם כטאטארים'. ל.ל., 1894, עמ' 29. הנרי גיאורג (1895, עמ' 169) מציין, כי הטאטים נתפסים על-ידי האוכלוסיה של הסביבה כרמאים, גנבים, חצופים ושנונים.
- 10 קומארט, 1873, עמ' 24; ארקט, 1888, עמ' 297-298, והשווה סאמורסקי, 1925, עמ' 26; יודט, 1904, עמ' 176; קורדוב, 1913, עמ' 162; מרזבאכר, 1901, כרך 1, עמ' 218.
- 11 ארקרט, 1888, עמ' 297.
- 12 סקר דאגסטאן, 1901, עמ' 40; קוהובסקי, 1904, עמ' 22. אניסימוב (1888, עמ' 182) כותב: 'עוד בפרס התערבכו היהודים עם שבט הטאטים האיראני, בעוד אחרים קיבלו את דת האילילים של האחרונים [האיראנים], הפיצו האחרים את ח משה בין האיראנים'. בעקבותיו הולך גם האן, 1892, עמ' 183.

יתר ממאה אלף מחמדים היושבים כפלך באקו משתמשים כלם בשפה הזאת [הלשון הטאטית] והם בעצמם (לא רק לפי דברי ההררים בלבד, גם לפי דבריהם) מודים, כי עברים היו ובחזקת היד הכניסו אותם בימי ממשלת החאנים תחת כנפי הדת המחמדים, ועל אמתות דבריהם מוכיחים ומעידים רוב המינהגים המשתמרים ביניהם עד היום כמו בינינו.¹³

סיע לעמדה זו ניתן אולי למצוא בעדות האומרת, כי רבים מן הטאטים 'עודם מחזיקים בספרי העברים ונוצרים אותם מכל משמר, כי מרשה הם למו מאבותיהם', וגם נותנים לילדיהם שמות מן המקרא.¹⁴ אליהו אניסימוב (Anisimov) מעיד, כי אף-על-פי שהוא בן עדת היהודים ההרריים היה לו קשה להבחין ביניהם לבין הטאטים על-פי המראה החיצוני, 'ולעתים ניתן היה להבדיל את המוסלמים לפי הפיאות הגזוזות, כיוון שהיהודים ההרריים מגלחים את הראש ומשאירים פיאות קצרות'.¹⁵ ביסוד כל הדברים האלה מן המאה התשע-עשרה נעוצה ההנחה, שחלק מן הטאטים מוצאם מן היהודים, אך לא נאמר בהם שמוצאם של היהודים ההרריים מן הטאטים, או שהיהודים ההרריים אינם אלא טאטים.

בין שתי מלחמות-העולם נהגו לרוב השלטונות הסובייטיים להבחין בין היהודים ההרריים לבין הטאטים כשתי קבוצות אתניות, שאמנם דוברות שפות קרובות או להגים של אותה שפה ורק בעשורים האחרונים מרבים הפרסומים הסובייטיים לכנות את היהודים ההרריים טאטים ובכך להדגיש את אי-השתייכותם לעם היהודי. אולם ברוב המקורות מן המאות התשע-עשרה והעשרים מכונים יהודי הקאווקאז המזרחי יהודים הרריים.

המקורות לתולדות היהודים ההרריים דלים ביותר. כבר כאמצע המאה התשע-עשרה העידו המבקרים בקאווקאז, כי בקרב העדה לא נשתמרו שום תעודות בכתב על עברה.¹⁶ עיקר הידיעות על תולדותיה עד לסיפוחה לרוסיה מקופלות במסורות שבעל-פה (אגדות וסיפורים), הנמסרות מדור לדור וכל דור מוסיף נופך משלו, המשבש ומעוות את הגרעין של המציאות ההיסטורית. החומר התיעודי הפנים-יהודי היחיד הוא אוסף זעיר של הרב יעקב בן יצחק יצחקי, הכולל שירידים מארכיונו הפרטי.¹⁷ כן קיימות אי-אלו תעודות, שעניינן הפעילות הציונית בקרב היהודים ההרריים וניסיונות התיישבותם בארץ-ישׂאל. סכיר להניח כי בארכיונים של ברית-המועצות, וכיחוד באלה של הקאווקאז, מצויות תעודות המתייחסות במלואן או בחלקן ליהודים, אלא שלחוקר הבלתי-תלוי אין גישה אליהן. מיסמכים אחדים מסוג זה פורסמו בשנים-עשר כרכי 'תעודות הוועדה הארכיאוגראפית הקאווקאזית' (*Akty Kavkazskoi Arkheograficheskoi Kommissii*), שיצאו לאור בטפליס (Tiflis) בשנים 1866-1904, וכן בפרסומים אחרים.¹⁸

מקור חשוב לתולדות היהודים ההרריים הם רשמי המבקרים באיזור, ששהו בו מתוך רצון להכיר וללמוד את אורח-חייה של אוכלוסייתו, או בתוקף עיסוקיהם ותפקידם. ברשמים בכתובים מאת

13 אהרונב, 1895. ראה גם אניסימוב, 1888, עמ' 182; וכן ביהם, 1936, עמ' 230.

14 מושקאטבליטה, 1894, גל' 151, עמ' 649. הדברים מתבססים על האן, 1892, עמ' 183.

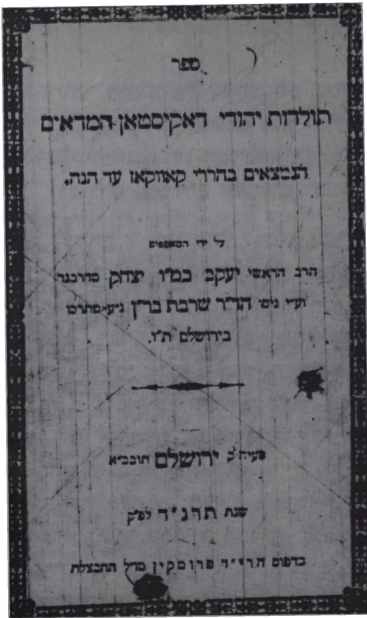
15 אניסימוב, 1888, עמ' 182. השווה גם האן, 1892, עמ' 183.

16 כשנות השמונים כתב גרשון (1888) מקובה, כי על דבר מוצא היהודים בקאווקאז אין יריעות נכונות בלתי-מה שקבל מורי הרב ישבי"ח בספר זכרונותיו אשר אתו בכתובים. אך גם כתיביר זה לא הגיע אלינו.

17 תיאור האוסף ראה יצחקי, 1974, עמ' 35.

18 ראה: באקו, 1809; טורמאסוב, 1810; קובה, 1810; טורמאסוב, 1811; ירמולוב, 1816; ירמולוב, 1822; פוטוצקי,

1837; גאגארין, 1850.

ספר המסעות

בארץ קוק ובמדינות אשר סביבה לקוק וקצת מדינות אחרות
בשנת רוסיא
בשנת התרמ"ד עד שנת התרמ"ה.

ס"ח

זקני יהודה בן יעקב הלוי מסאטארני.

נעם גליץ פון טעל
מדינות הרוסיה, למדינת הגנרל פון יודו רוסיא בסאטארני.

Dieses Buch gehört
der Bibliothek der
Jüd. Gemeinde Berlin.

ס"ט ספר בורג
שנת תרמ"ד ילק.

ОТДЕЛЕНИЕ ПО КАЗКАЗУ И ЗАКАВКАЗСКОМУ КРАЮ
В. Ш. ЧЕРКАСКО.
С. СЕТЕВЕРСКО.
1884.

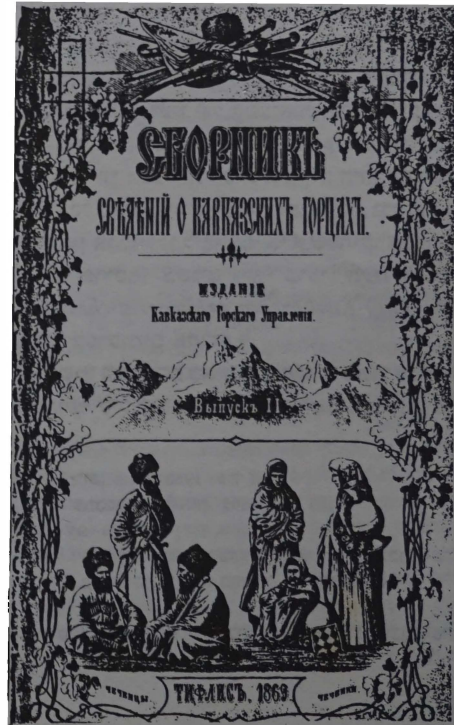
Dieses Buch gehört
der Bibliothek der
Jüd. Gemeinde Berlin.

THE
REMNANT FOUND;
OR,
THE PLACE OF ISRAEL'S HIDING
DISCOVERED.
BEING A SUMMARY OF PROOFS,
SHOWING THAT
THE JEWS OF PAKHISTAN ON THE CASPIAN SEA
ARE THE REMNANT OF THE TEN TRIBES.
THE RESULT OF PERSONAL INVESTIGATION BEING A SUMMARY
OF THE MOST BURNING EVIDENCES.
BY PERMISSION OF THE RUSSIAN GOVERNMENT,
IN THE
YEARS 1837 AND 1838.

BY THE REV. JACOB SAMUEL,
MISSIONARY TO THE JEWS OF THE PERSIA, PERSIA, AND ISRAEL.
AUTHOR OF A "HISTORY OF THE JEWS OF PERSIA," AND
"A HISTORY OF THE JEWS OF ISRAEL."

Behold, I will bring them from the north country,
And gather them from the ends of the earth
I am a Father to the lame,
And a Father to the blind!

LONDON:
J. HATCHARD AND SON, 103, PICCADILLY.
1841.

ספרים על הקאוקאז מהמאה התשע-עשרה

נוסעים ומבקרים לא־יהודים, ההתייחסות אל היהודים ההרריים היא על־פירוב קצרה וחיצונית בעיקרה. אחד התיאורים הראשונים של חיי היהודים ההרריים בעת החדשה הן רשימותיו של יוהאן גוסטאב גֶרְבֶר (Iohan Gustav Gerber), ששירת משנת 1710 בצבא הרוסי בדרגת סרן בחיל־התותחנים. בתוקף שירותו השתתף במסעו של פטר הגדול לקאווקאז (1722) ונשאר באיזור עד 1729 כחבר הוועדה לסימון הגבול בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית. בזמן זה רשם רשימות קצרות על הקבוצות האתניות המאכלסות את הקאווקאז, ובכללם היהודים.¹⁹ גם דניאל טיחונוב (Danil Tikhonov — 1764-1806), שהשתתף במלחמת רוסיה־תורכיה (1787-1791) ובמסע הפרסי (1796), התייחס בקצרה ליהודים בתיאוריו את צפון־הקאווקאז.²⁰

עם ההשתלטות המעמיקה והולכת של הרוסים בקאווקאז בראשית המאה התשע־עשרה גדל מספר המבקרים מאירופה²¹ ומרוסיה;²² אחדים מהם כללו בתיאוריהם גם את היהודים ההרריים. הנוסע הראשון שהגיע לקאווקאז במטרה לאסוף חומר על עברם של היהודים היה אברהם פירקוביץ' (1875-1874), המוכר בכינוי־העט אבן רשף. סופר ואספן קראי זה היה מעוניין בעיקר בכתיב־יד, שבאחדים מהם הכניס תיקונים משלו, ורק באקראי שם לכו לחייהם של היהודים ההרריים. אך מפאת מיעוט החומר מן המחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה יש חשיבות מסוימת לרשימותיו מביקורו בקאווקאז בשנת 1840-1841, אף כי תיאוריו המתייחסים למנהגיהם של היהודים מחייבים זהירות מירבית.²³

האדמיניסטרציה הרוסית, שביקשה גם היא להרחיב את ידיעותיה על תושבי האיזור, מנהגיהם ודתם, הכינה דיווחים²⁴ ואף פירסמה סקר מיוחד בארבעה חלקים.²⁵ אך עד אמצע המאה התשע־עשרה, ובעיקר עד סיום המרד הגדול (1859), נמצאו למעשה שטחים ניכרים מחוץ לשליטה הרוסית, ועל כן לוקים תיאורים אלה בחסר. אף־על־פי־כן רבה חשיבותם לתולדות היהודים ההרריים בפרק־זמן זה, שהתיעוד עליו בכתב הוא דל ביותר.

במחצית השנייה של המאה גדל מספר הפרסומים שראו אור בקאווקאז, ובחלק מהם יש התייחסות ישירה או עקיפה ליהודים ההרריים. בין אלה ראוי לציין 'הלוח הקאווקאזי', שבששים ושניים הכרכים (1852-1913), אשר נבדקו לצורך מחקר זה, מצויים נתונים מסוימים, בעיקר סטטיסטיים, על היהודים ההרריים. כן עורדה האדמיניסטרציה הרוסית מחקרים, שאחדים מהם כוללים גם מידע מסוים על היהודים ההרריים. בשנת 1846 החל להופיע בטיפליס יומון בלשון הרוסית 'קאווקאז' (Kavkaz), ובשנת 1881 יצא בכאקו העתון 'כספּי' (Kaspii). בעמודיהם של עיתונים אלה פורסמו רשימות אחדות על היהודים ההרריים,²⁶ וכן תוארו חייהם בכתבות על

19 ראה גרבר, 1728.

20 עיין טיחונוב, 1796.

21 ראה, למשל, אייכוואלד, 1834; סאמואל, 1841; הינולמאן, 1854.

22 ראה, למשל, ברזין, 1850.

23 ראה: פירקוביץ', 1872.

24 כך, למשל, הכין ניקולאי רטישצ'ב (Nikolai Rtishchev, 1835-1875), ששימש כ־1811 מפקד הצבא הרוסי בקאווקאז ובשנים 1812-1816 כיהן כראש המינהל הרוסי באיזור, 'תיאור הפרוכי נציות המשתרעות לאורך הים הכספּי', דרבנט, באקו, קובה וקורה', עיין גם ברונבסקי, 1823.

25 סקר הקאווקאז, 1836.

26 מאמרים על היהודים ההרריים בעיתון 'קאווקאז' ראה: סליביצקי, 1853; סליביצקי, 1868; כ.פ., 1885; ברג,

1895; חאחאנוב, 1900; פאנטוּחוּב, 1901.

אוכלוסיית ישובים מסוימים. עיקר חשיבותו של חומר זה, שנכתב בידי לא־יהודים, הוא בהאת היבטים אחדים על פרנסות היהודים ההרריים ועל השתלבותם כמערכת המשקית של האיזור. המקור החשוב ביותר לתולדות היהודים מאמצע המאה התשע־עשרה היא העיתונות היהודית בעברית וברוסית, שראתה אור ברוסיה ומחוצה לה. עם סיום המרד הגדול גבר הכיטחון בקאוקאז המזרחי, יתור יהודים ביקרו בו ודיווחו גם על חייהם של היהודים ההרריים.²⁷ המאמר הראשון על היהודים ההרריים בפריודיקה היהודית פורסם ב־1860,²⁸ ומ־1862 היה יהודה צ'ארני כחמש־עשרה שנה מחברם של רוב המאמרים על נושא זה שפורסמו בעיתונות.

יוסף יהודה בן יעקב הלוי צ'ארני (טשארני) נולד במינסק בתקצ"ה (1835).²⁹ אביו היה בעל־בית אמיד והעניק לבנו־יחידו חינוך מסורתי, אבל גם עודדו ללמוד את הלשון הרוסית וספרותה וכן את השפה הגרמנית. אך בטרם הגיע הבן לבגרות ירד האב מנכסיו, וזמן קצר לאחר־מכן מת. יוסף יהודה נאלץ אפוא בגיל צעיר מאוד לחפש את דרכו בחיים ככוחות עצמו. הוא שאף להגיע לוויילנה וללמוד שם בבית־המדרש לרבנים, אך אמו התנגדה לכך ועל כן ויתר על שאיפתו.³⁰ אולם נפשו הרוגשת לא מצאה מרגוע בעיר־הולדתו, והוא החל נודד בעריה של אוקראינה ומתפרנס ממתן שיעורים פרטיים בלשון הרוסית והגרמנית.³¹ בנדודיו הגיע יהודה צ'ארני למרכז היהודי החדש שבאודסה, וכאן הכיר כמה אישים מן העליית התרבותית היהודית. ב־1857 התקבל לבית־הספר לכורמים שליד אודסה, אך כעבור זמן קצר נאלץ לעוזבו. ב־1862 נענה צ'ארני להזמנה לשמש מורה פרטי בטמיר־חאן־שורה (Temir-Khan-Shura). במקום זה נפגש לראשונה עם יהודים הרריים, שנבדלו מכל אלה שהכיר עד כה, והדבר עניין אותו במידה כזו, שהחליט להקדיש מזמנו ומרצו לאיסוף חומר על עברם, תרבותם ואורח־חיהם של יהודים אלה. הוא פנה בעניין לשד"ל, וזה יעצו לא לעסוק בהעתקת חומר מספרי אחרים אלא לשים פניו אל היהודים אשר סביבותיך, וחקור לשונם ומנהגיהם וספריהם או ספוריהם.³² מתוך מגמה זו נסע צ'ארני, על אף הכנסותיו הזעומות, לדרבנט (Derbent). אך הוא לא היה משקיף בלבד, אלא השתדל להיות מעורב בחיי העדה ולשמש לה פה.³³ ברם הקהילה היהודית הועייה, שמנתה כארבעים משפחות יהודיות (הרריים ורוסיים), לא

27 כסוף שנות השישים שהה זמן־מה בקאוקאז ד' דובליר, שדיווח בהרחבה על אורח־חיהם של היהודים באיזור (דובליר, 1871, גל' 1).

28 ראה: גרוביץ', 1860.

29 באחת הכתבות של צ'ארני משנת 1864 (צ'ארני, 1863-1866, גל' 15) ציין שהוא בן כ־9 שנים. על־פי כתבה זו הוא נולד ב־1840 או 1841, אך הדבר עומד כסתיה לרשימתו האוטוביוגרפית.

30 צ'ארני, 1930, עמ' 126.

31 שם, עמ' 126-134.

32 שד"ל, 1863.

33 יהודה צ'ארני פנה בקריאות דחופות לפעול למען הקלת מצבם החוקי, תומרו והתרבותי של היהודים ההרריים אל אודלף קרמיה (1796-1880) ואל אלברט קאהן (1814-1877) בפאריס ואל 'חברת מפיצי השכלה' בפטרבורג. חברת 'כל ישראל חברים' בפאריס השיבה כי תעשה כמיטב יכולתה, אך פעולתה היתה, כנראה, מוגבלת מאוד. הרב אברהם ניימאן (1809-1875) הציג את פנייתו של צ'ארני בפני ועד 'חברת מפיצי השכלה' בפטרבורג ובעקבות הדיון הוזמן צ'ארני על ידי יויל גינצבורג (1812-1878). גינצבורג הודיש, כי בעניין מצבם החוקי של היהודים ההרריים לא תוכל 'חברת מפיצי השכלה' לעשות דבר, כיוון שהענין חורג מתחום רשיונה, אך הבטיח להשתדל לשפור מצבם התרבותי של היהודים ההרריים. אך למרות תשובה זו השתדלו אנשי 'חברת מפיצי השכלה' אצל השלטונות להטבת מצבם החוקי של יהודי קאוקאז. משעזב צ'ארני את הקאוקאז הודרו לו 14 קהילות של יהודים הרריים על פעולתו הברוכה. ככתב־התודו ציינו הכותבים, כי תודות לשותלנותו הוקל במקצת מצבם. צ'ארני,

1864; צ'ארני, 1865; צ'ארני, 1863-1866, 1865, גל' 9, 11; יצחקי, 1878.

היתה מסוגלת לפרנס את צ'ארני המורה, וב־1864 הוא נאלץ בשכרוֹן־לכ לעזוב את הקאוקאז ולשוב לעיר־הולדתו מינסק. בדרכו מן הקאוקאז פנה ליחברת מפיצי השכלה; בפטרבורג, וביקש שזו תשתדל אצל השלטונות לשחרר את בני עדת היהודים ההרריים מעול המיסים הכבדים והשירותים הרבים המוטלים עליהם ולייסד למענם כתי־ספר.³⁴

בסוף 1865 הגיע יהודה צ'ארני לעיר־הולדתו מינסק,³⁵ הוא לא מצא בה מנוח לנפשו, ופנה לפאריס לעניין את חברת 'כל ישראל חברים' בתוכניתו לחקר יהודי הקאוקאז. כאן זכה לאוזן קשבת, שכן אנשי 'כל ישראל חברים' החייעצו עם פרופסורים אחרים, שעודדוהו להמשיך בחקירתו, אף ציידו אותו ברשימה של נושאים הראויים לכיורו.³⁶ חברת 'כל ישראל חברים' הבטיחה לסייע לצ'ארני במסע נוסף לקאוקאז. מעודד מן הפגישות בפאריס חזר צ'ארני לאודסה, ובה שהה לפחות עד ט"ו באב תרכ"ו והשתדל לעניין במסעו נדבנים.³⁷ לאחר שקיבל הבטחות מסוימות חזר ב־1866 לטמיר־חאן־שורה, כשעיקר מטרתו איסוף נתונים על היהודים ההרריים, אלא שאפשרויותיו היו מוגבלות מחוסר אישור מאת השלטונות.³⁸

באותן שנים ביקש שלמה ביים (Solomon Beim, 1817-1867), ראש עדת הקראים באודסה, מאת השלטון רישיון לביקור בקאוקאז כדי לאסוף פרטים על היהודים והקראים. בשנת 1867 ניתן לו הרישיון המבוקש, אבל מאחר שחלה ולא היה מסוגל לצאת למסע, המליץ לפני השלטון כי רישיונו יועבר ליחודה צ'ארני המתגורר בטמיר־חאן־שורה. צ'ארני התבשר אפוא על־ידי הנציב העליון של הקאוקאז — הנסיך מיכאיל ניקולאייביץ' (1832-1909), אחיו של הצאר אלכסנדר השני, כי הוענקה לו רשות מיוחדת לתור את הקאוקאז.³⁹ על סמך הרישיון הועמדו לרשותו מלווים, שאיפשרו לו להגיע גם ליישובים נידחים, ואף הקציבה הרשות סכום כסף למטרה זו. בהיותו מצויד ברישיון פנה צ'ארני ליכל ישראל חברים' בפאריס וליחברת מפיצי השכלה; בפטרבורג וביקש תמיכתם למסעותיו. זו כוששה לבוא, והוא נאלץ להסתפק בתרומות ועזומת של אנשים פרטיים,⁴⁰ חי בחדר עלוב שכחצר מלוכלכת והיה לברש בעוני רב.⁴¹ אך כל אלה לא מנעו בעדן מלהתמיד במחקרו, שראה בו מעין עבודת־קודש.

קודם למסעו השני לקאוקאז אמר לו ההיסטוריון הרוסי קונסטאנטין באזילי (Konstantin

34 צ'ארני, 1866-1863, 1865, גל' 9, עמ' 69; צ'ארני, הכרמל, 1864; כהן צדק, 1864; צ'ארני, 1864, גל' 13; צ'ארני, המגיד, 1865, גל' 9.

35 צ'ארני, 1866-1863, 1864, גל' 42.

36 שם, 1865, גל' 39; 1866, גל' 9; צ'ארני, 1865.

37 צ'ארני, 1866.

38 א' ק-מ-א., 1889, עמ' 93. להלן נתונים אחרים על כמה ממסעותיו של צ'ארני בקאוקאז. ב־22 בנובמבר 1866 הוא הגיע מרוסטוב לסטאבא־פול. משם יצא דרך אלכסנדרובסק, גיאורגיבסק, פיאטגורסק ומוזדוק אל חאסאב־יהרט. ביישוב זה שהה רק יומיים, וממנו יצא לקהילה היהודית בציר־ירט. ב־15 בדצמבר 1866 הגיע לטמיר־חאן־שורה. לאחר שקיבל רישיון רשמי לתור את הארץ, יצא במאריס 1867 לביקור בשדה של קהילות: ציר־ירט, קאראבדאחקנט, כרינאק, ראשלגאנא, דורגלי ורוזנוטאי. כיוני של אותה שנה יצא צ'ארני דרך הים מפטרובסק לדרבנט, ובהזדמנות זו הגיע לכמה יישובים בקייטאן ובטאבאטאראן. מכאן פנה צ'ארני לעבר־הקאוקאז, והגיע לקהילות היהודים ההרריים בקובה ובווארטאשן.

39 צ'ארני, המגיד, 1867.

40 צ'ארני, 1867; ג-ב-ג, 1884, עמ' 33-34.

41 מ.ר., 1886.

(Bazili, 1809-1884): 'הקאוקאז היא ארץ בתולה: רשום כל שתראה ותשמע'.⁴² ואמנם כחמש שנים רצופות עסק יהודה צ'ארני באיסוף, רישום והעתקה של חומר שהזדמן לו בארכיונים, מפי אנשים, מעל גבי מצבות וכיוצא באלה דברים. אמנם עיקר תשומת-הלב הקדיש ליהודים ההרריים, אך התעניין גם ביהודי גרוזיה, בוכארה ופרס. את החומר שנאסף תיכנן לפרסם בעברית, ברוסית ובצרפתית בשישה כרכים, שעתידים היו לכלול, תיאור מבחינה היסטורית, אתנוגרפית וסטטיסטית של שכטי הקאוקאז ככלל והיהודים ההרריים בפרט.⁴³ כדי להוציא לאור את ספרו יצא למסע בקהילות ישראל למצוא מנורים על ספרו,⁴⁴ ואף-על-פי שההיענות לא היתה כנראה רבה, חזר לקאוקאז והמשיך בעבודת איסוף, סידור והעתקת החומר.

כמהלך עבודתו המאומצת כתנאים קשים ביותר חלה יהודה צ'ארני בשחפת הגרון. כאשר חש כי מחלתו מחמירה והולכת, שב לאורסה כדי להבטיח את שמירת החומר שאסף במשך שנים במאמץ בלתי-נלאה. הוא הציע ליחברת מפיצי השכלה לקנות את החומר כשש מאות רובל, אך הדבר סתר את תקנון החברה והוא נענה בשלילה. משחש כי ימיו ספורים הכין צוואה, שבה הוריש את כל כתבי-היד לאחותו היחידה. בצוואתו הדגיש, שאם יחברת מפיצי השכלה תרצה לרוכשם, לא תשלם זו יותר משש מאות רובל. ב"ז אייר התר"מ (15 באפריל 1880) נפטר יהודה הלי צ'ארני, ולא זכה שפרי עמלו רב-השנים יראה אור בחייו.⁴⁵

לאחר מותו הועבר החומר שהיה בידי היורשים ליחברת מפיצי השכלה בפטרבורג, זו קבעה ועדה, בראשית ההיסטוריון אברהם אליהו הרכבי (1835-1919), שתחווה את דעתה בנרשא.⁴⁶ הוועדה חילקה את אלפי העמודים של הרשימות לשלוש חטיבות: (א) העתקי תעודות כתובות לתולדות האיזור והיהודים בדורות האחרונים; (ב) עדויות שנרשמו מפיהם של תושבי האיזור; (ג) העתקות מעיתונות ופרסומים אחרים שראו אור בקאוקאז.⁴⁷ לאחר דיון החליטה החברה להוציא לאור בעיקר את החומר הנוגע ליהודים. שנים אחדות טרח הרכבי על התקנתו לדרפוס, ואולם מחמת ההוצאות שהיו כרוכות בפרסום הספר נכלל בו רק חלק מן החומר היהודי, והמביא לדרפוס הביע משאלה שאולי יתעורר גיסו וירשו של הנוסע, יצחק משה הורוביץ ממינסק... וירפס את הנשאר ביחד עם תולדות המנוח... או אנשים נדיכי לב יתמכו בידו,⁴⁸ אך לא נמצאו נדיכים, ומן החומר הרב שאסף יהודה צ'ארני פורסם רק חלק קטן הכלול ב'ספר המסעות בארץ קוקו ובמדינות אשר מעבר לקוקו וקצת מדינות אחרות כנגב רוסיא' (1884).

הרשימות בספר כתובות עברית, ומעורבים בהן מלים ומשפטים בידיש. חלק מן החומר הכלול בו פורסם בעיתונים וכתבי-עת בעוד חלק התפרסם רק בו. סדר הרצאת הדברים הוא מקרי, ולא תמיד קיימת בו הבחנה לגבי חשיבותו של החומר, אך כהגדרת רבה של דרבנט, הספר 'הוא גל של אבנים לתועלת החוקרים, אשר יוסיפו עליהן חומר וסיד לבנות דברי ימי העם הזה'.⁴⁹ ואכן אבנים אלה

42 ש. ש. שם.

43 צ'ארני, 1879; צ'ארני, 1874.

44 במסגרת זו הוא ביקר בוארשה ב-1872 וכי-1877 (צ'ארני, 1872; צ'ארני, 1877).

45 מ.ל., 1880; ג-ב, ג, 1884, עמ' 34.

46 חברי הוועדה הנוספים היו: אלכסנדר צדרכים, לב קאנטור, הירש בנינוביץ ומרדכי הכהן (צ'ארני, 1884, עמ' III).

47 הרכבי, 1881; ג-ב, ג, 1884, עמ' 35.

48 צ'ארני, 1884, עמ' IV.

49 יצחקי, קדמוניות, 1894, עמ' 3.

יקרות הן להיסטוריון נוכח מיעוט הנתונים על תולדות היהודים ההרריים, וחבל על מרבית החומר שלא פורסם וכנראה אבד עם פירוקה של 'חברת מפיצי השכלה' בסוף שנות העשרים. ספרו ומאמריו הרבים של יהודה צ'ארני הם אפוא תרומה חשובה ביותר להכרת חייהם של קהילות ישראל בקאווקאז המזרחי, וראוי ששמו ייפקד בין כל אלה שתרמו לשילוב מורשת שבטי ישראל הנידחים בזרם הכללי של עם ישראל ותרבותו.

בשנות השמונים גברה התעניינותה של העיתונות היהודית בחיי היהודים בקאווקאז כפועל יוצא משני אירועים בלתי־חלויים זה בזה. בשנת 1878 נערך משפט של עלילת־דם בקוטאסי (גרוזיה) שזעזע את יהדות רוסיה,⁵⁰ וב־1880 יצא לאור ספרו של המסאי והסופר הרוסי ואסילי נמירוביץ־דאנצ'נקו (Vasilii Nemirovich-Danchenko, 1844-1936) בשם 'ישראל הלוחם' – שבו אצל יהודי דאגסטאן.⁵¹ בספרו תיאר דאנצ'נקו בצורה של רפורטז'ה ספרותית את אורח־החיים האקסוטי של היהודים ההרריים ואת תכונותיהם כעם לוחם והדברים עשו רושם רב על האינטליגנציה היהודית, שבאותן השנים עבר עליה תהליך של התעניינות מוגברת בנושאים יהודיים וגברה בה הערצה ליהודי היודע להגן על כבודו. ואף כי ספרו של דאנצ'נקו נטול ערך היסטורי וגם המנהגים המתוארים בו נשאבו, כנראה, ממקורות משניים ולוקים כהפרזה, הוא תרם רבות להפניית זרקור של העיתונות על חיי של השבט היהודי הנידח.⁵²

עם הפיתוח המשקי של הקאווקאז והביטחון היחסי שהשתרר בו משנות השמונים ואילך הגיעו אליו יותר יהודים, אם כענייני עסקים, ואם לצורכי מרפא וכיו"ב. אחדים מהם התעכבו באיזור זמן ממושך,⁵³ והיה סיפק בידיהם להכיר מקרוב את חיי היהודים ההרריים. אחדים מן הנוסעים או המשתקעים באיזור מצאו לנחון לדוח בעיתונות היהודית על חיי בני עמם, מנהגיהם ומצבם החומרי והמשפטי. משנות השמונים נעשו אפוא כתבות וידיעות על חיי היהודים בקאווקאז המזרחי, ובעיקר על מצבם של היהודים ההרריים, אורחים קבועים בכתבי־העת היהודיים ברוסיה. בשנות השמונים (1881-1890) ראו אור כפריודיקה זו 38 ערכים ביבליוגרפיים, בשנות התשעים (1891-1900) – 32, בעשור הראשון של המאה העשרים (1901-1910) – 46, ובארבע השנים ערב מלחמת־העולם הראשונה (1911-1914) – 10. רוב המאמרים והכתבות היו מפרי־עטם של יהודים מרוסיה, ולא חסרו בהם נימות של אידיאליזאציה והתפעלות מן השבט הגאה. מצד אחד, וביקורת בעלת גוון משכילי מצד אחר. מבחינה זו ניכר הבדל בין הכתבות שראו אור כפריודיקה היהודית ברוסית לבין זו העברית. בראשונה התיאור הוא בדרך־כלל מציאותי יותר, בעוד האחרונה לשונה נשגבת ומליצית, וזאת על חשבון הדיקו והמידע. אך על דרך ההכללה ניכרת משנות השמונים ואילך מגמה של תיאור חיי היהודים ההרריים בהווה ועיסוק פוחת והולך במוצאם וחייהם בימי־הביניים, דיונים שהיה בהם לא מעט מהספקולאציה וההתפלספות. עד לשנות השמונים לא פירסמו בעיתונות זו מאמרים מפרי־עטם של יהודים הרריים (להוציא מאמר אחד),⁵⁴ אך בשנות השישים והשבעים התוודעו משכילים אחדים מבני העדה אל הפריודיקה היהודית בעברית וברוסית⁵⁵ ובשנות

50 סגל, 1879.

51 נמירוביץ־דאנצ'נקו, 1880. ביקורות על הספר ראה: גרשן, 1880; א' ק-מ, א, 1889, עמ' 95-97.

52 על התהודה שלה זכה הספר ראה: אניסימוב, 1881.

53 דזנברג (1886) כתב: 'כחמש שנים אנכי יושב פה'.

54 יצחקי, 1867.

55 ב־1867 החל להגיע לרובנט כתב־העת 'המגיד' (שם, שם).

השמונים החלו לדווח בה על חיי קהילותיהם, או להגיב על מאמרים שהתפרסמו אודותם.⁵⁶ ואמנם השתתפותם של יהודים הרריים, שהכירו את חיי עדתם מבפנים, אם גם היו ביקורתיים כלפיה, מאזנת ומשלימה את התמונה המתקבלת מדברי היהודים הרוסים.

כתוצאה מן ההגבלות החמורות, שהוטלו על העיתונות היהודית בימי מלחמת-העולם הראשונה, וכן בגלל קשיי התקשורת באימפריה הרוסית, הצטמצם בה גם הדיווח על חיי היהודים בקאווקאז ככלל וחיי היהודים ההרריים כפרט. בימי המהפכה ומלחמת-האזרחים (1917-1921), כגבור עירנותם של חיי הציבור היהודי ברוסיה, התרכו הכתבות והרשימות על היהודים ההרריים, מה עוד שאחדים מן העיתונים היהודיים ראו אור בקאווקאז. אך רק חלק זעיר מן העיתונות היהודית בקאווקאז נשתמר, וכן אבדו כנראה הגליונות הבודדים של ראשית העיתונות בלשונם של היהודים ההרריים.

מאמצע שנות העשרים גדלה והלכה התעניינותה של העיתונות היהודית הקומוניסטית ברוסית וביידיש בחייהם של היהודים ההרריים. במוקדן של הידיעות, הכתבות והרשימות עליהם עמדו בעיות כלכליות וניסיונות ההתיישבות החקלאית, אך זעיר-פה זעיר-שם הובאו גם פרטים על היבטים אחרים מחיי העדה. באותו עשור הקדישה גם העיתונות המקומית תשומת-לב מסוימת לחיי היהודים ההרריים, אלא שרק גליונות בודדים ממנה מצויים בספריות המערב. בשנות השלושים פחת והלך המידע על היהודים ההרריים בעיתונות, והוא נעלם כמעט כליל לאחר מלחמת-העולם השנייה. העיתונות הסובייטית בלשונם של היהודים ההרריים לא הגיעה אל מחוץ לברית-המועצות, ויש אף קושי למצוא אנשים המסוגלים לקרוא את הגליונות המועטים שהגיעו לידינו. על אף המגבלות מהווה העיתונות המקור החשוב ביותר למחקר תולדות היהודים ההרריים, ואת החסר בה ניתן להשלים בעדויות שנבנו מבני העדה אשר עלו לישראל בשנות העשרים, כמו גם מעולים שבאו לאחרונה. את המידע מן העיתונות ומן העדויות משלימים באורח חלקי המחקרים על הקאווקאז ככלל, ועל היהודים ההרריים כפרט.

משלהי המאה התשע-עשרה התרחב והלך מחקר הארכיאולוגיה, האתנוגרפיה, הפולקלור והבלשנות של הקאווקאז, והתפתח מחקר בין-תחומי של האיזור, שכונה 'חקר הקאווקאז' (Kavkazovedenie). כטיפליס, ששימשה מרכז אדמיניסטרטיבי של האיזור, פעלו חוקרים אחדים,⁵⁷ אך המרכז המדעי החשוב ביותר בתחום זה היה במוסקבה, תודות לפעילותו של הפרופסור וסולוד מילר (Vsevolod Miller, 1848-1913). באחד ממסעותיו של מילר לקאווקאז (1883) התוודע אל כמה יהודים הרריים, ומפיהם רשם מלים אחדות בטאטית-יהודית.⁵⁸ ההיכרות סיקרנה את המלומד, ועוררה בו עניין להתחקות על מוצאו של שבט יהודי זה. ואמנם בוועידה השביעית לארכיאולוגיה ב-1887 הרצה מילר לראשונה על 'המוצא והלשון של היהודים ההרריים'. בהרצאתו הדגיש, כי לשונם של אלה משמשת עדות לקדמותו של היישוב היהודי באיזור, והניח כי הם הביאו את דתם לממלכת כוזר. על הרצאה זו חזר ב-1889 ב'חברה המלכותית לארכיאולוגיה במוסקבה', ואת הנחותיו הדגים בהשמעת דברים בטאטית-יהודית מפי תלמידו אליהו אניסימוב.⁵⁹

56 ראה: שור, 1885, 1899, 1905; גרשון, 1888; יצחקי, 1894, 1897, 1900; בן-עמי, 1903; פנחסוב, 1907; בוגאטיב, 1908; אניסימוב, 1908.

57 בין חוקרים אלה היה ק' האן (מרשקאטבליטה, 1894, גל' 151).

58 מילר, 1884; מילר, 1892, עמ' I.

59 מילר, 1887; מילר, 1889.

אליהו בן שרבת אניסימוב נולד בשנת 1862 בכפר טארקי (Tarki). סבו נסים נרצח בידי שודדים, ואביו (שרבת) נאלץ לטפל באחיו ובאמו האלמנה. עובדה זו לא מנעה בעדו מלנסוע ללמוד תורה ב'ישיבות ערי רוסיה ומדינת פולין קטן'.⁶⁰ כשלושים שנה שימש שרבת מלמד תינוקות בטארקי ועסק ברפואה מעשית, ולאחר-מכן כיהן כרב בטמיר-חאן-שורה. בנו השני, אליהו, למד בילדותו בבית-ספר שהקים השלטון הרוסי למען ילדי העמים ההרריים בדאגסטאן. בבית-הספר שהיה, כנראה, בפטרובסק (Petrovsk), הוא אימץ את שם-המשפחה אניסימוב ורכש ידיעות מסוימות בלשון הרוסית, בחשבון, בגיאוגרפיה ובהיסטוריה של רוסיה. הוא היה תלמיד מצטיין והשלטונות ביקשו לשולחו לגימנסיה. אך ההצעה לשלוח את אליהו לגימנסיה רוסית בסטאברופול (Stavropol) נתקלה בהתנגדות נמרצת מצד בני-משפחתו, ורק לאחר לחץ השלטונות הרוסיים נאלצה המשפחה להסכים. עם סיום הלימודים בגימנסיה התקבל אניסימוב לבית-הספר הטכני-מלכותי במוסקבה, והיה הסטודנט הראשון מבני היהודים ההרריים כמוסד להשכלה גבוהה. נוכח העניין הרב שגילתה האינטליגנציה היהודית ביהודים ההרריים, פירסם אליהו אניסימוב מאמר על מנהגי הקבורה והחיתוך של בני-עדתו.⁶¹ מאמר זה נועד, בין השאר, לתקן אי-דיוקים והפרות שנכללו בספרו של נמירוביץ'-דאנצ'נקו. המאמר הפנה אליו את תשומת-לבו של וסולוד מילר, שהזמין את אניסימוב אליו על מנת שילמדו את השפה הטאטית-יהודית ועודדו להקדיש מזמנו וממצרו לחקר בני-עדתו.⁶² וכך כתב אליהו אניסימוב:

בהדרכתו של מורי בעל הניסיון התחלתי לעבוד על נושא זה. עבודה זו היתה קשה עלי ולא לפי כוחותי, מאחר שהיתה צריכה להכתב רוסית. לשון שבה אני שולט עדיין בקרשי.⁶³

כדי להביא למודעותם של אנשי המדע את החשיבות שבחקר קהילות היהודים ההרריים ולאפשר להם להכיר באורח אישי את אליהו אניסימוב, אירגן למענו וסולוד מילר שתי הרצאות על הנושא במחלקה לאתנוגרפיה של 'החברה המוסקבאית של חובבי הטבע, האתנוגרפיה והאנתרופולוגיה'.⁶⁴ הרצאותיו עשו, כנראה, רושם, ובשנת 1886 הוא נשלח לקאוקאזו על-ידי 'החברה המלכותית לארכיאולוגיה במוסקבה' לחקור את קהילות היהודים ההרריים. במסע שארך שלושה חודשים ביקר אניסימוב בשמונים ושמנה ישובים, שבכרים מהם התגוררו יהודים הרריים.⁶⁵ עם שובו למוסקבה הרצה אניסימוב לפני המחלקה לאתנוגרפיה של 'החברה המוסקבאית של חובבי הטבע, האתנוגרפיה והאנתרופולוגיה' על מימצאיו,⁶⁶ ובשנת 1888 פורסם חיבורו על היהודים ההרריים.⁶⁷ מחקר זה הוא סקר-שדה שיטתי ראשון על היהודים ההרריים, ובו התרכז מחברו בשני היבטים מחיי העדה: הכלכלי-סטאטיסטי והמנהגים. אף כי החיבור אינו נקי מפגמים, שעליהם הצביעו המבקרים עם הופעתו,⁶⁸ הושתתו עליו פרסומים רבים על הנושא שראו

60 יצחקי, קרמוניות, 1894, עמ' 13.

61 אניסימוב, 1881.

62 קאלרב, מילר, 1963, עמ' 46.

63 אניסימוב, מכתב, 1885, וכן עיין אניסימוב, 1885.

64 שם, שם, וכן אניסימוב, 1886; אניסימוב, 1888, עמ' 178.

65 שם, עמ' 180-181.

66 אניסימוב, 1887.

67 אניסימוב, 1888. סקירה קצרה על עבודתו של אליהו אניסימוב ראה קיימאראוב, 1971, עמ' 90.

68 ביקורות על חיבורו של אניסימוב ראה: איסימוב, ווסחוד, 1888; א' ק-מ-א (1889) הדיגיש במאמרו, שאניסימוב

אור בשנים שלאחר-מכן⁶⁹ ועד היום הוא משמש מקור חשוב למצב היהודים ההרריים בשלהי המאה התשע-עשרה.

בהתחשב בעובדה, כי בעת פרסום החיבור היה אליהו אניסימוב רק בן עשרים ושש והלשון הרוסית לא היתה עדיין רוטה בפיו, מצביע החיבור על כשרון מחקרי רב שהיה טמון בו. אך התנאים לא איפשרו לו להתמסר למחקר עדתו בסיימו את לימודיו בבית-הספר הטכני-מלכותי במוסקבה, התקבל אניסימוב לעבודה כמערכת-המים החדשה בעיר. אולם הוא הוזמן לחזור לקאוקאז, והובטחה לו משרה במחלקת הבינוי בטמיר-חאן-שורה. האיש שאמנם יצא למעשה מאורח-החיים המסורתי של עדתו, נשאר קשור אליה בנימי נפשו ולכן קיבל כרצון את ההצעה להחליף את מקום מגוריו במוסקבה בטמיר-חאן-שורה. אולם כאן הוכרר לו, כי יהדותו היתה לו לרועץ, ומטעם זה לא רצו להעסיקו אף זרועות אחרות של השלטון. הוא נאלץ אפוא לחפש עבודה כמפעלים פרטיים, ולבסוף נתקבל ב'חברה של הים השחור והכספית', חברת רוטשילד להפקת נפט, והתגורר בכפר באלאחאני (Balakhany), שלייד העיר באקו. לאחר שנים קשות של עבודה, שבהן לא ניתנה לו האפשרות להקדיש מזמנו לחקר עדתו, פנה ב-1892 במכתב למורו ומדריכו וסולוד מילר. במכתב תיאר אניסימוב את מר גורלו, וביקש לשלוח לו ספרות אתנוגרפית.⁷⁰ מילר עורר, כנראה, את אניסימוב לשוב ולעסוק בחקר היהודים ההרריים. ב-1905 פנה שוב אניסימוב, שעתה התגורר בעיר גרוזני (Grozny), אל מורו וביקשו לסייע לו בהוצאה לאור של מהדורה שנייה ומורחבת של חיבורו. הפרסום אמנם לא ראה אור, אך בהשתדלותו של מילר התקבל אליהו אניסימוב בשנת 1912 כמרצה במכון הלאזארוזי לשפות המזרח במוסקבה. העבודה החדשה איפשרה לו לשוב למחקר אינטנסיבי של עדת היהודים ההרריים, ואמנם הוא עסק במרץ רב בהכנת דקדוק של הלשון הטאטית-יהודית ובאיסוף הפולקלור של עדתו.⁷¹ לאחר מותו של מילר ועם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, חזר אליהו לאיזור הולדתו והתגורר ב-1914 בבאקו (Baku).⁷² בימי המלחמה עבר אליהו אניסימוב לפטרובסק, ובה היה לאחר המהפכה אחד האישים הבולטים בהתארגנות הפוליטית של היהודים ההרריים. הוא התאכזב מרה מרוסיה, ואכזבה זו הביע עוד ב-1892 במכתב למורו במלים הבאות:

טעיתי מרה באמא [רוסיה] שלנו שטיפחה, גידלה וחינכה אותי. מסתבר כי לשוא השתעשעתי במחשבה, שהאמא שלנו לא תנהג בי, כפי שנוהגת הדוכה בגוריה... טיפחוני, גידלוני, הוציאוני לדרך הגדולה והרחבה... והראוני 'את ארבע הרוחות'. לכל דבר ציפיתי, אך לא לכך.⁷³

מאוכזב מרוסיה ראה אניסימוב בציונות את הדרך היחידה לעם היהודי, וליהודים ההרריים ככלל זה, ונעשה אחד הפעילים הבולטים של 'צעירי-ציון' בקרב עדתו. בעקבות התבססות השלטון הסובייטי

לא השכיל לחאר את החיים הפנימיים של העדה, התעלם ממעמדם המשפטי והסתפק באיסוף נתונים סטטיסטיים כלי שהללו נותחו כראוי.

69 האן (1892, עמ' 181-182) מציין במפורש, כי חלק ניכר מעבודתו מושתת על מחקרו של אליהו אניסימוב.

70 ביתר פירוט ראה אלטשולר, 1980.

71 ו.מ., 1920; קאלריב, מילר, 1963, עמ' 48.

72 באקו, 1914, עמ' 609.

73 ראה אלטשולר, 1980, עמ' 308.

אכדו עקבותיו של אליהו אניסימוב, ועמו החומר הרב שטרח שנים רבות על איסופו ועיבודו, אך גם המעט שראה אור יש בו משום תרומה רבה לחקר עדת היהודים ההרריים. וסוולוד מילר שעודד, כאמור, את אליהו אניסימוב, החוקר הראשון מבני עדת היהודים ההרריים, שבעצמו הקדיש שנים לחקר לשונם.⁷⁴ הפך את 'החברה המוסקבאית של חובבי הטבע, האתנוגרפיה והאנתרופולוגיה', שעמד בראשה, לאכסניה העיקרית למחקר על הקאוקאז, ובכללו היהודים ההרריים.

העובדה שהקאוקאז היה זירת מעבר והתיישבות של בני גזעים ושכטים, אשר כחלקם שמרו במידה זו או זו על אופיים המקורי, עשתה אותו לבעל עניין מיוחד לאנתרופולוגים. בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים נעשו בו מספר מחקרים של אנתרופולוגיה פיזית, ובחלק ממחקרים אלה נכללו גם יהודים. בשנות השמונים ערך החוקר ארקרט (R. von Erckert) מדידות של 819 בני אומים שונים, ובהם עשרה יהודים.⁷⁵ בשנים 1889-1891 בדק הרופא והאנתרופולוג הרוסי 'פאנטיחוב (I. Pantiuukhov) את המתייצבים לשירות הצבאי, מהם יהודים הרריים, בנפת קובה (Kuba).⁷⁶ בראשית המאה העשרים ערך ק' קורדוב (K. Kurdov) כמה וכמה מדידות והגיע למסקנה, כי קיימים הבדלים מסוימים בין היהודים ההרריים בדאגסטאן לבין אלה של עבר-הקאוקאז, או בין יהודי ההר ליהודי השפלה.⁷⁷ הרופא והחוקר שמואל וייסנברג (S. Veisenberg, 1867-1928) אשר השווה את הנתונים על היהודים ההרריים עם אלה של יהודי גרוזיה קבע, כי היהודים ההרריים ויהודי קוטאסי (גרוזיה) שייכים למעשה לקבוצה אנתרופולוגית אחת אך לענפים שונים, ועיקר ההבדלים ביניהם הם אתנוגרפיים ולא אנתרופולוגיים. כן הטעים וייסנברג, כי הטיפוס השכיח בקרב העם הגרוזיני הושפע מן הטיפוס היהודי.⁷⁸ מקביעה זו הסתייג א' דו'אוראחוב (A. Dzhavakhov) שהטעים, כי היהודים לא השפיעו על הטיפוס הגרוזי אלא הושפעו ממנו, ולמעשה משתייכים היהודים בקאוקאז, להבדיל מן הגרוזים, לטיפוס ה'כודוד-פרסי-אזרבייג'אני'.⁷⁹ רוב החוקרים היו תמימי-דעים, כי מבחינה אנתרופולוגית גרידא קיימת קירבה רבה יותר בין היהודים ההרריים לבין עמים אחרים באזור מזו שכינם לבין יהודי אירופה.⁸⁰ אך אחדים מהם הסתייגו מקביעתו של אליהו אניסימוב, כי אין שום הבדל במראה בין היהודים

74 על חקר הלשון ראה ביתר הרחבה להלן. עמ' 360-362.

75 ארקרט, 1888, עמ' 367-384.

76 פאנטיחוב, 1893. החוקר העיר גם הערות מסוימות על מחלות שהיו נפוצות בקרב היהודים ההרריים. סיכום עבודתו ראה כמאמרו של סטירה, 1902.

77 עיין קורדוב, 1905 והשווה גורודצקי 1903. כ-1903 נשלח קורדוב על-ידי 'החברה המוסקבאית של חובבי הטבע, האתנוגרפיה והאנתרופולוגיה' לנפת שמאחה לשם מחקר אנתרופולוגי של האוכלוסיה (קורדוב, 1912, עמ' 87). סיכום המכרס בעיקר על עבודותיו של קורדוב ראה פילד, 1953; פישברג, 1911. עמ' 130-131.

78 וייסנברג, 1909; וייסנברג, 1912; פולנר, 1936. עמ' 111. כ-7 בינואר 1914 הרצה וייסנברג בחברה של חובבי הטבע, האתנוגרפיה והאנתרופולוגיה' על הנשא: 'הטיפוס האנתרופולוגי של היהודים'. בהרצאתו הדיגש וייסנברג, כי יהודי קאוקאז, בדומה ליהודי אירופה, אינם גזע טהור (ויסנברג, 1914).

79 דו'אוראחוב, 1912.

80 בורנשטיין, 1889; נאדוידין, 1901, עמ' 165; יודט, 1904, עמ' 175-176; וייסנברג, 1909, עמ' 242; יחלסון, 1928; צ'ירטקובר, 1933.

ההררים לכין הטאטים.⁸¹ האנתרופולוגים דחו לרוב גם את ההנחה, שהיהודים בקאווקאז היום הם צאצאיהם של הכוזרים.⁸²

מספרצה מלחמת-העולם הראשונה פסק המחקר האנתרופולוגי והוא חודש לזמן קצר בשלהי שנות העשרים. באותם הימים נערך בהדרגתו של פרופ' ניקולאי אנסרוב (N. Anserov, 1894-1944) סקר אנתרופולוגי רחב, שבמסגרתו נבדקו 302 יהודים הררים בקובה.⁸³ סקר זה לא פורסם, כנראה, אף-על-פי-כן קבעה האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה (1930), כי היהודים ההררים (דאג'צ'ופוט) הם מבחינת הטיפוס הפיסי עם מעורב מאוד... בחציצונותיו. נעדרים כמעט... תווים אנתרופולוגיים, האופייניים ליהודים, ביישובים מסוימים ניכרת בהם כבירור שליטת הדם המונגולי.⁸⁴ ב-1932 ערך ו' לויין מדידות של כ-1,500 גברים בקאווקאז, ובכללם יהודים הרריים. בשנות החמישים ביצעה האקדמיה למדעים מחקר אנתרופולוגי מקיף של עמי הקאווקאז, ובמסגרתו נבדקו גם כמה מאות יהודים.⁸⁵ בשנות השישים התקיימו באזוריג'אן שורה של סקרים על תפוצת האנומאליה הגנטית של חוסר פעילות ה-G6FD, ובמסגרתם נבדקו גם מספר יהודים הרריים בכפרים. מן הבדיקה התברר, כי תדירות תופעה זו בקרב היהודים ההררים גדולה עשרות מונים מזו של שכניהם. על סמך נתונים אלה הועלתה השערה, כי ליהודים ההרריים וליהודי כורדיסטאן מוצא משותף, אך יש המטילים ספק בקבילות השערה זו.⁸⁶ המחקר האנתרופולוגי והגנטי, העשוי אולי לקרוע צוהר לקביעת מוצאם של היהודים ההרריים, מושעת עדיין על מספר מצומצם מאוד של נבדקים, ואין בו כדי לתת מענה לשאלה מעניינת זו.

מחקר-השדה בתחום האנתרופולוגיה החברתית והאתנוגרפיה נמשך באורח לא-סדיר בימי מלחמת-העולם הראשונה ושנים אחדות לאחריה, בעיקר על-ידי פליקס שפירא (1879-1961). שפירא הגיע לכאקו ב-1913 ונתמנה למפקח על בתי-הספר היהודיים. כעבודתו הוא נתקל ביהודים ההרריים והנושא משך את ליבו. בשנים 1914-1916 סייעה החברה הגיאוגרפית של כאקו לשפירא, בשיתוף עם אפרים רבינוביץ' וד' ליפשיץ, לבקר בקהילות של יהודים הרריים בעבר-הקאווקאז. שפירא גילה בעיקר עניין במנהגים מסוימים בקרב היהודים ההרריים ובמצבם הכלכלי, בעוד ליפשיץ התמקד ברישום המוסיקה שלהם. מחקריהם של השניים היו מוגבלים בעיקר לקהילות קובה וכאקו, וגם בהן הם נעשו כלא שיטה ברורה. רק חלק זעיר מהם פורסם במאמרים קצרים בעיתונות, והובא לידעת הציבור בהרצאות פומביות.⁸⁷ בראשית שנות העשרים נוסדה ברפובליקה האזוריג'אני 'חברה לחקר ולימוד אזוריג'אן', ובה

81 אניסמוב, 1888, עמ' 182, והשווה גודוביץ', 1860.

82 צ'ורטקוב, 1933, עמ' 30.

83 אנסרוב, 1929, עמ' 8-7, 11, 17-15 וכן מילר, 1929, עמ' 37.

84 יהודים הרריים, 1930, ועיין גם לבנטל, 1952, עמ' 71.

85 סקירה על המחקרים האנתרופולוגיים, שנערכו בקאווקאז עד שנות החמישים, ראה אברדשלישוילי, 1964. סיכומים מן המחקר האנתרופולוגי שנערך באזוריג'אן בשנות החמישים ראה קאסימובה, 1975.

86 וודנוב, 1981. פרופ' תרצה כהן, מן המחלקה לגנטיקה במרכז הרפואי 'הדסה' של האוניברסיטה העברית, שדנתי עמה על נתונים אלה, הטילה ספק לגבי קבילותה של ההשערה.

87 י., 1918. שפירא כתב במרצת שנים רבות חיבור על היהודים ההרריים שלא הושלם ולא גובש (להלן: שפירא, כ"י); חלקו נכתב בשנות השלושים והדבר משתקף ביחסו הערני אל הדת היהודית. החיבור, הכתוב במכונת כתיבה, שמרו במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה באוניברסיטה העברית בירושלים ורשום במספר 776. פרטים אחרים על פעולתו של שפירא בקאווקאז וקטעים מחיבורו ראה: שפירא, 1983, עמ' 3-6, 74-109.

הוקמה ב־1925 'ועדה טאטית', שנועדה לחקור את לשונם, תולדותיהם, האתנוגרפיה והדת של דוברי הלשון הטאטית — יהודים, מוסלמים ונוצרים.⁸⁸ על־פי הזמנתה של ועדה זו ביקר ב־1928 בוריס מילר (B. Miller) באורזבייג'אן, ושהה שם חודש אחד במחיצתם של היהודים ההרריים והטאטים המוסלמים.⁸⁹ על סמך ביקור חטוף זה פירסם ב־1929 חוברת בשם 'הטאטים — תפוצתם ולהגיהם'. בשמה של החוברת כמו גם בתוכנה כולטת המגמה לראות ביהודים ההרריים ובטאטים המוסלמים קבוצה אתנית אחת, הנבדלת בעיקר בדתה. על אף מגמה זו מובאים בה נתונים עובדתיים, המשלימים את המידע השאוב מן העיתונות. כמקביל לפעולתה של 'הוועדה הטאטית', שנועדה להיות בעלת אופי מחקרי, הוקמה ביוני 1927 ליד הוועד הפועל של הסובייטים של אזרבייג'אן ועדה למיעוטים לאומיים, שמתפקידה היה לאסוף נתונים על מצבם של המיעוטים הלאומיים, ובכללם יהודים הרריים, כדי לתכנן את העבודה המעשית.⁹⁰ אך ועדה זו לא היתה פעילה ביותר, ולמיטב ידיעתנו לא פירסמה חומר הנוגע ליהודים.

בשנות השלושים חלה בכרית־המועצות התפתחות של המחקר האתנוגרפי, בעיקר של העמים והשבטים שישבו בדרומה של המדינה, אך התעלמו מן היהודים ההרריים. על עובדה זו הצביע יהושע פולנר (1896-1942) במאמר שפירסם ב־1936 בכטאון 'האתנוגרפיה הסובייטית'. במאמרו העלה פולנר תוכנית רחבה של תחומי המחקר של יהודי הקאווקאז (הרריים וגרזיים). כדי לשכנע בתועלת המעשית העשויה לצמוח ממחקר מעין זה ציין פולנר, כי

חקר היהודים הגרוזיים וההרריים הוא בעל חשיבות, שכן יש בו כדי לחשוף ולהוקיע את העמדות הלאומניות, השכיחות עדיין בקרב החוקרים הבורגנים, השואפים ליצור 'תיאוריה' בדבר האחדות הלאומית של כל הקבוצות היהודיות החיות בארצות שונות ועל מוצאן של קבוצות אלו ממולדת אחת — ארץ־ישראל — ומן 'האבות' המקראיים המשותפים.⁹¹

במס־שפתיים זה, דבר שהתחייב בכרית־המועצות באותן השנים, לא היה כדי להביא את מוסדות־המדע הסובייטיים לשלב בתוכניותיהם את המחקר על היהודים ההרריים. בשלהי מלחמת־העולם השנייה נתקבל מישי (משה) יחילוב (M. Ikhilov), יהודי הררי, לתלמיד־מחקר (אספיראנטורה) במכון לאתנוגרפיה במוסקבה, ונושא מחקרו היהודים ההרריים.⁹² לצורך עבודתו נסע יחילוב בשנים 1944-1948 כמה וכמה פעמים לקאווקאז המזרחי, ובהן ביצע מחקר־שדה ואסף חומר ארכיוני ופרסומים. בסוף שנות הארבעים סיים יחילוב את מחקרו, וההגנה הפומבית על הדיסרטאציה שלו התקיימה ב־13 בדצמבר 1949. עבודתו של יחילוב, ששמה 'היהודים ההרריים — ניסיון של מחקר מונוגראפי', לא פורסמה, ולחוקר מחוץ לכרית־המועצות אין גישה אליה. היא התמקדה בארבעה תחומים: ניתוח תעסוקת היהודים עד לכינון השלטון הסובייטי ולאחריו, תוך הדגשה כי היהודים התפרנסו בעיקר על החקלאות והשתמשו בכלי־עבודה וצורות־עבודה הדומות לשכניהם; תיאור הדיר, הלבוש, המאכלים, שאף בהם היתה קירבה בין היהודים ועמים אחרים בקאווקאז; המשפחה הגדולה ותהליכי התפוררותה; ולבסוף 'התפקיד

88 מילר, 1929, עמ' 3.

89 שם, עמ' 3-4.

90 אישמאן, אזרבייג'אן, 1927.

91 פולנר, 1936, עמ' 105.

92 אנתולוגיה, 1945.

הריאקציוני של הדת היהודית וקשריה עם האידיאולוגיה השוויניסטית הציונית, שלא מילאו עוד תפקיד של ממש לאחר התבססות השלטון הסובייטי.

על סמך המחקר מגיע בעל הדיסרטאציה למסקנה, שהתרבות החומרית והרוחנית של היהודים ההרריים מתקרבת והולכת לתרבותם של העמים השכנים, ולא רחוק הזמן ומריבוי העמים השבטיים כדאגסטאן נתגבש אומה סוציאליסטית אחת של דאגסטאנים.

עבודתו של יחילוב טבועה כחותם ברור של התקופה, היינו ימיו האחרונים של סטאלין, והודגש בה כי ליהודים ההרריים אין כמעט שום דבר משותף עם בני העם היהודי באזורים אחרים של רוסיה.⁹³ על סמך עבודת-המחקר שלו פירסם יחילוב בשנות החמישים כמה מאמרים על היהודים ההרריים.⁹⁴ שתאמו ברוחם את המדיניות הסובייטית באותו זמן. אולם אף עיסוק זה נתפס על-ידי יחילוב, או הממונים עליו, כמיותר, ובמחקריו בסניף הדאגסטאני של האקדמיה הסובייטית למדעים הוא עוסק בשנים האחרונות בעמים אחרים המאכלסים את האיזור ונמנע מלעסוק בבני עדתו.

בשנים הראשונות אחר מלחמת העולם, החלה גלינה (חנה) מוסאחאנובה לעסוק בחקר הספרות של היהודים ההרריים. בימיו האחרונים של סטאלין נפסק, כנראה, מחקרה כתחום זה. אולם משלהי שנות החמישים עוסקת החוקרת בנושא ועבודותיה, הנכתבות רוסית, מתורגמות לטאטית יהודית ומתפרסמות כאלמאנאך בלשון זו. סטודנטים אחדים בכרית-המועצות מקרב היהודים ההרריים משתדלים בעשור האחרון להתייחס בעבודותיהם גם לעדתם, אך עבודות אלו לא התגבשו עדיין לכלל מחקר.⁹⁵

עם העלייה האחרונה מכרית-המועצות, שבה עלו יותר מרבית היהודים הרריים, נעשו בישראל כמה מחקרים סוציולוגיים זעירים על קליטתם ודפוסי השינוי וההסתגלות למציאות החדשה.⁹⁶ ואחדים מן העולים פרסמו אי-אלו רשימות על חייהם בארץ מוצאם.⁹⁷ המחקרים המעטים על היהודים ההרריים שנערכו עד עתה היו בעיקרם בעלי אופי אתנוגרפי, אנתרופולוגי ובלשוני, וכמידה שנכתבו עבודות בעלות צביון היסטורי. עמדה במוקדן שאלת ראשית התיישבות היהודים בקאווקאז. לעומתם נעשה במחקר זה ניסיון לתאר את תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע-עשרה, וההתייחסות למישור האתנוגרפי, הלשוני והתרבותי היא מזווית-ראייה היסטורית. מרבית המקורות שעליהם הסתמך מחקר זה הם בלשון הרוסית ובשפות אירופיות ומיעוטם בעברית וכיידש. כמעט לא נעשה בו שימוש במקורות בשפות עמי הקאווקאז ובכתבים בערבית, תורכית ופרסית, שקרוב לוודאי נמצא גם בהם חומר על היהודים ההרריים. עובדה

93 כני-פלוגאטא ליחילוב שמשו בעת הגנת הדיסרטאציה היסטוריונים פ' קושנר (קנישב), שחקר את התמורות של תבניות חבריות (משק וכלכלה, גישואים ומשפחה, וכד') ר' ובאקין, שהתמקד במחקר הקשרים המסחריים של הקאווקאז עם המזרח הרחוק. המידע על מחקרו של יחילוב מושגת על הדיווח עליו ועל הרצאת-הדוקטור. עיין יחילוב, 1950; יחילוב, דיסרטאציה, 1950.

94 יחילוב, 1955; יחילוב, 1960.

95 כך, למשל, כתב הסטודנט של האוניברסיטה הקאבארדינו-באלקאריית יורי מורוזאחאנוב עבודה על הנושא 'המשפחה ומנהגיה בקרב היהודים ההרריים'. העבודה הושגתה על עבודת-שדה בשכונת מגוריו בנאלצ'יק. בשנת 1983 הרצה מורוזאחאנוב בוועידה של החברה המדעית של הסטודנטים על 'האתגוס של היהודים ההרריים' (מורוזאחאנוב, 1983).

96 פישר, 1980.

97 ראה מנח, 1984 וביקורת על ספר זה, מילוסלבסקי, 1984.

זו קבעה במידה רבה את התעתיק של שמות האנשים והמקומות המוזכרים בספר. אלה מוכאים כאן לרוב בתעתיק עברי פונטי מהלשון הרוסית ובתעתיק לטיני מלשון זו, הנהוג בספריית הקונגרס ברושינגטון. במקרים ששמות האנשים והמקומות מופיעים בצורות שונות, ניתנה עדיפות לכתוב השכיח יותר וכן נעשה מאמץ לאחד את כתיב השמות המופיעים במקורות העבריים בצורות שונות. כמוכאות העבריות, שלרוב נכתבו בכתיב חסר, נוספו אמות הקריאה על מנת להקל על הקורא.

פרק ראשון

המעמד החברתי-פוליטי

א. היהודים בקאווקאז עד לכיבוש הרוסי

היישוב היהודי בקאווקאז הוא אחת הקהילות היהודיות העתיקות ביותר בגולה, הממשיכות להתקיים עד ימינו. בינות להרים הגבוהים, על גדות פלגים ונהרות המפלסים את דרכם לים הכספי, מצאו מקלט יהודים נרדפים במשך כאלפיים שנה. מאיזור זה נדדו, כנראה, יהודים בתקופות שונות לאסיה התיכונה, לסין, להודו ולאפגאניסטאן. אולם בתולדותיהן הארוכות ורבות-הסבל והתפוכות של קהילות ישראל בקאווקאז מרובה עדיין הסתם על הגלוי, והן מחכות לחוקר שיגאל אותן וישלבן במכלול ההיסטוריה של עם ישראל. להלן יסוכם בקיצור נמרץ המעט הידוע לנו על תולדותיה של עדה זו עד לכיבוש הקאווקאז על-ידי הרוסים.

1. ראשית היישוב היהודי בקאווקאז

היו שביקשו לזהות את הקאווקאז עם גן-העדן המקראי, והיו שציינו כי בו נעצרה תיבת נוח. יש שטענו, כי כחבל-ארץ זה נדד אברהם אבינו קודם שנצטווה לעבור לארץ כנען, ויש שביקשו לראות בו את איזור-מגוריו של איוב.¹ אין תימה, שראשית היישוב היהודי בקאווקאז משכה את לבם של הוים ונוסעים יהודים ולא-יהודים כאחד. הכמיהה הנסחרת והגלויה למצוא את צאצאי-צאצאיהם של גולי ישראל, שכונו 'עשרת השבטים', מצאה לה לכאורה אחיזה בארץ אקזוטית זו, המכותרת כמעברי הרים גבוהים ומאוכלסת שבטים ועממים מרובים. במאה השש-עשרה, כאשר אירופה הנוצרית חדרה מפני התפשטותה של המדינה העות'מאנית, נפרצו באיטליה (וינציה ורומא) שמועות כי בהרי קאווקאז התארגנו צאצאי 'עשרת השבטים' בצבא גדול, העומד לצאת לקרב נגד האיסלאם ולשחרר את הארץ המוכתחת.² גם בפרסומים של המאה התשע-עשרה הרכו להדגיש, כי היהודים בקאווקאז הם יוצאי-חלציהם של שבטי ישראל,³ ואחדים מחוקרי המקרא השתדלו לזהות מקומות ישוב שאליהם גורשו גולי ישראל עם הרים ויישובים בקאווקאז.⁴ מעל לכול חיפשו יהודי

- 1 כרטוך, 1808, עמ' 118; סגל, 1879, עמ' 539; קאמסקי, 1930. יש אשר הצביעו על אחד מנהרות הקאווקאז כעל הסמבטיון האגדי (צ'ארני, 1863-1866, 1864, גל' 5).
- 2 על שמועות אלו הגיעו אלינו שלוש תעודות: שני שירים בגרמנית, העיתונות של אותם הימים, משנת 1596, ודיווח מרומא שחורגם לאנגליה ב-1607. שלושת המקורות קשורים לשמועות שהתהלכו ברומא וכונציה ויש להם הרבה מן המשותף (לבה, 1900, עמ' 16-22; ר.ר., 1607).
- 3 גודוביץ', 1860, עמ' 590; צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 15; דאגסטאן, 1867; צ'ארני, 1878, עמ' 309; האן, 1892, עמ' 182; כראברמן, 1894-1895, 1894, גל' 176; אלאטין, 1901, גל' 96; כשדאי, 1912, עמ' 5-8, 10-12; מניד, 1920, עמ' 3; צ'ורטקובר, 1933, עמ' 4-2.
- 4 כרטוך, 1808, עמ' 121.

הקאווקאז עצמם הסבר לראשית ישובם במקום, שהיה מנותק במשך דורות ממרכזים יהודיים גדולים. על-פי המסורת שבעל-פה, מייחסים עצמם יהודי קאווקאז (ההרריים כמו גם הגרזיים) לצאצאי 'עשרת השבטים'⁵, שהוגלו מממלכת ישראל על-ידי שלמנאסר החמישי, מלך אשור, בשנת 722 לפסה"ג, או על-ידי סרגון ב-720 לפסה"ג.⁶ מסורת זו השתדלו חכמי קהילות ישראל בקאווקאז לאשש על המקורות היהודיים, ובייחוד התייחסו לפסוק 'וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוון וערי מדי' (מלכים ב, י"ז ו). מדי נתפרשה אצלם כארץ הקאווקאז המזרחי, וכירתה כשמאחה (Shemakha) שבחבל שירוואן ('Shirvan').⁷ ואמנם השם מדיים התייחס, כנראה, במאה השביעית והשישית לפסה"ג לחלק מן התושבים שישבו במזרחו של עבר-הקאווקאז וכדורמו של הקאווקאז הצפוני.⁸ יש גם רגליים לסברה, כי מקצת מגולי ישראל הושבו כחיל-מצב ביחידות אשר בערי מדי (או 'הרי מדי').⁹ ברם הוכחות אלו אינן יוצאות עדיין מגדר של סברה, המצריכה מחקר מעמיק. טיעון שכיח נוסף שנועד להוכיח, כי יהודי קאווקאז הם מצאצאי 'עשרת השבטים', היא ההסתמכות על העובדה, כי בקרב רוב הקהילות הללו לא נשתמרה המסורת של משפחות כוהנים ולויים כבשאר קהילות ישראל. ואמנם ב-1850 כתבו פרנסי הקהילה היהודית בדרכנט אל הנציב העליון של הקאווקאז, אלכסיי ירמולוב (Aleksi Ermolov, 1777-1861), את הדברים הבאים:

כיוון שבקהילתנו אין אף אחד שמוצאו משבט אהרן שיוכל בעת התפילה בציבור לברך את ברכת אהרן העתיקה, ונודע לנו שבמבצר טמירחאן-שורה מתגורר משנת 1844 יהודי מפלך

- 5 ראייה לליבון גם השאלה, באיזו מידה היתה המסורת על המוצא מעשרת השבטים נחלתן של כל קהילות היהודים ההרריים, או של חלק מהן בלבד. מתוך חמש-עשרה עדויות, שמסרו קהילות היהודים ההרריים בשנות השישים של המאה התשע-עשרה ליהודה צ'ארני, ועליהן חתמו תבים מיהודי המקום, נאמר במפורש רק בשתי עדויות, כי היהודים מייחסים עצמם לצאצאים של גולי ישראל. יהודי רוקאל העירו, כי 'אנחנו שרידי גולי ישראל, אשר הגלו לארץ פרס ומדי' (צ'ארני, 1884, עמ' 94). יהודי מוגאטיר כתבו, ש'כפי המסורה אשר בידינו, אנחנו מגולי ישראל, אשר הגלו לארץ מדי ופרס' (שם, עמ' 92). בשלוש-עשרה העדויות הנוותרות אינה מובעת גישה זו על מוצאם של היהודים ההרריים. השוה עדויות מקהילות טארקי (עמ' 23), מדוליס (עמ' 66, 348), גמירי (עמ' 82), חלי-פנדויק (עמ' 88), מאראנה (עמ' 89), אגלאכי (עמ' 239), אימאם-קולי-קנט (עמ' 248), אקסי (עמ' 244), אראג (עמ' 256), דיראך (עמ' 276), וארטאשן (עמ' 234), חאנצ'ל-קאלה (עמ' 333), מאמראך (עמ' 345).
- 6 רבה של דרכנט, הרב יצחק בן יעקב, העיד בפני צ'ארני, כי 'רק זאת נשאר אצלנו בקבלה, כי אבותינו הם מן הגולים אשר הגלה שלמנאסר מלך אשור ובאו לארצות אלה מארץ פרס וממדינת גולן אשר במדי עור בזמן קדום' (צ'ארני, 1884, עמ' 34). ובנו, הרב יעקב בן יצחק יצחקי, כתב ב-1894: 'אין ספק באמתות הדבר שהיהודים ההרריים (כן נקראים יהודי קאווקאז העיקריים) שוכנים בקאווקאז עור מקדם קדמתא והם מגולי עשרת השבטים' (יצחקי, 1894, עמ' 6). עיין גם: דובליר, 1871, גל' 1, עמ' 14-15; כץ, 1894, עמ' 8-7, 12-11; יצחקי, קדמוניות, 1894, עמ' 4; סגל, 1879, עמ' 538; אהרונוב, קאווקאז, 1895; יצחקי, הצפירה, 1894, גל' 222; אליהשרילי, 1975, עמ' 21; הרבני, 1867, עמ' 112-125; רייסנברג, 1909, עמ' 237; רייסנברג, 1913, עמ' 51; צ'ארני, 1878, עמ' 309. 'כל חוקרי קדמוניות ישראל החליטו, טוען יעקב בן יצחק יצחקי, ש'ערי מדי' זו קאווקאז, וביחוד הערים המשתרעים לחוף המערבי של הים הכספי וכן אמרינן בקידושין ע"ב, א. ערי מדי גהונד וחברותיה, מאי חברותיה? אמר שמואל זו כרך מושכי והוסקי, מושכי זו שומכי, שמאכי (שמאחה) בחילוף אותיות, אשר במח שירוואן והוסקי זו עיר שקי אשר במחוז ה"ל'. יצחקי, קדמוניות, 1894, עמ' 5. וכן השווה חיברו שהגיש הרב יעקב בן יצחק יצחקי ל'חברת מפיצי השכלה' בפטרבורג בשנת תרכ"ז (1867), ופורסם על-ידי בנו. ראה: יצחקי, 1958, עמ' 25. נוסח מקוצר, ובו שינויים קלים של חיבור זה, נכלל בספרו של יהודה רל צ'ארני, ראה צ'ארני, 1884, עמ' 285-286. יש שטענו כי הנהר גתן אינו אלא הנהר קידיל-אוזאן (Kizil-Uzan). סגל, 1879, עמ' 539.
- 8 היסט אורב., 1958, כרך 1, עמ' 37; מאגומדוב, 1959, עמ' 16.
- 9 בן-יששון, 1969, כרך א, עמ' 138. והשוה מילר, 1903, עמ' 161 וכן לבה, 1934.

קייב, מן העיר בוגוסלאב, ושמו פסח כגן, משמע שהוא משבט אהרן והוא יודע את מלאכתו ועשוי להיות מועיל לקהילתנו בעת התפילה בציבור.

אשר על כן ביקשו פרנסי דרבנט מן השלטון לרושמו כתושב קבוע של העיר.¹⁰ בקשה זולא נענתה, כנראה, כפי שניתן להסיק מתיאור התפילות בפסח 1887. החיילים מיהודי רוסיה קיימו תפילה משלהם: 'ויחיה בראותם [הכוונה ליהודים ההרריים] את הכהנים בדוכנם וישמחו לראות את המחזה... כי כין אחינו פה אין כהנים ולא לויים ויבקשו את אנשי הצבא שילכו גם לבתי התפילה שלהם לישא כפיהם וכן עשו'.¹¹ אך אם בקהילת דרבנט לא נמצאו עד שלהי המאה התשע-עשרה כוהנים,¹² הרי יהודי מדז'ליס (Medzheles) העירו בשנת תרכ"ז (1867), כי 'אצלנו ימצא כהן אחד ולא יותר ולויים לא יש אתנו כלל'.¹³ ואילו בני קהילת וארטאשן (Vartashen) הצהירו, 'כי כהנים ימצאו אצלנו כשמונה ולוי אחד'.¹⁴ לגבי מרבית הקהילות, שבהן נמצאו כוהנים ולויים, אין בידנו ידיעות ודאיות אם אמנם היו הם צאצאי המשפחות הראשונות שהתיישבו בקאווקאז, או שמא מבני-בניהם של גלי-הגגיה מאוחרים. הכוהנים בטמיר-חאן-שורה ייחסו עצמם למשפחות, שבאו מפרס כסוף המאה השמונה-עשרה;¹⁵ ואמנם נשמרה המסורת שהכוהנים שנמצאו בקהילות רבות הם מיוצאי פרס.¹⁶ דומה כי ניתן אפוא לומר, שבחלק מקהילות היהודים ההרריים היו במאה הי"ט כוהנים. זאת ואף זאת: נוכח המצב הרוחני הירוד, שבו נמצאו קהילות ישראל בקאווקאז במשך דורות, נפסקה, כנראה, בקהילות רבות קריאת התורה כסדרה, ואפשר שהמסורת של משפחות כוהנים ולויים נשתכחה מלבם.¹⁷

בהיעדר כוהנים ולויים בקהילות אלו בדורות האחרונים, דומה כי קשה לראות הוכחה חד-משמעית למוצאם מגולי ממלכת ישראל. ראוי לציין, כי לפי עדותו של מייסודו נוצרי, שביקר בקאווקאז בשנים 1837-1838, ייחסו עצמם לצאצאי 'עשרת השבטים' גם אחדים מעממים לא-

10 קוובסקי, 1906, עמ' 308.

11 דזונבת, 1887.

12 גם יהודי רוקאל העירו בתרכ"ז, כי 'כהנים ולרים לא ימצאו אצלנו' (צ'ארני, 1884, עמ' 97). פרנסי קהילת חושמאניל הצהירו, ש'כהנים ולרים לא יש אצלנו' (שם, עמ' 332), וכנוסח זה העירו על כך גם יהודי מאמראן' (שם, עמ' 347). לגבי דרבנט עיין גם פירקוביץ, 1872, עמ' 56.

13 צ'ארני, 1884, עמ' 349, והשווה שם, עמ' 67.

14 שם, עמ' 329.

15 כשראי, 1898, עמ' 1017.

16 אניסימוב, 1908, עמ' 557-558. כך, למשל, מספר צ'ארני, כי בעת ביקורו בכפר מוגו' התפללו כביהכ"נ ונקראתי לתורה במקום לוי, כי כהן נקרא במקומו. שני כהנים נמצאו כמוגו אשר נתיישבו בתוכם באחד מן הזמנים, אשר באו מארץ פרס לגור בתוכם' (צ'ארני, 1884, עמ' 217).

17 יהודה צ'אתי מספר את הדברים הבאים על שיחתו עם רבה של דרבנט, יצחק בן יעקב: 'האם לא נשאר בקהילה אצלכם מאיה מן השבטים אתם?', ועל כך השיב הרב: 'זאת לא יודעים אנחנו כברור ואולי אבותינו ידעו, אבל מפני רוב הגלות נשתכח מאתנו' (צ'ארני, 1884, עמ' 35). וייסנברג (1918, עמ' 118), שהתעניין בנושא, מספר שכמא 1910 כתב לו כי פארארוד' מפטרובסק את הדברים הבאים: 'יש לי הכבוד לדווח לכבודו על הכתנים והלויים הנמצאים בקרב היהודים ההרריים שלנו: בפטרובסק 9 כהנים, בדאשל אנאר 1, בדרבנט 2 ו-2 משפחות לויים, שאין להן הוכחות ודאיות לכך והן רק טוענות שמוצאן משבט לוי, בכפר מדז'ליס 2 כהנים, בחאסאב-יחדט 3. בסך הכל 17 כהנים זכרים ואין יותר במחוזות דאגסטאן וטרק. אלה נתונים מדויקים'. וייסנברג ניסה לברר את הסיבה למיעוט הכתנים בקרב היהודים ההרריים אצל אליהו אניסימוב, והאחרון הסביר תופעה זו 'בכורות הגמורה של היהודים ההרריים, ששכחו לחלוטין את מוצאם'.

יהודיים של הקאווקאז המזרחי.¹⁸ אין תימה אפוא, כי חוקרי קאווקאז אחרים הסתייגו, ואפילו שללו לחלוטין את המסורת שמוצא יהודי קאווקאז הוא מ'עשרת השבטים',¹⁹ ואף בעיתונות העברית ברוסיה התנהל בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה ויכוח האם ניתן לראות ביהודי קאווקאז צאצאים של 'עשרת השבטים'.²⁰ על כל פנים, מסורת זו, הנפוצה ברבות מקהילות ישראל, שהיו מנותקות מן המרכזים היהודיים החשובים, זקוקה עדיין להוכחות בעלות משקל כדי שיהיה ניתן לראות בה עובדה היסטורית.

מסורת אחרת, שאף היא שכיחה בקרב יהודי קאווקאז, אומרת כי הם צאצאיהם של גולי יהודה, שהוגלו על-ידי נכודנאצר מלך בבל במאה השישית לפסה"נ,²¹ ולא שבו לציון בשנים 538-458 לפסה"נ 'ולכן בית שני בחורבנו לא ראו'.²² גוסטאב גרבר, שביקר באיזור ברבע הראשון של המאה השמונה-עשרה, רשם ב'רשימותיו': 'הרבנים, או המורים שלהם, הם אנשים בורים, אך ככל זאת מספרים, שאת אבות אבותיהם לקחו כשבי מירושלים... והם הוגלו למדי שבארצות אלה ומהם מוצאם'.²³ המסורת שלפיה ישבו יהודים כימי הבית השני באיזור, זכתה לתימוכין מצד חוקרי ראשית הנצרות בקאווקאז. חוקרים אלה הטעימו, כי מאחר שיהודי האיזור לא הרשעו מן היהדות, כפי שהתגבשה כימי בית שני, הם היו נוחים לקבלת הנצרות ואף הפכו למפיצה העיקריים.²⁴ גם האספן והחוקר הקראי אברהם פירקוביץ' השתדל לחזק בקרב העדה את המסורת שמוצאם אינו מגולי בית שני,²⁵ ומסורת זו מוצאת לה אחיזה גם בכרוניקות ארמניות וגרוניות.

- 18 כך, למשל, יחסו עצמם הלוגניים לצאצי שבט דן (סאמאל, 1841, עמ' 46-47).
- 19 גרן, 1893, עמ' 130; גרן, 1895, עמ' 112-116, והשווה לכה, 1900, עמ' 11; איברן, 1912.
- 20 עיין: פרוימנטוב, 1870; גודוביץ', 1870 והשווה גם ג-כ-ג, 1884, עמ' 35-37.
- 21 יהודי כפר אקסאי העירו בפני צ'ארני, ש'כפי הקבלה והמסורה אשר בירינו איש מפי איש מאבותינו הקדמונים, הננו אנתנו מצאצאי אנשי הגולה עוד מבית ראשון אשר נדרו מארץ אשר-בבל לארץ פרס ומפרס לקודרוואן אשר במדינת שירוואן' (צ'ארני, 1884, עמ' 244). יהודי טארקי ציינו, שאנתנו זוכרים יודעים בקבלה מאבותינו, אשר יצאו מירושלים, אבל אין אנתנו יודעים מאיזה בית' (שם, עמ' 23). התיבה 'בית' ניתן לפרשה בשני אופנים: אפשר שמדובר בשבט או בכיתת-המקדש. על כל פנים, כאן מייחסים עצמם היהודים לגולי ירושלים. על היהודים בקאווקאז מגולי בית ראשון ראה גם הרבני, 1880, והשווה לכנטל, 1952, עמ' 62; האן, 1924, עמ' 25; היהודים בקאווקאז, 1875, עמ' 367.
- 22 פרוימנטוב, 1862, עמ' 133; יצחקי, 1958, עמ' 27; צ'ארני, 1884, עמ' 286. כן עיין כשדאי, 1912, עמ' 8; בן אבצן, 1891, גל' 150; 'איאמולניסקי', 1941; אליהשרלי, 1975, עמ' 24-22; ניישטט, 1970, עמ' 15-16. מסורת זו מוצאת סימוכין עקיפין במקרא, שבו ידועה אררט, שהשתרעה גם בחלק הדרומי של עבר-הקאווקאז, כארץ מקלט לנמלטים משלטון נוגש (מלכים ב', י"ט, ל"ז; ישעיה ל"ז-ל"ח). דו חוקרים שטענו, כי מסורת זו צמחה בעיקר בקרב היהודים שישבו בסביבה נוצרית, יהודי גרוויה וחלק מיהודים הרריים, כדי להוכיח כי יהודי קאווקאז לא השתתפו בהריגתו של ישו, ולכן אין חייבים לשאת באחריות על כך (כן, 1894, עמ' 18).
- 23 גרבר, 1728, עמ' 117. 'לפי דברי החכם אליהו כמוהר"ר [בן מורינו הרב רבין] אהבה [? ואהבה] מוחי מקובאן, היהודים ההרריים הם צאצאי שבט יהודה מאלה שנשארו בכבל ולא רצו לעלות עם אחיהם שבי הגולה כימי כרש בהיות כיניהם אנשים אשר ייראו ברוח קודש, כי הגאולה הזאת לא תהיה עולמית. אחרי ימים רבים עלה על שושן ושאר ערי פרס מחמ-ח'אן והגלה אותם אל ראשד הנקראת גם גיליון. משם נפדו כמה מאות משפחות ויבואו לכאקר' (אלאטין, 1901, גל' 96).
- 24 עיין: פ. אר, 1869; סטרן, 1897, עמ' 250-251; דו'אראחתוב, 1912, עמ' 57-58; וייסנברג, 1909, עמ' 245; קאמסקי, 1930, עמ' 507. והשווה ברכין, 1883, עמ' 142-146; רוסיה הצארית, 1883, עמ' XVIII. אוסלאר (1881, עמ' 14) טוען, כי במאה השנייה לפסה"נ ישבו יהודים רבים ביוזר בארמניה. כעבודה זו עוסק המחבר בזיהוי ישובים רבים במקרא למקומות בקאווקאז. עיין גם ארקוט, 1888, עמ' 303.
- 25 פירקוביץ' (1872, עמ' 77) סיפר, כי אמר לבני קהילת היהודים ההרריים במזוליס את הדברים הבאים: 'אתם מגלות שומרין ומגלות בית ראשון אשר גליחתם לפרס ומשם באתם למדינת וערי מדי... וכשיחפרסם לכל

אחד הכרוניקאים החשובים של ארמניה, שחי כנראה במאה החמישית לספירה, הוא מוכסס חורנאצי (Movses Khorenatsi — Moisei Kheronskii), שכתב את 'תולדות הארמנים'.²⁶ על-פי כרוניקה שלו הוענק למלך ארמניה במתנה יהודי מגולי נבוכדנאצר בשם שמבט (אולי שבת, שבת וקרקות. ב-189 לפסה"נ עלה על כס המלוכה בארמניה ארטאשס הראשון (Artashes), שהכתיר עצמו למלך ארמניה הגדולה והניח יסוד לשושלת, שבימיה הגיעה ארמניה למיצוי כל כוחה והתפשטותה. ארטאשס העניק, לדברי חורנאצי, כבוד רב ליהודי שאמכאי, שהיה מצאצאיו של שמבט, והסב את שמו לבאגראט. ירשיו של ארטאשס הענישו את בניו של שאמכאי-באגראט על סירובם לעבוד את אלילי המדינה, ואחדים מן היהודים הסכימו שלא למול את ילדיהם, להשתתף בציד, להילחם בשבת ולעשות דברים נוספים שקודם-לכן סירבו לעשותם. בימי טיגראנס — Tigranes (56-95 לפסה"נ), מספר חורנאצי, נמשך הלחץ על היהודים, שהמשיכו כנראה לשמור חלק מן המצוות. טיגראנס תבע מצאצאי משפחת שאמכאי-באגראט להקריב קרבנות אלילי המקום, והמסרכים לו נענשו בחומרה רבה (אחד מבני המשפחה סולק מתפקידו בצבא ואחר נענש בעונשי גוף).²⁷ בזמנו של טיגראנס איימה ארמניה על ממלכת החשמונאים, ובימי שלטונה של שלומציון-אלכסנדרה (67-76 לפסה"נ) צר טיגראנס על עכו. עם שובו מן המסע לארץ-ישראל, שנפסק בעטיה של פלישת לגיונות רומאיים לתחומי ממלכת ארמניה, הביא עמו טיגראנס, לדברי חורנאצי, שבויים יהודים רבים.²⁸ מדברי חורנאצי מסתבר אפוא, כי בימי בית שני היו, כנראה, שני גלים של מהגרים יהודיים, האחד סמוך לחורבן הבית הראשון והאחר בימי מסעותיהם של צבאות ארמניה לארץ-ישראל. דבר ישיבתם של יהודים בקאוקאז בימי בית שני מוצא תימוכין גם בכרוניקות גרוזיות. אחד המקורות החשובים לתולדותיה העתיקות של גרוזיה הוא אוסף הכרוניקות, הידוע בשמו הכולל 'תולדות גרוזיה' ('כארתליס צחוברבה'). קובץ זה נאסף ונערך, כנראה, במאה השתים-עשרה. ההיסטוריונים האנונימיים, שכתביהם נכללו באוסף הסתמכו, קרוב לוודאי, על מסורות עממיות וכתבים שהיו לפנייהם אך לא הגיעו לידנו. בקובץ שולבו חיבורים, שנועדו בין השאר לפאר את המלוכה בגרוזיה. על ראשית היישוב היהודי בקאוקאז נאמר שם:

או החרב נבוכדנאצר מלך ככל את ירושלים והיהודים אשר הוגלו משם, באו לכארקלי [החלק המרכזי-מערבי של גרוזיה כימינו] וכיקשו מראש המטה אשר בקֶּצֶחַת (Mtskhet) אדמה להתיישב עליה ולשלם מס. ראש המטה אשר במצחת נתן להם את מבוקשם והושיבם על גדות האראגוי (Aragvi) [נהר בקרבת מצחת המתאחד עם הנהר קורה — Kura וזורם לים הכספין ועל מעיינות הנקראים בשם זְנָאוי].²⁹

שיאם מגלות בית שני אלא מגלירות הראשונות יאהבו אתכם כל הנצרים יען שידי אבותיכם לא היו במחלוקת ומריכות בית שני ועיניהם לא ראו ויחזיקו אתכם בחזקת בני ישראל הקדמונים... ותמצאו כזה חן בעיני מלכות רוסיה ותשכנו במשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות תחת כנפי מלכי חסד, מלכי רוסיה...'

26 ככתביו משוקעות, כנראה, כרוניקות קדומות. ביבליוגרפיה ענפה המתייחסת לקביעת זמנו של חורנאצי ראה מליקסטיב, 1960.

27 מגיד, 1921, עמ' 86-87, והשווה ברכין, 1883, עמ' 128-145, ועיין שרר, 1796, עמ' 64; סגל, 1879, עמ' 536-537, 540-541; סטרן, 1897, עמ' 246-247; אמין, 1880.

28 בן-יששון, 1969, כרך א, עמ' 214; סגל, 1879, עמ' 537.

29 מובא כאן על-פי אליהשווילי, 1975, עמ' 22. חיאור זה כלול גם ביצירתו של ואחרשטי באגראטינו (1695-1785) 'סאקארט וולוס צחוברבה' ('חיי גרוזיה'). מחבר זה מספר גם על כואם של יהודים לאחר צליכתו של ישו, וכחוכם

היהודים בקאווקאז עד לכיבוש הרוסי

כרוניקה זו מפליגה בתיאוריה לגבי היישוב היהודי באיזור ומספרת, כי צבאות אלכסנדר הגדול כאשר הגיעו למזרח-גרוזיה של ימינו הם מצאו בה ערים מאוכלסות יהודים.³⁰ גם מקורות אחרים מציינים, כי במאה הראשונה לפסה"ג היו בקאווקאז קהילות יהודיות, ובשנות הארבעים פעלו ביניהן גם מטיפים אחדים. על הקשרים בין הקאווקאז לבין ארץ-ישראל מעידות גם חפירות ארכיאולוגיות שנערכו בדאגסטאן, ובהן נמצאו כלים שנוצרו בסוריה, במצרים ובארץ-ישראל.³¹ אמנם הנושא זקוק עדיין למחקר מעמיק, החורג ממסגרת זו, אך לכאורה קיימות הוכחות על קשרים בין ארץ-ישראל והקאווקאז כימי בית שני וסביר להניח, כי באותו פרק-זמן התקיימו בקאווקאז קהילות יהודיות.³² מכל מקום, הנטייה היא לקשור את התגבשות עדת היהודים ההרריים לשלטון הססנים בפרס (226-651).³³

2. התהוותן של קהילות היהודים ההרריים

בשנת 224 או 226 הונח היסוד לשושלת הססנים (ססנידים) בפרס, שכוננה מערכת שלטונית ריכוזית והרחיבה את גבולות האימפריה. במאה השלישית והרביעית היה הקאווקאז זירת-מלחמות בין פרס לבין רומא, והוא גם נפגע מן הפלישות התכופות של שבטי ההונים. המלחמות בין פרס ורומא הסתיימו בשלב זה בהסכם-שלום, שנחתם ב-388, ועל-פיו עברו שטחי ארמניה, גרוזיה כימינו ואלבאניה, שהשתרעה עד לקירבת העיר דרבנט של היום, לתחום שלטונם של הססנידים, שנמשך כשלוש מאות שנה. ברם מחמת חשיכותו האסטרטגית של האיזור, המשמש מחסום בפני פשיטות השבטים הנודדים מן הצפון, הוענק לשליטיו מעמד מיוחד והקנאות הדתית, שבה נהגו רבים ממלכי השושלת הססנידית, לא תמיד הונהגה גם בקאווקאז.³⁴

כימי שלטונם של והרם הראשון והשני (272-293) גדל כוחם של האמגושים, כוהני המזדאים, שבהשפעתם גברו הרדיפות נגד הנוצרים, מאמיני דת בודהא והיהודים, דבר שהביא, כנראה, להגירתם של בני דתות אלה לקאווקאז. ואמנם על קיומן של קהילות ישראל בקאווקאז כמאות השלישית והרביעית מעידים שני מקורות בלתי-חלויים זה בזה. בתלמוד הירושלמי (מסכת מגילה, פרק ד', הל"ה), שעריכתו נסתיימה במחצית השנייה של המאה הרביעית, מוזכר ר' שמעון ספרא דיטרבנט וסביר להניח, כי טרבנט אינה אלא העיר דרבנט, שצמחה בסוף המאה השלישית.³⁵ על יסודות של ישוב עתיק.³⁶ המקור האחר הוא ההיסטוריון הארמני בן המאה החמישית פאבסטוס בוזאנד (Favstos Buzand), שבחלקי-חיבורו שנשתמרו, 'ההיסטוריה של ארמניה' המתייחסים למאה הרביעית, מוזכרים גם יהודים. בתיאור ניצחונותיו של שפור השני (309-379) מלך פרס על

נינה הקרשה, שהשפיעה על התנצרותם של תושבי גרוזיה וכתובם יהודים. תיאור הוא בעל אופי נוצרי מובהק, וספק אם ראוי הוא לשימת-לב רצינית. ראה מגיד, 1921, עמ' 89-90; תאחאנוב, 1907, עמ' 33; הרכבי, 1867, עמ' 129-125.

30 אליהשורלי, 1975, עמ' 22.

31 מאגומדוב, 1959, עמ' 17; היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 112.

עין: מגיד, 1920, עמ' 4-13.

32 לבנטל, 1952, עמ' 62.

34 היסט. אזוב., 1958, כרך 1, עמ' 79-84; ארטאמונוב, 1962, עמ' 60.

35 יצחקי, 1894, גל' 231; יצחקי, קדמוניות, 1894, עמ' 7; שווארץ, 1900, עמ' כ"ב ומאגומדוב, 1959, עמ' 19.

36 יחילוב, 1972.

ארשאק השלישי, מלך ארמניה, מונה פאכסטוס כוזאנד כפירוט רב את מספר הגולים שהגלה מלך פרס מארמניה. על-פי נתונים אלה הוגלו מאוקואז לפרס כ-71 אלף משפחות יהודיות.³⁷ אף כי מספר זה נראה מוגזם ביותר הרי יש בו כדי להעיד כי במאה הרביעית היה ישוב יהודי גדול בקאוקאז, והוא המשיך להתקיים גם לאחר הגליה זו, ואף גדל בעקבות ההתפתחויות בפרס במאה החמישית.

יְזֻדְגָרְדִּי השני (438-457) הרחיב את הרדיפות כנגד בני הדתות השונות, ואסר על היהודים לשמור על השבת. הוא השתדל לצמצם את הסובלנות הדתית שהיתה נהוגה באלבאניה, ולשם כך שלח לשם שבע מאות מאגים. כתגובה לכך פרץ מרד, שנמשך בהפסקות כשלושים שנה, בלי שהססנידים הצליחו להגיע לשליטה של ממש על האיזור, ובייחוד על חלקי ההרריים.³⁸ הססנידים נאלצו אפוא להשלים עם הסובלנות הדתית, שהיתה נהוגה ברכים מאזורי הקאוקאז, והקאוקאז נהיה מקום מקלט לנוצרים וליהודים, שביקשו להימלט מפני הרדיפות הדתיות של מלכי הססנידים.

יודג'רד, ובייחוד פירוז (459-483) המכונה במקורותינו רשיעא, אסרו על קיומם של בתי-כנסת ובתי-מדרשות, כפו על היהודים הידיניות בפני בתי-הדין הפרסים, ואף לקחו ילדי ישראל והעבירם לחינוכם של כוהני-הדת הקנאים.³⁹ היהודים הנרדפים חפשו להם אפוא מקלט בשולי האימפריה, ובאותם הימים חל, קרוב לוודאי, גידול של ממש בקהילות ישראל שבקאוקאז המזרחי. גל חדש של מהגרים יהודים הגיע לקאוקאז בעקבות דיכוי המרד של מר זוטרא (בן רב הונא), שייסד ממלכה עצמאית בשנים 495-502,⁴⁰ וההגירה התרחבה בעקבות רדיפותיו של הורמיוז הרביעי (579-590), שביטל את המוסדות המרכזיים של היהודים.⁴¹ ראשית התגבשותן של קהילות היהודים ההרריים בפרק-זמן זה נשתמרה גם באחת המסורות של בני העדה, שעליהן דיווח העסקן הציוני מ' שליאפושניקוב, שעמד בקשר הדוק עם רכים מבני העדה, ועל-פי דבריו נמסר ש'כפי המוסכם ומקובל במסורת נאמנה כפי יהודי קאוקאז, המה באו אל ארץ הזאת מארץ פרס במאות הראשונות להספירה החדשה כסבת הגזירות והרדיפות של קנאי האמונה מילידי הארץ.⁴² עדות בכתב למסורת זו, שבה אף צויינה שנת בואם של היהודים ההרריים לקאוקאז, העתיק פליקס שפירא מעטיפה של ספר עברי שהודפס בוויניציה כ-1579. גבאי בית-הכנסת בפטרובסק, חנוכיב, הראה לשפירא את הספר וטען, כי הכתוב על עטיפתו, שכותרתו בעברית היא 'ציאת ישראל מפרס ומדי', נכתב בידי אחד מאבות-אבותיו בקובה. בקטע מן הכתוב, ששפירא תרגמו מעברית לרוסית נאמר בין השאר:

בשנת 646 לכריאת העולם התגלה כפרס המן רשע שני. הוא העליל עלינו בפני המלך כאילו אנו, קומץ בני ישראל הנידחים בינות להרי מדי, מפיצים את דתנו בין הפרסים שמספרם רב ככוכבי השמים וכחול על שפת הים... בעוונותינו הרבים הטח השם את לבו של המלך למען

37 מגיד, 1921, עמ' 89; פ. אור, 1869, עמ' 6; דובליר, 1871, גל' 2, עמ' 50-51; סליביצקי, הכרמל, 1868, עמ' 63, השווה צ'ורטקובר, 1933, עמ' 3. פאכסטוס מציין, כי ביישוב זארחאבאן (Zarekhavan) התגוררו 5,000 משפחות של ארמנים ו-8,000 משפחות של יהודים. בעיר ירונדאשט (Erundashat) הוא אומר את האוכלוסיה היהודית כ-30,000 משפחות, וכנאחיצ'ואן (Nakhichevan) 16,000 משפחות יהודיות (סגל, 1879, עמ' 537).
 38 היסט. אורב., 1958, כרך 1, עמ' 84-86; היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 146-147.
 39 בן-ששון, 1969, כרך א, עמ' 366; מגיד, 1921, עמ' 91.
 40 סולודו, 1940; בן-ששון, 1969, כרך א, עמ' 366.
 41 שם, שם.
 42 אלאסין, 1901, גל' 96. עיין גם ביהם, 1936, עמ' 230.

יאמין בדברי המן. ולכל ערי המדינה הוצא צו שאנו בני אברהם, יצחק ויעקב נמיר את חתנו... כלימה מכסה את פנינו בזוכרנו שרבים מאחינו ואחיותנו עברו בכובשת פנים את הסף... אך רובם העדיפו מאסר, חרב וגלות. בין האחרונים היינו גם אנחנו. וכמו אבותינו שנדרו במדבר מצרים ארבעים שנה, עברו את ים סוף וחצו את הירדן ובאו לכנען... אנו נדרנו רבות, חצינו ימים ונהרות והגענו לשלוה בארץ ההרים המגיעים לשמים... פנחס בן נסים.⁴³

בתקופה זו, כמו בתקופות המאוחרות, היה רישומו של השלטון הפרסי באזורים המישוריים שעל שפת הים הכספי ניכר יותר מאשר בהרים. במישור היה גם קשה יותר להתגונן מפני התנפלויות השבטים הנודדים, שפשטו פעם בפעם מן הצפון. גורמים אלה טבעו את חותמם על בחירת מקומות ליישובם של רוב תושבי הקאווקאז המזרחי, ובכללם המהגרים היהודים מפרס. ואמנם רוב המהגרים היהודים החדשים בקאווקאז המזרחי, שלתוכם נקלטו גם שרידי היישוב היהודי הוותיק, בנו את ישוביהם בערוצים הצרים שבין ההרים ובסמיכות-מקום למקורות-מים. מהגרים אלה המשיכו לזכר בלשון שהביאו עמם,⁴⁴ ובעת ובעונה אחת הושפעו בהתמדה מן הסביבה החדשה. כך התגבשו קהילות היהודים ההרריים, שהיו שייכות לתחום הלשוני-תרבותי של יהדות פרס, ונבדלו מן היהודים שישבו במערבו של עבר-הקאווקאז והידועים כיום כיהודי גרוזיה.

3. היהודים ההרריים וממלכת כוזר

בראשית המאה השביעית הופיעו הכוזרים ככוח עצמאי בין השבטים הנוודים שמצפון לשערים האלבאניים (דרבנט כימינו). בעשור השלישי עלה בידיהם לכבוש את שטחה של אזרבייג'אן (Azerbaijan), אך כעבור זמן מה נאלצו לסגת ולהתבצר בדרבנט. במגמות ההתפשטות נתקלו הכוזרים בערבים, שהלכו והתבססו בקאווקאז בשנות הארבעים והחמישים. ניסיונותיהם של הערבים לפלוש לתחום ממלכת כוזר בשנים 642-652 נסתיימו בכישלון.⁴⁵ אך המלחמות בין שני הכוחות נמשכו כמאה שנים.⁴⁶ בעת הפלישה הערבית לקאווקאז ישבו יהודים, לפי עדות הכרוניקה 'דרבנט נאמה', בחבל טאבאסאראן (Tabasaran), שהיה אחד האזורים ההטרורגניים ביותר מבחינה אתנית.⁴⁷ קרוב לוודאי, כי באותו זמן התקיימו גם ישובים יהודיים בקייטאך (Kaitakh), או חייטאך (Khitakh), עמק שהיה ידוע עוד במאה התשע-עשרה בשם 'דזיהות קאטה', כלומר גיא היהודים.⁴⁸ גיא היהודים שכן בסמיכות לנהר בוגאי-צ'אי (Bugai-Chai), המכונה גם דאבאקום (Dabakum), במקום שאת הגישה אליו תיאר הנוסע היהודי צ'ארני במלים הבאות: 'ירדנו בנקיקים עמוקים והמסלות על ההרים צרות הן מאד אשר רק רוכב אחד יכול לעבור בהן בשמירה מעולה'.⁴⁹

43 שפירא, כ"י, עמ' 7-8.

44 החוקר זאגורסקי (1881) סבר, כי היהודים ההרריים והטאטים התיישבו באותה תקופה בקאווקאז ובאו מפרס, ומכאן גם הקירבה הלשונית שביניהם.

45 דאנלופ, 1954, עמ' 41-57.

46 כרוצקוס, 1937, עמ' 27, והשווה כרוצקוס, 1971; דאנלופ, 1954, עמ' 60-71, 77-81, 84-81; היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 130.

47 יבר. אנציק., כרך 9, עמ' 63; היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 121-122.

48 עיין: מגיד, 1921, עמ' 92-93; מגיד, 1920, עמ' 16.

49 צ'ארני, 1884, עמ' 74.

לפי המסורת, שאותה שמע יהודה צ'ארני מפיו של הרב יצחק בן יעקב בדרכנט, 'ישבו בני ישראל [שם] בשלושה כפרים הסמוכים זה לזה. שם הכפר הראשון נקרא חבראי ... שם הכפר השני חקלאי ... ושם הכפר השלישי זווארי [היינו למעלה]'.⁵⁰ הרב גם העיד, כי בידיו 'נמצא ... ספר כתב-יד, הכולל בתוכו חוקים ודינים ומנהגים דתיים, שחברוהו הרבנים שישבו על מדין בדשופוט גאדטא [ד'ז'הות קאטה] בתקופת המאה השש עשרה והמאה השבע עשרה'.⁵¹ גם תלמידי בית-הספר הריאלי מטמיר-חאן-שורה, שאספו ידיעות על גיא זה מפי התושבים המקומיים, מעידים כי בעבר היו במקום מספר ישובים יהודיים שמהם נותרו רק חורבות.⁵² ואמנם בשעה שביקר צ'ארני במקום מצא אף הוא שרידים של שלרשה ישובים, שבאחד מהם ניכרו סימנים של חומה, אך לא עלה בידיו לגלות אות כתובה על המצבות הפזורות.⁵³

ברבע האחרון של המאה השמינית התבססו הכוזרים בקאווקאז במקומות, שבהם היו ריכוזים גדולים של יהודים הריים.⁵⁴ הם נהגו כסובלנות דתית, כעוד הערכים כמו באש ובחרב את דתם על תושבי הקאווקאז, ובכללם היהודים.

אחד הפעילים בהפצת האיסלאם היה אבו-מוסלים, שלפי המסורת היה שמו הקודם אבו-רחמן אבן-סעוד. אבו-מוסלים פעל בדורו של הקאווקאז הצפוני ובעבר-הקאווקאז כמחצית השנייה של המאה השמינית. המסורת ידעה לציין, כי עלה בידיו לאסלם יהודי אחד, יצחק שמו, שהיה בעל מעמד מכובד ביותר בכפר קנדישקן (Kendishken) ועמו עשו כן יהודים רבים. כאות הוקרה על התאסלמותו השיא אבו-מוסלים את אחותו ליצחק, והסב את שם הכפר מקנדישקן לאחטי (Akhty).⁵⁵ העובדה שהמסורת ראתה באסלומו של היהודי יצחק הישג גדול, יש בה אולי כדי לרמוז כי יהודים לא מעטים התנגדו לקבלת האיסלאם. ואמנם ב-722 פרץ מרד נגד הערבים בטאבאסאראן ובקיטאן, ובו השתתפו עם נשק ביד גם יהודים רבים. המורדים זכו לתמיכה מן הכוזרים, אך לאחר שעזרה זו נפסקה דוכא המרד באכזריות רבה,⁵⁶ ואחת האפשרויות שעמדו בפני היהודים כדי להימלט מאסלום ככוח היתה בריחה מתחום שלטון הערבים לאזורי השליטה של הכוזרים. הד לאותה בריחה נשמע במכתב אנונימי, שנכתב בקושטא בין המאה העשירית למאה השתיים-עשרה בידי יהודי מממלכת כוזר.⁵⁷ במכתב זה נאמר:

ויברחו מפניהם אבותי[נ] ... כי לא יכלו לשאת עול עובדי אליילים ויקבלום [שרי קזר] יא כי אנשי קזריא היו תחילה בלא תורה וישאר[ן] [גם הם] בלא תורה ומכתב ויתחנתנו ליושבי הארץ

50 שם, עמ' 35, וכן צ'ארני, 1868, גל' 15, והשווה יצחקי, הצפייה, 1894, גל' 224.

51 שם, שם, וכן יצחקי, חולדות, 1894, עמ' 9-10.

52 בארטוב, 1882.

53 צ'ארני, 1884, עמ' 75-76, 138-139.

54 מאגומדוב, 1959, עמ' 26; מאגומדוב, 1975; מאגומדוב, כוזרים, 1975.

55 באבאבי, 1893, עמ' 138-139. הכפר אחטי שוכן כ-90 ק"מ דרומית-מערבית לדרכנט, על הנהר אחטי-צ'אי, בקירבת שפכו לסאמור-צ'אי, ושניהם הם נהרות הרים קשים למעבר. כאן ראוי לציין, כי איסימוב (1888, עמ' 182) מעיד כי בקרב תושבי אחטי נשמרה לפחות עד 1886 המסורת בדבר מוצאם היהודי.

56 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 152-154; מאגומדוב, 1959, עמ' 25; מגיד, 1921, עמ' 94; מגיד, 1920, עמ' 20.

57 על זמן כתיבתו של כתב-היד ותוכנו ראה שטר, 1913; קוקובצוב, 1932, עמ' XXVII-XXVI; דאנלופ, 1954, עמ' 155-169.

היהודים בקאווקאז עד לכיבוש הרוסי

ייתן ערכו בגוי]ם וילמדו מעשיהם ויצאו עמהם תמיד בן מלחמה] [וי]היו לעם אחד רק בכרית מילה נסמכו ומקצתם] שומרים את השבת.⁵⁸

במאה השמינית והתשיעית היתה אפוא הגירה של יהודים לתחום שליטתם של הכוזרים הן מעבר-הקאווקאז והן מאזורים אחרים.⁵⁹ מסעודי, ההיסטוריון הערבי בן המאה העשירית מציין כי יהודים שהגרו מפרס התיישבו בין היתר בקאראבודאֶחְקֶנט (Karabudakhkent) וטארקי.⁶⁰ היינו ישובים שנמצאו בתחום שליטתם של הכוזרים ויש הרואים בטארקי ישוב שנבנה על חורבות עיר הכירה של הכוזרים סמאנדר.⁶¹ דומה אפוא, כי יש סבירות רבה, שהגירתם של יהודי הקאווקאז מאיזור השליטה הערבית לתחום שלטונם של הכוזרים התקיימה כמאתיים שנה. יהודים אלה היו, קרוב לוודאי, נושאי הדת היהודית לממלכת כוזר. קבלת הדת היהודית על-ידי מלכי כוזר (כמאה השמינית) קשורה, לדעת חוקרים, באיזור הסמוך למעברים האלבאניים (היום דרבנט), משמע כחבל בעל אוכלוסיה יהודית רבה.⁶² יתירה מזו, לפי אחד המקורות חל גירום של שליטי הכוזרים כתוצאה מפעולתו של אחד הנכבדים, יהודי לפי מוצאו.⁶³ ניתן אפוא לומר, כי אף-על-פי שחלקם של יהודי קאווקאז בגיור של שכבת העילית בממלכת כוזר טעון עדיין בירור, יש רגילים לסברה כי הם מילאו בה תפקיד לא-מבוטל. סביר גם להניח, כי היהודים התחתנו עם הגרים, וייתכן כי בין אבות-אבותיהם של היהודים ההרריים היו גם מבני הכוזרים, ואולם מה שקבע את הווייתם לא היה המוצא האתני אלא הדבקות בהם.

ממלכת כוזר היהודית משכה אליה יהודים מפרס ומביזאנטיון וניתן להניח, כי באותו זמן גדל היישוב היהודי בקאווקאז.⁶⁴ אך בעת ובעונה אחת המשיכו להתקיים גם קהילות ישראל בקאווקאז המזרחי, שנמצאו בשליטת הערבים, כפי שניתן ללמוד מדברי הנוסע הערבי אבן פצ'לאן היודע לספר כי ב-922 החריבו הערבים את בתי-הכנסיות בדאר אל-כאבונג', שאותה מזהה יוליוס ברצקוס (Iulius Brutskus, 1870-1951) עם דרבנט, וכתגובה לכך הרסו הכוזרים את המסגדים בכיחם.⁶⁵ ממלכת הכוזרים נעשתה אפוא מעין מגן ליהודי קאווקאז שישבו בתחום השליטה הערבית. בסוף המאה העשירית הוכתה ממלכת כוזר מכה קשה, ושטחה הצטמצם מאוד. רוב-רובם של הגרים החדשים שיהדותם היתה רופפת, ללא שורשים היסטוריים, התאסלמו במרוצת הזמן. אך היהודים על-פי מוצאם וחלק מן הגרים שנספחו אליהם המשיכו להתקיים כמעין נסיכות בקאווקאז עד הכיבוש המונגולי במאה השלוש-עשרה. באותה תקופה היה כנראה באיזור זה גם מרכז חוכמה ותורה, כפי שעשויה לרמוז עדותו של הביוגרף וההיסטוריון הערבי אבן אל קיטפי (1172-1248) המזכיר את 'רבן אל טברי, רופא יהודי ואסטרולוג... איש מאנשי טבריסתן] [טאבאסאראן]...

58 קוקובצוב, 1932, עמ' 33. האותיות המובאות בסוגריים מרובעים חסרות ככתב-היד, ומובאות כאן לפי הצעות של שטר וקוקובצוב. תרגום רוסי של התעודה ראה שם, עמ' 113.

59 קומארוכ (1873, עמ' 24) סבר, כי היהודים התיישבו צפונה מדרבנט במאה השמינית.

60 מגיד, 1921, עמ' 93; מגיד, 1920, עמ' 16.

61 יצחקי, תולדות, 1894, עמ' 13, והשווה אניסימוב, 1894; נאד'וֹרֶץ, 1901, עמ' 164.

62 ארטאמונוב, 1962, עמ' 273.

63 קוקובצוב, 1932, עמ' 33-34; פולק (1941, עמ' 177-180) דחה סברה זו.

64 פולק, 1941, עמ' 107; מינורסקי, 1963, עמ' 192-193.

65 ברצקוס, 1937, עמ' 27; מגיד, 1920, עמ' 20 והשווה גם פולק, 1951, עמ' 285.

אותו רבן הצטיין בחכמת היהודים.⁶⁶ המזרחן ולאדימיר מינורסקי (Vladimir Minorski, 1877-1966), שאמנם גורס כי ממלכת הכוזרים פסקה להתקיים במאה העשירית, מציין כי 'השליטה של המוסלמים על אדמות הכוזרים לשעבר על חוף הים הכספי ובחבל דאגסטאן היתה בלתי-מספקת, ובהן היתה צריכה להשאר השפעה כוזרית בלתי-מבוטלת'.⁶⁷ בזמן זה חזרו לקייטאך תושבים, קרוב לוודאי בתוכם יהודים רבים, שברחו קודם-לכן לתחום ממלכת כוזר מפני לחץ הערבים. ואכן הנזיר ג'וואני דה פלאנו קארפיני (J. del Plano Carpini, 1182-1252), שביקר בתחום השליטה של אורדת הזהב, מספר על שבט יהודי ששמו ברוטאני. לדעתו של יוליוס ברוצקוס, פוענח השם לא כמדויק ויש לקוראו אורוטאני, כשם של היהודים ההרריים בפי הגרזים.⁶⁸ הנזיר הפראנציסקאני הפלמי וילם מרבורוק (Willem Rubrouck, 1215-1270), שעבר באזור ב-1254 מספר גם הוא כי בדרבנט ומדרום לה ראה במדעיניו יהודים רבים.⁶⁹ תקופת מלכי כוזר היתה תקופה של רוחה יחסית כחיינו של הקיבוץ היהודי בקאוקאז המזרחי, והד לה ניתן אולי למצוא בסיפורו של אלדר הדני.⁷⁰ בצד הסובלנות היחסית של השלטון כלפי היהודים בתחומי אורדת הזהב, נהגו גם שליטים מוסלמים מסוימים להגן על יהודים כמקור הכנסה. על כך עשויה להעיד הוראה של אחד השליטים המקומיים במאה השתים-עשרה, שבה נאמר: 'מוסלים ההורג יהודי חייב למלא בכסף את עורו של ההרוג ואת הכסף עליו למסור לשליט'.⁷¹

נוכח הבטחון היחסי שממנו נהנו היהודים, חלה התרחבות של הקיבוץ היהודי מבחינה ישובית, והיהודים היו כנראה גם בעלי השפעה בקרב העילית השלטת. סביר להניח, כי גם מבחינה רוחנית היתה זו תקופה של פריחה בקרב היהודים ההרריים, אף כי על כך לא הגיעו אלינו עדויות ישירות. נראה, כי לאחר שנעלמו השרידים האחרונים של ממלכת כוזר, פקד גל חדש של הגירה יהודית את הקאוקאז. הפעם היתה ההגירה קשורה בעלייתה של שושלת האי-ל'ח'אניס (1258-1335) המונגולים באזרבייג'אן. ההגירה לאזרבייג'אן ניוונה מהרס הח'ליפות העבאסית ומרכזה בכגדאד (1258) והעברת המוקד השלטוני למאראגה (Maraga) וטבריז. הגירה זו נעשתה קרוב לוודאי משמעותית בימיו של ארגון-ח'אן (1284-1291), שהיה בודהאי ונהג בסובלנות כלפי נוצרים ויהודים. אחד הביטויים הבולטים לסובלנות זו עשויה לשמש העובדה, כי בחצרו שימש ויזיר היהודי סעד אל-דולה, וכמצפה הכוכבים, שהוקם במאראגה ב-1259, שרתו חזוי-כוכבים יהודים לא מעטים. אך תקופת הרווחה היחסית שלה זכו היהודים באזרבייג'אן היתה קצרת-ימים, ועם עלייתו לשלטון של עזאזן ח'אן (1295-1304), שקיבל את דת האיסלאם, החלה תקופה ארוכה של רדיפות, שבה התאסלמו יהודים לא-מעטים מן העילית החברתית והתרבותית של אזרבייג'אן.⁷² לא יפלא

66 פולק, 1941, עמ' 107; י.ב., 1929, עמ' 1101; ברוצקוס, 1937, עמ' 33-36. והשווה אסער-ביי, 1931, עמ' 195. מצוטט על פי דינור, 1958, עמ' 295.

67 מינורסקי, 1963, עמ' 144.

68 שם, עמ' 144-145; ברוצקוס, 1937, עמ' 36.

69 שם, עמ' 36; מגיד, 1921, עמ' 94; מגיד, 1920, עמ' 22.

70 יש חוקרים הרואים בדברים אלה של אלדר הדני כמתייחסים לממלכת כוזר: 'זהם שרויים בהריו תהום והם תחת ארץ מדי ופרס... והם חונים מהלך עשרה ימים על עשרה ימים. ויש להם מקנה הרבה מאוד וגמלים וחמורים ועברים ואין מגדלים סוסים... ויש קרוב להם רשעים עובדי אש... ויש להם שופט... (אלדר הדני, 1891, עמ' 24, ועיין מילר 1903, עמ' 161).

71 קומארוכ, 1873, עמ' 25.

72 עיין: שטרס, 1938; פישל, 1953; היסט. אורב., 1958, כרך 1, עמ' 173-187.

אפוא, כי פרק-הזמן הקצר שבו נהגו היהודים מחופש יחסי בממלכת האיל־ח'אנים לא השאיר עקבות בו־סרן הקיבוצי של היהודים ההרריים, להבדיל מתקופת ממלכת כוזר שעוד בשלהי המאה התשע־עשרה הם הזכירו את מלכי כוזר, וראו בהם את מלכיהם.⁷³

4. תקופת השפל

כשנות העשרים והארבעים של המאה השלוש־עשרה יצאו המונגולים למסעות הרס ושוד בקאווקאז המזרחי. חלק מן הפושטים התבססו והקימו את אורדת הזהב, שנהגה בסובלנות דתית ובתחומיה התקיימה, כאמור, מעין נסיכות משרידי ממלכת כוזר. אך בסוף המאה השלוש־עשרה וראשית המאה הארבע־עשרה עברו מרבית השליטים המונגולים לאיסלאם והורע מעמדם של הנוצרים והיהודים. כרבע השני של המאה הארבע־עשרה שימש איזור מגוריהם של היהודים ההרריים זירה להתקפותיהם של חילות אֶזְבֶּג (1313-1341), ובסוף המאה התגבשה בשירואן (Shirvan) מדינה עצמאית, שהיתה הכוח השליט ברובו של הקאווקאז המזרחי. באותם הימים סבל האיזור מפלישותיו של השליט המונגולי של סאמארקאנד תימור־לַנֶג (1336-1405). הפשיטות התדירות של שבטי הנוודים־למחצה על העדרים השחיתו את שטחי החקלאות, פגעו בערים, ניתקו את דרכי המסחר ועוררו מתיחות בין הנוודים לבין תושבי־הקבע.⁷⁴

בראשית המאה השש־עשרה עלה כוחם של הצפורים ולאחר שאסמאעיל הצליח לאחד באזרכייג'אן את הקיזילבאשים כברית שכטים ולהשתלט על חלקים ממדינת שירואן, הוא עלה לטבריז וכ־1501 הכתיר עצמו לשאה. במלחמות של כארבעים שנה של פרס, שבשלטון שושלת הצפורים, הוכנעה שירואן והפכה לנסיכות ואסאלית זעירה, ואילו הקאווקאז המזרחי הוכנס בתחום ההשפעה של פרס. גידול כוחה של פרס השיעת עורר חששות אצל שליטי האימפריה העות'מאנית, ומ־1514 הפך הקאווקאז לאחת מזירות־המלחמות בין שתי המדינות.⁷⁵ מחמת אירועים אלה נמלטו תושבים רבים מאזורי החוף והשפלה בכקשם מסתור מפני השוד, הביזה והרצח שהיו חלק בלתי־נפרד מן הפשיטות והמלחמות. באותה תקופה חלה, כנראה, גם הידרדרות כחיהם של היהודים ההרריים, אם גם לא נשמר, כמיטב ידיעתנו, שום ידיעות עליהם לגבי המאות היי־ד-ט"ז. רבים מן היהודים התפזרו בכפרים זעירים בינות להרים, ונראה שלא תמיד היה קשר ביניהם. בשנת 1638 היה עדיין ישוב יהודי בדרכנט, אך במחצית השנייה של המאה נאלצו היהודים לעזוב את העיר מסיבות בלתי־ידועות, ורובם עברו להתגורר בכפרי אבא־סוֹבָה (Aba-Sova).⁷⁶ באותה שנה פגש אליארוס בעיר המסחר שמאחה מוכרי־שטיחים יהודים שבאו מטאבאסאראן.⁷⁷ לפי תיאורו של ניקולאס ויטסן (Nikolaas Witsen) מסוף המאה, ישבו יהודים בכרינאק (Buinak), ביישובים כפריים של הֶלְזִיגְיִנים ובנחלות קייטאן, ומנו כרכבה ומחצה.⁷⁸ הפיזור הרב של היהודים ופגיעה בקהילות

73 אניסימוב, 1888, עמ' 182; האן, 1892, עמ' 183.

74 היסט. אזרב., 1958, כרך 1, עמ' 179-184, 187-186, 199-197; היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 202-209.

75 שם, עמ' 209-215, 268-275; היסט. אזרב., 1958, כרך 1, עמ' 223-239, 259-269.

76 ברצקוס (1937, עמ' 39) מביא את עדותו של אליארוס על ישוב יהודי בדרכנט ב־1638, בעוד מגיד (1921, עמ' 94) טוען, בלא אסמכתא, כי היהודים עזבו את דרכנט בראשית המאה השבע־עשרה.

77 ברצקוס, 1937, עמ' 39.

78 מגיד, 1921, עמ' 95.

הגדולות — דרבנט ואפשר גם קובה, טבעו את חותמם על מצבן הרוחני של אלו.⁷⁹ על מצב זה ניתן ללמוד ממבוא לקיצור מספר 'חקון יששכר' או 'עיבור שנים', שחיבר שחתי ב"ר אברהם שלמון בשנת ת"יו (1656) ופורסם על-ידי שמחה אסף. המחבר, שהסביר את הגורמים שהביאוהו לכתיבת הספר, כותב בין השאר:

וכל כך גדלה עלי יד הגלות המר הזה... בראיתי כאשר ראיתי כזה וכזה, בהיותי הולך הלוך ונסוע אל גלילות דאגסטאן, יגער ה' בהם השטן, כי לא ידעו ולא יבינו בעבור השנים ופישוטן, כי כמעט היו אוכלין [חמץ] בפסח בכל דעתן, שנכנסתי אצלם בחדש ניסן משנת לא תט"ה [1654] ליצירה, ועלה במחשבתם לעבר את השנה ולהטות מן הדרך, ולא שתו לבם לבקש על החטים לבררם ולנקר את הריחים לצרכי הפסח חק לישראל, כי לפי סברתם היה אדר שני, עד שנתמלאיתי עליהם חמה ובטלתי כוונתם וסכנתם, וחזתי על אותם הגלילות ולא מצאתי ספר אחד של עיבור לראותם הדרך אשר ילכו בה, זולתי מעט הניירות כתובים מהעתק תיקוני סידור חלבי [סידור מעיר חלב], וכולם הטעו אותם בהעתקתם מיד ליד לא ינקה... וכתתי רגלי והלכתי אל מקום אשר נמצא שם תיקון יששכר וחברתי קצור ממנו.⁸⁰

כמאה השמונה-עשרה שימש הקאוקאז זירה להתנגשויות ותחרויות בין פרס, האימפריה העות'מאנית ורוסיה. האימפריה העות'מאנית שאפה בימי שלטונו של אחמד השלישי (1703-1730) לנצל את ההתפוררות בממלכת פרס ואת חולשתה של רוסיה, שבאה לידי ביטוי פורמאלי בחוזה פרוט (1711), ולחזק את עמדותיה בקאוקאז המזרחי. מצד אחד היא הפגינה כוח, ומצד אחר עשתה מאמצים לזכות באהדת השליטים המקומיים. ואולם רוסיה, שאיבדה אותה עת כל תקווה להתבסס על חופי הים השחור, השתדלה לזכות בקאוקאז המזרחי כמוצא לים הכספי. לשם קידום מטרה זו הוקמה מצפון לנהר טרק (Terek) שורה של כפרים, בהם הושבו קוזאקים לצורך הפגנת נוכחות רוסית באיזור, ובכך לעודד את השליטים המקומיים הפרו-רוסיים. נוכח התחרות בין רוסיה והאימפריה העות'מאנית על הקאוקאז המזרחי גדל מדרך הטבע כוחם של השליטים המקומיים, שזכו חליפות לעידוד משלרש המדינות. ואמנם הללו השתדלו לנצל את מעמדם ולהשתחרר משלטון פרס. כך אפוא פקדה את הקאוקאז המזרחי שורה של התקוממות (1707-1712, 1720-1721), שרופפו את שליטת פרס באיזור. רוסיה, שסיימה את מלחמות הצפון, החליטה לנצל את המצב המיוחד, וב-1722 ערך צבאה, בראשות פטר הגדול, מסע לכיבוש האיזור שבמערב לים הכספי. כניסתה של רוסיה לקאוקאז המזרחי, והסכמתה של פרס לוותר על האיזור לטובת הצאר, חידדו את היחסים בין רוסיה והאימפריה העות'מאנית, שצבאותיה נכנסו לכארתלי. המלחמה בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית נמנעה תודות להסכם קושטא מיולי 1724, שעל-פיו הוכרה השליטה של רוסיה על פס צר שליד חופי הים הכספי בעוד שאר שטחי עבר-הקאוקאז נכללו בתחום השפעתה של האימפריה העות'מאנית. ואולם שליטתן של שתי המדינות היתה רופפת, שכן הן היו תלויות במידה רבה בשליטים המקומיים שתימרנו ביניהן ומרדו לעתים קרובות. על אחת מיחדות-התותחנים של פטר הגדול פקד הסרן יוהאן גוסטאב גרבר (מת ב-1734), ששהה בדאגסטאן עד 1729. גרבר הכין בקאוקאז 'תיאור של הארצות והעמים לאורך החוף

79 יצחקי, קדמוניות, 1894, עמ' 9.

80 שחתי, 1656.

היהודים בקאווקאז עד לכיבוש הרוסי

המערכי של הים הכספיי. התיאור היה ערוך בצורת לוח בן 59 סעיפים. וכל סעיף מוקדש לעם אחד. הסעיף ה-58 עניינו היהודים, ובו כתב כלהלן:

היהודים גרים בכפרים שונים ליד רבנט, ברואטאָ, בקוֹבָה ובקייטאָך. בשמאחה גם חיים מספר יהודים לצורכי מסחר. לשונם היא לשון הנפה שבה הם גרים, והרבים או כלי-הקודש מבינים גם לשון יהודית. [היהודים מתפרנסים], בדומה לתושבים כפריים אחרים, מחקלאות וגידול בקר. סוחרים הם בארמנים ובגרורזנים — ארמנים גנובים ושכויים, אך עיסוק זה נאסר על מי שחי תחת השלטון הרוסי. לוקחים מהם [מן היהודים] יותר מיסים מאשר מן המוסלמים והם חייבים, כמו גם הארמנים, לשלם מס-גולגולת. חלק גדול מיהודי המקום מייחסים עצמם לשבט בנימין, ואחרים בעצמם אינם יודעים מאיזה שבט הם... הם גם עתה מדוכאים על-ידי הממונים עליהם, ומשתמשים בהם לעבודות קשות, מלוכלכות ומזוהמות. היהודים החיים בקייטאָך יש להם נשק משלהם, והנסיך משתמש בהם גם לצורכי מלחמה. בהערה לסעיף זה מוסיף גרבר וכותב:

היהודים בנפות אלו מעונים כמו במקומות אחרים. כאשר אציל או נושא-נשק מוסלמי אחר פוגש יהודי רכוב וזה אינו יורד מן הדרך, ולפי פקודתו של המוסלים אינו יורד מיד מן הסוס. רשאי המוסלים להכות את היהודי כמה שנפשו חפצה, רק לא להרוג, והיהודי אינו מעז להתלונן על כך.⁸¹

כספר שפירסם גרבר הוא הוסיף פרטים מסוימים על חיי היהודים: 'מרכושם של היהודים משאירים להם רק אותה כמות הדרושה להם כדי לא למות מרעב... מספרם קטן והולך'.⁸² תיאוריו של גרבר, שקרוב לוודאי לא היה מאוהדי ישראל בהיותו קצין בצבא הרוסי, מלמדים כי ברבע הראשון של המאה השמונה-עשרה היה מצבם של היהודים בקאווקאז המזרחי קשה מזה של כלל האוכלוסייה, שסבלה אף היא ממלחמות ומחילופי-השלטון התכופים. בכפר אנדרי (Anderi) נאסר על היהודים לרכב על סוס וללבוש בגדי משי, שודדים היו פוקדים בתי-כנסת ומוציאים כל דבר שנראה להם כבעל ערך, ואף היו פותחים את הקברים לשם שוד תכריכים. היהודים חיו בפחד ואם

גנב חפר מתחת לביתו של יהודי וגנב הכול, אך בנוטשו את המקום שכח שם גרזן. היה אביו בא בבוקר ודורש מן היהודי להשיב לו את הגרזן ששכח בנו בלילה. היהודי חייב היה למלא את הבקשה בלי אומר ודברים, וכלי להוציא הגה מפיו בדבר החזרת הרכוש הגנוב. כי פחד פן יביא על עצמו צרות מצד קרוביו וידידיו של הגנוב, שיתנכלו במסחרו ואף עלולים היו להתנקש בו ובכני-ביתו.⁸³

וכן 'אם ראה איש הררי או המושל בעצמו יהודי אחד הולך בחוצות מלוכש בכגד חרש וטוב, מיד הכה אותו מכה רבה עד אשר נתן היהודי את כגדו לו וגם הכסף אשר נמצא בביתו'. סורחאי-ח'אן, שליט נסיכות קאזי-קומוך (Kazi-Kumukh), פשט בשנים 1717-1720 על העיר קובה וסביבותיה

81 גרבר, 1728, עמ' 117-118 והשווה גרבר, רגסטיס, 1728. על גרבר, פעילותו בקאווקאז וכתביו ראה פוליינקטוב, 1935, עמ' 111-114.

82 מצוטט על-פי מגיד, 1920, עמ' 24 וכן השווה: מגיד, 1921, עמ' 96.

83 אלכסנדרוב, 1882, עמ' 1669.

על מנת לשחרר, כביכול, את האוכלוסייה מעולם של השיעים. 'הוא צווה על היהודים והארמנים לשאת על חזיהם טלאי צהוב כדי שהמוסלמים לא יברכו אותם בברכת שלום-עליכם'.⁸⁴ בשנות השלושים גבר כוחה של פרס עם עלייתו של נאדיר שאה (1688-1747) כמפקד עליון של הצבא, ולאחר-מכן כשליטה של המדינה (1736). בראשית העשור הזה חידש נאדיר שאה את פעולותיו הצבאיות נגד האימפריה העות'מאנית בקאווקאז. כרם אחרים מן השליטים המקומיים לא ששו לקבל על עצמם את השלטון השיעי. צבאות נאדיר שאה ערכו אפוא מסעות-עונשין, שהצטיינו באכזריות, חורבן ורצח, והללו נחרטו עמוק בתודעת תושבי האיזור. יעידו על כך השירים הסיפוריים העממיים הרבים, שבהם מתוארת אכזריותם של נוקמי נאדיר שאה וגבורתם של לוחמי ההרים. במסעות-העונשים נפגעה קשות כלכלת האיזור: עשרות כפרים נהרסו עד היסוד, שדות נשרפו, כרמים ומטעים נעקרו והועלו באש, המסחר והמלאכה כמעט פסקו.⁸⁵ נראה כי ההרס של כלכלת האיזור, מסעות-העונשין של יחידות פרס והמלחמות בין השליטים המקומיים פגעו גם באוכלוסיית היהודים ההרריים, אך כזיכרון הקולקטיבי נחרתו בעיקר אירועים שפגעו בדת ישראל.

בשנת תצ"א (1731) קיימו יחידות נאדיר שאה מסע-עונשים בכפר גוסארי (Gusari) או קוסארי (Kusari), ששכן בשנים-עשר ק"מ צפונית-מערבית לעיר קובה, על גדות הנהר קוסאר-צ'אי (Kusar-Chai). הם גזרו על יהודי המקום 'גזירה שימירו דתם בדת מחמד ומי אשר לא המיר תהו נשחט כשור פר ונשפך דמו על הארץ כמים'. רבים מיהודי המקום נמלטו לקובה, בעוד הנותרים נרצחו באכזריות על קידוש שם שמים.⁸⁶ במסע זה נהרסו גם קהילות גולגאטה (Gulgata) וקאלה-צ'ראך (Kala-Cherakh), ששכנה קרוב לוודאי בקירבת היישוב דביצ'י (Devichi).⁸⁷ יש מקום להניח, כי שלוש הקהילות שנהרסו במסעו של נאדיר שאה, שעליהן הגיעו אלינו ידיעות, לא היו בכחינת יוצאות-דופן, וקהילות נוספות נחרבו באותם הימים. אך בטרם הגלידו פצעי חורבן זה, באו פורענויות חדשות על אחדות מקהילות ישראל.

בראשית שנות השלושים ערכו צבאות נאדיר שאה מסע-עונשין נוסף לקאווקאז המזרחי,⁸⁸ וגם בו פשטו על כפרים שבהם ישבו יהודים. עד לאותו זמן התקיימה קהילה קטנה בכפר אחטי, שבקירבת נהר סאמור (Samur). הכפר היה דבוק על צלעי ההר, ומראהו בראשית המאה העשרים תואר כזו הלשון:

הפינה שבין ההר שארבלי [Sharbeli] והנחל אחטי-צ'אי [Akhty-Chai] עד להישפכו לסאמור יוצר מעין משטח. זהו המקום המישורי היחיד בכפר. הכפר נחלק לשניים על-ידי הנחל, ובתויו נערמים על שתי גבעות כאילו משתדלים לעלות לפסגות ההרים.⁸⁹

84 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 15, עמ' 82; בוטקוב, 1869, חלק 1, עמ' 10-11.

85 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 337-372.

86 צ'ארני, 1884, עמ' 36.

87 יש קושי בויהי המדריך של הכפר קאלה-צ'ארך, שכן במקום אחד מדבר צ'אתי (1884, עמ' 36) על 'קאלא טשאראך הקרוב לקובה', ובמקום אחר (עמ' 118) נאמר 'קאלא-טשעראך אצל סטאנצ'יאן דעורטשי'.

88 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 362-364; מאנומדוב, 1959, עמ' 61.

89 נאזארביץ', 1962, עמ' 42.

לכפר נידח זה, שמרד בשלטון פרס, הגיעו נוקמיו של נאדיר שאה, והמסורת הלוגינית מספרת, כי ילדי התושבים נדרסו ברגלי סוסים.⁹⁰ אותו גורל זומן גם ליהודי המקום; הם היו 'אסורים בחבלים ונשחטו כצאן ונזרקו במי נהר'.⁹¹ אך לא כל יהודי הכפר היו נכונים למות על קידוש השם, וחלק מתושבי אחטי בטרם נפרדו לחלוטין מדתם העתיקה, זמן רב קיימו כלפי חוץ מצוות האיסלאם, אך בהסתר שמרו על מצוותיהם הקודמות'. במשך השנים הם קיבלו את הדת המוסלמית, ועם המרת הדת החליפו את לאומיותם והחלו להקרא לוגינים.⁹² גורל דומה היה מנת-חלקם של יהודי דז'אלגאן (Dzhalagan), שבסביבות העיר דרבנט, ש'שפכו דמם כמים, ורק מעט מהם הוכרחו להמיר דתם בדת מחמד'.⁹³ יחידות-העונשין של נאדיר שאה החריבו קהילות יהודיות, והשתדלו בדם ואש להעביר את בני ישראל על דתם. ואולם כיוון שניסיונותיו של נאדיר שאה להכניע תוך זמן קצר את עמי ההר בחבר לא עלו יפה, הוא עשה מאמצים להשתלט עליהם בפעולה ארוכת-טווח, ולשם כך בנה שורה של מבצרים. אחד המבצרים החשובים נבנה צפונה מדרבנט, בשטח נסיכות קייטאך, ונודע באוכלוסיה כ'איראן חרב' (איראן החרבה).⁹⁴ לשם בניית המבצר נזקק נאדיר שאה לכוחות-עבודה, ולכן לקח את יהודי הכפר אראג (Arag) 'והולכים והושיבם באיראן חרב ... אשר בין כפר מיושקיר (Miushkiur) וכילדושיא ... שם ישבו היהודים איזה זמן'.⁹⁵

מדיניותו האכזרית של השלטון התסיסה את התושבים, ובקאווקאז המזרחי פרצו כמה וכמה מרידות והתקוממות נגד השלטון הפרסי ונגד השליטים המקומיים שפעלו מטעמו. ב-1752 פרץ מרד נגד שליט קייטאך, שבו השתתפו גם יהודים כאורח פעיל, ומשדוכא המרד באכזריות נפגעו קהילות ישראל.⁹⁶ נוכח מסע-הנקם נמלטו יהודים מנסיכות קייטאך לאנדרי. נסיך קייטאך, שראה ביהודים מקור-הכנסה חשוב, פנה לרוסיה וביקש שזו תפעיל את השפעתה על שליטי אנדרי, על מנת שהיהודים יוחזרו למקומות-מגוריהם הקודמים. אמנם רוסיה נענתה בחיוב לבקשה, אך שליטי אנדרי סירבו להענות לה וכך התרחבה הקהילה היהודית שבאנדרי.⁹⁷

הרבע השני של המאה השמונה-עשרה היה אפוא תקופה של הרס וחורבן לקאווקאז המזרחי בכלל, ולרבות מקהילות ישראל בפרט. יהודים מסרו את נפשם על קידוש השם בסרבם להתאסלם; הם השתתפו במרידות שתכפו והלכו, ועם דיכויין נפגעו, כמוכּן, או אף נהרסו קהילות שלמות. אחת הדרכים להמשך הקיום הקיבוצי בימי תהפוכות אלה, היתה למצוא חסות בצלם של שליטים חזקים. ברבע השלישי של המאה עלה כוחה של נסיכות קובה, שנעשתה חזקה ביותר בצפון עבר-הקאווקאז ובדרום הקאווקאז הצפוני, משמע באזורים העיקריים של מגורי היהודים. בימי פטאלי-ח'אן, ששמו נכתב לעתים פט-עלי-ח'אן (1758-1789), ננקטו צעדים להגבלת סמכותם השרירותית של האצילים ובמדיניות התפשטות. המטרה הראשונה היתה נסיכות דרבנט הזעירה, שבתחילה סופחו לקובה חלק מכפריה ולאחר-מכן נכבשה העיר עצמה, ופטאלי-ח'אן קבע את מושבו בארמון של נסיך דרבנט. כיוון שפטאלי-ח'אן ייחס חשיבות רבה למסחר, הוא השתדל להביא תחת חסותו

90 שם, עמ' 37.

91 צ'ארני, 1884, עמ' 55.

92 מילר, 1929, עמ' 21.

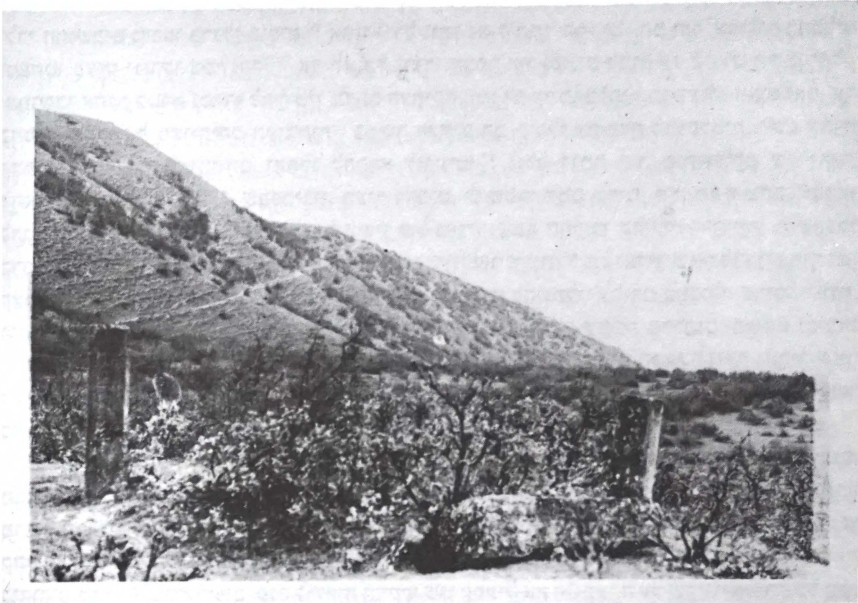
93 צ'ארני, 1884, עמ' 55-56.

94 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 367-368.

95 צ'ארני, 1884, עמ' 256.

96 מאגומדוב, 1959, עמ' 63.

97 בוטקוב, 1869, חלק 1, עמ' 255; גאדווייב, 1988, עמ' 86, 95-97.

בית-הקברות העתיק של אבא סובה
(תצלום משנות השבעים של המאה העשרים)

את נסיכות באקו. הנסיכות היתה קטנה ומעוטת-אוכלוסין. אך בעלת הכנסות גדולות ממלח, מנפט וממסחר. באמצעות עידוד של קבוצות התומכות בקובה בתוך נסיכות באקו מזה, ולחץ צבאי מזה, הכריח פטאלי-ח'אן את נסיך באקו לקבל על עצמו התחייבויות ואסאליות. משהרחיב את שלטונו בשפלה היפנה פטאלי-ח'אן את מאמציו להכנעת נסיכות שירוואן. ואמנם בשורה של מסעות צבאיים (1764, 1767, 1768) הוא שבר את כוחה של נסיכות זו והביאה תחת חסותו. כן סופחו לנסיכות קובה רוב שטחן של הנסיכויות שקי (Sheki), דז'נגוטאי (Dzhengutai) והחלק הדרומי של הטאבאסאראן. כתוצאה מהתפשטות נסיכות קובה בימיו של פטאלי-ח'אן ישבו רוב היהודים ההרריים בתחומה;⁹⁸ בה נמצאה הקהילה היהודית הגדולה של קובה, שקלטה את תושבי הסביבה,⁹⁹ והתחדש היישוב היהודי בדרכנט מיוצאי אבא סובה או אבא סבא (Aba-Sava).

בזיכרונם של היהודים ההרריים נשמר אבא סובה כיישוב אחד, אך למעשה התקיימו שני כפרים בשם זהה. הכפר האחד שכן כ-7 ק"מ מן העיר דרכנט, והאחר במרחק כשלושה ק"מ ממנו (כ-10 ק"מ מדרכנט). בשני הכפרים היו יישובים יהודיים. שקיימו ביניהם קשרים הדוקים, ולשניהם זומן גורל משותף, ולכן יש הצדקה מסוימת לדבר על יהודי אבא-סובה כעל קהילה אחת.¹⁰⁰ אחד מיישובי

98 סקירה זו מושתתת על חיבוריהם של אבדולאיב, 1958, וגאדז'ינסקי, 1847.

99 על קהילת יהודי קובה ראה להלן, עמ' 205-213.

100 על קיומם של שני כפרים בשם זהה העיד שר-הפלך (גוברנאטור) של דרכנט, הגנרל-מאיר אלכסנדר ויסאיינוביץ' קומארוב, במכתב אל צ'ארני. הדבר מסתבר גם מתיאוריו של צ'ארני עצמו, הכותב בהמשך לתיאור

מצבות בבית-הקברות של אבא סובה

מימין: יום שנפטר אהרן בר מתתיה לב[ית] עולמו ביום שבת העשרים לחודש אב שנת תקעה לפ"ק
משמאל: רבים לישיני אל מאפר יקצו אלו לחיי שלום יום שנפטר התלמיד הבחור התמים בן מאמיל יום ר[א]שון
בשבת ט' לחדש כסלו בשנת התקפו לפ"ק

חורבות אבא סובה ובית-הקברות שלו כלהלן: 'מן בית הקברות שמנו ורכנו בחוזה במסלה צרה ברגלים דרך הר גבוה ותלול. משמאלו נקיק עמוק תורא והשיפרי כמורד ההר מכוסה כיערות עבותים, כסלעים גדולים וכרשא עשב... ירדנו מעט מעט בשלום אל תוך עמק עמוק בין שני הרים תלולים ומים והעמק משהרע למטה עד קצה ההרים יצא אל המישור הגדול אשר על תוף הים... בתוך העמק הלכנו ובאנו אל תרבות אחרות. פה עמד המליץ והנשיא ריאמר לי: במקום הזה ישבו גם כן בני ישראל מלפנים והיו שכנים לאחיהם אשר באבא-סובה ונחרבו בזמן אחד גם יהודי אבא סובה' (צ'ארני, 1884, עמ' 43 — ההדגשות שלי). השוה גם צ'ארני, 1876, גל' 5.

היהודים של קהילת אבא סוכה נמצא כ'כקעה גדולה רחבת ידים והרים גדולים ורמים סביב לה'¹⁰¹ בעוד האחר מקומו כ'עמק משתרע למטה עד קצה ההרים ויצא אל המישור הגדול אשר על חוף הים'¹⁰². על-פי המסורת, התיישבו היהודים ביישוב אבא סוכה, שנמצא כשבעה ק"מ דרומית-מערבית-לדרבנט, באמצע המאה השבע-עשרה, כעוד באבא סוכה האחר, שנבנה ב-1617, ישבו כנראה יהודים מראשית הקמתו.¹⁰³ המצבה העתיקה ביותר שנמצאה במקום היא משנת ה'תמ"ז (1687).¹⁰⁴ בשנות השישים או השבעים של המאה הירשה פטאלי-ח'אן ליהודי רוסטוב (Rostov), כפר בסמיכות לעיר קובה, לעבור ולהתיישב באבא סוכה.¹⁰⁵ יש מקום להניח, כי צעדו של פטאלי-ח'אן השתלב במדיניותו להגבר באוכלוסיה הנאמנה לו את סכיבות דרבנט שנכבשו זה מקרוב. יהודי אבא סוכה עסקו, לפי המסורת, 'בתורה ובעבודת האדמה, הכרמים והגנים... וגם היו דיגים'.¹⁰⁶ ואמנם על הימצאותם של ידעי תורה בקהילת אבא סוכה עשוי להעיד כתב-יד של ספר מעשה נסים של האר"י, שמצא יהודה צ'ארני ואשר נכתב בכפר אבא סוכה הסמוך לדרבנט ע"י הצעיר מישראל ככה"ר [בן כבוד הרב] יוסף בשנת ה'תקכ"ג [1763], ח' לחודש תמוז.¹⁰⁷ בזמן שלטונו של פטאלי-ח'אן רוח ליהודים בקהילת אבא סוכה,¹⁰⁸ ורבה של דרבנט ידע לספר, כי

כימי שלטון פטאלי-ח'אן על העיר דרבנט, וגם הכפר הזה [אבא סוכה] נמצא תחת חסותו, היתה מריבה ליהודי הכפר אבא סוכה עם יושבי הכפר הסמוך בגלל חלקת אדמה גדולה והח'אן המושל הנזכר חרץ משפטו לטובת היהודים בתתו ליהודים שטר-קנין להיות האדמה הזאת להם לאחוזת עולם והשטר-מקנה ההוא עד היום [1894] שמור בידי קהילת ישראל אשר בדרבנט.¹⁰⁹

פטאלי-ח'אן נהג אפוא בצדק וכירשר כלפי תושבי היהודים והגן עליהם בפני עלילות דם,¹¹⁰ ולכן נשמרה במסורת של היהודים ההרריים, כי 'בזמנו היה טוב לישראל'.¹¹¹ שנים מספר לאחר מותו של פטאלי-ח'אן התחדשה התחרות הפעילה של רוסיה ופרס על הקאווקאז, ועמה נסחף האיזור למערבולת הפוליטית. ב-1794 נרצח לוטף-עלי-ח'אן, אחרון השליטים משושלת הזנדים בפרס בידי אקא מחמד, מן השבט התורכמני קאג'אר. אקא מחמד, שהכתיר עצמו לשאה ב-1795, הגביר את מעורבותו בקאווקאז. בתמיכתה של פרס התארגנו רבים

101 צ'ארני, 1884, עמ' 42.

102 שם, עמ' 43.

103 שם, עמ' 40, 281, וכן צ'ארני, 1876, גל' 5.

104 צ'ארני, 1868, גל' 14.

105 העדות מדברת על 'פטאלי-ח'אן מדרבנט', אבל כיוון ששליט קובה עשה את דרבנט מקום מושבו, כונה לעתים קרובות פטאלי-ח'אן מדרבנט. ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 40, 42 וכן צ'ארני, 1868, גל' 14. הכפר רוסטוב שכן לרגלי ההר קאבוט, כ-15 ק"מ דרומית-מזרחית לעיר קובה, ובאמצע המאה התשע-עשרה התגוררו בו כ-300 משפחות של אזרבייג'אני-סונים.

106 צ'ארני, 1884, עמ' 40.

107 שם, עמ' 120.

108 עדותם של יהודי טארקי, כי 'באנו להתיישב בכפר אבא סוכה, אשר אצל העיר דרבנט בתוך ההרים וישבנו שם עד אשר הרים פטאלי-ח'אן את מטה זעמו עלינו וברחנו למלט נפשינו משם' (צ'ארני, 1884, עמ' 25-26) נראית כבלתי-מדויקת, משום שקהילת אבא סוכה נחרבה ב-1797 או ב-1799, בעוד פטאלי-ח'אן מת ב-1789.

109 יצחקי, 1894, גל' 231.

110 ביתר פירוט ראה על כך להלן, עמ' 135.

111 צ'ארני, 1884, עמ' 119.

משליטי קאווקאז שהתנגדו לרוסיה, ובראשם שייך-עליח'אן (לעתים נכתב שמו שיחאלייח'אן), בנו של פטאלייח'אן, ונסיך קאזי-קומוך סורחאייח'אן (Surkhai-Khan). שוב לא הסתפקו פרס ורוסיה בתמיכה בלבד בלקוחותיהם, אלא התערבו במישרין בענייניהם. צבאות פרס כבשו את נסיכות קאראבאך (Karabakh) וגרוזיה, בעוד גדודים רוסיים ירדו דרומה וכבשו את דרבנט. לאחר שעלה פאבֶּל הראשון (1796) על כיסא המלוכה ברוסיה חל מפנה במדיניותה בקאווקאז, וצבאותיה נסוגו צפונה. ניסיונותיהם של יורשי אקא מחמד להחזיק בעמדותיו נכשלו, וצבאות פרס נסוגו מן האיזור. בקאווקאז המזרחי נוצר אפוא מעין חלל פוליטי של הכוחות הגדולים, דבר שהגביר את המלחמות ההדדיות של השליטים המקומיים. ב-1799 קיבל על עצמו שייך-עליח'אן, נסיך דרבנט וקובה, את חסותה של רוסיה, שהעניקה לו דרגת קצונה של הצבא הרוסי.¹¹² ואף-על-פי שבאורח רשמי שלט עתה נסיך קובה ודרבנט בשם הממלכה הרוסית, הוא נהג להפלות לרעה את הארמנים והיהודים. נוסף על המיסים הכבדים כמוצרים ובשירותים, שהוטלו על כל האוכלוסיה, חויבו היהודים הנשואים לשלם כל שנה רובל אחד במטבעות הנסיכות, וכל הזכרים הלא-נשואים מגיל חמש-עשרה ומעלה — 55 קופייקות. בכך הופגן מעמדם הנחות של הלא-מוסלמים.¹¹³

סורחאייח'אן או סורחאביח'אן, שליט קאזי-קומוך, ראה בהצטרפותו של שייך-עליח'אן לרוסיה בגידה וכפיות-טובה על הענקת המקלט בעת שהצבא הרוסי כבש את דרבנט, והאחרון נאלץ להימלט. סורחאייח'אן ערך אפוא מסע-נקמה וחדר לתחומי שליטתו של שייך-עליח'אן, היינו לנסיכות דרבנט, והחריב את קהילת אבא-סובה. על-פי המסורת של בני העדה, כפי שנמסרה ליהודה צ'ארני, נחרבה קהילת אבא סובה בשנת התקנ"ז (1797), אך עוד צ'ארני ידע להעיר, כי היה זה בתקנ"ט (1799). ואמנם שנה זו נראית סבירה יותר משנת תקנ"ז, שעה שנסיכי קאזי-קומוך ודרבנט קיימו ביניהם יחסים ידידותיים.¹¹⁴ תיאור החרבתו של אחד הכפרים של קהילת אבא סובה נמסר ליהודה צ'ארני מפי אחד מזקני דרבנט, ששמע אותו מאביו שהיה בין תושבי המקום:

ביום א' דחווה"מ פסח [תקנ"ט] הלכו יהודים הרבה מן הכפר אל הים לצוד דגים... בכוקר ביום השני בכואם אל הכפר, והנה אימת מות נפלה עליהם בראותם שכל בתי הכפר נשללו ונשרפו באש, הרוגים רבים מושלכים על פני חוצות, רבים מהם נשחטו כצאן, ורבים נדקרו בדקרים [חרבות]... וראשיהם נכרתו מעליהם ונפזרו אחד הנה ואחד הנה. ילדים קטנים ויונקי שדים חיים נמצאו עוד בתוך החרבות, אשר לא הניחו השודרים לאמותיהם לקחת אותם בשביה, יען כי אנשי סורחאייח'אן באו אליהם כלילה בסתר ונאלצו לכלות מעשיהם עד אור הבוקר, שלא יתגלה הדבר להח'אן כדרבנט.¹¹⁵

כפשיטה זו לקחו חייליו של סורחאייח'אן כשבי כמה חמישים איש, וכיניהם גם אחותו של העד.¹¹⁶ יהודה צ'ארני, שביקר במקום כשנות השישים של המאה ה"ט, מספר כי מן היישובים היהודיים נותרו

112 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 9-14.

113 כרובסקי, 1823, עמ' 392.

114 צ'ארני, 1884, עמ' 41, 281; מגיד, 1920, עמ' 22. הגוֹבֵּנְאטוֹר של דרבנט ציין שנת 1799 כשנה שבה גורשו היהודים מאבא סובה (צ'ארני, 1876, גל' 5).

115 צ'ארני, 1884, עמ' 41. נוסח דומה ראה צ'ארני, 1868, גל' 14.

116 צ'ארני, 1884, עמ' 41.

רק חרכות רכות והמונים, המונים גלי אבנים המעידים על שרידי בתיים הקדומים. על מקום אחד הראו... מקום בית תפלה וחלונותיו היו נשקפים אל הבקעה הגדולה אשר תשתרע בין שני ההרים הגבוהים עד הים הכספי... והיום רק אבנים ושברי לבנים שרופות מעידות על יסוד הבנין ההוא.¹¹⁷

החרכת קהילת אבא סוכה, שהיתה אחד המרכזים החשובים של היהודים ההרריים, פגעה קשה במצבם הכלכלי והרוחני כאחד.

שייך-עלי-ח'אן, שראה עצמו אחראי לנתיניו, העניק לפליטי אבא סוכה חלקת קרקע בדרכנט¹¹⁸ וגם עשה החסד עמהם והשתדל אצל סורחאי-ח'אן... שישב את השכויים, אבל לא כולם חזרו בשלום מן השביה ההיא... כי רבים מהם נמכרו לעבדים ולשפחות.¹¹⁹ בסוף המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה חודש אפוא היישוב היהודי בדרכנט.¹²⁰ אך נאיה שקהילה מתודשת זו היתה קטנה והיא שמרה על הקשר עם מקום מושבה הקודם. יהודי דרכנט המשיכו אפוא לקבור את מתייהם בבית-הקברות של אבא סוכה, כפי שעשורה ללמד המצבה שגילה יהודה צ'ארני, ועליה התאריך 'יד לחודש חשון התקפ"ח' (1827).¹²¹

כמשך כשמונה מאות שנה היו היהודים ההרריים נתונים לחילופי-שלטון תכופים ומלחמות בין נסיכים ושליטים מקומיים. מצב זה פגע קשה בחייהם הכלכליים והשפיע על פיזורן ועל צמיחתן של קהילות זעירות, שהיו לעתים קרובות מנותקות זו מזו. התנאים המיוחדים באיזור גרמו להתרופפות הקשרים, או אף לניתוקם המוחלט, בין קהילות היהודים ההרריים לבין מרכזים יהודיים חשובים שמחוץ לקאווקאז. תנאים אלה טבעו את חותמם גם על מצבם הרוחני, שהיה בשפל המדרגה. בתקופה זו נמצאו היהודים ההרריים במצב של לחץ מתמיד ואף מעשים אלימים להמרת דתם.

5. שכטים ועממים 'ממוצא יהודי'

הקאווקאז שימש מדורי-דורות זירה להתנגשויות, פלישות וכיבושים של שכטים, עמים וקבוצות אתניות לרוב. בחלקם נטמעו הכובשים בדתם ובתרבותם של התושבים, ובחלקם נשאו על חרבם את דתם ותרבותם, שאותן שאפו להטיל על האוכלוסיה של האיזור. קרוב לוודאי, כי בתהפוכות העתים הועברו על דתם גם יהודים לא מעטים, ואין חימה שחוקרים ונוסעים רבים נטו לייחס לשכטים ולעממים שונים בקאווקאז מוצא יהודי.¹²² הנסיך מיכאיל וורונצוב (Mikhail Vorontsov, 1782-1856), המפקד של הצבא הרוסי בקאווקאז בשנים 1844-1854, הניח כי שבט הסבאנים, המהווים כיום חלק מן העם הגרוזי, היו בעבר בני דת משה.¹²³ החוקר 'י' ברוצקוס סכר, שהקומיקים הם

117 צ'ארני, 1868, גל' 14.

118 צ'ארני, 1884, עמ' 281.

119 שם, עמ' 41.

120 אחד מזקני העיר דרכנט סיפר לצ'ארני, כי נסיך העיר כתב בעצמו מכתב אל הנסיך סורחאי-ח'אן השודר... שישב את השכרים מאה וחמישים בתי אב אשר לקח בשביה ויעשה הח'אן ההוא כבקשת המושל מדרכנט והשיב את שכרי ישראל לדרכנט, אבל לא כולם חזרו בשלום' (צ'ארני, 1868, גל' 14).

121 צ'ארני, 1884, עמ' 43.

122 עיין שנטר, 1887, עמ' 252-253; אסעד-ביי, 1931, עמ' 196; באדליי, 1940, עמ' 61, 71.

123 קוך, 1867, עמ' 45.

היהודים בקאווקאז עד לכיבוש הרוסי

ממוצא כוזרי או יהודי.¹²⁴ רבה של דרבנט, הרב יעקב בן יצחק יצחקי כתב, כי 'כימינו אלה [תרנ"ד] נמצאים בנפות דאגסטאן תושבים רבים לזוגינים מחמדנים. אלה היו לפנינו מאחב"י [מאחינו בני ישראל] ההררים שבקאווקאז וכימי ממשלת הח'אנים הוכנסו בחזקת היד ובעל כרחם לדת המחמדנים.¹²⁵ החוקר ארקרט טען, כי הטיפוס היהודי נפוץ ביותר בקרב הצ'צ'נים (Checheny), ורבים מהם ממוצא של יהודים שהתאסלמו בעת ההשתלטות הערבית על הקאווקאז.¹²⁶ הסופר יונה ברכין (1889-1865) סבר, כי שבטי האַנדים והטאכאסאראנים הם מצאצאי היהודים.¹²⁷ אחד מיהודי רוסיה, ששירת בקאווקאז כראשית המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, מתאר את קהילת הדידוֹאִים כשבט אשר

בחוקת מחמד והקוראן אשר קיבלו עליהם באונס לא ילכו ומצוותיו לא ישמרו. ואף כי כמעט בכל כפר וכפר [שלהם] נמצאו בתי-מסגד הערוכים והנבנים למענם על-פי פקודת האימאם שאמיל... האנוסים האלה עד היום יתקבצו ויבואו ביערות ובנקיקי הסלעים, וישככו שיחם לפני אל שמים ואל בתי המסגד לא יבואו, לא יסגדו ולא ישתחוו, באמרם כי גם אבותיהם עשו כן ועליהם ללכת בעקבותיהם ולא יפנו ימין ושמאל.¹²⁸

חוקרי הקאווקאז פפאף (Pfaff) ופ' אוסלאר (P. Uslar, 1816-1875) הניחו, כי שבט האוסטיניים מוצאו, בחלקו לפחות, מן היהודים, וזאת על-סמך מנהגים שמקצתם היו דומים למנהגים וחוקים המזוכרים במקרא. מהנחה זו הסתייג החוקר מאקסיס קובאלבסקי (Maksim Kovalevski, 1851-) (1916) שטען, כי קרוב לוודאי שחלק מאותם מנהגים נתקבלו על-ידי האוסטיניים מן הארמנים, ואין בכך הוכחה שמוצאו של שבט זה מן היהודים.¹²⁹ מקורות מסוימים מוסרים, כי האוסטיניים ידועים בקאווקאז כצאצאיהם של היהודים.¹³⁰ הנוסע מרדכי גודוביץ' ידע לספר, כי באיזור דרבנט ובטאבאסאראן מתגורר שבט קטן, הידוע בקרב תושבי הסביבה בשם כוור, והוא 'לא בצורת תושבי הארץ... רק כיהודים... אינם מגלחים פאת ראשם ומאחורי האוזן הם נושאים אותם'.¹³¹ צבי כשדאי, שביקר באיזור בסוף המאה התשע-עשרה, מוסר כי 'עד היום ישמרו מנהגי ישראל רבים בין העמים שכניהם [של היהודים ההררים] המעידים, כי מוצאם ממקור ישראל כמו מליחת בשר, דיני נדה ואבל, שבעה על מת ופחילי ציצית תלויות על הקיר... ושמות עברים לזכרים ולנקבות'.¹³² ואמנם אברהם פירקוביץ', שביקר בכפר דו'אלאגאן ב-1840 מוסר, כי מארחו סיפר לו, כי

- 124 ברצקוס, 1937, עמ' 41. פולק (1951, עמ' 274-275) מתנגד להשערתו של ברצקוס.
125 יצחקי, תולדות, 1894, עמ' 10, והשווה גם יצחקי, 1894, גל' 231. גם שנטר (1887, עמ' 254) סבר, כי כלזוגינים זורם דם יהודי, וכדעה זו תמך גם הקר (1900, גל' 3, עמ' 25); ראה גם פילד, 1953, עמ' 91-92; פאנטייחוב, 1893, עמ' 39.
126 ארקרט, 1888, עמ' 138-139. החוקר שנטר (1887, עמ' 254) הניח, כי בערוקי הצ'צ'נים זורם דם יהודי, ופאנטייחוב (1901) מונה שורה של ישוים צ'צ'נים שתושביהם הם ממוצא יהודי. עיין גם הקר, 1900, גל' 3, עמ' 25.
127 ברכין, 1883, עמ' 145 וראה גם דובליר, 1871, גל' 2, עמ' 51; רוסיה הצארית, 1883, עמ' XVII.
128 פרוימנטוב, 1868, גל' 46.
129 קובאלבסקי, 1890, עמ' 154-159.
130 שנטר (1887, עמ' 254) הניח, כי דם יהודי זורם בשבט קאווקאז זה. עיין גם הקר, 1900, גל' 3, עמ' 25.
131 גודוביץ', 1868.
132 כשדאי, 1898, גל' 195.

הם מזרע היהודים והמלך נאדיר שאה הכריחם לקבל דת מחמד ועכ"ז [ועם כל זאת] נשארו בהם מנהגי היהודים שמנקרים את הבשר אחר השחיטה ומולחים ורוחצים כיהודים וגם נמולים בשמיני על פי הרוב וגם זה בסתר.¹³³

מקור אחר מציין, כי 'בידי משפחות רבות של המוסלמים מיושבי המקום רשימות ייחוס אבות המעידות כי מוצאן מזרע היהודים',¹³⁴ והבארון נ' פון-דר-חובן (Baron N. Fon-Der-Khoven) מונה שורה של כפרים בקאוקאז המזרחי שתושביהם הם, לפי דעתו, מצאצאי היהודים.¹³⁵

לפי הדברים של יהודי קובה, [מספר בוריס מילר], הרבה מן היישובים המוסלמים, המאוכלסים עתה [1928] לזגינים וטאטים [Tat], היו לפני כן 'יהודים'. כך, למשל, לא פחות מעשרים וחמישה ישובים, המשתרעים מ[ההר] באבא-דאג (Baba-Dag) לכיוון קובה, שמרו לפני כן את חוקי משה. כזה היה למשל היישוב שודוג (Shudug) שמדרום לקובה, אשר גם עתה נחלק לשניים, שאחד החלקים מכונה שכונה יהודית, אף כי אוכלוסייתו מוסלמית בלבד. תושבי הישוב אחטי... עד היום... שומרים על המסורת שאבותיהם היו 'יהודים'. מוסרים שגם עתה נמצאים שם לזגינים, המדליקים כערב שכת נרות... אצלם נמצאים עתה שני מסגדים, ישן וחדש. כישן נראית כתובת באותיות עבריות, שהיא 'תאריך' על זמן בנית המסגד. במסגד זה נשמר גם עתה עותק אחד של ספר תורה.¹³⁶

בשנות העשרים התקיימה עדיין המסורת באוכלוסייה האבארית (Avartsy) שאבות-אבותיה היו יהודים.¹³⁷ ביישובים אחרים נשתמרה מסורת זו עד ימינו. כך, למשל, העירו ב-1940 תושבי הכפר אחטי, כי בכפרם המאוכלס מוסלמים בלבד התגוררו אי-פעם יהודים וארמנים.¹³⁸ משלחת חקר מטעם המכון לאתנוגרפיה של אוניברסיטת מוסקבה והאקדמיה לארכיטקטורה, שחקרה את האיזור ההררי של דאגסטאן ב-1946, הדגישה בדיווחה הראשון, כי

התצפיות האתנוגרפיות מוכיחות, כי מספרם של היהודים דוכרי הלשון הטאטית היה באחד הימים גדול יותר משהוא עתה, והם התגוררו לא רק ברצועה הסמוכה לים הכספי אלא גם בהרים, עד לחצי המערבי של דאגסטאן. באבארִיָה (Avariia), למשל, נפוצות מסורות ושרידי עתיקות המעידים על אלמנטים יהודיים בשורה של ישובים... די להביט על המפה כדי להשתכנע, כי כל היישובים האלה אינם משאירים רושם של פיזור מקרי. התפרוסת כאילו מרמזת על רצועה של אלמנטים יהודים, שנעצה פעם מן המזרח למערב, ממישור החוף לתוך תוכנם של ההרים, וכיחיה בין אבאריה המזרחית והמרכזית. הנקודה המערבית ביותר של חוליה זו היה היישוב מוני (Muni) של האַנְדִים. על רקע זה נעשית ברורה המסורת של

133 פירקוביץ, 1872, עמ' 63.

134 אלאטין, 1901, גל' 96.

135 פון-דר-חובן, 1900, עמ' 228; גורודצקי, 1903, עמ' 11.

136 מילר, 1929, עמ' 20-21. דובליר (1871, גל' 2, עמ' 51) מספר, כי מסורת היא בקרב תושבי הכפרים אראג (Arag) ואוסוך (Usukh) שמוצאם מיהודים.

137 מילר, 1929, עמ' 21.

138 לאברוב, 1982, עמ' 79-80.

היהודים בקאווקאז עד לכיבוש הרוסי

האנדים על המוצא היהודי של הכפר מוני, וחירת האלמנטים היהודים ממקום זה לכיוון צפון.¹³⁹

אף ב-1974 כתב אחד היהודים ההרריים שעלה לישראל, כי ביישוב אוקוז (Ukuz), נפת קוראז' (Kurazh), הנמצא בהרים, כ-150 ק"מ מדרבנט, שומרת האוכלוסיה גם עתה גווילים של ספרי-חורה כסמל הנאמנות למוצאה.¹⁴⁰ ואמנם בקאווקאז נפוצה המסורת, כי חלק ניכר של האוכלוסיה המוסלמית מוצאה מן היהודים. אך צאצאי יהודים נטמעו לא רק באוכלוסיה המוסלמית, אלא גם בארמנים הנוצרים. נ' פון-דר-חובן והאפיסקופ הארמני מסרובא סברו באמצע המאה התשע-עשרה, כי חלק מן הארמנים מוצאו מיהודים.¹⁴¹

המצדדים בשיתוף המוצא האתני בין היהודים ההרריים לבין שבטים ועממים אחרים של הקאווקאז השתדלו לאשש את הנחותיהם גם על דמיונם החיצוני של אלה. הטיפוס השכיח בקרב הגברים של היהודים ההרריים, הדגישו, הוא בעל עור כהה וגובה ממוצע, רזה ובעל כתפיים רחבות, עיניים שחורות ועירניות, אף נשרי ועצמות-לסת בולטות. טיפוס זה שכיח גם בקרב הלזגינים, הצ'רקסים ואף הארמנים. הנשים היהודיות, כמו רבות משכנותיהן הלא-יהודיות, הן בעלות גובה ממוצע. פנים מעוגלים וחיוורים מאוד, שיער שחור וריסים ארוכים, שפתיים צרות וחיוורות, אף ישר, סנטר מוארך, חזה גבוה, כתפיים ומתניים צרות.¹⁴² בצד הדמיון הרב של היהודים המקומיים (ההרריים והגרוזיים) לעמי הסביבה — הארמנים, הלזגינים, האיוריים, הקומיקים ועוד¹⁴³ — הדגישו אתרופולוגים רבים, כי הטיפוס היהודי שכיח בקרב מרבית עמי האיזור. 'תופעה בולטת היא', טען ארקט, 'כי מלבד האוסטינים, הצ'רקסים, ובמידה רבה הגרוזים, מזדקר לעין בכל מקום [בקאווקאז] הטיפוס השמי בכלל והיהודי בפרט'.¹⁴⁴

עדויות אלו ודומיהן יש בהן כדי להצביע כי יש רגליים לסברה, שיהודים לא מעטים נטמעו כרכים מן השבטים והעממים של הקאווקאז. אך העובדה שקבעה את ההווה הקיבוצית וטבעה את חותמה על זהותם העצמית, לא היתה מוצאם אלא השתייכותם הדתית. על גורם זה כבעל משמעות מכרעת במיון תושבי הקאווקאז עמד אחד מחוקריו המובהקים, ניקולאי מאר (N. Marr, 1865-1934). מאר ציין, כי זהות העצמית של שבטים לא מעטים בקאווקאז נקבעת לא על-ידי הטריטוריה שבה הם יושבים, ואף לא על-פי הלשון השגורה בפהם, אלא בעיקר על-פי השתייכותם הדתית.¹⁴⁵ אם דברים אלה תופסים לגבי אחדים מן השבטים הנוצריים והמוסלמיים, הם נכונים שבעתיים לגבי היהודים, שדתם היתה אחד הגורמים החשובים ביותר בעיצוב חיי הפרט והציבור. ואמנם לא היהודים, לא שכניהם ואף לא השלטונות עירבבו, מכל מקום מראשית המאה התשע-

139 שילינג, 1948, עמ' 34.

140 שלמיאב, 1974.

141 פון-דר-חובן, 1900, עמ' 228; גורודצקי, הצפיה, 1903.

142 אינסימוב, 1888, עמ' 241; נאדורדין, 1891, עמ' 126; האן, 1892, עמ' 203-204.

143 צ'רטקובר, 1933, עמ' 5, 28.

144 מצוטט על-פי רייסנברג, 1909, עמ' 245. השווה גם יחלסון, 1928, עמ' 150-152.

145 מאר, 1920, עמ' 8-9, 33, 47, 59-60. על הדת כגורם קובע בהגדרה העצמית ובהתייחסות האוכלוסיה לשכניה העיר סליביצקי בשנות השישים של המאה התשע-עשרה. ה'סיבונטיקים' מכונים כפי שכניהם בקאווקאז "דויהודי", וזו אחת מן ההוכחות הרבות עד כמה אין תודעת הלאומיות מפותחת אצל איש המזרח; הדת אצלו היא חזות הכול: היא חוקית השלטון, היא חוק המשפחה והשכט, ומלבדה אין חוק ואין קירבה משפחתית (סליביצקי, 1866, עמ' 31).

עשרה, בין היהודים ההרריים לבין השבטים והעמים האחרים המאכלסים את הקאווקאז, למעט הטאטים, שבשטחים האחרונים מבקשים להטמיע בהם את היהודים ההרריים.

ב. סיפוח הקאווקאז לרוסיה

שילובו של הקאווקאז בתוך הממלכה הרוסית נמשך כחמישים שנה, וניתן להבחין בו שני שלבים עיקריים. בשלב הראשון נכבש האיזור והוקמה בו שורה של מבצרים, שנודעו להבטיח בעיקר את השליטה הצבאית. השלב השני מסתיים בריכוז המרד הגדול, והנהגת אדמיניסטרציה הדומה בעיקרה לזו הנהוגה ברוסיה.

1. הכיבוש

בראשית המאה התשע-עשרה הושלמה כמעט התפשטות רוסיה באירופה. אחר סיפוח פינלנד היה בידיה כמעט כל החוף המזרחי של הים הבאלטי. בהסכם בוקארסט משנת 1812 אושר הסיפוח של בסראביה, ולפי חוזה וינה (1815) נכללה מלכות פולין באימפריה הרוסית. בזמן זה גברה הפעילות הרוסית בנבולה הדרום-מזרחי, ולמעורבותה סייעו האירועים שהתרחשו בקאווקאז עצמו.¹⁴⁶ עוד כמאה השבע-עשרה קידמו הרוסים את גבולם עד לנהר טֶרֶק (Terek), ובנו שורה של מבצרים. הקאווקאז היה מפותל לנסיכויות רבות, שהסתכסכו מדי פעם בינן לבין עצמן. רוסיה ניצלה חיכוכים אלה, כדי להגביר את השפעתה ולהעמיק את שליטתה בצפוננו של הקאווקאז. לאחר המפלות שנחלה האימפריה העות'מאנית, היא סיפחה ב-1722 את איזור קאבארדה (Kabarda) ואוסטיה (Osetiia) הצפונית,¹⁴⁷ וכך הגיע אפוא גבולה בשלהי המאה השמונה-עשרה עד לצפון הקאווקאז. אך בשלב זה לא העזו עדיין שליטיה לחדור לתחום ההררי, שעשוי היה לסכסם במלחמות ארוכות ומתישות. ואולם, ההתכתשויות בנסיכויות הנוצריות של עבר-הקאווקאז סייעו לה, ויש אומרים הכריחוה, להתערב במישרין בעניינים הפנימיים של האיזור.

אַרְקֵלִי (איראקליוס) השני מלך כאחטיה וכארתלי (גרזויה), שנלחץ על-ידי פרס, פנה ב-1783 לראימפריה הרוסית וביקש לבוא תחת חסותה ואמנם יקאטרנה השנייה (1720-1796) שלחה גרוד רוסי לטיפליס. במקביל השתדלו הרוסים להרחיב את השפעתם מן הצפון. מפקדי הצבא הרוסי, שעמדו בקדם-הקאווקאז, הגבירו את מאמציהם כדי למשוך לצדם את נסיכי האיזור. ב-1796 פנה הצבא הרוסי דרומה וכבש את הערים דרבנט, באקו וקובה. אך הצאר פאָל הראשון (1796-1801), שחשש מהסתבכות רוסיה במלחמות קאווקאזיות ארוכות ומתישות, פקד על יחידותיו לשוב לקו הקודם, אף הוציא את היחידות הרוסיות מטיפליס. עם הנסיגה הרוסית פלשו לאיזור צבאות פרס וכבשו את טיפליס. הצאר, שראה מתוחבתו להגן על הנוצרים בקאווקאז, הכיר ב-1799 בגיאורגיוס השנים-עשר כיוורשו של ארקלי, מלך גרוזיה. גיאורגיוס הוריש בצוואתו את גרוזיה לממלכה הרוסית, ובכך הוענקה לגיטימציה להתערבותה הישירה של זו בגרוזיה.¹⁴⁸

146 קליוצ'בסקי, 1956, כרך 5, עמ' 194.

147 היסט. קאבארדינו-באלקאר, 1967, כרך 1, עמ' 168-172.

148 קליוצ'בסקי, 1956, כרך 5, עמ' 195.

אלכסנדר הראשון (1801-1825) החליט לחדש ולהרחיב את המעורבות הרוסית בקאוקאז, ומינה את הנסיך פאבל דמיטריוביץ' ציציאנוב (Tsitsiavon, 1754-1806) למפקד האיזור. ציציאנוב היה בעל כושר אדמיניסטרטיבי וניסיון צבאי, ביחוד בדיכוי התמרדות, כפי שהוכיח זאת בדיכוי המרד הפולני ב-1794. בהיותו צאצא של משפחה גרוזית מתבוללת התיימר להכיר את המנטאליה של תושבי האיזור, שבו הדיפלומאטיה הטובה ביותר 'הוא הכוח', כפי שכתב באחד המכתבים; 'המעשה הטוב של שליט – אומץ לב, והאמצעים – כסף לשם שכירת צבא'. על אף גישה זו הוטל על ציציאנוב לבוא כמשא-ומתן עם השליטים המקומיים, כדי להביאם תחת חסות רוסיה. ואמנם לאחר משא-ומתן מייגע עם נציגים של שליטי דרבנט, קייטאך, טאבאסאראן וטארקי נחתם בדצמבר 1802 בגיאורגייבסק (Georgievsk) הסכם, שעל-פיו קיבלו השליטים את חסותה העליונה של רוסיה והתחייבו להילחם לצדה במקרה של התקפה פרסית. כיוון שהמלחמות המתמידות בין השליטים היו מכשול למסחר הרוסי, הם התחייבו שלא לפתור סכסוכים ביניהם באמצעות הנשק אלא להביאם לכורדות השלטונות הרוסיים. השליטים התחייבו לראווג לשלומם של הסוחרים הרוסים ולקבוע מכסים אחידים. תמורת הבטחות אלו קבע להם השלטון הרוסי משכורות שנתיים. הסכם זה נועד להביא אפוא לרגיעת הקאוקאז המזרחי ולייסוד מעין פדרציה בחסות רוסיה.¹⁴⁹ אולם טרם יבשה הדיו על ההסכם, וכבר החל הנסיך ציציאנוב לחנן מיבצעים צבאיים לכיבוש ערים אסטרטגיות בחופי הים הכספי. עמדתו של אלכסנדר הראשון לא היתה חד-משמעית בעניין זה, והדבר הושאר במידה רבה להכרעתו של ציציאנוב.¹⁵⁰ מפקדי הצבא הרוסי בקאוקאז לא הסתפקו בדרך-כלל בהסכמים הרופפים עם השליטים המקומיים, וביקשו להביאם לכפיפות מלאה לרוסיה תוך ניצול התככים הפנימיים ביניהם.¹⁵¹

התחזקותה של רוסיה בקאוקאז עוררה התנגדות מצד פרס ודאימפריה העות'מאנית, שזכו חליפות לתמיכה של אנגליה וצרפת. פרס דרשה אפוא מרוסיה להוציא את כוחותיה מעבר-הקאוקאז, ולאחר שזו סירבה הכריזה עליה מלחמה במאי 1804. בסוף 1806 פרצה גם מלחמה בין האימפריה העות'מאנית לבין רוסיה, שאחת מזירותיה היה הקאוקאז.¹⁵² בימי המלחמה נמשכו מאמצי רוסיה להכפיף למרותה הישירה נסיכויות נוספות. ואמנם בלחץ יחידות צבאיות, שנשלחו לנסיכות קאראבאך, חתם הח'אן איברהים חליל ב-14 במאי 1805 על הסכם עם המפקד הרוסי ציציאנוב. הח'אן הצהיר על עצמו כוואסאל של רוסיה והתחייב, שכל מושל שיעלה לשלטון בנסיכותו יצטרך לקבל את אישורה של זו. הוא נשבע שבועת-אמונים לרוסיה והתחייב למסור את נסדו, שיוחזק בטיפליס, ככך ערובה למימוש ההסכם. על הח'אן של קאראבאך נאסר לנהל משא-ומתן עם מדינות זרות, אף התחייב הלה לשלם לאוצר הרוסי שנה בשנה מס עובד של 8,000

149 דוכובין, 1866, עמ' 63-71; היסט. אורב., 1958, כרך 2, עמ' 3-2; היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 15.

150 דוכובין, 1866, עמ' 74-78.

151 כ-1803 קיבל על עצמו נסיך אבאריה את חסות רוסיה במישרין (היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 16-17). באותה שנה הוריע ציציאנוב לחוסין-קולי-ח'אן, שליטה של נסיכות באקו, כי שייך עלי-חאן, שליטה של נסיכות דרבנט, מתכונן לכבוש את נסיכותו, והדרך היחידה להמשך קיום נסיכות באקו היא קבלת חסות ישירה של רוסיה והצבת יחידותיה בעיר באקו. שליט באקו הפר את התנאים שהכתיבו לו הרוסים, ותוך מסירת מכצר העיר נרצח ציציאנוב (8 בספטמבר 1806). עתה החליטו הרוסים להכניע את האיזור ככת (דוכובין, 1866, עמ' 102-113, 471-481). בשנים 1802, 1804 הוכנעו על-ידי הרוסים הנחלות ההרדואר-באלאקאניות ונכבשה נסיכות גאנדר'ה (היסט. אורב., 1958, כרך 2, עמ' 3-4).

152 היסט. אורב., 1958, כרך 2, עמ' 5, 7, 14-16; היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 17.

צ'רבונוצ'ים. על-פי הסכם זה הותר לצבא הרוסי להחזיק את יחידותיו ביישובים של הנסיכות, וכרכות הימים שימש מופת להסכמים דומים שנחתמו עם נסיכים שונים בקאווקאז המזרחי. על תנאים כמעט זהים חתם הח'אן של שקי באותה שנה.¹⁵³

במקביל לפעולה הדיפלומטית, שנשענה על כוח הנשק, ניהל הצבא הרוסי גם מסעות-כיבוש. בסוף 1806 נכבשו על-ידי הרוסים נסיכויות באקו, קובה ודרבנט. הנסיך של באקו נמלט לפרס, וזה של קובה מצא מקלט בהרים. הנסיכות של דרבנט נמסרה לשליטתו של נסיך טארקי. מחטיח'אן (Mekhti), כאות הוקרה על שירותיו למען רוסיה.¹⁵⁴

בשנת 1812 כבש הצבא הרוסי את נסיכות קיורה (Kiura), ולשליטה נתמנה ארסלאן-בֶּק (Arslan-Bek), שהועלה על-ידי הרוסים לח'אן של הנסיכות. השליט שישב על כסאו בחסדם של הרוסים התחייב לא לבוא בכל מגע-ומשא עם מדינות זרות, לשכן ביישוביו צבא רוסי ולשלם מס-עובד בכסף ובתבואה. מפחד הצבא הרוסי הצהיר על נאמנות לרוסיה גם השליט של נסיכות קאזי-קומוך.¹⁵⁵ לנוכח כיבושי רוסיה התארגנו בהרים צבאות. בראש אחדים מצבאות אלה עמדו שליטים, שנסיכויותיהם נכבשו על-ידי הרוסים, ובראש אחרים מנהיגים חדשים שהתנגדו לכיבוש. צבאות אלה זכו לתמיכה מצד פרס והאימפריה העות'מאנית, והם היו מתנפלים על הצבא הרוסי ועל שטחי נסיכויות ידידותיות, או כבושות בידי רוסיה. תוך כדי הפלישות פגעו הצבאות קשה באוכלוסיה, שרפו, שרדו ודרגו. מן המלחמות נפגעה קשה כלכלת האיזור.¹⁵⁶ וסבלה מהן גם האוכלוסיה היהודית, כפי שהדבר השתקף בחייהם של יהודי קובה.

ב-1806 כבשו הרוסים את קובה, אך השליט המורח שייך-עלי-חאן גייס צבא גדול וצר על העיר שלושה חודשים. השפעתם של אירועים אלה משתקפת בשתי כתובות, שהעתיק יהודה צ'ארני בבית-הכנסת של יוצאי גולגאטה שבעיר קובה, וזו לשונה של אחת מהן:

יום שהתחיל לבנות כיה"נ בשנת תקס"ט [1809] ... בא שייך עלי חאן ועשה קאלבאנדי [מצוה] שלשה חדשים. ונעשה חיטים קילה¹⁵⁷ חמישה סלעים, בשר מן¹⁵⁸ שמונה סלעים. דוגא [אורז] חמישה סלעים, תפוח אחד חמישה קופ', והיה צער גדול ויוקר גדול ולא ידעו להכיר זה את זה בשביל מלחמה גדולה. כולם, ישראל וגויים, היו בפחד וחלחלה גדולה ולא מצאתי דרך בשביל מים, ואח"כ קרעבכאר [דרך ההר] עשו דרך בשביל מים, ואח"כ באו ישמעאלים ועשו מלחמה. עד כאן כתבתי אני הצעיר יעקב בן כוודת, תלמיד של ר' פנואל יצ"ו [ישמרהו צורו ויחיהו] ...

גם בכתובת האחרת, שבאותו בית-כנסת, צוינה המצוקה הכלכלית:

... בזמן שהתחיל לבנות את בית-הכנסת של קולקווא [גולגאטה] כאבנים וכסיד, בא שייך עלי חאן ובלבל את העיר ולא ידע לבנות עד שלש שנים, כימיו היה רעב גדול וצער גדול ולא

153 היסט. אורב., 1958, כרך 2, עמ' 6-7.

154 שם, עמ' 9-13; היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 19.

155 שם, עמ' 24-26.

156 היסט. אורב., 1958, כרך 2, עמ' 22.

157 שישה ק"ג לערך.

158 כשמונה ק"ג.

הכיר זה את זה בשביל צער הבריות ומן הפחד והצער... כמה וכמה ישראל היו בצער בשביל אכילה ושתייה...¹⁵⁹

מטבע הדברים שיהודים רבים קיבלו באהדה את השלטון הרוסי. שמגמתו היתה להשליט סדר. בעשור הראשון של המאה התשע-עשרה הובא תחת חסות רוסיה, במישורין או בעקיפין, רובו של הקאוקאז, והכרה בינלאומית בכיבושים אלה ניתנה בהסכמי-השלום של רוסיה עם האימפריה העות'מאנית ושל רוסיה עם פרס. במאי 1812 נחתם בכווקארסט הסכם-שלום בין האימפריה העות'מאנית לבין רוסיה, שעל-פיו הוכר השלטון הרוסי בחלקים גדולים של עבר-הקאוקאז. על-פי הסכם השלום עם פרס, שנחתם באוקטובר 1813 בעיירה גוליסטאן (Gulistan), הוכרו כשייכים לרוסיה כל השטחים בקאוקאז שנמצאו בשליטתה בעת חתימתו. פרס ויתרה על תביעות כלשהן לגבי גרוזיה, השטחים של דאגסטאן והנסיכויות של קובה, שירואן, קאראבאך וגאנדזיה (Gandzha). רוב השטחים, שבהם ישבו אותה עת יהודים הרריים, נכללו אפוא, מכל מקום מבחינה פורמאלית, בממלכה הרוסית.¹⁶⁰

מאחר שהשלטון החדש היה מעוניין בעיקר בשליטה צבאית, בזכויות מסחר ובהכנסות לאוצר, הוא השאיר על כנו את הנסיכויות, ולחי'אנים הוענקו דרגות קצונה של הצבא הרוסי. החי'אנים, שאיבדו אמנם מכוחם הפוליטי, המשיכו לנהוג בכלל האוכלוסיה בשלטון בלא מצרים ותחנולו ליהודים. כיוון ששררת השליטים המקומיים היתה בולטת בייחוד בכפרים, נטו יהודים לא מעטים לעוזבם ולעבור לריכוזים הגדולים יותר, בעיקר לערים. כן ביקשו חלק מן היהודים להצטרף בצל המבצרים הרוסיים, מטעמי ביטחון פיסיו וכן מטעמי פרנסה. הקצינים והחיילים שבמבצרים נזקקו לשירותים ולמסחר זעיר, ואמנם יהודים לא מעטים מילאו תפקיד זה. בעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה עברו אפוא יהודים מכפריהם למבצרים הרוסיים.¹⁶¹ במשך הזמן התפתחו מבצרים אחדים והיו לערים, בהן נמנו היהודים עם תושביהן הוותיקים ביותר. אולם כל מעבר כזה היה תלוי בהסכמתו של מפקד המבצר, או מפקדו הרוסי של האיזור, והסכמה זו לא תמיד ניתנה. דוגמה לכך עשויה לשמש הקהילה היהודית בכפר אנדרי. משנכנסה אנדרי תחת חסותה של רוסיה והשליט המקומי התחייב לשלם לאוצר הרוסי סכומי-כסף מרובים גבר לחץ המיסים על האוכלוסיה, תוך הפלייה של היהודים. מטעמים אלה ביקשו ב-1822 יהודי אנדרי רשות מן הגנרל אלכסיי ירמולוב לעזוב את כפרם ולהתיישב במקום אחר. אך הנסיך שבתחמו נמצא הכפר התנגד לכך, שכן עזיבתם של היהודים, ששימשו אחד המקורות החשובים להכנסותיו, היתה פוגעת באוצרו. הנגראל ירמולוב לא רצה לחדר את יחסיו עם הנסיך הנאמן לרוסיה בשל היהודים, ולכן לא נענה לבקשתם להעניק להם רשות לעזוב את כפר אנדרי, והם נאלצו להמשיך לשבת במקום ולהיאנק תחת עול-המיסים הכבד.¹⁶²

תוך המגע-ומשא עם הרוסים למדו יהודים הרריים, שישבו סמוך למבצרים, להבין ואף לדבר מעט רוסית נוסף על ידיעת לשונותיהם של חלק מן העממים ההרריים. הצבא הרוסי ניצל עובדה זו,

159 צ'ארני, 1884, עמ' 120-121.

160 היסט. אזורי, 1958, כרך 2, עמ' 17, 20; היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 26-28.

161 גולדמן, 1867, גל' 1.

162 אלכסנדרוב, 1882, עמ' 1670. בתזכיר ששלח ירמולוב לצאר, בפברואר 1817. הדגיש כי רצה לפרק את הנסיכויות בקאוקאז, אך מוטב שהדבר ייעשה עם מות השליטים ולא על-ידי סילוקם (ירמולוב, 1868, נספחים, עמ' 37-39). למעשה נעשה הדבר גם בדרכים אחרות.

ויהודים גרסו לשרותיו ושימשו בו מדריכי דרך, ספקים, וכן מתווכים במשא-ומתן לשיחרור שבויים. אך העובדה שחלק מן היהודים ההררים ביקשו למלט את נפשתייהם מן ההתנהגות האכזרית של השליטים המוסלמים ושאלו לחסות בצל שלטונם של הרוסים הגבירה, קרוב לוודאי, את חוסר האמון, או אף השנאה כלפיהם, מצד חלקים באוכלוסיה של העממים ההררים. הפיקוד הרוסי שאף לחזק את אחיזתו הממשית באזור ולבטל לחלוטין את המכסים, שהיו עדיין קיימים במעבר סחורות מנסיכות לנסיכות, ובעיקר ביקש להכניע את עמי ההר של צפון הקאווקאז, שנראו לו כאלמנט הנושא בחובו סכנה מתמדת של החמרדיות ופשיטות. הוא פעל אפוא באורח שיטתי לסילוק הנסיכים והשליטים המקומיים¹⁶³ ומינוי מפקדים במקומם. במקביל קידמו הרוסים את כסיסיהם לתוך ההרים. כסיסים אלה נועדו להפגין נוכחות לאותם השליטים שעדיין נשאר על כנם, ומהם נשלחו משלחות עונשין להרים, כדי לפגוע בכפרים ובשבטים שסירבו לקבל על עצמם את מרות האימפריה הרוסית.

בשטחים שבהם בוטלו הנסיכויות הוקמו פרובינציות וגלילות (Okrug), שמבחינה גיאוגרפית תאמו מעט או הרבה את הנסיכויות. מספר פרובינציות או גלילות נמצאו בסמכותו של מפקד הגליל הצבאי,¹⁶⁴ ובכל אחת מהן ישב קומנדאנט. הקומנדאנט, שמקום מושבו היה על-פירוב כיישוב הראשי של הפרובינציה, היה למעשה שליטה ולפיקד רגילים לכנות זמן זה בתולדות הקאווקאז כתקופת הקומנדאנטים. רוב הפרובינציות היו מחולקות לנפות (Magal, Makhle), שבראשן עמדו נציבים (Naiby) שנתמנו על-ידי הקומנדאנט. הנציבים היו מן הנקיים (אצילים מקומיים) הנאמנים לרוסיה. בראש הכפרים עמדו בדרך-כלל פרנסים. לצדם פעלו עוזרים, ולרשותם של אלה מספר שוטרים כדי לשמור על הסדר הציבורי.

לקומנדאנטים ניתנו סמכויות רחבות מאוד. וכך תיאר אותם הרוזן ו' ואסילצ'יקוב (Vasil'chikov) בשנת 1837:

הקומנדאנטים מאחדים את כל סמכויות השלטון. הם קובעים את כל החובות; ברושתם נמצאות יחידות המשטרה בפרובינציות ובעיר, לפי פקודתם מתבצעות חקירות, והם יושבים בראש [הגופים] הפוסקים בענייני הנחקרים; הם קובעים את השומה של המיסים.¹⁶⁵

הקומנדאנט היה אפוא בתחומים רבים שליט יחיד בזעיר-אנפין, אך הוא נבדל מן הנסיכים הקודמים, שכן נאסר עליו לבצע פסקי-דין מוות, ובאופן רשמי היה נתון למרותה של רשות גבוהה שהיתה רשאית להחליפו. כיוון שלא היו תקנות ברורות ומחייבות לגבי סמכויותיו של הקומנדאנט, היה הדבר במידה רבה תלוי באופיו, שאיפותיו וגישתו של האיש. ואמנם נמצאו לעתים קרובות כפרים סמוכים זה לזה, שהוטלו עליהם חובות ומיסים שונים.¹⁶⁶ הקומנדאנטים, עוזריהם והנציבים הפיקו לא אחת גם טובות-הנאה מן המיסוי והחובות שהטילו על האוכלוסיה.

163 בשנים 1804-1813 בוטלו הנסיכויות של גאנרויה, באקו, קובה ודרבנט. כ"ז 1819 בוטלה הנסיכות של שקי. כ"ב 1820 של שירוואן, כ"ג 1822 של קאראבאך, וכ"ז 1826 של טאליש (היסט. אזרב., 1958, כרך 2, עמ' 20).

164 הפרובינציות של שקי, שירוואן, קאראבאך וטאליש נמצאו בסמכותו של המפקד הצבאי, שכונה 'מנהל הפרובינציות המוסלמיות'. הפרובינציות של באקו, קובה ודרבנט היו בסמכות המפקד הצבאי, שמקום מושבו היה דרבנט (היסט. אזרב., 1958, כרך 2, עמ' 20-21; פארייב, 1960, עמ' 241-279).

165 סומבאטאדה, 1961, עמ' 45.

166 היסט. אזרב., 1958, כרך 2, עמ' 31.

ואמנם החוכות הרבות והמיסוי הכבד, שהיו תלויים בשרירות-לבו של הקומנדאנט וחבר עוזריו, היו לא אחת בין הגורמים שהשפיעו על מעברם של יהודים מיישוב ליישוב, בעיקר כל אימת שמדובר בכפרים, שבהם מספר היהודים היה קטן. היד הקשה של נציגי הקומנדאנט — הנציבים — גרמה לא פעם להתמרדויות, שאף בהן נפגעו יהודים. אבל על אף הנגישות של הרשויות שופר מצבם של היהודים עם כינון השלטון הרוסי לעומת מצבם הקודם. 'הארמנים והיהודים... [של נסיכות שירוואן] מסתכלים בהתפעלות על מצבם הנוכחי [נכתב ב־1836], ובאימה נזכרים בימים עברו כאשר הגבלה עבודת האלוהים שלהם וכאשר זכות זאת הם נאלצו לקנות מן הח'אנים בכסף מלא'.¹⁶⁷ ברם גם אותו חופש יחסי לפולחן הדתי, שלו זכו היהודים בעשורים הראשונים של השלטון הרוסי, התערער בימי המרד הגדול, שהקיף חלק מאזורי מגוריהם.

2. המרד הגדול

המינהל המושחת של הקומנדאנטים והמסעות שערך הצבא הרוסי, שבהם היה מעניש בעונש קולקטיבי משפחות וכפרים שלמים, הורס את כתיהם, שורף שדותיהם ומחרים עדריהם, עוררו התנגדות גוברת והולכת. להתנגדות זו הצטרפו גם נסיכים, שקיבלו על עצמם את חסותה של רוסיה. במשך הזמן היתה ההתנגדות הספוראדית להתמרדות נרחבת, הידועה בשם המרד הגדול.¹⁶⁸ אכן, המרד הגדול היה שונה מן ההתפרצויות האלימות, שהיו תופעה שכיחה בקאוקאז מאז ראשית המאה התשע-עשרה. שלא כבהתקוממויות המקומיות הקיף המרד איזור נרחב בצפון-מזרח הקאוקאז — צ'צ'ניה (Chechnia) — והאזורים ההרריים של דאגסטאן. כאן הקימו המורדים מדינה משלהם, שנועדה לשמש גרעין למדינה מוסלמית בקאוקאז כולו, או בצפונה לפחות. מן ההרים התקיפו המורדים את אזורי השפלה והחוף של הים הכספי, ובהתקפותיהם נהלו בזמנים מסוימים הצלחות. כוחותיהם הגיעו עד למודוק (Mozdok) בצפון, פטרובסק (היום מאחאץ-קאלה) במזרח, והיישובים דרבנט ואחטי בדרום-מזרח. הפעם עמד לרשות המורדים צבא מאורגן, שאיפשר התמודדות מתוכננת וארוכה עם הכוחות הרוסיים, שהוכסו לא אחת. גם מבחינת משך הזמן לא היה כדוגמת המרד הזה בכל תולדות ההתמרדויות בקאוקאז מאז ראשית הכיבוש הרוסי. הוא נמשך כמעט ברציפות שלשים שנים, והרוסים עלה בידם להכניעו רק לאחר ששבו את מנהיגו. ואילו המאפיין ומייחד יותר מכול במרד זה היא העובדה, שהוא התנהל בשם איריאולוגיה, הידועה כספרות ההיסטורית כ'מורידיום'.

התנועה הידועה בהיסטוריוגרפיה כ'מורידיום', או תנועת המורידיים,¹⁶⁹ צמחה בקאוקאז מהשקפות צופיות, שהעיקרית ביניהן היתה בנוסח הנאקשאבאנדיה (Naqshabandiyya), שהוכאז כנראה לאיזור כשלהי המאה השמונה-עשרה או בראשית המאה התשע-עשרה.¹⁷⁰ דרכו המיסטית של הצופי, ה'טריקה', לא היתה תחילה קשורה בקאוקאז בכתיבת-פילה או מסדרים, ואפשר שעובדה זו השפיעה על התפשטות רחבה לערך של השקפות צופיות מסוימות.¹⁷¹ בראשיתה נודעה לצופיות

167 סקר הקאוקאז, 1836, חלק 3, עמ' 77-78.

168 היסט. דאג, 1967, כרך 2, עמ' 79-84.

169 סמירנוב, 1963.

170 טרמינגהם, 1973, עמ' 62-64, 127.

171 דברך מוצאה של הצופיות בקאוקאז אין אחידות-דעים. יש הטוענים, כי היא התפשטה באיזור זה מאסיה

בקאווקאז בעיקר משמעות מקומית, וברכות מן הנסיכויות היו מורשידים (Murshid) וסכיכס תלמידיהם (מיורידים)¹⁷². רק בשנות העשרים חרגה התנועה מגבולותיה של נסיכות אחת וריכזה סביבה מיורידים רבים. בשלב זה קיבלה הצופיות באיזור את גונה המיוחד, המבדילה מזרמים מוסלמיים מיסטיים בארצות אחרות.¹⁷³ אם קבוצות ומיסדרים צופיים הדגישו בדרך-כלל את עולמו הפנימי של האדם, השואף להתקרבות בלתי-אמצעית לאלוהים, הרי בקאווקאז לבשה תנועה זו, לפחות משנות העשרים, משמעות פוליטית מובהקת,¹⁷⁴ ואחד החוקרים הרוסיים מניח, כי התנועה פשטה בקאווקאז משום 'שהעמידה באורח ברור תפקיד מעשי — מלחמת-קודש למען האמונה'.¹⁷⁵ ואמנם הגייהאד, שכונה כפי העמים בקאווקאז גאזאבאט, הוצג כמטרה הנעלה שבמצוות הדת האחרות. מולא מחמד מיאראגה (Iaraga), המכונה גם השייח מיאראגה, אחד המטיפים הצופיים הבולטים בקאווקאז, הדגיש בדרשה שדרש ב-1823 בכפר הולדתו, כי חובתו הראשונה של כל מוסלים הוא הגאזאבאט (גייהאד), ורק לאחר-מכן שאר מצוות השרעיה.¹⁷⁶ הגייהאד בקאווקאז היה לא רק בעל משמעות דתית אלא גם לאומית ותרבותית, שכן זו היתה מלחמה נגד הכובש הרוסי והערכים התרבותיים ודוחניים שייצג. אולם הגאזאבאט לא יצא מן הכוח אל הפועל כל עוד לא נמצא האישי שיהיה מסוגל לאחד בידי כוח פוליטי וחי, שיזכה להכרה בלתי-מעורערת מצד חסידי ויכרו כאימאם.

בשנת 1828 נבחר גאזי מחמד, המכונה גם קאזי מהמא או קאזי מולא, יליד הכפר גימרי (Gimri), לאימאם של הקאווקאז. הוא נולד ב-1794 למשפחת איכרים, והיה אחד מתלמידיו (מיורידים) של מולא מחמד מיאראגה. עוד בהיותו תלמיד הטיף להשתחרר ממנהגי המקום (adat), לחזור לאורח-החיים המוסלמי הטהור על-פי החוק השרעי, וקרא למלחמה בלתי-מתפשרת נגד הבלתי-אממינים ונגד הסוטים מן הדת האמיתית. תוך זמן קצר עלה בידי לגייס המון רב, וב-1830 עמדו לרשותו כשמונת אלפים לוחמים. בכרוז שפירסם ב-1831 הודגש, כי המורדים 'הם מקלט ועזרה למאמינים, אך איום לבלתי-אממינים ולספקנים'.¹⁷⁷ המורדים ראו אפוא בכל הבלתי-אממינים, והיהודים בכללם, את אויביהם. לאחר שצבאו של גאזי מחמד התבסס בהרים, הוא התקיף ישוכים נאמינים לרוסיה, אף פשט על מבצרים של הצבא הרוסי.¹⁷⁸ בשנת 1831 התקרב חייליו של גאזי מחמד לכפר אנדרי, שרוב תושביו נכנעו והצטרפו למורדים ורק היהודים נשארו נאמינים לשלטון הרוסי.¹⁷⁹ המורדים והכפריים התנפלו על בתי היהודים, שדרו, הרסו ואף רצחו אחדים מהם ואחרים נלקחו בשבי. היהודים חיפשו להם אפוא עוגן-הצלה במבצר הרוסי הסמוך לכפר.¹⁸⁰

התיכונה, אחרים מרגישים את קשריה עם האימפריה העות'מאנית, בעוד אחרים טוענים שהיא הגיעה לצפון הקאווקאז מאיזור שירואן. עיין סמירנוב, 1963, עמ' 137, 141.

172 שם, עמ' 41, וכן עיין מחמורבקוב, 1898, עמ' 14-22.

173 ייתכן שבצד הצופיים בעלי גוון קאווקאזי מיוחד התקיימו באיזור גם קבוצות צופיות, שנהגו מנהג סגפנות והתעלמו מצרכי העולם הזה וכיצא באלה דרכים של התקרבות לאלוהים. קבוצות צופיות אלו לא השתתפו, כנראה, במרד הגדול. היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 87, והשווה מחמורבקוב, 1898, עמ' 15-40.

174 סמירנוב, 1963, עמ' 142. עיין גם סולטאן, 1933.

175 עיין גורדלכסקי, 1929.

176 סמירנוב, 1963, עמ' 174-175.

177 יאבורסקי, 1877, עמ' 84-85.

178 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 88-89.

179 פירקוביץ', 1872, עמ' 85, 103.

180 אלכסנדרוב, 1882, עמ' 1670.

חילוחיו של גאזי מחמד צרו על המבצר וניזאפנאיה (Vnezapnaia),¹⁸¹ וסכלם של היהודים בימי המצור תואר מפייהם בעדות שנמסרה כשלושים שנה לאחר האירוע:

בזמן שבא קאזי מולא על כפר אנדרייא [אנדריי], וראינו כי רעה לפנינו, לא חפצנו להשאר בין הגוים וברחנו אל המבצר וניזאפנאיה עם נשינו וטפנו ורכושינו יחד, אשר שם היו אנשי חיל הרוסים. גם שמה סכלנו כמה צרות עת אשר היינו כארבעה-עשר יום במצור. קאזי מולא ואנשיו סגרו מי הנהר אקטאש [Aktash] מכל צד ונשארו בלא מים ורכים מאתנו מתו בצמא. אנחנו הנחנו ילדינו וטפנינו בכורות לקרר את לבותיהם של א יצמאו למים, ועד אשר היה רוח חיים בקרבנו עמדנו לעזור את חיל הרוסים ולהלחם עם חיל קאזי מולא ומסרנו את נפשינו בסכנה ויצאנו מן המבצר להלחם בכח למען להביא מים מן הנהר אל המבצר. בכל זאת לא יכלנו להשיג מים, כי אם מעט מזעיר, וכאשר ראינו שאין תקוה למים, התפללנו ובכינו לאלהי אבותינו שירחם עלינו ועל יונקי שדים אשר לא חטאו. הרבנים שלנו היו שרויים בתענית ובתפילה ובכביה עד ערב יום שבת קודש (בחדש אב), יום הארבעה עשרה למצורינו, וירחם ה' עלינו ויתקדרו השמים בעבים ובעננים וירד גשם רב כמו מכול מים על הארץ. בשמחה גדולה לקחנו לשחות מים ואספנו המים בכורות ושתינו עד למדי.¹⁸²

עדות נוספת לאירועים אלה העתיק יהודה צ'ארני מכתב־ידו של עשהאל בן חנוכה. הדברים נכתבו כנראה ב־1862 ונאמר בהם כי

בחדש סיון בפרשת בהעלותך, שנת תק"צ [1830] הישראלים היו בתוך המבצר של רוסיה. היה י"ב חודש תמוז, יום ראשון הצירו על המים, לא היה מים לא לב"א [לכני אדם] וכ"ש [וכל שכן] לבהמות. לא נהיה עוד מים לשחות, אבל הקב"ה ברוב רחמי רחם על ברואיו והיה גשם רב. אחד יום ושני ימים שתו מימי גשמים, אבל משני ימים ואילך לא נמצא מים לשחות עד חודש אב. וביום י"ח אב, יום שני בשבת, באו חייל גדול מהמלך הקיסר יר"ה [ירוש הודן] ונצחו את חיל קאזי מהמא.¹⁸³

גם הרשויות הרוסיות נאלצו להודות, כי חלקם של היהודים בהגנה על המבצר היה בלתי־מבוטל, אף ציינו בדיווח לצאר, כי היהודים ההרריים 'שחיים בקרב אוכלוסיה לוחמת סיגלו לעצמם אומץ־לב מסוים, ובזמן המצור על המבצר וניזאפנאיה הם לחמו שכם אחד עם הצבא'.¹⁸⁴ על עמידתם של הנצורים מלמדים גם מקורות המורדים המציינים, כי המצור נמשך כחודש וחצי ורק התגבורת של הצבא הרוסי הכריחה אותם לסגת.¹⁸⁵ בזמן המצור נפגעו בתי היהודים בכפר אנדריי, וגברה בקרב תושבי הכפר השנאה אליהם ולכן רק מעטים חזרו והתיישבו בכפר זה. אותה שנה פנה גאזי מחמד עם צבאו לשפלה וכבש את הכפר טאריקי.¹⁸⁶ 'ושרף את ביתנו', העידו יהודי המקום, 'ושלל את כל

181 המבצר וניזאפנאיה, שנבנה ב־1819 לפי פקוח ירמולוב, שכן על גבעה מעבר לנהר אקטאש בסמיכות לכפר אנדריי (שם, שם).

182 צ'ארני, 1884, עמ' 244-245.

183 שם, עמ' 246.

184 אלכסנדר השלישי, 1888.

185 טהריר, 1941, עמ' 46.

186 שם, עמ' 45.

רכושו ואנחנו נתפורנו אחד אחד בין כפרי הגרים'.¹⁸⁷ הפגיעות של גאזי מחמד כרכוש וכנפש גרמו לכך, שלנוכח צבאותיו הקרבים וכאים היו יהודים נמלטים, וכך עשו יהודי דז'ראך (Dzherakh). אך בדרך מנוסתם 'באו פתאום חילי קאזי מולא ונפלו [התנפלו] עליהם ולקחו אותם בשביה אל מקום איראן חרב אשר קרוב לדרכנט... והיהודים היו כעשרים יום בשביה של קאזי מולא'. עד שעלה בידיהם לפדות עצמם.¹⁸⁸

מן הצפון ירדו יחידותיו של גאזי מחמד, ושמו מצור על העיר דרכנט באוגוסט 1831. בעיר נמצאו יחידות קטנות של הצבא הרוסי, וכדי לעמוד בפני לחץ המורדים, שהצליחו פעמים אחדות לחדר לבין חומותיה, נתבעה האוכלוסיה להגן על העיר מפני הפולשים.¹⁸⁹ בהגנה על העיר השתתפו באורח פעיל גם היהודים ההרריים, שחולק להם נשק ממחסני הצבא.¹⁹⁰ הפעולות הנועזות והבלתי-צפויות של המורדים הביאו את הפיקוד הרוסי למסקנה, כי הדרך הטובה ביותר לפגוע בתנועת המרד היא התקפה על כפר הולדתו של המנהיג — הכפר גימרי (Gimry). כאן הכתיבו הרוסים את מהלך הקרב, ובו נפל גאזי מחמד באוקטובר 1832, והמרד שקע לזמן קצר.¹⁹¹ כבר בשנים הראשונות של המרד התברר ליהודים, כי להם הוא נושא בחובו סבל, שוד והרג, ואת הצלת חייהם ואולי גם רכושם עשויים הם למצוא רק בצלו של הצבא הרוסי. וכך הגביר מצב זה את השנאה ליהודים כקרב המורדים, שכן היהודים נתפסו עתה לא רק כבלתי-מאמינים אלא גם כבעלי-כרית של האויב וכגודים בשכניהם.

בראשית 1834 שוב פרץ המרד תחת הנהגתו של חאמזאט-בק (Khamzat-Bek), שנבחר לאימאם.¹⁹² במלחמות בין השליטים שתמכו במורדים ובין המתנגדים להם פגעו הראשונים כמכוון בקודשי ישראל. זכר לאותם אירועים נמצא בסיפור עממי בטאטי-יהודית, שרשם צ'ארני בשנות השישים של המאה הי"ט, ובו מסופר:

בשנת חמשת אלפים חמש מאות תשעים וארבע מבריאת העולם [1834], כאשר המוסלמים, חושבי הכפר אראג, יצאו עם מורסול ח'אן¹⁹³ להלחם בתושבי הכפר חייטאך הביא לאראג מוסלים אחד בשם דאמור [Damur] ספר תורה ששדד בבית-הכנסת של יהודי חייטאך. המוסלים חתך את ספר התורה לחתיכות ועשה לו מהם נעלים ועוד הרבה חתיכות הוא חילק למוסלמים אחרים, שגם הם יעשו מהן נעלים, נחיקים לחרבותיהם ואקדחיהם... כדי להרגיז את היהודים עוד יותר לקחו [המוסלמים] חתיכות של ספר התורה ורמסו אותן בכרך, צחקו, גלגלו וקיללו את אלהי ישראל.¹⁹⁴

כסיפור זה, שלגרעין ההיסטורי שבו נוסף נופך עממי, אמנם נעשו הרשע ופחד גדול נפל על כל מי שפגעו בקודשי ישראל, אך יש בו כדי לזרוע אור על המציאות, שבה חיי היהודים ההרריים כבר בשנים הראשונות של המרד הגדול, שלא חם גם לאחר שנרצח חאמזאט-בק בשנת 1834. אמנם

187 צ'ארני, 1884, עמ' 23.

188 שם, עמ' 277.

189 קרובסקי, 1906, עמ' 172-179.

190 צ'ארני, 1884, עמ' 52.

191 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 90-91.

192 תיאור פעולותיו של חאמזאט-בק לפי מקורות המורדים ראה: טהירי, 1941, עמ' 61-68.

193 מורסול-ח'אן שלט בנסיכות קיורה שנה אחת בלבד. צ'ארני, 1884, עמ' 346.

194 צ'ארני, 1870, עמ' 10-12.

האימאם שאמיל (1871-1797)

לאחר הרצח פחתה לזמן־מה פעילותם של המורדים, עד אשר נבחר שאמיל (Shamil, 1797-1871) לאימאם בשנת 1835. שאמיל הקים מדינה מוסלמית בהרים, וממנה נהג לצאת למסעות־עונשין וכיבוש.¹⁹⁵ ב־1843 כבש אחד ממפקדיו של שאמיל, חאג'י מוראט (Khadzhi Murat), את הכפרים דורגלי (Durgeli) ודוֹיִנגוּטאי ו'החריב ... את בתי ישראל'. ריבעת ההיא ברחו היהודים מן הכפר דוֹיִנגוּטאי על נפשם להמלט במקומות שונים ורק חמשה בתים נשארו שמה.¹⁹⁶ בידעם שצבאותיו של שאמיל פוגעים ברכוש ובנפש של יהודים בכל ישוב הנכבש על־ידיהם, נמלטו יהודי הכפר דוֹרֶאך בהתקרב חילותיו, וחאג'י מוראט בא לכאן ולקח כל מה שמצא בכתי ישראל ואת הבתים שלח באש והלך לו. כחודש ימים ישבו באראג בעירום ובחוסר כל. בכואם מאראג לכאן בחזרה [לכפר דוֹרֶאך] מצאו בתיהם שרופים ... וכל תבואות שדותיהם שרופים.¹⁹⁷ אך יתור מכל סבלו מפגיעותיהם של חילות שאמיל יהודי טארקי.

195 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 9-107.

196 צ'ארני, 1884, עמ' 17.

197 שם, עמ' 277.

ההתקפות המרובות של צבאות שאמיל על הכפר טארקי הושפעו מגורמים אסטרטגיים ופוליטיים-רגשיים. השליטה בטארקי ובמבצר שלידו (כורנאיה — Burnaia), ששכנו בסמיכות לים, היו מעניקים למורדים שליטה על ציר-תחבורה חשוב. ואולם לא פחות מכך ראה שאמיל חשיבות בגאולת קברו של ידירו וקודמו במנהיגות גאזי מחמד. לאחר שגאזי מחמד נפל בקרב, לא רצו הרוסים שקברו בגימרי ייהפך למקום עלייה-לרגל ולמוקד המרד, ולכן העבירו את גופתו וקברוה בכפר טארקי, ששליטו היה בין הנאמנים ביותר לרוסיה. שאמיל התנפל על טארקי ושרף... את בתנו ושלל את רכושנו ונשאנו במצב רע ונורא למאד,¹⁹⁸ סיפרו יהודי הכפר לצ'ארני. אך לא הספיקו להתאושש מן הפלישה של צבאות שאמיל, וכבר

בא עוד פעם שאמיל אלינו בעת החורף, אבל הפעם בשנית לא שרף את כתינו, כי אם הרג שלשים וחמשה אנשים, במספר הזה גם נשים וטף, ושלל את כל הנשאר אצלנו וחמשה אנשים לקח בשביה, אשר אנחנו לא יודעים עד היום איפה נאכדו.¹⁹⁹

תיאור מפורט של האירועים בטארקי, בעת הפלישה השנייה של המורדים, רשם בנפיקסו אחד מעדי-ראייה ואיש שנשבה בידי כנופיות שאמיל, החכם ר' שמעון בן אפרים וזה לשונו:

כליל י"א לחדש שבט שנת תר"ז [1847] בחצי הלילה כאשר היינו ישנים על מוטותינו, פתאום בא שאמיל וחילותיו אלינו לטארקי... כמה וכמה אנשים מאחינו נהרגו במיתות משונות ואכזריות... רבים מישראל הוכו מכת חרב וחבורה ומכה טריה, נחרבנו, נשללנו כולנו ונשארו ערום ועריה. ילדינו מתו מקור החורף ובחורים ובתולות נלקחו בשביה בידי מחמדנים [מוסלמים] אכזרים, לא רחמים. אני הגבר ראיתי עני בשבט עברתו. גם אותי ואחותי נהגו העריצים בין יתר השבויים. הכבידו עלינו חבלי ברזל. הלכנו בלא כח לפני רודף בשביה אל תוך ההרים. שם אסרו אותנו בשלשלאות של ברזל על צוארינו וידינו, ורגלינו היו מוכאים בעצים. משך שלשת ימים בתוך כור עמוק הסגור עלינו ואכילה נתנו לנו — מעט סובין מעורב במים ולא אכלנו שלשת ימים לילה ויום. כיום הרביעי לשבייתנו הוציאו אותנו מן הכור ונמכרו לשני כעלים חדשים לעבד ולשפחה ועשינו אצלם מלאכות קשות.²⁰⁰

ההתנפלויות של המורדים על השכונה היהודית של טארקי מצאו הד גם בזכרונות של אחד הקצינים הרוסיים, שתיארן כזו הלשון:

אבאקאר-דיביר (Abakar-Dibir) [אחד ממפקדי המורדים] עבר ב-25 בינואר [1847] את [הנהר] סולאק [Sulak] עם כשלוש מאות איש... ובנצלו את הערפל הופיע ליד הכפר טארקי. צעד זה היה אמיץ ומסוכן. אבל לא טארקי היתה מטרתו של המסע... ליד הכפר היה ישוב יהודי והוא שפיתה את דיביר. אמנם היהודים ההרריים, שבהם מיושב היישוב, אמיצים כשהם נושאים נשק קצת יותר מאחיהם החיים במדינות הציביליזאציה, ואף-על-פי-כן הם עם שליו, סוחרים, ואינם רגילים להשתמש בנשקם, ומעולם לא עשו התנפלויות על אף אחד.

198 שם, עמ' 23.

199 שם, עמ' 24.

200 שם, עמ' 28.

זה היה די והותר לדיכור כדי להסתדר עמהם ללא בעיות. הוא התנפל עליהם, שדד ככל יכולתו, שבה שלושים נשים וילדים ופנה על עקבותיו.²⁰¹

אם אמנם תיאור זה, שלא נעדרת בו נימה של הצטרקות לאי-ההצלחה של הצבא הרוסי, מדויק, הרי המורדים התנפלו על טארקי מתוך כוונה להרוס בעיקר את השכונה (ישוב) היהודית, אם משום סיועם לרוסים ואם משום היותם יהודים. תהיה סיבת ההתקפה אשר תהיה, עובדה היא שכאשר הצבא [הרוסי]... נכנס ליישוב ההרוס למחצה הוא מצא רחובות מלאים עם גויות.²⁰² הקנאות הדתית ככל אזורי השליטה של המורדים פגעה קשה בחיי הרוח של היהודים ההרריים:

בתי כנסיות מיוחדות לתפלה לא היו להם בעת ההיא [העיד צ'ארני ב-1863]. רק באחת מסוכותיהם הדלות התאספו בשבת ומועד להתפלל לפני ימי בלחש ובלא גנון, כי פחדו מאד מפני חמת צריהם והיה כאשר נתודע להכת המיורידים מקום בית התפלה פרצו המונים, המונים מחמדים בבית תפילתם ויכו אותם מכה רכה בלא חמלה ונערים זרקו אבנים בחלונות ורדפום בחוצות ויהי היהודי לשמצה ולקלון...²⁰³

הפגיעה בחיי הדת, הרצח, שביית יהודים, שריפת בתיהם ושדירת רכושם היו לתופעה נפוצה והתרחשו, כנראה, ברוב היישובים שיד המורדים הגיעה אליהם. המורדים פגעו ביהודים הן משום שהיו בלתי-מאמינים והן משום הסיוע שהושיטו לרוסים. בשנות המרד עלו על פני השטח בדרך אלימה גם שאיפות לשלטון, שנאות ותחרויות, שקיבלו עידוד עקיף וישיר הן מצד הרוסים והן מצד המורדים, כשכל צד מבקש לנצל גורמים אלה לטובתו. חילופי-השלטון התכופים בין הנסיכים השונים, התנפלויות המורדים ומסעות-העונשין של הצבא הרוסי הפכו באותן השנים למעשים שבכל יום, ומהם נפגעה האוכלוסיה היהודית. וכך סיכמו מצב זה יהודי אקסאי (Aksai) בעדותם לצ'ארני: 'בזמן שאמיל סבלנו... צרות למדי, לא יכולנו ללכת בדרכים מפני הסכנה, רבים מאתנו נלקחו בשביה והוכרחנו תמיד לפדות את שביינו בכסף רב. לא פעם נשלל בחינו ורכושנו'.²⁰⁴ הרוסים היו הכוח היחיד שהיה מסוגל לבלום את אלימות המורדים, ואמנם קהילות ישראל אחדות, דוגמת זו של אקסאי,²⁰⁵ ביקשו את הגנתו של הצבא הרוסי עליהן. היהודים היו גם מעוניינים בקיומו של הסדר באיזור שי אפשר את מסחרם, ומבחינה זו השתלבו האינטרסים שלהם עם אלה של השלטון הרוסי. אין תימה אפוא, שמנהיגם הכולט של היהודים ההרריים, הרב אליהו בן מישאל המזחזחי, קרא לבני עדתו לסייע לרוסים ככל יכולתם. על צעד זה הוא זכה להוקרה מצד מפקד הצבא הרוסי מיכאיל וורונצוב, ויש אומרים כי הלה אף העניק לו אות-הצטיינות כעד נאמנות.²⁰⁶ יהודים הרריים רבים השתלבו בצבא הרוסי בהגנה על יישובי מגוריהם, ובאותם יישובים שלא היו יחידות צבאיות עמדו יהודים בכוחות עצמם נגד התנפלויות המורדים. נוסף על הגנת קהילותיהם התגייסו יהודים לצבא הרוסי, שבו הצטיינו כמתרגמים וכסיירים.²⁰⁷ הסיירים היו חודרים בלילות בגפם, או

201 ולקונסקי, 1882, עמ' 494.

202 יאבורסקי, 1877, עמ' 83.

203 צ'ארני, 1863-1866, גל' 24, עמ' 123.

204 צ'ארני, 1884, עמ' 245.

205 צ'ארני, 1878, עמ' 312.

206 קווקאז'ין, 1862, גל' 2, עמ' 7.

207 אלסטין, 1901, גל' 96.

בראש יחידות, לכפרי האויב. אחד הסיירים המפורסמים בחילו של הגנרל י' באקלאנוב (I. Baklanov, 1809-1873) היה אהרון מגרוזני, שבעד הצטיינותו בקרב קיבל אות-הצטיינות ע"ש גיאורגיוס הקדוש וזכה לדרגת קצין. אהרון מגרוזני נפל בשביים של המורדים בקרב המפורסם בוודנו (Vedeno), בשנת 1859, שהמיתוהו באכזריות רבה כשהוא בשנת הארבעים לחייו. אחר מותו מילא תפקיד דומה יהודי אחר בשם אפרים.²⁰⁸ לא מעטים היו, כנראה, המשתתפים בצבא הרוסי מבין בני היהודים ההרריים, כפי שמסתבר מן הדברים הבאים שפורסמו בשנת 1868: 'רבים [מהיהודים ההרריים]... באו לפני שרי ופקידי חיל רוסיה ויציעו ללכת לפנייהם ולהראות למו הדרך המוליכה [למערות הפריצים ויעשו כן, אז הכו הרוסים רכות את השודדים וישמום כעפר לדיש'.²⁰⁹ במקביל לחימתם של היהודים לצד הרוסים הם 'לחמו לפעמים... באונס [לצד המורדים] כאשר נלקחו אליהם בשביה'.²¹⁰ בקרב האחרון של שאמיל (1859) בכפר גוניב (Gunib) השתתפה היהודיה זיינאב (Zeinab), אחת מנשותיו של יוננס, מידידי הקרובים של האימאם.²¹¹ יש מקום להניח, כי זיינאב, כמו נשים יהודיות אחרות, היתה בין החטופות על ידי המורדים, ולחימתם של היהודים לצד המורדים לא היתה תופעה שכיחה. רוב-רובם של היהודים ההרריים התייצבו כימי המרד הגדול לצד הרוסים, כי שלטון זה הבטיח את בטחונם מפני הנגישות והרצח של המורדים. על כך העיד החכם שרכת בן נסים אניסימוב:

במשך הזמן הארוך והמר לרגלי הצרות הנוראות והענייים הקשים שסבלו [היהודים] מאת העמים הערלים והאכזרים קאזי מולא, חאמזאט-בק ושאמיל... שהרגו, חמסו וגזלו כאוות נפשם את היהודים על אשר לא עזרו להם במלחמותיהם עם מלכות רוסיה האדירה והיהודים חשקו, התאוו תאוה לבוא תחת כנפי מלך חסד, הוא מלך רוסיה, בראותם כי כל יושבי בצלו שלים ושקטים...²¹²

ימי המרד היו אחת התקופות הקשות בתולדותיהם של היהודים ההרריים. רבות מקהילותיהם נהרסו, קודשי ישראל נכזזו, אך בעת ובעונה אחת באו לידי כטוי גם גילויים של ערכות הדתית. אחת מתופעות תקופת המרד, שהשתלבו בה גם מלחמות בין שליטים מקומיים, היתה לקיחת שכויים ובתוכם שכויים יהודיים. השכויים היו לרוב נמכרים לעבדים ולשפחות לאצילי הסביבה. לפדיונם היה דרוש ממון רב, שמשפחה ואף קהילה יחידה לא יכלו לעמוד בו. בשנות המרד ובשנים הסמוכות לו אנו עדים אפוא לתופעה נפוצה של נידית יהודים מקהילה לקהילה, כדי לקבץ את הסכום הדרוש

208 האות ע"ש גיאורגיוס הקדוש נקבע בספטמבר 1782 כאות-הצטיינות בעד מעשה נועז בשדה הקרב. לאות היו ארבע דרגות, ומקבליו זכו לתואר אצולה. על האות שועצב בצורת כוכב היתה כתובת: 'בעד שרות ואומץ לב' (ראה מילח אנציקלופדי, כרך 22, עמ' 117-121). לא עלה בידנו לברר איזו דרגה של האות הוענקה לאהרון מגרוזני. על חייו של הגנרל י' באקלאנוב עיין שם, כרך 2, עמ' 739-740. על הצטיינותם של היהודים ראה קווקאז, 1862, גל' 2; צפון-קווקאז, 1885, עמ' 360.

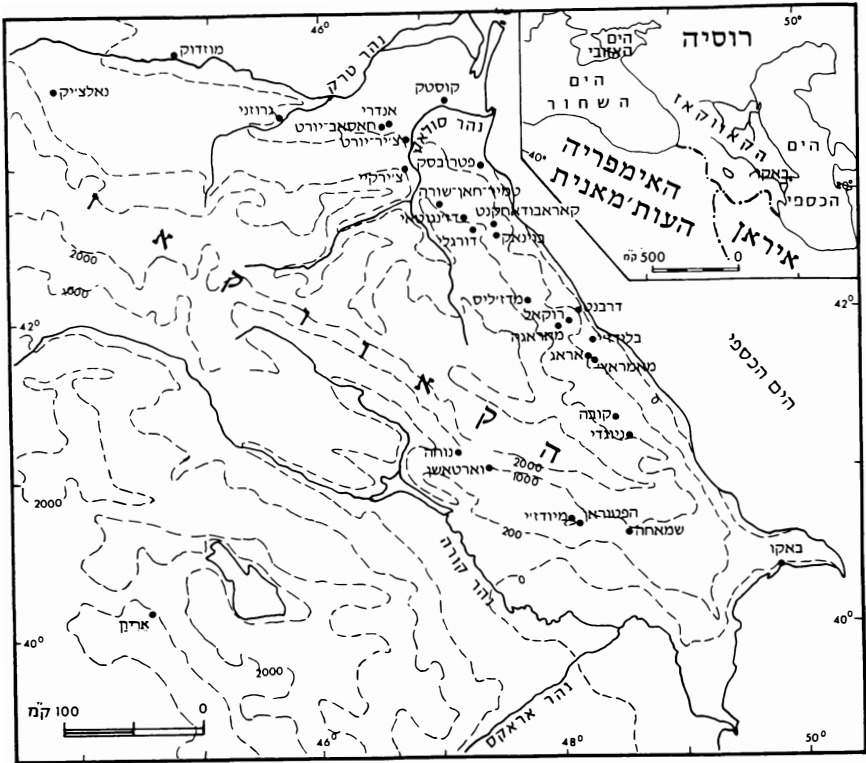
209 פרוימנטוב, 1868, עמ' 351.

210 צ'ארני, 1884, עמ' 4. ברועידה הציונית של הקאוקאז ב-1917 סיפר גרשן מוראדוב, כי עם בואם של הרוסים לאיזור הם הציעו ליהודים ההרריים לקבל מעמד דומה לקוזאקים. אך היהודים דחו הצעה זו מתוך נאמנות לשכניהם המוסלמים. כעונש על סירוב זה, טען מוראדוב, החרימו הרוסים אדמות של יהודים (ועידת ציוני קאוקאז, 1917, 18 באוקטובר). לידיעה זו לא מצאנו שום אישור במקורות שעמדו לרשותנו.

211 אבשלומובה, 1973, עמ' 75. עיין גם טהירי, 1941, עמ' 90, 95, 102-106, ועל לחימתן של נשים, שם, עמ' 248-249.

212 יצחקי, 1894, עמ' 4-5.

סיפוח הקאווקאז לרוסיה

קהילות היהודים ההרריים במאה התשע-עשרה

לפדיון שאר-בשרם.²¹³ העובדה שתופעה זו היתה נפוצה יש בה כדי להעיד, כי פדיון שבויים היה מאמץ משותף של בני קהילות אחדות. על הנכונות לסייע לפדיון שבויים של קהילות אחרות השפיעו, כנראה, קשרי המשפחה של יהודי קהילות רבות, אך תרמה לכך גם התחושה של ישראל ערבין זה בזה. ואמנם כתוצאה ממאמצים משותפים נפדו חלק משבויי המרד, אך עקבותיהם של רבים נעלמו.

המרד העמיד את קהילות היהודים ההרריים כמצב של בין הפטיש והסדן. רבים משכניהם, משולהבים ברוח הקנאות הדתית, פגעו בהם בגלל אמונתם ומשום כך נדחפו לתמוך ברוסים, שהעניקו ביטחון לחוסים בצלם. אך ככל שהיהודים הודהו במעשיהם עם הרוסים, כן גברה השנאה כלפיהם מצד האוכלוסייה המוסלמית, שלא ראתה בהם עוד בלתי-מאמינים בלבד אלא גם משתפי-פועלה עם השליט הרוסי המדכא. ואמנם תחושות-שנאה אלו מצאו פורקן במרד של 1877. במלחמת רוסיה והאימפריה העות'מאנית (1878-1877) פרץ כדאגסטאן מרד, שינק מן הערונות

213 צ'ארני, 1878, עמ' 312.

לרוסיה, ומשתתפיו שאפו לכונן מדינה ברוח האימאם שאמיל. המרד הקיף את מרבית שטחה של דאגסטאן, ונמשך כארבעה חודשים (אוגוסט-נובמבר 1877).²¹⁴ 'המורדים ... שללו [לקחו שלל] כל היהודים של דאגסטאן מבהמתם ועד רכושם', כתב שרבת אניסימוב ב-1894, 'לא השאירו אף אחד בערים המפוזרים ובכפרים כל פלך ... דרכנט ... וכאו בנים עד משבר ... באין חונן ואין מרחם'.²¹⁵

ג. בין זכויות שוות להפליה

עד שנות השישים של המאה התשע-עשרה היה נהוג בקאווקאז המזרחי המשפט שהרושתת על שני מקורות עיקריים, החוק השרעי והחוק המנהגי (אדאט), שהושפע אף הוא מן הראשון.²¹⁶ לאחר דיכוי המרד הגדול (1859) החל השלטון בצעדים הסנניים להחלת החוק הרוסי גם באיזור זה, כחלק ממדיניות שילובו באימפריה הרוסית. במסגרת זו נקבעו ב-1860 תקנות לדרכי השיפוט העממי,²¹⁷ שעל-פיהן לא היו צריכים להידון משפטים שבהם מעורבים לא-מוסלמים, ובכללם יהודים, בכתי-דין שרעיים. ברם תקנות אלו לא הופעלו מיד ככל האיזור, משום שעורדו כנראה התנגדות. ב-29 בינואר 1866 חיברו אפוא נציגי קהילות ישראל בטארקי, בוינאק, דורגלי (Durgeli), קאראבוראחקנט וטמיר-חאן-שורה פנייה אל המפקד הרוסי של פלך דאגסטאן, ובו כתבו:

איננו שוה לנו, שכל דין ודברים אשר בינינו ימסרו לידי השופטים המוסלמים, שישפטו אותנו על פי חוקי דתם או השרעי ועל פי מנהגיהם (אדאט) ויקרה לפעמים אם מוסלמי יהרוג את אחד היהודים והנה ישאר חופשי בביתו ואם יהודי יהרוג לפעמים את אחד המוסלמים, אז יעשה לו משפט חרוץ וגם ישולח לארץ סיביר ... לכן כאשר אנחנו כעת עבדים נאמנים לממשלת רוסיה, מבקשים אנחנו כולנו את כבוד מעלתך הרם שתוציאנו מתחת עול חוקי המוסלמים ולספחנו אל חוקי ומשפטי הממשלה הרוממה.²¹⁸

בקשה זו, עד כמה שעלה בידנו לברר, לא נענתה מיד, אך במשך הזמן הרחיב השלטון הרוסי בהתמדה את שיפוטו בעניני פלילים. הרחבת השיפוט היתה לטובת היהודים ההרריים, שכן בפני בתי-הדין הממלכתי הרוסי הושווה מעמדם לזה של שאר תושבי האיזור.

בעניינים האזרחיים לא היה השלטון הרוסי מעוניין להתערב יתר על המידה, אך ככוונתו היה לשחרר גם תחום זה משליטתם הבלעדית של כוהני-הדת המוסלמים. כיוון שכך עורדו הרשויות בכפרים את כתי-הדין של ראשי הכפר, שדנו על-פי החוק המנהגי. במקרים שהיו מעורבים יהודים

214 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 150-162.

215 יצחקי, 1894. במקום אחר ניסח אותו מחבר את הדברים בלשון זו: 'וגם מרידת הפראים הלוגיניים והצ'צ'נים והצ'יקסים אשר קשרו ומרדו במלך רוסיה כימי מלחמת קרמן [?], ועבר נהר דונאי המורדים בקאווקאז על ידי עליבג חג'י וגיאחבר אקלי בג ירחם וגם אז שללו כל היהודים של דאגסטן מבהמתם ועד רכושם, לא השאירו אף אחד, בערים המפוזרים ובכפרים כל פלך עיר דרכנט כשנת התרל"ז עד סוף חשון התרל"ח' (יצחקי, תולדות, 1894, עמ' 14).

216 על השפעת החוק המוסלמי על החוק המנהגי בקאווקאז ראה קובאלבסקי, 1890, עמ' 127-403. ועיינו גם גארדאנוב, 1960.

217 על מבנה המשפט העממי ודרכי השיפוט בו כמחוז דאגסטאן ראה אנישב, 1912, עמ' 233-264.

218 צ'ארני, 1884, עמ' 30.

כדינוי כתיידין הכפריים י'כרו גם היהודים שנים או שלושה אנשים ישרים מתוכם לעמוד לעזר להנשיאים המוסלמים במשפט'.²¹⁹ בית-המשפט הכפרי היה אפוא נוח יותר ליהודים מבית-הדין השרעי, שבו היה מעמדם נחות בתוקף דתם. כישוי לחובה להביא בפני כתיידין כפריים ולא שרעיים עניינים, שבהם אחד המתדיינים לפחות הוא יהודי, נתן מפקד מחוז טרק בהוראה שהוציא ב-30 ביוני 1866. כל העניינים האזרחיים, שבהם היה לפחות אחד המתדיינים יהודי היו חייבים להידון בכתיידין אלה, וכן עניינים שהמתדיינים היהודים לא עלה בידיהם להגיע בהם לעמק השווה בעזרת צד שלישי. משתמע אפוא, כי על-פי הוראה זו והשאר העניינים האזרחיים לשיפוט היהודי הפנימי, ורק כאשר זה נכשל היתה פתוחה בפני אחד הצדדים פנייה לבית-המשפט שן על-פי החוק המנהגי. אך לא בכל העניינים היה היהודי רשאי על-פי אותה הוראה לפנות לבית-המשפט הכפרי. ענייני אמונה ומוסר, ענייני אישות, הדאגה ליחומים קטינים ולמפגרים, כמו גם חילוקי-דעות בתוך המשפחה וכיוצא באלו דברים והשאר אך ורק לשיפוט היהודי הפנימי כמו לשיפוט המוסלמי. מבחינת המשפט השווה אפוא מעמדם של היהודים ההרריים לזה של האוכלוסיה המוסלמית הסובבת, כפי שמתאר את המצב אחד המבקרים באיזור בסוף המאה התשע-עשרה:

האולים [הכפריים] שבהם יושבים רק יהודים יחיו ויתנהגו על-פי כתיידין מקרב אחיהם, המיוחדים להם על-פי מורשת אבות, המתנהלים מדורי דור, ובאולים-תערוכת [ככפריים מעורבים מבחינה דתית], במקום אשר יגורו גם יהודים וגם בני יתר השבטים ההרריים יסורו למשמעת 'הוקנים' אשר מספרם יתאימו לערך מספר שאר יושבי המקום. יחד עם 'זקניהם-שופטיהם'.²²⁰

ההפליה הכוללת שממנה סבלו היהודים ההרריים בהופעתם בפני כתיידין שרעיים הוקטנה במידה רבה, אף כי לא נעלמה לחלוטין, שכן גם במשפט המנהגי היו לחוק המוסלמי השפעות מסוימות. מובן אפוא, כי מגמת השלטון הרוסי לחשוות את מעמדם של היהודים במשפט אל שאר אוכלוסיות האיזור נתקבלה בקורת-רוח, אך חששותיהם של היהודים ההרריים היו שמה ישווה מעמדם לזה של יהודי רוסיה.

אחד מחוקי ההפליה הכולטים, שנהג השלטון כלפי היהודים, היה הגבלת אזורים ישיבתם, גזירה הידועה כ'תחום המושב'. בתקנות ליהודים משנת 1835, שבהן פורטו אזורים 'תחום המושב', לא נכלל בהם הקאוקאז, והיהודים האירופיים שהתיישבו באיזור היו צפויים לגירוש.²²¹ מצב זה עורר שאלות לגבי זכות ישיבתם של היהודים ההרריים באזורים שונים בקאוקאז ומחוצה לו. בקשר לכך הריץ מפקד נפת קיזליאר (Kizliar), שמקום-מושב היה כנאלצ'יק (Nal'chik), שאלה אם הגירוש חל גם על היהודים ההרריים שהתיישבו בכפר סטאר-יורט (Staro-Iurt), לאחר שנמלטו ב-1831 מכפר אנדרי בעת התנפלות המורדים.²²² שאלה זו נדונה בגופים שונים של האדמיניסטרציה הרוסית בקאוקאז, ובעקבות הדיון נשלחה למפקד נפת קיזליאר הוראה, שבה נאמר בין השאר:

219 שם, שם. והשווה גם דובליר, 1871, גל' 3, עמ' 81.

220 אלאטין, 1901, גל' 97 וכן עיין אלכסנדרוב, 1882. לפי פקודה מ-30 בדצמבר 1869 היו צריכים כתיידין האזרחיים של אנשי ההר בקאוקאז לכלול בהרכבם לפחות נציג אחד מכל שבט שהתגורר בתחום השפוט של הכפר (מילר, 1884, עמ' 545). פרוש הדבר, כי בכתיידין לא מעטים ישבו גם יהודים חריים.

221 על העניינים הקשורים בזכות ישיבתם של היהודים האשכנזיים בקאוקאז, והמדיניות הלכה למעשה שהשלטון נהג כלפיהם, עיין: צ'יכוב, 1899, עמ' 32-35; טמיר-חאן-שוה, 1903; טמיר-חאן-שוה, הצפירה, 1903.

222 פרוידמנטוב, 1862, עמ' 135.

יהודי הררי
בראשית המאה העשרים

מתוך היהודים שבאו מן הכפר אנדרייב [השם הרוסי של אנדרין] בזמן התמרדות ההרריים... יש לגרש את החיים כיום בסטארו-יורט... אולם כיוון שיהודים אלה בלא יוצא מן הכלל הם עניים מרודים, אי-אפשר לבצע [את הגירוש] בימות החורף. לפיכך ניתן להשאירם במקום עד לאביב, ואז יש בהחלט לגרש אותם מסטארו-יורט.²²³

תשובה זו מרמזת, כי בתוך הרשויות הרוסיות באיזור היו נטיות לראות את החוקים המתייחסים ליהודים האירופיים כחלים גם על היהודים ההרריים. אך בעת ובעונה אחת נרתעו השלטונות מכיצוע הגירוש, אם משום הקשיים שהדבר היה עשוי לגרום ואם משום היחס האוהד של חלק מן הרשויות הצבאיות, שהסתייעו ביהודים כימי המרד הגדול ולאחריו. ואמנם כאשר השלטונות הרוסיים הקימו ביישובים שונים יחידות-משטרה שירתו בהן גם יהודים הרריים, שאף הגיעו לדרגות קצונה. יחס אמביוואלנטי זה השתקף גם בתזכיר של ג' רוזן (G. Rozen, 1781-1841) לסנאט הממלכתי:

223 קריכלי, 1945, עמ' 148.

לא רק בגרוזיה אלא גם במקומות רבים אחרים של חבל הקאוואז חיים ... מספר גדול, מעל ל-12 אלף נפש, של יהודים. נוסף לכך נמצאים יהודים בקרב התושבים ההרריים, הנכנעים לנו והבלתי-נכנעים, שאת מספרם המדויק אי-אפשר כלל לדעת. עם זה מתגורר בקאוואז בכפרים משלו זה עידן ועידנים, והוא נהנה מן הזכויות שמהן נהנים עמי ההר האחרים. לקהל זה משקים חקלאיים ומפעלים משלו. אנשיו עוסקים בחקלאות ובמלאכה ... נוכח מצב זה לא ניתן בהחלט להעביר את היהודים האלה אל הפלכים, שנועדו לישיבת-קבע שלהם [היינו ל'תחום המושב'].²²⁴

מן התזכיר ניתן להסיק, כי חרב דמוקלס של גירוש מן הקאוואז לפלכי 'תחום המושב' היתה תלריה מעל לראשם של היהודים ההרריים, כמו גם הגרוזיים, באמצע שנות השלושים. התזכיר גם מרמז, כי האדמיניסטרציה הרוסית בקאוואז לא נטתה להחיל את הגירוש על היהודים הגרוזיים וההרריים. כתוצאה מפנייה זו או דומות לה, שלח משרד-הפנים ב-21 במאי 1837 להנהלה הראשית של גרוזיה, הקאוואז ועבר-הקאוואז הוראה שבה נאמר:

בהתאם לעמדתה של ועדת המיניסטרים, ניאות הוד מעלתו האימפראטור ב-18 במאי להורות: להשאיר באותו חבל אותם היהודים היושבים ביישובים שלמים ... תוך מתן אפשרות להם ליהנות מן החוקים הכלליים שנקבעו [לגבי היהודים] באזורי-מגוריהם הקבועים...²²⁵

הוראה זו ביטלה אפוא את סכנת הגירוש של היהודים ההרריים מן הקאוואז ל'תחום המושב', אולם הסיפא שלה פתח פתח להטלת מגבלות, הנהוגות כלפי היהודים ברוסיה, על היהודים ההרריים. אך עד שלהי המאה לא הרגישו היהודים ההרריים בהפליה כלשהי לגבי זכות ישיבתם בקאוואז כמו גם במיסוי. ביולי 1865 שלח הנסיך מיכאיל ניקולאייביץ', הנציב העליון של הקאוואז, הוראה לערוך סקר על מקומות מגוריהם, מוצאם והמיסים שמשלמים היהודים ההרריים. מסקר זה התברר, כפי שמוסר אחד המקורות, כי על היהודים ההרריים לא מוטלים שום מיסים מיוחדים²²⁶ ולא אחת הם הביעו את הוקרתם על כך לשלטון הרוסי. בעת ביקורו בקאוואז של אלכסנדר השלישי (1881-1894) ב-1888, פגשוהו משלחות של יהודים הרריים בלחם ומלח, והודו לשלטון המעניק להם זכויות שוות.²²⁷ ואולם נראה שכבר בזמן זה קינן בלב מנהיגי העדה החשש, שמא ישווה מעמדם לזה של היהודים האירופיים. ב-17 בספטמבר 1889 חיבר הרב של דרבנט, ר' יעקב בן יצחק יצחקי, 'סקירה קצרה על תולדותיהם של היהודים ההרריים', שנמסרה למפקד המשטרה בעיר לשם העברתה למשרד-הפנים. בסקירה תיאר הרב את תולדות העדה והדגיש, כי בתחומים מסוימים נבדלת הדת שלהם מן הדת של היהודים האירופיים, אם גם אין ביניהם לבין הקראים מאומה. את הסקירה מצא לנכון הרב לסיים בפסקה זו:

אני משוכנע, כי עם היהודים ההרריים, שחייו עברו עליו מן הימים הקדומים ביותר בין האסיאנים-המוסלמים בקאוואז, קיבל מנהגים ואורחות-חיים משלהם. כתוצאה מהתנאים

224 שם, עמ' 146.

225 שם, עמ' 149.

226 גולדמן, 1867, גל' 3, עמ' 20.

227 אלכסנדר השלישי, 1888.

המקומיים הוא נכדל ונפרד מן היהודים האירופיים, ואין בינו וכיניהם שום דמיון. בינו וכיניהם קיימים חילוקי-דעות... לגבי מנהגים רבים של הדת היהודית. [עם זה] העדיף מימים ימימה להתאחד עם המוסלמים, אך לשמור בקפדנות על הספר הקדוש העתיק שלו — התלמוד.²²⁸

כתזכיר מבקש אפוא הרב, שלמד בישיבותיהם של היהודים האירופיים, להלך על חבל דק: להדגיש מחד-גיסא את אמנות היהודים ההרריים בתלמוד, אבל להטעים מאידך גיסא כי מבחינת אורח-החיים דומים יותר היהודים ההרריים לשכניהם הלא-יהודים מאשר ליהודים האירופיים. הטעמה זו נועדה, קרוב לוודאי, לשכנע את השלטונות, כי אין כל יסוד להשוות את מעמדם של היהודים ההרריים לזה של האירופיים. ואמנם חשש זה לא היה לשוא, ולא עברו אלא שלוש שנים מאז נכתב התזכיר ושאלת זכות ישיבתם של היהודים ההרריים במחוזות קובאן (Kuban) וטרק עלתה על סדר-היום.

עד לשנת 1892 מותר היה ליהודי רוסיה בעלי זכות-ישיבה מחוץ ל'תחום המושב' להתגורר גם במחוזות קובאן וטרק, אף כי השלטונות המקומיים השתדלו לצמצם את מספרם כמידת האפשר.²²⁹ אך לאחר השתדלותו של מפקד הקוזאקים באיזור, הוצאה כ-18 ביולי 1892 פקודה שהגבילה את מגורי היהודים במחוזות אלה לשני סוגים: (א) בעלי השכלה גבוהה ומשרתים במשרות ממשלתיות; (ב) בעלים וחוכרים של נכסי-דלא-ניידי עד לפרסומה של הפקודה. בעלי הנכסים היו רשאים לשבת במחוזות אלה כל עוד הנכסים הנדונים נמצאו כבעלותם, והחוכרים — עד תום תקופת החכירה.²³⁰ אולם נמצאו במקומות אלה יהודים רוסיים לא מעטים, שהיו רשומים כתושבים קבועים ביישובים שונים של מחוזות קובאן וטרק ואשר לא השתייכו לשני הסוגים האמורים. מצב זה חייב את השלטונות להתיר גם להם להמשיך ולהתגורר ביישובים שבהם הם היו רשומים, אך ליהודים מסוג זה הותר להתגורר רק באותם ישובים שבהם הם היו רשומים, והיציאה מתוכם היתה רק על-פי התקנות והצווים על יציאת היהודים מ'תחום המושב'. כל ישוב במחוזות קובאן וטרק נעשה אפוא לגבי אותם יהודים מעין 'תחום מושב' בזעיר-אנפין. הצו אסר גם על היהודים לרכוש, לשכור ולחכור נכסי-דלא-ניידי, ובכך והגבלה עד מאוד פעולתם הכלכלית.²³¹ בקשר לדיון על זכות ישיבתם של היהודים במחוזות טרק וקובאן, שלח שר-הפנים כ-14 בינואר 1893 הוראה לכל שר-הפלך של הקאוקאז לגרש אותם יהודים שהתיישבו בו ואשר לא נמנו עם המקצועות שישבתם באיזור הותרה.²³² אורת הגירוש של היהודים שהשתררה באיזור העלתה שוב את שאלת מעמדם החוקי של היהודים ההרריים.

במחוזות קובאן וטרק התגוררו יהודים הרריים לא מעטים, שהיו רשומים כתושבים קבועים בחלקים אחרים של הקאוקאז. הרישום של מקומות הישיבה נערך בקאוקאז כ-1866 לצורך מיסוי. הפקידים שערכו את הרישום לא הקפידו על מקום הישיבה המעשי של האיש, ורשמו את מקום-מושב לפי הנוחות הביורוקרטית. נוצר אפוא מצב, שיהודים אשר התגוררו למעשה כבר אז במקומות אחרים נרשמו ככפרים וערים שבהם גרו קודם-לכן. כיוון שעד 1892 לא היו כל הגבלות

228 התזכיר בלשון הרוסית שמור בכתב-יד בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי באוסף יצחק.

229 ראה: החלטת הסנאט, 1886.

230 יבר. אנציק. כרך 9, עמ' 897-898; בראמסון, 1914, עמ' 109, 204-206.

231 מצב חוקי, 1910, עמ' 35.

232 שרמטיב, 1893; הומו סומ, 1893.

תנועה על היהודים ההרריים בתוך הקאווקאז, הרי לא מעטים מאלה שהתגוררו ב-1866 כיישוב מסוים עברו והתיישבו במחוזות טרק וקובאן, בעוד הם המשיכו באורח רשמי להימנות עם התושבים של חלקים אחרים של הקאווקאז, שבהם שולמו מיסיהם. הפקידות הרוסית לא רצתה בדרך-כלל לשנות את מקום הרישום, כל עוד המשיך האדם למלא את חובותיו במקום שבו היה רשום כתושב-קבע. לפי הפקודה של 1892, נועדו כל אותם היהודים ההרריים, שישבו במחוזות טרק וקובאן ואשר היו רשומים כתושבי-קבע ביישובים אחרים של הקאווקאז, להיות מגורשים מיישובים שבהם ישבו עשרות בשנים, ואף היו בעלי נכסי-דלא-ניידי. זאת ועוד: החלת הצו של 1892 על היהודים ההרריים היתה פוגעת קשה בכלכלתם, שהיתה מושתתת במידה רבה על מסחר ורוכלות בכפרים ויישובים שמחוץ למקום-מגוריהם.²³³ בנוקשות מיוחדת כלפי היהודים ההרריים נהג אותה עת מושל-מחוז טרק, כפי שתיאר זאת יהודי הריי ב-1912:

מושל הגליל התחיל מתנהג עם יהודי הרים כשגערן ובחמת קרי. נתקנא הלו בחבריו ודן גזרה שוה לעצמו. כמה יגרע חלקם של היהודים הקאווקאזים מגורל אחיהם שבתחום המושב? מה עשה? נזדרז ובכוח שלטונו, מבלי לשאול את פי החוק, הגביל את זכות-התנועה שלהם, כפקדו עליהם לשבת במקום שנרשמו בו או להרחיק נדוד אלפי פרסאות ולעבור לתחום המושב' הזר כל-כך ליהודי קאווקאז.²³⁴

אך זו לא היתה דעתה של האדמיניסטרציה הרוסית בקאווקאז כולו. הרשויות, בייחוד הצבאיות, שזכרו ליהודים ההרריים את השתתפותם הפעילה בדיכוי המרד הגדול, הסתייגו מהחלת חוקים אלה עליהם. ב-28 בפברואר 1893 שלח ראש המינהל לעניינים אזרחיים בקאווקאז, הגנרל-אדיוטאנט שרמטיב (Shermetiev), הוראה מפורטת לשרי-הפלך של האיזור בדבר גירוש היהודים שאינם זכאים להתגורר בו, וביקש לדווח לו על ביצוע הגירוש. כפתח ההוראה מנה שרמטיב את סוגי היהודים שאין הגירוש חל עליהם, והם 'היהודים המכונים הרריים או מקומיים, שהתיישבו מומנים קדומים ביישובים שונים של הקאווקאז ונכללו כרשימות התושבים'.²³⁵ דברים אלה נחוונו לקאווקאז כולו אך נראה שהם לא סיפקו את הפקידות במחוזות טרק וקובאן, ולכן הוצאה באותה שנה הוראה מיוחדת למפקד חאסאב-יורט (Khasav-Iurt), שבה צוין במפורש,²³⁶ כי החוקים על זכות-ישיבתם של היהודים במחוזות אלה אינם חלים על היהודים ההרריים. אולם האדמיניסטרציה במחוזות טרק וקובאן לא השלימה עם המצב, והשתדלה להפעיל את החוקים האנטי-יהודיים גם על היהודים ההרריים. הגירושים וההגבלות שהוטלו על יהודים הרריים במחוזות טרק וקובאן הביאו לשורה של תלונות מצדם, והדבר היה נושא לדיון במוסדות העליונים של השלטון.²³⁷ ב-1894 הוקמה על-ידי ההנהלה הראשית של הקאווקאז ועדה מיוחדת לבדיקת מעמדם

233 קובאן, 1901.

234 א.ב., האחדות, 1912, גל' 38-39, עמ' 5.

235 שרמטיב, 1893.

236 ההגבלות שהוטלו על היהודים פגעו בתושבי הכפרים שבסביבה. על כך ראה: ח., 1893.

237 יהודים הרריים, נובי ווסחוד, 1910; יהודים הרריים, 1910; נ.ו., 1910. את האורורה שהשתררה בקרב היהודים ההרריים תיאר חיים בראבומן כדלהלן: 'בשנים האחרונות כאשר התעוררה שאלת היהודים בארצנו וגם אל ההרריים רבר יוננב על אודות שאלת היהודים; ובחפצם שהממשלה תכיר את זכויותיהם בדרך אופיציאלי [רשמית], שמצבם יהיה איתן, החלו להגיש בקשות לאטאמאן [מנהיג הקואוקאזים] ואחר כך גם למקום גבוה ריקשו את אשר... הגה לכם בקחתם למופת את יתר העמים, שוכני הקאווקאז אשר ערכו בקשות כמו אלה... בהתבונן

החוקי של היהודים ההרריים. על הוועדה הוטל לאסוף נתונים על מספרם, על מקומות-שיבתם, על תעסוקתם והשפעתם על האוכלוסיה הסובבת.²³⁸ הכללת הסעיף בדבר השפעתם על האוכלוסיה הסובבת בתחום חקירותיה של הוועדה היה בה כדי להזכיר את הוועדות, שהקים השלטון הרוסי בהתייחסותו ליהודים האירופיים, והיא הטילה חרדה רבה בלב מנהיגות העדה. פרנסי היהודים ההרריים פנו בבקשות למפקד הקוזאקים, חיטרו תזכירים לסנאט הממלכתי ואף שלחו ב-1899 משלחת מיוחדת לפטרבורג, שנפגשה עם הנסיך מיכאיל ניקולאייביץ', שהבטיח לדאוג לענייניהם.²³⁹ בפניותיהם הדגישו הפונים, כי הם יושבים בקאווקאז עוד לפני התקופה הנוצרית²⁴⁰ וכך רמזו, כי אינם נושאים באחריות לצליבתו של ישו. פרנסי הקהילות היהודיות של חאסאביורט וגרוזני שבמחוז טרק, הריצו בקשות על שם אילאריון וורונצב-דאשקוב (Illarion Vorontsev, 1837-1916), ששימש אותה עת שר לענייני החצר, ובהן ציינו כי 'אין לנו שום דבר משותף עם היהודים האירופיים'.²⁴¹ ב-1895 פנה גם המפקד הצבאי לשעבר על הקאווקאז, הגנרל-אדיוטנט שרמטיב, לשר-המלחמה וביקש לא לאכוף את החוקים האנטי-יהודיים במחוזות טרק וקובאן על היהודים ההרריים.²⁴² בשנת 1899 פנה הגנרל-אדיוטנט, הנסיך ניקולאי גוליצין (N. Golitsin, 1850-1925), וביקש משר-הצבא לדאוג שתוצא הוראה מיוחדת שעל-פיה יורשו היהודים ההרריים לסחור בכפרי הקוזאקים, בדומה לבני לאומים אחרים, ושיאסר עליהם המסחר בינות בלבד.²⁴³

הפעילות הנרחבת של היהודים ההרריים, וכיחוד פניותיהם של שרמטיב וגוליצין, הביאו להעלאת הנושא בפני המועצה הצבאית. זו המליצה שלא להחיל על היהודים ההרריים במחוזות קובאן וטרק את החוקים האנטי-יהודיים שהונהגו בהם. בעקבות המלצה זו נכלל הנושא ב-14 בינואר 1905 בסדר-היום של מועצת-המדינה, שהיתה הגוף המייעץ העליון בענייני תחיקה.²⁴⁴ אולם הקמתה של הדומה הממלכתית (מעין פארלאמנט) ב-27 באפריל 1905 הביאה לרפורמה בתפקידיה של מועצת המדינה. המועצה קיבלה צביון של בית עליון, שעל סדר-יומו הועלו רק עניינים דחופים ביותר,²⁴⁵ ומעמדם החוקי של היהודים ההרריים לא נכלל בהם. שר-הצבא הורה אפוא להעלות את הנושא על סדר-יומה של הדומה הממלכתית, אך הדבר לא עלה בידיו ומעמדם החוקי של היהודים ההרריים במחוזות קובאן וטרק נשאר בלתי-ברור כמקודם.²⁴⁶ המפקד הצבאי של גליל קאווקאז, שלא ידע כיצד להתמודד עם העניין, פנה מספר פעמים לשר-הצבא וביקש לזרוז את הטיפול בנושא. כאחד ממכתבי-התשובה לאותן פניות הביא שר-הצבא לידיעת המפקד הצבאי של גליל קאווקאז את דעתו של פטר סטולפיין (Peter Stolypin, 1862-1911), ראש הממשלה למן 8 ביולי 1906,

הקנאט על פי תוצאות החקירות שבידו, הכיר את היהודים ההרריים לצברים קאווקאזיים וכל זכריות שיש ליהודים האירופים יש גם להם מכלי שום ירחף' (בראברמן, 1894-1895, 1894, גל' 176).

238 ועדה לבדיקת הזכריות, 1894; קובאן, 1901.

239 יהודים הרריים בקונגרס הציוני, 1903.

240 אלאטין, 1901, גל' 96; בראברמן, 1894-1895, 1894, גל' 176.

241 שם, גל' 236.

242 מצב חוקי, 1910.

243 גוליצין, 1899.

244 מצב חוקי, 1910; יהודים הרריים, 1910.

245 ירחשקין, 1960, עמ' 348-351.

246 יהודים הרריים, נזכי וחסוד, 1910.

בעניין זכות-ישיבתם של היהודים ההרריים במחוזות טרק וקובאן. לפי דעתו של ראש הממשלה, על האדמיניסטרציה לנהוג כיהודים ההרריים במחוזות אלה כמו שנוהגים ביהודים בסיביר,²⁴⁷ משמע לא כל ישוב שבו רשומים היהודים ההרריים צריך להיחשב למעין 'תחום מושב', אלא יש לראות כ'תחום מושב' את המחוזות בשלמותם. פירוש זה היה מאפשר תנועה חופשית של היהודים בכל תחומי המחוז, וההגבלות היו חלות אך ורק על יציאה מן המחוז. אך היתה זו דעה פרטית, ולכן העלה שר-הצבא ב-1909 את הנושא בפני מועצת-השרים, היינו הממשלה. לאחר דיון בממשלה הוחלט, כי 'הואיל ושאלה זו קשורה בפתרון הבעיה הכללית של זכויות היהודים באימפריה [הרוסית], אי-אפשר [לדון בה] בנפרד ויש לדחותה עד לכדיקה תחקיתת מחודשת של כל הבעיה היהודית'.²⁴⁸ מהחלטה זו שלא להחליט השתמעו שתי מסקנות: (א) שהממשלה רואה את מעמדם החוקי של היהודים ההרריים כרוך במישרין בזכויותיהם של כלל היהודים במדינה; (ב) שהיא מתירה לאדמיניסטרציה המקומית לנהוג ביהודים ההרריים במחוזות קובאן וטרק, וייתכן גם באזורים אחרים, כראות עיניה. ואכן האדמיניסטרציה במחוזות טרק וקובאן הבינה היטב את הרמז, הגבירה את ההגבלות על התנועה של היהודים ההרריים ונאסר עליהם לעזוב את היישובים שבהם הם רשומים כתושבים קבועים. שלא כבאזורים אחרים של הקאווקאז המזרחי הושחתה עיקר הפרנסה של היהודים ההרריים במחוזות אלה על המסחר, שהתנהל בעיקרו מחרץ ליישובי מגוריהם. הגבלות התנועה פגעו אפוא פגיעה קשה ביותר במצבם הכלכלי. ושוב פנו פרנסי היהודים ההרריים אל שר-הצבא וביקשו, שלדומה הממלכתית יובא חוק מיוחד בדבר מעמדם של היהודים ההרריים במחוזות קובאן וטרק. בפנייה זו הם הסתייעו בהחלטות של אסיפת התושבים הלא-יהודים של הכפר אנדרי מ-3 בפברואר, ושל הכפר אקסאי מ-25 בפברואר 1910, שבהן הודגש, כי ההגבלות שהוטלו על היהודים ההרריים פגעו קשה בכלכלת כפריהם.²⁴⁹ אולם עד כמה שעלה בידנו לברר, לא הובא שום חוק שקבע באורח חד-משמעי ובלתי-משתמע לשתי פנים את חופש התנועה של היהודים ההרריים במחוזות טרק וקובאן, והדבר היה תלוי במידה רבה בשרירות-לבה של הביורוקרטיה. ואמנם בניצול חוסר הבהירות להפליית היהודים הצטיינה האדמיניסטרציה של מחוז טרק,²⁵⁰ אך לא היא בלבד. כך, למשל, אסר המנגנון השלטוני על יהודי טאקרי לנסוע לעיר מרב (עבר הכספי), שבה הם היו קונים שלחים, והדבר פגע קשה מאוד בכורסקאות היהודית.²⁵¹ השלטונות בפטרובסק (Petrovsk) אסרו על היהודים שהתגוררו בה, אך היו רשומים כתושבים קבועים בטמיר-חאן-שורה, לסחור בעיר והם נאלצו לבקש בעניין זה את התערכותה של העירייה, שהיתה מעונינת בהרחבת המסחר בעיר.²⁵² עד למהפכה היו אפוא נתונים היהודים ההרריים כשלושים שנה בסכנה מתמדת של גירושם והגבלות של זכות-הישיבה שלהם.

'התקנות הזמניות' מן ה-3 במאי 1882, שעל-פיהן נאסר על היהודים לחכור ולקנות נכסי-דלא-ניידי מחרץ לערים ועיירות, נתנו גם הן את אותותיהן ביהודים ההרריים, אף כי הנושא לא נדון במפורש על-ידי הרשויות. ב-1886 דווח מקובה, כי

247 מצב חוקי, ראזסבייט, 1910.

248 מצב חוקי, 1910.

249 יהודים הרריים, נובי ווסחוד, 1910: יהודים הרריים, 1910.

250 א.ב., האחדות, 1912, גל' 39-38, עמ' 4-5.

251 וייסנכת, 1913.

252 פטרובסק, 1903.

זה כשנתיים ימים כאשר נהגו סופרי הממשלה (נוטאריונים) את החומרות החדשות שהונהגו לאחינו ברוסיה והנם נזהרים עתה מלאשר ולקיים עוד את שטרי החכירה לקרקעות בני הכפרים (הישמעאלים) על שם אחד היהודים.²⁵³

היהודים פנו בתלונה על נוהג זה לשלטונות בסטאברופול אך לא נענו, ונראה שהם השתדלו להתגבר על מכשולים אלה באמצעים משלהם, כגון תשלומים גבוהים לנוטאריונים, שוחד, שתדלנות וכיוצא באלה דברים.

לאחר פרסום 'התקנות הזמניות' עוררו הרשויות הרוסיות באיזור גם את השאלה בדבר זכותם של היהודים ההרריים לייצר ולמכור משקאות חריפים (ייין, יי"ש, כוהל).²⁵⁴ שאלה זו הגיעה לדיון עד לדרג השלטוני הבכיר ביותר של שרים. בעקבות מגעים בין שר-האוצר ושר-הפנים הגיעו השניים ב-7 במאי 1884 לידי הבנה, כי ליהודים ההרריים המייצרים ומוכרים משקאות חריפים יתייחסו כמו לתושבים אחרים של הקאוקאז, העוסקים באותו ענף.²⁵⁵ אף-על-פי שהשלטון המרכזי הישווה להלכה את סוחר המשקאות החריפים מכין היהודים ההרריים אל שאר העוסקים בענף, קבעה האדמיניסטרציה המקומית בקובה, כי 'לא יוכל עוד כל איש יהודי לקבל תעודת ממכר היי"ש אם הבית איננו מקנת כספו'.²⁵⁶ פירוש הדבר, שהיא הטילה על היהודים ההרריים מגבלות, שהיו נהוגות כלפי מוכרי יי"ש יהודיים בחלקים אחרים של האימפריה, והיהודים ההרריים נאלצו לרצות את האדמיניסטרציה שתנהג בהם ככשאר העוסקים בענף. בראשית המאה העשרים הוציאה לשכת-האוצר בבאקו הוראה, שליהודי השכונה היהודית בקובה לא יינתנו רישיונות למסחר אלא אם יביאו תעודות-יישור מן המשטרה, שבהן יצוין המחזור השנתי של כל סוחר.²⁵⁷ כל המקרים האלה מלמדים אפוא, כי משלהי המאה התשע-עשרה גברו והלכו המגמות של האדמיניסטרציה הרוסית בקאוקאז להטיל מגבלות ומכשולים על סחר היהודים.

עד אמצע שנות השמונים לא חלה חובת השירות הצבאי על עמי ההר של הקאוקאז, והיהודים ההרריים ששירתו בצבא עשו זאת מרצונם. בסוף 1886 הוטלה חובה זו על כל עמי ההר, ובכללם היהודים ההרריים,²⁵⁸ שקיבלוה מתוך הבנה, כתיאורו של אחד מתושבי דרבנט:

אין אנקה ואין אנחה, וגם הנשים יושבות שאננות בכתיהן וכל כבודן פנימה; ... זקני העדה אינם מתאספים לטכס עצה מה לעשות, והצעירים לא ידרשו ברופאים ... כי מוכנים ומזומנים הם למלא חובתם למלך ולמדינה בלב טוב ונפש חפצה ... כי עבודה בצבא כאין וכאפס היא בעיניהם, והם הסכין הסכינו מנוער לעבוד עבודה וישו את שכמם לכל מלאכה ועבודה בבית ובשדה; וגם בני עשירי העם אינם מפונקים מנוער, וכולם הם רוכבים קלים, וכלי זין היותר נוראים לא יפילו עליהם אימתה ופחד; כי מי מהם אשר לא יוכל לירות בקנה רובה לבלי החטיא המטרה? — אי לזאת לא יחשבו את עבודת הצבא לגזירה שאינם יכולים לעמוד בה.²⁵⁹

253 ישביא"ל, 1886. על מקרים דומים ביישובים אחרים עיין: עמדת הסנאט, 1884, עמ' 67.

254 צפון-קאוקאז, 1885.

255 יהודים הרריים, נובי וסחוד, 1910: יהודים הרריים, 1910.

256 ישביא"ל, 1886.

257 רישיון למסחר, 1903.

258 א.ג., 1886. קוזובסקי (1906, עמ' 288) כותב, כי הפקודה בדבר גיוס חובה לצבא הוצאה ב-28 ביוני 1887.

259 דיונבות, 1887, גל' 181.

ואמנם היהודים ההרריים קיבלו כדרך-כלל בשלווה יחסית את חובת הגיוס, אף כי התיאור המובא לעיל לוקה בהפרזה לגבי נכונותם לשרת בצבא, ונאמנה יותר עלינו עדותו של הברון באיה (Baye), שביקר באזור בראשית המאה העשרים וסיפר, כי אמנם אין היהודים ההרריים מתלהבים לשירות הצבאי, אך כאשר הם מגויסים הם משתדלים למלא את חובתם בכבוד.²⁶⁰ מחויבי הגיוס נכללו ברשימות, שמתוכן הוגרלו המגויסים במספר הנדרש בעת ההתייצבות. כך, למשל, היו בין מחויבי הגיוס כ-1887 בדרכנט 90 יהודים הרריים, ומתוכם גויסו תשעה אנשים,²⁶¹ ואילו מכל בני העדה חיילו אותה שנה בסך-הכול עשרים ושמונה גברים, שנשלחו לשרת בפלך טיפליס,²⁶² ובשנת 1899 גויסו 67 יהודים הרריים.²⁶³

דרך ביצוע הגיוס עוררה שתי בעיות; האחת השפיעה על החיים הפנימיים של הקהילה, והאחרת עוררה חרדה לגבי התייחסות אחרת אל היהודים מזו המקובלת כלפי שכניהם המוסלמים. רישום מחויבי-גיוס, זכרים בגיל 18-20, שמתוכם הוגרלו המגויסים, נמסר לידי נכבדים בכל קהילה. הללו לא תמיד נהגו בצדק וביושר, כפי שדווח מקובה. הנכבדים רשמו לעתים בני 10-20 כבני 25-30 בעוד גברים אחדים שהיו בני שלושים-ארבעים נכללו ברשימות של מחויבי-גיוס, וגילים צוינו כ-18-20. התנהגות זו של נכבדי קובה, שקרוב לוודאי לא היו היחידים שנהגו כך, עוררה חסיסה והם היו 'מנואצים בפי כל'.²⁶⁴

בתקנות-הגיוס בקאווקאז נקבע, כי מוסלמים מחויבי-גיוס יוכלו להמיר את שירותם תמורת תשלום של 250 רובל, אך זכות זו לא הוענקה ליהודים ולארמנים. היהודים ראו בתקנות אלו ניסיון לנהוג בהם אחרת משנהגו בשכניהם המוסלמים. תקנה זו פגעה, כנראה, בראש-ווראשונה ביהודים האמידים שיכלו לעמוד בתשלום, ובכך לשחרר את בניהם מחובת השירות. קהילות רבות שלחו אפוא משלחות להנהלה הראשית של הקאווקאז בטיפליס, והללו דרשו להשוות את תקנות הגיוס של היהודים ההרריים לאלו של יושבי-ההר המוסלמים. לשם כך נשלח לטיפליס מטעם יהודי בדרכנט הסוחר שמואל (שֶׁמְאֵיל) חנוכיב.²⁶⁵ בעקבות השתדלותו הוצאה פקודה, שלפיה שוחררו מהכללה ברשימות מחויבי-גיוס יהודים שנשאו נשים, קודם שפורסם הצו על חובת השירות הצבאי.²⁶⁶ עד כמה שעלה בידנו לבדוק, לא ניתנה ליהודים ההרריים האפשרות לפדות בכסף את חובת השירות כמו שניתן למוסלמים.

ביוני 1892 פורסם חוק חדש על המינהל העירוני, ובו נקבעו שני מוסדות: הדומה העירונית (מעין מועצת העיר) ומינהלה. בבחירת מועצת-העיר היו זכאים להשתתף בעלי נכסים של שור מסוים, ששילמו עליהם מיסים עירוניים. בהערה לסעיף על בעלי זכות-הבחירה (סעיף 24) נאמר:

עד לבדיקה מחודשת של החוקים התקפים לגבי היהודים נקבעו הכללים הבאים: יהודים אינם מורשים להשתתף באסיפות-הבחירות העירוניות ובאסיפות של בעלי-הבתים... וכן במינהלות הציבוריות של הערים... ביישובים עירוניים, שבהם מותרים מגורים קבועים של היהודים [היינו 'תחום המושב'], מורשים היהודים להיות חברי הדומה... בתנאים הבאים:

- 260 באיה, 1902, עמ' 8.
- 261 דזונבת, 1888.
- 262 גרשון, 1888.
- 263 מפלך באקו גרוסו 18 איש, מפלך יליסאכטפול 8 יהודים הרריים, וממחוז דאגסטאן 41 (גיוס, 1899, עמ' 72-75).
- 264 גרשון, 1888.
- 265 רחנבת, 1887, גל' 181, 234.
- 266 שם, גל' 234; דרכנט, 1887.

יהודים צעירים
בראשית המאה העשרים

(א) ככל ישוב עירוני מנוהלת על-ידי ההנהלה... רשימה מיוחדת של יהודים, העשויים להיות רשאים לבחור על סמך חוק זה [משמע בעלי רכוש מתאים]... (ב) מתוך הכלולים ברשימה כוחרים... [השלטונות] מספר חברי הדומה, שנקבע על-ידי השר לענייני פנים, אך לא יותר מעשירית של חברי הדומה... החלטת [הרשויות] בעניין זה אין עליה עוררין.²⁶⁷

בחוק נקבעה אפוא הבחנה ברורה בין זכויותיהם של יהודים להיכלל במועצות העירוניות ב'תחום המושב' ומחוצה לו. מחוץ ל'תחום המושב' לא הותר ליהודים כלל ועיקר להימנות עם חברי המועצות העירוניות. ב'תחום המושב', לעומת זה, יכלו יהודים להיכלל ב'מועצות העירוניות', אך הם לא נבחרו על-ידי בעלי זכות הבחירה אלא נקבעו על-ידי הרשויות מתוך כל בעלי רכוש מסוים.

267 שצ'גלוביטוכ, 1902, עמ' 119-120.

שאלמלא יהדותם היו רשאים להשתתף בבחירות. נשאלה אפוא השאלה: מה דינם של היהודים הלא-אשכנזים בקאוקאז?

ב־1892 הונהג המינהל העירוני לפי החוק החדש בכמה ערים של גרוזיה — טיפליס, קוטאייס אכאלציץ — ועלתה השאלה בדבר מעמדם של היהודים הגרוזים. על שאלה זו השיב שר־הפנים, כי יהודים אלה נחשבים כיהודים היושבים מחוץ לתחום המושב, משמע אינם זכאים להשתתף כלל ועיקר במועצות העירוניות.²⁶⁸

בדצמבר 1892 העביר המפקד העליון לעניינים אזרחיים של הקאוקאז, הגנרל-אדיוטאנט שרמטיב, לשר־מחוז דאגסטאן בקשה להעביר אליו את כל החומר הנדרש, כדי לשקול אפשרות להנהיג את המינהל האזרחי בערי־המחוז לפי החוק החדש. לאחר הכנות ממושכות הוצאה ב־29 במאי 1895 הוראה בדבר הנהגת המינהל העירוני הפשוט בערים טמיר־חאן-שורה, פטרוכסק ודרבנט.²⁶⁹ המינהל העירוני הפשוט היה דומה בעיקרו למינהל העירוני הכללי, אך במקום הדומה העירונית היתה צריכה להיבחר אסיפת מיופ־הכוח עירוניים, 12-15 איש, וסמכויותיה היו מצומצמות יותר מזו של הדומה. כמ־כך בחרה אסיפת מיופ־הכוח את הסטארוסטה ועוזרו, או עוזריו, במקום לבחור את המינהלה. הכללים על השתתפות היהודים באסיפות מיופ־הכוח היו זהים לאלה שנקבעו לגבי הדומות העירוניות, אך שלא כראשונות שבהן יכלו להיות יהודים לא יותר מעשירית של חברי הדומה, הרי באסיפה של מיופ־הכוח היה רשאי להשתתף לכל היותר יהודי אחד בלבד.²⁷⁰

בהתאם לתקנות הכין מפקד המשטרה של העיר דרבנט רשימה של 982 בעלי זכות-בחירה לאסיפת מיופ־הכוח, לפי עשרת הרובעים של העיר. ברשימה זו נכללו 94 בעלי זכות-בחירה מן השכונה היהודית, ואפשר שיהודים נכללו גם בין בעלי זכות-בחירה כרובעים אחרים. ואלם הרשימה נדחתה על-ידי שר הפלך, שנימק את ביטולה בין השאר בכך שנכללו בה יהודים, בעוד לפי החוק היהודים חייבים להיכלל ברשימה נפרדת.²⁷¹ לאחר שהוכנו רשימות מתוקנות של בעלי זכות-בחירה, התקיימו ב־20-22 בדצמבר 1895 הבחירות הראשונות לאסיפה של מיופ־הכוח של דרבנט. בין המועמדים היו שני יהודים, פנחס (פינגס) דאדאשב (P. Dadashev) ושמואל (שמאל) בן אבשלום חנוכיכ, סוחר בעל הגילדה השנייה, שנבחר לחבר אסיפת מיופ־הכוח. תיעוד הבחירות הועבר למטה המשטרה של המחוז לשם אישור, אך המטה פסל את הבחירות מחמת שורה של פגמים, וכיניהם הרשות שניתנה ליהודים לבחור ולהיבחר בעוד על-פי החוק נקבע הנציג של היהודים באסיפת מיופ־הכוח של העיר על-ידי הרשות מתוך רשימתם המיוחדת. ב־26 בינואר 1896 התקיימו בדרבנט בחירות מחודשות של מיופ־הכוח, והפעם לא היה ניתן ליהודים ההררים להשתתף בהן.²⁷² הנציג היהודי לאסיפת מיופ־הכוח של דרבנט נתמנה על-ידי השלטונות מתוך רשימה של היהודים בעלי זכות-הבחירה, ונוהג זה הוחל גם על יהודי קובה, כאשר הונהג בעיר המינהל העירוני הפשוט.²⁷³ כך למעשה קבעו השלטונות, שכל אימת שמדובר בהשתתפותם של היהודים ההרריים במינהל העירוני, חלים עליהם החוקים והמגבלות שנקבעו לגבי היהודים האירופיים באזורי תחום המושב. על השוואה זו של היהודים ההרריים בדרבנט אל היהודים

268 דומת עירונית, 1894.

269 קרובסקי, 1906, עמ' 310-314.

270 על 'המינהל העירוני הפשוט' והגבלות על היהודים ראה שצ'גלוביטוב, 1902, עמ' 460-471.

271 קרובסקי, 1906, עמ' 315.

272 שם, עמ' 316-317.

273 וייסבאנד, 1912, גל' 35; קובה, 1901.

האירופיים ב'תחום המושב' הגיבו פרנסי הקהילה בפניות להנהלה הראשית של הקאוקאז, ובהן הם תבעו להעניק להם זכות-בחירה לאסיפת מיופיה-הכוח בדומה לשכניהם המוסלמים. בקשתם נדחתה.²⁷⁴

על רקע המדיניות האנטי-יהודית המחריפה והולכת פירסם שר-ההשכלה ב-1887 פקודות בדבר קיצבת האחוזים (נומרוס קלאוזוס) של תלמידים יהודים בבתי-ספר תיכוניים וגבוהים. מיום שהוצאו פקודות אלו נוספו עליהן הוראות מסוגים שונים, שמגמתן היתה הגבלת אחוז היהודים בכל מוסדות ההשכלה שמעל לעממית. עד לשנת 1912 התקבל המספר הזעום של תלמידי בתי-הספר התיכוניים מבין היהודים ההרריים, ושני הסטודנטים במוסדות העל-תיכוניים, מחוץ לקיצבת האחוזים של היהודים. אך באותה שנה הוציא המפקח על בתי-הספר בקאוקאז הוראה שקבעה, כי התלמידים בבתי-הספר התיכוניים מבין היהודים ההרריים נכללים בקיצבת האחוזים של היהודים.²⁷⁵ גזירה זו, שנועדה להשוות את היהודים בתחום ההשכלה אל היהודים האירופיים, עוררה בראשונים חרדה רבה. הרב-מטעם בדרכנט, 'רבינוביץ', זימן מיד את נכבדי העדה, כדי לטכס עצה בדבר פעולה נגד הגזירה. לאחר ויכוחים רבים נתמנו ארבעה שליחים לנסיעה לטיפלים, ולהשתדל שם אצל הנציב העליון של הקאוקאז לביטול 'קיצבת האחוזים' שהוטלה על היהודים ההרריים. ואולם חברי המשלחת לא השלימו זה עם זה, וכינתים קרבה והלכה פתיחת שנת-הלימודים, וההוראות החדשות נתנו מיד את אותותיהן בקבלתם של תלמידים יהודיים בבתי ספר על-תיכוניים. לשנת הלימודים 1913/1912 התקבל לבית-הספר הריאלי רק תלמיד יהודי הרי אחד, וגם זאת משום שלמד קודם-לכן באותו בית-ספר, ואילו לכיתה-ההכנה לאותו בית-ספר לא נתקבל אותה שנה אף צעיר אחד מבין היהודים ההרריים. לאחר שהומחשו תוצאותיה של הגזירה החדשה התארגנה לבסוף משלחת שנושלחה לטיפלים. המשלחת הסבירה כי מעמדם החוקי של היהודים ההרריים אחר מזה של היהודים האשכנזים היושבים בקאוקאז, ולכן אין להחיל עליהם גם בתחום החינוך את המגבלות הנהוגות כלפי היהודים האירופיים. בעקבות שתדלנות זו בוטלה ב-1914 ההוראה בדבר הכללת היהודים ההרריים בקיצבת האחוזים של היהודים בבתי-ספר תיכוניים.²⁷⁶

את מדיניותה של האדמיניסטרציה כלפי היהודים ההרריים תיאר תיאור קולע וייסבאנד, שהתגורר בדרכנט ב-1912:

חללו ל'השוותם' בזכויות, או בחוסר הזכויות, לשאר היהודים. כך שללו מהם את הזכות להשתתף בבחירות של מיופיה-הכוח במינהל העירוני... באזורים של הקוזאקים נאסר עליהם להתיישב, מיושבים אחדים גירשו אותם, ועתה התרחבו ההגבלות גם על קבלת יהודים הריים לבתי-ספר תיכוניים.²⁷⁷

המגמה להטיל את החוקים האנטי-יהודיים, שהיו נהוגים ברוסיה, גם על היהודים ההרריים גברה והלכה, ככל שהאדמיניסטרציה בקאוקאז נעשתה בהרכבה ובמבנה שלה דומה לזו של המדינה כולה. השפעתן של הרשויות הצבאיות, שזכרו ליהודים ההרריים את חסד השתתפותם ועזרתם בימי

274 זכות-בחירה, 1911.

275 וייסבאנד, 1912, גל' 35; י.מ., 1914, עמ' 21.

276 שם, עמ' 22; וייסבאנד, 1912, גל' 41.

277 שם, גל' 35.

המרד הגדול ואשר היו מסויגות מהפלייתם בחשוואה לאוכלוסיה המוסלמית, פחתה והלכה. כך גבר הלחץ להטיל גם על היהודים ההרריים את חוקי ההפליה והוא הקיף תחומים חדשים ככל שהמדיניות האנטי-יהודית של השלטון ברוסיה נעשתה קשוחה יותר ויותר. מנהיגות העדה נאלצה אפוא לעמוד כל הזמן על המשמר, שלא יפלו היהודים ההרריים לרעה לעומת שכניהם המוסלמים ושלא ישווה מעמדם החוקי לזה של היהודים האירופיים. היא התמחתה בשיגור מחאות, כתיבת פניות, בקשות ותזכירים, וביציאת משלחות לטיפלים ואפילו לביה. אמנם שתדלנות זו הביאה במקרים רבים להקלות, או אף לביטול גזירות, אך לא היה בה כדי להביא לידי יחסים טובים בין היהודים ההרריים לבין אחיהם האשכנזים שישבו בקאווקאז.

ד. בין הרס לתקווה – המהפכה ומלחמת-האזרחים

ארבע השנים של המהפכה ומלחמת-האזרחים היו שנות הרס וחורבן. רעב ודרג ליהודי רוסיה, אך היתה זו גם תקופה של תקוות רבות, שבאו לידי ביטוי בהתארגנות לאומית ובפעילות עניפה בתחום החינוך, התרבות והרוח. מבחינה זו היה דמיון רב בין גורל יהודי רוסיה לגורלם של היהודים ההרריים.

ההתערורות הלאומית של יהדות רוסיה לאחר מהפכת פברואר (מארס לפי הלוח הגריגוריאני) 1917 לא פסחה גם על אזורים הדרומיים של האימפריה, ובכללם הקאווקאז. על אף סגירת הרשמית של האיזור, הגיעו לקאווקאז בימי מלחמת-העולם הראשונה אלפי פליטים יהודים, שנמלטו או גורשו מ'מתחום המושב', והללו הזרימו דם חדש לקהילות ישראל באיזור. יהודים אלה, שמבחינות רבות נבדלו מן היהודים הרוסיים שישבו בקאווקאז עד לאותו זמן, נעשו לאלמנט התוסס והמארגן שלאחר מהפכת פברואר.

מבחינות רבות היו הבדלים משמעותיים בין השתלשלות האירועים בצפון-קאווקאז, שבו ישבו עממים מוסלמיים הרריים, אוכלוסיה רוסית עירונית בעיקרה ובה כפרים של קוזאקים, לבין עבר-הקאווקאז, שעיקר אוכלוסייתו מורכבת משלושה עמים מגובשים מעט או הרבה – האזרבייג'אנים, הארמנים והגרוזים. בצידם של אלו גרו, בעיקר בערים, רוסים שרובם התיישבו באיזור במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. טבעי אפוא, כי מרבית החוקרים העוסקים בימי המהפכה ומלחמת-האזרחים בקאווקאז דנים בנפרד על האירועים בצפון-הקאווקאז ובעבר-הקאווקאז. אבל מאחר שהיו קשרים הדוקים בין היהודים ההרריים בצפון-הקאווקאז ובין אלה שכעבר-הקאווקאז, ואירועים כולק אחד של האיזור השפיעו גם על קהילות ישראל בחלקו האחר, נשתדל לדרן במשולב בהשתלשלות האירועים בכל חלקי הקאווקאז, שבהם ישבו יהודים הרריים. הידיעות על מהפכת פברואר (מארס) 1917 בפטרבורג התקבלו בהתלהבות רבה בקאווקאז. הממשלה הזמנית שקמה בעקבות מהפכה זו ביטלה את משרת הנציב העליון לקאווקאז, וחילקה את האיזור לקאווקאז הצפוני ולעבר-הקאווקאז. לניהול ענייני המדינה בעבר-הקאווקאז נתמנה קומיסאריון, שהורכב מחברי הדומה הממלכתית: אחד מארמניה, אחד מגרוזיה ואחד מאזרבייג'אן, ובראשם נציג רוס. נתמנו גם קומיסארים למחוזות דאגסטאן, טרק וקובאן. אך לנציגות השלטון המרכזי לא היו די סמכות וכוח כדי לעצב את השלטון, שעבר למעשה לגופים מקומיים.²⁷⁸ במר כיום

העירוניים של מחוזות טרק ודאגסטאן התארגנו 'ועדי פועל אזרחיים', שנועדו לבוא במקומה של האדמיניסטרציה הישנה,²⁷⁹ ובעבר-הקאוקאז החלפה זו ב'ועד הטראנס-קאוקאזי המאוחד'. בוועדים אלה שיתפו פעולה חוגים חברתיים ולאומיים שונים, אלא שלא היה בכוחם להבטיח סדר ושלטון, וכנופיות של עריקים מן הצבא הטילו את חיתתם על האוכלוסיה.²⁸⁰ במקביל לגופי-מינהל אלה הוקמו בקאוקאז, כמו ברוסיה כולה, סובייטים של פועלים וחיילים, שבהם נטלו חלק כל המפלגות הסוציאליסטיות.²⁸¹ בצד המסגרות הכלליות, שבהן השתתפו נציגים בלתי-רשמיים של בני לאומים ומעמדות שונים, התגבשו והלכו התאחדויות לאומיות וחיות, שעתידות היו למלא תפקיד חשוב ביותר במלחמת-האזרחים.

ב-1 במאי 1917 התכנסה בולאדיקאוקאז (Vladikavkaz), העיר הראשית של מחוז טרק, ועידה של נציגי עמי ההר, ובה נבחר ועד מרכזי של 'הברית המאוחדת של עמי ההר'. בוועידה השנייה של ה'ברית', שהתכנסה ב-20 בספטמבר, הצהירה זו על עצמה כנציגות הלגיטימית היחידה של האיזור, אך הדגישה כי על הקאוקאז הצפוני לזכות במעמד אוטונומי במדינה הרוסית המאוחדת. ה'ברית' ייצגה אפוא שאיפות לאומיות של עמי ההר של הקאוקאז הצפוני, אך ראתה באיזור חלק מן המדינה הרוסית.²⁸²

להתארגנות זו, שהיתה בעלת צביון לאומי, נחלוחה במקביל התארגנות דתית, שנועדה לאחד את כל המוסלמים של הקאוקאז. בסוף אפריל 1917 התכנס בבאקו 'כנס מוסלמי של הקאוקאז', ובו נבחרה לשכת תיאום, שביקשה להביא ליתר שיתוף-פעולה בין המוסלמים בקאוקאז הצפוני ובין אלה שבעבר-הקאוקאז. התארגנות זו עודדה את הפעילות של כוהני הדת. ב-2 באוגוסט 1917 התכנסו הללו בטמיר-חאן-שורה וקיבלו החלטות שבהן הודגש, כי המשפט באיזור חייב להתבסס על חוקי האיסלאם ובתי-הספר חייבים להיות בעלי אופי דתי בלבד. בהתכנסות נוספת שלהם, בספטמבר 1917, החליטו כוהני הדת לראגן 'ועד לאומי של מחוז דאגסטאן'. סיסמתו של ועד זה היתה: אחדות מוסלמית מעבר למחיצות לאומיות, ומלחמה בכל המפריעים לאחדות זו. לרשות הוועד עמד כוח צבאי שכינורו היה 'המיליציה השרעית'. הביטוי הכולט ביותר לעליית הכוח הדתי בצפון הקאוקאז היה הכנס בכפר אנדי (Andi). בספטמבר 1917 באו לכפר זה המוני מוסלמים, והכתירו את נאז'מדין גוצינסקי (Nazhmutdin Gotsinski, 1859-1925), בנו של אחד מעוזריו הקרובים ביותר של שאמיל, לאימאם הרביעי של צפון-הקאוקאז. גוצינסקי ראה בשאמיל דמות נערצת, שאותה ביקש לחקות, ולמזג כמוהו שאיפות פוליטיות בקנאות דתית. גוצינסקי שנא זרים והסתייג מן המחנה הלאומי של תושבי ההר, אשר שאפו להישאר במסגרת המדינה הרוסית.²⁸³ בין מהפכת פברואר (מארס) והמהפכה הבולשביקית של אוקטובר (נובמבר) התגבשו הכוחות העיקריים, שהיו עתידים למלא תפקיד מרכזי במלחמת-האזרחים. אבל הללו שמרו במידה זו או זו על 'כללי המשחק' הפוליטיים, כל עוד המדינה כולה חיכתה לאסיפה המכוננת, שאמורה היתה לפתור את בעיותיה ומכאוביה. גם הפעילות היהודית, ובכללה של היהודים ההרריים, התנהלה

279 היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 13-15.

280 על השתוללות המוני עריקים מן הצבא בקאוקאז הצפוני עיי' קוסוק, 1955.

281 היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 15-20.

282 מאבק עמי ההר, 1921; היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 22.

283 שם, עמ' 20, 23-25.

במסלול של התארגנות לאומית, שנועדה להציג את תביעותיה לפני האסיפה המכוננת ולקבוע עובדות שהשלטון הדמוקרטי יהיה חייב להתחשב בהן.

זמן קצר לאחר מהפכת פברואר קיימו נציגי המפלגות הפוליטיות היהודיות בבאקו מגעים ביניהם, והחליטו על אירגון קהילה יהודית דמוקרטית, שתשמש מוסד כללי של יהודי העיר, שייצג את האינטרסים של הציבור היהודי בפני השלטונות. הוועד של נציגי המפלגות היהודיות בעיר החליט ברוב דעות, כי ענייני הדת לא ייכללו בתחום עיסוקיה של הקהילה החדשה. החלטה זו עוררה את זעמן של קהילות היהודים הגרוזיים וההרריים של באקו, ובאחת האסיפות שאירגן הוועד באו המוני יהודים גרוזיים והרריים על נשקם והצהירו, 'שאם תפגעו בתורתנו, יישפך דם'. לאחר התנגשות בין נציגי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, שהתנגדו להכללת ענייני הדת בתחום פעולותיה של הקהילה, ובין היהודים ההרריים והגרוזיים, פוצצה האסיפה.²⁸⁴ התנגשות זו חידדה את היחסים בין חלק מן היהודים ההרריים של באקו וחלק מן היהודים האשכנזיים, אך בעת ובעונה אחת נמצאו מסלולים לשיתוף-פעולה בין יהודים אשכנזים בעלי נטיות ציוניות ובין חלק מן היהודים ההרריים והגרוזיים שסברו, כי יש לפעול למודרניזאציה של קהילותיהם. בכחירות למועצת העיר באקו השתתפה רשימה יהודית בעלת גוון ציוני, שבה תמכו גם חלק מן היהודים ההרריים והגרוזיים. כן הוחלט לפרסם ביטאון בעברית, שיוכל לשרת גם את המשכילים מבין יהודי גרוזיה וההרריים.²⁸⁵ גם ביישובים אחרים ניכרה מגמה להתקרבות של חלק מן היהודים ההרריים אל יהודי רוסיה. בפסח תרע"ז הוקמה בליסאבטפול (Elisavetpol) 'האגודה העברית לתרבות ולהשכלה', שבה השתתפו חיילים יהודים שחנו במקום, בני הקהילה היהודית האשכנזית ויהודים הרריים. אחת מן המטרות שהציגה לעצמה האגודה הייתה: 'לשים לב ולהתקרב אל החיילים ההרריים ויושבי המקום, ללמדם ולהורותם את כל הדרוש עכשיו ליהודי בתור אזרח'.²⁸⁶ אך חלק מן האינטליגנציה של היהודים ההרריים לא השלים עם היחס הפאטרונאלי אליהם מצד היהודים האשכנזים, ושאלף לסייע לעצמם על-ידי התארגנות מיוחדת משלהם.

מיד אחר המהפכה התארגנה בעיר גרוזי קבוצת יהודים, וכראשם המהנדס אליהו אניסימוב, שפירסמה כרוז ובו קרא לא לזמן בגרוזי ב-6 ביוני 1917 ועידה כל-קאווקאזית של היהודים ההרריים. הוצע שבוועידה יובע אמוץ בממשלה הזמנית ובסובייטים של הפועלים, היינו בשני מוקדי-השלטון במדינה. כן היתה צריכה הוועידה לדון באירגונם של ועדים לאומיים של היהודים ההרריים בכל ישובי מגוריהם, ולקבוע קווים מנחים ליחסי הוועדים האלה עם היהודים הגרוזיים, האשכנזיים והקראים. בסדר-יומה של הוועידה הוצע לכלול סעיף על הדרכים להעלאת רמתם התרבותית והכלכלית של היהודים ההרריים, וכן דיון בנושאי בית-הספר, החקלאות ומעמדה של האישה.²⁸⁷ הכרוז עורר עניין רב בקהילות ישראל, ונבחרו בהן צירים לוועידה. הצירים התכנסו ב-22-24 במאי 1917 להתייעצות מוקדמת בחאסאבידוט. בהתייעצות השתתפו נציגים משש קהילות: מגרוזי שני צירים — אליהו אניסימוב, היוזם ויושב-ראש, ושמאי שאולוב; מן העיר קובה באו שלושה צירים — הרב יצחק רפאלוב, סימאנדי סימאנדווי (Simandi Simanduev) ואסף פנחסוב; מדרבנט שני נציגים — יושף מאירוביץ, ששימש גם מזכיר ההתייעצות, והרב רפאל מושאלוב; מטמיר-חאן-

284 א-ן, 1917.

285 באקו, 1917. בלשך ייריש יצא לאור רק גליון אחד של העיתון 'דער וועקער'. בערב ראש השנה תרע"ח.

286 ניחין, 1917.

287 ועידת היהודים ההרריים, נוליה, 1917; ועידת היהודים ההרריים, זיץ, 1917.

שורה — גרשון באבאי, מפטרוכסק השחתף בהתייעצות זכאי חודאינאטוב (Khudainatov), ומחאסאבי-יורט — הרב ששון שאולוב ומנוכח (מנוח) אניסימוב (Manuvakh Anisimov). בהתייעצות הוכן סדר-יום מדויק של הוועידה, שהוחלט לקיימה בדרכנט ב-15 ביוני 1917. עם היפתח הוועידה היתה צריכה זו לבחור את מוסדותיה ולדון במצב הפוליטי במדינה, שבסיכומו נועדה, כאמור, להביע אמון בממשלה הזמנית ובסוכייט הפועלים והחיילים בפטרוגראד. כן נועדה הוועידה לחזק את ידיה של הממשלה ולקרוא ליהודים ההרריים לתרום ביד נדיבה ל'מילוה החירות', שעליו הכריזה הממשלה הזמנית. הסעיף השלישי של הוועידה העתידה, כך נקבע בהתייעצות המוקדמת, יקדש לדיון על ההתארגנות הכללית של היהודים ההרריים, אשר תכלול ועדים בכל קהילה וכן ועד כל-קאווקאזי. בסעיף הרביעי של סדר-יומה היה על הוועידה לדון בדרכים לשיפור המצב התרבותי של היהודים ההרריים ובצעדים שיש לנקוט לפיתוח כלכלתם; בהקשר לכך הוקדש סעיף מיוחד לדיון בבעיות המיוחדות של היהודים ההרריים לגבי השימוש בקרקע. סעיף בסדר-היום הוקדש למערכת החינוכית וההשכלתית, כגון בחי-ספר כלליים ומקצועיים, מוסדות תרבות ובחי-ספר למבוגרים. כן היה על הוועידה לדון בהוצאת עיתון או כתב-עת ליהודים ההרריים. שני סעיפים בסדר-היום הוקדשו לענייני דת. כמוקד של הסעיף האחד היו הרבנים וכלי-הקודש, הדרכים לשיפור מצבם הכלכלי והעזרה שיש לתת להם כדי להתאים את פעולותיהם לצרכים החדשים. על-פי הסעיף האחר, היתה צריכה להיבחר ועדת רבנים מיוחדת ליד הוועד הכל-קאווקאזי של היהודים ההרריים, שתכריע בכל חילוקי-הדעות שתעוררו בעניינים דתיים. ההתייעצות פירסמה קול-קורא אל כל היהודים ההרריים להתארגן ולשלוח לוועידה צירים, שיהיו מסוגלים לעבוד לטובת קהילותיהם.²⁸⁸

ואמנם ב-15 ביוני 1917 התכנסה בדרכנט הוועידה הראשונה של היהודים ההרריים. לוועידה באו כמאה צירים. היא נמשכה עשרה ימים ובה נדונו בהרחבה כל הסעיפים שהוכנו על-ידי ההתייעצות המוקדמת. שלא כהצעת ההתייעצות המוקדמת בדבר התארגנות של ועדים מיוחדים של היהודים ההרריים בכל ישוב, קבעה הוועידה, כי 'מתוך הכרה שהיהודים ההרריים הנם חלק בלתי-נפרד של כל היהדות, הוחלט לא להבדילם משאר היהודים בקהילה נפרדת... לארגן יחד עמהם קהילה לפי הכללים הנהוגים בכל רוסיה'.²⁸⁹ הוועידה החליטה להוציא ביטאון בלשונם של היהודים ההרריים, ולפתוח סניף של חכרת 'תרבות'. ויכוח ער במיוחד התנהל בנושאי הדת ובמעמדה של האשה. על-אף חילוקי הדעות החליטה הוועידה, כי בעיקרון יש להעניק לנשים שיווי זכויות, והגיל המוקדם ביותר לנישואים צריך שיהיה שש-עשרה לנשים ושמונה-עשרה לגברים. גם בענייני הדת לא היתה אחדות-דעים, והוחלט לזמן ועידה מיוחדת של רבנים שידונו בבעיות אלו.²⁹⁰ ועידה זו היתה התארגנות פוליטית ראשונה של היהודים ההרריים, ובה נדונו הבעיות המרכזיות שהעסיקו את העדה על דרך המודרניזאציה. ואולם באו ההתרחשויות ברוסיה ובקאווקאז וישומו לאל כל התכניות שגובשו בוועידה.

לאחר שתפסו הבולשביקים בפטרוגראד את השלטון, עשו עמיתיהם המעטים מאמצים גדולים כדי לכבוש את הסוכייטים בערי הקאווקאז. ב-26 בנובמבר 1917 באה לדרכנט קבוצה חמושה של פרו-בולשביקים, השתלטה על הסוכייט המקומי וקבעה בו נשיאות כרוחה, ובה נכלל גם היהודי

288 אל היהודים ההרריים, 1917.

289 ועידת היהודים ההרריים, 1917.

290 שם, שם.

ההררי חנוכיב.²⁹¹ אך כוחם של התומכים הכולשביקים היה דל, ולא עלה בידיהם להחזיק בשלטון. עם פיצוץ האסיפה המכוננת בינואר 1918 נמוגו התקוות, כי ברוסיה יכון משטר דמוקרטי, שבו יזכו לאומיה למעמד אוטונומי או פדרטיבי. מרבית הכוחות הפוליטיים בקאווקאז, כמו במדינה כולה, החלו לשקוד על הסדרת ענייניהם מתוך מגמה של ניתוח גמור מרוסיה.

הביטוי הבולט ביותר לתנאים החדשים היתה הברית שנכרתה בין עמי ההר בצפון-הקאווקאז לבין הקוזאקים. האחרונים בחרו להם אטאמאן (מנהיג, מצביא) עוד במארס 1917, אך עד לסוף השנה נמנעו מכל שיתוף-פעולה עם עמי ההר שהיו אויביהם המסורתיים. אולם לאחר שנתפס השלטון בידי הכולשביקים, שרוב הקוזאקים ראו בהם בוגדים, הם הגיעו ב-1 בדצמבר 1917 להסכם עם הברית המאוחדת של עמי ההר, והוקמה הממשלה של טרק ודאגסטאן. איזור זה הוכרז כמדינה עצמאית שאינה קשורה עוד ברוסיה. אמנם הממשלה החדשה היתה חלשה, אך היא כלמה כמידה מסוימת ולזמן-מה התפרצות איבה בין הקבוצות האתניות והדתיות שאיכלסו את האיזור.²⁹² אולם הניגודים בין הקוזאקים, בעלי-אדמות, לבין עמי ההר, שסבלו ממחסור חמור בקרקע, וכן ההבדלים העמוקים במנטאליות וכדת, לא איפשרו לממשלה של טרק ודאגסטאן להתקיים לאורך זמן. בינואר 1918 התפרקה הממשלה הזאת, ונוצר מעין חלל שלטוני שנוצל על-ידי הכולשביקים וכוניפות חמושות למיניהן.²⁹³ חלק ניכר מן התושבים עיקר דאגתם היתה השמירה על הנפש, הרכוש והסדר, וביישובים רבים נוסדו 'ועדי הגנה'. לרשות ועדי-ההגנה עמדו יחידות משטרה אזרחית וכינואר 1918 אורגנה בנאלצ'יק משטרה כזאת שבה שימש סגן מפקד חנון (חנון) אפרימוב, יהודי הררי. בדוֹרֵאן התארגנה יחידה של הגנה עצמית כדי לשמור על חיי בני הקהילה. אך עם כיבוש הכפר על ידי כנופיות מוסלמיות, הואשמו היהודים באהדה לכולשביקים ורבים מחברי ההגנה העצמית הוצאו להורג. מתוך ראיית הנולד השתדל גם אסף פנחסוב (יתום) לארגן יחידות של הגנה עצמית יהודית, ולשם כך אף רכש כמה עשרות רובים.²⁹⁴ אך לא היה בכוחה של הגנה זו להיות גורם של ממש בתהפוכות השלטון, ולשמש מגן על הנפש והרכוש של היהודים.

באותו זמן גבר כוחם של הכולשביקים, שהשפעתם גדלה בתוך הצבא בעקבות סיסמאותיהם על סיום המלחמה וחלוקת הקרקעות. הקוזאקים והאוכלוסיה הרוסית, שהתיישרה מקרוב באיזור זה, וכוונתה 'אינוגורדניה' (יוצאי הערים האחרות) סבלו קשה מהתנפלויות תושבי ההר, בעיקר הצ'צ'נים והאינגושים, חיפשו בעל-ברית נגד העממים ההרריים ומצאו אותו בכולשביקים. הללו סייעו לסובייטים, שנמצאו עתה בהשפעה כולשביקית, לתפוס את השלטון וכינואר 1918 הוכרז על ייסודה של 'רפובליקה סובייטית סוציאליסטית עממית של הטרק'. בראשה של רפובליקה זו הועמד הכולשביק הגרוזי סאמואיל בואצ'ידזה (Samuil Buachidze, 1882-1918).

באותה עת גברה בדאגסטאן השפעתם של הוועדים המוסלמים ויחידותיו של האימאם גוצינסקי. בינואר 1918 השתלטו הוועדים המוסלמים על דרבנט, וגירשו ממנה את הסובייט העירוני שבין ראשו היה היהודי ההררי יחיל מתתוב. בפברואר התנהלו בטמיר-חאן-שורה קרבות בין יחידות האימאם ויחידות רוסיות פרו-כולשביקיות. לאחר שכוחותיו של גוצינסקי הצליחו להשתלט על

291 היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 38; אגארנוב, 1928.

292 היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 35.

293 סחורוקוב, 1961, עמ' 47-56.

294 ליטבק, 1976, עמ' 5; לארין, 1928. מן הראוי להעיר, כי אחד המשתתפים של ההוצאות להורג בדוֹרֵאן (אקצ'אר-

ק-אוגלי) שירת ב-1927-1928 במשטרת דרבנט.

פארטיזאנים אדומים בקאוקאז במלחמת האזרחים

העיר, הם רצחו כה בולשביקים ובכללם יהודים אשכנזיים והרררים.²⁹⁵ אך השלטון של הכוחות המוסלמים כשפלה של דאגסטאן היה הפעם קצר-ימים. באמצע אפריל 1918 ניסו יחידותיו של חיל גוצינסקי לכבוש את העיר פטרובסק, שנמצאה בשלטון הוועד המהפכני הבולשביקי. לאחר שלא עלה בידי המתקיפים להשתלט על העיר הם התבצרו בבית-הכנסת.

הם ירו בכל אדם שנכנס לשדה-הראייה שלהם; כל חלון שימש להם אשנב-ירייה, ובניין האבן נהיה למבצר מבוצר. ניסינו [מספר אחד התוקפים הבולשביקים] לפרוץ ל'מבצר' ואבדו לנו כחמישה-עשר אנשים, אך בלי תוצאות... מצאנו לבסוף פתרון. מאחרי מסך העשן של ערימות קש שהצתנו, עלה בידינו להתקדם לבניין ולהציתו. כאשר העשן גירש את המתבצרים

295 מוסאחאנובה, 1975, עמ' 62; השמדת יהודים, 1918.

מן המלכודת, בא תורנו: כל קופץ מן 'המבצר' זכה לכדור משלו, וחלק מהשודדים מתו מן העשן.²⁹⁶

התיאור ממחיש את אכזריותה של המלחמה שהיתה נטושה אותה עת באוקאז, ואת פגיעותיה בקהילות ישראל גם כשלא היתה כל כוונה מיוחדת להתנכל להן. אין חימה אפוא, כי רבים מן היהודים ההרריים נשמו לרווחה כאשר עלה בידי הבולשביקים, שהסתייעו בכוחותיה של הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית העממית של טרק ובכוחות שהגיעו מבאקו, לכונן במאי 1918 את שלטונם בדאגסטאן.

הסובייט של באקו, שהתארגן זמן קצר לאחר מהפכת פברואר והשתתפו בו מפלגות סוציאליסטיות רוסיות, אורכייג'אניות וארמניות, היה בעל השפעה רבה בעיר ובסביבותיה. על-אף החיכוכים בינו לבין המוסדות הממלכתיים של הפדרציה הטראנס-קאווקאזית, הוא קיבל על עצמו, עד לאביב 1918, את מרות המוסדות הממלכתיים. הפדרציה הטראנס-קאווקאזית, שהוקמה בפברואר 1918, היתה מורכבת מכרית של המדינה האורכייג'אנית, הארמנית והגרוזית. לפדרציה היה בית-נבחרים (סיים), שהורכב מן הצירים שנבחרו לאסיפה המכוננת, וממשלה (מזכירות). אך במאי 1918 התחדדו היחסים בין מרכיבי הפדרציה. האורכייג'אנים התעודדו מפלישת הכוחות התורכיים לאיזור, והחלו להביע בגלוי את התנגדותם למדיניות שהוכתבה על-ידי הגרוזים והארמנים. התנגדות זו לבשה צורה אלימה כשלצד הארמנים התייצבו הבולשביקים, שכבשו באפריל 1918 את באקו והכריזו על הקמת שלטון סובייטי בעיר וסביבותיה, שכינוהו 'הקומונה של באקו'. אותה עת פרצו קרבות בקובה בין הארמנים לבין האורכייג'אנים וסכנה ממשית נשקפה ליהודי העיר. כדי להגן על הרכוש והנפש, התארגנו היהודים ההרריים ביחידות מזוינות, שהגנו על השכונה היהודית עד התבססות השלטון. באמצע 1918 נמצאו אפוא רוב-רובם של אזורי מגוריהם של היהודים ההרריים תחת השלטון הבולשביקי, אשר פירק ביישובים רבים את המוסדות הלאומיים. כך, למשל, הוציאה מועצת הקומיסארים של העיר דרבנט, ב-11 במאי 1918, צו בדבר פירוק הוועד המוסלמי ופיזור הקהילה כ'מוקדים של ריאקציה וריב בין עמים'.²⁹⁷ אך שלטונם של הבולשביקים באיזור נמשך רק שבועות מספר.

אף הפדרציה של הטראנס-קאווקאז התפרקה, וההתנגשויות בין האורכייג'אנים המוסלמים והארמנים הנוצרים גברו והלכו, כשהראשונים נעזרים בתורכים בעוד האחרונים מזמינים את הצבא האנגלי. מפלגת הדאשנאקים הארמנית כברית עם מפלגות רוסיות הצליחה להשתלט בסיוע אנגלי על האיזור הסמוך לים הכספי, והצהירה על ייסודה של 'הדיקטטורה של מרכז הים הכספי'. ברם לא היה ככוון של היחידות האנגליות שנתתו בבאקו לעמוד נגד הלחץ האורכייג'אני-תורכי. ב-15 בספטמבר 1918 כבשו הכוחות האורכייג'אניים-תורכיים את באקו וסביבותיה, והאספסוף המוסלמי שהתלווה אליהם פתח כמעט-נקם נגד הבלתי-מאמינים, ובכללם היהודים ההרריים. בחילופי-השלטון נחטפו בעיר שמאחה שישה נערים של היהודים ההרריים, ועל אף מאמצי בני-משפחותיהם עלה בידיהם לשחרר רק אחדים מהם.²⁹⁸ בקובה היה טבח של יהודים, ומן הכפרים כסביבות

296 אניסימוב, 1957, עמ' 59.

297 אליקבור, 1962, עמ' 72; טמירחאן-שוה, 1918; יושבייב, 1988.

298 ראסולואדה, 1953; השבת החטפים, 1919. עיין גם מברק מלשכת הסחררות הציונית בקופנהגן, אצ"מ, חיק

גאוקצ'ור (Gaukchur) נמלטו יהודים רבים לבאקו מפחד הכנופיות והכפריים. גם רוב יהודי הכפרים מיודז'י (Miudzhi) והפטרוראן (Haftoran) נמלטו מבתיהם מפחד הכנופיות, ועם שובם נותרו בכפריהם על חילם רק כחמישים בתים מתוך כמאתיים חמישים. בהתנפלויות על כפרים אלה נרצחו יהודים, ולא מעטים מהם מתו מרעב ומגפות.²⁹⁹ גם בדאגסטאן הלך והחמיר מצבם של היהודים נוכח השתוללות כנופיות מזוינות.

במאי 1918 התקיים בכפר גוניב (Gunib) כנס נציגים של עמי ההר, שהצהיר על הקמת ממשלת ההרריים, שקראה לסילוק מוחלט של הרוסים והבולשביקים מן האיזור וכינון משטר שיהיה מושתת על יסודות הדת כבימי שאמיל. חילותיה של ממשלה זו, שדמו יותר לכנופיות מזוינות מאשר לצבא, הגבירו את פעולותיהם בסוף השנה גם באזורי החוף, ולמעשה פסק בהם השלטון הסובייטי. תוך כך התנפלו העירוניים המוסלמיים המשולהבים על הכפר היהודי ניוגדי (Niug-Di), ושדרו מכל הבא ליד. השלטון הסובייטי הוכה גם מפעולותיהם של חילות לאזור כוצ'ראחוב, מפקד הקוזאקים. חילותיו של כוצ'ראחוב פגעו במיוחד ביהודים ההרריים בכפרים, שאותם זיהו עם הבולשביקים. פעולות אלה גרמו למנוסה של יהודים מן הכפרים אל הערים, שבהן נשמר יותר הסדר.³⁰⁰ אחדים מן היהודים ההרריים חיפשו מחסה בגרוזיה, שבה השלטון היה יציב יותר.³⁰¹ במלחמה בין הכוחות השונים עברו ישובים בקאוקאז הצפוני מיד ליד, כאשר כל כובש כוח, הורס ופוגע באיכרים אמיתיים או מדומים. באנדרלמוסיה הכללית, שהשתררה ב-1918-1919 בקאוקאז הצפוני, נמלטו או גורשו יהודים הרריים רבים מכפריהם. הפליטים הצטופפו בתנאים סאניטאריים איומים בבתי-כנסיות, אצל קרובי משפחה, שבלא-רהיכי היו תנאי מגוריהם קשים ביותר, או שהתגלגלו ברחובות. התנפלויות הכנופיות למיניהן על הערים פגעו קשה גם בקהילות ישראל בערים, והללו לא זו בלבד שלא היה בכוחן להושיט עזרה לאחיהן הפליטים אלא הן עצמן נמצאו במצב כלכלי קשה ביותר. הרעב האיום, שאליו נלוו מגיפות, הפיל חללים רבים. המצוקה שבה היו נתונים היהודים ההרריים במחוזות טרק ודאגסטאן צוינה בתזכיר, שהגישו נציגי 'החלוץ' בקאוקאז אל הוועד המרכזי של התנועה העולמית בווינה, ובו נאמר כי

לפני המלחמה ישבו היהודים האלה בשלווה במקומות-מגוריהם, ולרגל מלחמת-האזרחים והמאורעות האחרונים התרושש מצבם עד היסוד. כפריהם נחרבו, אדמתם נלקחה מהם, והם היו מוכרחים לעבור למקומות חדשים.³⁰²

באוגוסט 1918 התמוטט שיתוף-הפעולה שבין הבולשביקים לקוזאקים, שהיה קיים מראשית השנה, והאחרונים התקיפו את העיר הראשית באיזור טרק — ולאדיקאוקאז. מולם התייצבו כוחות פרו-בולשביקיים, שכללו גם פלוגה מן העיר נאלצ'יק. בפלוגה זו היו גם יהודים הרריים, ביניהם פנחסוב שנפל בקרב.³⁰³ הקוזאקים נהגו באכזריות רבה באוכלוסיה של עמי ההר בכל מקום שעלה בידיהם

299 שניידרמן (1926) כותב, כי בקובה נטבחו 500 משפחות יהודיות, אך מספר זה נראה מוגזם ביותר; שניידרמן, מודרז'י, 1926.

300 ארכיון יוסף רוזן בייווא (ניו-יורק), חיק 115, מס' 104.

301 יהודים הרריים בגרוזיה, 1929.

302 תזכיר אל הוועד המרכזי של הסתדרות החלוץ העולמית בווינה, שהוגש בשם הוועד החבלי הקאוקאזי והוועד בטטיפלים על-ידי א' פרידלנד וש' פייקין. עותק מן התזכיר שמור אצל מר א' שלון (א' פרידלנד), ותוחת-נתונה לו על שהואיל להעמידו לרשותי. עיין גם אוסטובסקי, 1927, עמ' 9.

303 היסט. קאבארדו-באלקאר, 1967, כרך 2, עמ' 67.

חיילים יהודים בצבא הצאר

לכובשו. ב־1919 היה צפון־הקאווקאז זירה לפעילות חילותיו של הגנרל אנטון דניקין (Anton Denikin, 1872-1947), שהתייחסו בזלזול, בכוז ובאכזריות לשבטי־ההר הקאווקאזיים הפראיים, המבקשים לנתק את האיזור מרוסיה, ובשנאה בולטת כלפי היהודים. הם התנפלו על הכפר היהודי ניוגדי, פגעו בנפש והחריבו את כל בתיו. 'כפר זה הוא עיי חרות', העידה ועדה שביקרה במקום ב־1925, 'והתושבים שוכנים במחפרות, שהתקינו לעצמם ליד הכתלים המטים ליפול'.³⁰⁴ אל כתגובה ליחסו של צבא דניקין נמלטו תושבים הרריים רבים, בעיקר צ'צ'נים ואינגושים, אל אזורי ההרים ואירגנו שם תנועה פארטיזאנית אנטי־רוסית ואנטי־קוזאקית, שמנהיגיה הכולטים היו עלי־חאגי מאקושה (אקושינסקי) ואוזון חאגי. להרים נמלטו גם אחרים מן העסקנים הכולשביקים, שעודדו את הפארטיזאנים של עמי ההר במלחמתם נגד צבאות דניקין והקוזאקים, שאיימו על עצם קיומו של השלטון הסובייטי במדינה. המנהיגים הכולשביקים, ובכללם הרוסי ניקולאי גיקאלו (Nikolai Gikalo, 1897-1939), שאפו להשתלט על התנועה הפארטיזאנית, שהיתה בעיקרה תנועה אנטי־רוסית. באוגוסט 1919 פתחו שני גדודים פארטיזאנים שפעלו בהרים בהתקפה נרחבת על צבאות דניקין, וכבשו את הערים דרבנט וטמיר־חאן־שורה. אך הברית בין הכולשביקים ומנהיגי הפארטיזאנים המוסלמיים לא החזיקה מעמד זמן רב, והפארטיזאנים בהנהגה הכולשביקית פתחו במלחמה נגד בעלי־בריתם מקרוב.³⁰⁵ היהודים ההרריים שלחמו בהרים נגד צבאותיו של דניקין נעמדו עתה לפני דילמה קשה: האם עליהם להזהות עם הכוחות הכולשביקיים־רוסיים, או עם הצ'צ'נים שנלחמו בהם. מבחינת אורח־החיים והמנטאליות היו היהודים קרובים יותר לשכניהם הצ'צ'נים מאשר לכולשביקים, אך את המדיניות של הראשונים כלפיהם קבעה הגישה הדתית, שאותה ביטא אחד המנהיגים במילים הבאות: 'אני פן־איסלאמי ...

304 ארכיון יוסף רוזן כיוון (ניו־יורק), תיק 115. מס' 104.
305 היסט. מלחמת האזרחים, 1960-1937, כרך 4, עמ' 304-308.

כל בלתי-מאמין בדת שלי, אף אם אחי יהיה — הוא אויבי.³⁰⁶ גישה זו הניעה אפוא את היהודים להתייצב לצד הכולשביקים, ובאחד משני הגדודים הפארטיזאניים הכולשביקיים שבפיקודו של ניקולאי גיקאלו היתה יחידת פרשים (Sotnia) של היהודים ההרריים.³⁰⁷ הצ'צ'נים, שהיו פושטים מן ההרים והורסים ישוכים רוסיים, ראו ביהודים בעלי-כרית של הכולשביקים-הרוסים וחתנפלו על השכונה היהודית כחאסאב-יורט, הרסוה ושדדו את רכוש תושביה.³⁰⁸

היהודים ההרריים של צפון-הקאווקאז היו נתונים אפוא ב-1918-1919 במערכות של אירועים עקובים מדם, כשהמחנות הנלחמים לובשים ופושטים צורה, אך המשותף להם ההרס והחורבן שהביאו עמהם. הכוחות המוסלמיים הקיצוניים פגעו ביהודים הן על היותם בלתי-מאמינים והן משום שזכרו להם את העזרה, שהושיטו לרוסים בימי המרד הגדול. יחידותיו של דניקין וזיהו את היהודים עם הכולשביקים, מהרסיה ומחריביה של רוסיה, וזיהו זה העתיקו גם על היהודים ההרריים. כיוון שכך נראו הכולשביקים לחלק מן היהודים ההרריים כרע במיעוטו, ולא מעטים מהם השתתפו בהגנה על נאלצ'יק, גרוזני ודבנט מפני התקפותיהם של הכוחות האנטי-כולשביקיים.³⁰⁹

השתתפות זו של יהודים לצד הכולשביקים רק הגבירה את הפגיעות בהם, ובעיית הפליטים החריפה. לעומת המערכות בצפון-הקאווקאז שימשה אזרבייג'אן שבעבר-הקאווקאז פינה יציבה יחסית. בסוף נובמבר 1918 נחתו בבאקו כוחות בריטיים בפיקודו של הגנרל טומסון (W.M. Thomson), שתבע מן השלטון של אזרבייג'אן להרחיב את הזכויות הדמוקרטיות. בעקבות לחצו הוחלפה הממשלה, שהורכבה קודם-לכן בהשפעת השלטונות התורכיים. בפאלאמנט (סיים) של אזרבייג'אן ניתן ייצוג גם למפלגות הלא-אזרבייג'אניות, ובמסגרת זו נכנס לסיים הד"ר א' בושמן, מראשי הפעילים הציוניים, וציוני אחר נתמנה לאחד מעוזריו הבכירים של שר-האוצר.³¹⁰

עם השבת החיים הדמוקרטיים על כנם החלה מערכת בחירות לדומות העירוניות, שבה השתתף 'בלוק לאומי יהודי', שראשי פעיליו היו ציונים. במערכת הבחירות שולבו גם יהודים הרריים; בבית-הכנסת שלהם בבאקו הופיעו נואמים מטעם ה'בלוק הלאומי היהודי', שדבריהם תורגמו מרוסית לטאטית-יהודית.³¹¹ יוזמה מיוחדת גילה בשלב זה הנוער הציוני, שהקדיש את מרצו להרחבת העשייה התרבותית.³¹² במסגרתה ראו אור ביטאון פובליציסטי-ספרותי בעברית בשם 'המבשר הקווקזי', וב-18 בינואר 1919 חידש את הופעתו הביטאון הציוני בשפה הרוסית 'המבשר היהודי הקאווקאזי' (*Kavkazski Evreiski Vestnik*). במשך השנה הוצאו בבאקו ברוסית שני ביטאונים: האחד 'פלסטניה', ובמרכזו עמדו בעיות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, וב-23

306 אפוסטין, 1923, עמ' 173.

307 סאבוב, 1931.

308 אפוסטין, 1923, עמ' 173; בולשן, 1928. הכפריים נהגו לומר: 'דויהות הוא כולשביק! דויהות הוא אויבנו!'. אנארחוב, גטו, 1928. אחת העדות (צ.ח., 1973, עמ' 3) ספרה, כי בעקבות ההתנפלות של כנופיות כחאסאב-יורט, נמלטו רוב היהודים מכפר זה, חלקם למזודוק וחלקם לנאלצ'יק.

309 סאבוב, 1931, עמ' 27.

310 בולשן, 1928, עמ' 20; שלן, 1920.

311 ב'7 בינואר 1920 נאם בבית-הכנסת של היהודים ההרריים בבאקו " ייגנשל (באקו, בית-הכנסת, 1920).

312 ב-1919 התקיימו בבאקו ארבעה ארגוני סטודנטים ציוניים: שני ארגוני-סטודנטים של גברים, שנשאו את השמות 'חשמונאי' ו'מכבי', ושני ארגונים של סטודנטיות 'שולמית' ו'דבורה'. ארבעת הארגונים שיתפו פעולה בקורפוראציה של הנוער הציוני. שהתמקדה בפעילות חברתית. הקורפוראציה פירסמה שלושה קבצי-שרה, נראה ברוסית, ומילך עברי קטן (באקו 1920).

במאי 1919 החל גם להופיע ברוסיה דו-שבועון של הפראקציה העממית 'צעירי-ציון'.³¹³ ממשלת אזרבייג'אן הכירה למעשה במועצה הלאומית היהודית, שבה השתתפו נציגי כל המפלגות היהודיות, ואשר נבחרה באורח דמוקרטי כנציגות של המיעוט הלאומי היהודי. על כך עשויה ללמד פנייתו של שר-המשפטים של ממשלת אזרבייג'אן למועצה הלאומית היהודית בשאלה: לאיזו לשון יש לתרגם כשביל היהודים את השבועה שיישבעו בכתיב-המשפט. המועצה, שהיתה בעלת רוב ציוני, השיבה כי לשונם של היהודים היא עברית, ולכן חייבת גם השבועה הרשמית להיות בלשון זו.³¹⁴ למועצה הלאומית היו תכניות רחבות לפיתוח התרבות היהודית, וזו רק התחילה בהגשמתן, כאשר הוקם באיזור השלטון הסובייטי, אשר צמצם עד מאוד את פעולות המועצה ולבסוף פיזרה. בשנים המעטות של המהפכה ומלחמת-האזרחים נרקמו אפוא תוכניות נרחבות לבניין החיים היהודיים הלאומיים שבהן השתלבו גם היהודים ההרריים, אך לכל אלה הושם קץ עם הקמתו של השלטון הסובייטי.

ה. בין שתי מלחמות-העולם

בתולדות היהודים ההרריים כעשרים שנות השלטון הסובייטי, עד למלחמה בין ברית-המועצות לגרמניה הנאצית, ניתן להבחין שלושה פרקי-זמן. בפרק-הזמן הראשון (1920-1924) משמשת המפלגה הקומוניסטית היהודית 'פועלי-ציון', הידועה בראשי-תבות הרוסיים 'כיק"פ', הגוף המארגן והעוסק העיקרי בבכירתיה של העדה. בפרק-הזמן השני, שחל במחצית השנייה של שנות העשרים, נעשים על ידי השלטון הסובייטי צעדים מעשיים לחדור לעדה ולסייע לה לשקם את חייה הכלכליים על-ידי התיישבות חקלאית. בשנות השלושים ממוקדת הפעילות השלטונית להרחבת העשייה התרבותית בלשונם של היהודים ההרריים, וזו כבר משועבדת לחלוטין לצרכים הפוליטיים.

בחדרשם מארס-אפריל 1920 כבש הצבא האדום את מרבית השטח, שבו ישבו יהודים הרריים, והוצהר על ייסודן של רפובליקות סובייטיות. ב-28 באפריל 1920 הוסד על כינונה של הרפובליקה הסובייטית האזרבייג'אנית, שנכללה מדצמבר 1922 ועד דצמבר 1936 יחד עם הרפובליקה הסובייטית הארמנית והגרוזית, ברפובליקה הפדרטיבית של הטראנסקאווקאז, ומזמן זה היא מהווה רפובליקת-ברית של ברית-המועצות. האיזור הגיאוגרפי של הקאווקאז הצפוני חולק מבחינה אדמיניסטרטיבית לשניים: בדרום-מזרח הוקמה בינואר 1921 הרפובליקה האוטונומית של דאגסטאן, שנכללה ברפובליקה הפדרטיבית הרוסית (רספס"ר), ואילו שאר השטחים נכללו ברפובליקה האוטונומית ההררית, שאף היא היתה חלק של רספס"ר. שטח קדם-הקאווקאז, שרוב תושביו היו קוואקים ורוסים, נכלל כמחוזות של הרפובליקה הרוסית, בלא כל צביון לאומי מיוחד. הרפובליקה האוטונומית ההררית, שבתוכה נכללו מחוז טרק לשעבר וחלקים ממחוז קובאן, היתה הטונוגית מבחינה לאומית ודתית, וזמן קצר לאחר ייסודה (ינואר 1921) החל השלטון לנתק ממנה מחוזות לאומיים, שזכו למעמד אוטונומי בתוך רספס"ר. בספטמבר 1921 הוקם המחוז האוטונומי הקאבארדיני, ובינואר 1922 המחוז האוטונומי הקאראצ'אי-צ'רקסי, שהיהודים ההרריים היו בו כ-1% מ-150 אלף תושביו לערך.³¹⁵ בנובמבר 1922 נחק מן הרפובליקה האוטונומית ההררית המחוז

313 אלטשולר, 1970, עמ' 212, 224, 230-231.

314 חיי היהודים בקאווקאז, 1919; יהודים בקאווקאז, 1919.

315 אלייב, 1923.

הבֶּאֱלָקָרִי. ביולי 1924 בוטלה באורח רשמי הרפובליקה האוטונומית ההררית. המחוזות האוטונומיים הלאומיים, שהוקמו במקום הרפובליקה האוטונומית ההררית, נכללו מבחינה אדמיניסטרטיבית בגליל הקאווקאז הצפוני.

במשך השנים אוחדו כמה מן המחוזות הלאומיים האוטונומיים, והם זכו למעמד של רפובליקות אוטונומיות בתוך רפס"ר, הכפופות מבחינה אדמיניסטרטיבית לגליל של צפון-קאווקאז. רובם של היהודים ההרריים, שהתגוררו באיזור הגיאוגרפי של צפון-הקאווקאז, נמצאו במרבית התקופה הנדונה בגליל של צפון-הקאווקאז, בעיקר ברפובליקות האוטונומיות הקאבארדינו-באלקאריה, הַצִ'צְנו־אינגושיה וברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, שנותקה כעבור שנים אחדות מן הגליל הַצִ'צְנו־קאווקאזי ונמצאה בכפיפות ישירה לרפס"ר. כל אימת שמדובר אפוא בתקופה הסובייטית על צפון-הקאווקאז, אין הכוונה לאיזור הגיאוגרפי בעל שם זהה, שבתוכו נכלל גם שטחה של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, אלא לגליל צפון-קאווקאז שהוא יחידה אדמיניסטרטיבית.

1. באפוטרופסות של יק"פ

עם כינון השלטון הסובייטי באזורי-מגוריהם של היהודים ההרריים, המשיכו לפעול בהם כוחות אנטי-בולשביקיים. הללו זכו לתמיכה נרחבת של האוכלוסיה ולעיבוד של כלי-הקודש המוסלמים. בהרי דאגסטאן פרץ מרד מזויין, שנמשך לפחות שנתיים.³¹⁶ המשטר החדש, ששליטתו האפקטיבית היתה בעיקר בערים וביישובי השפלה, הקים ועדים מהפכניים (Revkom),³¹⁷ שעסקו בתפקידיהם המגוונים גם בניהול תעמולה ואירגון יחידות צבאיות, שילחמו נגד הכוחות האנטי-סובייטיים באיזור או יישלחו לחזית המלחמה כנגד פולין. במסגרת זו הוכרז ב-28 ביוני 1920 בנאלצ'יק על ארגונה של חטיבת-פרשים יהודית, שנועדה להישלח לחזית הפולנית 'כדי להגן על העמלים היהודים' מפני הפולנים, שערכו פוגרומים. צעירי היהודים ההרריים, שהיו אמונים על שימוש בנשק ובעלי ניסיון של מלחמה פארטיזאנית ושל הגנה עצמית מימי מלחמת-האזרחים, התנדבו בהמוניהם לחטיבה זו. הם באו מגרוזי, מפיאטיגורסק (Piatigorsk), מסטאברופול, מוולאדיקאווקאז ומנפת באטאלאש (Batalash).³¹⁸ חטיבה זו איבדה, כנראה, את צביונה היהודי, ולפיכך עזובה רבים מן המתנדבים ולא נודע על ניסיונות נוספים להקמתן של יחידות צבאיות מיוחדות של היהודים ההרריים בצבא האדום.

השלטון הסובייטי בקאווקאז המזרחי היה, כאמור, בלתי-יציב, ונשען בעיקרו על רוסים ופרו-קומוניסטים מקומיים מעטים ביותר. כיוון שכך הוא השתדל לנהוג בזהירות יתרה באוכלוסיה המקומית, ובעיקר לא לפגוע ברגשותיה הדתיים. ב-2 באפריל 1920 שיגר לנין מברק סודי לגריגורי אורדז'וניקידזה (Grigori Ordzhonikidze, 1886-1937), יושב-ראש הלשכה להקמת השלטון הסובייטי בצפון-קאווקאז, ובו ציין:

316 סאמורסקי, 1925, עמ' 107.

317 כ-28 במארס 1920 הוקם רבקום כחאסאבי-הוט, כ-29 בדרכנט וכ-30 בפטרובסק. כ-28 באפריל 1920 סולקה באורביג'אן הממשלה, שבהנהגת מפלגת המוסאבאט (היסט. דאג.), 1967, כרך 3, עמ' 110-111; אנציק. היסט.

1961, כרך 1, עמ' 243-244; היסט. מלחמת האזרחים, 1937-1960, כרך 5, עמ' 220-231.

318 חטיבת-פרשים יהודית, 1920.

אני מבקש פעם נוספת לפעול בזהירות. חייבים לגלות מירב של רצון טוב כלפי המוסלמים, בייוחד בזמן הכניסה לאגסטאן. הפגינו בצורות שונות ובאורח חגיגי ביותר את האהדות למוסלמים, לאוטונומיה, לעצמאות וכדומה.³¹⁹

דוגמה בולטת להתחשבות היתירה ברגשותיהם הדתיים של המוסלמים עשויה לשמש העובדה, שבמועצת הקומיסארים העממיים (הממשלה) של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית הוקם קומיסאריון מיוחד לעניינים שרעיים.³²⁰ אמנם קיומו של קומיסאריון לעניינים דתיים בממשלה בולשביקית נגד את עקרון הפרדת הדת מן המדינה והתפיסה האתאיסטית, אך הוא שירת את האינטרסים של קירוב האוכלוסיה לשליטים החדשים. זאת ועוד: בתי-הדין השרעיים הוכרו כבתי-משפט סובייטיים של הערכאה הראשונה, והשלטון היה אוכף את פסקי-הדין שנפסקו על-פי ההלכה המוסלמית.³²¹ כדי לפייס במידת האפשר את כוהני הדת, הותר לשייכים לשאת עמם את נשקם האישי, ששימש סמל למעמד ויוקרה.³²² כלי-קודש שולבו כמורים בבתי-ספר סובייטיים, וועד המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן שלח ב-1924 חוזר מיוחד, שבו צויין כי 'אין לשים מכשולים על הוראה קבוצתית של דת האיסלאם במסגדים לילדים, שסיימו את הדרגה הראשונה של בית-הספר הסובייטי' [4 שנות-לימוד], או לנערים שהגיעו לגיל 14, בתנאי שההוראה תחבצע שלא כשעות-ההוראה הרגילות'.³²³

לשם עידוד הכוחות המקומיים הפרו-סובייטיים המעטים שבאזורים המוסלמיים של המדינה, וכדי להגביר את ההשפעה הבולשביקית גם מעבר לגבול, זומנה בספטמבר 1920 בבאקו 'ועידה של עמי המזרח'. בוועידה זו השתדל זיאמא אוסטרובסקי, ממנהיגי היק"פ, להעלות את בעיותיהם המיוחדות של היהודים ההרריים, אך הדבר לא ניתן לו והוא נאלץ להסתפק בהגשת תזכיר בכתב. בוועידה נתארגנה 'מועצת הפעולה והתעמולה בקרב עמי המזרח', ובה נכלל אוסטרובסקי כנציגם של 'היהודים המזרחיים'.³²⁴ היק"פ נעשתה אפוא מעין אפוסטרופסית של היהודים ההרריים.

המפלגה מצאה לנחוץ [נזכר אחד מפעיליה] לנצל ידיעותי בשפה העברית ולשלוח אותי לקאוקאז לעשות נפשות בין ההרריים, כי רק בשפה העברית אפשר היה להשתמש בה כמגע עם ההרריים, עם הטאטים.³²⁵

גידול ההשפעה של יק"פ בציבור היהודים ההרריים הטריד את מנחתם של הקומיסאריון היהודי והיבסקציה. אלה זימנו אפוא התועדות מיוחדת בנושא זה והקומיסאריון היהודי החליט להגביר את פעולתו בקרב היהודים ההרריים ופנה למחלקת הדפוס של הסוכנאָרְחֹוז (סובייט המשק הלאומי) כתביעה להוציא פרסומים קומוניסטיים בטאטית-יהודית. אף הבונד-הקומוניסטי ניסה לארגן את היהודים ההרריים. בסניף הבונד בבאקו הוקמה סקציה ליהודים ההרריים, שכנסה באוגוסט 1920

319 לנין, כרך 51, עמ' 175.

320 טריינין, 1931, עמ' 62.

321 יסודה של הרפובליקה הדאגסטאנית, 1962, עמ' 48-53, 58.

322 טריינין, 1931, עמ' 62.

323 מאגידוב, 1971, עמ' 27.

324 ועידת עמי המזרח, 1920, עמ' 170, 219.

325 מכתב של אהרון חימן אל ישראל מינץ מיום 29 בנובמבר 1977. תוחי נחונה למר מינץ, שהעמיד לרשותי מכתב זה.

אסיפה רבת משתתפים, בה הוחלט לייסד קומונה חקלאית של היהודים ההרריים.³²⁶ אך לקומיסאריון היהודי, ליבסקציה ולכונד לא היו אנשים כדי לממש את החלטותיהם ואלה נשארו על גבי הנייר.

יק"פ לא היתה חלק מן המפלגה הקומוניסטית, אף נמתחה עליה ביקורת מחמת ש'רידי הפלסטיניזם' שעדיין דבקו בה, אך נוכח המצוקה שבה נמצא השלטון הסובייטי בקאווקאז, הוא ייחס חשיבות רבה לפעילותה בקרב היהודים ההרריים. כראש הסניף של יק"פ בבאקו עמד נ' מהריק, או מאגאריק (Magarik),³²⁷ שהיה עובד בכיר במשרד החינוך בעיר, 'ובעזרת מהריק', מעיד אהרון תימן, 'יפו את כוחי להפיץ תרבות מודרנית בין היהודים ההרריים'.³²⁸

שימת-לב מיוחדת הוקדשה לפעולה בקרב הצעירים, שנתפסו לסיסמאות המהפכה הכולשביקית. השפעתן של אלו היתה גדולה במיוחד בבאקו, בעלת פרוליתאריאן מפותח ואוכלוסיה רוסית ניכרת. אחד הפעילים ביותר כתחום זה היה הרצל (גירסיל) גורסקי (Girsil Gorski).³²⁹ גורסקי, וכן צעיר נוסף של היהודים ההרריים בשם מישו ובעזרת היהודי הרוסי 'בראגנינסקי', החלו ב-1920 לארגן חוג צעירים פרו-קומוניסטיים בקרב הנוער של היהודים ההרריים בבאקו. תוך זמן קצר עלה בידי השלושה להקים קבוצה בת עשרה חברים: שלושה מהם היו שוליות סנדלרים, חמישה מצחצחי-נעליים, שוליה של נגר, ושוליה של בורסקאי. לצורך הרחבת ההשפעה הקומוניסטית בקרב הנוער של היהודים ההרריים, העמידה יק"פ לרשות החוג דירה ויעצה להם לפתוח בה מועדון. בקיומו של מועדון-נוער ליהודים ההרריים היה משום חידוש רב, ואמנם ילדים וצעירים רבים של בני העדה נרשמו בו ברצון, כלי שהזדהו או התמצאו במטרות הפוליטיות שהוא נועד לייצג. במועדון פותחה פעילות תרבותית בלשונם של היהודים ההרריים, שכללה בין היתר חוג לביעור הבערות.³³⁰ אך כעשייה התרבותית לא היה די כדי להיענות לצרכים המידיים של מרבית הצעירים שהיו רעבים לחם, וכייתוד לא למצוקתם של מצחצחי-נעליים הרבים. לפיכך אורגן קואופראטיב של מצחצחי-נעליים, שחבריו הוצמדו למפעלים סובייטיים שונים. כתוקף הצמדה זו זכו מצחצחי-נעליים הצעירים למנות-מוזון שקיבלו עובדי המפעלים והמוסדות הסובייטיים, וסביר להניח כי הסדר זה היה גורם שמשך אליו צעירים רבים מבין היהודים ההרריים.³³¹

עם התרחבות פעילותה של יק"פ בקרב היהודים ההרריים, החליטה מפלגה זו ליזום כינוס של ועידה אזורית. לקראת ועידה זו כונסו בערים רבות אסיפות, שבהן 'היו נוכחים נציגים של הוועדים המהפכניים הסובייטיים, והאלמנטים הבורגניים לא הורשו להשתתף בבחירת הצירים'. כאסיפות אלו נתקבלו לרוב החלטות-תמיכה ביק"פ³³² ואמנם המפלגה קיוותה לחזק את מעמדה באמצעות היהודים ההרריים. בעקבות בחירת הצירים פנתה נציגות יק"פ ללשכה הפוליטית (פוליטבירו) של המפלגה הקומוניסטית וביקשה אישור לזימון ועידה של היהודים ההרריים. הנושא נדון בלשכה ב-

326 קומיסאריון יהודי, 1920: באקו, וועקער, 1921.

327 אח מאמרו של מאגאריק על 'תפקידה של ההשכלה בקרב היהודים ההרריים' לא עלה בידינו למצוא בספרות המערב (מאגאריק, 1920).

328 מכתבו של תימן אל מינץ, לעיל, הערה 325.

329 על פעולתו הספרותית של גורסקי עיין להלן, עמ' 436-437.

330 על פעולתו התרבותית של המועדון ראה ביתר הרחבה להלן, עמ' 462.

331 בראגנינסקי, 1967, עמ' 247-248.

332 החלטה מסוג זה, שנחקקה כאסיפה ב-18 בספטמבר 1920, ראה קובה, 1920.

בין שתי מלחמות-העולם

14 באוקטובר 1920 ונתקבלה החלטה המאשרת את זימונה. ככך קיבלה יק"פ גושפנקה מן המוסד הקומוניסטי הבכיר ביותר.³³³

'הועידה של דלת-העם של היהודים ההרריים' באיזור דאגסטאן וטרק נפתחה בדרכנט ב-25 בדצמבר 1920, והשתתפו בה כשמונים צירים ואווחים רבים.³³⁴ במרכז שמונת ימי דיוניה עמדו ארבעה עניינים עיקריים: (א) המצב הפוליטי במדינה; (ב) בעיות כלכליות; (ג) הפעילות התרבותית; (ד) מעמד האישה.

בדיונים על המצב הפוליטי, שבהם לא גילו, כנראה, הצירים מכין היהודים ההרריים עניין מיוחד, הושמעו דברים כלליים על המשטר הסובייטי, המאבק נגד הכוחות האנטי-כולשביקיים ועוד סיסמאות שבשיגרה. כן דובר על הצורך לקרב את היהודים ההרריים למשטר הסובייטי על-ידי הקמת מועצות (סובייטים) של עמלים יהודים, שיכואו במקומן של הקהילות הנמצאות בהשרעת הציונים והחוגים הדתיים.³³⁵ הצעות אלו שיקפו את עמדותיה הפוליטיות של יק"פ, אבל נראה שהללו לא דיברו אל לבם של היהודים ההרריים, שעיקר דאגתם היתה המצוקה הכלכלית. מצבם הכלכלי הנואש של היהודים ההרריים עלה בוועידה בשני ימי הדיווחים מישוכים שונים. על הבמה עלו כזה אחר זה

פועלים ואיכרים גסים ומחוספסים, שנרף מהם עדיין ריח האדמה והברוסקאות. אנשים אלה הזכירו בגעגועים ומתוך יאוש... את עברם הקרוב, כאשר ישבו עדיין קבע על הקרקע כאנשי עמל, כאשר מילאו תפקיד במלאכה של המחוז ולא ידעו עדיין את עינוי הנודדים, הרעב והדלות. בתמימות וכאמונה רבה, כשדמעות בעיניהם, הם תיארו את מחסורם ושטחו את תלונותיהם על תהפוכות הגורל, שהפך אותם בכת-אחת לאלמנט בלתי-עמלני, שנוהגים בו כמו פתשעים.³³⁶

יהודים אלה שאיבדו את מטה-הלחמם, ורבים מהם אף את קורת-הגג שמעל לראשיהם, סבלו גם מיחס מפלה של השלטון הסובייטי.

עם כניסת הצבא האדום לקאוקאז הנהיג בו השלטון, כמו באזורים אחרים של המדינה, גיוס לעבודת-חובה של 'אלמנטים בלתי-עמלניים וטפיליים'. בצו שפירסם הצבא האדום בדאגסטאן, ב-27 בנובמבר 1920, הודגש כי חובה זו אינה חלה 'על הרריים מוסלמים'. כך נוצר מצב שפליטים יהודים, או יהודים שאיבדו את מקור-פרנסתם כחקלאים, כבעלי-מלאכה או כרוכלים, נתפסו על-ידי הרשויות כ'אלמנטים בלתי-עמלניים וטפיליים'. יהודים הרריים לא-מעטים נאסרו ברחובות, בשוק ובבתיהם באשמת השתמטות ממילוי חובת-הגיוס לעבודה, ובוועידה נתקבל מכתב קולקטיבי משישים יהודים הרריים, שנאסרו ועמדו להישלח לעבודת-חובה. האיום בעבודת-כפייה היה תלוי מעל לראשיהם גם של אותם המעטים, שהוסרו על-ידי הרשויות כאלמנט פרוליטארי, אך לא היו מועסקים בפועל. כך, למשל, היו רשומים באיגודים המקצועיים כנאלצים 170 יהודים הרריים, אך כ-20 בלבד מביניהם עבדו בעוד השלטון נהג כמובטלים כביאלמנט טפילי.³³⁷

333 אוסטרובסקי, 1921, עמ' 8, 12.

334 שם, עמ' 9; ועיח דלת-העם, 1921.

335 סימנוביץ', 1921.

336 אוסטרובסקי, 1921, עמ' 9.

337 שם, עמ' 10.

תפיסתם של אנשי השלטון, כי רוב-רובם של היהודים ההרריים הם 'אלמנטים בלתי-עמלניים וטפיליים' סייעה עתה לכפריים, שביקשו להיפטר מן היהודים שלא גורשו, או נמלטו בימי מלחמת-האזרחים. זיאמא אוסטרו-בוסקאי ידע לספר, כי

בכפריים מבוצעים מאסרים של קבוצות קטנות של 20-30 איש מדלת-העם של היהודים ההרריים, עובדי-אדמה או בורסקאים לשעבר, הנאסרים ומובלים תחת משמר של כפריים מוסלמיים שכניהם לדרכנט.³³⁸

נישולם של היהודים ההרריים מן הכפריים נמשך אפוא גם לאחר שהוקם השלטון הסובייטי, ומספר הפליטים לא זו בלבד שלא קטן אלא גדל והלך. נוכח מצב חמור זה דובר הרבה בוועידה על הצורך לשלב את היהודים במערכת המשקית הסובייטית ולהשיבם לעבודה יוצרת. אך אלה היו דברים כלליים ולא הותוותה בהם, עד כמה שעלה בדינו לברר, שום תוכנית מעשית.³³⁹

במוקד הדינויים על הפעילות התרבותית עמדו בית-הספר ופרסומים פרידיים. רבים מן המשתתפים הדגישו את הצורך בייסודה של רשת חינוך בעלת תכנים סובייטיים, שתנהל כלשון-האם של היהודים ההרריים, משמע לשון טאטית-יהודית, אך בעניין הלשון של בית-הספר לילדי היהודים ההרריים פרצה מחלוקת בין רוב משתתפי הוועידה לבין המשלחת מטמיר-חאן-שורה. להבדיל מבחירת הצירים לוועידה במרבית היישובים, נבחרו הללו מטמיר-חאן-שורה בלא התערבות ישירה של השלטון. כראש חמשת הצירים מעיר זו עמד גרשון מוראדוב.³⁴⁰ צירי טמיר-חאן-שורה תבעו במפגיע, שלשון-ההוראה בבתי-הספר של היהודים ההרריים תהיה עברית, ולתביעה זו הצטרפו גם צירים מיישובים אחרים. הוועידה עמדה אפוא על סף פיצוץ, אך במאמץ רב עלה בידי אנשי יק"פ להעביר החלטת-גינוי לקבוצת הצירים מטמיר-חאן-שורה, וזו הודיעה כיום האחרון, כי היא עוזבת את הוועידה לאות מחאה. כדי להדגיש כי לשון העברית אין כל מקום בפעילות הסובייטית בקרב היהודים ההרריים, נהלו הפרוטוקולים של הוועידה ברוסית ובטאטית-יהודית, ובלשונות אלו פורסם גם הכרזו לקראת הוועידה. המדיניות הסובייטית של התנגדות ללשון העברית ועידוד לשונות-האם של המיעוטים הלאומיים מצאה אפוא את ביטוייה גם בוועידה זו, שבה הוחלט על הצורך להוציא לאור כתב-עת וחבורות תעמולה בטאטית-יהודית כדי לקרב את ציבור היהודים ההרריים למשטר החדש.³⁴¹ החלטות אלה, שהיו משופעות כפראזיאולוגיה סובייטית, היו בעלות ערך מעשי מועט ביותר.

אחד הנושאים שמקומו לא נעדר מכל כנס או ועידה סובייטית שדנו בעמי המזרח, היה שיחרור האישה, ואין תימה שגם בוועידת היהודים ההרריים הועלה נושא זה. בוועידה הופיעה ניסנוכה, שהשמיעה טענות כלליות על שעבודה של האישה, על הצורך לשחררה משלטונו של האב והבעל, ועל הכרח לשלבה בחיי הציבור הסובייטיים.³⁴² לרוב החלטות הוועידה היה אופי הצהרתי, אך היא שימשה מנוף לראשית הפעילות הפרו-סובייטית המאורגנת בקרב היהודים ההרריים. נבחר בה נציג

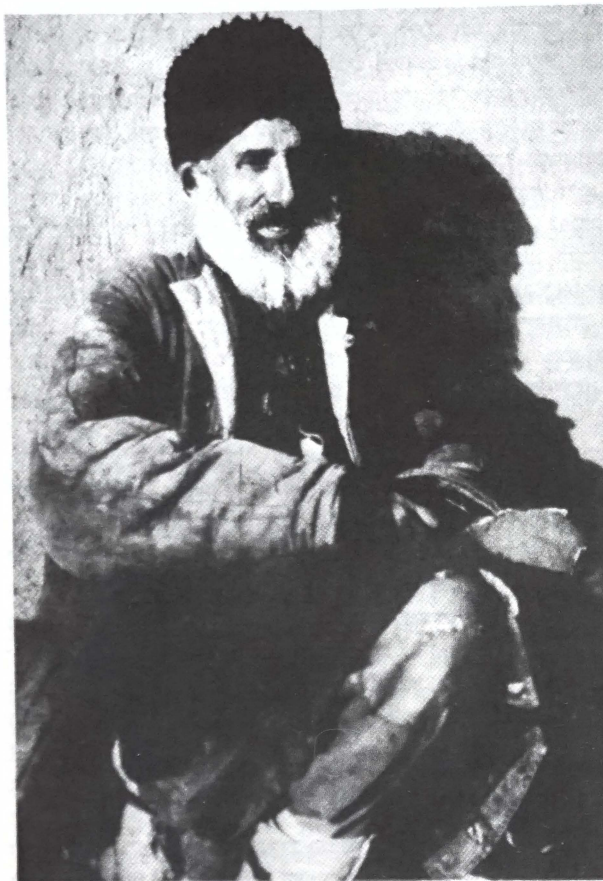
338 שם, שם.

339 על ההבראה הכלכלית הרצה זיאמא אוסטרו-בוסקאי (אוסטרו-בוסקאי, שילוב משקי, 1921). ההחלטות בנושא זה, שפורסמו בגליון 11-10 של אותו כתב-עת, לא עלה בדינו למצואן.

340 אוסטרו-בוסקאי, 1921, עמ' 11-12; מאגאריק, 1922.

341 אוסטרו-בוסקאי, 1921.

342 שם, עמ' 11; פניה אל האישה, 1921.

יהודי הררי
בראשית המאה העשרים

של היהודים ההרריים לוועדה שדנה בשאלות החוקיות. הקשורות בכינונה של הרפובליקה האוטונומית של דאגסטאן.³⁴³ והיא שהמריצה את הרחבת הפעילות של מפלגת יק"פ בקרב היהודים ההרריים.³⁴⁴ לפיכך היו חוגים שקיוו, 'כי דווקא יהודים אלה, שרק עתה התעוררו לחיים לאומיים ואשר עד עתה לא היתה להם עמדה פוליטית ברורה ישיגו את דרישותיהם הלאומיות מהשלטון הסובייטי לפני יהדות רוסיה'.³⁴⁵

343 אוסטרוכסקי, 1921, עמ' 11.

344 על אסיפה גדולה של יהודים הרריים, שאורגנה על-ידי יק"פ בדרכנט ב-26 בינואר 1921, ראה: דרכנט, 1921, על הקמתו של סניף המפלגה כנאלצ'יק, עיין: נאלצ'יק, 1921.

345 יהודים הרריים, 1921, עמ' 14.

מפלגת יק"פ הקדישה שימת-לב מיוחדת להרחבת השפעתה בקרב הנשים והנוער. כאוקטובר 1920 נפתח בבאקו בית-ספר לכייעור הבערות בקרב נשות היהודים ההרריים, ובו התנהלה ההוראה בלשון רוסיית. כן תוכנן לפתוח באמצע 1921 בית-ספר נוסף, שבו נועדו הלימודים להתנהל בטאטית-יהודית. המחלקה לפעולה בקרב הנשים של מפלגה זו שלחה חוזר מיוחד בדבר הגברת תעמולתן של החברות בקרב נשות היהודים ההרריים, וכן פירסמה כרוז: 'פנייה אל האישה של היהודים ההרריים'. בכרוז נתבקשו בנות העדה לארגן בכל ישוב וישוב אסיפות, ולבחור צירות לוועידת נשי המזרח, שעמדה להתכנס במוסקבה ב-1 באפריל 1921.³⁴⁶ ואמנם מאמצי המפלגה נשאו פרי מסוים וחברותיה, ובכללן בנות היהודים ההרריים, התנדבו לעבוד בגני-ילדים בבאקו ובקובה. בבאקו אורגן קואופראטיב-מתפרה לנשי היהודים ההרריים. בחגיגות לציון השנה הראשונה לייסוד הרפובליקה הסובייטית האזרבייג'אנית (28 באפריל 1921), ובתהלכות האחד במאי, צעדו בנות היהודים ההרריים וכדיהן כרזה בטאטית-יהודית, ואחת מהן אף נשאה דברים בלשון זו בעצרת-המונים.³⁴⁷ ב-6 ביוני 1921 התקיים בגרוזני כנס של נציגות נשי המזרח, ובו השתתפו חמש-עשרה נשים של יהודים הרריים. שמונה מבנות העדה היו צירות בוועידה של נשי הרפובליקה האזרבייג'אנית, שהתקיימה בבאקו, ב-15 ביוני 1921.³⁴⁸ בפעילות עניפה זו השתתפו בעיקר צעירות מבנות העדה והיא נגעה רק בקצה המחנה, אך בעצם המעורבות הציבורית והפוליטית של נשי היהודים ההרריים היה משום חידוש, שקרוב לוודאי עורר גם התנגדות לא-מעטה.

עם הקמת השלטון הסובייטי בקאווקאז החלו להתארגן בו קבוצות נוער קומוניסטי יהודי, שהיו קרובות מבחינת השקפת-העולם ליק"פ. קבוצות אלו, הידועות בשמן הרוסי המקוצר כ'יבְקוּמוּל' (Evkomol), פנו לפעול בקרב הנוער של היהודים ההרריים. אצל חלק מן הנוער המובטל והנתון במצוקה התערערה סמכותה של המנהיגות המסורתית, והוא היה עתה נוח לקלוט רעיונות קומוניסטיים. ביישובים רבים אורגנו אפוא סניפים של היבְקוּמוּל', שבהם פעלו בני היהודים ההרריים. ההצלחה של היבְקוּמוּל' בקרב הנוער של היהודים ההרריים עוררה את זעמם של חלק מן הקומוניסטים היהודים מרוסיה, שתבעו לפרק תנועה זו, אך השלטון הסובייטי, שהיה מוכן בשלב זה להסתייע בכל גורם פרו-קומוניסטי, סייע לתנועה זו,³⁴⁹ אף כי לא נמנע מפעולה להגברת השפעתו הישירה על בני הנוער של היהודים ההרריים. להגשמת מטרה זו נתמנה י' בראגינסקי למדריך-נוער של היהודים ההרריים ב'מועצת הפעולה והתעמולה בקרב עמי המזרח'. הוטל עליו לארגן חוגי נוער קומוניסטי בקרב היהודים ההרריים בקובה, דרבנט, פטרובסק, טמיר-חאן-שורה, גאלצ'יק ויישובים אחרים.³⁵⁰ הצעירים מקרב היהודים ההרריים, שמתחו ביקורת על הנהגה המסורתית של העדה כבר לפני המלחמה, היו עתה בין הראשונים שנסחפו על-ידי הסיסמאות המהפכניות של השלטון החדש, והשתלבו בצורה זו או זו בפעילות הקומוניסטית והסובייטית. על השפעה בחוגים אלה של היהודים ההרריים התנהל מאבק בין יק"פ לבין המפלגה הקומוניסטית ושלוחתה היבְקוּמוּל'.

ב-1921 הוקמה בבאקו 'חברה לתרבות והסברה של היהודים ההרריים'. בחברה היתה השפעה

346 חוזר מחלקת הנשים, 1921; פניה אל האישה, 1921.

347 באקו, 1921.

348 באקו, נשים, 1921.

349 יבְקוּמוּל, 1921. על אסיפת-נוער בבאקו, שבו התקבלה, בין השאר, החלטה שתבעה לתת נציגות ליהודים ההרריים בסובייט הנוער של עמי המזרח, ראה: באקו, יבְקוּמוּל, 1921; יבְקוּמוּל, קאווקאז, 1921.

350 בראגינסקי, 1967, עמ' 249.

רבה ליק"פ, וכפעולתה השתתפו, כנראה, גם ציונים אחדים, שהתנגדו לסילוק הלשון העברית. המפלגה הקומוניסטית של אזרבייג'אן החליטה, כנראה, בהשפעת אנשי היבסקציה, להגביר את השפעתה בחברה זו ותבעה כי בהנהלתה ייכללו נציגים של הקומוניסטריון להשכלה והמחלקה לאיטאציה ולפרופגנדה של המפלגה.³⁵¹ מוקד אחר, שבו ניכרה תחרות בין יק"פ למפלגה הקומוניסטית, היו מועדוני-התרבות ככלל ובבאקו בפרט.

אחד ממרכזי הפעילות הפוליטית והתרבותית שימשו המועדונים, שאליהם היו באים צעירים לשם כילוי זמנם הפנוי, לשיחה ולמיפגש עם חברים. המועדונים נועדו לשמש גם משקל-שכנגד לבית-הכנסת, שאף הוא שימש, בין השאר, מקום למיפגש חברתי. בראשית 1921 הקימה מפלגת היק"פ מועדון ע"ש בצלאל בבאקו, ובו ניתנה שימת-לב מיוחדת ליהודים ההרריים. במועדון הוקמה ספריה, נארגן חוג דרמאטי, וקורסים להשכלה פוליטית שהתנהלו בטאטית-יהודית. היהודים הרוסים ששמשו בו מעין מדריכים, השתדלו לטפח מנהיגות צעירה מקרב היהודים ההרריים. במועדון התבלטו שני צעירים מכין היהודים ההרריים: גירסיל גורסקי (הררי) וזורעאלי; בעזרת יק"פ יסדו הללו מועדון מיוחד של היהודים ההרריים ע"ש בר בורוכוב.

הצלחותיה של יק"פ בקרב היהודים ההרריים עוררו את קנאתה של היבסקציה, ששאפה להיות הגוף הקומוניסטי היחיד הפועל בקרב היהודים ההרריים. אף כי זו ראתה בלשון היידיש את ההצדקה העיקרית לפעולתה, לא השלימו עסקניה להותיר את היהודים ההרריים לטיפול של יק"פ. ביוזמת יהודים רוסיים הוקם אפוא ב-1921 סניף של היבסקציה ברכוז הגדול ביותר של היהודים ההרריים — קובה.³⁵² אך היהודים ההרריים, עד כמה שעלה בדיננו לברר, לא גילו עניין בסניף זה, שהתפרק סמוך להקמתו. היבסקציה השתדלה אפוא להתחרות ביק"פ גם בתחום המועדונים וב-1921 החליטה לייסד מועדון מיוחד ליהודים ההרריים בבאקו בשם 'מהפכת אוקטובר'. אולם החלטה זו לא הוצאה לפועל אם משום חוסר היענותם של היהודים ההרריים ואם משום קשיים טכניים.³⁵³ כיוון שכך ביקשה היבסקציה לחדור למועדוני יק"פ ולהפכם למועדונים הנתונים להשפעתה. ואמנם לאחר עבודה מאומצת עלה בידיה להשתלט על המועדון ע"ש בצלאל. במועדון זה היו מבקרים ב-1923 באורח סדיר, פחות או יותר, כשמונים יהודים הרריים, מהם כ-20 היו חברי תנועת הנוער הקומוניסטית (קומסומול) ו-12 חברי המפלגה הקומוניסטית. באמצעות חברי הקומסומול והמפלגה השתלטו הקומוניסטים על המועדון, בלי שחלה תמורה של ממש בפעולתו.³⁵⁴ גם במועדון של היבסקציה ע"ש הירש לקרט בבאקו, שהיה קודם-לכן מועדון של הבונד, נעשה ב-1924 ניסיון לשלב יהודים הרריים, הוקמה בו סקציה מיוחדת שניהלה את פעולתה בטאטית-יהודית, ושני חבריה שולבו בהנהלת המועדון.³⁵⁵ ברם הפעילות המשותפת כיידיש ובטאטית-יהודית לא עלתה יפה, והתבלטה המגמה לייסד בשביל היהודים ההרריים מועדונים מיוחדים.

ההשתלטות ההדרגתית של הגורמים הקומוניסטיים על מוקדי הפעילות של יק"פ, מחד גיסא, וההדים על מצוקתה הכלכלית של העדה שהגיעו למרכזי השלטון של ברית-המועצות, מאידך

351 באקו, 1922; מאגריק, 1922.

352 אזרבייג'אן, 1921.

353 אזרבייג'אן, מיעוטים לאומיים, 1921; ג. א. א., 1924; דיסקנד, 1924.

354 גורביץ', 1924.

355 א. א., 1924; ועיין גם דיסקנד, 1924; ריבס, 1927.

גיסא, גרמו להתעניינות יתר של הרשויות במצבם. ב-1923 הוקמה בקומיסארין לעניינים לאומיים ועדה מיוחדת, בראשותו של מ' פאבלוביץ' (כנוי של מיכאל לאזארביץ' ולטמאן, 1871-1927), לבדיקת מצבם של היהודים ההרריים ולהכנת המלצות על הצעדים הדרושים לשיפורו. אך לא הספיקה עדיין הוועדה לסיים את עבודתה וכבר פורק הקומיסארין לעניינים לאומיים (1924),³⁵⁶ וכך לא חל שום שינוי של ממש בחוסר היענותו של השלטון למצוקתם של היהודים ההרריים.

2. במחצית השניה של שנות העשרים

בפרק-זמן זה ניתן להבחין בהבדלים משמעותיים בהתייחסותם של השלטונות המקומיים ליהודים בגליל צפון-קאווקאז, באזרבייג'אן וברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית; כל אחד מאזורים אלה מחייב התייחסות נפרדת. נוסף על הקומוניסטים ואוהדיהם, שפעלו בקרב היהודים ההרריים כאזורי-מגוריהם העיקריים, התגבשה והלכה בכירת ברית-המועצות שדולה שלהם, וזו היותה מעין חוליה מקשרת בין המוסדות היהודיים הקומוניסטיים הכל-ארציים – יבסקציה, 'אוזט' ו'קומזט' (ועד לסידור חקלאי של יהודים עמלים ליד נשיאות מועצת הלאומים של הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות) – לבין העדה בקאווקאז.

למוסקבה באו צעירים מכין היהודים ההרריים בעקבות שחרורם מן הצבא, אנשים שנסעו לחפש עבודה או לימודים, וגם יחידים, שהיו קשורים, במישרין או בעקיפין, עם המפלגה הבולשביקית. נראה שהצעירים הרגישו עצמם נחמם בקירבת בני עדתם, והם התקרבו זה לזה. מאחר שיצאו מן ההווה היו-יומית של החברה המוסרית, ראו עצמם כאחראים בכל זאת במידה רבה לסייע לה. הפעילים המרכזיים של היבסקציה לא השלימו עם ההשפעה הרבה, שהיתה למפלגת יק"פ בקרב היהודים ההרריים, אלא שלא היה בכוחותיהם הדלים בקאווקאז כדי להתמודד עם השפעה זו. לכן היבסקציה. הללו נענו ברצון להכנסת-ארחים זו, והקימו כמועדונה, בינואר 1926, 'חוג ללימוד הצרכים הכלכליים והתרבותיים של הטאטים' – היהודים ההרריים. כשנוסד החוג היה זה חוג מוסקבאי מקומי, אך מתוך שאיפה להרחיב את תחום פעולתו, הם הצהירו על עצמם כעבור חודשים אחדים כעל ארגון תרבותי כל-ארצי בשם 'ז'חמקש' (העמל).³⁵⁷ ביטוי להתארגנות זו שימשה התייעצות כל-ארצית של היהודים ההרריים, שהתכנסה במוסקבה, ב-22 בספטמבר 1927, ובה השתתפו נציגים ממזדוק, מנאלצ'יק, מגרוזי ומערים אחרות. במוקד התייעצות עמדו שאלות תרבות,³⁵⁸ אך כיוון שהפעולה התרבותית לא עמדה כאותה שעה בראש דאגותיו של השלטון, אלא מצבם הכלכלי הנואש של היהודים ההרריים, לא היו להתייעצות תוצאות מעשיות. עיקר הפעילות הסובייטית התנהלה אפוא במקומות-מגוריהם העיקריים של היהודים ההרריים. באפריל 1925 ערכה היבסקציה של גליל צפון-קאווקאז סקר מיוחד על מצבם הכלכלי של

356 לארין, 1929, עמ' 129.

357 ק., 1927: לב, סאבוכ, 1931.

358 מיראל, 1927. בדין וחשבון של הלשכה המרכזית של היבסקציה על השנים 1924-1926 נאמר: 'בתקופת הדרו"ח קשרה הלשכה המרכזית קשרים עם היהודים ההרריים בקאווקאז. עזרנו להם כמיטב יכולתנו. בבאוק הוקמה סקציה [ניהודית] וסרסטוב על הדון תת-סקציה. לאחרונה קישרנו בין היהודים ההרריים של צפון קאווקאז לבין הוועד המרכזי של אורט [הסובייטי]. בצפון קאווקאז קיים איזור זעיר של משכבות היהודים ההרריים. ליהודים ההרריים ניתן גם סיוע כאמצעות 'קומזט'. ועידת היבסקציה, 1926, עמ' 95.

היהודים ההרריים. מסקר זה התברר, כי רובם נטולי פרנסה וסובלים מרעב נורא.³⁵⁹ אין תימה, כי בגליל זה החלה הפעילות להתיישבות חקלאית של היהודים ההרריים, ובו זמנה כמאי 1926 ועידה ראשונה של היהודים ההרריים שנמצאה בשליטה קומוניסטית כמעט מוחלטת.³⁶⁰ בוועידה, שהתכנסה בנאלצ'יק, השתתפו 56 צירים (39 גברים ו-17 נשים) מעשרה ישובים (גרוזני, ולאדיקאווקאז, מוודוק, מאיקופ [Maikop], נאלצ'יק, נובומאיסק [Novomaisk], סטאברופול, פיאטיגורסק, קיסלובודסק [Kislovodsk] ורוסטוב על הדרין). בשלושת ימי הוועידה התמקדו הדיונים בשלושה נושאים עיקריים: התיישבות חקלאית, פעילות תרבותית ושיחרור האישה. בדיון על ההתיישבות הודגש הצורך להרחיב את העברת היהודים ההרריים לחקלאות כדרך-המלך לפרודוקטיביוזאציה שלהם; בנושאי התרבות נתקבלו החלטות על הצורך בהרחבת רשת החינוך, הכשרת מורים והוצאה-לאור של פרסומים בטאטי-יהודית; הדיונים על מעמדה של האישה היו חזרות על סיסמאות מקובלות באותו זמן, בלא חוכן מעשי כלשהו. ואמנם ערכה המעשי של הוועידה היה מועט ביותר, אך היה בה משום הפגנה לעניין שמגלה השלטון הסובייטי בחיי היהודים ההרריים ואשר הצליח לקרב אליו חלק מן המשכילים מבני העדה, כפי שמעידים הנתונים על רמת השכלתם של הצירים; 1 מצירי הוועידה היה בעל השכלה גבוהה, 14 צירים בעלי השכלה תיכונית, 24 בעלי השכלה יסודית, ו-17 צירים בעלי ידיעת קרוא וכתוב בקושי.³⁶¹ יתר מרבע צירי הוועידה היו אפוא בעלי השכלה תיכונית ומעלה. סביר להניח שחלק מאותם משכילים, שהשתלבו עתה בפעילות הסובייטית, היו קודם-לכן פעילים במסגרות ציוניות או זו של י"פ, ולכן ראה השלטון בעצם קיומה של הוועידה הישג לא-מבטול.

ברוח החלטות הוועידה, שבה הודגשה החשיבות המיוחדת שנודעה לקירוב הנוער אל השלטון הסובייטי, כונסה ב-18 בדצמבר 1926 במוודוק 'ועידה של נוער יהודי-בלתי-מפלגתי'. בוועידה זו שלטו הקומוניסטים והיא שימשה בעיקר במת-תעמולה.³⁶²

בפרק-זמן זה נהג השלטון הסובייטי להדגיש את הצורך בשירות המנגנון הנמוך את אוכלוסיית המיעוטים הלאומיים בלשון-האם שלהם. מימושה של מדיניות זו נועד לבוא לידי ביטוי בשתי דרכים עיקריות: (א) במקומות שבהם היה מיעוט לאומי מסוים מרכז מבחנה גיאוגרפית, היה צריך לקום סובייט (הנהלה מוניציפאלית), שפעולתו תנהל בלשון האם של המיעוט הלאומי; (ב) ביישובים שאין הדבר אפשרי, או קשה, הומלץ לשלב במנגנון המקומי אנשים השולטים בלשונם של המיעוטים הלאומיים. שתי השיטות כאחת יושמו בחלק מן היישובים, שבהם התגוררו יהודים הרריים.

השכונה היהודית בנאלצ'יק הוגדרה ב-1925 כנפה (Raion) מיוחדת של העיר, ובה הוקם סובייט לאומי יהודי-הררי, שנועד לנהל את פעולתו בטאטי-יהודית.³⁶³ הסובייט בחר מתוכו ועד פועל, שפעל כהנהלה של השכונה, ובראשו עמד אמירוב (Amirov).³⁶⁴ בסובייט היהודי-הררי של נאלצ'יק נתגלו חיכוכים רבים, שהביאו לבחירות חמש פעמים במשך שנתיים. התושבים האמידים, כלי-הקודש, מתנגדים פוליטיים וכיצא כאלה הוכרו כנטולי זכות-בחייה. בבחירות שהתקיימו

359 לייבוביץ', 1925, עמ' 134.

360 30 מצירי הוועידה השתייכו באורח רשמי למפלגה הקומוניסטית ולקומוסמול.

361 מ.ר. 1926.

362 ק., 1927.

363 יהודים הרריים, 1927; ק., 1927.

364 אוחט, 1927, עמ' 75-76.

בראשית 1927 הוענקה זכות השתתפות ל-785 איש בלבד, ומתוכם באו לאסיפת-הבחירות, שהתקיימה בכניין בית-הכנסת המולאם, 569 איש, ביניהם 309 נשים.³⁶⁵ בבחירות נבחר סובייט בן 33 איש, שבו היו 12 חברי המפלגה הקומוניסטית והקומוסומול, ומתוכם ועד פועל בן חמישה איש, שבו היו שני קומוניסטים.³⁶⁶ הוועד הפועל של הסובייט היהודי בנאלצ'יק העסיק על חשבונו שוטר יהודי, שדאג לסדר בשכונה, וכן חובש, שניהל את המרפאה במקום.

הסובייט היהודי בעיר נאלצ'יק, וכן דסובייט הכפרי שהוקם בסוף שנות העשרים באזור ההתיישבות החקלאית היהודית,³⁶⁷ היו שני הסובייטים היחידים של היהודים ההרריים בגליל צפון-קאוקאז. ואף-על-פי שלסובייטים אלה היה מעט מאוד תוכן יהודי, ואף פעולתם האדמיניסטרטיבית למעשה לא נהלה לרוב בטאטית-יהודית, הם המשיכו להיקרא סובייטים יהודיים לפחות עד אמצע שנות השלושים. הם נעלמו במחצית השנייה של העשור, ומגנוניהם שולבו במסגרת הכללית.³⁶⁸

בעת שבגליל צפון-קאוקאז נעשו ניסיונות לתת ביטוי כלשהו לחיים הקיבוציים של היהודים ההרריים בצורה של סובייטים טריטוריאליים, נודע לשלטונות המרכזיים של ברית-המועצות על הפלייתם הגסה של היהודים ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. ב-29 יוני 1926 שלחה אפוא המחלקה לעניינים לאומיים בוועד הפועל של ברית-המועצות מכתב מיוחד אל הוועד הפועל של הרפובליקה הדאגסטאנית, ובו דרשה לרווח לה על האמצעים הנקטים לשיפור מצבם של היהודים ההרריים. כתגובה למכתב הוקמה בדאגסטאן ועדה בראשות וינוגראדוב (Vinogradov), שהוטל עליה להגיש המלצות בדבר הדרכים להטבת מצבם הכלכלי והתרבותי של היהודים ההרריים. רק חלק מן המלצות הועדה אושרו על-ידי מועצת הקומיסארים של הרפובליקה הדאגסטאנית (ממשלה), ואף הללו נשארו על גבי הנייר. אך לא זו בלבד שההמלצות לא יושמו, אלא שבסוף 1926 פרצו פוגרומים נגד יהודים בכמה וכמה ישובים.³⁶⁹ בעניין זה פנה אטנילוב (Atnilov) בשם שמונה יישובים של יהודים הרריים לרשויות המרכזיות של ברית-המועצות. כתגובה על פנייתו אסרוהו השלטונות בדאגסטאן והעמידוהו למשפט, שאמנם זוכה בו. על רקע חוסר ההתייחסות של השלטונות המקומיים להוראות ממוסקבה, וכן מאסרו של אטנילוב, נשלח בסוף פברואר 1927 לדאגסטאן זיאמא אוסטרובסקי, שהיה עתה חבר המפלגה הקומוניסטית ומדריך במחלקה לעניינים לאומיים בוועד הפועל של ברית-המועצות. מתוך בדיקת המצב בדאגסטאן הוא הגיע לידי מסקנה, כי במנגנון הסובייטי ברפובליקה זו קיימים גילויים בוטים של אנטישמיות והוא מפלה לרעה יהודים הרריים בקבלתם לעבודה כמפעלים וכמנגנון. בדיווחיו למוסקבה הדגיש אוסטרובסקי, כי המידע של שלטונות דאגסטאן על פעולותיהם לשיפור מצבם של היהודים ההרריים היה כוזב. הוא הופיע בישיבה משותפת של הוועד הפועל והממשלה של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטנית,

365 260 הגברים שהשתתפו בבחירות נחלקו לפי תעסוקתם כלהלן: 1.9% אינזליגציה מקצועית; 2.3% פועלים; 2.7% סוחרים ועירים, משמע רוכלים; 6.9% עובדים חקלאיים נטולי-אדמה; 8.5% פקידים סובייטיים; 77.7% בעלי-מלאכה (נאלצ'יק, 1927).

366 28 הגברים שנבחרו לסובייט נחלקו לפי תעסוקתם כלהלן: 1 — אגרונום, (3.6%); 2 פועלים (7.1%); 2 פקידים סובייטיים (7.1%); 8 בעלי-מלאכה (28.6%); 15 איכרים נטולי-אדמה (53.6%). שם, שם.

367 על סובייט יהודי זה עיין להלן, עמ' 283-284.

368 האיכוור האחרון של הסובייט הכפרי כסובייט יהודי הוא משנת 1934. ראה: מאטנקו 1934. הסובייט היהודי בנאלצ'יק פורק, לפי אחת העדויות, ב-1938.

369 על כך ביחר פירוט ראה להלן, עמ' 143.

ובה תיאר את מצבם הכלכלי הנורא של היהודים ההרריים. בעקבות דבריו נתקבלה כ-9 ביוני 1927 החלטה, שבה הודגש הצורך לזרז את העברתם של היהודים ההרריים להתיישבות חקלאית ולתת שימת-לב מיוחדת לשילובם במלאכה, כתעשייה ובמנגנון הסובייטי.³⁷⁰ אך גם החלטות אלו לא נתממשו, ועל האווירה שהשתררה דיווח למוסקבה כ-1928 גלילוב (Galilov), מדרך ככיר בקומיסאריין העממי לביקורת של הפועלים והאיכרים (ראבקרין), בוו הלשון:

(א) התעניינותם של המוסדות השלטוניים הבכירים בדאגסטאן לגורלה של אוכלוסיית היהודים ההרריים, שהתעוררה עם בואו של החבר אוסטרובסקי. נמשכה זמן קצר בלבד, ולאחר-מכן באה הריאקציה של נקמנות על אי-הנעימות שנגרמה [לשלטונות עם בואו של אוסטרובסקי]; (ב) האנשים והמוסדות, שעליהם לנקוט את הצעדים הדרושים לפתרון הבעיות, מתייחסים בשלילה או לכל היותר באדישות. לא ייפלא אפוא, כי ההוראות לא יושמו... (ג) בנפת דרבנט, שהוא המרכז החשוב ביותר של היהודים ההרריים והם מהווים בעיר כ-27% מן האוכלוסייה, מקיימות הרשויות הסובייטיות כבעבר נגישות באוכלוסייה היהודית, ונמשך אי-שילובם של פעיליהם במנגנון הסובייטי.

תלונה זו, שפורסמה בידי יו. לארין (Yu. Larin, 1882-1932) בעיתון המרכזי של המפלגה 'פראבדה', הביאה את השלטון הסובייטי בדאגסטאן להקמת ועדה חדשה בראשותו של סאלין (Salin), קומיסאר עממי של הראבקרין בדאגסטאן, כדי לבחון את האשמותיו של גלילוב.³⁷¹ בעוד הוועדה יושבת על המדוכה, התחוללה כדרבנט עלילת-דם שנתנו לה יד גם פקידים של הרשות המקומית. על רקע זה תבעו השלטונות המרכזיים של ברית-המועצות במכתב מיוחד מיום 25 בפברואר 1929 מאת הרשויות הדאגסטאניות לדוח מיד על הצעדים שנקטו לשיפור מצבם של היהודים ההרריים והעגשת האשמים בהתעללות בהם.³⁷² השלטונות המקומיים נקטו צעדים מהירים כדי להוכיח כי אמנם חל שיפור במצבם של היהודים ההרריים. בכפרים הוקמו ארבעה סובייטים יהודיים,³⁷³ והוקצו אדמות להתיישבות יהודית כסביבות דרבנט.³⁷⁴ על רקע זה התכנסה באפריל 1929 הוועדה העשירית של המפלגה הקומוניסטית של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, והיה זה טבעי שבהחלטותיה תגונה האנטישמיות. ואמנם צויין בהחלטות, כי

לנוכח הניסיונות הגוברים של בעלי הגוף, כלי-הקודש והאינטליגנטים בעלי הנטיות הלאומניות, המשתדלים ללבות שנהא בין העמים והשבטים, ולנוכח ביטויי האנטישמיות, שמנוצלים בהם הפגמים בעבודת המוסדות המפלגתיים, הסובייטיים והאחרים, כדי להרחיב את ההשפעה הפוליטית על ההמונים העמלים הרחבים, ולנוכח קיומם של שרידי העבר הלאומניים, שנשתמרו עדיין בקרב חברי המפלגה הקומוניסטית והקומסומול, מציעה ועידת

370 לארין, 1928; לארין, 1929, עמ' 132.

371 לארין, 1928.

372 לארין, 1929, עמ' 133.

373 אוסטרובסקי, 1929; סובייט יהודי, 1929.

374 על כך ביתר פירוט עיין להלן, עמ' 292-295.

המפלגה לסניפיה, להגביר את המאבק נגד כל הביטויים של שובניזם וליקורוסי ומקומי וגם נגד האנטישמיות.³⁷⁵

ברוח החלטות אלו שלח ועד המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן, במאי 1929, חוזר מיוחד לסניפים על המאבק באנטישמיות, ובדרכנט זומנו אסיפות משותפות של יהודים הררים ולא-יהודים לשם הגברת ההכנה בין תושבי העיר.³⁷⁶ המאבק בהפליית היהודים ההרריים התנהל על רקע 'טיהור' חברי המפלגה, שבמהלכו הוצאו משרותיה רבים מן הפעילים המקומיים בהאשמות של לאומנות, פאן-תורכיות ופאן-איסלמיות.³⁷⁷ מאבקם של היהודים ההרריים נגד הפלייתם נשען אפוא על המוסדות המרכזיים של ברית-המועצות, ועמד בניגוד לשאיפות מורששות בחלקים נרחבים של האוכלוסייה. וכך הועמדו היהודים ההרריים בדאגסטאן בפרק-זמן זה, בדומה לתקופת המרד הגדול במאה התשע-עשרה, בין שאיפות לאומיות של האוכלוסייה המקומית לבין המגמות הריכוזיות של השלטונות במוסקבה ששמשו להם מגן נגד התנכלויות פיסיות, הבטיחו את שוויונם יחד עם שאר האוכלוסייה בקבלה לעבודה ואף דאגו לזכויות ללשון-האם שלהם.

לא שונה בהרבה מן המצב בדאגסטאן הייתה התנהגות השלטונות ליהודים ההרריים ביישובים אחרים של הרפובליקה האזרבייג'אנית. אף-על-פי שהאוכלוסייה היהודית היוותה כמחצית מתושבי העיר קובה, לא פותחה שכונתם ולא היה להם נציג בוועד הפועל של הסובייט העירוני והנפתי, ויהודי המקום פנו בעניין זה ב־1925 במכתב אל אלכסי ריקוב (A. Rykov), שאותו זמן כיהן כיושב ראש מועצת הקומויסארים של בריה"מ (ראש הממשלה).³⁷⁸ פרשת הכלות' היהודיות בקובה,³⁷⁹ שהועלתה בעיתונות המרכזית של ברית-המועצות ואשר עליה הגיבו השלטונות באזרבייג'אן, שלא כבדאגסטאן, במהירות, גרמה לשינוי מסוים ביחסן של הרשויות המקומיות אל היהודים ההרריים. בסובייט הנפתי של קובה הוקמה לשכה לתרבות של היהודים ההרריים, והמפלגה הקומוניסטית של אזרבייג'אן החליטה כי לשכה זו תטפל בצרכיהם הרוחניים של היהודים ההרריים גם ביישובים אחרים של הרפובליקה.³⁸⁰ ב־1929 הופרדה השכונה היהודית מן העיר קובה, והוקם בה סובייט של היהודים ההרריים. ב־1933 שימש אטניל אטנילוב (Atnil Atnilov) יושב-ראש של סובייט זה, והוא המשיך להיקרא סובייט יהודי לפחות עד 1936.³⁸¹ כן ננקטו בפרק-הזמן הנדון צעדים מסוימים לשיפור מצבם הכלכלי של חלק מן היהודים ההרריים, באמצעות סיוע לשיקום משקיהם החקלאיים ועידוד קליטתם כתעשייה ובמלאכה, שאורגנה בקאופראטיבים. על אף המדיניות רבת הסתירות והניגודים, עלה בידי המפלגה הקומוניסטית בשנות העשרים

375 מצוטט על-פי מאגומדוב, 1963, עמ' 130.

376 שם, עמ' 132-133.

377 בוועדת 'הטיהור' של חברי המפלגה הקומוניסטית בדאגסטאן היו רק שני חברים מהאיזור בעוד שהרוכ היו אנשים שנשלחו במיוחד לצורך זה. בין האחרונים היו גם היהודים אמה מיחלסון ומאטורי חאבקין (כרתיקה, 1929). ששימש יושב ראש של ועדת 'הטיהור' בקאזחסטאן וב־1934 הגיע לכירוביג'אן ושם מונה למוזכר המפלגה הקומוניסטית של המחוז האוטונומי היהודי. בין המוצאים משרות המפלגה בדאגסטאן היו גם כאלה שהראשו באנטישמיות (אוסטרובסקי, 1929).

378 אישמאן, עודה, 1926.

379 על פרשה זו עיין להלן, עמ' 142-143.

380 לכ, 1928.

381 אישמאן, 1929; ראקיטינקוב, 1933; פולנר, 1936, עמ' 116.

למצוא לה אחיזה מסוימת בתוך העדה. כמה עשרות יהודים הרריים הצטרפו למפלגה ולתנועת-הנוער הקומוניסטית, ורבים מהם ראו את עיקר פעולתם בתוך העדה.³⁸² קומוניסטים וקומוסומולאים אלה הופיעו בפני השלטונות כמגיני העדה, וקרוב לוודאי שדבר זה העלה את השפעתם ויוקרתם בין אחיהם, ובכך הוכשר חברי-פעילים סובייטי, שנועד למלא תפקיד חשוב בשנות השלושים.

3. בשנות השלושים

בראשית פרק-הזמן השלישי טולטלו היהודים ההרריים טלטה קשה. משהונהגה הקולקטיביזציה עזבו רבים מהם את ההתיישבות החקלאית או הוצאו ממנה, ומשחוסל המסחר נאלצו לא מעטים להתאים עצמם לתנאים החדשים של המשק ולהיות לעובדים שכירים. בעלי-המלאכה התאגדו מחוסר ברירה בקואופראטיבים, שאיבדו את צביונם העצמאי.

במקביל הועבר האלף-בית מעברית, שבו השתמשו היהודים ההרריים, לאלף-בית לאטיני, והורחבה רשת החינוך בטאטיה-יהודית. כן ננקטו צעדים נמרצים לביעור הבערות, שהיתה נפוצה מאוד בקרב העדה. בסוף 1926 ידעו קרוא וכתוב בקרב היהודים ההרריים כדאגסטאן רק 24.6% (נשים 9.8%), ובינואר 1931 הגיע אחוז זה ל-32.6% (נשים 17.2%).³⁸³ הלשון הטאטיה-יהודית הוכרה כאחת הלשונות הרשמיות של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, וגדל באורח משמעותי מספר הפרסומים בה. אך כל הפעילות התרבותית הזאת היתה נתונה בסד הצרכים הסובייטיים המיידים, ועשייה יהודית חורגת דוכאה דיכוי נחרץ. המאבק נגד הדת, שכלל רדיפות נגד כלי-הקודש, החריף והלך. אולם גם הפריחה הכמותית של התרבות הסובייטית בלשונם של היהודים ההרריים היתה קצרת-ימים.

הקולקטיביזציה ורדיפות הדת כהרי דאגסטאן בשנים 1933-1934 עוררו התנגדות נמרצת בקרב האוכלוסייה, שהתארגנה כתנועת מרי נגד השלטון הסובייטי. כתנועה זו היו שני זרמים: הזרם האנטי-בולשביקי הכללי והזרם הדתי, שחרת על דגלו את סיסמת איחוד כל המוסלמים ומלחמה נגד הבלתי-מאמינים. בראשו של הזרם האחרון עמד מצטפא חלילוב, ש'היה אויב מושבע של הצבא [האדום] והיהודים ההרריים'.³⁸⁴ המרד, שדוכא על-ידי יחידות נקודי והצבא, החזיק מעמד ממאוס-אפריל 1934 עד אוקטובר 1935, והוא המריץ את השלטונות ברפובליקה זו לנקוט יד-ברזל כבר ב-1935. אך מעבר לנסיכות המקומיות נפתח ב-1936 מסע נמרץ בגליל צפון הקאווקאז, ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית וברפובליקת-הכרית האזרבייג'אנית נגד עסקנים סובייטיים

382 ב-1 בספטמבר 1924 היו ברפובליקה הדאגסטאנית כסך-הכול 3.362 חברי המפלגה הקומוניסטית, וכתוכם 37 (1.6%) יהודים (סאמורסקי, 1925, עמ' 125), רובם, כנראה, יהודים רוסיים. בסוף שנות העשרים היו בעיר דרבנט כלבר 12 יהודים הרריים קומוניסטים (8 חברים ו-4 מתעמרים), שהיו מאורגנים כתא של א לפי מקומות-עבודה, ועיקר פעילותם היתה מכוונת לבני ערדם (מאגומדוב, 1963, עמ' 131). בשכנתה היהודית של נאלצ'יק מנה התא של המפלגה 10 חברים יהודים, וכן פעל שם סניף של תנועת-הנוער הקומוניסטית, שבו היו רשומים 33 חברים (ק., 1927). כמה עשרות צעירים היו רשומים בסניפי תנועת-הנוער הקומוניסטית במרשבות החקלאיות החדשות, אך הם לא גילו פעילות יחידה (קאמנשטיין, טריבתה, 1928, עמ' 11; איינזשטאט, 1929, עמ' 30; גאנשטאק, טריבתה, 1929).

383 סטאטיסטיקה, 1932, עמ' 505. מתוך מגמה לבער את הבערות התפרסמה ב'זחמחכש', מיום 14 באוקטובר 1929, ידיעה כי ב-20 בחודש יערך כדאגסטאן מפקד של כל היהודים ההרריים בגיל 14-50 של א יודעים קרא וכתוב.

384 אורלוב, 1957, עמ' 233 ועיין גם קתנצוב, 1959, עמ' 77-79.

בהאשמות של 'סטיית לאומניות'³⁸⁵ ממסע זה נפגעו גם עסקני-תרכות סובייטיים בקרב היהודים ההרריים, שנאסרו ונרצחו או מתו במחנות-הסגר סובייטיים. עם המסע נגד 'סטיית לאומניות' מוזגו שבעת הסובייטיים של היהודים ההרריים עם סובייטים אחרים, אף פסקו להיקרא סובייטים יהודיים. מספר בתי-הספר, ששפת ההוראה בהם היתה טאטית-יהודית, הצטמצם והלך והלשון הרוסית הוכנסה להוראה כבר ככיתות הראשונות. עם התרחבות השפעתה של הלשון הרוסית הועבר הכתב של לשון היהודים ההרריים, כמו לשונות אחרות, לכתב קירילי (רוסי), והפעילות בטאטית-יהודית פסקה כמעט לחלוטין ברפובליקה האזרבייג'אנית ובגליל צפון-הקאווקאז.

ערב המלחמה הסובייטית-גרמנית נמצאה אפוא הפעילות התרבותית הסובייטית של היהודים ההרריים בתהליך מתקדם של הצטמקות כמותית, לאחר שבשנים הקודמות צומצמו ביותר תכניה הלאומיים.

ו. הגבורה והשוואה (1941-1945)

1. בחזית ובעורף

המלחמה הסובייטית-גרמנית ב-22 ביוני 1941 באה כהפתעה ליהודים ההרריים, כמו לרכים מאזרחי ברית-המועצות. אך לא יצאו ימים מרובים ותושבי הקאווקאז, ובכללם היהודים, חשו בתוצאותיה העקיפות. לקאווקאז הועברו בתי-חרושת על עובדיהם מאוקראינה ומרוסטוב על הדון.³⁸⁶ וכן האוניברסיטה והמכון הפדגוגי ששכנו בעיר זו.³⁸⁷ אלפי פליטים זרמו לאיזור. בין המפונים והנמלטים היו גם יהודים לא מעטים מבוברויסק, אודסה, קרים ובסאראביה.³⁸⁸ היהודים ההרריים ניצבו אפוא לפני אתגר הסיוע לאחיהם הפליטים, ואמנם הם הכניסו לבתיהם את היהודים שזה מקרוב באו והתחלקו עמם ככול כאילו היו אחים ואחיות מבטן ומלידה.³⁸⁹ יתיה מזו, כדרכנו התארגנה ועדה יהודית מיוחדת, שמטרתה היתה לסייע לפליטים יהודים, כפי שמספר פליט צעיר מפולין:

בטלטולי הדרכים שלי ברוסיה בימי המלחמה, כחתירתי לארץ, הגעתי באחד הימים בשנת 1941 לדאגסטאן... נשארתי תקוע בעיר דרבנט... האדם הראשון שפגשתי... נתן לי תוכנת של בית-כנסת... הראו לי [שם] אדם אחד שאליו עלי לפנות. היה זה חבר ועדת העזרה לפליטים יהודים... היהודי, כבן חמישים, נתן לי פתקה למלון.³⁹⁰

כרם האפשרויות של היהודים ההרריים להושיט עזרה לאחיהם הפליטים הצטמצמו והלכו, כיוון שהמצב הכלכלי בקאווקאז החמיר עם התקבות הצבא הגרמני לאיזור. בחודשים יולי-אוגוסט 1942 פתח הצבא הגרמני במיתקפה על הקאווקאז. הוא כבש את מחוז

385 קארצ'א, 1959.

386 היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 353; קיימאראזוב, 1963, עמ' 7.

387 שם, עמ' 274.

388 חאבין, 1945.

389 שם, שם.

390 יעקב, 1946.

קובאן, התקדם מערכה לכיוון הים השחור, ומזרחה לעבר מרכז-הנפט החשובים של גרוני ובאקו. הצבא הסובייטי נסוג בחופזה, שהזכירה את שנת 1941, ורק תודות להתארגנות מהירה והחשת תגבורת נבלמה ההתקדמות הגרמנית, והגרמנים לא עלה בידיהם להרחיב במידה משמעותית את ראש-הגשר שהקימו בגדה הדרומית של הנהר טרק. באוקטובר ונובמבר של אותה שנה עשו הגרמנים ניסיון נוסף לפרוץ להם דרך לגרוני ולאגוף את הכוחות הסובייטיים, שהתכצרו על הנהר טרק. אולם התוכניות הגרמניות לכיבוש הקאווקאז נשתבשו תודות לניצחון הסובייטי כסטאלינגרד.

אפשר שהמועד המדויק של ההתקפה הגרמנית על הקאווקאז בא בהפתעה מסוימת לפיקוד הסובייטי, אך עוד ב-1941 הוא הניח, כי הגרמנים עלולים לנסות ולפרוץ לעבר מקורות-הנפט החשובים שבאיזור זה. ואמנם נתן הוועד הממלכתי להגנה (GKO) הוראה להתחיל בכיזורו של צפון-קאווקאז על-ידי הקמת עמדות, בניית ביצורים וחפירת תעלות אנטי-טנקיות. בהיעדר מכונות הוטלה עבודה זו על אוכלוסיית האיזור. עשרות אלפי אנשים, בעיקר נשים, זקנים ונערים שלא גויסו, התגוררו בחורף הקשה של 1941-1942 במחפורות וכאוהלים, מזונם מזון רעב ושעות עבודתם מזריחת החמה עד שקיעתה.³⁹¹ עם התקרבות הצבא הגרמני לאיזור הורחבו עבודות הביצורים והקיפו חלקים גדולים מתושבי הקאווקאז. בעבודות הביצורים פותחה תחרות, כנהוג בכרית-המועצות כאותם הימים, ובה השתתפו גם יהודים הררים. בעבודות אלו הצטיין מ' איסאקוב (M. Isakov), שבים-עבודה אחד חפר תשעה מטרים מעוקבים. לפרסום זכה מבצעה של היהודיה מכפר מדז'ליס, או' איסיבה (U. Isaeva), שהתנדבה לעבודת הביצורים. במקום מכסה של חפית שני מטרים מעוקבים ביום הגיעה איסיבה לחמישה-שישה מטרים, ושמה נישא בפי כול. היהודיה טאבאט סאדיקובה (Tavat Sadikova) הצהירה באסיפה רבת-משתתפים, כי היא מבטיחה להגדיל את המכסה היומית של החפירות ולתרום בכך את חלקה להגנת הארץ.³⁹² בזמן המלחמה השתלבו אפוא הנשים של היהודים ההררים במאמץ המלחמתי, ויצאו לעבודות המפרכות של ביצורים במרחק רב מבתיהן ומשפחותיהן. אולם חלקם של היהודים ההררים בלט בעיקר כהגנת האיזור מפני הפעילות הפארטיזאנית הפרו-נאצית.

במתקפה על הקאווקאז שאפו הגרמנים להשיג שתי מטרות: לנתק את הצבא הסובייטי ממקורות הנפט, ולגרום לכניסתה של תורכיה למלחמה לצד מדינות הציר, ובכך לסייע בכיבוש המזרח התיכון. למימוש תוכנית זו השתדלו הגרמנים לנצל את העוינות לסובייטים מצד הקוזאקים בקובאן, ואת הרגשות האנטי-רוסיים של המוסלמים בקאווקאז. עוד בסוף 1938 הצהירו חוגים של מהגרים מקאווקאז, שישבו בצרפת, כי מתגבשת והולכת ברית חדשה בין עמי הקאווקאז וגרמניה, אשר תהרוס את ה'ירדון' המדכא עמים ומגיעה שעת הנקמה ואנו הקאווקאים חייבים להיות נכונים.³⁹³ הגרמנים ידעו לכוון את הרגשות האנטי-סובייטיים והאנטי-רוסיים, והסתייעו בהם כעת התקדמותם לקאווקאז. לאחר כיבוש איזור הקובאן הם הקימו 'מחוז קוואקי', והובאו לשם גנרלים אנטי-בולשביקיים מימי מלחמת-האזרחים כמו פטר קראסנוב (P. Krasnov, 1869-1947) ואנדרי שקורו (A. Shkuro, 1887-1947). לשם עירוד האוכלוסייה המוסלמית הובאו לקאווקאז יחידות של ה-Sonderstab F, שהוקמו עוד ב-1940, הוכשרו לתעמולה וחבלה באזורי האוכלוסייה המוסלמית

391 היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 363-364, 372-367; קיימאראוב, 1963, עמ' 14, 276, 280.

392 שם, עמ' 279, 282; היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 376.

393 אחמטלי, 1938, עמ' 14-15.

כמזרח³⁹⁴ וזכו לתמיכת המופתי הירושלמי.³⁹⁵ ביחידות אלו היו ערכים מן המזרח התיכון, כפי שניתן ללמוד מזכרונותיו של עיתונאי סובייטי, המספר על עדותו של אחד משכויי אותה יחידה:

כל הערכים שלנו היו יוצאי ארצות-מזרח שונות: עבר-הירדן, סוריה, פלסטינה. כל אחד מהם חיפש הרפתקאות פוליטיות, ולכל אחד היתה 'פרוגראמה' משלו. אחד הציע לגרש את האנגלים מעיראק, האחר הכין תוכנית להשמדת היהודים בפלסטינה, השלישי טיפח לו רעיון של 'ערכיסתן הגדולה'.

'כל אלה', מוסר העיתונאי הסובייטי, 'חיו זמן רב בגרמניה, שם למדו את הלשון הגרמנית, וסיגלו לעצמם מנהגים של חיילים, של דיפלומטים ושל פרוכוקאטורים'.³⁹⁶ יחידות אלו והנספחים אליהן סייעו בכיצוע המדיניות הגרמנית בקרב האוכלוסיה המוסלמית בקאווקאז, מדיניות שנועדה לעורר התמרדות כללית נגד השלטון הסובייטי. אמנם מרד פרו-גרמני לא פרץ בקאווקאז, ובחלק מן השטחים הכבושים אף התארגנו יחידות פארטיזאניות אנטי-נאציות, שגם בהן השתתפו יהודים (בתוכם ג' אלחסוב).³⁹⁷ ביטוי ספרותי לשנאתם התהומית של היהודים ההרריים לפולש הגרמני נתן הסופר האידי דוד כרגלסון כסיפורו 'בינות להרים', שכתב ב-1943. שלושה גרמנים שנותקו מיחידתם הנסוגה פרצו לבקתה של יהודי, אשר

היה עדיין דתי במקצת, כמו רבים מן היהודים ההרריים, אדם חמור-סבר ומאופק אפילו כאשר ביטא את הרגשות האבהיים החמים ביותר. את זקנו לא גילח כתער אלא גזז במספרים.³⁹⁸

הם תבעו מהיהודי שיראה להם מוצא ממבוך ההרים, אך הוא סירב. הוא שתק גם לאחר שהוכה עד זוב דם, עד שכדור פילח את ראשו. בנו הפצוע, חייל שבא לחופשה ונקלע לכיבוש הגרמני, התנדב להראות לגרמנים את הדרך. הוא סובכ עמהם שעות על גבי שעות בין נקיקי ההרים, ולאחר שהיה בטוח כי לא ימצאו עוד בכוחותיהם את המוצא מן המבוך, סירב להמשיך ולהובילם, בחינת תמות נפשי עם פלשתים.³⁹⁹ לעומת תגובות מעין אלו של רבים מן היהודים ההרריים, קיבל חלק מן הציבור המוסלמי באהדה את הכובש הגרמני.⁴⁰⁰ כוהני הדת, שזכו לתמיכה ציבורית, עשו כמה מחוות, שנועדו להבליט את שביעות-הרצון מן השלטון החדש. הכולטות שבמחוזות אלו היו בחגיגות הפומביות של קרבן ביי'ים (עיד אל-אד'תה, 'חג הזב'ן). ב-11 באוקטובר 1942 אירגנה המועצה הלאומית הקאבארדינית, שהוקמה על-ידי הגרמנים, חגיגות פומביות שבהן הוגשו תשורות

394 הירשוביץ', 1963, עמ' 243, 286-287, 323.

395 המופתי של ירושלים שלח משלוח מיוחד של ספרי קוראן ליחידות הקאווקאזיות (יחידות קאווקאזיות, 1944, עמ' 30).

396 זאקרוטקין, 1962, עמ' 314.

397 היסט. קאבארדינו-באלקאר, 1967, כרך 2, עמ' 257.

398 כרגלסון, 1947, עמ' 14.

399 המחבר, כנראה, לא הכיר היטב את חייהם של היהודים ההרריים, ולכן נתן לגיבור הראשי את השם גודאשוורילי, שאיננו אופייני אצל בני עדה זו. חרגום לרוסית של הסיפור ראה: כרגלסון, 1957.

400 אישור עקיף לשיתוף-פעולה נתן אחד המהגרים הפוליטיים במערב, שכתב לאחר המלחמה: 'העניין אינו בכך שבני הקאווקאז אהדו את הגרמנים, אלא בכך שכחיתום מעונים על-ידי הכולשביקים, שנטלו מהם את החופש, את הדת, את המסורת והכניסו אותם לקולחוחים, היו נכונים להצטרף עם נשק ביד אף לשטן כדי להילחם בכולשביקים' (דאבלטביי, 1953).

למפקדים גרמניים. חגיגות דומות התקיימו בנאלצ'יק, כ-18 בדצמבר, וכמהלכן הגישו המנהיגים המקומיים לגרמנים סוסים גזעיים, והגרמנים השיבו כמתנות של ספרי קוראן. התעמולה המוסלמית-דתית והאנטי-רוסית, שניהלו הגרמנים בכתב ובעל-פה, מצאה הד בעורפו של הצבא האדום.⁴⁰¹ אי-פה אי-שם התארגנו כהרים כנופיות של עריקים מן הצבא הסובייטי, הם שדרו את האוכלוסיה המקומית ואחר-כך החלו לשרוד גם קולחוזים, הם רצחו 'קומסומולאים ויושבי-ראש של קולחוזים, שסירבו לתת להם מזון'.⁴⁰² הם נהגו 'להתנפל על נהגים יהודים בדרכים, לשרוד חנויות ולרצוח'.⁴⁰³ היו גם שציפו בכליון-עיניים לכוא הגרמנים כדי לרשת את הרכוש היהודי.⁴⁰⁴ לשם מלחמה כנופיות אלו הקימו שלטונות ברית-המועצות 'פלוגות השמדה' (Istrebitel'nyye batal'ony), שתפקידן המוצהר היה לחסל כוחות גרמניים שחדרו לעורף הסובייטי,⁴⁰⁵ אך למעשה הן נלחמו בעיקר בכנופיות של פארטיזאנים אנטי-סובייטיים. ב'פלוגות השמדה'... היו יהודים רבים,⁴⁰⁶ חלקם 'על סוסים אך רובם הלכו כרגל ביערות ובהרים... עם רובים מן הטיפוס הישן ביותר... והם השמידו'.⁴⁰⁷ את לוחמי הכנופיות. 'יהודי ההרים', מספר עז-ראייה, 'התנדבו בהמוניהם ל'באטאליוני הירי' [קרי פלוגות ההשמדה — מ.א.] ובכל פינה בדאגסטאן, בין ההרים הפראים וביערות, הסתובבו כחורי ישראל על סוסים אבירים ללחום בפאשיסטים המוסלמים תושבי המקום'.⁴⁰⁸ כעוד המבוגרים מבני היהודים ההרריים לחמו נגד כנופיות בעורף הסובייטי, לחמו רוב רובם של הצעירים בצבא האדום.

יהודים הרריים גויסו לצבא האדום עוד כימים הראשונים של המלחמה. המגויסים פנו כמכתבים מן החזית לבני הקהילה, ועודדו אותם להתנדב לצבא ולתרום את חלקם כמלחמה נגד האויב האכזר, כפי שעשה זאת ל' שאולוב (L. Shaulov), מנהל לשעבר של בית-ספר בחאסאב-ידוט.⁴⁰⁹ למכתבים אלה היתה, קרוב לוודאי, השפעה על אחדים מצעירי היהודים ההרריים שהתנדבו לצבא. אך על אף תרומתה הבלתי-מבוטלת של עדה קטנה זו למלחמה נגד הנאצים אין אפילו אומדן על מספר הלוחמים, וניאלץ אפוא להשתית דיון זה בעיקר על מעשי גבורה, שמצאו ביטוי, אף אם מזערי, בפרסומים סובייטיים.

לאחר המפלוגות הקשות שנחל הצבא האדום כראשית המלחמה, הגיעו יחידות הצבא הגרמני לשערי מוסקבה. לכיבושה היתה משמעות פוליטית ואסטרטגית רבה, ואחת מנקודות-המפתח למוסקבה היתה העיר איסטרה (Istra). הקרבות בסביבותיה היו קשים ואכזריים, והשריון הרוסי נשחק. באחת היחידות, שהשתתפו בקרב זה, היה השריונאי אליק מורדכיב. מורדכיב שירת בשירות סדיר, וערב המלחמה סיים בית-ספר לשריון. בקרב ליד איסטרה הוא דרס בשרשראות הטאנק שלו שני תותחים אנטי-טאנקיים, השמיד בכינון ישיר ארבעה טאנקים ודג עשרות חיילים

401 יחידות קווקאזיות, 1944, עמ' 30; דאלין, 1957, עמ' 244-252. הגרמנים פרסמו עתון בשם 'גאזאכאט' (ג'יאד) שנעד לאוכלוסיה המקומית (כאבאיב, 1961, עמ' 21).

402 ריאיון עם יחיאל אבראמוב, עמ' 42.

403 ריאיון עם י' שלומוב בבאר-שבע, ביום 28 במארס 1977.

404 שלמה, 1975.

405 קיימאראזוב, 1963, עמ' 268-271.

406 יעקב, 1946. גם אחד המרואיינים הדגיש, כי ב'פלוגות השמדה' היו הרכה מאוד יהודים קשישים. 'אפילו אחד מקרובי היה בהן'. (יחיאל אבראמוב, עמ' 42).

407 יעקב, 1946.

408 שם, שם.

409 ואגאבוב, 1967, עמ' 239.

גרמניים. הקרב התנהל בטווח קצר, ופגז האוייב הצית את הטאנק של מורדכייב, אך במקום למלט את נפשו הוביל מורדכייב את הכלי הנוער על מיפקדה של האוייב והתפוצץ יחד עם עשרות קצינים גרמנים, בחינת תמות נפשי עם פלשתים. על התעוזה וההקרבה הוענק לאליק מורדכייב אות-הצטיינות על שם לנין, שהוא האות השני בחשיבותו בכרית-המועצות.⁴¹⁰

מיום 10 בינואר 1943 התנהלו קרבות אכזריים ברחובותיה של סטאלינגראד. אחת ההצטלבויות החשובות, שהפכה לסמל ההקרבה והקטל, שבה מתנשאת היום אנדרטה לזכר הנופלים, היתה חל-מאמאי (Mamaev kurgan). החל נכשב בקורבנות רבים, והוחזק במשך מספר ימים על-ידי חמישה חיילים, ביניהם היהודי מארק שמאייב (M. Shamaev). מארק נולד בשכונה היהודית של קובה. אביו היה שכיר-יום, ומארק יצא לעבודה בגיל צעיר כדי לסייע לפרנסת משפחתו. הוא עבד בכית-חרושת לשימורי-דגים והיה פעיל בתנועת-הנוער הקומוניסטית ('קומסומול'). מקובה היגר שמאייב, בדומה לצעירים אחרים, לבאקו, ובה עסק, בין השאר, בתרגום מאזרכייג'אניט לטאטית-יהודית כשביל הוצאת-הספרים הממלכתית. כפרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית גויס ושירת ביחידת נקור"ד (שירות הביטחון הפנימי), אך שירות זה לא היה לרוחו, וכאפריל 1942 ביקש העברה ליחידה לוחמת. בקרב האכזר על חל-מאמאי כסטאלינגראד נדרג מפקד היחידה, ושמאייב נטל על עצמו את הפיקוד והגן בהקרבה על החל עד שהגיעה תגבורת.⁴¹¹ באורח דומה נהג גם יוחנן סולומנוב, שבאחד הקרבות נהרגו מפקדיו. הוא נטל את הפיקוד, ובקרב פנים אל פנים, תוך גילוי תושיה ועורמה, עלה בידי היחידה בפיקודו להרוף את הגרמנים ולשחרר מידיהם כפר.⁴¹²

לפרסום רב כדאגסטאן זכה הרופא א' איסיב (A. Isaev), אשר הוצנח ביחידת צנחנים בעורף האויב.

בזמן הסתערות על ישוב נפצע איסיב, אך המשיך למלא עד הסוף את תפקידו כרופא. אף-על-פי שהיה זכ דם וכוחותיו כלו והלכו, הוא חבש פצועים, ביצע ניתוחים וסירב לנוח. אולם המאמץ העל-אנושי גבר על הרופא הפצוע.⁴¹³

מעשי-גבורה מעטים אלה של יהודים הרריים, שבמקורות סובייטיים הם מכונים על-פירוב טאטים, הם רק חלק זעיר מתרומתה של עדה יהודית קטנה זו למלחמה נגד הנאצים, שבה לא נעדר גם מקומן של נשים.

במיפקדה של הארמיה השישים-ושתיים, בפיקודו של הגנרל ואסילי צ'ויקוב (V. Chuikov, 1900-1982), שירתה הקשרית ורה חנוכייבה (Vera Khanukaeva), שעברה דרך-קרבות ארוכה עד לרומניה. כקשרית קרבית שימשה גם אסיה אבראמובה (A. Abramova), אף היא בת ליהודים ההרריים.⁴¹⁴

בין כ-150 לוחמים יהודים, שזכו לאות-ההצטיינות הגבוה ביותר של גיבור כרית-המועצות, היו גם שני יהודים הרריים, איסאי (ישעיהו) אלעזרוב (Isai Illazarov) ושתיאל אבראמוב (Shatiel Abramov).

410 קיימאראזוב, 1963, עמ' 425-426; אליקברוב, 1959, עמ' 25; היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 366.

411 קריגר, 1978, עמ' 246-252.

412 פולינבסקי, 1943.

413 אליקברוב, 1959, עמ' 25-26; קיימאראזוב, 1963, עמ' 426.

414 אליקברוב, 1959, עמ' 58; קיימאראזוב, 1963, עמ' 430, 448; ואגאבוב, 1967, עמ' 227; קראבצוב, 1971.

ישעיהו אלעזרוב (1920-1944)
גיבור ברית המועצות

מוצאה של משפחת אלעזרוב מכפר חאסאב-יורט, שבו נולד איסאי ב-1920. עד לפרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית עבד איסאי כפועל בבית-חרושת לנעליים בדרבנט. בכחור גבוה וצנום זה, בעל הכתפיים הצרות, איטי בתנועתו ובדיבורו לא ניכרו תכונות מיוחדות של גיבור. בשלהי 1941 עבר אלעזרוב את טבילת-האש בקרבות עקובי-הדם ליד מוסקבה, שם גם נפצע, ולאחר החלמה קצרה חזר ליחידתו והשתתף בקרבות הקשים של קורסקאיה-דוגה (Kurskaia duga). על התנהגותו של אלעזרוב בקרבות אלה נכתב בעיתון היחידה:

תוך התקדמות של אחת מיחידות-המשנה חלה בה מבוכה... כאשר האויב השגיח בכך פתח באש כבדה של מקלעים ומרגמות על שורת המסתערים המקורקעת. מן המצב הקשה הוציאו את היחידה רב-סמל איסאי אלעזרוב ורב-טוראי טרופימוב (Trofimov).

בקרב זה נפצע אלעזרוב בשנית, אך גם הפעם חזר לשורות הלוחמים. הוא הוביל את יחידתו הקטנה באחד הרגעים הקריטיים שתוארו בעיתון החזית:

ההתקפה החלה עם שחר... כרגע זה החל לשטוף ברד של עופרת ממקלע של האויב, שניעור באחד האגפים, ואחריו מקלע נוסף. שורת המסתערים קורקעה. מפקד היחידה נפצע. דקות מכריעות של הקרב חלפו והלכו. מישהו היה חייב להתרומם על אף אש התופת... ונועזים כאלה נמצאו... קדימה לוחמי הגבארדיה! נשמעה קריאת הקרב של הקומוניסטים איסאי אלעזרוב וניקולאי חומאקוב (Khomakov).

תודות לקריאת-עידוד זו נמשכה ההתקפה והאויב הוכרע, אך אלעזרוב נפצע בשלישית. שוב באו ימים ושבועות של כתי חולים, שלאחריהם חזר אלעזרוב לקו הראשון ויחידתו עמדה להשתתף בהתקפה על קו גרמני מבוצר, בסביבות העיר ויטבסק (Vitebsk). הגרמנים היו מחופרים היטב,

בעוד מסתורם היחיד של המסתערים היו קני-סוף. את חלקו של אלעזרוב בקרב זה תיאר מפקדו בזו הלשון:

כאשר הפלוגה החלה בהסתערות וקרבה לתעלות האוייב ... פתחו הגרמנים באש כבדה של מקלעים ומרגמות. משימתה של הפלוגה לפרוץ את קווי ההגנה ... עלולה היתה להיכשל. ברגע מסוכם ומכריע זה, כאשר כל שנייה עלתה בחייהם של לוחמים, נטל על עצמו אלעזרוב את הפיקוד וציווה להמשיך בהסתערות. תוך גילוי אומץ-לב וגבורה בלתי-רגילים ויכולת מבריקה להנהיג את היחידה בקרב, הפיח אלעזרוב בלוחמים כוח ניצחון. בקריאה 'בעד המולדת' פרץ אלעזרוב קדימה [כראש הפלוגה]. כמוהו עשתה כן כל הפלוגה כאיש אחד, ותוך קרב כידוניים פרצה לתעלות האוייב. האוייב שלא עמד בלחץ ... החל לסגת כבהלה. אנשי אלעזרוב התקדמו לתוך התעלות, ובקרב מגע השמידו את הנותרים בהן ... בסערת הקרב פקד אלעזרוב להסתער על קרבת-התעלות השני, וגם קו זה נכבש. כרודפה אחר האוייב הנסוג הגיעה הפלוגה עד היישוב קארטאשי (Kartashi) ... וגם ככשה אותו.

כמיצב זה נפצע אלעזרוב ברביעית, אך כעבור כחודש חזר שוב ליחידתו והמשיך בדרכו הקרבית עד למרחבי לאטביה. כאן השיגהו כדור-מוות בכפר קירקאלי, שם נקבר בקבר-אחים בספטמבר 1944. על התעוזה והתושיה בקרב ליד ויטבסק הוענק לאיסאי אלעזרוב, ב-24 במארס 1945, התואר של גיבור ברית-המועצות.⁴¹⁵

שתיאל אבראמוב היה מבוגר מאיסאי אלעזרוב בשנתיים. הוא נולד בדרכנט בשנת 1918. סיים בית-ספר תיכון במאחאץ'קאלה (Makhach-Kala) ב-1938, וכשפרצה המלחמה למד במכון לפיתוח תעשיית הנפט בעיר גרווני. בראשית המלחמה התנדב אבראמוב לצבא האדום. לאחר שעבר אימון קצר נתמנה למפקד מחלקת רובאים (vzvod). טבילת-האש של אבראמוב היתה בקרבות-הבלימה הנוראים, בסביבות הנהר דוניץ הצפוני. מן המשימות הקשות שביצעה יחידתו היתה העברת תחמושת מגדה אחת של הנהר אל הגדה האחרת. באחת הצליחות נתגלתה היחידה לאוייב ונפתחה עליה אש כבדה. אך אבראמוב שהיה פצוע לא איבד את עשתונותו, אלא הסתער כראש אנשיו על מקורות הירי וחיסלם. תגובה זו חרגה מדוקטרינת-הלחימה הסובייטית, והיתה פועל-יוצא מתושייתו של אבראמוב. לאחר חודשים בבית-חולים חזר אבראמוב לשורות הלוחמים, ופיקד על מחלקת סיור בחזית סטאלינגרד. ב-18 בספטמבר 1942 נשלח אבראמוב כראש מחלקתו מאחרי קווי האוייב. בחסות הלילה הם עברו את כיצורי הגרמנים, וריססו את תעלות האוייב בצרורות רימונים. לאחר רגעים של מכוכה התארגנו הגרמנים מחדש, ופתחו באש תופת על מחלקת הסיור. אבראמוב הורה לפיקודיו לסגת בקבוצות קטנות, בעוד הוא עצמו ועימו סייר וחובשת נשאים אחרונים בשטח. תוך הנסיגה נפצעו רבים מפיקודיו של אבראמוב, והוא הורה להוציאם משדה-הקטל בעוד הוא נותר לבדו, אף-על-פי שגם הוא היה פצוע. לאחר שחלפה יממה ושתיאל אבראמוב לא שב ליחידתו הוא נרשם כחלל, אך באותה עת שכב אבראמוב כסמוך לעמדות הגרמנים מתבוסס בדמו, כשהכרתו מיטשטשת והולכת. כעבור שעות רבות גבר רצון-החיים על הפציעה, ועלה בידו לאזור כוח ולהגיע לקווי הצבא האדום. על התנהגותו בקרב זה הועלה שתיאל אבראמוב לדרגת סגן, ולאחר ששב מבית-חולים פיקד על פלוגה.

אחד הקרבות האכזריים, שעל מיצבו בו הוענק לאבראמוב אות-ההצטיינות 'הכוכב האדום',

415 שורטאנוב, 1969; היסט. קאברדינו-באלקאר, 1967, כרך 2, עמ' 267.

היה ליד העיר איזיום (Izium). כ־35 ק"מ דרומית לעיר היה משלט גרמני מבוצר, שאותו ניסו לכבוש בלא הצלחה פעמים אחדות. פלוגתו של אבראמוב נצטוותה לכבוש את המשלט, אך תוך ההסתערות הפסיקו לפעול כמעט כל תת־המקלעים שנמלאו בחול. אבראמוב, שהוכיח את תשייתו כמעבר הדוניץ ב־1941, צייה גם הפעם על יחידתו להמשיך בהסתערות תוך שימוש ברימונים, ואכן גם הפעם הוכיחה גישתו של אבראמוב את יתרונה והמשלט נכבש. בקרב זה נפגע אבראמוב בשלישית, אך סירב להתפנות והמשיך בלחימתו.

ב־1944 ניהל הצבא האדום קרבות קשים על נהר הדניסטר (Dnestr). הצבא האדום הקים מספר מובלעות זעירות על הגדה המערבית של הנהר, שכותרו בכוחות גרמניים עדיפים. אז החליט אבראמוב למשוך את האש על יחידתו, כדי להקל את הלחץ מיחידות אחרות, ותודות לכך עלה בידי היחידות הסובייטיות להחזיק מעמד במאחז המערבי שנים־עשר ימים תמימים עד שהגיעה תגבורת. כעד גבורתו בקרב זה הוענק לשת־אל אבראמוב האות 'בעד מלחמת המולדת הגדולה'. בדרירה של הצבא האדום מערבה השתתף אבראמוב בצליחת הוויסלה, ובעד השתתפותו בקרבות אלה זכה באות 'הדגל האדום'. ואולם המיבחן העיקרי לדרכו הקרבית היה בעיר הפולנית פוזנאן ('Poznan'). הגרמנים ביצרו היטב את העיר, והתקפתו של הצבא האדום בפברואר 1945 נתקלה בקשיים רבים. התותחים לא הצליחו לפצח את העמדות המבוצרות. בפיקודו של אבראמוב נשלחה יחידה קטנה לחדור במפתיע לביצורי האוייב. שת־אל אבראמוב בראש קבוצת לוחמים זעירה חדר לעמדות הגרמניות המבוצרות, והתקיף את הטנקים ברימוני־יד. כעבור זמן קצר התאוששו הגרמנים ופתחו בהתקפת־נגד, אך אבראמוב חילק את כוחותיו לקבוצות קטנות של ארבעה־חמישה חיילים, שפעלו במפתיע והוציאו את כוחות האוייב משיווי־המשקל.

פעילות זו נשאה פרי, ואחד הביצורים במבואות העיר נכבש. אך הגרמנים התבצרו בתחנת־השידור, ששכנה במצודה העיר. אבראמוב הפצוע ניצל את ההישג שבניצחון הראשון והמשיך בתקיפת המצודה, כשאליו מצטרפים כוחות נוספים. תוך כדי התקפה נפל המפקד של הכוח התוקף, והפיקוד עבר לשת־אל אבראמוב, שהועלה לדרגת סרן.

המצודה היתה מוקפת חומות עבות ותעלות עמוקות, והניסיונות שנמשכו במשך שני לילות לחדור אליה לא הביאו לידי תוצאות. אבראמוב נטל עימו שנים־עשר איש והחליט לעבור את החומה עם שחר תוך הטעיית הגרמנים. חדירתו לתוך המצודה באמצעות סולמות־חבלים הצליחה, וקומץ הלוחמים לחמו בין החומות על כל שעל אדמה, על כל עמדה ועמדה. על התנהגותו של אבראמוב בקרב זה כתב מפקדו:

תוך פיתוח ההצלחה שהושגה כבש אבראמוב את החורש. שבו נמצאו אנטנות השידור, שהיו המשען העיקרי בין המגדל השלישי והרביעי [של המצודה]. הוא עשה זאת תוך ניצול הטנקים, שהופרדו מיחידות הרוכאים והועברו לקטע שבו לחם אבראמוב. היחידה של אבראמוב חדרה כטריז בין המגדל השלישי והרביעי, ובלי לאפשר לאוייב להתאושש, תוך הסתערות רצופה מצדדים שונים, השתלטה על המגדל הרביעי וכך חצתה את כוח האוייב לשניים. באחד הרגעים של קרב זה נקלע הסרן אבראמוב למצב קשה ביותר. התנפלו עליו שישה גרמנים, אך תוך קרב נואש של כידון ורימונים עלה בידי אבראמוב להפיל חמישה מהם, ואת השישי שבה. במהלך הקרב האכזרי במצודה של פוזנאן הפילה היחידה של אבראמוב כארבע מאות חללים גרמניים ויותר מ־1,500 נשבו. כן נפל לידי הצבא הסובייטי שלל רב.

שתיאל אבראמוב (נולד ב-1918)
גיבור ברית-המועצות

תרומתו של אבראמוב בשיחרור פוזנאן ב-23 בפברואר 1945 זכתה לציון, וב-31 במאי אותה שנה הוענק לו התואר של גיבור ברית-המועצות.

שתיאל אבראמוב המשיך בדרכו הקרבית ונפצע כשביעית ליד שפיר (Speyer). אך לאחר החלמה קצרה שב ליחידתו, שעזימה הגיע עד לברלין, והשתתף בכיבוש הרייכסטאג.⁴¹⁶ שתיאל אבראמוב היה לא רק לוחם ללא-חת, אלא גם יהודי גאה, ועל כך עשויה להצביע עובדה קטנה. ברוב הפרסומים הסובייטיים צוינה לאומיותו של אבראמוב כבן העם הטאטי, ומשום כך לא נכלל שמו ברשימת גיבורי ברית-המועצות היהודים, שפורסמה בכתב-העת האידי 'סאוועטיש היימלאנד'. אך לאחר שהדבר נודע לאבראמוב, המתגורר כיום בגרוזני ומרצה במכון לנפט, הריץ מכתב למערכת כתב-העת, וביקש להכליל את שמו ברשימת היהודים גיבורי ברית-המועצות.⁴¹⁷

חלקם של היהודים ההרריים, כמו של היהודים בכלל, מוזכר בפרסומים הסובייטיים רק בדרך אקראי, ואף זאת על-פירוב בציון שמדובר בטאטים. אך דומה כי די בדוגמאות המועטות כדי להוכיח, שקהילה זעירה זו הצטיינה בתעוזתה ובנחישות-דעתה להילחם כפולש הגרמני,⁴¹⁸ שלא כחלק מהאוכלוסיה הסובבת, שקיוותה לחידוש חייה הלאומיים והדתיים כחסות השלטון הנאצי. נחישות זו ינקה, כנראה, גם מתחושה אינסטינקטיבית, שהשלטון הגרמני עלול להביא רק חורבן והרס בלבד.

416 פטרברוט, 1968; קימאראות, 1963, עמ' 443; אליקברוב, 1959, עמ' 46; פופוב, 1970; היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 403.

417 פריבלודה, 1970.

418 יהודים בקאוקאז, 1943.

2. לנוכח השוואה

מן הראוי לבחון את מצבם של היהודים ההרריים לנוכח השוואה משתי זוויות-ראייה: מבחינת הגישה הגרמנית כלפיהם, היא הגישה העקרונית-גזעית, ומבחינת ההתרחשויות בשטח.

ב-1941, שנת הפלישה הגרמנית לכרית-המועצות, פירסם 'המכון לחקר הספר וארצות-חוץ' (Insitut für Grenz und Auslandsstudien) חוברת 'לשימוש המנגנון' כשם 'רשימת הלאומים, העמים והשבטים של האזורים שהיו בעבר כרית-המועצות'. בחוברת זו צוינו היהודים ההרריים ביחד עם יהודי גרווייה כשבט יהודי.⁴¹⁹ בחוברת דומה, שעובדה על-ידי ד"ר גרהארד טייך (Gerhard Teich) וד"ר היינץ רובל (Heinz Rubel) והוצאה לאור ב-1942 על-ידי מפקדת הס"ס של הרייך, המשרד לגזע והמכון לחקר הספר וארצות-חוץ, הוגדרו היהודים ההרריים ויהודי גרווייה כ'תערובת של הגזע המזרחי גם גזעים שונים של הודו ואסיה הפנימית, ועם עוד גזעים רבים בלתי-מוגדרים'. אליבא דאותה חוברת, היהודים ההרריים 'הם שבט יהודי שהיגר לדאגסטאן באמצע המאה השמינית לערך'.⁴²⁰ משתמע אפוא, כי מבחינה עקרונית לא ראו מחברי החוברת הבדל בין היהודים ההרריים לבין היהודים האירופיים.

ערב הפלישה הגרמנית הגדולה לקאווקאז הוציא ראש משטרת הביטחון ושרות הביטחון של ס"ס (ס"ד) חוברת-הדרכה מיוחדת על הקאווקאז והעמים המאכלסים אותו. בחוברת זו הוקדש גם פרק ליהודים, שאותו מסכם מחברו כלהלן: 'כלא הבדל לנוכחותה של דיעה זו או זו [בכרך מוצאם של יהודי הקאווקאז] יש לראות את היהודים הקאווקאזיים, הן הללו שהיגרו לשם מקרוב [הכוונה ליהודי רוסיה] והן היהודים הקאווקאזיים, כגוף זר במרחב'.⁴²¹ כאן משתקפת עמדת משטרת הביטחון והס"ד, שראתה בכל היהודים של האיזור יסוד מזיק, אך שאלת ההגדרה של גזע היהודים ההרריים לא היתה ברורה באורח חד-משמעי לכל זרועות השלטון הנאצי.

בעיית השתייכותם הגזעית של היהודים ההרריים התעוררה, כנראה, אצל השלטונות הגרמניים בעיקר בקשר לטיפול בקבוצות יהודים בצרפת. בצרפת טענו מספר משפחות של יהודי גרווייה⁴²² וכמאה יהודים מיוצאי בוכארה, איראן ואפגאניסטאן, כי הם גרוזים או ג'וגוטלים בני דת משה.⁴²³ בזכות טיעון זה, שנתקבל על חלק מזרועות השלטון הגרמני, מנימוקים תועלתיים-מדיניים, ניצלו כמה מאות יהודים בצרפת הכבושה, אך הוא המריץ את זרועות השלטון הגרמני לכדיקה יסודית של השתייכותם הגזעית של יהודי האזורים האלה, ובכללם היהודים ההרריים.

ב-7 בנובמבר 1942 העביר משרד-החוץ למנהל המשרד למדיניות הגזע של המפלגה הנאציונאל-סוציאליסטית את חוות-דעתו של פרופ' אוילר (Euler), שבו קבע, כנראה, כי יהודי איראן, אפגאניסטאן וקאווקאז אינם בני הגזע היהודי.⁴²⁴ ב-7 בינואר 1943 השיב מנהל המשרד הנ"ל, כי הוא רוחה מכול-יכול את טיעונו של אוילר לגבי יהודי איראן ואפגאניסטאן, ועל השאלה האם יש לטפל ביהודים ההרריים של הקאווקאז כמו ביהודים, עוד אביע את דעתי המסכמת.⁴²⁵ ואמנם

419 רשימה, 1941, עמ' 60-61.

420 טייך, 1942, עמ' 89.

421 קאווקאז, 1942, עמ' 64.

422 עדות על מצבן של משפחות יהודי גרווייה בצרפת של וישי ראה אילגולאשוילי, 1967.

423 עיין אטשילר, 1967.

424 תזכירו של פרופ' אוילר לא עלה בדינו למצוא, אך ניתן ללמוד על עמדתו מן ההתייחסות אליו.

425 ראה נספחים.

החלוקה האדמיניסטרטיבית בתקופת מלחמת העולם השנייה

באותו יום פנה מנהל המשרד למדיניות הגזע של המפלגה אל 'המכון לחקר הספר וארצות-חרץ' וביקש את חוות דעתו בדבר מוצאם הגזעי של היהודים ההרריים. על פינייה זו השיב גרהארד טייך ב-27 בינואר 1943, בתזכיר שבו דחה מכול וכול את טיעוניהם של ד"ר ו' הולץ (W. Holtz) ופרופ' אוילר, וטען, כי 'היהודים הקאווקאזיים [הכוונה ליהודים הגרוזיים וההרריים כאחד — מ.א.] הם יהודים לכל דבר'.⁴²⁶ ההוכחות מפאריס של היהודים הגרוזיים, יהודי איראן והיהודים האפגאניים שהם אינם מבני גזע יהודי, הועברו גם לחוות-דעתו של פרופ' ג' קיטל (G. Kittel) לאוניברסיטת טיבינגן (Tübingen). ב-16 בפברואר 1943 ניסח קיטל תזכיר בעניין זה, שאותו סיכם בזהירות 'מדעית' אופיינית לכותבו: 'קיימת... הצדקה ליחס מיוחד כלפי היהודים הקאווקאזיים. לגבי היהודים האיראניים אין בסיס איתן לכך. היהודים האפגאניים נמצאים בערך במצב-ביניים בין השנים'.⁴²⁷ 'באשר ליהודים ההרריים בקאווקאז', כתב מנהל המשרד למדיניות הגזע בלשכת המפלגה הנאצינאל-סוציאליסטית, ב-22 בפברואר 1943, כלהלן:

בעניין היהודים ההרריים בקאווקאז אין אחידות דעים. היהודים, כידוע, רואים כיהודים ההרריים יהודים. עד כמה שידוע לי הם נחשבים ליהודים גם בעיני הסובייטים... אני בדעה

426 ראה נספחים.

427 ראה נספחים.

כי את השאלה, האם יש לראות ביהודים ההרריים יהודים ניתן להבהיר רק באמצעות מחקר מפורט במקום. לכן, לפי עניות דעתי, בינתיים יש לדחות את ההכרעה בדבר הטיפול ביהודים ההרריים. עד כמה שידוע לי זו גם עמדת משרד הביטחון הראשי של הרייך.⁴²⁸

הדים לחוסר הבהירות של הגרמנים לגבי היהודים ההרריים הגיעו לאוזני בני העדה בימי המלחמה או לאחריה. רוח כתובם הסיפור, כי הגרמנים שלחו מברק לברלין כשאלה כיצד לנהוג כלפיהם, ועל כך נתקבלה תשובה זו: 'אין שום הבדל בין כלב לבן לכלב שחור. לכלב — מות כלבים'.⁴²⁹ אך מעבר לגישות העקרוניות של הגרמנים בדבר יחסם כלפי היהודים ההרריים קבעה התנהגותם כשטח.

ביישובים שבהם התגוררו יהודים הרריים, יחידים או קבוצות קטנות, לצדם של יהודי רוסיה לא הכדילו הנאצים בין העדות, ויהודים הרריים נרצחו ביחד עם יהודי רוסיה התושבים או הפליטים, שהגיעו למקום בזמן המלחמה.⁴³⁰ ישובים שבהם ישבו יהודים הרריים בנפרד מאחיהם הרוסיים היו רק בחצי-האי קרים (Krym) ובקאווקאז.

במסגרת ההתיישבות הסובייטית החקלאית המתוכננת עברו גם יהודים הרריים לקרים. רבים, כנראה, ישבו בכפרים מעורבים עם היהודים האשכנזים, אך בכפר אחד לפחות היה קולחוח, שרוב חבריו או כולם היו יהודים הרריים.⁴³¹ קולחוח זה נשא את שמו של הבלשביק הארמני סטפאן שאומיאן (S. Shaumian, 1878-1918), אחד מתוך עשרים ושישה הקומיסארים של באקו, שנרצחו ב־20 בספטמבר 1918. תושבי הקולחוח לא הצליחו, כנראה, להימלט עם התקדמות הצבא הגרמני לקרים בסתיו 1941, כפי שעשו חלק מיהודי הקולחוחים האחרים.⁴³² בשלב הראשון של השמדת יהודי קרים לא השגיחו הגרמנים בקולחוח שאומיאן הזעיר ותושביו היהודים, אך אחד מתושבי הכפר 'דאג' להודיע על כך לרשויות המתאימות, כפי שהדבר משתמע מדיווח מפקד נפת בפאטוריה (Evpatoriia) ב־16 במארס 1942:

דיווח למיפקדת השדה, על-ידי תושב הקולחוח שאומיאן, כי במקום זה נמצאים עדיין 114 יהודים. מדובר כאן ביהודים הרריים, המכונים טאטים. הם תושבו שם בעזות כסף אמריקאי בשנת 1939.⁴³³ המקום לא צויין עדיין על המפה... והוא נמצא בערך 3-4 ק"מ מזרחה

428 ראה נספחים. באוגוסט 1944 הגיש הקראי מיכאל קובשאנלי (M. Kowschanly) תזכיר מפורט (14 עמ') לשלטונות הגרמניים על יהדותם של הקרמז'אקים והיהודים ההרריים. הוא סיים את התזכיר כדלהלן: 'היהודים ההרריים של הקאווקאז רואים עצמם ישראלים טהורים ולא יהודים. הם נעלבים מאוד כאשר מכנים אותם יהודים ולא ישראלים' (ארכיון יד ושם. JM/4473/2695805). הכותב ביקש להוכיח, כי אין לנהוג ביהודים ההרריים כפי שנוהגים ביהודי רוסיה. ואכן קרב הצבא הגרמני בקאווקאז היתה נפוצה דעה, כי היהודים ההרריים הם אֲרִים טהורים בני הדת הישראלית. עיין על כך: קרן, 1951, עמ' 126-127.

429 שלמה, 1975.

430 קרן, 1944; טולסטור, 1943; טולסטור, המשמר, 1943.

431 על ההתיישבות החקלאית ראה להלן, עמ' 275-276.

432 קרן, 1973, עמ' 148-150.

433 מועד התיישבותם של היהודים ההרריים ככפר זה איננו מדויק, וזאת משני טעמים: (א) ב־1939 לא הייתה כבר התיישבות יהודים חדשה בקרים; (ב) הגיונית לא פעל כבר בכרית-המרוצות.

מפורפריבקה... בשיתוף-פעולה עם הס"ד התשובו מחדש [משמע הושמדו] תושבים אלה.⁴³⁴

השמדת יהודי קולחוז שאומיאן היתה, עד כמה שידוע, הרצח הראשון של קבוצה גדולה של יהודים הרריים, שלא בקשר ליהודים הרוסים, ומתוך מודעות מפורשת של הגרמנים שמדובר ביהודים ההרריים אך לא היה זה הרצח האחרון.

ב-23 ביולי 1942 כבש הצבא הגרמני את העיר רוסטוב על הרון, ופתח בהתקפה נרחבת בקאווקאז. ב-8 באוגוסט נכבשה העיר מאיקופ, וב-14 קיסלובודסק. ב-25 באוגוסט צעדו יחידות הוורמאכט ברחובותיה של מוזדוק (Mozdok), וב-10 בספטמבר בנובורוסיסק (Novorossiisk). כאן נכלמה לזמן-מה התקדמותו המהירה של הצבא הגרמני, אך כעבור חודשים הם חידשו את התקפתם, וב-28 באוקטובר נכבשה העיר נאלצ'יק, ולאחריה כמעט כל שטחה של הרפובליקה האוטונומית הקאבארדינו-באלקאריה.⁴³⁵ מכאן לא עלה בידי הוורמאכט להתקדם דרומה ומזרחה, ותודות לכך לא נמצאו הריכוזים העיקריים של היהודים ההרריים תחת הכיבוש הגרמני. בשטחי הקאווקאז שנכבשו היו בעיקר שני ריכוזים של יהודים הרריים: האחד בכפרי ההתיישבות החקלאית הסובייטית שבקירבת העיר מוזדוק, והאחר בעיר נאלצ'יק. באיזור מוזדוק, שנכלל משנת 1936 ברפובליקה האוטונומית הצפון-אוסטינית שנוסדה אז, נמצאו שני כפרים, בוגדאנובקה (Bogdanovka) ומאנז'ינסק — Manzhinsk (קודם-לכן גאנזשטאקובקה), שרוב תושביהם היו יהודים הרריים. כן ישבו יהודים בכפרים נוספים שבסביבה. יחסם של הגרמנים אל היהודים ההרריים בשני ריכוזים אלה לא היה אחיד.

בימי הקרבות בקאווקאז התרכזו בכפר בוגדאנובקה משפחות של יהודים הרריים מכפרי הסביבה, שביקשו להסתופף יחד עם בני עדתם בזמן הקשה, והאוכלוסיה היהודית בו היתה גדולה אפוא יותר מאשר ערב המלחמה. הכפר נכבש בראשית ספטמבר 1942, והחיילים הגרמניים לא הבחינו בימים הראשונים של הכיבוש בין תושבי היהודים והלא-יהודים. הם נהגו לפקוד את בתי האיכרים ולשדוד עופות, בהמות, חזירים ודברי-מזון אחרים. אך תוך זמן קצר נמצאו שכנים שהסבירו לגרמנים, כי רוב תושבי הכפר הם יהודים. מעתה החלו הגרמנים לנהוג כאכזריות-יתר כלפי היהודים ההרריים וכל אי-ציות לפקודותיהם גרר עמו הוצאה להורג. תופעות ספוראדיות אלו ציינו את השלב הראשון של הכיבוש, ואולם סמוך לימים הנוראים הגיעה לכפר יחידה חדשה, כנראה מ'עוצבות המיבצע' שפעלו באיזור, ובערב יום כיפור תש"ג (20 בספטמבר 1942)

הכניסו את כל יהודי הכפר לבניין המועדון, נעלו אותם, והעמידו שמיה מוגברת סביב לבניין. בבוקר למחרת... נלקחו תחת משמר ככד גברים חזקים ונערים, נתנו להם אתים והכריחו אותם לנקות את הבור [שהיה סמוך לכפר]... בשעה שתיים-עשרה בערך הם נורו... בשעה שתיים בקרוב הובלו להורג שאר היהודים — זקנים, נשים וטף. עדי-ראייה סיפרו, שהזקנים... הלכו תוך תפילה, וראשי רובם עטויים טליתות. בהתחלה נשמעו בכי ילדים ואנקות נשים, שילדיהן נלקחו מהן... לאחר-מכן פסק בכי הילדים ונשמעו צורות מנשק

434 מיקרופילם של התעודה שמור כארכיון יד ושם, מספר JM/2996. המספר המקורי של התיק הוא: Bundesarchives Koblenz, RH 23/V. 74

435 היסט. קאבארדינו-באלקאר. 1967, כרך 2, עמ' 251-255.

אוטומאטי. ירו הרבה זמן וללא הפסק. לאחר-מכן נשמעו יריות בודדות שבהן. כנראה. נורו הפצועים.

הבור הסמוך לכפר בוגדאנובקה הפך תוך מספר שעות למקום-קבורתם של מרבית היהודים. ביום זה נרצחו כ-470 יהודים. עשרות יהודים, וסוכם משפחת העדה, ניצלו מן הטבח האיום תודות לטוב-לבם והסתכנותם של לא-יהודים מן הכפרים השכנים. הניצולים המעטים דאגו להציב במקום מצבה לזכר יקיריהם, אך לא יכלו להמשיך ולהתגורר עוד במקום.⁴³⁶ גורל דומה היה מנת-חלקם של מרבית היהודים ההרריים בכפר מאַנוֹיִנסק השכן. לאחר שהרוצחים כילו את 'מלאכתם' בבוּגדאנובקה, הם פנו לכפר היהודי השכן, וכך מתאר אחד מניצולי הכפר את האירועים בו:

עם בוא הגרמנים [ב־5 בספטמבר 1942] נותרו בכפר כארבעים משפחות יהודיות, מספר משפחות של ארמנים וכעשר משפחות של סובוטניקים [שומרי שבת]... ממש ערב בואם של הגרמנים התפנו שתיים-עשרה משפחות של קולחוזאים, ובהן שש המשפחות היחידות בכפר של יהודים אירופיים... הגרמנים התגלו כבני-אדם רגילים. הם היו עסוקים בענייניהם, ולא היה להם כל עניין בתושבי הכפר שבבתיהם התגוררו. רק לעתים רחוקות ביצעו התושבים לפי התור עבודות כשביל הגרמנים. באמצע אוקטובר הגיע בלילה זקן מבוגדאנובקה... והביא את הבשורה הנוראה... שיחידות-העונשין מתקרבות למאנוֹיִנסק.

כעבור ימים אחדים הודיע אחד מתושבי הכפר, שמילא תפקיד של שוטר, למשפחת הניצול, כי הגרמנים עומדים להשמיר את כל יהודי היישוב. כמה משפחות ניסו להימלט, אך נאלצו לשוב על עקבותיהן.

בערב שלאחר-מכן ציוו הרשויות הגרמניות על כל היהודים והסובוטניקים להיות מוכנים למעבר למקום-עבודה חדש. הותר לכל בן משפחה לקחת 40 ק"ג חפצים אישיים. לאחר-מכן התברר שיועברו רק היהודים.

ב־19 באוקטובר 1942 הועמסו היהודים על עגלות, ותוך כדי מסעם בדרךם האחרונה נמלטו מספר צעירים ובתוכם מוסר העדות. רוב יהודי הכפר נורו בבית-חרושת הלבנים ליד הכפר קורסקי.⁴³⁷ גורל דומה זומן קרוב לוודאי גם לרבים מן היהודים ההרריים בכפרים אחרים שבסביבה ובעיר מזודוק עצמה.⁴³⁸

עם כבוש נאלצו פתחו חיילי הוורמאכט במצוד על אזרחים לעבודות-כפייה. מרבית תושבי העיר, ובכללם היהודים, השתדלו שלא לצאת לרחוב. כבר באותם הימים נרצחו כמה יהודים הרריים, ועל אחת הרציחות העידה תרשת נאלצו:

המשפחה היתה במחבוא, המשפחה נמצאה בשוכה. הוא [ברוך דוידוב] יצא מן התפירה...

436 מנח. 1984, עמ' 66-72; ריאיון עם י' שלומי, שהתקיים בכאר־שבע ביום 28 במארס 1977. אחת העדות. שהתה באותם הימים באחד הכפרים ליד נאלצו מסרה, כי בבוּגדאנובקה נרצחו 600 משפחות יהודיות (עדות ז.ח., 1973, עמ' 8). מספר זה נראה מוגזם.

437 איסאיב, השמדה, 1980. עיין גם קלבן, 1984, וכן השווה מנח, 1984, עמ' 56-69.

438 עיין שם, עמ' 69.

ועברו גרמנים. 'לך לעבוד' אמרו לו בגרמנית, והוא השיב: 'לא אלך'. ... במקום נמצאו כמה רוסים, שאמרו כי הוא יהודי. כאשר נאמר לגרמנים כי יהודי הוא, הרגוהו במקום.⁴³⁹

על אף רציחות ספוראדיות אלו היו הנסיכות באיזור מוזדוק אחרות, משלוש בחינות עיקריות, מאלו שבנאלצ'יק ובסביבותיה: (א) הכיבוש הגרמני של מוזדוק וסביבתה שבגדה הצפונית של הנהר טרק, נמשך חמישה חודשים, בעוד כיבוש נאלצ'יק אך רק שישים וחמישה ימים (העיר שוחררה ב-5 בינואר 1943); (ב) התושבים היהודים ככפרים שבסביבות מוזדוק הושכו על-ידי השלטון הסובייטי על אדמות, שכולן או בחלקן היו קרקעות שהולאמו לאחר המהפכה. האוכלוסיה סביבם התייחסה אליהם בהסתייגות, ואולי גם בעוינות, וראתה בהם כמידה רבה גוף זר. כנאלצ'יק, לעומת זה, היו היהודים ההרריים בין המתיישבים האזרחיים הראשונים,⁴⁴⁰ ועל כן ראו בהם רכים מיושביה חלק אינטגרלי של אוכלוסיית המקום; (ג) חשיבות מיוחדת בתוכנית הגרמניות נודעה לשתוף-הפעולה עם המוסלמים בקאוקאז. טבעי אפוא, שהללו השתדלו לעודד מגמות פרו-גרמניות בקאבארדינו-באלקאריה יותר מאשר בשטחי הרפובליקה האוטונומית הצפון-אוסטינית, שחלק הארי של תושביה היו נוצרים, כלומר אוסטינים ורוסים. (הבאלקארים המוסלמים הפגינו נטיות פרו-גרמניות יותר מן הקאבארדינים הלא-מוסלמים.⁴⁴¹) במסגרת מדיניות גרמנית זו הקים הצבא מועצה לאומית קאבארדינו-באלקארית, ובראשה עורך-הדין סלים שאדוב (Selim Shadov), וב-6 בדצמבר 1942 פורסם צו בדבר פירוק הקולחוזים וחלוקת אדמות לאיכרים. גופים כאלה לא הוקמו בצפון אוסטיה.⁴⁴² בשילוב גורמים אלה יש גם כדי להסביר את גורלם של יהודי נאלצ'יק בימי הכיבוש הגרמני.

אחת התעודות החשובות לקורותיה של קהילת היהודים ההרריים כנאלצ'יק בימי השואה הוא ראיון עם סלים שאדוב, ראש המועצה הלאומית הקאבארדינו-באלקארית, שהתקיים בסוף שנות הארבעים או בראשית שנות החמישים.⁴⁴³ מפתא ערכה של תעודה זו, שלא פורסמה עד היום, היא מובאת כאן בשלימותה.

בהיותי נבחר ראש הממשלה הלאומית ברפובליקה הקאבארדינו-באלקארית, הייתי בראשית חודש נובמבר 1942 עסוק באירגון ועידת עמים, הקמת ועדות, חלוקת הרכוש הקולחוזאי וביצוע הריפורמה הקרקעית של מסירת אדמות והבעלות עליהן לאיכרים. בתקופה זו פנתה אלי, כאל ראש הממשלה, משלחת של יהודים הרריים, ובראשה האדון שאבאייב (Shabaev). המשלחת היהודית הודיעה לי, שהפיקוד הצבאי של יחידת ה"ס"ו וה"ס"ד עשה רישום של כל היהודים ההרריים, תלה עליהם מגני-דוד צהובים, הפוגעים בכבודם האישי,

439 עדות דינה קובנט, עמ' 14. כך, ובדומה לכך, נרצחו אפרמוב, יחיא שאמילוב, אברהם דרידוב (קלבן) (1984).
השווה גם מנח, 1984, 6.

440 ראה להלן עמ' 232.
441 רוט, 1968, כרך 1, עמ' 390.

442 שם, שם. היסט. קאבארדינו-באלקאר. 1967, כרך 2, עמ' 255; דאלין, 1957, עמ' 244-247. לבנטל (1952), עמ' 78) מסביר את שתוף הפעולה של רבים מתושבי נאלצ'יק עם הנאצים בגלוי 15-20 קברים שבכל אחד מהם היו 20-30 גופות של אנשים שנרצחו על ידי הנקור'ד לפני הנסיגה. כקברים אלה, היו לדברי הכותב, כעיקר 'קאבארדינים ובאלקארים, אך גם רוסים ויהודים הרריים'.

443 הראיון, שאינו נושא תאריך, ניתן לפרופ' אלכסנדר דאלין ושומר בספרייתו הפרטית. תוחי לפרופ' דאלין שהעביר לידי תצלום של ראיון זה.

ועתה הם חוששים להשמדתם הפיסית כיהודים. בהתחשב במצב החמור שהתהווה עלה בידי, תוך מאמצים, להגיע לשיחות ישירות עם הפלדמארשאל פון קלייסט ועם מיופי-הכוח המיוחדים שלו בקיסלובודסק, פיאטיגורסק וכן בעיר נאלצייק. בזו האחרונה נטלתי על עצמי את מלוא האחריות והודעתי להם [לגרמנים], שהיהודים ההרריים הם טאטים והם שבט הררי בדומה לקאבארדינים ולבאלקארים. כן הצהרתי, כי

- (1) היהודים ההרריים נחשבים אצלנו כילידים (Korennoe naselenie).
- (2) הטאטים – היהודים ההרריים, מעולם לא היו מבוזים כיהודים על-ידינו ההרריים.
- (3) בכך מוסברים קיומם של נישואי תערובת (יהודיות נישאות לקאבארדינים, אוסטינים, באלקארים וכד', ויהודים נושאים קאבארדיניות, אוסטיניות, באלקאריות וכד').
- (4) אורח-החיים, המסורת, הלבוש והתרבות של היהודים ההרריים זהים למסורות של שבטים הרריים אחרים.
- (5) הלשון של היהודים ההרריים מיוחדת בהחלט, והיא תואמת עגות של שבטים הרריים אחרים.
- (6) היהודים ההרריים עצמם לא העלימו את העובדה שהם טאטים עוד מזמן קיומו של השלטון הסובייטי, ויצרו תרבות הררית טאטית.
- (7) בהתחשב בהתנגדות הפיקוד של יחידות הס"ס והס"ד, שעמדו בתוקף על השמדתם הפיסית, העליתי בכל התוקף את השאלה בפני המפקד העליון, הפלדמארשאל פון-קלייסט, ותבעתי לימוד מתועד של שאלה זו תוך מתן אפשרות ליהודים ההרריים עצמם לאסוף תעודות היסטוריות ונתונים אחרים, המאפיינים אותם כטאטים – שבט הררי.
- (8) עמדתי בתוקף על הקמתה של ועדה מיוחדת בהרכב הבא: נציג אישי של המפקד העליון של החזית הגרמנית, נציג של יחידות הס"ס והס"ד ומן הממשלה הלאומית (נכנסתי אני).
- (9) לתת לוועדה זו זמן של 2-3 חודשים ללימוד יסודי של השאלה.
- (10) כיוון שלא ידעתי עד כמה מוכנים היהודים כבר להציג נתונים תיעודיים שהם שבט הררי, הצגתי אני מצירי, בשם הממשלה הלאומית, לפיקוד הצבא הגרמני תזכיר יסודי ומתועד, המאשר על יסוד נתונים היסטוריים, שהיהודים ההרריים-הטאטים הם שבט הררי.
- (11) לפי הצעתי, חקרה הוועדה [במקום] את אורח-החיים והמסורת של הטאטים, באמצעות ביקורים אישיים בכתיים של היהודים.
- (12) התביעה ההחלטית שלי, הצגת התזכיר המיוחד על-ידי באורח אישי, הצגת נתונים תיעודיים-היסטוריים, על-ידי היהודים עצמם, חקר תנאי חייהם, ושורה של צעדים נוספים שנקטו על-ידי במטרה להציל את היהודים, שכנעו לבסוף את הפיקוד העליון של הצבא הגרמני, כמו גם את הפיקוד של יחידות הס"ס והס"ד, והם הסכימו לבסוף לכך, שהטאטים – היהודים ההרריים הם שבט הררי, שאיננו נבדל משאר השבטים ההרריים של צפון-קאווקאז.

בהוראה אישית של פלדמארשאל פון קלייסט מחודש דצמבר 1942 נקבע:

- (1) היהודים ההרריים הם שכט הררי.
- (2) כל ההגבלות בוטלו: (א) הרישום [המיוחד שלהם] בוטל; (ב) מגני-דוד הצהובים, שהכלימו את כבודם האישי וההררי, הוסרו;
- (3) הירשו להם לקיים ועד לאומי טאטי בן חמישה איש (שאבאיב, חנוכייב ואחרים. באותו זמן היתה הממשלה הקאבארדינו-באלקארית בת שבעה איש), שעבד בשיתוף-פעולה עם ממשלתי הלאומית, שלא התערבה בחייהם הפנימיים.
- (4) בישיבות רשמיות של ממשלת הרפובליקה הקאבארדינו-באלקארית — נמצאו בין האוהדים גנראלים של הצבא הגרמני, נציגי הוועד הטאטי, וכולם דנו ביחד בהמשך הפעילות לשם שיחרור סופי מן הכולשביזם של צפון הקאווקאז בכלל והרפובליקה הקאבארדינו-באלקארית בפרט.
- (5) כאן-אי אפשר שלא לציין את התפקיד החיוכי המכריע, שמילא בעניין זה המפקד העליון הפלדמארשאל קלייסט. למחאתי הנמרצת הוא התייחס ברגישות, גילה צדק ויחס אנושי תוך התעניינות אישית בכול. הוא חיכה בסבלנות לתוצאות החקר של הוועדה המיוחדת, שלמדה את השאלה. כל זה הציל מהשמדה יותר מ-100,000 של אוכלוסיית היהודים ההרריים של הרפובליקה הקאבארדינו-באלקארית. אי-אפשר שלא לציין את זכותו של הפלדמארשאל קלייסט בעניין זה.

ברור כי המיסמך הוא בעל אופי אפולוגטי מובהק, מגזים במספר היהודים ומובלטת בו פעילותו של המרואיין. אך הוא גם כולל פרטים רבים, המקנים לו מהימנות מסוימת. ראוי אפוא לבחון את פרטיו לנוכח עדויות חיצוניות.

אף אחד מן העדים שרואיינו ואשר שהה בעיר נאלצייק בזמן הכיבוש הנאצי לא הזכיר טלאי צהוב.⁴⁴⁴ מסתבר אפוא, כי יהודי העיר לא נשאו טלאי כזה, אך קשה לקבוע בוודאות באיזו מידה אמנם היתה זו תוצאה מפעילותו של ראש המינהל העצמי הקאבארדינו-באלקארי. השאלה האחרת הראויה לבחינה היא, עד כמה אמנם הטילו השלטונות הגרמניים כנאלצייק ספקות בהתייחסותם ליהודים ההרריים, ואם היתה פעילות כמגמה להוכיח כי הם אינם יהודים.

בריאיון עם צפורה חנוכייבה סיפרה זו בין היתר, כי בן של אחיה, ששמו היה קרוב לוודאי חנוכייב, חייט במקצועו, הציל את יהודי נאלצייק, בטענה שהם אינם יהודים:

הוא שיקר להם [לגרמנים]... הוא טען שאנו טאטארים, טאטים... הוא משך אותם...
[הוא טען] שהם טאטים... הוא משך אותם [את הגרמנים] עד כמה שיכול.⁴⁴⁵

עדות זו מאשרת בעקיפין, כי אמנם הגרמנים השתדלו לעמוד על טיבם של היהודים ההרריים, והעובדה שהם מתנהגים ככני שאר העממים ההרריים היתה צריכה לשמש מעין הוכחה, כי הם אינם יהודים. עדות זו מאשרת את טיעונו של ראש המינהל הקאבארדינו-באלקארי, כי בין הפעילים בשכנוע הרשויות הגרמניות שהיהודים ההרריים הם טאטים דומים לשאר השבטים ההרריים היו פעילים גם בני הקהילה היהודית. אך אותן החקירות על גזעם של היהודים ההרריים היו מלכות

444 עדויותיהם של חנוך נאזארוכ וציפורה חנוכייבה. והשווה מנוח, 1944, עמ' 61-65.
445 עדות של ציפורה חנוכייבה.

סחיטה. הגרמנים תבעו מן היהודים כסף וזהב והבטיחו, כי הללו שיתנו את המבוקש מרצונם לא יפגעו.

הדים לחקירות שהתנהלו בקאווקאז, בעיקר בנאלצ'יק, לגבי יהדותם של היהודים ההרריים ניתן למצוא בעדויות אחדות, שנמסרו בגרמניה-המערבית בקשר למשפטים נגד פושעי עוצבות המבצע (איינזאצגרופן). כך, למשל, העיד וולפגאנג ריינהולץ (W. Reinholz) במארס 1963:

כמיוחד עסקתי ביהודים ההרריים. על סמך ספרות רוסית ואחרת הכנתי תזכיר בנושא. בתזכיר ציינתי בהדגשה, כי מדובר בשבט ממוצא טאטארי (30,000 נפש) שקיבל את הדת היהודית במאה הארבע-עשרה ואין למנותו עם יתר היהודים. ידוע לי כי הגרופנפירר [מפקד האינזאצגרופה D] הד"ר בירקאמפ (Bierkamp) היה באותה דעה והשיג מהמוסדות הגבוהים יותר, ובכללם המיניסטריין של רוסנברג, שכלפי היהודים ההרריים לא יינקטו אותם האמצעים הנקטים נגד היהודים בתחומי רוסיה האחרים.

פרידריך הומל (F. Hummel), שבשנת 1942 היה איש עוצבת המבצע שפעלה בקאווקאז העיד גם הוא:

ליועץ הס"ד שלנו, מצגר [Metzger], היה תפקיד לחקור ולדווח על בעית היהודים ההרריים בקאווקאז. ממנו ידוע לי, כי לא ניתן לראות בהם יהודים הן משום שיש להם נשים רבות והן בגלל שהם כלל לא נראים כיהודים. על כל פנים, לא ידוע לי אף מקרה שהיהודים ההרריים נדרפו בצורה כלשהי. עד כמה שידוע לי, לא סיים מצגר את הדין וחשבון שלו עד לנסיעה.⁴⁴⁶

על אף הזהירות המירבית שעדויות מסוג זה מחייבות, הרי יש בהן כדי לאשר את המידע ממקורות אחרים, כי אמנם התנהלה חקירה על יהדותם של היהודים ההרריים וזו לא הושלמה עד נסיגתו של הצבא הגרמני.

עדות מסייעת ליחס המיוחד של הרשויות הגרמניות כלפי היהודים ההרריים בנאלצ'יק ניתן למצוא בזכרונותיו של אוטו בראטיגאם (Otto Brautigam), שהיה יועץ לעניינים פוליטיים בפיקוד הגרמני בקאווקאז. בעל הזכרונות מדגיש, כי תודות להשתדלותו השתכנעה מפקדת הס"ד, כי מבחינת מוצאם הגזעי אין זהות בין היהודים ההרריים לבין העם היהודי וכיוון שכך אין לנהוג בהם ככיהודים.⁴⁴⁷ ר' לבנטל (R. Loewental), המסתמך על עדויות של מהגרים מן הקאווקאז בארצות-הברית, שקרוב לוודאי רובם שיתפו פעולה עם הכובש, מתאר את האירועים בנאלצ'יק כזו הלשון:

הגרמנים החליטו לחקור את העניין במקום. אורגנה חגיגה מתוכננת עם מזון מקומי, שירים וריקודים, לקבוצת קצינים גרמנים. ניתנו להם מתנות: שטיחים עבודת יד, פאפאחות קאווקאזיות, חרבות-כסף וכדומה. הגרמנים היו כה שבעי-רצון מן הטאטיס-היהודים, עד

446 עדות דינה קובנט, עמ' 15. המובאות הן מהתיקים ZSL-AZII 213, AR 1897/66 Bd. 8, p. 1704 וכן ZSL-II 213 AK-18966, Bd. 8, p. 184 במשרד התביעה נגד פושעים נאציים בלודיגסדורף. הקטעים התחקו על יד ד"ר ש' ספקטור, ועל כך נתונה לו תודה.

447 ראה נספח ד'. על מקור זה העמידני ד"ר מאיר בוקסילר, ועל כך נתונה לו תודה.

שהרשו להם לעסוק בכל מסחר ושיחררו אותם מן המיסים הגבוהים המיוחדים, שהוטלו על 'הגזעים הנמוכים יותר' כמו הפולנים, היהודים והצוענים.⁴⁴⁸

כתיאור זה יש הגזמה רבה ועיתוב מכון בין היחס של הגרמנים כלפי היהודים והצוענים לבין מדיניותם כלפי הפולנים, אך היא מאשרת את הספקות הגרמניים לגבי יהדותם של היהודים ההרריים.

לשון הגזמה נקט בימי המלחמה גם השנתון היהודי האמריקני, שקרוב לוודאי שאב את ידיעותיו ממקורות סובייטיים. הוא תיאר את המצב כזו הלשון: 'כרפובליקה הסובייטית הקאבארדינו-באלקאריית אשר בהרי הקאווקאז לא רצו היהודים ההרריים והבאלקארים לבגוד אלה כאלה, והם הצטרפו ליחידות פארטיזאניות כדי להתקיף את הגרמנים בסכינים ובחרבות'.⁴⁴⁹ אסמכתא מסייעת לעובדה, כי אמנם רוב יהודי נאלצ'ק לא נפגעו בזמן הכיבוש הנאצי של העיר, ניתן למצוא כסיכום ההתרחשויות, שנעשה בידי שני יהודים מלנינגראד, ג' פֶצ'רסקי וחי' פוגורלסקי, שביקרו בעיר בספטמבר 1958 ועל סמך עדויות שנאספו על ידיהם במקום כתבו את הדברים הבאים:

כאן [בנאלצ'ק] הם [היהודים ההרריים] הצילו את נפשתיים, למעט עשרה איש שנלקחו מחוץ לעיר ונורו, תחילה בעבור כסף ולאחר-מכן בעבור זהב, שנתנו כל חודש, כעד דברי ערך ותכשיטים. לפי הצהרת תושבי המקום, עלה בידיהם לקנות את חייהם בעבור כסף תודות ליחס הטוב אליהם מצד הממונה המקומי מטעם השלטונות של היטלר, שלפי לאומיותו היה קאבארדיני. אולם כבר נערכו רשימות [של כל היהודים ההרריים], שאותם היה צריך להגיש תוך שלושה חודשים לפיקוד הפאשיסטי. בזמן הראשון עלה בידי הממונה המקומי הקאבארדיני להוכיח, כי היהודים ההרריים אינם כיהודים האירופיים, שמוצאם משבט לא יהודי, ונבדל מן היהודים האשכנזים. אולם אחר-כך החליט הפיקוד ההיטלראי להשוותם עם [היהודים] האירופיים (היו הלשנות מצד הבאלקארים). איימה עליהם השמדה מוחלטת.⁴⁵⁰

מבחינת עדויות אלו ניתן לקבוע, כי ההשפעה המשולבת של השהות הקצרה של הגרמנים בנאלצ'ק, השתדלות ראשי האוכלוסיה המקומית לטובת היהודים ההרריים והנכונות של חלק מן ה'רשויות הגרמניות להטות אוזן לנימוקים אלה מתוך מניעים פוליטיים שלהם אכן הביאו להצלחתם של רוב היהודים ההרריים בעיר, שחיו בחרדה איומה כל זמן השלטון הגרמני. לא ייפלא אפוא, שהם קיבלו את הצבא האדום בשמחה רבה, להבדיל מרבים מבין שכניהם, אשר שיתפו פעולה עם הגרמנים ונמלטו עם הצבא הנסוג.

זמן קצר לאחר כניסת הגרמנים לנאלצ'ק הוקמה לידה בחיפזון רב מכלאה, שאליה הוכנסו רבים מן התושבים שמילאו תפקידים כלשהם, אף זעירים, במנגנון הסובייטי. את המחנה ומצב הכלואים בו תיארה אחת הכלואות: 'אין בתים, אין מאומה, ערבה ערומה, סטפ שומם, שדות תירס, קור איום, שוככים בשוחות'. לכלואים נתנו מנות-מזון זעירות ביותר, והם התקיימו בעיקר מכך ש'קאבארדיניים

448 לבנטל, 1952, עמ' 79.

449 שנתון, 1943, עמ' 303.

450 הסכום של פצ'רסקי ופוגורלסקי מביקורם בקאווקאז שמור בארכיון של המרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח אירופה, האוניברסיטה העברית, ורשום במס' 692.

אחדים היו משליכים לנו מדי פעם דבר-מה לאכול.⁴⁵¹ בין הכלואים היו גם כמה עשרות יהודים הרריים. הללו שלא עלה בידיהם להימלט, כ-600-900 גברים, נשים וטף, הוצאו למחפרות אנטי-טאנקות. במרחק של כשישה ק"מ מן העיר, ונרצחו באכזריות רבה. בין הנרצחים היו יהודים, שאת מספרם המדויק לא ניתן לקבוע.⁴⁵² אך נראה שלא היה זה רצח בעיקר של יהודים, כפי שפירסמה השגרירות הסובייטית בושינגטון בראשית 1943, בזמן שכרית-המועצות היתה מעוניינת לעורר לטובתה את דעת-הקהל היהודית במערב.⁴⁵³

בימי המלחמה הדגישה גם העיתונות הסובייטית את האחוה, ששררה בין היהודים ההרריים לבין הבאלקארים. לפי אחד התיאורים, אספו הגרמנים את אוכלוסיית אחד הכפרים, ששמו לא נמסר, וציוו להפריד בין היהודים ההרריים לבין הבאלקארים, אך האחרונים סירבו לעשות כן. כיהודים שלא הסכימו לפגוע בשכניהם אף כי ידעו שיענשו על כך בחומרה. התנהגות זו של הבאלקארים והיהודים ההרריים הרגיזה מאוד את הגרמנים, והם ירו ללא הבחנה בבאלקארים וביהודים.⁴⁵⁴ תיאור זה איננו משוחרר ממגמה תעמולתית מובהקת. אבל אפשר שיש בו כדי לרמוז על היחסים המיוחדים, ששררו בין היהודים ההרריים לבין הבאלקארים.

בלימתה של התקדמות הגרמנים לפני הקאווקאז ושהותם הקצרה באיזור הצילו את רוב-רובם של היהודים ההרריים מגורל דומה שפקד את אחיהם האשכנזים, והשוואה פגעה רק בשולי אוכלוסייה יהודית זו. אך עד כמה היו היהודים ההרריים נתונים בסכנה מידית של רצח המוני, ניתן ללמוד מהדברים הבאים, שנמסרו במשפט נגד אנשי עוצבות המבצע: 'באחד הימים נתקבלה פקודה ממשרדו של אייכמן [בעדות כתוב Eidmann אך כנראה צריך להיות Eichmann] לאיינואצגרופה D לישוב מחדש [קרי להשמיד] את היהודים ההרריים... אך החיסול של אותם האנשים לא ברצף'.⁴⁵⁵

ז. לאחר מלחמת-העולם השנייה

ארבעים השנים האחרונות בתולדותיהם של היהודים ההרריים מתאפיינות בהאצת התהליכים החברתיים והתרבותיים שניסרו ערב מלחמת-העולם השנייה, מחד גיסא, ובהשפעתה של מדינת ישראל, מאידך גיסא. בתקופה זו הושלם כמעט לחלוטין המעבר של היהודים ההרריים מן הכפרים לערים, והיום רק מעטים ביותר מביניהם הם תושבי הכפר. המגורים בשכונות מיוחדות, שאמנם קיימות עדיין, אינם נפוצים כמו לפני שני דורות. בדור האחרון שכחה התופעה שלילדים נותנים בנוסף לשמות מסורתיים גם שמות בעלי צליל רוסי. אחוז מסוים של בני העדה עזבו את אזורים-

451 עדות דינה קובנט, עמ' 16.

452 לרציחות מסוג זה מתייחסים, כנראה, רוב הדברים על רציחות יהודים בנאלצ'יק (ראה איסיכ, השמדה, 1980, והשווה קלבן, 1984. כן עיין ריאיון עם שלומוב בכאר-שבע, מיום 28 במארס 1977).

453 נאלצ'יק, 1943.

454 גיא הריגה, 1943.

455 ZSL-AZ 213-AR 1897/66, Bd. 9, p. 2035 כמשרד החביעה נגד פושעים נאציים בלודיגסדורף. ראי העיר, כי דבריו הבאים של יצחק בן-צבי בנושא הנדון אינם מרויקים: 'והן ידוע לנו שהיטלר, שהשמיד ששה מיליון מישראל ובהם גם יהודי קרים (וקרמז'אקים) לא הגיע לגבולות קאווקאז, הודות להגנת הגבורה של עמי הסובייטים ולא הספיק לבצע זממו שכשט יהודי זה שבהרי קאווקאז' (בן-צבי, 1956, עמ' 46, והשווה בן-צבי, 1950).

מגוריהם ההיסטוריים, ועברו להתגורר בעריה הגדולות של ברית-המועצות, וכך התרופף מאוד הקשר שלהם עם בני עדתם, אך רוב-רובם של היהודים ההרריים המשיכו להתגורר בקאווקאז המזרחי. נישואי-התערובת אף הם אינם עוד תופעה נדירה כמו לפני מלחמת-העולם השנייה. משנסתיימה המלחמה חזרו צעירים משרותם הצבאי והביאו עמם נשים לא-יהודיות. תחילה נתקבלו זוגות אלו כמורת-רוח רבה על-ידי חלק מבני העדה, בעיקר המבוגרים שבהם, אך כמשך השנים התרחב חוג המשפחות המעורבות, יעתה ניתן לפגוש לא מעט יהודים הרריים שנשאו נשים רוסיות, אוקראיניות וכד'.⁴⁵⁶ מתוך 84 יהודים הרריים, שנשאו נשים ב-1967 ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, נשאו 14.3% (12 איש) נשים רוסיות, ומבין 78 נשים שנשאו אותה שנה 7.7% נישאו ללא-יהודים.⁴⁵⁷ מכל החתונות באותה שנה, שאחד הנישאים לפחות היה יהודי הררי (90 חתונות ס"ה), היו 20% (18) עם לא-יהודים. כמרוצת השנים רפתה ההתנגדות למשפחות המעורבות, והבעל עם אשתו הלא-יהודיה נוהג לבקר אצל הוריו ובני-משפחתו כימי תג ומועד, והדבר מתקבל כתופעה טבעית.

להבדיל מיהודי רוסיה אין הנישואים המעורבים גורמים כהכרח להתרחקות מן הציבור היהודי, וההשתייכות האתנית של הילדים נקבעת על-פירוב על-ידי האב. כך, למשל, העיד אחד המרואיינים, כי מנהל העבודה כמפעל שבו עבד היה יהודי הררי ולו אישה רוסיה, אך הם מלו את שני בניהם כדת וס"ן, והדבר התקבל בטבעיות על-ידי האישה.⁴⁵⁸ תופעה זו אינה, כנראה, יוצאת-דופן, והיא מתאשרת גם בהגדרה העצמית של בני נישואי-התערובת.

בגיל שש-עשרה חייב כל אדם בכרית-המועצות לקבל תעודת-זהות (פאספורט), שבה נרשמת לאומיותו. בנים להורים בני לאומים שונים רשאים לבחור את לאומיות האב או האם. בשנים 1965-1969 קיבלו תעודות-זהות במאחאץ-קאלה, בירת הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, 17 צעירים שאבותיהם היו יהודים הרריים ואמותיהם לא-יהודיות. 76.5% (13 צעירים) מתוך מקבלי תעודות-זהות אלה בחרו את לאומיות האב היהודי, ורק 23.5% (4 צעירים) את לאומיות האם הלא-יהודיה (הרוסיה).⁴⁵⁹ יש מקום להניח, כי תופעה זו נפוצה אף יותר ביישובים אחרים של הקאווקאז המזרחי. כיוון שהתופעה של נשיאת נשים לא-יהודיות נפוצה יותר מנישואים של נשים יהודיות ללא-יהודים, הרי מבחינה דמוגרפית גרידא אין הנישואים המעורבים גורמים כהכרח לצמצום מספרם של היהודים ההרריים. אך קיומן של משפחות מעורבות משפיע, במישרין או בעקיפין, על התערעורת אורח-החיים הקיבוצי של העדה.

ואמנם תהליכים אלה של התערעורת המסגרות המסורתיות של חיי היהודים ההרריים, שניכרו ערב מלחמת-העולם השנייה, גברו כעשורים האחרונים. רוב שכנת המבוגרים, שקיבלו את חינוכם קודם שהתבסס השלטון הסובייטי, אינו קיים עוד, ומספר האנשים המסוגלים להתפלל, לערוך סדר פסח כהלכתו וכיוצא באלה דברים פוחת והולך. סמכותו של הזקן כמשפחה אף היא התערערה כעשורים האחרונים, והקשרים של המשפחה המורכבת התרופפו, אף כי הם ממשיכים עוד להשפיע על עיצוב חיי העדה.

תהליכי המודרניזציה, הבאים לידי ביטוי בהעלאת רמת ההשכלה, הואצו בתקופה שלאחר

456 איסאקוב, 1977, עמ' 8, 11.

457 תרבות, 1971, עמ' 184-185.

458 עדות ס., 1978, עמ' 35-36.

459 תרבות, 1971, עמ' 188.

מלחמת העולם השנייה, ורוב רובם של הצעירים ובני גיל העמידה של היהודים ההרריים הם היום בעלי השכלה מעל ליסודית, והרוסית בעיקר משמשת להם שפת דיבור, קריאה וכתיבה. הפעילות הסובייטית הלגיטימית בלשונם של היהודים ההרריים (טאטית-יהודית) מוגבלת לכמה פרסומים כל שנה ולכמה להקות דרמאטיות.⁴⁶⁰ רוב בני העדה אינם יודעים על קיומה, או שהם מגלים בה עניין מועט.

בתקופה זו פחת מספר בתי-הכנסת של היהודים ההרריים, בעיקר בעקבות המסע האנטי-דתי הנמרץ שהתנהל בשנות השישים. אך בית-הכנסת משמש עדיין מוקד לחיי החברה של העדה, ותומכים בקיומו אף הללו שאינם מבקרים בו אפילו בימי חג ומועד.

המסע הנמרץ נגד הכלכלה השחורה בברית-המועצות שנוהל בראשית שנות השישים ולעתים לבש אופי אנטי-יהודי, לא פסח גם על היהודים ההרריים. בראשית 1963 הורשע בדרכנטי 'תנוכיבי, כי בנות הממלכתית שניהל מכר סחורות מעל למחירים הנקובים ושלשל את הכסף לכיסו. אותה שנה דיווחה העיתונות, כי ישעיהו יעקובוב, קופאי בתשלובת לשימורים בדרכנט, גנב כספים ואליהו רחמילוב, מנהל בית-דפוס, סחט כספים מעובדיו ופטר עוברות משום שלא הסכימו לקיים עמו יחסי מין.⁴⁶¹ יתכן וחלק מן האשמות היו מצדקות, אך הדיווח הנרחב בעיתונות, שאינה נזהגת להקצות מקום לפלילים, הטיל פחד בלבם של יהודים הרריים לא מעטים, שהיו בצורה ישירה או עקיפה קשורים לכלכלה השחורה הנפוצה בקאווקאז.

לגבי הגדרתם הלאומית של היהודים ההרריים קיים בברית המועצות חוסר בהירות. עוד בשנות השלושים הובעו דעות, שהיהודים ההרריים אינם שייכים לעם היהודי אלא הם חלק של העם הטאטי.⁴⁶² אך אלה היו כנראה דעות יוצאות דופן והמדיניות הרשמית גרסה, כי היהודים ההרריים הם קבוצה אתנית נפרדת מהטאטים. גישה זו התקיימה גם בעשור הראשון אחר מלחמת העולם השנייה. האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה משנת 1956 מצאה לנכון להדגיש כי 'בצורה מוטעית מצרפים לעתים לטאטים את היהודים ההרריים הדוכרים אמנם בלשון הטאטית אך הנם עם (Narodnost) נפרד'.⁴⁶³ רוב רובם של הטאטים נטמעו הלכה למעשה כעם האזרבייג'אני ובעם הארמני. בסקר אנתרופולוגי נרחב, שנערך באזרבייג'אן בשנות החמישים, קובעים החוקרים, כי הטאטים המוסלמים נטמעו במידה רבה באזרבייג'אנים... הנישואים ביניהם לבין האזרבייג'אנים הם תופעה קבועה'.⁴⁶⁴ לעומת זה, מציין אותו מחקר, אצל היהודים ההרריים הנישואים ביניהם לבין

460 על פעילות זו ראה בהרחבה להלן, עמ' 385-386, 463-465.

461 תנוכיבי, 1963; סלימוב, 1963; גורבאץ', 1963; פינקוס, 1984. עמ' 445-450.

462 בשנת 1931 כתב ד' סאבוב: 'ראוי לציין כאן, כי העם הטאטי [היינו היהודים ההרריים] נמנה עם העם היהודי אך ורק בגלל דתו בעוד שאין לו שום דבר משותף עם היהדות כשאר סמני ההיכר, החל בלשון וכלה במנהגים, הרגלים ואורח החיים'. סאבוב, 1931, עמ' 27. בן העדה 'בנימינוב (1932, עמ' 30) הגדיר את היהודים ההרריים: עמ' [Narodnost] כעל לאומיות [Natsional'nost] מעורבת של הענף המונגולי-איראני, הדובר בלשון של הטאטים (עם השייך לענף האיראני) וכן הדת היהודית'.

463 טאטים, 1956. כאותה אנציקלופדיה הוגדרו היהודים ההרריים כ'עם קאווקאזי'. יהודים הרריים, 1952. השווה גם: טאטים, 1946. טוקאריב (1949, עמ' 15) הדגיש, כי למרות שהיהודים ההרריים, המכונים כפיר טאטים-יהודים, והטאטים המוסלמים דוברים אותה שפה הרי הם שתי קבוצות אתניות נפרדות. בשלהי שנות החמישים נקט טוקאריב (1958, עמ' 226) בלשון זו: 'משפחת השפות האיראניות מיוצגת [בדאגסטאן] רק על ידי עם קטן אחד — היהודים ההרריים המכונים 'טאטים'.

464 קאסימובה, 1975, עמ' 11; גארדאנוב, 1961, עמ' 15. 'הטאטים נטמעו עתה במהירות רבה בתוך האזרבייג'אנים', כתבה סוקולובה, 1953, עמ' 123.

(19) היום יום קוֹיָאֵי נַפְּתָת הַיֵּלֶה אֶדְר
 יוֹאֵן יֵדֵי לִפְסִיכָב
 רוב אֶלְגוֹס וּפְרָקָה וּכְלָ טוֹב 22 מ/ו
 אֶלְגוֹס אֶז אֶסְרָ וְאֶז אֶבְרָהִם אֶז פִּיֶּלְהֵן
 אֶז קִיזוֹרְעִיל אֶז מַיִם אֶז מַרְיָן אֶז סַמּוֹן
 אֶז מוֹיֵשִׁי וְאֶז מוֹלְפֶהָר דוּכְדָר חַה וְאֶז
 אֶיִם אֶבְרָ יוֹ וְאֶז מוֹקִי כוֹמֹר יוֹ וְאֶז
 מַרְיָם כַּהֵר גוֹה וְאֶז אֶלְגוֹס כּוֹפִי
 וְאֶז גַּבְלֵת עֶרְזָס יוֹ וְאֶז הַחַף עוֹלְהֵי
 וְאֶז פִּתְצִיין עַמִּי סִפְרָה וּפִיפֶלֶת יוֹ וְאֶז

מתוך מכתב מהקאוקאז אל נחמן סעדיה בישראל

המוסלמים היא 'חופעה נדירה'.⁴⁶⁵ אך בשלהי שנות החמישים גברה המגמה שביקשה לראות ביהודים ההרריים חלק של העם הטאטי, שכאמור, כמעט ופסק מלהתקיים.⁴⁶⁶ במהדורה השלישית של האנציקלופדיה הסובייטית הקטנה משנת 1960 נאמר, כי הטאטים 'המאמינים [כוללים] מוסלמים-שיעים, ארמנים-גריגוריאנים ויהודים'.⁴⁶⁷ משמעות הדבר, כי היהודים ההרריים, המכונים כאן טאטים בני הדת היהודית, הם חלק של העם הטאטי. נוסח זה נקטה גם האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה משנת 1976.⁴⁶⁸ (פועל יוצא מגישה זו הוא העלמות הערך 'יהודים הרריים' מהמהדורות האחרונות של האנציקלופדיה הסובייטית בשני העשורים האחרונים.) על עמדה זו חזר הבלשן א' גריונברג במאמר שפרסם ב-1966 ובו ציין, כי בעבר נחלקו הטאטים לפי הדת לשתי קבוצות: טאטים-מוסלמים וטאטים יהודים. הוא אף הרחיק לכת וכתב, ש'כל הקבוצות האלה מכנים עצמם טאטים'. אולם בהרגישו, כי אין הדבר תואם את המקובל והידוע הוא מצא לנחרץ להוסיף, כי הטאטים בני הדת היהודית מכנים עצמם לעתים גם יהודים הרריים.⁴⁶⁹

465 קאסימובה, 1975, עמ' 11.

466 'כיום הטאטים המוסלמים בקאוקאז נחשבים לאזרחיג'אנים'. העיד אחד היהודים ההרריים שעלה לישראל בראשית שנות השבעים (ראה: שלמיאב, 1974). עובדה זו מאשר החוקר הסובייטי איסאיב (1970, עמ' 60) הכותב: 'ראוי לציין, כי חלק הארי של הטאטים האזרחיג'אנים מכנים עצמם אזרחיג'אנים'.

467 טאטים, 1960. טוקארוב (1958, עמ' 305) כותב: 'היהודים ההרריים, הטאטים או דאג'צ'ופוט מתגוררים בעיקר בדאגסטאן'.

468 טאטים, 1976.

469 גריונברג, 1966, עמ' 281 ועיין גם באויב, 1973, עמ' 46. החוקר הסובייטי איסאיב (1970, עמ' 60). הדן בהיבט לשוני, כותב ברוב דומה: 'הטאטים נחלקו בעבר לפי קנה המידה הדתי לשתי קבוצות עיקריות: טאטים-יהודים ... וטאטים-מוסלמים ... נוצרו אפוא שני להגים שכיום נושאים בקושי מבינים זה את זה'.

בכך מבקשים הפרסומים הסובייטיים להדגיש כי היהודים ההרריים אינם קבוצה אתנית נפרדת, וממילא אינם שייכים לעם היהודי. אחד היהודים ההרריים שהתעניין בנושא זה בסניף של האקדמיה למדעים של דאגסטאן נענה, כי 'היהודים ההרריים הם עם איראני, היינו טאטים, שקיבלו על עצמם את הדת היהודית מן הכוזרים'.⁴⁷⁰ ניסיון לשוות ביסוס 'מדעי' לעמדה זו עשה מ' מתחוב, במאמר שפורסם ב-1981 ובו הדגיש, כי היהודים ההרריים אינם אלא צאצאי חלק מן העמים האיראניים שהתיישבו בקאווקאז, ולראות בהם חלק של העם היהודי אין זה אלא מגמה ציונית.⁴⁷¹ בתגובה למאמרו של מתחוב, פרסם ולאדימיר צ'רנין ב'סאוועטיש היימלאנד' ב-1982 מאמר, שבו דחה מכל וכל את הנחותיו של הראשון. צ'רנין הוכיח, כי טיעונו של מתחוב הם פשטניים ומחוסרי בסיס היסטורי. 'הזהות העצמית של היהודים ההרריים... [מדגיש צ'רנין]; האופן שבו רואה אותם האוכלוסיה הסובבת; מגמת התהליכים האֶתניים אצלם והעדר נישואי תערובת בין היהודים ההרריים לבין הטאטים המוסלמים — כל אלו מוכיחים, שמדובר כאן בשני עמים נפרדים'. היהודים ההרריים הם, לדעתו של צ'רנין, 'קבוצה אתנית' או עדה השייכת לעם היהודי.⁴⁷² פרסומו של מאמר זה בכתב-עת סובייטי, אם גם ביידיש, יש בה כדי להוכיח, כי השאלה בדבר ההשתייכות הלאומית של היהודים ההרריים לא הוכרעה בכרית המועצות. אך דומה, כי בחוגים השלטוניים גוברת והולכת הדעה, כי רצוי לראות ביהודים ההרריים חלק של העם הטאטי. מגמה זו מצאה לה ביטוי במספר מאמרים שראו אור בכרית-המועצות במחצית השנייה של שנות השמונים. ב-4 בספטמבר 1986 פרסם הסופר היהודי-הרי חיזגיל אבשלומוב מאמר בעיתון 'רוסיה הסובייטית', בו טען, כי עוד בשנות השלושים פנו מספר קומוניסטים מבין היהודים ההרריים וביקשו מהרשויות

כי בתעודות האישיות [קרי פאספורטים] לא יירשמו [הטאטים בני הדת היהודית, כלשונו של אבשלומוב] לפי הסממן הגיאוגרפי והדתי כ'יהודים הרריים' אלא לפי סימן ההכר הלאומי והלשוני כ'טאטים'... ההתעניינות של הציונים בטאטים בני הדת היהודית נובעת בעיקר משאיפתם לשמור באופן מלאכותי [הדגשת המעתיק] על 'מוקדי הידות', כלשונם, בדאגסטאן ובקאווקאז — תרץ נח לפרובוקציות ציוניות המאפשרות התערבות בחיינו.

הרשויות יחסו, כנראה, חשיבות למאמר והיו מעוניינות להביאו לידיעת דעת הקהל מחוץ לכרית-המועצות ולכן שודר תוכנו ברדיו מוסקבה באנגלית ופורסם בשבועון בלשון זו המופיע בלונדון.⁴⁷³ ביסוס היסטורי מדעי, כביכול, לטיעון, שהיהודים ההרריים אינם אלא בני העם הטאטי נתנו ז' גולוטוין ומ' מתחוב במאמר שפירסמו בירחון 'בעיות ההיסטוריה' בנובמבר 1986. מחברי המאמר מציינים, כי הטאטים, ובכללם היהודים ההרריים, הם צאצאי אוכלוסיה דוברת לשון איראנית, שהובאה לאיזור לצרכים צבאיים.⁴⁷⁴ בכך הם משתדלים לבטל את ההשתייכות האתנית של היהודים ההרריים לעם היהודי. דעות אלה מוצאות ביטוי גם בצעדים מעשיים. במיפקדי האוכלוסין האחרונים עודדו, כנראה, הפוקדים את היהודים ההרריים שצהירו על עצמם כבני הלאומיות הטאטית, והם סייעו ליהודים להרשם בתעודות-הזהות שלהם כ'טאטים', כעדוהו של אחד מבני

470 איסקוב, 1977, עמ' 15. כ"י השמור במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה.

471 מתחוב, 1981.

472 צ'רנין, 1982, עמ' 138.

473 אבשלומוב 1986; טאטים 1986; דאגסטאן, 1986, עיין גם הירשוביץ, 1986.

474 גולוטוין, 1986.

העדה: 'חלק מסוים של היהודים ההרריים רשומים (בתעודות-הזהות) כבני הלאום הטאטי, כי טאטים מופלים במידה פחותה (מהיהודים) בכניסתם למסודות להשכלה גבוהה ובהתקדמותם בהירארכיה השלטונית'.⁴⁷⁵ ואמנם רבים מהיהודים ההרריים במנגנון הסובייטי מופיעים בכינוי של טאטים. כך, למשל, כיהן בראשית שנות השישים היהודי ההררי יעקב יזמאילוב (Izmailov) כשר התעשייה של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית ובראשית שנות השבעים מלא תפקיד של יושב ראש הסובייט העירוני של דרבנט (ראש העיר) ש' ראובינוב (Reuvinov), שיהדותם הובלטה רק לצורכי תעמולה. שני הצירים היהודים בסובייט של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית (ח') מגידוב וחנן אבראמוב) ועסקן המפלגה הקומוניסטית אנאטולי דאָנילוב מכוונים אף הם לרוב במקורות הסובייטיים טאטים.⁴⁷⁶ בד בבד עם ההסברים המדעיים והצעדים המעשיים, שעושים השלטונות הסובייטיים בעשורים האחרונים, במטרה לטשטש את המוצא והשייכות של היהודים ההרריים לעם היהודי, הם השתדלו בשנות השבעים להבליט את תרומתם של היהודים ההרריים לחיי ברית-המועצות כמשקל-שכנגד לשאיפות העלייה. במסגרת זו הוקדשה ב־4 בינואר 1973 תוכנית מיוחדת בטלוויזיה של דאגסטאן על תרומתם של היהודים להגנת המולדת הסובייטית בימי מלחמת-העולם השנייה.⁴⁷⁷

ישראל והקשרים עמה שקשרו חלקים גדולים מציבור היהודים ההרריים מהווים גורם בעל חשיבות בחיי העדה, בייחוד בחמש-עשרה השנים האחרונות. למן ראשית שנות השבעים היתה עלייה של בני העדה לישראל, והיום יש לרבים מבני העדה קשרים עם שאר-יבשרם בארץ. דבר זה משפיע על עירונותם לכל הנעשה בישראל, מה עוד שיחסה של האוכלוסיה הסובבת כלפיהם מושפע גם הוא במידה מסוימת מן ההתרחשויות במזרח התיכון.

ח. האוכלוסיה הסובבת והיהודים

היהודים ההרריים היו מבחינת מנהגיהם, לכושם, מאכליהם, זמירותיהם ואורח-חיהם דומים לרבים משבטי הקאווקאז המזרחי.⁴⁷⁸ לחקלאים, לבעלי-המלאכה ולסוחרים היהודים היו בכפרים רבים ידיד (קנאָק או קורדאש) או ידידים, מן האוכלוסיה הסובבת, שהיו מתארחים זה אצל זה ונכונים להגן על היהודי כאילו היה בן-משפחה.

'לכל מוסלמי', כותב יהודה צ'ארני, 'יש ידידים משלו בכפרים יהודיים ולכל יהודי עמיתים דומים בכפרי המוסלמים'.⁴⁷⁹ כאשר היהודי היה מזדמן אל ידידו, היה האחרון מקבלו בסבר פנים יפות ומקצה לו את החדר המפואר ביותר שנועד לאורחים. המארח השתדל להתחשב ברגשותיו הדתיות של היהודי ולא הגיש לו מאכלים האסורים על-פי דת ישראל. יהודים היו לעתים קרובות מחליפים את נשקם עם שכניהם המוסלמים, וזה היה סימן למעין ברית-אחוזה שנכרתה ביניהם.⁴⁸⁰

475 איסקוב, 1977, עמ' 3; אלמוני, 1979, עמ' 43; זלמאנובסקי, 1963. עדות דומה מסר גם אלחסוב, 1973.
 476 דרבנט, 1974. בראשית שנות השישים היה הסובייט העירוני של דרבנט (מועצת העיר) בעל 113 צירים, וכתוכם 23 (20.4%) יהודים הרריים (רבינוביץ', דרבנט, 1961); דוידובה, 1961; סובייט, 1973, עמ' 62, 71.
 477 יעקב אלחסוב, עדות שנכתה ביום 3 בפברואר 1973.
 478 סגל, 1879, עמ' 590; צ'רנסקובר, 1933, עמ' 4.
 479 צ'ארני, 1870. עמ' 6, והשווה בראברמן, 1894-1895, 1895, גל' 170.
 480 כוסקוביץ', 1894. והשווה האן, 1892, עמ' 184.

ואמנם ציין אחד המבקרים באיזור, כי 'היהודים והמוסלמים חיים בשלום ובשלווה ביניהם בקאוקאז. יקרה שיתחברו ויהיו כאחים'⁴⁸¹, ואחר הדגיש, כי 'עם שכניהם הישמעאלים ובני ארם [ארמנים] והליסגים [לזגינים] יחיו באהבה ואחוזה ורעות'⁴⁸², אך בעת ובעונה אחת סבלו היהודים משוד ורצח בדרכים ובכפרים, שאותם היו פוקדים לצורך מסחרם. הרצח בדרכים היה מעשה שבכל יום,⁴⁸³ וכמעט כל קהילה ידעה לספר על עשרות נרצחים, שלגבי חלק מהם אף לא נודע מקום קבורתם.⁴⁸⁴ הכנופיות האלימות לא היו מסתפקות בשוד ורצח בדרכים, אלא היו חודרות לעתים לבתי היהודים ושודדות את כל רכושם⁴⁸⁵ ואף רוצחות את בני-הבית.⁴⁸⁶ לרוב נמנעו היהודים מלדווח על מעשים כגון אלה לשלטונות הרוסיים, כי הדבר לא הביא תועלת והעמיד את המתלונן בסכנה.⁴⁸⁷ היהודים 'כטבע כל יושבי הארץ היו תגורו חרב וחמושי נשק ומלומדי קרב ובכל זאת יד בני ישמעאל גברה עליהם ואין שנה', דיווח אחד העדים בסוף שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, 'שלא יהרגו מישראלים ארבעה-חמישה בכפרים ובדרכים ורבים מהם שדורים ומוכים'⁴⁸⁸. השכנים המוסלמים היו לעתים סותמים את תעלות-המים, שלא יגיעו לשדותיהם של יהודים, ובכך היו פוגעים ביכוליהם.⁴⁸⁹ מאבקים על חלוקת מים היו חופפות של יום-יום באזורים הצחיחים, שבהם נחלקו המים למשקים השונים לפי הסדרים קבועים מראש,⁴⁹⁰ אך כאשר הריב על מים היה בין שבטים שונים הוא היה גם מקבל משמעות של מאבק אתני או דתי. כך, למשל, פרצה ב-1893

- 481 משקאטבליטה, 1894, גל' 154. עיין גם גורודצקי, 1903.
- 482 דזובנבר, 1886. עיין גם: דייסנברג, 1908, עמ' 124. יהודי חושמאנוזיל העידו בתוכ"ז (1867), כי 'אנחנו יושבים עם הישמעאלים ביחד ושלום בינינו ביום, רק בלילות מצערים הם לנו לפעמים, כי יבואו לגנוב את חתינו, גם לפעמים יעשו לנו בדיון [יכוזו לנו]'. צ'ארני, 1884, עמ' 332. באיה (1902), עמ' 109-10 העיד, כי היהודים כחאסאבי יורט ואקסאי, שאצלם ביקר, חיים ביחסים טובים עם הקומיקים שכניהם.
- 483 ישיביאיל, 1886.
- 484 רשימה ארוכה של יהודים מקובה, שנרצחו בדרכים ובכפרים מוסלמיים, או שבתיהם נשרפו על יושביהם, ראה צ'ארני, 1884, עמ' 122-123. רשימה של 45 מיהודי ווארטאן, שנרצחו למן הכיבוש הרוסי ועד 1867 ראה שם, עמ' 329-330. א.ב. (1912), האחדות, גל' 43-44 מספר על דודו וצעיר נוסף, שנרצחו בדרך לכפרם בראשית העשור השני של המאה שלנו. השווה גם סליביצקי, 1868, עמ' 29.
- 485 על שוד של שלושה יהודים בכפר קאראבאליר ב-1811 ופגיעה של אחד מהם ראה: טורמאטוב, 1811. על שוד בשנות השישים או השבעים של המאה התשע-עשרה בכפר אקסאי יש עדות של עדר-אריה כוז הלשון: 'הלילה קודם הליסמי מפה, באו גנבים, לטטים אל ביתו של בן של הנשיא רויאל ב"ר [בן רבין] אליהו וחרפו כותל ביתו ובאו פנימה, אחד הוציא הדק מתערו והגיש אל היהודי אשר שכב ואמר לו הם מלדבר ולצעוק, אל תזוז ממקומך כי אתה רואה זה הדקך, אני ברגע אשחט אותך. היהודי לא יכול מפחד לזוז ממקומו והנשארים לקחו כלי הבית כזה הרגע והיו רוצים עוד לעשות דברים רעים. בוו הרגע אשתו של זה היהודי כרחה החוצה והתחילה לצעוק בקול מר. והגנבים כרחו. בזמן שאשתו כרחה החוצה הספיקו הלסטים לפצות את כף ידה השמאלית בדקר שלהם וחתכו את הכשר של הכף ואחד מן האצבעיים הפציעו הרבה מאוד. כן מצב אחת-י בכל זמן הם כפתו ובכלה מן הישמעאלים האכזרים שכניהם. (נאח על החתום על דבר אמת וצדק, הצעיר ששון בן ניסים מ"ץ דקי-יכסאי [אקסאי] (צ'ארני, 1884, עמ' 24). יהודי מאראגה התלוננו לפני צ'ארני, כי 'הגנבים והלסטים... יבואו אל הבתים וחוסמים ושוללים ומכים אותנו במכות אכזריות' (שם, עמ' 90).
- 486 כך, למשל, התנפלה ב-1899 כנופיות שודדים על ביתו של רפאל בן רחמים בקובה, ואף על-פי שבעלת הבית ביקשה רחמים על נפש בני-יביתה והיתה נכונה למסור לשודדים את כל הרכוש, הם רצחו שש נפשות המשפחה בהיעדרו של בעל-הבית (שוד, 1899).
- 487 ראה: דובליר, 1871, גל' 3, עמ' 80, והשווה עדות בני קהילת ווקאל ואקסאי: צ'ארני, 1884, עמ' 97, 245.
- 488 גרשון, 1888.
- 489 צ'ארני, 1884, עמ' 24, 30.
- 490 על חלוקת המים בין המשקים במישור הקומיקי עיין ג.ו., 1892.

קטטה גדולה בין יהודי ורטאשן לבין שכניהם המוסלמים בשל ריב על מים להשקאת אחד הכרמים של יהודי. בקטטה זו היו פצועים,⁴⁹¹ ויש להניח כי היא חידדה את היחסים שבין יהודי המקום והאוכלוסיה סביבם.

אחת התופעות השכיחות בקאווקאז היתה ניתוח מצבות ושוד קברים. קהילות רבות התלוננו, כי המוסלמים שוכרים את המצבות בכתי-קברות יהודיים, אם למטרות שוד ואם מרצון לפגוע ברגשותיהם,⁴⁹² או לצורך בניית בתים שלהם.⁴⁹³ ככל המעשים האלה ראו היהודים ההרריים ביטוי לשנאה כלפיהם, אך קשה לקבוע אילו פגיעות נבעו מעוינות ליהודים ואילו מהן היו חלק מן המציאות הכללית בקאווקאז המזרחי, שבו השוד והרצח בדרכים, התנפלויות אלימות, שימוש חדיר בנשק, סתימת מקורות-מים ואף שרידת-קברים היו תופעות נפוצות.⁴⁹⁴ אבל אפילו לא נתייחס לאירועים ספציפיים של פגיעה ישירה ביהודים, רבות העדויות שהאוכלוסיה הסובבת ראתה ביהודים עם זר, שגזל את אדמותיה, ויחסה כלפיהם היה יחס של הסתייגות או אף עוינות מחמת השוני הדתי. 'הלוגינים שונאים אותנו ועיניהם לרעה עלינו',⁴⁹⁵ כתבו יהודי דרבנט לצאר ב-1840. 'הישמעאלים הלוגינים הפראים שכנינו מצטערים [מצערים] לפעמים אותנו', טענו יהודי אראג בתרכ"ז (1867), הם 'באים לגנוב בחינו, מקללים דתנו ומחפרים אותנו'.⁴⁹⁶ 'המוסלמים רוחשים ליהודים עוינות קנאית רבה יותר מאשר לעמים אחרים שאינם בני דת האיסלאם',⁴⁹⁷ העיד ב-1871 ד' דובליר. 'המוסלמי מכנה את היהודי כפתי [הטועה], אך כאשר זה מתאסלם עושים לו משתה ומכנים אותו שיין, ישתחוו אליו וכו'.'⁴⁹⁸ מדורות יהודי אירופי ששהה זמן-מה בקאווקאז המזרחי. גם האנתרופולוג הרוסי ק' קורדוב מציין, כי היהודים מבודדים משאר האוכלוסיה, והאחרונה רואה בהם 'עם פחות-ערך ומתייחסת אליהם כמעין סלחנות של כוז למחצה, העוברת לעתים אף לשנאה ממש'.⁴⁹⁹ על רקע זה אין להתפלא, כי בעת מגפות — תופעה נפוצה בקאווקאז — היו היהודים מראשמים לא אחת בהפצתן. כך, למשל, משפרצה בימי מלחמת-העולם הראשונה מגפת החולרה בעיר קובה, ידעו מיד בשווקים להפיץ את השמועה, כי היהודים הם שהפיצו.⁵⁰⁰ העוינות המסורתית כלפי היהודים זכתה בדרך-כלל לעידוד מצד המתיישבים הרוסים החדשים באיזור.⁵⁰¹ הללו השתדלו למצוא ביהודים ובפעילותם שער לעזאזל לקשייהם השונים. למשל

491 ורטאשן, כספי, 1893.

492 כך, למשל, מעיד צ'אטי (1884, עמ' 32) על ביקורו בכתי-הקברות בטארכי: 'ולא מצאתי שם כי אם שתי מצבות ישנות והאחיות לא נכרות עליהן מרוב זוקן ויתר המצבות החדשות רוב מהן נשברו על ידי המוסלמים, אשר ישברו את האבנים ככוונה למען לצער כזה את היהודים, כי ישנאו אותם מרע לכבם תכלית שנהא'. השווה גם שם, עמ' 24, ועיין ג-כ-ג, 1884, עמ' 43.

493 צ'ארני, 1884, עמ' 36; צ'ארני, 1878, עמ' 310.

494 על תופעות אלו כחלק מן המציאות הכללית בקאווקאז ראה: סטארצ'יב, 1890.

495 פ'רקוביץ', 1872, עמ' 84, והשווה שם, עמ' 103.

496 צ'ארני, 1884, עמ' 258.

497 דובליר, 1871, גל' 3, עמ' 80, וכן בוסקוביץ', 1894.

498 מושקאטבליטה, 1894, גל' 154.

499 קורדוב, 1905, עמ' 59. בדברו על הקהילה היהודית במיוחד מציין חוקר, כי 'האוכלוסיה הטאטארית נקרי המוסלמית] מתייחסת בעוינות ליהודים (קורדוב, 1912, עמ' 87).

500 שפירא, כ"י, עמ' 32.

501 על היחס של המתיישבים הרוסים כלפי היהודים עשר ללמד התיאור של וסולוד מילר (1884, עמ' 544) מביקורו בנאלצ'יק ביוני 1883. 'כרובנו ליד בית יהודי אחד, שכור איזושהו מתוך הרוסים היושבים כאן כרע כרך בפני עורו של מפקד הנפה שליווה אותנו וילל בקול רם: 'הוד רוממותו, הרשה נא לנו להכות ביהודים!'. על גבו של

בשנת 1874 ראה העיתון 'קאווקאז' ביהודים ההרריים אחד הגורמים העיקריים למשבר המאָרְנָה. שכן מאחר שהיהודים הם הקונים והמוכרים את המארנה הם מנצלים את מגדליה ומדלדלים את הכנסותיהם.⁵⁰² טיעון זה, שמקורו בגישה הרוסית באזורים המערביים של האימפריה, לא תאם כלל ועיקר את המציאות של הקאווקאז המזרחי, שבו היו, כנראה, יותר מגדלי-מארנה יהודיים מאשר סוחרים כמוצר זה. אולם קרוב לוודאי, כי טיעון מעין זה נפל על אוזניים כרויות בזמן המשבר הכלכלי באיזור כולו.

עוינות חבויה זו היתה לרוב עולה על פני השטח בתקופות של מרידות ומלחמות פנימיות, שהיו מלוות בהגברת החוויה הדתית של ההמונים, השנאה לזר, עוינות לבעלי דתות אחרות ופעולות אלימות, אך לא פחות מכך היו עלילות-הדם בנות-לווי לחיי היהודים ההרריים, מכל מקום משלהי המאה השמונה-עשרה.

עלילת-הדם הראשונה נגד יהודים הרריים, שהדים לה הגיעו מעדות שניתנה כשמונים שנה לאחר האירוע, היתה בכפר גוסארי (Gusari). העלילה התרחשה בימי שלטונו של פטאליח'אן (1758-1789), ועליה העידו יצאי הכפר:

אחד ישמעאלי, משרת היה בראחים [Rakhim], כפר סמוך לקובה, נהרג. והעלילו הישמעאלים על היהודים שהם הרגוהו בשביל דם. פטאליח'אן קרא ליהודים אליו וצויה עליהם שיגידו לו מי שהרג את הגוי ואם לא יגידו יעניש אותם למאד ... והיה להם צער גדול ונורא, כי כולם היו בסכנה גדולה. באותו הזמן בא יהודי אחד ושמו ניסים לאותו הכפר בענייני מו"מ ושמע שגוי אחד מכה את אישתו במכות אכזריות והאישה אומרת אליו לפי תומה: 'מה אתה רוצה להרגני כאשר אתה הרגת את המשרת מראחים?' בשמוע היהודי הדברים האלה, הלך מיד במהרה להח'אן וספר לו הדברים. הח'אן קרא להאישה וצויה עליה להגיד לו האמת והאישה ספרה לו כיצד שהיה ונתבטלה הגזירה ההיא בחמלת הקב"ה.⁵⁰³

על עלילה נוספת, שהתרחשה כנראה בעיר קובה ואף היא בימי שלטונו של פטאליח'אן, מספרים המקורות כי

נאבד ילד אחד של ישמעאל מתוך השוק ועשו הישמעאלים עלילה כמנהגם על היהודים למען דם. הח'אן היה טוב מאוד לישראל ונתן להם בעצמו עצה להעמיד שומרים סביב העיר להשגיח שלא ישליכוהו למקום ישובם. בעוד חודש ימים נמצא הילד בתוך הפנטאל הגדול אשר בעיר.⁵⁰⁴

עלילות אלו מעידות, כי בקרב עמי הקאווקאז המזרחי רווחה מסורת עממית, זמן רב קודם שסופח האיזור לרוסיה, כי יהודים נזקקים לדמם של מוסלמים. עלילת-הדם הראשונה נגד היהודים ההרריים, לאחר כיבוש הקאווקאז על ידי הרוסים, התרחשה בעשור הראשון של המאה התשע-עשרה ככפר זולום (Zulum), או זָלוּם (Zalum). תושבי הסביבה חמדו את רכושם של היהודים,

זולל-היהודים וה נחתה מיד אלתו של המפקד ועל מנת שיחפץ האיש הוא נלקח לבית המעצר. בצורה כה פשוטה נפתרת כאן הבעיה היהודית, מוסף הכותב.

502 פסקוב, 1874.

503 צ'ארני, 1884, עמ' 119.

504 שם, עמ' 120.

וראו בעלילת-הדם אמצעי נאות להשגת מטרתם. על האירועים בזולום העידו פליטי הכפר, יותר מיוכל שנים לאחר האירוע, בזו הלשון:

התורכמנים לקחו ילד אחד חי או מת ודקרו אותו בדקר בכמה מקומות בגופו וקברוהו בבית הקברות של ישראל. אחר כך הלכו וחיפשוהו בתוך ישוב של ישראל ולא מצאוהו והלכו הטורקמנים ביחד עם הבָּקִים [האצילים] לחפש בקברות ומצאוהו בתוך קבר אחד חדש אשר טמנו בעצמם, ונפלו [והתנפלו] על היהודים והרגו אותם ואת הרבנים במיתות אכזריות ושללו... אחר כך רבים נהרגו ונשתמדו ורבים נתפזרו בין כפרי הגוים.⁵⁰⁵

לפי עדות זו, תיכננו וביצעו את עלילת-הדם טורקמנים, שם-נדרף למוסלמים. קשה להניח, שכבר בשלב זה הושפעו תושבי הכפר הנידח מן הרוסים. יש אפוא מקום לסברה, כי באמונת העממיות של האוכלוסיה היו מסורות בדבר הזדקקותם של היהודים לרמם של נוכרים, ואמנם בקרב עמי הקאווקאז היתה נפוצה מסורת, כי ילדי היהודים נולדים עיוורים, וכדי שיפקחו את עיניהם ויראו אור-עולם זקוקים היהודים לדם נוכרים, שבו הם מושחים את עיני תינוקותיהם.⁵⁰⁶ מוסלמים היו גם הגורם הפעיל בעלילת-דם, שאירעה בכאקו ב-1813 או 1814. כמה מתושבי העיר, המכונים במקור שבידינו 'פרסיים', אם משום שבאו מפרס ואם משום שהיו שיעים, העלילו עלילת-דם על הקהילה היהודית הקטנה בכאקו. השמועה נפוצה חיש-מהר והיתה לה תהודה רבה. ההמון בשוק היכה מכות נמרצות את ר' אברהם בן יוסף ואת אחיו אפרים בן יוסף, ראשי העדה, וסכנת השמדה ריחפה על הקהילה כולה. רק ברגע האחרון נמנעו פרעות ביהודים, תודות להתערבותו הנמרצת של המפקד הרוסי של העיר.⁵⁰⁷ השלטון הרוסי הפך למגינם של היהודים גם נגד ההמון וגם נגד השליטים המקומיים, שהעלילו עלילת-דם על יהודי ווארטאשן בשנת 1816. להבדיל מן העלילות שהוזכרו, שלגביהן יש בידינו ידיעות מקוטעות בלבד ממקורות יהודיים, הרי לגבי העלילה בווארטאשן נמצאו פרטים מדוייקים בחיקי השלטונות הרוסיים, שערכו חקירה בסמוך לאירועים,⁵⁰⁸ והשלמות בעדותם של יהודי ווארטאשן, שנמסרה בשנות השישים של המאה התשע-עשרה.

עלילת-הדם, שקרבנותיה העיקריים היו יהודי ווארטאשן, התחילה למעשה בכפר חאנאבאדי (Khanabadi). בכפר זה נרצח ילד כבן שבע, בנו של כוהן-הדת המוסלמי בשם עבדאלה. בגופה נמצאו מספר דקירות בחזה, וגרונו של הילד היה חתוך בסכין. הנסיך של שקי, אסמאעיל, שבתחום שליטתו נמצא הכפר, שאל את בני המקום במי הם חושדים ברצח הילד. כמה מנשות הכפר העידו, כי בזמן הרצח הן ראו בכפרן שלוש יהודים מהכפר קאראבאלדיר (Karabaldir), וקרוב לוודאי שהם-הם שרצחו את הילד. די היה בחשד זה כדי שהנסיך יצווה להביא את השלושה לכפר דֶּחְנֶה (Dekhne), ושם במכלאה של צאן, ציווה לענותם עד שיודו בכיצוע המעשה. 'היהודים הוכו קשות במלקות, בצבתות מרטו את אפיהם, אוזניהם, לחייהם וחזיהם, ולכסוף עקרו את שיניהם. הח'אן לא הסתפק בעינויים אלה ואיים לתקוע את השיניים העקורות לראשיהם.'⁵⁰⁹ שלושת המעונים לא יכלו

505 שם, עמ' 110.

506 סליביצקי, 1868, עמ' 34.

507 צ'ארני, 1884, עמ' 263.

508 ווארטאשן, 1816, עמ' 723-725.

509 שם, עמ' 724.

לעמוד ביסורים, והטילו את האשמה על יהודי וארטאשן. השליט ציווה אפוא להביא מיד את יהודי וארטאשן. הובאו כשלושים איש. שלושה מהם עונו כאחיהם מן הכפר קארבאלדיר. למעונים הוצע להודות ברצח הילד, או להתאסלם. הצעיר בין השלושה התפתה והודיע על קבלת הדת המוסלמית, אך בכך לא נסתיימו יסוריו. משרתי הח'אן המשיכו להכותו ואף עשו בו מעשה סדום. כשתשו כוחותיו, הטיל את האשמה על שני היהודים האחרים מקהלתו. השליט ציווה על משרתיו להכות שלושים יהודים, ולאחר שהראשונים כילו את זעמם ביהודים הם פנו לשכונה היהודית בווארטאשן

שרדו את כל כתי היהודים... אנסו שש נשים יהודיות⁵¹⁰ והרגו יהודי אחד. בזמן זה שדרו אצל היהודים נוסף על הכסף בסכום 34,280 רובל גם מספר סוסים, שוורים והרכה דברים אחרים.⁵¹¹

כפוגרום שעשו משרתי הח'אן השתתפו גם תושבי וארטאשן המוסלמים.⁵¹² אחד היהודים נלקח לבירת הנסיכות, נוחה (Nukha), נרצח בה, וגופתו הושלכה לבור ליד שער העיר. כדי להביא את הנרצח לקבר ישראל, נאלצו היהודים לשלם 60 רובל.⁵¹³ בעקבות החקירה שערכו השלטונות החברר, כי הילד היה עד למעשי-ההתעלסות של אשת כוהן הדת המוסלמי עבדאלה, וכדי שלא יגלה את הדבר רצח אותו המאהב.

על אירועים אלה העידו, כאמור, יהודי וארטאשן כיובל שנים לאחר מעשה:

אסמאעיל ח'אן... עשה עלילת הדם עלינו ודג יהודים רבים, והושיב רבים בבית האסורים ותפס את הרב ר' אברהם ב"ר חנוכה ובכלי מתכת שרופה באש שרף את צווארו, וחתך בסיף את ראשו והשליכוהו בבית הכבוד בשביל שלא רצה להמיר דתו ודיבר על לב היהודים שלא יעזבו דת אבותיהם וקידש את שם שמים בריבים.⁵¹⁴

מעדות זו מסתבר אפוא, כי היהודי שנרצח בנחה היה רב הקהילה, והשליט דרש ממנו להמיר את דתו כתנאי להשארתו בחיים, אך הרב קידש שם שמים. גם לגבי האירועים האחרים של עלילת-דם זו שנוכרו בחקירת השלטונות נמצא אישור, אף כי שונה במספר פרטים, בעדות האמורה שלפיה אסמאעיל

ציווה לקחת ששה יהודים: ר' ישמעאל בר מרדכי, ור' שמשון בר מרדכי (שני אחים), ור' אברהם בן יקותיאל, ור' אליהו ב"ר אהרן, ור' שלמה בר משה, ודוד בן יצחק ורצע את אזניהם וחוטמיהם במרצעות של כרוז שרופות באש ואמר להם: 'אם תמירו הדת שלכם מניח אתכם בחיים ואם לא תהרגו ביסורים כאלה'. הם לא שמעו לדברי הרוצח ומסרו את נפשם אל אלקי אבותיהם ונהרגו ביסורים קשים על קידוש השם.⁵¹⁵

510 לפי עדותם של יהודי נחה, כשנות השבעים של המאה הי"ט. נאנסו בהתנפלות זו שש עשרה נשים יהודיות (סגל, 1880).

511 וארטאשן, 1816, עמ' 724.

512 סגל, 1880.

513 וארטאשן, 1816.

514 צ'ארני, 1884, עמ' 324.

515 שם, שם.

התעללות אכזרית זו ועזעה את הנציב הרוסי העליון בקאווקאז, הגנרל ירמולוב, והוא שיגר לשליט שקי מכתב, ובו ציווה עליו לשכן בכיתו את המעונים עד שיפוצו ולהוציא להורג את אחד המעונים הראשיים.⁵¹⁶ אין בידינו ידיעות עד כמה בוצעו הוראותיו של ירמולוב, אך חשיבות תגובתו, כמו זו של התנהגות מפקד העיר באקו, היא בכך, שהשלטון הרוסי הפך למגינם של היהודים מפני התפרעויות המוניות כנגדם ומפני אכזריותם של השליטים המקומיים. אך בעת ובעונה אחת לא היתה האדמיניסטרציה הרוסית משוחררת מדעות קדומות כלפי היהודים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בסקר על הקאווקאז מ-1836, שבו תוארו היהודים ההרריים באיזור שירוואן, כ'לא שונים מכני שבטם האחרים' – אותו חוסר-ניקיון, אותה זוהמה קיימת גם אצלם.⁵¹⁷ מכל מקום, אין בגישה זו של חלק מאנשי האדמיניסטרציה הרוסית כדי להסביר את התנהגות האוכלוסיה המוסלמית המקומית, שראתה כמתקבל על הדעת וכדבר ההולם יהודים לרצוח ילדים למטרות פולחניות. תפיסה עממית נפוצה זו לגבי אופיו המושחת והרצחני של היהודי, שימשה רקע נוח להתנכלויות קשות ביהודים בימי המרד הגדול, משנוספה לסטריאוטיפ העממי של היהודי קנאות דתית, מצד אחד והאשמתו של היהודי כמשתף פעולה ומסייע לשלטון הרוסי הכובש והמדכא, מצד אחר.⁵¹⁸ אולם גם לאחר דיכוי המרד ולאחר שהונהג שלטון רוסי יציב, מעט או הרבה, לא נעלמו עלילות-הדם אלא אף תכפו.

בשנת 1869 התנפל המון מוסלמי וארמני על המשפחות המעטות של יהודים הרריים שישבו באירוואן ('Erivan'). מרפא יהודי בשם אגא-דז'אן (Aga-Dzhan) הואשם על ידי ההמון, כי הוא משתמש בדם נוכרים לצרכים פולחניים והשלטונות הרוסיים אסרוהו בהאשמה זו. בעיר השתררה אווירה של פוגרום וכל יהודי שיצא לרחוב הוכה ללא-רחם. היהודים הסתגרו בכתייהם מפחד ההמון בעוד שהשלטון נמנע הפעם מלנקוט כל אמצעי על מנת להרגיע את הרוחות.⁵¹⁹ בעלילה זו השתתפו אפוא נוצרים ומוסלמים כאחד כמו בעלילות אחרות בעבר-הקאווקאז.

בשנת 1884 נבהלה ילדה נוצרייה מיהודי שביקר בעיר קובה, והקימה צעקה כי הוא ביקש להורגה. די היה בצעקתה שיתאסף קהל רב ויכה את היהודי מכות נמרצות. יתירה מזו, השלטונות האמינו לעדותה של הילדה והיהודי נאסר והואשם ככוונה לרצוח את הילדה למטרות פולחניות. רק תודות לשדתלנות רבה, שהיתה כרוכה בוודאי גם כשוחד, שוחרר היהודי.⁵²⁰ אך לא עברו אלא שנתיים

516 רטישצ'ב, 1816, עמ' 563; ירמולוב, 1816. הד קלוש לאירועי עלילת-הדם אנו מוצאים ברשימותיו של ירמולוב. הוא מציין, כי עם בואו לטיפליס הגיעו אליו תלונות רבות על התעללויות של הח'אן משקי (אסמאעיל), שאליהם התייחס קודמו כחפקיד, רטישצ'ב, כסלחנות רבה, משום שעוריו קיבלו שלמונים מן הח'אן של שקי. המתלוננים נגד הח'אן, טוען ירמולוב, הוכרוזו על-ידי הפקידות הרוסית מורדים במלכות. וכמה מהם נשלחו לסיביר. הוא עצמו, מעיר ירמולוב, שינה יחס זה ורביגשיה הראשונה עם הח'אן אסמאעיל. בנוכחות אנשים רבים, הערתי לו, [כך כותב ירמולוב] על שימוש לרעה בשלטון, והמלצתי לפניו להתייחס כסלחנות לעם. לפקיד הרוסי שנתמנה ליד הח'אן הוריתי לאסוף את האומללים, שאותם עינה קשה ולשכנם בחצרו של הח'אן. עד אשר יפצה לפחות את המשפחות ודאג לפרנסתם' (ירמולוב, 1868, עמ' 10-11).

517 סקר הקאווקאז, 1836, חלק 4, עמ' 88.

518 פרטים על פגיעות ביהודים בימי המרד ראה לעיל, עמ' 62-67.

519 אירוואן, 1870.

520 ישיביא"ל, 1886. אפשר ששמונה שנים קודם לעלילה הנדונה התרחשה בקובה עלילת-דם, שרק הדים קלושים ממנה הגיעו לידינו. בשנת תרל"ח (1878) כתב רבה של דרבנט, הרב יעקב בן יצחק יצחקי, לי"ל גורדון את הדברים הבאים: 'היות זה שלש שנים אשר האחים הגבורים מנכבדי חרשבי עיר קובה... אשר נתפשו על עלילות דברי רצח שנתהוה בעיר ההיא רח"ל [רחמנא לצלן] ושמותם כמ' אליעזר וכמ' חוניה לבית אחימעץ... השניים נדונו לעבודת-פרך, אך חמש מאות מיהודי הקהילה הגישו בקשה לבית-המשפט בבירה לברוק מחדש את הניין, ובית-

כד לפֹּטב

שנת

הרב הגדוע לתורה • בתור אדם המעלה • בחכמתו (ועלמותו) • חוקפת חומת תורתו • בעוללותו (ומל'תו) • עבד עובדת הקדוש
הת'ולות מעוצמות נר מאמת • חסד וספר • אשכול האור • הכוז יהודי ללב לארדן • עבד עובדת הקדוש
ממנה לחברת מדנה השכלה נר •

לך חל אלוה! על כ זהבתי עניו בנפש להטויחן בדבר מצוה • ובזרז בנפש הדאטון שחיתת להארות לבנים לפני •
בהעני על משמע חזק מיקדת השם וטוב התכופ השג מעבדים עם ז עול • הות זה שלם נעם חשפ -
כאחיס הנבזים מנבזי פושט עיר קובץ פלך דאעסמאן הקיבה לעירי • משד נתספו על עוללות דבזי רכז שפניה
בעיר החי החל נמוקס כמ אלטור וכן משא לבית אחיועק • ובאמוש קאמינאן שהאנשים השלמים האלה
בשלומם ראשונים היו לכל דבר שבקלמה • אח לבריה לכל קמי יוס דורגו תלכותם בגומם ובמומם לרבים נפדים

מלכאם מתקנת יד הוון המצאו נוחם כ ז חונם בעושר ונבסים • אמוס במנה החיף רכש גם קנאות
קנאים פועלים • והיה כי קצף ז עליהם מנע להתפעל עליהם עלולת הגע ומקנאיהם עזמ לרעה • וישטמום
ויכתבוש מנוחה עז כי יאלו נקי מנבסיהם ונפסקי דינס לעבדות פך א • וכאשר נודם זה לאנשים אשר נגע
יאת ז ואחבת אדם בלם קמו כמים אחד חברים ויעיכו קובלג לבית המטפח הגולה אשר בפפב ויתמנו
עלה כחמה מאות איש יאנדים וזי להכחיש העגים ולהניחם • ולעלה נשלח חוקף מיוחד לחקם יאות •

ובתוך כך יאה הפארה ונשלחו האנשים ההם והם כעת בפפב בתולותם לטאוסקא • ונפלו ונאספו בבית
חולש גל בת האסורים החיף • ויחב הענין לרגו חלוד מים להתעקב שמה עז ונמחו הקקחות אשר לא
השלמו עיניה חסרת אי - שלות השניו • ונשש בשאלתם מלג אוכל אוכל מאכא מלך טוב עבדים אכל
הזי החמא האשגו שמה גלגל למלסם כי אם לעבדם עזי ימים עז ונמחו הקקחות • ובטח

האמת יבא ויכא לחרי משפטם • ובחרי חוקים אנחנו ייחוק נופם מאחינו תושב קמר אשר מהלכס להם
בהכל מלך וגרים • ויך ידעתו בשם את גשם כבולו מתוך מכהם המחחדים אבדי האולה הגדלה •
אמרת להטויחן בידר מצוה חס באפשידות יענה נא חסד וזמנת לידר טוב על החונשים השלמים האלה
אכל היופא החשגי שמה מעעבם בבית החולש שמה עזי ימים עז יכא כנעה אדקס פה • ובזכות

אובדים ועולליהם עלך תבוק איש חמודות! • ושמן הטוב יתנוסם לכפיתת תפארת בני אחיך
שוכב חרי דאעסמאן • ויעתם שבקשמת זאת אינה מהעוללים על שולחן החברה מרהיב • אמנם
גם אם לא בחנת כי אם בתור מבקש חסד כאשר גם עבדך יעקב עושה בכל עת מאכא לטובת

אחיי השוכנים הנדחים במחבב ארכות הקינקזווס • והיה אם אמכא חן בעעך עניב נא עי
הכאנבדט הלטה פה להידוע המתקה • ב' וכ' • ובזכות ז אשונה אראה אקח מועד לחיטוך
מלכא אחיך אשר אנוב עומד לשרתם • וחרי דחשים להם השגחת החברה ותהא לנס בהבטה
על מעשי אחי שאכב איך מאלי • נשארתי מוחל תשובך • עבד תשוקתך • הלבנה יעוצץ •

אגרת של הרב יעקב יצחקי אל יייל גורדון

הינד הרב הנאמורג כשארקל גדול אמר

כאֵת מוהרר יעקב צהריין.

ויהי דקק דינדנד.

והי לי יאֵת להנד לו הי לא אוכל לטלאה חפצו כעניו להטלוכית
והי צהריין אֵת רובא בית המהר לא ידעתי ויהי לי ול עניו להח
לחיינו ולזקני מדינת חמד של אמת, וטובי טרדנטי יחמי עיניו בית
החיינו ונלדנו ויחיינו הלבו להגלי ישי הקצץ, ולידך אחריתם מ
לחיינו של הפתית ולזקני ענוותי. אֵל הקד יעשתי. ואיניו לשון פשו
דוקאשני אֵל הרב ה' דכאֵבדקין דפה. כי להרב יש מהלכס צנית
המהר ואולי בן חכמים ועם אמתני הי דור פשו מליו נדרההו
והרב עשה חיי אעשה, ואם יצוט גן אֵת אחריו ויהייתו יהודה
ועוד לקרית.

ולא אוכל לחדד כי והלאת היא צעני כי דודו גדול חוק אֵת
הי דודו אֵתו וקילם נשמת רבות יחפצו לטוול באופניק
ראלה ולפנות לומלי חמדיק. לדנות על עי רית התפאיש היה
לנימר הדבר ליינד דין אשר יפקו על הדבר וישחלל צנח
אֵת התריות דין ונמשכו. אולי היה להם עירך דין כזה היה לקל
ידו לדרוש מאֵת אֵת בית המהר לצלי יאלח אֵת הגלית
נד אחר גמר דנת כסינטי. מאליו חונן אזה לא יעשה
דידק הקניית על הי עניו אעשה מעלית עוד דיוק
כנת אחריתו ויחמו הדבר לדי גידיקתו ויחיה, ויהי תחומה
לרבה לאלק להאזלך דעד ורחמו אֵן אֵל אוכל להורחו
לאזה לדואקאֵת יונה. יש דה לדואקאֵת הפורסת וישימיה.
מרב אמתניו, והוא ידד נאמן להאר הגדול הנומד עחה לפ אע
על כל ישי עניו קויקו (ול פסי ספק יעשמי תי הוא) וגר עמו יד
ומצוי חמד. אֵת לא שורחת הזניק יש עוד אֵת אֵת.
להגיל אֵת התפאיש. אֵן הוא האחד אשר יוכל להטיל
ואם יקול על טונו רודאֵת יאלת.

אֵת יש פה דעהֵנו אֵיש העומק רועיק הנפשי אֵת
וידעו חידוש יונה אֵל וקיה לו לעניו ואוכל להייתו עת המחקר
ביט ויין האדואקאֵת.

אלה דברי מרנדו ומוקרו מלי הריו

יֵל גארדדין

הַיָּם לְנֵטָה תַּמּוּז תַּרְל"ח לֵיָּק.

ימים לערך, ושוב העלילו על קהילה יהודית שבקרבת קובה. בחודש סיוון תרמ"ו (1886) אבד בכפר מוגו (Mugu), או מיגו (Migo), ילד מוסלמי. מיד נפוצה שמועה, כי היהודים רצחוהו. מלומדי ניסיון מן ההתרחשויות בקובה ג' ימים נתחבאו היהודים כמערות ובצחיחים וישבו בתענית מפחד העם אשר נפל עליהם. כיום הרביעי נמצא הילד היהודים נצלר.⁵²¹

עלילה נוספת, שפרטים עליה הגיעו לידינו, התרחשה בכאקו בסוף המאה התשע-עשרה. כ" 19 ביוני 1898 הודיע תושב כאקו, קרבלאי-חוסייין-גוליי-אוגלי, למפקח המשטרה (Pristav), כי אחינו (סאלמאן) נעלם. כעבור זמן קצר התייצב הילד בתחנת-המשטרה בליווי אחד מתושבי קובה שסיפר, כי ראה ברחוב שני יהודים ואחד מהם נשא שק על שכמו. השק עורר חשד, טען תושב קובה, ולאחר שלקח אותו מן היהודי התברר כי בתוכו היה הילד. מפקח המשטרה נתן אמון בעדות זו, וציווה לאסור מיד את היהודי רפאל ראגמילוב (Ragmilov). השמועה כי היהודים חטפו ילד מוסלמי פשטה חיש מהר בעיר, והמון רב שמנה כמאתיים איש התנפל על השכונה, שבה התגוררו היהודים הרריים, והיכה כל יהודי שהזדמן בדרכו. היהודים המוכים חיפשו מקלט בפני ההמון המתפרע בתחנת-המשטרה. בו בזמן הגיעו לכאקו על חמורים וסוסים ארבעה-עשר יהודים מקובה, בלי שידעו על המתרחש בה. ההמון המוסת התנפל גם עליהם, והם ניצלו מליניץ' רק בעזרת כוחות המשטרה. כבדיקה שערכה המשטרה התברר, כי כל הסיפור בוים, כיוון שהמתלונן רצה להתנגם ברפאל ראגמילוב.⁵²²

כל עלילות-הדם נגד יהודים הרריים עד סוף המאה התשע-עשרה, שיש בידנו ידיעות עליהן, התרחשו בעבר-הקאוקאז, משמע איזור שהיתה בו אוכלוסיה נוצרית ניכרת (ארמנים, גרוזים, אוֹדִינִים-נוצרים ועוד). כיוון שכך אפשר שהאוכלוסיה המוסלמית התשפעה ממסורות נוצריות, שהיהודים נזקקים לדמם של נוכרים. אולם רוב-רובן של הנפשות הפועלות בעלילות היו מוסלמים, וגם בהמון רוחה האמונה כי היהודים נזקקים לדם, ולכן היה מגיב על כל שמועה מעין זו באלימות נגד האוכלוסיה היהודית. אין תימה אפוא, כי נוכח תדמית זו של היהודי היתה כל התערערות של הסדר הציבורי גורמת לפגיעות ביהודים, בעיקר ביישובים הניחחים והקטנים. משגבר המתח החברתי והפוליטי בימי המהפכה הראשונה ברוסיה (1905), גברו גם ההתנפלויות על קהילות ישראל בהרים, ורבים מן היהודים ההרריים נאלצו להימלט מחוסיי-כול מבתיהם, והם התרכזו ביישוב מיוחד (poselok) ליד דרבנט, שנועד לפליטים היהודים מן ההרים.⁵²³ ואכן הפגיעות ביהודים, ובכללן עלילות-דם, גברו במאה העשרים בדאגסטאן.

העלילה הראשונה, שהדיה הגיעו אלינו, התרחשה בטארקי כ" 1911. בכפר נפוצה שמועה כי נעלמה ילדה, והמון מוסת התפרץ לבית-הכנסת והרס כל הבא ליד, אך כטרם כילו הפורעים את

הדין שלח לצורך זה חוקר מיוחד לקובה. השניים נמצאו אותה עת כבית-החולים של בית-הכלא בפטרבורג, והרב ביקש מי-ל גורדון להשתלל שהנזונים יעוכבו בפטרבורג עד אשר תסתיים החקירה ולא ישלחו לגלות. וזאת מתוך תקווה כי הם ייצאו זכאים. כחשובתו למכתב זה יעץ יל"ג לבני הקהילה לשכור עורך-דין נאות שיטפל בעניין (העתק ממכתבו של הרב יעקב יצחקי, בלא חאריך, והעתק מתשובתו של יל"ג מיום ט"ו בתמוז תרל"ח שמורים בארכיון יצחקי. תהרה (1949). עמ' 1438), שקיבל, כנראה, אינפורמציה מכנו של הרב יעקב יצחקי. יצחק יצחקי, שכידורו היו המכתבים, מצייין כי כ" 1878 היתה עלילת-דם בקובה, אך אין הדבר ברור באופן חד-משמעי שמדובר בעלילת-דם, והאירוע עצמו התרחש בשנת 1875 (עייין גם: בארע'עקב, 1958, עמ' 184).

521 ישיבאי"ל, 1886.

522 עלילת-דם, 1898.

523 וייסוברג, 1913, עמ' 57.

זעמם הופיעה הילדה בריאה ושלמה, והפגורום פסק בעודו באיכו.⁵²⁴ על רקע עלילות אלה, שהיו ביטוי לשנאת ישראל הטבעה באוכלוסיה הסובבת אין תימה, כי במלחמת האזרחים (1917-1921), שבה השתחררו מתחים חברתיים ולאומיים בעלי גוון של קנאות דתית, הפכו הפגיעות ביהודים לתופעה נפוצה.⁵²⁵

העוינות בין בני דתות ולאומים שונים חצתה גם בין ידידים. דוגמה להלוך-רוח זה בכאקו באותם הימים מביא בראגינסקי בזכרונותיו, שבהם הוא מספר: 'היינו שלושה בני כיתה אחת; מלבדי אשוט דאמיליאנץ [הארמני]. בנו של סנדלר... [והיהודי] יוסיף דאדאשב, בנו של בעל חנות קטנה'. באותם ימים הכין לו הארמני סכין ארוכה. 'לשם מה?' שאלו בעל הזכרונות. 'נשחוט', השיב לו חברו. 'את מי?', שאלו בראגינסקי. 'ידוע את מי. כמו שעשו זאת הדאשניקים [הארמניים]...'. 'ומה יהיה על יוסיף', שאלו בעל הזכרונות. 'יהיה אשר יהיה',⁵²⁶ השיב הארמני, וזאת כלפי צעיר שהיה חבר-כנפש של הדובר.

אמנם עם כינון השלטון הסובייטי בקאווקאז נכלמו ההתפרצויות האלימות והגסות נגד היהודים, אך לא נעלם המתח בין הלאומים השונים. מתח זה היה בא לידי ביטוי, בין השאר, בתור למים בדרבנט. לרוב היו קיימים תורים נפרדים לשאיבת מים: ליהודים, לרוסים ולאחרים.⁵²⁷ ש' להניח, כי אמנם בתורים אלה היו פורצים מדי פעם חיכוכים בין בני הלאומים השונים. אך המתחים לא הצטמצמו בקרב ההמון בלבד אלא חדרו גם למנגנון, ככל ששיחתו בו יותר תושבים מקומיים. אחד הביטויים הבולטים ליחס המשפיל והמבזה כלפי היהודים ההרריים נכרך בחובה, שהוטלה על כלות ישראל בקובה. כל כלה שנרשמה לנישואים ב'זאנס' והצהירה כי אלה נישואיה הראשונים, נשלחה לרופא הארמני אדמיאנץ (Ademiant) לבדיקת בתוליה. אחת הנערות, שנמלטה מן הבדיקה המשפילה, הובאה לרופא על-ידי המשטרה, הופשטה בכוח ונבדקה. נוהג זה, שנהגו השלטונות בנשים היהודיות, קומם את יהודי העיר והם התלוננו בוועד הפועל של הסובייטים בקובה. פקיד הסובייט השיבו להם, כי הבדיקה נועדה לאשר כי היהודיות, המשקרות בדרך-כלל, אמנם דוברות אמת בהצהרותיהן. מובן אפוא, כי נוכח התנהגות משפילה זו ותמיכת השלטון, היתה הקהילה היהודית בקובה כמרקחה. נאספו 80 רובל, ונשלחו למוסקבה שני שליחים וכידיהם תלונה שעליה חתמו 155 משפחות. התלונה הועברה לסובייט הלאומים ליד הוועד הפועל של ברית-המועצות ולגריגורי אורדז'ניקידזה, ששימש אותה עת מזכיר המפלגה הקומוניסטית בעבר-הקאווקאז והיה למעשה שליט האיזור. אבל כדי שהנושא לא ישקע בסכך הביורוקרטי, פירסם יורי לארין (Iu. Larin) בעמוד הראשון של 'פראבדה' מאמר חריף נגד השלטונות המקומיים בקובה המפלים את היהודים, והגדיר התנהגות זו כביטוי של שוביניזם ודיכוי לאומי.⁵²⁸ על מאמר זה הגיב העיתון המרכזי של הרפובליקה האורבייג'אנית במאמר מיוחד, שבו צויין כי 'העובדות [שהובאו ב"פראבדה"] מוכיחות באורח משכנע שהיהודים ההרריים אינם למעשה אזרחים שווים-זכויות'.⁵²⁹ בעקבות התגובות החריפות בעיתונות, קבעו השלטונות של הרפובליקה האורבייג'אנית ועדה מיוחדת לבדיקת מצבם של היהודים ההרריים, והאחראים ל'פרשת הכלות' הועמדו למשפט.

524 שם, עמ' 58.

525 ביתר פירוט ראה לעיל, עמ' 83-94.

526 בראגינסקי, 1967, עמ' 244.

527 מאגומדוב, 1963, עמ' 130.

528 לארין, 1926.

529 לארין, 1930, עמ' 40.

במשפט, שבו העידו עשרים עדים מטעם התביעה ואשר התקיים כמועדון היהודים ההרריים בקובה, הוכחו כנכונות כל העובדות שעליהן הצביע לארין במאמרו, ואף נודע שהרופא היה גובה חמישים רובל מכל כלה יהודיה בעד מתן אישור על בתוליה.⁵³⁰ אמנם 'פרשת הכלות' ומסקנות הוועדה המיוחדת לבדיקת מצבם של היהודים ההרריים באזורבייג'אן הביאו לשיפור מסויים ביחסן של האוכלוסיה והרשויות אל היהודים ברפובליקה האזורבייג'אנית, אך העוינות כלפיהם מצאה עתה ביטוי בדאגסטאן.

בסתיו 1926 נפוצה במספר ישובים בדאגסטאן שמועה, כי היהודים ההרריים רצחו ילד מוסלמי לצורכי פולחן. די היה בשמועה זו כדי שהמון מוסת יבצע כמה וכמה פוגרומים נגד יהודים: במאחאץ-קאלה, בדרבנט, וכיישובים אחרים.⁵³¹ את ההתפרצות האלימה נגד היהודים ההרריים הסבירו המקורות הסובייטיים בהעדרו של פרוליטאריון מפותח, ובעובדה שהאוכלוסיה ברובה זעיר-בורגנית, וקיימים ניגודי אינטרסים חריפים בינה לבין היהודים העוסקים במלאכה ובמסחר.⁵³² אך דומה, כי תשובה פשטנית זו מתעלמת מן המסורת הארוכה של שנאת-ישראל, שהיתה קיימת באיזור במשך דורות.

השלטון המרכזי של ברית-המועצות, שנלחם באותם הימים נגד ביטויים אנטישמיים, שלח לדאגסטאן בעקבות הפוגרומים מדריך מטעם סובייט הלאומים, זיאמא אוסטרובסקי. אף הרשויות המקומיות קיבלו החלטות נגד האנטישמיות, שבה היו נגועים גם אנשי רשות, אשר אחדים מהם שירתו בימי מלחמת-האזרחים בצבאות האנטי-קומוניסטיים. אך לא עבר זמן רב ועלילת-דם חדשה התרחשה בדרבנט.

ב-11 במאי 1928 התייצב במשטרת העיר מוסלמי בשם אלייב (Aliev), ששימש כלש בכיר, והודיע כי אבדה ילדה בת ארבע. הוא חשד שהיא נרצחה על-ידי יהודים, הנזקקים לדם לצרכים פולחניים. אדמוב (Adamov), מפקד המשטרה וחבר המפלגה הקומוניסטית, ציווה על אחד השוטרים להתלוות אל אלייב ולחפש את הילדה בשוק. ואולם במקום לפנות לשוק פנו השניים לשכונה היהודית, וערכו בה חיפושים נמרצים אחר הנרצחת. בעוד השניים מחפשים, שבה הילדה בריאה ושלמה לביתה. יהודי העיר שנכחלו מן העלילה פנו לשלטונות, והללו שכבר נזפו על חוסר התגובה לפוגרומים ביהודים ב-1926 העמידו לדין את השניים (אלייב ואדמוב). בראשית 1929 נערך המשפט, שבו השיב אלייב לשאלת השופט אם הוא מאמין שהיהודים משתמשים בדמם של נוכרים כלהלן: 'אינני מאמין, אך הכול אומרים כך'. בית-המשפט מצא את אדמוב אשם בהיגדרות אחר שמועות מזיקות, והוא נידון לשנת-מאסר אחת בעוד אלייב שוחרר 'בגלל בורותו'.⁵³³ משפט זה ודומיו, שייתכן כי לא הגיעו אלינו ידיעות עליהם, לא היה בכוחם לשנות מסורות עממיות, שהיהודים נזקקים לדם מוסלמי, שהם מתעשרים על חשבון שכניהם ועוד סטריאוטיפים מסוג זה. אין חימה, שהקאופראטיבים הממלכתיים הסובייטיים סירבו בעיר גאנדז'ה (Gandzha) למכור ליהודים הרריים, במחצית השנייה של שנות העשרים, מצרכים שהיו זולים יותר אצלם בטענה, 'שאתם יהודים ולכן יש לכם זהב'. כן סירבו בטענות דומות לרשום מוכטלים יהודים בלשכת-

530 משפט, 1926.

531 לארין, 1930, עמ' 39.

532 לארין, 1928; לארין, 1929, עמ' 130; שווארץ, 1952, עמ' 35.

533 לארין, 1929, עמ' 127-128, ועיין גם: יהודים הרריים, 1930, עמ' 194.

עבודה⁵³⁴ ולעתים סירבו להעסיק יהודים בטענה, כי הם אינם 'תושבים שורשיים'⁵³⁵ אף-על-פי שאבות-אבותיהם ישבו באזור זמן רב קודם שבאו לשם שבטים ועממים אחרים. 'מוסדות סובייטיים ומשקיים [בדאגסטאן]'. העידה העיתונות היהודית המרכזית של ברית-המועצות ב-1929, 'סירבו בעקשנות במשך שנים לקבל יהודים הרריים לעבודה במפעלים ובמשרדים, [הדגשה במקור] מטעמים לאומיים, והסו כל זאת בטענות בדבר הצורך לשמור "על עקרון הפרופורציונאליות"⁵³⁶ הלאומית כתעסוקה.

אמנם נוכח האנטישמיות העממית הגלויה, ההפליה שנהג המנגנון, והביקורת החרפה מצד המוסדות המרכזיים של שלטונות ברית-המועצות, נקטו גם הרשויות המקומיות צעדים תעמולתיים כדי להגביר את ההבנה בין האוכלוסייה הסובכת לבין היהודים. אך ספק אם היה בכך כדי לשרש אמונות קדומות לגבי היהודים; ודי היה בקשיים כלכליים בתחום כלשהו כדי שהאשמה תוטל על היהודים.

בחורף 1930-1931 היה מחסור חמור בנפט בהרבה מערי ברית-המועצות, ובכללן בקאוקאז המזרחי. הדבר עורר התמרמרות רבה בקרב האוכלוסייה, והתחילו לחפש אחר האשם במחסור. לנאבייב (Nabiev), חבר הסובייט העירוני של דרבנט, נראה היה הגיוני, שאם קיים מחסור בנפט יש לחפשו אצל היהודים. הוא הזמין אפוא אליו במארס 1931 את מפקד משטרת העיר בארסוקוב (Barsukov), וציווה עליו 'להקיף את השכונה היהודית ולערך חיפוש בכל בתי היהודים', אך בשום פנים ואופן לא לפגוע בבתיהם של לא-יהודים. מפקד המשטרה, שחשש כנראה ממעשה כזה, ניסה להתנגד וטען, כי הדבר יתפרש כאנטישמיות ועלול לעורר מהומות. אך נאבייב עמד על שלו, ופלוגת משטרה שתוגברה בכבאי-האש הקיפה את השכונה וערכה חיפוש בכ-500 בתים יהודיים. ככל הבתים הללו נמצאו 320 ק"ג נפט שהוחרמו. היהודים שהוחרדו מן המצור על שכונתם והטלת חשד קולקטיבי עליהם, פנו בעניין זה אל דאגאייב (Dagaev), ראש העיר, וכן אל התובע הנפתי פאשאייב (Pashaev), אך הללו התעלמו מפנייתם. קיוו היהודים למצוא אוזן קשבת אצל בן-עדתם, התובע (פרוקורור) של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית יחיל מתחוב, אך גם הוא התעלם מהם. גם העיתונות נמנעה מלפרסם את הפרשה במלוא היקפה, ורק הדפיסה ידיעה קצרצרה. התערב בעניין הוועד של המפלגה הקומוניסטית של הרפובליקה הדאגסטאנית, שנכללו בו גם חברים שלא מדאגסטאן, והוא שלח ועדה מיוחדת לבדוק את העניין במקום. בעקבות דיווח הוועדה החליט הוועד, כי 'עריכת החיפוש רק אצל החלק היהודי של אוכלוסיית העיר דרבנט היא בעלת אופי שוביניסטי ואנטישמי מובהק, שיביא מן ההכרח לחידוד היחסים בין בני לאומים שונים, המאכלסים את העיר. בהחלטה זו גונו וננזפו ועד המפלגה הקומוניסטית של דרבנט והמוסדות הסובייטיים בעיר. כן ננוף הפרוקורור של הרפובליקה מתחוב, והומלץ להשעות את חבר הסובייט העירוני נאבייב מכל תפקיד אחראי. גם הומלץ לתובע של הרפובליקה להעמיד לדין את האחראים הישירים למעשה. בעקבות החלטה זו נאסרו שלושה אנשים: נאבייב (חבר הסובייט העירוני שנתן את ההוראה), בארסוקוב (מפקד המשטרה), וגארדן — Garden (מפקד מכבי-האש בדרבנט). ב-29 במאי 1931 נפתח באולם מועדון הפועלים בעיר משפטם של השלושה לפני בית-המשפט הפלילי של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, שהגיע לשם כך במיוחד לדרבנט. השלשה

534 מיאטז'י, 1929.

535 אישמאן, גאנרדיה, 1928.

536 אוסטרובסקי, 1929.

הורשעו לפי הסעיפים 109 ו-110 של הקוד הפלילי של הרפובליקה הסובייטית הרוסית. נאבייב נדון לשלוש שנים שלילת חופש, בארסוקוב לשנתיים וחצי וגארדן לשנתיים.⁵³⁷ משנות השלושים לא הגיעו לידינו ידיעות על התנכלויות ליהודים, אם משום שהשלטונות הסובייטיים נמנעו מלפרסמן ואם משום שמחמת הטלת המשטר הנוקשה לא באו הללו לידי ביטוי גלוי. אך קשה להניח כי התערבות השלטונות המרכזיים לטובת היהודים, התערבות שממנה סבלו לעתים אנשים 'משלנר', חיבבה את היהודים על שכניהם; נהפוך הוא, הדבר רק חידד את היחסים ביניהם. התעמולה הנאצית בימי מלחמת-העולם השנייה, שעודדה את העוינות לרוסים והעלתה על נס גיבורים לאומיים כגון שאמיל ואחרים, שנשאו חורבן ורצח ליהודים, עודדה אף היא את העוינות כלפי היהודים ההרריים. הגירוש הקולקטיבי של הצ'צ'נים והאינגושים לאחר המלחמה, בעוד שכניהם היהודים התארו במקומות מושבם ולעתים השתתפו כפקידים סובייטיים בפועל ממש במיבצע ההגליה, אף הוא לא תרם לשיפור היחסים.

בסוף שנות החמישים נפתח בכרית-המועצות מסע-תעמולה נרחב נגד הדת היהודית, במסע-תעמולה זה השתדל כל עיתון מקומי ל'התהדר' בלשונו הבוטה ולהתקף את קודשי ישראל. וכך פורסם ב-9 באוגוסט 1960, בלשון הקומיקית, בעיתון 'קומוניסט', ביטאונו של ועד המפלגה הקומוניסטית של העיר בוינאקסק (Buinaksk) מאמר בשם 'אף בלי אלוהים פתוחה הדרך', פרי-עטו של ד' מאגמודוב (D. Magmudov). בעל המאמר טען, כי היהודים ההרריים קונים 5-10 גראם דם מוסלמי, מוהלים אותו בחבית גדולה של מים ומוכרים את המים המהולים בדם מוסלמי לבני-דתם. תוכן המאמר שודר בו ביום בראדיו המקומי, ועלילת הדם נפוצה בכל הקאוקאז המזרחי ונוצרה אווירה של פוגרום. יהודי העיר פנו מיד לוועד המפלגה בבוניאקסק, לסובייט של העיר ולמופתי המקומי בבקשה לנקוט צעדים מיידיים למניעת פרעות. בעקבות הפנייה פירסם העיתון ידיעה קטנה, תחת הכותרת 'תיקון', ובה צויין כי באשמת המחבר והעורך הספרותי ח' אטאיב (Kh. Ataev), נעשתה במאמר זה 'שגיאה פוליטית'. 'העלילה הפראית והשפלה שיהודים נזקקים להם, היא בדיה שהופצה על-ידי כלי-הקודש, וכל מטרתה לעורר שנאה כלפי היהודים — ענין זה הוכח זה כבר על-ידי מדענים ואנשי-חוק המפורסמים ביותר בעולם'.

להבדיל מן המאמר שזכה לתהודה רבה, לא הרפה ה'תיקון' את המתח האנטי-יהודי בקרב האוכלוסיה, והיהודים ההרריים המשיכו לחיות בחרדה של פוגרום קרב ובא. משלחת יהודית, בת שבעה איש מארבע ערים (מאחאץ-קאלה, דרבנט, בוינאקסק וחאסאב-יורט) באה ב-17 באוגוסט לבירת הרפובליקה הדאגסטאנית (מאחאץ-קאלה) וביקשה להתקבל על-ידי המזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית ברפובליקה. המשלחת לא נתקבלה, אך למחרת היא נתבשרה באמצעות העיתונות, כי בנוכחותו של סגן-העורך של העיתון 'קומוניסט' (ח' אטאיב) ונציגי ועד המפלגה הקומוניסטית בבוניאקסק נתמנה מחבר המאמר על עלילת הדם, ד' מאגמודוב, לכתב קבוע לענייני פועלים ואיכרים (ראַבְסֶלְקוֹר).

המשלחת המשיכה לתבוע בתוקף ראייון עם מזכיר המפלגה של הרפובליקה. ב-29 בחודש היא נתקבלה על-ידי אחד מעוזריו, אשר הבטיח כי בקרוב יודעו הצעדים שנקטו השלטונות נגד האשמים בעלילה, אך צעדים אלה בוששו לבוא. היהודים חששו מפני פרעות נגדם ועל כן יצאה למוסקבה, ב-5 בספטמבר 1960, משלחת בת ארבעה איש: עשיל (עשהאל) שאמילוב, איליא אלחסוב, ניסון סאבאיב (Sabaev) ועוד זקן אחד, שאת שמו לא עלה בידינו לברר, כדי להביא את

דבר העלילה ומצבם הקשה של היהודים ההרריים בפני השלטונות המרכזיים של ברית-המועצות. בזמן שהותה של המשלחת במוסקבה פורסם, כי כותב המאמר וסגן-עורך העיתון שוחררו מתפקידם. אך בכך לא באו היהודים ההרריים על סיפוקם. הם המשיכו לתבוע פגישה עם מיכאיל סוסלוב (M. Suslov, 1902-1982), ורצו להעלות לפניו שורה של תלונות על הפליה של היהודים ההרריים ולבקש לפתוח בתעמולה והסברה נגד האנטישמיות. סוסלוב סירב להיפגש עמם, והאנשים שעמם עלה בידיהם להיפגש, כגון מנהל המחלקה להסברה ותעמולה (שאמילוב) ועובד במחלקת הפרסומים, השתדלו לשכנעם לחזור למקומות מגוריהם. שני חברי המשלחת נשאו במוסקבה לפחות עד 3 באוקטובר 1960. לאחר שלא עלה בידיהם להיפגש עם ראשי השלטון, הם שלחו תזכיר לסגן הראשון של ראש ממשלת ברית-המועצות אנאסטאס מיקויאן (A. Mikoian, 1895-1978), ליושב-ראש סובייט הלאומים יאן פייוו (Ia. Peive, 1906-1976) ולמזכיר המפלגה הקומוניסטית מ' סוסלוב. על אף הלשון העילגת שבה נכתב התזכיר, הריהו משקף נאמנה את החרדות ותחושות ההפליה, שהיו מנת-חלקם של היהודים ההרריים בסוף שנות החמישים.⁵³⁸

מלחמת ששת הימים והתעמולה הסובייטית בעקבותיה, שכאזורים הדרומיים הודגש בה גם יסוד הסולידאריות המוסלמית, העלו מחדש את המתח בין היהודים לבין שכניהם. כך, למשל, התכנסה במסגד בעיר דרבנט אסיפת-גינוי לישראל, ובה נאמו יושבי-ראש קולחוזים ומפעלים שקראו בשם הסולידאריות המוסלמית להכות בכובש. ההמון הבין את הדברים כהיתר לפגוע ביהודים, ואמנם השתררה בעיר אווירה של פוגרום. היהודים פנו לשלטונות וביקשו את הגנתם, וכן ניסו להתארגן בעצמם לשם הגנה במידת הצורך. להשקטת הרוחות נרתמו קציני-העיר, יהודי רוסי, ומזכיר המפלגה הקומוניסטית. נראה שהללו הבינו כי לא יהיה בכוחם בלבד להרגיע את ההמון, ולכן הוזמן ממאחאץ-קאלה כוהן-דת מוסלמי, שפעל גם הוא להרגעת ההמון וכך נמנע פוגרום. ואולם עצם התלהטות הרוחות יש בה כדי להעיד על הרגשות הנפוצים בציבור ביחסו אל היהודים.⁵³⁹

בשנות השבעים הוקם בקאבארדינו-באלקאריה 'ועד לקשרי תרבות עם הצ'רקסים בחו"ל'. לוועד קשרים עם גופים שונים בסוריה ובעיראק וכאמצעותו מופץ חומר תעמולה על 'זוועות הציונים' נגד המוסלמים בארץ ישראל. תעמולה זו, כנראה, נקלטת בשכבות מסוימות של האוכלוסיה ובשלהי שנות השבעים אירעו מספר התנפלויות על משפחות יהודיות כנאלצ'יק. השלטונות התעלמו לרוב מהתנפלויות אלה והגדירו אותן כמעשים פליליים שלא עלה בידיהם לגלות את הפושעים.⁵⁴⁰

מבחינת היחס העויין ליהודים ההרריים מצד חלקים נכרים של האוכלוסיה וככללה גם חלק מן המנגנון הסובייטי המקומי נוצר דמיון רב בין שנות השבעים לבין שנות העשרים. אך בעוד שבשנות העשרים הגיבו השלטונות המרכזיים של ברית-המועצות כצורה נמרצת על כל גלוי של אנטישמיות, הרי בעשורים האחרונים הם עצמם מפצים חומר תעמולה נגד היהודים ומשתדלים לטשטש ולהחליק תופעות אנטישמיות.

538 מאגמודוב, 1960; ח'קין, 1960. פניית המשלחת של היהודים ההרריים לשלטונות ברית-המועצות שמורה במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה, אוסף היהודים ההרריים, מס' 866. מאמרים על נושא זה בעיתונות היהודית במערב ראה: סקורניק, 1960; לנמן, 1960.

539 עדות של א.י., 1972; ליטבק, 1976. עמ' 13.

540 נאלצ'יק, 1979.

פרק שני

תהליכים דמוגרפיים ותפרוסת ישובית

א. תהליכים דמוגרפיים

1. גודל האוכלוסיה

קביעת גודלה של אוכלוסיית היהודים ההרריים במאות השנים האחרונות סבוכה היא ומחייבת, אף בגדר של אומדן, שימוש בטכניקות עקיפות. בקהילות ישראל לא התנהל, למיטב ידיעתנו, רישום של האוכלוסיה וגם הסטאטיסטיקה של הרשויות לקחה באי-דיוקים, כפי שציין חוקר הקאווקאז ' קוזובסקי (E. Kozubski), בראשית המאה העשרים, שאם לגבי גודלה של כלל האוכלוסיה של מחוז דאגסטאן ניתן במצב הנוכחי של הנתונים הסטאטיסטיים לדבר רק בערך, לגבי הנתונים על ההרכב האתני לא כל שכן!¹ אך מעבר לליקויים שבסטאטיסטיקה הרשמית נכללו בה יחד כל היהודים שהתגוררו באיזור, ועל פיה לא ניתן להבחין בין היהודים ההרריים לבין היהודים הרוסיים שהתיישבו בו במספרים גדלים והולכים משלהי המאה התשע-עשרה. הנתונים מהמאה התשע-עשרה על הלידות והפטירות בקרב יהודי קאווקאז בכלל, והיהודים ההרריים בפרט, לוקים וקשה להשתית עליהם אומדן מבוסס.² ככל מפקדי האוכלוסין, למעט המפקד מדצמבר 1926, נמנו היהודים ההרריים יחד עם אחיהם האשכנזים. הניידות הרבה מיישוב ליישוב, שבה הצטיינו היהודים ההרריים, מקשה גם היא על הצגת תמונה כוללת ממספרם, בהסתמך על נתונים מחלק של הקהילות.³ לפיכך אין תימה, כי בפרסומים של המאה התשע-עשרה ניתנו אומדנים סתמיים שונים על כלל האוכלוסיה היהודית בקאווקאז⁴ ועל היהודים ההרריים. אומדנים אלה נקטו לגבי היהודים

1 קוזובסקי, 1904, עמ' 15.

2 על-פי נתונים לגבי ארבע שנים (1842, 1867-1869). נולדו בקהילת דרבנט 238 תינוקות (109 זכרים ו-129 נקבות) ונפטרו 88 איש (43 זכרים ו-45 נקבות). צ'ארני, 1884, עמ' 64. נתונים אלה לוקים, כנראה, באי-דיוקים רבים. כאן הליודים נחלקים ל-45.8% זכרים ו-54.2% נקבות, בעוד הכלל הוא שנולדים יותר זכרים מנקבות. לפי הסטאטיסטיקה הרשמית, נולדו בקאווקאז כארבע שנים (1850-1851, 1856, 1858) בסך-הכול 1,945 ילדים יהודיים (הרריים, גרוויים ואשכנזיים) ונפטרו 1,149 איש (סטאטיסטיקה, 1852; סטאטיסטיקה, 1853; סטאטיסטיקה, 1856; סטאטיסטיקה, 1858). לגבי שנת 1857 מדווחת הסטאטיסטיקה הרשמית, כי בפלכי טיפליס ודרבנט נולדו 313 יהודים ונפטרו 375 (סטאטיסטיקה, 1857 א). משמע מספר הפטירות עלה על הלידות. כשנת 1885 היו אצל היהודים ההרריים בדרבנט 94 לידות ו-48 פטירות. הנפטרים נחלקו לפי גיל כדלקמן: בני 0-10 שנים — 57%; 11-20 — 6%; 21-40 — 10%; 41-60 — 8%; 61-70 — 11% ובני גיל 70-80 — 8% (קאליקא, 1983, עמ' 150).

3 על קשיים באיסוף נתונים סטאטיסטיים על היהודים ההרריים מחמת ניידותם הרבה העיר דובליר, 1871, גל' 2.
4 בראשית שנות השישים נקה העיתונות מספר של כ-14,000 יהודים בקאווקאז (סטאטיסטיקה, 1862) ובאמצע שנות השבעים דובר על 23,000 (יהודים בקאווקאז, 1875). כמחצית השנייה של שנות השמונים ריכז שנטר (1887, עמ' 256) על כ-30,000 יהודים בקאווקאז כולו.

ההרריים את המספרים 20,000-30,000 נפש.⁵ אולם האומדנים, שרכים מהם הועתקו ממקור אחד למשנהו, אינם עשויים לשמש בסיס לתחשיב כלשהו, ולכל היותר יש בהם כדי ללמדנו על סדר גודל של עדת היהודים ההרריים. הנתונים הכוללים הישירים על היהודים ההרריים הם משנות השישים והשמונים של המאה התשע-עשרה ומן המיפקד ב-1926. ב-1867 רשם יהודה צ'ארני את מספר המשפחות של היהודים ההרריים בקהילותיהם, וב-1886 עשה כן אליהו אניסימוב, שבדק גם את מספר הנפשות ככל ישוב וישוב. המיפקד הסובייטי ב-1926 מספק גם הוא נתונים כוללים על היהודים ההרריים. נתונים אלה מתיחסים אפוא לכל המוקדם למחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ואילו לגבי המחצית הראשונה נאלץ להסתפק בהשערות בלבד.⁶

המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה היתה תקופה קשה ביותר לאוכלוסיית הקאווקאז: כיבוש, מרד ומלחמות פנימיות, שמהם נפגעה גם האוכלוסייה היהודית. קרוב לוודאי שכל אלה העלו את שיעור התמותה שהיה גבוה בלאר-הכי מחמת התנאים הסאניטאריים הירודים,⁷ מגפות וכיוצא באלה דברים. ניתן אפוא לומר במידה רבה של סבירות, כי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה לא זו בלבד שלא גדלה אוכלוסיית היהודים ההרריים אלא פחתה.

על-פי נתוניו של יהודה צ'ארני (1867), מנו היהודים ההרריים 2,780 משפחות.⁸ פרטים מקריים משנות השישים מארבע קהילות כפריות מורים, כי המשפחה הממוצעת של יהודים הרריים היתה בת 6.84 נפשות.⁹ פרטים דומים משבע קהילות בשנות השבעים מלמדים על משפחה ממוצעת של 5.56 נפשות,¹⁰ ונתוניו הכוללים של אניסימוב (1886) — על 5.17 נפשות.¹¹ דומה על כן, כי מן הראוי ליישם את הגודל הממוצע של המשפחה (5.86), ועל-פיו מנתה ב-1867 אוכלוסיית היהודים ההרריים 16,290 (2,780 × 5.86) נפש. אומדן זה של אוכלוסיית היהודים ההרריים נוטה כלפי מעלה, כפי שניתן להסיק מנתוניו של נ' וורונוב (N. Voronov). על-פי נתונים אלה, מנה ב-1868 הישוב היהודי (כולל היהודים הרוסיים) במחוז דאגסטאן (מחוץ למבצרים הרוסיים) 983 משפחות ובהן 4,945 נפש, שהן משפחה ממוצעת של 5.0 נפשות. אם ניישם גודל ממוצע זה של המשפחה על נתוניו של יהודה צ'ארני, מנתה עדת היהודים ההרריים ב-1867 רק 13,900 נפש. על-פי אומדנו ישבו במחוז דאגסטאן 6,310 יהודים הרריים (1,046 משפחות בגודל ממוצע של 5.86 נפש), בעוד וורונוב מדווח על 5,160 יהודים במחוז זה.¹² ניתן אפוא לומר, כי ב-1867 מנה היישוב של היהודים

5 על 20,000 יהודים הרריים דיברו כראברמן (1894-1895, 1894, גל' 176) ואניסימוב (1908, עמ' 467). האן (1892, עמ' 181) נקט מספר של 21,000 יהודים הרריים, ואילו הקר (1900, גל' 3) וגורוצקי (הצפירה 1903) ציינו 25,000. אלאטין (1901, גל' 96) אמד את מספר היהודים ההרריים ב-27,000, בעוד ארקרט (1888, עמ' 299, 345) ב-30,000.

6 בסקר הקאווקאז (1836, חלק 4, לוח בסוף הספר) ציין, כי באיזור כולו מתגוררים 4,508 יהודים, מהם כשטחה של גרוזיה וארמניה בימינו 1,999 יהודים, ו-2,509 כשאר השטח. נתונים אלה היו חלקיים ביותר, כפי שגם ציינו מחברי הסקר.

7 על התנאים הסאניטאריים כאחד הגורמים החשובים לשיעור-התמותה הגבוה בקרב היהודים ההרריים הצביע סגל, 1879, עמ' 592.

8 צ'ארני, 1870, עמ' 43.

9 ככפרים מ'ודי, אקסאי, קארבונדאחקטו ודורגלי התגוררו 27 משפחות יהודיות, שמו 1,895 נפש.

10 ככפרים הפטוראן, מ'ודי, אמאראץ, אראג, נ'וגדי, אגלאבי וחושמאנוזיל ישבו 532 משפחות יהודיות שמו 2,957 נפשות.

11 אניסימוב, 1888, לוח. כאן ראוי להעיר, כי המשפחה הממוצעת באוכלוסיית דאגסטאן היתה בשנת 1886 5.4 נפש (חאשאבי, 1959, עמ' 25).

12 וורונוב, 1869.

ההרריים 13,900-16,300 נפש. ב־1886 פקד אליהו אניסימוב 21,129 יהודים הרריים.¹³ מסתבר, כי בעשרים שנה גדלה האוכלוסיה היהודית ב־5,000-7,300 נפש בקרוב. הריבוי הטבעי השנתי הממוצע היה אפוא 1.3%-2.1%. סביר להניח, כי בין אמצע שנות השמונים (נתוני אניסימוב) לבין מיפקד האוכלוסין הכללי לא חלה עלייה בריבוי הטבעי השנתי הממוצע של היהודים ההרריים. בעת המיפקד של 1897 מנו אפוא היהודים ההרריים 25,500-27,000 נפש.¹⁴ במיפקד נפקדו בקאווקאז כולו 56,783 יהודים רוסיים, גרוזיים והרריים.¹⁵ מכאן שבעת המפקד היוו היהודים ההרריים 44%-47% מכל היהודים בקאווקאז. סביר להניח, כי בעשרים ותשע השנים, 1886-1914, לא חלה עלייה בריבוי הטבעי השנתי, וערב מלחמת-העולם הראשונה הם מנו 30,700-38,600 נפש. כאן ראוי להעיר, כי הריבוי הטבעי של היהודים ההרריים ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים עלה באותה עת על המקובל באוכלוסיה הסובבת. שיעור הפרייון של היהודים ההרריים היה, כנראה, דומה לתושבי הסביבה, אך תמותת התינוקות בתוכם היתה נמוכה מזו של כלל תושבי האיזור. הטיפול הנאמן בחולים תרם אף הוא להארכת תוחלת החיים.¹⁶ בקרב היהודים ההרריים התרחש אפוא בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים תהליך, שאיפיון את יהודי אירופה במרבית המאה התשע-עשרה, אך תהליך זה נעצר עם פרוץ מלחמת-העולם. בימי מלחמת-העולם הראשונה חלה ירידה בריבוי הטבעי של היהודים ההרריים, הן משום גיוס חלק מן הגברים והן משום הרעת תנאי התזונה והתברואה. על עובדה זו מרמזים הנתונים מקהילת קובה, שבה חיו כשליש מכל בני היהודים ההרריים. בשלוש השנים, 1914-1916, מנתה קהילת קובה בממוצע כ־10,000 נפש, והיו בה 903 לידות ו־622 פטירות.¹⁷ משתמע אפוא, כי הריבוי הטבעי השנתי הממוצע בקהילה זו היה 0.94%. אם ניישם ריבוי טבעי זה על כל היהודים ההרריים, הרי בראשית 1918 היתה צריכה אוכלוסיית היהודים ההרריים למנות 32,000-40,000 נפש. אך בחישוב זה לא הובאו בחשבון האבידות של היהודים ההרריים בשדות הקטל של המלחמה. דומה על כן, כי לא נטעה בהרבה, אם נאמר את אוכלוסיית היהודים ההרריים בראשית 1918 כ־30,000 עד 38,000 נפש.

במלחמת-האזרחים טבעו את חותמם על המצב הדמוגרפי של היהודים ההרריים הרעב והמגפות, הפוגרומים וההגירה. בשנים אלו נקבצו ובאו המוני פליטים, שבהם גברה התמותה כתוצאה מהרעב והרעת התנאים הסאניטאריים שהיו ירודים בלא-הכי. בקרב הפליטים, כמו גם בין

13 אניסימוב, 1888, לח.

14 זאורבין (1927, עמ' 21), שניחח את נתוני המיפקד ב־1897 בקאווקאז אמר את מספר היהודים ההרריים כ־25,000. וגם לבנטל (1952, עמ' 6) נקב מספר זה.

15 רייסנברג, 1909, עמ' 238; ה.ר., 1903, עמ' 628; לבנטל, 1952, עמ' 66. האן (1900, עמ' 335) נוקב מספר 45,959 יהודים בקאווקאז, ואילו פילד (1953, עמ' 6) מדבר על 40,489 נפש.

16 הריבוי הטבעי השנתי הממוצע בכל הקאווקאז היה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה 1.4%, אך היו הבדלים אזוריים משמעותיים. כפלך סטאברופול, שבו כמעט לא ישבו יהודים חדיים, היה ריבוי זה 2.2% בעוד שכמחצית דאגסטאן 0.2% בלבד. בראשית המאה העשרים חלה עלייה מסוימת בריבוי הטבעי של האוכלוסיה גם באזורי-מגוריהם העיקריים של היהודים ההרריים, אך זו נשארה עדיין נמוכה מאוד. ב־1913 היה הריבוי הטבעי כמחצית דאגסטאן 0.53% (האן 1900, עמ' 332-333; אלסון, 1971, עמ' 108), ובין המיפקדים ב־1897 וב־1926 גדלה האוכלוסיה בשטחה של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאן ית רק ב־9.2% (סרגייבה, 1967, עמ' 209-210). בשנת 1902 נפתח בדרבנט בית החולים העירוני הראשון ובו 22 מיטות. ב־1903 אושפזו בו 8 יהודים הרריים ובשנה זו בקרו במרפאות 393 חולים יהודים (קוובסקי, 1904, עמ' 105).

17 שפירא, כ"י, עמ' 26.

החושבים הקבועים, פשטו מגפות. דומה על כן, שניתן לקבוע כמידת-סכירות רבה, כי בשנים הנדונות לא היה כל ריבוי טבעי, ואפשר שאף היתה פחיתה.

בתקופה הנדונה היו במספר ישובים התנפלויות מכוונות על יהודים, שהפילו קורבנות כנפש. כן גברו הרציחות בדרכים, ויהודים הקריבו את חייהם גם ביחידות פארטיזאניות סובייטיות. בכל האירועים האלה ניתן לאמוד את מספר ההרוגים ב-1,000 נפש בקירוב. בשנות מלחמת-האזרחים גברה גם ההגירה של יהודים הרריים אל מעבר לגבולות רוסיה (לתורכיה, לארץ-ישראל ולארצות אחרות). בגל-הגירה זה עזבו את הקאוקאז כ-2,000 נפש לכל היותר.

כתוצאה מהתרחשויות אלו ניתן לאמוד את אוכלוסיית היהודים ההרריים בראשית שנות העשרים, עם התבססות השלטון הסובייטי בקאוקאז המזרחי, ב-27,000 נפש, ולכל היותר ב-35,000 נפש.¹⁸ לאחר הקמת השלטון הסובייטי, עד 1924 לפחות, נמשכה הגירה של יהודים הרריים אל מחוץ לגבולות ברית-המועצות, וגם בגל-הגירה זה עזבו את האזור קרוב ל-1,000 נפש. חלק מהגירה זו התקזז קרוב לוודאי על ידי הריבוי הטבעי שהתחדש עם גמר מלחמת-האזרחים.

על פי המיפקד ב-1926 שהיה, כאמור, היחיד שבו נפקדו היהודים ההרריים כקבוצה אתנית נפרדת, נמנו 25,866 יהודים הרריים.¹⁹ בין נתוני המיפקד לבין האומדן הנמוך שלנו היה אפוא פער של 4% אשר נבע, כנראה, מליקויים בדרך הפקידה. קרוב למחצית (44.8%) היהודים ההרריים התגוררו ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, ורוב-רובם היו עתה אוכלוסיה עירונית. בסוף 1931 ישבו ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית 12,547 יהודים הרריים לעומת 11,592, על-פי המיפקד ב-1926. אילו לא היתה כחמש השנים (1926-1931) הגירה של יהודים הרריים מן הרפובליקה הדאגסטאנית ואליה, הרי היו הנתונים מ-1931 מלמדים על ריבוי טבעי שנתי ממוצע של 1.6%. אך כאותו פרק-זמן הגרו יהודים הרריים לקרים ולאזורים אחרים של המדינה, וכן היתה הגירה מאזרבייג'אן ומצפון-קאוקאז לרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. בשנת 1931 מנתה אוכלוסיית היהודים ההרריים כנפת קובה 6,079 נפש, לעומת 14,812 (7,814 זכרים ו-6,998 נקבות) בשנת 1915.²⁰ חלק מפחיתה זו היה ללא ספק תוצאה של הגירה, שבחלקה היתה גם לדאגסטאן. דומה על כן, כי השיטה הטובה ביותר לאמוד את מספר היהודים ההרריים ערב המלחמה הסובייטית-גרמנית היא ליישם לגביהם את הריבוי הטבעי של כלל האוכלוסיה העירונית ברפובליקה הדאגסטאנית בתקופה זו, שהגיע ב-1939 ל-1.97%.²¹ אם ניישם ריבוי טבעי זה לגבי כלל היהודים ההרריים, הרי שעדת היהודים ההרריים מנתה עם פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית

18 הוכחה עקיפה לירידת מספרם המוחלט של היהודים ההרריים בימי מלחמת-האזרחים ניתן למצוא בנתונים הכלליים על היישוב היהודי באזור. בימי המלחמה ומלחמת-האזרחים מצאו באזור מקלט מפני הפוגרומים והרדיפות אלפי יהודים רוסים, ואף-על-פי-כן מנה היישוב היהודי בקאוקאז כולו ב-1920 רק 58,082 נפש (צ'רנסקי, 1933, עמ' 6). לעומת 56,783 במפקד ב-1897. בהתייעצות הראשונה של עסקני-התוכנית הסובייטיים בקרב היהודים ההרריים ב-1921, צוינו מספרים מוגזמים שעל-פיהם התגוררו בשש ערים (גרוזי, באקו, קובה, פיאטיגורסק, נאלציק ומודוק) 33,300 יהודים הרריים (התייעצות ראשונה של עסקני תרבות, 1921).

19 יהודים חרדים, 1952; גראנדה, 1936, עמ' 79. ערב פרסום תוצאות המיפקד הושמעו אומדנים שונים לגבי מספרם של היהודים ההרריים. עורך השבועון כטאית-יהודית טען, כי ברפובליקה הדאגסטאנית חיים כ-15,000 יהודים הרריים, המהווים 65% מכלל העדה (לב, 1928), כלומר הוא אמד את העדה ב-23,000 נפש. פעיל ההתיישבות החקלאית לייבוביץ' (1926, עמ' 214) אמד את היהודים ההרריים והגרוזיים ב-45,000 נפש.

20 סטאטיסטיקה, 1915; סטאטיסטיקה, 1932, עמ' 580-581.
21 בשנים 1938-1939 נולדו על כל של 1,000 נשים בגיל 15-49 באוכלוסיה העירונית של הרפובליקה הדאגסטאנית 124.9 ילדים (אלסן, 1971, עמ' 111).

(אמצע 1941) מ-34,300 נפש (אם נשחית את התחשיב על נתוני המיפקד ב-1926) עד 35,800 (מושתת על האומדן הנמוך שלנו). אומדן זה של מספר היהודים ההרריים נוטה, כנראה, כלפי מעלה, כיוון שהריבוי הטבעי בדאגסטאן היה מן הגבוהים בכרית-המועצות באותו זמן.²² בשנות המלחמה הסובייטית-גרמנית (1941-1945) נפגעה אוכלוסיית היהודים ההרריים בדומה לכלל תושבי המדינה, וכן מסיבות יהודיות מיוחדות. רוב-רובם של הגברים גויסו בתקופת המלחמה, ולפיכך ירדה ביותר הילודה בעוד התמותה עלתה. דומה על כן, שאין לדבר כלל על ריבוי טבעי בארבע שנות המלחמה.²³ בדומה לשיעור הממוצע של כלל אזרחי המדינה נפלו בקרבות מלחמת-העולם השנייה כ-3%-4% (1,500-1,000) מבין היהודים ההרריים. קרוב ל-1,000-1,500 יהודים הרריים, שהתיישבו בקרים ובאזורים אחרים של ברית-המועצות, הושמדו בשואה יחד עם אחיהם יהודי רוסיה. קרוב ל-1,000 בני העדה נרצחו על-ידי הגרמנים ככפרים היהודיים ובערי הקאוקאז הצפוני. ניתן אפוא לאמוד את מספר היהודים ההרריים בגמר מלחמת-העולם השנייה ב-31,000-33,000 נפש.

לגבי הריבוי הטבעי של היהודים ההרריים בארבע-עשרה השנים שלאחר מלחמת-העולם השנייה (1945-1959) ראוי ליישם את הנתונים של כלל האוכלוסיה העירונית בדאגסטאן. הריבוי הטבעי השנתי הממוצע בערי הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית ב-1950 היה 2.04%, וב-1959 2.34%.²⁴ אם ניישם את הממוצע של שני נתונים אלה לריבוי הטבעי של היהודים ההרריים למן סיום מלחמת-העולם השנייה ועד סוף שנות החמישים, הרי בראשית 1959 היו הללו צריכים למנות 42,000-44,500 נפש.

בדומה למיפקדים הקודמים של האוכלוסין כן במיפקד ינואר 1959, נמנו היהודים ההרריים יחד עם כלל יהודי ברית-המועצות, אך מקורות סובייטיים מסוימים נקבו על פי אותו מיפקד מספר של 30,000 יהודים הרריים.²⁵ ואולם משנות החמישים ואילך התנהלה מדיניות של טשטוש אופיים היהודי של היהודים ההרריים ורישום כטאטים, קבוצה אתנית שנטמעה כמעט לחלוטין בעם האזרבייג'אני ובעם הארמני. אף מקורות סובייטיים מסוימים מרמזים, כי במיפקדים האחרונים נרשמו יהודים הרריים כטאטים. כך, למשל, כותבת החוקרת סרגייבה, כי

בתקופה שבין המיפקדים (1959-1970) חלו תמורות משמעותיות בגודל האוכלוסיה של עמים אחדים. גדל מספר הטאטים (בדאגסטאן) ב-118%, לא רק כתוצאה מהריבוי הטבעי הגבוה אלא גם כפועל-יוצא של חלוקה-מחדש של האוכלוסיה בין היהודים ההרריים לבין הטאטים (הדגשות שלי).

גם במחקר על תמורות חברתיות ותרבותיות בדאגסטאן, שראה אור ב-1988 צויין:

כפי שהוכיחו הנתונים ממחקרי השדה שלנו, מספר בלתי מבוטל של יהודים הרריים החלו במרוצת השנים לכנות עצמם טאטים בגלל שותפות השפה שלהם. דבר זה מתאשר גם

22 מן הראוי להעיר, כי העיתונאי אישמאן (1929) נקב בסוף שנות העשרים מספר של 50,000 יהודים הרריים, והל (1946, עמ' 355), שביקרה בקאוקאז ב-1933, מדברת על 40,000 יהודים הרריים.

23 רמו עקיף לקביעה זו עשרה לשמש העובדה, כי בעשרים השנים שבין מיפקד 1939 למיפקד 1959 גדלה אוכלוסיית הרפובליקה הדאגסטאנית ב-3.8% בלבד (סרגייבה, 1967, עמ' 210).

24 אלסון, 1971, עמ' 108.

25 אנציק. היסט., 1961, כרך 4, עמ' 599.

בנחונים סטטיסטיים. בין השנים 1926-1959 חל גידול בולט במספר הטאטים מ-200 איש ל-3,000 נפש, למרות שלא היתה הגירה של טאטים לרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית.²⁶

סביר אפוא להניח, כי רוב-רובם של המתפקדים כטאטים במיפקד 1959 לא היו אלא יהודים הרריים. במיפקד הגדון התפקדו כ-11,000 טאטים, ואם נצרפם לנחונים הסובייטיים על מספר היהודים ההרריים, הרי מדובר בסוף שנות החמישים על 41,000 בני עדה זו, היינו מספר קרוב ביותר לאומדננו.

בשנות השישים היה הריבוי הטבעי של אוכלוסיית ערי דאגסטאן 1.76% ב-1965, ו-1.44% ב-1969, משמע ריבוי טבעי ממוצע לגבי שנות השישים: 1.6%.²⁷ יישום של ריבוי טבעי זה לגבי היהודים ההרריים מצביע, כי בראשית 1970 מנתה העדה 50,000-53,000 נפש.

בשנות השבעים נמשך, כנראה, שיעור הריבוי הטבעי הממוצע של שנות השישים, וחלק מן היהודים ההרריים עלו מברית-המועצות לישראל. העלייה במספרים משמעותיים של היהודים ההרריים החלה בראשית 1974. באותו זמן מנתה אפוא אוכלוסיית היהודים ההרריים 53,300-56,500 נפש. בחמש שנים (1974-1979) עלו לישראל 7,655 יהודים הרריים, ואצל הנותרים נמשך הריבוי הטבעי בשיעור של שנות השישים. מסתבר אפוא, כי בראשית 1979, זמן מיפקד-האוכלוסין הסובייטי האחרון, היו בברית המועצות 49,400-52,800 יהודים הרריים.^{27*} מאז ינואר 1979 ועד ינואר 1984 עלו לישראל כ-2,800 יהודים הרריים. אם נניח, כי הריבוי הטבעי אצל הנותרים בברית-המועצות נמשך כבשנים קודמות, הרי שבראשית 1984 מנתה אוכלוסיית היהודים ההרריים בברית-המועצות לכל היותר 49,700-53,300 נפש. האומדן של כ-50,000 יהודים הרריים בברית-המועצות נוטה כלפי מעלה, והערכות המדברות על מספר כפול מזה נטולות כל היגיון דמוגרפי.²⁸

26 סרגייבה, 1973, עמ' 29; דאגסטאן, 1988, עמ' 24.

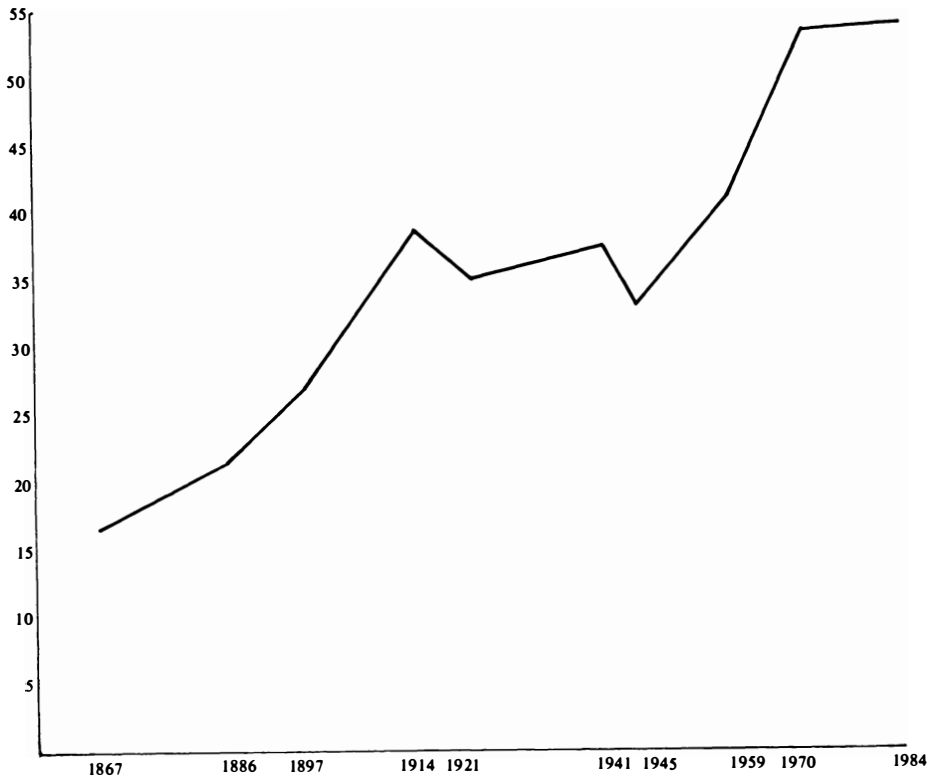
27 באותה תקופה (1959-1970) היה הריבוי הטבעי השנתי הממוצע של האזרחי-אגים 3.7% ושל עמי דאגסטאן 3.4%. אך הוא היה בעיקרו בקרב האוכלוסיה הכפרית, ואין כל אפשרות ליישם ריבוי טבעי זה, שהוא מן הגבוהים בברית-המועצות, ליהודים הרריים. ואכן אחד החוקרים הסובייטיים (באחישוב, 1982, עמ' 70) ציין, כי בשנות השבעים נמשכה כמשנות השישים הירידה בילודה בקרב האוכלוסיה היהודית ברפובליקה האזרחי-אגית. יישום הריבוי הטבעי של עמים אלה ליהודים הרריים אף נוגד את הנחונים, שנסאפו בישראל על בני העדה שעלו בשנות השבעים. בסקר שנערך בקרב 264 משפחות (1,496 נפש) של יהודים הרריים, שעלו לישראל מראשית 1973 ושהיו להם ילדים עד גיל 18, ומדובר אך ורק במשפחות שהיו להם ילדים בגיל זה, היה חלקם של בני 10-0 29.9% (אכידור 1977), בעוד האחוז של בני גיל זה בכלל האוכלוסיה של האזרחי-אגים היה 37.5%, ואצל עמי דאגסטאן 35.3%. בשנה 1969/70 היה פרוטה של אישה באוכלוסיה העירונית של דאגסטאן 85.5 ילדים ל-1,000 נשים (אלסון, 1971, עמ' 111). ליטבק (1972, עמ' 4, 16) העיר, כי במשפחות עולים מקרב היהודים ההרריים שההורים הם בשנות השלושים והארבעים לחייהם יש לכל היותר שלושה ילדים.

*27 על-פי נחונים סובייטיים רשמיים התפקדו במיפקד 1979 ברפובליקה האוטונומית הדאגסטנית בסך הכל 18,733 יהודים (אלטשולר, 1987, עמ' 251). אותו מיפקד מצביע על כ-14,000 יהודים הרריים וטאטים ברפובליקה הדאגסטאנית (אגאבי, 1985, עמ' 8).

28 הערכות הסתמות לגבי מספר היהודים ההרריים בברית-המועצות נעו בשנות השישים והשבעים מ-35,000 ועד 116,000 נפש (רטנבת, 1967, עמ' 16; עדות א.י., 1972; ניישטט, פאלק און ציין, 1972, עמ' 73; גורסקי, 1974; איסקוב, 1977, עמ' 1). אם נקבל את האומדן הגבוה, הרי שבי-87 השנים (1886-1972) היה צריך להיות ריבוי טבעי שנתי ממוצע ורצוף, מבלי להביא בחשבון מלחמות, הגירה וכד', 2%, דבר שנראה ככלתי-סביר. האתנוגרף היהודי-סובייטי מיכאל צ'לנוב אמר בראשית שנות השמונים את היהודים ההרריים כ-25,000-45,000 נפש (צ'לנוב, 1982, עמ' 100).

אוכלוסיית היהודים ההרריים, 1867-1884

באלפים

2. החלוקה הגיאוגרפית

אם לגבי כלל היישוב של היהודים ההרריים ניתן היה להשתמש בתחשיבים עקיפים, הרי על התפרוסת שלהם ניתן ללמוד אך ורק לפי נתונים שפורסמו, וממילא מתהוות אי-התאמות מסוימות. עד מלחמת-העולם הראשונה ישבו יהודים הרריים בשישה מחוזות. בשניים מהם (קובאן וסטאברופול) היה מספרם זעום, ולכן ניתן לדבר על ארבעה מחוזות כאזורי-מגוריהם. במחוזות אלה (דאגסטאן, באקו, טרק ויליסאבטפול) התגודדו כ-1867 כל, או כמעט כל, היהודים ההרריים. אף-על-פי שבעשרים השנים (1867-1886) חל גידול של היהודים ההרריים בארבעת המחוזות, הרי חלקם בכלל היישוב היהודי ירד ב-10% (89% ב-1867 ו-79% ב-1886), כתוצאה מהגירה של יהודים רוסים לקאוקאז. כמעט כל היהודים הרוסים ישבו בערים, בעוד האוכלוסיה הכפרית שבין היהודים ההרריים ב-1867 היתה 53%.

בעשרים השנים (1867-1886) ניכרה גם אצל היהודים ההרריים מגמה של מעבר לערים. ב-1886 היו 51% של היהודים ההרריים אוכלוסיה עירונית, ומהם יותר משליש (ב-1867 40.5% וב-1886

לוח 2.1

יהודים הרריים בארבעה מחוזות, 1867-1886

1886		1867		מחוז (פלך)
מספר	אחוז	מספר	אחוז	
7,931	37.5	6,654	40.9	באקו
8,107	38.4	6,203	38.1	דאגסטאן
3,417	16.2	2,443	15.0	טרק
1,396	6.6	988	6.0	יליסאבטפול
20,851	98.7	16,288	100.0	סך הכל

37.6% (37.6%) התגוררו בשתי ערים: קובה ודרבנט. אך קהילות שלהם הלכו והתגבשו גם בערים חדשות כמו גרוזני, נאלצ'יק, טמירחאן-שורה, פטרובסק ועוד. תהליך העיור של היהודים ההרריים נמשך, כנראה, גם בשלהי המאה, ²⁹ אך לגבי מיפקד האוכלוסין של 1897 מצויים נתונים רק על כלל היהודים.

במיפקד זה התפקדו במחוזות באקו, דאגסטאן, טרק ויליסאבטפול בסך-הכול 31,422 יהודים, שמתוכם ישבו 61.4% (19,289 נפש) בערים. מסתבר אפוא, כי 12,133 יהודים התגוררו בכפרים. כיוון שבכפרים ישבו אך ורק יהודים הרריים ולא רוסיים, הרי בעת המיפקד התגוררו 52%-56 מן היהודים ההרריים בערים ו-44%-48 בכפרים. האוכלוסיה הכפרית של היהודים ההרריים נחלקה ב-1897 לפי המחוזות כלהלן:

לוח 2.2

האוכלוסיה הכפרית של היהודים ההרריים לפי מחוזות, 1897

מספר נפשות	אחוז	מחוז (פלך)
5,549	45.7	דאגסטאן
3,357	27.7	באקו
1,848	15.2	יליסאבטפול
1,379	11.4	טרק
12,133	100.0	סך הכל

כמחצית מכל האוכלוסיה הכפרית של היהודים ההרריים התגוררה אפוא בסוף המאה התשע-עשרה במחוז דאגסטאן, ויותר מרבע בפלך באקו. מספרם של היהודים ההרריים בכפרים שמחוץ לארבעת

²⁹ הטיעון כאילו ב-1903 היו 60% מבין היהודים ההרריים אוכלוסיה כפרית (יהודים הרריים, 1930). נראה מוגזם. קורוב (1905) טען, כי לא רחוק היום שהיהודים ההרריים יפסיקו להתגורר בכפרים.

המחוזות העיקריים של מגוריהם היה זעום, וכשהגרו למחוזות אחרים הם התיישבו בעיקר ביישובים עירוניים. האוכלוסיה העירונית היהודית לא היתה הומוגנית מבחינת הרכבה העדתית. בערים מסוימות עלה היישוב של היהודים הרוסים על קהילת היהודים ההרריים, ובאחרות ישבו כמעט יהודים הרריים בלבד.

לוח 2.3
חלוקת האוכלוסיה היהודית העירונית לפי ערים
(מיפקד 1897)

מחוז/עיר	מספר נפשות	אחוז מתוך האוכלוסיה העירונית היהודית
פלך באקו	9,413	48.8
קובה	6,966	36.1
באקו	2,447	12.7
מחוז טרק	5,208	27.0
גרוזי	2,239	11.6
ולאדיקאוקאז	1,615	8.4
נאלצ'יק	1,354	7.0
מחוז דאגסטאן	4,514	23.4
דרבנט	2,528	13.1
טמיר-חאן-שורה	1,354	7.0
פטרובסק	632	3.3
פלך יליסאבטפול	154	0.8
יליסאבטפול	129	0.7
סך הכל	19,289	100.0

מן הלוח הזה מסתבר, כי 11,941 נפש (61.9%) מן האוכלוסיה העירונית היהודית בארבעת המחוזות הנדונים ישבו בשלוש ערים: קובה, דרבנט ובאקו; בשתיים הראשונות נתרכזו רוב-רובם של היהודים ההרריים. נתונים אלה מדברים, כאמור, על כלל האוכלוסיה היהודית, בעוד פרטים משנת 1900-1901 מאפשרים לבחון בחינה מדויקת יותר את חלוקת האוכלוסיה העירונית של היהודים ההרריים. לגבי שנה זו יש בידינו נתונים על חלוקה של 16,502 יהודים הרריים לפי הערים (לוח 2.4). ואפילו אין הנתונים מדויקים הריהם מלמדים, כי במיפנה המאות התשע-עשרה והעשרים התרכזו יותר מ-90% של כל האוכלוסיה העירונית של היהודים ההרריים בשלוש ערים (קובה, דרבנט וגרוזי), וחלק מן היהודים ההרריים שנמנו באורח רשמי עם תושבי קובה התגוררו למעשה בבאקו. שתיים מתוך ערים אלה (קובה ודרבנט) היו מקומות-יישוב היסטוריים של היהודים ההרריים, בעוד האחרות היו לרוב יישובים חדשים שמשכו אליהם מהגרים, ובתוכם יהודים הרריים. עד מלחמת-העולם התקיים אפוא תהליך מעבר של יהודים הרריים לערים.

בימי מלחמת-העולם הראשונה, ובעיקר בשנות מלחמת-האזרחים העקובה מדם, חלה תמורה יסודית בתפוצת האוכלוסיה של היהודים ההרריים. רוב תושבי הכפרים גורשו או נמלטו מכפריהם

לוח 2.4
חלוקת האוכלוסיה העירונית של היהודים ההרריים לפי ערים
(1901-1900)

האחוז	מספר הנפשות	עיר
64.0	10,560	פלך באקו קובה
14.0	2,310	מחוז טרק גרזני
2.3	380	נאלצ'יק מחוז דאגסטאן
14.0	2,310	דרבנט
2.3	380	טמיר-חאן-שורה
1.4	231	פטרובסק
0.6	99	פלך יליסאבטפול יליסאבטפול
0.5	83	שמאחא
0.9	149	לנקוראן
100.0	16,502	סך הכל

מחשש רצח וכיזה. אלפי פליטים יהודים התרכזו בערים, שבהן היה ביטחון גדול יותר.³⁰ עם כינון השלטון הסובייטי, שב חלק זעיר מן הפליטים לכפרי ישוביהם, אך רוב-רובם המשיכו לשבת בערים. אוכלוסיית היהודים ההרריים הפכה אפוא לתושבי ערים, ותמורה זו השתקפה במיפקד דצמבר 1926, שעל אף ליקויי הריהור נותן תמונה על התפרוסת של היהודים ההרריים. באמצע שנות העשרים התקיימה בחלק המזרחי של עבר-הקאווקאז הרפובליקה האזרבייג'אנית, בדרום-מזרח הקאווקאז הצפוני – הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, וצפונית לה היחידה האדמיניסטרטיבית, שכונתה גליל צפון-הקאווקאז. חלוקה אדמיניסטרטיבית זו אינה מאפשרת אפוא השוואת הנתונים הקודמים אל תוצאות המיפקד מאמצע שנות העשרים. על פי מיפקד 1926 נמנו, כאמור, 25,866 יהודים הרריים,³¹ שהתרכזו בשלוש היחידות האדמיניסטרטיביות הסובייטיות.

30 הפליטים התרכזו בערים מוודוק, קיזילאר, דרבנט, מאחאץ-קאלה, בינאקסק, קובה. לארין, 1929, עמ' 128; כן עיין: סולומנוב, 1925; לייבוז'ין, 1925, עמ' 135; יהודים הרריים, 1930; קאמסקי, 1930, עמ' 509; יחילוב, משפחה, 1950.

31 פליסצקי (1937) ציין, כי במיפקד 1926 התפקדו 25,191 יהודים הרריים, ואמר את מספרם באמצע שנות השלושים כ־30,000 נפש.

2.5 לוח
היהודים ההרריים לפי הרפובליקות³²
(מיפקד 1926)

רפובליקה / גליל	מספר	אחוז
רפ. דאגסטאנית	11,588	44.8
רפ. אזרבייג'אנית	10,269	39.7
גליל צפון-קאווקאז ³³	4,009	15.5
סך הכל	25,866	100.0

על-פי מיפקד זה ישבו בכפרים רק 15.9% מן היהודים ההרריים, לעומת 44%-48% ב-1897. המאמצים, שהשקיעו השלטונות הסובייטיים להשבת חלק מהם להתיישבות חקלאית, לא הביאו תוצאות של ממש, אף שאחוז היהודים ההרריים בכפרים גדל במקצת בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים. אך בימי מלחמת-העולם השנייה הצטמצם מאוד היישוב הכפרי של היהודים ההרריים, הן משום שחלק נרצחו על-ידי הגרמנים הנאצים והן משום שחלק עבר מן הכפר אל העיר. עתה נמצאו בכפרים אחדים (מדז'ליס, מאמראץ', וארטאשן, חאנצ'ל-קאלה³⁴) כמה עשרות משפחות של יהודים הרריים. בשנים האחרונות מצויים קיבוצים של יהודים הרריים בערים דרבנט, מאחאץ-קאלה, חאסאב-יורט, בוינאקסק שברפובליקה הדאגסטאנית; באקו וקובה שברפובליקה האזרבייג'אנית, גרוזני – בירת הרפובליקה הצ'צ'נו-אינגושית, נאלצ'יק – בירת הרפובליקה הקאבארדינו-באלקאריית, וכן בערים קיסלובודסק, פיאטיגורסק, יסנטוקי ומינראלנייה-יודי שבגליל צפון-קאווקאז,³⁵ ומשפחות מעטות גם בערים שונות שמחוץ לקאווקאז.

3. החלוקה בין המינים

מנת חלקה של האישה בקאווקאז המזרחי היתה עבודה מפרכת וקשה, ובריאותה התרופפה והלכה. ואמנם רבים מן המבקרים באיור כמאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים העירו, כי הנשים מזדקנות מהר ונראות מבוגרות בהרבה מגילן. גם הלידות המרובות גרמו להחלשתן ונראה שהיתה תמותה מרובה בהן. שילוב השפעתם של גורמים אלה גרם לתוחלת-חיים נמוכה יותר של נשים

³² יעקבסון, 1928; מילר, 1929, עמ' 17. גם לגבי המיפקד ננקטו במקורות שונים מספרים, השונים במקצת מן המובא לעיל. כך, למשל, מציין מ-אן (1929, עמ' 13), כי ברפובליקה הדאגסטאנית התפקדו במיפקד 13,455 יהודים הרריים. גוזלוב (1929, עמ' 170) מדבר על 3,944 יהודים הרריים בגליל צפון-הקאווקאז.

³³ בסך-הכול התפקדו במפקד זה בגליל צפון-הקאווקאז 46,623 יהודים, שנחלקו כלהלן: 42,476 יהודים רוסיים, 3,944 יהודים הרריים, 154 יהודים קרים (קרימצ'אקים) ו-49 יהודים גרוזיים (מיפקד, 1926, עמ' 52). מקור זה נוקב מספר של 65 יהודים הרריים פחות ממקורות אחרים.

³⁴ יופה, 1962.

³⁵ אלמוני, 1979, עמ' 42; ערותה של צ.ח.

מאשר גברים. אוכלוסיית הקאוקאז המזרחי נתאפיינה אפוא במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים בעודף גברים על נשים.³⁶ אם נביא כחשבון כי באיזור היתה נהוגה גם פוליגאמיה, נוכל להבין את מחירי המוהר שהאמירו ואת שכיחותן של חטיפות נשים.

הגורמים שפעלו על הדיספרופורציה של החלוקה בין המינים בכלל אוכלוסיית האיזור טבעו את חותמם גם על היהודים ההרריים. על כל 1,000 זכרים ב-1886 היו אצלם רק 940 נקבות.³⁷ המלחמה ומלחמת-האזרחים, שבהן נפגעו זכרים יותר מנקבות, שינו את הרכב המינים באוכלוסיית האיזור. הן גם השפיעו על היהודים ההרריים, ועל כך נוספה אצלם ההגירה, שגם בה היה קרוב לוודאי גבוה יותר שיעור הגברים מזה שבכלל בני העדה. תמורה זו השתקפה במיפקד 1926, שלפיו היו לכל 1,000 זכרים של יהודים הרריים 1,007 נקבות (12,476 זכרים ו-13,390 נקבות).³⁸ במחצית השנייה של שנות העשרים ובשנות השלושים התאזנה, כנראה, החלוקה בין המינים בקרב היהודים ההרריים.

בימי מלחמת-העולם השנייה שוב חלה הפרה באיזון בין המינים, ולאחר המלחמה כבר היה בקרב היהודים ההרריים, כמו אצל כל האוכלוסיה של ברית-המועצות, עודף נקבות על זכרים. בדור האחרון נסגר והלך הפער בין המינים ועתה, כנראה, קיים איזון כלשהו בין המינים בקרב היהודים ההרריים.

במאתיים השנים האחרונות עברו אפוא על עדת היהודים ההרריים תמורות דמוגרפיות יסודיות, שאחת הכולטות בהן הוא שינוי יסודי ביישובי מגוריהם.

ב. תפרוסת ישובית

במאתיים השנים האחרונות חלו במפה היישובית של היהודים ההרריים תמורות מעמיקות. רובם יושבים היו מספר מצומצם של יישובים, בעיקר עירוניים, בעוד אשר במאה התשע-עשרה הם התגוררו בעשרות כפרים, הפרושים מן השירואן כדרום ועד קובאן בצפון.

החלפת יישובי-המגורים של חלקים מבני הקהילה היהודית, או אף התחלשותן של קהילות שלמות, היו תופעה שכיחה בתולדותיהם של היהודים ההרריים.³⁹ כבר במאה התשע-עשרה נמצאו לא מעט מקומות בלתי-מיושבים, שרק שמותיהם העידו כי בזמן מן הזמנים התקיים בהם יישוב יהודי.⁴⁰ בכפרים לא מעטים, שבהם לא ישבו עוד יהודים בתקופה הנדונה, נשאו שכונות מסוימות שמות שהעידו בעליל, כי שימשו אי-פעם מקום מושב של יהודים.⁴¹ אך לא רק עד לכיבוש הרוסי

36 עיין קונסטאנטינוב, 1928, עמ' 39.

37 אניסימוב, 1888, לח.

38 יהודים הרריים, 1930. בגליל צפון-קאוקאז היה עודף הנקבות על הזכרים בקרב היהודים ההרריים גבוה מן הממוצע. על כל 1,000 זכרים היו על-פי מיפקד 1926 1,091 נקבות (מיפקד, 1926, עמ' 52).

39 על עובדה זו הצביע דובליר (1871, גל' 4, עמ' 114): 'היהודים הקאוקאזיים מחליפים לעתים קרובות מאור את מקומות מגוריהם'. גם אליהו אניסימוב הדגיש, כי היהודים ההרריים 'נודים לעתים קרובות ממקום למקום בחיפושיהם אחר עבודה' (אניסימוב, 1888, עמ' 190).

40 להלן מספר דוגמאות למקומות הרבים מסוג זה. דו'יהות-קנט — כפר היהודים, צ'ופוט-טבה — תל-היהודים, צ'ופוט-קאביר (או צופוט-קבור) — קבר היהודים, גיאור-קאלה — מבצר הבלתי-מאמינים. ויידליץ, 1879, עמ' 510-511; אניסימוב, 1888, עמ' 183; מילר, 1903, עמ' 160; עיין גם ו.מ., 1920.

41 שכונות כאלה נמצאו, לפי עדות אניסימוב (1888, עמ' 183), בקארה-קוראש, קרדוואן ועוד.

התחסלו קהילות ישראל ונעלמו כלא היו, אלא גם בתקופה הנדונה כאן. ועזוע עמוק עבר על קהילות ישראל בימי המרד הגדול, ורבות מהן התחסלו כליל בימי מלחמת-האזרחים. רוב היהודים, שעזבו את כפריהם בימי מלחמת-האזרחים, לא שבו עוד אליהם אלא התיישבו בערים. וכמו בעקבות המרד הגדול⁴² כך בעטיה של מלחמת-האזרחים נוצר מצב, שבכפרים אחדים ישבו משפחות יהודיות בודדות,⁴³ אך בשני פרקי-זמן אלה הן לא התמידו להתגורר באותם הכפרים לאורך זמן. והיגרו ליישובים שבהם היתה קהילה יהודית. גם ניסיונות ההתיישבות החקלאית הסובייטית בשנות העשרים והשלשים לא הביאו לתמורה משמעותית במפה היישובית של היהודים ההרריים,⁴⁴ אם משום שזו הקיפה רק חלק זעיר מהם, ואם משום שרבים מן המתיישבים חזרו למקומות-מגוריהם הקודמים.

המגמה ההיסטורית הכללית של נדידת היהודים ההרריים היתה מדרום הקאווקאז המזרחי לצפון, ולכן תוארו כמידת האפשר, בתת-פרק זה, גם ישובי-מגוריהם באותו סדר. המסגרת השלטונית-היסטורית – הנסיכות – טבעה את חותמה על אורח-חיהם של היהודים לא רק בזמן קיומה אלא גם לאחר ביטולה הרשמי. לכן דומה, כי יש הצדקה לדרן במפה היישובית מתוך התייחסות לרפוס ההיסטורי מזה, והעממים שבתוכם ישבו היהודים מזה. מבחינות רבות נבדלו חיי היהודים ההרריים בערים (לצורך זה נחשב לעיר כל ישוב שקיבל מעמד זה עד מלחמת-העולם הראשונה) מאלו שבכפרים, ולכן מן הראוי לדרן בנפרד בתושבי הכפרים ובקהילות עירוניות.

1. תושבי הכפרים

כרוכרוכם של הכפרים הנדונים כאן אין עוד היום ישוב יהודי, ולנוכח הנוהג השכיח בקאווקאז של הריסת בתי-קברות ושימוש במצבות לצורכי בנייה, יש מקום סביר להניח, כי במרביתם לא נותר עוד זכר לקיומה של קהילה יהודית במאה התשע-עשרה או אף בראשית המאה העשרים. זאת ועוד: אחדים מן הכפרים שבהם היו קהילות יהודיות, או כפרים שרוב תושביהם, ואפילו כל תושביהם, היו יהודים נהרסו כליל, ואת מיקומם הגיאוגרפי המשוער ניתן לקבוע רק על-סמך תיאורים של בני הזמן, או עדויות שנמסרו בסמוך לאירועים. יתירה מזו, בקאווקאז שכיח למדי שכמה כפרים נושאים אותו שם, באופן שזיהוי המקום מתאפשר רק מתוך תיאורי סביבותיו.⁴⁵ מובן אפוא, כי מפת ישובי הקהילות הכפריות של היהודים ההרריים לוקה בחסר, אך יש מקום סביר להניח, כי ארבעים

42 ראה לעיל, עמ' 89-90.

43 על הכפרים והיישובים, שבהם ישבה משפחה אחת בלבד של יהודים הרריים, ניתן ללמוד מן הנתונים המפורטים ממפקד האוכלוסין ב-1926 ברפובליקה האוטונומית הראגסטאנית. על-פי נתונים אלה, ישבה בכל אחד מחמישה-עשר היישובים הבאים משפחה אחת של היהודים ההרריים: בכפרי הדייגים רובאס מס' 4, בריקיי מס' 3 וריבני פרומיסל מס' 4; ביישובים של מסילת-הברזל ממד-קאלה, ונובר-שצ'ירנסקאיה, וסטארו-שצ'ירנסקאיה; בכפרים החקלאיים: גדוץ, דארוואג, דליצ'ובאן, קאזמאליאר, קאיה'קנט, טאטליאר, צאנאק, באצ'קלה, קונאכיר (מפקד, ראגסטאן, 1926, עמ' 62-64, 66-68, 71, 72, 71, 95, 98, 116).

44 על ההתיישבות החקלאית הסובייטית והיישובים של היהודים ההרריים, שצמחו כתוצאה ממנה, עיין להלן, עמ' 277-298.

45 עיין: ראגסטאן, 1922.

ושש קהילות המתוארות כאן⁴⁶ וחמישה-עשר הכפרים המוזכרים, שבהם ישבה רק משפחה יהודית אחת, מקיפים את חלק הארי של היישובים הכפריים שבהם ישבו יהודים. בתקופה הנדונה כאן לא נמצאו, עד כמה שעלה בידנו לברר, קהילות ישראל בנסיכויות הדרומיות של עבר-הקאווקאז, אלא בשטחים הסמוכים לקאווקאז הצפוני, ובעיקר בשירוואן, שקי וקובה. אולם כבר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נתחסלו קהילות הכפריות שבשטח נסיכות קובה, ורוב תושביהן עברו לעיר הראשית.⁴⁷ בעיר זו המשיכו יוצאי הכפרים לשמור על מסגרתם הקהילתית הקודמת, ולכן קיימת הצדקה לדון בשרידי קהילות כפריות אלה בהקשר ליישוב היהודי בעיר קובה. הדיון בקהילות ישראל הכפריות כעבר-הקאווקאז מתמקד אפוא בשטחי הנסיכויות של שקי ושירוואן.

הדרומית מבין הנסיכויות כעבר-הקאווקאז, שבה היו קהילות ישראל עוד מראשית המאה התשע-עשרה, היא נסיכות שירוואן. הנסיכות התגבשה כמחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה, והיתה אחת הנסיכויות העשירות ביותר בשטחה של הרפובליקה האזרבייג'אנית בימינו. מזרחה לה השתרעה נסיכות באקו, בצפון-מזרח גבלה בנסיכות קובה, ובצפון-מערב בנסיכות שקי. מערבה ודרום-מערבה שכנה נסיכות קאראבאך, ולדרומה נסיכות דו'אואט והנחלות של סאליאני (Sal'iani). לאחר שהרוסים סיפחו את הנסיכויות השכנות, נסיכות קאראבאך ושקי — גבר לחצם על שירוואן. בשלב הראשון הם ניסו לנהל משא-ומשא עם שליט שירוואן על מתן חסות של רוסיה לנסיכות, אבל לאחר שהנסיך מצטפאח'אן לא קיבל את התנאים הרוסיים, כבש אותה פאבל ציציאנוב וסיפחה לרוסיה ב-1805. בעת סיפוח הנסיכות ישבו בה לפי אומדן בערך 70 משפחות של יהודים הרריים. אחר סיפוח הנסיכות צורפו אליה נחלות סאליאני,⁴⁸ ושטחה נכלל בפרובינציה של שירוואן. בפרובינציה זו ישבו בשנת 1831, לפי נתונים רשמיים, 332 זכרים יהודים.⁴⁹ בעקבות הריאורגאניזאציה האדמיניסטרטיבית של האיזור בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, נכלל חלק משטחה של נסיכות שירוואן לשעבר בנפת⁵⁰ שמאחה, וחלק אחר בנפת גאוקצ'אי (Geokchai), ושתיהן נכללו כפלך באקו.⁵¹ בכפרי הפלך ישבו בשנת 1888, לפי נתונים רשמיים, 1,976 יהודים הרריים שהיוו 0.3% מן האוכלוסיה הכפרית. בערי-הפלך (מחוץ לבאקו) התגוררו בסוף 1910 14,963 יהודים הרריים ורוסיים (7,892 זכרים ו-7,071 נקבות), שהיוו 17.8% מתושבי ערים אלה.⁵² היום נכלל שטחה של נסיכות שירוואן לשעבר בפרובליקה האזרבייג'אנית. רוב תושבי הנסיכות היו אזרבייג'אנים, שכונו בזמנו טאטארים, או טאטארים של הטראנס-

46 בהרצאה טען אגסימוב (1885), כי היהודים ההרריים יושבים בקאווקאז בעשרים ושמונה ישובים, והאן. מרה בבית-ספר תיכון בטפיליס. כתב בראשית שנות התשעים, כי הם מתגוררים בארבעים כפרים בערך (האן, 1892, עמ' 181).

47 אחד מזקני העדה העיד בפני צ'אטי: 'גם זה אוכל לספר לך אשר בסביבות העיר קובה ימצאו כפרים הרבה אשר ישבו שם אחינו מלפנים' (צ'ארני, 1884, עמ' 36).

48 טורמאסוב, 1810, עמ' 38. עד המאה העשרים לא ישבו בנחלות סאליאני יהודים, אך ב-1910 אנו מוצאים בכפר סאליאני, הכפר הראשי שנחלות, משפחה יהודית אחת המונה חמש נפשות (טרנטיב, 1911, עמ' 290-291).

49 סקר הקאווקאז, 1836, חלק 3, עמ' 74.

50 במחקר זה אנו משתמשים במונח נפה ליחידה האדמיניסטרטיבית Uezd, כמו גם לגבי היחידה הסובייטית הקרובה לה — Raion.

51 המונח Guberniia ניהרגם כאן לפלך.

52 טרנטיב, 1911, עמ' XV, XVII. נוסף על שלוש הערים קובה, לנקוראן ושמאחה התגוררו 5 יהודים בעיירה גיאוקצ'אי, שם, עמ' XV, XVII, 290-291.

קאוקאז, כיוון שבשם טאטארים כונו לעתים כל המוסלמים באיזור. בצד האורבייג'אנים ישבו בנסיכות זו גם פרסים, ערבים, ארמנים, ובמספר כפרים היו קיימות גם קהילות יהודיות. כ-35-40 ק"מ מערבית משמאחה, העיר הראשית בנסיכות⁵³ — שכנו בסמיכות זה לזה שלושה כפרים — הפטוראן, מירוז' ומגו — שבהם נמצאו קהילות יהודיות.

הכפר הפטוראן, שנכלל בשנות השישים של המאה התשע-עשרה בנפת גאוקצ'אי, שכן בגיא צר ליד מעיין, במרחק של 47 ק"מ מן העיירה גאוקצ'אי. כל תושביו היו יהודים ומוצאם מן הכפר מירוז', ולכן כונה גם הכפר הפטוראן-מירוז', או מירוז'י-גאפטאראן.⁵⁴ היום שייך הכפר מירוז'י-גאפטאראן לקהילה הכפרית⁵⁵ מינדז'אן, ממנה הוא מרוחק 7 ק"מ וכ-50 ק"מ מתחנת-רכבת. קהיליה כפרית זו היא היום חלק מנפת אסמאעיל (Ismail) שברפובליקה האורבייג'אנית.⁵⁶ ראשיתו של היישוב היהודי בהפטוראן לוטה ערפל,⁵⁷ אך מ-1873 ועד מלחמת העולם הראשונה גדלה בו האוכלוסיה היהודית בהתמדה.

לוח 2.6

אוכלוסיית היהודים ההרריים בהפטוראן, 1873-1929⁵⁸

1929	1921	1912	1910	1886	1873
משפ' ⁵⁹ 83	נפש' 438	משפ' 88	נפש' 692	משפ' 108	נפש' 760
משפ' 80	נפש' —	משפ' 50	נפש' 777	משפ' 60	נפש' 400

בין הכפרים הפטוראן ומירוז' היו, כנראה, חילופי אוכלוסין תכופים, ולכן מציין קורדוב, שביקרו במקום ב-1910, כי יהודי מירוז' עברו לכאן מן היישוב הגדול הפטוראן.⁶¹ בימי מלחמת-האזרחים

- 53 על היהודים בשמאחה ראה להלן, עמ' 204.
- 54 כפרים רבים נשאו בקאוקאז כמה שמות, או שאותו שם בוטא בצורות שונות. כדי לא להכביד על הקורא, אנו משתמשים בשם הנראה כנפוץ ביותר, ואילו שאר השמות, או המבטאים של אותו שם, על התעתיק הרוסי שלהם, מובאים בהערות. הכפר הפטוראן כונה גם גאפטוראן (Gaftoran), גאבטוראן (Gavtoran), או אפטוראן (Aftoran).
- 55 קהיליה כפרית היא תרגום של המונח Sel'sovet.
- 56 זיידליץ, 1879, חלק III, מס' 416; אורבייג'אן, 1961, עמ' 64.
- 57 בזמן ביקורו של יהודה צ'אתי באיזור בשנת תרל"ה (1875), הוא נפגש עם בני הקהילה (צ'ארני, 1884, עמ' 213-214) וציין בספרו, כי 'פה תבואנה הידיעות אשר כתבו [יהודי הפטוראן] על יריעה של קלף', אך חומר זה לא נכלל בספר, ואפשר שאבד.
- 58 זיידליץ, 1879, לוח III, מס' 416; זיידליץ, באקו, 1879, עמ' 509; אניסימוב, 1888, לוח; קורדוב, 1912, עמ' 87; ליוס, 1916; שניידרמן, מירוז', 1926; בוראגוב (1929) מרווח, כי בכפר הפטוראן הקצו ליהודים 570 הקטאר קרקע, לפי מכסה של 1/2 הקטאר לנפש. אחד מיהודי הכפר העיד ב-1926, כי ערב מלחמת-האזרחים ישבו בהפטוראן כ-250 משפחות של יהודים הרחים (שניידרמן, מירוז', 1926). אך מספר זה נראה מוגזם ביותר. ג' פון-דר חובן נוקט מספר של 680 יהודים בהפטוראן-מירוז'.
- 59 המונח הרוסי 'dvor, משפחה או משק לצורכי מיסוי, תורגם ל'משפחה' או 'בית-אב'.
- 60 מספר משוער.
- 61 קורדוב, 1912, עמ' 87.

נטשו יהודים רבים את הכפר ומשנסתיימה שבו אליו רק חלק מן הפליטים. אך גם אלה עזבו, כנראה, בשנות השלושים. גורל דומה זומן לכפר היהודי השכן מירודזי.
 כ-35 ק"מ מערבית לעיר שמאחה, בגובה של 995 מטר מעל פני הים, שכן הכפר מירודזי. הכפר היה מורכב משני חלקים, וכל אחד מהם היה למעשה כפר נפרד. לרגלי ההרים השתרע הכפר היהודי מירודזי, בעוד כפר בעל שם זהה, שהיה מאוכלס אזרבייג'אנים (טאטארים) שכן מעבר לנחל סולוט (Sulut).⁶² מירודזי שכן 'בחלק ההררי והקשה לגישה' של נסיכות שירוואן, ולאחר הריאורגאניזאציה האדמיניסטרטיבית של האיזור במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הוא נכלל בנפת שמאחה שבפלך באקו. בשנות העשרים המוקדמות נכלל בנפת אחסו (Akhso), ובשלהי העשור בנפת שמאחה. היום הוא שייך לקהילה הכפרית טאגלאכיאן שבנפת אסמאעיל.⁶³
 הכפר מירודזי נמצא 'בעמק הנחל מירודזי-צ'אי (Miudzi-Chai) או סולוט, המוקף הסתעפויות דרומיות תולות של ההר כאבא-דאג,⁶⁴ שכונה גם ניאל-דאג (Nial-Dag).⁶⁵ כ-1910 תואר הכפר היהודי מירודזי בוזו הלושון:

ישוב אחרון בערוץ כשמעליו, בזרמו של הנחל, פזורים כרי-מרעה קיציים, מקומות נדודיהם של הטאטארים, אך אין עוד ישוב-קבע. הדרך היחידה ליישוב עוברת באפיקי נחלים הרריים, הזורמים לנהר אחסו [או אקסו]. כאן אין לא רק דרך לעגלות, אלא אף שביל לבהמות-משא. יוצא אפוא לשוטט בין ערימות של אבנים הפזורות באפיק [כדי להגיע אל הכפר]... בימי הגשמים, הירודים כאן לעתים קרובות, נפסקת לחלוטין הגישה לכפר.⁶⁶

אימתי נהווה הכפר היהודי מירודזי אין אנו יודעים,⁶⁷ אבל כ-1867 היו בו 145 משפחות.⁶⁸ במחצית השנייה של שנות השישים ובראשית שנות השבעים עברו, כנראה, המשפחות היהודיות ממירודזי להפטוראן וב-1873 נמנו בו, לפי נתונים רשמיים, 102 משפחות יהודיות ובהן 694 נפש (381 זכרים ו-313 נקבות). מירודזי היהודית הייתה גדולה מן הכפר המוסלמי השכן בעל השם הזהה.⁶⁹ בשנות השבעים והשמונים חל גידול משמעותי במספר היהודים במירודזי, וב-1886 הם מנו 957 נפש.⁷⁰ לפי נתונים רשמיים משנת 1888, מנו תושבי הכפר 1,216 יהודים (643 זכרים ו-573 נקבות), שהיוו 127

62 סיוגן, 1890, עמ' 363.

63 אזרבייג'אן, 1961, עמ' 64.

64 צ'ארני (1884, עמ' 106) מתאר, כי ההרים 'סוכו אוחו' [את הכפר מירודזי] מסכיב והוא כבקעה תוך ההרים האלה.

65 צ'ארני (1884, עמ' 106) מכנה את הנחל בשם ניאל, ואת ההר בשם פיט-דאג; סיוגן, 1890, עמ' 363.

66 קורדוב, 1912, עמ' 87.

67 מילר (1929, עמ' 17) כותב, כי 'מחצית האוכלוסיה של מירודזי עברה לנפת גיאקצ'אי לפני 62 שנה, ושם יסדה את הישוב מירודזי-אפטאראן', אך לא מצאנו אישור לגירסה זו.

68 צ'ארני, 1870, 43.

69 זיידליץ, 1879, לח II, מס' 114. במירודזי המוסלמית ישבו 46 משפחות שמנו 350 נפש (שם, שם); זיידליץ,

באקו, 1879, עמ' 509.

70 לפי אניסימוב (1888, לח), מנתה הקהילה היהודית במירודזי 112 משפחות, בהן 506 זכרים ו-451 נקבות. סיוגן,

1890 (עמ' 364), שביקר במקום בסוף 1889, מציין כי במירודזי היהודית מתגודדות יותר ממאה משפחות ובהן כ-

700 נפש. במספר זהה נקט קורדוב (1912, עמ' 87).

משפחות.⁷¹ במפקד האוכלוסין ב־1897 התפקדו בכפר זה 1,011 יהודים,⁷² אך בסוף המאה החלה, כנראה, הגירה של יהודים משם.⁷³

אף כי גדלה האוכלוסיה היהודית של מירודזי, לא חל שינוי בשטחו של הכפר, כי בתי ישראל היו 'מוקפים טבעת הדוקה של אדמות הטאטארים שאינם מרשים... להרחיב את השטח לבניות חדשות, או לעבור לכפרים אחרים', כתב מבקר במקום ב־1910. גם היהודים עצמם מפחדים מפני השוד לעשות כן. כך מתהווה מעין "תחום מושב" מיוחד במינו גם במעבה ההרים'. מיעוט הקרקע טבע את חותמו על מבנהו של הכפר:

הרחובות הם שבילים צרים בין קירות הבקתות, שבהם יכולה לעבור רק בהמת־משא. חצרות למעשה אינן קיימות... החצרות הן מעין ארגזים בגודל של 4-6 סא'זינים⁷⁴ רבועים [כ־9 עד 14 מטר רבועים], ובחצר כזאת משתמשות 3-5 משפחות שפתחי בקתותיהן יוצאים לתוכה. בעלי־חיים, ילדים ומבוגרים מצטופפים באותה החצר. לחצר משליכים את הזבל, כל מיני שאריות ופסולת, שיוצרים שכבה עבה של ריקבון המעלה ריח רע.⁷⁵

על אף התנאים הקשים השתדלו היהודים לשמור, כמיח האפשר, על ניקיונו של הבית מבפנים: 'הקירות מרוחים בחימר או מסוידים, הרצפות מכוסות כשטיחים, בגומחות הרים של כרים ושמכות'.⁷⁶ תנאי המגורים הקשים היו, קרוב לוודאי, אחת הסיבות להגירתם של היהודים ממירודזי, וב־1910 מנתה הקהילה רק 108 משפחות ובהן 760 נפש (429 זכרים ו־331 נקבות).⁷⁷ מסיבות בלתי־ברורות גדלה קהילה זו במחצית הראשונה של העשור השני של המאה העשרים, ולפי נתונים רשמיים היא מנתה ב־1912 1,314 נפש (695 זכרים ו־619 נקבות).⁷⁸ כימי המלחמה, מלחמת־האזרחים והשנים הראשונות של השלטון הסובייטי פחת באורח ניכר היישוב היהודי במירודזי, והוא מנה בסוף שנות העשרים כ־500 נפש.⁷⁹

שלא ככהפטוראן ומירודזי, שהיו בנויים על אדמות מדינה, היה כפר מוגן שייך לחסם־בק (Khasam-Bek), שהיה גם בעליהם של תשעה כפרים נוספים.⁸⁰ הכפר שכן בסמיכות לכפר באסקאל, ישוב מגוריו של חסם־בק.⁸¹ בניית בתי היהודים בכפר תוארה על־ידי צ'ארני בוו הלשון:

אחדים חותכים [חוצבים] אבנים ואחדים מתקנים טיט במקום סיד... שמים שורה של אבנים ומורחים אותה בטיט ועליה קורה של עץ, שאותה מחזקים במסמרים, כדי שתחזיק את שורת האבנים. על הקורות מניחים עוד פעם אבנים... הכנינים האלה אינם מפחדים מן האש והתכערה, כי יותר אבנים נמצאים[ות] בתוכם.⁸²

71 טרנטיב, 1911, עמ' XVI.

72 יבר. אנציק., 1913, כרך 11, עמ' 442.

73 נ' פון־דר־חובן נוקט לגבי 1900 את המספר של 950 יהודים במירודזי.

74 סאז'ן = 2.134 מטר.

75 קורדוב, 1912, עמ' 88.

76 שם, שם.

77 טרנטיב, 1911, עמ' 16-17.

78 ל־ס, 1916.

79 בודאגוב, 1929.

80 צ'ארני, 1884, עמ' 213.

81 שם, עמ' 218.

82 שם, עמ' 217-218.

קהילה יהודית התקיימה במוגו לפחות מסוף המאה השמונה-עשרה ואליה הצטרפו פליטי עלילת-הדם מזולום.⁸³ הקהילה היתה קטנה וסבלה הן מידו הקשה של בעל האדמות, והן מעלילת-הדם שהעלילו עליה הגויים בשנת תרמ"ו (1886).⁸⁴ אין תימה שכסוף המאה התשע-עשרה עזבו, כנראה, כל היהודים את הכפר ועברו למקומות אחרים. גוש הכפרים היהודיים שבנסיכות שיריואן פסק אפוא להתקיים בעשור השלישי של המאה העשרים, והיהודים שישבו בו נדדו צפונה. אחדים מהם הצטרפו לאחיהם שכשטח הנסיכות שקי לשעבר.

נסיכות שקי, שהתגבשה בסוף המחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה, גבלה במזרח בנסיכות קובה, בצפון-מערב – בנסיכות קאזי-קומוך, בדרום-מערב – בקאראבאך ונסיכות גאנדז'ה. גבולותיה לא היו יציבים, ומירב שטחיה היו באמצע המאה השמונה-עשרה, כאשר מייסדה צ'לבי-ח'אן (Gadzhi Chelebi-Khan) סיפח אליהם את נחלות קאבאלה (Kabalinskii Vladeniia), ונסיכות ארש (Areshskoye Sultanstvo). אחר מותו של מייסד הנסיכות ב-1755, גברו בה הכוחות הצטרפוגאליים ושטחה הצטמצם והלך.⁸⁵ בראשית המאה התשע-עשרה היתה שקי נסיכות זעירה, שהשתדלה לא להכנס לתחום השפעתה של רוסיה, אך מאמציה לא הועילו לה ובמאי 1805 חתם סליים-ח'אן (Selim-Khan) על הסכם, שעל-פיו סופחה הנסיכות לרוסיה בעוד המינהל הפנימי הושאר בידי השליט הקודם.⁸⁶ לא עברו ימים מרובים והרוסים סילקו מתפקידו את סליים-ח'אן, ומינו במקומו איש הנאמן להם, דז'אפארגולי-ח'אן (Dzhafarguli-Khan-Khoiski).⁸⁷ ואולם ב-1819 הם ביטלו את תפקיד הח'אן של שקי, ואדמותיו הועברו לאוצר המדינה; המינהל הועבר לידיו של קומנדאנט, ושטחה של הנסיכות הפך לפרובינציה שקי,⁸⁸ שבה ישבו, על-פי נתונים רשמיים מ-1833, 55,723 זכרים, ובתוכם 485 יהודים. בפרובינציה החדשה הושארו על כנם המינהל הישן והחלוקה למאגאלים.⁸⁹ המסגרות הישנות של החלוקה האדמיניסטרטיבית הכבידו על יתר אינטגרציה של האיזור באימפריה הרוסית, ולכן ערך השלטון בשנת 1840 ריאורגאניזציה מינהלית, ומרבית שטחו של הטראנס-קאווקאז נכלל במחוזו⁹⁰ הכספי, שבירתו שימשה העיר שמאחה. המחוז חולק לשבע נפות, ושטחה של נסיכות שקי לשעבר נכלל בנפת נוחה, שבה ישבו ב-1912, לפי נתונים רשמיים, 1,848 יהודים.⁹¹ כל נפה חולקה לגזרות,⁹² ובריפורמה אדמיניסטרטיבית נוספת ב-1868 נכללה נפת נוחה בפלך יליסאבטפול. מסגרת אדמיניסטרטיבית זו נשמרה לערך עד שלהי שנות העשרים של המאה העשרים.

בתחומה של נסיכות שקי, ולאחר-מכן נפת נוחה, התגוררו בני העם האודיני (Udiny). האודינים הם עם זעיר, הדובר לשון השייכת לתת-הקבוצה הלזגינית של שפות דאגסטאן. רוב רובם היו

83 שם, עמ' 327.

84 ישיבאי'ל, 1886.

85 היסט. אורב., 1958, כרך 1, עמ' 336-337.

86 שם, כרך 2, עמ' 7-6.

87 שם, שם, עמ' 14.

88 שם, עמ' 20-21.

89 סקר הקאווקאז, 1836, חלק 3, עמ' 359. מאגאל היתה יחידה אדמיניסטרטיבית, המקבילה בערך לנפה. לעתים כינה גם רובע בחוף עיר בשם מאגאל, או מחלה (Makhle).

90 התיבה מחוז משמשת כאן חרגום למלה הרוסית 'Oblast'.

91 לי-ס, 1916.

92 מבלה גיזוה השתמשנו לחרגום המונח הרוסי Uchastok. ראה היסט. אורב., 1958, כרך 2, עמ' 87-88.

נוצרים, שהשתייכו לכנסייה הגרדוית, הארמנית והפראבוסלאבית. אחד המרכזים של האודינים והפראבוסלאבים היה הכפר וארטאשן, שבו ישבו גם אודינים בני הדת הארמנית, מוסלמים ויהודים.⁹³

הכפר וארטאשן⁹⁴ ממוקם כארבעים ק"מ דרומית-מזרחית לכפר נחה, בגובה של כ-760 מטר מעל פני הים. הוא היה מורכב משני חלקים, ששכנו במרחק של כשני ק"מ זה מזה. חלק אחד כונה וארטאשן בעוד האחר קשלאג-וארטאשן. במשך הזמן כונו שני חלקיו וארטאשן. היום וארטאשן הוא כפר ראשי של קהיליה כפרית הנקראת על שמו.⁹⁵

וארטאשן היה בנוי לרגלי הצלע הדרומית של הרכס הקאוקאזי, שהסתעפויותיו הקיפוחו ממזרח וממערב וכדורמו השתרע מישור נרחב. ממזרחו זרם הנחל אלדז'יגאן (Aldzhigan), שבימי הפשרת השלגים היה עולה על גדותיו ומציף את כתי הכפר.⁹⁶ רוב מיבני הכפר נבנו

מלבנים לחות,⁹⁷ היסודות מאבנים,⁹⁸ הגג מקש... חדר-המגורים המרוכז היה מרווח למדי עם פתחים במקום חלונות... באמצע התקרה נעשה פתח מרובע... שמתחתיו על הארץ נמצאה מדורה. כאן הכינו אוכל והתחממה כל המשפחה. המדורה לא כבתה יומם ולילה... בקירות נעשו גומחות, שבהן אוחסנו כלי-המיטה, כלי-מטבח וסירים עם ירקות כבושים... בערכים היה החדר מואר במנורה מחמר, שפתילה עשוי מסמרטוטים, והיו ממלאים אותה במאזוט.⁹⁹

כתנאי הדיור של יהודי וארטאשן החלו להסתמן שינויים כמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. במקום הבנייה מ'לבנים לחות' נבנו יותר ויותר מבנים מאבן. לאחר שריפות, שכילו כמעט את כל השכונה היהודית, כוסו מרבית גגות הבתים ברעפים.

המבנים החדשים מאבן סידו, ומעץ — נצבעו בצבע-שמן... הרצפה מחמר מכסים כשיטחים. כחזית הבתים מרפסות. החדרים והמרפסות מסיידים אחת לשכר, ביום חמישי. הבית מכיל אחד, לעתים שניים, אך לרוב שלושה חדרים. המרפסת משמשת מטבח... כל הגומחות מכוסות בוילונות.¹⁰⁰

רוב הבתים בקאוקאז המזרחי, ובכללם של היהודים, היו בני שלושה חדרים. באחד החדרים התגוררה האישה עם ילדיה, בחדר השני הבעל, והחדר השלישי, לרוב הגדול בין השלושה, נועד

93 יאמפולסקי, 1962.

94 על מוצא השם היו שתי מסורות: (א) על-פי מסורת אחת, נוסד הכפר על-ידי משורר ארמני, בארטאן, והשם וארטאשן משמעו הכפר של בארטאן; (ב) המסורת האחרת טוענת, כי השם מורכב משתי מילים: 'וארדיס' ו'רשן', שפירושהן ישוב הוורדים. ואמנם כסכיכות היישוב גדלו בזמן מן הזמנים ורדים רבים.

95 אורבייג'אן, 1961, עמ' 36.

96 כו' אוב, 1892, עמ' 213.

97 את הלבנים היו מתקינים בדרך זו: 'במרחק לא רב ממקום-המגורים העתיד להיבנות, היו חופרים בור לא עמוק, שבתוכו עירבבו אדמה שהורטבה כמים. זבל וקש קצרו... כדי לערכב את התמיסה היו דורכים אותה בכמהות. את התמיסה המוכנה היו משיירים לשם התמצה 3-4 ימות. לאחר-מכן היו מכניסים אותה באתים לתבנית מעץ. את הלבנים הרטובות היו מניחים בשורות על הקרקע... ייבשו הלבנים נמשך כחודש' (קוביצ'ב, 1962, עמ' 12).

98 את האבנים היו בדרך כלל מלקטים בערצוי הנחלים (שם, שם).

99 כו' אוב, 1892, עמ' 217-218.

100 כו' אוב, 1894, עמ' 114.

לקבלת-אורחים. חדר זה, שלא היה בשימוש ברוב ימות השנה, היה מקושט בכלים נאים ורצפתו מכוסה שטיחים.¹⁰¹ בקיר של אחד החדרים בבתי היהודים בווארטאשן, כמו בכפרים אחרים, היה אח¹⁰² שהותקן בדרך זו: 'יעשו בקיר חור אחד למטה ויוצא למעלה דרך הקיר החוצה ובו יסיקו עצים'.¹⁰³ אך ה'אח'... [נודע] למעשה לאורחים.¹⁰⁴ והיו מעלים בו אש לעתים רחוקות. המשפחה היתה לרוב מתחממת ליד גזלים לוחשות, שהותקנו להם סידורים מיוחדים.

בחורף מתחממים היהודים מתחת לקורסי [מתאר מבקר בווארטאשן בסוף המאה התשע-עשרה], כאשר באמצע החדר שרפרף, שמתחתיו שמים כבור חפור גזלים לוחשות, [ואת השרפרף] מכסים בשטיח. בני המשפחה מתיישבים מסביב. את רגליהם שמים מתחת לשרפרף, ואת הגוף מכסים בשטיח ומתחממים. כלילה מציעים גם את המצעים ליד השרפרף, שמתחתיו שמים את כפות הרגליים. מקרי אסון אינם נדירים (הרעלת קָדח, כוויות רגלים וכדומה).¹⁰⁵

דרך-חימום זו לא היתה מיוחדת ליהודים; גם בכפרים האזוריים-אנים נהגו בדומה לה.¹⁰⁶ ראשוני היהודים התיישבו בווארטאשן בראשית המאה השמונה-עשרה.¹⁰⁷ בעת יסודה של נסיכות שקי כבר היתה בו קהילה.¹⁰⁸ היהודים באו, כנראה, מן הכפר קיר-בולאך (Kirkh-Bulakh),¹⁰⁹ ששכן 7-10 ק"מ מן הכפר וארטאשן, וקיבלו רשות להתיישב בפאתי הכפר. אך ברבע האחרון של המאה השמונה-עשרה

הרעה מאוד לישראל. [מחמד חסן-ח'אן] עשה עלילות... ושלל רכושנו, [העידו בני הקהילה] ועינה את גישנו ובתולותינו והרג כמה מבני אדם... ואנס אותנו בחזקה להמיר דחינו בדת מחמד ולהאכילנו טריפות.¹¹⁰

בימי יורשיו של מחמד חסן-ח'אן, הנסיכים סלים-ח'אן ודו'אפארגולי-ח'אן, רוח מעט ליהודי וארטאשן. נסיכים אלה גילו כלפיהם יחס סובלני, ונראה שאז הצטרפו לקהילת יהודי וארטאשן הפליטים היהודים מכפר זולום או זאלום,¹¹¹ וכן מספר משפחות מקהילת קוטקאשן (Kutkashen).

- 101 מרשאטבליטה, 1894, גל' 153.
- 102 תיאור מפורט של האח בבתיהם של האזוריים-אנים, שהיה זהה קרוב לוודאי לזה שבבתי היהודים, ראה קוביצ'ב, 1962, עמ' 15.
- 103 צ'ארני, 1863-1866, גל' 15.
- 104 בו'אבוב, 1894, עמ' 115.
- 105 שם, שם.
- 106 קוביצ'ב, 1962, עמ' 15.
- 107 בעדות שמסרו בני הקהילה ליהודה צ'ארני ב-1867 נאמר: 'אבותינו באו... ונתישבו בווארטאשן כמאה וחמישים שנה מקודם' (צ'ארני, 1884, עמ' 324). כז'אבוב (1894, עמ' 111) מציינן, כי ביישוב וארטאשן התיישבו יהודים לפני כמאתיים שנה.
- 108 בעדותם הזכירו יהודי וארטאשן את חאגי גלבי, שיש, כנראה, לזהותו עם גאנודי צ'לבי-ח'אן, מייסד נסיכות שקי.
- 109 פירוש השם קיר-בולאך הוא ארבעים מעיינות.
- 110 צ'ארני, 1884, עמ' 324.
- 111 צ'ארני (1884) כותב במקום אחד הכפר 'זאלם' (עמ' 110), במקום אחר 'זלם' ובמקום שלישי זאלאם (עמ' 328).

הכפר זולום שכן בקירבת וארטאשן ליד הנחל קארא-צ'אי (Kara-Chai), היורד דרומה מהרי הקאווקאז הגדול.¹¹² בכפר, שרוב תושביו או כולם היו יהודים, היתה קהילה גדולה.¹¹³ אך השליטים המקומיים, בסיוע השכנים המוסלמים, העלילו על היהודים עלילת-דם.¹¹⁴ שבעקבותיה נאלצו לנטוש את המקום, וכל מבניהם נהרסו עד היסוד. זכר יחיד ליישוב יהודי בזולום היתה כתובת, שמצא יהודה צ'ארני, ועליה התאריך תקכ"ז (1767). לפי צורתה, ייחס אותה צ'ארני למיבנה של בית-כנסת.¹¹⁵ אך בזמן ביקורו שם כעבור יתור מיוכל שנים 'שמם [המקום] ונחרש כשדה... כל המקום של ביה"ק [בית-הקברות] כולו נחרש, רק הקברים והבורות עוד ניכרים תחת החרישה בין העשבים והתבואה וכמו שלא היה שום ישוב מעולם שמה'.¹¹⁶

שלא בככפר זולום, שפסק להתקיים קרוב לוודאי לאחר שנמלטו ממנו היהודים, נתפס שטחם של יהודי קוטקאשן על-ידי שכניהם. הכפר קוטקאשן שבנסיכות שקי שכן כחמישים ק"מ מזרחית-דרומית לווארטאשן, ורוב תושביו היו אודינים. היתה בו קהילה יהודית בת כעשרים משפחות, שמוצאן מן העיר קובה. קהילה זו התקיימה לפחות עד שנת תקע"ד (1814), ואז שבו רוב יהודיה לקובה ומיעוטם התיישבו בווארטאשן.¹¹⁷ לא עבר זמן רב ופליטי זולום ורצאי קוטקאשן שהתיישבו בווארטאשן נתנסו יחד עם אחיהם בסבל עלילת-דם, שהעליל עליהם אסמאעיל ח'אן, שליט נסיכות שקי.¹¹⁸

יהודי וארטאשן קיבלו אפוא בקורת-רוח את סילוקו של הח'אן ב-1819 ומינרו של קומנדאנט רוסי תחתיו. ברם חלפו רק שבע שנים, ופורענות חדשה פקדה את קהילת ישראל בווארטאשן. בשנת 1826 פתחו הפרסים בהתקפה על הצבא הרוסי במגמה לגרשם מעבר-הקאווקאז. לצבאות פרס נתלו בני-משפחה של שליטים מקומיים, שנמלטו או סולקו על-ידי השלטון הרוסי, ומצאו להם מקלט בפרס. ביניהם היה גם חוסיין-ח'אן, ממשפחת הנסיכים של שקי. שכבש את וארטאשן ונפל [התנפל] על בתינו ושלל אותנו כמה פעמים'. העידו יהודי הכפר בשנת 1867.¹¹⁹ היהודים קיבלו בשמחה את הצבא הרוסי החוזר, אך המפקדים הרוסים, שלא היו משוחררים מדעות קדומות על היהודים, הרשו לאצילים המקומיים להתנכל להם ולא שעו לתלונותיהם.¹²⁰

השלטון הנוקשה של הקומנדאנטים הרוסים הגביר אצל תושבי האיזור את העוינות כלפי רוסיה, והיה די בהופעתו של מנהיג, נצר ממשפחת הח'אנים, כדי לעורר אותה למרד. בשנת 1837 הגיע מפרס לפרובינציית שקי אדם בשם מחמד ממשאר, שהצהיר כי הוא יורשם של נסיכי שקי.¹²¹ לאחר

112 צ'ארני (1884, עמ' 110) מכנה את הנחל 'קטון קארא צ'יאי', וכמקום אחר 'קראי' (שם, עמ' 327). השוה קאשאקי, 1957, עמ' 362.

113 תושבי וארטאשן העידו, כי 'בזאלם ישבו כאלף בתים של ישראל' (צ'ארני, 1884, עמ' 110, 327). אך מספר זה נראה מוגזם ביותר.

114 על עלילה זו ראה ביתר פירוט לעיל, עמ' 135-136.

115 צ'ארני, 1884, עמ' 111.

116 שם, עמ' 110.

117 שם, עמ' 120.

118 ביתר פירוט ראה לעיל, עמ' 136-138.

119 צ'ארני, 1884, עמ' 324, והשווה היסט. אורכ., 1958, כרך 2, עמ' 40.

120 צ'ארני, 1884, עמ' 325.

121 בעדותם של יהודי וארטאשן הוא מכנה משד מחמד (צ'ארני, 1884, עמ' 328). אך קרוב לוודאי כי מדובר באותו איש. עובדה זו מתאשרת באותה עדות, שבה צרין, כי סיפרו עליו שאמר... שהוא ממשפחת מצטפא ח'אן' (שם, שם).

שהתקיף את הרוסים בראש קבוצה קטנה, נתפס ונחבש בכית-הסוהר שממנו ברח, וכ-1838 בא בקשרים עם אגא ח'אן מרוטול (Aga-Han-Rutul'ski).¹²² השניים, שאליהם הצטרפו רבים מתושבי הנסיכות, אספו צבא גדול, וערכו מסע לנסיכות שקי וכבשו את הכפר וארטאשן, שאוכלוסייתו לא גילתה התנגדות כלשהי.¹²³ היהודים והארמנים שפחדו, כי המורדים ינקמו בהם על יחסם האוהד לרוסיה, נמלטו ליערות. יכך העידו יהודים בווארטאשן על מאורע זה:

היהודים בשמעם הדבר הזה חרדו מפניהם יען אף שהם גבורי החיל אבל נגד עם רב כזה לא יכלו לעמוד ולכן ברחו כולם מפחדם בתוך היערים וההרים ביחד עם הארמנים שכניהם. הישמעאלים שכנינו השתתפו גם כן להשודדים לעזור אותם במזמתם הרעה. אנחנו היינו בתוך היערים וההרים ואגא ח'אן שלח הרבה מהלוגינים אל הכתים שלנו ושללו [לקחו שלל] הכל מה שחפצו, גם הסוסים שלנו לקחו...¹²⁴

לאחר שהמורדים נכשלו בכיבוש העיר נוחה, והצבא הרוסי שקיבל תגבורת הצליח להודפס, נסו המורדים על עקבותיהם ויבכריחתם הגיעו רבים עד וארטאשן ואנחנו' – העידו היהודים – 'כאשר שמענו, יצאנו נגדם בכלי נשק. הצבא [הרוסי] רדפו אחריהם ואנחנו לקראתם ונהרגו הרבה מהם. מה שיכלנו להציל מהם מן השלל אשר שללו אותנו, הצלנו.¹²⁵ היהודים התייצבו אפוא עם נשק ביד לצד השלטון הרוסי, שהשליט סדר מסוים והביא יתר ביטחון בדרכים.

יהודי וארטאשן התגוררו במעין שכונה נפרדת, כעדות עצמם: 'אנחנו יושבים ביחד, בתוך העמים הארמנים והישמעאלים והם יושבים מסביב לנו'.¹²⁶ השכונה היהודית כונתה בפי יושבי המקום דז'גוטליאר דאירה (Dzhegutliar Daira).¹²⁷ 'באין להם אדמות, הם [היהודים] חיים בצפיפות רבה', נכתב ב-1892. 'אין להם גנים, לא מחראות ולא בור-שופכין. כל הלכוך, הזבל, האשפה, פגרי בעלי-החיים ואף צואה נזוקים לחצר ולרחוב... כל מגפה מתגלה קודם-כול בשכונה היהודית, והיא מפילה מאות חללים (בעיקר ילדים)'.¹²⁸ במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה פגעו אפוא שתי מגפות קשות של דֶבֶר, בקהילת ישראל בווארטאשן בשנת תק"ץ (1830) ובשנת תר"ז (1847).¹²⁹ הצפיפות הרבה בשכונה גרמה לכך, שכל שריפה או הצתה היתה מכלה חלק גדול מבתי היהודים.

בשנת תקצ"ט [1839] היתה שריפה גדולה אצלנו [העידו בני הקהילה], ונשרף חצי הישוב שלנו עם בית-הכנסת... בשנת תרט"ו [1856], ט"ז בכסליו, היתה שריפה כפעם השניה ונשרף כל הישוב שלנו ביחד עם שבעה נפשות מישראל ובהמות וסוסים ועופות... בשנת תרכ"ד [1864] היתה כפעם השלישית שריפה ונשרפו יתור משבעים בתים.¹³⁰

122 בעדותם של יהודי וארטאשן ציין שמו כיאגא ח'אן לאורטולי (שם. שם).

123 היסט. אורכ., 1958, כרך 2, עמ' 86-87.

124 צ'ארני, 1884, עמ' 328.

125 שם, שם.

126 שם, עמ' 326, והשווה בו'ארכ., 1894, עמ' 111.

127 קוביצ'ב, 1962, עמ' 57.

128 כו'אנוב, 1892, עמ' 247.

129 צ'ארני, 1884, עמ' 324-325.

130 שם, שם.

על אף הפורענויות, שהיו מנת-חלקה של קהילת וארטאשן, היא שימשה אבן-שואכת ליהודי הסביבה. באמצע המאה התשע-עשרה ישבו בווארטאשן, לפי אומדן, כמאה חמישים משפחות יהודיות.¹³¹ בשנת 1867 העידו בני הקהילה, כי 'אצלנו יש עמשי מאה ותשעים בתים'¹³² גם כרבע השלישי של המאה התשע-עשרה המשיכה קהילת וארטאשן לגדול, וכ-1886 היא מנתה 213 משפחות, ובהן 1,396 נפש (744 זכרים ו-652 נקבות).¹³³ בראשית שנות התשעים התגוררו בכפר, על שני חלקיו, כ-800 משפחות. הללו נחלקו כלהלן: 300 יהודיות, 270 ארמניות, 150 בנות דת פראבוסלאבית ו-80 מוסלמיות.¹³⁴ על אף הגידול המתמיד באוכלוסיה, לא התרחב, כנראה, שטחה של השכונה היהודית, והדבר חמיר את המצב הסאניטארי. אף-על-פי-כן ידעו יהודי וארטאשן לשמור על היגיינה נאותה בעימות של מגפה. ב-1892 פרצה במקום מגפת חולרה, שעליה הגיבו היהודים אחרת משכניהם המוסלמים. 'יהודי וארטאשן גישתם אל החולרה שונה מזו של המוסלמים', דיווחה העיתונות. 'אצלם, נוסף על הטפות הרכ, הסבירו לעם כיצד יש להתנהג בזמן החולרה, והתוצאות לא איחדו לבוא בירידה של התמותה'.¹³⁵ עובדה זו ראויה לציון אם מביאים בחשבון, כי ב-1894 ישבו בווארטאשן 300 משפחות יהודיות, משמע יותר מ-1,500 נפש¹³⁶ על שטח של כ-281 דונאם.¹³⁷

על אף התהפוכות של מלחמת-האזחים נמשכה רציפותו של היישוב היהודי בווארטאשן, ובסוף שנות העשרים התגוררו בו 232 משפחות, שמנו כ-1,000 נפש.¹³⁸ שלא כמרבית קהילות היהודים בכפרים, קהילות שפסקו להתקיים כדורות האחרונים, יושבות כמאתיים משפחות יהודיות בווארטאשן עד היום הזה.¹³⁹

משש קהילות היהודיות הכפריות, שהתקיימו בנסיכיות שירואן ושקי בראשית המאה התשע-עשרה נותרו לאחר מלחמת-האזחים שתי קהילות בלבד: במיודז'י ובווארטאשן. בפרק-זמן זה חלו אפוא תמורות מפליגות במפת היישובים של היהודים ההרריים בעבר-הקאוקאז. קהילות כפריות, שלהן היסטוריה של דורות, פסקו להתקיים, ועם היעלמן של אחדות מהן נמחק היישוב מן המפה. חלק מן היהודים שעזבו את כפרי עבר-הקאוקאז עברו לערים, בעוד אחרים נדדו צפונה והצטרפו לאחיהם שביישובים הכפריים של הקאוקאז הצפוני.

אחת הנסיכיות הדרומיות שבקאוקאז הצפוני היתה נסיכות קיורה, שכונתה גם נחלת קיורה.¹⁴⁰ היא שכנה צפונית מערבית לנסיכות קובה. בצפון גבלה בקייטאן ובטאבאסאראן, גבולה המזרחי נמשך לאורכו של הנהר סאמור, וכדרום הפריד הסאמור את נסיכות קיורה ממחוז סאמור. ממערב

131 סליביצקי, 1853, והשווה סליביצקי, 1868, עמ' 26.

132 צ'ארני, 1884, עמ' 326, וכן ראה צ'ארני, 1870, עמ' 43.

133 אניסימוב, 1888, לח. לפי מקור אחר (נוחה, 1892), מנו היהודים אז 304 משפחות.

134 נוחה, 1893.

135 וארטאשן, כספי, 1892.

136 ב'אזוב, 1894, עמ' 111. מקורות אחרים מדברים על 350 משפחות יהודיות בווארטאשן (וארטאשן, 1894. וארטאשן, ווסחוד, 1895). פת-דר-חובן נוקט ב-1900 את המספר 1,550 יהודים בווארטאשן (800 זכרים ו-750 נקבות).

137 בז'אנוב, 1894, עמ' 111.

138 מילר, 1929, עמ' 17.

139 'חילוב, 1960, עמ' 554; קאליקא, 1983, עמ' 150.

140 נסיכות קיורה — Kiurinskoe Khanstvo; נחלת קיורה — Vladenie Kiurinskoe

לה שכנה נסיכות קאזי-קומך.¹⁴¹ הנסיכות התגבשה בראשית המאה התשע-עשרה כהשפעת הרוסים. לאחר שצבאות פרס והאימפריה העות'מאנית נחלו כישלונות במלחמה נגד רוסיה, נחלש גם כוחם של הנסיכים שלחמו נגד רוסיה, ובראשם סורחאי-ח'אן, אשר שלט גם על שטחה של נסיכות קיורה. ב-1811 נכנס הצבא הרוסי לקיורה, ובנואר 1812 סופחה זו לרוסיה וארסלאן-בק נתמנה לנסיך (ח'אן) של קיורה.¹⁴² נסיכות קיורה היתה מאוכלסת על-פירוב לז'יגנים, עם קטן שרגילים להכלילו בין עמי דאגסטאן.¹⁴³ שטחה של הנסיכות נכלל, לאחר הרפורמה האדמיניסטרטיבית, בנפת קיורה שבמחוז דאגסטאן. לפי נתונים רשמיים, ישבו בנסיכות זו באמצע המאה התשע-עשרה כשלוש מאות משפחות יהודיות,¹⁴⁴ וב-1912 מנה היישוב היהודי בה 3,276 נפש (1,696 זכרים ו-1,580 נקבות).¹⁴⁵ בשטחה של הנסיכות היו במאה התשע-עשרה שלוש קהילות יהודיות: חאנצ'ל-קאלה (Khanchel-Kala), אראג (Arag) ומאמראץ' (Mamrach). הכפר מאמראץ'¹⁴⁶ נוסד בראשית המאה התשע-עשרה על-ידי יוצאי הכפר קארצ'אג (Karchag) והוא נושא את שם מייסדו.¹⁴⁷ הוא שכן כ-15 ק"מ צפונית-מזרחית לכפר קאסומקנט (Kasumkent), בקירבת הסתעפות הדרכים שבין בלידז'י-קאסומקנט ובלידז'י-אחטי. עם התבססות השלטון הסובייטי הוא נכלל בנפת קיורה, ושימש כפר ראשי של הקהילה כפרית שנשאה את שמו.¹⁴⁸ לאחר שנסיכות קיורה נכבשה על-ידי הרוסים (1812), הוזמן ארסלאן-בק בשנות העשרים¹⁴⁹ פליטים יהודים מקארצ'אג, שישבו בכפרים קאסומקנט ואראג, 'לכפר מאמראץ' ונתן להם קרקעות בסביבות הכפר'.¹⁵⁰

בימי ניקולאי הראשון (1825-1855) נתמנה לשליט על נסיכות קיורה הרון בק (Harun-Bek), והוא היה רשע גדול ונתחדשו ונתרבו תמיד גזירותיו על ישראל הן במסים והן במלאכה ולקח מישראל כל הקרקעות שלהם שנתן להם אסלאן ח'אן [ארסלאן ח'אן].¹⁵¹ אחריו שלט בקיורה אחיו יוסוף בק או ח'אן עד 1859, והוא היה אכזר גדול יותר מאחיו והרע מאד לישראל.¹⁵² בראשית שנות השישים בוטל תפקיד הנסיך, ובמקומו נתמנה מפקד רוסי.

141 ברז'ה, 1856, עמ' 327.

142 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 24-25.

143 עיין: לאברוב, 1960, עמ' 503.

144 סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 368.

145 ל-ס, 1916.

146 לעחים הוא מכונה גם מאמראש (Mamrash).

147 ורתוב, 1869, עמ' 113.

148 דאגסטאן, 1922, עמ' 41.

149 בשנת תרכ"ז (1867) העירו יהודי חאנצ'ל-קאלה: 'הנה באו אבותינו לשבת... מכפר אראק [אראג] זה ארבעים שנה. מצבנו כמצב היהודים היושבים במאמראץ' בערך מל ארבעים שנה, כי אנחנו והם ישבנו יחד' (צ'ארני, 1884, עמ' 333).

150 שם, עמ' 346.

151 שם, עמ' 346. גם יהודי מאראגה העירו, כי הרון בק 'היה גם כן מושל אכזר והרע לישראל' (שם, עמ' 257). לעומת זה מצייין צ'ארני במקום אחר (שם, עמ' 315), כי הרב ר' שכת'י וקני הקהל אמרו, כי 'הרון בק היה טוב לישראל'.

152 שם, עמ' 346 והשווה ברז'ה, 1856, עמ' 327. דעתם של יהודי מאראגה על יוסוף-ח'אן היתה פחות נחרצת. הם העירו, כי הוא 'היה גם כן אכזר אבל האמין לכל הפחות לישראל בכבר ריכם עם הגרים ושפט בצדק וכישר' (צ'ארני, 1884, עמ' 257) ובמקום אחר טוען צ'ארני (שם, עמ' 315), כי 'יוסף ח'אן... היה טוב ומיטיב לישראל הרבה'.

בשנת תרכ"ז (1867) ישבו במאמראץ 75 משפחות יהודיות מכלל 116 כתי-האב שבו.¹⁵³ ו'אנחנו', העידו בני הקהילה, 'יושבים עם הישמעאלים, הלזגינים, בכפר אחד אבל בחלק מיוחד מהם'.¹⁵⁴ בשנות השבעים גדלה הקהילה היהודית ומנתה מאה משפחות, בהן 610 נפש (330 זכרים ו-280 נקבות).¹⁵⁵ אותו מספר משפחות נשמר עד 1886, ובהן 668 נפש (318 זכרים ו-350 נקבות).¹⁵⁶ וכמספר הזה של יהודים ישבו במאמראץ עד סוף המאה.¹⁵⁷ בשנת 1918 התנפלה כנופיה בראשות אבודאחמאנוב (Abudakhmanov) על כעשרים יהודים, ששבו מן השדות ורצחה אותם. הם גם ירו וטבחו נוער (יהודי) בחצר הזעירה... של כיתה-הכנסת במאמראץ'. כפריים שבאו בעגלות הרסו את כתי היהודים, ונטלו עמהם את העץ והברזל שהיו בהם.¹⁵⁸ ההרס והרצח גרמו לבהלה בקרב יהודי מאמראץ, שעזבו את הכפר, אך חלק מהם שב אליו לאחר שהתכסס השלטון הסובייטי. ב-1926 ישבו בו 111 נפש שנחלקו כלהלן:¹⁵⁹

לוח 2.7 חלוקה לאומית של אוכלוסיית מאמראץ (1926)

נפשות		משפחות		לאום
אחוז	מספר	אחוז	מספר	
47.7	53	50.0	16	יהודים הרריים
50.5	56	43.8	14	לזגינים
1.8	2	6.2	2	רוסים
100.0	111	100.0	32	סך הכל

שלא ככמרבית הכפרים, שנעזבו על-ידי היהודים ההרריים בתקופה שבין מלחמות העולם, נשאר במאמראץ, הנכלל היום בנפת מאראגאמקנט (Maragamkent), ישוב יהודי לפחות עד סוף שנות החמישים.¹⁶⁰ בקירבת מאמראץ, שכן הכפר חאנצ'ל-קאלה.¹⁶¹ ראשוני היהודים התיישבו בו משבאו היהודים

- 153 צ'ארני, 1884, עמ' 347. ורדנוב (1869, עמ' 113) נקט את המספר 93 משפחות יהודיות, ואילו צ'ארני (1870, עמ' 42) מדבר על 82 משפחות.
 154 צ'ארני, 1884, עמ' 347.
 155 שם, עמ' 311, 312.
 156 אניסימוב, 1888, לוח.
 157 לפי מיפקד האוכלוסין של 1897, 583 יהודים (מיפקד, 1897, עמ' 313) ולפי פון-דר-חובן, 1900, 650 יהודים (310 זכרים ו-340 נקבות).
 158 ראקיטניקוב, 1936, עמ' 242-243.
 159 מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 109.
 160 'חילוב', 1960, עמ' 554.
 161 הכפר נקרא גם חאנז'אנקאלה (Khandzhankala), או חנדז'לה-קלה (Khendzhele-Kele).

למאמראין'. בראשית שנות העשרים של המאה העשרים נכלל הכפר בנפת קיורה, והשתייך לקהילה הכפרית של מאמראין.¹⁶²

בשנת 1867 ישבו בכפר זה 27 משפחות יהודיות מכלל 54 בתי-האב שבו.¹⁶³ הלא-יהודים שככפר היו לוגינים-סונים. בשנות השבעים והשמונים הוכפלה בו הקהילה היהודית, וב-1886 היא מנתה 50 משפחות, בהן 243 נפש (126 זכרים ו-117 נקבות).¹⁶⁴ כמספר הזה של היהודים התגורר בחאנצ'ל-קאלה עד סוף המאה התשע-עשרה.¹⁶⁵ בתהפוכות מלחמת-האזרחים קטנה האוכלוסיה הלוגינית של הכפר, בעוד גדולה של הקהילה היהודית בו כמעט שלא השתנה. על-פי מיפקד האוכלוסין ב-1926 התגוררו בו 54 משפחות יהודיות, מתוך 66; היהודים היוו כ-77% מתושביו (211 נפש מתוך 275).¹⁶⁶ ניתן אפוא לומר, כי באמצע שנות העשרים היה זה כפר כמעט יהודי. ואמנם כפר זה הוא אחד הכפרים המעטים, שבו התגוררו יהודים הרריים לפחות עד סוף שנות החמישים.¹⁶⁷

במרחק קטן מחאנצ'ל-קאלה, בקירבת הנהר גירגארו, שכן הכפר אראג. לכפר היו שני שמות שהעידו על הרכבו. הוא כונה אטאגה (אשאגה), או אסא אראג, וגם דו'והות-אראג, משמע אראג היהודי. לאחר הקמת השלטון הסובייטי נכלל הכפר בנפת קיורה, והשתייך לקהילה הכפרית של אשאגה-צניט (Ashaga-Tsenit).¹⁶⁸

הקהילה היהודית התקיימה בו, כבר במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה, אף שהמצבה הקדומה ביותר שמצא צ'ארני במקום היא משנת תקע"ה (1815).¹⁶⁹ בימי התקפתו של נאדיר שאה הוגלו יהודי אראג, אך חזרו והתיישבו בו. מושלי מאמראין שלטו גם על יהודי אראג, וגם הם סבלו מידם הקשה.¹⁷⁰ בשנת 1867 התגוררו באראג 78 משפחות יהודיות מתוך 159 בתי-האב שבו.¹⁷¹ יישובים עם הגויים בכפר אחד, העידו בני הקהילה, אבל בחלק מיוחד מהם.¹⁷² 'בחינו תכופים זה לזה ונשענים זה על זה', מסרו תושבי אראג, 'מפני פחד הגנבים שלא יחתרו בכותלי הבתים. החלונות שלנו הם רק חורים קטנים עם קוי ברזל'.¹⁷³ בניית בית של אחד מבני הקהילה היתה לחג לקהילה כולה.

עם סיום בניית הבקתה [מתאר צ'ארני ב-1870], מתאספים הנשים, הצעירים והבתולות לבעל הבקתה והם צריכים לעזור לו למרוח את השכבה האחרונה של גג הבקתה. תוך כך מכבדם בעל הבית ביי"ש או ביי"ן... בערב של אותו יום מוזמין בעל הבקתה החדשה את כל בעלי

162 דאגסטאן, 1922, עמ' 41.

163 ורדנוב, 1869, עמ' 113. צ'ארני (1884, עמ' 311) מציין, כי בכפר נמצאות עשרות משפחות יהודיות. בעדות של בני הקהילה מיום ה בלולו תרכ"ו נאמר: 'אצלנו ימצאו כשלישים בתים' (שם, עמ' 333). במקום אחר מציין צ'ארני (1870, עמ' 42), כי בכפר זה יושבות 30 משפחות יהודיות.

164 אניסימוב, 1888, לח.

165 המספר שנקט ב-1900 פת"ר-רחובן הוא 230 יהודים (120 זכרים ו-110 נקבות).

166 במיפקד של 1926 התפקדו בכפר 100 זכרים יהודים ו-111 נקבות. ראה: מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 109.

167 יחילוב, 1960, עמ' 554.

168 דאגסטאן, 1922, עמ' 42.

169 צ'ארני, 1884, עמ' 313.

170 שם, עמ' 257-258, וראה גם לעיל, עמ' 47.

171 ורדנוב, 1869, עמ' 114. בני הכפר העידו בפני צ'ארני (1884, עמ' 258), כי 'אצלנו כשמונים בתים'.

172 שם, עמ' 258.

173 שם, עמ' 260.

הכתים היהודים של הכפר ועושה למענם ארוחת ערב מפוארת [לאות תודה] על שעזרו
בבנינה.¹⁷⁴

במחצית השנייה של שנות השישים וראשית השבעים גדלה מעט קהילת אראג, וב־1875 היו בה 93 משפחות ובהן 480 נפש.¹⁷⁵ במחצית השנייה של שנות השבעים נמשכה צמיחתו של היישוב היהודי באראג. ב־1886 הוא מנה 705 נפש (110 משפחות).¹⁷⁶ כימי מלחמת־האזרחים נמלטו, כנראה, רוב היהודים מן הכפר, אך חלק מהם שב והתיישב בו. על־פי מיפקד 1926, התגוררו בכפר זה 38 משפחות יהודיות ובהן 169 נפש (81 זכרים ו־88 נקבות).¹⁷⁷ אך במחצית השנייה של שנות העשרים ובשנות השלושים עזבו, כנראה, כל היהודים את הכפר.

בשטחה של נסיכות קירור לשעבר נמשכה רציפותו של היישוב היהודי יותר מאשר בטאבאסאראן השכנה. מתוך שלוש הקהילות היהודיות הכפריות שהתקיימו בשטח זה ממשיכים יהודים לגור בשתיים מהן עד היום.

בצפונה של נסיכות קירור שכן הטאבאסאראן. האיזור השתרע לאורך חמישים ק"מ לערך מדרום לנסיכות קייטאך עד לנהר צ'יראך (Chirakh-Chai), וברוחב של כחמישים ק"מ מערבה לנסיכות דרבנט.¹⁷⁸ הטאבאסאראן היה מחולק לשניים: נסיכות הדרום (Maisumstvo), שבתחומיה נכללו כשבעים כפרים, ובצפון נחלות הקאדי, שכללו כעשרים ישובים. בכל חלק היו כפרי צמיחים וכפרים חופשיים. שלטונו של הנסיך וגם של הקאדי עברו בירושה, אך נשמרה הבחירה הטכסית, שבה השתתפו נציגי המאגאליס של כפרי הצמיחים וכפרי החופשיים.¹⁷⁹ בראשית המאה התשע־עשרה זכו שני השליטים של טאבאסאראן לדרגות־קצונה רוסיות ותשלומים שנתיים, אך מלחמתם נגד הרוסים ב־1815 הביאה לסילוקם, וב־1823 נתמנה קומנדאנט לאיזור; זה העביר כעבור זמן את השלטון לצאצאי משפחת הנסיך והקאדי.¹⁸⁰ לרשותו של איבריהם בק (1813-1850), מצאצאי הנסיך, הועמדו ההכנסות משבעה כפרים וכתוכם הכפר דו־ראך.¹⁸¹ הכפר דו־ראך, שנמנה עם כפרי הצמיחים, שימש כמאה השמונה־עשרה מקום מושבו של נסיך טאבאסאראן.¹⁸² הוא היה אחד היישובים הגדולים באיזור, וישבו בו כמאה חמישים כתי־אב של יהודים נוסף על המוסלמים. בשל מגפה שפרצה בו מתו ועזבוהו רבים מתושביו.¹⁸³ התנפלויות הדדיות, למטרות שוד וכיזה, של נסיך טאבאסאראן הדרומית והקאדי של טאבאסאראן הצפונית היו שכיחות למדי. באחת מהן

כא עבדולא (עבדאלה) קאדי פעם כלילה עליהם [על היהודים] ולקח אותם כשביה עם כל בהמותיהם וכל אשר להם. מי שקנה את עצמו וכיתו בכסף הלך לו ומי שלא היה לו כסף הוכיל אותם [כשבי]... רבים נהרגו או כמבוכה ההיא.

- 174 צ'ארני, 1870, עמ' 4.
175 250 זכרים ו־230 נקבות (צ'ארני, 1884, עמ' 313).
176 353 זכרים ו־352 נקבות (אניסימוב, 1888, לוח).
177 מיפקד, דאנסטאן, 1926, עמ' 100.
178 לפי מקור אחר, היה אורכו של הטאבאסאראן כשבעים ק"מ ורוחבו כשלושים (ברז'ה, 1856, עמ' 324).
179 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 325-326.
180 שם, כרך 2, עמ' 65-66.
181 ברז'ה, 1856, עמ' 324.
182 הכפר נקרא גם דו־ראג (Dzherag), דו־ארה (Dzhara) או צ'גרך (Chegrekh). היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 312.
183 צ'ארני, 1884, עמ' 276.

כמאמצים רבים עלה בידי בני הקהילה לפדות את מרבית שכוייהם שחזרו לכפרם.¹⁸⁴ בימי המרד הגדול נשבו רוב בני הקהילה. עם שובם מן השבי 'בימי החורף ובאו [לדו'ראך] עירום, בחוסר כל... ומצאו ב"ה בתייהם שלמים'.¹⁸⁵ אך לא עברו אלא כעשר שנים, והמורדים יצאו למסע נוסף לטאבאסאראן.¹⁸⁶ היהודים

בשמעם [כי כנופיות המורדים קרבים לדו'ראך ואיכרהים בק נמלט]... ברחו לנפשם והניחו בתייהם וכל אשר להם ובאו לכפר נידו'ראם... וישבו שם כעשרים יום בימי חורף ערומים ובחוסר כל, כי קור מאלשא [אחד ממפקדי המורדים] לקח הכל, כל אשר מצא בכתייהם.¹⁸⁷

נוכח מאורעות אלה עזבו כל הלא-יהודים את הכפר וגם רבים מבני ישראל היגרו למקומות אחרים, ובשנת 1867 הוא היה כפר יהודי ובו עשרים משפחות.¹⁸⁸ לאחר שחלה רגיעה מסוימת גדלה והלכה הקהילה היהודית של דו'ראך. ב-1875 היא מנתה שלושים משפחות.¹⁸⁹ וב-1886 49 בתי-אב, שמנו 276 נפש (137 זכרים ו-139 נקבות).¹⁹⁰ נראה שעם כיטול הצמיחות בטאבאסאראן ב-1913,¹⁹¹ החלה הגירתם של היהודים מהכפר ולאחר מלחמת-האזרחים שוב לא ישבו בו יהודים. כסמיכות לדו'ראך שכן הכפר קארצ'אג,¹⁹² שגם בו היתה קהילה יהודית. בראשית שנות העשרים של המאה העשרים נכלל הכפר בנפת קיורה, והיה ישוב ראשי של קהיליה כפרית שנקראה על שמו.¹⁹³ ראשיתה של הקהילה לוטה ערפל; מכל מקום היא התקיימה מסוף המאה השמונה-עשרה, וחלק מבניה עזבוה בראשית המאה התשע-עשרה ועברו לכפר מאמראץ.¹⁹⁴

2.8 לוח

אוכלוסיית היהודים ההרריים בקארצ'אג, 1886-1867¹⁹⁵

1886		1875		1867	
נפשות	משפחות	נפשות	משפחות	נפשות	משפחות
225	46	—	36	—	25

- 184 ש. שם.
 185 צ'ארני, 1884, עמ' 277, ועיין גם לעיל, עמ' 64-65.
 186 תיאור המסעות לטאבאסאראן מנקודת-מבטם של המורדים ראה טהירי, 1941, עמ' 169-170, 225-228.
 187 צ'ארני, 1884, עמ' 277.
 188 והתוכם (1869, עמ' 103) מרוח על 19 משפחות יהודיות, אך דומה כי עדותו של צ'ארני (1884, עמ' 276) מדויקת יותר.
 189 צ'ארני, 1884, עמ' 316.
 190 אניסימוב, 1888, לוח.
 191 יחילוב, טאבאסאראן, 1960, עמ' 520. בראשית המאה העשרים ישבו בכפר זה כשלושים משפחות יהודיות (א.ב., אחרות, 1912, גל' 45-46).
 192 הכפר כונה גם קוארצ'אג (Kuarthag), או קירצ'אג (Kirchag).
 193 דאגסטאן, 1922, עמ' 46.
 194 צ'ארני, 1884, עמ' 345. עיין גם לעיל, עמ' 170.
 195 צ'ארני, 1884, עמ' 316, 345-346; וורונוב, 1869, עמ' 107; צ'ארני, 1870, עמ' 42; אניסימוב, 1888, לוח. עיין גם, א.ב., האחדות, 1912, גל' 45-46.

עם ביטול הצמיחות החלה, כנראה, הגירה של יהודים מקארצ'אג. אחרוני המהגרים עזבוהו, קרוב לוודאי, בימי מלחמת האזרחים.

ליד קארצ'אג שכן כפר-צמיחים קטן ושמו אימאם-קולי-קנט (Imam-Kuli-Kent).¹⁹⁶ בשנות העשרים של המאה העשרים הוא נכלל בנפת קיורה, והשתייך לקהיליה הכפרית סירטיץ' (Sirtych).¹⁹⁷ בראשית שנות החמישים של המאה התשע-עשרה התקבצו וכאו משפחות יהודיות ובנו את שכונתם הנפרדת בפאתי הכפר.¹⁹⁸ ב-1856 ישבו בו 58 יהודים (30 זכרים ו-28 נקבות), וב-1867 מנה הכפר 27 כתי-אב, בתוכם 15-8 משפחות יהודיות.¹⁹⁹ היהודים היו צמיחים של אחת מאצילות הכפר, וזו 'מפתה בנוחינו', התלוננו, 'להמיר דת ישראל ולכוא בדת מחמד וכבר שתי נשים פתה [פתחה]'.²⁰⁰ מוכן שהיהודים שאפו לעזוב את הכפר ולעבור ל'אז'ה כפר של ישוב גדול של ישראל',²⁰¹ אך כל פניותיהם הושבו ריקם, וכנראה רק בשנות השבעים עלה בידיהם להגר מאימאם-קולי-קנט. בעת ביקורו של אליהו אניסימוב בקאווקאז ב-1886, לא ישבו עוד יהודים בכפר זה. גם בטאבאסאראן הצפוני, שהיה בשליטתו של הקאדי, נמצאו קהילות ישראל הן בכפרי החופשיים והן בכפרי הצמיחים. אחד הכפרים הגדולים של צמיחים, ששכן כ-15 ק"מ מערבית-דרומית לעיר דרבנט, 'על גבעה לא כל כך גבוהה',²⁰² ובין הרים רמים, היה הכפר גמיידי (Gemeidy).²⁰³ הכפר נכלל בראשית השלטון הסובייטי בנפת דרבנט, ושימש ישוב ראשי של קהיליה כפרית שנשא את שמו.²⁰⁴

יהודים ישבו בו לפחות משלהי המאה השבע-עשרה. בימי שלטונו של מירזא קאדי (1707) היתה במקום קהילה יהודית, אך המצבה הקדומה ביותר שנמצאה היא משנת תקע"ו (1816).²⁰⁵ ב-1867 ישבו בגמיידי 22 משפחות יהודיות מתוך 126 כתי-האב.²⁰⁶ 'מקום מיוחד יש לנו בתוך הכפר למושב', העידו יהודי גמיידי, 'ואיננו מעורבים ביחד עם הגויים שכנינו'.²⁰⁷ במשך השנים גדלה מעט הקהילה, ובשנות השבעים מנתה 25-29 משפחות.²⁰⁸ בשנות השמונים עזבו, כנראה, כמה משפחות את הכפר, וכך מנתה הקהילה ב-1886 19 משפחות בלבד, בהן 102 נפש (56 זכרים ו-46

196 לעתים היו רגילים לכנות כפר זה בקיצור קולי-קנט.

197 דאגסטאן, 1922, עמ' 46.

198 בי"ח באלול, תרכ"ז העירו יהודי הכפר, כי 'אנחנו באנו לשבת לזה הכפר זה חמש עשרה שנה' (צ'ארני, 1884, עמ' 243).

199 סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 356, 383; ראה צ'ארני, 1884, עמ' 243, 316; צ'ארני, 1870, עמ' 42. והשווה וורנוב, 1869, עמ' 104.

200 צ'ארני, 1884, עמ' 243.

201 שם, שם.

202 שם, עמ' 317.

203 הכפר נקרא גם המידי, או גמאיריאו (Gemaidio).

204 דאגסטאן, 1922, עמ' 27.

205 צ'ארני, 1884, עמ' 84.

206 בספרו של צ'ארני (1884), עמ' 82-84, 322-323) כלולים שני נוסחים של עדות בני קהילת גמיידי, שעליהם צריך תאריך זהה. רוב הפרטים בשני הנוסחים זהים, וההבדלים הם בעיקרם סגנוניים. קשה לקבוע איזו מן הנוסחים הוא ראשון. על מספר המשפחות היהודיות בגמיידי ראה שם, עמ' 82, 322. וורנוב (1869), עמ' 98) מציין, כי בגמיידי התגוררו 15 משפחות יהודיות.

207 צ'ארני, 1884, עמ' 82. בנוסח האחר נאמר: 'ייתשים בכפר מיוחד, לא עם הישמעאלים ביחד' (שם, עמ' 322).

208 שם, עמ' 316-320.

נקבות).²⁰⁹ בשלהי המאה התשע-עשרה שוב גדל היישוב היהודי בכפר, ומנה 153 נפש (75 זכרים ו-78 נקבות).²¹⁰ נראה שבמלחמת-האזרחים עזבו יהודי גמיירי, אך חלק מהם שב והתיישב במקום. לפי הנתונים הרשמיים של מפקד האוכלוסין ב-1926, היה ההרכב הלאומי של תושבי גמיירי כלהלן:

2.9 לוח

חלוקה לאומית של אוכלוסיית גמיירי (1926)²¹¹

הלאום	מספר משפחות	מספר נפשות
אורביג'אנים	107	511
טאטים	26	118
קומיקים	3	3
יהודים הרריים	3	3
לוגינים	1	2

אפשר שבני המשפחות שהתפקדו כטאטים לא היו אלא יהודים הרריים, והיישוב היהודי בכפר מנה למעשה 29 משפחות ו-121 נפש. על-כל-פנים, במחצית השנייה של שנות העשרים ובשנות השלושים עזבו היהודים את גמיירי, וערב מלחמת-העולם השנייה לא היה בו עוד ישוב יהודי. במרחק של 'מהלך א' שעה על סוס'²¹² מגמיירי שכן כפר-הצמיתים מוגאטיר (Mugatyr). הכפר שימש ישוב ראשי בקהיליה כפרית, שנשאה את שמו בראשית שנות העשרים של המאה העשרים ונכלל בנפת דרבנט.²¹³ שכיל צר התפתל בין גמיירי ומוגאטיר 'בתוך יערים גדולים ועבותים אשר על הרים גדולים',²¹⁴ ומוגאטיר שכן 'בתוך מישור רחב ידיים'.²¹⁵ במוגאטיר התקיימה קהילה יהודית לפחות משנות השלושים של המאה השמונה-עשרה, כפי שמעידה מצבה שמצא צ'ארני ועליה התאריך 'יום צום גדליה שנת ת"ק' (1739).²¹⁶ יש מקום להניח, כי יהודים ישבו במקום זמן רב קודם-לכן, שכן המוסלמים נהגו לנתץ מצבות בכתי-קברות יהודיים 'ורוב אבנים לקחו להם לבנין בתיהם'.²¹⁷ לפי המסורת של יהודי מוגאטיר, שהתקיימה עדיין באמצע המאה התשע-עשרה, ישבו בזמן מן הזמנים במוגאטיר 'ותר מן מאה בתי אבות של ישראל',²¹⁸ אך במשך השנים עברו חלק מהם לכפר רוקאל.²¹⁹

209 אניסימוב, 1888, לח.

210 לפי פת"ד-חובן, היה ב-1900 מספרם של היהודים בגמיירי 115 (60 זכרים ו-55 נקבות).

211 מפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 64.

212 צ'ארני, 1884, עמ' 317.

213 דאגסטאן, 1922, עמ' 26.

214 צ'ארני, 1884, עמ' 317.

215 שם, שם.

216 שם, עמ' 92.

217 שם, שם.

218 שם, שם.

219 שם, שם.

לוח 2.10

אוכלוסיית היהודים ההרריים במוגאטיר, 1867-1897²²⁰

1897		1886		1874		1867	
נפשות	משפחות	נפשות	משפחות	נפשות	משפחות	נפשות	משפחות
233	—	232	45	—	34	—	31

בימי מלחמת-האזרחים ובשנים הראשונות שלאחריה עזבו, כנראה, כל היהודים את מוגאטיר, וכך פסק קיומה של קהילה בת מאות בשנים.

במרחק של 'מהלך 2 שעה על סוס בערך'²²¹ ממוגאטיר ו-10-12 ק"מ דרומית-מערבית מדרבנט שכן כפר גדול, ששמו רוקאל ('Rukal') או רוקל ('Rukel'). בראשית השלטון הסובייטי שימש כפר זה ישוב ראשי בקהילה כפרית שנקראה על שמו, והוא נכלל בנפת דרבנט²²² ורקאל היה כפר-צמיתים, שנכלל בנחלות הקאדי, והיה מחולק לשניים: בחלקו העליון התגוררו המוסלמים ובחלקו התחתון — היהודים. תנאי מגוריהם של היהודים היו קשים ביותר אף בתחילת המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. היהודים התגוררו

בבורות בחיק האדמה... הגג... נעשה מענפים משוחים בחמר, עפר, טיט ואבנים קטנות, גבוה כאמה בערך מעל פני הארץ. והחלון הוא חור קטן פתוח, כלא זכוכית, כחצי אמה מרובעה גדולה. קוי השמש יבאו בכבוד אל תוכו, לכן אור אפל וכהה בתוך המערה. הקרקע מכוסה במצעות פשוטים... את החלון סוגרים... כחתיכות עץ או בכלייה סחכות. הקירות של עפר משוחים בחמר ואינם מכוסים כלל.²²³

זה היה אחד ממקומות הדיור המשובחים יותר של יהודי רוקאל, שכן ברוב 'הדירות' לא היתה הרצפה מכוסה אף ב'מצעים פשוטים'.

ראשוני היהודים התיישבו ברוקאל בראשית המאה התשע-עשרה,²²⁴ כפי שגם מתאשר ממצבה שמצא יהודה צ'ארני ועליה התאריך 'שנים ועשרים לחדש כסליו שנת תקע"ז (1816).²²⁵ הם באו מן הכפר השכן מוגאטיר, ואליהם הצטרפו פליטים מסלאק (Selak).²²⁶ בעד הרשות להתגורר במקום הוטלו עליהם עבודות מרובות, והשליטים רדו בהם ביד קשה אך היהודים חששו להתלונן: ב-1867

220 שם, עמ' 97. במקום אחר מציין צ'ארני (1870, עמ' 42). כי במוגאטיר יושבות 29 משפחות יהודיות; וורנוב, 1869, עמ' 99. במקור זה צוין, כי במוגאטיר מתגוררות 20 משפחות יהודיות; צ'ארני, 1884, עמ' 320; אניסימוב, 1888, לוח; יבר, אנציק., 1913, כרך 11, עמ' 360. לפי פת"ר-חובן, היו ב-1900 238 יהודים במוגאטיר (120 זכרים ו-118 נקבות).

221 צ'ארני, 1884, עמ' 317. תרגום לרוסית של הקטע מספרו של צ'ארני על הקהילה היהודית ברוקאל ראה: מ.פ., 1884.

222 דאגסטאן, 1922, עמ' 26.

223 צ'ארני, 1884, עמ' 94.

224 שם, עמ' 97.

225 שם, עמ' 103.

226 שם, עמ' 89, 97.

התגוררו ברוקאל שלושים משפחות יהודיות מ־156 כתי־האב שבו.²²⁷ מפני הצרות שהיו מנת־חלקם של יהודי רוקאל ייצאו מפה (כמחצית מן היהודים) ונתישבו במקומות שונים בשנים 1867-1875.²²⁸ אבל לאחר שחל שיפור מסוים כתנאי חייהם ברבע האחרון של המאה, חזרו או הגירו לרוקאל מספר משפחות יהודיות, וב־1886 מנתה הקהילה 26 משפחות, בהן 126 נפש (59 זכרים ו־67 נקבות).²²⁹ בראשית המאה העשרים, או בימי מלחמת־האזרחים, נטשו כל היהודים את רוקאל.

בסמוך לרוקאל, כשלושים ק"מ דרומית־מערבית מדרבנט, שכן באיזור הררי הכפר הגדול ביותר בטאבאסאראן הצפונית, הוא כפר מאראגה. היה זה כפר־צמיתים, ועד שלהי המאה התשע־עשרה התקיימה בו קהילה יהודית קטנה. בשנות העשרים של המאה העשרים נכלל הכפר בנפת דרבנט, והיה היישוב הראשי של קהילה כפרית שנשאה את שמו.²³⁰

לפי המסורת, התיישבו ראשוני היהודים בו בסוף המאה השבע־עשרה,²³¹ אך המצבה העתיקה ביותר שנמצאה בכיתה־העלמין במאראגה היא מיום 'ב' ניסן שנת ה' תק"א' (1741).²³² בשנת 1867 ישבו במאראגה 22 משפחות יהודיות מכלל 244 המשפחות שבו.²³³ על יהודי המקום הוטלו עבודות רבות, והאוכלוסיה המקומית התאכזרה בהם. רבים אפוא שאפו לעוזב את הכפר, ולעבור ליישובים שנמצאו כבעלות המדינה.²³⁴ כשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים עזבו כמחצית מן המשפחות היהודיות את מאראגה, ובשנת 1875 ישבו בכפר רק 10-12 משפחות.²³⁵ אולם גם משפחות אלו נטשו לבסוף את מאראגה, וכאשר ביקר אליהו אניסימוב בקהילות ישראל בקאווקאז המזרחי ב־1886, לא נמצאו עוד יהודים בכפר זה.

במהלך של כשעה וחצי ממאראגה, בקירבת הנהר רובאס (Rubas-Chai), שכנו שלושה כפרים זעירים: צאנאק (Tsanak), חילי (Khili) וניטיג (Nitiug).²³⁶ שלושת הכפרים כונו לרוב בשם משותף חלי־פנדז'יק (Kheli-Pendzhik). בראשית השלטון הסובייטי נכללו כפרים אלה בקהילה הכפרית של ירן בנפת קייטאגו־טאבאסאראן (Kaitago-Tabasaran).²³⁷

לפי המסורת, היתה ניטיג בזמן מן הזמנים ישוב גדול, ז'לפנים [ישבו בן] כשמונה אלף בתים של ישראל מלבד ארמנים ועובדי אלילים רבים, והיא נהרסה במלחמות של הפרסים.²³⁸ מספר המשפחות היהודיות, שלכאורה, ישבו בישוב זה, הוא בלא ספק מוגזם ביותר אבל אפשר שמסורת זו מעידה על קיומה של קהילה יהודית במקום מדורי־דורות. מכל מקום, במאה התשע־עשרה התגוררו יהודים בניטיג, אף שהמקורות מדברים לעתים על קהילת ישראל בחלי־פנדז'יק. ניטיג

227 צ'ארני, 1884, עמ' 97; ורונוב, 1869, עמ' 99. במקור האחרון צויין, כי ברוקאל ישבות רק 22 משפחות יהודיות.
 228 צ'ארני, 1884, עמ' 318.
 229 אניסימוב, 1888, לוח. לפי פון־דר־חובן, הגיע מספר היהודים ברוקאל ב־1900 ל־130 (60 זכרים ו־70 נקבות).
 230 דאנסטאן, 1922, עמ' 26.
 231 צ'ארני, 1884, עמ' 89.
 232 שם, עמ' 91.
 233 שם, עמ' 89; ורונוב, 1869, עמ' 99. במקום אחר כותב צ'ארני (1870, עמ' 42), כי במאראגה מתגוררות 16 משפחות יהודיות.
 234 צ'ארני, 1884, עמ' 90.
 235 שם, עמ' 316, 320.
 236 כפר זה נקרא גם ניטג (Niteg), או ניטיג (Nitiug).
 237 דאנסטאן, 1922, עמ' 36.
 238 צ'ארני, 1876, גל' 4.

היה בזמן הנדון כפר זעיר ונידח, שהיהודים כינוהו 'דגידח'.²³⁹ התושבים היהודים הראשונים באו, לפי המסורת, לקהילה המחודשת של נייטיוג מכפר סלאק.²⁴⁰ לא הייתה להם שכונה משלהם, והם התגוררו על אדמות אצילי המקום ונאלצו לעבוד כעבודות קשות ולשלם מיסים גבוהים. השליטים ושכניהם התנכלו להם, והמצבות אשר על ביה"ק [בית הקברות]... נלקחו לכנינים של גוים.²⁴¹ בשלושת כפרי חלי-פנדז'יק, קרוב לוודאי בניטיוג, ישבו ב-1867 15 משפחות יהודיות מתוך 42 כתי-האב שבכפר.²⁴² במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה גדלה והלכה הקהילה בכפר נידח זה, ובאמצע שנות השבעים מנתה 25-28 משפחות,²⁴³ ב-1886 — 26 משפחות, ובהן 152 נפש (83 זכרים ו-69 נקבות), וכמספר הזה נשמר עד סוף המאה.²⁴⁴ בדומה לכפרים אחרים בטאבאסאראן פסקה, כנראה, הקהילה היהודית להתקיים בימי מלחמת-האזרחים.

רוב יהודי טאבאסאראן התגוררו בחלק הצפוני של האיזור, משמע בתחום שליטתו של הקאדי. כיוון שהיהודים ישבו בחמישה כפרי-צמיתים לא היה כמעט באפשרותם לעזוב את כפריהם, על אף הרדיפות החמורות שסבלו ועל אף מצבם הכלכלי הקשה. ואמנם כתשע-עשרה השנים שבין 1867 ל-1886 כמעט שלא השתנה מספר המשפחות היהודיות בטאבאסאראן הצפוני, אף-על-פי שקהילת מאראגה פסקה מלהתקיים. ב-1867 ישבו באיזור, לפי חישובינו,²⁴⁵ 120 משפחות יהודיות, וב-1886 — 116. רק עם ביטול הצמיתות בטאבאסאראן ב-1913 החלו יהודים לעזוב את הכפרים של טאבאסאראן הצפוני. הגירה זו הפכה, כנראה, למנוסה בימי מלחמת-האזרחים, וב-1926 ישבו יהודים רק בכפר אחד (גמידי) מבין חמשת הכפרים של צפון טאבאסאראן, שבהם היו קהילות ישראל בשלהי המאה התשע-עשרה, אבל גם ישוב יהודי זה פסק להתקיים במחצית השנייה של שנות העשרים או בשנות השלושים.

בנסיכות של דרום טאבאסאראן היו ב-1867 שלש קהילות יהודיות, שמנו 50-60 כתי-אב.²⁴⁶ אף שקהילה יהודית אחת פסקה מלהתקיים בין השנים 1867 ל-1886 (אימאם-קולי-קנט), גדל היישוב היהודי באיזור והגיע ל-95 משפחות. אך בימי המהפכה ומלחמת-האזרחים עזבו היהודים את הכפרים דויראן וקארצ'אג, וב-1926 לא היו עוד יהודים בכפרי דרום טאבאסאראן. מתוך כ-160 משפחות של יהודים הרריים, שהתגוררו באמצע המאה התשע-עשרה כתשע קהילות של טאבאסאראן (הדרומי והצפוני), נותרה ב-1926 קהילה אחת בת 29 משפחות, שאף הן עזבו. ניתן לומר אפוא, כי ערב מלחמת-העולם השנייה לא ישבו עוד יהודים הרריים בכפרי טאבאסאראן. ממזרח לטאבאסאראן שכנה נסיכות דרבנט. היא הוקמה ב-1747, לאחר שנרצח נציג פרס בעיר ומחמד חסן מינה עצמו לשליטה.²⁴⁷ הנסיכות הייתה זעירה; בצפונה גבלה בקייטאך וכדרום-מערב בנסיכות קובה. עצמאותה הייתה קצרת-ימים, ופטאליח'אן סיפח אותה לנסיכות קובה בשנות

239 צ'ארני, 1884, עמ' 317.

240 שם, עמ' 87.

241 שם, עמ' 317.

242 שם, עמ' 88; ורדנוב, 1869, עמ' 99-100. לפי מקור זה, נמצאו בחלי-פנדז'יק רק 11 משפחות יהודיות, וצ'ארני מציין במקום אחר (1870, עמ' 42), כי בכפר יושבות 18 משפחות יהודיות.

243 צ'ארני, 1884, עמ' 316, 320.

244 אי-סימוב, 1888, לח. פון-דר-יחובן מדווח על 160 יהודים בכפר נייטוס (Njutus), אך כנראה שובש כאן השם ומדובר על הכפר נייטיוג.

245 מספר זה נוקט גם צ'ארני, 1884, עמ' 105.

246 צ'ארני נוקט מספר של 53 משפחות יהודיות בטאבאסאראן הדרומית (צ'ארני, 1884, עמ' 105).

247 אברולאיכ, 1958, עמ' 14.

הישישים של המאה השמונה-עשרה. בעת הכיבוש הרוסי ב-1806 עמד בראשה שייך עלי-ח'אן, נסיך קרובה. הנסיך, שהביע תחילה נכונות לקבל על עצמו את חסותה של רוסיה, שינה טעמו ונאלץ להימלט. כדי לשמוט את הקרקע מפני שובו ולהוכיח, כי רוסיה גומלת טובה לשליטים הנאמנים לה, נמסר רוב שטחה לנסיך טאראקי מחטי ח'אן. לשם ניהול הנחלות של נסיכות דרבנט, שצורפו לטאראקי, שלח מחטי ח'אן אחד מאציליו ששלט בשמו.

השלטון הרוסי גילה רגישות מיוחדת לדרבנט, שהיתה בעלת חשיבות אסטרטגית רבה כמעבר מן הקאווקאז הצפוני לעבר-הקאווקאז, ולכן הותר עיר זו וסביבותיה בשליטתו. לתחום השליטה הרוסית הישירה צורף הכפר סאבנובה (Sabnova) והמאגאל אולוס (Uluski Magal). במאגאל זה נכללו ב-1856 עשרה כפרים זעירים, וב-1867 שנים-עשר.²⁴⁸ בין 511 המשפחות ישבו בו ב-1856, לפי נתונים רשמיים, 66 משפחות יהודיות שמנו 310 נפש.²⁴⁹ משפחות אלו התגוררו בשלושה כפרים: ניוגדי (Niugdi), אגלאבי (Aglabi) וחושמאנוזיל (Khoshmanzil). הכפר ניוגדי²⁵⁰ שכן כ-35 ק"מ דרומית-מזרחית מדרבנט, וכונה בפי יושביו, שרובם היו יהודים, מיושקור. בראשית השלטון הסובייטי השתייך הכפר לקהיליה הכפרית בלידזי שבנפת דרבנט.²⁵¹ את מיקומו תיאר, בלא מעט נוסטאלגיה, הסופר חיוגיל (יחזקאל) אבשלומוב במלים אלו:

שלשים, שלושים וחמישה ק"מ דרומית לדרבנט העתיקה, בין יערות מהורהרים, מרעי-יער ירוקים וערוצים אטומים שמעליהם תליה דממה עמוקה ועגומה מעט, מצא לו מקלט ישוב הולדתי — ניוגדי. שמו של הכפר מורכב משתי מלים טאטיות 'נוגה' ו'דיג', שפירושו 'היישוב החדש'.²⁵²

ראשיתה של הקהילה היהודית בניוגדי לוטה בערפל, מכל מקום ב-1867 התגוררו בו 74 משפחות, ובתוכן 68 יהודיות. הלא-יהודים המעטים שישבו בו היו לוזינים.

2.11 לוח

אוכלוסיית היהודים ההרריים בניוגדי (מיושקור), 1867-1926²⁵³

1867	1875	1886	1894	1897	1926
משפחות נפשות	משפחות נפשות	משפחות נפשות	משפחות נפשות	משפחות נפשות	משפחות נפשות
— 68	99 491	114 778	116 521	— 479	76 279

248 היסט. דאג, 1967, כרך 1, עמ' 326; ברז'ה, 1856, עמ' 321-322.

249 סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 343; ודרנוב, 1869, עמ' 84.

250 לעתים נקרא כפר זה נוגידי (Nugidi).

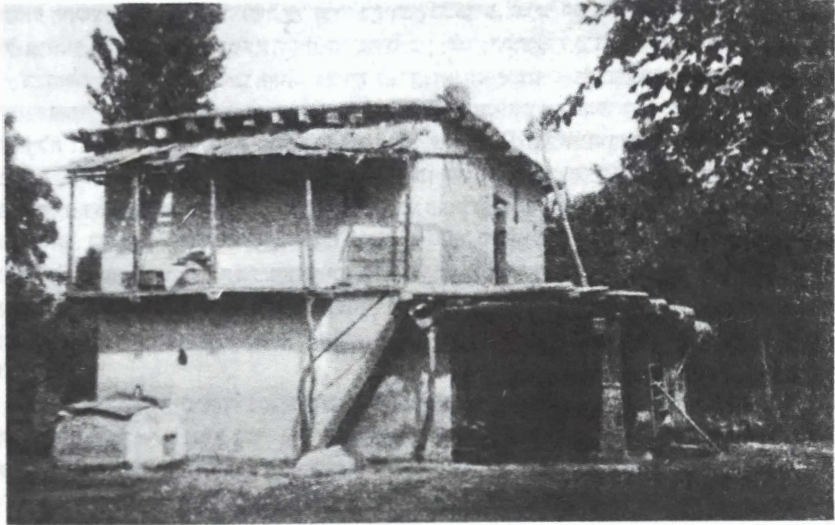
251 דאגסטאן, 1922, עמ' 27.

252 אבשלומוב, 1972, עמ' 158.

253 ודרנוב, 1869, עמ' 83; צ'ארני, 1870, עמ' 42; צ'ארני, 1884, עמ' 316; אניסימוב, 1888, לח: קוזובסקי, 1895,

עמ' 364-365; יבר. אנציק., 1913, כרך 11, עמ' 841; לפי פון-דר-חוכן, הייב-1900 790 יהודים בניוגדי; מיפקד,

דאגסטאן, 1926, עמ' 59-60.

בית בכפר ניוגדי במאה התשע-עשרה

עד שנות התשעים נכר גידול של האוכלוסיה היהודית, אך לקראת סוף המאה הסתמנה מגמה של גידול במספר המשפחות היהודיות בכפר וצמצום במספר הנפשות. תופעה זו היתה, קרוב לוודאי, תוצאה של מעבר חלק מן הצעירים לעיר בחיפוש אחר מקומות עבודה. הכית הטיפוסי בניוגדי בראשית המאה העשרים תואר בידי חיזגיל אבשלומוב כלהלן:

כיתם, כמו הכתים אצל כל תושבי ניוגדי, היה בנוי מחמר. במקום חלון היה באמצע התקרה פער חור מעוגל לא גדול, שמעליו מתוח עור שלפוחית של שור... כפינה אחת היה בנוי דבר-מה דמוי אח. על הרצפה בין שתי אבנים גדולות ומעוגלות כצבע אפרפר בערה אש, ועשן היתמר מבעד לפתח שבגג. עתה כאשר ירד גשם היה הפתח מכוסה בשוקת-עץ הפוכה.²⁵⁴

היישוב היהודי בניוגדי הושפע כסוף המאה ממסילת-הברזל, שהונחה לא הרחק ממנו. בני הכפר השתתפו בעבודות הסלילה, וחלק מתושביו עברו כנראה להתגורר ביישוב שליד תחנת הרכבת. עם התבססות השלטון הסובייטי שב חלק מן היהודים לניוגדי, אך גם הללו עזבו את הכפר, וב-1974 תוארו תושביו היהודיים כזו הלשון: '3 או 4 נשים זקנות ואיש אחד צולע'.²⁵⁵ הכפרים אגלאבי וחושמאנויל שבמאגאל אולוס שכנו משני צדדיו של הנהר רובאס.²⁵⁶ עד אמצע

254 אבשלומוב, 1972, עמ' 180-181.

255 מכתב של משה חציבה אל נחמן סעדיה מיום 5 באוקטובר 1974 שמור במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה, האוניברסיטה העברית, מס' 904.

256 צ'ארני, 1884, עמ' 239.

המאה התשע-עשרה לא היה גשר על הנהר בקירבת הכפרים, וכימי הפשרת השלגים עלו מימי הנהר על גדותיו, והיו מנתקים למעשה את הקשרים בין שתי הקהילות היהודיות ששכנו סביבו. הקהילה היהודית באגלאבי היתה צעירה לערך. 'אנחנו יושבים פה כחמישים או שישים שנה', העידו יהודי הכפר בשנת תרכ"ז. ראשוני היהודים באו לאגלאבי מן הכפר דו'ראך.²⁵⁷ ב-1867 מנתה הקהילה היהודית 6 משפחות מכלל 13 משפחות שבכפר²⁵⁸ (הלא-יהודים שהתגוררו בכפר היו, כנראה, אזרבייג'אנים). בעשר השנים שלאחר-מכן הוכפל מספר היהודים, וב-1875 הם מנו 12 משפחות, 55 נפש (27 זכרים ו-28 נקבות).²⁵⁹ ברבע האחרון של המאה המשיך לגדול היישוב היהודי באגלאבי, וב-1886 מנה 27 משפחות (33 נפש).²⁶⁰ נראה כי העובדה שהכפר שכן לא הרחק מדרבנט גרמה לכך שאף בימי מלחמת-האזרחים, או אולי בשנים הראשונות שלאחריה, גדל בו היישוב היהודי, ובסוף 1926 התגוררו בו 45 משפחות יהודיות מכלל 64 בתי-האב שבו. היהודים היוו 67% מתושבי הכפר (165 מתוך 246),²⁶¹ אולם כמשך השנים עזבו היהודים גם את אגלאבי בדומה לחושמאנוזיל.

היהודים הראשונים התיישבו בחושמאנוזיל,²⁶² שנכלל בראשית השלטון הסובייטי בקהילה הכפרית של קולאר שכנת דרבנט,²⁶³ באמצע המאה הי"ח,²⁶⁴ ואליהם הצטרפו במחצית השנייה של שנות החמישים אחרוני הפליטים היהודים מכפר סלאק.²⁶⁵ הכפר סלאק שכן בטאבאסאראן הצפוני בין ניקי סלעים, בקירבת הנהר רובאס שבזרמו ההררי, וכל תושביו היו יהודים. הקהילה היהודית בו התקיימה, כנראה, לפחות מראשית המאה השמונה-עשרה. מצבה קדומה ביותר, שמצא יהודה צ'ארני בכית הקברות ההרוס שבמקום, היתה משנת תקכ"ז (1767).²⁶⁶ במאה השמונה-עשרה ועד אמצע המאה התשע-עשרה נטשו רבים את הכפר ועברו לכפרים גמידי, מאראגה ורוקאל,²⁶⁷ הן מחמת העוינות של תושבי הכפרים השכנים, והן בעטיו של לחץ המיסים והשירותים שנתבעו לשלם.²⁶⁸ באמצע המאה התשע-עשרה נותרו בכפר רק 11 משפחות יהודיות,²⁶⁹ והללו פנו ב-1855 לנסיך-גנראל אורבליאני (Orbeliani) וביקשו להרשות להם לנטוש את הכפר ולהתיישב במקום אחר. אורבליאני נענה לבקשת יהודי סלאק, ועם עזיבתם פסק הכפר להתקיים.²⁷⁰ במקום שיישבו אחינ'ו, העיד אחד מיהודי הכפרים השכנים, 'כעת [1867]

257 שם, שם.

258 וחדונב, 1869, עמ' 84; צ'ארני, 1870, עמ' 42.

259 צ'ארני, 1884, עמ' 315.

260 אניסימוב, 1888, לח.

261 מפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 68.

262 שם הכפר נכתב גם חוש-מנוזיל, שפירושו מקום נעים, או חוש-ממוזיל (Khosh-Memziul). חוש מאנוזי (Khosh-Manzi), או חוש-מוניזל (Khosh-Monzil).

263 דאגסטאן, 1922, עמ' 27.

264 תושבי הכפר העידו בפני צ'ארני ב-1867, כי 'יושבים פה כערך מאה שנים' (צ'ארני, 1884, עמ' 332).

265 הכפר כונה לעתים גם סולאך (Sulakh).

266 צ'ארני, 1884, עמ' 86.

267 שם, עמ' 82, 89.

268 שם, עמ' 87.

269 וחדונב, 1869, עמ' 99.

270 המצבה המאוחרת ביותר שמצא יהודה צ'ארני בכית-הקברות של סלאק היתה משנת תר"ב (1842). ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 86, והשווה שם, עמ' 89.

נחרש ישובם לשרה, שלא ישר שום סימן לזיכרון הווייתם שמה'.²⁷¹ גם השריד האחרון של הכפר — בית הקברות — חולל, כפי שתיאר צ'ארני ב־1867: 'המצבות הפזורות אחת הנה ואחת הנה בלא סדרים, רבות מהן שכורות לרסיסים אשר הגויים כלו את חרון אפם בהן... ורבות לקחו המוסלמים לבניין בתיהם'.²⁷² לקהילה היהודית, שהתקיימה לפחות מאה שנה, לא נותר זכר באמצע המאה התשע-עשרה, והנמלטים מסלאק נאלצו להתחיל בחיים מחודשים בחושמאנויל.

ב־1867 התגוררו בחושמאנויל 21 משפחות יהודיות מכלל שלושים המשפחות של הכפר. כיוון שכך לא היתה בו שכונה יהודית מיוחדת, ויהודיו ציינו כי 'אנחנו יושבים עם השימעאלים ביחד'.²⁷³ עד אמצע שנות השבעים גדלה הקהילה, וב־1875 מנתה 43 משפחות, ובהן 189 נפש. אך בשנות השמונים החלה להסתמן בה מגמה של פחיתה. ב־1886 ישבו בה 35 משפחות, שמנו 167 נפש.²⁷⁴ לאחר המהפכה גדלה אוכלוסיית הכפר והיתה למעורבת מבחינה לאומית. בסוף 1926 ישבו בחושמאנויל 82 משפחות (312 נפש), שנהלקו מבחינה לאומית כלהלן: 65% יהודים, 32% רוסים ואוקראינים ו־3% אזרבייג'אנים ולזגינים.²⁷⁵

שלושת הכפרים במאגאל אלוס, שבהם ישבו יהודים, היו למעשה כפרים יהודיים, שכן האוכלוסייה הלא-יהודית בהם היתה מיעוט מבוטל. אף שקהילות אלו היו קטנות, הן המשיכו לגדול, לפחות עד שנות התשעים של המאה התשע-עשרה. ב־1867 השתייכו אליהן 95 משפחות, וב־1886 — 176 (978 נפש). יש להניח, כי צמיחתן היתה קשורה במידה מסוימת בקירבתן לקהילה הגדולה שבדרבנט, שבשירותיה יכלו להסתייע. ואמנם הקירבה לדרבנט טבעה גם את חותמה על הישגיהם או חידושם של היישובים היהודיים בשלושת הכפרים לאחר המהפכה ומלחמת-האזרחים. בסוף 1926 ישבו בכפרים אלה 203 משפחות יהודיות, שמנו 756 נפש, אך כבר באותו זמן הסתמנו מגמות ההגירה היהודית מן הכפרים, כפי שמראים הנתונים על גודלה של המשפחה. בשנת 1886 היתה המשפחה הממוצעת בשלושת הכפרים 5.6 נפשות, בעוד על-פי נתוני 1926 רק 3.7. יש אפוא להניח, כי חלקים מן המשפחות היהודיות, כנראה צעירים בעיקר, עזבו את הכפרים. ותהליך זה נמשך ביתר שאת בשנים שלאחר-מכן. נראה שהיום לא נותרו עוד יהודים באותם כפרים.

בצד גידול האוכלוסייה היהודית בכפרים שבסמוך לדרבנט לאחר מלחמת-האזרחים, התיישבו יהודים בכפרים, שעד להקמתו של השלטון הסובייטי לא היתה בהם קהילה יהודית. אחד מכפרים אלה הוא הכפר וליקנט (Velikent), ששכן כ־20 ק"מ מדרום-מזרח לדרבנט, בקירבת מסילת-הברזל לבאקו. על-פי מיפקד האוכלוסין ב־1926 ישבו בו 6 משפחות של יהודים הררים מכלל 270 בתיה-אב שבו. היהודים היוו כ־2% בלבד מתושביו (23 נפש מתוך 1,292),²⁷⁶ והם עזבוהו, כנראה, במחצית השנייה של שנות העשרים, אך בשנות השלושים. דומה שגם היישוב היהודי החדש בכפר בריקיי (Berikei) לא האריך ימים. הכפר בריקיי שכן בקירבת מסילת-הברזל, כ־27 ק"מ צפונית לדרבנט, והיהודים ההררים הראשונים התיישבו בו לאחר הקמתו של השלטון הסובייטי. על-פי מיפקד האוכלוסין ב־1926 התגוררו בו 13 משפחות יהודיות, שמנו 35 נפש (3.8% מכלל

271 שם, עמ' 86.

272 שם, עמ' 87.

273 שם, עמ' 332; ורדנוב, 1869, עמ' 84-85, וכן צ'ארני, 1870, עמ' 42.

274 צ'ארני, 1884, עמ' 315; איסימוב, 1888, לח.

275 מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 69.

276 צבנקו, 1929, עמ' 219; מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 62.

תושביו).²⁷⁷ שלא כקהילות הוותיקות שבשטחה של נסיכות דרבנט לשעבר, שבהן היוו היהודים רוב של תושבי הכפר, הרי בשני הכפרים שבהם התיישבו לאחר המהפכה הם היו מיעוט קטן. עובדה זו ורדאי הקשתה מאוד על השתרשותם במקום והאיצה את נטישתו.

מצפון ומצפון-מערב לשטחה של נסיכות דרבנט השתרעו נסיכויות, שרוב תושביהן היו קומיקים, וברבים מכפריהם היו קהילות של יהודים הרריים.

הקומיקים הם עם קטן,²⁷⁸ הדובר לשון השייכת לקבוצת השפות התורכיות הצפון-מערביות, שהיום נוהגים להכלילו בקהילת העמים המכונה עמי דאגסטאן. רובם מוסלמים-סונים, ויישוביהם נמצאו באזורים המישוריים ולרגלי ההרים שבצפון הרפובליקה הדאגסטאנית הסובייטית של ימינו. במאה התשע-עשרה היה נהוג לחלק את הקומיקים לשלוש קבוצות על-פי להגי לשונם.²⁷⁹ הקבוצה הצפונית ישבה בעיקר בין הנהרות טרק וסולאק,²⁸⁰ באיזור המכונה המישור הקומיקי. קומיקים אלה כונו 'הקומיקים שמעבר לסולאק' (Zasulaskie Kumyki), להבדיל מבני עמם שישבו בדרומו של הנהר. מדרום לסולאק ועד לנחל קאקא-אוזן (Kaka-Ozen) השתרעה נסיכות טארקי, שבה ישבו בני הקבוצה השנייה של הקומיקים. החלק המיושב של הנסיכות היה צחיח, והתושבים השתמשו להשקיית שדותיהם, כמו גם לשתייה, במי הנחלים שזרמו מן ההרים. חלק גדול מן הנסיכות היה בלתי-מיושב, והשתרעו בו ביצות טובעניות על שטח של כ-3,000 ק"מ רבועים.²⁸¹ לדרום-מערבה של נסיכות טארקי שכנה הקבוצה הקומיקית השלישית, בעיקר בנסיכות המחטולינית (Mekhtulinskoe Khanstvo) הזעירה.²⁸² בנוסף לנסיכויות אלה, שנחשבו לנסיכויות קומיקיות, נמצאה אוכלוסייה קומיקית מרוכזת גם באזורים ההרריים של נסיכות קייטאך.

מעבר לנהר סולאק התגבשו במאה השבע-עשרה שלוש נחלות (Vladeniia) קומיקיות. בראשן עמדו שליטים נבחרים, שמשלו בסיועה של מועצת נסיכים.²⁸³ בסמוך לים הכספי, בין הנהרות טרק וסולאק, שכנה נסיכות קוסטק (Kostek). דרומית-מערבית לה השתרעה נסיכות אקסאי, שבדרומה נמצאה הנסיכות הקומיקית השלישית שמצפון לסולאק, והיא נסיכות אנדרי.²⁸⁴

נסיכות אנדרי נקראה על-שם הכפר הראשי בה,²⁸⁵ ששכן בגיא אצ'י-קול ('Achi-Kol'), סמוך לנהר אקטאט, כ-12 ק"מ מן היישוב חאסאב-יורט (היום עיר-נפה ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית).²⁸⁶ במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה מנה הכפר כ-3,000 משפחות, שימש מרכז מסחרי חשוב, ובכללו סחר בשבויים ועבדים. לתושביו הארמנים והיהודים ניתן חופש דתי

277 צבנקו, 1929, עמ' 217; מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 60-61.

278 על-פי מיפקד האוכלוסין ב-1926 מנו הקומיקים 94,549 נפש, וכ-135,000 קומיקים.

279 את הלהג הצפוני רגילים לכנות בשם הלהג של חאסאב-יורט; הלהג התיכתי נקרא להג טמיר-חאן-שוה, ברינאקס דהיום, והלהג הדרומי שמו להג קייטאך (גאדזיבה, 1955). על חקר לשון הקומיקים עיי': גאדזיבה, 1959.

280 בהסכם בין פרס ורוסיה נקבע בשנת 1743, כי איזור ההשפעה הרוסית בקאוקאז נמצא מצפון לנהר סולאק.
281 ברז'ה, 1856, עמ' 288, 299.

282 גאדזיבה, 1960.

283 מדי פעם היו מתכנסות אסיפות של הנסיכים, האצילים וראשי הדת המוסלמית בכל אחת מן הנחלות. באסיפות היו נבחרים מועצת נסיכים, שהיה בחירת מחוכה את ראש הנסיכות.

284 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 321-322.

285 כפר זה נקרא לעתים גם בשם אנדרי-אול (Anderi-Aul), ודוסיס כינוהו אנדרייב (Andreev), אנדרייבו (Andreevo), או אנדרייבסקיה (Andreevskoie).

286 צ'ארני, 1878, עמ' 309.

רב.²⁸⁷ היהודים התיישבו באנדרי בסוף העשור השני של המאה השבע-עשרה והיתה זו, כנראה, הקהילה הראשונה של יהודים הרריים מצפוננו של הנהר סולאק. ליהודים שהתיישבו בכפר הובטחה הגנתם של השליטים, תמורת תשלומי מיסים וביצוע שירותים, אך נאסר עליהם לרכוש או לבנות בתים לעצמם, והם נאלצו להתגורר בשכירות בכתיים של הפטרונים שלהם,²⁸⁸ כעדותם של יוצאי כפר זה: 'אנחנו ישבנו בכתי הישמעאלים... ולננות בתים מיוחדים שבכילנו לא יתכן היה מפני הסכנה'.²⁸⁹ בעת מסעו של פטר הגדול לקאווקאז (1722), 'התנפל [אחד ממפקדיו] על הכפר אנדרייב [היא אנדרין], השתלט עליו והפכו לאפר'.²⁹⁰ יש להניח, כי בעקבות מעשה זה סבלה גם האוכלוסיה היהודית יחד עם שאר תושבי הכפר.

במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה גדלה הקהילה היהודית של אנדרי ככשמונים משפחות ועובדה זו שימשה מקור לסכסוך ב-1774 בין רוסיה לשליט נסיכות קייטאך. בשובו של ס"ג גמלין (S.G. Gmelin, 1745-1774), חבר האקדמיה למדעים של פטרבורג, ממסע-מחקר בפרס ובקאווקאז, נשבתה המשלחת על ידי אמיר-חמזא (Amir-Khamza), או אמיר-אמזא, שליט הקייטאך, כגמול על שבעת מסעותיו של נאדיר-שאה, התנפלו תושבי אנדרי על קייטאך והיגלו משם מאתיים משפחות של בני קייטאך ושמונים משפחות של יהודים. כיוון שבשנות השבעים נמצאה אנדרי בחסות רוסיה, תבע אמיר-חמזא את החזרת 200 המשפחות של בני קייטאך ו-80 המשפחות של היהודים כתמורה לשחרורו של גמלין ובני-לווייתו. השלטונות הרוסים השתדלו לשכנע את אצילי אנדרי להיענות לתביעותיו של אמיר-חמזא, אך הללו טענו, כי בני קייטאך והיהודים עברו לאנדרי מרצונם, ואין כוונתם כלל להחזירם לקייטאך. על אף כל ההשתדלויות, לא עלה בידי הרוסים לשחרר את גמלין והוא מת בשביו.²⁹¹

ב-1831 התנפלו כנופיות המורדים, ובראשם גאזי מחמד, על הכפר אנדרי, והדבר פגע קשה מאוד ביהודים. לאחר הדיפת המורדים על-ידי הצבא הרוסי, נפוצו יהודי אנדרי לכל עבר; מהם שהתיישבו ליד המבצר חאסאב-יורט, ומהם שחיפשו מקלט בכפרים אקסאי וקוסטק. משפחות יהודיות אחדות עברו לכפר סטאר-יורט,²⁹² אך גם כאן לא מצאו מנוח והמשיכו בנדודיהם, עד שהתיישבו כסביבות המבצר גרוזני. אחרים מן הפליטים היהודים של אנדרי התיישבו בכפר סולטאן-אינגני-יורט (Sultan-Ingani-Iurt) וליד המבצרים הרוסיים צ'יר-יורט (Chir-Iurt) ונאלצו, יציק, ורק משפחות יחידות שבו לכפר אנדרי. לא יצאו אלא שנים מעטות, והקהילה הועזרה והרוויה באנדרי סבלה שוב מהתנפלויות של כנופיות שרצחו שלושה יהודים ושבו אחד-יעשר.²⁹³ נוכח יחסם העוין של תושבי הכפר נשארה הקהילה היהודית באנדרי זעירה גם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, וכ-1867 היא מנתה 23 משפחות, כ-4% מכלל כתי-האב של הכפר.²⁹⁴

287 שרדר, 1796, עמ' 53-54; דוברובין, 1871, כרך 1, עמ' 500.

288 אלכסנדרוב, 1882, עמ' 1668; צ'ארני, 1878, עמ' 309.

289 צ'ארני, 1884, עמ' 244. באנציקלופדיה היהודית צ'רין, כי ליהודים באנדרי היתה עד כואם של הרוסים שכתנה משלהם, והגנרל ירמולוב הקצה להם שטח מיוחד למגוריהם. אך לא מצאו אישור לתיאור זה בשום מקום אחר (יבר. אנציק., 1913, כרך 2, עמ' 567).

290 סולוביוב, 1959, ספר 9, עמ' 377.

291 פולייבסקוב, 1925, עמ' 133, 140-141, 144-146, 148, 150; גארדייב, 1988, עמ' 149-151.

292 הכפר סטאר-יורט שכן בעמק הנהר סונז'ה (Sunzha), כשבעים ק"מ מערבית מן המבצר (עיר) גרוזני. הכפר נוסד במאה השמונה-עשרה על-ידי צ'יצ'ים, שירדו מן ההרים וחייושבו בעמקים (ראה גם לעיל, עמ' 71-72).

293 אלכסנדרוב, 1882, עמ' 1668; צ'ארני, 1884, עמ' 14, 245; צ'ארני, 1878, עמ' 312.

294 צ'ארני, 1870, עמ' 42.

משפחות יהודיות אחדות עזבו את אנדרי גם בשנות השבעים, וב-1886 התגוררו בו רק 17 משפחות, ובהן 157 נפש (86 זכרים ו-71 נקבות).²⁹⁵ הקהילה כמעט שלא גדלה גם בשלהי המאה, וב-1900 נמצאו בה 170 יהודים.²⁹⁶ נראה שבימי המהפכה ומלחמת-האזרחים פסק להתקיים ישוב יהודי באנדרי, ותמו דברי-ימיה של הקהילה היהודית הראשונה בכפרי הקומיקים שבין הנהרות טרק וסולאק, ואולם מקהילה זו יצאו מייסדי הקהילות היהודיות באקסאי ובקוסטק.

הכפר אקסאי (Aksai) שכן בין צוקי ההרים. מחמת רצח קצין רוסי הועברו תושביו ב-1825 למישור הקומיקי ליד כפר ועיר ששמו טאשקיצ'י, ומכאן כינויו של כפר זה לעתים טאשקצ'יה (Tashkecha).²⁹⁷ תחילתו של היישוב היהודי באקסאי, הכפר הראשי בנסיכות בעלת שם זהה, בראשית שנות השלושים של המאה התשע-עשרה. הכפר שכן כעשרים וחמישה ק"מ צפונית-מערבית מאנדרי, וכעשרים ק"מ מן הכפר (היום עיר) חאסאב-יודט. חוצה אותו נחל בעל שם זהה, ונמצא היום בקירבת הגבול האדמיניסטרטיבי שבין הרפובליקה האוטונומית הצ'צ'נו-אינגושית לבין הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. היהודים שנמלטו מכפר אנדרי ובאו לאקסאי נתקלו גם כאן ביחס עריון, כעדותם:

רכים מאתנו נהרגו אחד אחד בזמנים שונים ע"י ישמעאלים אכזרים ואם באה צעקתנו לאזני השרים הישמעאלים להגן בעד הרוצח והשר מפני שנת את הדת או מפני משא פנים לא עשה להרוצחים שום דבר. כל אחד השתדל לעשות שלום בין הרוצח ובין הנרצח.²⁹⁸

השוד והגניבה היו מעשים שבכל יום באקסאי; השודדים לא נמנעו אפילו מלפתוח קברים לשם גניבת תכריכים. השלטונות הרוסיים נמנעו בדרך-כלל מלהעניש את הפוגעים ביהודים, והאחרונים חששו להתלונן 'מפני שלא תצא לנו עוד נזק מזה מהישמעאלים האכזרים שכנינו'.²⁹⁹ אך ב-1845 הרהיבו יהודי אקסאי עוז, ופנו לשלטונות הרוסיים בבקשה לפרוס עליהם את חסותם והגנתם מפני לוחציהם.³⁰⁰ אולם פנייה זו לא הביאה לשינוי של ממש בחייהם.

2.12 לוח

אוכלוסיית היהודים ההרריים באקסאי, 1867-1926³⁰¹

1867	1886	1887	1900	1926
משפחות	משפחות	משפחות	משפחות	משפחות
82	74	—	710	19
נפשות	נפשות	נפשות	נפשות	נפשות
533	690	758	—	97

295 אניסימוב, 1888, לוח.

296 פון-דר-חוכן (1900) ציין, כי באנדרי ישבו 90 זכרים ו-80 נקבות יהודים.

297 פירוש השם טאשקצ'יה, או טאשקאצ'י (Tashkachi): מעברת-אבנים בנחל. פירוש המלה אקסאי בקומיקית הוא זחל לבן. כפר זה מכונה לעתים גם אחסאי (Akhsai).

298 צ'ארני, 1884, עמ' 245.

299 שם, שם.

300 צ'ארני, 1870, עמ' 32.

301 צ'ארני, 1884, עמ' 4; ורדנוב, 1869, עמ' 50; צ'ארני (1870), עמ' 43) נוקט מספר של 81 משפחות; אניסימוב, 1888, לוח; מוחיר, 1893, עמ' 34; פון-דר-חוכן, 1900; מיפקר, דאגסטאן, 1926, עמ' 147.

בשנת 1867 היוו היהודים 7.5% מבתי האב בכפר. בשנות השבעים וראשית שנות השמונים פחתו כתי-האב היהודים בכפר, אך גדל מספר הנפשות. גידול זה נמשך, כנראה, עד מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1916 התמרדו תושבי הכפר נגד דרישת השלטונות להעמיד לרשות הצבא עגלות. המרד דוכא ביד קשה, ועל תושבי הכפר הוטלו הגבלות חמורות.³⁰² בימי המהפכה ומלחמת-האזרחים היה הכפר זירה להתנגשויות בין הצבאות והבנופיות שלחמו זה בזה, והדבר גרם למנוסה של יהודים מאקסאי והמעטים שנשארו בו עזבוהו במחצית השניה של שנות העשרים.

ראשיתה של הקהילה היהודית בכפר קוסטק (Kostek)³⁰³ נעוצה בפליטי-החרב של המרד הגדול. לקוסטק, השוכן כ-60 ק"מ מזרחית מאקסאי וכ-50 ק"מ צפונית-מזרחית לאנדרי,³⁰⁴ שהיה כפר ראשי של קהיליה כפרית בנפת חאסאב-יורט בראשית השלטון הסובייטי,³⁰⁵ באו פליטים מיורדי אנדרי ואחדים מנרדפי הכפר טארקי.³⁰⁶ משפחות אחדות מבין המתיישבים היהודים בקוסטק לא התגוררו בו זמן רב, ועברו לסביבות המבצר טמיר-חאן-שורה,³⁰⁷ אך רובם התיישבו בו ישיבת-קבע. הכפר היה 'מוקף מכל צדדיו בגדר עבה של קוצים דוקרניים ומדרומו זרם נחל זעיר קארא-סו (Kara-Su). בגדר נמצאו מספר שערים שנסגרו לבילות ולידם הוצבו משמרות ואין יוצא ואין בא'³⁰⁸

בשנת 1867 מנתה הקהילה היהודית 37 משפחות.³⁰⁹ במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היא המשיכה לגדול, וב-1886 כבר היו בה 293 נפש (160 זכרים ו-133 נקבות);³¹⁰ ב-1900 310 נפש (170 זכרים ו-140 נקבות).³¹¹ את גישתם של תושבי המקום אל היהודים תיאר אפאנאסייב, מורה בכית-הספר של הכפר ב-1893, בזו הלשון: 'היחס ליהודים ניתן לכנותו כיחפ של כזו והשפלה. בכל מקרה מזדמן משתדל הקומיקל להשפיל ולהעליב את היהודי בנוכחות אחרים. עצם המלה "דו'והות" [יהודי] נחשבת למלת גידוף והשפלה'.³¹² ההסתייגות מן היהודים, או העוינות כלפיהם, מצאו ביטוי מיוחד בעת קטטות, שהיו תופעה שכיחה למדי. כשהמתקוטטים היו קומיקים השתדלו השכנים להפריד ביניהם, אבל אם היה מדובר ביהודים 'אף אחד לא יאמר מלה להגנתם אפילו ישחטו אותם'.³¹³ אין תימה, כי בימי המהפכה ומלחמת-האזרחים, משמצאו השנאות ביטוי אלים, עזבו כל היהודים את הכפר והקהילה פסקה מלהתקיים.

מבחינה ישובית היו ימי המרד במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה מפנה בחייהם של היהודים ההרריים בכפרי הקומיקים שמעבר לסולאק. עד למרד קהילה יהודית אחת בלבד (אנדרי), אך בעקבותיו התפוררו יהודי אנדרי לכפרים קומיקיים נוספים, וליישובים צמחו ליד המבצרים הרוסיים. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נמשכה הגירת יהודים לכפר

302 דאלגאט, 1977.

303 למוחו של הכפר השתרעה ביצה על שטח של כ-500 קמ"ר, שהיתה מקור למחלות.

304 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 321-322.

305 דאנסטאן, 1922, עמ' 55.

306 צ'ארני, 1884, עמ' 4.

307 שם, שם.

308 אפאנאסייב, 1893, עמ' 89.

309 צ'ארני, 1870, עמ' 43.

310 אניסימוב, 1888, לח.

311 פון-דר-חובן, 1900.

312 אפאנאסייב, 1893, עמ' 89.

313 שם, עמ' 91.

הקומיקים שמעבר לסולאק. ב-1867 ישבו בכפרים אלה כ-1,000 יהודים, ובשנת 1900 – 1,200 נפש בערך. אך המהפכה ומלחמת-האזרחים שמו קץ לרוב היישובים היהודיים בכפרי הקומיקים שמעבר לנהר סולאק.

מרכזה של הקבוצה הקומיקית השנייה היתה, כאמור, נסיכות טארקי (Tarkovskoe Shamkhal'stvo). נסיכות זו, שלעתים כונתה גם הנסיכות הקומיקית, היתה אחת הנסיכויות הראשונות שהתגבשו בקאווקאז. כיוון ששכנה במישור, לא היה בכוחה לעמוד מול הלחץ הרוסי שגבר והלך כמאה השבע-עשרה, ונסיכי טארקי קיבלו על עצמם את חסותה של רוסיה. ואולם בראשית המאה השמונה-עשרה עשו הללו ניסיונות להשתחרר ממנה. כרם מ-1786 נאלצו שוב לקבל את חסותה של רוסיה, שהעניקה להם דרגות צבאיות, תארי-אצולה ואף תשלומים שנתיים. בשנת 1806 סופחה הנסיכות באורח רשמי לרוסיה, ושלטונה התבסס בה ב-1818. אולם גם לאחר הסיפוח נשאר נסיך טארקי על כנו,³¹⁴ ורק בשנת 1867 בוטלה נסיכות זו ורוכ שטחה נכלל בנפת טמיר-חאן-שורה. הנפה חולקה לשש תת-נפות (Naibstva), שבחמש מתוכן היו קהילות של יהודים.³¹⁵ הקהילה הגדולה מבין כפרי הנפה היתה בכפר טארקי, שהיה היישוב הראשי של חת-הנפה בעלת אותו שם.

הכפר טארקי קרוי כפי התושבים טארגו, כנראה משום שהשתרע משני צדי ערוץ עמוק 'על צוק תלול של ההר'.³¹⁶ 'הבתים בעלי אופי מזרחי, בנויים מחמר מעורב בקש וסיד', תיאר פרופסור מאוניברסיטת קאזאן ('Kazan'), שביקר במקום ב-1825-1826. לבתים

גגות שטוחים ודלת-כניסה אחת ... הפונה בדרך כלל לחצר, שלושה עד ארבעה חלונות בלא זכוכית ורק עם תריסי עץ ... בצדי הבתים נמצאים גם חלונות אחדים, שדרכם ניתן בדרך-כלל לצאת לגג הבית השכן, הבנוי נמוך יותר. הכפר כולו בנוי על שיפולי הר גדול, ולכן כל בית נמצא יותר נמוך מן האחר ... וניתן לצאת מבית אחד לגגו של האחר ... הבתים בנויים בצורה בלתי-מסודרת ופזורים בלא כל סדר, באופן שלמעשה אין כאן רחובות.³¹⁷

מיקומו של הכפר על אם הדרך מן הוולגה לטראנס-קאווקאז ולאיראן הפכוהו למרכז מסחרי כבר במאות השבע-עשרה-שמונה-עשרה. ישוב יהודי היה קיים בטארקי עוד בימי-הביניים, אלא שמסיבות בלתי ברורות פסק להתקיים. הקהילה המחודשת הוקמה בימיו של מחטי (1794-1830), שהבטיח להגן עליה והקצה לה 'כברת ארץ אצל העיר לבנות בתים'.³¹⁸ דניאל טיחונוב, שהכין ב-1796 תיאור מפורט של האיזור לצורך עריכת מפה מציין, כי 'בטארקי נמצאים יהודים לא רבים'.³¹⁹ השכונה היהודית שכנה למטה, ומעליה השתרע היישוב המוסלמי.³²⁰ בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה הטיל השלטון הרוסי על תושבי הכפרים חובת השתתפות בבניית מצבאיו. וכך תיארו יהודי הכפר את עבודתם:

314 וורנוב, 1869, עמ' 8; סולוביוב, 1959, ספר 5, עמ' 351-352; חאשא'ב, 1961, עמ' 36; גאדווי'ב, 1965, עמ' 217; היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 35; ברז'ה, 1856, עמ' 319-321.

315 וורנוב, 1869, עמ' 12-6.

316 ברז'ה, 1856, עמ' 320.

317 אייכוואלד, 1834, עמ' 78; והשווה ברז'ין, 1850, עמ' 60-61.

318 צ'ארני, 1884, עמ' 26.

319 טיחונוב, 1796, עמ' 129.

320 ברז'ין, 1850, עמ' 60.

הכפר טארקי – מראה כללי

בזמן הגנראל ירמולוב שלחה אותנו הממשלה לעבודה, לבנות מכצרים ומגדלים שבע שנה תמימות בכל יום ויום. בזמן שכל כפר וכפר מוסלמים הלכו רק יום אחד אל המלאכה על הסדר; ולא היה לנו זמן לעשות מה לביתנו. וכן היה דרך חיינו: פת במלח ומים אכלנו בדוחק גדול, ממה שהביאו לנו נשינו ממלאכת ידיהן בלבד.³²¹

בשנות השלושים והארבעים נפגעה קשה קהילת טארקי מהתנפלות המורדים, שהרסו את השכונה היהודית.³²² אך היהודים חזרו ובנו את בתיהם, אף כי הפעם לא עוד מחוץ לכפר, ולכן קנינו לנו במשך הזמן מקומות למעלה בין המוסלמים ובנינו לנו בין המוסלמים הבתים אשר אנחנו יושבים בהם עד היום הזה [1867]... בין המוסלמים אבל מיוחד מהם ומקומו בפאת צפון לרגל ההר.³²³

הבתים בנויים [מעיר צ'ארנין], מאבנים וטיט ומבחוץ מדובקים ומטויחים בחומר בלי הדר ותפארת. על הרוב אינם גבוהים יותר מעליה אחת. חלוני בתיהם קטנים — הם כערך חצי ארשין [ארשין = 0.711 מטר] מרובע בלא זכוכית. בחורף יבקו אותם בנייר משוח בשמן ובקיץ פתוחים הם ויסגרו בדלתים של עץ.³²⁴

אך גם בשכונה חדשה זו לא רוח ליהודי טארקי זמן רב, שכן בשנת 1846 התנפלו פעם נוספת כנפיות המורדים. הללו רצחו יהודים, לקחו שבויים ושדדו את רכושם, אף כי לא בתיהם. עם סיום

321 צ'ארני, 1884, עמ' 23.

322 על כך ראה ביתר פירוט לעיל, עמ' 63-67.

323 צ'ארני, 1884, עמ' 24.

324 שם, עמ' 21.

המרד בשנת 1859 היתה הקהילה בטארכי ענייה ודווייה. גם התנאים שנוצרו בשנות השישים ויחסה של האוכלוסיה אל היהודים לא היה בהם כדי לסייע לשיקום מהיר של הקהילה. הפיכתו של המבצר פטרובסקויה (Petrovskoe) לעיר פגעה קשה במסחרה, וביטול הנסיכות, שיישובה הראשי היה הכפר טארכי, נטל ממנו את מקומו כמרכז אדמיניסטרטיבי. משנות השישים הלך אפוא טארכי והיה לכפר שליד העיר המתפתחת – פטרובסק. קצת מן היהודים שעסקו במסחר נאלצו להעביר את עסקיהם לעיר פטרובסק, אף-על-פי שהמשיכו להתגורר בכפר טארכי.³²⁵ האוכלוסיה המקומית, שאהדה בחלקה את המורדים, המשיכה גם לאחר חיסול המרד האנטי-רוסי להתנכל ליהודים. כשביקר יהודה צ'אתני בטארכי התלוננו בפניו נכבדי הקהילה, כי המוסלמים מנתצים מצבות כבתי-העלמין היהודי. צ'אתני מעיד, כי ראה במו עיניו את הקברים ההרוסים.³²⁶ אף-על-פי-כן המשיכה הקהילה בטארכי להחזיק מעמד, ואף לגדול מעט, למרות שמספר כלל תושבי הכפר פחת והלך.

בשנת 1867 ישבו בטארכי 49 משפחות יהודיות, שהיו 5.2% מכלל כתי-האב.³²⁷ ב-1886 נמצאו בקהילה 56 משפחות, בהן 300 נפש (155 זכרים ו-145 נקבות).³²⁸ לפי מפקד ב-1897 התגוררו בכפר 313 יהודים, שהיוו 12% מתושביו.³²⁹ בשלושים שנים (1867-1897) פחתה האוכלוסיה הכללית של הכפר בכ-37% (2,610 נפש ב-1897 לעומת 4,120 ב-1867). בעוד מספרם של היהודים גדל בכ-18% (313 ב-1897 לעומת 270 נפש ב-1867). ברם, בשנים האחרונות של המאה החלה להסתמן הגירה של יהודים מן הכפר, וב-1900 הם מנו 278 נפש (140 זכרים ו-138 נקבות).³³⁰ הגירה זו גדלה בימי המהפכה, מלחמת-האזרחים והשנים הראשונות של השלטון הסובייטי. בעשרים ותשע השנים שבין 1897 ל-1926 פחתה אוכלוסיית הכפר בכ-24%, בעוד מספר תושביו היהודים של הכפר פחת בכ-92%. על-פי מפקד האוכלוסין ב-1926 נמצאו בכפר רק 9 משפחות של יהודים הרריים, שמנו 25 נפש (15 זכרים ו-10 נקבות).³³¹ כיוון שהמשפחה היהודית הממוצעת מנתה רק 2.8 נפש (משפחה ממוצעת כללל תושבי הכפר היתה בת 3.9 נפש), יש להניח כי חלק מן הצעירים במשפחות, שהמשיכו להתגורר בכפר, היגרו ממנו. ואמנם נראים הדברים, שהקהילה היהודית פסקה להתקיים בכפר זה עוד לפני מלחמת-העולם השנייה.

קרוב לוודאי, שגידולה של הקהילה היהודית של טארכי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הושפע גם מן ההגירה של יהודים מכפרים סמוכים, שבהם התגוררו משפחות יהודיות בודדות ובתוכם הכפר קאראבודאקנט.³³²

הכפר הקומימי קאראבודאקנט (Karabudakhkent) שכן במרחק של כ-35 ק"מ דרומית לכפר טארכי. עם ביטול הנסיכות הקומיקית בשנת 1867 נכלל הכפר בנפת טמיר-חאן-שורה, והיה היישוב

325 צ'ארני, 1884, עמ' 20.

326 שם, עמ' 24, 32.

327 וודנוב, 1869, עמ' 8 והשווה צ'ארני, 1884, עמ' 21.

328 אניסימוב, 1888, לוח.

329 יבר. אנציק., 1913, כרך 14, עמ' 758.

330 פון-דר-חובן, 1900. ריסנברג (1913, עמ' 57) נוקט מספר של 50 משפחות וא. ב. (האחרות, 1912, גל' 45-46, עמ' 13) מדבר על 70 משפחות יהודיות בטארכי.

331 מפקד, דאגטאן, 1926, עמ' 130-131.

332 הכפר מכונה לפעמים גם קאראבודאק-קנט (Karabudak-Kent), וכן קאראבודאח-גנט (Karabudakh-gent).

הראשי של תת־נפה, שנשאה את שמו.³³³ מקאראבודאחקנט לטמיר־חאן־שורה מרחק של 41 ק"מ בדרך הראשית, שחיברה את טמיר־חאן־שורה עם דרבנט וקובה.³³⁴ בימי הביניים התקיים ישוב יהודי בכפר זה, אך קיומו פסק והוא התחדש בסוף המאה השבע־עשרה או ראשית המאה השמונה־עשרה. מסוף המאה השמונה־עשרה גברו הפגיעות ביהודים, כפי שתיארו אותן יהודי טארקי מיוצאי קאראבודאחקנט: 'גנבו את כלי חתינו. חפרו את הקברים וגנבו את התכריכים מן המתים'.³³⁵ הקומיקים 'החלו... להרוג את אנשינו בכל עת'.³³⁶ ההתנכלויות גרמו לכך, שרוב יהודי קאראבודאחקנט עברו לטארקי וייסדו שם את הקהילה, ואילו במקום נותרו רק משפחות מעטות. ממשפחות אלה 'לקחו [הכפריים]... בחזקת היד את כבדת הארץ אשר מחוץ לכפר, שקנו אבותיהם להם למורשה ועתה [1867] אין להם מקום אף לקברות ומוכרחים להוביל את המתים שלהם אל הכפר בוינאק לקבורה'.³³⁷ בהעדר קרקע לא יכלו היהודים בקאראבודאחקנט לבנות את בתיהם, והם התגוררו בשכירות בבתי הקומיקים.³³⁸ באמצע שנות השישים ישבו בכפר 18 משפחות יהודיות בתוך 3,458 תושבי הכפר.³³⁹ אין ספק שהעדרה של שכונה נפרדת ומיעוט האוכלוסיה היהודית היקשו על חיי הקהילה, והללו השפיעו על שאיפתם של חלק מן היהודים לעזוב את הכפר. בשנת 1886 ישבו בו 16 משפחות שמנו 71 נפש.³⁴⁰ אולם במחצית השנייה של שנות השמונים הגרו משפחות יהודיות אחדות לכפר, ובראשית שנות התשעים כבר ישבו בו 30 משפחות.³⁴¹ הללו עזבוהו כנראה בימי מלחמת־האזרחים, וב־1926 התגוררו בכפר זה 2 משפחות יהודיות בלבד, שמנו 9 נפשות.³⁴²

בין המשפחות היהודיות המעטות, שהתגוררו בקאראבודאחקנט בשלהי המאה התשע־עשרה, היו שבאו מן הכפר השכן בוינאק (Buinak). הכפר בוינאק, ששכן לא הרחק מן הים הכספי, במקום שצוקי ההרים כמעט נוגעים בשפת הים, נמצא במרחק של כ־18 ק"מ מקאראבודאחקנט. הכפר היה מקום־מושבם של הנסיכים הקומיקיים (נסיכי טארקי), קודם שהעבירו את משכנם לטארקי. במאה השמונה־עשרה עברה בו הדרך היבשתית של הסחר הרוסי עם הטראנס־קאווקאז.³⁴³ במאה התשע־עשרה נמצא הכפר כבעלות אחיו של נסיך טארקי. הוא היה אחד היישובים היפים ביותר באיזור: 'בתיו פזורים בין המטעים הנוטעים על מדרון תלול של הר בעל פסגה מיוערת. ליד הכפר שטוח ים, פני הים הכספי שאין לו סוף. משמאלו על החוף החולי נראים טארקי והמבצר פטרובסקויה מימינו. העין נהנית מן היערות המדובלים במרומי ההרים'.³⁴⁴ עם ביטול נסיכות טארקי צורף הכפר לנפת טמיר־חאן־שורה ונכלל בתת־הנפה של קאראבודאחקנט.

333 וחדנוב, 1869, עמ' 10.

334 כרו'ה, 1856, עמ' 300.

335 צ'ארני, 1884, עמ' 23.

336 שם, עמ' 26.

337 שם, עמ' 15.

338 שם, עמ' 14-15.

339 צ'ארני, 1870, עמ' 41; צ'ארני, 1884, עמ' 14. כפרסום הסטאטיסטי הרשמי צריין, כי בכפר ישבו רק עשר משפחות יהודיות (ראה: וחדנוב, 1869, עמ' 10).

340 אניסימוב, 1888, לח.

341 קארדאשוב, 1891, עמ' 180.

342 מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 123.

343 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 390.

344 כרו'ה, 1856, עמ' 301.

באמצע שנות השישים התגוררו בו 26 משפחות יהודיות מתוך 336 כתי-אב.³⁴⁵ בראשית המאה התשע-עשרה היתה הקהילה היהודית בבינאק גדולה יותר, אך בימי המרד הגדול עזבה כמה משפחות, שהתיישבו בטמיר-חאן-שורה (בוינאקסק היום). היהודים בבינאק התגוררו בבתים שכורים של הקומיקים, ולא היו להם מוסדות קהילתיים משלהם.³⁴⁶ מצב זה ודאי השפיע על תהליך עזיבתם את הכפר במחצית השנייה של המאה. ב-1886 ישבו בו רק 15 משפחות יהודיות, שמנו 90 נפש (38 זכרים ו-52 נקבות), וכמספר הזה המשיך להתגורר בכפר עד סוף המאה.³⁴⁷

אחדות משפחות פליטי אנדרי התיישבו, כאמור, בכפר סולטאן-יאנגי-יורט (Sultan-Iang-Iurt), ששכן ליד הגבול המערבי של נסיכות טארקי.³⁴⁸ ונכלל בשנות העשרים של המאה העשרים בנפת מאחאץ-קאלה.³⁴⁹ הכפר, בדומה לכפרים השכנים, היה שייך ל'חברות חופשיות' (Vol'nye Obschestva), משמע כפרים שלא נכללו באחת הנסיכויות.³⁵⁰ הוא נוסד על-ידי יוצאי כפרים שונים שעברו אליו או הועברו על-ידי הרוסים. יוצאי הכפרים שמרו על קהילתיותם, ובאמצע המאה התשע-עשרה הוא היה מחולק לארבעה רובעים, לפי מקומות-מוצאם של תושביו. עם ביטול נסיכות טארקי נכלל הכפר בנפת טמיר-חאן-שורה, והשתייך לתת-הנפה של צ'יר-יורט.³⁵¹

ככפר סולטאן-יאנגי-יורט קנו להם [היהודים] בתים ויושבים שם עד היום [תרכ"ז – 1867], מספרם: 17 זכרים, 11 נקבות. קהל מיוחד אין להם... מסים מיוחדים אינם נותנים, יען כי אין להם קרקעות.³⁵²

באמצע שנות השמונים ישבו בכפר זה רק שבע משפחות, שמנו 40 נפש.³⁵³ נראה שהעדר אדמות, ובעיקר חוסר האפשרות לקיים חיים קהילתיים, היו הסיבות העיקריות שגרמו לנטישת הכפר, וב-1926 ישבו בו רק ארבע משפחות יהודיות שמנו 16 נפש.³⁵⁴ בדומה לסולטאן-יאנגי-יורט, עזבו היהודים גם את הכפרים צ'ירקיי (Chirkei),³⁵⁵ ארפלי (Erpeli)³⁵⁶ וקאזי-יורט (Kazi-Iurt),³⁵⁷

345 ורדנוב, 1869, עמ' 10. לפי מאמרו של צ'ארני (1870, עמ' 41), מנתה הקהילה היהודית 15 משפחות. בספרו מציין צ'ארני (1884, עמ' 15), כי ישבו בה 26 משפחות.

346 צ'ארני, 1884, עמ' 4, 15.

347 אניסימוב, 1888, לח; פון-דר-חוכן, 1900.

348 התושבים כינוהו בקיצור יאנגי-יורט.

349 דאגסטאן, 1922, עמ' 53.

350 ברז'ה, 1856, עמ' 320.

351 ורדנוב, 1869, עמ' 9.

352 צ'ארני, 1884, עמ' 14.

353 אניסימוב, 1888, לח.

354 מפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 129.

355 הכפר צ'ירקיי שכן בגדה השמאלית (הצפונית) של הנהר סולאק, בקירבת צ'יר-יורט. בשנת 1841 העבירו הרוסים את תושביו לגדה הימנית (הדרומית) של הנהר, אך כעבור זמן שבו התושבים והתיישבו במקומו הקודם. בכפר ישבה ב-1867 משפחה יהודית אחת שעזבה אותו, כנראה, כעבור זמן קצר (ורדנוב, 1869, עמ' 10; צ'ארני, 1884, עמ' 14).

356 הכפר ארפלי היה שייך לחברת החופשיות. בשנים 1844-1845 העבירו הרוסים את תושביו לקירבת מבצריהם, ואולם לאחר דיכוי המרד הורשו תושבי הכפר לשוב למקומם הקודם. ב-1867 היתה בתוך 417 משפחות הכפר גם משפחה אחת של יהודים הריים. אך זו עזבה אותו כעבור שנים אחדות (ורדנוב, 1869, עמ' 7; צ'ארני, 1884, עמ' 14).

357 תושבי הכפר קאזי-יורט, או דאזי-יורט, היו מיוצאי הכפר ברינאק. כשביקר פירקוביץ באזור ב-1840, ישבו בכפר

שבכל אחד מהם ישבה משפחה יהודית אחת. עזיבת הכפרים, שבהן היתה אוכלוסיה יהודית זעירה שלא איפשרה חיים קהילתיים, איפיינה את היישוב היהודי גם בכפר דזנגוטאי (Dzhengutai) שבנסיכות המחטולינית.

הנסיכות כללה כסך-הכול שמונה-עשר כפרים, והשתרעה דרומית-מערבית לנסיכות טארקי. בסוף המאה השמונה-עשרה הגיע השלטון, לפי חוקי הירושה, לעלי-סולטאן-בק, אך הוא סירב לשלוט בה, והסתפק בהכנסות שניתנו לו משלושה כפרים.³⁵⁸ היהודים פנו אליו וביקשוהו לפרוש עליהם את חסותו ולהעניק להם חלקות-קרקע, שעליהן יוכלו לבנות את בתיהם. ואמנם עלי-סולטאן-בק נענה לבקשתם, והקצה להם חלקות-אדמה בכפר דזנגוטאי ובכפר דורגלי תמורת תשלום של מיסים מיוחדים.³⁵⁹ ישובים אלה היו, כנראה, בין שלוש הכפרים שאת הכנסותיהם שמר עלי-סולטאן-בק לעצמו. הכפר דורגלי³⁶⁰ שכן כ-40 ק"מ מערבית-דרומית מטארקי, בגיא דזנגוטאי, שבו נמצא גם הכפר בעל השם הזהה.

הנסיכות המחטולינית סופחה לרוסיה בראשית המאה התשע-עשרה, אך השליטים הקודמים התארו על כנם ושירתו את השלטונות החדשים, ומקום מושבם בדזנגוטאי.³⁶¹ בשנת 1843 התנפלו על שני הכפרים מורדים, ובראשם חאגיי-מוראט, והרסו את השכונות היהודיות. אותו זמן נמלטו על נפשם מרבית יהודי דזנגוטאי, והמעטים שנשארו בו, או שבו אליו, הם כמו גם יהודי דורגלי לא בנו שנית את חרבות בתיהם בחלק הכפר המיוחד להם, כי אם שכרו... להם בתים למושב מן המוסלמים אשר הם יושבים בהם גם עד היום [1867].³⁶² עם ביטולה של הנסיכות המחטולינית בשנת 1867, צורפו הכפרים דזנגוטאי ודורגלי לנפת טמיר-חאן-שורה. באותם הימים ישבו בדזנגוטאי, היישוב הראשי בתת-נפה בעלת שם זהה, רק 6 משפחות יהודיות, וגם אלה עזבו את הכפר. באמצע שנות השמונים לא היו בו עוד יהודים.³⁶³

דורגלי (Durgeli) היה אחד הכפרים הגדולים בנסיכות המחטולינית. כ-1867 ישבו בו 819 בתי-אב, ובתוכם 32 משפחות יהודיות, ובהן 175 נפש (86 זכרים ו-89 נקבות).³⁶⁴ גם מכפר זה היתה הגירה של יהודים כרבע השלישי של המאה התשע-עשרה, וב-1886 נמצאו בו 29 בתי-אב של יהודים, בהם 120 נפש, וכמספר הזה ישב בכפר עד סוף המאה. יהודי הכפר נהגו לעבד חלקות קרקע חכורות, אך נוכח הצחת תכופות בשדותיהם, הם נאלצו לעבור למלאכה ומצבם הכלכלי הורע.³⁶⁵ בכפרי הקומיקים של נסיכות טארקי, כמו גם בנסיכות המחטולינית, ניכרה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה פחיתה של האוכלוסיה היהודית, בדומה לנסיכות קייטאן הסמוכה.

זה שתי משפחות יהודיות. כ-1867 ישבה בו משפחה יהודית אחת, אך היא עזבה את הכפר כעבור זמן (פירקוביץ, 1872, עמ' 48; וודנוב, 1869, עמ' 10; צ'ארני, 1870, עמ' 43).

358 היסט. דאג. 1967, כרך 1, עמ' 323.

359 צ'ארני, 1884, עמ' 16.

360 הכפר מכונה לעתים בשם דורגאלי (Durgali).

361 ברדיה, 1856, עמ' 321.

362 צ'ארני, 1884, עמ' 17.

363 וודנוב, 1869, עמ' 11. בלוח המפורט שפירסם אניסימוב (1888) על מקומות מושביהם של היהודים ההרריים בשנת 1886, אין כפר זה מוזכר בין הכפרים שבהם יושבים יהודים.

364 וודנוב, 1869, עמ' 11. צ'ארני, שכנראה שאב מאותו מקור, טעה כשהביא קודם את המספר הכללי של המשפחות ולאחר-מכן ציף אליו את מספר המשפחות היהודיות (ראה צ'ארני, 1884, עמ' 16).

365 אניסימוב, 1888, לח; המספר שנקט פוך-דר'חובן (1900) הוא 115 יהודים בדורגלי. א.ב., אחדות, 1912, גל' 46-44, עמ' 14.

נסיכות קייטאך³⁶⁶ שכנה מדרום לנסיכות המחטולינית. גבולה הצפוני היה הנהר אורסאי-בולאק (Orsai-Bulak), והדרומי — הנחל דארבאך-צ'אי (Darbakh-Chai).³⁶⁷ הגבול המערבי לא היה מוגדר די-הצורך, והוא עבר במרחק של כמאה ק"מ ממערב לים הכספי. את הנסיכות היו רגילים לחלק לשניים: האיזור המישורי או התחתון, הקרוב יותר לים, והאיזור ההררי שנמצא ממערב לו. רוב תושבי הנסיכות כונו קייטאכים,³⁶⁸ ונמצאו בה גם כפרים של קומיקים.³⁶⁹ בשני כפרים בנסיכות זו, מדז'ליס ריאנגי-קנט (Iangi-Kent), נמצאו במאה התשע-עשרה קהילות של יהודים. הכפר מדז'ליס (Medzhelis)³⁷⁰ נוסד, על-פי המסורת, על-ידי נסיך קייטאך חסן-עלי-אוג'לי, או אחמד-חוסין-ח'אן, ב-1580 לערך. הוא שכן בבקעה בין הרים, בגובה של כ-400 מטר מעל פני הים ובמרחק של כ-40 ק"מ צפונית-מערבית לעיר דרבנט. בכפר זה היו מתכנסים תושבי קייטאך לטכס עצה בענייני ציבור, ומכאן גם שמו, שפירושו — התייעצות.³⁷¹ בראשית השלטון הסובייטי הוא שימש ישוב ראשי בקהיליה כפרית, שנכללה בנפת קייטאגור-טאכאסאראן.³⁷² לא הרחק מן הכפר נמצאה הבקעה, המכונה דז'יהות קאטה — גיא היהודים — ואשר ממנו באו, על-פי המסורת, התושבים היהודים הראשונים למדז'ליס.³⁷³ באמצע המאה השמונה-עשרה עלה לשלטון בנסיכות קייטאך הנסיך אמיר-ח'מזא,³⁷⁴ ובאותו זמן כבר התקיימה קהילה יהודית במדז'ליס, כפי שהעידו יהודי המקום בפני יהודה צ'ארני.³⁷⁵ מקור רוסי משנת 1796 מציין, כי במדז'ליס נמצאים כמאתיים בתים של יהודים, ויש להם רב משלהם.³⁷⁶ אך בסוף המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה גברו הנגישות ביהודי מדז'ליס, והשליטים הוסיפו עליהם מיסים כבדים. מצב זה הביא לידי כך, שחלק מבני הקהילה החליטו לחפש להם מקום מקלט נוח יותר, ואחדים מיהודי הכפר עזבוהו והתיישבו בנסיכות המחטולינית ובנסיכות טארקי.³⁷⁷ יהודי הכפר התגוררו בשכונה נפרדת משלהם,³⁷⁸ שנמצאה בקירבת נחל דאבאקום.³⁷⁹ וכך תיאר צ'ארני את המקום: 'הוא בתוך הנקיק על שיפוי אחת הגבעות... ובתוך הנקיק ירעש המים של הנחל... הכפר שוכן על שיפוי הר

- 366 נסיכות זו כוננה גם בשם קייטאג (Kaitagskoe Utsmiistvo), או קאראקייטאך (Karakaitakh).
- 367 נחל זה מכונה גם בשם דארבאק (Darbak).
- 368 כרויה, 1856, עמ' 324-323; היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 324.
- 369 גאדז'יבה, 1960, עמ' 421.
- 370 שמו של הכפר מובא גם בצורות אלו: מאנז'ה (Manzhe), מאדז'ליס (Madzhelis), מאנדז'ליס (Mandzhelis), מאנז'יס (Manzhis).
- 371 ורתוב, 1869, עמ' 87; צבנקו, 1929, עמ' 227.
- 372 דאנסטאן, 1922, עמ' 34.
- 373 צ'ארני, 1884, עמ' 66.
- 374 היסט. דאג., 1967, כרך 1, עמ' 325.
- 375 בעדות שמסרו בני העדה ביום ג' בחודש מנחם-אב תרכ"ז נאמר: 'זמן רב ישבנו תחת צל השרים של ישמעאלים, זאת אנתון יודעים אשר ישבנו על אדמת השרים, דהיינו אמיר חמזא ארצמי' (צ'ארני, 1884, עמ' 348).
- 376 טיחונוב, 1796, עמ' 131, והשווה שרדר 1796, עמ' 107.
- 377 צ'ארני, 1884, עמ' 16-17, 26.
- 378 'הבתים... שלנו... הם בחלק מיוחד בתוך הכפר ואיננו מעורבים עם המוסלמים ביחד', כתבו יהודי מדז'ליס ביום ג' בחודש מנחם-אב, שנת תרכ"ז (צ'ארני, 1884, עמ' 66). בתצהיר אחר מאותו תאריך נאמר: 'אנתון יושבים בחלק מיוחד בכפר, לא מעורבים עם הגויים ביחד' (שם, עמ' 348).
- 379 שם, עמ' 65.

המערכי על יד הנחל.³⁸⁰ ב-1867 מנתה הקהילה 80 משפחות מכלל 165 כתיי-האב של הכפר.³⁸¹ בשנת 1877 היה הכפר זירת קרבות בין מורדים לבין הצבא הרוסי,³⁸² ויש להניח כי גם האוכלוסייה היהודית נפגעה מכך. אף-על-פי-כן גדלה הקהילה היהודית, וב-1886 מנתה 121 משפחות, בהן 529 נפש (301 זכרים ו-228 נקבות). גם ברבע האחרון של המאה נשאר היישוב היהודי בכפר יציב, פחות או יותר, אך חלקו ככלל תושבי הכפר ירד. לפי מיפקד האוכלוסין ב-1897 מנתה הקהילה היהודית 512 נפש, שהיו 36% יותר מתושביו.³⁸³ ב-1900 התגוררו בכפר כ-530 יהודים (300 זכרים ו-230 נקבות).³⁸⁴ בימי המהפכה והשנים הראשונות של השלטון הסובייטי חלה ירידה באוכלוסיית היהודים של הכפר. באמצע שנות העשרים הופרדה השכונה היהודית של מדז'ליס ליישוב נפרד, שכונה בשם היישוב היהודי (Evreiskaia sloboda). על-פי מיפקד בשנת 1926, ישבו ביישוב זה 69 משפחות יהודיות, שמנו 306 נפש (158 זכרים ו-148 נקבות).³⁸⁵ גם ערב מלחמת-העולם השנייה ולאחריה המשיך להתקיים ישוב יהודי במדז'ליס, והוא אחד הכפרים שבו מתגוררים יהודים הריים עד ימינו.³⁸⁶

סמוך לכפר מדז'ליס נמצא הכפר הקומיקי יאנגי-קנט (Iangi-Kent),³⁸⁷ שבו היה ישוב יהודי עד מלחמת-העולם השנייה. הכפר שכן בקייטאך ההררי, ונכלל בתת-הנפה טרקמה העליון (Terekeme Verkhni).³⁸⁸ בראשית השלטון הסובייטי הוא נכלל בנפת קייטאגור-טאבאסאראן,³⁸⁹ והשתרע 'בבקעה נחמדה ורחבת ידיים'.³⁹⁰

זמן ייסודה של הקהילה היהודית בו אינו ידוע לנו, אך המסורת על מוצא תושביו היא שהם מפליטי דווהות-קאטה.³⁹¹ הבית האופייני ליהודי הכפר באמצע המאה התשע-עשרה היה 'בית ... קטן ובנוי מחמר ואבנים קטנות. אורך ורוחב חלונותיו כחצי אמה ... למעלה מתחת הגג היו קשורים מקלות מקצה אל הקצה ועליהם תלואים דגים ובשר יבשים ומעושנים, ושומן של אליות ועוד בלוי סחכות הרבה'.³⁹²

בשנת 1867 היו רוב תושבי הכפר יהודים. מתוך 165 המשפחות, שהתגוררו בו, 116 היו יהודיות,³⁹³ ב-1886 היו 103 משפחות יהודיות שמנו 685 נפש (360 זכרים ו-325 נקבות).³⁹⁴

- 380 שם, עמ' 321.
 381 ורונוב, 1869, עמ' 87. מספר זה נקטו גם יהודי הכפר כתצהיר, שהגישו לצ'ארני בחרכ'ו (צ'ארני, 1884, עמ' 66). אך בנוסח אחר של אותו תצהיר נאמר: 'מספר הבתים שלנו כמו שישים' (שם, עמ' 348). במאמר שפירסם צ'ארני הוא נקט מספר של 100 משפחות יהודיות (צ'ארני, 1870, עמ' 42). על מאמר זה מסתמכת, כנראה, גם האנציקלופדיה היהודית ברוסית. ראה: יבר. אנציק., כרך 10, עמ' 492.
 382 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 158.
 383 אניסימוב, 1888, לוח; יבר. אנציק., 1913, כרך 10, עמ' 492.
 384 פון-דר-חובן, 1900.
 385 מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 77.
 386 'חילוב, 1960, עמ' 554.
 387 פירוש השם הוא ישוב (קנט) חדש (יאנגי), על כן יש מקום להניח, כי הוא נוסד לאחר הכפר מדז'ליס.
 388 ורונוב, 1869, עמ' 92.
 389 דאגסטאן, 1922, עמ' 36.
 390 צ'ארני, 1884, עמ' 71.
 391 שם, שם.
 392 שם, עמ' 72.
 393 שם, עמ' 73; ורונוב, 1869, עמ' 92.
 394 אניסימוב, 1888, לוח. בפרטים, שמביא צ'ארני על בתי היהודים ביאנגי-קנט מזמן ביקורו השני באיזור, הוא

בשנות מלחמת-האזרחים ובשנים הראשונות של השלטון הסובייטי גברה ההגירה של היהודים מן הכפר. בדצמבר 1926 נחלקו תושביו כלהלן:

2.13 לוח

חלוקה לאומית של אוכלוסיית יאנגי-קנט³⁹⁵

לאום	משפחות	זכרים	נקבות	שני המינים	
				מספר	אחוז
קומיקים	197	437	398	835	79.9
יהודים	44	96	102	198	18.9
דארגינים	5	6	6	12	1.2
סך הכל	246	539	506	1,045	100.0

תולדותיהן של קהילות ישראל בכפרי הקומיקים יש כמה קורים משותפים, על אף הייחוד שבחיי כל קהילה וקהילה. רוב-רובן שכנו בכפרים הראשיים בנסיכות, בנפה או בתת-נפה. למרבית הקהילות היהודיות לא היתה שכונה משלהן במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ועובדה זו ודאי טבעה את חותמה על הגירת היהודים. הגירה זו נמשכה באיטיות עד מלחמת-העולם הראשונה, אך המהפכה ומלחמת-האזרחים הביאו לנטישה מוחלטת של כפרים רבים על-ידי היהודים. במשך השנים עזבו היהודים גם את הכפרים המעטים, שהיה בהם עדיין ישוב יהודי בשנות העשרים, והיום נותר רק כפר אחד שבו יושבים יהודים (מדז'ליס).

היהודים ההרריים, שישבו בכפרים שתוארו עד עתה, לא באו כמעט במגע יומיומי, על-כל-פנים במאה התשע-עשרה, עם אוכלוסייה שמחוץ לאיזור. קהילות כפריות אלו היו על טהרת היהודים ההרריים, אך המצב בכפרים שצמחו ליד המבצרים ומחנות הצבא הרוסי היה שונה. אחדים מן המבצרים היו ראשיתן של ערים, בעוד חלק שימשו גרעין להתהוות של כפרים, ואחרים נעלמו מן המפה לאחר שאיבדו את ערכם האסטרטגי. סביב למבצרים ומחנות-הצבא היו על-פירוב ישובים אזרחיים, שבהם ישבו משפחות החיילים והקצינים, כמו גם בעלי-מלאכה ונותני שירותים. בין המתישבים האזרחיים בסביבות אחדים מן המבצרים ומחנות הצבא היה גם ישוב של יהודים אירופיים וההרריים.

בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה בנו הרוסים מבצר על הגדה הימנית של הנהר יאריק-סו (Iaryk-Su), כשמונים ק"מ מערבית לפטרובסק. מסביב למבצר צמח ישוב אזרחי; ישבו בו יהודים רוסיים ממשוחררי הצבא ויהודים הרריים. ביישוב זה, שנקרא חאסאב-יורט על שמו הקודם של המקום, התקיימו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה שתי קהילות: של יהודים רוסיים

כוחב: 'ביאנגי-כנת 118 [מים של יהודים] (היהודים הראו דווקא 110, שמונה בתים גנבו ממני). צ'ארני, 1884, עמ' 320. יש להניח, כי הפרטים שמסרו בני הקהילה לצ'ארני, המראים על פחיתה לעומת שנות השישים, מדויקים יתר מן הנתונים שמסרו לו השלטונות.

395 מפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 80.

ושל יהודים הרריים. בשנת 1860 ישבו בחאסאב־יורט 446 משפחות, ובתוכן 22 יהודיות.³⁹⁶ לאחר שהיישוב נהיה למקום של ירידים, גדלה בו הקהילה היהודית, וב־1867 היא מנתה 40 משפחות של יהודים הרריים.³⁹⁷ צמיחתן של הקהילות היהודיות ביישוב נמשכה, וב־1874 כבר התגוררו בו, לפי נתונים רשמיים, 1,280 יהודים (אשכנזיים והרריים) בתוך אוכלוסייה שמנתה 3,908 נפש.³⁹⁸ רוב־רובם של היהודים בחאסאב־יורט היו רוסיים, וב־1886 ישבו בו רק 55 משפחות של יהודים הרריים, בהן 348 נפש (207 זכרים ו־141 נקבות).³⁹⁹ על פי מיפקד־האוכלוסין ב־1897, ישבו בכפר חאסאב־יורט 762 יהודים (אשכנזיים והרריים), שהיוו 14.4% מכלל האוכלוסייה.⁴⁰⁰ הירידה התלולה של מספר היהודים ביישוב זה בין השנים 1874-1897 נבעה, קרוב לוודאי, מן המדיניות של הגבלת זכות־הישיבה של היהודים הרוסיים במחוז טרק. בסוף המאה התשע־עשרה היו שתי הקהילות, זו של האשכנזים וזו של ההרריים, שוות בערך בגודלן.⁴⁰¹ בימי מלחמת־האזרחים נהרסה כמעט כליל השכונה היהודית ליד המבצר,⁴⁰² אך עם סיום המלחמה נבנה היישוב מחדש, ועל־פי מיפקד ב־1926 התגוררו בו 6,888 נפש, שנחלקו מבחינה לאומית כלהלן:

2.14 לוח

חלוקה לאומית של אוכלוסיית חאסאב־יורט⁴⁰³

לאום	מספר	אחוז
רוסים	3,126	45.4
קומיקים	807	11.7
צ'צ'נים	682	9.9
גרמנים	371	5.4
פרסים	285	4.1
לאקים	215	3.1
יהודים אירופיים	211	3.1
יהודים הרריים	77	1.1
דארגינים	152	2.2
אוקראינים	145	2.1
אבארים	123	1.9
מולדאבים	80	1.2
אחרים	614	8.8
סך הכל	6,888	100.0

396 חאסאב־יורט, 1860.
 397 צ'ארני, 1870, עמ' 43.
 398 זיידליץ, 1878, לוח II.
 399 אניסימוב, 1888, לוח.
 400 יבר. אנציק., 1913, כרך 15, עמ' 557.
 401 לפי פון־דר־חובן, היו ב־1900 390 יהודים הרריים בחאסאב־יורט.
 402 וולקובה, 1966, עמ' 17.
 403 צבנקו, 1929, עמ' 126. לדעת סאמורסקי (1925, עמ' 33), הגיע מספרם של היהודים מכלל האוכלוסייה של העיר ל־2%.

נחוני המיפקד של 1926 לעומת אלה של 1897 מרמזים על שתי תמורות באוכלוסיה היהודית בחאסאב-יורט: (א) חלקם של היהודים בכלל אוכלוסיית הכפר ירד מ-14.4% ל-4.2%. ירידה זו נבעה במיעוטה בעטיו של גידול מספר תושבי חאסאב-יורט (ב-1897 — 5,312 ת-1926 — 6,888 נפש), וברובה בגלל צמצומו של היישוב היהודי; (ב) ההגירה של היהודים ההרריים מחאסאב-יורט היתה בתקופה הנדונה גדולה יותר מזו של היהודים האשכנזיים. בשנת 1931 הוענק ליישוב מעמד של עיר, ועובדה זו השפיעה, כנראה, על גידול אוכלוסיית היהודים ההרריים בו. אך בימי מלחמת-העולם השנייה חל צמצום באוכלוסיה היהודית של היישוב היהודי, שחזר וגדל לאחר המלחמה. על פי מיפקד בשנת 1959 ישבו בעיר זו 300 יהודים הרריים (מספר היהודים הרוסיים בלתי-ידוע), שהיוו 0.9% מתושבי חאסאב-יורט.⁴⁰⁴ להבדיל מחאסאב-יורט, שהיתה לעיר ונתקיימה בה רציפות של היישוב היהודי, לא האריכה ימים הקהילה היהודית בכפר שצמח ליד המבצר צ'יר-יורט. המבצר צ'יר-יורט (Chir-Iurt), שכוונה בפי תושבי המקום גלי-באק (Geli-Bak), הוקם כ-15 ק"מ מזוהית לחאסאב-יורט כ-1845. במבצר שכן מטה הצבא, והוא שימש כסיס-אספקה ליחידות הרוסיות כסביכה. בראשית השלטון הסובייטי שימש צ'יר-יורט ישוב ראשי של קהילה כפרית בנפת מאחאץ-קאלה.⁴⁰⁵ בין תושביו האזרחיים הראשונים היו גם יהודים הרריים. בשנת 1867 התאזרח היישוב ואוכלוסייתו מנתה 415 נפש, שנחלקה מבחינה לאומית כלהלן: רוסים — 223 (53.7%), יהודים רוסיים והרריים — 112 (27.0%), פרסים — 46 (11.1%) וארמנים — 34 (8.2%).⁴⁰⁶ בין יהודי צ'יר-יורט היו גם מספר משפחות של בעלי-מלאכה מבין היהודים הרוסיים, שקיבלו רישיון מיוחד לשבת במקום. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה גדלה והלכה קהילת היהודים ההרריים בצ'יר-יורט, וב-1886 מנתה 101 נפש (11 משפחות),⁴⁰⁷ ונוסף עליהן ישבו במקום גם יהודים אירופיים. בסוף המאה התשע-עשרה עזבו, כנראה, היהודים ההרריים כפר זה. כמו בחאסאב-יורט ובצ'יר-יורט ישבו זה בצד זה יהודים הרריים ויהודי רוסיה גם במבצר דאשלאגאר (Dashlagar).⁴⁰⁸ המבצר הוקם על-ידי הרוסים ב-1846, כ-62 ק"מ מן העיר פטרובסק, על גבול נסיכות טארקי וקייטאץ. בראשית השלטון הסובייטי השתייך המבצר לנפה הדארגינית.⁴⁰⁹ בשנת תרכ"ב (1862) נמצאו [בדאשלאגאר] ארבע משפחות מאחב"י [מאחינו בני ישראל; הכוונה ליהודי רוסיה], חמש משפחות מאחינו הנדחים יושבי ההרים וכשישים נפש מאנשי החיל העובדים בצבא'. ליהודים הרוסים היה בית-כנסת במקום, ואחינו יושבי ההרים מתפללים גם כן שמה'.⁴¹⁰ בשנת 1867 התגוררו ליד המבצר 809 אזרחים: רוסים — 332 (41.0%), אזרבייג'אנים ופרסים — 249 (30.8%), ארמנים — 118 (14.6%) ו-110 (13.6%) יהודים רוסיים והרריים.⁴¹¹ רוב היהודים היו אירופיים, ו'מהודי הארץ הספרדיים, לא ימצאו רק אנשים אחדים היושבים בדבר עסקיהם ומלאכתם'.⁴¹² בשנות השמונים גדלה הקהילה היהודית גם משום שהצטרפו אליה גרים.⁴¹³ ברבע

404 מאגומדוב, 1966, עמ' 88; סרגייבה, 1967, עמ' 218.

405 דאנסטאן, 1922, עמ' 54.

406 וורתוב, 1869, עמ' 5; צ'ארני, 1884, עמ' 14.

407 אניסימוב, 1888, לח.

408 הכפר נקרא לעתים גם דשלאגאר (Deshlagar).

409 דאנסטאן, 1922, עמ' 24.

410 צ'ארני, 1862.

411 וורתוב, 1869, עמ' 82.

412 צ'ארני, 1884, עמ' 15.

413 חזונבת, 1887, גל' 58, עמ' 605.

האחרון של המאה התשע-עשרה חל גידול משמעותי של הכפר, ועמו גם של האוכלוסיה היהודית. ב-1886 מנתה קהילת היהודים ההרריים בדאשלאגאר 41 משפחות, ובהן 309 נפש (150 זכרים ו-159 נקבות). על-פי מפקד ב-1897 התגוררו בכפר 3,016 תושבים, שנחלקו על-פי דתם כלהלן: נוצרים-פראבוסלאבים — 1,825 (60.5%), יהודים — 450 (14.9%), מוסלמים — 355 (11.8%), נוצרים-קאחולים — 331 (11.0%), לא ידוע — 55 (1.8%).⁴¹⁴ בסוף המאה ישבו בכפר זה כ-315 יהודים הרריים,⁴¹⁵ וסביר להניח כי קהילת היהודים ההרריים גדלה גם בראשית המאה העשרים. אך בימי מלחמת-האזרחים עזבו כנראה היהודים ההרריים את הכפר ולא התחדש בו ישובם.

הקו המאפיין קהילות אלו של היהודים ההרריים בשלושת הכפרים, שצמחו ליד המבצרים, הוא שרוב תושבי הכפרים היו רוסים, שלא בכפרים האחרים שבהם היתה האוכלוסיה הלא-יהודית מוסלמית מבין עמי הקאווקאז.

יהודים הרריים ישבו מן השליש הראשון של המאה התשע-עשרה גם בכפרים של קוזאקים בחבל קובאן, וכאשר נערכו בראשית שנות השמונים חגיגות מפוארות לציון שלוש מאות שנה לייסוד יחידות הקוזאקים של הטרק, השתתפו בהן גם יהודים הרריים.⁴¹⁶ בשליש הראשון של המאה התשע-עשרה העבירו השלטונות הרוסיים חלק מן האוכלוסיה הצ'רקסית מן ההרים לאיזור קובאן. במסגרת זו הועברו, או עברו מרצונם, גם יהודים הרריים,⁴¹⁷ וכך נהוהו לראשונה קהילות של יהודים בכפרים שרוב תושביהם היו קוזאקים.

בשנות השלשים החיישבו ראשוני היהודים ההרריים בכפר הקוזאקי דז'גונאי (Dzhegunaiskii Poselok), ששכן כ-20 ק"מ מבאטלפאשינסק שבאיזור קובאן. ב-1886 מנתה קהילה זו 52 משפחות של יהודים הרריים, ובהן 276 נפש (116 זכרים ו-160 נקבות).⁴¹⁸ מן הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה ניכרה מגמה של גידול האוכלוסיה היהודית בכפר. ב-1897 ישבו בו 322 יהודים הרריים בתוך 682 תושבי הכפר, ומספר זה לערך נשמר עד סוף המאה.⁴¹⁹ ב-1901 דווח, כי בכפר התגוררו על אדמה חכורה 47 משפחות של יהודים הרריים, שמנו 397 נפש.⁴²⁰ במלחמת-האזרחים נהרסו כל בתי הכפר, וחלק מן היהודים ההרריים שהתגוררו בו חיפשו להם מקלט זמני בעיר מוזדוק.⁴²¹ עם שוך הקרבות חזרו אליו תושבי היהודים הקודמים, ואליהם הצטרפו גם פליטים מיישובים אחרים. באמצע שנות העשרים הצטרפו אפוא כשכונה היהודית של הכפר 800 נפש לפחות, שחיו בתנאים סאניטאריים קשים ביותר ורובם בלא פרנסה.⁴²²

בדומה ליהודי דז'גונאי עזבו היהודים ההרריים בימי מלחמת-האזרחים את הכפר הקוזאקי צ'רבלנאיה (Chervlenaia). היהודים הראשונים החיישבו בכפר זה, שנכלל בנפת גרוזני, ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה. הכפר שכן כשלושים ק"מ מן העיר גרוזני, וכ-140 ק"מ מוולאדיקאווקאז. עד לאותו זמן היו כל תושבי הכפר קוזאקים ואז החיישבו בו רוסים, ארמנים

414 אניסימוב, 1888, לוח, והשווה קוזובסקי, 1895, עמ' 310-311; יבר. אנציק., 1913, כרך 7, עמ' 30.
 415 פון-דר-חוכן, 1900.
 416 אלכסנדרוב, 1882, עמ' 1668.
 417 וינדבאום, 1888, עמ' 128.
 418 אניסימוב, 1888, לוח.
 419 יבר. אנציק., 1913, כרך 7, עמ' 153. לפי פון-דר-חוכן (1900), 280 יהודים הרריים.
 420 קובאן, 1901, א.ב., 1912, אחדות, גל' 38-39, עמ' 3.
 421 וולקובה, 1966, עמ' 17.
 422 גאנשטאק, 1927.

ויהודים הרריים. המתיישבים החדשים לא נקלטו בכפר, והקוזאקים התייחסו כלפיהם כבוז ולעג, כפי שעשויה להעיד המימרה המקובלת בצ'רבלנאיה, שבאה לציין איש כילי, שאינו מכניס אורחים: 'אצלו כאילו לאכול אצל זיד וללון אצל ארמני'. בסוף שנות השמונים ישבו בכפר זה 45 יהודים הרריים (19 זכרים ו-26 נקבות),⁴²³ אך הרגשת הזרות שחשו היהודים בכפר זה הגיעה אותם כנראה לעזוב בימי מלחמת-האזרחים.

בקירבת הנהר קובאן שכן הכפר (היום עיר) ארמאביר (Armavir). הכפר הוקם על ידי תושבים ארמנים, שהועברו אליו ב-1839 במסגרת המדיניות הרוסית של העברת אוכלוסייה הררית לאזורים המישוריים של הקאווקאז הצפוני. ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה הועברו לכפר זה גם צ'רקסים ויהודים הרריים, וניתנו להם חלקות-אדמה.⁴²⁴ ואולם במקום לא התפתחה קהילה, והיהודים המעטים שישבו בו עזבוהו כנראה עוד כעשור הראשון של המאה העשרים. דומית-מזרחית לארמאבור, לרגלי הפסגה של הר אלברוס (El'brus), לא הרחק מן העיר באטאלפאשינסק (Batalpashinsk), שכן כפר יהודים הרריים ושמו קובאן, שלימים הוסב שמו לאוצ'קולאן (Uchkulan) והוא נכלל בגיזרה הצבאית של אלברוס.⁴²⁵ בשנות השישים של המאה התשע-עשרה ביקר בכפר זה יהודה צ'ארני. היה זה בערב ראש השנה תרל"ז, וכך תיאר את המקום:

ביום ב' ערב ראש השנה באתי... אל העיר קובאן השוכנת לרגלי ההר אלבארוס [אלברוס]... היותר גבוה מכל הררי קאווקאז והמכוסה בשלג עולמים. העיר הזאת קטנה היא וגבעות סביב לה ותושביה הם רק בני ישראל בלבד... בית נשיא העדה בנוי מחמר טיט ואבנים קטנות ומשוח בסיד מבחוץ. ובתוכו שלושה חדרים... הגג הוא מעפר ומכוסה בחמר וחול ממעל ואיננו משופע כתבנית גגי כתי אירופה, כי אם ישר הוא וחלק כקרקע הבית ומעקה סביב לו... קירות הבתים מבפנים מרופדים במרבדים חטובות אטון פרס ועליהם מראות מעשה ידי הפרסיים.⁴²⁶

גם לכפר יהודי זה זומן, כנראה, גורל דומה לזה של שאר היישובים היהודיים שבסביבת הקוזאקים והצ'רקסים. בימי מלחמת-האזרחים נעזבו קרוב לוודאי כל היישובים האלה על-ידי היהודים ההרריים, ולאחר זמן זה שוב לא ישבו עוד, עד כמה שידוע, יהודים הרריים בכפרי הקוזאקים. 26 קהילות כפריות של היהודים ההרריים, מתוך 46 הנדונות בתת-פרק זה,⁴²⁷ היו קיימות עוד לפני הכיבוש הרוסי של הקאווקאז; 18 מהן התגבשו לאחר סיפוח הקאווקאז לרוסיה, ורק בשני כפרים שלא ישבו בהם קודם יהודים, התהוו קיבוצים יהודיים זעירים בתקופה הסובייטית. כיוון שהנדידה מיישוב אחד לרעהו היתה תופעה נפוצה בקאווקאז, והיא כלטה כמיוחד בקרב היהודים ההרריים, מובן שחלק מקהילות ישראל בטלו במשך הזמן. מתוך 46 הקהילות הכפריות הנדונות פסקו להתקיים שניים עוד ברבע הראשון של המאה התשע-עשרה, שמונה קהילות לא היו עוד ברבע האחרון של המאה, אך המיפנה הכולט במפה היישובית של הקהילות הכפריות היהודיות חל

423 רגנז'ין, 1889; מאליאבקי, 1891, עמ' 118, 121.

424 אנציק. היסט., 1961, כרך 1, עמ' 738; נאדו'דין, 1891, עמ' 65; נאדו'דין, 1895, עמ' 145.

425 קובאן, 1867.

426 צ'ארני, המגיד, 1878, גל' 23, עמ' 178. תיאור כמעט זהה ראה צ'ארני, ירעאליטה, 1878.

427 אמירתו הסתמית של שפירא (כ"י, עמ' 5), ש'כשמונים ישובים נמצאת אוכלוסייה פחות או יותר גדולה של יהודים הרריים' נראית כבלתי-מרוקת.

כימי מלחמת-האזרחים, כאשר נעזבו 18 כפרים על-ידי היהודים שלא שבו עוד להתגורר בהם. כפרק-הזמן שבין שתי מלחמות-העולם נמשך תהליך ההגירה של היהודים מן הכפרים, כ-13 כפרים, שבהם ישבו יהודים כ-1926, פסק היישוב היהודי. רק כ-5 מתוך 46 הכפרים, שבהם ישבו יהודים הרריים בתקופה הנדונה, קיימים עדיין ישובים יהודים זעירים בימינו. תהליך העיור של אוכלוסיית היהודים ההרריים, שרישומו כבר ניכר במאה התשע-עשרה, הגיע אפוא עתה כמעט לסימו.

2. קהילות בערים

מבחינות הרכה היו הבדלים בין קהילות ישראל ששכנו בערים ותיקות, היינו ערים ששימשו מרכזים אדמיניסטרטיביים ומרקדי-מסחר קודם שסופח האיזור לרוסיה, לבין קהילות שהתגבשו בערים חדשות, שצמחו מן היישוב האזרחי בסביבת המבצרים הרוסיים. בעוד רוב האוכלוסיה מן התושבים הוותיקים של האיזור היתה בערים מן הסוג הראשון, הרי בערים החדשות היו מרבית התושבים מתיישבים חדשים. ברבות מן הערים הוותיקות שימשה החקלאות אחד ממקורות-הפרנסה החשובים, ואילו הערים החדשות היו מראשיתן מרכזי מלאכה ומסחר. הבדלים אלה טבעו את חותמם על הקהילות היהודיות, ולכן ראוי לדון גם בקהילות בערים הוותיקות, בנפרד מאלו שבערים החדשות. כיוון שהמגמות העיקריות של הגירת היהודים היו, כאמור, מן הדרום לצפון, תוארו גם קהילות ישראל העירוניות בסדר זה.

איריוואן

הדרומית מבין ישובי היהודים ההרריים בערים היתה בתקופה הנדונה הקהילה הזעירה באֶרְיוּוּאן (יריוואן — Erivan), המשמשת היום כירת הרפובליקה הארמנית. כימי-הביניים היתה בה, כנראה, קהילה אך זו התבטלה ועד אמצע המאה התשע-עשרה לא ישבו יהודים הרריים בעיר. בשנות השישים התגוררו בה כמאתיים יהודים⁴²⁸ ובראשית שנות התשעים דיווח אחד הנוסעים, כי בעיר

נמצאים כיום בערך ארבעים או חמישים בתי אבות יהודי פרס המתפללים נוסח ספרד ושפה כלולה מיוחדת בפיהם, כיה"כ שלהם (כאחד מצדי העיר) הוא בית העשיר הגדול שייך מרדכי השוחט והמורה לילדי ישרון הוא החכם יוסף בן יצחק.⁴²⁹

קרוב לוודאי, שמדובר כאן בקהילה של יהודים הרריים. ואמנם במיפקד משנת 1897 התפקדו בעיר 270 יהודים, וכ-1912 נרשמו בה רק 34 יהודים.⁴³⁰ סביר אפוא להניח, כי בין תושבי העיר היו גם יהודים הרריים יחידים, אך אחרי מלחמת-האזרחים לא הגיעו אלינו ידיעות על ישוב של יהודים הרריים בעיר זו.

428 איריוואן, 1870.

429 גורדון, 1895, עמ' 239.

430 יבר. אנציק., 1913, כרך 16, עמ' 288; ל-ס, 1916.

באקו

כ־530 ק"מ מוחית מאריוואן שוכנת העיר באקו, שבה התפתחה כרכות הימים קהילה גדולה של יהודים הרריים. באקו שעל שפת הים הכספית היתה בסוף המאה התשע־עשרה אחת הערים הראשיות בעבר־הקאווקאז, אך עד לזמן הנדון היתה עיירה זעירה וכירה של נסיכות קטנה. ראשיתה של הקהילה היהודית בבאקו בסוף המאה השמונה־עשרה ואז יישובו [בה] כמו שנים־עשר בתים [של ישראל] בדירות שכורות וגם ביה"כ [בית־הכנסת] שכרו ומקום דירתם בצד צפון העיר ובית הקברות שלהם לצד דרום, קרוב למקור הנפט לרגל הר'.⁴³¹ בעשור הראשון של המאה התשע־עשרה מנתה אוכלוסיית העיר 2,154 נפש, ומהן 26 יהודים הרריים. באוגוסט 1809 השתתפו יהודים בפתחה חגיגית של בית־המסע במל של העיר, שבה נאם נציגם כלשון הטאטית־יהודית.⁴³² אך בראשית העשור השני העלילו על יהודי באקו עלילת־דם, ומפחד שכניהם עזבו המשפחות היהודיות המעטות את העיר ועברו לקובה ולכפר מיוודי.⁴³³ בעקבות עלילה זו פסק היישוב היהודי בבאקו למשך כיוכל שנים. במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה חזרו והתיישבו בה יהודים הרריים, אולם התפתחותה של העיר, ועמה היישוב היהודי, חלה בעיקר בעשור האחרון של המאה, כאשר באו אליה, נוסף על היהודים ההרריים, גם יהודים מרוסיה ואף יהודי גרוזיה.

ב־1873 ישבו בבאקו סך־הכול 50 איש (40 זכרים ו־10 נקבות) של יהודים הרריים ויהודי רוסיה. ב־1891 התגוררו בה, על־פי מקורות רשמיים, 391 יהודים,⁴³⁴ אך במיפקד ב־1897 התפקדו בבאקו 2,341 יהודים, שהיוו 2.1% מתושביה.⁴³⁵ רוב יהודי באקו היו יהודים אשכנזיים, מיעוטם יהודים הרריים ויחידים מיהודי גרוזיה. בראשית המאה העשרים נמשכה התפתחותה המהירה של העיר כאחד המרכזים החשובים ביותר של בארות־הנפט באימפריה הרוסית, אך ב־1905 נכלם לזמן־מה גידולה. בחודשים פברואר ואוגוסט עשו האזורי־ג'אנים פרעות, שבהן נרצחו יותר מאלף איש והועלו באש בארות־נפט ובתי־זיקוק.⁴³⁶ כעבור זמן קצר התאוששה העיר, ובין 1897 ל־1913 הוכפלה כמעט אוכלוסייתה (מ־111,904 נפש ב־1897 ל־214,672 בשנת 1913), והיישוב היהודי בה גדל יותר מפי ארבעה (2,341 ב־1897 ו־9,690 נפש ב־1913). בעקבות פיתוחן של בארות־הנפט והתעשיות הקשורות בהן נבנתה בעיר שכונה מיוחדת, שבה ישבו ב־1913 כמחצית מתושבי העיר, ואולם רק כ־11% מיהודיה. רוב היהודים, האשכנזיים וההרריים כאחד, התגוררו אפוא בחלק העתיק של באקו. ערב המהפכה ישבו בעיר כ־2,000 יהודים הרריים, כ־250 משפחות (1,250-1,500 נפש) וכ־500 יחידים, שבאו מכפרים שונים לשם עבודה.⁴³⁷

בימי המהפכה ומלחמת־האזרחים פרצה שוב העוינות החריפה שבין המוסלמים והארמנים. המאבק האלים בין הנוצרים למוסלמים גרם פעם נוספת לפחית אוכלוסיית העיר, אלא שמספר תושביה היהודיים לא זו בלבד שלא פחת אלא אף גדל ב־41%, וכ־1920 ישבו בה 13,689 יהודים,

431 צ'ארני, 1884, עמ' 263.

432 טורמאסוב, 1810, עמ' 37; באקו, 1809.

433 צ'ארני, 1884, עמ' 263-267.

434 זיידליץ, 1879, לוח בעמוד בלתי־מוספר. זיידליץ, באקו, 1879, עמ' 509; סטאטיסטיקה, 1895, עמ' 42-43.

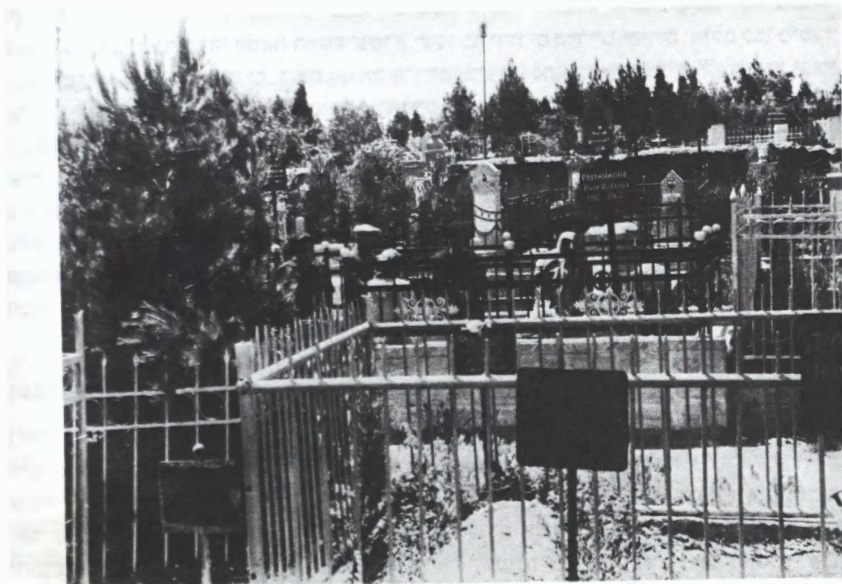
435 יבר. אנציק., 1913, כרך 3, עמ' 703. חוראדוב (1923, עמ' 174) מציינ, כי על־פי מיפקד 1897 ישבו בעיר 1,790

יהודים.

436 ראה: פרעות בבאקו, 1905; הרג בבאקו, 1905; רציחות בקאווקאז, 1905; התחדשות הפרעות, 1905; באקו,

1905; חורבן בבאקו, 1905; דם ואש בבאקו, 1905; הרס בבאקו, 1905; מצב בבאקו, 1905.

437 שפירא, כ"י, עמ' 5, 40.

בית־הקברות היהודי בבאקו (תצלום משנות השישים של המאה העשרים)

שרק 10.7% (1,458 נפש) מהם היו יהודים הרריים.⁴³⁸ משנסתיימה מלחמת־האזרחים נמשכה הגירת היהודים ההרריים לבאקו ולפי מיפקד 1926 מנתה האוכלוסיה היהודית 21,995 נפש, שמתוכם היו 19,583 יהודים רוסיים, 1,985 הרריים ו־427 יהודים גרזיים. במחצית השניה של שנות העשרים המשיכו לזרום לעיר יהודים הרריים מקובה, וכן פליטים מן הכפר מיודזי. מרבית היהודים ההרריים התגוררו בשני רחובות (ח' צ' אדרובאיה וח' בונדארנאיה) שבחלק המוסלמי של העיר, ורבים מפליטי מלחמת־האזרחים הצטופפו במבנה אחד שכרוזב באלאחאני, מס' 71.⁴³⁹ הגידול של הישוב היהודי בבאקו נבע בעיקר מהגירתם של יהודים אשכנזיים אליה, ורוב־רובם של יהודי באקו, שבה התפקדו כיהודים 29,197 נפש ב־1959 ו־29,716 במיפקד האוכלוסין ב־1970 הם יהודים אשכנזיים, ומיעוטם יהודים הרריים ויהודי גרוזיה, שאותם אמדו בכ־12-14 אלף נפש.⁴⁴⁰

גאנדז'ה

כ־350 ק"מ צפונית־מערבית מבאקו שוכנת אחת הערים הוותיקות והמפורסמות ביותר בעבר־הקאוקאז, ששמה עד 1804 היה גאנדז'ה. עם סיפוחה לרוסיה ב־1804 הוסב שמה ליליסאבטפול,

438 חוראדוק, 1923, עמ' 175. כאמצע שנות השלושים נאמד הישוב היהודי (אשכנזיים והרריים) בבאקו כ־15,000 נפש לערך (הל, 1946, עמ' 360).

439 גורביץ', 1924; מילר, 1929, עמ' 17; בראגינסקי, 1967, עמ' 246; יעקבסן, 1928.

440 חנצ'ינסקי, 1976, עמ' 17, ופצ'רסקי, עמ' 21.

בין השנים 1918-1935 הושב לה שמה ההיסטורי, אך מ-1935 היא נקראת קירובאבאד (Kirovabad).⁴⁴¹ עד שלהי המאה התשע-עשרה ישבו בה יהודים הרריים יחידים. אולם לפי מיפקד 1897 התגוררו בעיר 130 יהודים, רובם כנראה הרריים. ב-1912 נמנו בה 99 יהודים.⁴⁴² ב-1917 ישבו בעיר כעשרים וחמש משפחות של יהודים הרריים בצדם של היהודים האשכנזיים המעטים. עם התבססות השלטון הסובייטי הגיעו לעיר פליטים יהודים מכפר וארטאשן. מזכיר הוועדה למיעוטים לאומיים בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של אזרבייג'אן, בודאנוב (Budanov), שבדק ב-1928 את מצבם, דיווח כי 293 היהודים ההרריים המתגוררים בעיר סובלים מחרפת רעב ומתפרנסים כדוחק רב מרוכלות. ביחוד היה נואש מצבם של 22 הצעירים, אשר רק לארבעה מתוכם היתה תעסוקה כלשהי.⁴⁴³ אין תימה אפוא, כי מרבית היהודים ההרריים שישבו בעיר בשלהי שנות העשרים עזבוה וכיום נותרו בה רק משפחות בודדות.

שמאחה

כ-230 ק"מ מזרחית לגאנדז'ה, בגובה של כ-725 מטר מעל פני הים, שוכנת העיר שמאחה,⁴⁴⁴ שבה היתה, על-פי המסורת, אחת הקהילות הוותיקות של היהודים ההרריים.⁴⁴⁵ קהילה זו הלכה ונידלדלה ומסוף המאה השבע-עשרה כמעט שלא ישבו בה יהודים. גרבר, שביקר באזור בראשית המאה השמונה-עשרה, כותב: 'בשמאחה גם חיים מספר יהודים לצורכי מסחר'.⁴⁴⁶ על כל פנים, עם התגבשות נסיכות שירואן במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה על בירתה שמאחה לא ישבו בה יהודים. עד אמצע המאה התשע-עשרה היו יהודים באים לעיר בעיקר לצורכי מסחר, אך בשנות השבעים החיישבו בה מחדש יהודים הרריים. ב-1873 התגוררו בה 14 יהודים הרריים (8 זכרים ו-6 נקבות).⁴⁴⁷ ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה גדלה קהילת היהודים ההרריים בעיר, ובראשית המאה העשרים מנתה כ-25 משפחות. ב-1902 סבלה העיר מרעידת-אדמה קשה, שבה נהרסו מרבית בתיה,⁴⁴⁸ וכתוצאה מכך עזבוה, כנראה, גם יהודים אחדים. ב-1910 מנה בה היישוב היהודי (של הרריים ואשכנזיים יחד) 119 נפש (61 זכרים ו-58 נקבות), וב-1912 — 82 נפשות.⁴⁴⁹ אחר מלחמת-האזרחים גדלה הקהילה היהודית בשמאחה, שכן הצטרפו אליה פליטים מן הכפר מיודז'י.⁴⁵⁰ במשך השנים שוב הצטמצם מאוד היישוב היהודי בעיר, והיום גרים בה, כנראה, רק משפחות יחידות של יהודים הרריים.

441 אנציק. היסט., 1969, כרך 7, עמ' 291-292.

442 יבר. אנציק., 1913, כרך 7, עמ' 514; ל-0, 1916.

443 נ'חין, 1917; אישמאן, גאנדז'ה, 1928.

444 העיר נקראת לעתים גם שמאחי (Shemakhi).

445 יהודי צ'יריירוס סיפרו לצ'את'י (1884, עמ' 13-14), כי אבות אבותיהם 'נתישבו בעיר שמאחי'... [אך מפני רוב תלאות הזמן ומכוחות ומהומות ומלחמות עזבו את המקומות ההם].

446 גרבר, 1728, עמ' 117.

447 ז'ירליץ, 1879, לוח ללא עמוד ומספר; ויידליץ, באקו, 1879, עמ' 509.

448 כשראי, 1902.

449 טרנטיכ, 1911, עמ' 290-291. קורדוב (1912, עמ' 87) אמר את מספר היהודים ב-300. ל-0, 1916. שפירא (כ"י,

עמ' 5) נוקט מספר של 1,150 יהודים החיים בשמאחה, שנראה בלתי מהימן.

450 מילר, 1929, עמ' 17.

קובה

כ-85 ק"מ צפוניים לשמאחה נמצאת העיר קובה, שבה היתה במאה התשע-עשרה הקהילה הגדולה ביותר של יהודים הרריים. השם קובה הוא בן כמה מאות שנים בלבד, והיישוב העתיק שעליו נבנתה העיר כונה גודיאל (Godial), משמע שתי גבעות.⁴⁵¹ העיר שכנה בגובה של 642 מטר מעל פני הים ונודעה באקלימה הנוח. בסביבותיה היו מטעי פירות שיצא להם שם בקאוקאז, ואף ברוסיה. כהמשכם של המטעים השתרע על שיפולי ההר יער טבעי. בתוך העיר זרם הנחל קודיאל-צ'אי (Kudial-Chai), או דלי-צ'אי (Deli-Chai), שהרוסים כינוהו קובינקה (Kubinka). תיאור ציורי של העיר בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה תיאר הדמוגרף והנוסע הרוסי איליא ברדין (1818-1896):

מרוחק דומה מאוד קובה לעיר. עיר ציורית [המשתרעת] בעמק גלי, המוקף אמפיתיאטרון של הרים, המסתירים את ראשיהם בשמים ואת צלעותיהם ביער עבות. כאן מתפתל לו נחל, שעל גדותיו התלולות פזורים בתים. בתים ציוריים בעלי גונים שונים, מסגדים עם גגות מרובעים, וכל המיבנים, כאילו לשם גוון. קלועים בתוך מירקם של עצים ירוקים, המוקפים כאילו חומת אבן, שהוא הנחל קובינקה. [אך כאשר מביטים בה מקרוב,] הרחובות סכוכים... ובמקומות מסוימים מצויות ללא כל צורך כיכרות, שנתהוו מביצות בלתי-עבירות ומגרשים שוממים... הכתים קטנים ונמוכים מאוד ובנריים מעץ, ומבחוץ מקושטים בשלל צבעים מיוחדים.⁴⁵²

הנחל חילק את העיר לא רק מבחינה גיאוגרפית, אלא שימש גם מעין גבול בין הקהילה היהודית והאוכלוסיה המוסלמית. בגדה הימנית של הנחל, במקום הגבוה, שכן החלק המוסלמי של העיר, שהיה בראשית המאה התשע-עשרה מוקף חומה, והבניסה אליו היתה מבעד לשלושה שערים שננעלו בלילות. בגדה השמאלית של הקודיאל-צ'אי היה החלק היהודי של העיר, שכונה לעתים 'היישוב היהודי' (Evreiskaia sloboda).⁴⁵³ בחלק זה ישבו יהודים בלבד, והקשרים בין שני חלקי העיר היו רופפים למדי, כפי שעשויה להעיד העובדה, שעד שנת 1851 לא היה גשר קבוע על הקודיאל-צ'אי שיחבר את שני חלקי העיר. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נבנה גשר-עץ, שהתמוטט ב-1905 עם עליית הנחל על גדותיו, וכל העומדים עליו, ובכללם יהודי אחד, טבעו בנחל הגואה. רק בעשור השני של המאה העשרים נבנה גשר-אבן על הקודיאל-צ'אי, אך גם הוא לא הביא להתקרבות של ממש בין שני חלקי העיר.⁴⁵⁴ כפי שמלמד האירוע הבא המתואר בירי פליקס שפירא:

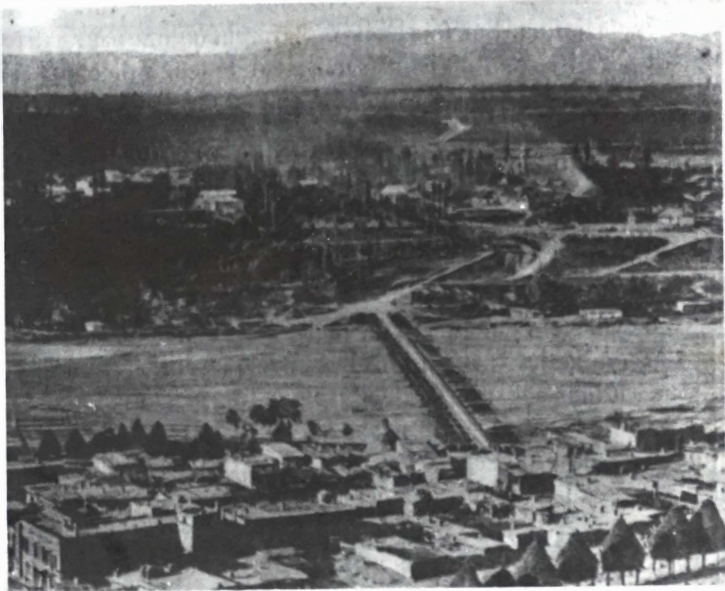
במארס 1917 אירגנו המפלגות של באקו תהלוכת-המונים בקובה לכבוד מהפכת פברואר. תוכנן שטור המפגינים של היהודים ההרריים יצעד משכונתם לעבר העיר, וטור של תושבי העיר יפנה לכיוון השכונה היהודית. שני הטורים ייפגשו ורתאחדו במגרש שליד הגשר, המוליך לשכונה היהודית, ובו תיערך עצרת של אחוות עמים. בין מארגני התהלוכה מצד

451 באיה, 1902, עמ' 17.

452 מצוטט על פי סומבאטזאדה, 1961, עמ' 12-13.

453 אבדולאיב, 1958, עמ' 18; ברזיה, 1856, עמ' 325; מילן אנציק., 1890-1904, כרך 16, עמ' 914-915.

454 את קובה היהודית תיאר איברין (1912) ב"בו הלשון": "על רקע מיכני החמר בעלי הגנות השטחיים נראים הטיפוסים והלכודים המקראיים כאיורים לכרת השנה. הגברים והנשים שם אינם דומים כלל ועיקר ליהודים של רוסיה המערבית". ראה גם: שור, 1905; שפירא, כ"י, עמ' 10.

העיר קובה בסוף המאה התשע-עשרה — מבט על השכונה היהודית

היהודים ההרריים היו גם תלמידי, ולפי בקשתם נסעתי לשכונה היהודית, כדי שבנאומי בעברית אמשוך גם זקנים להשתתפות בתהלוכה... לקריאתי היתה השפעה, ולתהלוכה הצטרפו הרבה זקנים. כאשר התהלוכה עלתה על הגשר כדי לעבור 'לצד ההוא', שמתילב, כי רבים מן הזקנים חוזרים על עקבותיהם. נגשתי לישכר אגארונוב [אהרונוב], בעל השפעה בקרב הזקנים, והשתדלתי לשכנעו להמשיך בתהלוכה. 'לא', השיב בהחלטיות הזקן, 'רגלי מעולם לא עברה ולא תעבור גשר ארוך זה'. ישכר שב על עקבותיו ועמו זקנים נוספים. אחר שהזקנים עזבו את התהלוכה, ובעקבותיהם הנשים, נשאר רק ילדים ונערים...⁴⁵⁵

ואמנם אירוע זה מעיד על הסתייגות נפשית עמוקה בקרב היהודים של קובה מן האוכלוסיה שבחלקה המוסלמי, שלא נעלמה עוד שנים רבות, כפי שמשמע מן העדות הבאה: 'עד מלחמת העולם השנייה, הלכו היהודים ההרריים שלנו לחלק האזרכיג'אני של קובה רק לעתים רחוקות משום ששם התעללו בזקנים שלנו'.⁴⁵⁶ אך למרות ההסתייגות נרקמו קשרים כלכליים בין שני חלקי הישוב.

מאמצע המאה השמונה-עשרה שימשה העיר קובה בירתה של נסיכות שנקראה על שמה, ובמחצית השנייה של המאה היתה הכוח הכולט שבין נסיכויות עבר-הקאווקאז הצפוני, שהשפעתה הפוליטית התרחבה אף לעבר דרומו של הקאווקאז הצפוני. בראשית המאה התשע-עשרה שירתה

455 שם, עמ' 38-39.

456 עדותו של שלמה סלמונוב, ארכיון יד ושם מס' 03/4034, עמ' 4.

העיר המבוצרת מטרות צבאיות של הרוסים, אך משנות השלושים איכדה את ערכה האסטרטגי, ועיקר חשיבותה היה כמרכז מסחרי.⁴⁵⁷

אימתי באו היהודים הראשונים לקובה? הדבר אינו ידוע, אך על-פי המצבות שמצא פליקס שפירא בבית-הקברות מסתבר, כי ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה היה במקום ישוב יהודי.⁴⁵⁸ יש להניח, כי במאה השמונה-עשרה היתה הקהילה היהודית בקובה גדולה יותר מאשר בראשית המאה שלאחריה, כפי שעשויה להעיד מסורתם של חלק מיהודי טארקי, וארטאשן ואראג, כי מוצאם מקובה.⁴⁵⁹ ב-1810 דיווחו השלטונות הרוסיים, כי 'בכפר היהודי, השוכן ליד העיר קובה, נמצאות 124 חצרות', ונגבים מהם מיסים: 'מ-174 הגברים הנשואים 3 רובל מכל אחד מהם, וסך-הכול 522 רובל. מזכרים בגיל 15 ועד לנישואים, שהם 151 במספר, 1.5 רובל מכל אחד'.⁴⁶⁰ אם ככל חצר התגוררה משפחה אחת בלבד, הרי שהיישוב היהודי בקובה מנה באותו זמן 600-700 נפש, אך יש להניח, כי בכל חצר התגוררה יותר ממשפחה אחת.

היישוב היהודי בקובה שימש אבן-שואבת ליהודי הכפרים בסביבה, כמו גם ליהודים שבאו אליה מפרס. היהודים שהתיישבו בקובה התארגנו בקהילותיהם על-פי מקומות מוצאם, ושמות השכונות ובתי-הכנסת שלהם עשויים לשמש עדות לקהילות ישראל בכפרים שלא היו עוד קיימות במאה התשע-עשרה.

אחת הקהילות הוותיקות ביותר של היישוב היהודי בקובה היתה קהילת יוצאי גולגאטה, קולקאטי (Kul'kati) או קולגאט (Kul'gat). הכפר גולגאטה נמצא במרחק שניים עד שלושה ק"מ מן העיר, וכל תושביו או רובם היו יהודים. לפי מקור אחד, ישבו בו 4,390 יהודים.⁴⁶¹ בעת מסעותיו של נאדיר-שאה לקאווקאז נהרסה הקהילה היהודית בגולגאטה, ורוב תושביה עברו והתיישבו בקובה.⁴⁶² מכל מקום, ודאי הוא כי ב-1761 לא היתה קיימת עוד קהילה יהודית בכפר זה, כפי שתעיד הכתובת הבאה שמצא יהודה צ'ארני על כתר-תורה בקובה: 'זה כתר תורה שהקדיש אותו לה' יחיאל בר רבי יחיאל, נכתבו שורות אלה בחודש חשוון שנת ה'תקכ"א ליצייה, אחר חורבן גאלגאט'.⁴⁶³ אחר החורבן נהרס כליל הכפר גולגאטה ובראשית שנות השבעים של המאה התשע-עשרה כתב צ'ארני: 'עתה [נמצאים שם] חורבות על גדות הנהר קודיאל צ'איי',⁴⁶⁴ וב-1928 העיד בוריס מילר, כי שרדו במקום רק 'עקבות של בית-קברות ושל אילו מיכנים שהם'.⁴⁶⁵

כימי מסעותיו של נאדיר שאה התיישבו בקובה גם יוצאי הכפר גוסארי (Gusari) או קוסארי (Kusari) וכסוף המאה השמונה-עשרה, או בראשית המאה התשע-עשרה, עזבו מרבית יהודי קהילה זו את המקום, והצטרפו לאחיהם בקובה. בשנות השמונים ישבו בגוסארי רק עשרה יהודים אירופיים ממשוחררי הצבא הרוסי, וכן עשרה מבני היהודים ההרריים.⁴⁶⁶ אחר מלחמת-האזרחים

457 פאטולאיב, 1974.

458 שפירא, כ"י, עמ' 6.

459 צ'ארני, 1884, עמ' 25, 122.

460 קובה, 1810; טורמאסוב, 1810, עמ' 38.

461 זיידליץ, 1870, עמ' 64.

462 צ'ארני, 1884, עמ' 118; מילר, 1929, עמ' 20; כשדאי, 1912, עמ' 9.

463 צ'ארני, 1884, עמ' 120. קוביצ'ב (1957) מניח, כי היישוב היהודי בכפר זה התקיים עוד במאה התשע-עשרה, והוא

מתאר את כתיו באותה תופה.

464 צ'ארני, 1870, עמ' 15.

465 מילר, 1929, עמ' 20.

466 רוזנברג, 1887, גל' 113.

גדלה קהילת היהודים ההרריים בגוסארי, וב־1928 מנתה 30-35 משפחות,⁴⁶⁷ שכוודאי עזבו את המקום בשנות השלושים.

בעת התהוותן של קהילות גולגאטה וגוסארי בקובה באו לעיר גם ראשוני המתיישבים מכפר קאלה־צ'ראך. אך לאחר החורבן של נאדיר שאה שבו יהודים לקאלה־צ'ראך, והיתה בו קהילה לפחות עד הרבע האחרון של המאה השמונה־עשרה, כפי שמעידה מצבה שנמצאה בבית־הקברות של הכפר ועליה הכתובת: "יצחק בן מרדכי הנפטר בשנת חקל"ו (1776).⁴⁶⁸ אולם עד סוף המאה עברו, כנראה, רוב יהודי הכפר לקובה.

כעשר שנים לאחר בואם של יהודי גולגאטה לקובה, התיישבו בה גם היהודים מכפר קאראצ'אי (Karachai) אשר יסדו בה את קהילתם.⁴⁶⁹ העיר שימשה גם מקלט ליהודי גילני שכפרס, שבאו כנראה במאה השמונה־עשרה ויסדו בה את קהילתם.⁴⁷⁰

היישוב היהודי בקובה היה אפוא מורכב קהילות־קהילות, ולכל אחת מהן בתי־כנסת משלהן. גם שכונות־המגורים כחלק היהודי של העיר היו כנויות, מעט או הרבה, לפי מקומות־מוצאם של יושביהן. בראשית שנות העשרים מנה פליקס שפירא שמונה שכונות, ששמותיהן והמסורות הקשורות בהן מלמדות על מוצא היהודים המתגוררים בהן. עוד כ־1928 העיר חוקר הקאוקאז בוריס מילר, כי החלק היהודי של קובה מחולק לתשע שכונות, לפי מקומות מוצאם של מייסדיו.⁴⁷¹ בסוף 1806 נכבשה העיר על־ידי הצבא הרוסי, ואילו שייך עלי־ח'אן, נסיך קובה לשעבר ומן המתנגדים החריפים לרוסים, נמלט להרים.⁴⁷² שייך עלי־ח'אן אירגן צבא גדול, וניטשה מלחמה ממושכת בין צבאות רוסיה לבין חילותיו סביב לעיר.⁴⁷³ שנות המלחמה והמצור היו ימי מצוקה ורעב לכל תושבי קובה, ובכללם לקהילה היהודית. כתוצאה מאירועים אלה עזבו, כנראה, יהודים לא מעטים את קובה, אך שבו אליה עם התייצבות השלטון הרוסי. בראשית העשור השני של המאה התשע־עשרה, כאשר באו לקובה הפליטים היהודים של עלילת־הדם בכאקו הם מצאו במקום 700-800 משפחות יהודיות.⁴⁷⁴ אך ההרס של שנות המלחמה והמיסים הכבדים שהטילו השלטונות הרוסיים גרמו להגירה של היהודים מקובה ליישובים אחרים. לפי תיאוריו של שניטניקוב מ־1832, מנתה אוכלוסיית העיר (על שני חלקיה) 6,501 נפש, וחלקה היהודי 2,671 נפש (1,377 זכרים ו־1,294 נקבות).⁴⁷⁵

לא יצאו אלא שנים אחדות והיישוב היהודי בקובה גדל והתבסס מחדש, ובשנת 1836 היו בו 676 בתים, בעוד שבעיר עצמה, בחלקה המוסלמי, 645 בתים.⁴⁷⁶ אולם בזמן זה שוב נעשה היישוב היהודי של קובה לזירת־קרב בין הרוסים לבין המורדים.

- 467 מילר, 1929, עמ' 20.
 468 צ'ארני, 1884, עמ' 118.
 469 שם, עמ' 121, 122.
 470 שם, עמ' 118, 121.
 471 שפירא, כ"י, עמ' 6; מילר, 1929, עמ' 20.
 472 שייך עלי־ח'אן היה בנו של פטאלי־ח'אן, נסיך קובה. בסוף המאה השמונה־עשרה נמצאו כשליטתו נסיכות קובה ודרבנט. בשנת 1796 כבשו הרוסים את דרבנט וסילקו את שייך עלי־ח'אן מנסיכותו. אולם לאחר שיצאו מדרבנט באותה שנה, חזר שייך עלי־ח'אן והשתלט על העיר (סומבאטזאדה, 1961, עמ' 7-8).
 473 תיאור פעולותיו של שייך עלי־ח'אן והצבא הרוסי ראה דוברובין, 1888-1871, כרך 5, עמ' 371-380.
 474 צ'ארני, 1884, עמ' 263.
 475 סומבאטזאדה, 1961, עמ' 11. מקור אחר (יבר. אנציק., 1913, כרך 9, עמ' 896-897) נוקט את המספר 2,718 יהודים בקובה בשנת 1835.
 476 סקר הקאוקאז, 1836, חלק 4, עמ' 142-143. והשווה גם סומבאטזאדה, 1961, עמ' 44.

יהודיות בקובה (התצלום משנות השבעים של המאה העשרים)

המיסים הכבדים וההתנכלויות של הקומנדאנט הרוסי בפרובינציה של קובה – גימבוט (Gimbut), וכן הפניות של שאמיל להצטרף למרד נגד רוסיה, גרמו לאי־שקט בפרובינציה במחצית השנייה של שנות השלושים. העילה הישירה למרד שימשה תביעתם של השלטונות הרוסיים לגייס חיילים לגרוד־הפרשים המוסלמי, שחנה באותו זמן בווארשה. המורדים גייסו כמה אלפי לוחמים והסתערו על העיר קובה.

ב־6 בספטמבר [1837] ניסו שוב המורדים להשתלט על העיר [דיווח המפקד הרוסי], אך לאחר שהם נהדפו בסוכלם אכזות ככדות הם כבשו את הישוב היהודי, הצמוד לקובה ונהלו חלופי ריות מהמטעים וממקומות אחרים עם הגארניזון [ששכן בעיר].⁴⁷⁷

הישוב היהודי הפך אפוא לזירת־קרב בין המורדים והצבא הרוסי. המורדים צרו על העיר ומנעו ממנה מים ומזון.

כדי למנוע את המחסור במים נאלץ המאיוור איסצ'נקו לשלוח לישוב היהודי 40 איש של חיל רגלים ו־50 פורשים, שבכובשם את פסגת ההר שמעל לישוב היהודי הכריחו את האויב לנוס, מחוץ ל־60 איש שהתבצרו בבית־הכנסת. לשם הריסתו של בית־הכנסת נשלח תותח... שכתוצאה מפעולתו נפתחה האפשרות להכנס לבית־הכנסת. אז פרצה יחידה שלנו לתוכו והשמירה 52 איש ו־8 לקחה בשבי.⁴⁷⁸

477 שם, עמ' 82.

478 שם, עמ' 85.

פעולותיהם הצבאיות של המורדים והרוסים פגעו אפוא ברכושם של יהודי קובה, וניתן להניח כי היו גם פגיעות בנפש, בייחוד אם מביאים בחשבון שהן הצבאות הרוסיים והן המורדים נהגו באכזריות רבה כלפי האוכלוסייה האזרחית.

הנוסע הגרמני פרידריך הינזלמן, שביקר באיזור ב־1844, מכנה את היישוב היהודי בקובה בשם קולגאט. וכך הוא כותב:

הגענו ... לכפר היהודי הגדול קולגאט, שאליו היו חייבים לעבור לפי פקודת הקיסר כל יהודי הסביבה, כדי לשים אחת ולתמיד קץ למחלוקות הנצחיות ביניהם לבין התושבים המוסלמים-סונים, שאצלם הם [היהודים] היו נסבלים רק בעד תשלומי כסף.⁴⁷⁹

האינפורמציה של הינזלמן, שלפיה התרכזו היהודים בקובה בפקודת הקיסר, אינה מדויקת. שכן תהליך הגירתם לכאן התחיל זמן רב קודם לכיבוש הרוסי. אך דומה כי ניתן ללמוד מעדות זו, שהשלטון הרוסי עודד את מעברם של היהודים מכפרי הסביבה אל קובה. עידוד זה, כמו גם העובדה שהיישוב היהודי בקובה שכן במקום גיאוגרפי שאיפשר את התרחבותו, והאדמות על יבוליהן הטובים איפשרו פרנסה נאותה, אכן תרמו לגידולה של הקהילה בקובה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. גם שמה של קהילת קובה כ"ירושלים דקאווקאוו", ובפי המשורר יוסף שור ירושלים לשעה,⁴⁸⁰ משכה אליה יהודים מן הסביבה הקרובה והרחוקה. מאמצע המאה ניכר אפוא גידול מתמיד של אוכלוסיית יהודי קובה.

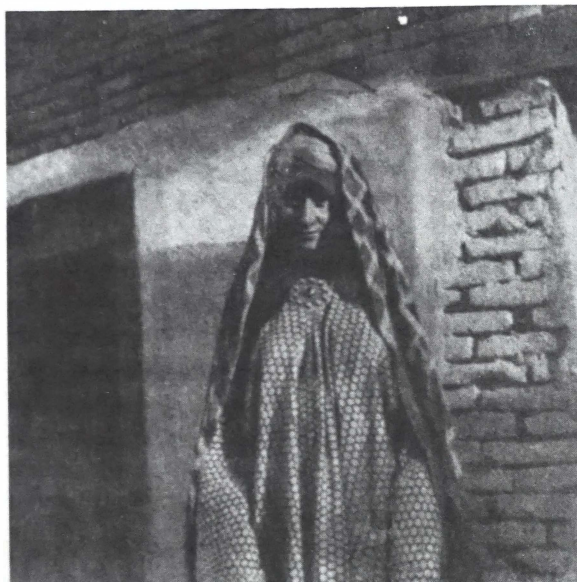
2.15 לוח

היישוב היהודי בקובה בשנים 1856-1916⁴⁸¹

שנה	מספר נפשות	זכרים	נקבות
1856	3,041	1,654	1,387
1873	5,127	2,687	2,440
1886	6,282	3,230	3,052
1891	6,247	3,226	3,021
1897	6,662	—	—
1910	14,601	7,699	6,902
1912	14,311	7,492	6,819
1916	8,440	—	—

479 הינזלמן, 1854, עמ' 456. גם ברונבסקי (1823, עמ' 384, 386) מכנה את היישוב היהודי בקובה בשם קולגאט. שפירא, כ"י, עמ' 10.

481 סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 350; זידליץ, 1879, עמוד בלתי־מוספר; אניסימוב, 1888, לוח; סטאטיסטיקה, 1895, עמ' 43-42; יבר, אנציק., 1913, כרך 9, עמ' 897. פון־דר־חובן נוקט ב־1900 את המספר 6,400 היהודים בקובה. לפי נתוניו של באיה (1902, עמ' 17), נחלקה אוכלוסיית העיר בראשית המאה העשרים, שמתנה 15,248 נפש, כלהלן: אזרבייג'אים — 50.0%; יהודים הררים — 41.7%; ארמנים — 4.9% ורוסים — 3.4%. טרנטיב, 1911, עמ' 290-291; לי-ס, 1916; שפירא, כ"י, עמ' 5. הנתונים מושחתים על מידע, שנאסף בכנס היהודים ההררים ב־1917.

אשה יהודה מקובה
סוף המאה התשע-עשרה

נראה שבאמצע המאה התשע-עשרה היז תנאי המגורים בשכונה היהודית של קובה טובים לערך. כפי שניתן להסיק מהשוואת הנתונים על מספר המיבנים והנפשות בחלקה המוסלמי והיהודי. בחלק המוסלמי היו בשנת 1856 כסך-הכול 758 מיבני-מגורים, ובהם ישבו 4,866 נפש, ואילו בחלק היהודי 607 בתים.⁴⁸² משתמע אפוא כי במיבנה-מגורים בחלק המוסלמי התגוררו במוצע 6.4 נפשות, ובכתי היהודים 5 בלבד.

בשנת 1867 דיווח צ'ארני, כי בקובה מתגוררות 952 משפחות יהודיות.⁴⁸³ בעת ביקורו במקום בתרכ"ח (1868) כתב: 'מספרי הבתים [במובן של משפחות] כפי שאמרו היהודים הם 852, אבל הם יותר קרוב לאלף ומפחדים להגיד האמת מפני שלום [תשלום] המסים'.⁴⁸⁴ אפשר אפוא, כי גם הנתונים על מספר היהודים בקובה, המבוססים בעיקרם על נתונים רשמיים, לוקים בחסר, והיישוב היהודי בעיר היה אף גדול מן המספרים שהובאו לעיל.

התרחבות הקהילה החמירה את תנאי הדיור, וכל מחלה שפרצה היתה נעשית למגפה שהפילה חללים רבים. באביב 1887 התפשטה בשכונה היהודית מחלת הטיפוס, שממנה מתו רבים מתושביה.⁴⁸⁵ זו היתה, כנראה, אחת הסיבות שהיישוב היהודי בעיר בפרק-הזמן 1886-1891 לא זו בלבד שלא גדל אלא אפילו פחת במקצת. עם גידולה של האוכלוסייה בשכונה נמצאו בה לא מעט

482 סטאטיסטיקה, 1855, עמ' 351.

483 צ'ארני, 1870, עמ' 43.

484 צ'ארני, 1884, עמ' 119.

485 חונבת, 1887, גל' 113.

משפחה יהודית בקובה בימינו

בקתות, שבהן התגוררו עשר עד חמש־עשרה נפשות בצפיפות רבה, כשמקור־האור היחיד בהן הוא החור בתקרתן.⁴⁸⁶ ואולם בצד הצפיפות בשכונה היהודית נראו בה גם סימנים ראשונים של שינוי, שכאו לידי ביטוי בכתיים החדשים שכנו עשירי הקהילה. כתיים אלה תוארו ב־1912 כזו הלשון:

היהודים העשירים בונים לעצמם כתיים טובים עם גגות־פח, והרחוב הראשי מאכד לאט את אופיו המזרחי. אולם ההרגלים של החיים הפאטרי ארכליים לא נעלמו, ואף יהודים בעלי אמצעים רבים אינם משנים את אורח־חיהם. התארחתי אצל היהודי העשיר ביותר [בקובה] מנובח [מנוח] אגאביכ. כרשותו בית גדול ומפואר. שלוש קומות ביתו מכוסות שטיחים יקרים, שבהם הוא סוחר... אין שום היט בכית. הקירות מקושטים במראות במסגרות זהב, אך מנובח עצמו גר כדירה זעירה, ולחדרים הגדולים אין מראה של מקום־מגורים.⁴⁸⁷

עשירים אלה התמוטטו בימי מלחמת־האזרחים, ונתגלו סימנים שהקהילה היהודית פוחתת והולכת. לפי נתונים רשמיים של מיפקד 1926, התגוררו בה כ־6,000 יהודים הרריים. שלא ככמאה התשע־עשרה וראשית המאה עשרים, שבהן היה מראה השכונה היהודית משופר מזה של החלק המוסלמי של העיר, הועדף בשנות העשרים פיתוח החלק המוסלמי של קובה. ואף־על־פי שמבחינה מוניציפאלית השתייכו באותו זמן שני חלקי העיר לסובייט של קובה, הרי בחלק המוסלמי נסללו מדרכות והוארו הרחובות, אך לא נעשה כן בשכונה היהודית. בראשית שנות השלושים הופרדה

486 לר, 1901.

487 איכרין, 1912.

השכונה היהודית מן העיר וכונתה 'קראסנאיה סלובודה' (Krasnaia Sloboda). כרשות מוניציפאלית נפרדת נבחר בה סוכייט של היהודים ההררים וב-1933 עמד בראשו מיכאל מורשילוב.⁴⁸⁸ אולם כעבור שנים אחדות צורפה מחדש השכונה לעיר קובה. בראשית 1956 מנתה העיר כ-16 אלף נפש, והיא שוכנת היום על מדרגה גבוהה, שממנה משתפל מעין קיר תלול לעומק של כ-85 מטר אל ערוץ הנחל, שמצדו השני נמצאת השכונה היהודית, המכונה גם היום 'קראסנאיה סלובודה', אך איננה עוד ישוב נפרד. מעל פני התהום מחברת את שני חלקי העיר שורה של גשרים. בחלק היהודי של העיר אמדו בסוף שנות החמישים את האוכלוסיה בכ-12 אלף נפש.⁴⁸⁹ אולם נוכח המצוקה כבירה והקשיים בהשגת עבודה מתאימה, קיימת הגירה מתמדת של יהודים מקובה לכאן משנות השלושים.⁴⁹⁰ לכן נראה כסביר האומדן, כי באמצע שנות השבעים נותרו בה רק כ-1,000 משפחות של יהודים, משמע 6,000-7,000 נפש.⁴⁹¹

דרכנט

הצפונית מבין הערים הוותיקות, שבן היתה במאה התשע-עשרה קהילה יהודית, היא דרכנט או דרכנד. העיר שוכנת במעבר צר, שבו מתקרבים הצוקים של הרי הקאווקאז כדי ארבעה ק"מ לים הכספי, והיא שימשה מעין שער בין מזרח-אירופה לקידמת אסיה. לכן כינה הערבים כאב-איל-אבאב (השער הראשי), או באב-איל-חאדיד (שער הברזל). דרכנט היתה אחת הערים המבוצרות באיזור, וחחומה שהקיפה אותה בעת הכיבוש הרוסי נבנתה, כנראה, במאות החמישית-השישית. בשנת 1806 כבש הצבא הרוסי, בפיקודו של גלאזנאפ, את העיר וסיפח לרוסיה את הנסיכות הזעירה, שדרכנט היתה בירתה. העיר וכן הכפר סאבנובה, שצורך אליה, נמצאו בשליטה רוסית ישירה, אך השלטונות הצבאיים היו נכונים להטות אוזן קשבת לעצותיו של השליט, שלטיפולו נמסרו הכפרים של המאגאל אולוס.⁴⁹² אותה עת התקיים למעשה בעיר שלטון כפול: הרשות הרוסית והמושל המוסלמי. אחר מותו של מחטי'ח'אן ב-1830, ביטלו הרוסים תואר זה, והמינהל של העיר היה עתה אזרחי-צבאי מעורב. הנציג הצבאי של השלטון היה מפקד המבצר, ואילו העניינים האזרחיים הפנימיים של החושבים נמצאו בסמכותו של הנציג המוסלמי, שכונה נאיב, ולעתים גם ראש העיר. לנציג העיר מונה עלי-פנאק בק, שלעתים כונה גם אלפאנה-בק, והוענקה לו דרגת סרן. הנציג גבה מיסים ושימש שופט בעניינים זעירים. העיר היתה מחולקת לרבעים, שכונו מאגאליים. לכל רובע נתמנו מפקחים, שמתפקדים היה לשמור על הסדר והניקיון בשכונתם. גם לבני הדתות השונות, מוסלמים (סונים ושיעים), ארמנים, יהודים, היו זקנים, ששימשו נציגי עדותיהם בפני השלטון. היישוב היהודי בדרכנט היה אחת הקהילות הראשונות של היהודים ההרריים בקאווקאז, אך הוא פסק מלהתקיים במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה והתחדש ב-1799 עם חורבן קהילת אבא-סובה. על החורבן וחיידוש הקהילה בדרכנט סיפרו ליהודה צ'אטני את הדברים הבאים:

488 ראיטניקוב, 1926; יעקבסון, 1928. 'ביישוב היהודי של קובה... אין מדרכות. אין תאורה כרחובות. אין רופא ואף לא חובש, אין בית-מרחץ' (ניקולסקי, 1926). הל, 1946, עמ' 357.

489 פצירסקי, עמ' 21.

490 ראיטניקוב, 1932.

491 חנצ'נסקי, 1976, עמ' 18.

492 קרובסקי, 1905, עמ' 139-140. 'חיאור מפורט על הסיפוח הרוסי של העיר ראה: דוברובין, 1871-1888, כרך 5, עמ' 64-66.

זוכרים [דם] שבשנת התקנ"ז [צ"ל התקנ"ט] ליצירה ... בא סורחאי-ח'אן מקאזי-קומוך ... עם חילו נסתר אל הכפר אבא-סובה בליל שלישי של פסח ושלל את כל בתי ישראל. רוב מהם נהרגו במיתות משונות ... ואלה אשר ברחו על נפשם באו לדרבנט אל השר שייך עלי-ח'אן בן נפטאלי-ח'אן ויבקשו אותו שיתן להם הרשיון להתישב בדרבנט וברשיונו נתישבו אז בדרבנט במקום מיוחד, אשר חלק להם השר בתוך העיר ...⁴⁹³

על חידוש היישוב היהודי בדרבנט כתב הרב יעקב יצחקי:

[אבה סובה] היתה [מ]עי מפלה בשנת ה' תקנ"ז [צ"ל תקנ"ט] ... לכריאה, ליל א' דחור"מ פסח ע"י סורחאי-ח'אן ... בחמת איש מלחמתו שייך עלי-ח'אן אדוני דרבנט וישרד דודר וב-י"א מהם קנ"ז נפש אדם ושאריתם מצאו להם מנוחה בדרבנט העתיקה עיר חומה, דלחים וכריח.⁴⁹⁴

הקהילה היהודית בדרבנט היתה אפוא בראשית המאה התשע-עשרה מצערה, ולפי נתונים רשמיים היא מנתה כ-1810 166 זכרים בתוך 3,953 תושבים. בעיר היו באותה עת 1,435 בתים, ורק 59 מהם היו של יהודים.⁴⁹⁵ גם בעשור השני של המאה לא גדל באורח ניכר היישוב היהודי בה. הקונסול הצרפתי גאמבא, שביקר בה בסוף 1820, דיווח כי כלל תושבי דרבנט הוא 7-8 אלפי נפש, ובתוכם 200-300 יהודים. באותו זמן לא היה ליהודי העיר בית-עלמין משלהם, וכנראה שהם המשיכו לקבור את מתיהם בבית-הקברות של אבה סובה.⁴⁹⁶

בסוף 1823 יצא אלכסי ירמולוב, המפקד הרוסי הראשי בקאווקאז, למסע בדאגסטאן כדי לדכא את ההתמרדויות שהתרחבו והלכו. במסע זה הגיע בראשית 1824 לדרבנט, ושם התרשם עמוקות מן הצפיפות והתנאים הסאניטאריים הקשים שבהם היתה האוכלוסיה נתונה, ובכלל זה משפחות החיילים הרוסים. הוא ציווה אפוא על מפקד העיר, ניקולאי פון-אשברג, לפרוץ את חומות העיר ולהרחיב את שטחה. בהצעותיו על חידוש העיר הדגיש ירמולוב, כי יש לדאוג תוך הרחבתה לשיכונה יהודית וארמנית נפרדות.⁴⁹⁷ כהכנה להרחבה של העיר ערך פון אשברג כ-16 ביולי 1824 רישום כל תושביה על התפלגותם הדתית, וזוהי למעשה הסטאטיסטיקה הראשונה על הקהילה היהודית המחודשת בדרבנט. ואולם התכנית להרחבת שטחה של העיר לא יצאה אל הפועל, משום שבסוף שנות העשרים גברה והלכה פעילותם של מורדים כסביבות דרבנט. כ-1831 ניסו המורדים, בראשותו של גאזי מחמד, לכבוש את דרבנט. הקרבות עם המורדים פגעו קשה ברכושם של תושבי העיר: עלו באש כרמים ושרדות, נהרסו כליל בתים, בעיקר מחוץ לחומות, ומקורות-מים נסתמו. מובן, שגם היהודים סבלו מכך, מה גם ששכונתם היתה לקר-חזית והוצבה בה יחידה של תותחנים רוסים.⁴⁹⁸ היהודים השתתפו באורח פעיל בהגנת העיר, כפי שציינו זאת במפורש בפנייתם כ-1832 לנציב של הקאווקאז, איבאן פאסקביץ' (1782-1856), ובה כתבו בין השאר: 'בזמן המצור של קאזי-מולא בשנת 1831 נשאנו כולנו נשק, ערכנו נגדו גיחות [אל מחוץ לחומות] וקיימנו משמרות בתוך

493 צ'ארני, 1884, עמ' 41. עיין גם שם, עמ' 35-36, והשווה לעיל, עמ' 50-52.

494 צ'ארני, 1884, עמ' 281.

495 רטישצ'ב, 1813, עמ' 349; ראה גם קוזובסקי, 1905, עמ' 241.

496 עיין לעיל עמ' 52.

497 קוזובסקי, 1906, עמ' 166.

498 שם, עמ' 172-179.

העיר.⁴⁹⁹ כתוצאה מן המלחמה והמצור על העיר פחת בה מספר הזכרים. לעומת 5,407 ב-1824 נרשמו בה 5,139 ב-1832. חלק מן הגברים נפלו כנראה בקרבות, אך יש להניח כי חלק עבר לצד המורדים, או גורש מן העיר על-ידי הרוסים בשל אהדתו למורדים. לעומת זה לא פחת באותו פרק-זמן מספר הזכרים היהודים, ולא עוד אלא גם גדל. ב-1824 היו בקהילה היהודית 230 זכרים, וב-1832 — 256.⁵⁰⁰

בשנות הארבעים עשה השלטון הרוסי שינויים אדמיניסטרטיביים, שהשפיעו כנראה גם על גידולה של אוכלוסיית דרבנט. ב-1840 חולק עבר הקאוקאז וחלק מן הקאוקאז הצפוני לשתי יחידות אדמיניסטרטיביות גדולות: פלך גרוזיה-אימריה והמחוז הכספי. המחוז הכספי חולק לשבע נפות, והעיר דרבנט נקבעה לעיר-נפה. ב-1846 חולק המחוז הכספי לשניים: פלך שמאחה ופלך דרבנט, והעיר היתה לבירת הפלך.⁵⁰¹ במינהל העיר חלו תמורות מסוימות בעקבות היראורגאניזאציה של האיזור. המשטרה מילאה עתה את התפקידים המינהליים והשיפוטיים בעיר, אך כדי להקל על פעולותיה וליצור חוליה מקשרת בינה לבין הציבור, צורפו אליה שני צירים ושני 'מועמדים' מאורחי העיר. הן הצירים והן 'מועמדים' נבחרו על-ידי העשירים והנכבדים מתושביה. בבחירות שהתקיימו ב-1848 היו 124 בעלי זכות-בחינה, ובהם 8 יהודים (6.5%), כלומר כחלקם באוכלוסיית העיר.⁵⁰² לשם ניהול יעיל יותר של העיר חולקה זו לשלושה רובעים, והללו לאחד-עשר מקופים: חשעה מקופים מוסלמים, מקוף ארמני ומקוף יהודי. לכל מקוף היה פרנס מבין תושביו, שבאמצעות ראשי הרובעים קיבל הוראות מן המשטרה, והיה אחראי על הסדר במקופו.⁵⁰³ כשביקר צ'ארני בדרבנט, במחצית השנייה של שנות השישים, שימש פרנס המקוף היהודי ר' בנימין בן יששכר, שאותו מכנה צ'ארני 'הנשיא של ישראל'.⁵⁰⁴

הוראותיו של השלטון הרוסי חייבו את המשטרה בדרבנט לנהוג לפי כללי השיפוט והענישה המקובלים ברוסיה, אך רשויות השלטון לא תמיד נמנעו מלפסוק עונשים מעליבים ומכזים. כך, למשל, הובל כרחובות העיר ב-13 ביולי 1851 הנכבד היהודי זרובבל בן יעקב⁵⁰⁵ רכוב על חמור, שפניו לאחוריו והרכוב מחזיק בזנבו. זקנו ופניו של היהודי נמרחו בזבל פרות לאות קלון. עונש מחפיר זה הוטל על זרובבל בן יעקב, בעד אי-תשלום חוב כלשהו.⁵⁰⁶ ענישה מעין זו, שבשנות החמישים נחשבה ליצאת-דופן בדרבנט, היתה דבר שכיח בכפרים. טבעי אפוא שיהודי הכפרים שאפו לעבור לערים, שבהן היתה הקפדה רבה יותר על השיפוט והענישה. ב-1851 התגוררו בעיר

499 שם, עמ' 308.

500 שם, עמ' 166, 181, 241.

501 שם, עמ' 197, 199-200.

502 שם, עמ' 205, 241.

503 שם, עמ' 204; קרובסקי, 1904, עמ' 111.

504 צ'ארני, 1884, עמ' 33.

505 במקור מכונה היהודי Zarbail Molla Iakub Ogly. כחואר מולה השתמשו השלטונות הרוסיים גם לגבי רכנים ונכבדים יהודים, בהשפעת המונח המוסלמי. השמות היהודיים זרובבל ויעקב שובשו כאן, אך המקור מציין במפורש שמדובר ביהודי.

506 קרובסקי, 1906, עמ' 205.

182 משפחות יהודיות, שמונו כ-900 נפש.⁵⁰⁷ היישוב היהודי המשיך לגדול בעיר, וב-1867 כבר מנתה הקהילה 1,030 נפש, 955 תושבים קבועים ועוד 75 איש, שנחשבו מבחינה רשמית לתושבי-ארעי.⁵⁰⁸ היהודים התגוררו בשכונתם, שנקראה 'היישוב היהודי' (Evrejskaia Sloboda), וזו הותרעה ברצועה ממזרח למערב, כ-285 מטר ורוחבה כ-160 מטר, בצמוד לחומה הדרומית של העיר. לאורכה של השכונה נמשכו חמישה רחובות צרים ולרוחבה סימטאות. היהודים הצטופפו בשכונתם, כשהשטח בה לנפש היה לערך 33 מטר רבועים. ההגירה של יהודי הכפרים לדרבנט גרמה לריבוי מספר מיבנים ביישוב היהודי; ב-1832 – 50, ב-1856 – 130 ובשנת 1866 - 194-200.⁵⁰⁹ רבים מן המיבנים יותר משדמו למיבני מגורים דמו לכוכים. לרוב-רובם של הבתים החד-קומתיים לא היו חצרות, שנודעה להן חשיבות כשטח המחיה של המשפחה. אולם בצד המבנים העלובים נמצאו בשכונה גם בתי אמידים, שבאחד מהם התאכסן צ'ארני. וכך תיארו:

החדר שלי היה על היציע השנייה [קומה שנייה] עם שלשה חלונות גדולים. קירותיו היו מכוסים ביריעות ובשמיות של משי ועליהם תלויות מראות פשוטות בצבע תכלת, מעשי ידי הפרסים ובין המראות מטפחות ארוכות של משי... הרצפה שטוחה באדרות ועליהן שמיות ומצעים יקרות מרוקמות בפרחים מצבעים שונים מעשי ידי הפרסים.⁵¹⁰

הימצאותם של מיבנים אלה בתוך השכונה הבליטה את הפערים החברתיים שהיו בה, ואת המצב הכללי הקשה שבו היתה נתונה.

המצב הפיסי של השכונה עורר דאגה אף אצל הרשות הרוסית. את השכונה היהודית בדרבנט תיאר בסוף שנות השישים א' בקר בזו הלשון:

במרכז העיר גרים היהודים. בתיהם הזעירים והבלתי-נאים מרוחים בטיט... הגגות השטוחים מכוסים באדמה, שמעליה שמים שכבת אספלט המובא מבאקו... לפני בתי היהודים נמצאים מעין ספסלים מכוסים בחמר צהוב, ובמקומות מסוימים ערימות מעוגלות של חמר צהוב או אפור... בבתיהם מפרידה רק דלת בין מגורי האנשים ומקום הימצאותם של חמורים ובעלי-חיים מבויתים אחרים.⁵¹¹

הרשות הקימה אפוא ועדה מיוחדת לתיכנונו המחודש של היישוב היהודי, במסגרת התכנית הכללית להרחבת העיר, שהיתה דחוסה בשטח קטן בין החומה הצפונית והחומה הדרומית. הוועדה הציעה להותיר בשכונה היהודית רק רחוב ארוך אחד, בעוד שאר ארבעת הרחובות יחולקו וישמשו חצרות לבתים. כן המליצה להשאיר בשכונה היהודית רק 45-50 משפחות, שירכשו את הקרקעות משאר 150 המשפחות היהודיות, והללו יעברו לשכונה חדשה שתיבנה מחוץ לחומות.⁵¹²

יהודי דרבנט לא מיהרו להיענות להמלצות הוועדה, שאושרו על-ידי המפקד, אם משום שהיה

507 שם, עמ' 241. לפי מקורות רשמיים, התגוררו ב-1856 כפלך דרבנט רק 864 יהודים (419 זכרים ו-445 נקבות). אך נתונים אלה לוקים בחסר (סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 340).

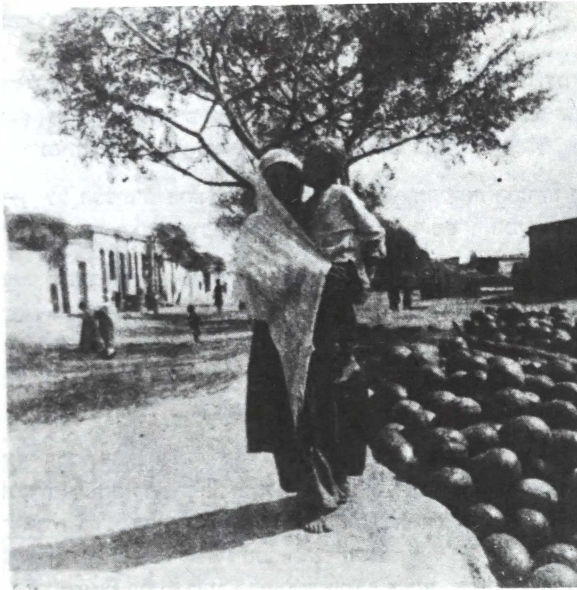
508 קזובסקי (1906, עמ' 209) מדבר על 955 תושבים קבועים, ומלבדם מספר גדול של תושבי ארעי. צ'ארני, לעומת זה, מרווח על 1,030 יהודים בדרבנט (צ'ארני, 1884, עמ' 64).

509 סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 341; קזובסקי, 1906, עמ' 209.

510 צ'ארני, 1884, עמ' 36. תיאור זה ראה: צ'ארני, 1870, עמ' 1.

511 בקר, 1871, עמ' 135.

512 קזובסקי, 1906, עמ' 209.

אשה יהודיה בדרבנט
בסוף המאה
התשע-עשרה

להם קשה להיפרד משכונתם ואם משום הקושי להגיע להסדר הקרקעות. אפשר שגם ההצעות של השלטונות בדבר מיקומה וסידורה של השכונה היהודית החדשה, לא היו מגובשות די הצורך. מכל מקום, השלטונות לחצו על יהודי דרבנט, שחלק מהם יעברו משכונתם למקום אחר, והללו, כנראה, פנו בתלונה על כך אל הנציב הרוסי של הקאוקאז. זה הורה ב־1870, כי את שיקום השכונה היהודית בדרבנט יש לבצע בהדרגה, בלא נגישות, ותוך שמירה על הנוהגים שנקבעו בחוק.⁵¹³ על אף האיטיות והסירבול הביורוקראטי, שהיה כרוך בהרחבת שטחה של העיר, נעשו בה שינויים רבים בשנות השישים והשבעים. היא התפשטה לכיוון מזרח, לעבר הים ולדרום. כדי לחבר את השכונות החדשות אל חלקיה הישנים, נפרצו פתחים רבים בחומה הדרומית, ורוחבה של העיר גדל. הרחבת שטחה של העיר הביאה הקלה מסוימת גם לאוכלוסיה היהודית, אך החלוקה הדתית נשמרה גם בפרק-זמן זה. בחלק המערבי של העיר, על שיפולי ההר, התגוררו בעיקר מוסלמים שיעים, שהיו רוב תושביה. בחלקה המרכזי נמצאו השכונות הארמנית, המוסלמית-סונית והיהודית, וכן ישבו בה רוסים מעטים. החלק המזרחי, הסמוך לים, שהיה בעיקרו החלק החדש, היה מאוכלס בעיקר רוסים. התנאים הסאניטאריים של דרבנט, ובייחוד הללו שבחלקה המערבי והמרכזי, היו ירודים ביותר אף בסוף המאה.⁵¹⁴ וכך תיאר את מצבה של השכונה היהודית כשלהי המאה התשע-עשרה האתנוגראף הרוסי נמירוביץ־דאנצ'נקו:

רחובות [היהודים בדרבנט] הם בין ביקתות-חמר לבנות ואפורות, הדומות לקוביות עם חלונות ... הדלתות פתוחות תמיד, ובערכים תוכל להשביע את עיניך בראותך כיצד היהודית מציעות, לאורה החיזור של עששת הנפט, את מצעיהן הישר על הרצפה המסודרת ... הסימטאות, המוקפות חצרות זעירות מסודרות בסדר לבן, שואגות מאנשים. הכול מההרים

513 שם, עמ' 210.

514 שם, עמ' 288.

לאן שהוא... החצרות הזעירות מלאות אשפה, אך החדרים הפונים לרחוב נקיים. בחדרים אלה אוכלים, שותים ומנהלים מסחר. כל ביקתת-חמר שלישית היא מעין חנות. כמה סוחרים? ככול: באגסי-כר, בסמרטוטים ובמה לא...⁵¹⁵

נוסף על הצפיפות היה הביוב אחד הגורמים לתחלואה הגבוהה ולמגפות. שפקדו את השכונה היהודית. את מצב הביוב בשכונה היהודית תיאר מפקד המשטרה כ-1810 כזו הלשון:

הביוב [בחלק העליון של העיר] הוא כמצב איום ונורא. השפכים מתרכזים כתעלות, שלאחר-מכן הן מתנקזות כתעלה פתוחה [הזורמת לאורכה של העיר]... התעלות... נכנות מחמר, שדרכו מחלחלים השופכין לקרקע, הסופגת אותם ומעלה צננה. בקירבת תעלות-השופכין עוברות במקומות מסוימים תעלות-המים, שכלל הנראה סופגות חלק מן הזוהמה. בשכונה היהודית הביוב מכוסה בקושי באדמה, והוא מעלה צננה...⁵¹⁶

חנאי התברואה הקשים גרמו לשיעורים גבוהים של תחלואה ותמותה. ואמנם מגפות החולרה היו פוקדות לעתים קרובות את אוכלוסיית דרבנט, ומפילות חללים רבים בייחוד בקרב תושבי השכונה היהודית. גידול הקהילה היהודית בדרבנט בא אפוא בעיקר כתוצאה של הגירה אליה, בייחוד לאחר שהעיר היתה למרכז אדמיניסטרטיבי חשוב.

בשנת 1860 הוענק לעיר מעמד של מינהל אזרחי, ובה ישב המפקד הראשי של דרום דאגסטאן. אך כל ענייניה הפנימיים המשיכו להתנהל כבעבר על-ידי המשטרה, אף שהוגדלה בה המעורבות האזרחית. העיר חולקה שוב לשלושה-עשר מקופים: תשעה מוסלמיים, אחד ארמני, אחד רוסי, אחד יהודי, וכמקוף מיוחד שימש הפרבר של העיר, שרוב תושביו היו אנשי הפקידות הרוסית. כל מקוף היה גובה מיסים מתושביו ובחור פרנס.⁵¹⁷ עד כמה שעלה בידנו לברר, לא נבחרו יהודים לתפקידים העירוניים, אך המינהל במקוף היהודי היה דומה לזה של שאר המקופים. מצב זה העניק ליהודים תחושה של שוויון עם בני הדתות האחרות שישבו בדרבנט, וישיבתם בשכונה משלהם נתנה להם ביטחון מסוים. אך הביטחון היה מתערער כל אימת שנחלש שלטונם של הרוסים.

באוגוסט 1877 פרץ מרד נגד השלטון הרוסי. המרד הקיף שטחים נרחבים של דאגסטאן. בספטמבר כבשו המורדים את המבצר קומוך (Kumukh), וטבחו בו את כל יושביו.⁵¹⁸ הטבח הטיל אימה על אוכלוסיית דרבנט, משהתקרבו המורדים לעיר ובראשם מחטי-בק. מפקד העיר, שלרשותו עמד כוח קטן, ריכז את יחידותיו בסביבות הקסרקטינים. היה בכך משום רמז, כי הצבא מוכן להפקיר את מרבית העיר לידי המורדים. הסכנה הגדולה ביותר איימה על החלק התיכון של העיר, בו שכנו זה לצד זה שכונת הארמנים, היהודים והמוסלמים-סונים, שרבים מהם אהדו בגלוי את המורדים. לנוכח סכנה זו פינו חלק מן הארמנים את משפחותיהם בדרך הים לבאקו ולאסטראחאן ('Astrakhan'). בשכונה היהודית שררה כלה גדולה: סוחרים סגרו את החנויות והחביאו את הסחורות, בסימטאות הצרות התרוצצו הלוך ושוב אנשים מבוהלים ונפתדים בחפשם מקלט ובלי לדעת היכן. ב-11 בספטמבר עמדה להגיע מאסטראחאן אוניה, שנראתה כדרך היחידה והאחרונה להימלט מטבח איום. לקראת בואה של האוניה התאספו על התוף בשמש לווהטת משפחות של פקידים רוסיים, משפחות של ארמנים ושל יהודים. מדי פעם נפוצה בין ההמון שמועה, כי כנפיות

515 נמרוכיץ-דאנצ'וק, 1911, עמ' 136-137.

516 קרובסקי, 1906, עמ' 288.

517 שם, עמ' 251-253.

518 ראה ביתר הרחבה על המרד היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 150-162.

המורדים כבשו כבר את העיר, ושמועה זו היתה רק מגבירה את המתח והבהלה. בהתקרב האוניה נדחפו רבים מן המצפים בחוף על הסירות, שהובילו את הנוסעים לאוניה (אוניות לא יכלו לעגון כנמל דרבנט). השלטון הרוסי, שהיה מעוניין בלוחמים, אסר על גברים מכין הארמנים והיהודים לעזוב את העיר. אך למרות האיסור נדחקו בין הנשים והילדים ארמנים ויהודים אחדים, שראו במנוסה הצלה אחרונה. ואמנם חששם של יהודי דרבנט מפני המורדים לא היה חשש-שוא. המורדים רצחו כמה יהודים בדרכס אל העיר, וגורלם של רבים מקהילת דרבנט לא היה אחר אילו הצליחו לכבוש את העיר. על כן משהגיעה לעיר, ב-23 בספטמבר, תגבורת של הצבא הרוסי, נתקבלה זו על-ידי האוכלוסיה היהודית בשמחה ובהתלהבות לא פחותות מאלו של הרוסים.⁵¹⁹ האוכלוסיה היהודית של דרבנט, כמו של ישובים רבים אחרים, היתה אפוא תלויה במידה רבה בביטחון ובסדר שהעניק השלטון הרוסי. הביטחון שהיה גדול יותר בערים מזה שבכפרים שימש אפוא אחד הגורמים החשובים להגירתם של היהודים מכפרים לעיר, ובכלל זה לדרבנט. האוכלוסיה היהודית של דרבנט המשיכה אפוא לגדול, לעומת 1,030 נפש, שישבו בעיר ב-1867, מנתה הקהילה ב-1880 1,693 נפש (901 זכרים ו-792 נקבות).⁵²⁰ באשר לגודלה של האוכלוסיה היהודית בדרבנט בשנת 1886 מצויים בידינו נתונים סטטיסטיים משני מקורות: נתוניו של אליהו אניסימוב, ונתונים רשמיים של השלטונות על ההרכב הלאומי והדתי של אוכלוסיית העיר. כיוון שקיימים פערים לגבי מספר היהודים לפי הלאום ולפי הדת, וגם הללו אינם תואמים את המספרים המובאים על-ידי אניסימוב, ראוי שנדון על כך ביתר הרחבה (ראה לוח 2.16).

הנתונים מלמדים, כי לפי הלאום היו בדרבנט 2,568 יהודים ולפי הדת 1,991, בעוד שלפי אניסימוב היו רק 1,671 יהודים (900 זכרים ו-771 נקבות).⁵²¹ לגבי ההפרש במספר יהודי דרבנט ניתן רק

2.16 לוח

התפלגות אוכלוסיית דרבנט לפי הלאום ולפי הדת, 1886⁵²²

הלאום	נפשות	זכרים	נקבות	הדת	נפשות	זכרים	נקבות
רוסים	1,561	1,197	364	נוצרית	3,932	5,062	8,994
גרזים	56	40	16	פראבוסלאבית	813	933	1,746
ארמנים	875	488	387	ארמנית-גריגוריאנית	963	1,028	1,991
גרמנים	13	9	4	לותרנית			
פולנים	29	21	8	קאחולית			
				מוסלמית			
פרסים-טטארים	8,994	5,062	3,932	שיעים			
אבארים	1,169	626	543	סונים			
יהודים	2,568	1,335	1,233	יהודית			
סך הכל	15,265	8,778	6,487	סך-הכול			

519 קוובסקי, 1906, עמ' 277-280.

520 זירליץ, 1880.

521 אניסימוב, 1888, לוח.

522 קוובסקי, 1906, עמ' 290. לפי מקור אחר (מילן אנציק., כרך 10, עמ' 423) צריך, כי בעיר ישבו אותה שנה 1,830 יהודים.

להעלות השערות, שאין בידינו אפשרות להוכיחן. אפשר שההפרש בין נתוניו של אניסימוב לבין הנתונים הרשמיים של 320 נפש נובע מכך, שאניסימוב התייחס ליהודים ההררים, בעוד הנתונים על-פי הדת מדברים על יהודי העיר. אך הקושי העיקרי נעוץ בהסבר של ההבדל במספר היהודים לפי הלאום ולפי הדת. כאן ראוי להדגיש, כי הבדל זה מתמקד בעיקר בקרב האבארים, משמע המוסלמים-הסונים. ייתכן שכאן פעלו אחד משני הגורמים הבאים, או שניהם כאחד: (א) כיוון ששכונתם של הסונים היתה סמוכה מאוד לשכונה היהודית, אפשר שהפוקדים הרוסים שלא התמצאו היטב רשמו חלק מן האבארים כיהודים הררים; (ב) אפשר גם, כי חלק מן היהודים ההררים שהתאסלמו ראו עצמם ככל זאת כבני הלאום היהודי. בנתונים אלה אולי ניתן למצוא אישור לעדויות, כי חלק משבטים שונים בקאווקאז ראו עצמם כצאצאיהם של יהודים. ואולם הקובע לגבי מספרם של היהודים היה הגורם הדתי ולא הלאומי-אתני, שלא היה מפותח בקרב עממי הקאווקאז.

מן המחצית השנייה של שנות השמונים נמשך הגידול באוכלוסיית העיר דרבנט. הקהילה היהודית גדלה אף היא בהתמדה: ב-1890 — 2,003 נפש (1,060 זכרים ו-943 נקבות), וב-1893 — 2,571.⁵²³ במחצית השנייה של שנות התשעים הסתמנה ביישוב היהודי של דרבנט פחיתה, אך זו היתה קצרת-ימים, ועל אף הצפיפות האיומה ששררה בשכונה היהודית היא שימשה אבן-שואבת להגירת יהודים הררים אליה. יש להניח, כי חיבורה של העיר למסילת-הברזל תרם אף הוא לגידול הישוב היהודי בעיר, וב-1904 מנתה הקהילה 3,321 נפש (1,736 זכרים ו-1,585 נקבות) מכלל 19,923 תושבי העיר.⁵²⁴ הצמיחה של הקהילה היהודית נמשכה והלכה, וב-1912 היא מנתה כאלף משפחות, משמע כחמשת אלפים נפש.⁵²⁵

על אף גידולה המתמיד של האוכלוסייה היהודית, לא הורחב כמעט שטחה של השכונה היהודית, עובדה שהטרידה את הרשויות, בייחוד לאחר שהעיר זכתה למינהל אזרחי. ב-1895 הוחל על דרבנט חוק המינהל העירוני הפשוט. בהתאם לחוק זה נבחרה ב-1896 אסיפת מיופי-כוח, בת חמישה-עשר איש.⁵²⁶ כנציג היהודים בה נתמנה פנחס דאדאשב. דאדאשב (1839-1896) התיישב בדרבנט ב-1846, והיה אחד היהודים האמידים שבה. ביתו הוערך ב-2,800 רובל, וכבעלותו נמצאו קרקעות ומטעים. לאסיפת מיופי-הכוח, שנבחרו ב-1900 וב-1904, נתמנה כנציג היהודים אפרים בן אבשלום חנוכייב. חנוכייב, כקודמו בתפקיד, לא היה יליד דרבנט. הוא נולד ב-1835 והתיישב בדרבנט ב-1875. חנוכייב היה הבעלים של בית גדול בשכונה היהודית. בכרמים שבבעלותו עבדו פועלים רבים, ובתוכם יהודים.⁵²⁷ הנציגות היהודית באסיפת מיופי-הכוח של העיר לא תאמה את חלקם באוכלוסייתה, וקולו של הנציג היהודי כמעט לא נשמע בה אף כאשר נדונו עניינים שהיו קשורים ישירות לשכונה היהודית.

כבר בשנה הראשונה לכינונה של אסיפת מיופי-הכוח הקדישה זו דיון מיוחד על מצב התברואה ותנאי הדיור בשכונה היהודית. בדיון הסתבר, כי מתוך כ-46 אלף המטרים הרבועים של שטח השכונה, היו תפוסים במיבנים כשבעים אחוז מהם (31,900 מטרים רבועים). בכתים לא מעטים

523 גריגוראשוילי, 1891, עמ' 162: קוובסקי, 1906, עמ' 312.

524 קוובסקי, 1904, עמ' 87.

525 רייסבאנד, 1912.

526 על הבחירות עיין לעיל, עמ' 79-82.

527 קוובסקי, 1906, עמ' 318, 321, 325.

קבוצת נשים יהודיות
בדרבנט בסוף המאה
התשע-עשרה

התגוררו חמש משפחות, ושטח המיכנים הממוצע, שבו נכללו גם הבתים המרווחים יותר של האמידים וגם חלקים שנועדו לבעלי-חיים, היה 12 מטרים מרובעים בערך לנפש. על-סמך נתונים אלה הגיעו חברי מועצת העיר למסקנה, כי את המצב הסאניטארי בשכונה היהודית אין בשום פנים ואופן לשפר באמצעים משטרתיים, והדרך היחידה לשינוי היא העברת חלק מתושביה למקום אחר. לצורך הכנת תכנית מפורטת נקבעה ועדה מיוחדת, שבה לא נכלל שום יהודי.

הצפיפות הגדלה והולכת העיקה מאוד גם על תושבי השכונה, בייחוד הללו שלא היו להם מיכנים משלהם והם התגוררו בשכירות, או הצטופפו בצל-קורתם של קרובי-משפחה. 73 יהודים הגישו אפוא באפריל 1897 בקשה למועצת העיר, להקצות להם חלקות אדמה בלא תשלום בחלק החדש של העיר, כדי שיוכלו לבנות בה בתים קטנים למגוריהם. הנהלת העיר החליטה מבחינה עקרונית להיענות בחיוב לבקשה זו, אך קבעה כי החלקות ליהודים יוקצו במרחק של כקילומטר וחצי מן העיר, על שיפולי ההר. כן קבעה המועצה, כי בעד כל חלקה ישלמו היהודים שכר שנתי סמלי של 10 קופייקות. מתוך התייחסות לבקשה המליצה המועצה, שגם משפחות יהודיות נוספות, שכנו את מבניהן על קרקע ציבורית, יעברו לשכונה החדשה, ובשטחים שיתפנו יפרצו דרכים ומעברים חדשים, שיקלו על הצפיפות. כמ-וכן הומלץ לבוא במשא-ומתן עם בעלי הקרקעות לשם רכישתן, הריסת המיכנים המצויים על הקרקע, והעמדת השטחים המפונים למטרות ציבוריות. ניתן אפוא לומר, כי מועצת העיר היתה ערה למצוקה הקשה של השכונה היהודית, וניסתה לעודד מעברם של היהודים לשטח חדש.⁵²⁸ אלא שגם אותם יהודים, שהיו נכונים להינתק מן השכונה ולעבור לחלק

החדש של העיר, לא נענו להצעה להתרחק מן העיר ולהתיישב בשיפולי ההר, בעוד מגמת התפתחותה של העיר הייתה לכיוון חוף הים. כיוון שפרנסי העיר לא הצליחו לפתור את בעיית הצפיפות של האוכלוסיה בשכונה היהודית מתוך הסכמה, ניסו להיפטר מעודף היהודים על-ידי הרחקתם באמצעי-כפייה. ראש העיר הציע אפוא להוציא אל מחוץ לעיר את כל היהודים מן השכונה, שיש להם בה חלקות-קרקע זעירות; לאלה היה נכון להקצות חלקות-קרקע מחוץ לעיר. את הקרקעות שיתפנו מפעולה זו ביקש למכור בחלקן לבעלי-יבחים גדולים יותר, שיוכלו להרחיב את מיבניהם וחצרותיהם, ובחלקן להעביר לרשות הרבים ולהרחיב על-ידי כך את הרחובות והסימטאות. הצעת ראש העיר על פינוי חלק מיהודי השכונה הועברה לאישורו של שר-הפלך (גוברנאטור), אך זה דחה אותה בטענה, כי על-פי החוק אסור לכפות על תושבים לעזוב את שכונתם.⁵²⁹ הואיל ונאסר על רשויות העיר להעביר בכוח מן השכונה חלק מן היהודים, הן השתדלו לעשות זאת באמצעים עקיפים, תוך שימוש בשתי דרכים עיקריות: (א) הגבלה של תוספת בנייה והריסת מיבנים רעועים; (ב) משא-ומתן על מעבר מרצון של חלק מן היהודים למקום חדש. בספטמבר 1903 החליטה אסיפת מיופיה-הכוח על איסור כל בנייה בשכונה היהודית, להוציא תיקונים קלים של המיבנים הקיימים. כן הטילה זו על ועדה קבועה מיוחדת לבדוק באורח שוטף את המיבנים הרעועים, ולקבוע אילו מהם מהווים סכנה לציבור ויש להורסם. לאחר קביעת המיבנים המסוכנים נועדו הללו ליהרס בכוח על-ידי המשטרה.⁵³⁰ דרך זו נועדה להכריח חלק מן התושבים לעזוב את השכונה, ולעבור למקום חדש שיוקצה לשם כך.

במקביל פתחו הרשויות העירוניות כמשא-ומתן נמרץ עם חלק מתושבי השכונה להעברתם למקום חדש. אך הדרישות שהציגו היהודים כתנאי לעזיבת המקום, והעברת הקרקעות לבעלות ציבורית, נראו לעירייה כמוגזמות או כעולות על אפשרויותיה הכספיות. שתי הדרכים, שנקטו רשויות העיר להפחתת הצפיפות הקשה בשכונה היהודית בראשית המאה העשרים, לא היו אפוא יעילות יותר מאלו שנקטו במאה הקודמת, והאוכלוסיה היהודית בשכונה זו לא זו בלבד שלא פחתה אלא גדלה והלכה.

בימי מלחמת-האזרחים נמלטו רבים מן היהודים ההרריים מן הכפרים, וחלק גדול מהם בא לדרבנט והצטופף בשכונה היהודית. הפליטים נקלטו במקומות מגוריהם של קרובי-משפחה, שהיו צפופים בלא-הכי, בבתי-הכנסת ובסככות ארעיות שנבנו לשם כך. מצב המגורים בשכונה היהודית נעשה קשה מנשוא, ויהודים לא מעטים חיפשו להם מקלט מחוץ לדרבנט, אבל הללו שנותרו בעיר התגוררו בתנאים קשים ביותר. את מצבה של דרבנט, ובייחוד שכונתה היהודית, תיאר המוזחן פאבלוביץ' ב-1925 בוו הלשון:

בשנים האחרונות חרשתי מחוזות רבים של ברית-המועצות, אבל אף עיר לא עשתה עלי רושם כה עז בהריסותיה ובעקבות שהותירה אחריה מלחמת האזרחים כמו דרבנט. במיוחד אימה ונוראה השכונה היהודית בדרבנט. זו למעשה מזבלה אחת גדולה. כאן, ברחובות הצרים ובבתים ההרוסים למחצה אתה רואה ערימות של גללים ואשפה וילדים בכגדים קרועים נוכרים בהן...

529 שם, שם.

530 שם, שם.

את תנאי המגורים של כאלפים יהודים הרריים (כתוכם כ-950 ילדים), פליטים ודלת העם הוותיקים, חיאר אוסטרובסקי ב-1927 כלהלן:

שטח המחיה הממוצע למשפחה הוא בערך 9 סז'נים רבועים של קאטאקומבות. במקום דלתות פתחים מלבניים, שקשה לעבור מבעדם, חלונות על-פירוב אינם נמצא, ומעט האור חודר מבעד לפתח מרובע בתיקה. מים זורמים אין, גם לא כיו. הרחובות אינם סלולים, בדרך-כלל הם ביצה טובענית המעלה צחנה.⁵³¹

בעקבות התערבותו של אוסטרובסקי ב-1927, הוטל על המוסדות הסובייטיים של העיר לדאוג להעברת חלק מתושבי השכונה היהודית לשכונות אחרות, ולשפר את התנאים הסאניטאריים בשכונה עצמה.⁵³² אך ההחלטה נשארה על הנייר בלבד.

ב-25 בפברואר 1929 הורתה נשיאות הוועד הפועל של הסובייטים של רספס"ר לממשלת הרפובליקה הדאגסטאנית לחסל את השכונה היהודית בדרכנט. ההוראה לא זכתה לטיפול כלשהו, והשאלות החוזרות מן המרכז לא נענו תשובה של ממש. ב-10 בינואר 1930 חזרה הנשיאות של הוועד הפועל והורתה על חיסול השכונה היהודית. נוכח ההוראה החוזרת מינו הוועד הפועל וממשלת דאגסטאן, באוקטובר 1930, ועדה בראשות קאדיב (Kadiev) לשם בדיקת כל העניינים הקשורים בשכונה היהודית. בעקבות דיווחה של הוועדה קיבלו, ב-21 בנובמבר 1930, הוועד הפועל וממשלת הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית החלטה האומרת:

היות והסובייט העירוני של דרכנט ומוסדות הבנייה והמשק העירוני לא מילאו אחר ההוראה של הממשלה בדבר בניית בתים בעיר דרכנט כדי להקל על השכונה היהודית, וגילו גישה בירוקרטית בעבודתם (א) להטיל על התובע [פרוקורור] של הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית של דאגסטאן לגשת מיד לחקירת העובדות, שצוינו על-ידי הוועדה הממשלתית בדבר היחס הנתעב כמילוי ההוראות של ממשלת דאגסטאן בדבר הקלת המצב בשכונה היהודית, שבא לידי ביטוי בדחיית השלמת המיבנים החדשים וכו', ואת האשמים להעמיד לדין; (ב) לשם זירוז בניית הבתים החדשים, המיועדים ליהודים ההרריים מן השכונה היהודית, להציע למוסד לבניית מגורים של דאגסטאן לשלוח לדרכנט מהנדס מיוחד; (ג) לחייב את המוסד לבניית מגורים של דאגסטאן להשלים את בניית בית מס' 1 עד ל-1 בפברואר 1931, ובית מס' 2 עד ל-15 בינואר 1931; (ד) להציע לסובייט העירוני של דרכנט להכין עד 1 בינואר 1931 תוכנית מדויקת להקלת המצב בשכונה היהודית, באמצעות בניית בתים חדשים, איכלוס היהודים בבתים המתפנים בעיר, והקצאת אדמות לבנייה חדשה.⁵³³

למרות הוראות מפורשות וחריפות אלו לא נעשה בשכונה היהודית מאומה, מכל מקום עד אמצע 1931.

באמצע שנות השלושים נבנו כמה בניינים רבי-קומות, שנועדו למופני השכונה. גם הפעם נפרדו היהודים באי-רצון משכונתם-קהילתם, אך השלטונות לא התחשבו יתר על המידה ברגשות

531 פאבלוביץ', 1925, עמ' 24; אוסטרובסקי, 1927, עמ' 11.

532 שם, שם.

533 פטרוכ, 1931, עמ' 12.

התושבים, הרסו רבים מבתיה והמקום היה לגן ציבורי על-שם לנין הקיים עד היום.⁵³⁴ בכך חמו תולדותיה של השכונה היהודית, שהתקיימה בדרכנט כמה וארבעים שנה. ואולם שאיפתם של היהודים ההרריים להתגורר בקירבת בני עדתם לא פגה. כרבות הימים התקבצו והלכו היהודים ההרריים ברחובות משלהם, כפי שציין אריה אליאכ, שביקר במקום בסוף שנות החמישים: 'בדרך-כלל גרים היהודים ברחובות משלהם, וכיוון שהגעתי למקום ערב פסח, קל היה להכיר את בתי היהודים לפי צבע התכלת החדש, בו סוידו רוב בתיהם לכבוד החג'.⁵³⁵

כמאה שנים לערך (1824-1926) הוכפלה האוכלוסיה של העיר דרכנט, וכפרק-זמן זה גדל בה מספר התושבים היהודים כמעט פי חמישה-עשר. ממילא עלה אחוזם ככלל תושבי העיר, כפי שמשתקף מן הלוח הבא.

לוח 2.17

ההתפלגות הדתית של תושבי דרכנט, 1824-1959⁵³⁶

שנה	מוסלמים		יהודים		נוצרים		לא ידוע		סך-הכול
	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	
1824	10,377	93.8	444	4.0	239	2.2	—	—	11,060
1856	10,557	88.7	864	7.3	485	4.0	—	—	11,906
1886	10,740	70.4	1,991	13.0	2,534	16.6	—	—	15,265
1891	10,364	67.9	2,490	16.3	2,411	15.8	—	—	15,265
1897	10,383	70.9	2,190	15.0	2,072	14.1	—	—	14,645
1926	7,830	33.9	6,606	28.6	5,497	23.8	3,164	13.7	23,097
1959	19,900	42.0	11,700	24.7	13,000	27.4	2,800	5.9	47,400

כאמצע שנות העשרים של המאה העשרים נעשה אפוא היישוב היהודי בדרכנט לריכוז הגדול ביותר של יהודים הרריים. ואולם משלהי העשור פסקה, כנראה, ההגירה הגדולה של יהודים לעיר, בעוד

534 ראקיטניקוב, 1936, עמ' 243-247.

535 בן-עמי, 1965, עמ' 172.

536 קרובסקי, 1906, עמ' 166, 246, 290, 454; סטאטיסטיקה, 1856; מילון אנציקל., כרך 10, עמ' 423.

537 משנת 1832 אמדו השלטונות הרוסיים את יהודי דרכנט ב-50 משפחות בקירוב. (סקר הקאדוקאז, 1836, חלק 4, עמ' 166).

538 בראשית המאה העשרים אמד באיה (1902, עמ' 11) את האוכלוסיה היהודית בדרכנט ב-3,000 נפש בקירוב.

539 מיפקד זה נערך לפי קנה-מידה לאומי ולא דתי. בני עמים מוסלמים צוינו כמוסלמים ובני לאומים נוצריים כנוצרים. כרם הנתונים המצויים אינם שלמים, ו-13.7% מן התושבים המוגדרים כילא ידוע' נחלקים בין שתי דתות אלו. המקור הוא צבנקו, עמ' 215. ערב המיפקד כתב סאמורסקי (1925, עמ' 32), כי האוכלוסיה של העיר נחלקת כלהלן: 32.2% יהודים, 21.1% רוסים, 3.2% אזרבייג'אנים, 2.8% לזיגנים, 2.3% ארמנים, 1.2% פולנים, 1% ביילרוסים ו-2.4% אחרים. ס.י. (1926) מביא נתונים מעט שונים מאלה.

540 גם מיפקד זה נערך לפי הגדרה לאומית, ראה מאגומדוב, 1966, עמ' 88. הנתונים מתיחסים ליהודים הרריים בלבד. לפי אומדנים של יהודי המקום בסוף שנות החמישים, מנתה האוכלוסיה של היהודים ההרריים בדרכנט וסביבותיה כ-15,000 נפש (פצ'רסקי, כ"י, עמ' 21).

הגירתם של בני לאומים אחרים, ובעיקר סלאבים, נמשכה בהתמדה. על-פי מיפקד 1959 ישבו אפוא בדרכנט 11,700 יהודים הרריים, וכן מספר זעיר של יהודים אירופיים. היהודים ההרריים היוו את הלאום השני בגודלו בעיר לאחר הרוסים, שהיוו 25.9% מכל תושביה. ערב עלייתם של היהודים ההרריים לישראל בראשית שנות השבעים, נאמד היישוב היהודי בעיר ב-15,000⁵⁴¹ נפש לערך, ודרכנט שמרה על מקום-הככורה כריכוז הגדול ביותר של יהודים הרריים בימינו.

בתקופה הנדונה חלה תמורה מפליגה במפה היישובית של קהילות היהודים ההרריים בערים הוותיקות של הקאווקאז. בשתי ערים (שמאחה ובאקו), שלא נמצאו בהן או כמעט לא ישבו בהן יהודים באמצע המאה התשע-עשרה, קיימים היום ישובים יהודיים, בייחוד בבאקו, שהיתה אחד המרכזים החשובים שלהם. לעומת גידולו של היישוב היהודי בבאקו, כמו גם בדרכנט, הסתמנה ירידה בקהילת קובה. במרביתן של המאה התשע-עשרה היתה הקהילה היהודית בקובה הגדולה מבין קהילות היהודים ההרריים, הן מבחינת מספר תושביה והן כמרכז רוחני, ולא לשוא כונתה 'ירושלים דקאווקאז', או 'ירושלים הקטנה'. ואולם משלהי המאה ניכרת מגמה של ירידת ערכה היישובי והרוחני, ואילו קהילת דרכנט הולכת ונעשית ליישוב המרכזי של היהודים ההרריים. אך בצד התמורות, שחלו בקהילות ישראל בערים הוותיקות של הקאווקאז, התגבשו והלכו קהילות עירוניות שצמחו בערים החדשות של האיזור.

אחדים מן היישובים האזרחיים, שהתגבשו בקרבת המבצרים שנבנו על-ידי הרוסים במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, התפתחו במהירות, ועוד לפני מלחמת-העולם הראשונה זכו למעמד של עיר. כשבע לפחות מתוך ערים חדשות אלו ישבו, עד כמה שידוע, יהודים הרריים.

טמיר-חאן-שורה

הדרומית מבין הערים החדשות, שבהן היתה קהילה יהודית, היא העיר טמיר-חאן-שורה, משנת 1921 בוונאקסק, ונכללת היום ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. ראשיתה ביישוב האזרחי ליד מבצר, שהקימו הרוסים ב-1832 או 1834, במכתש המוקף בצפונה בגדה התלולה של הנהר שורה-אוזן (Shura-Ozen) והנהר אטלאן אוזן (Atlan-Ozen), הזורם בדורמו ובמזרחו. היישוב שכן בגובה של 475 מטר מעל פני הים, ותושביו הראשונים היו משפחות החיילים, שהוענקו להן חלקות-אדמה בקירבת המבצר. לקראת אמצע המאה גדל והלך היישוב האזרחי שבקירבת המבצר, וב-1850 כבר היו 'התושבים של [טמיר-חאן]-שורה... בעיקר אנשי צבא עם תוספת קטנה של סוחרים, וספקים רוסים וארמנים ומספר בעלי מלאכה יהודים.'⁵⁴² בשנות החמישים הורחב היישוב האזרחי,

541 ליטבק (1976, עמ' 9) המסתמך, כנראה, על עדותו של שלמיאב, טוען כי ערב יום-כיפור חש"ג (1973) שילמה כל משפחה יהודית עשר קופייקות לבית-הכנסת, והיה זה מעין מיפקד-אוכלוסין. על-פי תשלומים אלה התפקדו 4,470 משפחות. אם נניח שכל משפחה היתה בת 5 נפשות, הרי מדובר ביותר מ-22,000 יהודים. דומה כי יש להטיל ספק בדיוק הנתונים האלה מן הטעמים הבאים: (א) עניין התשלום והמיפקד לא התאשרו בשום עדות נוספת; (ב) ודאי היו משפחות שלא השתתפו באותו תשלום וצריך לדבר על אוכלוסיה של כשלושים אלף יהודים הרריים, היינו כשני-שלישים מתושבי העיר — רכז הנראה כמחזורי-סוד. בשנות השבעים אמד תנציג'סקי (1976, עמ' 19) את מספר תושבי דרכנט ב-60,000 נפש לערך וטען, כי היהודים ההרריים מהורם כחמישית עד רבע מכל אוכלוסיית העיר, אומדן הנראה סביר. העיתונות הסובייטית דיברה באותו זמן על כ-14 אלף יהודים וטאט'ים בדרכנט (דרכנט, 1973), היינו אומתנו של תנציג'סקי ונתונים אלה קרובים מאד.

542 מזכונותיו של א' זיסרמן, מצוטט על-פי קוובסקי 1894, עמ' 32.

שופצו תעלות-המים ויובשה הביצה שבקרבתו, שהיתה מקור למחלת הקדחת. השיפורים השפיעו על הרחבתו של היישוב האזרחי בטמיר-חאן-שורה. ב-1858 התגוררו בו 2,031 נפש, ביניהם 89 יהודים הרריים (45 זכרים ו-44 נקבות).⁵⁴³ רוב היהודים שישבו במקום היו פליטי-חרב של המרד הגדול. בשנת תרכ"ד (1864) נמצאו בה ירק ארבעים בתי אב ... וכלם מדלת העם, עניים ודלים יחד.⁵⁴⁴ הם התגוררו בכמה חצרות, שסביבן שלטה זוהמה, אך בבתים פנימה שמרו על ניקיון וסדר.⁵⁴⁵ היישוב היהודי בעיר היה יציב לערך ובשנת 1867 מנתה הקהילה, לפי צ'ארני, 35 משפחות של יהודים הרריים.⁵⁴⁶

ב-29 בנובמבר 1866 זכתה טמיר-חאן-שורה למעמד של עיר. ישבו בה 7,100 נפש, מהם 5,594 חושבי-קבע ו-1,506 חושבי-ארצי. הרכב האוכלוסיה היה הטרוגני מבחינה לאומית, כפי שמוכיחים הנתונים.

2.18 לוח

חלוקה לאומית של אוכלוסיית טמיר-חאן-שורה, 1866⁵⁴⁷

הלאום	מספר נפשות	אחוז
רוסים	3,536	63.2
מוסלמים	710	12.7
יהודים	406	7.3
פולנים	362	6.5
ארמנים	353	6.3
גרודים	190	3.4
גרמנים	37	0.6
סך הכל	5,594	100.0

נראה שההפרש במספר היהודים בין הלוח לבין נתוניו של צ'ארני מקורו בכך, שצ'ארני מתייחס ליהודים ההרריים בלבד, בעוד שבלוח כלולים גם היהודים הרוסיים. יהודי רוסיה באו לעיר ונרשמו כתושביה, אף שחלק מהם לא ישב בה ושיבת-קבע כלל ועיקר, בעוד היהודים ההרריים שנמנו עם תושביה התגוררו בה. ב-1886 מנתה הקהילה של היהודים ההרריים 64 משפחות, ובהן 334 נפש (164 זכרים ו-170 נקבות).⁵⁴⁸ ב-1892 פרצה בעיר מגפת חולרה, אך הפעם לא התפשטה המגפה כמו בשנים קודמות, משום שהן השלטונות והן הציבור נקטו צעדים מיוחדים לשיפור המצב הסניטארי. לשם כך הוקמו פלוגות מיוחדות, שבהן היו פעילים בעיקר בעלי-המלאכה היהודים.⁵⁴⁹

543 טמיר-חאן-שורה, 1858; קוזובסקי, 1894, עמ' 42.

544 צ'ארני, 1884, עמ' 4, 28; צ'ארני, 1864, גל' 13, עמ' 96.

545 גודוביץ', 1860. תאור של בתי היהודים בטמיר-חאן-שורה ראה צ'ארני, 1884, עמ' 11.

546 צ'ארני, 1870, עמ' 41. המשפחות מנו 170 נפש (90 זכרים ו-80 נקבות) ונוסף להן התגוררו במקום 120 יהודים מרוסיה (צ'ארני, 1884, עמ' 3).

547 קוזובסקי, 1894, עמ' 44-45; וודנוב, 1869, עמ' 73.

548 אניסימוב, 1888, לח.

549 קוזובסקי, 1894, עמ' 46.

בשנות השמונים ובראשית שנות התשעים נמשכה ההגירה של יהודים אשכנזיים והרריים לעיר, וכ- 1894 מנה בה היישוב היהודי 1,337 נפש.⁵⁵⁰ אך במחצית השנייה של שנות התשעים גברו ההגבלות על היהודים הרוסיים לשבת בעיר, והיישוב היהודי פחת והלך. לפי מיפקד 1897 מנה 1,199 נפש בלבד, שהיוו כ-13% מן התושבים.⁵⁵¹

על אף ההגבלות, משכה טמיר-חאן-שורה אליה יהודים. כ-1898 היו בקהילה 1,779 נפש, שהיוו 28.2% מן האוכלוסיה האזרחית.⁵⁵² בסוף המאה גדל מספר תושבי העיר אבל אחוז היהודים בה ירד, כפי שמלמדים הנתונים מ-1904, שעל-פיהם ישבו בעיר 1,348 יהודים הרריים ואשכנזיים (749 זכרים ו-599 נקבות) כתושבי-קבע ו-771 כתושבי-ארעי. האוכלוסיה היהודית של טמיר-חאן-שורה הייתה 22.5% מתושבי העיר,⁵⁵³ אך לנוכח הגישות והגירושים של היהודים הרוסיים פחת בטמיר-חאן-שורה מספרם וגדל מספר היהודים הרריים. כ-1912 מנתה האוכלוסיה היהודית בעיר 1,930 נפש, ובתוכה 1,206 יהודים הרריים.⁵⁵⁴

בעיר התקיימו, כנראה, שתי קהילות: האחת של היהודים הרריים והאחרת של יהודי רוסיה, אך לשתי הקהילות היה בית-קברות משותף. כתוצאה ממאורעות מלחמת-האזרחים גדל מעט היישוב היהודי בעיר, כפי שהדבר משתקף מנתוני המיפקד ב-1926. על-פי מיפקד זה, מנה היישוב היהודי בכוּינאקסק (טמיר-חאן-שורה לשעבר) 1,471 נפש, שהיוו 13.5% מתושבי העיר, מתוכן 980 יהודים הרריים (448 זכרים ו-532 נקבות) ו-491 יהודים רוסיים.⁵⁵⁵ למן שנות העשרים לא גדל היישוב של היהודים ההרריים בכוּינאקסק, ובסוף שנות החמישים ישבו בה 800-900 יהודים הרריים בצד יהודי רוסיה.⁵⁵⁶

פטרובסק

במרחק 56 ק"מ מזרחית-צפונית מטמיר-חאן-שורה שכנה העיר פטרובסק, או פורט פטרובסק, הנקראת כיום מאחאץ-קאלה ומשמשת בירת הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. ראשי-העיר במבצר בורנאיה, שכנה הצבא הרוסי בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה בסמוך לכפר טארקי. אחד מתפקידי החשובים של המבצר היה להגן על האוניות, שפרקו את מטענן במקום שההר מתקרב מאוד לחוף הים. אולם בעקבות התקפותיהם של המורדים ב-1831, בראשותו של גאזי מוחמד, נוכח הפיקוד לדעת, כי המבצר השוכן כ-7.5 ק"מ מחוף הים אינו מסוגל להגן כיעילות על החוף. לפיכך הוקם מבצר חדש בשם ניוזובויה (Nizovoe), ששכן במרחק שלוש ק"מ לערך מחוף הים, אך גם מבצר זה לא סיפק את הצרכים, ולכן נבנה ב-1844 מבצר על גבעה הסמוכה לחוף. התושבים האזרחיים, שישבו בסביבות המבצר בורנאיה, עברו עם הצבא למבצרו החדש. מבצר זה

550 קוּבוּסקי, 1895, לוח כ4.

551 יבר. אנציק., 1913, כרך 14, עמ' 798.

552 אפאנאסייב, 1899, עמ' 59.

553 קוּבוּסקי, 1904, עמ' 87.

554 סטאטיסטיקה, 1912, עמ' 146-147; ל-ס, 1916; שפירא (כ"י), עמ' 5) נוקט מספר 2,100 של יהודים הרריים

בטמיר-חאן-שורה ב-1916.

555 מיפקד, דאגסטאן, 1926, עמ' 125.

556 רבינוביץ, 1961. לפי נתונים רשמיים של מיפקד האוכלוסין מ-1959, ישבו בעיר 100 יהודים הרריים בלבד, שהוגדרו במקור זה כטאטים (מאגומדוב, 1966, עמ' 88).

נבנה במקום שנקרא אנדז'י-ארקה (Andzhi-Arka), שלפי המסורת חנה שם פטר הגדול כמסעו לקאווקאז ב-1722, ולכן כונה פטרוסק. תפקידי המבצר נשתלבו בשירותי נמל, ולכן מראשית הקמתו התפתח לידו המסחר, שבו נטלו חלק ארמנים, רוסים ויהודים אירופיים. כדי לפתח את המקום כמרכז מסחרי של מחוז דאגסטאן, הוחלט לארגן בו ירידים, אבל הללו לא עלו יפה משום שהסוחרים מבין היהודים ההרריים בטארקי החרימו אותם. בראשית שנות החמישים של המאה התשע-עשרה התיישבו מסביב למבצר כמה משפחות של יהודים הרריים, שכנו שם שכונה מיוחדת. בשנת 1857 הוענק ליישוב מעמד של עיר, ובסוף שנות השישים מנתה אוכלוסייתה 2,203 נפש.⁵⁵⁷ בתיאור של העיר ב-1860 נאמר: 'בעלי-המלאכה והאומנים, בעיקר מקרב היהודים, מנהלים היטב את עסקיהם'.⁵⁵⁸ בשנת 1880 מנתה קהילת היהודים ההרריים בעיר 93 נפש (59 זכרים ו-34 נקבות), וב-1886 נמנו בה 123 איש (15 משפחות).⁵⁵⁹ בראש קהילת היהודים ההרריים בפטרוסק עמד החכם בנימין בר רבי.⁵⁶⁰ משלהי המאה הלך וגדל היישוב היהודי בעיר, בעיקר לאחר שהסתיימה בניית מסילת הברזל רוטוב-באקו. אולם במחצית השנייה של העשור הראשון של המאה העשרים נקט השלטון יד קשה לגבי זכות-ישיבתם של יהודים רוסיים בעיר, וכתוצאה מכך פחת בה היישוב היהודי, כפי שמלמד הלוח.

2.19

יהודים (הרריים ואשכנזיים) בפטרובסק⁵⁶¹

שנה	1890	1894	1897	1904	1912
מספר	174	436	563	911	453

במלחמת-העולם הראשונה גדל מספר היהודים האשכנזיים בעיר, בעיקר של פליטים מ'תחום המושב', וההגירה הוצאה בימי הפוגרומים ומלחמת-האזרחים. באותן השנים באו והתיישבו בעיר גם יהודים הרריים מן הכפרים. בין 1904 לסוף 1926 גדל היישוב היהודי בעיר פי 3.8, כפי שמשתקף הלוח.

557 העיתון 'קאווקאז', 1856, גל' 72, 73; וודנוב, 1869, עמ' 4; אנציק. היסט., 1961, כרך 9, עמ' 195 ר-196.

558 מובא על-פי ציטוט של קאזלאיב, 1967, עמ' 13.

559 זיידליץ, 1880; אניסימוב, 1888, לח.

560 גדוביץ', 1863.

561 סקר דאגסטאן, 1894, עמ' 210; קוובסקי, 1895, לוח 34; יבר. אנציק., 1913, כרך 12, עמ' 478. פון-דר-חובן

נקט בשנת 1900 את המספר 230 יהודים הרריים בפטרובסק. קוובסקי, 1904, עמ' 87; לי-ס, 1916. לגבי שנת

1916 נוקט שפירא (כ"י, עמ' 5) את המספר 3,750 יהודים הרריים בעיר פטרובסק, אך מספר זה נראה ככלתי-סביר

ואפשר שהוא מתייחס לא רק לעיר אלא לנפה כולה.

לוח 2.20

ההרכב הלאומי של חושבי מאחאץ-קאלה (פטרובסק), 1926⁵⁶²

הלאום	מספר	אחוז
רוסים	16,086	50.7
קומיקים	2,446	7.7
יהודים הריים	2,050	6.5
יהודים רוסיים	1,431	4.5
פרסים	1,593	5.0
לוגינים	792	2.5
ארמנים	762	2.4
אזרבייג'אים	709	2.2
אוקראינים	572	1.8
אבארים	556	1.8
אחרים	4,705	14.9
סך הכל	31,702	100.0

הנתונים מורים, שכבר בסוף 1926 היתה מאחאץ-קאלה (פטרובסק) מבחינת הרכב אוכלוסייתה עיר רוסי, והיהודים (ההריים והאשכנזיים) היוו כה את הלאום השני בגודלו (11%). בשלושים-ושתיים השנים בין המיפקדים של דצמבר 1926 לינואר 1959 גדל מספר חושבי העיר פי 3.6 לערך, ואילו חלקם של היהודים בכלל האוכלוסיה קטן. ב-1959 ישבו בעיר 2,962 יהודים רוסיים, שהיוו 2.3% מכל חושביה, ו-1,897 יהודים הריים (1.6%).⁵⁶³ האומדן של 5,000-6,000 יהודים נראה אפוא סביר לגבי שנות השבעים.

גרזוני

כמאה וחמישה ק"מ מערבי-צפונית מאחאץ-קאלה (פטרובסק לשעבר) שוכנת העיר גרזוני, היום בירת הרפובליקה האוטונומית הצ'צ'נו-אינגושיית, ואחד המרכזים להפקת נפט. ראשיתה של העיר במבצר, שהוקם ב-1818 כחלק מן הקו המבצר הסונדז'ני (Sundzenskaia liniia). ראשוני היהודים היו מפליטי הכפר אנדרי. הללו התיישבו ליד המבצר בשנות השלושים, לאחר שלא עלה בידיהם להשתקע בכפר סטאר-יורט.⁵⁶⁴ בשנת 1867 מנתה הקהילה היהודית של גרזוני 932 נפש (453 זכרים ו-479 נקבות).⁵⁶⁵ ב-1869 הוענק ליישוב מעמד של עיר והדבר גרם, כנראה, להגירה גדולה יחסית של יהודים אליה. ב-1874 ישבו בה, לפי נתונים רשמיים, 1,259 יהודים (666 זכרים ו-

562 מיפקד-אמולסין, 1926, עמ' 363. ערב המיפקד אמר סאמורסקי (1925, עמ' 32) את האוכלוסיה היהודית ב-11.9% מכלל חושבי העיר, השווה גם ס'י. 1926.

563 קאזלאיב, 1967, עמ' 98. במקור זה מכונים היהודים הריים במיפקד 1926 ו-1959 טאטים. המספר של כ-10 אלפים יהודים בעיר שנוקט פצ'ירסקי (עמ' 21), נראה מוגזם.

564 עיין לעיל, עמ' 185.

565 יבר. אנציק., 1913, כרך 6, עמ' 698; צ'ארני (1870, עמ' 43) מרוח על 197 משפחות יהודיות במבצר גרזוני.

593 נקבות) ביישוב של 8,452 נפש.⁵⁶⁶ אך רוב היהודים שכאו לעיר לא מצאו בה את פרנסתם, או שלא הורשו על-ידי האדמיניסטרציה המקומית להתיישב בה ושיבת-קבע, והיישוב היהודי בה פחת במהירות. בינואר 1877 מנתה האוכלוסיה היהודית בגרוזני 576 נפש בלבד (308 זכרים ו-268 נקבות). בשנת 1893 נתגלו בסביבות גרוזני בארות-נפט, שהאיצו את התפתחותה, וגם יהודים מרוסיה החלו לבוא אליה. ב-1897 ישבו בעיר 1,711 יהודים (אשכנזיים והרריים), שהיוו 11% מתושביה.⁵⁶⁷ בסוף המאה נאמד היישוב היהודי בגרוזני ב-2,300 נפש בקירוב, וב-1912 — 3,184 נפש. היהודים ההרריים התגוררו בשכונה משלהם.⁵⁶⁸

כימי מלחמת-האזרחים נהרסה כליל השכונה היהודית, ואף-על-פי-כן נהרו לעיר יהודים הרריים מכפרי הסביבה. ב-1921 נאמדה האוכלוסיה של היהודים ההרריים בגרוזני ב-4,000 נפש בקירוב.⁵⁶⁹ עם התבססות השלטון הסובייטי עזבו, כנראה, את העיר חלק מן היהודים ההרריים, שהיו פליטים, ועברו למקומות-ישוב אחרים.

למרות הגידול הכללי של אוכלוסיית העיר כשנות העשרים, נראה שפחתה בה האוכלוסיה היהודית, כפי שמלמדים הנתונים בלוח 2.21.

לוח 2.21

ההרכב הלאומי של תושבי גרוזני, 1926⁵⁷⁰

הלאום	מספר	אחוז
רוסים	68,152	70.2
אוקראינים	7,796	8.0
ארמנים	5,846	6.0
טאטארים (אורביג'אנים)	3,108	3.2
יהודים	2,787	2.9
הרריים	1,475	(1.5%)
אירופיים	1,312	(1.4%)
צ'צ'נים	1,931	2.0
ביילורוסים	1,897	2.0
פולנים	726	0.7
גרזים	714	0.7
פרסים	536	0.6
אחרים	3,594	3.7
סך הכל	97,087	100.0

566 זידליץ, 1878, לוח II.

567 בלאגובשצ'נסקי, 1878, עמ' 88-89; יבר. אנציק., 1913, כרך 6, עמ' 798.

568 פח' דר-חובן, 1900. באיה (1902, עמ' 6), שביקר בעיר כראשית המאה העשרים, אמד את אוכלוסייתה היהודית כ-2,000 נפש לערך, ובתוכה כ-1,500 יהודים אירופיים. ל-ס, 1916. א.ב. (אחדות, 1912, גל' 43-44, עמ' 20) אמד את אוכלוסיית היהודים ההרריים בגרוזני במעל 250 משפחות, שהן 1,300-1,400 נפש.

569 וולקובה, 1966, עמ' 17; ההיעצות ראשונה של עסקני תרבות, 1921. מספר זה מזכיר גם לייבוכיץ', 1926; 1928; עמ' 7.

570 מיפקד-אוכלוסין, 1926, 104-105 וכן גחלוב, 1929, עמ' 178. מקור אחר, המתייחס לאוהו מיפקד, מביא נתונים

מרבית היהודים ההרריים בגרוזני התגוררו כתנאים קשים ביותר:

הביקורת הן בנות אחד ולכל היותר שני חדרונים שגודלם 3-4 ארשין והרצפה היא מחמר ובהן מצטופפים שמונה, עשרה ולעתים שנים-עשר נפשות. הרהוט היחיד בבית היא מחצלת ובמקרה הטוב דרגשי שינה המשמשים במקום שולחן, כסאות ושאר אבזרי הבית.⁵⁷¹

אך למרות תנאים אלה גדל ישובם של היהודים ההרריים בעיר גרוזני, ובראשית שנות השלושים הוא מנה כ-3,000 נפש. היהודים ההרריים התגוררו בשכונה מיוחדת (Slobodka) בעיר:

השכונה היא בלא חשמל, ואין בה מערכת אספקת-מים... התושבים נאלצים אפוא [פורסם בכתב-עת סובייטין], להשתמש במים מזוהמים של הנחל סונוזה (Sunzha)... בשכונה היהודית אין אף חנות, אף דוכן... ולשם קניית לחם או קופסת-גפרורים יש לרוץ למרכז העיר. תנאי המגורים בשכונה היהודית אימים. הכתים הזעירים שקעו עד חציים באדמה, ומחויקים מעמד בקושי.⁵⁷²

בעיר ישבו זה לצד זה יהודים הרריים ויהודים אשכנזיים, אך תנאי-מגוריהם היו שונים. בעוד היהודים האשכנזיים התגוררו בחלקים היותר חדשים של העיר, המשיכו היהודים ההרריים, לפחות עד ראשית שנות השלושים, לשבת בשכונתם, שהיתה אחד החלקים המזוהמים ביותר של גרוזני. ההגירה של יהודים אשכנזיים והרריים לגרוזני נמשכה, כנראה, גם בחמישים השנים האחרונות. ואולם משהתקרבה החזית בימי מלחמת-העולם השנייה עזבו חלק מן היהודים את העיר, ולא ברור אם שבו אליה וכמה. מכל מקום, היום קיימים בגרוזני ישוב של יהודים הרריים ואשכנזיים, שנאמד בראשית שנות השישים בשנים-עשר אלף נפש לערך,⁵⁷³ אך מספר זה נראה מוגזם, וראוי לקבל את האומדן מראשית שנות השבעים שלפיו היו ששת אלפים יהודים בגרוזני,⁵⁷⁴ רובם, כנראה, יהודים אשכנזיים.

נאלצ'יק

כמאה עשרים ק"מ מערבית לגרוזני שוכנת העיר נאלצ'יק, המשמשת היום בירתה של הרפובליקה האוטונומית הקאבארדינו-באלקאריית. בשנת 1818 הקימו הרוסים מבצר למרגלות הרכסים של שלשלת הרי הקאוקאז הגדול, בגדה השמאלית של הנהר נאלצ'יק. בימי המרד הגדול התיישבו ליד המבצר גם אזרחים. יהודי נאלצ'יק ישבו קודם-לכן חלקם במבצר אנדרייבסקויה (Andreevskoe) וחלקם במבצר וניזאפנאיה. 'זמן המרד של קאזי-מולא [גאזי מוחמד]... נאלצו לנטוש את מקומות מושבם, וזמן רב היטלטלו בקאבארדה עד שלבסוף, ב-1847 לערך, עלה בידיהם להחליף את חיי הנדודים ליישיבת-קבע. הם בחרו למקום מושבם את חוף הנהר נאלצ'יק, במרחק לא רב מן המבצר כעל השם הזהה'.⁵⁷⁵

קצת אחרים על החלוקה הלאומית של תושבי העיר, ולפיו נמצאו בה רק 1.264 יהודים אירופיים. השווה מיפקד, צפון-קאוקאז, 1926, עמ' 440.

571 לייבוביץ', 1928, עמ' 7.

572 מ.ס., 1931; שאלוב, 1931.

573 גרזני, 1963.

574 חנצ'ינסקי, 1976, עמ' 21.

575 דובליר, 1871, גל' 4, עמ' 115.

בשנת 1867 ישבו בקירבת המבצר 74 משפחות של יהודים הרריים.⁵⁷⁶ לאחר דיכוי המרד אבד למבצר ערכו האסטרטגי, והיישוב הוכרז ב-1871 ליישוב חופשי (Sloboda), שבו שכנה האדמיניסטרציה האזרחית והצבאית של נפת פיאטיגורסק.⁵⁷⁷ היישוב היהודי בנאלצ'יק דמה בכול לכפר קוזאקים, כפי שעולה מתיאור משנת 1871:

גדר קלועה מסביב כל היישוב, הרחובות מכוסים בימים חריבים כשככה של אבק, המתאבך עם כל רוח קלה. כימי הגשמים הופכים הרחובות לטובעניים וקשים למעבר. אך [להבדיל מכפרי הקוזאקים] שוכן כאן במקום הכולט ביותר בית-הכנסת ולא כנסייה נוצרית. חוץ מזה נבדל היישוב [היהודי] מן הכפר הקוזאקי בכך, שבמקום שני שערים בקצה הרחוב, כפי שהדבר קיים על-פי רוב בכפרי הקוזאקים, נמצאים כאן ארבעה שערים... הרחובות הצרים והרחוקים זהים ביישוב היהודי לכל היישובים האסיאניים... כל הבתים סדורים בשורה ישרה וצמודים זה לזה. לפני כל בית נמצא מטע קטן. החצרות מגודרות בגדר קלועה, ובהן על-פירוב מיבנה כלשהו הרומה למחסן. מבחוץ מסידים הבתים...⁵⁷⁸

ביישוב או שכונה יהודית, שנמצאה במרחק של כקילומטר מן היישוב הכללי,⁵⁷⁹ התגוררו יהודים הרריים בלבד, והיא כונתה 'היישוב היהודי' (Evreiskaia Kolonka).⁵⁸⁰ מן הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה ניכרה בה מגמה של גידול, כפי שמלמדים הנתונים.

2.22 לוח

האוכלוסיה היהודית בנאלצ'יק, 1874-1926⁵⁸¹

שנה	1874	1877	1880	1897	1926
מספר	599	584	599	1,040	1,783

כמשך כחמישים שנה גדל אפוא היישוב היהודי בנאלצ'יק כמעט פי שלושה. בעיר התגוררו זה בצד זה יהודים אשכנזיים והרריים, כשהאחרונים הם רוב כולט. ב-1886 ישבו בנאלצ'יק 335 יהודים הרריים (150 זכרים ו-185 נקבות). בראשית המאה העשרים נאמד מספרם ב-700 נפש ובשנים 1916-1917 התגוררו בעיר 190 משפחות של יהודים הרריים,⁵⁸² שהן 950-1,050 נפש. ב-1926 מנה בה היישוב של יהודים הרריים 1,458 נפש (710 זכרים ו-748 נקבות). כאמצע שנות העשרים היו אפוא היהודים ההרריים כ-82% מכל יהודי העיר ו-11.3% מכלל תושביה.⁵⁸³ למרות גידול

576 יבר. אנציק., 1913, כרך 11, עמ' 511; צ'ארני, 1870, עמ' 43.

577 אנציק. היסט., 1961, כרך 9, עמ' 883.

578 דובליר, 1871, גל' 4, עמ' 115.

579 מילר, 1884, עמ' 543.

580 זיידליץ, 1880.

581 זיידליץ, 1878, לוח II; בלאגובצ'נסקי, 1878, עמ' 104; זיידליץ, 1880; יבר. אנציק., 1913, כרך 11, עמ' 511;

מיפקד, צפון קאוקאז, 1926, עמ' 412.

582 אניסימוב, 1888, לוח; אייונסטארט, 1902; שפירא, כ"י, עמ' 26.

583 מיפקד, צפון קאוקאז, 1926, עמ' 412. גחולוב (1929), עמ' 177. נוקט לגבי מיפקד של 1926 את המספר של

האוכלוסיה היהודית, לא גדל שטחה של השכונה היהודית, ופניה השתנו מעט מאוד. באמצע שנות העשרים לא היו הרחובות בה סלולים ומארים, אך בייחוד סבלה האוכלוסיה מהעדר מים טהורים. תושבי השכונה נאלצו לשחות מים מזוהמים שירדו מן ההרים, ששימשו קודם שהגיעו לשכונה להנעת הטורבינות של תחנת-חשמל ולניקי העורות על-ידי הבורסקאים. אין תימה, כי במשך שמונה חודשים לערך (מ' במאי עד 18 בדצמבר 1926) נרשמו בשכונה 1,778 מקרים של מחלות, שנגרמו בעיקר משתיית המים.⁵⁸⁴ רוב הבתים בשכונה היו בניי חמר, וכחצר אחת הצטופפו שלוש-ארבע משפחות, שהכינו בה את מזונם. התזונה הירודה והתנאים הסאניטאריים הקשים גרמו לתמותה גבוהה, בייחוד של תינוקות וילדים. 331 נשים יהודיות, שהיו נשואות או אלמנות בשנות העשרים ילדו 1,586 ילדים, משמע 4.8 ילדים בממוצע לאישה. אך יותר מ-21% (340) של הילדים מתו בשנת-חייהם הראשונה, ו-25.5% (404) מתו בגיל שנה אחת ועד 14%. 10% (160) נפטרו בגיל 15-30. רק 43.5% מ-1,586 הנוולדים עברו אפוא את גיל השלשים לחייהם.⁵⁸⁵ יוצא אפוא, שגידול היישוב היהודי בנאלצ'יק בשנות השלושים נבע לא מן הריבוי הטבעי אלא קרוב לוודאי מהגירה אליה, בעיקר מן הכפרים. והנה אף-על-פי שהאוכלוסיה היהודית גדלה, לא השתנתה בהרבה השכונה גם ערב מלחמת-העולם השנייה, כפי שניתן להסיק מן התיאור משנת 1939:

ירק וגנים אינם חסרים כאן... פה ושם רועה עז או כבשה ברחוב המכוסה בירק. ילדים ערומים-למחצה משחקים ליד הדלתות והשערים הפתוחים של הבתים... פעם לא התגורר כאן זר, אך עתה פוגשים כאן גם רוסים, גם אוקראינים, גם גרמנים וגם קאבארדינים.⁵⁸⁶

בשנות השלושים ניכרה גם מגמה של יציאת יהודים להתגורר בשכונות אחרות של העיר, אבל משנכנסו הגרמנים לנאלצ'יק הם העדיפו להצטופף בקרב עדתם וחזרו לגור בשכונתם. בימי המלחמה גדל היישוב של היהודים ההרריים בעיר, שכן יהודים מכפרי הסביבה נמלטו אליה, ואוכלוסייתה היהודית כמעט לא נפגעה בשואה. לאחר המלחמה נמשכה הגירת היהודים ההרריים לנאלצ'יק, והיום מהווה עיר זו אחד הריכוזים העיקריים של היהודים ההרריים. יש שאמדו את אוכלוסיית היהודים ההרריים בה ככעשרת אלפים נפש,⁵⁸⁷ אך נראה שמספר זה מוגזם ביותר, וראוי לקבל את אומדנו של רב המקום, אשר העריך בסוף שנות החמישים את ישוב היהודים ההרריים בנאלצ'יק וסביבותיה כחמשת אלפים נפש לערך, ולפי אומדן אחר מנה היישוב היהודי בעיר (אשכנזים והרריים) כראשית שנות השבעים כששת אלפים נפש.⁵⁸⁸ רוב היהודים ההרריים התגוררו בשכונה היהודית, שאותה תיארו בסוף שנות החמישים ג' פצ'רסקי וח' פוגורלסקי כלהלן:

שכונת היהודים ההרריים נמצאת משמאלה של תחנת-הרכבת, ומשתרעת על שטח של 4-5 הקטארים... הרחוב הראשי בשכונה הוא הרחוב האוסטיני, שבחלקו מרוצף אבן עגולה. הסימטאות החוצות את הרחוב אינן מרוצפות, והקרע איננה מיושרת... בשכונה כ-950

1,413 יהודים החיים בנאלצ'יק. מקור אחר מציין, כי בעיר ישנו 1,887 יהודים הרריים, כ-326 משפחות (י. ר. פ., 1927).

584 ריבס, 1927.

585 שמוקלר, 1931.

586 בלושטיין, 1939.

587 נאלצ'יק, 1963; ולמאנובסקי, 1963.

588 חנצ'ינסקי, 1976, עמ' 20; ליטבק, 1972, עמ' 9.

חצרות, שכמאה מהן מסודרות למדי. מצויים בהן גנים בגודל של 3-4 סוטקות [סוטקה – 10 דונאם], ובהם מגדלים תירס, מלונים, מלפפונים ושאר ירקות. שאר הכתים קטנים, בני שני חדרים ומטבח. שטחו של כל חדר 14-16 מטר רבוע. הכתים הועירים בנויים חמר מהודק. הכתים הטובים יותר בנויים על יסודות מלבנים או מעץ... הגדר עשויה גם היא מחמר מהודק, וככתים המסודרים יתר הגדרות הן עם עיטורים, שבהם כולטת האורנאמנטיקה הקאבארדינית.⁵⁸⁹

מוזדוק

כ־65 ק"מ צפונית-מזרחית מנאלצ'יק, בגובה של כ־470 מטר מעל פני הים, נוסד ב־1763 כפר ספר רוסי בשם מוזדוק. במקום הושבו משפחות של קוזאקים, וב־1784 הוענק לו מעמד של עיר.⁵⁹⁰ ב־1877 ישבו בו (ללא צבא) כ־10,500 תושבים. כאותו זמן התגוררו בעיר גם 44 יהודים (32 זכרים ו־12 נקבות), והיה בה בית־כנסת בנוי עץ.⁵⁹¹ הקהילה היהודית המשיכה להיות קטנה עד מלחמת־האזרחים, כאשר נמלטו ובאו אליה פליטים רבים מן היהודים ההרריים, ועל־פי המיפקד ב־1926 ישבו בה 726 יהודים; 423 יהודים רוסיים ו־303 הרריים (144 זכרים ו־159 נקבות).⁵⁹² במחצית השנייה של שנות העשרים, ובראשית שנות השלושים, עזב חלק מן היהודים ההרריים את העיר ועבר להתיישבות החקלאית. אך בעת ובעונה אחת גדל בה, כנראה, היישוב של היהודים האשכנזיים. לאחר שהעיר נכבשה על ידי הגרמנים נרצחו בה היהודים האשכנזיים וההרריים כאחד, והיום אין עוד כמעט יהודים בעיר זו.

פיאטיגורסק

מלחמת־האזרחים, שבעטיה עזבו או גורשו יהודים הרריים רבים מכפרי־מגוריהם, גרמה לצמיחת ישוביהם בערים שקודם־לכן לא ישבו שם יהודים הרריים. אחת הערים מסוג זה היא פיאטיגורסק, השוכנת במרכזו של המישור של סטאברופול. עד מלחמת־העולם הראשונה לא ישבו בה יהודים הרריים, אף כי בראשית 1877 מנה בה היישוב היהודי 469 נפש מתוך 12,836 תושבי העיר. במלחמת־האזרחים באו לעיר יהודים הרריים, ובאמצע שנות העשרים מנה בה היישוב היהודי (רוסיים והרריים) כאלף חמש מאות נפש. כימי השואה הרשמדו כאן היהודים ההרריים, שלא הצליחו להימלט, יחד עם אחיהם הרוסים. לאחר המלחמה חזרו והתיישבו כמה משפחות של יהודים הרריים. בפיאטיגורסק קיימת היום קהילה זעירה של יהודים הרריים.⁵⁹³

589 פצ'רסקי, כ"י, עמ' 22.

590 בלאגובשצ'נסקי, 1878, עמ' 81; גארדאנוב, 1960.

591 בלאגובשצ'נסקי, 1878, עמ' 83.

592 מיפקד, צפון קאווקאז, 1926, עמ' 300.

593 בלאגובשצ'נסקי, 1878; פיאטיגורסק, 1923; לייבוז'יץ, 1926; עדותו של איסאקוב, 1977, עמ' 1.

סטאברופול

עיר נוספת, שבה התיישבו יהודים הרריים בעקבות מלחמת-האזרחים, היא סטאברופול. היישוב התפתח ממבצר רוסי, שנוסד ב-1777 כחלק מן הקו המבוצר של אזור-מוזדוק, וקיבל ב-1785 מעמד של עיר. עד מלחמת-העולם הראשונה לא ישבו בו, למיטב ידיעתנו, יהודים הרריים, אף שהיתה קיימת אוכלוסיה זעירה של יהודים רוסיים. בימי המלחמה, המהפכות ומלחמת-האזרחים גדלה האוכלוסיה היהודית בעיר, ובאמצע שנות העשרים מנתה כ-3,500 נפש, בכללם כ-300 יהודים הרריים.⁵⁹⁴ רוב היהודים ההרריים עזבו את העיר בין שתי מלחמות-העולם, והיום לא נותרו בה עוד, כנראה, יהודים הרריים.

בשבע הקהילות היהודיות בערים החדשות ישבו ב-1886 כ-800 נפש של יהודים הרריים, וב-1897 מנה בהן היישוב היהודי (של ההרריים והאשכנזיים) יותר מ-4,500 נפש. היהודים ההרריים התגוררו בערים אלו, שלא כמרבית הקהילות הוותיקות, בצד קהילות גדולות של יהודים אשכנזיים. זאת ועוד, בכל הערים האלו היו הרוסים בני הלאום הגדול ביותר ביישוב, ומטבע הדברים היתה הלשון הרוסית בהן מראשית היווסדן 'לינגווה פראנקה'. ערים אלו התגבשו מראשיתן כמרכזים של האדמיניסטרציה הרוסית, וממילא עמדו השירות והמלאכה במוקד פעילותן הכלכלית. גורמים אלה טבעו את חותמם גם על אופי קהילות היהודים ההרריים בערים החדשות, שנבדל מזה שבערים הוותיקות, ולא כל שכן מזה שביישובים הכפריים. יהודים הרריים התיישבו גם בערים, שהוקמו באזורי-מגוריהם לאחר מלחמת-העולם השנייה, ובתוכן איזברכאש וכספייסק.

ב-1938 יסד השלטון הסובייטי בדאגסטאן ישוב עירוני בשם איזברכאש (Izberbash). ב-1949 זכה היישוב למעמד של עיר, ובה ישבו על-פי מפקד האוכלוסין ב-1959 100 יהודים הרריים, שהיוו 0.9% מתושביה. לאחר מלחמת-העולם השנייה זכה למעמד של עיר היישוב כספייסק (Kaspiisk), שבה היוו היהודים ההרריים, על-פי מפקד 1959, 0.1% מתושביה.⁵⁹⁵ משפחות אחדות של יהודים הרריים מתגוררות גם ברחבי ברית-המועצות שמחוץ לקאווקאז המזרחי. היישוב של היהודים ההרריים הוא עתה אפוא ישוב עירוני בעיקרו, המרוכז מצד אחד במספר מצומצם של ערים, אך מצד אחר מפוזר מבחינה גיאוגראפית. רוב-רובם של היהודים ההרריים מתגוררים בכמה ערים, אך קיימות גם משפחות של בני העדה, המתגוררות בערים רבות לאורכה ולרוחבה של ברית-המועצות. ההמשכיות ההיסטורית של חייהם נמשכת בעיקרה באותם ריכודים, בעוד המשפחות המעטות המתגוררות בערים שונות של ברית-המועצות נמצאות בתהליך מתקדם של טמיעה באוכלוסיה הסובבת. יציאתם של היהודים ההרריים מאזורי-מגוריהם ההיסטוריים, יציאה הנמשכת בהתמדה, היא אפוא בעלת השלכות רבות-משמעות על המשך קיומם הקיבוצי כעדה וגם על קשריהם עם העם היהודי.

594 מ.ר. 1926.

595 מאגומדוב, 1966, עמ' 88; סרגייבה, 1967, עמ' 216-219.

פרק שלישי

חיי הכלכלה

מלחמת-האזרחים והקמת השלטון הסובייטי בקאווקאז בראשית שנות העשרים מחלקות את תולדות פעילותם הכלכלית של היהודים ההרריים לשתי תקופות. בתקופה הראשונה התנהלו חייהם המשקיים בסימן המשכיות של המסגרות והתעסוקה, כפי שהתגבשו עד לסיפוח האיזור לרוסיה. במלחמת-האזרחים נהרסה כמעט כליל התשתית הכלכלית הרעועה של היהודים ההרריים, ולאחריה נעשו ניסיונות מכוונים ל'הבראתם' הכלכלית.

א. מאה שנות המשטר הישן

במאה השנים מאז סופח האיזור לרוסיה ועד כינונו של השלטון הסובייטי, חלו תמורות בכלכלת הקאווקאז המזרחי. אמנם החקלאות נשארה כבעבר ענף-הכלכלה העיקרי, אך חלק התוצרת שנועד לשוקי רוסיה גדל והלך. במקום סחר-החליפין התפתח בהתמדה המסחר באמצעות כסף. מוצרים מן הקאווקאז חדרו והלכו לשוקי רוסיה, ובאיזור גדל הביקוש לתוצרת תעשייתית הן של מוצרי-צריכה והן של אמצעי-יצור. המלאכה הזעירה התרחבה והלכה וקיבלה בחלקה צביון של חרושת. תמורות אלו טבעו את חותמן על היהודים יתור מאשר על עממים אחרים, משום שרוב-רובם ישבו ברצועת החוף ולמרגלות ההרים, שבהן הורגשה במיוחד השפעת המשק הרוסי. היהודים היו משולבים בכל ענפי המשק: בחקלאות, במסחר ובמלאכה, ונשאו על שכמם מעמסה כבדה של מיסוי ושירותים לשלטון ולאצילים המקומיים.

1. החקלאות

החקלאות היתה במאה התשע-עשרה אחד הענפים העיקריים של פרנסת היהודים ההרריים בכפרים ובערים. ברם, כל אימת שמדובר בחקלאות כמקור-פרנסה, ראוי להבחין בין עבודה לבין בעלות על קרקע.

עניין הבעלות על הקרקע היה סבוך ביותר והושפע במידה רבה מן החוק המנהגי (אדאט), שהיה שונה לעתים קרובות מיישוב ליישוב. אולם על דרך ההכללה ניתן לומר, כי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה היו נהוגות ארבע צורות עיקריות של בעלות קרקעית. (א) בעלות של ההקדש המוסלמי; (ב) בעלות של המדינה, משמע שטחים שהאוצר הרוסי ראה כשייכים לו; (ג) בעלות של הקהילה הכפרית; (ד) בעלות פרטית.¹ בשלוש הצורות הראשונות של בעלות לא היה ליהודים חלק ונחלה; אף היהודים, שישבו בכפרים המעורבים מבחינה לאומית, לא השתייכו לקהילה הכפרית

1 גאסאנוב, 1928.

וממילא לא נהנו מן האדמות שכבעלותה. גם כבעלות הפרטית על הקרקע, שרובה היתה בידי האצילים (מָקִים) ועברה בירושה מדור לדור לא היה ליהודים חלק. במידה שהיו קרקעות כבעלות יהודים, נקנו הללו או נרכשו בתוקף חזקה והשקעת עבודה בה עשרות שנים. לבעלות על הקרקעות לא היו על-פירוב שום רישומים, הגבולות בין החלקות לא היו תמיד ברורים, ועל כן שימשו לא אחת סלע-מחלוקת בין בעלים שונים כאותו כפר ובין כפרים שכנים. במשך הדורות נושלו, כנראה, יהודים רבים מקרקעות שנמצאו בחזקתם או כבעלותם, כפי שעשויה ללמד המסורת שנשמרה אצל קהילות אחדות. יוצאי קהילת גולגאטה העידו, כי ביושכם בכפר זה 'עסקו היהודים... בעבודת האדמה והיו עפ"י הרוב בעלי מקנה ת"מ [תחת ממשלת] מושלי פרס'.² יהודי אראג הטעימו, כי לאבותיהם 'היו ג"כ [גם כן] מעט קרקעות וזרעו טאבאק',³ ויהודי דז'ראך אמרו בשנת תרכ"ז (1867), כי 'יודעים [אנו] שאבותינו עסקו בעבודת האדמה'.⁴ בעת הכיבוש הרוסי של האיזור היו, קרוב לוודאי, כבעלות יהודית יותר קרקעות מאשר באמצע המאה התשע-עשרה. כימי המרד הגדול אבדו ליהודים חלק מן האדמות, שהיו ידועות כשייכות להם, כיוון שנחפסו על-ידי אחרים בעת גירוש היהודים או בריחתם ממקומות מושביהם. עם סיום המרד לא יכלו לרוב היהודים להוכיח את בעלותם על הקרקע, אך גם באותם המקרים המעטים שהיו בידיהם הוכחות ברורות על שייכותן של חלקות מסוימות להם, לא קל היה להשיב את הקרקע לבעליהן, כפי שמלמד המצב בדרכנט. עם סיום המרד (1859) הציגו כמה יהודים קבלות על 273 הקטאר אדמה השייכת להם, וביקשו מאת השלטון הרוסי שיחזיר להם אדמות אלו. ואמנם הרשויות הכירו כבעלותם על הקרקע, אך עד 1886 לפחות לא יכלו היהודים לעבד קרקעותיהם, שכן בעל האחוזה שגזל אותן מידיהם איים להרוג כל יהודי שינסה לעלות על האדמות. ואכן, אדמות אלו נשארו בלתי-מעובדות למרות קטטות מרובות.⁵ נראה כי מצב דומה היה גם בקובה, כפי שניתן ללמוד מדברי הבארוך ג' פון-דד-חובן המספר, שי'כמה יהודים מקובה פנו אלי' בכקשה להשיג בהשתדלות את הגדלת נחלותיהם, או ביתר דיוק את החזרת החלקות שהיו קודם-לכן בחזקתם'.⁶ (הדגשת המעתיק). גם הפקידים הרוסיים לא נמנעו מלנשל יהודים, כמו איכרים אחרים, מחלקותיהם. כך, למשל, נהג סגן-אלוף גירינקיא (Girinkia), שבפיקודו נמצאו בשנים 1862-1867 הכפרים כסביכות דז'ראך.⁷ הוא 'לקח בחזקה הקרקעות... מאיכר אחד הנכבד בהקהל, ר' שנדא ב"ר שמעון... אשר יש לו תעודה ע"ז [על זאת] מלבד אשר לכל ידוע שהקרקעות שלו הן' ומסר אותן 'לגוי'.⁸ ערב הריפורמה הקרקעית בקאווקאז היו אפוא חלקות מעטות ביותר כבעלות יהודית. מתוך שלושה-עשר כפרים, שעליהם מביא צ'ארני עדויות משנות השישים שהללו התפרנסו מחקלאות,⁹ היו רק בשני כפרים קרקעות כבעלות יהודים. ליהודי מאמראץ', שמנו 'מאה חתים של ישראל [בכפר], חמישים חתים מהם יש להם קרקעות...

2 צ'ארני, 1884, עמ' 119.

3 שם, עמ' 256.

4 שם, עמ' 276.

5 אניסימוב, 1888, עמ' 195-196.

6 פון-דד-חובן, בדרושצ'נוסט, 1900.

7 צ'ארני, 1884, עמ' 277-278.

8 שם, עמ' 278.

9 שמונה הקהילות הכפריות היהודיות, שעליהן מעיד צ'ארני כמפורש כי כבעלות חבריהן אין אדמות הן: מדז'ליס, גמייר, חלי-פנדז'יק (ניטויג), מאראגה, רוקאל, וארטאשן, דז'נגוטאי ואגלאבי (צ'ארני, 1884, עמ' 17, 66, 82, 88, 97, 322, 326, 327).

ולהנשארים אין להם אדמה כלל.¹⁰ בכפר חנצ'ל-קאלה מסרו ראשי הקהילה, כי יש לעשרה כתים קרקעות ולעשרים כתים לא יש קרקעות.¹¹ היהודים בכפרים התלוננו קשה, כי אין באפשרותם לעבוד בחקלאות מחמת העדר קרקעות. כך, למשל, טענו יהודי וארטאשן, כי אנחנו אינם עוסקים בעבודת האדמה אף גם חפצנו לעבוד אדמה מפני שלא יש אצלנו שום קרקעות.¹² יהודי מדו'ליס הטעימו, כי לא עוסקים אנחנו בעבודת האדמה אף כולנו יכולנו לעבוד את האדמה בשמחה יען כי אנחנו ב"ה כולנו יכולנו לעבוד את האדמה אבל לא יש לנו שום קרקעות.¹³ ואולם, ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה התנהלה בקאוקאז המזרחי ריפורמה חקלאית, שממנה נהנו לפחות במקצת גם יהודים.

עם שיחורור האיכרים בראשית שנות השישים, החלו השלטונות הרוסיים כדיונים נרחבים על ריפורמה גם בקאוקאז המזרחי. כאן הם נתקלו בכעיות שונות מאלו שברוסיה. הבעלות של בעלי האחוות לא היתה מעוגנת בחוק, והיו הבדלים רבים בין ישוב ליישוב. שלא כברוסיה, רוב האיכרים בקאוקאז המזרחי לא נחשבו לצמיתים, ולכן הבעיה המרכזית לא היתה ביטול הצמיתות אלא חלוקה מחדשת של הקרקע.

כתוצאה מן התנאים המיוחדים בקאוקאז המזרחי ומפעולתה המסורבלת של הביורוקראטיה הרוסית נמשכו הדיונים על עקרונות הריפורמה לפחות עד ראשית שנות השבעים, וגם הפעם לא היו אחידים ולא הקיפו את כל האיזור. הקו המנחה שנקבע בריפורמה זו היה, שבעלי האחוות מותרים לטובת האיכרים על 40%-50% מקרקעותיהם בלא כל תמורה, אך כפיצוי לכך מכיר השלטון הרוסי כבעלותם המוחלטת על הקרקעות הנותרות בידיהם. החלוקה של הקרקעות לאיכרים היתה אמורה להיעשות על-ידי השלטון, וזו נמשכה עשרות שנים, וכייושבים מסוימים אף לא נסתיימה עד המהפכה.¹⁴ על כל פנים, ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה עסק, בין השאר, השלטון הרוסי בקאוקאז גם בחלוקה מחדשת של הקרקעות. היה אפוא מקום לצפות, כי חלק ניכר מן היהודים שהתפרנסו על החקלאות, יזכו בריפורמה זו לבעלות על קרקע אילו באמת נהג השלטון לחלק להם אדמות בצורה דומה לתושבים שבתוכם הם יושבים, כפי שכתב העיתון 'קאוקאז' ב-1885.¹⁵ למעשה, היו ישובים שבהם הוצאו היהודים מבין הזכאים לקבלת קרקעות. כך, למשל, ברמה הקומיקית הוצאו מכלל הזכאים לקבלת קרקעות 299 משפחות של צ'צ'נים, שהתיישבו באיזור לאחר שנת 1859, וכן 142 משפחות של יהודים הררים, אף שנמנו עם התושבים הוותיקים.¹⁶ יש להניח, כי בהוצאת היהודים מכלל הזכאים לקבל קרקעות לא היתה הרמה הקומיקית מבחינה זו יוצאת-דופן. אף-על-פי האפליה שהיתה נהוגה כלפי היהודים בחלוקת קרקעות ביישובים לא מעטים, גדלה כמות הקרקע שכבעלות יהודית ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה. בשמונה הכפרים, שאותם ציין במפורש יהודה צ'ארני בשנות השישים כי כבעלות יהודיהם אין קרקעות,

10 שם, עמ' 311.

11 שם, עמ' 311. במקום אחר ציינו יהודי הכפר: 'קרקעות יש לנו מעט' (ראה שם, עמ' 333).

12 שם, עמ' 326.

13 שם, עמ' 349.

14 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 126-136. ב-1900 כתב פון-דר-יחובן, כי רק בחלק העשרים לערך של הטראנס-קאוקאז נקבעו התחומים של חלוקת הקרקעות.

15 מוכא על-פי אניסימוב, 1888, עמ' 197.

16 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 132. לפי מקור אחר, 'סירבו היהודים ההרריים של איזור טרק לקבל אדמה' (נארוודין, 1901, עמ' 166).

נמצאו ב־1886 בידי 95 משפחות יהודיות 277.1 הקטאר קרקע מעובדת.¹⁷ אין בידינו נתונים באיזו מידה גדלה הבעלות היהודית על קרקעות כתוצאה מן הריפורמה, ובאיזו מידה נרכשו האדמות בשנות השבעים והשמונים, אך דומה כי ניתן לומר בוודאות, כי באמצע שנות השמונים נמצאה כבעלות יהודית כמות רבה יותר של קרקע מזו שבסיום המרד הגדול בסוף שנות החמישים.

לפי נתוניו המדויקים למדי של אליהו אניסימוב משנת 1886, נמצאו כבעלותם של יהודים הריים 340 מטעים וכרמים,¹⁸ כ־1,813 הקטאר של אדמת אחו ויער, וכבעלותן של 349 משפחות יהודיות היו כ־2,586 הקטאר אדמה מעובדת. כבעלות האדמה המעובדת היו הבדלים משמעותיים בין העיר והכפר. כבעלותן של 43 משפחות יהודיות בערים נמצאו 36 הקטאר של אדמה מעובדת, משמע ממוצע כ־0.8 הקטאר למשפחה, בעוד 2,250 לערך הקטאר בכפרים השתייכו ל־306 משפחות יהודיות, בממוצע כ־7.4 הקטאר למשפחה.¹⁹ אולם במרבית הערים היה עיקר הפרנסה של החקלאים היהודים על המטעים והכרמים ולא על גדולי השדה. רוב החקלאים בערים השתייכו לשכבה האמידה של האוכלוסיה היהודית, אף היו שנחשבו לעשירים מופלגים,²⁰ בעוד יהודי הכפרים בעלי חלקות של קרקע מעובדת לא חרגו משכבת האיכרים העניים. לא כל בעלי האדמות המעובדות — ואפשר שמצב זה חל גם על המטעים והכרמים — עיבדו בעצמם את אדמותיהם. מבין 349 המשפחות היהודיות שכבעלותן נמצאה קרקע מעובדת, רק 40.4% עיבדו אותה בעצמן ב־1886, בעוד 59.6% התכירו את חלקותיהם. כאן ראוי לציין, כי בערים 62.8% מבין בעלי הקרקעות היהודים עיבדו בעצמם את אדמותיהם, בעוד בכפרים 37.3% בלבד. העובדה שדווקא בכפר נהגו יהודים רבים יותר להחכיר את חלקות הקרקע המעובדת שלהם נבעה כנראה מארבעה גורמים עיקריים: (א) חלק מן החלקות כבעלות יהודית בכפרים היו כה זעירות, שלא היה בכוחן לפרנס משפחה; (ב) החרושי היה במחורשת־עץ בעלת סכין פולחת רחבה ממתכת ולה היו רותמים ארבעה זוגות שוורים או תאווים.²¹ כמות כזאת של בהמות־עבודה לא היתה כבעלותם של איכרים יהודים רבים בכפרים. כך, למשל, בכפרים קאראבודאחנט, אגלאבי, כרנאק, דורגלי ואחרים, שישבו בהם כמאה משפחות יהודיות היו רק חשע בהמות־עבודה,²² ולעתים היה לכמה משפחות שור משותף.²³ מוכן אפוא, כי איכרים אלה לא יכלו לעבד בעצמם את האדמות שכבעלותם; (ג) לחלק מן האיכרים היהודים בכפרים לא היו די אמצעים כספיים נחוצים לעיבוד חלקותיהם; (ד) כבר בשנות השמונים היגרו חלק מבני המשפחה היהודית מן הכפר לעיר. המהגרים היו בעיקר אנשים צעירים בעלי כושר־עבודה רב, ולא תמיד היה בכוחה של המשפחה לעבד את החלקה שכבעלותה.

אכן, בהשפעתם המשולבת של גורמים אלה יש להסביר את העובדה, שרוב היהודים בעלי חלקות האדמה החקלאית המעובדת בכפרים התכירו את חלקותיהם ולא עיבדו אותן בעצמם. אך

17 השוה דברי צ'אתי במקומות שציינו לעיל, ערה 9, אל אניסימוב, 1888, לח.

18 באשר למטעים ולכרמים אין אניסימוב מביא נתונים על גודלם.

19 בסיומי הלוח של אליהו אניסימוב, שממנו הובאו הנתונים, נפלו אי־אלו טעויות, והללו תוקנו.

20 כך, למשל, היו כבעלותו של אברהם אדראשב ברובנט 41 הקטאר של כרם ב־1913, וכבעלות יוסוף (יוסף)

אדראשב 25 הקטאר (דאניאלוב, 1960, עמ' 31).

21 חאסאיב, 1961, עמ' 76.

22 פון־יד־חובן, בודשצ'נוסט, 1900.

23 חיגיל אבשלומוב, בספורו 'יקמה' (אבשלומוב, 1972, עמ' 200), מתאר איכר יהודי בניוג'ר, שהיה לו שור

שחופת עם שלוש משפחות.

תופעה זו לא היתה מיוחדת ליהודים בלבד, ועליה מצביע ההיסטוריון הסובייטי חאשאיב כנוהג מקובל בקרב האיכרים בקאווקאז המזרחי.²⁴ 'אדם שלא היו לו אמצעים לעבד את אדמתו', מדווח סקר של הקאווקאז משנות השלושים של המאה התשע-עשרה, 'מוסר אותה תמורת תשלום עשירית מן היבול. אם בעל הקרקע נותן גם מחצית הזרעים ובהמות-העבודה, הוא מקבל את החלק הרביעי'.²⁵ של היבול. החכרת האדמות שימשה לעתים עילה לפקידים רוסים כדי לנשל יהודים מאדמותיהם, כפי שמוכיחה השתלשלות העניינים בקובה בראשית שנות התשעים. באותם הימים בא לקובה פקיד רוסי. סטופצ'אנסקי שמו, שהיה חדרור תפיסות מקובלות ברוסיה כלפי היהודים. הוא טען, כי בעלי הקרקעות היהודיים בקובה, שהחכירו אותן ללא-יהודים, מנצלים את האיכרים במסחר, ואדמתם תוחרם אם לא יעבדוה במוידיהם. המבקשים לעבד את אדמתם נתבעו להגיש בקשה לשלטונות, ובה נכללה המלה 'החכרה' בלשון הרוסית שאותה לא הבינו היהודים ההרריים. שנים מספר לא דרשו השלטונות מן היהודים שיעבדו את קרקעותיהם דמי-חכיה, אך כעבור כעשר שנים החלו לתבוע דמי-חכיה, והיהודים נכחו לדעת כי אמנם נושלו מבעלותם על הקרקע והיו מבחינה חוקית לחוכרים של אדמה שהיתה שייכת להם מדורי-דורות. הם פנו לעורכי-דין מבאקו (זוטיקוב, שור, ודומינסקי), והללו הגישו ערעור לבית-המשפט על הנישול הבלתי-חוקי. אך הם הפסידו במשפט, וכך נושלו עשרות יהודים בקובה מבעלותם על קרקעותיהם.²⁶ לאחר-מכן הכריזה העירייה, כי איננה מסכימה עוד להחכיר את החלקות אלא מבקשת למוכרן. 'מרבית החלקות נמכרו לאיכרים תורכים [קרי אזרבייג'אנים], ורק חמישה-שישה יהודים קנו חלקות'.²⁷ בדרך זו או בדומה לה נושלו מבעלות או חזקה גם החקלאים היהודים בנאלצ'יק, כפי שהעיד אחד המבקרים באיזור שכתב, כי 'שכניהם לקחו מהם לפני שנים אחדות [פורסם ב-1902], את כל שדותיהם ועתה אין לאחינו כל חלק ונחלה באדמת נאלצ'יק ואין עתה להשיב'.²⁸ רבים מן היהודים ההרריים נאלצו אפוא להשתתף את פרנסתם מן החקלאות על חכירת קרקע אצל איכרים, או אצל בעלי אחוות. החלקות היו נחכרות בדרך-כלל לשנה. בעל הקרקע היה על-פירוב מעניק לחוכר את אמצעי הייצור, ואילו תמורת העבודה היה החוכר זוכה לחלק מן היבול. לצורת-חכירה זו היו סממנים של עבודה קבלנית. דבר שגורם לניידות רבה מן החקלאות לענפים אחרים וחוזר חלילה, הכול על-פי התנאים המקומיים ועל-פי ההכנסות מן הענף החקלאי. החכירה, שהיתה לרוב לעונה אחת או שתי עונות, הכבידה על החקלאי היהודי. כך, למשל, התלוננו יהודי מדו'ליס באמצע שנות השישים, כי 'לנו לא ניתן שום קרקעות כלל... ואנחנו מוכרחים לשכור אדמה מן הגויים שכנינו לעבדה... בעד כסף ותנאים ואופנים שונים'.²⁹ ועל יהודי דו'נגוטאי מספר יהודה צ'ארני, כי אין להם קרקעות משלהם 'רק הם שוכרים בכל קיץ וקיץ אצל הגויים המוסלמים ככרת ארץ וזרעים עשב הטאבאק הפשוט ומוכרים בכפרי הגויים ומוזה הם מתפרנסים בדוחק גדול'.³⁰

חכירת חלקות קרקע היתה נהוגה לא רק בכפרים אלא גם בערים. כך למשל בדרכנט היו יהודים

24 חאשאיב, 1961, עמ' 79.

25 סקר הקאווקאז, 1836, חלק 4, עמ' 131.

26 שפירא, 1919, והשווה שפירא, כ"י, עמ' 27-29.

27 לייבוניץ, 1926, עמ' 216.

28 איינושטאדט, 1902.

29 צ'ארני, 1884, עמ' 66.

30 שם, עמ' 17.

'אשר אין להם קרקעות [והם] שוכרים קרקעות מן הגויים שכניהם על אופנים ותנאים שונים'.³¹ ניתן אפוא לומר, כי היהודים שהתפרנסו מן החקלאות נחלקו לשלוש שכבות: בעלי קרקעות שהתפרנסו מאדמתם, אם מעבודה עצמית ואם על-ידי העסקת אחרים; בעלי חלקות זעירות, שעל-פי רוב לא עיבדו את אדמתיהם בעצמם, וחקלאים מחוסרי קרקע, אשר חכרו לעונה אחת או כמה עונות אדמה אצל לא-יהודים, ולעתים גם אצל יהודים.

החקלאים היהודים לא הירבו לגדל תבואה.³² ורק בכפרים מועטים (דז'ראך, חושמאניל ועוד)³³ עסקו אחדים מהם בגידולי חיטה, שעורה, דוחן ואורז, שההכנסה מהם היתה נמוכה מזו של גידולים אחרים. אחד הגידולים שבהם התמחו היהודים היה הטאבאק הפשוט, המכונה ברוסית 'מאחורקה', ונראה שהיהודים היו אמונים עשרות שנים על גידול זה, אך בסוף שנות הארבעים נעשו ניסיונות לגדל זנים חדשים של טאבאק והללו לא תמיד הצליחו, כפי שניתן ללמוד מן הדיווח במארס 1850, כי הון החדש של הטאבאק 'ביישוב היהודי [של קובה] לא הבשיל משום שנזרע באיחור'.³⁴ משלוש-עשרה קהילות, שלהן נדרש צ'אתי ככתובו על עיסוק יהודיהן בחקלאות, הוא מזכיר עשרה ישובים, שבהם אחד הענפים החקלאיים החשובים של היהודים הוא גידול הטאבאק.³⁵ אך בעוד הטאבאק היה בכפרים מסוימים אחד הענפים החקלאיים שבהם עסקו היהודים, הרי בקהילת וארטאשן נעשה, בעיקר לאחר המשבר בגידול המאן'נה, לתעסוקה העיקרית. בשנת 1899 דיווח העתון 'כספי':

אצלנו [בווארטאשן] יושבים כשלוש מאות משפחות של יהודים, ש-70% לערך מתוכם עוסקים מימים ימימה בגידול טאבאק אצל החוואים. החוואים, הרוצים לגדל מאחורקה, חורשים את האדמה ומוסרים אותה ליהודים בעד חצי היבול.

מקור אחר מתאר בפרוטרוט את היחסים בין החוואים ומגדלי הטאבאק בווארטאשן כלהלן:

בעל-הבית חורש ומטייב את הקרקע, היהודי עושה ערוגות, שותל השתילים ומטפל עד לאסיף, מייבב ומכין חבילות משרושי הטאבאק. כל אותו זמן נותן בעל-הבית ליהודי חיטה, אורז וכסף, כדי לקנות בשר, חמאה ונעלי-לכש. היבול מתחלק שווה בשווה בין בעל-הבית והיהודי.³⁶

היהודים היו אפוא מעין שכירים או קבלנים אצל החוואים, וכל משבר בשוק הטאבאק פגע קשה ביהודי וארטאשן. בשנת 1890 עלו מחירי הטאבאק, והחוואים הרחיבו את השטחים של גידול זה. הקונים היחידים של הטאבאק מווארטאשן היו שני בתי-חרושת שבכפר נוחה, וכיוון שלא היו

31 שם, עמ' 58.

32 קומארוכ, 1873, עמ' 25; נאד'רין, 1901, עמ' 166.

33 צ'ארני, 1884, עמ' 278, 332.

34 גאנארין, 1850.

35 טאבאק גידלו היהודים בטארקי, רבנט, יאנגיקנט, גמידי, חלי-פנודיק, רוקאל, אראג, חושמאניל, מאמראץ, דוצנוטאי (צ'ארני, 1884, עמ' 16-17, 23-24, 58, 72, 82, 88, 97, 258, 322, 347. עיין גם פאנטיחוח, 1901).

36 כד'אנוב, 1894, עמ' 111, והשווה קובאלסקי, 1914, עמ' 343. כעל מאמר, המתייחס בעריגות ליהודי וארטאשן (נוחה, 1892), מתאר את הכחיה כזו הלשון: 'מגדלי הטאבאק שלנו מוסרים כדרך-כלל את המטע שלהם בעד חצי יבול ליהודי, אשר מאפריל עד ספטמבר מקבל את מוהנו אצל בעל-הבית — הוא, סוסו או חמורו. בזמן החופשי, בקיץ, עוסק [היהודי] במסחר. כתוצאה מכך מקבל בעל הבית — החוראי — לא יתרה מ-20 פודים של מאחורקה. שמזיזה עתה [1892] רובל 60 קופייקות עד 2 רובל הפוד'.

מסוגלים לקלוט את כל התוצרת ירד מחיר הטאבאק, ולמחצית היכול לא היו קונים כלל. נוכח המשבר בגידול הטאבאק השתדלו הרשויות לעודד את גידול הכותנה בווארטאשן.³⁷ אך הניסיון לא עלה יפה ועיקר המאמץ של החקלאים היהודים ובעלי הקרקעות הופנה לחיפוש שווקים חדשים לטאבאק. ואמנם מאמציהם הוכתרו בהצלחה, והטאבאק מווארטאשן החל להמכר גם בעיר שמאחה. משנתפתח השוק החדש התרחבו שטחי גידול הטאבאק, וככפר זה התפרנס עליו רוב-רובה של האוכלוסייה היהודית.³⁸ המצב בווארטאשן מצביע על תלותה הגדולה של פרנסת היהודים בתנאים המקומיים, שהיו שונים לעתים קרובות מכפר לכפר. די היה בגשמי-זעף באביב 1895 כדי שידווחו מווארטאשן, כי 'היהודים המתפרנסים אך ורק על גידול הטאבאק נמצאים עתה ביאוש איום, כי מאיימת עליהם דלות'.³⁹ גידול הטאבאק לא העסיק את יהודי ווארטאשן כל השנה, ובחודשים הפנויים היו חלק מן המגדלים עוסקים במסחר, בעיקר ברומלוח. קשה אפוא לקבוע בכירור חלוקה חד-משמעית בתעסוקה של היהודים,⁴⁰ שכן זו נבדלה מקהילה לקהילה ומזמן לזמן. אך דומה כי לא נטעה אם נאמר, כי במשך שלושים-ארבעים שנה התפרנס חלק ניכר של היהודים ההרריים על גידול המארנה.

צמח המארנה (שמו הלאטיני *Rubia tinctoria*, והיהודים כינוהו פואה) גדל בר כסביכות קובה וטארקי מימים ימימה, ולא משך שימת-לב מיוחדת של התושבים. רק ב-1807 החלו תושבי רבנט וסביבותיה לטפחו, ובמרוצת השנים נהיה לענף החקלאי החשוב ביותר בשטחים נרחבים של הקאווקא המזרחי.⁴¹

מארנה הוא צמח רב-שנתי, ששורשיו כוללים אחוז גבוה של אליזארין (*Alizarin*), שהוא צבען טבעי אדום, שני בחשיבותו לאינדיגו הכחול. שורשי המארנה ושימושם בצביעה כבר היו ידועים ליהודים, לפרסים ולמצרים הקדמונים. מן המאה השש-עשרה נתפשטו מטעי הפואה בצרפת ובארצות הסמוכות לה והיו ענף חקלאי חשוב. עד שנות העשרים של המאה התשע-עשרה היתה תעשיית האריגים ברוסיה מייבאת מהולנד את חומרי הצביעה, ובכללם האליזארין שהופק מן הפואה. משנות העשרים התרחבה והלכה תעשיית האריגים ברוסיה, וגדל יבוא הכותנה וחומרי הצביעה.⁴² הביקוש הגובר לאליזארין הביא להתעניינות-יתר באפשרויות של גידול המארנה בקאווקא המזרחי.

הגידול של צמח המארנה נעשה כולו בידיים ולא הצריך בהמות-עבודה. בחודשי אוקטובר-נובמבר היו חופרים את הקרקע בעומק של כ-35 ס"מ, מכינים ערוגות כרוחב של כמטר, כשריווח של כ-30 ס"מ מפריד בין ערוגה לערוגה, וזודעים את שורשי עשב צבע המארנה. במשך השנה היו נוהגים להשקות את הערוגות שלוש-ארבע פעמים בלבד. במשך ארבע-חמש שנים היו מלקטים את זרעי המארנה מהגעוולים, והערוגות כוסו בשכבה נוספת של קרקע בעובי של כ-12 ס"מ. רק בשנה הרביעית או החמישית החלו בהוצאת השורשים העבים של צמח המארנה, שהיו

37 ווארטאשן, 1892.

38 ווארטאשן, 1894; ווארטאשן, וסחוד, 1895.

39 ווארטאשן, 1895.

40 החוקר הסובייטי ח' חאשאבי (1959, עמ' 36) מציין, כי אצל מרבית תושבי ההר היתה החקלאות מקור פרנסה חלקי בלבד ותבים מן החקלאים עסקו גם במקצועות אחרים.

41 סקר הקאווקא, 1836, חלק 4, עמ' 107; קחובסקי, 1906, עמ' 225.

42 בשנת 1800 הובאו לרוסיה 230 טונות של צבע המארנה, כ-1810 — 270 טונות, ב-1820 — 746 טונות, ב-1830 — 1,061 טונות וב-1840 — 2,663 טונות (קחובסקי, 1906, עמ' 226).

מקור ההכנסה העיקרי של המגדל, שכן מהן הופק כאמור חומר האליזארין, שמחירו הלך וגדל.⁴³ ואמנם כבר בשנות העשרים מורגל בפיהם של מגדלי המארנה, כי 'הם זורעים זהב'.⁴⁴ מראשית שנות השלושים היה גידול המארנה לענף החקלאי הרווחי ביותר; ההכנסות ממנו היו גדולות פי חמישה-שישה מאלו של גידולי חבואה, ופי שניים-שלושה מכרמים ועצי פרי. אין חימה אפוא, כי חקלאים עקרו כרמים ומטעים כדי לזרוע מארנה; בסביבות דרבנט, בטאבאסאראן ובנסיוכות קובה התרחבו שטחי המארנה על חשבון גידולים חקלאיים אחרים.⁴⁵ אולם רק בשנות הארבעים נתפסה חקלאות הקאווקאז המזרחי ליקדחת המארנה.

עד לאותו זמן השתמשו בצבעי המארנה שגודלה בקאווקאז בעיקר בתי-החרושת לאריגים שבעיר אסטראחאן. אולם בעל מפעל אריגים באלכסנדרוב שבפלך ולאדימיר (Vladimir), איבאן בארונוב, נוכח לדעת כי חומר הצביעה המופק מן המארנה של הקאווקאז עולה על הצבע ההולנדי, והוא שלח נציגים לדרבנט לקניית המארנה ועידוד גידולה.

אחד המכשולים להרחבת שטחי המארנה היה המחסור באשראי, שלו נזקק החקלאי בארבע השנים למן הזריעה ועד לאסיף של ראשית פרי השורשים. בארונוב הורה אפוא לנציגיו להקל על החקלאים בתחום זה. סוכניו העניקו למגדלי המארנה הלוואות ביד רחבה, וקנו את יכוליהם כמה שנים מראש. בעקבות בארונוב באו סוחרים ותעשיינים אחרים, שהתחרו ביניהם על שוק המארנה. נוכח הביקוש הרב חכרו רבים, ובכללם יהודים, קרקעות, תוך הבטחת שלישי מיבול המארנה לבעליהן. היו שקנו וחכרו אדמות בעד כסף שלוו בריבית קצוזה, שהגיעה ל-25-40 אחוז. אך ההכנסות מן המארנה היו כה גבוהות, שחוכרי הקרקעות, שהתחילו בלא-כלום נעשו תוך שנים אחדות לבעלי-בתים.⁴⁶ במשך כעשרים שנה (1840-1860) גדלה כמות המארנה שנמכרה בדרבנט כמעט פי חמישה, ומחירה עלה פי שניים.⁴⁷ בנפת קובה עלה היקף גידול המארנה בעשר שנים (1860-1869) פי ארבעה.⁴⁸ בענף זה השתלבו גם יהודים, ואחד המבקרים בקאווקאז ציין ב-1860, כי 'אחד המקצועות החשובים אצלם [אצל היהודים ההרריים] היא החקלאות, ובמיוחד מטעים וצמח המארנה שגידולו מתפשט על שטחים נרחבים'.⁴⁹ 'וצמחי צבעיהם הם בעיני הצובעים הטובים בתבל'.⁵⁰

התרחבות ענף המארנה טבעה את חותמה על החיים הכלכליים של יהודים רבים בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, כפי שתיאר זאת אחד המבקרים באיזור:

שורשי עשב צבע המארנה המפוארים הצומחים לרוב במדינה זו [הקאווקאז המזרחי] ומתחילים להביא פרי לבעליהם אחר עבור ג' שנים מזמן הזריעה ומני אז יצמחו שנה שנה משך זמן רב, עד עשרים שנה וצריכים עבודה רבה, פועלים ושומרים, שכירי שנה, העושים בשדה המארנה, רובם מאחיהם הספרדים, כי כולם מטבעם אנשים בריאים, מוצקים בה"ש

43 סקר הקאווקאז, 1836, חלק 4, עמ' 170-172.

44 קוובסקי, 1906, עמ' 226.

45 חאסאיב, 1959, עמ' 36; סקר הקאווקאז, 1836, חלק 4, עמ' 132, 170; סליביצקי, הכרמל, 1868, עמ' 67.

46 גולדמן, 1867, גל' 4, עמ' 29.

47 ב-1840 נמכרו כ-640 טונות מארנה וב-1861 — 3,159 טונות.

48 ב-1860 היה יבול המארנה בנפת קובה כ-930 טונות, ובשנת 1869 כ-3,200 טונות (הסט. אורב., 1958, כרך 2, עמ' 170-171).

49 גודוכיץ', 1860, עמ' 590.

50 מרשאטבליטה, 1894, גל' 151, עמ' 649.

[ברוך השם], אוהבים מאד את המלאכה ושונאים את הבטלה ומדי התפרנסם זה מזה מורע השורשים האלה, המה עושים עבודתם זאת גם בשדי הבעלים או שכניהם הקרובים אליהם, אם בשכירות קצובה או ליטול חלקם בפירות, בעבודתם אשר יעבדו את בעל השדה ואחר עבור ג' או ד' שנים מתחיל גם הפועל או השכיר לקבל מפרי האדמה יגיע כפיו מדי שנה בשנה במשך שנים רבות, עד כי יעבור איזה שנים גם השכיר נעשה נוטע וסוחר.⁵¹

מפרי השגשוג שחל באיזור כתוצאה מהתרחבות גידול המארנה נהנו לא רק החקלאים, אלא גם הסוחרים הרבים שעסקו במכירתה מיד ליד. סימני הפריחה הכלכלית נתנו את אותותיהם בכל תחומי החיים, אך כבר בראשית שנות השישים עלו מחירי המארנה מן הקאווקאז בשוקי רוסיה על חומרי הצביעה המיובאים מהולנד, וכך פחת והלך הביקוש למארנה מן הקאווקאז, ועמו המחירים שירדו ירידה תלולה.⁵² אך כיוון שצמח המארנה הוא גידול רב־שנתי, והביא במשך יותר משתי עשרות שנים רווחים נאים למגדליו, לא היה קל לעבור כמהירות לענפים חקלאיים אחרים. זאת ועוד: חלק ממגדלי המארנה חכרו אדמות לכמה שנים ולא יכלו להפר התחייבויותיהם, על אף צמצום הביקוש לתוצרתם. טבעי אפוא, כי במחצית השנייה של שנות השישים, מוסר יהודה צ'ארני, היהודים כיתר תושבי העיר [דרבנט] מתעסקים בעבוד צמח מארנה.⁵³ ויהודי גמיידי העידו בתרכ"ז, כי הם שוכרים שדות אצל גרים לזרוע... שרשי המארנה ר'משלמים להם החצי... מן המארנה ומן החציה השנית צריכים... להתפרנס ולשלם מסים להמשלה.⁵⁴ גם יהודי חושמאנוזיל, מאמראץ', חלי-פנדז'יק,⁵⁵ וכנראה גם קהילות ישראל אחרות, המשיכו עדיין לראות במארנה אחד מענפי החקלאות החשובים וקיוו שהמשבר הוא תופעה חולפת.⁵⁶ על רקע זה ניתן להבין את דבריו של צ'ארני, כי לעת ביקורו בקאווקאז 'מצאנו שם שני יהודים מתושבי דרבנט אשר עסקו בזריעת שרשי צבעי המארנה',⁵⁷ שיכולם עתיד היה להבשיל רק כעבור ארבע שנים.

מגדלי המארנה, בעיקר הגדולים ובעלי ההשפעה שבהם, ניסו להסתייע בממשלה כדי לעבור את הזמן הקשה של המשבר. הם פנו בקריאות נואשות אל השלטונות לייסד בנק, שיתן להם אשראי זול, ואף תבעו לאסור לחלוטין את יבוא חומרי-הצבע מחוץ-לארץ.⁵⁸ ואמנם השלטון ניסה לסייע למגדלי המארנה, ותמך בהקמת בית-חרושת בדרבנט לעיבוד המארנה לצבע טהור שיהיה ניתן לייצא לחוץ-לארץ. כן העלה השלטון את המכסים על האליוארין המיובא.⁵⁹ אך לא היה די בכל אלה, כדי למנוע את המפולת החמורה, לאחר המצאת אליוארין סינתטי ב-1873, שטיבו עלה על הצבע שהופק מן המארנה. כתוצאה מכך נשארו כמחצני המגדלים אלפי טונות של מארנה.⁶⁰ למרות העודפים בשוק, המשיכו חלק מן המגדלים להוציא את השורשים מן הקרקע כדי להכשירה לגידולים חדשים, וכך הם רק הגדילו את ההיצע שלא היה לו ביקוש והורידו עוד יותר את המחירים. נוצר אפוא מצב,

51 גולדמן, 1867, ג' 4, עמ' 29.

52 ב'1863 שולם בעד טונה מארנה 281 רובל לעומת 562.5 רובל ב'1860.

53 צ'ארני, 1884, עמ' 57.

54 שם, עמ' 82. נוסח אחר השווה שם, עמ' 322.

55 שם, עמ' 88, 332, 347.

56 על התאוששות בשוק המארנה עיין דרבנט, 1868.

57 צ'ארני, 1884, עמ' 42-43.

58 זעקת מגדלי המארנה משתקפת בכתבה מקובה משנת 1863 (קובס), 1864.

59 המכסים על האליוארין הועלו מ-4.5 רובל ל-15 רובל.

60 ב'1873 נמצאו בדרבנט כ-1,600 טונות מארנה שלא היה לה קונה.

שהוצאות האסיף של שורשי המארנה עלו על המחיר שהיה ניתן לקבל בעדה, והיו מגדלים שלא היה ביכולתם להוציא הוצאות אלו, ולפיכך הוניחו את חלקותיהם כלי לאסוף מהם את שורשי המארנה.⁶¹ 'כתוצאה מן המשבר', מספר סליביצקי ב-1868, 'רבים מהם [מהיהודים] קברו לעולמים בתוך הקרקע את הונם. אוי, אוי, אמר לי יהודי מקובה: כמה כסף יהודי מונח שם בשדות המארנה הארוורים'.⁶² משבר המארנה⁶³ גרם אפוא לכך, ש'הרבה מתושבי העיר דרבנט', כך כתב אחד הפקידים, 'שנחשבו עד עתה לאזרחים בעלי אמצעים היו למבקשי נדבות בסתר, כדי לפרנס בדוחק את משפחותיהם'.⁶⁴ משבר המארנה פגע לא רק באמידים, אלא גם לשפל קשה בכלכלת האיזור, ובייחוד סבלה מכך העיר דרבנט.⁶⁵ הוקמה ועדה מיוחדת, שנחבקה להציע הצעות לשיפור מצבה הכלכלי של העיר,⁶⁶ אך עוד בראשית שנות התשעים הורגשו היטב תוצאות משבר המארנה. עובדה זו ציין מבקר דרבנט ב-1894 כלהלן:

צלצלה שעת המוות לגידול המארנה, ועשירים לשעבר, בעלי חוות גדולות, התרוששו בלא יכולת להתאושש. בתוך הקרקע קבורים עד היום פירות הממון, שהלך לטמיון. קודם עלה פוד [ב-1867 ק"ג] של מארנה 8-15 רובל, ועתה ניתן למוכרו בקושי 30- קופייקות.⁶⁷

בעקבות המשבר 'הצטמצמה בדרך-כלל רוחתם'⁶⁸ של היהודים ההררים, אך 'הארמנים והיהודים עברו עדימהרה למטעים ולייצור יין וכוהל, שהחלו לגדול ולהתרחב משנה לשנה'.⁶⁹ יהודים עסקו גם במטעי פירות נשירים ובכרמים, שהיו ענפים חקלאיים חשובים בסביבות דרבנט והטאבאסאראן לפחות מראשית המאה התשע-עשרה. בביקורו של צ'ארני בדרבנט בשנות השישים הוא מעיר, כי 'עברנו לפני גנים [הכוונה למטעים] וכרמים רבים של יהודים',⁷⁰ כי 'מלבד עבודת המארנה עוסקים היהודים גם בזריעת הטאבאק הפשוט ובנטיעת גפנים ועצי פרי למיניהם'.⁷¹ ואולם עד הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה נועד בעיקר פרי המטעים, שגדלו על-פירוב בין שורות הגפנים, כמו גם הענבים, לשוק המקומי שהיה מוגבל. אך עם 'משבר המארנה' עברו יותר ויותר חקלאים למטעים וכרמים, וגם מספר המטעים והכרמים שבידי היהודים גדל והלך. כך השתרעו מצפונה ומדרומה של העיר אלפי הקטארים של כרמים, שנמשכו לאורכו של הים, ובמקומות מסוימים כיום גם את שיפולי ההרים עד לגובה של כמאה מטר מעל פני הים. בענף זה השתלבו יהודי דרבנט, כתיאור אחד המבקרים:

רוכם יתעסקו בעבודת שדה וכרם בטוב טעם ודעת ורואים הם ברכה בעמלם, כי האדמה פוריה היא מאד. וע"פ רוב יבואו אליהם ממקומות אחרים לקנות אצלם פרי הארץ: אגודי

61 בראשית שנות השבעים ניתן היה לקבל בעד טונה של מארנה לכל היותר 164 רובל.

62 סליביצקי, 1868, עמ' 29.

63 קוובסקי, 1906, עמ' 226-230, 274-276; האן, 1892, עמ' 186.

64 קוובסקי, 1906, עמ' 275.

65 על ההשפעות החמורות של משבר המארנה על כלכלת האיזור עיין פסקוב, 1874; והשווה בראברמן, 1894-1895.

1895, גל' 4.

66 א.ד., 1892.

67 קריבנקו, 1896, עמ' 145.

68 פון-דר-חובן, 1900, עמ' 1056.

69 קוובסקי, 1906, עמ' 276.

70 צ'ארני, 1884, עמ' 42.

71 שם, עמ' 58.

פרק, ענבים, תאנים, יי"ג [יי"ן גפן] וחיתה. וגם מי שאין לו שדות וכרמים יבוא על שכרו בעבודתו אשר יעבוד אצל אחרים.⁷²

אף העיתונות הלא-יהודית ציינה, כי יהודי דרבנט מצליחים במיוחד בטיפוח כרמים.⁷³ התרחבות המטעים והכרמים יצרה קושי בשיווק התוצרת, שהרשויות השתדלו להקל עליו על-ידי הפניית אוניות לרבנט בתכיפות רבה יותר מקודם ובעזרת עידוד לעיבוד תעשייתי של חלק מן התוצרת. עד סוף שנות התשעים לא היתה דרבנט, אחד המרכזים החשובים ביותר של שיווק פרי המטעים והכרם, מחוברת למסילת-הברזל, וכיוון שכך נערמו על חופה בסתיו 1894 כמויות עצומות של פרי רקוב משל המטע והכרם, וגרמו הפסדים קשים למגדליהם ובכללם ליהודים.⁷⁴ מאחר שעיקר פרנסת היהודים בדרבנט וסביבותיה היתה על מטעים וכרמים, הרי כל פגעי הטבע היו-מכניסים חרדה בלב אנשי הקהילה. באביב 1897 דיווח מאיר יצחקי, כי

כל יושבי עירנו וכפרט היהודים כמעט עובדי אדמה הם, אכרים וכורמים וגננים ובשנה הזאת יותר מאשתקד חיל אחז אותם וידאגו שלא תתן השדה את יכולה והגפנים והאילנות את פריים, כי שנת בצורת היא [ובכ"כ באייר ירד גם ברד כבד] ויך את יכולה השדה ואת הגפנים ואת האילנות עד בלתי השאיר להם פליטה... והעיר דרבנט נבוכה, כי הנזק רב ועצום מאד.⁷⁵

שלוש שנים רצופות של בצורת בדרבנט גרמו לפגיעה קשה במטעים ובכרמים של יהודי העיר וסביבותיה, שעסקו עד עתה בענף ונוכח מצב זה נאלצו לחפש עבודה כענפים אחרים.⁷⁶ אך כעבור שנים אחדות המשיכו המטעים והכרמים להיות אחד הענפים העיקריים של פרנסת תושבי דרבנט וסביבותיה. היהודים התמחו בגידול סוגי ענבים, שלא טופחו על-פירוב על-ידי המוסלמים, וההצלחה האירה להם פנים. כעוד המוסלמים היו אוספים כטונה ענבים מכל דיסאטינה של כרם, היה יכולם של היהודים מגיע בממוצע ל-17 טונות מאותה יחידת-קרקע.⁷⁷

הרשויות היו מעוניינות לנצל את האקלים המיוחד של האזורים המישוריים של הקאווקאז המזרחי ולפתח בו ענפים חקלאיים חדשים, כגון פקעת המשי, שלא ניתן היה לפתחם באזורים אחרים של האימפריה. ואמנם טיפוח פקעת המשי היה ענף חדש שלא נקלט בדרך-כלל בקרב החקלאים המוסלמים השמרנים, אך היהודים השתדלו להשתלב בו, וכבר בשנות השישים נמצאו בדרבנט יהודים שטיפחו גידול זה.⁷⁸

ניתן אפוא לומר, כי החקלאים היהודים עסקו על-פירוב בענפי חקלאות אינטנסיבית יותר משכניהם המוסלמים.⁷⁹ הם היו שמרנים פחות מחקלאי הסביבה, וגילו נכונות רבה יותר להתנסות בגידולים חדשים, ובכללם ענפים חקלאיים שנועדו לשוקי רוסיה. מכאן שחקלאותם של רבים מן היהודים היתה תלויה במידה רבה בתנודות המחירים בשוק הרוסי ובאפשרויות של הובלה מסודרת

72 רזונברג, 1886.

73 דרבנט, 1891.

74 א.ז., 1894.

75 יצחקי, 1897.

76 יצחקי, 1900.

77 שאפסוביץ', 1914, עמ' 320.

78 צ'ארני, 1884, עמ' 58.

79 עובדה זו הדגיש גם מ' יחילוב בעבודת-הדוקטור שלו. ראה: יחילוב, 1950.

של תוצרתם. חקלאות זו נשאה בחובה סיכויים וסיכונים לא מעטים, והיתה קשורה ישירות במסחר. ואמנם בשנים מסוימות עלו הכנסותיהם של מרבית החקלאים היהודים על הכנסות שכניהם הלא-יהודים ואילו בשנים אחרות היה מצבו של החקלאי היהודי קשה ממצב שכנו, שעיקר תוצרתו נועדה לצריכה עצמית, או לשוק המקומי של הקאוקאז.

2. המסחר

על מקומו של המסחר אצל היהודים ההרריים ראוי לדרון משני היבטים: תפקיד המסחר כפרנסותיהם של היהודים, מזה, ומקומם של היהודים במסחר של הקאוקאז, מזה. המשק של תושבי ההר, שבהם התרכזו רוב האוכלוסיה של הקאוקאז המזרחי, מכל מקום עד סוף המאה התשע-עשרה,⁸⁰ היה מושחת בעיקרו על אספקה עצמית של מרבית המצרכים ההכרחיים. אך גם תושבי ההר נזקקו לסחר-חליפין מסוים, שבו מילאו היהודים תפקיד בלתי-מבוטל, כפי שעשויה ללמד תעודה משלהי המאה השמונה-עשרה, שמצא באוסף פרטי החוקר הסובייטי חאשאבי. תעודה זו היא מכתב של שליט הנסיכות האבארית אל קהילת אנדאל (Andal'skoe obshchestvo), ובו נאמר בין השאר:

אתם הייתם יידיים, אך מירוא, תושב הכפר מגב (Megeb), גרם נזק חמור לרכוש שלי ולארחי היהודים. רצח יהודי ושווד מקרה נדיר הוא אצל מוסלמים. באשר לדם נכרר את העניין לאחר שובי מן הנסיעה, אך רכוש הוחזר פחות כ-250 רובל מזה שנשדר. אם מקרה כגון זה היה קורה מצד אנשי, הייתי פותר מהר שאלה זו. בעניין זה נוסע אליכם מאקסודר-קאדי. תנקטו אמצעים לשם פיצוי הנשדרים.⁸¹

תעודה זו מלמדת אפוא, כי כבר במאה השמונה-עשרה הגיעו סוחרים יהודים לנסיכות האבארית, ששכנה באיזור הררי, ובה, עד כמה שידוע, לא היו קהילות של יהודים. זאת ועוד: שליט הנסיכות ראה במסחרם של היהודים תפקיד כלכלי חשוב, שראוי להגן עליו. באותו זמן נמצאו סוחרים יהודים בכפר אנודי, ששימש מעין עיר-סחר חופשית בצפון הקאוקאז, וסוחרים יהודים הגיעו לצורכי מסחרם גם לשמאחה שבעבר-הקאוקאז.⁸²

עם הכיבוש הרוסי של האיזור התרחבה הזדקקותם של תושבי ההרים למוצרי-צריכה תעשייתיים, שסופקו על-ידי רוכלים וסוחרים, רובם ארמנים ויהודים. לכן כאשר רצה נציב הקאוקאז ירמולוב להעניש את תושבי הנסיכות האבארית ואת יושבי הכפר אנודי, אסר עליהם ב-26 בספטמבר 1822 לנהל מסחר, וציווה להודיע ל'ארמנים וליהודים שלא ינהלו עמהם מסחר בהסתר', וכל העובר על כך 'ישא באחריות חמורה בי-תור'.⁸³ בימי המרד הגדול לא פסק המסחר, ולא עוד אלא שגדלה ההזדקקות למוצרי תעשייה, ובשנות הארבעים 'קנו תושבי ההר עופרת, נחשת

80 ערב מהפכת 1917 התגוררו בהרם שני-שלישים מן האוכלוסיה של הטריטוריה של הרפובליקה האוטונומית הראגסטאנית של היום, בעוד רק שליש בלבד ישב לרגלי ההרים ולאורך הים הכספי (ריקסוורט, 1958, עמ' 111-112).

81 חאשאבי, 1961, עמ' 115.

82 שרדר, 1796, עמ' 54-55, 166.

83 ירמולוב, 1822.

ובדיל אצל יהודים בדרכנו. בקובה, בטארק ובוניטויות אחרות של בעלי-כרית⁸⁴ גם לאחר המרד מילאו היהודים תפקיד חשוב בסחר-הפנים של האיזור, כפי שציין ההיסטוריון דוברובין: 'המסחר בדאגסטאן... בעיקר סחר-החליפין, היה עד לזמן האחרון [כך כתב בסוף שנות השישים של המאה התשע-עשרה] בידיהם של היהודים תושבי הנסיכות המחטולינית ונסיכות טארק'.⁸⁵ במחצית השנייה של מאה זו השתדלו השלטונות לרכז את המסחר הקמעוני במקומות וכימים קבועים. הם קבעו מקומות מיוחדים לשווקים וכן ימי-שוק, שבהם היו האיכרים מביאים את תוצרתם למכירה. רבים מן היהודים הסתגלו במהירות לתנאים החדשים,⁸⁶ ומקצת הרוללים היו נודדים עם מרכולתם משוק אחד למשנהו, בהתאם לימים שנקבעו על-ידי הרשות. אך לעתים נתגלע ניגוד בין האינטרסים של הרשות לבין אלו של הסוחרים היהודים. כך, למשל, היו השלטונות הרוסיים מעוניינים לשוות לפטרובסק אופי עירוני ולכן אירגנו בה שוק, אך 'השוק לא נקלט היטב מחמת התחרות של טארקי השכנה, שהיהודים המתגוררים בה משכו אליה את כל הסחר של האוכלוסיה המקומית בסביבה'.⁸⁷ היהודים והארמנים מילאו אפוא תפקיד כלכלי ממעלה ראשונה של תיווך בין השפלה לבין ישובי ההר, ואף בין כפר אחד למשנהו בהרים.

עד לרבע האחרון של המאה התשע-עשרה התנהל סחר-הפנים של האיזור בעיקרו על בסיס של חליפין. ברבע האחרון של המאה גדל השימוש בכסף כאמצעי-חליפין, וכן התרחבה צריכתם של הכפריים מוצרים תעשייתיים. התפתחות זו הגדילה את חשיבותו של סחר הפנים, שבו מילאו היהודים תפקיד בלתי-מבוטל, שערכו הכמותי המדויק אינו ניתן להערכה מחמת העדר נתונים סטטיסטיים.

ואילו בסחר הקאווקאז המזרחי עם רוסיה מילאו היהודים תפקיד אף חשוב מזה שבסחר הפנים-אזורי. לשם פיתוחו הקימו הרוסים 'חצרות-חליפין' (Menovye dvory) מיוחדות, שאליהן באו סוחריו האיזור וסוחרים מרוסיה. החשובה שביניהן במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה היתה 'חצר-החליפין' באמיראדז'י-ירט (Amiradzi-Iurt), שאליה היו באים כל שנה כשלושת אלפים סוחרים קומיקים, יהודים הרריים ואחרים, ונמכרו בה סחורות בערך כולל של 19-20 אלף רובל לערך בשנה.⁸⁸ עם התרחבות גידולי המאונה לא הסתפקו סוחרים יהודים במכירתה במקום, אלא הובילו לירידים שברוסיה, וכך שברו באופן חלקי את המונופול שהחזיקו בו אחדים מסוחריו רוסיה בקאווקאז המזרחי. במחצית השנייה של המאה גדל מספר הסוחרים היהודים, שנסעו לירידים המרכזיים של המדינה, והיו אף שפתחו עסקים בערים ראשיות של האימפריה הרוסית.⁸⁹ סוחרים אלה היו מטבע הדבר מעטים, אך חשיבותם בסחר של הקאווקאז המזרחי עם רוסיה היתה גדולה. על מקומו של המסחר בפרנסותיהם של היהודים ההרריים הובעו עוד כמאה התשע-עשרה דעות מנוגדות מן הקצה אל הקצה. אחדים מן היהודים האשכנזים שביקרו בקאווקאז היו חדורי כוז ולזול כלפי המסחר, ובראותם כאן עובדי-אדמה יהודים ציינו ברוב התלהבותם, כי 'אחינו היושבים

84 מתוך חיבורו של מצ'לסקי, השמור בארכיון הממלכתי ההיסטורי-צבאי המרכזי במוסקבה ומובא כאן על-פי חאשאיב, 1961, עמ' 120.

85 דוברובין, 1871-1888, כרך 1, עמ' 514.

86 כך, למשל, אורגן בימים ה', ו' שוק בכפר אקסאי, ואילו היו זורמים סוחרים יהודים לאי-הודים (מזרח, 1893, עמ' 36).

87 קוזובסקי, 1904, עמ' 127.

88 היסט. דאג., 1967, כרך 2, עמ' 40-41.

89 דובליר, 1871, גל' 7, עמ' 217.

פה לא ישלחו ידם כמשא ומתן דרכי המסחר לא נודעו להם...⁹⁰ הם יפתחו וישדרו אדמתם כיגיע כפים וזועת אפים, והנה הנם איכרים משכילים וחרוצים, אשר עבודת האדמה משאת נפשם.⁹¹ לעומת זה הדגישו אחרים, כי רוב היהודים ההרריים מתפרנסים על המסחר.⁹² אליהו אניסימוב, היחיד שמביא נתונים סטטיסטיים מפורטים על פרנסותיהם של היהודים, לא היה אף הוא משוחרר מנימה אפולוגטית שנועדה להוכיח, כי רק חלק זעום ביותר מן היהודים ההרריים מתפרנסים על המסחר.⁹³ בפרסומים רוסיים, שמחבריהם לא יהודים, ניתן להבחין בשתי גישות: האחת המכלילה ומדגישה, כי היהודים מטבעם הם סוחרים, ועוסקים במסחר גם בקאוקאז כמו ברוסיה ובחלקי-תבל אחרים.⁹⁴ האחרת, מפורטת ומדויקת יותר, מדברת על פרנסות שונות שבהן עוסקים היהודים, ובכללן המסחר.⁹⁵ ככל ההתייחסויות האלה כמעט שלא הובאו כחשבון ההבדלים בין תפקידו של המסחר בקרב יהודי ישובים שונים, ואין התייחסות היסטורית למעבר מן המסחר לחקלאות, או מן החקלאות למסחר בהתאם לתנאי המקום והמשק. דוגמה בולטת לתמורות אלו עשויים לשמש הנתונים הרשמיים על פרנסותיהם של היהודים ההרריים בדרכנט והכפרים הסמוכים לה ב-1856, בהשוואה לנתוניו של אניסימוב מ-1886. על-פי הנתונים משנת 1856 היו בדרכנט וסביכותיה 454 מפרנסים יהודים שנחלקו כלהלן: 44.1% במסחר, 33.0% במלאכה ו-22.9% בחקלאות. אך בעקבות 'קדחת המארגנה' התפרנסו מן המסחר ב-1886 רק קרוב ל-6% מיהודי המקום.⁹⁶ דוגמה נוספת המבליטה את התמורה בתעסוקותיהם של היהודים ההרריים הם הנתונים מכפרי טאבאסאראן בשנת 1856 ובשנת 1886. על פי הנתונים משנות החמישים עסקו 71% מהיהודים במסחר, 21% בחקלאות ו-8% במלאכה. באמצע שנות השמונים התפרנסו מהחקלאות 67% מהיהודים, מן המסחר 9% בקירוב ו-24% היו פועלים שכירים שעבדו כעבודות מזדמנות.⁹⁷ למרות ההבדלים בהגדרה בין הנתונים משנות החמישים והשמונים, הרי ניתן לומר, כי גם בכפרי הטאבאסאראן ירד ערכו של המסחר כמקור פרנסה של היהודים ההרריים ברבע השלישי של המאה התשע-עשרה.

- 90 רזובנת, 1886, והשווה רייסנברג, 1912, עמ' 137.
- 91 מרשאטבליטה, 1894, גל' 151, עמ' 649. ועיין גם בוסקוביץ', 1894.
- 92 דובליר, 1871, גל' 7, עמ' 217. 'התחום העיקרי של תעסוקתם' כתב סגל (1879), גל' 15, עמ' 592. 'הוא המסחר'.
- 93 אניסימוב, 1888, עמ' 190-191.
- 94 אחת הדוגמאות לגישה זו הוא התיאור הבא של היהודים בסקר הקאוקאז (1836), חלק 3, עמ' 84: 'במה שנוגע ליהודים ניתן לומר, שהם שמרו שם כמלואו על האופי המיוחד להם בכל מקום. גם שם, כמו בכל הפרובינציות של הטראנס-קאוקאז, המגיעים שלהם עם שאר השבטים... מוגבלים למסחר העזיר, המהווה את עיסוקם העיקרי'. אופייניים לגישה זו גם דבריו הבאים של המזרחן וההיסטוריון אליא ברדין. הכותב על ביקרו בטארקי, ששם 'הם [היהודים] עוסקים במסחר, בעיקר במצרי כוחנה. כמה שנוגע לאורח-חיהם, הרי דרכיהם של היהודים ידועות למדי והן זהות בכל העולם, ולכן לא ארחיב על כך את הדיבור' (ברדין, 1850, עמ' 60). הפולני יאבורסקי (1877, עמ' 69) כותב, כי 'היהודים... [בקאוקאז] אינם נבדלים במאומה, למעט הלבוש והלשון, מיהודי המעמד הנמוך באירופה' ושווייגר (1887, עמ' 311) מציין, כי 'יהודי קאוקאז, כאחיהם האירופיים עוסקים במסחר'. ברח דומה כותב חארוזין (1888, עמ' 485) על ביקרו בברונז: 'אתה עובר את הגשר ועליו עומדת קבוצת יהודים חרדים, שעברו לגרונוני מן ההרים. אף-על-פי שהיהודים ההרריים עזבו את ארץ-ישראל בימים קדומים (זמן רב קודם לידתו של ישו) הם שמרו על קורם אופייניים של בני-מכורתם, המתגוררים בפולין וברוסיה. צבע פניהם צהוב מרופש, ועיניים שחורות ועצובות. אף שחיו דורות רבים בינות להרים, לא איבדו היהודים את רוח המסחר האופיינית לבני-מכורתם. גם עתה הם מחזיקים בידיהם את המסחר של גחוני ושל נאליצקי'. שנטר (1887, עמ' 256) מציין, כי יהודים אינם עוסקים בחקלאות אלא במלאכה ובמסחר, ודם משמשים מתוככים בהן הרו והשפלה. קורדוב, 1905, עמ' 59, והשווה גם סליבצקי, 1868, עמ' 27-29.
- 96 סטטיסטיקה, 1856, עמ' 348-349, והשווה אניסימוב, 1888, לח.
- 97 חושב על פי סטטיסטיקה, 1856, עמ' 344-347; אניסימוב, 1888, לח.

ברוב המקורות אין גם הכחנה של ממש בהכדלים המשמעותיים שבין סוגי המסחר השונים שבהם עסקו היהודים. בין המתפרנסים מן המסחר ראוי להבחין בשלושה סוגים עיקריים, שנבדלו זה מזה מבחינת רכושם, מעמדם בחברה ויוקרתם. בתחתית הסולם היו הרוכלים, שסובבו עם מרכולתם בכפרים ושווקים והחליפו את סחורתם הדלה במוצרים חקלאיים. לאמידים יותר מבין העוסקים במסחר היו חנויות ודוכנים. בראש הסוחרים היהודים היו שייצאו את סחורתם מחוץ לקאווקאז, השתתפו בירידים ברוסיה ואף ניהלו מסחר עם חוץ-לארץ.

מבחינת מקומה של הרוכלות כמקור-פרנסתם של היהודים ההרריים, דומה כי יש מקום להבחין בין אזורים או יישובים, שבהם המסחר בכלל והרוכלות כפרט שימשו מקור-הפרנסה העיקרי, לבין אזורים ויישובים, שבהם שימשה הרוכלות רק אחד ממקורות-הפרנסה השוליים.⁹⁸ להבדיל מדאגסטאן וטאבאסאראן, שבהם מילאה החקלאות תפקיד חשוב בכלכלתם של היהודים, שימשה הרוכלות בנסיכות שירוואן, לפחות בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה, מקור-הפרנסה העיקרי של היהודים,⁹⁹ ומצב זה לא השתנה מיסודו לפחות עד 1910.¹⁰⁰ מרבית יהודי נאלצו לקיים והיהודים בכפרים של הקוואקים במחוז קובאן התפרנסו אף הם בראשית המאה העשרים מן הרוכלות.¹⁰¹ היהודים בקובאן היו נודדים בכפרי הקוואקים, וקונים מהם 'צמר, שלחי בקר וכבשים, חמאה, ביצים, עופות ומוצרים אחרים של היצור המקומי'.¹⁰²

היקף עיסוקם של היהודים במסחר הזעיר לא היה קבוע, שכן הם היו תלויים במידה רבה באפשרויות להתפרנס מתעסוקה אחרת, כפי שעשויות ללמד התמורות שחלו בפרנסותיהם של יהודי מדו'לים. בשנות השישים העידו יהודי כפר זה, כי 'רוב הקהל עוסקים במסחר',¹⁰³ ואילו בעת ביקורו של אליהו אניסימוב ב-1886 התפרנסו רק 12 משפחות על המסחר הזעיר (רוכלים וקמעונאים), שהיו כ-10% בלבד מכלל המשפחות היהודיות.¹⁰⁴ תמורה זו חלה, כנראה, בעיקר כתוצאה מהתרחבות האפשרויות להתפרנס על גידול הטאבאק. כיוון שהרוכלות היתה קשורה בהעדרות מן המשפחה במשך רוב השבוע, והרוכל היה נתון בסכנות מרובות של פגעי הטבע ויד אדם ואף ההכנסות ממנה היו זעומות, השתדלו היהודים לזנוח תעסוקה זו. הרוכלות שימשה אפוא ליהודי מפלט אחרון, ואמנם הוא נמלט ממנה כל אימת שנפתחו לו אפשרויות-תעסוקה אחרות. יש אפוא להניח, כי בזמן 'קדחת המארג' הצטמצם מספר הרוכלים היהודים, והוא גדל שוב לאחר המשבר החמור שפקד ענף זה.

לשם עיסוק ברוכלות לא היה זקוק היהודי לכסף כלל, או לסכום זעיר ביותר, כדי לקנות את מעט הסחורה שהיה מסוגל להעמיס על שכמו ולנודד עמה בכפרים. על דרך ההכללה ניתן לחלק את הרוכלים לשניים, כעדות יהודי וארטאשן: 'להעושים מסחר קטן בכספים' ול'הלוקחים סחורה מן הגרים למכור בשביל איה ריוח'.¹⁰⁵ 'אחדים מן הרוכלים סוחרים בכספים, מעיד סליביצקי בשנות

98 יהודי אראג העידו בשנות השישים, כי 'אחדים מאתנו עוסקים מעט גם במשא ומתן', ובני קהילה מאמראץ אמרו 'ש'אחדים מאתנו עוסקים במשא ומתן' (צ'ארני, 1884, עמ' 258, 347).

99 סקר הקאווקאז, 1836, חלק 3, עמ' 84.

100 קורדוב, 1912, עמ' 88.

101 אייונשטארט, 1902.

102 קובאן, 1901.

103 צ'ארני, 1884, עמ' 66, 348.

104 אניסימוב, 1888, לח.

105 צ'ארני, 1884, עמ' 326.

רוכל יהודי (תצלום משנות העשרים של המאה העשרים)

החמישים, 'ורובם לוקחים את הסחורה בהקפה'.¹⁰⁶ רווחיהם של הרוכלים שסחרו בסחורה לא-להם היו, כמוכן, קטנים מאלה שקנו את הסחורה בכסף. יהודי חושמאנוזיל העידו, כי הרוכלים מקבלים 'עשר קופייקת מרובל' על 'מעט סחורה', שהם לוקחים 'מדרבנט למען למכור בכפרים'.¹⁰⁷ כל מרכולתו ולעתים גם הונו נשא הרוכל בשק, או בקופסה שעל כתפיו. הסחורה כללה על-פי-רוב חתיכות בדי-כותנה עם ציורים, גזרי משי פרסי זול, תחרים, מטפחות-ראש, מראות וכיוצא באלו סחורות, שערכן הכולל היה שלושים עד ארבעים רובל.¹⁰⁸ מחמת הסכנות בדרכים היו נוהגים הרוכלים לצאת בקבוצות, אך 'היו מקרים שאמיצי-לב אחדים העזו לצאת לבדם. יצאו... ולפעמים לא שבו חזרה במקומם הביאו את גיותיהם מתות, או פצועות פצעים אנושים'.¹⁰⁹

כיום ראשון יצאו הרוכלים וביום השישי ישונו לבתיהם עיפיים ויגעיים ולפעמים גם רעבים ללחם אבל שבעים כוז וחרפות וגם נשיכות הכלבים המתנפלים בלי חמלה על עוברי אורח.¹¹⁰

התמונה של רוכלים יהודים, המסתובבים 'מבית לבית ומחצר לחצר בתוך הכפרים של המוסלמים וצועקים קומאטש-אללא! קומאטש-אללא! — קנה סחורה! קנה סחורה!',¹¹¹ היתה שכיחה למדי. הלקוחות העיקריים של הסחורות היו נשים,¹¹² דבר שהגביר את החשד, כי הרוכל היהודי מרמה אותן ו'התושבים ישנאו אותם [את הרוכלים] תכלית שגאה, אף גם שנשואים ונותנים עמהם יחדיו'.¹¹³ חלק ניכר מן הרוכלות, בעיקר עד הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה, היה סחר-חליפין, כשתמורת סחורתו קיבל הרוכל תוצרת חקלאית. הרוכל הפך אפוא גם למוכר של תוצרת חקלאית, בעיקר ביישובים האזרחיים שבקירבת המבצרים הרוסיים. יהודים 'המחזרים... על

106 סליביצקי, 1853, עמ' 64.
 107 צ'ארני, 1884, עמ' 332.
 108 סליביצקי, 1853, עמ' 64; אניסימוב, 1888.
 עמ' 193; צ'ארני, 1884, עמ' 29.
 109 א.ב., אחדות, 1912, גל' 43-44, עמ' 17.
 110 אייונשטארט, 1902.
 111 צ'ארני, 1884, עמ' 29.
 112 סליביצקי, 1868, והשווה כז'אנוב, 1894, עמ' 111.
 113 צ'ארני, 1884, עמ' 29.

הפתחים ומוכרים ביצים, עופות, תפוחים וקשואים,¹¹⁴ שאותם תיאר מבקר בנאלצ'יק ב-1902, היו כנראה חזון נפרץ. משהונחה מסילת-הברזל עסקו יהודים גם בהובלת תוצרת חקלאית ליישובים עירוניים, כעדותו של מאיר יצחקי ב-1900: 'מקצתם מובילים סחורה מפרי הארץ במסילת הברזל ההולכת מבאקו לפטרובסק דרך עירנו [ודבנט] ורואים ברכה בסחורתם זאת'.¹¹⁵

חלק מן הרוכלים שימשו לסוחרים היהודים הגדולים סוכנים-קונים של תוצרת חקלאית, שנועדה לתעשייה ונמכרה ברוסיה, ובכללה פקעות-משי. גידול פקעות המשי היה ענף חדש לערך בקאווקאז, וכל אי-הצלחה בתחום זה היתה משתקפת מייד גם במצבם של הרוכלים, כעדות יהודי וארטאשן ב-1868: 'מצב המסחר שלנו איננו עכשיו בטוב מפני שאלה מאתנו העוסקים במסחר המשי ירדו מטה מפני ששלוש שנים יש שהתולעת נפסדים'.¹¹⁶ פרנסתו של הרוכל היהודי היתה קשורה אפוא במישורין ככל התחומים בהצלחתם של היבולים החקלאיים.

אף-על-פי שהכנסותיו של הרוכל היו זעומות ביותר, הוא היה נתון לסכנות מתמידות. השבילים ההרריים ודרכי-המלך מלאו שודדים, שלא אחת לא הסתפקו בשוד אלא היו רוצחים גם את הנשדד. כל קהילה ידעה אפוא לספר על עשרות נרצחים בדרכים, והמצב בשירואן באמצע שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, תואר בזו הלשון:

בכלל אין חודש ושבת שלא יהרגו נפשות מישראל. גם בשבוע הזה, [מדוח הכותב] לא השיבו ידם מבלע, כי הרגו שני יהודים תמימים בדרך העולה שירואנה (שמאחה). רוב הנהרגים לא נודע מי היו ברצחני נפשם, אולם גם הנודעים נצולים בעזרת התחבולה המעוורת עיני פקחים והמסלפת דברי צדיקים. מלבד הכיזה והשוד אשר ישדרום הפוחזים בצהרים על אם הדרך, כי במדינה הזאת רבו להקות השודדים האורכים כיערים ובמסילות דרך ירצחו.¹¹⁷

מספרם של הרוכלים השתנה כאמור מעת לעת, וגם לא תמיד קל להגדיר באיזו מידה שימשה הרוכלות מקור-פרנסה עיקרי, או היא היוותה רק אחת המלאכות, בעיקר בחודשים הפנויים מעבודה חקלאית או אחרת. אף-על-פי-כן, יש בנתוניו המפורטים של אניסימוב מ-1886 כדי לרמוז על מקומה בפרנסת היהודים. על-פי נתונים אלה, עסקו ברוכלות 262 יהודים הרריים, משמע 6% לערך מן המשפחות היהודיות התפרנסו באורח חלקי או מלא מן הרוכלות. זו מילאה תפקיד חשוב יותר בפרנסתם של יהודי הכפר מזה של תושבי הערים, אף שעיתונאים אחדים טענו בהיפך.¹¹⁸ ככפרים היו 217 רוכלים, שהיוו כ-8.5% מכל המשפחות, ואילו בערים 45 רוכלים בלבד, שהיו רק כ-3% ממשפחות היהודים ההרריים.

ברוב היישובים שבהם ישבו יהודים עמדו לרשותם גם חנויות. חנויות היו על-פי-רוב זעירות, וההון העצמי של בעליהן לא עלה בדרך-כלל על אלף רובל. מרבית החנויות של היהודים היו של דברי מכולת וסדקית, שלהם נזקקו הכפריים, אך לעתים היו גם בעלי אטלזים.¹¹⁹ כך, למשל, היו כל האטלזים בעיר דבנט בשלהי המאה התשע-עשרה כבעלות יהודית, ומצב זה שימש עילה לעיתון

114 איינושטארט, 1902, והשווה דימינסקי, 1891.

115 יצחקי, 1900. יהודים מנאלצ'יק היו מובילים סחורות גם לעיר פיאטיגורסק (א.ב., 1912, אחדות, גל' 40-41, עמ' 7).

116 צ'ארני, 1884, עמ' 327.

117 ישיב'אל, 1886. על רצח רוכל יהודי בסביבת הכפר גאוקצ'אי ב-1900 ראה: נסיכות שירואן, 1900.

118 ראה, למשל, הקר, 1900, גל' 4, עמ' 44.

119 צ'ארני, 1884, עמ' 245.

רוסי לכתוב, כי 'אנו אנשי דרבנט נמצאים כמעט בעבדות אצל היהודים', שאינם מוכרים ללא-יהודים את הכשר הטוב, 'והגיע הזמן לתבוע מן היהודים להעסיק באטליזיהם גם לא-יהודים'.¹²⁰ הכנסתם של בעלי החנויות, ובעיקר הזעירות שביניהן, היתה זעומה, ולפיכך נאלצו לעסוק במידה זו או זו גם ברוכלות, אם על-ידי הבאת סחורות לבתי התושבים ואם על-ידי יציאה לשווקים שהתקיימו בכפרים השכנים.¹²¹ מכאן שמכוח נת תפקידם הכלכלי לא היה הכדל רב כינם לכין הרומלים, אף שהראשונים נהנו מיוקרה רבה יותר בקהילתם.

רוב החנויות הקמעוניות של היהודים היו בכפרים ומיעוטם בערים. על-פי נתוניו של אליהו אניסימוב, היו ב-1886 כבעלות יהודית 212 חנויות, ומהן 153 בכפרים. מסתבר אפוא, כי באמצע שנות השמונים התפרנסו מרוכלות וממסחר זעיר 370 משפחות יהודיות בכפרים, שהן כ-14%. אך למעשה עסקו במסחר, באורח חלקי, יהודים רבים יותר; אניסימוב לא כלל כנראה בין העוסקים במסחר את הללו שהתפרנסו ממלאכות אחרות ועסקו במסחר רק באורח חלקי. לעומת זה, בקהילות ישראל העירוניות עסקו במסחר הזעיר וברוכלות, לפי אותו מקור, 104 יהודים, שהיוו רק כ-7% מהמשפחות.¹²²

עשרים ושמונה היישובים, שלפי נתוני 1886 נמצאו בהם רוכלים או קמעונאים יהודים, ניתן לחלקם לארבע קבוצות אלו, בהתאם לאחוז המתפרנסים על המסחר הזעיר. בקבוצה הראשונה נכללות קהילות, שבהן מספר העוסקים במסחר הזעיר לא עלה על 10%; בקבוצה השנייה — 11%-20%; בשלישית — 21%-30%, ובקבוצה הרביעית — 31% ויותר.

3.1 לוח היהודים המתפרנסים על המסחר הזעיר (1886)

קבוצה	שמות היישובים	מספר ישובים	מספר משפחות	מספר העוסקים במסחר זעיר	אחוז ממצע
א	טמיר-חאן-שורה, טארקי, ברינאק, דאשלאגאר, דרבנט, מדוליס, רוקאל, ניוגרי, חושמאנויל, קובה, קוסטק, גרווני ציריירות, קאראכודאקנט, אראג, טאשק'צה	12	1,750	108	6.2
ב	דורגלי, יאנגייקנט, ניטיג, חאסאכיירות, אנדרי, דוינגוטאי	4	217	37	17.0
ג	מו נאטיר, קארצ'אג, מירודיי, הפטוראן, וארטאשן, נאלצייק	6	282	73	25.9
ד		6	850	256	44.1
	סך הכל	28	2,829	474	16.8

120 דרבנט, 1891.

121 על הסחרים היהודים בשווקים עיין: פאסטחוב, 1894.

122 בחלוקתה המסכמת של אניסימוב על ההתפלגות בין הכפר לעיר, נפלו שערות שתוקנו כחישוביו.

הפערים הגדולים בשיעור המסחר הזעיר כמקור-פרנסתם של היהודים מרמזים, כי הסקת מסקנות לגבי תפקיד המסחר בחייהם של היהודים ההרריים על-סמך התרשמות או אף נתונים סטטיסטיים מיישוב אחד או כמה ישובים, יש בהן כדי להטעות. ואמנם האנתרופולוג קורדוב ציין,

שלא כיהודים ההרריים בדאגסטאן, אשר חלק מהם עוסקים בחקלאות ובטיפוח מטעים, יהודי נפת שמאחה בלא יוצאים מן הכלל עוסקים במסחר, בעיקר בכדים לקמעונות. בחורף ובקיץ הם נודדים על סוסיהם, ומובילים את סחורתם משוק אחד למשנהו.¹²³

רק ברבע מההילות ישראל התפרנסו על המסחר, באורח חלקי או מלא, מחצית מן המשפחות היהודיות, ואילו במחצית מן ההקלות מילא המסחר תפקיד שולי. מבחינת יחסה של האוכלוסייה הסובבת אל המסחר של היהודים ניתן לציין תמורות בולטות, שהסתמנו בסוף המאה התשע-עשרה, כפי שעשויה ללמד הדוגמה מנאלצ'יק. ב-1883 ביקר במקום וסולוד מילר, וכך כתב בעקבות הביקור:

היהודים ליד נאלצ'יק אינם עוסקים בחקלאות, אלא במסחר קמעוני ובמלאכות מסוימות. חיים הם, כנראה, ברווחה, ויודעים לא גרוע מן היהודים האירופיים להלוות כסף בעד אחוזים גבוהים. האוכלוסייה המקומית אינה רוחשת להם שום שואה, והם עדיין לא חשו על גופם מכות למלווים בריבית.¹²⁴

אך לא עבר אלא עשור שנים וכבר נראו סימני תמורה בולטים. בכפרים רבים בסביבות נאלצ'יק פתחו קאבארדינים חנויות סידקית, וניהלו תעמולה שלא לקנות אצל הרוכלים והקמעונים היהודים. בתחרות זו השתמשו לא אחת בנימוקים אנטישמיים, שהיהודים הם רמאים ויש להעדיף לסחור עם קאבארדינים.¹²⁵ 'התחרות במסחר והשימוש התדיר והבלתי-חוקי בנשק' כשטחה של נסיכות שירוואן לשעבר, דיווח העתון 'כספי' ב-1900,

העמיד את [הרוכלים והסוחרים] היהודים במצב ללא נשוא — הכו ושדרו אותם. הם נאלצו אפוא לחסל את עסקיהם ולשוב למקומות-מגוריהם, ורק ביישובים מיושבים אחרים ובמקומות נידחים, שאליהם לא מגיעים סוחרים אחרים, ממשיכים עדיין היהודים לסחור אך גם זאת בקושי.¹²⁶

הפקידות הרוסית השמיעה אף היא יותר ויותר טענות, כי הרוכלים היהודים מרמים את הכפריים ומנצלים את מצבם הקשה, ועל כן יש לשחרר את האיכרים מן היהודים ולעודדם למכירת התוצרת בשוקים ובירידים.¹²⁷ העיתונות הרוסית תיארה את הרוכל היהודי כאמיד ומנצל את עובדי-הארמה. וכך, למשל, תוארו יהודי הכפר וארטאשן בסוף המאה:

123 קורדוב, 1912, עמ' 88.

124 מילר, 1884, עמ' 544.

125 ידעויות מנפת נאלצ'יק, 1894.

126 נסיכות שירוואן, 1900.

127 כך, למשל, כתב מפקח של בית-הספר בקובה, כי 'הקונים העיקריים [של שטחים, תרמילים ושקים בנפת קובה] הם יהודים. הם מנהלים סחר-חליפין, בהחליפם כדי כותנה, אריג-קאלקוטה ואריגי צמר כשטחים. הם עושים זאת, כמובן, לא משום דאגתם לבעלי-המלאכה אלא בגלל התועלת לעצמם... כאשר מגיע מועד תשלום המיסים, היהודים ממלאים ממש את כל הכפרים ורוכשים המוצרים במחיר הנראה להם... יש אפוא צורך לפתוח

היהודים תופסים מבחינה כלכלית את המקום הראשון כנפת [נוחה], אף-על-פי שאין להם אדמות ומטעים. 75% מהיהודים הם בעלי סוס-משא אחד עד חמישה, שעליהם הם מוכילים סחורות שונות לכפרי נפת נוחה והנפות השכנות. מרבית המלווים בכפרים הם יהודים. לאחר שהמלווה היהודי נותן את כספו, הוא יבקר פעם בשבוע, כיום חמישי או שישי, את לוויז על מנת לקבל מהם מתנות בצורת פירות, עופות, ביצים, אורז וכד', ואין צריך לומר שסוסו אוכל חינם. את חובו מקבל [היהודי] לא בכסף אלא במיצרכים, שאותם הוא מחשיב כמחירים של חצי-חינם. לבסוף יוצא, כי הלווה משלם ליהודי בעד רובל כמעט שניים, היינו 200% בערך. כך נוהגים הסוחרים ה'חשובים'. [הסוחרים] הזעירים גם הם אינם מזניחים את טובת-ההנאה שלהם. בזמן איסוף פקעת-המשי הם מחליפים בעורמתם פונט סכון או צימוקים, העולים 8-10 קופייקות, בפונט פקעת-משי; זוג מחטים כעשר ביצים; מחרות השווה פרוטה כמיהה של חיטה וכדומה. סחר זה הם מנהלים לרוב עם הנשים, בזמן העדרם של הגברים.¹²⁸

התחרות הגוברת במסחר, שנלוו אליה נימות בולטות של הדגשת רמאות היהודי המנצל, פגעה קשה ברוכל ובקמעונאי היהודי, אך כנראה לא נפגעו ממנה במידה משמעותית הסוחרים הסיטונאיים. בצד המסחר הזעיר היו ליהודים גם כתי-מסחר סיטונאיים, או קמעונאיים, כגנה-מידה גדול. בגרוזני, למשל, נמצאו בראשית שנות השבעים של המאה התשע-עשרה חנויות גדולות של יהודים הררים, ו'בהן מספר מחלקות' למוצרים שונים.¹²⁹ אך רוב החנויות הגדולות והבינוניות שבבעלות יהודית היו של אריגים למיניהם. ב-1886 היו בבעלותם של יהודים הרריים 115 חנויות מסוג זה; 56 מהן בכפרים ו-59 בערים, ואילו בערים הוותיקות (דרבנט, קובה) 8 בלבד.

מבחינת התפרוסת של חנויות יהודיות ניתן להבחין באמצע שנות השמונים בהבדלים שבין הקהילות ביישובים הוותיקים לבין אלה שביישובים החדשים. לעומת ששת היישובים החדשים (טמיר-חאן-שורה, פטרובסק, גרוזני, נאלצ'יק, דאשלאגאר ותאסאבי-יורט), שבהם החזיקו יהודים 64 חנויות-אריגים, הרי בארבעה-עשר יישובים ותיקים היו רק 51 חנויות בבעלות יהודית. אך ברבות הימים התרחב סחר הכרדים גם בקהילות הוותיקות, ומתוך 36 חנויות אריגים, שנמצאו בקובה ערב מלחמת-העולם הראשונה, היו בבעלות יהודית חמש-עשרה חנויות,¹³⁰ שארבע מתוכן השתייכו למשפחות מישאיב (Mishaev).¹³¹ מתוך 27 חנויות האריגים בטמיר-חאן-שורה, היו בבעלות יהודית שמונה, ומתן חמש של יהודים הרריים.¹³² אך גם בזמן זה היה חלקם של היהודים ההרריים בסחר הסיטונאי של אריגים קטן יותר בדרבנט מזה שבערים אחרות, ומתוך 27 חנויות כאלה היו רק שבע בבעלות יהודית.¹³³

בסוף המאה התשע-עשרה וכראשית המאה העשרים חלה כניסתם של יהודים למסחר סיטונאי גם בענפים נוספים, ומתוך שתי חנויות העור בדרבנט ערב מלחמת-העולם הראשונה היתה אחת

ביישובים השונים של הנפה שווקים, ובגיר קובה ירד... שבאמצעותם ישתחררו בעלי-המלאכה מבעלי-הגוף היהודיים רעמדו על מחיר סחורותיהם'. (פישנקו, 1891, עמ' 152-154).

128 נוחה, 1892.

129 דובליר, 1871, גל' 7, עמ' 217.

130 מספר זה מושחת על רשימה של שמות בעלי-החנויות. ראה שאפסוביץ', 1914, עמ' 215-216.

131 תנת אחת היתה בבעלותו של בראל מישאיב, שניה ביד מיש-שלמי מישאיב, בעליה של השלישית היה שלום מישאיב, והרביעית השתייכה לאבשלום ובראלב מישאיב.

132 שאפסוביץ', 1914, עמ' 336.

133 שם, עמ' 339.

בבעלותו של חנוכה בן אבשלום חנוכיב, וגם שלושה מתוך ארבעה בתי-המסחר לקמח בעיר היו בבעלותם של יהודים. מבין ארבע החנויות הגדולות ליינות היתה אחת בבעלותו של בניאש מישיב, ואברהם בן נתן דאראשב היה בעליו של מחסן גדול לשיווק עצים.¹³⁴

האפשרות הנחה של יהודים להתקשר עם בני עמם שמחוץ לקאווקאז, וכן העובדה שעל פי דתם לא היו מזוהים באורח חד-משמעי עם הכוחות הפוליטיים שנאבקו על השליטה באיזור, מחד גיסא, ולא חלו עליהם ההגבלות של 'תחום המושב', מאידך גיסא, איפשרו ליהודים הרריים בעלי יזמה ויכולת לפתח מסחר בין הקאווקאז המזרחי לבין רוסיה, מזה, ובין האימפריה העות'מאנית ופרס, מזה. ואמנם בשנות החמישים נסעו סוחרים יהודים לפרס ולתורכיה, וקנו שם סחורות שחלקן נמכרו לאחר-מכן ברוסיה.¹³⁵ בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים התקיימו בקאווקאז כמה פירמות מסחריות, שעיקר עיסוקן יצוא ויבוא.¹³⁶ מתוך ארבע פירמות כאלה בקובה, שעסקו בייצוא שטיחים, נמצאו שלוש בבעלות יהודית: פיסח יסחקוב (פסח יצחקוב), איוב מאירוב ורובין אורילוב (ראובן אוריאילוב).¹³⁷ משפחת דאראשב בקובה עסקה בייצוא פירות מיובשים ותפוחי-עץ שריים.¹³⁸ אך המסחר מחוץ לגבולות רוסיה, היה רק חלק מן המסחר הגדול של היהודים, שעיקרו נועד לרוסיה.

משנות החמישים ואילך נסעו סוחרים יהודים מן הקאווקאז לירידים ברוסיה, ובעיקר לזה של ניי-ני-נובגורוד (Nizhni-Novgorod).¹³⁹ בשנות השישים הגיעו הסוחרים הגדולים מבין היהודים ההרריים לצורך עסקיהם גם למוסקבה ולווארשה, שם הם היו בדרך-כלל מוכרים משי, תבואה וכותנה.¹⁴⁰ בשנות החמישים והשישים היה פער גדול בין מחירי המארנה בקאווקאז לבין אלו שבשווקי רוסיה. כמה מגדלים יהודים, שעמדו על כך, הובילו את יכוליהם בעצמם לרוסיה ושם היו 'מוכרים... [אותם] בכסף מזומן או מחליפים על סחורות שונות'.¹⁴¹ את סחרם של סוחרים אלה בשנות השישים מתאר אחד המבקרים כלהלן:

לאחרונה יסעו... במעות מזומנים וכן בשרש צבע המארנה ושאר מיני סחורות אשר יובילו מפה על אניות הקיטור דרך ים הכספי לנהר וולגה ומוכרים שם סחורותיהם אשר הביאו על מעות מזומנים או מחליפים על שארי מיני סחורות הנצרכים פה ומוכרים אותן לאחיהם בעלי חנויות בערים, בכפרים ובמבצרים הקטנים.¹⁴²

אחדים מן היהודים ההרריים פתחו במשך הזמן חנויות קבועות בערי רוסיה, והעסיקו סוכנים-קונים (Skupshchiki), שהסתובבו ביישובים וקנו בשבילים שטיחים חדשים ומשומשים.¹⁴³ אחדים מן הסוחרים היו גם בעלי קרקעות וכרמים, ונחשבו לעשירי העדה. הכולטים שבין עשירי רובנט היו

134 שם, עמ' 338, 340.

135 סליביצקי, 1853.

136 צ'ארני, 1884, עמ' 58.

137 שאפסוביץ, 1914, עמ' 216, והשווה לרי 1901.

138 שאפסוביץ, 1914, עמ' 216.

139 גרוביץ, 1860, עמ' 590; דובליר, 1871, גל' 7, עמ' 217.

140 שם, שם. בראברמן, 1894-1895, גל' 236, עמ' 1; רוזנברג, 1887, גל' 58, עמ' 606.

141 צ'ארני, 1884, עמ' 58.

142 גולדמן, 1867, גל' 4, עמ' 29.

143 על רוכלים יהודים, הקונים שטיחים בקובה, ראה: קובה, 1886.

כשנות השמונים עזיבו ושמואל חנוכייב או חנוכו, סוחר מן הגילדה הראשונה, שעל תרומתו לסחר הקאווקאז זכה מן השלטונות לשלושה כתבי־הצטיינות.¹⁴⁴ הכולט שבין סוחר קובה היה בראשית המאה העשרים מנוכח (מנוח) אגאביכ.¹⁴⁵ הסוחרים האמידים, שנשאר קשורים בטבורם בעדה ונמנו עם התורמים העיקריים לבתי־הכנסת ולענייני צדקה, היו בעת ובעונה אחת נושאים העיקריים של ניצני המודרניזציה. הם היו בין הראשונים שבנו להם בתים בנוסח אירופי, כמו 'ביתו בן שלש הקומות' של מנוכח (מנוח) אגאביכ, שרצפתו 'היתה מכוסה בשטיחים' יקרים, ו'הקירות... מקושטים במסגרות זהב'.¹⁴⁶ השכונה היהודית הצפופה וחסרת תנאים סאניטאריים לא תמיד תאמה את אורח־החיים של אמדי העדה, והיו אפוא שבו את בתיהם בחלק הלא־יהודי של העיר.¹⁴⁷ הם היו בין הראשונים שלמדו מעט את הלשון הרוסית, ואף התאימו את לבושם למקובל באירופה. 'בעל הבית שלי', מספר צ'ארני על מנשה, מסוחר דרבנט, בשנות השישים של המאה הי"ט:

הוא רך בשנים וסוחר ההולך בכל שנה כעסקיו אל ערי רוסיה ומעורב הוא עם הבריות והולך לרוח העת החדשה... [הוא] יודע לדבר עמהם מעט בשפת רוסיה... המכנסים והמעלים הוא נושא כמו המכנסים והמעלים שנושאים באירופה ולא כמו שנושאים ילידי הארץ.¹⁴⁸

שכבת־סוחרים זו הייתה גם בין היזמים, שתרמו הרבה להעלאת המלאכה לשלב של חרושת.

3. מלאכה וחרושת

החרושת היתה בלתי־מפותחת בקאווקאז המזרחי; רובה לא חרגה מתחום המלאכה, שתוצרתה נועדה לשוק המקומי. היא התבססה על חומרי־גלם מקומיים, כגון ענבים, עץ, צמר ועורות. כיוון שרוב העדרים היו של עיזים וכבשים, הושתתה הבורסקאות ברובה על עורות אלה, ורק במיעוטה עסקה בעיבוד שלחי בקר. משלחי העיזים היו מייצרים סאפיאן (Safian), שהוא עור עדין הנועד לנעליים. הבורסקאות היתה אחת הענפים, שבה עסקו יהודים ככפרים מסוימים לפחות משלהי המאה השמונה־עשרה, ועל כך העידו יהודי דו־נגוטאי.¹⁴⁹ בבורסקאות, שהתרחבה במאה שלאחריה, עסקו בעיקר יהודים שבצפון־קאווקאז, אך היא לא היתה נפוצה בעבר־הקאווקאז. בשנות השישים התפרנסו על הבורסקאות יהודים בטארכי, באקסאי, בכוינאק, דרבנט, ביאנגי־קנט ובטמיר־חאן־שורה.¹⁵⁰ את השלחים היו קונים בשווקים מקומיים, או בכפרי הסביבה. 'בכל אביב וקיץ הננו פוגשים את ההררי שלנו [כתב יהודי הררי] כשהוא פורש מביתו ומרחיק נדוד אל מעמקי ההרים לצבור לו חומר טרי'.¹⁵¹ ככפרים נעשתה רכישת השלחים על דרך החליפין, ובשווקים נקנו בכסף.

144 דזונבת, 1886; דזונבת, המליץ, 1887, גל' 58, עמ' 606.

145 איברין, 1912.

146 שם, שם.

147 כך, למשל, עשו בראשית המאה העשרים שמונה משפחות יהודיות בנאלצ'יק (אייזנשטאדט, 1902).

148 צ'ארני, 1884, עמ' 37.

149 שם, עמ' 16.

150 שם, עמ' 15, 21, 24, 58, 72, 245; גודוביץ, 1860.

151 א.ב., אחרות, 1912, גל' 40-41, עמ' 5.

בשנות השמונים היה מחיר השלח 25-50 קופייקות, בעוד העור המעובד נמכר ב-1.5-2 רובל היחידה.¹⁵² השריית השלחים נעשתה לרוב ליד מקור מים זורמים, ובורסקאי היה דורך את העורות כרגילו, כדי לשוטפם מכל החומרים הנמסים ולאפשר ספיגת מים. זו היתה עבודה מפרכת ומוהמת, כפי שמסתבר מן התיאור הציורי הבא:

פה נראה איש יהודי אחד מעבד עורות מרקד כאיל יחף בתוך המים הקרים... ועליו בגדי מדים קצרים ומטונפים, ורק חוטי ציצית לבנים כשלאג מתחת למדיו ורסיסי המים, אשר קבלו מנתיזות המים אשר בשוקת, נוטפים מהם ומכין ברכיו ישמטו עורות אלים וכבשים. זרם הזעה שוטף כנהר מפניו ורק לפעמים יהדוף הרוח החזק... את מגבעתו הקלה מעל ראשו ואז יחרבו וייכשו נטפי הזעה מאפיו... ידיו השחורות ממי הצבע השחור... העידו בו כי לא מן העצלים הוא ועבודתו זאת נעמה וערבה עליו. גם שירת העם (בלשון קדר), המהללת את אומנתם זאת, מרחפת על צל שפתותיו השחורות...¹⁵³

סיד וריכוך ריקמת העור נעשו על-פי-רוב 'על הגגות ולפני בתיהם', מעיד יהודה צ'ארני, זמן עיבוד העורות האויר רע מאוד לנשימה.¹⁵⁴ ריכוך הריקמה נעשה בעזרת זבל-עופות, שאותו היו קונים הבורסקאים בכפרים בעצמם או כתיוכום של רוכלים.¹⁵⁵ הבורסקאות נחשבה למלאכה פחותה, משום הסרחון שהיה כרוך בתהליכי העיבוד, והמוסלמים באזורים מסוימים טענו, כי היא הולמת במיוחד ליהודים, ולכן נעשו המלים 'סאקטיאן' (עור) או 'טאבוק פוק' (זבל עופות) שם-כינוי ליהודים.¹⁵⁶ רוב עבודת הבורסקאות נעשתה מחוץ למיכנה, ובימי החורף נאלצו הבורסקאים לחפש להם מקורות-פרנסה אחרים, בעיקר כעובדים שכירים או רוכלים.

חלק ניכר מן העור המעובד נועד לתפירת נעליים רכות ללא עקב, שכינו צ'ובאקי, ולדגליות. בענף זה, שבו עבדו גם נשים, השתלבו במאה התשע-עשרה יהודים בנאלצייק, בצ'רבנלאה, כחאסאב'יורט, בקובה וכיישובים אחרים.¹⁵⁷ ענף העור היה אחד מענפי החרושת והמלאכה העיקריים, שבהם עסקו יהודים, אך לפי נתוניו של אניסימוב היו כ-1886 עובדי-עור רק בשבע-עשרה קהילות מתוך שלושים ושש. אולם רק בארבע קהילות (טארקי, קאראבוראחקנט, נאלצייק ודוגנאני) התפרנסו על ענף זה, באורח חלקי או מלא, יותר ממחצית המשפחות היהודיות (60.5%). בארבע קהילות אחרות (כרינאק, דאשלאגאר, מדז'ליס וטאשקצ'ה) שימש ענף העור מקור-פרנסה לכרבע מן המשפחות היהודיות, ואילו בשאר היישובים היהודיים היה שולי, ובכמחציתם אף לא עסקו בו יהודים כלל.

השיער שנאגר תוך עבודת הבורסקאות שימש ליהודים לטוויית חוטים, שמהם ארגו אריגים לצורכי משפחתם או למכירה. אך היו גם יהודים מעטים, שטוויית צמר או משי וקליעת חבלים

152 מוראביב, 1889, עמ' 100.

153 יש'ר, 1891, גל' 255, עמ' 1031.

154 צ'ארני, 1884, עמ' 21.

155 מוראביב, 1889, עמ' 100.

156 אניסימוב, 1888, עמ' 203, והשווה קאראדא שוב, 1891, עמ' 180.

157 מאליאבקי, 1891, עמ' 118; אייזנשטארט, 1902; כשראי, 1898, גל' 195, עמ' 1017; גודובין, 1860; מוראביב,

1889, עמ' 100-101; ח.ב., 1911, עמ' 22.

שימשו להם מקור־פרנסה. כעבודה זו עסקו בעיקר נשים,¹⁵⁸ והטווייה, הקליעה והאריגה לא שימשו מעולם מקור־פרנסה חשוב ליהודים ההרריים.

ענף שמילא תפקיד חשוב באחדות מקהילות היהודים ההרריים לפחות מן הרבע האחרון של המאה התשע־עשרה היה ייצור יין. היהודים נמנעו מלהשתמש ביי־נסך,¹⁵⁹ ולכן החלו לייצר יין לצרכיהם. בשנות השישים של המאה התשע־עשרה העיד יהודה צ'ארני, כי לצרכם ולמכירה [עוסקים יהודי דרבנט בעשיית יין], אבל הארמנים יודעים לתקן את יינם יותר טוב מהם.¹⁶⁰ ייצור היין שימש אפוא בזמן זה ענף שולי ביותר במלאכות היהודים, אך לאחר המשבר בגידולי המאונה והתרחבות הכרמים פנו יהודים רבים יותר לייצור היין. היהודים היו מייצרים את היינות מפרי כרמיהם וכן מענבים שקנו אצל המוסלמים, שנמנעו לייצרו מטעמים־דתיים.¹⁶¹ בייצור היין [בדאגסטאן] עוסקים בעיקר הארמנים וכן היהודים ומספר מצומצם של סוחרי יינות רוסים. הכורמים המוסלמים אינם עוסקים בעצמם בייצור יין מסיבות דתיות ומוכרים את עודפי הענבים לנוצרים וליהודים;¹⁶² העיד ב־1914 הכלכלן מ' שאפסוביץ. גם בקהילות ישראל, שהתגוררו בכפרים של הקוואקים עסקו חלק מן היהודים בייצור יין.¹⁶³ ברכות השנים התמחו היהודים בענף זה במידה כזאת, שבשלהי המאה התשע־עשרה העיד אחד המבקרים, כי 'אחרי יינם דרש ידרשו, כי טוב הוא מאד'.¹⁶⁴ דריכת היין נעשתה בדרך פרימיטיבית, אך כמשך הזמן היא קיבלה צביון של חרושת, בעיקר בדרבנט. ערב מלחמת־העולם הראשונה היו בדרבנט שלושה מפעלים לייצור יין; שניים מהם כבעלות יהודית. יקב אחד היה כבעלותו של אברהם בן נתן דאדאשב, והאחר היה שייך למאנאשיר (מנשה) בן אגא דאדאשב. היקב האחרון, שבו ייצרו גם קוניאק וספירט, עבד באמצעות קיטור והועסקו בו תשעה פועלים יהודים. הוא נחשב ליקב החשוב ביותר בכל מחוז דאגסטאן.¹⁶⁵ ליינותיהם של היהודים ההרריים נזקקו בייחוד יהודי רוסיה, משום שלא היה בהם חשש ליי־נסך. ואמנם הוציא הרב יעקב יצחקי לסוחר גבריאל בן הרב שמואל הכשר, שהעיד כי ביינותו הוא מוכר אין כל חשש לנסך. אך בראשית המאה העשרים עירער רבה של מינסק על הכשר זה, והרב יצחקי פנה אליו במכתב מיוחד שבו הדגיש, כי כל היינות שמוכר סוחר זה הם מפרי יהודים, ובדריכת היין עוסקים יהודים בלבד.¹⁶⁶

עם התרחבות ייצור היין, שנועד למכירה גם בשוקי רוסיה, גדל הביקוש לחביות, שהוכנסו לשימוש בראשית שנות הארבעים. כסוף שנות השמונים היו בדרבנט שלושים חבתנים, כיניהם שמונה יהודים. אצל מרבית החבתנים הלא־יהודים שימש מקצוע זה עיקר פרנסתם, בעוד החבתנים

158 על אורגות יהודיות בדרבנט ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 58, וכן בן־אבצן, 1891, גל' 149. על טור משי יהודים ראה: גורובין, 1860. על נשים הקולעות חבלים ראה: כץ, 1894, עמ' 15; איכרין, 1912.

159 הובלר, 1871, גל' 4, עמ' 117.

160 צ'ארני, 1884, עמ' 58.

161 קוובסקי, 1906, עמ' 276.

162 שאפסוביץ, 1914, עמ' 321.

163 מאליאבקיין, 1891, עמ' 118.

164 מרשאטבליטה, 1894, גל' 151, עמ' 649.

165 שאפסוביץ, 1914, עמ' 329; דאניאלוב, 1960, עמ' 49.

166 פנסק יצחקי סימן מ"ג, השמור בארכיון המרכז לחלרות העם היהודי.

היהודים היו גם מייצרי יין.¹⁶⁷ במשך הזמן התפתחה החבתנות לחרושת, ובראשית העשור השני של המאה העשרים כבר היו בדרכנט שני מפעלים לייצור חביות, ושניהם כבעלות משפחת חנוכייב.¹⁶⁸ במספר ישובים היו כבעלות יהודית טחנות-קמח, מפעלים לעיבוד נייר ובתי-חרושת לזכוכית. בדרכנט, למשל, נמצא כל ייצור האשלג והסיד בידיים יהודיות. בראשית המאה העשרים השקיעו עשירי העיר היהודים גם בענף הדיג בים הכספי.¹⁶⁹ ייצור הסבון, שבו עסקו בעיקר נשים, נחשב למקצוע יהודי. מתוך חמש-עשרה מכשלות-סבון בדרכנט, היו בסוף המאה התשע-עשרה שלושה-עשרה יהודיות. יצרן-הסבון היחידי בחאסאב-יורט היה אף הוא יהודי. הנשים היהודיות היו קונות חלב-עיוזים, ומכשלות ממנו בחצרותיהן סבון בחודשי הקיץ. הריח החרף, שהדיפו החומרים, הוסיף למחנק ששרר בלאו-הכי בחצרות. הסבון היה מאיכות ירודה וכונה 'סבון היהודים'. עד שלהי המאה התשע-עשרה היו התושבים רגילים להשתמש בסבון זה לכביסה, אבל משגדלה כמות הסבון המיוצא מרוסיה פחת הביקוש ל'סבון היהודים', ועתה החלו להשתמש בו בעיקר לסיכת עגלות. המחיר הירוד של הסבון פגע בפרנסתן של כמה משפחות יהודיות, שנאלצו לחפש מקורות-פרנסה אחרים.¹⁷⁰

המלאכה לא מילאה תפקיד בעל חשיבות רבה בפרנסותיהם של היהודים ההרריים, אף-על-פי שהיו ביניהם רוקעי פת,¹⁷¹ חרשי-נחושת,¹⁷² צורפים,¹⁷³ נגרים, חייטים,¹⁷⁴ כובענים¹⁷⁵ ובעלי מקצועות דומים.

אחד הקווים הבולטים, שאיפיינו את פרנסותיהם של היהודים ההרריים, כמו את כלכלת הקאווקאז המזרחי בכללו, היו ההבדלים הניכרים בתעסוקת האוכלוסיה באזורים שונים, ולעתים אף ביישובים שכנים. קשה אפוא להקיש מנתונים על פרנסות היהודים ביישוב אחד, ואפילו במספר ישובים, לגבי כלל היהודים ההרריים. אך הנתונים המפורטים מסוף שנות השמונים על פרנסותיהם של יהודי קובה, שבה התגוררו קרוב לשליש מן היהודים ההרריים, הם בעלי עניין כשלעצמם.

167 גריגוראשילי, 1891, עמ' 163.

168 שאפסוביץ, 1914, עמ' 330.

169 צ'ארני, 1884, עמ' 58; סמנוב, 1891, עמ' 173; א.ב., 1912, האחדות, גל' 47-48, עמ' 12-13.

170 סמנוב, 1891, עמ' 173-174; מוראביב, 1889, עמ' 102.

171 כשדאי, 1898, גל' 195, עמ' 1017.

172 על שני חרשי-נחושת יהודים בחאסאב-יורט ראה: מוראביב, 1889, עמ' 102.

173 בשנות השמונים היה בחאסאב-יורט צורף יהודי אחד, שמכר את תוצרתו גם מחוץ ליישוב מגוריו (מוראביב,

1889, עמ' 100). בראשית העשור השני של המאה העשרים היו בקובה שניים-שלושה צורפים יהודים (ח.ב.,

1911).

174 בקובה היו כ-1911 כעשרה חייטים (שם, שם).

175 על כובענים יהודים בחאסאב-יורט ראה מוראביב, 1889, עמ' 101.

לוח 3.2

פרנסות היהודים בקובה, 1888¹⁷⁶

ענפי תעסוקה	מפרנסים	אחוז
חקלאות	100	35.3
זורעי טאבאק	30	10.6
חוטבים ומעבדי-עצים	70	24.7
מסחר	86	30.4
סוחרים זעירים כשטיחים	50	17.7
חנווניים זעירים	26	9.1
סוחרים גדולים	5	1.8
בעלי כתי-מרזח	5	1.8
מלאכה	37	13.1
ספרים	8	3.0
צופי זרב וכסף	7	2.5
צקעים	6	2.0
בנאים	6	2.0
כובענים	5	1.8
נגרים	5	1.8
חובלה	23	8.1
עגלוניים	15	5.3
סכלים	8	2.8
חרושת	12	4.2
בעלי טחנות-קמח	7	2.4
בורסקאים ורצענים	5	1.8
כלי-קודש	16	5.6
מלמדי תינוקות	12	4.2
שו"בים	4	1.4
שוניים	9	3.3
נגנים	9	3.3
סך הכל	283	100.0

מסתבר אפוא, כי בשלהי המאה התשע-עשרה היו רק לרבע בערך של המשפחות היהודיות בקובה¹⁷⁷ מפרנסים בעלי תעסוקה קבועה פחות או יותר, בעוד ירובם מסככים בכפרים בסביכות הלזוגנים עם מעט סחורות מאנופאקטורה ומילוטשני [דברים זעירים] והגותרים המה בטלנים, יושבים בחבוק ידים באין עבודה ופרנסה, ומוכנים למכור את עבודתם כשכירים.¹⁷⁸ בשנות התשעים התפרנסו לא

176 גרשון, 1888.

177 לפי אג'יטיב (1888, לח) היו בקובה 822 משפחות יהודיות, בעוד גרשון (1888) כותב: 'בעיתנו נמצאים אלף ושלש מאות ושמונה ועשרים בתי אבות, כולם ספרדים... אשכנזים אינם פה. רק שלשה בתי אב'.

178 שם, שם.

מעט מיהודי קובה מעבודה שכירה בכרמים. שחרם בעד יום-עבודה בקיץ היה 20-30 קופייקות, באביב ובסתיו 15-20 קופייקות, ובחורף 10-15 קופייקות בלבד.¹⁷⁹ גם בקהילות אחרות שימשה החקלאות ענף עיקרי לעובדים השכירים היהודים, כפי שהעידו יהודי וארטאשן ב-1868. כי הם 'הולכים לעבוד עבודה אצל הגויים בכפרים שונים בשכירות',¹⁸⁰ ויהודי מאמראץ' הטעימו, כי 'רובם עניים [הם], מתפרנסים משכירות אשר יקבלו בשביל עבודה בשדות אחרים'.¹⁸¹ על-פי נתוניו של אניסימוב (1886), היו 2,192 יהודים הרריים שכירי-יום, כשמונים אחוז מהם תושבי ארעי או קבע בערים, שבהן היו, כנראה, סיכויים טובים יותר למצוא עבודה בחקלאות או בתחום אחר. כאשר הונחה בשנות התשעים מסילת-הברזל הוולאדיקאווקאזית, עבדו יהודים הרריים רבים כפועלי עבודות חפירה.¹⁸² בשנות התשעים פיתחו כמה יהודים אשכנזים בדרכנט דיג ומפעל למליחת הדגים, 'אשר המציאו לחם ומחיה לקצת עברים הררים העובדים בתור פועלים ושכירים',¹⁸³ העיד מאיר יצחקי. עם סיום בניית מסילת-הברזל המשיכו יהודים הרריים לעבוד ברכבת ובנמלים אם כסבלים ואם כמכצעי עבודות שחורות אחרות.¹⁸⁴ ההכנסה מעבודת הסבלות היתה קטנה מאוד; כך, למשל, הרוויח סבל בתחנת-הרכבת כאצ'מאס ב-1914 450 רובל בערך בשנה, ומשכרו זה היה עליו לפרנס את אשתו וארבעת ילדיו.¹⁸⁵ אלא שעבודת הסבלות לא חייבה אותו לעבוד בשבת, גורם שמנע בעדו מהשתלב בתעשייה אף באותם המקרים שאפשרות כזאת היתה קיימת. 'שערי בתי החרושת ותעשיית הנפט נעולים לפנייהם מטעמים שונים [כתב יהודי הררי על אחין], למשל מפני שתנאי התעשייה הללו דורשים מצדם עבודה בשבתות ובמועדים',¹⁸⁶ מספרם של נטולי פרנסה כלשהי גדל והלך, ובמצותם נאלצו לעבוד גם בשבת. ואכן, ערב המהפכה עבדו בבאקו כ-150 יהודים הרריים כפועלים שחורים בתעשיית הנפט.¹⁸⁷ אך ההכנסות מעבודות אלו היו זעומות ביותר, ורבים לא השיגו אפילו עבודה שחורה. מתוך מצוקה כלכלית מחמירה והולכת נאלצו גם נשים לצאת לעבודה מחוץ לבית. בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים עבדו נשים יהודיות לא מעטות כעוזרות-בית. הן אצל יהודים אמידים (הרריים ורוסיים) והן אצל לא-יהודים.¹⁸⁸

פרשה מיוחדת היא עבודת הילדים. בגיל 10-12 נאלצו רבים מילדי ישראל לצאת לעבודה, כדי לסייע כפרנסת משפחותיהם. הם עבדו ביחד עם הוריהם בחקלאות, סיעו ברוכלות, ואף עבדו כפועלים שכירים בבתי-החרושת. ילדים לא מעטים עבדו בבתי-החרושת למשי, שהוקמו בכפר וארטאשן. עבודתם התחילה בשעה ארבע לפנות בוקר ונמשכה ברציפות, למעט הפסקת צוהרים של מחצית השעה, עד שבע בערב. ארבע-עשרה שעות היו הילדים שוהים ליד דודי המים הרוותחים, שבהם היו משרים את פקעות המשי, ובעד עבודה בלתי-אנושית זו קיבלו שכר זעום ביותר.¹⁸⁹

179 דארדו'אנשוילי, 1893, עמ' 278.

180 צ'ארני, 1884, עמ' 326.

181 שם, עמ' 347.

182 פון-דר-חובן, 1900, עמ' 228.

183 יצחקי, 1900.

184 וייסנברג, 1913, עמ' 57.

185 שפירא, כ"י, עמ' 38.

186 א.ב., אחרות, 1912, גל' 43-44, עמ' 19.

187 שפירא, כ"י, עמ' 40.

188 על נשות יהודים החיים מווארטאשן. העובדות כעוזרות-בית אצל לא יהודים, ראה בו' אצוב, 1894, עמ' 112. על נשים העובדות אצל אמידים יהודים בקובה ב-1914, עיין שפירא, כ"י, עמ' 38. על שלש מאות נשים בערך, שעבדו בבתי המוסלמים בקובה, ראה: י., 1918.

189 וארטאשן, 1893.

אכן, לנוכח המצב הכלכלי המחמיר והולך של בני העדה ניתן להבין את קריאתו של שרכת בן נסים, ששימש שנים חכם בטמריחאן-שורה:

עוצו נא עצה טובה ומועלת לאחייכם אנשי הררי קאוקאז... ולהעמיד עליהם איזה פקידים ולקנות להם איזה קרקעות שם כדאגסטאן, כי שם רשאים יהודים לקנות קרקעות ע"פ חוקי הממשלה... וליתן להם כלים ובהמות ויתר צרכיהם לעבודת האדמה... והארץ פוריה מאד, מאד וגם המה בקיאים בעבודת האדמה כנ"ל... וכאם יעלה על רצון מזכח הגבירים הרמים לקבל אותם ולהביא אותם מארצותם לפלשתינה או סוריה ואמריקה, בלא צדה לדרך אין ביכולתם ליסע אפילו דרך יום אחד, כי המה מפועלים אשר עובדים ליום שלם בעד שכר עשרים קופייקות.¹⁹⁰

אך לקריאה זו לא באה תשובה של ממש, והמצב הכלכלי של היהודים ההרריים הידרדר והלך.

4. המיסוי

אף-על-פי שהכנסותיהם של מרבית היהודים ההרריים היו זעומות, ורובם היו עניים מרודים, הוטלו עליהם מיסים כבדים על-ידי עבודות ותשלומים כמוצרים ובכסף. התשלומים והשירותים נדרשו מהם הן על-ידי האצילים (בָּקִים) המקומיים, והן על ידי נציגי השלטון הרוסי, ועל-פי רוב לא היה כל תיאום ביניהם.

היהודים שהתיישבו על אדמות הבקים (אצילים) חייבו לבצע כשכילים עבודות, ולהעניק להם כמות מוצרים תמורת רשות-הישיבה כשטחם, וכן בעד ההגנה שהאצילים הבטיחו להעניק להם. חובות אלו נתבעו היהודים למלא גם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה¹⁹¹ כאשר ההגנה על חייהם ורכושם ניתנה לכאורה בידי השלטון הרוסי. בחובות שהוטלו על יהודי הקהילות השונות היו הבדלים משמעותיים בין כפר לכפר, והדבר היה תלוי בשירות-לבו של הבָּק. אף-על-פי כן היה דמיון מסוים ביניהם.

אחת החובות הכבדות שבהן חייבו היהודים, היתה עבודה לטובת הבָּק. חובה זו הוטלה בשתי דרכים עיקריות: (א) מכסה קבועה של ימי-עבודה שנתיים לכל בני הקהילה; (ב) עבודות מסרימות בלי הבדל בזמן שיידרש לביצוען. שתי הדרכים התקיימו במקביל, ולעתים קרובות הוחלפו לפי רצונו של האדון.

במסגרת-העבודה השנתיות היו הבדלים ניכרים בין כפר לכפר, והן נעו מ-8 ימים במאראנה ועד 51 יום ברוקאל. העבודות שחויבו בהן היהודים כללו עבודה בשדות המארה; ¹⁹² הכנת מספוא לסוסים ובהמותיו של האדון, ¹⁹³ גידור כרמיו, ¹⁹⁴ השתתפות בקציר החיטים והשעורים והבאת

190 יצחקי, תולדות, 1894, עמ' 15.

191 סקר דאגסטאן, 1901, עמ' 46.

192 'שבעה ימים בשנה'; העידו ראשי קהל מוגאטיר בחרכ'ו, 'הולכים אנחנו כלנו לזדע את שרשי המארה בשדותיהם'. (צ'ארני, 1884, עמ' 92) יהודי רוקאל מסרו, כי 'שלושה ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו לחפור את המארה מן השדות'. (שם, עמ' 97). יהודי גמירי, לעומת זה, חייבו לעבוד בשדות המארה ככל שנדרש. (עייף שם, עמ' 83, 332).

193 יהודי מאראנה העידו בחרכ'ו, כי 'שני ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו לקבץ ולאסוף עשבים ולהביאם בעד הבקר והחוסים שלו'. (שם, עמ' 90). ובני קהילת מוגאטיר מסרו, ש'שלושה ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו לקבץ ולאסוף את העשב הנכרת משדותיהם'. (שם, עמ' 93).

194 יהודי מאראנה חייבו יום אחד בשנה לגדור את כרמי ארתם (שם, עמ' 90). בני קהילת מוגאטיר העידו, כי 'חמישה

התבואה הגורנה.¹⁹⁵ ביישובים, שבהם היו כרמים לבקים, חויבו היהודים בעבודת הבעיר.¹⁹⁶ והאדונים בעלי ערדי צאן ובקר הטילו עליהם חובת התקנת מכלאות.¹⁹⁷ כן חויבו היהודים לשמור ולנקות את תעלות-ההשקיה כשדות אדוניהם,¹⁹⁸ והנשים חויבו בעבודות מיוחדות.¹⁹⁹ נוסף על העבודות החקלאיות חויבו היהודים לדאוג לתקינות בתיהם של הבקים וחבר עוזריהם. הוטל עליהם לתקן את הגגות בימי החורף, לנקותם משלג, ולספק עצים להסקה ועוד.²⁰⁰ בייחוד חויבו היהודים בעבודות שנחשבו לכוזיות. אחת העבודות מסוג זה היתה ניקוי הובל ממכלאות הבקר והצאן: 'אנחנו הולכים כולנו לזבל את שדותיו בלא זמן מוגבל עד תום המלאכה', העידו יהודי גמיידי.²⁰¹ 'ככל עת וזמן הולכים אנחנו כולנו לנקות את זבל הבקר והסוסים שלהם ולהולכים אל שדותיהם', מסרו בני קהילת מוגאטיר.²⁰² כחובה זו וכדומה הודגשה השפלתו של היהודי כנחות משכנו המוסלמי. היהודים השתדלו להשתחרר ממנה, אך האצילים התנגדו לכך בדרך-כלל, ובאותם המקרים שהסכימו לשחררם הטילו עליהם תשלום מיוחד כעד ניקוי הובל.²⁰³ אצילים אחדים הטילו על היהודים חובה של גביית מסים והיטלים מאוכלוסייה מוסלמית. במקרים אלה נעשו אפוא היהודים לגובי-מסים, וכך השניאו עצמם על תושבי הכפרים השכנים,

- ימים בשנה מחיבים אנחנו לגדור את כרמיהם וגניהם ושדותיהם' (שם, 92); יהודי רוקאל מסרו, כי 'שלושה ימים בשנה הולכים אנחנו כולנו לגדור את הכרמים שלהם' (שם, עמ' 97).
- 195 יהודי מוגאטיר העידו בתרכ"ז, כי 'שלושה ימים בשנה הולכים כולנו לעבוד עבודה בגרונותיהם וישלושה ימים בשנה הולכים כולנו לקצור את החיטים והשעורים שלהם' (שם, עמ' 92-93). בני קהילת מאראנה מסרו, ש'שלושה ימים בשנה הולכים כולנו לקצור חיטים ושעורים בשדותיו' (שם, עמ' 90). במספר זה של ימי-עבודה בקציר חויבו יהודי חושמאנדיל נוסף על החובה 'לחפור בורות בשביל לתיח סך שני אלפים פוד חיטים'. 'את החיטים' סיפר יהודי חושמאנדיל, 'מכביאים מן הגורן ומשימים בתוך הבורות, ובעת שנצרך יקחו ... אנשים להתאיא התבואות מן הבורות' (שם, עמ' 332). יהודי רוקאל, לעומת זה, חויבו 'חמישה עשר יום בשנה ... לקצור חיטים ושעורים בשדות הבקים' (שם, עמ' 97) ובקהילת אראג 'עשרים וחמישה ימים בשנה הלכו לקצור בשדות האדון' (שם, עמ' 257).
- 196 'בשני כרמי הח'אן, העידו יהודי אראג, 'עשו תמיד כל המלאכות הנדרשות שמה ... ופירות הלכו ללקוט בכרמיו' (שם, עמ' 257).
- 197 'שלושה ימים בשנה הולכים אנחנו כלנו, העידו יהודי רוקאל, 'לעשות מקום דירה לסוסיהם ולבקרם בתוך היער' (שם, עמ' 97-98).
- 198 יהודי מאראנה העירו, כי 'יום אחד בשנה מחיבים אנחנו כלנו לחפור ולנקות את הצינורות מן המעינות מן ההרים ולהביא המים אל תוך שדותיו' (שם, עמ' 90). 'עשרה ימים בשנה הולכים כולנו [יהודי חושמאנדיל] להביא בשביל התבואות מים מן הנהר רובאס דרך צינורות אל שדותיו' (שם, עמ' 332) ובני קהילת רוקאל מסרו, ש'שנים עשר יום בשנה הולכים אנחנו כלנו לנקות את צנור ומרזכי המים בשדותיהם' (שם, עמ' 97). על חובה זו, שהוטלה על יהודי מוגאטיר, ראה שם, עמ' 92.
- 199 יהודיות מוגאטיר חויבו עשרה ימים בשנה לנקות את שורשי המאונה בשדותיהם' וחמישה ימים בשנה לעבוד בזריעתו. יום אחד בחדש חויבו כל היהודיות רוקאל 'לנקות את החיטים והשעורים לטחינה בכתי הרחיים שלהם' (שם, עמ' 92, 98).
- 200 יהודי מאראנה חויבו 'שני ימים בשנה לכתות עצים ביער ולהביאם אל בית השר'. ו'בכל זמן שירדוש ... ללכת ולתקן בעפר, בחמר ובטיט את הגגות שלו הנפסדים מן הגשמים' (שם, עמ' 90). על בני קהילת מוגאטיר הוטל במשך השנה לעבוד חמישה ימים באספקת עצים לבית הבק, ויהודי רוקאל חויבו יום אחד בשנה לתקן את גני בתיים' ו'שני ימים בחורש ... לכתות עצים ביער לצורכי בתי השרים' (שם, עמ' 92, 98). יהודי גמיידי חויבו 'לכתות עצים ביער בעד בית השר ולהביאם אל ביתו ככל זמן שנצרך לו בקיץ וגם בחורף' (שם, עמ' 83, 223).
- 201 שם, עמ' 83, והשווה עמ' 322.
- 202 שם, עמ' 93. על חובת הובלת הובל, שהוטלה על יהודי רוקאל, עיין שם, עמ' 97-98.
- 203 עיין שם, עמ' 332.

אף-על-פי שהם עצמם לא נהנו מכך כלל ועיקר. 'עשרה פוד חייטים מחייבים אנחנו לאסוף מן המוסלמים מן חמישה כפרים המגיעים להשר שלנו ולשאת את החייטים על כתפנו אל בית השר',²⁰⁴ העידו יהודי מאראגה.

בימי-העבודה הרבים, שנאלצו היהודים לעבוד, היו לעתים הֶבְקִים מספקים להם מזון, אך לרוב היה עליהם גם כימים אלה להתפרנס על חשבונם.²⁰⁵ חובות העבודה בשדותיו וכיתו של הבק, בעיקר בעונות שהיתה דרישה לידיים עובדות, כגון עונת הקציר, הכציר והבנת המספוא לחורף, הגבילו את אפשרויותיהם של היהודים להשתכר לביתם, אם מעבודה חקלאית במשקיהם ואם כעובדים שכירים בשדות אחרים.

במקביל לעבודה שחויבו היהודים לעבוד בשדותיו ובמשקו של אדונו, הוטל מס על רווחיהם מעבודתם בשכירות או מפרי משקיהם. כך, למשל, חויבו יהודי גמיירי, שעבדו כשכירים, לתת לבק שלהם כ־5 ק"ג אורז כל שנה, ויהודי מוגאטיר כ־250 ק"ג. ברקאל, שבו היה הטאבאק הענף החקלאי העיקרי, חויבו כל השכירים היהודים לתת לאדונו כ־10 ק"ג טאבאק בשנה.²⁰⁶ גם על היכול משדותיהם הוטל מס בכסף או במוצרים, מעשירית היכול ועד לשליש, או רובל עד שניים בשנה.²⁰⁷ נוסף על המיסים, שהיו מעין מס-הכנסה, חויבה כל משפחה יהודית בתשלומים שנתיים קבועים בלא הבדל מקור הכנסתה ושיעורה. המס השנתי שולם במוצרים ובכסף. המס העיקרי במוצרים היה הטאבאק, והוא נע בין ק"ג אחד לשנה מכל משפחה בקהילת רוקאל ועד כ־15 ק"ג בכפר מאראגה.²⁰⁸ כן חויבו היהודים לשלם מס בכסף; בשנות השישים היה שיעור המס רובל אחד למשפחה בשנה בכפר גמיירי, ו־2 רובל לנפש מיהודי חושמאניזל.²⁰⁹ נוסף על המס הכספי השנתי, שהוטל על כל משפחה, חויבו הזכרים במס מיוחד. במאראגה הוטל על כל היהודים מגיל עשרים ומעלה לשלם 30 קופייקות בשנה, ובסכום זה חייב כל יהודי נשוי ברקאל, בעוד כל הנשואים בחושמאניזל חויבו בסכום של רובל אחד בשנה.²¹⁰ המערכת הסבוכה של מיסים ושירותים, שמקצתה בלבד תוארה כאן, נגעה לפרט או למשפחה היהודית, אך נוסף על כך היו חובות שלהן היתה אחראית הקהילה כולה. כך, למשל, היו מחויבות הקהילות של גמיירי, מאראגה ורוקאל, לספק לאציל, לבני-כיתו ולמשרתיו, נעליים, תרנגולות וכיצים ככל הנדרש.²¹¹ בני הקהילה נתבעו

204 שם, עמ' 90: 'יום אחד בשנה הולכים אנחנו כלנו לאסוף המס מן הגרים המוסלמים' העידו יהודי רוקאל, שם, עמ' 98.

205 ראה שם, עמ' 83, 92, 322.

206 שם, עמ' 82, 93, 98, 322.

207 בכפר אנלאכי שילמו היהודים 'רק חלק עשירי מיוכלם, ובמוגאטיר 'חלק שלישי'. וזרעיה-טאבאק היהודים בגמיירי שילמו רובל אחד כמס, בעוד יהודי חושמאניזל שילמו סכום כפול (שם, עמ' 82, 93, 239, 332).

208 'מכל בית ובית שלנו לוקחים השרים שני פונט טאבאק בעד עבדיהם ומשתייהם לשנה'. העידו יהודי רוקאל, 30 פונט טאבאק מחריב ליתן כל בית ובית לשנה'. מסרו יהודי מאראגה (שם, עמ' 90, 98. והשווה עמ' 93, 322).

209 שם, עמ' 82; 'צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 27. עמ' 192. יהודי מאראגה העידו, כי שני רריב מכל בית משלמים לו בעד נוקרים 'צ'אפארים המשוחים שלר' (צ'ארני, 1884, עמ' 90, 322). ובני קהילת מוגאטיר מסרו, ש'מכל בית ובית לוקחים בכסף מזומן 1 רובל 40 קפי' לשנה' (שם, עמ' 93). יהודי קאראבדאחקנט סיפרו 'צ'ארני כ־1867, כי 'עשרה בתים... ישלמו מס להשר של הכפר, שלושה רריב וליטרא אחת עור סאפיאן [תחש] מכל בית לשנה ומשמהו בתים אשר העתיקו מושבם מכפר ברינאק אל הכפר הזה, ישלמו לבקים של הכפר ברינאק שלושה רריב וליטרא אחת עור של סאפיאן מכל בית לשנה' (שם, עמ' 15).

210 שם, עמ' 90, 98, 332.

211 שם, עמ' 82-83, 90, 98, 322.

להעמיד לרשות השליט 'סוסיס וחמורים... ככל עת וזמן שנצרך לו'.²¹² כל אירוח של השליט שימש עילה לגבות תשלומים מן האוכלוסייה היהודית, כפי שהעידו בני קהילת גמיירי: 'אם יבואו אורחים אל ביתו של המושל אז הכל מה שצריך לו בעד האורחים ישלח אנשיו אלינו ולוקחים בחזקת היד'.²¹³ גם חתונה אצל השליטים שימשה עילה לגביית תשלומים מיוחדים מיהודים, אף לחיבים 'לעמוד בכתיהם של השרים ולשרתם ככל צרכי החתונה'.²¹⁴ מחתונתם של יהודים גבו השליטים מיסים. כך, למשל, בכפר מוגאטיר

בעת חתונה אצל ישראל, אם הכלה בכפר אחד והחתן מכפר אחר מחויב היה אבי החתן לשלוח עשר רובל לאותו השר אשר הכלה שם נמצאת בעד הרשיון אשר הוא נותן לה לצאת מן הכפר ההוא ולהתיישב במקום מושב החתן ואם החתן והכלה מכפר אחד, אז לוקח השר רק 1 רובל מחתונתם.²¹⁵

תשלום בעד הרשות להתחתן, כנהוג כמוגאטיר, או בדומה לכך, הנהיגו השליטים גם בכפרים אחרים.²¹⁶

המיסים והחובות המרובים, שהיו נהוגים קודם-כול לגבי היהודים בכפרים ונגבו תוך לחץ של החרמת המטלטלים ולא פעם תוך שימוש באלימות, השפיעו קרוב לוודאי על שאיפת היהודים לעבור מכפר לכפר. אך לא תמיד הסתייע הדבר והם נאלצו לשאת בשורה ארוכה של עבודות, מיסים והיטלים, שהיו תלויים בשרירות-לבו של האדון. אין תימה שרכיבים מן היהודים ההרריים ראו בעצם הסדרת חובותיהם על-ידי השלטון הרוסי הקלה מסוימת. ובעניין זה שימש להם לפה יהודה צ'ארני, אשר תיאר את מצבם לפני ראשי 'חברת מרכי השכלה' וביקש את התערבותם. על שתדלנותו של צ'ארני בנדון הודיעו

בעלי מרכי השכלה בישראל, כי הם ערכו דבר בקשתם... אל ראשי הממשלה והובטח להם, כי ימלאו בקשתם לטוב וכי בקרוב יסירו העבודות מעל שכמם [של היהודים ההרריים והם] יהיו בני חורין ככל אחיהם יושבי ארץ רוסיה.²¹⁷

אך השלטון הרוסי לא הוכיח את רצונו או יכולתו לשנות מעיקרה את תלותם של היהודים ההרריים באדוניהם, אף שבמשך השנים נעשו כמה צעדים ככיוון זה.

רכיבים מן המפקדים הרוסיים, שעמדו בראש הפרובינציות כקאוקאז במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, לא זו בלבד שלא היו מעוניינים להתערב בהסדרת החובות והיטלים שהוטלו על ידי הבקיס על נתיניהם, אלא דאגו בראש-וראשונה להגדיל את המיסים לאוצר המדינה ולהפיק מהם גם טובות-הנאה לעצמם. כדוגמה לנוהג זה עשר לשמש הקומנדאנט של פרוכיניציית קובה. כאמצע שנות השלושים של המאה התשע-עשרה עמד בראש הפרובינציה, שבה היתה קהילה

212 שם, עמ' 90, והשווה עמ' 93, 322.

213 שם, עמ' 322.

214 שם, עמ' 99.

215 שם, עמ' 93.

216 על תשלומים בעד חתונה ברקאל ובחושמאנויל עיין שם, עמ' 99, 332. בכפר אנדר, למשל, לא הסתפקו בעלי הבתים בתשלום בעד הכלה שהשיא יהודי אלא הטילו על היהודים תשלומים בעד כל ארוח שהתארח בבתיים, על קניית סוס או פרה וכיוצא בזה (צ'ארני, 1878, עמ' 311).

217 צ'ארני, 1865.

יהודית גדולה, מפקד הגדוד (פולקובניק) גימבוט (Gimbut). הלה הגדיל את החובות והמיסים שהוטלו על האוכלוסייה, וחלק מן ההכנסות נטל לעצמו וגם חילק למקורביו. על מעמסת החובות והתשלומים שהוטלו על יהודי פרוכיניציה זו והפגיעות בכתי-כנסת, ניתן ללמוד מתלונה, ששלח יהודי היישוב היהודי שבקובה לקומנדאנט המאיר אשצ'נקו (Ishchenko), שהחליף את גימבוט. במחצית השנייה של שנות השלושים היו בקובה 676 משפחות יהודיות,²¹⁸ ובמכתב התלונה הם כתבו כלהלן:

הקומנדאנט של [פרוכיניציה] קובה, הפולקובניק גימבוט, תבע מאיתנו [לעבודה], כמעט משעה שנתמנה לתפקיד זה, כל יום 200 אנשים ממין זכר ו-10 נשים, מבלי שהיה ידוע לנו לשם מה ולאילו עבודה. האדון קומנדאנט שקדם לו לא תבע זאת, ובמיוחד לא נשים. כל שנה סיפקנו לפי דרישתו 1,000 פוד [פוד = 16 ק"ג] סיד, התשלום שלנו בעד כל פוד 40 קופייקות נחשת. לפי תביעתו סיפקנו לו, מבלי שנדע לאיזה צורך, 50 רבעיות שעורה ו-50 רבעיות חיטה, לפי חישובנו ובמחירים של אז היה ערכם 900 רובל בכסף. אחר כחודש הוא הכריח אותנו לתת לו נייר, שהשעורה והחיטה המוזכרים לעיל ניתנו לו במתנה. מאחר שפחדנו מפניו כשליט שלנו, עשינו כדרישתו כחמתנו [על הנייר] באצבע.

יחיד-על-כן, אף-על-פי ששילמנו לו, לפי דרישתו, 60 רובל בכסף כדי שישחררנו מן החובה הג'ל, הוא הכריח אותנו [להפנות] את הנחל קוביניקה, שיוזרם באמצעותו ולא יגע בקצות העיר. מה שעשינו לפי פקודה זו ביום היה חוזר לזרימתו הקודמת כלילה. כדי למנוע זאת, היינו נאלצים לשכור הרריים בעד 500 רובל בכסף, אך כיוון שלא יכולנו [לשלם], החלטנו [לעשות זאת] בעצמנו. בכקשנו לבטל עבודה זו הבאנו לו 60 רובל בכסף והוא ביטל אותה. הוא לקח מאיתנו את אדמת קציר-החציר האחרונה שהיתה לנו, ומסר אותה למחזיק הדואר של פרוכיניציה קובה, ללאזארב, בסך-הכול 10 ערימות חציר.

כל שנה הוא גבה מאתנו חובת-דואר בסך 405 רובל בכסף, ונוסף על כך כמעט תמיד דרש מאתנו 10 סוסים וארבע עגלות, ואף יותר. בכל אלה, הן בכסף והן בצ'אפאר, לא חוייבנו [קודם-לכן] לא על-ידי הח'אנים ולא על-ידי הרוסים. במסגד [צ'ל בית-כנסת] שלנו הוא איחסן תבואה, ואנו ביקשנו לפנותה, אך במקום להיענות [לבקשתנו] הוא גבה מאתנו קנס של 40 רובל בכסף.

מן המפקדים הקודמים היה לנו נייר, שעל-פיו היינו משוחררים מתשלום המעשר מן המסחר שניהלנו בטאבאק, בדגים, בענבים וכיוצא באלה [סחורות]. לפי בקשתו הובא אליו [הנייר], ולאחר שקרא בו קרע אותו ושילמנו ממסחרנו 200 רובל בכסף.

מלבד המיסים ששולמו על-ידינו, הוא לקח כשביל השומרים 50 רובל בכסף כל שנה.²¹⁹

יחסו השרירותי של גימבוט כלפי יהודי קובה מצא גם אישור בדיווחו של פוטוצקי, שהוגש ב-15 במאי 1837 לבארוך רוזן, הנציב העליון של הקאוקאז. וכך כתב פוטוצקי: 'מן השכונה היהודית [בקובה]... נלקחו כל שבוע לא פחות מ-200 איש לעבודות בנן הפריט ובמשק הבית של

218 צ'ארני, 1863-1866, 1864, גל' 1.
219 התעודה שמורה כאוכיין ההיסטורי המרכזי של הרפובליקה הגרודניית, חטיבה 8, חק 4118, דף 120, ומבוא כמעט במלואה על-ידי סומבאטזאדה, 1961, עמ' 55-56.

הקומנדאנט'.²²⁰ ניצול היהודים לטובות-הנאה אישיות וההתנכלות להם הוגבלו במידה מסוימת עם ביטול משטר הקומנדאנטים בקאווקאז והנהגת מינהל, הדומה יותר לזה שהיה נהוג ברוסיה. אבל כיוון שהפקידות הרוסית בקאווקאז פעלה במרחק רב מן המרכז, באיזור שתושביו נחשבו פראיים וניתן לנהוג בהם כאוות-נפש של הפקיד או המפקד המקומי, לא פסקו ההתנכלויות גם כרבע השלישי של המאה, בייחוד כלפי יהודי הכפרים. כך, למשל, התלוננו יהודי אגלאבי בשנת תרכ"ז (1867), כי הם 'מחויבים ללכת לביתו [של הפריסטאב] לעשות כל המלאכה שנצרך לו... לתקן בטיט ובחמר גגי ביתו, לנקות את זבל בקר ואשפה מחצרו'. נוסף על השירות לצרכיו הפרטיים, חייב הפקיד הרוסי את יהודי הכפר 'לנקות את דירת הסוסים ולנקות את הזבל והאשפה' מתחנת-הדוואר ולגדור בקוצים מקום הסוסים, וכאשר 'הנהר רובאס עולה על גדותיו... מוכרחים יהודים לעמוד אצל הנהר ולהעביר כל העוברים ושבים דרך הנהר'.²²¹ יהודי חושמאנזיל העידו אותה שנה, כי

מלבד המלאכות אשר... עושים בשביל הקאדי [של טאבאסאראן]... צריכים עוד ללכת ולעבוד לפריסטאב הרוסי... לנקות את זבל הבקר, את אשפתות חצרו וכיתו, לתקן בטיט ובחומר את גגי ביתו, לכרות עצים כיער בשבילו ולזרוע יקות ועוד הרבה מלאכות ועבודות שונות בכל מה שנצרך לו יקח מאתנו אנשים לעבוד אותו.²²²

כצד מפקדים רוסים מסוג זה נמצאו גם שהסתייגו מן היחס המשפיל וממעמסת המיסים והשירותים שהוטלו על היהודים. בייחוד דרשו יחס שווה ליהודים ולשאר האוכלוסיה של האיזור מפקדים, שזכרו ליהודים את חסד סיועם בימי המרד הגדול. כך, למשל, דיווח ב-1832 מפקד העיר דרבנט קוחאנוב, כי

מן העת אשר כבשו צבאות רוסיה את העיר דרבנט בשנת 1806 הלכו והולכים עד היום היהודים לעבודה על פי האופנים והתנאים אשר התנה עמהם שייך-עליח'אן מדרבנט בעת אשר נתישבו בתוך העיר: הם מחויבים לנקות בתי הממשלה ובניניו מטיט ומכל דברים מלוכלכים, ולחטוב עצים כיער ולהביאם על חמוריהם אל בתי הממשלה להסקה. כאשר נצרך לבנות איזה בנין חדש לצורך הממשלה מוכרחים ללכת על פי הגורל מן חמישה עד עשרים וחמישה אנשים למלאכת הבנין והממשלה תתן לכל אחד ואחד מהם שכר עבודת היום חציה מכפי שיקבלו שכירי יום אחרים (בערך מן 30 עד 60 קופ'). ועפ"י הגורל הולך איש אחד ולפעמים שלשה אנשים מכל בית ככל שבוע ושכוע לעבודות שונות הנדרשות להממשלה בתוך העיר וחלוף זה חופשיים הם ממסים אשר ישלמו הארמנים והמוסלמים כפי ערך מצב בתיהם מן 1 עד 5 רובל מכל בית לשנה.²²³

נוכח פנייה זו והשוו המיסים שהוטלו על יהודי דרבנט לאלה שחוייבו בהם הארמנים והמוסלמים. בכך היתה בלא ספק הקלה.

בשנות השישים נעשו על-ידי הרוסים בכמה אזורים בקאווקאז ניסיונות להנהיג אחידות גם

220 פוטוצקי, 1837.

221 צ'ארני, 1884, עמ' 239.

222 שם, עמ' 333.

223 חעודה זו מצא יהודה צ'אתי בארכיון של ההנהלה המרכזית של מפקד הקאווקאז. הוא העתיקה וחירגמה לעברית.

ראה שם, עמ' 52.

במיסים ובחובות שחייבים לבקום, היהודים היושבים על אדמתם. תקנות מסוג זה לכפרים שבסביבות דרבנט הכין ראש בית-המשפט בעיר. נקבע בהן, כי 'עשרה חתים יתנו לבק איש אחד לעבוד בכיית', ו'כל כפר וכפר אשר ימצאו בו יותר מעשרה חתי אב, החוב עליהם לתת להבק שלשה אנשים לעבודה תמידית, האחד יעבוד בכיתו והשני בשדה והשלישי בארוות הסוסים שלו'. ברם, גם בתקנות אלו נכלל סעיף, שהיה בו פתח לתביעות-עבודה מעבר למכסה הקבועה, ובו נאמר כי

כאשר יבקש את התושבים כדברים רבים וטובים לעבוד עבודה חפשית ולעזור לו במלאכתו ואם יקבל אותם בסכר פנים יפות ויערוך לפנייהם מאכל ומשתה, מחויבים אז כולם להקדיש לו עתותיהם ולעבוד בלב שלם ובנפש חפצה.

נוסף על המכסה הקבועה של ימי-עבודה ניתנה רשות לבק לחייב את יהודיו לעבוד לטובתו לשת ימטרות מוגדרות מראש: בניית בית והקאת התבואה מן השדה. 'אם יבקש הבק לכנות לו בית', נקבע בתקנות, 'מחויב כל איש ואיש מן התושבים לעסוק בכנינו ששה ימים ואין הרשות לו לדרוש זאת מהם בימי זרע וקציר'. וכאשר יבקש הבק להביא את תבואותיו העירה או אל הכפר, מקום מושבו, מוכרחים התושבים לעשות פקודתו, אך גם להוראה זו נקבעו הגבלות שבהן הודגש, כי המרוק שיחוייבו לשאת את התבואה לא יעלה על יום אחד של הליכה או נסיעה, ושכל משפחה לא תחוייב לשאת יותר משני פוד. הגדרת מספר ימי-עבודה, שרשאי הבק לדרוש מן היהודים היושבים על אדמותיו, וכן הקביעה המדוייקת למדי של תכלית העבודות וסוגיהן, היתה בהן משום הקלה על היהודים לעומת המצב שהיה נהוג בכפרים עד עתה.

בתקנות נקבעו גם המטרות ומספר בהמות-המשא, שהיהודים חייבים להעמיד לרשות האציל שעל אדמותיו הם יושבים. הוגדר בהן, כי לאציל זכות לדרוש משני חתי-אב 'שני שורים לעבודה [אך] אם לא תשיג ידי בית אב לתת אלה לא יוכל לקחת מהם מאומה'. בתקנות יש אפוא התחשבות מסויימת ביכולתו של היהודי לספק את תביעותיו של האדון. החובה משלושים חתי-אב מישאל להעמיד לרשות הבק סוס ועגלה לנסיעותיו, מסוייגת אף היא בשני תנאים: (א) שמסעו של האציל יהיה בפקודת הממשלה; (ב) שהכפרים שיש בהם פחות משלושים משפחות יהיו משוחררים ממנה. אך לא פחות חשוב היה 'החוב המוטל [על האדון] להחזיר את הסוס והעגלה שלם לבעליו'. נוסף על כך חוייבו היהודים להעניק לאציל עשירית 'מכל מיני תבואות השדה', ועל כל בית מישאל הוטלה חובה לספק 'שתי עגלות עצים' וחצי עגלה תבואה ו'שלושה פוד אורז נקי שנה בשנה'.²²⁴

אמנם בתקנות אלו היה משום המשך לנוהג המקובל לגבי המיסים שנגבו מן היהודים, אך היה בהן גם ניסיון לקבוע נורמות אחידות והודגש בהן, כי אסור לבק ולשליחיו להתאכזר ליהודים תוך גביית החובות, אף נקבע שאם פגע בכבוד אחד מהם... או עוונם ישאו [שליחי הבק] וענש יענשו מאת אדוניהם'.²²⁵ תקנות אלה ודומיהן, אף-על-פי שלא הונהגו לאלתר ובכל הכפרים, הן איפשרו ליהודים להתלונן לפחות בפני הרשויות הרוסיות, כל אימת שהאצילים תבעו מהם מיסים ושירותים שלא היה בכוחם לעמוד בהם. ואולם עומס המיסים והשירותים, שהיהודים נתבעו לשלם לאצילים שישבו על אדמתם ולרשויות, הפלו אותם לרעה לעתים קרובות והאצו את התרששותם שגברה והלכה.

224 צ'אטי, 1863-1864, 1864, גל' 1.

225 שם, שם.

ב. התקופה הסובייטית

חיים הכלכליים של היהודים ההרריים בשבעים השנים האחרונות היו כחלקם תוצאה ממצבם לפני המהפכה, וחלקם נבעו מאירועים של מלחמת-האזרחים והמדיניות הסובייטית, שפגעו בשכבות חברתיות שבהן היה גדול לערך חלקם של היהודים.

רוב-רובם של היהודים ההרריים היו עניים מרודים.. עוד כשנות השבעים של המאה התשע-עשרה ציין אחד המבקרים, כי 'אף-על-פי שהבשר זול מאוד בקאווקאז, אין באפשרותם של היהודים להעלות אותו על שולחנם יום-יום'.²²⁶ העוני וחוסר הפרנסה גברו והלכו, והכלכלה היהודית הרעועה בלא-הכי התמוטטה כליל במלחמת-האזרחים העקובה מדם.

מרבית פרנסותיהם של היהודים ההרריים היו קשורות בכפר, ועל כן הרס החקלאות בימי מלחמת-האזרחים, שמצא את ביטויו בצמצום בולט של שטחי המזרע²²⁷ וכירידה ככמות עדרי הצאן והבקר, פגעו בעקיפין גם ביהודים.²²⁸ המלאכה והחרושת, שהשתחו ברוכנן על חומרי-גלם מן החקלאות, שותקו כמעט לחלוטין.²²⁹ המסחר ניתרדלדל וחזר לצורתו הקדומה של חליפין, אך כתוצאה מהתרוששותם של האיכרים והרועים וכפועל יוצא מהסכנות שארכו בדרכים הצטמצם אף הוא עד מאוד. הקשרים המסחריים של הקאווקאז המזרחי עם רוסיה וכן עם מדינות-חרץ כמעט שפסקו. הירידה הכללית של הפעילות המשקית פגעה, כמוכנ, גם ביהודים, אך בנוסף על כך הם סבלו גם משורה של פגיעות ישירות. בו בזמן שחלקת קרקע מעובדת היתה עשויה להבטיח את מעט המזון ההכרחי כדי שלא למות מרעב, גורשו מרבית היהודים ההרריים מן הכפרים מדו-ליס, ניוגדי, מאמראץ, קארצ'אג, אגלאבי, חושמאנוזיל, יאנגיקנט, חאנצ'ל-קאלה ועוד.²³⁰ לפי אומדנים, נגזלו מן היהודים ההרריים בימי מלחמת-האזרחים בדאגסטאן בלבד אלפי הקטאר אדמה, שהיו כבעלותם או בחזקתם.²³¹ גם בערים כגון מוזדוק, קיזליאר, נאלצ'יק ואחרות נגזלו מן היהודים חלקות-הקרקע שהיו ברשותם.²³² יש שהעריכו, כי בימי המהפכה ומלחמת האזרחים אבדו ליהודים ההרריים 4,200 הקטאר אדמה בערך.²³³ חלק מן הערים והכפרים בקאווקאז המזרחי נהרס במהלך הקרבות,²³⁴ והמחסור בדיוך נעשה אחת הבעיות הקשות. אף התנאים הסאניטאריים, שלא היו משופרים בלא-הכי, היו ללא-נשוא. בדאגסטאן בלבד נמצאו בתום מלחמת-האזרחים כמאתיים אלף רעבים, שהמגפות עשו בהם שמות. גם בקרב היהודים שסבלו מתת-תזונה פשוט מגפות, שהפילו חללים לרוב. מצב זה לא השתנה מיסודו עם כינונו של השלטון הסובייטי ב-1920. במשך שנים אחדות המשיכו עדיין בהרים ובדרכי-המלך להשתולל כנופיות מתקוממים נגד המשטר החדש, שהטילו

226 דובליר, 1871, גל' 4, עמ' 117.

227 שטח המזרע בדאגסטאן היה ב-1923 רק 46% מהשטח שעובד ב-1913 (היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 146).

228 ב-1921 היו בדאגסטאן רק 17% כבשים לעומת המצב שלפני מלחמת-העולם הראשונה, ותוצרת הענבים והפרי הגיעה רק ל-60% (פאבלוביץ, 1925, עמ' 14, 16).

229 ב-1921 ירדה תוצרת המלאכה והחרושת בדאגסטאן לחלק העשירי לעומת המצב שלפני מלחמת-העולם (אליקברוב, 1967, עמ' 186).

230 אוסטרובסקי, 1921, עמ' 9; מישניצקי, 1924.

231 לייבוביץ, 1926, עמ' 214.

232 בנימינוה, 1925.

233 מ'אן, 1929, עמ' 13.

234 בחי היישוב חאסאב-יורט נהרסו כליל. כן נהרסו שלושה רכבים מן המיננים בדרכנט וכרכנו מכל מכני מאחאץ-קאלה ובניאקסק (פאבלוביץ, 1925). כן נחרבו כליל בדאגסטאן כשישים כפרים (סאמורסקי, 1936, עמ' 22).

חיתתם על חלקים ניכרים של האוכלוסיה ופגעו ביהודים. היהודים האמידים מכין בני העדה, שהושיטו בימי מצוקה בעבר עזרה לאחיהם, לא יכלו לעשות זאת עתה, מאחר שהם עצמם התרוששו; מהם שאיבדו את נכסיהם בימי מלחמת-האזרחים, ומהם שנכסיהם הולאמו על-ידי השלטון הסובייטי.²³⁵

בשנים 1922-1923 פקדה בצורת קשה את אזורי-מגוריהם של היהודים ההרריים, נהרסו תעלות-ההשקיה, וכך ירדו לטמיון היבולים הדלים שלהם ציפו החקלאים בקוצר-רוח, וסוכם היהודים שהצליחו לשמור על חלקותיהם הזעירות. כ-1923 פגעו גשם וברד בעצי-הפרי, ורבים מן היהודים שעבדו מטעים נותרו ללא יכולים.²³⁶ בהיעדר כל פרנסה היו היהודים נכונים לכל עבודה, אך המשק ההרוס לא היה מסוגל לקלוט את אלפי המובטלים הרעבים. לנוכח המצב הנואש הזה 'פנו גדולי היהודים הדאגסטאניים בקול קורא לעזרה אל יהודי מוסקבה', שיצילו אותם ממות.²³⁷ אמנם השלטון המרכזי השתדל לעודד מתן קרקע ליהודים ההרריים, ובאמצע 1924 פירסם הקומיסאריין העממי לחקלאות של ברית-המועצות תקנות מיוחדות בדבר מתן חלקות-ארמה להם,²³⁸ אך תקנות אלו לא יושמו לפחות כמה שנים.

מאות משפחות מבין הפליטים השתדלו לשוב לעבודה חקלאית בכפריהם, אך בשוכם מצאו 'במקום בתים חרוכות. רכושם נשדד, ורוב אדמתם נתפסה על-ידי שכניהם'.²³⁹ מחוסר מוצא אחר עשו עשרות משפחות כל האפשר כדי להתפרנס מן החקלאות. כך, למשל, שבו לכפר מאמראק' שתיים-עשרה משפחות של יהודים הרריים, חפרו מחפרות ששימשו להם מקום-מגורים, והם חכרו חלקות-ארמה אצל הכפריים, ובעד דסאטינה אחת שילמו כמאתיים קילו לערך מפרי יכוליהם. כיוון שלא היו בידיהם כלי-עבודה הם נאלצו לשכור מחרשה, ובעד השימוש בה כמשך חודש ימים חרשו בשביל המשכיר אחת וחצי דסאטינות מאדמתו. חלק מן ההלוואה הזעירה שקיבלו מן הרשויות הם הוציאו לקיומם, ובכסף הנותר קנו תואים ששימשו לעיבוד החלקות. משפחות אלו ודומיהן ניסו לחפש עוגן-הצלה לקיומן בגידול אורז, שההכנסה ממנו היתה גבוהה יותר מזו של גידולים חקלאיים אחרים. אבל מפני המלחמה בקדחת אסרה הממשלה של הרפובליקה הדאגסטאנית לגדל אורז, וכך נאלצו המשפחות היהודיות לגדל גידולים שההכנסה מהם זעומה.²⁴⁰ כל משפחה עבדה מזריחת החמה ועד שקיעתה, ואף-על-פי-כן לא עלה בידיה להתפרנס אף בדוחק מחמת חובותיה. לא אחת נאלצו משפחות מסוג זה לעזוב לאחר מאמצים נואשים את כפריהם ולשוב לחיי פליטים בערים.

אך גם בערים היה מצבם של העובדים החקלאיים קשה ביותר. וכך תיאר בשפה עילגת את מצבם של חלק מיהודי קובה באמצע שנות העשרים אחד מתושביה (יצחק בן חיים):

שלנו אוהב מטע, אך לנו אין מטע. המטע והקרקע לא לנו. שלנו עובד אצל נוכרים בקיץ ומרוויח מעט תבואה, ובחורף לוקח שלנו את חמורו ורוכב להרים, לכפר הטאטים והלוגינים, ומוכר סיקית בהרוויחו איזה רובל.²⁴¹

235 כבר ב-1921 הולאם היקב של מאנאשיר דאדאשכ בדרכנט (דאג יאלוב, 1960, עמ' 146).

236 אליקרבוב, 1967, עמ' 186, 190.

237 יהודים הרריים, 1923.

238 קרקע, 1924.

239 אוסטובסקי, 1927, עמ' 10.

240 שם, שם.

241 ראקיטניקוב, 1926, גל' 101.

ואמנם תמונה זו מוצאת אישור בסקר, שנערך ב-1926 בעיר קובה וממנו מסתבר כי החקלאים היהודים הועסקו בחקלאות רק בימי הקציר, וקיבלו בעד עבודתם העונתית 500-800 ק"ג חיטה. בימי החורף עסקו רבים מן העובדים החקלאיים היהודים בסחיבת חבילת עצים על שכמם או על חמור, ואותה היו מוכרים ב-30-40 קופייקות.

מעט טוב מזה היה מצבם של החקלאים היהודים בקובה, שחכרו מן העירייה חלקת-אדמה של 2-3 הקטאר ועיבדו אותה בסוסייה. כיוון שלא היה בכוחן של חלקות אלו לפרנס משפחה, עבדו מרבית החקלאים בימי החורף בעבודות-עגלונות מודמנות.²⁴² משפחות אלה נחשבו לאמידות לעומת השכירים החקלאיים. ככל הרפובליקה הדאגסטאנית היו באמצע שנות העשרים רק 21 משפחות יהודיות שבבעלותן כרם של יותר מחמישה הקטאר, בעוד 83.5% מהכורמים היו להם רק חלקות-כרם זעירות. בעלי הכרמים הזעירים לא היו מסוגלים לעבד בעצמם את ענביהם ליינ מפני היעדר כלים מתאימים, והם נאלצו למכור את פרי כרמיהם כתירוש מייד לאחר הכציר במחירים נמוכים ביותר.²⁴³ רוב-רובן של המשפחות היהודיות 'המאושרות', שהתפרנסו מהחקלאות של חלקות משלהן או חלקות חכורות, היו אף הן עניות מרודות.

עם הנהגת ה'נאָפּ' חזרו חלק מבעלי-המלאכה לעבודתם הקודמת, אך לנוכח הנסיגה הכללית במצב המשקי של האיזור הורע גם מצבם. חלק מבעלי-המלאכה היהודים בקובה היו צורפים, חייטים, סנדלרים, כובענים וכדומה, שמפני מיעוט ההזמנות והמחסור בחומר-גלם נאלצו לנדוד ככפרים ולחפש שם עבודה.²⁴⁴ לא טוב מזה היה מצבם של הבורסקאים, שהשתדלו לשוב לפרנסותיהם. על אחד הניסיונות מסוג זה מספר אוסטרובסקי, שחקר את מצב היהודים ב-1927 ברפובליקה האוטונומית של דאגסטאן.

שש-עשרה משפחות פליטים של יהודים הרריים חכרו בכפר מוסלים-אול (Muslim-Aul), שלייד העיר בוינאקסק, ככרת-ארץ, שבעדה שילמו דמי-חכירה 400 רובל בשנה. בחלקה זו הם הקימו

מחפרות שהם כלובים, בנויים מלכני חמר רטוב, בגודל 2 על 3 סאו'נים ובנוכה סאו'ין אחד ולא יותר. כלובים אלה מכוסים וזדים למיניהם ומעליהם אדמה. אין בהם לא חלונות ולא דלתות, ורק פתח המשמש תחליף לחלון ולדלת. ככל אחת מן המחפרות עובדים כעשרה איש, ובכל השש-עשרה כ-130 איש. רצפת המחפרות אדמה, וכזרימה מתמדת של מים בה (דבר הכרחי לעיבוד עורות) מהווה הרצפה כיצה דביקה, שבה עובדים בעלי-המלאכה בקיץ ובחורף יחפים ועורמים-למחצה 12-14 שעות כיממה.

בימי הסתיו והחורף היו בורסקאים אלה מעבירים את העורות לייבוש לבתי-מגוריהם, הצפופים בלאו-הכי.²⁴⁵ על אף מאמצייהן התפרנסו המשפחות הללו בדוחק רב מעבודה מפרכת זו, גם בשל מדיניות השלטונות.

באמצע שנות העשרים ניתנו בכפרים הנחות במיסוי על מלאכה, ואף-על-פי שהבורסקאים

242 לייבוכיץ, 1926. עמ' 215-216.

243 אוסטרובסקי, 1927, עמ' 10.

244 לייבוכיץ, 1926, עמ' 216.

245 אוסטרובסקי, 1927, עמ' 10.

היהודים עברו בשטח שנכלל ברשות כפרית, הטילו עליהם שלטונות העיר בוינאקסק מיסים כאילו היה הדבר בתחום העיר.²⁴⁶

בימי ה'נאצ' השתדלו יהודים לא מעטים להתפרנס ממסחר ומרוכלות, אף הללו שעסקו לפני המהפכה בחקלאות ונושלו מחלקותיהם. ואמנם לעתים קרובות היו המסחר והרוכלות המוצא היחיד שאיפשר קיום כלשהו. וכך תיארה העיתונות הסובייטית את טיב סחורתו של הסוחר היהודי:

כל סחורתו של 'סוחר' יהודי הררי היא סל זעיר קלוע, ובו 3-4 תריסרים של כפתורי-נחושת, כמה חפיסות מחטים, כמה סלילי-חוטים וכיוצא באלה דברים. עם סחורה זו הוא נודד בכפרים וממירה בתבואה, תפוחי-אדמה, ובמקרה הטוב מוכרה בעד כסף.²⁴⁷

רווחיו של הסוחר, ואין צריך לומר הרוכל, היו דלים מאוד.

מאושרת היתה המשפחה שעלה בידיה להרוויח 10-15 קופייקות ליום. משפחה מעין זו נוונה מטה קומיקי [סוג תה מורתח, שלחוכו מוסיפים מעט שמן-חמניות], מלביבות-סוכין, ובמקרה הטוב מלחם-תירס.²⁴⁸

לא טוב מזה בהרבה היה מצבם של הסוחרים היהודים בקובה. כ-25% מיהודי קובה התפרנסו באמצע 1926 מן המסחר והרוכלות, אך רק ליחידים בהם היו חנויות של שטיחים, פירות מיובשים ועורות. רובם היו בעלי חנויות זעירות של סידקית, על-פירוב חנות אחת לכמה משפחות. כשלוש חמישיות מן היהודים שהתפרנסו על המסחר בקובה היו רוכלים, שלקחו בהקפה אצל החנוונים את מעט הסחורה שעמה היו נודדים בכפרים כמימים ימימה.²⁴⁹ אך גם החנוונים, שהיו בעלי רישיון רשמי למסחר, היו עניים מרודים, אף שנחשבו לאמידים בחברה הסובבת. כ-1927 היו ברפובליקה של דאגסטאן 274 משפחות בלבד בעלות רישיון למסחר, והכנסתם החדושת של 'עשירים' אלה לא עלתה על 30 רובל.²⁵⁰ ואף הם נמצאו בצבת המדיניות הסובייטית שפעלה במחצית השנייה של שנות העשרים להריסתם המוחלטת.

השלטונות הסובייטיים ניהלו בפרק-זמן זה מדיניות פרוטקציוניסטית מוצהרת של העדפת המסחר הקואופראטיבי על זה הפרטי. כמאות כפרים של הקאוקאז הקים השלטון קואופראציה צרכנית, וסיפק לה מוצרי-צריכה תעשייתיים במחירים מוזלים. ואילו הסוחרים — עליהם הוטלו מיסים כבדים, שנועדו להורסם מבחינה כלכלית. נוכח מדיניות זו התמוטטה והלכה תשתיתו הרעועה של המסחר הפרטי, דבר שפגע כמובן קשה גם במסחר וברוכלות של היהודים ההרריים. באין כל מוצא אחר נשאר המסחר והרוכלות מקור-הפרנסה היחיד לרבים מהם. כך, למשל, התפרנסו ב-1929 40.1% מיהודי דרבנט על המסחר והרוכלות, 29.8% מיהודי בוינאקסק, 22.1% מיהודי נפת קיורה, ו-8.8% מן היהודים ההרריים במאחאץ-קאלה.²⁵¹ ב-1932 נותרה עדיין בשכונה היהודית של קובה, וכנראה גם ביישובים אחרים, כמות מסוימת של חנויות פרטיות.²⁵² אך בעליהן

246 שם, שם.

247 ריבס, 1927.

248 בולשין, 1928, עמ' 20.

249 לייבוביץ, 1926, עמ' 216.

250 אוסטרובסקי, 1927, עמ' 11.

251 מ-אן, 1929, עמ' 13.

252 ראקיטניקוב, 1932.

היו נתונים בלחץ גובר והולך של הרשויות וניתן לומר, כי באמצע שנות השלושים פסק המסחר הלגאלי לשמש מקור פרנסה של היהודים ההרריים.

שכבת העובדים השכירים, משמע חברי האיגודים המקצועיים, היתה דקה ביותר. בסקר שנערך בקובה לא נמצא אפילו יהודי אחד באיגוד מקצועי, וככל הרפובליקה הדאגסטאנית היו רשומים באיגודים רק 494 יהודים הרריים, שהיוו 2% מכלל החברים בהם לעומת כ-13% באוכלוסיה העירונית. מכין חברי האיגודים המקצועיים רק 138 יהודים הרריים עבדו בפועל, בעוד רוב-רובם היו מוכטלים בזמן עריכת הסקר ב-1926.²⁵³ גם נוכח התרחבות מסויימת של התעשייה ברפובליקה של דאגסטאן נקלטו בה רק יהודים הרריים מועטים,²⁵⁴ וב-1929 היו ברפובליקה זו 893 יהודים הרריים באיגודים מקצועיים, שהיוו 2.5% מכלל החברים בהם. באותה שנה עבדו כאלפי יהודים הרריים כשכירי-יום עונתיים באיסוף מליחים על שפת הים הכספי.²⁵⁵

הסקרים, שנערכו בשנים 1926-1927 בקהילה היהודית הגדולה של קובה ברפובליקה האזרבייג'אנית, בקרב הפליטים היהודים בעיר מוזדוק שבצפון-קאווקאז ובין התושבים היהודים בנאלצ'יק, וכן ברפובליקה הדאגסטאנית, יש בהם כדי לתת תמונה נאמנה למדי על פרנסותיהם של היהודים ההרריים בראשית המחצית השנייה של שנות העשרים, והם מלמדים בין השאר על הבדלים אזוריים משמעותיים.

לוח 3.3

פרנסות היהודים ההרריים בדאגסטאן ובערים נאלצ'יק, קובה ומוזדוק (באחוזים)²⁵⁶

מוזדוק	קובה	נאלצ'יק	דאגסטאן	
2.9	63.0	57.1	37.4	חקלאות (בעלי חלקות ושכירים)
10.1	—	—	16.3	שכירים (חברי איגודים מקצועיים)
18.8	10.0	—	11.0	מסחר (בלא רוכלים)
41.4	7.0	25.0	8.6	מלאכה
26.8	20.0	17.9	26.7	מחוסרי-פרנסה

הנתונים מלמדים אפוא שגם כאורח רשמי היו כרבע מן המשפחות של היהודים ההרריים מוגדרות כמחוסרות פרנסה. אך גם הללו שנמנו לכאורה כמתפרנסים מענפי משק מסויימים סבלו מרעב קשה, ובצד עיסוקם בחקלאות ובמלאכה נאלצו לעסוק חלקית ברוכלות, שהוגדרה על-ידי הרשויות כעיסוק מזיק ומנוון.

נוכח המצב הגואש, שבו היו נתונים רוב היהודים ההרריים, הכינו השלטונות כי יש לנקוט צעדים מיוחדים לשיפור מצבם הכלכלי. כיוון שרוב-רובם היו תושבי ערים, טבעי היה לעודד את המלאכה ולשלבם בה כעובדים שכירים. אולם המלאכה התפתחה כאזורי מגוריהם באיטיות רבה, והתעשייה

253 אוסטרובסקי, 1927, עמ' 10.

254 ב-1926 העסקו בארבעת המפעלים הגדולים של הרפובליקה 2,146 אנשים, ומהם 18 יהודים הרריים בלבד. (אוסטרובסקי, 1927, עמ' 10).

255 מ-אן, 1929, עמ' 13.

256 אוסטרובסקי, 1927, עמ' 11; בולשן, 1928, עמ' 20; לייבוז'ין, 1926, עמ' 215; ק., 1927.

לא התאוששה מן ההתפוררות וההרס שחלו בה בימי המלחמה ומלחמת-האזרחים. לפיכך היתה הפעילות בתחום זה, בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים, מועטת ביותר, ועיקר המאמץ כוון להתיישבות חקלאית, שנתפסה כדרך המלך 'להבראתם הכלכלית' של היהודים ההרריים.

1. התיישבות חקלאית

'ההבראה הכלכלית' של היהודים ההרריים כאמצעות החקלאות התנהלה בשני מסלולים עיקריים: האחד עידוד ההגירה של יהודים הרריים לאזורי-ההתיישבות היהודית בקרים וב'ירוביג'אן, והאחר ישובם על הקרקע בקאווקאז.

ב-1924 הגיעו הידיעות הראשונות על אפשרות של הגירת יהודים לקרים. הללו נתפרשו לפי משאת-נפשם של היהודים ההרריים, והשמועה אף אמרה שכל יהודי העולם מהגרים לארץ-ישראל, ובכללם היהודים ההרריים שנמל-המוצא שלהם היא העיר אודסה.²⁵⁷ הצורה שבה נתפסו האפשרויות להגירה משתקפת גם במכתב, ששיגרו יהודי מ'ידו'י והפטוראן. על המכתב חתמו חמישים איש, בהם אלמנות, ומעל למניין יתומים בגיל 10 עד 17, וזה לשונו:

אנו תושבי קהילת קודש מ'ידו'י והפטוראן... נחלקים לשלוש כיתות: האחת — אנשים שאין להם מאומה; השנייה הללו שיש להם הוצאות הדרך עד לתחנת-הרכבת, והשלישית אנשים היכולים לנסוע לכל מקום שתצור.²⁵⁸

הנכונות הרבה להגר היתה מעבר לאפשרויות, שעמדו לרשות המוסדות שטיפלו בעניין. בקיץ 1925 נשלחה לנפת דו'אנקוי בקרים הקבוצה הראשונה של כעשרים משפחות של יהודים החיים.²⁵⁹ ב-1926 יצאו מאורבייג'אן 25 משפחות נוספות, ובשנה שלאחריה קבוצה בת 50 משפחות, שכמחציתה יהודים הרריים.²⁶⁰ המהגרים התיישבו ביישוב 'נייהיים', הודיעו על היקלטותם המוצלחת וביץ היהודים ההרריים החלה תנועה רבה לטובת המעבר להתיישבות בקרים,²⁶¹ שהואצה עם הופעתו הפומבית של שמעון דימאנשטיין בכאקו, ששלהב את הרוחות. כאסיפה של 'אוזט' בכאקו נרשמו להגירה כמאתיים משפחות של יהודים הרריים, ולאחר שהמארגנים הודיעו כי בשנה הקרובה יוכלו להגר רק 35 מהן עורר הדבר התמרמרות רבה בקרב הנרשמים.²⁶² השמועה על ההגירה לקרים נפוצה בכפרי הסביבה, ותורים ארוכים להרשמה השתרכו ליד משרד 'אוזט', כי השמועה אמרה שלכל חבר 'אוזט' מוכתחת חלקת-קרקע. להגירה נרשמו כמאה משפחות של יהודים הרריים מפליטי שמאחה. ממ'ידו'י והפטוראן הגיעו שני שליחים, שרשמו את כל היהודים ההרריים בכפריהם כמועמדים להגירה. 'המוני היהודים ההרריים בקובה חולמים על הגירה לקרים, כיחד עם כל היהודים',²⁶³ מדווח אחד המקורות. הם חששו מהתיישבות באורבייג'אן, כיון שההתעללות בהם

257 ראקיטינקוב, 1926.

258 שניידרמן, מ'ודו'י, 1926.

259 לייבוויץ, 1926, עמ' 215.

260 ליפמאנוביץ', 1930. בין המהגרים לקרים מאורבייג'אן בשנת 1927 היו 25 משפחות מן העיר באקו (קאמנשטיין,

1928, עמ' 43).

261 באקו, 1927; אורבייג'אן, התיישבות, 1927.

262 אישמאן, הגירה, 1928.

263 לייבוויץ, 1926, עמ' 218.

מימי מלחמת-האזרחים היתה עדיין טריה בזכרונם. מתוך ציפיה להגירה לקרים לאלתר, נמנעו יהודים מלורוע את החלקות המעטות שהיו ברשותם. טלטלת הגירה עברה על כל היהודים ההרריים באזורבייג'אן, כפי שהגדיר זאת אחד מהם: 'אנו מין אנשים שכאלה, שכאשר אחד זו ממקומו פונים כולם לדרך'.²⁶⁴ אך ההתלהבות ששלחה את דמיונם נמוגה והלכה במהירות, בעיקר כאשר ההרשמה להגירה לא כללה עוד את קרים בלבד אלא גם את בירוביג'אן.

ב-1928 היגרו כחגיגות רבה מאזורבייג'אן רק 97 משפחות של יהודים אשכנזיים והרריים (81 לקרים ו-16 לבירוביג'אן), אשר הושכו בחלקה מס' 36 בקרים. התנאים במקום היו קשים ביותר, וישרר בו אנטאגוניזם בין היהודים האירופיים והיהודים ההרריים.²⁶⁵ אין תימה, שרבע מן המהגרים חזרו למקומות מגוריהם הקודמים והללו החלו להפיץ, כעדות העיתונות הסובייטית, 'כדיות על מצב המהגרים בקרים, כדי להצדיק את אייכולתם לסבול וחוסר התאמתם לעבודה'.²⁶⁶ לנוכח ידיעות אלו פתחה נכונותם של היהודים ההרריים להגר לקרים, וגברה נטייתם להתיישב בתחומי הקאוקאז, שלאקלימו ולתנאיו היו רגילים וההתיישבות היתה בקירבת מקומות-מגוריהם ההיסטוריים. לא כך היה מצבם של היהודים ההרריים המעטים, אשר מצאו כימי מלחמת-האזרחים מקלט בגרוזיה.²⁶⁷ הללו חיו בסביבה בלתי-מוכרת להם, וסתוך אוכלוסיה שדיברה שפה שלא ידעו. קריאת 'אוט' להגר לקרים לא נענתה אפוא על-ידי יהודי גרוזיה, אבל נפלה על אוזניים כרויות של היהודים ההרריים ברפובליקה זו, וב-1929 יצאו לקרים מגרוזיה 26 משפחות יהודים הרריים.²⁶⁸ היציאה לקרים מאזורבייג'אן, מדאגסטאן ומגליל צפון-הקאוקאז נמשכה גם בשנים 1929-1930, ובשנתיים אלו היגרו לאזורי ההתיישבות היהודית כמה עשרות משפחות של יהודים הרריים. בשנות השלושים גברה בקרב היהודים ההרריים התעמולה להגירה לבירוביג'אן. אך זו לא זכתה בדרך-כלל להד חיובי בקרב העדה, ורק צעירים מעטים התפתו לנסות את מזלם במזרח הרחוק. כך, למשל, היגרו ב-1932 ממחוז הצ'צ'ני 11 צעירים יהודים לבירוביג'אן.²⁶⁹

הכישלונות בהעברתם של יהודים הרריים לקרים ולבירוביג'אן גרמו להאשמות הדדיות ב'אוט', שעסקניו לא הקפידו בכחירת האנשים המתאימים להגירה.²⁷⁰ אך לא היה בהאשמות אלו כדי לשנות מן העובדה, שההגירה היתה גורם שולי ביותר בשיפור מצבם הכלכלי של היהודים ההרריים. בראשית שנות השלושים היו בקרים רק שני קולחוזים שכל או רוב חבריהם יהודים הרריים. הקולחוז מרזינו (Merezhino), על שם פעיל-היבסקציה אברהם מרזין, מנה 75 משפחות של יהודים הרריים. אחר מאסרו של מרזין ב-1937 הוסב, כנראה, שמו של קולחוז זה על שם שאומיאן. בקולחוז זחמתכש נמצאו אותה עת ביחד עם הקולחוז השכן על שם סמידוביץ' 125 משפחות של מתישבים יהודים (הרריים ואירופיים).²⁷¹ דומה על כן כי לא נטעה אם נאמר את מספרם של כל היהודים ההרריים שהיגרו לקרים ונשארו שם עד המלחמה הסובייטית-גרמנית כדי 1,000 נפש.

264 אישמאן, 1927.

265 פיונרים, 1929.

266 ראסוב, 1929; הגירה, 1928; אישמאן, 1928. בשנים 1926-1928 היגרו מן הרפובליקה של אזרבייג'אן בסך-הכול 151 משפחות יהודיות, ומהן חזרו 34. המהגרים נחלקו לפי מקורות-הפרנסה כלהלן: 88 משפחות (58%) סוחרים, 33 פועלים (22%), 24 בעלי-מלאכה (17%), 4 משפחות פקידים (3%). ליפמאנוביץ', 1930.

267 קאמנשטיין, 1929.

268 יהודים הרריים בגרוזיה, 1929.

269 ד'בה, 1932.

270 אוט, 1929.

271 גולדה, 1932, עמ' 50, 52.

סופרי יידיש, איציק פפר, אברהם וויורקא, פרץ הירשביין ורעיתו, בביקור אצל יהודים הרריים שהתיישבו בקרים

העברת היהודים ההרריים לחקלאות בקאווקאז המזרחי נעשתה, הן על-ידי הקצאת שטחים חדשים ליישובם והן באמצעות מתן קרקע בסמוך למקומות-מגוריהם. בשתי דרכי הפעולה הללו היו הברלים ניכרים בין גליל הקאווקאז הצפוני לבין דאגסטאן והרפובליקה האזרבייג'אנית. לפיכך מן הראוי שנדון ככל אחד מן האזורים בנפרד.

גליל צפון-קאווקאז

היזומה לשילוב היהודים ההרריים במפעל ההתיישבות החקלאית היהודית בכרית-המועצות יצאה מבני העדה עצמה. משהגיעה הידיעה על הקמתו של ה'קומוזט', שלחו היהודים ההרריים שבצפון-קאווקאז למוסקבה שני שליחים, תושבי העיר קיסלובורסק. השליחים תבעו מן השלטונות המרכזיים לכלול ב'קומוזט' נציג של היהודים ההרריים, ולמנות שניים מבני העדה כוועדה שתחקור את מצבה הכלכלי.²⁷² עד כמה שעלה בידינו לברר, לא נתמלאה תביעה זו, אולם בכך הופנתה תשומת-לב למצבם.

מצבם הכלכלי [של הפליטים היהודים במזודוק] היה קשה במיוחד, אף בהשוואה למקומות מגוריהם של יהודים הרריים, והוא הניע את המוסדות המקומיים לחפש מוצא למצב שנוצר, והמוצא היחיד היה בהעברתם לחקלאות.²⁷³

ואמנם במאי 1926 הסובייט של גליל צפון-קאווקאז הקצה להתיישבות יהודים כ-2,870 הקטאר קרקע בקרבת הנהר קומי, בנפת מזודוק.²⁷⁴ האדמה נמצאה כ-25 קילומטר ממזודוק, שהיתה גם

272 מישינצקי, 1924; משלחת, 1925; לוקשין, 1926.

273 כולשון, 1928, עמ' 20.

274 כולשון, 1928, עמ' 20; מ.ג., 1927; קאמנשטיין, 1928, עמ' 42; התיישבות היהודים ההרריים, 1927. לפי רייצמן (1928), הוקצו להתיישבותם של היהודים ההרריים 2,912 הקטאר אדמה.

חנת-הרכבת הקרובה והיתה ידועה כ'פריקורסקאיה דאצ'ה' — (Prykurskaia Dacha), חווה שהיתה שייכת בעבר לבעל אחוזה, ובזמן הגדון נמצאה כרשות ההנהלה של היערות. בחווה היתה כאר מים חיים, שאיפשרה לגשת מייד להתיישבות, ושני בנייני-אבן וכמה מיבני משק (אסמים, מחסנים, אורות וכדומה). שהיו עשויים לשמש למגורים זמניים של המתיישבים. כשלושים ק"מ מחלקה זו, בנפת סטפאנוב (Stepanov), הקצה הוועד הפועל של הסובייטים של גליל צפון-קאוקאז להתיישבות של יהודים הרריים כ-5,150. הקטאר קרקע נוספים. שני גושי-ההתיישבות נועדו לקלוט כ-500 משפחות, כלומר יותר מ-2,500 נפש.²⁷⁵

עם הקצאת האדמות התחילו אנשי 'אוזט' של צפון-קאוקאז וה'קומזט' של הגליל בהכנות מעשיות להעברה להתיישבות של הפליטים היהודים ממוזדוק. מבין הפליטים נבחרו 138 משפחות (662 נפש; 327 זכרים ו-335 נקבות). ההתיישבות נועדה להתבצע בשני שלבים: בשלב הראשון — 60 משפחות (332 נפש) שהיו צריכות להתחיל בעבודות חקלאיות כסתיו 1926, והקבוצה השנייה כאביב 1928. קבוצת-המתיישבים הראשונה אורגנה כשישה קאופראטיבים, וכדומה לה גם הקבוצה השנייה, והללו אוחדו בחברה התיישבותית בשם 'התחייה' (Vozrozhdenie). החברה ההתיישבותית שימשה נציגות רשמית של המתיישבים כלפי המוסדות, ונועדה לחלק את הסיוע שנחלקל מאת השלטון ו'אוזט'. כל העניינים הפנימיים בקאופראטיבים הוסדרו על-ידי הנהלותיהם הנבחרות.²⁷⁶

כאביב 1927 עלו 63 המשפחות הראשונות להתיישבות נפת מוזדוק, ואליהן הצטרפו כראשית 1928 עוד 277.²⁷⁷ וכך תיאר לויין את מצבם של המתיישבים:

הרכוש של משפחה הוא כמה כרים וכמה שטחים בלים ומשופשפים, המשמשים להם מיטה, שולחן וכיסא. הבגדים בלויים. כל נעל על רגליהם היא ממין אחר, וכבר מזמן איבדו צורה של נעליים. הגברים חובשים כובעים קאוקאזיים שעירים ולכנים, וזה כל שיש להם.²⁷⁸

מונעים כרצון עז לשקם את חייהם ניגשו המתיישבים במרץ רב לחריש ולזריעה, אך עלה בידיהם לעבד רק כמחצית השטח שהוקצה. החורף של שנת 1927/28 היה קר במיוחד, וכאביב סבל האיזור מפגיעות קשות של מזיקים. היבולים היו אפוא זעירים ביותר, וסכנת רעב ריחפה מעל ראשי המתיישבים לקראת החורף של שנת 1928/29.²⁷⁹

המתיישבים התאכסנו ארעית בבתי-האבן של החווה, שנועדו לשמש בנייני ציבור. רוב הגברים הועסקו בשדה, בעוד הנשים והילדים, ובכללם בני 9-12, עבדו בהכנות חומר בנייה לבתיהם.²⁸⁰ כחומר-בנייה עיקרי שימש הסאמאן, חימר מעורב בקש שממנו מלבנים לכנים. הכמות המוגבלת

275 קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 10; בולשון, 1928, עמ' 21. כ-1928 תוכנן להעביר להתיישבות 288 משפחות של יהודים הרריים מיישובים אלה: דונוטאי — 75 משפחות, מוזדוק — 72, גרוני — 60, נאלצ'יק — 81. אולם תוכנית זו לא נתמשה.

276 גאנשטאק, 1927; צפון-קאוקאז, 1927; גאנשטאק, עמ' 1927; בולשון, 1928, עמ' 20; מ.ג., 1927; קולקטיב, 1928.

277 במקור אחר מדובר על 66 משפחות, ראה קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 10. והשווה מתישבי מוזדוק, 1928, עמ' 22; רייצמן, 1928, עמ' 29, וכן קאמנשטיין, עמ' 1928.

278 לויין, 1927.

279 בולשון, 1928, עמ' 21; קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 10, וכן רייצמן, 1928, עמ' 30.

280 בולשון, 1928, עמ' 21.

של מים והמספר המועט של סוסים להובלת החימר לייצור הסאמאן, הקשו על המתיישבים. על אף מאמציהם לא עלה בידם להכין כמות מספקת של חומרי בנייה, והם נאלצו להיוקק לעובדים שכירים לא-יהודים, וכך ייקרו את הוצאות הבנייה מעבר לחקציב שנקבע מראש.²⁸¹ העץ לבנייה סופק על-ידי ההנהלה הראשית של 'אוזט', ולפי התוכנית נועדה להסתיים בניית הכפר בסוף 1927, לציון העשור הראשון למהפכת אוקטובר.²⁸² התוכנית לא הוצאה לפועל, ועד סוף השנה נבנו רק 22 כתי-מגורים, וכ-1928 — 32 נוספים. הכתים היו על שטח של 27-30 מטרים רבועים

בנויים מסאמאן... הגג מכוסה בקנה-סוף, ומעליו קש מרוח בשתי שכבות חימר... למרות החורף הקשה [ב-1927/28] היה חם בכתים. ראשית, כיוון שהסיקו אותם בגללי-בקר ושנית משום ש'אוזט' של טרק השאיל למתיישבים חלונות כפולים ממלאי שבמחסניו.²⁸³

מפני מיעוט המיכנים התגוררו שתי משפחות בכית אחד, ואחדות נאלצו בקור העז להתגורר במחפרות (Zemlianki),²⁸⁴ שאותם תיאר מקור סובייטי כ'כורות מכוסים בדים ישנים ומחורכים'.²⁸⁵ על אף המחסור בדיוור הוחלט, באביב 1928, להעביר להתיישבות 78 משפחות נוספות. אך הן לא הוזרזו לעבור, והמשיכו להתגורר במזודוק.²⁸⁶

זמן קצר אחר כואם של המתיישבים התפרקו הקואופראטיבים, וכל משפחה ניהלה את משקה באורח פרטי, כששתיים-שלוש משפחות, בעיקר שארי-כשר, עבדו יחדיו. בקיץ 1927 סופקו לקבוצת המתיישבים הראשונה 45 סוסים, 8 שוורים, 2 פרות ו-45 עיזים. לעיבוד החלקות הפרטיות והאדמות המשותפות הועמדו לרשות החברה ההתיישבותית 'התחיה' מכונות חקלאיות ושלשה טראקטורים מסוג 'פורדסון', שהובאו מארצות-הברית. אך בין המתיישבים לא נמצאו אנשים מאומנים להפעלת הציוד החקלאי, ולכן נשלחו ארבעה צעירים לקורס דו-חודשי לפיאטיגורסק, כדי להכשירם כטראקטוריסטים. ואולם הטראקטורים לא התאימו לאקלים ולתנאי האזור, וגם הטראקטוריסטים לא היו מאומנים די הצורך, ולכן לא נוצלה מלוא תפוקת המכונות והדבר פגע ביכולים.²⁸⁷ כל משפחה דאגה כראש-וראשונה למשקה שלה, והמכונות המשותפות היו 'מונחות בחצר של מיופה-הכוח מטעם 'אוזט'²⁸⁸ בלא השגחה נאותה. החקלאים עסקו בגידול תירס, חמניות, שיכולת-שועל, אבטיחים, פשתן ומספוא. נוסף על הבהמות שקיבלו מהרשות, קנו האמידים שבהם בעלי-חיים, ולאחרים מן המתיישבים היו משקים של עשרות עיזים ומאות עופות. אחד המכשולים, שעמדו על דרכם של המתיישבים בפיתוח משקיהם, היה המחסור החמור

281 ההנהלה הראשית הקציבה לבניית בית 490-510 רובל שניתנו בשיעורים, ולמעשה התצאו 510-560 רובל לבית. קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 10-11; והשווה אשראי למתיישבים, 1927.

282 גאנשטאק, 1927; מ.ג., 1927; בולשן, 1928, עמ' 21.

283 קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 10-11.

284 מתיישבי מזודוק, 1928, עמ' 22.

285 לרן, 1927.

286 בהתייעצות 'אוזט' של מחוז טרק, ב-20 במאי 1928, מסר יושב-ראש הארגון גאנשטאק, כי הקבוצה השנייה של המתיישבים כבר עברה להתיישבות, אך קאמנשטיין שביקר במקום מציין, כי רובה ממישיכה עדיין להתגורר במזודוק (ראו: צ'ריניאק, 1928, והשווה קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 10).

287 לרשות המתיישבים הועמדו 20 מחרשות בעלות סכין אחת, ו-5 מחרשות בעלות ארבע סכינים; 8 מכונות-ורצה, 20 משרות ו-4 מגרפות; 11 מקצרות, 4 מכתות-יד וש-11 מכתות להפרדת התבואה מן המרץ (בולשן, 1928, עמ' 20).

288 קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 11.

באשראי. כיוון שכך דאג 'קומזט' לארגן ביולי 1928 'חברה חקלאית לאשראי', וכן עשה מאמצים לייסוד חברה לשיעור, כדי שהמתיישבים לא יאלצו ללכת לקניית מצרכיהם לכפר הארמני, ששכן במרחק של כשמונה קילומטר.²⁸⁹ כדי להקל על מצבם של המתיישבים, שלא היו מורגלים להתפרנס על החקלאות, דאגו הרשויות לארגן במקום כמה קואופראטיבים ועזרים לסנדלרות ולעבודות-עור אחרות וכן לספק להם חומרי-גלם.²⁹⁰ ואמנם העבודה המאומצת-וכן היחס האוהד מצד הרשויות הביאו לשיפור במצבם הכלכלי של מתישבי 'פריקורסקאיה דאצ'ה', לעומת חיי הניוון והמצוקה שבהם חיו כפליטים במוזדוק.

בניגוד ליחס האוהד, שלו זכתה ההתיישבות היהודית בנפת מוזדוק, היא נתקלה מראשיתה בעוינות מצד מחלקת הקרקעות שבנפת סטפאנוב. בראש המחלקה עמד מאצ'וק (כנראה ממוצא אוקראיני), וכאשר הגיעו אליו שמועות כי חלק מן האדמות הנמצאות ברשות מחלקתו נועדו ליישובם של יהודים, הוא הביע את התנגדותו המפורשת והצהיר בגלוי: 'נראה מי ינצח!' מחלקתו היתה, כעדות ביטאוונו של 'אוזט', 'למרכז תעמולה נגד ההתיישבות'. מאצ'וק מנע בסוף 1927 מנציגי 'אוזט' מלצאת לשטחי ההתיישבות, כדי לערוך בהן חלוקה של האדמות, וערם מכשולים בעבודת חפירת בארות. כאשר הגיעו למקום, על אף התנגדותו, אגרונומים שנשלחו על-ידי 'אוזט' והחלו בפעולות הכנה להתיישבות, הפריעו להם מאצ'וק בדרכים שונות, והפיץ ידיעות כי היהודים גוזלים אדמות לא-להם. יש להניח, כי שמועות אלו עוררו יחס עויין להתיישבות גם מצד תושבי הכפרים השכנים. גם לאחר שהקבוצה הראשונה של המתיישבים עלתה על הקרקע, לא שקט מאצ'וק. הוא התנכל לה בדרכים שונות: מנע אספקת זרעים במועד, עיכב העברתו של ציד חקלאי וכדומה. רק תודות להתערבותם התקיפה של המוסדות המרכזיים של 'אוזט' נחקרה התנהגותו, והוא סולק מתפקידו, ובכך חל שינוי ביחסה של מחלקת הקרקעות בנפת סטפאנוב אל ההתיישבות היהודית בה.²⁹¹ אבל גם מלבד היחס המסויג, או אף העויין, של הרשויות המקומיות, נתקלה ההתיישבות היהודית בנפת סטפאנוב בשורה של מכשולים אובייקטיביים.

5,150 הקטאר,²⁹² שהוקצו להתיישבות היהודים ההרריים בנפת סטפאנוב, נמצאו באיזור צחיח, שלא היתה בו אפילו באר למי-שתייה. תנאי מוקדם לכל פעולה התיישבותית היה כריית בארות, ואמנם באביב 1927 הוחל בכריית הבאר הראשונה מתוך כוונה להתחיל בהתיישבות בסתיו של אותה שנה. אך הכרייה לא הושלמה עד סוף השנה. כמחצית מן האדמות בשטח זה נועדו ליהודים ההרריים, שחיו בתנאים קשים ביותר בכפר דז'וגנאי (נפת נוכומאיסק, מחוז ארמאכיר) שבקובאן. לכל משפחה הוקצבו 500 רובל על-ידי 'אוזט' ו-200 רובל על-ידי מחלקת ההתיישבות של המחוז, כל השטח תוכנן להתיישבות של כ-350 משפחות. לפי התוכנית, נועדו לעבור בשלב הראשון כ-150 משפחות (כ-800 נפש) מדז'וגנאי, אבל מחמת התנאים הקשים ששררו במקום עברו מדז'וגנאי רק כ-35 משפחות. גיוס המתיישבים ביישובים אחרים נמשך,²⁹³ ובאמצע 1928 היו במקום 60 משפחות.²⁹⁴

289 שם, שם, והשווה וייצמן, 1928, עמ' 30.

290 מתישבי מוזדוק, 1928.

291 צ'רנין, 1928.

292 בישיבת המליאה של 'אוזט' במחוז טרק, במאי 1928, דיווח יושב-ראש הארגון, כי להתיישבות יהודית בנפת סטפאנוב הוקצו כ-4,400 הקטאר קרקע. אפשר שתוך כדי ההכנות המעשיות להתיישבות, צומצם השטח שנערך למטרה זו (עיי'ן: צ'רניאק, 1928, עמ' 18 וכן וייצמן, 1928, עמ' 30).

293 גאנשטאק, 1927; מ.ג., 1927; דז'ינגוטאי, 1928; חאנצ'ין, 1934.

294 קאמנשטיין, עמעס, 1928.

באביב 1928 עסקו בחפירת שש בארות, שכרייתן נועדה להסתיים בראשית יוני.²⁹⁵ על-סמך התוכנית הועברו להתיישבות יותר משבעים נציגי משפחות, אך אחדים מהם עזבו את המקום לאחר שנוכחו לדעת כמה קשים הם התנאים. בקיץ 1928 נותרו במקום רק שישים ואחד נציגי משפחות: 40 מהעיר קובה, 15 מגרוזני, 5 מנאלצ'יק, ונציג ממשפחה של יהודים אשכנזים. המתיישבים התגוררו באוהלים, ונאלצו להוביל מים בחבית ממרחק של 10 ק"מ לערך. דבר שגזל זמן רב ועלה ביוקר.²⁹⁶ הבאר הפעילה היחידה סיפקה בקושי מישתייה למתיישבים ול-55 הסוסים, ולא היה אפשר להכין סאמאן בכמות מספקת כדי לבנות את הבתים, למרות החורף המתקרב. המתיישבים שלא יכלו לפתח חקלאות מפני המחסור במים, נחשבו כקבוצת פועלים, ששולם להם שכר יומי בעד עבודתם בהכשרת הקרקע, בהובלת מים ובהכנת הסאמאן. השכר נחשב להלוואה שתוחזר עם היבול הראשון. כדי לעודד את הישארותם במקום שילם 'אוט' 10 רובל לכל מתיישב, נוסף על שכרו, ולמשפחתו 30 רובל, שנחשבו גם הם להלוואה.²⁹⁷ עד סוף 1928 נשארה ההתיישבות בנפת סטפאנוב מעין מחנה-עבודה להכשרת הקרקע, בעוד ההתיישבות בנפת מוזדוק קיבלה אופי של כפר. להתפתחותו המהירה של הכפר היהודי בנפת מוזדוק תרם לא מעט יושבי-ראש 'אוט' של מחוז טרק, מ' גאנשטאק (Ganshtak), ולכן קראו המתיישבים את כפרם על שמו — 'גאנשטאקובה'.²⁹⁸ לשם תיאום-יתר של ההתיישבות היהודית במחוז טרק, שבו נמצאו גאנשטאקובה ואיזור ההתיישבות של נפת סטפאנוב, הוקם ברבע הראשון של 1928 'קומזט' של המחוז,²⁹⁹ אך פעולתו לא שינתה באורח ניכר את מצבם של המתיישבים.

הקשיים והכישלונות בהתיישבות הביאו את השלטונות המקומיים לנקוט גם יוזמות משלהם, כדי להקל במקצת על מצבם הכלכלי הקשה של היהודים הרריים שבתחומיהם. כך, למשל, החכיר הסובייט של העיר גרוזני ב-1927 כ-300 הקטאר אדמה ל-50 משפחות לערך של יהודים הרריים, ואירגן אותם בקואופראטיב. אך מחוסר אמצעים לא היה באפשרותם לגשת לעיבוד הקרקע, ורק לאחר שניתן להם בשנת 1928 אשראי של כ-3,000 רובל, שאיפשר לרכוש אינוונטאר מסויים, החלו לעבד את האדמה שהועמדה לרשותם.³⁰⁰ בשנת 1930 אורגנו המתיישבים, שהמשיכו להתגורר בעיר, בקולחוז בשם 'ההררי האדום' (Krasny Goretz).³⁰¹ גם הוועד הפועל של המחוז הקאבארדינר באלקארי החליט להעביר לחקלאות בתחומו חלק מן היהודים ההרריים של העיר נאלצ'יק,³⁰² אך החלטה זו לא יושמה, עד כמה שעלה בידינו לוודא, והפעולה להחזרת היהודים ההרריים לחקלאות בצפון-קאווקאז התנהלה בעיקרה בסביבות מוזדוק.

בשנים 1927-1928 הועברו להתיישבות בנפות מוזדוק וסטפאנוב כסך-הכול 198 משפחות, או נציגי משפחות, של יהודים הרריים. אולם כיוון שיישובי המגורים הקודמים של המתיישבים היו

295 צ'רניאק, 1928.

296 קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 12.

297 שם, שם.

298 גאנשטאקובה, 1928.

299 כחברי 'קומזט' של מחוז טרק נקבעו: קוסטנקו — סגן יושב-ראש של הסובייט המחוזי; ברילוב — ראש מינהל הקרקעות של מחוז טרק; גאנשטאק — יושב-ראש 'אוט' של המחוז; קאופמן — סגן-מנהל האוצר של המחוז (טרקומזנט, 1928; טרקומזט, הנהלה, 1928).

300 לייכוביץ', 1928, עמ' 7; התיישבות בגרוזני, 1928.

301 שאלוב, 1930.

302 התיישבות בקאבארדינר-באלקאריה, 1928.

בקירבת מקום ולחלק מהם לא היו בתים מתאימים לחורף, לא היתה יציבות במספר המשפחות שהתגוררו קבע במקומות ההתיישבות.³⁰³ בייחוד השפיעו על נטישת ההתיישבות התנאים הבלתי-נסבלים בנפת סטפאנוב, שרוב מתיישביו על האיננונטאר החי עזבו את המקום לקראת החורף של שנת 1928/29,³⁰⁴ ויש המונים את ההתיישבות בנפה זו משנת 1929.³⁰⁵

הפעולה ההתיישבותית לותה תעמולה רעשנית, שניהל 'אוזט' של צפון-הקאווקאז בכלל ושל מחוז טרק בפרט.³⁰⁶ נראה שתעמולה זו נועדה להרפות את ההתנגדות, שגילו חוגים מסויימים להתיישבותם של היהודים ההרריים,³⁰⁷ להמריץ את הרשויות למעורבות-יתר בענייני ההתיישבות ולהוכיח, כי מפעל ההתיישבות הוא מעניינה של כל הציבוריות הסובייטית, ולא רק של היהודים.³⁰⁸ אחד האמצעים המוחשיים לקירובה של ההתיישבות לתושבי העיר היה אימוץ וארגון של משלחות לאזורי ההתיישבות.³⁰⁹ אך צעדים אלה היו בעיקרם בעלי משמעות תעמולתית, לא הביאו תועלת של ממש למתיישבים ודעכו כעבור זמן קצר.³¹⁰

על רקע הכישלונות בהתיישבות, ובאירה של הטלת האשמות הדדיות, התקיימה ב-15-17 בדצמבר 1928 ברוסטוב ועינת 'אוזט' של גליל צפון-קאווקאז. הדוכרים האשימו זה את זה בפעולה בלתי-מספקת בגיוס חברים ל'אוזט', וטענו נגד ההנהלה הראשית של ברית-המועצות שהיא שקועה בענייני בירוקריג'אן ומוניחה את המפעל ההתיישבותי בצפון-קאווקאז. לעומתם באו נציגי ההנהלה הראשית בטענות לראשי ה'אוזט' בצפון-קאווקאז, על שהעלו מתיישבים על הקרקע בנפת סטפאנוב קודם שדאגו להספקה של מים, וכך הכשילו במו-דיהם את ההתיישבות. הם האשימו את אנשי 'אוזט' בצפון-קאווקאז באחריות לנשירה הרבה של המתיישבים, משום שלא הקפידו די הצורך על הבחירה הנכונה של מתיישבים.³¹¹ לנוכח הביקורת החריפה נתבעו ראשי 'אוזט' בצפון-קאווקאז לתת תגופה מחודשת להתיישבות היהודים ההרריים באזורם, ואכן זו מצאה את ביטויה ב-1929. באותה שנה נחפרו ארבע בארות בהתיישבות היהודית בנפת סטפאנוב, והושלמה כריתתן של שלוש נוספות בגאנשטאקובקה. לצורך השקיית השדות הועברה לאיזור ההתיישבות היהודית בנפת

303 חיי הכפר היהודי, 1929.

304 אוזט, 1929.

305 באותה שנה הוקמה בצפון-קאווקאז, ליד העיר טאגאנרוו, גם קומונה חקלאית של יהודים רוסיים (ריבאק, 1930).

306 בתורף של שנת 1927/28 אירגן 'אוזט' של טרק מיבצע של איסוף ספרים למען המתיישבים היהודים (טראוט, 1928; עיין גם: לרין, 1927).

307 באוקטובר 1928 זומנה התייעצות מיוחדת של 'אוזט' בצפון-קאווקאז (התייעצות 'אוזט', 1928), ובעקבותיה שלח ועד המפלגה של הגליל חזר מיוחד, ובו נתבעו הסניפים לכוון יחדיו את המאבק נגד האנטישמיות עם התמיכה בהתיישבות החקלאית של היהודים (מ.ג., 1929). האיגורים המקצועיים של מחוז טרק קיבלו החלטה מיוחדת על תמיכה נמרצת ב'אוזט' (איגורים מקצועיים, 1928), והנהלה בצפון-קאווקאז שלחה מכתב מיוחד לכל סניפיה שירחיבו את המידע על ההתיישבות החקלאית היהודית (איגורים מקצועיים, 1929).

308 לקראת ועידת 'אוזט' של מחוז טרק, באפריל 1928, פתח הארגון בפעולה נרחבת לגיוס חברים (טראוט, 1928; אוזט, נאלצ'יק, 1928), והנהלה הראשית של הארגון ציינה כהישג את העובדה, שרבים מבין חברי 'אוזט' הם לא-יהודים (הנהלה ראשית, 1929; והשווה מ.ג., 1928; ליפשיץ, 1928; ליבשיץ, 1930; כ-ג., 1931).

309 בית החרושת לנעלים על שם מיקראן ברוסטוב, שבו הועסקו כ-3,000 עובדים, ובכללם כ-900 יהודים, אימץ את ההתיישבות היהודית במחוז טרק. בראשית 1929 ביקרו בגאנשטאקובקה ובהתיישבות היהודית בנפת סטפאנוב שבע משלחות של איגורים מקצועיים שונים. ראה: אימוץ, 1928; קאמנשטיין, טריבונה, 1928, עמ' 12; גאנשטאק, טריבונה, 1929; ועיין גם יסנטוקי, 1928.

310 אקטיביסט, 1932; קראסנודאר, 1932; נובורוסיסק, 1932.

311 מ.ג., 1929.

סטפאנוב שלוחה מתעלת-מים ראשית³¹² ובכך נפתרה — מכל מקום באורח חלקי — אחת הבעיות שעיקבו את פיתוח החקלאות. עם פתרון המחסור במים נחאפשרה הכנת הסאמאן, ולשנת 1929 תוכננה בנייתם של 162 כתי-מגורים (100 כנפת סטפאנוב ו-62 בגאנשטאקובקה).³¹³ הכתים כנפת סטפאנוב היו 'טובים מאלה שבגאנשטאקובקה; רובם בעלי גנות-פח או רעפים'.³¹⁴ אך גם בכתי המתיישבים בגאנשטאקובקה 'היה נקי ומסודר: הקירות והרצפה משוחים חימר ומסוידים, החלונות שטופים וכול שורר סדר', העידה ועדה שבדקה את המצב התברואתי.³¹⁵ כדי להקל על המתיישבים, החליט הוועד הפועל של הסובייטים של מחוז טרק, כי

לנוכח העובדה שהאיזור הוא צחיח-למחצה והכרחית אינטנסיפיקציה של משקי המתיישבים, יש לייפות את כוחו של 'אוזט' לעבד תוכנית להקמתם של משקי-עזר למתיישבים, ולהעלות את הנושא בפני מוסדות-האשראי הנאותים.³¹⁶

בכך נפתח פתח ליחור יעול החקלאות וגיוון ענפיה, וגבר קצב העברתם של יהודים הרריים לנפת סטפאנוב, אשר אליה הובאו בשנת 1929 220 משפחות והושבו בשני ישובים סמוכים זה לזה, שמוזגו במשך הזמן לכפר אחד.³¹⁷ למתיישבים אורגנו קורסים קצרים, שבהם הקנו להם מידע מסויים על שיטות חדשות בחקלאות, נשלחו מדריכים חקלאיים, והוקמה תחנת-נסיונות ומוקד מטאורולוגי. תודות לצעדים אלה הורחב השטח המעובד, שהגיע כדי 3,500 הקטאר, וכו נורעו חיטה, שיכולת-שועל, שעורה, כותנה, חירס. המתיישבים היו מאורגנים בשש-עשרה חברות לעיבוד משותף של הקרקע, והחברות בהן השתתה על יסוד של קירבה משפחתית. לרווחתם של המתיישבים נפתחה בגאנשטאקובקה מרפאה, וכן נבנתה מקלחת ציבורית. באותה שנה הגיעה התיישבותם של היהודים ההרריים במחוז טרק לשיאה, ונמצאו בה 354 משפחות, וככללן 30 משפחות של יהודים אשכנזים.³¹⁸ אך בעת ובעונה אחת כבר ניכרו סימנים ראשוניים למדיניות חדשה, מדיניות של התערבות-יחור בחיי המתיישבים.

כדי להדגיש שההתיישבות נועדה לא רק לשפר את מצבם הכלכלי של היהודים ההרריים, אלא גם לשוות מעין פתרון סובייטי לחייהם הלאומיים, הוצעה ב-1928, כי בכפר גאנשטאקובקה יוקם סובייט של יהודים הרריים.³¹⁹ ב-12 בינואר 1929 נערכו בחירות לסובייט, שבהן ביקשו מקצת מן המתיישבים, ובראשם רומאן באשקייב, שייבחרו אנשים מקובלים על קהילת המתיישבים ולא-דווקא קומוניסטים וקומוסומולאים. מאבקו של באשקייב נידון מראש לכישלון ולסובייט הראשון של היהודים ההרריים נבחרו חמישה קומוניסטים וקומוסומולאים וכן חמישה לא-מפלגתיים, שהומלצו על-ידי המפלגה. שניים לפחות מכין חמשת הנבחרים הקומוניסטים לא היו יהודים

312 גאנשטאק, טריכונה, 1929; גאנשטאק, רבולוציה, 1929, עמ' 24.

313 גאנשטאק, טריכונה, 1929; גאנשטאק, רבולוציה, 1929, עמ' 24.

314 לוקיאנצ'נקו, 1930.

315 הוועדה בדקה 210 איש, ובכללם 35 ילדים. בבדיקה התברר, כי נמצאו 3 גברים ואישה אחת חולים במחלות-מין:

7 חולי-יראה, מעל למחצית מן הנבדקים סבלו ממחלות-לב, אף שהעירויו כי הם בראים לחלוטין. מרבית הילדים

סבלו מהגדלת בלוטת המגן (צ'רניאק, 1929).

316 טרק, 1930.

317 גאנשטאק, רבולוציה, 1929, עמ' 23.

318 גאנשטאק, טריכונה, 1929; בטטחי מוודוק, 1929; צ'רניאק, 1929.

319 קאמנשטיין, עמעס, 1928.

הרריים, והם גאנשטאק, שלא היה יהודי ולא התגורר במקום, וס"א גילמאן, שהיה יהודי אשכנזי. כיושב-ראש הראשון של הסובייט הכפרי של היהודים ההרריים נתמנה ס"א גילמאן, שהיה חבר המפלגה הקומוניסטית מאז 1917. על אף שמו של הסובייט כמו סד של יהודים הרריים, התנהלה בו העבודה בשפה הרוסית, וכפי שהעידה העיתונות הסובייטית, נתקלו בקשיים המתיישבים של א ידעו רוסית ונוקקו לשירותיו.³²⁰ במקביל נמתחה ביקורת, כהודעה רשמית של סוכנות הידיעות הכל-רוסית (רוסטה), על הוועד הפועל של הסובייטים במחוז טרק, כי עשה כרישום המועמדים להתיישבות שגיאות, שנוצלו על-ידי 'האויב המעמדי'. כתוצאה משגיאות אלו הועברו להתיישבות, כטענת המבקרים, משוללי זכות-חירה (לישנצי), שכל מטרתם היא לזכות כאמצעות ההתיישבות לשינוי במעמד החוקי.³²¹ פסילת משוללי זכות-חירה כמועמדים להתיישבות כלמה את התפתחותה, שכן אלמנטים אלה (סוחרים, חסרי-מקצוע וכד') היו השכבות העיקריות שמהן גויסו היהודים ההרריים, כמו יהודי ברית-המועצות בכלל, למפעל ההתיישבות. באמצע שנת 1929 קיבל ועד המפלגה של מחוז טרק החלטה על פעילות 'אוזט'. בין השאר תבעה המפלגה מ'אוזט' לפתח באזורי ההתיישבות את הפעולה החברתית ולנהל תעמולה אנטי-דתית ומאבק למען אורח-חיים חדש.³²² פירשה המעשי של החלטה היה להמיר את חגי ישראל בחגים סובייטיים, ביטול השבת כיום-מנוחה וכדומה. סימני לחץ על המתיישבים גברו עם הקולקטיביזאציה בשנת 1930. בראשית 1929 נעשו בכפר גאנשטאקובה הצעדים הראשונים לקולקטיביזאציה, ובמשך השנה הוקם קולחוז בשם 'קים' (האינטרנאציונל הקומוניסטי של הנוער), שבתוכו נכללו כל מתיישיבי הכפר, ושני היישובים בנפת סטפאנוב, שסופחו עתה אף הם לנפת מוזדוק, מוזגו לכפר אחד, שהוענק לו השם בוגדאנובקה.³²³ כבוגדאנובקה אורגן קולחוז בשם 'דרוז'בה' ('אחוזה'), שבו נכללו 85% של המתיישבים. עם ארגון הקולחוזים, שירשבי-הראש שלהם היו יהודים הרריים, סולקו מהם חלק מן המתיישבים.³²⁴ תוך מאבק נגד 'סודרות של סוחרים', פורסמו כרוזים מיוחדים בטאטי-יהודית, שקראו למתיישבים להוציא מקרבם 'אלמנטים מזיקים'. במהלכו של המסע הוצא מן הכפר בוגדאנובקה אחד ממנהיגי המתיישבים, פנחסוב, וכל רכושו וכיתו הוחרמו. הקמתם של הקולחוזים שינתה תכלית שינוי את אורח-חיהם של המתיישבים, שהוטלו עליהם פיקוח ומשמעת חמורים. בחורף נגזר לעזוב מתיישבים לא מעטים את הכפרים, בעיקר בגלל חוסר דיוור נאות בתנאי הקור, ושבים אליהם באביב. לאחר הקמתם של הקולחוזים הוצאה הוראה, כי כל מתיישב שלא ישוב לכפרו עד 10 במארס 1930, זמן התחלת עבודות האביב, מוציא עצמו באופן אוטומטי מתושבי הכפר. בעקבות הוראה זו צומצם היישוב בשני הכפרים כ-136 משפחות (100 משפחות מן העיר נאלצו ר-36 מן העיר גרוזני), שלא שבו לכפריהן במרעד הנקוב. חברי הקולחוזים הוכרחו לעבוד בחגי ישראל, ואפילו הזקנים שביניהם. כתוצאה של מדיניות זו היו בקולחוזים היהודיים במחוז טרק, במארס 1930, רק 204 משפחות מתיישבים (93 בגאנשטאקובה ו-111 בבוגדאנובקה),³²⁵ לעומת 354 ב-1929.

320 בוגאטירבה, 1929; בוגאטירבה, עמס, 1929.

321 התיישבות היהודים ההרריים, 1929.

322 טרק, 1929.

323 צ'רניאק, עמס, 1929. היישוב נקרא על שמו של בוגדאנוב, שבסוף שנות העשרים כיהן כיושב-ראש הוועד הפועל של הסובייטים בגליל צפון-קאווקאז, ובאמצע שנות השלושים שימש נציג מסחר בארצות-הברית (מאטנוק, 1934).

324 לקיאנצ'יקו, 1930; קולקטיביזאציה, 1930.

325 צ'רניאק, טריבונה, 1930.

קולחוז של
יהודים הרריים
ע"ש 'אוזטי

אף לאחר שעברו להתיישבות המשיכו יהודים הרריים לעסוק במלאכה, בעיקר כעבוד עורות, והשלטונות הסובייטיים אף סייעו לכך, ואולם משהוקמו הקולחוזים נאסר העיסוק במלאכה, אף-על-פי שההכנסה מן העבודה בקולחוז לא הספיקה למחייתה של המשפחה. כיוון שכך נאלצו מתיישבים רבים לעסוק במלאכה בהסתר, אך די היה שהמתיישב יתפס כעיסוק מעין זה, כדי שיסולק מן הקולחוז וכל רכושו יחרם. ואמנם מקרים כאלה היו לא מעטים. החקלאות נעשתה אפוא עתה למקור הפרנסה היחיד, ומשק-העזר הפרטי ממלא בה תפקיד בלתי-מכוסל. ואמנם במשק-העזר של חבר הקולחוזו היתה הפרה מקור-הכנסה חשוב ביותר, אלא שלרוב המתיישבים היהודים לא היו פרות. לפיכך הוקצב לכל משפחת מתיישבים בגאנשטאקובה סכום של 75 רובל לשם קניית פרה, ואילו מחירה היה 120-150 רובל. יצא אפוא, כי 53% מכל המתיישבים היהודים בגאנשטאקובה היו בלא פרות משלהם, ונאלצו להתפרנס בעיקר מן ההכנסה הזעומה שקיבלו בעד העבודה בקולחוזו.³²⁶ אין תימה שרבים מן המתיישבים שאפו לנטוש את החקלאות.

והנה על הקשיים הכלכליים הללו נוספו גם לחצים פוליטיים. בראשית 1933 הוחלפה [בבוגדאנובקה] ההנהגה, אורגנה מחלקה פוליטית והובס מעמד בעלי הגוף (הקולאקים), ש"סוכניו" נמצאו בקולחוז זה.³²⁷ צעדים אלה הביאו לירידה במספר המשפחות שנותרו בהתיישבות, ומתוך 354 משפחות (כ-2,000 נפש) בהתיישבות נותרו בה במחצית השנייה של 1933 רק 200 (70 בגאנשטאקובה ו-130 בבוגדאנובקה).³²⁸ מגמה זו של ירידה במספר המתיישבים בכפרי ההתיישבות היהודית בצפון-קאווקאז נמשכה גם בשנים שלאחר-מכן, כפי שמלמדים הנתונים לגבי שנת 1934. השנה האחרונה שיש בידינו פרטים על התיישבות זו, ואשר בה היו בשני הכפרים רק 195 משפחות, לפי חלוקה זו: גאנשטאקובה — 70 (331 נפש), בבוגדאנובקה — 125 (כ-550 נפש). הקולחוזים של היהודים ההרריים שולבו במערכת התיכון הכללי, ועל פיו נאלצו לגדל גם חזירים, דבר שוודאי לא היה לשביעות-רצונם של רבים מיושביהם. אך ברכות הימים הם התרגלו לחיים החודשים והגיעו להישגים בחקלאות. ב-1933 היה הקולחוז בבוגדאנובקה השני בנפה מבחינת היקף יבולי החיטה והתירס, והקולחוז בגאנשטאקובה זכה לאות-הצטיינות על הישגיו בחקלאות; חבריהם קיבלו 7 ק"ג תבואה בעד כל יום-עבודה. כן זכו לאותות הצטיינות על הישגיהם בחקלאות שמשון אלחסוב, עמאל דאגאיב, אוסיה שובאיב מגאנשטאקובה; חברון אוזראיב, מאשיר יודעילובה ומאשיר מתיביבה בבוגדאנובקה.³²⁹ על אף השיפור הניכר שחל בחיי

326 גאנשטאקובה, 1930.

327 מאטנקו, 1934. בראש הקולחוז הועמד הלא-יהודי דולט מורזה קוארב (Dulet Morza Kozarev).

328 ליבשיץ, 1933, עמ' 45.

329 מאטנקו, 1934; חאנצ'ין, 1934; דימאנש'טין, 1935, עמ' 228; קאברב, 1934.

המחיישים לעומת מצבם במחצית הראשונה של שנות העשרים, נמשכה כנראה במחצית השנייה של שנות השלושים נטישת הקולחודים, בעיקר על-ידי צעירים. על כך עשויים לרמוז הנתונים על הצטמקות המשפחה בשני היישובים. אם בראשית ההתיישבות היה גודלה הממוצע של המשפחה יותר מחמש נפשות, הרי בראשית 1934 הצטמצמה לארבע נפשות, ויש להניח כי הצטמקות זו באה בעיקר כתוצאה מעזיבת הכפרים על-ידי הגילאים הצעירים. במחצית השנייה של שנות השלושים לא פורסמו, עד כמה שידוע, ידיעות על שני הקולחודים היהודיים במחוז טרק. כימי מלחמת העולם-השנייה נספו בשואה רוב תושביהם, ופסקה ההתיישבות היהודית בצפון-הקאווקאז, אך זו המשיכה להתקיים בדאגסטאן.

דאגסטאן

עניין יישובם של היהודים ההרריים ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית היה מסוכך במיוחד, מחמת שלוש סיבות עיקריות: (א) ריכוז רובם המכריע של הפליטים היהודים, שנטשו את כפריהם כימי מלחמת-האזרחים, ברפובליקה זו; (ב) החומרה המיוחדת במחסור באדמות. רוב-רובה של האוכלוסיה התגוררו בהרים, שבהם היתה מצוקה רבה ביותר של קרקע מעובדת, ורבים מתושביהם נועדו לעבור לשפלה, שגם בה היו מעטות ביותר הקרקעות הראויות לעיבוד;³³⁰ (ג) ההסתייגות, או אף הערנות כלפי היהודים ההרריים מצד המנג'ונן הסובייטי המקומי, שהיו ברפובליקה זו חריפות יותר מאשר באזורי-מגורים אחרים. גורמים אלה טבעו את חותמם על סידורם של היהודים ההרריים על הקרקע בדאגסטאן, אם ככפריי-ישיבתם הקודמים ואם כשטחים חדשים שהוקצו במיוחד לשם כך.

ב-1925 נשלחה מדאגסטאן למוסקבה משלחת של יהודים הרריים משמונה יישובים. בראש המשלחת עמד סוכי אתנילוב, אחד הפארטיזאנים האדומים שלחם למען השלטון הסובייטי.³³¹ המשלחת הופיעה בפני קאלינין, נשיא ברית-המועצות, ותיארה את המצב הכלכלי הנואש שבו נתונים היהודים ההרריים. במקביל הריץ נ' סאמורסקי, יושב-ראש הוועד הפועל של הסובייטים בדאגסטאן, מכתב לקאלינין, ובו ביקש מן השלטון המרכזי לדאוג לכך שה'גי'נט' יקציב כספים גם ליהודים ההרריים. אמנם קאלינין לקח לשימת-לבו את פנייתו של סאמורסקי והאזין בקשב רב לטענותיה של המשלחת, אך לא הבטיח שום הבטחות של ממש. אולם בעת שהותה של המשלחת במוסקבה הגיעו דבריה לאוזניהם של מורג'נוב ואו"ד קאמיניב, אשתו של לב קאמיניב, אשר נרתמו לפעולה כדי לסייע ליהודים ההרריים. תודות לטיפולם זומנה ישיבה מיוחדת של הוועד למען סיוע לחקלאות שליד הוועד הפועל של הסובייטים של ברית-המועצות, שהחליט ב-30 במאי 1925 להקציב 80,000 רובל כהלוואה לחמש שנים, ו-20,000 רובל לשם קניית בהמות, אף הם כהלוואה לשלוש שנים. הוועד קבע כי הסכום המירבי שיינתן למשק חקלאי יהיה 250 רובל. כדי למנוע שההלוואות ינתנו ליהודים בלבד, הצהירו השלטונות בדאגסטאן כי התמיכה תינתן לאיכרים

330 כבר נמצאו כ-30% מן האדמות המעובדות וכ-65% של האוכלוסיה. לרשותם של כ-82% של החקלאים בהר היה כממוצע חצי הקטאר קרקע מעובדת (דאניאלוב, 1960, עמ' 254-255, 270, 293). ארכיון יוסף רחן כירוא (ניו-יורק), חק' 115, מס' 101-112.

331 אתנילוב נשאר זמן-מה במוסקבה והשתתף בוועידה הראשונה של 'אוט', שהתקיימה בנובמבר 1926 (אגארנוב, 1928).

מוסלמים ויהודים שסבלו מפגיעות הקוטר-רבולוציה. לשם בדיקת מצב הכפריים, הזכאים להלוואות בנפת דרבנט ובנפת קיווה, הוקמה ועדה שבה לא נכלל אף יהודי אחד. הוועדה נחלקה לשתי תת-ועדות, שאחת מהן בדקה את מצבם של החושיבים שבבעה כפרים בנפת דרבנט; שלטשה שבהם היו קהילות יהודיות (אגלאבי, ניוגדי וחושמאנדיל), וארבעה כפרים מוסלמיים (מוללה-חליל, אראבליאר, מוטאגי וסאבנוכה). תת-ועדה אחרת בדקה את מצב האוכלוסיה של שמונה כפרים בנפת קיווה, ובהם חמישה בעלי אוכלוסיה יהודית (מאמראץ, חאנצל-קאלה, דזיראך, אראג וקארצ'אג). לגבי הפליטים היהודים, שנמלטו מכפריהם לדרבנט, קבעה הוועדה כי 'קבוצה זו של אוכלוסיה חשודה מאוד ומחייבת גישה זהירה, את האוכלוסיה היהודית, המתגוררת בדרבנט והשואפת לחזור לכפריה, יש לחקור במיוחד'. לכן הוחלט שלא להעניק בשלב הראשון הלוואות לפליטים היהודים בדרבנט. כאשר לכפר אראג קבעה הוועדה,

כי האוכלוסיה היהודית לא סבלה ממלחמת-האזרחים, ועזבה את המקום מרצונה במוכרה את רכושה ובתיה. הנותרים במקום, ארבעים משפחות, אינם עוסקים בחקלאות אלא במסחר זעיר בכפרי הסביבה, ובכלל תושבים אלה לא עסקו בעבר בחקלאות. אך מצבם הוא קשה — רובם אביונים מחוסרי-כול; אחדים מהם ביקשו את הוועדה שתינתן להם אדמה ובהמות-עבודה כדי להסב את מקצועם.

אלא שעניין זה חרג מתחום סמכותה של הוועדה. על סמך המלצות הוועדה ניתנו אפוא הלוואות בסך 49,700 רובל לכפריים היהודים, ו-17,850 לאוכלוסיה מוסלמית. הסכום הנותר של 32,450 רובל ניתן לאחר-מכן לפליטים היהודיים בדרבנט.³³² כך נהנו כמה מאות משפחות של יהודים הררים מתמיכה זו, שהקלה לשעה את מצבן הקשה, אך לא היה בה כדי לפתור את הבעיה העיקרית של מחסור בקרקע, והתוכניות לשיקום החקלאים היהודים בכפרי-מגוריהם הקודמים ידו מעל הפרק מתחילתן. כמוצא היחיד נשאר אירגון התיישבות חקלאית יהודית באזורים חדשים. בשנת 1927 ביקר, כאמור, אוסטרובסקי בדאגסטאן כנציג השלטונות הסובייטיים המרכזיים, ותודות לטיפולו הוקם עלייד הוועד הפועל של הסובייטים ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית 'קומוז'. זה נטל על עצמו את הטיפול בהתיישבות החקלאית של היהודים ההרריים, שהתנהלה בשני גושים עיקריים: בנפת קיזליאר, ובנפת דרבנט.³³³

נפת קיזליאר צורפה לרפובליקה הדאגסטאנית ב-1923 ככיתור של התחשבות השלטון הסובייטי בעמים הקטנים והבלתי-מפותחים. בחלקה המערבי של הנפה שוכנות ערכות המשפיעות על האקלים של החלק המזרחי.³³⁴ ממוצע המשקעים השנתי בחלק המזרחי של הנפה, שבו הוקצו שטחים להתיישבות יהודים, הוא 287 מ"מ. 131 ימים בשנה שורר במקום קור, המגיע ל-28 מעלות צלזיוס מתחת לאפס. בחורף מעטים ביותר השלגים והקרקע קופאת; הקיץ חם, יבש וארוך. הקרקעות, שהוקצו להתיישבות יהודית, היו חמרה מעורבת בחול וטיץ, וכן נמצאה בהן מליחות. כל התיישבות היתה אפוא תלרזה בהשקאה מלאכותית. נפת קיזליאר היתה מאוכלסת בקוואקים בדלילות יחסית, ונועדה לשמש רורכה קרקעית ליישוב עודף האוכלוסיה מן ההרים.³³⁵ טבעי אפוא,

332 לייבווביץ, 1925, עמ' 134; מרזין, 1925; לייבווביץ, 1926, עמ' 214-215; דאגסטאן, 1926.

333 דאגסטאן, 1927.

334 היסט. דאג., 1967, כרך 3, עמ' 162; דאגסטאן, 1931, עמ' 8.

335 איינשוואטט, 1929, עמ' 28. באיזור ההתיישבות היהודית היתה הצפיפות 6.7 נפש לקמ"ר.

שהנפה נראתה הולמת גם את יישובם של היהודים ההרריים. הממשלה של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית הקצתה למטרה זו ב־1927 כ־4,000 הקטאר אדמה.³³⁶ קרקע זו נמצאה כ־24-30 ק"מ מן העיר קי זליאר, שהיתה גם תחנת־הרכבת הקרובה ביותר.³³⁷ במשך השנים הורחבו השטחים בנפת קי זליאר, שהועמדו לרשות ההתיישבות היהודית, ובסוף שנות העשרים הם השתרעו על 10,400 לערך הקטאר.³³⁸ השטחים עמדו להימסר באורח חגיגי לידי המתיישבים במאי 1928, ולפי התוכנית הם נועדו לחמש מאות משפחות.³³⁹

עם ההכרזה על מפעל ההתיישבות החקלאית בדאגסטאן הוחל בגיוס ורישום המשפחות, שנועדו להתיישב על הקרקע בשנים 1927-1928. כשנתיים הנדונות תיכננו 'קומזט' ו'אוזט' ליישב 265 משפחות (190 ב־1927 ו־75 ב־1928). המשפחות שנרשמו להתיישבות היו צריכות להיות מועברות מנפות אלו: מאחאץ־קאלה — 110 משפחות, ברנאקסק — 100, חאסאב־ירט — 12, קי זליאר — 43. מבחינה מקצועית נחלקו הנועדים להתיישבות כלהלן: בעלי־מלאכה — 106 משפחות, חקלאים — 66, פועלים (בהם פועלים שחורים) — 53 משפחות. מכאן שכ־85% מן הנועדים להתיישבות היו אמונים על עבודה פיסית, וקרוב לשליש (29%) מהם היו חקלאים לשעבר. רק 40 משפחות מתוך 265 היו סוחרים, או מחוסרי הגדרה מקצועית.³⁴⁰ מסתבר אפוא, כי מבחינת ההרכב המקצועי של המתיישבים היו סיכויים טובים להצלחת המפעל.

בסתיו 1927 עלתה על הקרקע קבוצת־המתיישבים הראשונה של 190 משפחות, וייסדה שני יישובים: האחד על שם לארין והאחר על שם קאלינין. מבחינה אדמיניסטרטיבית ושיפוטית היו שני היישובים שייכים לכפר הקוזאקי קופאי (Kupai).³⁴¹

אף כי לשנת 1928 נקבעו על־ידי 'אוזט' ו'קומזט' תקציבים ליישוב 66 משפחות ומערכת ההשקיה לא פעלה כראוי, הועברו באביב של שנה זו להתיישבות 75 משפחות נוספות, ובאמצע 1928 נמצאו בשני היישובים 265 משפחות של יהודים הרריים.³⁴²

העבודה ההתיישבותית במקום התנהלה על־ידי מיופה־כוח של 'אוזט' הדאגסטאני אונרודה, שעבד בקיזליאר מיוני 1927 עד מארס 1928, ולצידו פעל חמישה חודשים (יוני-אוקטובר 1927) האגרונום איבאניושצ'נקו (Ivaniushchenko). ממארס 1928 הועבר הטיפול בהתיישבות לסניף ה'אוזט' בקיזליאר, ולמעשה לא היה איש שיכוון ויודריך את המתיישבים. ב־15 ביולי 1928 נשלח למטרה זו על־ידי ההנהלה הראשית של 'אוזט' האגרונום 'י' אייונשטאט, שגם מונה כמיופה־כוח של 'אוזט' ו'קומזט' של דאגסטאן. אייונשטאט, להבדיל מקודמיו, חש אהדה למפעל וקירבה נפשית למתיישבים, ולכן השתדל לעזור להם כמיטב יכולתו. מדי שבוע בשבוע היה יוצא ממקום־מורשו בקיזליאר ליישובים היהודיים, ושוהה בהם יומיים-שלושה. בכיקורים אלה הודריך את המתיישבים בחקלאות, השתדל ליישב חילוקי־דעות ביניהם, ושימש להם לפה בפני המוסדות.³⁴³

336 התיישבות בדאגסטאן, 1927. בשנת 1929 דובר על 12,000 לערך הקטאר אדמה, שנועדו להתיישבות יהודית בנפת קיזליאר.

337 שם, שם.

338 התיישבות בדאגסטאן, 1928; מ-אן, 1929, עמ' 13. לפי מקור אחר (מישאלוב, 1929, עמ' 4) הוקצו להתיישבות יהודית 11,365 הקטאר אדמה.

339 דאגסטאן, 1927; אייונשטאט, 1929, עמ' 28.

340 שם, שם. סיכומי התיישבות, 1929. המספר שנוקט כאמנשטיין (1928 עמ' 43) הוא 200 משפחות.

341 מ-אן, 1929, עמ' 13.

342 אייונשטאט, 1929, עמ' 28.

343 שם, עמ' 30-31; פעולת 'אוזט', 1928.

עם עלייתם על הקרקע אוחדו המתיישבים בקואופרטיבים, שהתפרקו חיש-מהר. מן ההתארגנות הקואופרטיבית נותרה בשנת 1928 רק קומונה אחת ביישוב על שם לארין. בקומונה היו 11 משפחות (53 נפש), שהתגוררו יחד בשני בתי-אבן שבו לעצמם, וניוונו ממטבח משותף. חברי הקומונה היו הראשונים שהיה להם טראקטור ומכונות-חקלאות,³⁴⁴ אך הם היו מיעוט ואילו רוב-רובם של המתיישבים ניהלו משקים פרטיים.

על אף המחסור החמור במים, גילו המתיישבים כשר-עבודה בלתי-רגיל וחריצות נפלאה. עד סוף 1928 עלה בידיהם לבנות 84 מקומות-מגורים, מהם 55 מחימר ו-29 מחפרות (ביקחות עפר, שמחציתן שקיעות באדמה), ו-38 מבני-חימר נוספים נמצאו בשלבי בנייה.³⁴⁵ על אף התושיה הרבה שהוכיחו המתיישבים, לא עלה בידיהם לספק מקום-מגורים לכול, ו-42 משפחות נאלצו להתגורר באורח זמני בעיר קי-זליאר הסמוכה. כן עלה בידי המתיישבים לפתח משק של בעלי-חיים, בהמות-עבודה ובעלי-חיים לבשר ולחלב.³⁴⁶ תודות להלוואות ולעזרה של 'אוזט' ו'קומוז' היו בהתיישבות היהודית שני טראקטורים ומכונות חקלאיות ככמות ובאיכות, שעלו בהרבה על המקובל בכפרים השכנים של הקוואקים.³⁴⁷

תודות לטיפולו של 'קומוז' הוקמה בכפר סטאראיה-סרבריאקובקה (Staraja Serebriakovka), במרחק 5-13 קילומטר מן היישובים היהודיים, מרפאה בראשות חובש. ב-1928 תוכנן להתחיל בבניית מרפאה, שבה נועדו לעבוד רופא, אחות ומיילדת, ומרפאה זו היתה צריכה לשרת גם את הכפרים הסמוכים. אולם ההקצבה לבנייה ניתנה על-ידי ממשלת דאגסטאן רק בראשית 1929. ואמנם בוועידה השנייה של 'אוזט' כדאגסטאן, שהתקיימה ב-24-26 במארס 1929, התלוננו המתיישבים על חסרונה של מרפאה במקום.³⁴⁸

מראשית ההתיישבות היהודית בנפת קי-זליאר נאלצו המתיישבים להיאבק ביחס העריץ מצד רשויות השלטון, וכן בהתנכלויות של תושבי הכפרים השכנים, שבאו לידי ביטוי גם באי-הספקת מים; שכן מי-ההשקיה ליישובים היהודיים היו צריכים להיות מסופקים מן הנהר טרק. באמצעות תעלת דאירוב (Davydov), שסיפקה מים גם לכפרים השכנים.³⁴⁹ על-פי התוכנית, נועדו השלטונות של דאגסטאן להבטיח למתיישבים היהודים מים להשקיית 1,000 הקטאר, ולשיפוץ התעלות קיבלו הללו הקצבה מיוחדת מן 'קומוזט' של ברית-המזרקות, אך עד אמצע 1929 לא עשה הקומוסיארין העממי לחקלאות של הרפובליקה לשם הגשמת התוכנית.³⁵⁰ גם מן התעלה הבלתי-משופצת קיבלו החקלאים היהודים פחות מים מן המוקצב, וזאת מטעמים אובייקטיביים וכתוצאה מהתנכלות מכוונת. בטרק נפרצה פירצה (הפירצה הקארגאלינית), שגרמה לירידת מפלס-המים בנהר, וכתוצאה ממנה פחתה כמות המים שהגיעה לתעלת דאירוב. אך לא פחות מטעם אובייקטיבי זה סבלו המתיישבים ממעשיהם של איכרי הכפרים השכנים. בחלקה העליון של תעלת דאירוב

344 אייונשטאט, 1929, עמ' 30.

345 שם, עמ' 29.

346 בסוף 1928 היו כבעלות המתיישבים 184 סוסים, שוורים, תואים ו-10 סייחים; 86 פרות ו-35 עגלים; 644 כבשים ועיזים ו-485 תרנגולות, או חיים ותרנגולי-הודו (אייונשטאט, 1929, עמ' 29).

347 כבעלות המתיישבים היו 60 מחרשות, 42 משרדות, 6 מכונות-זרעה, 6 מקצרות, 3 מגרפות-סוסים, 3 מכונות-דיש, 3 מדרים, 98 עגלות לסוגיהן (שם, עמ' 29).

348 מרפאה, 1929; אייונשטאט, 1929, עמ' 30; מ-אן, 1929, עמ' 14.

349 שם, עמ' 13.

350 שם, שם; אוסטרובסקי, 1929, עמ' 8.

שכנו שני כפרים של קוזאקים-רוסים, מאלו אושבקה וסטאראיה-סרבריאקובקה, שגם הם שאבו מים מאותה תעלה. תושבי הכפרים היו לעתים קרובות מפנים לשדותיהם מים, שנעדרו לכפרים היהודיים.³⁵¹ מעשים אלה ניתן לראות בהם גזילה רגילה של מים, תופעה הנהוגה באזורים צחיחים, בלי לייחס להם משמעות מיוחדת. אך זה גם לא מעט מקרים, כאשר הרוסים היו פורצים פרצות בתעלה בלי שהם עצמם ינצלו את המים, וזאת אך ורק כדי לפגוע בשדותיהם של המתיישבים היהודיים.³⁵² פעולות מעין אלו לא היו אלא ביטוי לשנאת ישראל.

כתוצאה ממיעוט המים, שנעדרו לחקלאות של הכפרים היהודיים, וכן מן ההפסקות התכופות באספקה, שנגרמו על ידי פריצות מכוונות של התעלה, הניב יכולים רק חלק מן השטחים. בסתיו 1927 נזרעו 150 הקטאר תבואות, ובאביב 1928 310 הקטאר, ואילו לקציר היו ראויים 115 הקטאר בלבד, בעוד 75% של השדות קמלו.³⁵³ היכול הממוצע למשפחת מתיישבים (מזריעת החורף והקיץ) הסתכם ב-130 ק"ג חיטה, 90 ק"ג תירס ו-70 ק"ג תפוחי-אדמה, ומיכול זה היתה צריכה להתפרנס משפחה של כחמש נפשות.³⁵⁴ רעב קשה איים אפוא על המתיישבים היהודים בנפת קיזליאר בחורף של שנת 1928/29 ומשקם החי התדרדר והלך.

'היקומוט' של בריח-המתועצות הקציב סכום מיוחד לכריית באר של מים חיים באיזור ההתיישבות היהודית, אך השלטונות המקומיים התמהמהו בכיצוע העבודה והמתיישבים נאלצו להביא מים בחביות מכפרים שכנים, מרחק של 8-10 ק"מ. לעתים מזומנות היו הכפרים מסרכים לתת ליהודים מים, ועל רקע זה פרצו לא אחת קטטות. המים שהושגו במאמץ נועדו כראש-וראשונה לשתייה, ולא תמיד הספיקו להשקיית הבהמות, שמתו או נשחטו בשל המחסור במים.³⁵⁵

אף המתיישבים, שהיו בידם הפרוטות לקניית מצרכים, סבלו מחוסר חנות בכפרם, ונאלצו לנסוע לקניית לכפר סטאראיה-סרבריאקובקה. 'מנהל החנות', מגלה עיתון סובייטי, 'מבטא בצורה גסה למדי יחס אנטישמי'. לעתים קרובות הוא מסרב למכור למתיישבים היהודים סחורות מסובסדות. המתיישבים אספו אפוא את פרוטותיהם, ובתמיכת 'אוזט' הקימו לעצמם חנות קואופראטיבית משלהם.³⁵⁶ המתיישבים נאלצו אפוא להיאבק כתנאים אובייקטיביים קשים ובהתנכלות מצד שכניהם.

ואמנם כבר בקיץ 1928 התברר לרשות, כי ההתיישבות החקלאית של היהודים ההררים בנפת קיזליאר עומדת על סף התפוררות. בסתיו של אותה שנה הכינה אפוא ההנהלה לענייני מים בקומיסאריון לחקלאות של הרפובליקה הדאגסטאנית תוכנית, שנתקבלה גם על ידי 'אוזט' הדאגסטאני, ועל-פיה נועדו לחול שינויים בתעלת דאידוב, כדי שיובטחו ליישובים היהודיים המים הדרושים להשקיית 1,000 הקטאר קרקע (500 לזריעות החורף ו-500 לזריעות הקיץ).³⁵⁷ תוכנית זו הבטיחה לכאורה את קיומם של שני הכפרים אולם לא היה בה כדי לפתור את המצב הנורא שנוצר בקרב המתיישבים לקראת החורף של שנת 1928/29. סכנת רעב ריחפה מעל לראשיהם, ורק תודות לטיפולו המסור של האגרונום אייוזשטאט ניאותרו השלטונות בקיזליאר להקצות למתיישבים

351 מ-אן, 1929, עמ' 13; קאמנשטיין, 1929.

352 החלטה, 1929, עמ' 29.

353 מישאלוב, 1929, עמ' 4.

354 אייוזשטאט, 1929, עמ' 30. היכול הממוצע למשפחה מתבואות-הקיץ היה כ-145 ק"ג (מ-אן, 1929, עמ' 13).

355 ש. ש.

356 ש. ש.

357 מישאלוב, 1929, עמ' 4.

35,400 ק"ג קמח במחיר הרשמי. אמנם הקצבת הקמח הצילה רבים מרעב, אולם כ-25% מהם אף לא היה ביכולתם לגייס את הסכום הפעוט כדי לקנות את מנת-הקמח שהוקצבה.³⁵⁸ אין תימה, כי לנוכח היחס העריץ של תרשבי הכפרים השכנים, הרעב והצמא, נטשו רוב המתיישבים את הכפרים בסוף החורף של שנת 1928/29 ונותרו בהם רק 87 מתוך 265 משפחות.³⁵⁹ מצב זה גרם להחלטה מיוחדת של ועד המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן, ובה הודגש כי השלטונות המקומיים וגם ההנהלה המרכזית של 'קומוט' לא הקדישו תשומת-לב מספקת להתיישבותם של היהודים ההרריים כנפת קיזליאר, והשלטונות הסובייטיים ומוסדות המפלגה לא נקטו הצעדים הדרושים נגד התופעות האנטישמיות של הכפרים השכנים. הוועד הטיל על 'ועדת הביקורת של הפועלים והאיכרים' לבדוק את העניין, ולהעניש את האשמים בסחבת ובאי-מימושה של התוכנית.³⁶⁰ בעקבות החלטה זו פירסם העיתון המרכזי של דאגסטאן ביום 26 ביוני 1929 מאמר-מערכת, ובו קרא להגשים את ההחלטות, להעניש את האשמים ולהגביר את הפיקוח המפלגתי על מפעל ההתיישבות של היהודים ההרריים באזור קיזליאר.³⁶¹ לשם עידוד המתיישבים הוכרו על כינון סובייט של היהודים ההרריים בכפר נפת קיזליאר.³⁶² אולם לא היה בצעד הפגנתי זה כדי לשפר את מצבם של המתיישבים.

ב-27-30 באוגוסט 1929 בדקה ועדה מיוחדת של מועצת הקומיסארים העממיים (הממשלה) של דאגסטאן את המצב ביישובים היהודיים כנפת קיזליאר ונוכחה לדעת כי על אף התחייבותו של מינהל-המים בקומיסאריין לחקלאות של דאגסטאן לדאוג להשקיית 1,000 הקטאר, סופקו מים ל-100 הקטאר של זריעת חורף ול-120 הקטאר תירס לתבואות-קיץ. אולם גם ל-220 הקטאר שנוזעו, לא ניתנה כמות המים הדרושה, ורק כמחצית מכל השטח תזרע ניצל מבצורת. גם המחסור במי-שתייה נמשך כבעבר. הבאר שנחפרה ביישוב קאלינין היתה יבשה, והמים שנמצאו בכפר ע"ש לארין לא היו ראויים לשתייה. נוכח המצב העגום של היישובים היהודיים החליטה ממשלת דאגסטאן, ב-16 בספטמבר 1929, 'לפרק את המשקים ולהעביר את העמלים מיישובים אלה אל נפת דרבנט'.³⁶³ בהחלטה זו נסתיימה פרשה של שלוש שנות סבל של מאות משפחות היהודים ההרריים, שביקשו לשקם את חייהם בחקלאות.

נוכח כישלון ההתיישבות כנפת קיזליאר מזה, והרעת מצבם הכלכלי של חלק גדול מציבור היהודים ההרריים מזה, נקטו שלטונות מקומיים יוזמות כדי להעביר יהודים הרריים לעבודה חקלאית. כך, למשל, הוענקו חלקות-ארמה לכמה משפחות בעיר מאחאץ-קאלה, החקלאים החדשים אורגנו ב-1930 בקולחוז ע"ש סטאלין, וכן הוענקו לעשרות משפחות של יהודים הרריים כנפת ברנאסק כ-380 הקטאר ארמה, והמתיישבים אורגנו בקולחוז.³⁶⁴ אך קולחוזים אלה איבדו חיש-מהר את צביונם היהודי, אם משום שמוזגו בקולחוזים לא-יהודיים ואם משום שרוכ חכריהם עברו לעבודות אחרות. הגוש ההתיישבתי היחיד שקיומו נמשך היה כנפת דרבנט. לרגל הקשיים החמורים, שנתגלו בהתיישבות היהודים ההרריים כנפת קיזליאר, החליטה הממשלה של דאגסטאן בסתיו 1928 להקצות להתיישבות יהודית חמש חלקות-ארמה, בסך-הכול

358 איזונסטאט, 1929, 30.

359 מ-אן, 1929, עמ' 13.

360 החלטה, 1929, רעיון גם קאמנשטיין, 1929.

361 סוף לעולות, 1929.

362 מ-אן, 1929, עמ' 13.

363 מישאלוב, 1929, עמ' 5; קומוט, 1929.

364 ועידת אוט בדאגסטאן, 1930.

3,090 הקטאר, בסביבת דרבנט (נפת דרבנט ונפת מושקויר). חלקות האדמה בסביבת דרבנט, הסמוכות זו לזו, נמצאו לאורך מסילת-הברזל דרבנט-באקו (בין התחנות אראבלינסקי ובלידז'י), והיו מרוחקות 7-20 קילומטר מן העיר. מרבית החלקות קיבלו את מי ההשקיה שלהן מן התעלה המושקוירית, והן תוכננו ל-550 משפחות לערך, שנועדו להתיישב במשך חמש שנים. למתיישבים נמסרו גם כ-60 הקטאר של כרמים, חלקם מניבי פרי רב וחלקם בעלי יכול נמוך ביותר, שהיה צורך לעוקם.

בסתיו 1928 ניגשו המוסדות לאירגון ההתיישבות, ובמשך שנת 1929 תוכנן ליישב 100 משפחות, שאורגנו בקואופראטיבים חקלאיים. במחצית השנייה של 1929 היו המתיישבים היהודים בנפת דרבנט מאורגנים בחמישה קואופראטיבים כלהלן: בקואופראטיב ע"ש סמידוביץ' — 26 משפחות; ע"ש ריקוב — 23; ע"ש איסמאילוב — 15 משפחות; ע"ש קארל מארקס — 16 ובקואופראטיב בשם 'גוריץ' (איש ההר) — 20 משפחות. לביסוסם של משקים אלה ולהון-חוזר קיבלו המתיישבים הלוואות, שהסתכמו כ-76,720 רובל.³⁶⁵ ואמנם ההשקעה של כ-770 רובל למשפחה סייעה לביסוסן המשקי של מאה המשפחות הראשונות של החקלאים היהודים בסביבות דרבנט.³⁶⁶ אולם החקלאים נתקלו בקושי רב בבניית כתי-מגורים. 'מחלקת היערות', כותב העיתון 'טריבונה', 'אינה רוצה למסור עצים למתיישבים היהודים בטענה שבדאגסטאן אין די חלקות-יער, שיספקו עצי בנייה'.³⁶⁷ אולם המחסור בדיוור לא היה גורם מכריע לגבי עתידה של ההתיישבות, שכן הקרקעות נמצאו במרחק קטן מדרבנט ובקירבת מסילת-הברזל, ולכן יכלו החקלאים להמשיך לגור בעיר ולנסוע יום-יום לעבד את אדמותיהם. ב-1930 אורגן הקולחוז הראשון של יהודים הרריים בסביבות דרבנט ע"ש סמידוביץ', ונמצאו בו מאה משפחות, ונוסף על כך התקיימו 13 קואופראטיבים חקלאיים ובהם 158 משקים.³⁶⁸ ב-10 ביוני 1930 התכנסה במאחאץ-קאלה ועידת 'אוזט' בדאגסטאן, שנועדה לסכם את תוצאות ההתיישבות היהודית ברפובליקה זו ולהתוות תוכניות לעתיד. בהרצאה המרכזית שנשא יחיל מתתחה ביקורת חריפה על מחדלי העבר, בייחוד בנפת קיזליאר, ונקבע כי עד אמצע העשור צריכה ההתיישבות החקלאית היהודית בדאגסטאן להקיף 600 משפחות של יהודים הרריים,³⁶⁹ מטרה שלא הרשגה לעולם, אך נועדה לשמש מנוף למסע-תעמולה נרחב.³⁷⁰ ב-1931 אורגנה בכירת דאגסטאן — מאחאץ-קאלה — תערוכה מיוחדת על ההתיישבות של היהודים ההרריים,³⁷¹ אך 'כמה וכמה ועדים נפתיים ועירוניים של המפלגה, של הקומסומול ושל האיגודים המקצועיים, אינם מגלים שום שימת-לב לעבודת אוזט', הודתה העיתונות הסובייטית.³⁷²

365 הבנק החקלאי של דאגסטאן העניק למתיישבים הלוואה קצרת-מועד בסך 33,000 רובל, 'קומז' — 22,200 רובל, מן הקרן לרפורמה חקלאית 17,000 רובל, ומן הקרן למלחמה בנזקי בצוות 4,520 רובל (מישאלוב, 1929, עמ' 6).

366 הקצאת אדמות, 1928: מ-אן, 1929, עמ' 13; מישאלוב, 1929, עמ' 5-6.

367 שם, עמ' 5.

368 ועידת 'אוזט' בדאגסטאן, 1930.

369 שם, שם.

370 אימב, 1929, ה'אוזט' של דאגסטאן החליט לגייס לשורותיו 10,000 חברים (עבודת 'אוזט', 1930; איקס, 1930). בדרבנט נרשמו ל'אוזט' 400 חברי קומסומול (קומסומולאים, 1929). איגוד עובדי החניך ברפובליקה הדאגסטאנית אירגן נשף מיוחד, שהכנסותיו היו קודש להתיישבות יהודית, והחליט להרחיב את ההסברה על ההתיישבות היהודית בכתי-הספר (איגודים מקצועיים, 1929).

371 תערוכה, 1931.

372 ב-ג, 1931.

ב-1931 הוכללה הרפובליקה האוטונומית של דאגסטאן בגליל צפון-הקאווקאז ועימה גם 'אוזט', שפתח בהסכרה למען ההתיישבות החקלאית של היהודים ההרריים.³⁷³ הפעילות הנמרצת של 'אוזט' ו'קומזט', וכיחוד המסע נגד המסחר הפרטי, הביאו להרחבתה של החקלאות היהודית בראשית שנות השלושים. ההתיישבות של היהודים ההרריים חלה בעת הקולקטיביזציה, ובאוגוסט 1931 היו ברפובליקה הדאגסטאנית 22 קולחוזים של יהודים הרריים ובהם 529 משפחות (2,361 נפש). כן התקיימו עדיין 440 משקים חקלאיים פרטיים של היהודים ההרריים. ניתן אפוא לומר, כי בראשית שנות השלושים התפרנסו על החקלאות ברפובליקה הדאגסטאנית כ-4,300 יהודים הרריים. רוב הקולחוזים של היהודים ההרריים שכנו בסביבת דרבנט והיו זעירים. כשני-שלישים מהם התפרנסו על פלחה, והנותרים על גידול כרמי-יין.³⁷⁴ בזמן זה היתה ההתיישבות של היהודים ההרריים בדאגסטאן בעיצומה, אך במקביל הוחל במדיניות שפגעה קשה בחקלאים היהודים.

בעיתונות נמתחה ביקורת על השפעת הדת בקולחוזים היהודיים, שבהם 'אף בעונת הקציר והאסיף אינם יוצאים לעבודה בחגים הדתיים חלק מן הקולחוזאים',³⁷⁵ וכן גבר הלחץ על האיכרים הפרטיים להשתלב בקולחוזים. בעקבות לחץ זה היו בשנת 1933 27 קולחוזים של יהודים הרריים, ובהם 550 משפחות. רוב הקולחוזים היו בסביבות דרבנט, וברשותם נמצאו כאלף הקטאר של אדמה מעובדת ו-324 הקטאר של כרמים.³⁷⁶ במשך הזמן אוחדו אחדים מן הקולחוזים, ובראשית 1935 נמצאו בסביבות דרבנט ארבעה-עשר קולחוזים ובהם 250-300 משפחות של יהודים הרריים.³⁷⁷ חברי הקולחוזים הסמוכים לדרבנט התגוררו בעיר, בעוד אחרים בנו כפרים משלהם. הענפים העיקריים בקולחוזים המרוחקים היו גידולי תבואה ותירס, והענף העיקרי של הקולחוזים היהודיים בדרבנט, שבה התקיימו גם קולחוזים של דייגים יהודיים, היו כרמים.

הדיג בים הכספי לא היה זר ליהודים ההרריים. אחדים מהם התפרנסו עליו עוד לפני מלחמת-העולם הראשונה, אם כדיגים עצמאיים ואם כשכירים. בימי מלחמת-האזרחים נהרס הענף בדומה למיגזרי-משק אחרים, ובמחצית השנייה של שנות העשרים עשה השלטון לחידושו והרחבתו ושולבו בו גם יהודים הרריים. כשלהי העשור הוכנסו מרבית הדייגים לקולחוזים. ב-1931 התקיימו חמישה קולחוזים של דייגים מכני היהודים ההרריים, ובתוכם כ-400 משפחות.³⁷⁸ הקולחוזים של הדייגים מוזגו לאחד ע"ש סטאלין, ובו היו כ-1935 350 משפחות של יהודים הרריים.³⁷⁹ אך כשלהי העשור עזבו, כנראה, חלק מן היהודים קולחוזו זה כמו את הקולחוזים החקלאיים.

בימי מלחמת-העולם השנייה חל צמצום במספר החקלאים היהודים, הן בכפרים שבהם התגוררו משפחות מעטות והן בקולחוזים שבסביבות דרבנט. הגברים גויסו לצבא, והנשים העדיפו את השהייה בקירבת בני-משפחותיהן על מגורים בכפרים, ולכן עברו לעיר. רק משפחות מעטות של יהודים הרריים המשיכו לשבת בדו-אל-אגאן, במאמראץ' ובחאנזל-קאלה, כשעיקר עיסוקן גידולי

373 קאגאן, 1932. החלטה מיחידת של ועד המפלגה הקומוניסטית של גליל צפון-קאווקאז על 'אוזט' ראה: סאבליב,

1931. על פעילות 'אוזט' בגרזני ראה: קאגאן, גרזני, 1932.

374 בליומבת, 1931.

375 שם, שם.

376 דימאנשטיין, 1935, עמ' 228.

377 ראבין, 1935. מספר זה של קולחוזים יהודיים נשאר, כנראה, עד מלחמת-העולם השנייה. ראה: קאנטור, 1945.

378 בליומבת, 1931.

379 ראבין, 1935.

תבואה ובקר.³⁸⁰ אך גם את הגוש הגדול לערך של קולחוזים יהודיים בסביבות דרבנט פקד משבר קשה. קולחוזים אלה התמחו בגידול ענבייין, שאותם חויבו למכור למדינה לפי מחירים קבועים ונמוכים, בעוד התבואה לתזונתם נאלצו לקנות בשוק השחור במחירים מופלגים. בחוץ 1941/42 פקדה קרה קשה את האיזור והשמירה חלק גדול מן הכרמים. גם הקולחוזים היהודיים נפגעו. מצב זה גרם לכך, שרבים עזבו את העבודה החקלאית.

כדי לשקם את ענף הכרמים, שהיווה מרכיב חשוב בכלכלת הרפובליקה של דאגסטאן, החליטו ב-1943 מוסדות השלטון והמפלגה המקומיים והמרכזיים לעודד את שיבתם של החקלאים לענף זה על-ידי מתן הקלות, הקצבת תבואה לקולחוזאים והרחבת שטחי הגפנים.³⁸¹ כיוון שכך חזרו, כנראה, גם יהודים לא מעטים לקולחוזים שבסביבות דרבנט, שבה 'משתרעים מאחורי החומה הדרומית... מיליוני שיחים של גפנים'.³⁸² באתן השנים מוזגו גם אחדים מן הקולחוזים, ובסוף שנות הארבעים התקיימו בדרבנט ארבעה קולחוזים שכולם או רוב חבריהם היו יהודים הרריים: קולחוז ע"ש לנין, ע"ש סטאלין, ע"ש קאגאנוביץ' וע"ש מולוטוב. כדי להדגיש את החשיבות שהשלטון מייחס לקולחוזים אלה, נבחר היחשב-ראש של אחד מהם, אברהם קאראבדאסוב, כציר לסובייט העליון של ברית-המועצות מטעם הרפובליקה הדאגסטאנית.³⁸³ וביוני 1943 הוענק לשבעה יהודים מן הקולחוזים ע"ש קאגאנוביץ' וע"ש מולוטוב אות-ההצטיינות הגבוהה של 'גיבור העבודה הסוציאליסטית' על הצלחותיהם בהשגת יכולים גבוהים בענף הכרם.³⁸⁴ העובדה שחברי הקולחוזים של הכורמים התגוררו בקרב עדתם בעיר דרבנט, וההכנסות ליום עבודה היו גבוהות לערך, תרמו לכך שיהודים המשיכו כרצון להיות חברים בהם.³⁸⁵ ב-1952 מוזגו שני קולחוזים יהודיים (ע"ש סטאלין וע"ש מולוטוב) בקולחוז מוסלמי דו'אלאגאן. ההנהלה בקולחוז המאוחד, שנשמר בו הרוכ היהודי והוא נקרא ע"ש סטאלין, היתה מורכבת ברובה מיהודים. בסוף שנות החמישים כיהן כיושב-ראש הקולחוז שחתי אבראמוב, וכסגנו כן-סירא בנימינוב. שני האגרונומים, שהדריכו את החקלאים, היו אף הם יהודים (גבריאל פנחסוב וויקטור אבראמוב). הענף העיקרי של הקולחוז ע"ש סטאלין המשיך כבעבר להיות כרמייין, כן טופחו בו שטחים נרחבים של עגבניות, והוקמה בו

380 טרנוב, 1958, עמ' 245.

381 קיימאראזוב, 1963, עמ' 198-204; דאניאלוב, 1966, עמ' 43-46.

382 טרנוב, 1958, עמ' 240.

383 הלמונד, 1948. המחבר התגורר בעיר-הביהו של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית כשתיים-עשרה שנה (1941-1953). היה חבר של אגודת הסופרים, ושימש מדרך ראשי ב'חברה להפצת ידע פוליטי וחברתי'. במסגרת אחרונה זו ביקר ביישובים רבים, ובכללם בקולחוז היהודי על שם לנין.

384 אות זה קיבלו ארבעה חברי הקולחוז ע"ש קאגאנוביץ': ישעיה בן אברהם אבראמוב, מרדכי בן ישעיה איסיב, גאלכבאור (גיל-באגאר — פרח האביב) בת שאלו דירוב וממרי בן יוחאי איסיב. ממרי איסיב נולד ב-1900, וכימי המהפכה ומלחמת-האזרחים נמלט מכפרו והתיישב בדרבנט, שבה עסק במסחר. עם הגברת הלחץ על המסחר הפרטי הצטרף לקולחוז. בקולחוז ע"ש מולוטוב זכה לאות-הצטיינות שלמה בן פנחס ראבאיב, שיהודי דרבנט קראו לו שלמו ראבאיב. הוא נולד באמצע העשור הראשון של המאה העשרים בכפר דורדאן, התייתם בגיל צעיר והתחנך אצל דודו. בשנות השלושים הצטרף לקולחוז, ונמנה עם חבריו עד למותו בשנות השישים. כן זכו לאות זה יהודה בן משה אבשלומוב ואבשלום בן ראבאיב ראבאיב. אבשלום ראבאיב נולד ב-1903, ובשנות השלושים הצטרף לקולחוז. (קולחוזאים יהודים, 1949; קולחוזאים, 1949; טרנוב, 1958, עמ' 246-249). את הפרטים הביוגראפיים ליקט תריאל ישי, ועל כך נתונה לו תודתי.

385 כך למשל, התגוררה משפחת גאברילוב הענפה בעיר דרבנט, אבל כל בניה עבדו בקולחוז הסמוך על שם מולוטוב (יחילוב, משפחה, 1950, עמ' 191).

מחלכה גדולה. יכוליו הגבוהים בכרמי היין זכו שלושה מראשי צוותי העבודה כוללות הצטיינות של גיבור העבודה הסוציאליסטית.

שמו של הקולחוז ע"ש קאגאנוביץ הוסב ל'הדרך לקומוניזם' לאחר שהמנהיג הסובייטי הודח על ידי ניקיטה חרושצ'וב. רוב חברי הקולחוז היו יהודים והצנף העיקרי בו, כמו בקולחוז ע"ש לנין, היו כרמיין.

העובדה שרוב חברי שלושת הקולחוזים או כולם היו יהודים איפשרה לזקנים מעטים לשמור על מנוחת השבת בשלהי שנות החמישים, כאשר בכרית-המזרעויות כולה התנהל מסע נמרץ נגד הדת היהודית. סביר להניח, כי עובדה זו המריצה אותם להתמיד בחברותם בקולחוז, אך נראה שלגבי הרוב שימש הנימוק הכלכלי גורם עיקרי להישארותם בו. הקולחוזים לא רק גידלו ענבים אלא החלו במשך הזמן לעבדם ולמכור את יינותיהם. כך, למשל, היו לקולחוז ע"ש סטאלין, בסוף שנות החמישים, יקב גדול ושלוש חנויות למכירת יין (בדרבנט, במאחאץ-קאלה ובגרוזני). הקולחוזים בנו לחבריהם דירות בדרבנט, ובסוף שנות החמישים נמנו בהם כ-4,500 יהודים. משמע 40% לערך מכל היהודים ההרריים בעיר התפרנסו מעבודה בקולחוזים אלה.³⁸⁶

במחצית השנייה של שנות השישים נקטה בראגסטאן, כמו בכרית-המזרעויות כולה, מדיניות של הרחבת מספר הסוכחוזים ושטחי העיבוד שלהם, באופן חלקי גם על חשבון הקולחוזים. במסגרת זו שולבו הקולחוזים היהודיים שליד דרבנט לסוכחוזים שהשתייכו ל'דאגורנו' – הטראסט החקלאי-תעשייתי ליין.³⁸⁷ בסוכחוז, להבדיל מן הקולחוז, היו החקלאים לעובדים שכירים שלא יכלו עוד ליהנות אף באורח חלקי מהישגיהם החקלאיים. שינוי המעמד, שגרם להפחתה משמעותית של הכנסת העובדים, הביא לנטישת החקלאות על-ידי יהודים הרריים רבים.³⁸⁸ אם גם אין בידנו נתונים מדויקים על מספר החקלאים בין היהודים ההרריים בסביבות דרבנט היום, ניתן לומר כי בשנות השבעים הצטמצם מאוד מספרם. למרות צמצום זה נשארו עדיין יהודים הקשורים במישורין או בעקיפין לחקלאות. כך, למשל, כיהן בסוף שנות השישים כאגרונום ראשי כנפת דרבנט היהודי ההררי אלכסנדר בן-ציון אבראמוב, שזכה לאות הצטיינות בעד עבודתו המסורה.³⁸⁹ דאגסטאן היא אפוא הרפובליקה הסובייטית היחידה, שבה מצויים כשנים האחרונות חקלאים יהודים, שלא שכנתה אורכייג'אן שבה נטשו היהודים את החקלאות.

אורכייג'אן

אם בקאוקאז הצפוני ובדאגסטאן, נעשו ניסיונות ליישב יהודים הודים בשטחים בלתי-מישוכים, הרי באורכייג'אן התחילה שיבתם של אלו לחקלאות בשתי דרכים: הגירה אל מחוץ לאיזור והחזרתם למקומות מושביהם הקודמים.

386 בקולחוז ע"ש לנין היו כ-1,200 אנשים, בקולחוז 'הדרך לקומוניזם' – כ-1,400. ובקולחוז ע"ש סטאלין – כ-1,900. ראה: קאצמאן, 1961. 11 עמ' מכתת-כתיבה ביידיש, בלא חתימה, על היהודים ההרריים. החיבור נכתב, כנראה, בשלהי שנות החמישים וקרוך לוודאי שהוא מפרי-עטו של ניסן רוטטל (להלן: אלמתי, כ"י). כתב-היד שמור במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה. שם, עמ' 8-10.

387 בשנים 1965-1975 הצטמצם מספר הקולחוזים בדאגסטאן מ-590 ל-305. וכ-1971 היו ברפובליקה זו 189 סוכחוזים. ראה איסקאנדורוב, 1982, עמ' 99-100, 107, 110.

388 ליטבק, 1976, עמ' 7.

389 אבראמוב, 1968.

בספטמבר 1925 התארגנו בבאקו כמאה משפחות של יהודים הרריים בקואופראטיב התיישבותי בשם 'התקוה החדשה'. רבים מחברי [הקואופראטיב] זנחו את עסקיהם ומכרו את מטלטליהם על מנת לשלם מניה בסך 400 רובל'. כוונת המתארגנים הייתה לעבור להתיישבות חקלאית בצפון קאוקאז, אך התברר להם כי לא הוקצו כלל קרקעות למטרה זו. נוכח המצב הקשה של חברי הקואופראטיב בבאקו ולחצם של יהודים הרריים נוספים, שנתרו ללא פרנסה, נשלחה ב-28 באוקטובר 1925 משלחת מיוחדת למוסקבה כדי להשתדל שהיהודים ההרריים מאזרבייג'אן ישולכו בתוכנית ההתיישבות החקלאית. אך השגיה של המשלחת היו זעומים ועיקר הפעולה התנהלה להחזרת היהודים לחקלאות במקומות מושביהם הקודמים.

ב-1925 החכיר הסובייט של העיר קובה ליהודים הרריים חלקות קרקע, שהיו בעבר כבעלותם. החלקות היו מכוסות חורש שיחים, והצריכו לעבודה רבה כדי להופכן לקרקע ראויה לעיבוד. כ-300 הקטאר של קרקע זו הוקצו ל-160 לערך משפחות, אך חלקן לא היו מסוגלות לנצל את החלקות, אם משום חוסר כוח עבודה הדרוש להכשרתן ואם משום חוסר האמצעים לתשלום דמי-חכירה. כבר בעצם ההחכרה הייתה משום הפליה לגבי היהודים, שכן רוב הקרקעות בסביבות העיר נמסרו לעיבוד תמידי בלא תשלום, בעוד היהודים נתבעו לשלם דמי חכירה.³⁹⁰ בווארטאשן קיבלו כמאתיים חמישים המשפחות היהודיות כ-900 הקטאר קרקע, אך הם התקשו לעבדה משום שלכל הקהילה היו רק שתי בהמות עבודה. ואף על-פי שהיהודים לא עיבדו למעשה את הקרקע, הוטל עליהם מס בסך 2,701 רובל, שלא היה ביכולתם לשלם. התנהגות זו של השלטונות המקומיים עוררה מהומה בין בני הקהילה, והם פנו ל'אוזט' שאמנם נרתם לסייע להם ותודות לשתדלנותו נדחה תשלום המס. מצבם הקשה של החקלאים היהודים באזרבייג'אן הביא את 'אוזט' להתערבות פעילה. ב-1926 הובטח לעסקני 'אוזט', כי אדמות שהולאמו מבעלי אחוזות יימסרו לעיבוד גם ליהודים ההרריים.³⁹¹ יישובם של אלה על הקרקע ברפובליקה האזרבייג'אנית התנהל בארבע נפות: קובה, נחה, שמאחה וגיאוקצ'אי, שבהן הוקצו למטרה זו כ-2,000 הקטאר אדמה כדי להעניקה ל-700 משפחות לערך של יהודים הרריים, שהיו כ-34% מכל בני העדה שהתגוררו ברפובליקה זו. בנפת קובה נועדה הפעולה להתנהל על-ידי הקומיסאריון העממי לחקלאות של אזרבייג'אן, ואילו בשאר הנפות הוטלה המשימה על הקומזט' של הרפובליקה.³⁹²

ב-28 בנובמבר 1926 החליטה המועצה העליונה לכלכלה של הרפובליקה האזרבייג'אנית:

(1) לנוכח ההכרח להקצות קרקע ליהודי העיר קובה, שהביעו את רצונם לעבור להתיישבות, יש להציע לקומיסאריון העממי לחקלאות להיענות קודם-כול לבקשתן של שלוש-מאות הנפשות, המבקשות לעבור להתיישבות; (2) על הקומיסאריון העממי לחקלאות להיענות בחיוב במידת האפשר [ולהקצות את הקרקע] בקירבת העיר; (3) לייפות את כוחו של הקומיסאריון העממי לחקלאות לכוא בדברים עם 'אוזט' בדבר הקצנת הסכומים הדרושים כדי לסייע למתיישבים.³⁹³

390 לייבוז'ין, 1926, עמ' 216-217; אישמאן, 1925.

391 אוזט, 1927, עמ' 53-54, 78.

392 אזרבייג'אן, 1928; שניידרמן, 1928; כ.ז., 1929.

393 קובה, 1927.

בעקבות הנחיות אלו החליט הקומיסאריון לחקלאות של אזרבייג'אן, ב-3 במארס 1927, למסור ליישובם של יהודי קובה את האחוזה לשעבר של טאגייב, שהיו בה כ-700 הקטאר אדמה ראויה לעיבוד, והיא נמצאה במרחק לא רב מן העיר וכ-7 ק"מ מתחנת-הרכבת הזעירה קוסאר-צ'אי (Kusar-Chai). אך להחלטה זו התנגדו הקומיסאריון להשכלה של הרפובליקה, שהועיד את הקרקעות למדרשה חקלאית, ועל כן הציע להקצות להתיישבות יהודית אדמות מרוחקות במרחק רב מן העיר. נציג 'אוזט' באזרבייג'אן, בלומנשטיין, השתדל לפשר בין הקומיסאריונים והטעים, כי יהודי קובה לא יסכימו בשום פנים ואופן לעבד אדמות הנמצאות במרחק רב מן העיר. ואמנם הצעתו נתקבלה, ו-300 הקטאר של אדמות החווה של טאגייב נמסרו למדרשה החקלאית, ואילו 400 הקטאר הנתורים למתיישבים יהודים. על-סמך פשרה זו אורגנו באמצע 1928 35 משפחות יהודיות בשבע קבוצות התיישבותיות, וכל משפחה קיבלה הלוואה מ'אוזט' בסך 200 רובל. בספטמבר החלו המתיישבים לעבד את הקרקע. בכספי הלוואה נקנו 23 סוסים, אך לא היה די בכספים לקניית מספוא, והמתיישבים זרעו רק 82 הקטאר תבואה. מחמת מחסור במזון לסוסים התפגרו 20 מהם. בינואר 1929 התארגנו 12 משפחות של המתיישבים בקואופראטיב. לקואופראטיב הוקצו 237 הקטאר קרקע מכוסה חורש שיחים, וכן ניתן להם טראקטור פורדסון ישן. בחורף עברו משפחות נוספות להתיישבות, והתארגן קואופראטיב בשם 'אבן הסוציאליזם', ובו 31 משפחות של יהודים הריים. המתיישבים ביקשו להקצות להם חלקת-יער, שממנו יוכלו להביא עצים לבניית בתיהם, אך הוקצתה להם חלקה במרחק כ-40 ק"מ מיישובם, ולא היתה כל אפשרות להביא את העצים הדרושים להם. מחלקת היער נתנה להם רשות לכרות 350 עצים בלבד מסוג בלתי-מתאים לבנייה.³⁹⁴ המתיישבים נאלצו אפוא להתגורר בתנאים, שאחד מן המבקרים במקום תיארם כלהלן:

בשדה עומדת סככה המכוסה קש. לסככה רק שלושה קירות, שגם הם מקש הקלוע בזודים... מבעד לחרכים הגדולים נושבת רוח, המפזרת את הסמרטוטים המוטלים על הקרקע. בסככה מעין זו לא יחזיק בעל-בית הגון את סוסיו, וכאן חיים אנשים. כאן הם התגוררו בסתיו הקר והסגרירי ובחורף המושלג.³⁹⁵

באביב 1929 אוחדו שני הקואופראטיבים, לקולחוז בשם 'הפועל של באקו'. מבחינה גיאוגרפית נמצא הקולחוז בתחום התכרה החקלאית לאשראי של חודאט (Khudat), אך זו סירבה לסייע להם בטענה 'אתם לא משלנו' ועל כך התלוננו המתיישבים וטענו: 'אנחנו מופקרים, שכחו אותנו, הפקירו אותנו לגורלנו'. על אף תנאים בלתי אנושיים אלה הם הצהירו, לא נעזב את האדמה. אפילו נמות הרי הנשארים בחיים יחזיקו בניניהם באדמה, אך אנו חלשים, אנו רעבים'.³⁹⁶ נראה כי למרות עקשנותם נאלצו המתיישבים לנטוש בראשית 1930 את המקום. טוב מזה היה מצב החקלאים היהודים, בעיקר בעלי מטעים, שהמשיכו להתגורר בעיר קובה. בשנת 1930 אורגנו חקלאים אלה בשלושה קולחוזים:³⁹⁷ קולחוז על שם ה-28 באפריל — יום הקמת השלטון הסובייטי בבאקו; קולחוז ע"ש הקונגרס השישה-עשר של המפלגה, שבראשו עמד חבר המפלגה הקומוניסטי, היהודי ההררי פארדייל פארדילוב, וקולחוז נוסף. ב-1932 עסקו באירגון קולחוז רביעי של היהודים

394 אישמן, 1927; אזחט, 1928; קלימיץ, 1929; קאמנשטיין, 1929.

395 שם, שם.

396 שם, שם.

397 ליפמאנוביץ, 1930.

ההרריים.³⁹⁸ קולחודים אלה היו קטנים ומוגו לאחד, שאף הוא התפרק, כנראה, במחצית השנייה של שנות השלושים.

פעולת ה'קומוזט' ליישוב חקלאים יהודים בנפת נחמה התמקדה בכפר ורטאשן, שבו היתה קהילה יהודית ותיקה.³⁹⁹ ל-750 היהודים ההרריים הוקצו יותר מאלף הקטאר אדמה.⁴⁰⁰ 46 משפחות מכין מקבלי הקרקע התארגנו באפריל 1928 בשלושה קואופרטיבים חקלאיים, וניתנה להם הלוואה של 15 אלף רובל.⁴⁰¹ כמשך השנה אורגנו 40 משפחות מן הקואופרטיבים לקולחוז של יהודים הרריים, שקיבל את השם 'אני ורטאשן' ('ו'רטאשן החדש'), שכראשו עמד אבראמוב. הקולחוז גידל טאבאק, שבו התמחו היהודים ההרריים בכפר זה מימים ימימה, וכן תפוחי אדמה, דוחן וחטה.⁴⁰² עם התרחבות הקולקטיביזציה מוגו, כנראה, הקולחוז היהודי עם הקולחוז שאורגן בווארטאשן ואיבד את צביונו המיוחד.

גורל דומה זומן, כנראה, לחקלאים היהודים מהפטוראן שבנפת גיאוקצ'אי. בראשית 1926 התייצבה ב'אוזט' של באקו משלחת של יהודי הכפר, שהביאה עמה תלונה חתומה בידי חמישים איש, ובהם יתומים בני 10-17, שהתלוננו על התנפלויות מתמידות מצד שכניהם השודדים את מעט הרכוש שנותר להם, על היעדר קרקעות ואי-יכולת לעבד את החלקות המעטות הנמצאות בידיהם. מצבם של יהודי הפטוראן נדון בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של אורבייג'אן, וזה החליט לחזק את השמירה בכפר, לשלוח מדרך חקלאי מיוחד כדי לסייע לאיכרים היהודים ולמסור להם טראקטור, שהתשלום בעדו יוחזר כמשך שלוש שנים.⁴⁰³ אך ההחלטות נותרו, כנראה, על הנייר כמשך כשנתיים. רק בשנת 1928 הוקצו חלקות קרקע ל-75 משפחות לערך של יהודי הפטוראן ול-100 משפחות לערך בכפר מיודווי שבנפת שמאחה.⁴⁰⁴ משהונהגה הקולקטיביזציה, שבה הוכנסו היהודים למסגרת משותפת עם שכניהם, עזבו רוב היהודים את הכפרים האלה.

כשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים הגיעה אפוא לעיצומה ההתיישבות של היהודים ההרריים באזורי-מגוריהם, אם בשטחים חדשים ואם במקומות ישיבתם הקודמים. שליש מהם ויותר התפרנסו בראשית שנות השלושים על החקלאות. אך עם הקולקטיביזציה הכפויה מצד אחד, והאפשרויות המתרחבות והולכות של ענפי המלאכה, החרושת והשירותים מצד אחר, ניכרה מגמה של עזיבת החקלאות. בעשורים האחרונים נותרה זו כמקור-פרנסה לחלק בלבד מן היהודים ההרריים ברפובליקה הדאגסטאנית.

2. השתלבות היהודים בכלכלה הסובייטית

בהשתלבותם של היהודים ההרריים כמלאכה, כחרושת וכמנגנון הממשלתי ראוי להבחין בשני שלבים. בשלב הראשון, שנמשך כערך עד אמצע שנות השלושים, נקט השלטון צעדים מסוימים, אף כי זעירים, כדי לסייע ליהודים הרריים להשתלב בתחומים אלה, או דאג שחלקם לא יקופח

398 ראיטניקוב, 1932.

399 על תולדות היישוב היהודי בווארטאשן עיין לעיל, עמ' 165-169.

400 אוזוט, 1928.

401 בוראגוב, 1929; התיישבות באורבייג'אן, 1928; אישמאן, אוזוט, 1929.

402 סטרוגאנוב, 1929.

403 שניידרמן, מודוי, 1926; והשווה גם שניידרמן, 1928.

404 בוראגוב, 1929; אישמאן, אוזוט, 1929.

באותם מיגזרי־משק. בשלב השני אין השלטון מטפל במיוחד ביהודים ההרריים, והללו משתלבים בענפי המשק השונים כתוצאה מן התמורה שחלה בכלכלת ברית־המועצות ככלל ובאזורי־מגוריהם בפרט.

התבססות השלטון הסובייטי בקאווקאז המזרחי והנהגת 'הגאפ' איפשרו לחלק מבעלי־המלאכה לשוכ חלקית לפרנסותיהם. הראשונים שהשתדלו לשקם את עצמם היו הכורסקאים.

בימי הכפור של החורף הקשה [מתאר עד ראייה את עבודת הכורסקאים היהודים במדזוליסן]. אתה יכול לראות בנהר יהודים מזוקנים ויחפים, ולעתים קרובות ערומים עד למותנים, דורכים בקרסוליהם הקפואים עורות שוורים ועגלים השטוחים בקרקעית הנהר. כך הם קופאים במים הקפואים כמעט וחוטפים דלקת ריאות... במקום... בקליפת אלון הם מסירים את השיער מן העורות בזבל עופות, שאותו הם אוספים בכפרי הסביבה.⁴⁰⁵

אולם גם עבודה מפרכת מעין זו לא היתה מסוגלת לפרנס אפילו בדוחק את בעליה, שכן השלטונות נהגו להעדיף באספקת חומר־גלם ואשראי את בעלי־המלאכה המאוגדים בקואופראטיבים על בעלי המלאכה הפרטיים. מרבית הכורסקאים היהודים סבלו אפוא ממחסור חמור בעורות לעיבוד. אין תימה, כי חלק מבעלי־המלאכה של היהודים ההרריים השתדלו להתארגן גם הם בקואופראטיבים, ואמנם בנאלצ'יק הוקם ב־1927 קואופראטיב יהודי של כורסקאים ושל סנדלרים, אלא שמפני קשיים או־בייקטיביים, וכנראה גם סכסוכים פנימיים, התפרקו קואופראטיבים אלה זמן קצר לאחר יסודם.⁴⁰⁶ מצב לא טוב מזה היה ברפובליקה הדאגסטאנית, שבה לא תמיד התייחסו רשויות השלטון לקואופראטיבים של היהודים ההרריים כמו לקואופראטיבים האחרים. אך בלחץ השלטונות המרכזיים של ברית־המועצות, החליטו ב־1927 הוועד הפועל והממשלה של הרפובליקה הדאגסטאנית לפנות לברית הקואופראציה ולבנק המתאים ולדרוש מהם להעניק לקואופראטיבים של עובדי העור מבין היהודים ההרריים אשראי וחומר־גלם בדומה להתאגדרות קואופראטיביות אחרות. על החלטה דומה חזרה ההתייעצות על מצבם הכלכלי של היהודים ההרריים, שהתקיימה במוסקבה באוקטובר 1927.⁴⁰⁷ החלטות דומות קיבל ועד המפלגה הקומוניסטית של גרוזני ב־1928.⁴⁰⁸ אולם כל ההחלטות לא הביאו להתרחבות של ממש של הקואופראציה בקרב בעלי־המלאכה של היהודים ההרריים בשנות העשרים, כפי שניתן ללמוד מן העיתונות הסובייטית, שהדגישה ב־1929 כי 'הקומוזט בדאגסטאן... מגלה פחות מדי יוזמה בסידורם של היהודים בתעשייה, כמו גם בשילובם של בעלי־המלאכה היהודיים בקואופראטיבים ובאספקה של חומר־גלם'.⁴⁰⁹

חמור במיוחד היה מצבו של הדור הצעיר שעמד להקלט בשוק העבודה הן בגלל הקושי לרכוש מקצוע והן משום שלא היה בהכשרה המקצועית כדי להבטיח מקום עבודה. על מנת להקל על שכבה זו פתח ה'אורט' ב־1929 באורכיג'אן קורסים לנגרות לנוער של היהודים ההרריים. את הקורסים סיימו בהצלחה שנים עשר צעירים, שפנו לקומיסאריין לעבודה בדרשת תעסוקה.

405 חאנין, 1926, והשווה יהודים הרריים, 1926.

406 י.ר.פ., 1927.

407 יהודים הרריים, 1927; מ.ג., 1927; ריבס, 1927; אוסטרובסקי, 1927.

408 לייבו־ביץ', 1928.

409 מ-אן, 1929, עמ' 13.

הקומיסאריין התנער מהתחייבותיו הקודמות כלפי ה'אורט' וטען, שהוא כלל ועיקר איננו זקוק לנגרים. מסיימי הקורס נותרו אפוא מובטלים. מקרים כגון אלה לא עודדו כמובן את הרצון להכשרה מקצועית בקרב הצעירים מבין היהודים ההרריים. אך אותם מעטים שזכו בשנות העשרים בהכשרה מקצועית נקלטו בעבודה בשנות השלושים עם ההתרחבות המשקית.

בראשית שנות השלושים דוכאה למעשה המלאכה הפרטית, אם על ידי הטלת מסים כבדים ואם בדרכים אדמיניסטרטיביות. רוב היהודים ההרריים, שהמשיכו כמו אחרים לעסוק במלאכה, נאלצו אפוא להצטרף לקואופראטיבים. אך הקואופראטיבים של שנות השלושים לא היו עוד כקואופראטיבים בשנות העשרים. אם בשנות העשרים ניתנה להם מידה גדולה של עצמאות בתיכונן הייצור, ימי-עבודה וניהול משקי, הרי בשנות השלושים נותר מעט מאוד מעצמאותם, וחכריהם נבדלו רק במעט מעובדים שכירים במפעלים ממלכתיים. תיכונן הייצור של הקואופראטיבים נקבע מלמעלה, כמו גם המחירים לתוצרת. מנהלי הקואופראטיבים, הימים ושעות העבודה וכיוצא באלה עניינים נקבעו גם הם על ידי השלטון. בקואופראטיבים מסוג זה היו מאורגנים רוכרכים של הסנדלרים החייטים של היהודים ההרריים בשנות השלושים, והקומו קואופראטיבים דומים לאריגה וסריגה, שבהם הועסק חלק מכנות העדה.⁴¹⁰ ביישובים מסוימים, שהצטינו בעבודות-יד, השתדל השלטון לעודד מלאכות אלו, וכך היה הכפר קובאצ'י לאחד המרכזים שנודע בעבודותיו בכרית-המועצות כולה. עד למהפכה לא עסקו יהודים, עד כמה שעלה בידנו לוודא, בחריטה אמנותית, אך כחפשמ אחר מקורות-פרנסה השתלכו אחדים מהם גם בענף זה, וכשלהי שנות הארבעים היו מועסקים בקואופראטיב 'האמן' בכפר קובאצ'י האומנים היהודים שמואל סיני, חיוגיל (יחזקאל) שאולוב, יחזקאל איסאקוב, גדליה קישב, אלחנן אחמדוב ואברהם איליאנוב.⁴¹¹ ברבות הימים נעשו חלק מן הקואופראטיבים מראשית שנות השלושים בכתי-חרושת, ורכים מחכריהם היו לעובדים שכירים. אין תימה, שהיהודים ההרריים היו מרבית העובדים בכתי-חרושת לבגדים ובכתי-חרושת לנעליים בנאלצ'יק, בסוף שנות השלושים.⁴¹² בענפים הקשורים למלאכה, או שצמחו ממנה, היו מועסקים חלק מן היהודים ההרריים גם לאחר מלחמת-העולם השנייה. כך, למשל, העיד פצ'רסקי בשלהי שנות החמישים, כי רוב היהודים ההרריים בנאלצ'יק מועסקים בקואופראטיבים, או בכתי-חרושת לסנדלרות, חייטות, כורסקאות, נשפות וכיוצא באלו.⁴¹³ גם באזורים אחרים קשורים יהודים הרריים בענפי התעשייה הקלה, אם כעובדים פשוטים ואם כטכנאים, מהנדסים ומנהלים.⁴¹⁴

במקביל לעידוד הקואופראציה של בעלי-המלאכה היהודים נתנו השלטונות הסובייטיים בשנות העשרים את דעתם על שילובם של עובדים יהודים בתעשייה ובמנגנון. ב-1927 החליטה ממשלת הרפובליקה הדאגסטאנית, כי על הקומיסאריין לעבודה 'לדאוג להעלאת מספר הפועלים והפקידים מקרב היהודים ההרריים ככל ענפי התעשייה, מתוך מגמה להשוות את קבלתם לשאר האוכלוסייה

410 קורסאנט, 1930; ראבין, 1935; בנימינוב, 1932. רבות מן העובדות בכתי החרושת לגרביים בקובה היו יהודיות הרריות (ראקיטניקוב, 1932).

411 הלמונד, אייניקייט, 1948.

412 בלושטיין, 1939.

413 פצ'רסקי, כ"י, עמ' 23.

414 כמנהל בית-החרושת לשיטחים ברכנט שימש בראשית שנות השבעים מ' חיוגילוב (דרכנט, 1974).

המקומית⁴¹⁵. החלטה דומה קיבל ועד המפלגה הקומוניסטית בעיר גרוזני ב-1928.⁴¹⁶ מהחלטות אלו משתמע, כי עד לקבלתן היו היהודים ההרריים מופלים לרעה בתחומים אלה לעומת התושבים האחרים של האיזור, וספק אם היה בהן כדי לשנות את המצב מיסודו נוכח מספרם המצומצם של המועסקים בתעשייה ונוכח האבטלה הרחבה. אך עם תוכנית-חומש הראשונה הורחבה במידה ניכרת התעשייה באזורי-מגוריהם של היהודים ההרריים,⁴¹⁷ וכבר בראשית שנות השלושים היו ברפובליקה הראגסטאנית כמה מאות יהודים הרריים, שהועסקו כפועלים בתעשייה.⁴¹⁸

באמצע שנות השלושים היו היהודים ההרריים בעיר דרבנט כעשרים אחוז מן העובדים בכמה מפעלים, בעיקר בתעשייה קלה.⁴¹⁹ במיוחד השתלבו יהודים הרריים בכתי-חרושת לייצור יין ושימורים,⁴²⁰ אך היו גם מביניהם, אמנם מעטים, שעבדו בתעשיית הנפט שהתפתחה והלכה כבאקו⁴²¹ ובגרוזני. לא הפעולה המכוונת לשילובם של היהודים ההרריים כפועלים ופקידים כמשק הסובייטי הכיאה, אפוא, לשילובם בתעשייה ובמנגנון, אלא בעיקר התמורות הכלליות שחלו באזורי-מגוריהם. ואף-על-פי שבעשורים האחרונים לא פורסמו נתונים כוללים על נושא זה, הרי ממעט המידע ניתן להסיק, כי חלק ניכר מן האוכלוסיה היהודית מתפרנס על התעסוקה בחרושת.

בראשית שנות השישים אוחדו בדרבנט הקואופרטיבים של נגרים, סיידים, טייחים, צלמים, ספרים וכד' בתשלובת לשירותי האזרח, שבראשה עמד בראשית שנות השבעים היהודי ההררי ס' אבראמוב, שהיה גם חבר בסובייט העירוני (מועצת העיר).⁴²² כמה מאות יהודים הרריים התפרנסו בענפי התעשייה הכבדה,⁴²³ הן כפועלים בלתי-מקצועיים והן כמהנדסים ואחראים. במשך הזמן השתלב חלק מהם גם במנגנון הסובייטי והמפלגתי בדרגות הנמוכות והבינוניות.⁴²⁴

בשישים שנות השלטון הסובייטי הפכו רובם המכריע של היהודים ההרריים לעובדים שכירים בחקלאות, בתעשייה ובמנגנון. המסחר החוקי חוסל בראשית שנות השלושים, והמתפרנסים ממנו נאלצו להיות עובדים שכירים. למעבר זה אופיינית אחת העדויות. לאכיו של העד היתה תנות

415 אוטרובסקי, 1927.
416 לייבוז'ין, 1928. בשנים 1926-1927 עבדו בבית חרושת על שם האינטרנאציונאל השלישי שבאגסטאן 5 יהודיות הרריות ובספטמבר 1928 עלה מספרן ל-14 (פילקינה, 1971. עמ' 218).

417 על מפעלים תעשייתיים שהוקמו ברפובליקה הראגסטאנית עיי' : דזאגורוב, 1935. עמ' 44-46.
418 בליומכר, 1931.

419 ריכזו גדול במיוחד של יהודים הרריים היה בכתי-חרושת הללו: בית-חרושת לטקסטיל — 'דאנין', בית-חרושת לריסוק אגוזים, בית-חרושת לשימורים (ראבין, 1935).

420 על יהודים הרריים רבים שעבדו בבית-חרושת לשימורים בכינאקסק לאחר מלחמת-העולם השנייה ראה: חאבין, 1945.

421 אישמאן, יהודים הרריים, 1926.
422 דרבנט, 1974.

423 מנהל בית-חרושת למכונות כנאלצ'יק היה ב-1946 היהודי ההררי י' חזוב (הלמונד, 1946). בבית-חרושת למכונות כמאחז'יק-אלה עבדו כ-11 ביוני 1962 1,016 עובדים, וביניהם 25 יהודים הרריים ו-16 יהודים רוסיים (דאניאלוב, 1966. עמ' 143). בין המהנדסים שהועסקו בחנת הרכבת בדרבנט היה המהנדס תזוכו גאלידוב (פינקוס, 1984. עמ' 465).

424 כך, למשל, כיהן בעיר נאלצ'יק בשנות השישים כמנהל המחלקה לתעמולה בוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית בנימין אפרימוב (ז'מאנובסקי, 1963). לפי אחת העדויות (ו.ק., 1972. עמ' 7), שלא היה באפשרותנו לאמתה, כיהן בורוך (ברוך) שאלוב כמנהל מחלקת התכורה בוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית כנאלצ'יק בראשית שנות השבעים ואחרים (אכרם) שאמילוב כמנהל הארכיון של המפלגה. דוד שאבאיב כיהן כסגן ראש הממשלה של הרפובליקה האוטונומית הקאבארדו-באלקאריית.

בדרכנו וגם כרם. עד 1928 המשיך האב לסחור בחנותו, אך בשנה זו הוטלו על החנות מיסים גבוהים ביותר ובעליה הוגדר כבורגני. כדי להמשיך ולהחזיק בחנות, הוציא האיש רישיון לחנותו על שם אחד היהודים ההרריים העניים ביותר, אך גם זה לא התעיל וחוב המיסים גדל והלך עד שהאיש נאלץ למסור את כרמו לכיסוי החוב ולהיות עובד שכיר כתעשיית הדגים, אף לעסוק במסחר 'בלתי חוקי' כהכנסה נוספת.⁴²⁵ גורל דומה היה מנת-חלקם של מרבית החנוונים והרוכלים. חלק מן הסוחרים שלא יכלו להיקלט בעבודה אחרת, המשיכו לעסוק במסחר שנעשה בלתי-חוקי וטמן בחובו סכנות לרוב. שלהי שנות העשרים וראשית שנות השלושים היו אפוא אחת התקופות הקשות ליהודים ההרריים. פרנסותיהם הקודמות נהרסו כליל, בעוד המשק הסובייטי לא היה מסוגל לקולטם כתעשייה ואך בקושי סיפק עבודות עונתיות. ההתיישבות החקלאית החדשה, שנעדרה להשיב על מצוקתם הכלכלית של היהודים ההרריים, הגשימה רק חלקית את הציפיות, מה עוד שעם הקולקטיביזציה סולקו ממנה חלק מן המתיישבים, שהוגדרו כ'אלמנטים מזיקים', ועם התרחבות המשק נטשוה הצעירים יתר ויתר. מרבית היהודים ההרריים התפרנסו אפוא ערב מלחמת-העולם השנייה ולאחריה מן העבודה כתעשייה הקלה ובשירותים. בייחוד חלה תמורה מפליגה בתעסוקתה של האישה, שהיתה לשותפה מלאה בפרנסת המשפחה. כבר בראשית שנות השלושים היו מורות, מיילדות ואחיות רחמניות מבנות היהודים ההרריים,⁴²⁶ ומספרן של אלו גדל והלך. תמורות מעמיקות והולכות בתעסוקת היהודים ההרריים התחוללו למן גמר מלחמת-העולם השנייה. באזורי-מגוריהם העיקריים נפתחו אפשרויות רחבות ללימודים על-תיכוניים מקצועיים וגם גבוהים. שכבה נרחבת של הדרו הצעיר מבני העדה נכנסו למוסדות אלו, אם ללימודיים ואם ללימודי-ערב. אף שלא נתפרסמו נתונים סטטיסטיים על התעסוקה של היהודים ההרריים בעשורים האחרונים, ניתן ללמוד מעדויות שכמעט בכל משפחה יש כמה אנשים שזכו להשכלה על-תיכונית מקצועית והם מועסקים במקצועותיהם.⁴²⁷ על כן דומה שלא נטעה אם נאמר, שרוב הצעירים ואף בני גיל העמידה היום (בייחוד הגברים) הם בעלי השכלה מקצועית על-תיכונית, ומספר בעלי השכלה הגבוהה גדל אף הוא במידה ניכרת. ואף-על-פי שהיהודים ההרריים אינם מגיעים עדיין לממוצע ההשכלתי של רוב יהודי ברית-המועצות, ניתן לקבוע במידה גדולה של ודאות, כי השכלתם עולה בהרבה על הממוצע בקרב האוכלוסיה הכללית באזורי-מגוריהם העיקריים. רמת-החיים של היהודים ההרריים עולה על-פי רוב על הממוצע בכלל האוכלוסיה הסובכת. מבחינות אלו קיים אפוא דמיון מסוים בין היהודים ההרריים לבין כל הקיבוץ היהודי בברית-המועצות.

425 עדותו של ס., 1978, עמ' 8-9.

426 בנימינוב, 1932.

427 דוגמה לתמורות שחלו בעשורים האחרונים עשרה לשמש עדות זו: העד, שהוא בגיל 50-60, שתי אחיות לו ואח שלא זכו להשכלה תיכונית. לארבע המשפחות 17 ילדים בוגרים. העד עם 4 בנים עלו לישראל, ובברית-המועצות נותרו 13 בנים ואחיינים שלו. שנחלקו לפי השכלתם כלהלן: 2 בעלי השכלה גבוהה (מהנדסים); 4 בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית; אחד אמן; אחד למד בזמן מתן העדות במכון לעיתונאות כמוסקבה ואחד שירת בצבא. שתיים מבנות המשפחה עברו כזכניות, ושתיים היו עקרות-כית (ס., 1978, עמ' 38-40).

פרק רביעי

המשפחה והקהילה

א. המשפחה

המשפחה היא התא היסודי של החיים החברתיים ובה מתכוונים בדרך-כלל למשפחה 'גרעינית' (nuclear family) הכוללת הורים וילדיהם הלא-נשואים. ואילו כשמדובר במשפחה של היהודים ההרריים, כמו של מרבית עמי הקאווקאז, ראוי להבחין בשלוש צורותיה: המשפחה 'הגרעינית', המשפחה הגדולה והמשפחה המורחבת.

כינונה של משפחה 'גרעינית' במאה התשע-עשרה וכראשית המאה העשרים נעשה באחת משלוש דרכים עיקריות. הדרך הנדירה ביותר היתה חטיפת הנערה ובעילתה, על-פירוב בהסכמתה. דרך זו נקטה לרוב, כאשר הורי הכלה התנגדו לנישואים, או שלא היה ביכולתם של הגבר ובני-משפחתו לשלם את המוהר המבוקש. אם הנחטפת היתה בת דת אחרת, נהגה זו לקבל את דת בעלה.¹ הדרך השנייה תחילתה בהסכמה מוקדמת מאוד של המשפחות להתחתן ביניהן. בשעת הלידה נהגו לעתים ההורים להסכים ביניהם, שכאשר יגייעו בניהם לפרקם הם ישאו זה את זה. דרך זו, שהיתה כנראה נפוצה יותר מקודמתה, לא היתה אף היא שכיחה. רוב הנישואים היו על דרך ההשתדכות. כאשר רצה בן לשאת בתולה, היו הוריו (לעתים רק אמו) פונים להוריה או לאחיה הבכור ומציעים להשיא לו את בתם. אם הנערה היתה מכוגרת דייה היו הוריה שואלים את פיה, אף שדעתה לא היתה קובעת ומצב זה היה לעתים גורם לטראגדיות קשות. כאשר המשפחות הסכימו ביניהן על השידוך ונקבע שיעור המוהר, נחשבו הצעירים לחתן וכלה. בפרק-הזמן שבין ההסכמה לטכס הנישואים נמנעו הצעירים מלהיפגש ביניהם, אף השתדלו שלא לפגוש את בני-המשפחה של הצד השני.² לעתים היה פער גילים גדול מאוד בין החתן והכלה, וגברים בני 30-35 נשאו נערות בנות 13-14.³ הגיל השכיח של נישואי הנערות היה כמרבית המאה התשע-עשרה 13-14 שנים, אך היו גם לא מעט מקרים שהשיאו ילדות בנות 4-5 ובהם היתה הילדה עוברת לחינוך חמותה.⁴ בשל הנישואים המוקדמים כבר היו רבות מן הצעירות בגיל 14-15 אמהות, ונגזלה מהן תקופת-הנעורים.

1 אניסימוב, 1888, עמ' 189-190.

2 צ'ארני, 1870, עמ' 26; אניסימוב, 1881, גל' 18; צ'ארני, 1884, עמ' 297-298; ריזנברג, 1887, גל' 116; משפחה, 1887; מאלניץ, 1890, עמ' 41-42; ברברמן, 1894-1895, 1895, גל' 65, 103; באיה, 1902, עמ' 8; אניסימוב, 1908, עמ' 551-552; מאקסימוב, 1908; יהודים הריים, 1892-1893, גל' 51; סרגייבה, 1959. על אחת הטרגדיות מסוג זה בשלהי המאה התשע-עשרה דווחה העיתונות (קורה, 1892). הורים כפו על גאנה בת הי"ח להנשא ליהודי שאותו לא רצתה. בהעדר מוצא אחר היא נמלטה מבעלה עם מוסלמי ומיירה את דתה. גאנה קיימה את כל מצוות האיסלאם, אך נפשה יצאה למשפחתה ודתה. אך החזרה ליהדות היתה כרוכה בתהליך משפטי ממושך והצעירה נאלצה להתענות זמן רב בבית בעלה המוסלמי.

3 כז'אנבה, 1894, עמ' 121; לרי, 1901; סטרן, 1897, עמ' 125; צ'ארני, 1884, עמ' 71. על בעל בן 25 ואישתו בת 8 ראה צ'ארני, 1884, עמ' 305. על בעל בן 35 ואישתו בת ה'11, ראה שם, עמ' 305.

4 המקורות שציינו בעה"ב, 2, וכן מ.ר., 1862; פרודימנטוב, 1862; צ'ארני, 1884, עמ' 113-114; כז'אנבה, 1892, עמ' 232. עדותם של יהודי כפר אראג ראה צ'ארני, 1884, עמ' 259; הקר, 1900, גל' 6, עמ' 68.

אם ובת בלבוש מסורתי

ואמנם נישואיהן של נערות בגיל צעיר עוררו בשלהי המאה התשע-עשרה את התנגדות השלטונות הרוסים. כך, למשל, הזהיר הפריסטאב (מפקד המשטרה) את רבני הכפר וארטאשן, שאם הם ימשיכו להשיא נערות בגיל רך, הם ייתבעו לדין פלילי. אלא המסורת היתה חזקה יותר מאזהרות הרשות, ונישואי-הכוסר נמשכו גם כאשר הדיווח לשלטון על מועד הנישואים כא שנים אחדות לאחר שנתקיימו הנישואים.⁵ במאה העשרים, עם צמיחתה של שכבת משכילים מכני העדה, גברו והלכו הקולות נגד נישואי בנות, קודם שמלאו להן שש-עשרה שנים, אך הנוהג נמשך לפחות עד

5 נוחה, כספי, 1892.

שנות העשרים.⁶ רק עם התבססות השלטון הסובייטי ומאבקו המתמיד עם נישואי-הבוטר, וכן בעקבות התמורות החברתיות שחלו בעדת היהודים ההרריים, היו אירוסים ונישואים של נערות לפני גיל 17-18 לתופעה נדירה, אף שאלו נהוגים אפילו בקרב עולים שעלו לאחרונה לישראל.⁷ את החתונות היה נהוג לערוך בחורף בפאר רב, בכית-הכנסת או בחצר אחד הכתים, ובהשתתפות מרבית בני הקהילה.⁸ בעד המורה שקיבל אבי הכלה היה רוכש נדוניה לכתו שנרשמה בכתובה, ובמקרה של גירושין⁹ שלא באשמת האישה, היתה זו זכאית לכל הרכוש שהביאה עמה מבית אביה.¹⁰ לאחר החתונה היתה האישה עוברת לבית בעלה, ושם עשתה את מרבית העבודות בהשגחת חמותה.¹¹ 'כל עבודות הבית מוטלות אך על האישה', כתב תושב האיזור בסוף המאה התשע-עשרה,

ואין להאישה אף רגע אחד אשר תהיה חופשית לנפשה... אך יבקע אור השחר, האנשים עודם סרוחים על ערשותם, והנה האישה כבר עמוסה בעבודות וכבדות מאוד: פה הולכת אישה רכה כפופה עד הברכים וכד גדול מים על שכמה ושם עינינו רואות נשים נושאות שקי חטים לטחון בבית הרחיים; פה תשאנה הנשים האשפה והזבל האורות והרפתים להשליכם אל הנחל אשר לפני בית הרחיים ושם תשאנה את הזבל מחוץ לכפר לזבל בו את השדה; פה עומדות הנשים ומתעסקות עם הצאן והבקר, נותנות למו תבן ומספוא; תטאטאנה את האורות והרפתים ושם ידי הנשים מלוכלכות בעשיית לבנים מהזבל בתערובת תבן... הנה גם מלאכת התפירה בעד כל בני הבית מוטלת אך על האישה.¹²

לרוב עבדה האישה גם בשדה, וכמשפחות שהתפרנסו על המלאכה היתה לרוב מסייעת גם בתחום זה.¹³ משנידרדר מצבם הכלכלי של היהודים ההרריים, יצאו נשים לא מעטות לעבודת-יום מחוץ לבית.¹⁴ האישה עם ילדיה גרה לרוב בחדר נפרד, ששימש גם חדר עיקרי של משק הבית.¹⁵ האב או האח

6 לוי, 1901; וייסנברג (1913, עמ' 56-57) מתאר חתונה בקובה ומציין, כי הכלה הייתה ככת אחת-עשרה והחתן כבן חמש-עשרה, אף-על-פי ש'צ'ארני משפחתו ציינו כי הוא בן י"ז. עדות על נשים, שנישאו בסוף שנות העשרים בגיל שש-עשרה, ראה הל, 1946, עמ' 355-356; שניידרמן, 1926.

7 פישר, 1980.

8 תיאור החתונה ראה צ'ארני, 1870, עמ' 26-39; יהודי קאווקאז, 1880, גל' 12, עמ' 189-190, גל' 13, עמ' 199-200; אניסימוב, 1881, גל' 18; רוזנברג, 1887, גל' 116; משפחה, 1887; פריהר, 1887, עמ' 314-315; בז'אנוב, 1894, עמ' 123; ברברמן, 1895-1894, גל' 117, 130; סטרן, 1897, עמ' 125-133; אניסימוב, 1908, עמ' 552-557; איסקוב, 1977, עמ' 9, וכן כ"י של סוניה עמירוב, השמור במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה, אוסף היהודים ההרריים, מס' 1249.

9 נוסח גט מאראג ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 262; נוסח גיטין על-ידי שליח ראה שם, עמ' 330-331.
10 על מנהגי המורה והנדוניה עיין: פרוימנטוב, 1862; גולדמן, 1867, גל' 4; יהודים בקאווקאז, 1875, עמ' 378; מאלנין, 1890, עמ' 28, 33-35; בן אבצן, 1891, גל' 149; ברברמן, 1894-1895, גל' 130; סטרן, 1897, עמ' 124-125.

11 ברברמן, 1894-1895, גל' 236; אניסימוב, 1886.

12 ברברמן, 1894-1895, גל' 30, וראה גם האן, 1892, עמ' 204-205.

13 על תעסוקות הנשים עיין: פרוימנטוב, 1862; צ'ארני, 1863-1866, גל' 30, עמ' 151; צ'ארני, 1870, עמ' 25; ברושטיין, 1889; בן אבצן, 1891, גל' 149; בז'אנוב, 1894, עמ' 112; אלאטין, 1901; מרשאטבליטה, 1894, גל' 153, עמ' 659; צ'ארני, 1884, עמ' 12; לבנטל, 1952, עמ' 72; הקר, 1900, גל' 5, עמ' 54-55.

14 עיין לעיל, עמ' 262.

15 סטרן, 1897, עמ' 122-123.

הככור, ולאחר-מכן הבעל, היתה הדמות הדומיננטית כמשפחה.¹⁶ הנשים היהודיות, בדומה לנשות הסביבה,¹⁷ לא השתתפו בדרך-כלל בארוחות שבהן נטלו חלק אוחזים, וכן לא היו מתערכות בשיחת גברים. הן נהגו לכסות את פניהן בפני גברים זרים, בעיקר בשנה הראשונה לנישואיהן.¹⁸ חרם דרבנו גרשום, כמו חליצה במקום יבום, לא היו מקובלים בקרב היהודים ההרריים, ולא היה כל איסור לשאת כמה נשים. שתי נשים, ולעתים שלוש, נהגו להתגורר יחד, או שנבנה חדר מיוחד לכל אחת מהן. בעת נוכחותו של הבעל שרר לרוב שלום בין הנשים, אך בהעדרו היו חיכוכים לא-מעטים.¹⁹ לעתים היתה אישה מתלוננת על צרתה, כי בעלה מעדיף את זו עליה, והרבנים נאלצו להשכיך שלום-בית ולשכנע את הבעל שלא יקפח אחת מנשותיו.²⁰

אף-על-פי שמנהג ריבוי הנשים היה מקובל, למעטים בלבד היתה יותר מאישה אחת.²¹ גם הרוקות היתה תופעה שכיחה. הסיבות העיקריות למיעוט משפחות של יותר מאישה אחת היו, כנראה, התחשבות ברגשותיה של האישה, שהיתה גדולה יותר בקרב היהודים מאשר באוכלוסיה הסובבת, גובה המוהר, ופעילותם של חלקים בציבור היהודי ושל השלטון לזניחת הנוהג של ריבוי נשים.

במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים הורגש בקרב היהודים ההרריים מחסור בנשים. קרוב לוודאי שמצב זה הקשה על נשי את יותר מאישה אחת ואף העלה את המוהר. המוהר והוצאות החתונה, ששולמו על-ידי משפחת החתן, הסתכמו בשנות השמונים ב-300-400 רובל, ולהוציא סכום כזה על אישה שנייה יכלו רק אנשים אמידים. חטיפת נשים, שנעקבותיהן שולם מוהר קטן יותר, לא היתה תופעה שכיחה בקרב היהודים,²² בעיקר כשמדובר באישה שנייה. אך יותר מגורמים אלה השפיעה על צמצום תופעת ריבוי הנשים פעילותם של רבנים אחדים.

מתוך מגמה לקרב את מנהגי היהודים ההרריים למקובל במרבית קהילות ישראל, השתדל הרב אליהו מישאילוב בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה להנהיג בקרב בני עדתו את חרם דרבנו גרשום, אך הדבר לא עלה בידיו, כפי שעשוי ללמד מקרה שהיה עד לו אברהם פירקוביץ'. כשפירקוביץ' שהה בכיתו של הרב אליהו מישאילוב,

16 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 30, עמ' 151; צ'ארני, 1884, עמ' 58; אלאטין, 1901, גל' 97. בראשית שנות השלושים העיד בנימינוב (1932), כי אצל היהודים ההרריים נמצאת האישה למעשה ברשותו של אביה או אחיה המכונן.

17 סמירנובה, 1968, עמ' 186.

18 פרוימנטוב, 1862; צ'ארני, 1870, עמ' 6; ג-כ-ג, 1884; צ'ארני, 1884, עמ' 37, 59, 319; נאדירדין, 1901, עמ' 166; באיה, 1902, עמ' 8; לבנטל, 1952, עמ' 72; הקר, 1900, גל' 5, עמ' 54; גולדמן, 1867, גל' 3.

19 צ'ארני, 1870, עמ' 28; בורגשטיין, 1889; א. ק-מ-א, 1889, עמ' 105-106; בראבדמן, 1894-1895, 1894, גל' 176; אלאטין, 1901, גל' 97; לר, 1901; צ'ארני, 1884, עמ' 315; האן, 1892, עמ' 205.

20 צ'ארני, 1884, עמ' 81.

21 יש שאמדו בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה את מספר המשפחות, שבהן היתה יותר מאישה אחת, בעשרה אחוז לערך (בורגשטיין, 1889, וכן השווה לבנטל 1952, עמ' 73). כך, למשל, מתוך 304 משפחות של יהודים חרסיים בווארטאשן בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה היו רק שלושים משפחות שלהן יותר מאישה אחת (בוזאנוב, 1894, עמ' 112-113). גם באיה (1902, עמ' 10) מציין, כי בכפרים אקסאי וחאסאב-יורט יש לרוב היהודים ההרריים רק אישה אחת, אף-על-פי שריבוי נשים מותר בכפרים אלה. השווה א. ק-מ-א, 1889, עמ' 105; דובליר, 1871, גל' 6, עמ' 180. לעומתם טוען איסימוב (1886), כי תופעת שתי נשים היתה שכיחה בקרב היהודים ההרריים. מילר (מילון, 1893) מציין, כי לעתים רחוקות פוגשים [יהודים הרריים] בעלי שלוש נשים, ובעלי שתי נשים הם בערך 10% מן הנשואים.

22 לבנטל, 1952, עמ' 73.

כא אחד מן היהודים, ושמר בכשי והוא חרש-אבן, לבקש רשות מן הרב לעשות זוג עם אישה חדשה על אישתו ולא הסכים הרב. וילך בכשי... ויקח עשרה אנשים ויעש נשואין באותו הלילה כמנהגם הקדום בלי חשש לחרם ר' גרשום.²³

בשנות החמישים התעניין מושל דרנט באפשרות לאסור על היהודים לשאת שתי נשים. הוא שאל בנדון אחד מרבני ז'יטומיר, ולאחר שקיבל תשובה, כי על-פי דת ישראל חל אסור על ריבוי נשים, פנה ב-1857 למפקד הצבא הרוסי של איזור הים הכספי, וביקש לאסור על היהודים ההרריים לשאת יותר מאישה אחת. אך המפקד לא ראה שום הצדקה לאסור על היהודים ריבוי נשים, בעוד הדבר מותר לאוכלוסייה המוסלמית.²⁴

רבה של דרנט, הרב יצחק בן יעקב, התנגד לאיסור מוחלט של נשי את שתי נשים, וביקש להגביל את היתר נשיאת אישה שנייה בארבעת המקרים הבאים: (א) אם האישה הראשונה לא ילדה במשך עשר שנים לאחר הנישואים; (ב) אם מחלת האישה הראשונה איננה מאפשרת לה למלא את תפקידיה; (ג) אם האישה הראשונה מסכימה בפני רב, שבעלה ישא אישה נוספת; (ד) אם האישה הראשונה עוזבת את בעלה ואיננה רוצה לשוב אליו.²⁵ הרב ביקש אפוא למצוא את שכיב-הזהב בין הנוהג המקובל לבין מגמת רבו אליהו מישאילוב, ששאף להחיל על היהודים ההרריים את חרם דרבנו גרשום. משנוכח לדעת, כי הצעותיו אינן קבילות על השלטון ואינן מוצאות הד בקרב בני עדתו, פירסם בשנות השישים את האיגרת הבאה, האוסרת כלשון חרם-משמעית ריבוי נשים:

מודיע אני החתום מטה לכל היהודים היושבים במדינתנו שאסור לקחת לנו שתי נשים. ואם רוצה איש אחד מאתנו ליקח אישה אחרת מחויב לגרש אישתו הראשונה כפי דת תורת משה וישראל, ואחר כך ישא אישה אחרת, ואם לא גרש אישתו הראשונה אין לו תקנה לישא אישה אחרת על אישתו הראשונה. וכירור הדין נמצא כתוב בספר הרא"ש בתשובה והביאו מר"ן בבית יוסף סימן א'. ובשו"ע [ובשולחן ערוך] אכן העזר סימן א' סעיף י' וסימן א' סעיף ט' ובטור סימן א'. ובית יוסף בשם נימוקי יוסף בשם הריטב"א ז"ל ובדברי משה שם סק"ח הובא כבה"ט ס"ך י"ט ושו"ע אכן העזר סימן ע"ו ס"ה שלא לישא אלא אישה אחת. ואין רשאי לישא אישה על אישתו ע"כ [עד כאן]. סוף דבר אנחנו בני ישראל יושבי מדינה זאת צריכים להחזיק המנהג שנוהגים כל אחינו בני ישראל וכל העמים באירופא. ולכן אסור לנו לקחת שתי נשים. ומה שנמצאו אנשים כעת במדינתנו שנושאים יותר מאישה אחת, הם עושים נגד חוקי תורתנו הקדושה ושל מדות הרבנים. ומן היום והלאה אם יתיר איש מאחינו בני ישראל לקחת אישה שנייה ולא יגרש את אישתו הראשונה יסר ייסר האיש ההוא ע"פ דין תורה וע"פ חוקי המדינה אשר אנחנו יושבים בה. נאם הרב יצחק בן יעקב מזרחי מ"ץ דק"ק.²⁶

פעולתו הנמרצת של הרב יצחק בן יעקב להנהיג את החרם דרבנו גרשום נשא פרי בכמה קהילות, שקיבלו על עצמם את סמכותו. כך, למשל, העירו יהודי מדוליס בתרכ"ז (1867), כי לוקחים אנחנו רק אישה אחת.²⁷ ובני קהילת חושמאנזיל סיפרו: 'אנחנו לוקחים פה נשים מכת שלוש עשרה שנים

23 פיקובוץ', 1872, עמ' 62.

24 צ'ארני, 1884, עמ' 62-63.

25 גלאחנאח, 1911; ריבר נשים, 1912.

26 צ'ארני, 1863-1866, 1866, גל' 9, עמ' 70-71; צ'ארני, 1884, עמ' 62.

27 צ'ארני, 1884, עמ' 66. במקום אחר נקטו בני אותה קהילה לשון זו: 'אנחנו נקח רק אישה אחת כדת משה וישראל... ואנחנו לוקחים אישה מכת י"ג שנים ולמעלה' (שם, עמ' 349).

משפחת יהודים הרריים בראשית המאה העשרים

ומעלה ובימים האלה לא יותר מאישה אחת.²⁸ בני קהילת מאמראץ' קיבלו אף הם על עצמם את פסיקתו של הרב יצחק בן יעקב אך בהסתייגות מסוימת, כפי שמשמע מן העדות הבאה: 'אצלנו המנהג לקחת אישה אחת ומי שלא יש לו בנים מאישתו יקח אישה אחרת על אישתו הראשונה אבל בלא רשות הרב'.²⁹ אולם אף באותן קהילות, שקיבלו על עצמן את פסיקתו של הרב מדרבנט לא פסק המנהג של ריבוי נשים, כפי שהעיר צ'ארני: 'לפי השערת לוקחים היהודים במדז'ליס וביאנגי-קנט יותר מאישה אחת, אבל העלימו הדבר מעיני מפני לעג אחיהם הספרדים והאשכנזים'.³⁰ ניתן אפוא לומר, שלמן שנות השישים של המאה התשע-עשרה נחשב ריבוי נשים בקרב קהילות ישראל בסביבות דרבנט כמנהג לא נאה, אך לא כן בעבר-הקאווקאז. רבני איזור זה דחו מכול-וכול את חרם דרבנו גרשום, והמשיכו לנהוג על-פי המנהגים שקיבלו מאבותיהם, כפי שהעידו בני קהילת וארטאשן: 'אנחנו לוקחים יותר מאישה אחת כמנהג אבותינו בידינו ולוקחים ג"כ [גם כן] קטנות

28 שם, עמ' 332.

29 שם, עמ' 347.

30 שם, עמ' 81.

נשים³¹. עם הנהגת חרם דרבנו גרשום, באורח חלקי, באזורים מסוימים של מגורי היהודים ההרריים, רבו הגירושים שהיו קודם-לכן תופעה נדירה ביותר.³² הגירושים והסכסוכים המשפחתיים היו גם מגיעים לערכאות השלטונות, והללו לא ידעו כיצד לנהוג. היו ששאלו לעתים קרובות לחוות-דעתם של רבנים, וקיבלו תשובות בלתי-ברורות וסותרות. אף הרבנים, שקיבלו את חרם דרבנו גרשום מעיקרו, היו מגינים על ריבוי נשים כל אימת שהנושא היה מגיע לרשות. כך, למשל, השיב רבה של דרבנט לאחת השאלות של השלטון, כי על-פי אבן העזר מותר לשאת עד ארבע נשים אם הבעל מסוגל לפרנס את כולן, וחרם דרבנו גרשום איננו חל על היהודים המזרחיים, שהיהודים ההרריים הם חלק מהם.³³ עד מלחמת-העולם הראשונה לא היו אפוא כללים ברורים וחד-משמעיים בעניין ריבוי נשים, וההתנגדות לתופעה זו התרחבה והלכה בקרב הקבוצות שחתרו למודרניזציה. כך נתקבלה כמעט פה אחד, החלטה בוועידה הראשונה של היהודים ההרריים, נגד ריבוי נשים ונגד נישואי בנות עד גיל 12-13.³⁴ אך לנוכח מלחמת-האזרחים היתה להחלטה זו משמעות הצהרתית בלבד. עם התבססות השלטון הסובייטי נמשך המאבק נגד ריבוי נשים בקרב היהודים ההרריים, כמו בין האוכלוסייה הסובבת. ואמנם בעקבות החוקים המחמירים נגד ריבוי נשים, מצד אחד, והתמורות שחלו במעמדה של האישה, מצד אחר, נעלמה תופעה זו בקרב היהודים ההרריים. ואולם שרידי המשפחה הגדולה והמורכבת טובעים עדיין את חותמם על חיי העדה גם עתה.

האישה, כאמור, היתה עוכרת לאחרי החתונה לגור בבית בעלה. בשביל הוג הצעיר היו מוסיפים חדרים לבית, או על-פי רוב בונים במשך הזמן דירה נפרדת בצמוד לבית ההורים.³⁵ מבחינת מרחב המגורים נוצרה אפוא משפחה גדולה, שכללה את ההורים ומשפחות הבנים הנשואים על ילדיהם. במשפחה גדולה ורב-דורית מעין זו היה שיתוף מסוים כעבודה, רכוש וצריכה. האישה הדומיננטית בה היה האב, ולאחרי מותו הבן הבכור לרוב. משעברו יהודים הרריים לערים, ובעיקר לאחר מלחמת-העולם הראשונה, הצטמצמו והלכו האפשרויות של מגורים צמודים, אך השאיפה להתגורר בקירבת מקום נשארה קיימת, ועד היום קיימות משפחות גדולות המתגוררות בבית אחד.³⁶ גם הקשרים הכלכליים של המשפחה הגדולה התרופפו מאוד, אבל עדיין נותרו בה קשרים הדוקים ונשמרים הכבוד והסמכות של האב, אמנם לא עוד כקובע ומכריע אלא כיעוץ בעל ניסיון חיים וחבונה שראוי להתחשב בדעתו. המשפחה הגדולה עמדה בקשרים הדוקים עם המשפחה המורכבת, שבראשית שנות השלושים כינה אותה חוקר הקאוקאז הסובייטי מארק קוסבן (M. Kosven, 1885-1967) 'פאטרונמיה' (Patronomiia).

'הפאטרונמיה', לפי הגדרתו של קוסבן, 'היא קבוצה של שאר-יבשר, המורכבת ממספר

31 שם, עמ' 329, וכן עמ' 327. בלשון זו מסכם את הנושא יהודה צ'ארני (1884, עמ' 258-259): 'מקורם היו לוקחים יותר מאישה אחת, אך אחר שבא הרב הגדול רבינו אליהו מוחזי מרבנט גזר שלא לקח כ"א [כי אם] אישה אחת ומי שלא השיגוהו על הרבנים לקחו יותר מאישה אחת. בקובה ומיידרי ווארטאשן שלא קבלו עליהם גזרות הרב ר' אליהו הנ"ל לוקחים גם כרצון הרבנים יותר מאישה אחת עד היום'.

32 גולדמן, 1867, גל' 2.

33 גלאחנאוו, 1911.

34 טארקינסקי, 1919. בעניין זה פעלה גם המעצה הלאומית היהודית באזוריג'אן, שפירסמה בנדון חזון מיוחד כ-

14 ביולי 1919 (נישואים, 1919).

35 צ'ארני, 1870, עמ' 30.

36 רבינוביץ', דאגסטאן, 1961.

משפחות קטנות או גדולות, שנוצרה כתוצאה מהתפצלות של משפחה גדולה אחת. כל אחת מן המשפחות מהווה יחידה עצמאית, ועם זה היא שומרת בקפידה על אחדות מסוימת בתחום המשקי, החברתי והאידיאולוגי.³⁷

הפאטרונומיה, שכונתה אצל רבים מעמי הקאוקאז 'תחום', ואצל היהודים ההרריים 'כלה-כפלת' (Kelekiflet), כללה אחים, דודים, בני-אחים או אחיות, בני-דודים ודודות על נשיהם וילדיהם.³⁸ הקשרים הכלכליים במסגרת הפאטרונומיה באו לידי ביטוי בעזרה הדדית בכניית בית, בחתונה, ובזמנים עברו גם בחובת גאולת הדם. אם תוך שלוש חודשים לא ננקם דמו של הנרצח מבני הפאטרונומיה של הרצח, היו רגילים לקיים 'סולחה', והרצח היה נשלח לגלות למשך שנה. לאחר תקופת הגלות היה חוזר ומתקבל על-פי-רוב ככן במשפחה המורחבת של הנרצח. ברבות הימים נעלם כמעט כליל המנהג של גאולת-דם.³⁹ לרוב היה לפאטרונומיה מקום-מיפגש קבוע. ואכן שריד למנהג פאטרונומי זה נשמר אצל היהודים ההרריים בדרכנט גם בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. על כך מעיד החיבור על התגובה של בני הקהילה כאשר הגיע לעיר כתב-העת 'המליץ' ובו כתבה על קהילתם

והגביר ר"ש שחוכבו הגדוע לתהילה... אסף בלי איחור את כל זקני העדה ונכבדיה אל המקום המיועד לכנופיות כאלה באחד מרחובות העיר, כי כן מנהג המדינה הזאת להתאסף בכל דבר של ציבור למקום מיוחד ברחוב העיר ולא כמנהג במדינותינו בערי המערב אשר שם בתי המדרש הם בתי מקלט לכל אסיפה... ופה בית תפילה ומקום תורה לחוד ומקום לטכס עצה בצרכי הציבור לחוד...⁴⁰

אולם במרוצת השנים נהיה בית-הכנסת למקום העיקרי להתכנסויות בני הקהילה. הסמכות העיקרית בפאטרונומיה היה הזקן, ולידו ראשי המשפחות. חברי הפאטרונומיה ראו מחובתם להגן על כל המשתייכים אליה מפני כל מתנכל מחוצה לה, והשתדלו לרכז את מגוריהם בשכונות. הפאטרונומיה מנתה לעתים שלושים עד שבעים נפש, וכפפים מסוימים במאה התשע-עשרה כל הקהילה היתה למעשה פאטרונומיה אחת.⁴¹ הקשרים של משפחה מסוג זה נשמרו גם בתקופת הסובייטים, אף שהתרופפו לעומת תקופת קודמות.⁴² עתה באו לידי ביטוי שרידי הפאטרונומיה בסיוע הדדי בשעת צרה, בהשתתפות בשמחות וכחגים, וכן בהזדקקות לזקן הפאטרונומיה כל אימת שאחד מחבריה עמד לקבל הכרעות בעלות חשיבות מיוחדת.⁴³ הפאטרונומיה מילאה אפוא בעבר, בעיקר ביישובים קטנים, תפקיד חשוב בחיי הקהילה, ולעתים קשה להבחין היכן הסתיימו תפקידיה של המשפחה המורחבת והחלו תפקידי הקהילה ולהיפך. אך

37 קוסבן, 1961, עמ' 32.

38 שם, עמ' 34; יחילוב, משפחה, 1950, עמ' 188.

39 קוסבן, 1961, עמ' 39; בוסקוביץ', 1894. על מנהג גאולת-הדם עיינ גם: בן אבצן, 1891, גל' 149; מרשאטבליטה, 1894, גל' 154; כשדאי, 1898, גל' 193.

40 רזונבת, 1887, גל' 58.

41 קוסבן, 1961, עמ' 37-41; עיינ גם הקר, 1900, גל' 4; יחילוב, משפחה, 1950, עמ' 188-189.

42 לב, 1928. כך, למשל, פגש יחילוב ב-1947 משפחה פאטרונומית של האשורובים, שכללה את ראש המשפחה ואישו, שלוש בניו על נשיהם וילדיהם, שחי בנות עם בעליהן ושתי משפחות אחיו של ראש המשפחה. משפחה מורחבת זו מנתה 32 נפש (יחילוב, משפחה, 1950, עמ' 189).

43 שם, עמ' 191; איסאקוב, 1977, עמ' 9. וכן השוה בן-צבי, 1951, עמ' 20-21, ואלטשולר, 1976, עמ' 161.

ככל שגברה הנדידה של היהודים ההרריים ליישובים העירוניים וגדלו הקהילות, כן התרופפו הקשרים של המשפחה המורחבת וחלק מתפקידיה שולבו בחיי הקהילה.

ב. הקהילה

מצוות דת ישראל, כפי שנתגבשו במשך דורות, טבעו את חותמן על חיי הפרט והציבור של היהודים ההרריים, אולם 'כשבתם שנים רבות בארץ פרס ומדי למדו מעט את דרך הגויים ההם וגם דתם לא נשארה חמה ונקיה משמץ מנהגיהם'.⁴⁴ הם 'לא נקו גם מתערוכת הכלי שוא אשר נחלו משכטי העמים אשר מסכיבותיהם'.⁴⁵ 'היהודים כדרבנט כמו במקומות אחרים באיזור זה, [מעיד סקר הקאוקאז מאמצע שנות השלושים של המאה ה"ט], שומרים על מנהגים מסוימים של דתם, אך לא בצורתם הטהורה. תורתם היתה משתנה עוד יותר אילו לא בקרו אותם מדי פעם רבנים מרוסיה ומפרס'.⁴⁶

האמונה ברוחות רעות וטובות, המתגלות לעתים בעצמים ובבעלי-חיים, היתה נפוצה מאוד בקרב העדה.⁴⁷ מקום מיוחד נודע לרוחו של המת, הממשיכה להשפיע על חיי הקהילה. ואמנם מנהגים רבים תכליתם לרצות רוח זו, המשוטטת בעולם ופוקדת את בני המשפחה.⁴⁸ ואכן השימוש בקמעות ובצורות אחרות לשם הרחקת הרוחות הרעות למיניהן היה נפוץ מאוד בקרב אוכלוסיית היהודים ההרריים. אמונות ומנהגים אלו, שדבקו בבני העדה בהשפעת האוכלוסייה הסובבת, היו לזרע לרבנים רבים, בעיקר הללו שקיבלו את חינוכם בקרב יהודי אירופה או הושפעו מהם וכן לאחדים מהצעירים, ששאפו לחולל שנויים בחיי הקהילה.⁴⁹ רבנים אלה השתדלו לשרש אמונות ומנהגים הזרים לדת ישראל, אך אלו התקיימו בעיקר בכפרים עד סוף המאה התשע-עשרה. על מצב זה העיד אחד מתושבי רוסיה, שהתגורר באיזור כסוף המאה: 'בשנים האחרונות יהודי הרוסים בהתודעם אל יהודי רוסיה... החלו לאט לאט להסיר את האבק הרב אשר כסה את פני יהדותם ואמנונם בהכלים

47 אליהו אניסימוב (1885), שכינה מנהגים אלה 'אמונות אליליות' הידגיש, כי המקבלים חינוך אצל יהודי רוסיה מושקאטבליטה, 1894, גל' 151. 'אמונתם הדתית', מעיד קוובסקי (1906, עמ' 307), 'ניכרת השפעה של הדת הפרסית העתיקה'; רצ'אטי (1863-1866, 1866, גל' 9, עמ' 70) כתב: 'כמה מנהגים מזוים אשר ראיתי אצל שכטי הזוגנים והטאורלינים ועוד לאומים שונים שמה, מצאתי, לראבון לבי, גם בין אחי בני אמתתי'.

48 אלאטין, 1901, גל' 97. עיין גם: רייסנבט, 1908, עמ' 124; 'יהודים הודיים', 1892-1893, 1892, גל' 50. כ-1920 כתב העיתון היהודי ברוסית Evreiskaia Tribuna, שראה אור בפאריס, כי 'מבחינה דתית [היהודים ההרריים] הם תלמודיים ומקיימים את כל המצוות, אך בעת ובעתה אחת קיימות אצלם גם אמונות שכטיות-אליליות. כפי שהדבר מקובל באוקאז, כמו למשל אצל האוסטינים-הנוצרים, החולקים כבוד למערות שנתות ומביאים בהן קורבנות' (ו.מ., 1920).

46 סקר הקאוקאז, 1836, חלק 4, עמ' 167-168.

47 אליהו אניסימוב (1885), שכינה מנהגים אלה 'אמונות אליליות' הידגיש, כי המקבלים חינוך אצל יהודי רוסיה משתדלים להשתחרר מן. חיאר נרחב של אמונות אלו ראה: אניסימוב, 1888, עמ' 209-220. וכן עיין קאמסקי, 1930, עמ' 508; הקר, 1900, גל' 5.

48 צ'ארני, 1870, עמ' 18-20; האן, 1892, עמ' 187; מילר, מילוך, 1893; אניסימוב, 1881, גל' 24. קביעתו של מ' גורודצקי (הצפיה), 1903, כי היהודים ההרריים נשמעים לאל הרוח והמלאכה נראית ככלתי-מדמדוקה. נושא האמונות והטפלות והמנהגים של היהודים ההרריים מתכה עדיין למחקר מקיף.

49 בן היהודים ההרריים אסף אהרונב (קאוקאז, 1895, עמ' 2) כתב: 'כספי מלא כותבים לעם קמיעות ולחישות, פתקאות וסרימה ואצקל אם אומר, כי כל הרבנים ההולכים בדרך זה כמעט כולם עשירים שהמלאו מחורבנם של צאן מרעיתם, שגוזזים אותם כתחולותיהם הרבות'.

אשר ממקור תורת האלילים... רפתה במידה ידועה... אולם כל זאת היא רק בין היהודים היושבים בערים... אבל היהודים היושבים בהכפרים, המה לא שינו את דרכם לטובה גם עד היום הזה.⁵⁰ ואמנם שרידי מנהגים אלה הוסיפו להתקיים גם במאה העשרים.

והנה למרות האמונות הטפלות, שדבקו ביהודים ההרריים, היתה אמונתם 'אמונת ישראל על פי מסורת חז"ל ומסורת אבות כמקובל ומצוה עלינו על פי התלמוד'.⁵¹ וככל היהודים המה מאמינים אמונת אומן בכתי הקודש ובתלמוד.⁵² ואף-על-פי שערב הכיכרש הרוסי של הקאוקאז לא היו בידיהם ספרי תלמוד, נראה שהוא היה ידוע להם, מדורות קדומים.⁵³ כרם, הרבה מן המצוות שהתקבלו במשך הדורות במרבית קהילות ישראל נשארו זרות ליהודים ההרריים, כעדותו של הרב יעקב בן יצחק, שציין כי בקרב בני העדה נהוג יכום במקום חליצה. כן נבדלו היהודים ההרריים משאר קהילות ישראל האשכנזיות והספרדיות בענייני שחיטה וטריפה, נישואין וגיטין.⁵⁴ כיוון שהגיטין ניתנו לעתים קרובות על ידי אנשים לא מוסמכים, ביקש רבה של דרבנט, הרב יעקב בן יצחק, בשנות השישים של המאה התשע-עשרה,

שיתאספו כל גדוליהם יחד בקרב הימים לעשות איזה סדרים נכונים ולתקן מעט מעט בכל מקום ומקום בענייני גיטין לבלי יהיה הדבר הפקר ולא כל הבא ליטול את השם מסדר גיטין יבוא ויטול... והיה כל הדבר הקטן ישפט... והדבר אשר יקשה עלינו נשלח שו"ת לגאוני זמננו... והם יורו לנו את הדרך נלך בה ואת המעשה אשר נעשה בעניינים כאלה...⁵⁵

אולם נראה שקמו מתנגדים ליוזמה ברובה זו, ורכים מרכיבי העדה המשיכו לנהוג בענייני גיטין לפי המסורת שקיבלה מאבותיהם. כרם, על אף פגמים מסוימים בקיום המצוות כמקובל, 'לא הניאו [היהודים ההרריים] לבם מאחרי דת אל ומהגות כחורה צוה לנו משה'.⁵⁶ 'ככלל המה יראים את דת', מוסר אחד המבקרים כאיזור בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה, 'וחרדים לדברו, רק ידיעתם מעטה בספרינו'.⁵⁷ ומכר לא יהודי מדגיש, כי 'הם שומרים מאוד על מנהגייהם הדתיים'.⁵⁸

- 50 כראברמן, 1894-1895, גל' 9.
- 51 אלאטין, 1901, גל' 97. כראברמן (1894-1895, גל' 176) טען, כי היהודים ההרריים התודעו לתלמוד רק בראשית המאה התשע-עשרה 'ועד העת ההיא לא ידעו כלל, כי יש תלמוד בישראל'.
- 52 יצחקי, תולדות, 1894, עמ' 10.
- 53 יצחקי, קדמוניות, 1894, עמ' 9-10. אימתי התודעו היהודים ההרריים אל התלמוד, שאלה זו לוטת בערפל. על-פי המסורת הובא התלמוד ליהודים ההרריים על-ידי אברהם הבבלי דורות רבים קודם שסופח האיזור לרוסיה (ראה: ועידת צינתי קאוקאז, 1917). אליהו אניסימוב, שאפשר שהושפע מדיופיו של אברהם פירקוביץ, טען ב-1888, כי לפני מאתיים, שלוש מאות שנה לא היה התלמוד מוכר ליהודים הדיים (אניסימוב, 1888, עמ' 183). 'את ספרי התלמוד לא ראו בעיניהם עד עת כיכרש הרוסים', העיר בן אבצן (1891, גל' 153). 'יחללו לסחור לערי רוסיה ויביאו משם ספרים רבים'. בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה העירו יהודים הדיים בדרבנט, כי נמצאים אצלם ספרי פוסקים, משנה ותלמוד (ראה: פירקוביץ, 1872, עמ' 103). בשנות השמתים של המאה התשע-עשרה סופר בעיתון גרמני Ausland, שהיהודים ההרריים חירגמו את התלמוד לטאטית-יהודית (יהודים הרריים, 1885), אך לא מצאנו לכך אישור בשום מקום אחר ויש להניח, כי אינפורמציה זו אינה מדויקת.
- 54 יצחקי, 1894, גל' 231; וכן יצחקי, תולדות, 1894, עמ' 10. על היכום בקהלת מדוליס ראה: צ'אתני 1884, עמ' 66.
- 55 גולדמן, 1867, גל' 2.
- 56 מושקאטבליטה, 1894, גל' 151.
- 57 בן אבצן, 1891, גל' 153. כך, למשל, היו לרב בגרוני בשנות השישים רק שני ספרים: סידור ושולחן ערוך (מ.ר. 1862).
- 58 סיוגן, 1890, עמ' 364.

מצוות הדת והמנהגים הכרוכים בה, מצד אחד, והמיבנה הקורפוראטי והשכטי של הסכיכה הלא יהודית, מצד אחר, עיצבו את ארגונה של הקהילה. ארגון זה לא מצא לרוכ ביטוי פורמאלי והיו הבדלים רבים בין ישוב לישוב, אף על-פי-כן התגבש במשך הדורות דפוס של קהילת היהודים ההרריים, שהשתקף בנושאי התפקידים.

ברכות מקהילות ישראל, בעיקר הגדולות שבהן, מצאנו לפחות משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה נשיא, פרנסים או גבאים, וכן רב או רבנים. נושאי התפקידים היו עמוד-השידרה של המבנה הקהילתי, ולצדם פעלו לעתים 'שוטרים', שנעדרו להוציא לפועל את החלטותיהם של הנשיא והפרנסים.

1. נשיא ופרנסים

הידיעות הראשונות על בחירת נשיא הקהילה ותפקידיו הן משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה ויש להניח, כי הן שיקפו מסורת שהתגבשה שנים רבות קודם-לכן. בעת ביקורו של אברהם פירקוביץ' בקאוקאז ב-1840, שימש נשיא קהילת מדז'ליס אברם בן ישראל,⁵⁹ ובני הקהילה מינהו

לנשיא וראש עליהם יען היותו מבחרותו איש מצליח, משתדל לטובת הכלל, עסוק בצרכי ציבור באמונה ועומד בפרץ כמגן וצינה לפני שרי ואדירי הארץ יתיצב ובעל הכפר ההוא ... אודב אותו והוא גם מינהו לראש הקהל.⁶⁰

מעדות זו משתמע כי הנשיא היה מעשירי הקהילה, שמחובתו לעסוק בצורכי ציבור. אך חשוב ביותר היה, שהנשיא איש רצי לשליט ונשמע להוראותיו.⁶¹ הנשיא היה אדם המסוגל להתייצב פני השליטים ולדבר בשם קהילתו, ועיקר סמכותו, להבדיל מן הרב והפרנסים, נבעה מן השליט. הנשיא היה האיש שהוציא והביא את דבר הקהילה לפני הרשות, והעביר את רצונותיו של השליט לקהילה. טבעי אפוא שלא אחת נתגלעו סכסוכים וחילוקי-דעות בין הקהילה לבין הנשיא, אך בהיותו מעשירי העדה ומקובל על הרשות נשמר לו מקום-כבוד בקהילה, והוא היה בין האישים הקובעים בה. ואמנם רוב הנשיאים מילאו את תפקידם באמונה כמיטב יכולתם,⁶² אך היו גם שניצלו מעמדם לרעה.⁶³ הנשיא כמייצגם של היהודים בפני הרשות הוכר גם על-ידי השלטון הרוסי, שכינהו לעתים 'הנציג' (Deputat), או ראש (Starosta), ובא עמו בדברים כל אימת שנוזק לו. בשנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה מזכירים המקורות את נשיא הכפר אקסאי ריאל בן אליהו, את נשיא יהודי דרבנט, וכן את הגביר ר' יהושע בן רב חנוכה מישאילוב, שחתם 'מנהל העדה' של יהודי

59 פירקוביץ', 1872, עמ' 68.

60 שם, עמ' 70, ועיין גם שם, עמ' 71.

61 וכן מתאר יהודי צ'ארני (1884, עמ' 33) את המיפגש בין מפקד המשטרה (פוליצימיסטר) של דרבנט לבין נשיא הקהילה בשנת תרכ"ו: 'ויצו ... השר [על המשות] ... שיבוא הנשיא של ישראל במהרה ... והנה נשיא ישראל בא. זקן ושבע ימים ושמו ר' בנימין בן יששכר. ויצו עליו השר שישתדל מדור [? לדירה] ומנוחת כבוד בעד באחד מבתי ישראל, ויען הנשיא ברוב כבוד וענוה, כי מוכן ומוזמן הוא לעשות רצתו בשמחה. השוהגם שם, עמ' 36.

62 בשנות הארבעים שמש אברהם 'כדמות ראש' ליהודי טארקי (פירקוביץ', 1872, עמ' 50). בשנות השישים והשבעים של המאה הי"ט כיהנו בנשיאות בכפר יאנגייקנט — ישראל בן ניסו (צ'ארני, 1884, עמ' 71); בכפר מדז'ליס — שלום בן נח (שם, עמ' 65, 67); בכפר וארטאשן — מרחכי בן רב גרשון (שם, עמ' 329).

63 על נשיא קהילת מוגו, שמעון, שניצל לרעה את מעמדו ראה צ'ארני, 1884, עמ' 113-114.

טמיר-חאן-שורה. אך בשנות השמונים נתמעט תואר זה במקורות, ואפשר שהדבר קשור במינויים של רבנים מ'טעם', שנעשו מעתה ואילך למייצגי הקהילה בפני הרשות.⁶⁴ בעוד תפקידו העיקרי של הנשיא היה לייצג את הקהילה כלפי חוץ, היתה משימתם של הפרנסים, שכוננו גם גבאים⁶⁵ או 'עניני העדה',⁶⁶ להסדיר את החיים הפנימיים בה. כתב-המינוי הראשון של פרנסים שהגיע לידנו הוא משנת 1840, ומתייחס לקהילת מדו'ליס.⁶⁷ בני הקהילה מינו להם פרנסים

להורות... שופטים וגבאים נאמנים; להשגיח עלינו ועל בנינו ללכת בתורת ה' ולשקוד על דלתות בה"כ לתפלה, ולהתעטף בטלית גדול ולהניח חפלין וללבוש טלית קטן ולכתוב מזוזה בפתחים כמנהג אחינו הספרדים... וכל מי שלא יניח חפלין ולא ילבוש טלית גדול בתפלה ולא ילבש טלית קטון ולא יקבע מזוזה בפתחו מחויבים גבאינו להענישו ואם יעמוד במרדו להכותו מכת מדרות ע"י השוטרים אשר בברנו... וכל מי שישלח ידו להכות אף הכאה [אחת] את אחד מחמשה השוטרים יענישוהו הגבאים טומן אחד לביה"כ.⁶⁸

בכתב-המינוי הוענקה לפרנסים הסמכות להשגיח על ההתנהגות הדתית והמוסרית של בני הקהילה, תוך הדגשה מיוחדת על לבישת טלית וקביעת מזוזה, מצוות שהזנחו, כנראה, כמשך השנים. כן הוטל עליהם לדאוג לבית-הכנסת. בתחום זה הוענקה לפרנסים סמכות להטיל עונשים, ולצורך אכיפת פסיקתם הועמדו לרשותם שוטרים נבחרים מתוך הקהילה. ברכות הימים התרחבה כנראה סמכותם של הפרנסים, והם היו אחראים גם לגביית המיסים, כפי שניתן ללמוד מכתב-הבחירה בדרכנט מ"ח תשרי תר"ח (1848):

מדיים אנחנו חותמי מטה איך שאנחנו כלל ק"ק [קהילת קורש] דרכנט נתנו רשות לשלשה אנשים... והרשינו והמינו אותם לכל דבר שבקהילה לעשות הישר בעיניהם, הן למעוה בית הכנסת, הן למעוה מיסים וארגוניות של אדונינו מלכנו הקיר"ה [הקיסר ירום הודן] ולהם כח הבחירה לבחור עלינו דיינים וחוזנים ושוחטים כפי ראות עיניהם והשקפת דעתם, כרצונם מינו וכרצונם יחליפו אחרים... בברנו את שלוש האנשים הללו לאנשי אמת ואמונה, כי ראה ראינו אמתתם ורוחם הישר, שהם משתדלים ככל מאמצי כוחם לתועלת קהילתנו, לגדור פרצי דתנו וכל האנשים אשר ירמו ידיהם ורגליהם בלי רשות שלוש האנשים האלה, דבריהם בטלים ומבוטלים...⁶⁹

מלבד התפקידים שצוינו לעיל היו הפרנסים עוסקים ביישוב מחלוקות בין אדם לחברו ואף בפסיקה, כפי שמשמע מתיאורו של צ'ארני את קהילת טארקי:

מלבד הרב החכם יש ליהודים [בטארקי] שלוש גבאים הנבחרים מכל הקהל והם הנכבדים מזיקניהם, אנשים ישרים ויודעי ספר וחוכתם להשגיח על צרכי בית-הכנסת ובית הספר

64 ראה: צ'ארני, הכרמל, 1864; גולדמן, 1867, גל' 2; צ'ארני, 1884, עמ' 246; איינשטאדט, 1902.

65 בשנת תרכ"ז חותם אחד מפרנסי העדה 'יואב בר' אליהו גבאי דאח"ק' (צ'ארני, 1884, עמ' 245).

66 פירקוביץ', 1872, עמ' 69.

67 הפרנסים שנבחרו במדו'ליס: עדיה בן צדקיאלי, קובא בן סימן טוב, מרדכי בן נתנאל, שלמה בן ישראל, דוד בן חרוס, מלך בן יצחק, תנוכה בן פרץ (שם, עמ' 71).

68 שם, עמ' 71.

69 צ'ארני, 1884, עמ' 52-53. הפרנסים שנבחרו: אליהו ב"ר עמנואל, אברהם ב"ר אברם ועקיבא ב"ר חזקיה.

ולאסוף כסף מן הקהל לדברים נחוצים והם ביחד עם הרב משתדלים ככל צרכי ציבור באמונה וגם זוכתם לשפוט כל דברי ריב ומדון ועניני משפחה שלהם.⁷⁰

פרנסי הקהילה שימשו יחד עם הרב כורדים ושופטים, עמדו על משמר קיום המצוות ונשארו בעיקר העול של צרכי ציבור. אך נראה שפרנסים היו בעיקר בקהילות הגדולות והמסודרות, בעוד שבמרבית היישובים מילאו הרבנים תפקידים אלה.

2. הרבנות

הידיעות על רבני היהודים ההרריים, להוציא יחידים, מועטות ביותר. רובם הגדול לא חיברו חיבורים, והמעטים שנכתבו לא זכו לראות אור ונשתקעו, כנראה, בכתיביד. במקורות העומדים לרשותנו מכונים לעתים רבני היהודים ההרריים 'חכם', לפעמים 'רבי' או 'רב', אך לא מצאנו הבדלים של ממש בתפקידיהם, בהשכלתם וביקורתם בקהילה בין בעלי שלשת התארים. כיוון שכך נשתמש במונח השכיח 'רב', אף כי למרביתם לא היתה סמיכה לרבנות, כמקובל ברוסיה באותו זמן. דומה, כי ראוי להבחין בשלוש תקופות בתולדות הרבנות בקרב היהודים ההרריים. בתקופה הראשונה, הנמשכת בערך עד סוף שנות השישים של המאה התשע-עשרה, יונקת הרבנות בעיקר ממסורת שנתגבשה בקהילות ישראל בקאווקאז; בתקופה השנייה, המסתיימת בהתבססותו של השלטון הסובייטי בקאווקאז המזרחי, חלות תמורות בתפקידי הרבנות המושפעות יותר ויותר מן המקובל אצל יהדות רוסיה; בתקופה השלישית נמצאת הרבנות בקרב היהודים ההרריים, כמו בין יהודי ברית המועצות ככלל, במצב של שקיעה.

במוקד חיי הקהילה בתקופה הראשונה, כמו גם בשנייה, עמד הרב. אחד מתפקידי המרכזיים היתה המילה והשחיטה,⁷¹ וכיוון שמדובר במיומנויות התעברה הרבנות בעיקר מאב לבן. ואמנם בולטת תופעה זו ברשימות המעטות של רבנים שהגיעו לידינו מכמה קהילות של היהודים ההרריים.⁷² לעתים היה האב מעביר את הרבנות לבנו בעודו בחיים, אם משום שתשו כוחותיו ושוב לא היה מסוגל למלא את תפקידו, ואם משום שביקש להבטיח רציפות בהנהגה. אך היו כנראה מקרים שהרבנות לא עברה בירושה, אולי משום שהרב היה חשוך בנים ואולי משום שכניו לא היו ראויים ומסוגלים למלא את התפקיד. כך, למשל, מספר אברהם פירקוביץ', שביקר באיזור ב-1840, כי בקהילת מדו'ליס העביר הרב הזקן חנוכה בן חיים (או בן מאיר) את משרת הרבנות לבנו רפאל,

70 שם, עמ' 22.

71 אניסימוב, 1886.

72 כך, למשל, כיהנו אצל יהודי גוסארי שבקובה תשעה דורות של רבנים מבני משפחה אחת. הרב הראשון ממשפחה זו היה הרב יתמיהו, ואחריו יוסף בן רימיהו, שהוריש את הרבנות לבנו יהודה. אחריו שימש ברבנות בנו שמואל, ובעקבותיו ראובן בן שמואל, שהוריש את המשרה לבנו דוד, שאחריו כיהן ברבנות בנו גרשון, ואחריו בנו ראובן, שהוריש את התפקיד לבנו גרשון. שכיהן ברבנות בקהילה זו בשנות השישים של המאה התשע-עשרה (צ'ארני, 1884, עמ' 119). במקום אחר מתה צ'אתי (1884, עמ' 122) שושלת רבנים אחת, שביהנה ככפר גוסארי, וקשה להכריע איזו מהן נכתה, או שמא מדובר כאן בשתי שושלות. הורשת הרבנות כוללת גם בקרב קהילת יהודי גולג אטה, עד לכואם לקובה וגם לאחר-מכן. מייסד שושלת הרבנים היה הרב אליעזר, שבא לפי המסורת מהן העיר אישכבר. הוא הוריש את הרבנות לבנו שמעון, ואחריו כיהן סעדיה בן שמעון. שבנו גלעד ירש ממנו את הרבנות ומסרה לבנו אדוניהו, שהעבירה לבנו עוידהו, אשר כיהן כרב של קהילה זו בשנת תקס"ח (1808). בנושל עוידהו, הרב משה, המשיך ככהנת אביו והורשה לבנו חיים, שמת בראשית שנות השישים, ואחריו המשיך בנו, הרב ישראל בן חיים (שם, עמ' 119).

אך הבן לא צלח לתפקידו כיוון שנתן עינו ככוס והמינוי עורר מחלוקת בקהילה.⁷³ מקרה זה לא היה כנראה יחיד, והקהילה לא קיבלה בדרך אוטומאטית את העברת הרבנות בירושה. במקרים שבן הרב לא התאים לתפקידו, או שלא היו יורשים לרב, היו בני הקהילה, בעיקר עשיריה ונכבדיה, שאותם מכנה פירקוביץ' 'טובי הקהל',⁷⁴ ממנים להם רב מבני המקום, או מבאים רב מיישוב אחר, שאף הוא היה לרוב חוטר מגזע רבנים.

נוסף על השחיטה והמילה היה הרב מסדר את הקידושין, עובר לפני התיבה ומלמד תינוקות.⁷⁵ ההכשרה לתפקידים אלה נרכשה בדרך-כלל אצל האב. אין צריך לומר, שרבנים אלה ידיעותיהם בתורה היו מועטות ביותר, כפי שאכן מוסר חיים גולדמן מפיו של יהושע בן חנוכה מישאילוב. הלה אמר כי אלה

אשר הבינו מעט מזער פירוש המלות... היו להם לחכמים, מו"צ [מורי צדק], לחזנים ולמוהלים, לשוחטים ולמנקרי בשר האחוריים; והדינים האחרונים האלה היו מסורים להם אח"כ איש מפי איש רובם בע"פ [בעל-פה]... ורוב הדינים היותר נחוצים לדת הישראלית נמסרו אח"כ למעט חכמיהם בע"פ [בעל-פה] איש מפי איש ורק מעט מן המעט ככתב ובכללם גם נוסח גיטין.⁷⁶

על אף ידיעותיהם המעטות של הרבנים היה תפקידם כחיי הקהילה חשוב ביותר. הם היו הדמות המרכזית בה, ומרכיב בני הקהילה היו צריכים לקבל עליהם את סמכותם ולדאוג לפרנסתם. טבעי אפוא, כי אף-על-פי שכרוב המקרים עברה הרבנות בירושה, היא היתה זקוקה להסכמה או לכחירה על-ידי הקהילה, כפי שמציין צ'ארני:

היהודים יבחרו לרב עליהם איש אחד מתוכם או ממקום אחר, היודע תורה בדיני שחיטה ובדיקה ויוכל לסדר קדושין וגיטין ולנהג את העדה ע"פ [על-פי] דיני ומנהגי דת הרבנים והיודע גם ללמד את ילדיהם ולהתפלל לפני התיבה. האיש היודע כל אלה יבחרו אותו על משך שנה אחת ואם ימצא חן בעיניהם יכול להשאר אצלם תמיד.⁷⁷

הרב היה מקבל שכר מסוים מן הקהילה וגם הכנסה מכריתות, חתונות ופטירות... [וגם] יקבל לפעמים מתנות מאתם [בני הקהילה] לפני החגים כמו מיני אוכל ומלכרשים שונים.⁷⁸ מצבם החומרי של הרבנים לא היה אפוא מן המשופרים, אך רבה היתה חשיבותם בשמירת הרציפות ההיסטורית, בייחוד בקהילות הכפריות הזעירות.

תפקיד זה מילאו בשלש הקהילות שבשטח נסיכות שירואן — מירדזי, הפטוראן ומוגו — רבני שתי הקהילות האחרונות. באמצע המאה התשע-עשרה שימשו כרבנות במוגו הרב רחמים בן מרדכי, ובהפטוראן הרב אברהם. עם מותו של הרב רחמים נתמנה לרב במוגו אחיו רב שמואל בן

73 פירקוביץ', 1872, עמ' 68.

74 שם, עמ' 70.

75 פירקוביץ' (1872, עמ' 69), המונה את תפקידי הרב, מציין: 'ללמד תינוקות חזן ושחט', ובמקום אחר (עמ' 70): 'הוא רב חזן ומלמד ושחט'.

76 גולדמן, 1867, גל' 1.

77 צ'ארני, 1884, עמ' 22.

78 שם, עמ' 16.

מדרכי, שכיהן ברבנות לצד הרב בנימין, בנו של הרב אברהם.⁷⁹ הרב אברהם הוריש לבנו את הכהונה בעודו בחיים, והתגורר בערוכב ימיו ליד בנו... והוא איש חכם ויודע תורה ומכובד הוא בכל הכפר והוא.⁸⁰

מרכז רבני חשוב בנסיכות שקי השכנה שימשה קהילת וארטאשן. הרב הראשון, ששמו נחרט בזכרונה של הקהילה, היה הרב מנחם, שהגיע לפי המסורת מפרס. עד שנות השישים כיהן ברבנות בקהילה זו הרב בודק בן אליעזר (נפטר בתרכ"ב – 1862). עם התרחבות הקהילה, שקלטת את פליטי זולום וקוטקאשן, התרכו בה בתי-הכנסיות וגדל מספר הרבנים. באמצע שנות השישים שרתו בה בקודש חמישה רבנים (הרב מיכאל בן הרב שמואל, הרב חנוכה בן הרב משה, הרב יהודה בן הרב פיינדא, הרב יחזקאל בן הרב אלעזר, והרב שלום בן הרב מתתיה).⁸¹

ליקרה מיוחדת בקהילות ישראל (חאנצ'ל-קאלה, מאמראץ' ואראג) שבנסיכות קיורה לשעבר זכו רבני אראג. ברבע השני של המאה התשע-עשרה שימש ברבנות באראג הרב יחזקאל בן ניסו, שכיהן זמן-מה כרבה של קהילת קארצ'אג (נפטר ב-1873). כאשר כוחותיו עזבוהו ולא יכול... היה עוד לעבוד עבודת הקודש ונתן המשרה על שכמי בנו האברך החכם המשכיל ר' אסף.⁸² הרב אסף בן יחזקאל, שהיה מוסיף לחתימתו את השם 'מוזחי', זכה להערכה מיוחדת בקהילות הסביבה, והוכר כרב ודיין ליהודי המחוז קיורה,⁸³ שכלל גם את קהילת מאמראץ'. סמוך לייסודה של קהילת מאמראץ' נפטר רבה, אבטליון בן הרב שלום, ביום כ' בתמוז תקע"ט (1819). בעשור שלאחר מותו כיהנו לפחות שלושה רבנים בקהילה זו (מתתיה, אדוניהו ויוחאי), אך נראה שכל אחד מהם שימש ברבנות זמן קצר בלבד, ובזכרונה של הקהילה נשמר בעיקר שמו של הרב כורדד, שכיהן ברבנות כעשרים וחמש שנה והוריש את הכהונה לבנו יוסף, שכיהן ברבנות לפחות עד אמצע שנות השבעים.⁸⁴

משלוש קהילות ישראל שבטאבאסאראן הדרומית (אימאם-קולי-קנט, דו'ראך וקארצ'אג) היו, בפרק-הזמן הנדון, רבנים רק בשתיים מהן. ברבע השני של המאה התשע-עשרה כיהן זמן-מה ברבנות בקארצ'אג הרב יחזקאל בן ניסו, שעבר לאחר-מכן לאראג ובמקומו בא הרב נחשון, שכיהן ברבנות בכפר זה עד שלהי שנות החמישים. לאחר שהזוקן יצא מרבנותו מפני זקנתו ועוסק בכרמיו ובעניינים אחרים,⁸⁵ בדו'ראך השכנה כיהנו בזה אחר זה ברבע השני של המאה התשע-עשרה הרב יונתן והרב ניסים ממוגאטיר. עם שובו של הרב נסים לכפר-הולדתו (מוגאטיר) נתמנה לרב פנחס בן הילל, מתלמידיו של הרב יצחק בן יעקב מדרבנט.⁸⁶

הרב ניסים ממוגאטיר היה מבקר לצורך שחיטה וברית-מילה גם בכפר רוקאל השכן. הוא ירש את הרבנות ממוגאטיר מן הרב מנוח בן יחזקאל. שקדמו לו בכהונה זו הרב רחביה בן אליהו והרב

79 שם, עמ' 106, 108, 213-214, 219.

80 שם, עמ' 113.

81 שם, עמ' 111, 121-122, 325, 327, 329.

82 שם, עמ' 258; והשווה פירוקוביץ', 1872, עמ' 104.

83 בשנת תרכ"ו (1867) חתם: 'אסף בן יחזקאל הי"ו מוזחי רב הכולל על מחוז קורינסקי וסביבותיו'. שם, עמ' 262, 333, 334, 348.

84 שם, עמ' 312-313, 347.

85 שם, עמ' 318.

86 שם, עמ' 92, 278, 316.

ישראל בן הרב רזיאל.⁸⁷ בכפר הסמוך למוגאטיר, גמיירי, שימש ברכנות 'החזן והשוטט ובודק והמלמד לילדים' הרב עובד בן מוקדשי, ובחלי-פנדז'יק הרב שמואל בן יונתן. שהיה שוחט ובודק ועורך ברית-מילה בקהילת מאראגה.⁸⁸ בטאבאסאראן הצפונית היו אפוא בשנות השישים שלוש רבנים לכל חמש הקהילות.

בשתי קהילות ישראל שבקייטאך, הסמוכה למרכזים החשובים של דרבנט וקובה, היתה מסורת רבנית ארוכת-ימים. בשנות השישים כיהן ברכנות ביאנגי-קנט הרב יחזקאל, מתלמידיו של הרב יצחק בן יעקב מדרבנט, ובמדז'ליס אותה עת שימשו ברכנות שני רבנים, שאחד מהם היה נצר למשפחת-רבנים קדומה. מייסדה של שלשלת-רבנים זו היה הרב חנוכה, שאחריו כיהן בנו הרב חיים, שהוריש את התפקיד לבנו מאיר. בנו של מאיר, הרב חנוכה, שאותו תיאר פירקוביץ' ב-1840 כ'זקן וישיש', הלך בעקבות אבותיו וכהן גם הוא ברכנות במדז'ליס. הוא הוריש את הכהונה לבנו רפאל, שאחריו שירת בקודש בנו חנוכה, שמילא תפקיד זה בשנות השישים יחד עם הרב דניאל מדרבנט.⁸⁹

מיעוט הרבנים בתקופה הראשונה בלט ביחוד בקהילות הכפריות שבאזורים הקומיקיים. בשלוש קהילות ישראל שמעבר לנהר סולאק היה עד שנות השישים של המאה התשע-עשרה רב אחד בקוסטק, שבה מילא תפקיד זה הרב שמעון בן אפרים, יליד טארקיי.⁹⁰ מצב לא טוב מזה שרר בשטחה של נסיכות טארקיי. מתוך ארבע הקהילות שבתחומה כיהנו בשנות השישים רבנים רק בשתיים מהן. בבריאנק היה רב שעיסוקו הוגבל לשחיטה ומילה, ו'כל דברי ריב ומדרן ועניני משפחה יגישו אל הרב בטארקיי'.⁹¹ שבה כיהן אותה עת ברכנות הרב סעדיה בן עזרא.⁹² מצב דומה שרר בקהילות ישראל הצעירות שבכפרים הרוסיים. בחמשת הכפרים, שרוב אוכלוסייתם היתה רוסית (חאסאב-יורט, ציר-יורט, דאשלאגאר, צ'רבלנאיה וקובאן). לא היו בפרק-הזמן הנדון רבנים של היהודים ההרריים. באחדות מקהילות אלו, כמו למשל דאשלאגאר, שבהן היה רב או שוחט של היהודים האירופיים, נזקקו לו גם היהודים ההרריים.⁹³

על דרך ההכללה ניתן אפוא לומר, כי במרכזית הקהילות הכפריות של היהודים ההרריים שבאיזור המשתרע מדרום לטארקיי היתה מסורת ארוכה של רבנות, לא כן באזורים הצפוניים ובקהילות הצעירות, שצמחו בסביבה רוסית. כיוון שרבים מן הכפרים שבהם התגוררו היהודים ההרריים היו סמוכים זה לזה, הרי הקהילות המעטות שלא היו בהן רבנים, כגון שלוש הקהילות במאגאל אולוס

87 שם, עמ' 92, 316.

88 שם, עמ' 82-83, 85-86, 88.

89 שם, עמ' 66-67, 72, 348-349, וכן פירקוביץ', 1872. עמ' 68.

90 צ'ארני, 1884, עמ' 28.

91 שם, עמ' 15.

92 שם, עמ' 21, 24, 32. הרב סעדיה בן עזרא נפטר בכפר נייגרי (מושקיוור) בשנת 1878 וזו הכתובה על מצבתו העומדת עד היום: 'פ"נ ונטמן איש א"ק החכם והחסיד בהר"ר זצ"ל ר' סעדיה ב"ר עזרא שהלך לעולמו ע"ו ביום ד' בשבת כ"ב לאדר שנת תרל"ח לפ"ק. אותם כירי מילחמת מהתי כאן אב גיהכאן מושגור מנוחה כירי' (המלים בטאטית-יהודית פירושן: אותה שנה היתה סאן מלחמה בכפר מושקיוור. נפטר אחר מחלה). זו היא הפעם היחידה, שנחקלנו בכתובה בטאטית-יהודית על מצבות והדבר ראוי לעיון נוסף. הכתובה הועתקה על ידי משה בר יואב והועברה במכתב לנחמן סעדיה, נסדו של הנפטר, בישראל בשנות השבעים. צלומי המכתבים שמורים במרכז לחקר ולמיעוד ידות מוזח אירופה באוניברסיטה העברית.

93 היהודים ההרריים בדאשלאגאר יבואו אל בית התפילה של יהודי רוסיה להתפלל ואוכלים משחיתתם, כי אין להם רב ולא שוחט מיוחד, צ'ארני, 1884, עמ' 15.

עבדים חסדנו הנה פני-כננו לכו יתה ל. יצחק בן יעקב לדין לקבל
 עתה פני יהיה כל דין וכל מעשית סגולה למועז וכל כדרכי ספק יע
 מזה חסדנו ל' חסדנו כגון משהל מל אהיה ברשות סוד סגולה וחסדנו
 חסדנו עבר לך יצחק בעד ענה תגידה מן גמל עשירים וצדק וכל ס
 יצחק עבדו וכל יצחק ויצחק צדקים יתה לקבל ונס כדדע עני פכדנס ליסע
 סדן לעמוק בכל מצבי פכדנס סגולה זדובל עני יעקב ונס מנס
 עס לך עס ענה תגידה ענה לסגולה חייין סדן לסגולה סוד חסדנו
 עינת ה' ערב קבל אהיו ל' יצחק אהיו חסד ועשירים חנות ני
 דרני נחיודה אהיו מחכיר סל דרני סגולה חיות נאום דנימן
 בן עמואל בן יצחק
 אהנו חסד קבלנו עלנו (חסד ערבים) פני סגולה לעס אהל
 סגולה נאום חרובי נאום חנוכה נאום צדקה נאום מרוב
 בן נתן מן עקידה בן יעקב בן יעקב בן עסן
 נאום עקידה נאום צדקה
 בן יעקב בן יעקב

כתב מינויו של הרב יצחק בן יעקב (יצחקי) לדיין בדרבנט, 1845

(ניוגדי, אגלאבי, חושמאנזיל),⁹⁴ הסמוך לדרבנט, היו מקבלות את השירותים הדתיים ההכרחיים (שחיטה, מילה וקידושין) מרבני היישובים השכנים, אך לא כן באזורים שהשתרעו מצפון לטארקיי. בתקופה הנדונה היתה הרבנות בקהילות הכפריות בשפל, ובמרביתן לא היה רב חושב; מתוך שלושים וחמש קהילות היו רבנים בשנות השישים רק כשש-עשרה מהן. לא טוב מזה בהרבה היה המצב בקהילות, שהלכו ורחגבשו בערים החדשות שצמחו ליד המבצרים הרוסיים. מתוך ארבע הקהילות — נאלצ'יק, פטרובסק, טמיר-חאן-שורה וגרוזני — היו רבנים, עד כמה שעלה בידינו לוודא, בשתיים מהן. בפטרובסק שימש כרבנות כראשית שנות השישים הרב בנימין בר רבי,⁹⁵ ובטמיר-חאן-שורה הרב אברהם בן חנוך, שנפטר בשנת 1861. את כהונתו ירש הרב סעדיה בן מלך המזרחי, ששימש כרבנות בעיר זו לצידו של הרב סעדיה בן עזרא.⁹⁶ נוסף על שני הרבנים היה בעיר זו גם שר"ב, שלום בן אלימלך, והוא 'איש פשוט... מאוד, אשר לא קיבל מרבותיו וק מלאכת השר"ב',⁹⁷ אך היה חותם 'הרב והמ"ץ ושר"ב, נשיא העדה'.⁹⁸ להבדיל מקהילות עירוניות חדשות,

94 עיין שם, עמ' 239, 315, 332.

95 גרוביץ, 1863.

96 צ'ארני, 1884, עמ' 5-7, 9, 11, 21, 292-295; צ'ארני, הכרמל, 1864.

97 גולדמן, 1867, גל' 1.

98 צ'ארני, הכרמל, 1864; צ'ארני, 1863-1866, 1864, גל' 42.

שבמחציתן לא היו כאמור רבנים בתקופה הנדונה, היתה מורשת רבנות מפותחת בקהילות העירוניות הוותיקות, ובראשן קובה ודובנא.

בקובה, שבה כל קהילה הקפידה על שמירת מסגרתה הארגונית, היו בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה ארבעה רבנים רק בקהילת יוצאי גולגאטה.⁹⁹ בשנות השישים כיהנו בעיר עשרה רבנים. שבעה מבין עשרת רבני העיר היו: הרב בנימין ואחיו הרב שמחה, הרבנים ישראל בן חיים וגרשון בן ראובן בקהילת יוצאי גולגאטה. 'הרב גרשון, מ"ץ [מורה צדק] דק"ק קובה, [כתב עליו צ'ארני ב-1863], הוא איש חכם ולמד שנים אחדות בבתי הישיבות בארץ רוסיה ולקח ספרים רבים עמנו ויתאמץ בכל כוחו להפיץ תורה בין אחיו';¹⁰⁰ הרב שלמה בן הרב יוחנן, שהיה רבה של קהילת צפרכני; הרב משה בן גבריאל (נפטר בתרכ"ז) והרב נוריאל, רבה של קהילת גילני, שהיה 'חסיד צדיק ויודע ספר'.¹⁰¹ אמנם ריבוי הרבנים בקובה זיכה קהילה זו בכנוי 'ירושלים דקאוקאז', אך הוא הביא גם לא מעט מחלוקת בין יהודי העיר. 'איש איש מעיד יהודה צ'ארני, אוכל רק משחיתת הרב של קהילתו'.¹⁰² בין רבני הקהילות לא שררו תמיד יחסים טובים, והתחרות על כתר של אב-בית-דין גרמה אף היא לחילוקי הדעות התכופים. אף-על-פי-כן, בשעת הצורך היו מתאחדים כל רבני העיר, אם בפנייה לרשויות ואם בגמילת חסד אחרון לנפטר, בלא הכדל בהשתייכותו הקהילתית.¹⁰³

לעומת כעשרת רבני קובה היו בראשית שנות השלושים כדרכנט שלושה רבנים בלבד.¹⁰⁴ אולם היא שימשה מרכז הסמכות הדתית, בעיקר בזכותו של הרב אליהו בן מישאל — מישאלוב. אבות-אבותיו של הרב אליהו היו מורי-הוראה בפרס. משתכפו הצרות על ישראל בארץ זו, נמלט ממנה הרב בנימין בן אהרון ובא לקאוקאז. בנימין ובנו מישאל, שהיו בקיאים בתורה, החלו להנהיג את עדתם החדשה וזכו להוקרה מצד רבים. אחת מפעולותיהם החשובות היתה ההוראה לבני הנעורים. מחמת העדר ספרים במקום נאלצו להורות לפי הידיעות שנשמרו בזכרונם. העדר הספרים הקשה גם על הפסיקה, שגם אותה נאלצו להסמיך בעיקר על הזיכרון.

אחר מותו של הרב בנימין המשיך בהוראת התורה בנו מישאל. אחד מבניו של האחרון, אליהו, היה כמשך השנים לרב מפורסם בקרב היהודים ההרריים, בעוד הבן האחר, חנוכה, נעשה סוחר מצליח.¹⁰⁵

הרב אליהו בן מישאל, שכונה לעתים מישאלוב מזרחי (יליד 1781), ירש את הרבנות כדרכנט מן הרב בנייהו.¹⁰⁶ מגיל צעיר למד תורה אצל אביו, והשתדל גם בכוחות עצמו לפרש ולהסביר פרשיות סתומות. תלמידיו סיפרו עליו, כי

על כל דבר שלא הבין פרושו חזר עליו כמה וכמה פעמים בהתלהבות גדולה עד אשר נודע לו פרוש הדבר ולפעמים כאשר תקפה עליו משנתו ולא השיג למורדו היה אומר איזה מזמורים מתהילים ואיזו בקשות ככוונה גדולה וגם היה מקבל על עצמו תענית והרבה בתחינות ובקשות ובכיות גדולות עד אשר נתוודע לו פרוש הדבר הקשה לו.¹⁰⁷

- 99 ברונבסקי, 1823, עמ' 384.
 100 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 24, עמ' 124.
 101 צ'ארני, 1884, עמ' 118-119, 122, 124.
 102 שם, עמ' 123.
 103 שם, עמ' 124.
 104 סקר הקאוקאז, 1836, חלק 4, עמ' 166.
 105 גולדמן, 1867, גל' 2.
 106 צ'ארני, 1884, עמ' 56-57.
 107 גולדמן, 1867, גל' 2.

בן כ"ה החל הרב אליהו בן מישאל לקבץ סביבו צעירים, שאותם לימד מקרא עם פירוש רש"י ומעט משניות. השד"רים מארץ-ישראל שהגיעו לקאוקאז, וגם יהודים אשכנזים שהודמנו באיזור, הפליגו בשבח בקיאותו הרבה בתורה, ונראה שדבר זה תרם אף הוא לעליית קרנו בקרב היהודים ההרריים. הרב אליהו עשה מאמצים מיוחדים, כדי להקים בכיתו ספריה הלכתית ראויה לשמה, שתשמש אותו ואת תלמידיו. ואמנם יהודים הרריים שנסעו לירידי רוסיה ידעו היטב, כי רבם האהוד יודה על כל ספר שיביאו עמם. ואכן תשורות הספרים זרמו לכיתו של הרב שהקים ספריה הלכתית, החשובה ביותר בקאוקאז כולו.

הרב ראה אחד מתפקידיו העיקריים טיהור אמונתם של היהודים ההרריים מסיגים שדבקו בה, ושאל לחזק בקרבם את שמירת המצוות. לשם כך חיזק את הקשרים עם רבנים מפורסמים ומרכזי-תורה של יהדות רוסיה. מפי אחד היהודים האירופיים נודע לו על גדולתו של ר' ישראל מרוזין, והוא שלח לצדיק תשורה נאה. הרב ישראל השיב במכתב-תודה, ובין השניים התפתחה התכתבות עניפה. בעקבות התכתבות זו שלח הרב אליהו בסוף שנות העשרים לכילאיה צרקוב (שדה לבן) שבפלך קייב שלושה אברכים כבני שלושים, שיקבלו בה השכלה תורנית ובשובם ישמשו מורי-דרך לבני עדתם.¹⁰⁸ שמו של הרב אליהו בן מישאל הלך לפניו, ובכואו של אברהם פירקוביץ' לאיזור, הוא שמע על הרב הגדול מדרכנט מפייהם של יהודים הרריים שהודמנו במקרה בקיזליאר הרחוקה.¹⁰⁹ הרב קבע את מקום מגוריו ליד בית-הכנסת, שבו היה דורש כשכחות ובחגים.¹¹⁰ אחת מדרשותיו הקדיש לחשיבותן של מצוות הציצית והתפלין, שבשמירתן לא הקפידו רבים מן היהודים ההרריים.¹¹¹ המסורת שנשמרה בקרב העדה ידעה לספר, כי הרב הביא מפרס שתי משפחות כוהנים, כדי לחדש את מצוות פדיון הבן, שלא קוימה בהרבה מקהילותיהם.¹¹² הוא גם השתדל להנהיג את החרם דרבנו גרשום, אך בתחום זה, כמו בתחומים אחרים, נתקל בקשיים ובהתנגדות.¹¹³ סמכותו של הרב הלכה והתרחבה מעבר לעירו, אף שהיו לו גם מתנגדים לא מעטים, שקשה היתה עליהם הפרידה ממנהגיה וממסורות שהשתרשו. כדי להעניק לרב סמכות מעבר לעיר דרבנט, חתמו בכ"ו תשרי תר"א 213 יהודים הרריים משלוש-עשרה קהילות על כתב מינוי, שבו נאמר:

אנחנו חתומי מטה, קהילות בני ישראל מגלות שלמנאסר ונבוכדנאצר שבמדינת דאגסטאן ולוגיסטאן, בחרנו ובררנו מבינינו את כמה"ר אליהו, החכם התורני והרבני, הרב הזקן בחכמה ושנים, איש תם וישר, ירא אלהים וסר מרע, הרב של דרבנט, יע"א [יכוונה עליון אמן] בן הרב המובהק מישאל החכם זצ"ל, לרב ואב כ"ד שופט עלינו ככל הגוברניה [פלך] הזה כפי הזאקון [החוק] לכל ימי חייו. לפי שאין בינינו איש אשר כמוהו ונתננו לידו רשות וכה לבחור לו שנים מתלמידיו היותם דיינים ועוזרים למעלתו ככל דבר בין למנות ש"ץ ושוחט ראוי, בין לצרכי צבור ככל רבני אב"ד שבמדינת רוסיה וישמעאל האשכנזים והספרדים יצ"ו. וכתורה יעשה בכל דיני דאורייתא דוקא אך לא בדיני ממונות ולהורותנו חוקים ומשפטים

108 פירקוביץ', 1872, עמ' 60. תיאור מקצת הספרים מספרייתו של הרב אליהו בן מישאל ראה צ'אתי, 1863-1866, 1863, גל' 27.

109 פירקוביץ', 1872, עמ' 52.

110 שם, עמ' 52.

111 שם, עמ' 59.

112 כשדאי, 1912, עמ' 68.

113 פירקוביץ', 1872, עמ' 62. וכן צ'ארני, 1884, עמ' 259.

ע"פ התורה שבכתב ושבע"פ... על פיו יצאו ועל פיו יבואו שני הדיינים שיבחר וגם כל חכמי רובני כל עיר וכפר וכל בני ישראל על פי התורה אשר יורנו ועל המשפט אשר יאמר אלינו נעשה... וכל חכמי רובני המדינה הזאת כל הדבר הקשה יביאו למעלתו לבית דינו לעיר דרבנט שיהיה במקום כי"ד הגדול שכירושלים וכל הדבר הקטן ישפטו הם כמושבותם.¹¹⁴

בכתב-ההסכמה היה משום חידוש בתולדות הרבנות בקרב היהודים ההרריים, וזאת משתי בחינות: (א) בני שלש-עשרה קהילות התאחדו והסכימו לקבל עליהם את סמכותו ההלכתית של רב אליהו בן מישאל; (ב) לראשונה נעשתה כאן הבחנה בין הפסיקה וההוראה לבין תפקידי השו"ב והש"ץ – תופעה אופיינית בעיקר לתקופה השנייה בתולדות הרבנות בקרב היהודים ההרריים. ואמנם עד כמה שידוע, לא עסק הרב אליהו בן מישאל בשחיטה, ואת תפקיד השוחט ובודק מילא בדרבנט בימיו ששון בן בניהו.¹¹⁵

קרוב לוודאי, שמאמצי הרב אליהו בן הרב מישאל לארגן את היהודים ההרריים במסגרת החורגת מתחומה של קהילה אחת עלולים היו לעורר התנגדות בחלק מרבני העדה; מה עוד שעל כתב-ההסכמה חתמו רק רבנים מעטים, ובעיקר מקהילות בלתי-חשובות.¹¹⁶ ביחוד בלט העדרם בכתב-ההסכמה של רבני קובה, שטענו לכתר-הככורה בין קהילות היהודים ההרריים מפני גודלה וחישיבותה של קהילה זו. כדי להתגבר על התנגדות זו ולהעניק גושפנקא רשמית לרב אליהו בן מישאל כרבו של כל הפלך, פנו בני קהילתו ב-30 באוקטובר 1840 בכקשה אל הקיסר ניקולאי הראשון. בפנייה נאמר בין השאר:

אנחנו עבדיך הקטנים הנאמנים בעבודתך, בני ישראל עבדיך... חסרונו הגדול הוא שאנחנו פזורים כצאן אוכלות בהרים וביערים, בערים וכפרים זעיר שם זעיר שם ולכן רוב אנשי עמנו אינם שומרים תורת משה כדין וכהלכה... צוה נא לשריך הגדולים שבמדינות האלה לקבץ את נפוצי ישראל עמנו מן ההרים והיערים לערים וכפרים... יצא נא דבר מלכות מלפניו נחוץ לפקד ולמנות על כל ישראל עבדיך שבסביבות עיר דרבנט את אדונינו החכם, המפורסם, ירא אלהים וסר מרע כמה"ר [כבוד מורנו הרב] אליהו בכמ"ר [בן כבוד מעלת רבנו] מישאל מזרחי לאב רב ושופט כללי בדברי הדת כפי הזאקון [החוק] להיות הוא רב של כל הגוברניה [פלך], נשבע למלכנו כמנהג רבני כל הרבניים [היהודים האירופיים] שבכל מדינות מלכות רוסיה, שיהיו כולם נשמעים לקולו כמונו אנחנו קהל דרבנט, אשר זה כמה שנים הוא רב עלינו ובשנה זו, שנת תר"א בחדש תשרי, כתבנו כתב הסכמה כללית לרבנותו ובאו על החתום שנים עשרה¹¹⁷ קהילות גדולות וקטנות עליה שיהיה מעלתו אב רב מורה צדק דרכי התורה שבכתב ושבעל פה לכל קהילתינו.¹¹⁸

114 פירקוביץ, 1872, עמ' 64. על כתב-מינוי זה חתמו 47 בני קהילת דרבנט, 9 אנשי קהילת טארקי, 4 יהודים מקהילת דזנגוטאי, 5 בני קהילת בוינאק, 13 מקהילת גאלאזנה; 6 מבני קהילת דז'ראך, 5 מקהילת מאנקולי; 50 מקהילת אנדרי, 20 מקהילת מאמראץ'; 14 מאראג; 7 מקארצ'אג; 20 מניוג'ד 13- ממדז'ליס.

115 צ'ארני, 1884, עמ' 316.

116 על כתב-ההסכמה חתמו הרבנים: אפרים בן חנינא מטארקי, שלמה ב"ר רחמים מדזנגוטאי, אליהו ב"ר עבדיא מגאלאזנה (פירקוביץ', 1872, עמ' 65).

117 למעשה חתמו על כתב ההסכמה יהודים משלש-עשרה קהילות. ראה לעיל הערה 114.

118 פירקוביץ', 1872, עמ' 84.

אין בידינו ידיעות אם אמנם נתמנה הרב אליהו בן מישאל לרב מ'טעם' השלטון כפלך דאגסטאן, אין כל ספק, כי הוא זכה ליקורה רבה אצל השלטונות בקאווקאז וגם הוכר יותר ויותר עליידי רבים מן היהודים ההרריים כסמכות הלכתית עליונה. הרב אליהו בן מישאל תיח אחריו 'שירים שונים בשפתנו הקדושה והם נמצאים בכ"י גם עתה [כתב צ'ארני כ-1863] ת"י [תחת ידי] קרוביו.¹¹⁹ בין תלמידיו המובהקים של הרב אליהו היה בן-אחיו אברהם בן חנוכה, שהתכונן לרשת את מקומו של הרב, שכל בניו נפטרו בעודם ילדים. עם מותו של הרב אליהו בשנת תר"ח (1848), החליט הרב אברהם בן חנוכה לנסוע לרוזין ולקבל שם את ברכתו של הצדיק ר' ישראל. אך בהגיעו לאוקראינה נדע לו, כי זה לא כבר נפטר בסאדיגורה ר' ישראל מרוזין (1850), והרב שב לקהילתו. הרב לא האריך ימים ברכנות ומת בגיל צעיר, בלי שעלה בידיו לטבוע חותמו על חיי הקהילה, להוציא מזמור אחד שחיבר ואשר אותו היו בני העדה רגילים לשיר בליל סדר פסח.¹²⁰ בנו, חזקיהו (או יחזקאל) בן אברהם מישאלוב, לא ירש את הרכנות מאביו כדרכנת אם משום שהיה עול-ימים ואם מסיבות אחרות ושימש לפחות עשרים שנה (1885-1904) כרבם של היהודים ההרריים בטמיר-חאן-שורה.¹²¹ על כס הרכנות כדרכנת עלה אחד מתלמידיו של הרב אליהו, הרב יצחק בן יעקב, שאותו מינה לדיין בשנת תר"ה (1845) הרב אליהו.

הרב יצחק נולד בשנת תקנ"ה (1795), ומגיל צעיר למד תורה אצל הרב אליהו. בתקפ"ב (1822) נשא לאישה את נעמה בת ר' ניסן מטארקי. אף-על-פי שכבר היה בעל משפחה נענה לבקשתו של רב אליהו, ובאמצע שנות העשרים נסע לכמה שנים לקהילת בילאיה צרובק ללמוד תורה. בתקצ"ה (1835) שב לקהילתו כדרכנת, והסתופף באוהלה של תורה ויצק מים על ידיו של רב אליהו. וכך מתאר פירקוביץ', שביקר במקום ב-1840, את פגישתו עם הרב יצחק בן יעקב בכיתו של הרב אליהו: 'מצאתי שם איש אחד יפה תואר אף נעים קורא בספר העקרים לרב יוסף אלכו ... ושמו הטוב כמהר' יצחק החכם המלמד, בכמר' יעקב ז"ל.¹²²

הרב יצחק בן יעקב התגורר אותה עת בכית שרכש בתקצ"ה (1835). ר' ביתו מאורה חשכה, אין בו אפילו חלון אחד ורק אך חור קטן בתקרת ביתו ממעל להכנס בעדו מעט אור מן החוץ כמו לבית המרתף.¹²³ אך מצבו הכלכלי השתפר לאחר שבטבת תר"ה (1845) מינה אותו הרב אליהו בן מישאל לדיין, 'ועל פיו יהיא כל דין וכל משפט הנוגע לדתנו וכל הדבר הקשה יביא הוא בעצמו ושאל מרב הכולל ר' אליהו במו' מישאל. הוא יהיא כרשות הרב הכולל', נאמר בכתב-המינוי 'ואנחנו ברשותו'.¹²⁴ הקהילה התחייבה לשלם לו 'שכר ... בעד שנה תמימה סך מאה ועשרים מנת וכל ... מעות שיגיע וחליצה ושאר דברים יהיא לקהל'.¹²⁵ לאחר מותו של הרב אברהם נתמנה הרב יצחק בן יעקב ל'ראב"ד על כל מדינת דאגסטאן, ובמשרה זו כיהן כתריסר שנים. ב-1863 תיאר אותו צ'ארני כזו הלשון: 'הרב הזה אף אם למד שנים אחדות בארצנו [רוסיה] ככל זאת דל כחו מעט בתלמוד ורודע מעט דיני ש"ע [שולחן ערוך] וחיי אדם'.¹²⁶

119 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 27, עמ' 138.

120 גולדמן, 1867, גל' 2; צ'ארני, 1884, עמ' 9-10.

121 קרובסקי, 1904, עמ' 64; ישיבאל, 1886. כרב הקהילה האשכנזית בעיר שימש בראשית המאה העשרים הרב טוביה בן נחום גורודצקי.

122 פירקוביץ', 1872, עמ' 52.

123 שם, עמ' 52, וכן אוסי יצחקי — שטר מכר בתים — כארכיין המרכזי לחולדות העם היהודי.

124 כתב-מינוי באוסף יצחקי, שם. אותו כתב-מינוי כשינויי-נוסח קלים ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 289-290.

125 שם, שם.

126 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 17, עמ' 94.

בשנת 1868 העביר הרב יצחק בן יעקב, בהסכמת בני הקהילה, את כס הרבנות לבנו, בעוד הוא עצמו התמסר לתורה ולתפילה:

איש זקן ויפה תואר, הדרת השיבה חופפת עליו, והכרת פניו ענתה בו כי הוא איש חם וישר, חכם ונשוא פנים... ואיננו מכניס את ראשו בשום דבר וענין של הציבור, כי אם הקדיש את יתר ימיו לתורה ותפילה ולפעמים יבא על שעות אחדות אל בית המדרש ללמד את התלמידים תרשיה.¹²⁷

הרב נפטר בשיבה טובה בדרבנט כי"א בסיון תרל"ז (1877), וזכרונו נשמר בקרב בני העדה כאחד הקדושים. אכן לא מעט בזכותם של הרבנים אליהו בן מישאל ויצחק בן יעקב כתב בסוף שנות השישים יהודי אשכנזי, ששהה באיזור כחמש שנים, כי 'מהותם ומעמדם הרוחני [של היהודים ההרריים] הוא ממש על אופן מצב אחינו הספרדים באסיה, אפריקה ומזרח אירופה ואם באיזה פרטים התרחקו פה מעט במשך הזמן מאחיהם אלו, הלא הם הולכים הלך וקרוב אליהם'.¹²⁸ תמורות מסוימות ברבנות, שסימניהן הראשונים כבר נראו בתקופתה הראשונה, גברו והלכו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. אם במחצית הראשונה של המאה היתה תופעת הנסיעה של צעירים מבין היהודים ההרריים למרכזי-תורה ברוסיה דבר יוצא-דופן, הרי במחצית השנייה היתה לחזון נרפץ.¹²⁹ אכן, הלמוד במרכזי התורה של היהודים האירופיים היה לגורם, שהשפיע על עיצוב הרבנות והשו"בות בקרב היהודים ההרריים, כפי שהעיד רבה האשכנזי של טמירחאן-שורה חיים גולדמן: 'הרבה מהם צעירים בימים, פנויים ונשואים, למדו ולומדים גם עתה [1867] כפלך קייב, בעיר קרמנצ'וג מלבד הלומדים פה אצל חכמיהם'.¹³⁰ בני יהודים הרריים הגיעו לשיבות החשובות ביותר ברוסיה, וכתוכן ישיבת ולח'ין.¹³¹ הצעירים, שרכים מהם שבו לעדתם, המשיכו ביתר שאת בפעולתם של הרב אליהו בן מישאל והרב יצחק בן יעקב לטיהור מנהגי הדת מהשפעות הסביבה, וזכו ליקורה רבה.

עם שובו של [בחור ישיבה] מרוסיה לכפרו [וביודו תעודת שוחט] היו מקבלים אותו בני הקהילה בשמחה ובכבוד. כל אחד מבני הכפר ראה עצמו מאושר אם החזור יאמר לו מלת חיבה. הנשים מאחלות לעצמן שאלהים יברכם בבנים שכאלה והנערות מבקשות שיהיה להן חתן שכוה. מקבלים את פניו בכל מקום בכבוד רב.¹³²

תרומה חשובה להרחבת השפעתם של רבני דרבנט תרם הרב יעקב בן הרב יצחק בעשרות השו"בים שהכשיר במשך השנים. רשימות חלקיות של הרב מעידות, כי בשנים תרל"ג-תרס"ו (1873-1906)

127 צ'ארני, 1884, עמ' 33-34.

128 גולדמן, 1867, גל' 1.

129 אחד מתלמידיו האחרונים של הרב אליהו מישאלוב, שקיבל השכלה תורנית ברוסיה, היה טוביה ישעיב. לאחר שנשא את בת רבו לאישה נסע ישעיב לשיבת קרמנצ'וג, ועם שובו כיהן כרב בחאסאב-יורט וזכה להוקרה רבה. נפטר ב-1917 בשיבה טובה (ישעיב, 1917). בראשית המאה העשרים למדו בישיבת סלובודקה לפחות שלושה בחורים של היהודים ההרריים וכיניהם בן-שם (יופה, 1962).

130 גולדמן, 1867, גל' 2.

131 כראברמן, 1894-1895, גל' 176.

132 צ'ארני, 1870, עמ' 13 ועיין גם אלטין, 1901, גל' 97.

הסמך לפחות שלושים וחמישה שו"בים¹³³, ביניהם חמישה מכפר ניוגדי¹³⁴ ארבעה מן העיר דרבנט¹³⁵ שניים מכפר אראג¹³⁶ שניים מכפר מוגאטיר¹³⁷ שניים מכפר מדזליס¹³⁸ שניים מכפר חלי-פנדויק¹³⁹ ואחד מכ"א מהערים טמיר-חאן-שורה, קובה וגרווני¹⁴⁰ כן הוסמכו על ידי שו"בים מן הכפרים חאסאכ-יורט, דוראך, ציר-יורט, קארצ'אג, אימאם-קולי-קנט, וחאנצ'ל-קאלה¹⁴¹. הרב הסמך גם כמה יהודים אשכנזיים לשמש שו"בים בקהילות של היהודים ההרריים¹⁴² וחידוש זה עורר ודאי תרעומת, אך כתוצאה מפעולתם הנמרצת של השו"בים החדשים היו הגורמות הדתיות הנהוגות בקרב יהודי רוסיה לקו מנחה לאורח-החיים וההתנהגות במרבית הקהילותיהם של היהודים ההרריים. אלא שתמורות אלה לא עברו בלא חיכוכים והתנגשויות. כך, למשל, התעוררה בקהילת דוראך מחלוקת חריפה בעקבות הסדרים החדשים שביקש להנהיג הרב פנחס בן הילל, מתלמידו של הרב יצחק בן יעקב שהלך, כאמור, בעקבותיו של הרב אליהו בן מישאל, לבין חלק מהיהודים המקום. הפילוג בקהילה הגיע לידי כך, שכל צד הקים לו בית-כנסת משלו ומינה לעצמו רב. בכפר זה כיהנו אפוא שני רבנים: הרב פנחס בן הילל, שייצג את הגישה שהושפעה מיהדות רוסיה, והרב יהודה, ששאף לשמר המנהגים כפי שהתגבשו בקרב העדה¹⁴³.

כתוצאה מן התמורות שחלו ברבנות התרופפה והלכה הורשת כהונת הרבנות מאב לבן, ובקהילות לא מעטות כבר נמצאו רבנים ושו"בים, שנחקלו לתפקידם לא בזכות אבות אלא בזכות ידיעותיהם וכשר מנהיגותם. כך, למשל, כיהן ברבנות בקהילת קארצ'אג הרב שלמה¹⁴⁴ שכנראה לא היה נצר

133 בתר"ג הוסמכו על-ידי הרב יעקב בן הרב יצחק 3 שו"בים: בתל"ד – 1. בתרל"ה – 9. בתרל"ח – 1: בתר"ט – 1; בתרמ"ה – 1; בתרנ"ח – 1; בתרנ"ט – 2; בתר"ס – 7; בתרס"א – 1; בתרס"ג – 1; בתרס"ד – 1; בתרס"ו – 4. לגבי 2 שו"בים לא צרנו תאריכי ההסמכה. פנקס מאוספו של יצחקי שבו העתיק הרב מרשימות שהיו עמו פרטי הסמכה, שר"ת, מכתבים שכתב וכיוצא באלה דברים. הרשימות מחולקות לנ"ב סעיפים ממוספרים. ראה הסעיפים ו-י"ח, כ"ב-כ"ה, כ"ז, כ"ט-ל, ל"ב, ל"ד-מ"א, מ"ד-נ"ב (תנקס שמור בארכיון המרכז לתולדות העם היהודי ורשום במספר P119).

134 נחמיה בן שמעון הוסמך בתרל"ג, נחמיה בן נסים (תרל"ה), ניסים בן נחמיה (תר"ס), יפתח בן עובדיה (תרס"ו). דניאל בן אליהו הוסמך לשו"ב בתרל"ה. הוא עלה לארץ-ישראל ונפטר בירושלים בכ"א חשוון שנת תרע"ה. פנקס יצחקי, סעיפים ו, טו, טז, לח, נ, וכן דפים בלתי-ממוספרים.

135 מנחם בן נחניה (תרל"ח), ישעיהו בן ראובן (תרמ"ה), מרדכי בן אביי (תרס"ו), יצחק בן שמואל (תרס"ד), שם, סעיפים כג, לב, לד, מו.

136 עזריה בן שלמה (תר"ס), חיים בן עמנואל (תרס"ו), שם, סעיפים מ, מט.

137 בשנת תר"ס הוסמכו שני שו"בים מכפר מוגאטיר: אליעזר בן זכריה, מאיר בן רפאל, שם, סעיפים לה, לו.

138 תנוכה בן רפאל (תרל"ה), יוסף בן אשר (תרס"ד), שם, סעיפים יז, מה.

139 יהודה בן שמואל (תרל"ו), עשאל בן חיים (תרס"ו), שם, סעיפים יח, נא.

140 יעקב בן נוראל מטמיר-חאן-שורה הוסמך בשנת תרל"ה: אליעזר בן יהודה מקובה בתר"ס ויוחנן בר נסים מגרוני, שהוסמך בתרס"ג, שימש אותה עת שו"ב בולאדיקאווקאז, שם, סעיפים יד, לו, מד.

141 יחם בן פנחס מדוראך הוסמך בתרל"ג. בשנת תרל"ה הוסמכו לשו"בים ששון בן עובדיה שאלוב מחאסאכ-יורט, ורחאי בן ראובן מציר-יורט. יהושע בר שמריהו מקארצ'אג הוסמך כשו"ב בתרנ"ט, ובאותה שנה קיבל הרשאה לשמש שו"ב גם עקיבא בר שמואל מן הכפר אימאם-קולי-קנט. בשנת תר"ס הוסמך לשו"בות מתניהו בן אליהו מחאנצ'ל-קאלה, שם, סעיפים ח, יג, כה, כט, לד, לו, נב.

142 בשנת תרל"ד הוסמך לשו"ב דניאל בן פנחס מן העירה פריבלניה, פלך חרטון, ובתרנ"ח משה בן יוסף מילחין מיוצאי אותה עיירה. בתרל"ה הוסמכו משה בן שלמה מקהילת מיר וישראל בן אשר מקהילת הורודנה לשמש שו"בים אצל היהודים ההרריים, וכן יצחק-יעקב בן צבי-הירש, ליד ירושלים.

143 צ'ארני, 1884, עמ' 320.

144 שם, עמ' 318-319.

למשפחת רבנים, וגם רבם של היהודים ההרריים בעיר פטרוכסק בראשית המאה העשרים, מרדכי אליעזרוב, לא זכה ככהונה בזכות אבותיו (הרב האשכנזי בעיר אותו זמן היה אברהם לוזנר).¹⁴⁵ כפועל יוצא מן התמורות שחלו ברכנות של היהודים ההרריים בתקופה השנייה נראו גם סימנים להבחנה בין רבנים (חכמים) לבין שו"בים ומלמדים. על הבדלים אלה הצביע אחד מבני העדה בראשית המאה העשרים:

ההבדל שבין דיינים [קרי רבנים] לרביים [קרי: שו"בים] הוא זה: הדיינים יש להם רשות ליתן חליצה וגט (ובעיר דרבנט הם פוסקים גם דיני ממונות). וכן יש להם הרשות לאסור שחיטת ה'רביים', מה שאין כן ב'רביים', שהרי הדיינים סומכים את ה'רביים' לרבנות. דיינים, שיש להם התמנות בקהילות, יש לנו עתה [1908] שבעה; 'רביים' הרבה יותר. ה'רביים' יש להם רשות להיות שוחטים, חזנים ומלמדים.¹⁴⁶

אף שהבחנה כרוהה זו לא התקיימה לרוב בקהילות הקטנות,¹⁴⁷ כולט ההבדל בין הרב והשו"ב בכתבי-ההסמכה. הרב יעקב בן הרב יצחק הסמין, למיטב ידיעותינו, לפחות 35 שו"בים, אבל רק לשניים העניק סמיכה לרבנות: לבנו מאיר, ולאחיל בן שם טוב מן הכפר אראג. כיוון שכתב-ההסמכה לרב אחיל בן שם טוב היא תעודה נדירה מסוג זה, שהגיעה לידינו, אנו מביאים אותה במלואה:

מתן שטרא הנן לעדות ולראיה ביד האישי כמה"ר ר' אחיל בן שם טוב מתושכי כ' ארק [אראג] גליל כורא [קיווה]. היום שבא לפנינו להשתלם בלימודים ולעמוד על המבחן להיות ראוי לרבנות ואנחנו בהמשך הזמן הרגלנו אותו ולמדנו אותו וכחננו אותו כפי חוקי תורתנו הקדושה ומצאנו אותו ראוי והגון להיות רבי למתא הן מצד כשרונותיו הנעלים לנהל עדתו במקל נועם — לקרבם אל הדת ואל המוסר. כמה שבין אדם למקום וכמה שבין אדם לחברו והן מצד ידיעותיו בחוקי תורתנו הק' המספיקות במדה הגונה להיות רבי דמתא. אי לזאת אנחנו מצדנו נותנים לו רשות להיות שוחט ובודק גסות ודקות. ומודיעים אנחנו שהוא ראוי להיות רבי דמתא. וקהילה ישראלית אשר תחפוץ לשום משרת הרבנות עליו ברשיון הממשלה יר"ה על פי חוקים השוררים למנוי רבנות ליהודים הרריים אשר במדינת קאוקאז תוכל הקהילה ההיא לסמוך ולקבל אותו לרבי דמתא ולאכול משחיתתו ולמסור בידו סדרי הנהגת בית-הכנסת ולמול את הבנים ולסדר חופה וקדושין וכל שאר ענינים השייכים לקהילה ישראלית בכלל, ובפרט. חתמתי יום כ"א לחודש אדר הראשון שנת ה'תרס"ב לב"ע [לבריאת עולם], פה דרבנד.¹⁴⁸

בעוד ההבחנה לגבי הקהילות הקטנות בין רב לשו"ב היתה בעיקרה פורמאלית, החלו בקהילות הגדולות להסתמך הבדלים גם בחיפוקו, כפי שניתן ללמוד מתעודות המבחנות בין רב לבין שו"ב. כך, למשל, מציין אחד המקורות, כי בעיר קובה נמצאו בשנת 1913 שנים-עשר רבנים ושישה שוחטים.¹⁴⁹ בימי מלחמת-העולם הראשונה, מדרוש מקור אחר, מכהנים בקובה אחד-עשר רבנים,

145 קרוכוסקי, 1904, עמ' 64.

146 אניסמוב, 1908, עמ' 561.

147 עיין: בראברמן, 1894-1895, 1894, גל' 236.

148 פנקס יצחקי, סעיף מ"ב.

149 וייסנברג, 1913, וכן ח.ב., 1911.

שמונה שוחטים וארבעה-עשר מלמדי תינוקות, ובראשם עומד רב הכולל הרב יצחק רבינוביץ.¹⁵⁰ אולם תופעה זו לא היתה יחודית לקובה בלבד, שכן גם בנאלצ'יק כיהן בראשית המאה העשרים הרב חזקיהו אמירוב, שהקדיש את רוב זמנו להלכה ופסיקה ולא עסק בשחיטה כלל. הרב אמירוב, שלא למד בישיבות רוסיה, תואר ב-1902 כ'איש בחצי ימיו, הבקי בחדרי תורה וכח גדול לו בדרוש'. הרב הגיע לידיעות מופלגות ולבקיאות בגפ"ת, בעיקר בזכות שקדנותו, ובזכות ידיעותיו הנרחבות בתורה נתמנה לאב בית-הדין.¹⁵¹ בעשור השני של המאה כיהן כרבה של קהילת נאלצ'יק הרב יצחק גלעדוב (נפטר ב-1918), שהיה כנראה שאר-בשרו של הרב גלעד מדורגלי. לצדו של הרב אמירוב היו בראשית המאה בנאלצ'יק שלושה שו"בים של היהודים ההרריים, ורק אחד מהם השתלם זמן קצר בוולח'ין.¹⁵²

עד שנות השישים היו בקרב היהודים ההרריים רבנים בני תורה יחידים בלבד, ואילו בתקופה השנייה בתולדות הרבנות של היהודים ההרריים אנו מוצאים רבנים מסוג זה לא רק בקהילת דרבנט, אלא גם באחדות מן הקהילות הכפריות. בקהילת טארקי כיהן בשנות השמונים רב, שאחד המקורות מתארו כזו הלשון:

הרב המופלג יושב בביהמ"ד [בבית-המדרש] אשר בחצר ביהכ"נ (ושם גם ביתו, והם בניים מקופת הקהל) ותלמוד בבלי, מסכת כבא מציעה פתוחה לפניו על השולחן השפל וחמשה תלמידים... יושבים לפניו בחצי גורן. את הרב הנ"ל נראה, כי הוא עודנו בריא בנופו ובנפשו, אף כי כבר עברו עליו שישים שנה... הרב הזה אף שהוא מבני הדור הישן, בכ"ז [בכל זאת] מחזיק הוא בחדשות ואיננו רודף את ההשכלה הצרופה.¹⁵³

לעיתים זכו אף קהילות קטנות שינהיגו אותן רבנים בקיאים בהלכה. כך כיהן ברבנות בקהילת רוקאל, שלא היה בה רב כלל בשנות השישים, הרב גלעד מדורגלי,¹⁵⁴ שנמנה עם בני התורה. אחד מרבני קובה, הרב יוסף שור, העיד ב-1912 כי יש עמו חיבור על תולדותיהם של היהודים ההרריים וכתבים אחרים מפרי עטו.¹⁵⁵ על אף התמורות שחלו בתקופתה השנייה של הרבנות בקרב היהודים ההרריים, נשמר מעמדו המיוחד של הרב דרבנט, שבה כיהן ברבנות הרב יעקב בן יצחק, שהיה לעתים חותם בשם משפחתו יצחקי או יצחקוביץ'.

הרב יעקב בן יצחק נולד בדרבנט בשנת תר"ו (1846). מגיל צעיר למד תורה אצל אביו והשתלם בלימודי חול. בתרכ"ח (1868) התעברה אליו הרבנות על-ידי אביו, והוא התקבל כרב ראשי וראב"ד על כל פלך דאגסטאן. הרב עמד בקשרים ענפים עם אישים ומוסדות של יהודי רוסיה. ב-1868 שלח לחברת מפצי השכלה בישראל שבפטרבורג חיבור על 'ערי מדי', בו תיאר את ראשית כואם של היהודים לקאוקאז. לנושא זה נזקק גם בתזכיר, שהגיש למיניסטריון-הפנים של רוסיה ב-1889. סמוך להתמנתו לרבנות יצא הרב לקהילות נידחות, כדי להדריך במצוות הדת. כמסע זה אסף ידיעות רבות על חייהם של היהודים ההרריים, שהגיעו אלינו כחלקן באמצעות הנוסע יהודה צ'אטי

150 שפירא, כ"י, עמ' 18, 37, וכן י., 1918.

151 אייזנשטאדט, 1902.

152 ישביא"ל, 1886; כתב-יד של זכרונות מפרי עטו של אחד מבני היהודים ההרריים (להלן ו.ק.), שנכתבו ב-1972 ושמונים במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח אירופה.

153 יש"ר, 1891, גל' 264, עמ' 1066.

154 צ'ארני, 1884, עמ' 318.

155 רייסנברג, 1913, עמ' 56-57.

הרב יעקב בן יצחק יצחקי
(תר"ו-תרע"ז)

חלקן פירסם בעצמו בכתבותיו בעיתונות העברית ברוסיה. במקביל עסק הרב בחקר לשונם של היהודים ההרריים. בנושא זה אסף חומר רב-חשיבות במסעו השני בקהילות היהודים ההרריים בשנת תרל"ו (1876). אותה שנה יצא הרב לארץ הקודש, ובחודש טבת הגיע ליפו. מייד עלה לירושלים, ובה התקבל בכבוד רב על-ידי יחיאל מיכל פינס, הרב שמואל סלאנט ואחרים. כבר בעת עלייתו השנייה לרגל לארץ הקודש, בשנת תרמ"ז (1887), גמלה כנראה בלבו ההחלטה להשתקע בארץ. אך מימושה של החלטה זו הואץ בעקבות ריב, שנתגלע בקהילת דרבנט בראשית המאה העשרים בעניין כינונו של בית-ספר עברי, שממנו הסתייג הרב יעקב בן יצחק. בשנת תרמ"ז (1907) עלה הרב לארץ, ובה נפטר בכ"א סיון תרע"ז (1917).¹⁵⁶

הרב יהושע רבינוביץ, שירש את כהונתו של הרב יעקב בן יצחק, לא זכה ליוקרה ולכבוד כקודמו.¹⁵⁷ בימי המלחמה ובמלחמת-האזרחים לא היתה בקרב היהודים ההרריים סמכות רבנית, שתהיה מקובלת ונערצת על-ידי קהילות רבות. יש להניח, כי לעובדה זו היתה השפעה על התערערות הרבנות בקרב היהודים ההרריים.

נראה שמעמדה הרשמי של הרבנות בקרב היהודים ההרריים נקבע על-ידי השלטון רק בשנות השישים, אף שגם בשנים קודמות זכו רבים מהם לכבוד והערכה מצד הרשות.¹⁵⁸ על-פי החוק משנת 1835 היה השלטון צריך למנות רבנים יודעי השפה הרוסית, הידועים לנו כרבנים מטעם. אך חוק זה לא הופעל, כנראה, לגבי היהודים ההרריים עד שנות השישים. התעודה הראשונה, שהגיעה לידניו על מינוי רב מטעם השלטון, היא הודעת המשטרה בדרבנט מיום 18 ביולי 1861, המאשרת את מינויו של הרב יצחק בן יעקב לרבה של העיר.¹⁵⁹ סביר להניח, כי בעשור זה מונו רבנים מטעם

156 יצחקי, 1974, עמ' 2-4.

157 גלאחנגאוו, 1911.

158 ראה, למשל, אות-הצטיינות 'צעד מסירות', שהוענק לרב יצחק בן יעקב ב-23 במארס, 1860, אוסף יצחקי בארכיון המרכז לתולדות העם היהודי.

159 אוסף יצחקי, שם. צילום של תעודה זו ראה יצחקי, 1974, עמ' 12-13.

השלטון גם בערים אחרות של הקאוקאז המזרחי. כיוון שהשלטון לא הכיר בשתי קהילות נפרדות, של היהודים ההרריים ושל האשכנזים, אף בישובים שבהן היו קיימות, מינה בכל ישוב וב אחד. כך, למשל, נתמנה ב־1876 לרב בוולאדיקאווקאז, שבה ישבו גם יהודים הרריים, הרב א' ויגדורצ'יק. הרב ויגדורצ'יק סיים ב־1872 את בית־המדרש לרבנים בוילנה, וקודם שבא לוולאדיקאווקאז היה רב מטעם כריסנה שבפלך וילנה. במשך הזמן החל השלטון למנות רבנים מחוזיים מטעמו.¹⁶⁰ בשנות השמונים נתמנה לרב מטעם לדרום פלך דאגסטאן הרב יעקב בן יצחק, ובחואר זה נשא גם יורשו הרב יהושע רבינוביץ.¹⁶¹ בצפונה של הפלך כיהן כרב־מטעם רבה של טמיר־חאן־שורה, הרב חיזקיהו (חאסקל) בן אברהם מישאילוב.¹⁶² במקביל הורחבו סמכויותיו של הרב ויגדורצ'יק כרב לכל מחוז טרק, שבו היו קהילות אחדות של יהודים הרריים.¹⁶³ בפקודה מיוחדת של השלטון משנת 1897 הוכפפו יהודי פלך יליסאבטפול לסמכות הרב־מטעם בקובה, ויהודי פלך באקו לרב־מטעם בעיר שעל שמה נקרא הפלך. ב־1914 מילא תפקיד זה הרב ל. מ. ברגר.¹⁶⁴ יש להניח, כי בעקבות מינויים של רבנים מטעם השלטון נוצרו מתחים בין ההנהגה הרוחנית של הקהילה לבין הרבנות המוכרת על־ידי השלטון, ואילו במקרים אחרים היתה זהות בין השניים. אם כפלך דאגסטאן היתה זהות בין שני התפקידים, מכל מקום בעת כהונתו של הרב יעקב בן יצחק, סביר להניח כי ההנהגה הרוחנית של היהודים ההרריים במחוז טרק ובפלך באקו לא קיבלה בנקל את סמכותם של הרבנים־מטעם, הן מפני חוסר סמכותם ההלכתית והן מפני היותם זרים לאורחות החיים והמנהגים של היהודים ההרריים.

התרחבות הקשרים בין אחדים מרבני העדה, נכבדיה ומשכיליה, עם יהדות רוסיה נשאה בחובה גם התודעות מתרחבת והולכת אל הפרסומים היהודיים, שיצאו לאור במדינה. בשנת 1865 פנה יהודה צ'אתי לחברת מפיצי השכלה בישראל שבפטרבורג, וביקש שזו תשלח לרבני העדה ומשכיליה פרסומים יהודיים בעברית וברוסית. המו"לים של 'המגיד', 'הכרמל' ו'המליץ' הביעו נכונות לשלוח דרך קבע את ביטאוניהם לרבני היהודים ההרריים.¹⁶⁵ ואמנם כתבי־העת שנתקבלו לא נשארו בתחום הצר של קוראי העברית בלבד, כפי שניתן ללמוד מן התיאור הבא משנת 1886 בדרכנט:

בעיני ראיתי, כי כימי השבת והחגים, כאשר ישבתו ממלאכה, יתאספו רבים אל חדר הגביר הזקן ונשוא הפנים הה"ר שמואל תנוכוב וישבו לפניו בחצי גורן עגולה והוא קורא לפניהם את 'המליץ' ומתרגם אותו לפניהם כלשון המדוברת וכולם עושים אזניהם כאפרכסת ומהללים ומשבחים את המו"ל.¹⁶⁶

160 הומו סומ, 1893.
 161 רדונבת, 1886; גלאחנגאוו, 1911.
 162 אינסימוב, 1888, עמ' 178.
 163 רבנים, 1897.
 164 שם, שם; באקר, 1914, עמ' 560.
 165 בתשובה לפנייתו של צ'אתי לחברת מפיצי השכלה בישראל נאמר: 'החברה... שלחה ספרים הרבה לשרי המדינה היא למען יחלקום שמה ביעקב ופיצו בישראל חינוס אין כסף, מהם ספרי רוסיה וספרי לשון הקדש' (צ'אתי, 1865).
 166 רדונבת, 1886.

המשכילים והמלומדים... רק אחד בעיר ושנים כמשפחה¹⁶⁷ היו אפוא לחוליה מקשרת, פעילה ומשפיעה על כל בני העדה, וכתבי העת וכן הספרים העבריים משמשים אחד האמצעים והמקורות לפעולותיהם. רוב הרבנים בקרב היהודים ההרריים לא התנגדו להשפעה של ספרות זו, בניגוד למצב שהיה קיים ברוסיה, ולא עוד אלא שהם עצמם נזקקו לה.

לסיכום התקופה השנייה בתולדות הרבנות בקרב היהודים ההרריים ניתן לומר, כי לפחות באמצעותה (אמצע שנות השמונים) לא הייתה קהילה שלא יהיה בה רב או שו"ב, להבדיל מן התקופה הראשונה שבה היו קהילות כפריות בלא מנהיגות רוחנית. חוג יודעי תורה בקרב הרבנים של היהודים ההרריים התרחב והלך, וניכרה מגמה של הפרדה בין הרבנות לבין תפקידי השו"ב. גדלה השפעתם של הרבנים והשו"בים החדשים, והללו פעלו במרץ לסילוק האמונות הטפלות, המנהגים ואורחות-חיים שסיגלו היהודים ההרריים בהשפעת שכניהם. בפעולה זו השתלבה ההתוודעות לספרות העברית החדשה. אך תהליך זה נכלם, כנראה, בימי מלחמת-האזרחים שבה נהרסו קהילות יהודיות, והשפעת הרבנות על הקהילה צומצמה מאוד בתקופה השלישית, היא התקופה הסובייטית. עם כינון השלטון הסובייטי בראשית שנות העשרים לא היו רדיפות נגד הרבנים כמו ברוסיה, אך ההתמוטטות הכלכלית פגעה בעקיפין גם במעמדם. אדמותיהם ועסקיהם של יהודים הוחרמו, קהילות רבות נהרסו ובניהן היו לפליטים. קהילות אלו לא היו מסוגלות עוד לפרנס רב, ורבים מן הרבנים והשו"בים נאלצו לחפש להם מקורות-פרנסה אחרים. כך, למשל, נאלץ הרב מאיר יצחקי לעזוב את דרבנט ולעבור לעיר גדולה יותר, בה שימש מורה בבית-ספר יהודי.¹⁶⁸

השלטון הסובייטי לא היה מסוגל או חשש לחסל בכד אחד את ההוראה הדתית. באמצע שנות העשרים למדו אפוא בכתי-ספר סובייטיים כדאגסטאן רק 13,000 ילדים בערך בעוד שבכתי הספר ליד המסגדים, שהמשיכו לפעול כמעט באופן לגאלי, התחנכו אותה-עת כ-45,000 ילדים. על רקע זה המשיכו לפעול בצורה גלויה גם התלמיד כונה'. בראשית שנות העשרים היו בעיר נאלצים בלבד פתוחים שלרשה 'חדרים' — התלמיד כונה' של אפרים אפרימוב, של ילין גלעדוב ושל קאמאיל גלעדוב, שלאחר מכן הפך למורה בבית הספר הסובייטי בעיר זו. אף העיונות הסובייטית הודתה באמצע שנות העשרים, כי 'חדרים' ממשיכים ללמוד מעל לאלף בני היהודים ההרריים.¹⁶⁹ רוב המלמדים ב'חדרים' שמשו גם רבנים בקהילותיהם והסמכות הפנימית של הרבנים נשמרה כנראה עוד זמן. הרבנים כמו עמיתיהם השו"בים המשיכו לעסוק בעריכת כרית-מילה, בשחיטה ושימשו שליחי-ציבור בימי חג ומועד, אבל מעמדם הכלכלי התערער מאוד.

בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים חכפו ההתקפות על רבנים. נטען נגדם, שהם מעוררים את האלכוהוליסט משום שהדת היהודית מחייבת שתית יין בפסח. השלטונות לא נמנעו גם לנצל טרגדיות אישיות. כך למשל, הואשמו רבני דרבנט כי הם הכתיבו לגב' מוזאחאנוב מכתב, בו היא טענה שבעלה עוסק בזנות. המכתב נועד, לדברי הפרסומים הסובייטיים, להכפיש את שמו של מוזאחאנוב שהיה מן האתאיסטים הלוחמים. מוזאחאנוב הנזעם הרג את אישתו והועמד לדין באשמת רצח. אך הרשויות הפכו את המשפט לכמת תעמולה נגד הרבנים, שהוענשו על סיוע עקיף לרצח.

העיתונות האשימה את הרבנים בניצול מעמדם לשם קבלת רווחים לעצמם, בליכוי יצרים

167 ישביא"ל, 1886.

168 מכתב של דוד ומאיר יצחקי מרבנט אל אחיהם יצחק כארץ-ישראל, מיום 1 ביוני 1937.

169 סאמורסקי, 1925, עמ' 108; אישמאן, 1926; עדותו של ו.ק., 1972, עמ' 4.

לאומניים ועידוד ההתנגדות למשטר. כך טענו נגד רבני מאחאץ-קאלה, למשל, כי הם מפרשים פירוש לאומני את דיכוי שרידי המנשכיקים ואומרים, כי הרדיפות הן נגד היהודים.¹⁷⁰ ב-1932 כתב בנימינוב: 'הרבנים והציונים ... מספסרים במידה נרחבת ביותר בדעות לאומיות ודתיות קדומות ... באמצעות בתי-הכנסת (הקהילות הדתיות היהודיות) מנהלות פעולה אנטי-הפכנית וחבלנית המוסרית בסיסמאות דתיות'. כלי-הקודש, טען בעל המאמר, מנהלים תעמולה בקרב היהודים ההרריים, שלא ישתתפו בשיעורים לחיסול האנאלפכיות (ליקפונקט). השלטונות אירגנו אסיפות מיוחדות, בעיקר לפני ראש-השנה יום-הכפורים, שבהן הושמעו האשמות בוטות נגד הרבנים העורמים מכשולים על הדרך לסוציאליזם, וקראו ליהודים לעבוד בשכחות וכחגי ישראל.¹⁷¹ אך נמצאו רבנים אשר העזו עדיין להתנגד ולטעון, כי השבת וחגי ישראל אינם עניין דתי גרידא אלא חובה לאומית, ולכן שומה גם על היהודים הכלתי-מאמינים לשמור אותם ולחוג אותם.¹⁷² אך לא היה בטיעונים אלה כדי לשנות את המגמה האנטי-דתית. בכתבות אחדות בעיתונות תוארו הרבנים באורח מגוחך ונלעג, והועלו על נס הללו שגילחו את זקנם ופאותיהם והיו לבלתי-מאמינים.¹⁷³ העיתונות הסובייטית הדגישה, כי מנהגי הדת מתפוררים והולכים בקרב היהודים ההרריים, ורבים מהם, בייחוד בכפרים שבהם אורגנו קולחוזים, עובדים כחגי ישראל ואינם מקיימים עוד סדר פסח כבעבר. אחד הפעילים הקומוניסטיים בקרב היהודים ההרריים התפאר, כי 'עתה אין עוד אצל הטאטים "תלמיד כונה" (חדר), שבו מחנכים את הילדים ברוח הדת'.¹⁷⁴

מלבד ההאשמות הכוללניות, הואשמו הרבנים בהפקת טובת-הנאה אישיות על חשבונם של פשוטי העם. כך, למשל, תיאר העיתון 'זחמתכש' לקוראיו את חוסר התחשבותו של הרב בנאלצ'יק. זוג יהודים הרריים התגרש כנדרש ב'זאגס' (המשרד הממלכתי לרישום המעמד האישי), אך האישה עמדה על דעתה לקבל גט כהלכה. הזוג פנה אפוא לרב, שהתנה את מתן הגט בתשלום. הבעל המסכן נאלץ אפוא למכור את המצעים, כדי לשלם לרב את הסכום המבוקש. בעל המאמר מסיים את דבריו בקריאה לוועד הפועל של הסובייטים בנאלצ'יק לקחת לתשומת-לבו עובדות מעין אלו.¹⁷⁵ במאמרים אחרים הואשמו רבנים בניצול צאן מרעיתם הזקנים ורבורים, ובלקיחת כספים שנאספו בשביל בתי-הכנסת לעצמם.¹⁷⁶ מול התקפות מסוג זה אין תימה שרבנים אחדים התרחקו מן הפעילות הציבורית, אך נמצאו גם לא מעטים אשר המשיכו לשחוט שחיטה כשרה, לערוך ברכת-מילה וללמד תורה בחשאי. אף העיתונות הסובייטית נאלצה להודות, כי מנהגי הדת נשמרים עדיין בקרב היהודים ההרריים, וכל זכר נימול כדת וכדין.¹⁷⁷ ואמנם אחת המרואיינות העידה, כי אף שבעלה היה חבר המפלגה הקומוניסטית, נימול בנם הבכור שנולד ב-1928, ועל כך גונה הבעל וסולק משורות המפלגה.¹⁷⁸ גם העיתונות הקומוניסטית התלוננה, שחברי הקומסומול מתחננים בחופה וקידושין,

170 שכוהנין, 1930, עמ' 43; קובצקי, 1931, עמ' 18.

171 הידוב, 1929; פנחסוב, 1929; בנימינוב, 1932.

172 שם, עמ' 33.

173 אלמוני, 1929.

174 בנימינוב, 1932, עמ' 34.

175 עד ראיה, 1929.

176 הפגנה, 1929.

177 בנימינוב, 1932, עמ' 34.

178 ערוחה של צ.ח., 1973, עמ' 17-18.

שאם לא כן אין ההורים מסכימים להשיא להם את בנותיהם,¹⁷⁹ ובקולחודים לא מעטים מסרבים חלק מן היהודים ההרריים לעבוד במועד ישראל.¹⁸⁰ אכן, על כפילות זו, שנהגו היהודים ההרריים בחלקם, הצביעה גם העיתונות הקומוניסטית וציינה, כי

עד עתה [1929] אין חלק מן העם יכול להשתחרר מן הכבלים, שככלו אותם הרבנים, והם נמצאים בין שני קטבים ואינם יודעים כיצד לנהוג... מחד גיסא הולכים הפועלים למועדונים, לאולמות-קריאה, מטיילים ברחובות לצילי מוסיקה בלא הבחנה בין בני לאומים שונים, ומאידך גיסא, כאשר מתקרבים החגים, הם נזכרים בתורה ובדברי הרבנים...¹⁸¹

אמנם בתקופה הראשונה חשו יהודים הרריים אי-נוחות בסתירות מעין אלו, אך כמשך השנים הם התרגלו לכך, והדבר הפך לנורמה מקובלת בחיי היום-יום. בראשית שנות השלושים נמצאו עדיין מספר רבנים ושו"בים, שקיבלו את הכשרתם קודם למהפכה והמשיכו לשרת את קהילותיהם על אף המגבלות והקשיים הכרוכים בכך. בנאלצ'יק מילא תפקיד זה הרב נחמיה,¹⁸² ובדרבנט — הרב מאיר בן יעקב יצחקי, שהיה בין הרבנים הכולטים של היהודים ההרריים באותה עת.

הרב מאיר נולד בדרבנט בא' של ראש-חודש אדר ראשון תרכ"ז (1867).¹⁸³ את השכלתו התורנית קיבל מאביו, וכשהיה אביו עולה לרגל לארץ-ישראל הוא היה ממלא את תפקידיו. כן היה מסייע בידי אביו בהכשרת שו"בים לקהילות היהודים ההרריים. בשנת תרס"ב (1902), כסמוך לעלייתו של האב לארץ-ישראל, העניק לבנו כתב-הסמכה לרבנות.¹⁸⁴

לאחר עליית אביו עסק הרב מאיר בשחיטה ובלימוד תינוקות, ובאלה המשיך גם לאחר כינונו של השלטון הסובייטי. הרב לא נרתע מעבודת-קודש זו גם לאחר שתכפו הרדיפות נגד הדת היהודית, ועסק בחשאי בהוראת הדת לילדי ישראל עד למותו במחצית השנייה של שנות השלושים.¹⁸⁵ אחדים מן הרבנים לא נרתעו גם לאחר שהוחרמו בתי-הכנסת. בסוף שנות השלושים ידעה העיתונות הסובייטית לספר, כי הרבנים ישאיב ואבראמוב מדרבנט הפכו את בתיהם וחצרותיהם לבתי-כנסת ומשטות כשרות, והם זוכים לתמיכה בחוגים רחבים של הציבור היהודי בעיר. בעל המאמר ידע לגלות כ-1938, כי 'במשפחות של קומוניסטים וקומומולאים בדרבנט מקיימים ברית-מילה כמעט לכל הזכרים'.¹⁸⁶

על אף ההתקפות המתמידות נגד הרבנים, שגררו עמן לעיתים שנות גלות ומאסר, נמשכה רציפות הרבנות והשו"בות בקרב היהודים ההרריים בשנות השלושים והארבעים. מוכן מאליו, כי רוב האנשים ששימשו ככהונות אלו לא היו בקיאים במיוחד בתורה, אך הם מילאו כמה תפקידים

179 ראקיטניקוב, 1932.

180 בלוימברג, 1931, עמ' 13.

181 אילעזרוב, 1929.

182 עדותה של צ.ח., 1973, עמ' 8.

183 פנקס יצחקי השמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי.

184 שם, שם.

185 לפי אחת העדויות משנות השבעים, נרץ הרב מאיר יצחקי לעשר שנות מאסר על פעילותו הדתית ומת בבית-הכלא (ליטבק, 1976, עמ' 10), אך לא מצאו אישור לעדות יחידה זו.

186 לובגינוביץ', 1938.

בסיסים, כגון תפילה בציבור, קידושין, שחיטה ומילה. ניתן אפוא לומר, כי הרבנים בתקופה הסובייטית דמו יותר לרבנים שכיחנו אצל היהודים ההרריים במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה מאשר לאלה של ערב מלחמת-העולם הראשונה. יתירה מזו, הרבנים בתקופה זו אף גנו ונרדפו על-ידי הרשויות, וגם הללו הלכו במשך הזמן מן העולם, ומספר האנשים שהיו מסוגלים עתה למלא את התפקידים הדתיים העיקריים פחת והלך. אך כיוון שחלק ניכר מן האוכלוסיה נזקק לשרותים דתיים, אף שבפרסומים הסובייטיים צויין בשנות החמישים כי הדת אינה ממלאת עוד שום תפקיד בחייהם של היהודים ההרריים,¹⁸⁷ נעשו בכל ישוב מאמצים רבים למצוא יהודי שיהיה מסוגל לפחות לסדר קידושין, לערוך ברית מילה ולשחוט שחיטה כשרה. לשרותים אלה נזקקו רוב היהודים ההרריים, שמרביתם לא הקפידו על קיום המצוות. מבחינה זו אופיינית עדותה של אישה, ש'לדבריה היא חופשית לגמרי ואינה מאמינה בשום דת. עם זה התחנתה אצל רב'.¹⁸⁸ אכן, גם בשנות השישים והשבעים התחנתו רובם המכריע של היהודים ההרריים כדת משה וישראל, אף שלא כבימים שלפני המהפכה, שבהם התקיימו החתונות בכתיבה ובעניינים, התקיימו עתה בכתיים פרטיים. ברית מילה, המקובלת גם על האוכלוסיה המוסלמית, הייתה תופעה כללית אצל היהודים ההרריים.¹⁸⁹ אף מקורות סובייטיים מסוף שנות השישים מודים, כי רוב-רובם של ילדי היהודים ההרריים נימולים, והדבר נעשה גם בקרב האינטליגנציה, אצל חברי המפלגה ופעילי השלטון הסובייטי. יחילוב מגלה, כי האחרונים משתדלים להצדיק מעשה זה, בטענות כזב, כי הדבר נעשה ביוזמת הסבים והסבתות ובלא ידיעת האב והאם. אך התחמקות זו שקופה, כעדות בעל המאמר, כיוון שרובן המכריע של הבריות מתקיימות בחגיגות רבה ובהשתתפות אורחים ומוזמנים.¹⁹⁰ שכיחותו של נוהג זה מצאה ביטוי גם בספרות הסובייטית, שבה מבקש הסופר לתאר את היחיד היוצא-דופן המתנגד לברית-מילה. וכך מתאר מישי באחשייב את האירועים שהתרחשו בשנות השישים:

חומור [הכלה] זכרה היטב כיצד אירעה השערוריה הראשונה בין באדז' [האם] לבין רחמן [הבן]. הדבר קרה כאשר הזקנה ניסתה לערוך מילה לנכד. בהסתירה זאת מבנה היא הזמינה את הרב, כינסה את בני הקהילה והכינה תקרובת. לרחמן נודע הדבר כרגע האחרון מבני צוותו, שבאו השכם בכוקר לעבודה בכרם. בלא הרהור קפץ למכונית מזדמנת ראשונה ודהר הביתה. הבית היה מלא אורחים. על השולחן היה מונח התינוק הבוכה, והרב הוציא מכיסו את תערו. כאשר פרץ רחמן לחדר שאלו הרב את השאלה המסורתית:

מי הוא אביו של הילד?

אני! השיב רחמן בחוטפו את הילד ובהצמידו אל חזהו. בהפנתו את המבט מן הרב, אמר: אתה יכול ללכת!

באדז' התנפלה בצעקות על בנה:

אני למענך איבדתי את בריאותי! לא אכלתי לשובע כדי להזין אותך. בארבע שנות המלחמה לא היו לי לא יום ולא לילה, לא עצמתי עין. התפללתי לאלוהים למענך והנה התודוה! למה? למה? אני שואלת. הרי אני ככל אם מבקשת אושר לילדי.

187 יחילוב, דיסטאציה, 1950.

188 ליטבק, 1972, עמ' 19.

189 איסאקוב, 1977, עמ' 10.

190 יחילוב, 1969. עובדות אלו אושרו על-ידי כמה עדים שרואינו לצורך מחקר זה. ס. 1978, עמ' 33 וכן עדותו של שלומוב.

האם בזה האושר, אמה?

שחקן! אלהים נתן לי נכד ואני רוצה לקיים המצוות כמנהגן.

רחמן השתדל להרגיע את אמו:

אני קומוניסט, אמה. הביני, לי אסור לקיים מנהגים דתיים.¹⁹¹

נוכח שכיחותה של תופעת מצוות המילה, שאותה קיימו לבניהם במישרין או בעקיפין גם קומוניסטים פעילים, לא נקט השלטון, עד כמה שידוע, צעדים של ממש נגד הורים שמלו את ילדיהם; זאת, קרוב לוודאי, מתוך החשש לקומם נגדו את האוכלוסיה המוסלמית של האיזור שאף בה נהוגה המילה. גם השחיטה הכשרה התקיימה בישוכים העיקריים של היהודים ההרריים, בלי שהשלטונות יילחמו נגדה. כך אפוא איפשרו המתניות היחסית של השלטון במאבקו נגד קיום מצוות דת מסוימות, מצד אחד, והזדקקות מרבית האוכלוסיה של היהודים ההרריים לשירותי הדת, מצד אחר, קיומם של רבנים ביישוביהם העיקריים.

עד אמצע שנות החמישים היה רב בקהילת חאסאב-יודת הקטנה, אך בשנת 1957 היגר הרב לחתנו בפולין ונפטר בעיר ואלבז'ץ ב-1958 ובכך פסקה הרבנות בעיר זו.¹⁹² בנאלצ'יק שימש בשנות החמישים והשישים כרב העדה נחמיאל בן הרב חזקיה אמירוב. את מראו של הרב תיארו שני יהודים מלנינגראד, שביקרו אצלו בספטמבר 1958: 'נמוך וצנום, חולצה עם צווארון זקוף מימי מלחמת האזרחים ועל ראשו מצחיה. פנים טובי-לב ומאירים. זקנקן מחודד ואף קאווקאזי נשרי'.¹⁹³ הרב דאג לצרכי העדה והתלונן בפני אורחיו, כי 'אף אחד איננו מסייע להם והוא כתב לרב של מוסקבה, הרב שליפר, וביקש לסייע בידו להשיג סידורים, מזוזות ולא זכה אפילו לתשובה'.¹⁹⁴ הרב ניצל את הזדמנות ביקורם של אורחיו ומסר לידיהם מכתב בעברית אל הרב של לנינגראד, ובו כתב:

אנחנו דרים בכרכי קאווקאז תחת ממשלתנו המלך הגדול כורשאו [הכוונה לחרוש'צ'וב] ירום הודו ואין אנו צריכים לשום דבר, כי הכל בזול ואמנם אנחנו צריכים לטליתות ולמזוזות וציציות ומשניות היינו... לעסוק בשמות הנפטרים. אם יש אפשרי לשלוח לנו אלו החפצים — תשלחו לנו. ואם אי אפשר אזי מבקש אני מכבודו בבקשת נא ונא לשלוח חמישים לוחות על שני' התשכ.¹⁹⁵

קרוב לוודאי שבקשה זו לא נענתה, שכן גם כלנינגראד, כמו בכל ברית-המועצות, היה מחסור חמור בתשמישי קדושה. אבל עצם הפנייה יש בה כדי להעיד, שהרב היה מוטרד ממחסור זה והשתדל לדאוג לקהילתו. הרב נחמיאל אמירוב נפטר בשנת 1968, והיישוב היהודי בנאלצ'יק¹⁹⁶ נשאר זמן-מה בלא רב. בראשית שנות השישים שימש רב בכרינאקסק (טמירחאן-שורה לשעבר) משה אגארונוב, יליד 1888, שידע היטב רוסית ועברית. את הרב בכרינאקסק בסוף 1980 תיאר אחד המבקרים בזו הלשון:

191 כאחשייב, 1967, עמ' 13-14.

192 אלמוני, כ"י, עמ' 4.

193 פצ'רסקי, עמ' 15.

194 שם, שם.

195 המכתב שמור במרכז לחקר ולחיעור ידות מוח אירופה, האוניברסיטה העברית, תיק 491.

196 עדות ו.ק., 1972, עמ' 3.

הרב המקומי, שהוא גם שוחט ובעל קריאה, הנו אדם לא זקן, בעל קומה ממוצעת עם זקן רחב וצפוף. את ידיעותיו ביהדות רכש בשנות העשרים בילדותו בקראסנאיה סלובודה. כיון שהאיש עבד במחלקת הצנזורה, הקשורה עם הקג"ב, לא נשתכחה אצלו הלשון העברית... לאחר היציאה לגמלאות הוצע לו לכהן כרב. לשם כך עבר השתלמות קצרה בבית-הכנסת הגדול במוסקבה ועם סיומה התמנה לרב בבית-הכנסת המקומי. משפחתו עדיין חיה בכאקו והוא מתגורר בגפו בחדר ליד בית-הכנסת. אחד מילדיו חי בישראל.¹⁹⁷

בדרבנט, בגרוזי ובקובה נמצאו בשנות החמישים והשישים כמה יהודים שמילאו תפקידי רבנות, אף שלא תמיד היו ראויים לתואר רב. בראשית שנות השישים מילאו תפקידים דתיים בדרבנט ארבעה אנשים, שכונו רבנים; רב מנשה עיזו, רב אברהם ברז'ס, רב יוסף בן רב יהודה ורב שמואל. אך רבנים אלה לא זכו להוקרה רבה בעדתם, ואחד מיהודי דרבנט אף האשימם, כי הם 'רודפי בצע כסף ואינם רוצים כלל לדעת על צדק... ואם אדם כל שהוא בא ושואל: מדוע אינך נוהג בצדק, מקללו הרב, אך דלית ברירה, אנו סובלים אותם, כיוון שאין לנו אנשים אחרים'.¹⁹⁸ ב-1964, כאשר הגיע אפוא לדרבנט מאודיסה ישראל כרוגנפמן, שהיה שוחט ואיש תורה, קיבלוהו יהודי העיר בשמחה רבה ומינהו לרב עליהם. כרוגנפמן שירת בקהילה זו עד סוף שנות השישים, ורבים מזכירים אותו עד היום מתוך הערצה וכבוד.¹⁹⁹ עם עזיבת כרוגנפמן את דרבנט נשאר היישוב היהודי הגדול ביותר של היהודים ההרריים בלא רב המקובל על העדה. לפיכך שלחו למוסקבה את רמב"ם בן הרב שאול, להשתלם בישיבה שם. רמב"ם, בן חמישים לערך, שהיה בישיבה כשנה ולאחר-מכן שב לדרבנט. בראשית שנות השמונים כיהנו בעיר שני רבנים ואחד מבני המקום למד בישיבה במוסקבה והכשיר עצמו לרבנות. הרבנים השתדלו כמיטב יכולתם לקרב את הציבור לענייני הדת ולשם כך נהגו לתרגם לטאטית-יהודית ולפרש את פרשת השבוע לבאי בית-הכנסת.²⁰⁰

המעטים שמלאו כעשורים האחרונים את תפקידי הרבנות בישובים העיקריים של היהודים ההרריים זכו לרוב ליקרה בקרב עדתם, למרות שרובם לא היו בקיאים בתורה. קיומה של הרבנות, על אף הרדיפות והנגישות התאפשר, כיוון שרוב בני הקהילה, אף הקומוניסטים שבתוכה, נזקקו לשירותים דתיים מסוימים. הקהילה כולה דאגה לקיומם של הרבנים בצורת תשלום נאות על שירותיהם — בריתות מילה, חתונות, קבורה ושחיטה וכן הודות לתרומות שנתנו בקביעות לבית-הכנסת שמקופתו שולמה משכורתו של הרב. על אף התמורות שחלו בחיי הקהילה במרוצת הדורות נותר אפוא הרב דמות מרכזית בה שמרנית הישוב היהודי נזקק לשירותיה.

3. ערבות הדדית

הקהילה נועדה לתת לחבריה תחושה של השתייכות וביטחון, כי בשעת צרה ומצוקה ימצא האדם סעד וסיוע מבני קהילתו. ואמנם חיי הקהילה הושפעו ממסורת ישראל, מצד אחד, וממנהגים מקובלים באזור, מצד אחר. השותפות של בני הקהילה בחגים וכאירועים אישיים ומשפחתיים

197 תינוכי, 1961; טייר, 1987, עמ' 62.

198 מכתב מאח מ.ע. אל מנחם סעדיה, מיום ט"ו בשבט תשכ"ג.

199 ישראל כרוגנפמן היה רב בעיר בנדר ולאחר-מכן שוחט באודסה. הוא הותקף בעיתונות תאלץ לעזוב את אודסה ולנדוד לקאוקאז (צל מעל לבית-הכנסת, 1964; פריסט שלום, 1970).

200 ליטבק, 1976. עמ' 10; טייר, 1987. עמ' 66.

משפחת יהודים הרריים בסדר פסח

טישטשה במידה מסוימת את ההבדלים המעמדיים בה והגבירה את האחדות. אחדותה של הקהילה באה לידי ביטוי בולט בחגים מסוימים ובאופן קבלת אורחים, שהקהילה כולה ראתה עצמה מחויבת לראווג להם.

אחד החגים, שבהם באה לידי ביטוי מובהק שותפותם של בני הקהילה היה סדר פסח. לאחר הכנות מדוקדקות לחג, שכונה בפיהם ניסנו (נגזר מחודש ניסן), התאספו רוב בני הקהילה לאלה מהם היכולים לקרוא, ועל פי רוב אל בית החכם ומביאים גם האוכל והמצות²⁰¹ שלהם לשם וישמעו את ההגדה... והאנשים והנשים יחדיו ישמעו את ההגדה בפני החכם המתרגם אותה לפניהם בלשונם.²⁰² כבית פנימה ישבו המכובדים והאמידים, בעוד העניים היו יושבים בפתח הבית

201 על אפית המצות עיין: גורודצקי, 1903.

202 צ'ארני, 1884, עמ' 9, והשווה שם, עמ' 108, 301-302. במקום אחר מתאר צ'ארני (1863-1866, 1863, גל' 17, עמ' 95) את סדר הפסח כלהלן: 'בחג המצות יאספו משפחות אחדות ואשר לא יודעים קרוא עברית כבית אחד החכמים שלהם לשמוע ההגדה מפיו ומביאים גם האוכל והמצות לשם. כולם מלובשים בגדים טובים וחגורים כלי נשקם והנשים הזקנות גם העלמות יחדיו תעדינה עדיים... האנשים יושבים על המצעות והיריעות כעגול מסביב ובאמצע העגול דולקות נרות שעוה והחכם מתרגם את ההגדה לפניהם בלשונם... הסדר יעשו כמשפטו ואחר השולחן מאריכים הם זמירות ופיוטים שונים'. עיין גם בז'אנוב, 1894, עמ' 117-155: קאוקאזין, 1862: אניסימוב, 1908, עמ' 560.

ובחצר²⁰³ על אף ההבדלים החברתיים שכלטו בסדר פסח, העניקה השתתפותם של רבים מבני הקהילה יחדיו תחושת השתייכות.

על קיום סדר פסח שמרו היהודים ההרריים מכל משמר. אף בימים כאשר הדת נרדפה כבדית-המועצות, הם נהגו להתכנס אצל אחד הזקנים שידע לקרוא, לתרגם ולפרש את ההגדה וערכו אצלו את הסדר. לסדר היו מתכנסים עשרות אנשים (כנים ובנות נשואים, דודים ודודות על משפחותיהם, שארי-בשר אחרים וסתם מכרים), והוא היה אחד האירועים החשובים ששמרו על גיבוש העדה והמשפחה המורחבת ועל קשריה הרגשיים עם ארץ הקודש. הסדר היה נעשה חגיגי במיוחד, אם על השולחן היה עולה מאכל מארץ-ישראל. ואמנם עד מלחמת-העולם השנייה דאגו המשפחות, שהיו להן קרובים בארץ, לקבל לסדר לפחות כמה מצות.²⁰⁴ מנהג זה נמשך גם בשנות השישים. קיבלנו את המצות אשר שלחת', כתב אחד מיהודי דרבנט אל נחמן סעדיה. 'חבילה אחת חלקתי בין העדה וחבילה שנייה למשפחה — 10 מצות חלקתי לקרובים בשביל שולחן'.²⁰⁵ אבל מפני לחץ השלטונות נגד קיום קשרים עם יהודים מחוץ לברית-המועצות, וכיחוד קבלת מצות, היו נתעים מבין היהודים ההרריים, ואחד מהם כתב: 'יש לנו בקשה שלא לשלוח לנו מצות, לא מרשים לנו לקבל מצות פרט למצות שאנו אופים כאן לפסח'.²⁰⁶ סדר פסח, שהיה אחת ההתכנסויות החשובות ביותר של המשפחה המורחבת, איבד קימעה-קימעה, בעיקר משנות השבעים, את מקומו המרכזי. בקרב העדה פוחת והולך מספר האנשים, היודעים לקרוא בהגדה ולנהל את הסדר. קצתם הסתלקו מן העולם וקצתם עלו לישראל בעשור האחרון.²⁰⁷

הדאגה לנזקקים באה לידי ביטוי גם בחג הפורים, שכונה בפיהם הומונו (נזור מהמן). חג זה נחוג בפאר רב, כיוון שלפי המסורת היו אבות-אבותיהם של היהודים ההרריים שותפים לנס פורים. כיום חג 'אחר התפילה [נהגן] לשלוח משלוח מנות איש לרעהו, צ'ורק [פיתה גדולה], לפעמים בקבוק יין וביצים ותפוחים ואגוזים על קערה של נחושת גדולה מכוסה במטפחות ובתולות נרשאות על ראשיהן לעניים, להחכמים ולהמלומדים וכדומה'.²⁰⁸

גם הכפרות ערב יום-כיפור, שכוננו בפי היהודים ההרריים 'נדבות', היו בעלות אופי של עזרה לנזקקים. ערב יום-הכיפורים היה נהוג לשחוט תרנגולים ותרנגולות. האמידים התחלפו בהם, מנהג שסימל נדבות הניתנות איש לרעהו, אך גם העניים שלא היה ביכולתם להחליף, היו הם מקבלים עופות שחוטים. בדרך זו הוצנעה במידה רבה הנדבה שניתנה לעניים, והשתלבה במנהג הכללי של מתן מעין נדבות לעשירים ולעניים כאחד. לעתים היו לכפרות 'שחוטים'... צאן או בקר בשביל נדבה ומחלקים את הבשר לעניים.²⁰⁹

נוסף על החגים המקובלים ככל קהילות ישראל, שבהם השתלב סיוע לנזקקים, היו גם חגים מקומיים, שגם בהם באה מגמה זו לידי ביטוי. אחד החגים האלה, שנחוגו בקהילות רבות בשנות

203 דובליד, 1871, גל' 6, עמ' 179; השווה א' ק-מ-א, 1889, עמ' 60.

204 צ.ח. (1973, עמ' 5) מנאלצ'יק העיד, כי עד מלחמת-העולם השנייה היה מקבל מצות מבני-משפחתו בארץ-ישראל.

205 מכתב מאת מ.ח. מדרבנט אל מנחם סעדיה.

206 מכתב מאת מ.ע. מדרבנט אל מנחם סעדיה.

207 ליטבק, 1976, עמ' 10.

208 צ'ארני, 1884, עמ' 304. במקום אחר הדגיש צ'ארני (שם, עמ' 8), כי ביום זה 'שולחים מנות איש לרעהו ומתנוח לעניי אחיהם'. השווה גם שם, עמ' 61, ועיין איסימוב, 1888, עמ' 224-225; איסימוב, 1908, עמ' 559.

209 צ'ארני, 1884, עמ' 303.

משפחת יהודים הריים בקובה בערב ראש השנה (התצלום משנות השישים של המאה העשרים)

השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה, היה החג 'גודור בווי', שכונה גם 'קסן בווי'. חג זה היה קשור בכוא הסתיו והתקיים כחודש מרחשון, שבו מתחילים בארץ-ישראל להתפלל על הגשמים וכוללים תפילה זו בברכת השנים שכתפילות שמונה-עשרה. מראש חדש ועד אמצעיתו היו נוהגות חבורות-חבורות של נערים להסתובב כלילות בין כתי ישראל ולזמר שירים, וכל בעלת בית מעניקה להם מעות, קמח, בשר וכיוצא באלה הדברים. מן המזון שנאסף ערכו הנערים סעודה גדולה, שבה השתתפו גם מבוגרים, ו'הכסף שנאסף אצל בעלי הבתים... נמסר לעניים'.²¹⁰

גם השבת והמועדים שימשו הזדמנות נאותה לאיסוף מזון לנזקקים. בקהילות לא מעטות היה נהוג, כי לאחר התפילה יוצאים הנערים והנערות מבית-הכנסת וסלים בידיהם. הם סובכו בין כתי הכפר, וכל בעלת בית שמה לסלים מן המזון שבכיתה כפי יכולתה ונדבת-לבה. המזון שנאסף היה מובא לבית-הכנסת, ושם היו מחלקים אותו לעניי הכפר, לאלמנות וליתומים.²¹¹ כדי למנוע את הלבנת פני הנזקקים, שבה היתה כרוכה קבלת המזון לעיני הציבור, השתרש בקהילות אחדות המנהג של החלפת דברי אוכל בין המשפחות בשכחות וכמועדים. מנהג זה מתאר אניסימוב:

כאשר היהודים יצאו מבית-הכנסת בימי שבת ומועד והתיישבו לארוחה החגיגית, והנה אתה רואה בכל הרחובות והסימטאות של הכפרים שורות-שורות של נערים ונערות, ובידיהם

210 אניסימוב, 1888. עמ' 221-222.

211 משקאטבליטה, 1894. גל' 153.

שתיים-שלוש צלחות המכוסות במטפחות צחורות. [את פשר המנהג הסביר אחד מיהודי הכפר כזו הלשון]: אכיון אני, ואישתי הכינה להיום רק מאכל אחד, והנה אחותי שולחת לי מאכל טעים נוסף, ואישתי נותנת ממאכל שלה; האח שולח מאכל אחר, ואישתי נותנת משלנו, החותן גם הוא שולח מאכל, ואישתי שוב נותנת ממאכל שלה... וכך בעד שלוש ארבע צלחות של אוכל, שאישתי הכינה למכביר, אנו קיבלנו שלשה, ארבעה מאכלי-חג משביעים, וכך גם אנו האכינום אכלנו ארוחה חגיגית, בלי להעליב את עצמנו וכלי להעלוב בזולת, שהרי גם אנו שלחנו ממאכלינו.²¹²

מנהגים מעין אלה, שבהם טושטשו ההבדלים המעמדיים בתוך הקהילה והמשפחה המורחבת ואשר היו בהם סממנים של המיבנה הקומונאלי-שבטי, מקומם יכירם באירועים של השתתפות בני הקהילה בסיום בניית בית,²¹³ בעזרה של איסוף הוצל והשום מן השדות,²¹⁴ ובעיקר בהכנת בשר לחורף.

בסימו של הסתיו היה נהוג להכין בשר מעושן ומיובש לחורף. כמה משפחות היו קונות, לפי יכולתן, יחד בקר וכבשים. אחר השחיטה הוזמנו הרבנים, השוחטים והבודקים כדי לנקר את הבשר. הניקור, שהיה נמשך לרוב כמעט לילה שלם, נעשה בהשתתפות מוזמנים רבים, שהיו מבליים את זמנם באכילה, שתייה וכלי, מלווים דברי חידודים, סיפורים ושירים. למחרת הניקור היה נהוג לעסוק במליחת הבשר לצורך שימורו, ובהזדמנות זו היה כל בעל-בית שולח חלק מן הבהמה השחוטה לקרובי משפחה, לנזקקים ולאמנות, שגם הם יוכלו להכין להם בשר לחורף.²¹⁵ המנהג של שחיטה משותפת דעך והלך עם פתיחתם של אטלזים לבשר כשר, ביחוד בערים, אך הוא התחדש בתקופה הסובייטית. השחיטה הכשרה הליגאלית של עופות, ביישובים העיקריים של מגורי היהודים ההרריים, לא פסקה עד היום. המשחטות של עופות נמצאות לרוב בחצר בית-הכנסת, או בחצרות כתיים של הרבנים.²¹⁶ גם השחיטה הכשרה של בקר נמשכה, כנראה, באורח ליגאלי עד שלהי שנות העשרים, כל אימת שהתקיימו אטלזים פרטיים כשרים. אך עם חיסול המסחר הפרטי וההתקפות הגוברות והולכות נגד הדת, נאסרה השחיטה שלא באמצעות כתי-המטבחיים הממלכתיים. עתה נאלצו היהודים ההרריים לחזור למנהג הקדום של קניית-בהמות משותפת, כדי להבטיח לחגים ולאירועים משפחתיים מיוחדים בשר כשר. עד ימינו ממשיך אפוא להתקיים המנהג, שמספר משפחות קונות במשותף בן-בקר, שנשחט בשחיטה כשרה, והבשר מחולק בין השותפים. אמנם שחיטה פרטית זו היא בלתי-חוקית מבחינה פורמאלית, אך השלטונות שידועים על כך מתעלמים בדרך-כלל מן השחיטה הכשרה, ורבים מן היהודים ההרריים אוכלים כתגים ובאירועים משפחתיים בשר-בקר משחיטה כשרה.²¹⁷ מכל מקום, העובדה ששחיטה זו בלתי-חוקית מאפשרת לשלטון המרכזי או המקומי להעמיד לדין את המשתתפים בה. ואמנם ערב פסח תשל"ב (1972) נאסרו בדרכנט ארבעה-עשר יהודים על שחיטה בלתי-חוקית. כמשפט זוכו שלשה, ואילו

212 אניסימוב, 1888, עמ' 259, וכן השוה א' ק-מ-א, 1889, עמ' 64.
 213 ראה צ'ארני, 1870, עמ' 4; יהודי קארוקאז 1880, גל' 12, עמ' 188; זיכי, 1897, עמ' 87, וכן עיין לעיל, עמ' 172-173.
 214 ראה אניסימוב, 1888, עמ' 254-255.
 215 שם, עמ' 255-256.
 216 בחצרות כתי-הכנסת בדרכנט ובקובה היו קיימות משחטות לעופות, לפחות עד אמצע שנות השבעים (איסקוב, 1977, עמ' 8; עדות של ס, 1978, עמ' 33).
 217 איסקוב, 1977, עמ' 8, וכן עדותו של ניסן נובאחוב מיום 5 באפריל 1977, עמ' 7.

אחד-עשר, ובכללם השוחט, הורשעו על שחיטה ומסחר בלתי-חוקיים.²¹⁸ בעקבות המשפט פסקה לזמן מסוים השחיטה הכשרה של בקר, ואולם משחלף הפחד, שבו היהודים ההרריים לנהוג בעניין זה כמימים ימימה.

בני הקהילה השתתפו בעבר, ובמידה מסוימת גם בהווה, באירועים העיקריים של חיי האדם מישראל. כאשר אחת מבנות הקהילה, בלא הבדל שכבה חברתית, כרעה ללדת היו מתכנסות אצלה רבות מבנות הקהילה והשתדלו לסעוד אותה בלידה.²¹⁹ אם נולד בן-זכר היו מרבית בני הקהילה משתתפים בכרית-המילה.²²⁰ גם כחתונה, שארכה כשבעה ימים והיתה מלווה טכסים רבים, נטלו חלק פעיל עני ועשיר כאחד. אחת האגדות הנפוצות בקרב היהודים ההרריים סיפרה, כי אליהו הנביא מופיע כחתונות בדמות עני מרוד, ולכן השתדל כל בעל שמחה להושיב את העניים במקום מכובד, להגיש להם מן התקרובת המשובחת ביותר, שמה יימצא ביניהם אליהו הנביא.²²¹ החולה מבני הקהילה ידע, כי הוא ובני-משפחתו לא יזונחו בימי חוליו. ואמנם כל בני הקהילה היו נרתמים לסעוד את החולה, כפי שעולה מתיאור אחד המבקרים בסוף המאה התשע-עשרה:

כנער זקן, כשוע כדל, כולם כאחד אך הגיעה איזו שמועה לא טובה, כי פל וני שוכב על ערש דוי, עד מהרה יתקבצו כולם האנשים על הנשים אל בית החולה ובחשק נמרץ הגם משתדלים ככל האפשר להפוך את החולה על משכבו ולסעדו ויחזיקו משמר מסח [חליפות ובקפדנות] עד כי לא יעזבוהו אף רגע אחד בין ביום ובין בלילה.²²²

בני הקהילה, שלא הועסקו בטפול הישיר בחולה, הקפידו על ביקור חולים, שנועד לסייע לחולה ולבני-ביתו.²²³

כאשר מת אחד מבני הקהילה ראו כל חבריה חובה להשתתף במתן חסד אחרון לנפטר, כתיאורו של אחד המבקרים באיזור בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה: 'חברה קדישא אין להם ובכל זאת... יעשו לנפטרים את החסד האחרון בזריות נפלאה והכל רצין לקיים מצות הלית המת. דמי קבורה וקברנים לא יקחו'.²²⁴ ליד מיטת הנפטר היו מקוננות מככות את המת, משבחות את מעלותיו ותוך כך מורטות את שערות ראשן, שורטות עצמן עד זוב דם ומעוררות בכך את אבלם של הנוכחים.²²⁵ אך אם נפל האדם בקרב על הגנת משפחתו ועדתו, הוא היה נקבר בשקט, כי מעשהו נתפס כדבר טבעי, כחלק של החיים עצמם.²²⁶ הקהילה היתה אפוא מעין השלכה של המשפחה המורחבת, שהאדם מישראל משתתף כשמחותיה ודאגותיה, ועל הגנתה הוא מקריב כשעת הצורך גם את חייו.

218 ליטבק, 1972, עמ' 11.

219 אניסימוב, 1888, עמ' 259-264; א' ק-מ-א, 1889, עמ' 60, וכן עיין צ'ארני, 1870, עמ' 40; יהודים הרריים, 1893-1892, גל' 1, עמ' 6.

220 על מנהגי כרית המילה ראה צ'ארני, 1884, עמ' 295-296.

221 האן, 1892, עמ' 192; זיכי, 1897, עמ' 85.

222 בראברמן, 1895-1894, גל' 170 וכן השוה יהודי קאווקאן, 1880, גל' 13, עמ' 200.

223 פריהר, 1887, עמ' 315.

224 רחובות, 1886.

225 על מנהגי האבל, ההלוויה והקבורה עיין: צ'ארני, 1870, עמ' 21-24; יהודי קאווקאן, 1880, גל' 13, עמ' 200-201;

צ'ארני, 1884, עמ' 59-60, 66, 80; בן אבצן, 1891, גל' 149; משפחה, 1887; בראברמן, 1894-1895, 1895, גל' 189;

189; זיכי, 1897, עמ' 90-91 וכן כתבי-יד של סתני עמירוב, השמור במרכז לחקר ולתיעוד יהודי מוזח-אירופה,

חטיבת היהודים ההרריים, מס' 1249.

226 קאווקאדיץ, 1862, גל' 3.

ההגנה בנושק צמחה מן המסורת הארוכה של השתתפות היהודים ההרריים במלחמות שהתנהלו באיזור. השליטים המקומיים נלחמו ביניהם לעתים מזומנות 'אחב"י' (ואחינו בני ישראל) המתגוררים בתוכם הוכרחו ג'כ' [גם כן] להיות מלומדי מלחמה, איש חרבו על ירכו מוכנים ליום קרב'.²²⁷ אחד החילים האשכנזים ששרת בקאווקאז בשנת 1868 תיארם בזו הלשון:

אנשים לבושים בגדי הקאווקאזוס ופניהם שזופים, איש חרבו על ירכו ורומח קצר בעל פיפיות צפון בתערו תפוס כסף אזור על חגורו וכדורי בלע וקנה רובה תלי באלכסון על שכםם.²²⁸

הרובה, החרב והאקדח היו לחלק מלבושם של היהודי ההררי²²⁹ בדומה לרוב האוכלוסייה של האיזור וחיגנות רבות היו מלוות בירות שמחה.

וכבר הם מכינים עצמם לעשות שמחה כשעת התחלת הבניה [של בית] ברקידה ובחיגה ובמחאת כפים וברייה מקנה-רובה, כי כן המנהג אצלם בכל דבר שמחה, כי כולם הולכים פה מזוינים ואין מוחה בידם.²³⁰

היהודים ההרריים לא השתמשו לרוב בנושקם כדי להתנפל על אחרים,²³¹ אך כל הפוגע באחד מבני הקהילה או המשפחה המורחבת חייב היה לקחת בחשבון כי הוא יתקל בהתנגדות מזוינת וימצאו נוקמים על הדם השפוך. ההגנה על בני הקהילה עמדה אצלם במעלה עליונה 'זהשבת וחגים אחרים אינם עומדים להם למשול להלחם נגד אויב מתקיף'.²³² ציין אחד המבקרים בקאווקאז בשנת 1862. אולם למרות שרוב היהודים ההרריים היו 'חגורי חרב וחמושי נשק ומלומדי קרב ובכל זאת יד בני ישמעאל גוברת עליהם',²³³ ציין ב-1888. ואכן נשי את הנשק והשמש בו בעת הצורך לא היו ערוכה לבטחונה של הקהילה, אך היה בהם כדי להדגיש כי דמו של היהודי איננו הפקר ובני הקהילה יעמדו על נפשם. ככל שגבר הבטחון באיזור כן ירד ערכו המעשי של הנשק כמגן והוא הפך יותר ויותר לבעל אופי סמלי. העובדה שהיהודים ההרריים היו נושאי נשק העניקה להם תחושה של כבוד עצמי והבליטה את העובדה שאינם שונים מעמים ושכנים אחרים המאכלסים את הקאווקאז המזרחי. בדורות האחרונים היו היהודים ההרריים בין עדות ישראל המעטות, ואולי העדה היחידה, שהיו אמונים על השמש בנושק.

הדאגה ליהודי לא הוגבלה רק לבני אותה קהילה. ביטוי לכך ניתן בהכנסת האורחים, הנהוגה ומקובלת במזרח. 'בכלל אנשי חסד המה', העיד אחד המבקרים באיזור, 'ומצויינים במדות טובות וביתוד הכנסת אורחים, אף כי אין להם חברות ובתים לזה'.²³⁴ קבלת האורחים שבה היה זוכה כל יהודי, שבא לקהילת היהודים ההרריים תיאר צ'אתי בזו הלשון:

227 גולדמן, 1867, גל' 1, עמ' 6. פירקוביץ (1872, עמ' 47) כותב, כי בעת ביקורו בקאווקאז באו לכיתו יהודים הרריים כשבת 'חגור כלי דין' כיון ש'כלי כלי דין מחיראים לצאת לשוקים, ללכת אנה ואנה'.
228 פרוידמנטוב, הפגשה, 1868.
229 בראברמן, 1894-1895, גל' 176; מרשאטבליטה, 1894, גל' 151; דובליד, 1871, גל' 4.
230 דזונבת, 1887, גל' 181.
231 יהודים בקאווקאז, 1875, עמ' 368.
232 קאוקאז, 1862.
233 גרשון, 1888.
234 רזונברג, 1886, והשווה דובליד, 1871, גל' 7, עמ' 218; בראברמן, 1894-1895, גל' 170; לבנטל, 1952, עמ' 74; ג-כ-ג, 1884; מרשאטבליטה, 1894, גל' 153; נאדוירין, 1901, עמ' 166-165; אליאטין, 1901, גל' 97; משפחה, 1887; הקר, 1900, גל' 5, עמ' 53.

ייקבלו [את האורחים] ... כעל הבית בכבוד אל תוך ביתו. מיד באה גברת הבית אל החדר ובקבוק מים עם כלי ומטפחה בידיה ... ותגש אליהם בכבוד וענוה ותסר הפומקאות מעל רגליהם ותרחץ את ידיהם ורגליהם ... אם יבוא האורח אל הבית או אל בית-הכנסת או כולם, מזקן ועד נער, עומדים ממקומותיהם ולא ישבו עד לא ישב האורח בתחילה ... אם ירצה האורח ללכת לדרוכו מבקשים אותו אנשי הבית עוד להתמהמה בביתם ויתנו לו אכילה ושתייה מן המוכחר.²³⁵

אכן, הדאגה לאורח נתפסה כאחד מתפקידיה של הקהילה, ובכואו ראו הרב והפרנסים מחובתם לדאוג לכך, שהוא ישכון אצל אחד מבעלי-הבתים הנכבדים:

ומלבד זאת ישלח הרב תיכף מכתבים לשליחי ציבור בכתי הכנסיות, כי כל אחד יאסוף בבית-הכנסת שלו נדבות בעד האורחים. בשבת אחר קריאת התורה טובב והולך הש"ץ בביהכ"נ ועושה 'מי שבידך' למתפללים וכ"א [וכל אחד] ינדב כפי מתת ידו ונדבת לבו וכעבור השבת ילך הש"ץ בעצמו לאסוף את הנדבות האלה ונותן להאורח מיד ליד כדי לא לביישו.²³⁶

קבלת-הפנים לאורח היתה חגיגה, במיוחד אם 'חכם' היה, כתיאורו של צ'ארני ב-1870:

אם בא לכפרם חכם כל שהוא מארץ ישראל או מרוסיה, הרי כל תושב של הכפר מבקש ממנו בתוקף להתארח בביתו, אך לרוב הוא בוחר את ביתו של אחד האמידים או של הרב. המארח חייב לקחת מידי האורח את חבילותיו ולהובילו לחדר האורחים ... זמן קצר לאחר מכן מתאספים בבית המארח הזקנים והנכבדים ומברכים אותו בשלום עליכם ... כולם משוחחים עם האורח ובעל הבית מגיש תקרובת ... כאשר האורח רוצה לעזוב את הישוב, מבקשו בעל הבית להשאר עוד זמן מה בביתו. אם האורח עני ונוזק לעזרה הרי הקהילה נותנת לו סיוע כספי במידת יכולתה ובעל הבית מעניק לו מזון לדרך ואחד או כמה מאנשי הכפר מלווים אותו עד לכפר הבא.²³⁷

על הכנסת-האורחים העיד החוקר הרוסי בוי'אנוב, כתארו את הקהילה היהודית בווארטאשן בשנות התשעים, כי 'לעתים קרובות באים אל יהודי וארטאשן בבקשת עזרה גם מכפרים אחרים, ותמיד עוזבים הבאים כשבידיהם נדבות נדיבות'.²³⁸ על ידי הכנסת האורחים ומתן נדבות לנזקקים מקהילות אחרות חרג הסיוע מתחום של קהילה אחת והתהדקו הקשרים בין הקהילות. אך ככל שהידלדל מצבם הכלכלי של היהודים ההרריים, מצד אחד, והתפוקו המסגרות המשפחתיות-שבטיות של הקהילה, מצד אחר, חדרו לחיי הקהילה של היהודים ההרריים גם צורות חדשות של סיוע ותמיכה לנזקקים. צורות אלו באו להשלים ולהרחיב את המנהגים המקובלים. כך, למשל, הונהג בכפר וארטאשן, כי מדי חודש בחודשו היו מנהיגי הקהילה אוספים מבעלי-הבתים האמידים כמות מסוימת של תבואה, שנועדה לחלוקה בין נזקקי הקהילה.²³⁹ מנהג זה, שאופיו מעין-מס, לא היה כנראה נהוג בווארטאשן בלבד, אלא מקובל בצורה זו או זו גם בקהילות אחרות.

235 צ'ארני, 1884, עמ' 12.

236 דזונברג, 1886, וראה גם: צ'ארני, 1884, עמ' 12.

237 צ'ארני, 1870, עמ' 5, וכן עיין: כץ, 1894, עמ' 13-14.

238 בוי'אנוב, 1894, עמ' 112; עיין גם זיכי, 1897, עמ' 87.

239 שם, שם.

לעמים התקיימו מיבצעים מיוחדים, כאשר פקדו אסונות את הקהילה. כך, למשל, כשהיה החורף של שנת 1898 קשה במיוחד, וכתוצאה מכך התרכזו בדרבנט הנזקקים לעזרה, קיימו מנהיגי הקהילה מיבצע-התרמות מיוחד, שבו נאספו כחמש מאות רובל שחולקו בין עניי הקהילה.²⁴⁰ הסיוע לבני קהילות אחרות היה בעל משמעות מיוחדת בשעת מצוקה, כאשר נלקחו שכרמים יהודים. במקרים כאלה השתתפו למעשה קהילות רבות בפדיון השכרמים, שנחשב לאחת המצוות החשובות ביותר בקרב היהודים ההרריים.²⁴¹

אך ככל שהעזרה לנזקקים נעשתה לתופעה קבועה, והנדבות לבשו יותר ויותר צורה של מתן כסף במקום דברי מזון, הורגש הצורך ברישום מסודר של ההכנסות וההוצאות. ואמנם בשנת 1886 הנהיג הרב ישבי"ח לערוך ספרי הכנסה והוצאה למעשי צדקה.²⁴² אלא שהסיוע לעניי הקהילה, שנמצא בתהליך תמורות לנוכח השינויים שחלו בחיים הכלכליים והחברתיים של היהודים ההרריים, התמוטט למעשה בימי המהפכה ומלחמת-האזרחים; האמידים, שהיו התומכים העיקריים בנזקקים, יחדו מנכסיהם ולעתים נעשו הם נזקקי סעד. אף הריסת המיבנה של הקהילה מחמת הבעיות שצרו אלפי הפליטים, פגעה קשה בתיפקודה של הקהילה, וכבעבר כן עתה עבר מוקד הפעילות החברתית-רוחנית לבית-הכנסת.

4. בית-הכנסת

הידיעות המקיפות והמוקדמות ביותר על בתי-הכנסת בקהילות היהודים ההרריים הן משנות השישים של המאה התשע-עשרה. בעשור זה היו שם לפחות 44 בתי-כנסת. מתוך 42 ישובים יהודיים באותה עת לא היו בתי-תפילה, בשנים-עשר מהם. היו אלו לרוב קהילות כפריות ועירות, או צעירות מאוד, כמו בכפרים רוסיים. ביישובים אחרים היתה קהילה של יהודים אירופיים, ולה בית-כנסת שבו התפללו גם היהודים ההרריים.²⁴³ כל קהילה, ואפילו הזעירה ביותר, עשתה מאמצים מרובים לבנות לה בית-תפילה, ובשתי קהילות (אימאס-קולי-קנט ואגלאבי), שלא היו בהן בתי-כנסת בשנות השישים, הם נבנו בשנות השבעים.²⁴⁴

במחצית השנייה של שנות השמונים גדל מספר בתי-תפילה ל-47, אף שבכמה ישובים פסקו להתקיים קהילות יהודיות. ריבוי בתי-הכנסות כשלהי המאה כולט ביחוד ביישובים העירוניים, שקלטו מהגרים מן הכפרים.

בפטרובסק, שהיו בה בראשית שנות השישים כמה עשרות חיילים יהודים, משפחות אחדות של יהודי רוסיה ואחדות של יהודים הרריים, נערכה מגבית מיוחדת לשם בניית בית-כנסת. ואמנם ב-1862 הושלמה בנייתו, ובעת הפתיחה נערכה

תהלוכה חגיגית מביתו של הרב, היהודי ההררי, בנימין בר רבי. בראש צעדו כסך החילים

240 יש"ר, 1898.

241 על השתתפות בני קהילות שונות בפדיון-שכרמים כימי המרד הגדול ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 28, 245, 247, 276.

242 גרשון, 1888.

243 בשנות השישים התפללו חמש המשפחות של היהודים ההרריים בראשלאגאר בבית-הכנסת של האשכנזים. ראה

צ'ארני, 1862.

244 צ'ארני, 1884, עמ' 315-316.

היהודים... אחר החילים הלכה התזמורת הגדודית כמלא הרכבה ואחריה הרב הנ"ל וחיילים שנשאו בזרועותיהם את ספר התורה מתחת לחופה, שמסכיב לה צעדו נושאי לפידים.²⁴⁵

בכית-כנסת זה, שהיה יחיד בעיר עד שנות התשעים, התפללו יחידו יהודים הרריים ורוסיים. בשלהי המאה התשע-עשרה גדלה בפטרובסק קהילת היהודים ההרריים והוקם בה בית-כנסת נוסף,²⁴⁶ וכראשית המאה העשרים כבר היו בה שלושה בתי תפילה.²⁴⁷

בטמיר-חאן-שורה בנו היהודים בית תפילה חדש מפואר וכליל בהדרו ומקוה מים טובים עשו להם באולם הבית ועתה [כך כתב צ'ארני ב-1863] הם עוסקים במלאכתם לעשות גן נחמד סביב ביה"כ.²⁴⁸

היהודים הרוסיים, שהחלו בכניית בית-הכנסת שלהם, לא עלה בידם להשלימו, והם התפללו בכית-הכנסת של היהודים ההרריים.²⁴⁹ נראה שהעבודות בכית-הכנסת הושלמו רק ב-1865, כפי שהעידה הכתובת שנשמרה עוד כשנות השישים של המאה העשרים, ובה נאמר: 'נתוסד בית-הכנסת זה לתמרכן שורא בשנת התרכ"ה לפ"ק'.²⁵⁰ בית התפילה... היה מהודר מאד מאבנים ולבנים, גם מקוה מים בכית התפילה ומימיה נקיים וטובים וגן ירק נחמד עם אגן מים לרחיצת ידים ורגלים בחדר בית תפילתם.²⁵¹ בשנות התשעים היו בעיר ארבעה בתי-כנסיות.²⁵² אך מסיבות כלתי ידועות נסגרו שניים וכראשית המאה העשרים היו בה רק שני בתי כנסת. גם בנאלצ'יק היו באותו זמן שני בתי-כנסת, לעומת האחד בשנות השישים של המאה התשע-עשרה,²⁵³ ואף בקיזליאר היה בית-כנסת.²⁵⁴ בית-הכנסת הגדול [בגרוזני], בעל שתי הקומות, 'המתנוסס בכדידות ומתרומם מעל להמון הבתים והצריפים היהודיים הנוגים והחרכים למחצה'²⁵⁵ סימל את החשיבות שיחסה הקהילה לבית-הכנסת.

בכאקו היה עד סוף המאה התשע-עשרה רק בית-תפילה קטן של היהודים האשכנזים, שבו התפללו גם אחדים מן היהודים ההרריים. ב-1899 נורתה אבן-פינה לבית-כנסת גדול, אך הבנייה עוכבה מחוסר רישיון. תודות לטיפולו הנמרץ של הרב 'מטעם' ל' ברגר, נתקבל ב-1900 רישיון-בנייה, ובית-הכנסת הושלם בראשית המאה העשרים. במשך הזמן בנו היהודים ההרריים בית-כנסת משלהם, וערכ מלחמת-העולם הראשונה נמצאו בכאקו שני בתי-כנסת.²⁵⁶ הגידול המהיר של מספר בתי-הכנסת כלט ביחוד בעיר דרבנט. במפת העיר, שהכין ברוזן בשנת

245 גרוביץ', 1863.

246 קרובסקי, 1895, עמ' 158.

247 סקר דאגסטאן, 1901, לוח 14; סקר דאגסטאן, 1902, לוח 14; סקר דאגסטאן, 1903, לוח 13; קרובסקי, 1904, לוח 13.

248 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 24, עמ' 124.

249 צ'ארני, 1866; גולדמן, 1867, גל' 1, עמ' 5.

250 רבינוביץ', 1961.

251 צ'ארני, 1884, עמ' 4.

252 קרובסקי, 1895, עמ' 158.

253 המקורות שציינו לעיל, בהערה 247.

254 גרבנסקוב, 1973, עמ' 49.

255 א.ב., האחדות, 1912, גל' 43-44, עמ' 16.

256 גולדמן, 1867, גל' 3, עמ' 21; ריבלין, המליץ, 1886; באקו, 1899; באקיניץ, 1900; שפירא, כ"י, עמ' 40.

1842, מסומן בית-כנסת אחד כסמוך לחומה הדרומית. בשנות החמישים היו בעיר שלושה בתי-כנסת,²⁵⁷ אך שניים בלבד בשנות השישים; אחד מהם נכנה ב-1869 על-ידי הגביר אגא דאדאשכ ברחוב הקומנדאנטים הראשון.²⁵⁸ בעשור שלאחר-מכן הוכפל מספר בתי-הכנסיות בעיר, באמצע שנות השמונים נמצאו בה ארבעה בתי-כנסיות, ובראשית שנות התשעים – חמישה.²⁵⁹ אולם בנובמבר 1896 פרצה אש בבית-הכנסת שנבנה על-ידי אגא דאדאשכ וכילתה את כל המיבנה. עברו רק כמה חודשים ובנו מאנאשיר (מנשה) בן אגא דאדאשכ הגיש בקשה לשלטונות לבנייה-מחדש של בית-הכנסת. הבקשה נדחתה על-ידי הנהלת העיר, אך האדמיניסטרציה אישרה אותה.²⁶⁰ מספר בתי-הכנסיות בדרבנט הלך וגדל, ובראשית המאה העשרים כבר נמנו בעיר שישה בתי-כנסיות.²⁶¹ אך גם הללו היו צרים מלהכיל את קהל המתפללים הרב, ולפיכך הוגשה להנהלת העיר בקשה להקצות חלקה לבניית בית-כנסת נוסף. בפרוטוקול של ישיבת הנהלת העיר, שדנה בנושא ב-3 בפברואר 1904, נאמר:

מן הבקשה ברור, כי בימי הח'אן של דרבנט בנו היהודים המקומיים בית-כנסת ברחוב הקומנדאנטים השני. אולם כמשך הזמן גדל מספרם במידה כזאת, שעתה אף מחצית מבני הקהילה אינם מסוגלים להתפלל בו, גם מבחינה היגיינית אין בית-הכנסת מתאים לתפקידו, כיוון שהוא בנוי נמוך מאוד. מחמת הצפיפות הכרח לקהילה לבנות בית-כנסת גדול תוך שמירה על תנאי ההיגיינה. הנהלת העיר יודעת את דלותה של קהילת היהודים המקומיים, שאין לה האמצעים לקנות חלקת-קרקע לבית-הכנסת ובנייתו. לנוכח מצב זה מבקשים מיופיי-הכוח של הקהילה היהודית את הנהלת העיר להקצות להם בלא תשלום חלקת-קרקע עירונית פנויה, הנמצאת בחלק הראשון של העיר, בפינת הרחוב גוליצין וסימטת קולודון [והרשומה] בתוכנית העיר כמספר 160, ולאפשר בכך לקהילה היהודית לבנות בית-כנסת.

לאחר שמיעת הבקשה הנ"ל ובהתחשב בעניותם של היהודים ההרריים, שאין ביכולתם לרכוש קרקע לבית-הכנסת החדש, ולנוכח בלוחות וצפיפותו של בית-הכנסת הישן [ומתוך התקדים], שבשנת 1898 הוקצתה ליהודים האירופיים בלא תשלום חלקה מאדמה עירונית לשם בניית בית-התפילה, מן הצדק והיורש יהיה להיענות כחיוב גם לבקשתם של היהודים ההרריים בדבר הקצאה בלא תשלום, לשם בניית בית-כנסת, חלקת-אדמה עירונית פנויה בגודל 300 סאז'נים רבועים, המצויה ברחוב גוליצין וסימטת קולודון והרשומה כמס' 160.²⁶²

החלטתה של הנהלת העיר הועברה לגוברנאטור, אך זה סירב לאשרה כפי שנתקבלה ותבע שהבניין אשר יוקם בחלקה הנדונה לא ייקרא בית-כנסת, או בית-תפילה, אלא אולם-תפילה (Molitevny dom). הנהלת העיר, בישיבתה מיום 5 במארס 1904, שינתה בהתאם לכך את החלטתה, וזו אושרה בידי הגוברנאטור ב-8 בינואר 1905, ובמקום נכנה בית-הכנסת השביעי של היהודים ההרריים בדרבנט, נוסף על בית-הכנסת של היהודים הרוסיים שנבנה ב-1902.²⁶³ בראשית המאה העשרים

257 קוובסקי, 1906, עמ' 296; סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 341.

258 קוובסקי, 1906, עמ' 358.

259 קוובסקי, 1895, עמ' 158.

260 קוובסקי, 1906, עמ' 358.

261 אלאטין, 1901, גל' 97; קוובסקי, 1906, עמ' 359.

262 שם, עמ' 358.

263 שם, עמ' 359.

נעשה אפוא דרכנו מכחית מספר בתי-הכנסיות, המרכז השני, לאחר קובת את אחד-עשר בתי-כנסיות.²⁶⁴

דומה כי ניתן לומר, שערכ מלחמת-העולם הראשונה נמצאו ביישובי מגוריהם של היהודים ההרריים קרוב לשישים בתי-כנסיות ובתי-תפילה. חלק מבת-הכנסת, בעיקר בכפרים, נהרס ונשדד בעת שהיהודים נמלטו על נפשם בימי מלחמת-האזרחים, אך יש להניח, שעם התייצבות השלטון הסובייטי שוקמו אחדים מהם לא רק כערים אלא גם בכפרים.

כמרבית הקהילות היו מיבנים שנבנו במיוחד לבתי-כנסת, אך בקהילות שלא היה ביכולתן מסיבות כלשהן להקים מיבנה, הן היו שוכרות בניין שישמש בית-כנסת, או מועידות לתפילה אחד מבתיהם.²⁶⁵ רוב בתי-התפילה בכפרים היו בנייים סאמאן, ודמו בחיצוניותם לביקחות מגורי היהודים ההרריים,²⁶⁶ אך היו גם בתי-כנסת כפריים, שהצטיינו ביופיים ונבנו דוגמת מסגדים. עובדה זו ציין יהודה צ'ארני בתארו את בית-הכנסת בטארקי: 'בית התפילה בנוי כתכנית בית התפילה של המחמדים. לפני הבית אגן מים גדול אשר בו ירחצו רגליהם וידיהם כבואם להתפלל'.²⁶⁷

כערים שבהן היו כמה בתי-תפילה היה לרוב בית-כנסת אחד או שניים גדולים, בעוד השאר קטנים.²⁶⁸ הארכיטקטורה של בתי-הכנסת הגדולים, בעיקר הללו שנבנו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הרשפעה במידה מסוימת מן הבנייה ברוסיה. כך, למשל, בית-הכנסת הגדול בדרכנט, שנבנה באמצע המאה התשע-עשרה, היה בנוי 'אבנים רכות עם גג משופע',²⁶⁹ להבדיל מן הבנייה המסורתית של גגות שטוחים. השפעה זו גברה והלכה, ובתי-הכנסיות שנבנו כערים שבהן היה גם ישוב של יהודים אשכנזים דמו יותר בחיצוניותם לבתי-כנסת ברוסיה.²⁷⁰ למשל, בית-הכנסת בנאלצ'יק היה 'אולם אחד גדול עם שנים עשר חלונות כמספר שבטי ישראל'.²⁷¹ בבתי-הכנסת לא היתה עזרת נשים, והללו היו לרוב מצטופפות בעת התפילה, בעיקר בחגים, ליד הפתחים.²⁷² או

264 לגבי מספר בתי-התפילה בקובה קיימים נתונים שונים. לפי נתונים רשמיים, נמצאו בשנות החמישים 8 בתי-כנסת בעיר (סטאטיסטיקה, 1856, עמ' 351). בשנות השישים מדרוח הרב האשכנזי של טמיר-חאן-שורה (גולדמן, 1867, עמ' 13), כי בקובה נמצאים תשעה בתי-כנסת. לפי אניסימוב, היו בה ב-1886 7 בתי-כנסיות, אך מקור אחר (רוזנברג, 1887) מציין, כי בקובה נמצאים 13 בתי-כנסיות. כשנה לאחר-מכן, מציין אחד המקורות (גרשון, 1888), כי בקובה מצויים 9 בתי-כנסיות (שניים גדולים והשאר קטנים). בראשית העשור השני של המאה העשרים נאמר בעיתונות, שבקובה קיימים 11 בתי-כנסיות (ח.ב., 1911; י., 1918), ומספר זה נוקט שפירא (כ"י, עמ' 23) לגבי שנות מלחמת-העולם הראשונה.

265 בקהילת דורגלי, העיר יהודה צ'ארני (1884, עמ' 16), 'התפללו בבית אחד אשר הם שוכרים מן המוסלמים בעד שבר קצוב לשנה'. בכפר קאראבדאקנט נערכו התפילות בשנות השישים באחד מבתי היהודים (שם, עמ' 15). אברהם פירוקביץ' מספר, כי הסוחרים היהודים מאנדרי ואקסאי, שבאו לקיזילאר לצורך מסחרם, שכרו חנות ששימשה להם בית-תפילה (פירוקביץ', 1872, עמ' 47). השווה גם: מ.ר., 1862; היהודים בקאוקאז, 1875, עמ' 368.

266 על בתי-כנסת מסוג זה בנפת חאסאב-ירוט ראה: בלאגובשצ'נסקי, 1878, עמ' 128, והשווה קאוקאז, 1862, גל' 3, עמ' 9, וצ'ארני, 1870, עמ' 41.

267 צ'ארני, 1884, עמ' 21; והשווה צ'ארני, 1870, עמ' 41.
268 על בתי-הכנסת בקובה ראה לעיל, הערה 264, בדרכנט היו בשנות השישים בית-כנסת גדול אחד, וכן בית-כנסת קטן, שנקרא על שמו של הרב אליהו בן מישאל (גולדמן, 1867, גל' 2).

269 צ'ארני, 1884, עמ' 39.

270 כשדאי, 1898, גל' 194. כך, למשל, מציין מבקר בפטרובסק בסוף המאה התשע-עשרה, כי בחיצוניותו דמה בית-הכנסת של היהודים ההרריים בעיר ל'בית הכנסת Bevis Marks בלונדון' (אדלר, 1909, עמ' 122).

271 צ'ארני, 1884, עמ' 21; דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 145.

272 צ'ארני (1870, עמ' 41) מעיד: 'נשים אינן באות לבתי הכנסות, אך המעטות הבאות עומדות ליד החלון של בית

באחת הפינות של בית-הכנסת. אך גם כתחום זה החלו להסתמן תמורות, ובבית-הכנסת שנבנה בטמיר-חאן-שורה בסוף המאה התשע-עשרה כבר היתה עזרת נשים כנהוג ברוסיה.²⁷³ בארכיטקטורה הפנימית היו הבדלים מסוימים בין בתי-הכנסת הגדולים לבין הקטנים. תקרת האולם המוארך בבתי-הכנסת הגדולים היתה נשענת על עמודים רבים של עץ המשתרעים לאורך הבית.²⁷⁴ ריצפת בתי-הכנסת היתה מכוסה במחצלות וכשטיחים, ועליהם ישבו המתפללים כשרגליהם מקופלות.²⁷⁵ ולעתים נשק על גופם. 'הנשק מקרשט ומצופה כסף וזהב', מתאר אחד המבקרים בקאזאקז בראשית שנות השישים של המאה התשע-עשרה, 'והיהודים הקאזאקים רואים בו דבר הכרחי, ולעתים רחוקות נפרדים ממנו. אף בבית-הכנסת הם אינם מסירים מעליהם את החנית [קינו'אל] והרובה'.²⁷⁶ יהודה צ'אתי מוסיף ומציין, כי 'חגורי חרב ודקר [קינו'אל] וקנה רובה (פיסטאלעט) מקטן ועד גדול ולא יסירו מעליהם כלי נשקם אף גם בחפילהם בבית יי'.²⁷⁷ במקום אחר מציין אותו מחבר, כי גם בשבת ומועד 'כולם היו מזוינים ככלי נשק, מלבד הרב החכם אשר הסיר מעליו את כלי נשקו בזמן התפילה'.²⁷⁸ ואולם מנהג זה של נשיאת נשק בבית-הכנסת לא היה מקובל בכל הקהילות ובכל הזמנים. בימי שלווה וביטחון יחסיים נאסר הדבר במפורש: 'מן הראוי לציין, כי על אף המנהג המקובל לשאת בכל מקום את מלוא כלי-הידן, אף אחד מיהודי קאזאקז לא יבוא אל בית-הכנסת עם נשקו, כי הדבר נחשב לחטא גדול'.²⁷⁹ נראה שבסוף המאה נעלם לחלוטין המנהג של נשיאת נשק בבית-הכנסת בכלל ובייחוד מועד כפרט, וביטולו השתלב בתמורות אחרות שחלו בבתי-הכנסת.

ברבע האחרון של המאה התפשט והלך הנוהג של הכנסת ספסלים לבתי-הכנסת. דבר זה התפרש על-ידי זקני העדה כפריקת עול המסורת, כפי שמסתבר מן התיאור הבא:

גם ספסלים ואצטבאות עשו להם [בבית-הכנסת בטמיר-חאן-שורה] ובכל זאת ישנם עוד אדוקים אחדים ביניהם, ביחוד מהדור הישן, שאינם חפצים לשבת על ספסל והמה יושבים על הרצפה כפוזמקאותיהם ומביטים בעיני כוז ובשאת נפש על האפיקורסים שהביאו את הספסלים לבית ה' ויושבים עליהם בשעת התפילה.²⁸⁰

על אף הסתייגויות אלו היו ערב מלחמת-העולם הראשונה מושבים במרבית בתי-הכנסת של היהודים ההרריים.

באמצעותו של אולם בית-הכנסת ניצב מעין שולחן או כימה, שמעליה התפלל שליח ציבור, הרב

הכנסת עד חום התפילה. עיין גם: מרשאטבליטה, 1894, גל' 154, וראה: האן, 1892, עמ' 202 תם בוסקוביץ'. 1894; לבנטל, 1952, עמ' 73.

273 כשראי, 1898, גל' 196, והשווה שלחן, 1920.

274 צ'ארני, 1884, עמ' 39. תיאור דומה של פנים בית-הכנסת בנאליצ'ק ראה: דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 145. 275 על נוהג זה ראה: קאזאקוביץ, 1862, גל' 3; דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 145; האן, 1892, עמ' 201. את בית-הכנסת במדוליס כשנות השישים מתאר יהודה צ'אתי (1884, עמ' 65) כלהלן: 'בית התפילה שלהם עומד על חוף הנחל דאבאקום. בית התפילה קטן הוא, רצפתו מכוסה ביריעות ומצעים והיהודים ישבו על המצעות ורגליהם תחתיהם כמנהג אנשי הארץ הזאת'. בן אבצן, 1891, גל' 147, עמ' 597; בו' אוב, 1892, עמ' 218; אניסימוב, 1908, עמ' 557.

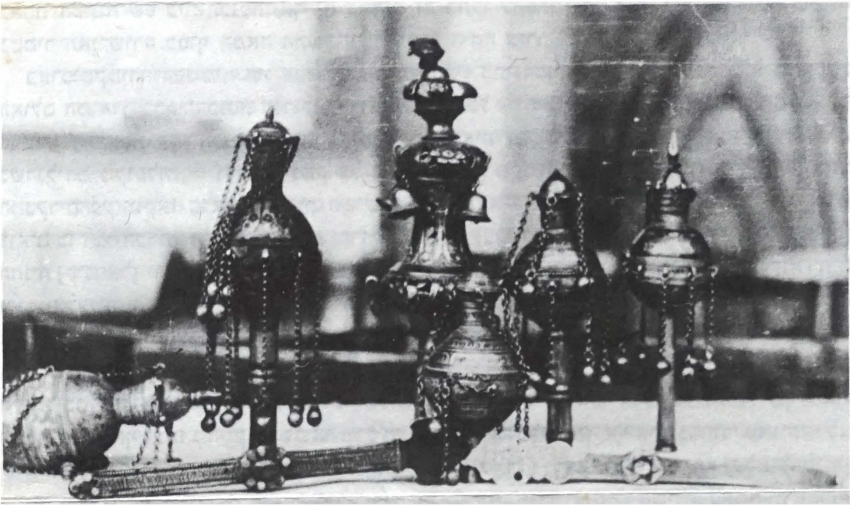
276 קאזאקוביץ, 1862, גל' 3.

277 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 15.

278 צ'ארני, המגיד, 1878, גל' 23. על נשיאת נשק בבית-הכנסת בראש-השנה עיין גם: צ'ארני, יורעאליטה, 1878.

279 דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 147.

280 כשראי, 1898, גל' 194.

רימונים וידות לקריאה בתורה

דרש את דרשותיו והיא שימשה גם לקריאה בתורה.²⁸¹ בקהילות אחדות היה נהוג לתרגם את הקריאה בתורה לטאטי-יהודית,²⁸² על מנת שכל הקהל יבין את הכתוב. 'סדר התפילה שלהם, [העיר יהודה צ'ארני בשנות השישים], הוא כמנהג קהל קדוש ספרדים דפוס ליווארנא,²⁸³ בקיר המערבי היה קבוע ארון-הקודש,²⁸⁴ מכוסה בפרוכת ולצדו קישוטים לרוב, כאחד התיאורים משנות השבעים: 'ארון הקודש נעים מראהו, סביב לו מקלעות כרוכים מצופים זהב מעשה ידי אמן נפלא.'²⁸⁵ 'על הכותל המערבי', מתאר אחד המבקרים בטארקי בשנות התשעים, 'התנוסס ארון הקודש מעצי האגוז וממעל להארון נחזה תבנית השנהב והתחש מצופות כזהב.'²⁸⁶ בארון עמדו ספר או ספרי-התורה, מעוטרים בכתרים וקישוטים אחרים, אך היו גם קהילות עניות שכית-הכנסת שלהן היה בלא ספר-תורה.²⁸⁷ בזמנים של חוסר ביטחון היו רגילים המתפללים לקחת את הקישוטים ואף את ספרי-התורה לבתיהם אחר התפילה, כי לעתים קרובות נפרצו בתי-הכנסיות ונגנבו מהם הספרים

281 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 24, עמ' 124; צ'ארני, 1884, עמ' 39; בו'אזוב, 1892, עמ' 218; מושקאטבליטה, 1894, גל' 154; כשדאי, 1898, גל' 195.

282 י., 1918.

283 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 17, והשווה אניסימוב, 1908, עמ' 557.

284 צ'ארני, 1863-1866, 1864, גל' 2.

285 צוקרמן, 1878, והשווה מושקאטבליטה, 1894, גל' 154.

286 יש"ר, 1891, גל' 264, עמ' 1066.

287 למשל, בבית-הכנסת בחרסאמנויל לא היה בשנות השבעים ספר-תורה (צ'ארני, 1884, עמ' 332).

וקישוטיהם.²⁸⁸ בקירות הדרומי והצפוני של בית־הכנסת היו לרוב גומחות מיוחדות להנחת ספרי־התפילה והטליתות.²⁸⁹ הכניסה לבית־הכנסת היתה לרוב מצד מזרח.²⁹⁰ ליד מרבית בתי־הכנסת היה מקור־מים, שבו היו הבאים רוחצים את ידיהם ורגליהם קודם שנכנסו לבית־התפילה.²⁹¹ בהיכנסם נהגו לחלוץ נעליהם ולשבת יחפים או בגרביים.²⁹² אך מנהג זה נעלם והלך ככל שהתרחב השימוש במושבים בכתי התפילה. 'באימה וענות קודש צועדים המה על מפתן אהלי יעקב, משכנות ישראל',²⁹³ תיאר נוסע את בואם לבית־הכנסת, ו'יגעו לארון הקודש ויגעו באצבע אל ראשם ואל לבם ויקדו וישקו את האצבע כמו פיהם'.²⁹⁴ מרבית המתפללים לא ידעו קרוא ולא הבינו את מלות התפילה.²⁹⁵ על כך הצטער מאוד אחד המבקרים באיזור, שכתב בשנות השישים:

את תורת משה יכבדו וישמרו, אך לדאבון נפש [של] כל אוהב עמו, רק אחד מעיר ושנים ממדינה יבינו לקרוא שפת עבר. התפילות אינן שגורות בפהם ובהתאספם אל ד' יטו אוניהם לשמוע את דברי הש"ץ ודבריו ישנו.²⁹⁶

בחתום זה לא חל שינוי במשך השנים, כפי שניתן ללמוד מאחד המקורות משנות התשעים: 'רבים מהם לא ידעו להתפלל, רק ק"ש [קריאת שמע] ותפילת ש"ע [שמונה־עשרה] ושאר תפילות שומעים הם מפי העובר לפני התבה ועונים אחריו "אמן"'.²⁹⁷ אף־על־פי־כן הם ישבו והאזינו, 'ודממה שוררת בכל עת התפילה'.²⁹⁸ והרב לבד ידבר בתפילתו בלא נגון. והעדה עומדת או יושבת על רצפת בית־הכנסת אשר מכוסה בכיריעות ומצעות שונות וישמעו את התפילה מפיו'.²⁹⁹ כשפניהם מופנים למערב.³⁰⁰

ב'עת קריאת התורה יפתח הגדול והנכבד בעדתם את ארון יי ויוציא ספר התורה וילך איתה פעם אחת בהקפה וכולם יעמדו כקטן כגדול מסביב וינשקו פעמים אין מספר',³⁰¹ ו'אחר־כך מגביהים את התורה לפני הקריאה'.³⁰² בעלייה לקריאת הפרשה הראשונה מכבדים תמיד את הנכבד מהם או האורח אשר יבוא אליהם,³⁰³ והרב הוא גם בעל הקריאה. אך 'מחלקות ע"ד [על דבר] כבודים

288 דובליר (1871, גל' 3, עמ' 81) מביא את דברי הרב מנאלצ'יק: 'אנו כאן נאלצים להחביא את ספרי־התורה. כל אימת שנודע כי נמצאים אצלנו ספרי־תורה, מתנפלים ועורפים את ראשינו בחרב'. על הוצאת קישוטי התורה מכתב־הכנסת עיין: שם, גל' 5, עמ' 146.

289 בו' אוב, 1892, עמ' 218.

290 דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 146.

291 רחובות, 1886; דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 146; בן אבצן, 1891, גל' 147, עמ' 597.

292 דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 146; רחובות, 1886.

293 בן אבצן, 1891, גל' 147.

294 רחובות, 1887, גל' 116, והשווה כשראי, 1898, גל' 195, עמ' 1017.

295 קאוקאז'ין, 1862, גל' 3; יהודים הודיים, 1887.

296 פרודימנטוב, 1868, גל' 47.

297 בן אבצן, 1891, גל' 153.

298 רחובות, 1886. תורים לתפילות אחדות של היהודים ההררים ראה: אידלסון, 1922, עמ' 67-68.

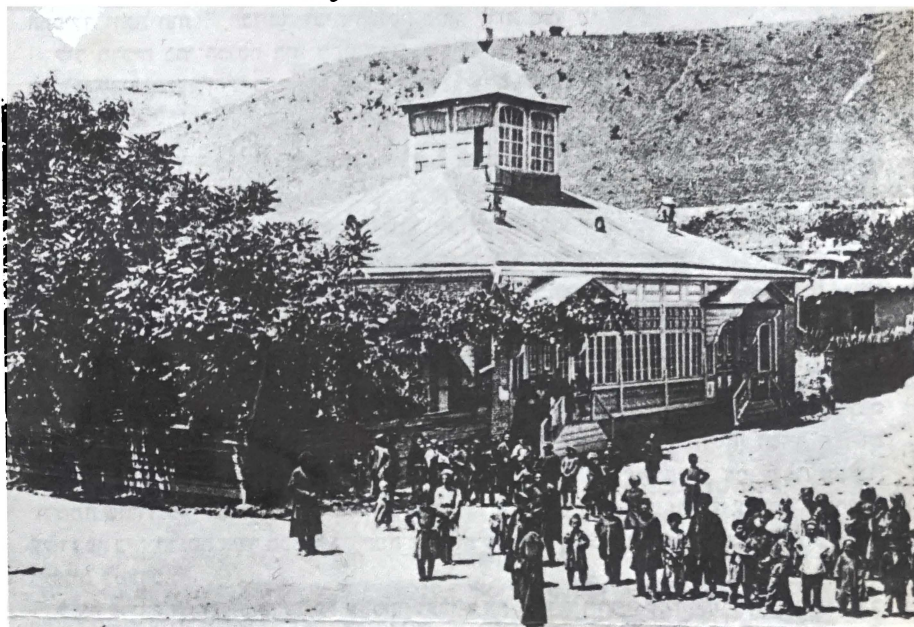
299 צ'ארני, 1863-1866, גל' 2.

300 גולדמן, 1867, גל' 2, עמ' 13.

301 צ'ארני, 1863-1866, גל' 2.

302 אניסימוב, 1908, עמ' 557.

303 צ'ארני, 1863-1866, גל' 2.

בית-כנסת בקובה

ועליות לא נשמעו פה;³⁰⁴ מעיד אחד המקורות. בעלייה לתורה היו המתפללים תורמים כנדיבות לרב, לטובת בית-הכנסת, לעניי העיר ולעניי ירושלים.³⁰⁵ עשירי העדה לא הסתפקו בדרך-כלל בתרומות, שהרימו לטובת בית-הכנסת בעלייה לתורה, והיו מנדבים סכומים מיוחדים לשיפוץ הבניין, קניית ספר-תורה וכיוצא באלו. כך, למשל, מעיד אחד המקורות, כי מנוכח אגאכיב, אחד מאמדי קובה, 'אינו חוסך בכסף לקישוט בית-הכנסת', והוא רכש על חשבונו ספר-תורה מפואר.³⁰⁶ ליד בתי-כנסת אחדים היו מקוות טהרה, אך הנשים והגברים העדיפו לטבול במי הים והנחלים, כמשחמע מתיאורו של יהודה צ'ארני את קהילת דרבנט בשנות השישים של המאה התשע-עשרה: 'מקוה חשובה וטובה יש להם במקום ישובם אבל בקיץ הולכים הם ונשים על פי רוב לטבול במי הים'.³⁰⁷ כיוון שרק מעטים הזדקקו למקווה זה סופו שהוזנח, ורק תודות לטיפולו המסור של שלמה יהודה רוזנברג נבנה בדרבנט בשנות השמונים מקווה-טהרה ראוי לשמו.³⁰⁸ מקווה-טהרה אחר היה

304 רזנברג, 1886.

305 אניסימוב, 1908, עמ' 558.

306 איברין, 1912.

307 צ'ארני, 1884, עמ' 40.

308 רזנברג, 1886; רזנברג, 1887, גל' 58, 116.

בעשור זה גם בקהילת קובה,³⁰⁹ ויש להניח גם בקהילות נוספות. בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים ניכרו אפוא בקהילות היהודים ההררים מגמות של התרחבות מספר בתי-הכנסיות והמקוואות.

בימי מלחמת-האזרחים נהרסו רבים מבתי-הכנסת והמקוואות שלידיהם. אמדי העדה ידו מנכסיהם, ולא היה עוד לאל-ידם לתמוך בבתי-הכנסת המעטים שנותרו לפליטה, ולא כל שכן לשקם את ההרוסים. רבים מבני העדה איבדו את בתיהם, עבודותיהם ופרנסותיהם ולא יכלו עוד לנדב לבתי-הכנסת, וממילא נפגעו אלה שהפכו לעתים למעונות פליטים. אך עם התייצבות המשטר בראשית שנות העשרים והשיפור המסוים שחל במצבם הכלכלי של חלק מן היהודים ההררים, החלה פעולה לשיקום בתי-הכנסות. אמנם הללו לא הגיעו למצבם שלפני המלחמה, אך התחדשה בהם עבודת-הקודש, ומעיר קובה בלבד כבר היו באמצע שנות העשרים אחד-עשר בתי תפילה.³¹⁰ לא יצאו אלא שנים אחדות והשלטונות פתחו במסע נגד הדת ובתי-הכנסת.

בשלהי שנות העשרים חזרו בקהילות ישראל של היהודים ההררים התופעות, המוכרות מראשית העשור בעיירות היהודיות של אוקראינה וכיילורוסיה. צעירים יהודים מעטים, שהצטרפו לשורות הקומוסומול והפיונרים (תנועת ילדים של המפלגה הקומוניסטית), קיימו תהלוכות-לפידים ליד בתי-הכנסת, ותבעו להחריםם ולהפכם למועדוני-תרבות.³¹¹ אסיפות-הורים של בתי-ספר סובייטיים לילדי היהודים ההררים, וכן אסיפות-בחירות לסובייטים, נוצלו לתעמולה שהציבור יחבב החרמת בתי-הכנסות והפיכתם לבתי-ספר ולמועדונים.³¹² גם עסקנים קומוניסטים מבין היהודים ההררים תבעו מן השלטונות להחרים בתי-כנסת.³¹³ אך השלטון לא הסתפק בתעמולה שהשפעתה היתה מועטת, אלא הפעיל בראשית שנות השלושים אמצעים אדמיניסטרטיביים לסגירתם של בתי-הכנסות. וכך הוחרמו בתי-הכנסת בנימוקים שונים, או בלא הנמקה כל שהיא. בגרזוני, למשל, הוחרם בית-הכנסת בנימוק שמעטים בו המתפללים.³¹⁴ מבכנים אחדים של בתי-הכנסת המוחרמים הוקמו בתי מלאכה, או שהפכו למחסנים וכד'. את גורלם של אחדים מאחד-עשר בתי-הכנסות בקובה תיאר בלשון ארסית עיתונאי סובייטי ב-1932:

מגגות של בתי-הכנסת אחדים נעלמו, או ביתר דיוק, התקפלו הצריחונים מחוסרי-הטעם... ממבצר הטמטום הדתי הפכו בתי-הכנסת לבתי-ספר, למועדונים, למגרשי משחקים לילדים. למטרות אלו הם היו מתאימים יותר ונוחים יותר מן הכנסיות הנוצריות. מבעד לחלונותיהם הגדולים נכנס אור רב, והאולמות המרובעים הפכו בקלות לכיתות-לימוד. בית-כנסת אחד חזש לגמרי, שנכבנה זמן קרוב לפני המהפכה ואשר היה מחוסר-טעם בחיצוניותו, התאים במיוחד לבית-חרושת לרהיטים.

309 גרשון, 1888.

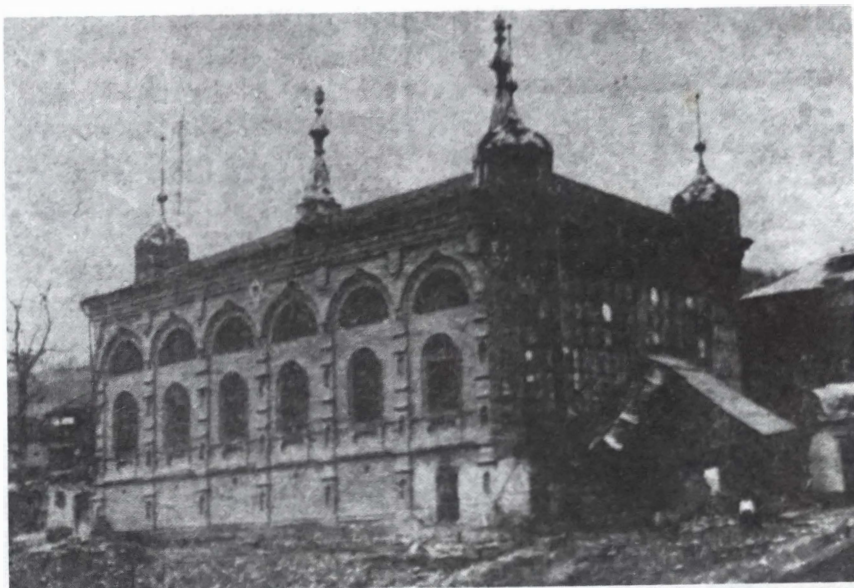
310 ראקיטניקוב, 1933.

311 הפגנה, 1929: תעמולה אנטי-דתית, 1928.

312 כט' בתשרי תרפ"ט זומנה בדרכנת אסיפת-הורים של ילדי בתי-הספר היהודיים. באסיפה השתתפו כ-250 איש, ישב בראשה אמירוב, ובי-טאייב הרצה נגד הדת ובית-הכנסת. נראה שהשתתפים לא התעניינו ביותר בהרצאתו, דיברו בעיקר על המחסור החמור כנעליים לילדיהם (פנחסוב, 1929). ב-16 בפברואר 1929 התקיימה באחאץ-קאלה אסיפת-בחירות לסובייט העירוני, בה השתתפו 214 יהודים הררים. באסיפה זו נתקבלה החלטה שהוכנה מראש על החרמת בית-הכנסת (מאחאץ-קאלה, 1929).

313 ב-1930 תבע שאולוב להקים בגרזוני מועדון-תרבות ליהודים הררים בבית-הכנסת של היהודים האשכנזיים (שאולוב, גרזוני, 1930).

314 בנימינוב, 1932.

בית־כנסת בקובה, שנהפך לבית־מלאכה בשנות השלושים

במקום זה נאלצו לעבוד יהודים עטורי זקן ופיאות. בית־כנסת אחר הפכו למועדון סובייטי, ובו התנהלה הטפה אנטי־דתית והתקיימו חוגים לנשים שלא ידעו קרוא וכתוב.³¹⁵ ואכן במסע זה של החרמת בתי־הכנסיות, שנמשך במרץ שלוש-ארבע שנים, נסגרו מרבית בתי־הכנסת הגדולים של היהודים ההרריים, ואולם רבים מבני העדה לא השלימו עם הגזרה, והמשיכו להתפלל בבתי־כנסת מאולתרים כחצרות הבתים או כביקתות שכורות, ויצאו לא אחת למאבק גלוי להחזרת בתי־הכנסת המוחרמים. בסוף אוקטובר 1938 פנתה קבוצה גדולה של יהודים הרריים לסובייט העירוני של דרבנט, וביקשה להחזיר את מיבנה בית־הכנסת הגדול לרשות המתפללים. על הפנייה חתמו כשבעים איש, ובתוכם חברי קולחוזים, בעלי־מלאכה מאוגדים בקואופראטיבים, אף פקידים סובייטיים. מנהל מחלקת הדיור בסובייט העירוני, שחשש, כנראה, מן התגובה החרیפה של היישוב היהודי בעיר, נענה בחיוב לפנייה ובית־הכנסת הוחזר למתפללים, שהתארגנו בקהילה דתית לפי החוק הסובייטי וחתמו על חוזה־חכירה.³¹⁶

משפרצה המלחמה הסובייטית־גרמנית ורפה לחץ השלטון נגד הדת, חזרו ונפתחו בתי־הכנסת ביישובי מגוריהם של היהודים ההרריים, בעיקר בערים שבהן התרכזו עתה רוב אוכלוסייתם. במחצית השנייה של שנות הארבעים היו, למיטב ידיעותינו, בתי־כנסיות בנאלצ'יק, בבוינאקסק, בקובה, בבאקו, במאחאץ־קאלה ובדרבנט.³¹⁷ בכפרים המעטים, שבהם נותרו עדיין יהודים, התקיימו התפילות, בעיקר בחגים, בבתים פרטיים.

315 ראקיטינקוב, 1932, וכן השווה: ראקיטינקוב, 1933.

316 לוגבינוביץ', 1938.

317 נמיר, 1971, עמ' 385-386.

חצר בית-הכנסת בנאלצ'יק שימשה מקום מיפגש, שבו נתנו יהודי העיר פורקן לשמחתם על תקומת מדינת ישראל. זו היתה, כנראה, אחת הסיבות להחמתו של בית-הכנסת ב-1952. מבנה בית-הכנסת המוזנח הלך והתפורר, ובסוף שנות החמישים נענו השלטונות לתביעותיהם של יהודי העיר והודיעו, כי הם מוכנים להעמיד לרשותם את מיבנה בית-הכנסת בתנאי שהקהילה תדאג לשיפוצו. ברם השיפוצים הצריכו ממון רב, שלא היה ביכולתה של הקהילה לגייסו, ולכן השיבו בני הקהילה כי הם מוותרים על המיבנה ומבקשים שתינתן להם רשות לשכור בית קטן, שישמש להם בית-תפילה. השלטונות נענו בחיוב, ומן התרומות שנאספו אצל יהודי העיר נקנה בית בן ארבעה חדרים, ששלושה מהם אוחדו לאולם בית-הכנסת. כחצר בית-הכנסת, שהוקפה בגדר, הוקמו שני מיבנים קטנים, האחד משמש מקום אפייה למצות, ובאחר מתפללים היהודים האשכנזים. בחזית הבית נחלה שלט בעברית: 'בית-הכנסת של יהודי ההרים, כרך נלצ'יג', והוא היחיד הנוחר בעיר עד היום בעוד המיבנה של בית-הכנסת הגדול נהרס ב-1968.³¹⁸

בית-הכנסת של היהודים ההרריים בבאקו, הנמצא במרכז העיר בקרבת-מקום לבית-הכנסת של היהודים האשכנזיים, שבו מתפללים גם יהודי גרוזיה, הוא בית חד-קומתי, שהכניסה אליו מהחצר. חדר הכניסה משמש מקום תפילה בימי חול והאולם הגדול לשבתות ולחגים. בראשית שנות השמונים התפללו בו בימי חול שישים-שבעים איש. בזמן התפילה שורת דומיה, המופסקת מדי פעם ב"אמן". "לקדיש" קם על רגליו כמעט כל הקהל ואומר אותו בקול רם; רוב הקהל אומר "קדיש" על פה ומיעוטו מתוך סידור או מתוך דפים מצולמים.³¹⁸*

במאחאץ-קאלה היה בית-כנסת יפה במרכז העיר, אך בסוף שנות השבעים הוחרם המבנה למרות התנגדות המתפללים. לצורכי תפילה הוקצה מבנה בקצה העיר ליד השוק. בית-כנסת זה הוא 'בית חד-קומתי רגיל... הדומה למבנים הסובבים אותו. בשנת 1980 היה 'המנין בו מורכב בעיקר מזקנים – יהודים הרריים ואשכנזיים. כאשר חסרו אחד או שנים למנין היה השמש מזמין את בניו הגדולים והתפילה התקיימה בוקר וערב.³¹⁸**

במחצית השנייה של שנות החמישים וכן בשנות השישים התנהל בבית-המועצות, ובכלל זה בקאוקאז המזרחי, מסע לסגירתם של בתי-הכנסיות. במסגרת מסע זה פורסם ב-1960 מאמר בעיתון מקומי בבוינאקסק שבו הודגש, כי לצורך פולחן דתי של יהודי העיר אין כלל צורך בבית-כנסת שכן הם יכולים להתפלל בכתייהם. בעקבות מאמר זה החרימו הרשויות את בית-הכנסת היחיד בעיר, שבו התפללו יום-יום 30-40 איש ובימי חג ומועד הגיע מספר המתפללים למאה.³¹⁹ ברם, יהודי בוינאקסק לא ויתרו על בית-הכנסת וכעבור שנים קיבלוהו בחזרה. את בית-הכנסת בסוף 1980 תיאר אחד המבקרים כדלקמן:

[בית-הכנסת] נמצא במרכז העיר, ליד המרחצאות... בנין בית-הכנסת, בעל הכפה, נבדל ברור ממבנים אחרים... הוא בעל מימדים מרשימים עם קשת מקומרת מעל לשער ברול...

318 זלמאנובסקי, 1963; עדות של ו.ק., 1972, עמ' 2-3; עדותה של צ.ח., (1973, עמ' 15), שבעלה היה אחד הפעילים בהקמתו של בית הכנסת החדש. לפי גירסה אחרת, הרסו השלטונות את בית-הכנסת בנאלצ'יק ב-1958 בטענה, כי המקום נחרץ להקמתו של בית-חולים (ליטבך, 1972, עמ' 22). ראיון עם י. שלומוב, שהתקיים בבאר-שבע, 28 במארס 1977.

318* טייר, 1987, עמ' 44-49.

318** שם, עמ' 56-61.

319 נאסימוב, 1960; רוטנברג, 1967, עמ' 18; י'פה, נוביני, 1962; רבינוביץ', 1961.

מאחורי השער חצר קטנה מרוצפת ומספר עצים... לתפילת מעריב התאסף מניין... המתפללים בגיל העמידה, בני שלושים עד חמישים. ליד העמוד התפלל החכם והקהל עקב אחריו בדומיה ורק לעתים רחוקות ענה 'אמן', אך הכל אמרו 'קדיש'. על פה אמרו 'קדיש' רק שניים שלושה בעוד השאר קראו את התפילה מדף, שבו רשום ה'קדיש' באותיות רוסיות... לתפילת שחרית באו צעירים רבים למדי, כי לאחד ממתפללי בית-הכנסת היה יארצייט ולכן באו קרוביו, אחד מדרבנט ואחד אף ממוסקבה. אחר התפילה נסעו הכל לבית הקברות.

להבדיל מבריאנסק, לא עלה, כנראה, בידי היהודים ההרריים בגרוזני לקבל בחזרה לידיהם את בית-הכנסת, שהוחרם ב־1963.³²⁰ באותו זמן החלה העיתונות גם בהכנת דעת-הקהל להחרמת בית-הכנסת היחיד בקובה. בעיתון הראשי של הרפובליקה האזרבייג'אית פורסם בראשית 1964 מאמר, ובו הואשמו יושב-ראש הקהילה הדתית סוגלום שבתייב והרב פיאל סאדיקוב, כי הם גזולים את כספי בית-הכנסת, והשלטונות נדרשים לנקוט צעדים מתאימים.³²¹ על אף כתב-הלשנה זה נרתעו, כנראה, השלטונות מסגירת בית-הכנסת מחשש תגובה חריפה של הציבור היהודי. בית-הכנסת זה עמד על תלו לפחות עד סוף 1980 ואחד המבקרים בו ציין, כי 'קירותיו החיצוניים מתקלפים', אך בפנים 'הבהיקו הכתלים מצבע טרי'. 'הספסלים היו מסודרים ליד הקיר' ובאי בית-הכנסת 'חלצו את נעליהם המלוכלכות בכרך, בחדר הכניסה'. 'על השולחן', שלידו ישבו באי בית-הכנסת, 'היו מונחים מספר סדורים וחומשים'. בהתאסף מנין, קם הרב והתפלל ליד העמוד מנחה ומעריב. [בתפילת שחרית] 'היו יותר אנשים בבית-הכנסת מאשר אמש', מספר המבקר, 'אך חוץ ממני ועוד מתפלל אחד לא היו לאף אחד טלית ותפילין'.^{321*}

גם כדרבנט נעשה בראשית שנות השישים ניסיון להחרים את בית-הכנסת, אך הזקנים 'פשוט השתטחו על הארץ ואמרו או שתהרגו אותנו או שתשאירו לנו את בית-הכנסת'.³²² השלטונות נסוגו גם כאן, ובית-הכנסת המפואר של דרבנט נשאר פתוח. בבית-הכנסת אולם גדול ושני חדרים. באחד החדרים נמצאת ספריה רבה כשלוש מאות ספרי-קודש, שנאספו מבית-הכנסת שפסקו להתקיים. באולם 'מתנוססים שלטים ועליהם שמות שבטי ישראל' והספסלים, כמו גם הרצפה, מכוסים שטיחים יקרים וצבעוניים. כדי לשמרם חולצים המתפללים את נעליהם, בהיכנסם לבית-הכנסת. אך בגלל מיעוט המתפללים משמש האולם לתפילה כחגים בלבד, בעוד התפילות ככל ימות השנה ובשבתות נערכות באחד החדרים.³²³ בית-הכנסת מוחזק על-ידי תרומות, הנאספות בעיקר ערב יום כיפור והמכות 'קורבן'. בתרומות לבית-הכנסת משתתפים מרבית יהודי דרבנט, ובהם גם הללו שרגלים לא דרכה מעולם על פתחו של בית-הכנסת.³²⁴ קיומו של בית-הכנסת חשוב, כנראה, גם ליהודים הרחוקים מאוד מן הדת, ואפילו לאנשים המשולבים במנגנון הסובייטי.

משישים בתי-הכנסת של היהודים ההרריים ערב מלחמת-העולם הראשונה נותרו בשנות השבעים והשמונים שישה בלבד. רובם נבנו כמאה התשע-עשרה (דרבנט, בריאנסק, קובה,

320 טייר, 1987, עמ' 61-65; גרוזני, בית-הכנסת, 1963.

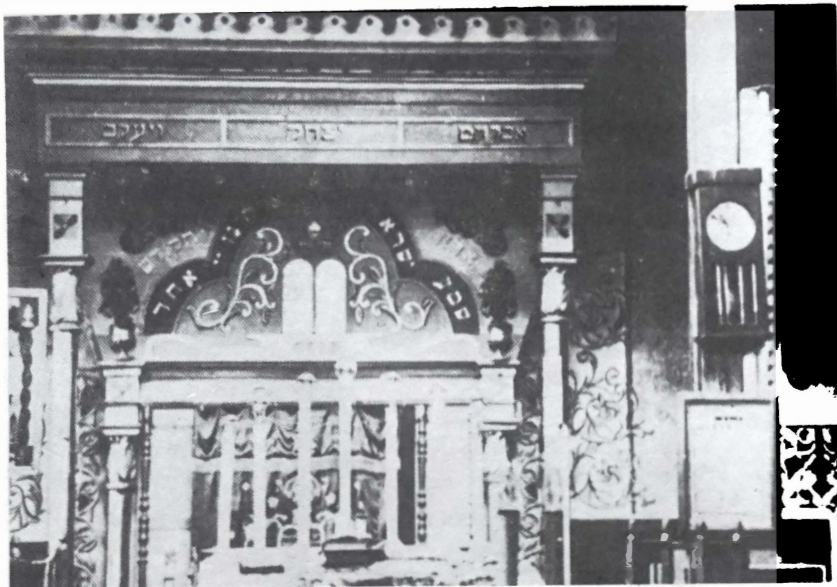
321 סיניצ'ין, 1964. תצלום של אחד מבתי הכנסיות שהחרמו בקובה והמשמש כיום בית חרושת לטקסטיל ראה: פריטיה, 1977.

321* טייר, 1987, עמ' 49-56.

322 עדותו של ס., 1978, עמ' 32.

323 פריסט שלום, 1970; איסאקוב, 1977, עמ' 8.

324 ליטבק, 1976, עמ' 9.

ארון הקודש בבית הכנסת בדברבנט (התצלום משנות השישים של המאה העשרים)

ובאקו) ³²⁵ ומיעוטם כתיים שהותאמו לשמש מקום תפילה (נאלצו, מאחאץ-קאלה). ³²⁶ ממניין בתי-הכנסת בקובה נותר רק אחד, וב'אולם התפילות העלוב, הזועק לבדק בית, התפללו [בסוף שנות השישים] כארבעים יהודים, רובם אכלים ואומרי קדש'. ³²⁷ אף בתי-הכנסת המעטים, שבהם מצוי על-פי-רוב גם רב או שו"ב, מתקיימים בעיקר תודות למסירותם הרבה של מרבית בני הקהילה. המתפללים בבתי-הכנסת כחול ובשבת הם בעיקר אנשים מבוגרים, אך בחגים, ובעיקר ביום-כיפור, מבקרים בהם חלק מבני התשורות. ³²⁸ לבתי-הכנסת תורמים בצורת תשלום או מתנות לא רק המתפללים, אלא כחשאי גם חברי המפלגה הקומוניסטית, הממלאים תפקידים חשובים במערכת השלטונית. ³²⁹ אולי יותר מתמיד מהווה בית-הכנסת כדור האחרון המרכז לחיי הקהילה. בו אופים מצות לפסח מן הקמח שמביאה כל משפחה ומשפחה, ובחצרו מתקיימת משחטה לעופות. בבית-

325 גורסקי, 1974.

326 בית-הכנסת במאחאץ-קאלה 'קטן, צנוע ותחבא כחצר מוזהמת, בין שאר בתיים דומים. זהו בית מגורים לשעבר שהפך לאולם תפילה (פריסת-שלום, 1970) גם מקור סובייטי מאשר (דאניאלוב, 1987, עמ' 74), כי כתובליקה האוטונומית הדאנסטאנית היו באמצע שנות השמונים רק שלושה בתי-כנסת ורבותיה, כנראה, לבתי-הכנסת בדברבנט, בסינאסק ובמאחאץ-קאלה.

327 שם, שם, ליטבק (1972, עמ' 18) מונה רק שלושה בתי כנסת של היהודים ההרריים שנותרו בשנות השבעים: במאחאץ-קאלה, בדברבנט ובנאלצ'יק.

328 עדות של צ.ח., 1973, עמ' 16.

329 עדות של ס., 1978, עמ' 34.

פנים בית-הכנסת בדרבנט בימינו

הכנסת מזמינים מצבות הנעשות עתה משיש ולא מאבן-גיר, ככמאה התשע-עשרה.³³⁰ הכתובות על המצבות הן לרוב על טהרת העברית.³³¹ הנהלת בית-הכנסת שוקדת גם על החזקתו של בית-העלמין היהודי,³³² וחצר בית-הכנסת משמשת אחד המוקדים העיקריים להתכנסות היהודים.

330 איסאקוב, 1977, עמ' 9.

331 העדות היא מדרבנט, ומתייחסת לנוהג הקיים לפחות מראשית שנות החמישים ועד היום (ס., 1978, עמ' 34-35; וכן איסאקוב, 1977, עמ' 9).

332 בדרבנט החלט לחדש את הגדר בבית-הקברות היהודי. מרבית בני הקהילה חרמו מכספם ונאסף סכום של 50 אלף רובל (עדוהו של ס., 1978, עמ' 34).

פרק חמישי

תרבות וחינוך

א. הלשון הטאטית-יהודית והמו"לות בה

1. הלשון

בקאוקאז המזרחי דוברו בראשית המאה התשע-עשרה כחמישים לשונות ולהגים.¹ דוברי לשונות אחדות היו רבות, אלפים, ולעתים רק מאות אחדות. לשונות רבות היו להן להגים ולהגי-משנה, שהדוברים בהם הכינו בקושי זה את זה.² ב'הר הלשונות' הזה, כפי שמכונה הקאוקאז בכלל ואיזור דאגסטאן בפרט,³ על כל מדרך כף רגל מהלך יום אחד איש את לשון רעהו לא יבין.⁴ הגדיר אחד המבקרים בשנות השישים של המאה התשע-עשרה. מדרך הטבע שמצב זה חייב את בני העממים השונים להשתמש גם בלשונות שכניהם. דו-לשוניות, ולעתים אף תלת-לשוניות, היתה תופעה נפוצה בקאוקאז לפחות מראשית המאה התשע-עשרה, וסביר להניח כי גם במאות הקודמות היה כך.⁵ כבר בסקר הקאוקאז משנות השלושים של המאה התשע-עשרה ציין, כי יהודי שירואן 'כולם בלא יוצאי מן הכלל יודעים היטב את הלשון הטאטארית',⁶ וגם יהודי דרבנט וקובה השתמשו בלשון זו.⁷ היהודים ההרריים, ציין יהודה צ'ארני, 'דיברו... בלשונות העמים והלאומים אשר הם יושבים בקרבם',⁸ הם 'דברו בלשונם [של] שבטי העמים אשר ישבו בקרבם'.⁹ רבה של דרבנט ציין בתרכ"ה (1865), כי 'עם שאר האומות אנו מדברים בלשונם'¹⁰ ולפי יהודה צ'ארני, 'אחדים יודעים מעט

1 כ-900 אלף תושבי הרפובליקה הדאגסטאנית דברו בשנות העשרים של המאה העשרים 32 שפות ולהגים (טריינין, 1931, עמ' 70; מאגידוב, 1971, עמ' 4-5, 23).

2 קלימוב, 1965, עמ' 5.

3 בראשית שנות החמישים העריכו האתנוגראפים הסובייטים, כי בגבולות הרפובליקה הדאגסטאנית בלבד מדוברות 25 לשונות מקומיות, מלבד לשונותיהם של הרוסים, האוקראינים ובני לאומים אחרים, שהגירו לאזור לאחר הכיבוש הרוסי. ראה: לאבוב, 1951.

4 גודובין, 1870, גל' 30.

5 וולקובה, 1967.

6 סקר הקאוקאז, 1836, חלק 3, עמ' 79.

7 שם, חלק 4, עמ' 122, 168.

8 צ'ארני, 1884, עמ' 4. על יהודי הכפרים קאראבודאחקנט, ברנאק וטארקי, שנוסף על לשתם דיברו גם בלשון הקומיקית עיין: שם, עמ' 14, 15, 22. יהודי הכפר דורגלי העידו, כי מלבד הלשון הקומיקית הם משתמשים גם בלשון האבאריית (שם, עמ' 16). יהודי אראג ציינו, כי מלבד לשונם 'עם הגרים מדברים בלשון לוגי ותורכי, וכן הטעומו יהודי מאמראץ', כי הם 'מדברים עם הנגיים בלשון לוגי' (שם, עמ' 258, 347). תבים מיהודי דרבנט השתמשו בלשון הטאטארית, היינו אזובייג'אית (קוזבסקי, 1906, עמ' 181) תבלשן זו דיברו יהודי עבר-הקאוקאז.

9 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 17, עמ' 94.

10 צ'ארני, 1884, עמ' 48.

כלשון רוסייה¹¹. אחד מבני העדה הדגיש בשנות השמונים, כי אמנם לשונם היא 'שפת טאטי... קרוב לשפת פארסי... אך כולם יודעים שפת טאטארית [קרי אזרבייג'אנית] ושפת רוסייה אינם יודעים זולתי אחדים'¹². במשך הזמן התרחב והלך השימוש בלשון הרוסית כלשון של מגע-ומשא עם האוכלוסייה הסובבת, ככל שגדל והלך היישוב של בני רוסייה באזורי-מגוריהם של היהודים. 'בישוכים שהיהודים כאים במגע ישיר עם הרוסים, כגון פטרובסק, דאשלאגאר, גרוזני, הם עתה [כתב פאנטיוחוב בשנת 1901] סיגלו לעצמם ידיעה פחות או יותר טובה של הלשון הרוסית'¹³. תופעת הרב-לשוניות אצל היהודים ההרריים התרחבה אפוא והלכה.¹⁴ ב-1929 העיד כוריס מילר, כי 60% מיהודי וארטאשן דוברים ארמנית, 10% אודינית 'ואת הלשון התורכית [קרי אזרבייג'אנית] יודעים אפילו כל הילדים, אך כלשון-הבית משמשת הטאטית-יהודית.¹⁵ ואכן היהודים ההרריים שמרו על לשונם, כפי שמלמדים הנתונים של מיפקד 1926.

5.1 לוח

התפלגות אוכלוסיית היהודים ההרריים לפי שפת-האם המוצהרת במיפקד 1926 (באחוזים)¹⁶

שפת-האם			
מחוץ רוסייה	שפות אחרות	טאטית-יהודית	רפובליקה/גליל
0.3	1.3	98.7	רפובליקה דאגסטאנית
—	1.5	98.5	רפובליקה אזרבייג'אנית
2.9	9.2	90.8	גליל צפון-קאווקאז
—	2.6	97.4	סך הכל

שעור ההצהרה על טאטית-יהודית כשפת-האם היה מעט גבוה יותר בקרב הנשים מאשר בקרב הגברים, כפי שמוכיחים הנתונים מהרפובליקה הדאגסטאנית ומגליל צפון-קאווקאז. בשני אזורים אלה הצהירו 97.5% מן היהודיות ההרריות על טאטית-יהודית כשפת-האם שלהן לעומת 95.9% של הגברים.¹⁷ הורי אומר, היהודים הכחינו היטב בין לשונם שלהם לבין הלשונות המשמשות אותם במגעים היום-יומיים ההכרחיים עם האוכלוסייה הלא-יהודית.

11 צ'ארני, 1866-1863, 1863, גלי' 17, עמ' 94.

12 גרשון, 1888. בדומה לכך העיד ישראיל (1886): 'שפתם שפת טאטי (קרובה ללשון פרסית). לשון המדינה מזורה למו חוץ מאחדים המדברים בה בשפת עלגים'. הדברים הבאים של גולמן (1867, גלי' 2, עמ' 12) נראים כהפרוה: 'אחכ"י הספרדים הנ"ל מדברים את אחיהם האשכנזים ועם כל אנשי רוסייה כלשון רוסייה, כי רובם (זולת הנשים והטף) מכינים לשון רוסייה, אם מעט ואם הרבה'.

13 פאנטיוחוב, 1901.

14 חוקרים סובייטיים הציעו לסווג את הרב-לשוניות לשלושה סוגים: דו-לשוניות ביתח; לשון אי-זוורת ולשון שכה ניתן להשתמש במדינה כולה (ראסטורגובה, 1970).

15 מילר, 1929, עמ' 18.

16 חושב על-יפי: מיפקד 1926, עמ' 52, 342, ולורמר, 1946, עמ' 55.

17 חושב על פי המקורות שציינו בהערה 16 לעיל.

בסוף המאה השמונה-עשרה סיפר פרידריך שרדר, כי 'הלשון שבה מדברים היהודים בקאוקאז היא פרסית בלהג בלתי-מוכן'.¹⁸ אדוארד אייכוואלד, שביקר בקאוקאז בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה מציין, כי היהודים מדברים או בשפתם או בשפת הארץ ובקלות רבה הם מסוגלים לדבר גם בטאטית.¹⁹ אייכוואלד הבחין אפוא בין הלשון הטאטית, שבה דיברו המוסלמים, לבין זו שבפי היהודים. היהודים ההרריים עצמם הגדירו את לשונם כאמצע המאה התשע-עשרה כ'לשון תחת' (או 'טאט'),²⁰ שלעתים כונתה כפיהם גם 'לשון פרס הקדומה',²¹ או 'לשון פֶּאָרס',²² ואחרים טענו כי הם 'מדברים במעורב בטאט ופֶּאָרס',²³ או 'לשון פרס מעורב עם לשון תחת ולשון קורש'.²⁴ וכך הגדיר חוקר לשונות הקאוקאז וסולוד מילר את לשונם של היהודים ההרריים:

להג איראני, המבוטא בהגיגי שמי ובנוי בחלקו מבחינה פונטית ובחלקו מבחינה מורפולוגית כדרך התורכית. להג כזה היה עשוי להיווצר רק בחבל ארץ, שבו חיו זה בצד זה יסודות אתניים איראניים, שמיים ותורכיים, וחבל כזה היה אזרבייג'אן.²⁵

הטאטית שייכת לקבוצה הדרום-מערבית של משפחת הלשונות האיראניות,²⁶ והיא מדוברת היום באיזור זעיר בצפון-מערב איראן (בסביבות העיר קזווין ובמחוז כלכאל) ועל-ידי קבוצות אוכלוסיה בקאוקאז המזרחי, אך נראה שהיתה נפוצה בשטחים נרחבים.²⁷ בין הטאטית המדוברת כיום באיראן לבין זו של הקאוקאז נשאר מלבד השם מעט מאוד מן המשותף.²⁸ בקאוקאז המזרחי דיברו או דוברים טאטית שלוש קבוצות של אוכלוסיה שנכדלו זו מזו בדתם,

- 18 שרדר, 1796, עמ' 144.
- 19 אייכוואלד, 1834, עמ' 396. ר' מילר (1884, עמ' 544) כתב בעקבות ביקרו בנאלצ'יק, כי 'היהודים סיגלו כאן לעצמם לשון פרסית מימי-הביניים, שאותה הם מכנים פארסי או טאט. כנראה התגבש אצלם ז'ארגון כעל תערובת של מלים מקראיות ורבה מלים שהושאלו מן הלשונות המקומיות של השבטים השכנים'.
- 20 ראה עדותם של קהילות יהודי הכפרים אגלאבי, אימאם-קולי-קנט, מאמראץ, מדוליס וגמיידי. צ'ארני, 1884, עמ' 239, 243, 322, 347, 348, והשווה עמ' 15. עיין גם: וירדנכאום, 1888, עמ' 75; אלאטין, 1901, גל' 96.
- 21 לשונם לשון פרס קדומה או לשון טאט', העיר יהודה צ'ארני, 1884, עמ' 4, והשווה שם, עמ' 14, 16. 'בינם לבין עצמם', כתב לוי ב-1901, 'מדברים הם בפרסית, ועם שאר החושבים המקומיים בטאטאית. רובם אינם יודעים כלל רוסי'.
- 22 ראה עדות יהודי הכפר מד זליס, צ'ארני, 1884, עמ' 66. גם מפסק בית-הספר בוורטאטא, מ' בו'אוב (1894 עמ' 111), ציין כי 'יהודי הכפר דוברים פרסית', וכן השווה: גדוביץ', 1860, עמ' 590.
- 23 ראה עדות יהודי אראג, צ'ארני, 1884, עמ' 258.
- 24 עיין בעדות יהודי ורטאטאן, שם, עמ' 327.
- 25 מילר, 1903, עמ' 162. עיין גם: מילר, 1889. את היסוד השמי בלשונם של היהודים ההרריים משתת מילר על המבטא המיוחד של ט, ד, ק, ח, ע. זנר מסתייג מקביעה זו בעיקר לגבי העין. למילך הטאטי-עברי שהבין הרב יעקב יצחקי, ותעומד לראות-אור בקרוב במכון בן-צבי, כתב מיכאל זנר אחרית דבר. פרופ' זנר העמיד לרשותי את מחקרו ועל כך נתונה לו תודתי. להלן יצרין חיבור זה: זנר, אחרית דבר ומספר העמוד בכתב היד. ראה שם, עמ' 32. על השפעת הלשון האזרבייג'אית על לשונם של הטאטים המוסלמים מבזו נתן הלקסיקה, הדקדוק והפונטיקה עיין: גריונברג, השפעה לשונית, 1961.
- 26 על מקומה של הטאטית במשפחת הלשונות האיראניות אין אחדות דעים. יש הרואים אותה כקרובה לפרסית, יש הטוענים כי היא תופסת מקום-ביניים, בין הלהגים של האזורים הסמוכים לים הכספי לבין איראן המרכזית. עיין גריונברג 1961; גריונברג, 1966, עמ' 281, וגם איסיב, 1977, עמ' 69-70.
- 27 בסוף המאה התשע-עשרה נאמד מספר דוברי הטאטית המוסלמית כפלך באקו כ-125,000 נפש. ראה: ל.ל., 1894, עמ' 30. לפי מיפקד 1897 נמנו בשטחה של אזרבייג'אן של היום 91,300 דוברי הלשון הטאטית (באחיזה), 1982, עמ' 66.
- 28 על דקדוקה של הטאטית באיראן ולהגיה ראה: יאר-שאטר, 1969.

תרכותם, ואפשר גם כמוצאם האתני. הקבוצה האחת היא מוסלמית שיעית וסונית,²⁹ השנייה נוצרית, המכונה לעתים כ'ארמנו-טאטית'³⁰ והשלישית יהודית.

הראשון שהזכיר את הטאטית בין לשונות הקאווקאז היה יוליוס פון קלאפרוט (J. Klaproth, 1783-1835) שביקר באיזור בשנים 1807-1808.³¹ מספר מלים בטאטית שבפי המוסלמים רשם בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה אדוארד אייכוואלד (E. Eichwald, 1832). תיאור הטאטית ניתן לראשונה על-ידי המזרחן הרוסי איליא ברזין (I. Berezin, 1818-1896) שהסתמך בעיקר על הלשון שהיתה מדוברת בקרב קבוצות מסוימות של אוכלוסיה מוסלמית,³² וגם הטקסטים שפורסמו בידי ברנהרד דורן (B. Dorn, 1805-1881) והחומר הלשוני הרב בעזבונו מתייחס אף הוא לטאטית שבפי המוסלמים.³⁴ הראשון שגילה עניין בלשון הטאטית-יהודית היה הרב יעקב בן יצחק יצחקי. שבשנות השישים של המאה התשע-עשרה החל לאסוף מלים בלשון זו, כדי להסביר בהן מקומות סתומים בתלמוד, כמדרשים וכספרות הרבנית ומתוך חשש שלשון זו תעלם בקרוב, כפי שכתב לאליהו הרכבי על הצורך

לחבר ספר יכלול שרשי שפת טאטי. וכאמת אני הייתי המעורר את כבודם בזה בראותי שהלשון הזה הנשאר לפליטה רק בן יהודי דאגסטאן ובין איה מתי מספר מחמדנים כפריים הרריים במחוז זה... והלשון הזה הולך ודל ועוד מעט יסוף זכרו מבין החיים. וכאשר אין לו תקוה שיקום לו גואל מן הכפריים הללו בני בלי שם וחסרי מידע כתב וספר [המוסלמיים], כן אין לו גם לקוות מהיהודים הנדברים בו [הדוברים בה], כי לא נשאר אצלם כטהרו ונתערכו בו מלות תורכיות, עבריות, פרסיות עד שהפרוץ מרובה.

לעבודה זו הקדיש הרב שנים רבות, ואף ניסה לדרן בדקדוקה של הלשון, אך מרבית עבודותיו אבדו. והמעט שנותר נשאר אף הוא בכתובים.³⁵

הבלשן הראשון, שהקדיש עבודה מיוחדת לטאטית שבפי היהודים ההרריים מבלי לדעת על מפעלו של הרב יעקב יצחקי, היה וסולוד מילר (1848-1913),³⁶ ב-1892 פירסם מילר חוברת בשם 'חומר לחקר הלשון הטאטית-יהודית; מבוא, טקסטים ומילון'.³⁷ כעבור שמונה שנים ראתה אור

29 על תפוצת המוסלמים דוברי טאטית בשנות העשרים של המאה העשרים ראה: מילר, 1929, עמ' 4-13, ועל מקומם כיום עיין: גריונברג, 1963, עמ' 3, 5.

30 פרטים אחרים על הנוצרים דוברי הטאטית וגם מספר אגדות בלשתם ראה: לל, 1894.

31 ביתר פירוט ראה זנד, אחרית דבר, עמ' 24.

32 אייכוואלד, 1834, עמ' 396-397.

33 ניתוח ביקורתי של עבודת ברזין ראה: זנד, אחרית-דבר, עמ' 24-25.

34 דורן רשם מלים וטקסטים של הלשון הטאטית בסוף שנות החמישים מפי מירזא אבדוראחים, וכן העתיק מלים בלשון זו מרשימה שמצא בספריה של החברה הגיאוגרפית בטפליס. על סמך חומר זה הכין סקירה כללית של הדקדוק, ותירגם כמה אגדות וספגים מלשון זו. רוב החומר, שהתייחס ללשונם של הטאטים, לא פורסם. כן רשם דורן, לפי עדותו, דוגמאות אחדות של לשון היהודים ההרריים בקובה (דורן, 1861). בחלק מהחומר של דורן השתמשו גייגר וקן בספרם על הפילולוגיה האיראנית. ראה: גייגר, 1895-1901, כרך 1, חלק 2, עמ' 347, 377-378, והשווה: גריונברג, 1966, עמ' 292.

35 עיין יצחקי, 1869. המובאה היא מהעתק מכתבו של הרב יצחקי, השמור בארכיון המרכז לתולדות העם היהודי, P.119/II. על עבודתו הבלשנית ביתר הרחבה ראה: זנד, אחרית דבר, עמ' 43-53.

36 על מילר ומחקריו ראה: קאלריב, 1963, וכן: קאלריב, מילר, 1963. על התעניינותו של מילר בטאטית עיין: זנד, אחרית דבר, עמ' 28-30, והשווה אלטשולר, 1980, עמ' 294.

37 מילר, 1892. סקירה קצרה על ספר זה ראה: מילר, 1893.

עבודתו הנוספת בשם 'סקירה על הפונטיקה של הלהג הטאטי־יהודי', וב־1901 יצאה עבודתו השלישית שנשאה את השם 'סקירה על המורפולוגיה של הלהג הטאטי יהודי'.³⁸ בשנים 1905-1908 פירסם מילר שני מחקרים נוספים על הלשון הטאטית כפי דובריה המוסלמים.³⁹ בחצי יובל שנים שווסולוד מילר עסק בחקר הטאטית, חלה אצלו כיווּרעין או שלא־כיווּרעין תמורה.⁴⁰ בהתייחסות הטרימינולוגית ללשונם של היהודים ההרריים. אם כחיבורו הראשון הוא מדבר על לשון טאטית־יהודית, הרי בשני החיבורים הנוספים המוקדשים לנושא זה הוא מכנה את שפתם של היהודים ההרריים להג טאטי־יהודי, ואילו מחקריו על הטאטית של המוסלמים הוא מכנה טאטית סתם. ממינוח זה עשוי להשתמע, כי קיימת לשון טאטית, והיא זו המדוברת כפי המוסלמים, וכן טאטית־יהודית שהיא להג שלה. בנו של וסולוד מילר וממשיך דרכו המחקרית, בוריס מילר (1877-1956) פירסם ב־1929 חיבור על הלשון הטאטית ולהגיה. כעבודה זו מוגדרת לרוב לשונם של היהודים ההרריים כאחד הלהגים של הלשון הטאטית, אך לעתים נקט החוקר גם במונח 'לשון טאטית־יהודית'.⁴¹

במחקרים הדנים בלשון הטאטית, שראו אור בכרית־המועצות למן שנות השלושים ואשר רובם עוסקים בשרידי הלשון הטאטית שבפי המוסלמים,⁴² מוגדרת לרוב לשונם של היהודים ההרריים כאחד הלהגים של הטאטית.⁴³ אולם באחדים מהם מודגש, כי 'הלשון הטאטית ידועה בשתי צורות עיקריות: הטאטית גופה (המכונה 'טאטית מוסלמית') והטאטית־יהודית'.⁴⁴ (הדגשת המעתיק). על אף העירפול שבנסוח זה משתמע ממנו, כי הטאטית שבפי היהודים היא מעין להג של הטאטית שבפי המוסלמים. תפיסה זו שכחה גם בפרסומים מערביים,⁴⁵ ואפשר שיש לה הצדקה מבחינה

38 מילר, 1900; מילר, 1901. חיבור מפורט של מחקרים אלה מכונה בלשנית ראה: זנד, אחרית דבר, עמ' 30-33.
39 ראה: מילר, 1905-1907. סקירה תמוצחת על חקר הלשונות האיראניות ברוסיה, ובכלל זה הלשון הטאטית. ראה: סוקולובה, 1962, עמ' 132-142, והשווה אוראנסקי, 1975.

40 אפשר שמילר עצמו לא הקדיש תשומת־לב מספקת לשנוי הטרימינולוגי, שכן במבוא לסקירה על הפונטיקה של הלהג הטאטי־יהודי' (מילר, 1900, עמ' V) הוא מצטט מעבודתו הקודמת ש־אילו היה צריך לאפיין לשון זו [הטאטית־יהודית] מכונה להג־נוורסטית, בלא כל התייחסות לאוכלוסיה הדוברת בה, ניתן היה לאפינה כלהלן: זהו להג איראני, המבוטא בהיגוי שמי והבנוי בחלקו מכונה פונטית ובחלקו מכונה מורפולוגית על חשתית תורכית'. בערך 'יהודים הרריים' במילון אנציקלופדי כתב מילר (מילון, 1893), כי לשונם של היהודים ההרריים היא 'תת־להג של הלשון הטאטית'.

41 מילר, 1929, עמ' 18. באנציקלופדיה הסובייטית הקטנה נאמר כי 'הטאטית־יהודית היא תת־להג של הלשון האיראנית של הטאטים, עם תוספת של יסודות עבריים ותורכיים' ('יהודים הרריים, 1929) ובמקום אחר של אותו פרסום צויין, כי 'המכונים יהודים־הרריים מדברים כאחד הלהגים של הלשון הטאטית' (טאטים, 1932).

42 סוקולובה, 1953, עמ' 122-123. לפי אחת העדויות (איסאקוב, 1977, עמ' 17), עסקו בחקר הלשון הטאטית בשנות השבעים שלושה אנשים: רות יעקובובה ממאחאץ־קאלה, שעסקה כנראה בעיקר בטאטית־יהודית וזכינה חומר למילון של לשון זו, אלכסנדר גריתבנגר מלינגנרוד, שחקר את לשון הטאטים המוסלמים, וראסטורגרייבה ממוסקבה. פרסומים המתייחסים לטאטית שבפי המוסלמים ראה: גריתבנגר 1962, 1966. טקסטים שרשם ב' מילר מפי המוסלמים דוברי טאטית בעת ביקורו בקאוקאז ב־1928 ראה: מילר, 1945.

43 האנציקלופדיה הסובייטית מראשית שנות החמישים מציינת, כי 'יהודים ההרריים מדברים כאחד הלהגים של הלשון הטאטית' ('יהודים הרריים, 1952), וגריתבנגר (1966, עמ' 281) כותב: 'לפי דתם נחלקו הטאטים לשתי קבוצות עיקריות: טאטים־יהודים... וטאטים מוסלמים... חלוקה זו היא גם חלוקה לשונית. כל קבוצה דוברת בלגו משלה, ובין הלהג, יש־ימיים הכוללים משמעותיים שאינם מאפשרים הכנה הדרת מלאה בין דובריהם'. ניסוח כמעט זהה ראה: איסיב, 1977, עמ' 70.

44 פאחאלינה, 1959, עמ' 480.

45 ראה, למשל, גייגר, 1959, עמ' 49; מורגנסטרן, 1958, עמ' 174.

בלשנית גרידא. כרם ההבחנה בין להג ולשון אינה תמיד חד-משמעית,⁴⁶ ומבחינה סוציולשונית קיימים לפחות שלושה היבטים, המצדיקים לראות בלשונם של היהודים שפה טאטית-יהודית ולא להג של הטאטית. הטאטית-יהודית, שלא כטאטית שבפי המוסלמים והנוצרים, כוללת בלקסיקה שלה רובד עברי וארמי; היא נכתבה באותיות עבריות, ונכתב זה ראו אור הפרסומים הראשונים בדפוס. להבדיל מן הטאטית, שהיתה שגורה בפי המוסלמים והנוצרים, ראתה אור בטאטית-יהודית בלבד פריודיקה וספרות יפה.⁴⁷ הניסיונות שנעשו בכרית-המועצות לגבש כתב ללשונם של הטאטים לא צלחו, והללו כתבו בעיקר בלשון האזרבייג'אית, שכונתה בזמנו טאטאית,⁴⁸ ואף הדיבור בלשון זו השתכח והלך אצל הטאטים המוסלמים.⁴⁹ ואמנם עובדות אלו הדגיש החוקר בוריס מילר ב-1929, שכתב כי 'הקבוצה הטאטית-יהודית היא היחידה, שייחודה עצמה מבחינה לאומית מהמון אוכלוסיית דוברי הטאטית והניחה יסודות לכתב שלה בלשון זו'.⁵⁰ סאמורסקי ציין ב-1925, כי הלשון הטאטית שגורה עדיין אצל זקנים מוסלמים בלבד, כעוד הצעירים עוברים לדיבור בשפה האזרבייג'אית.⁵¹

ראשיתה של לשון הטאטית-יהודית לוטה בערפל. עובדה זו ציין רבה של דרבנט, הרב יצחק בן יעקב, במכתב למפקד המשטרה בעירו, שבו כתב כי 'היינו מדברים כולנו בלשון הקודש... אך בהאריך הימים למדנו מאנשי המדינה הזאת לשון טט [טאט] ואנו מדברים עתה כולנו בזה הלשון... ועת אשר למדנו זה הלשון של טט מאנשי המדינה הזאת אינו ידוע לנו, כי סכלנו בימים הקדמונים גלות הרבה'.⁵²

אף לגבי האיזור שבו עוצבה הלשון הטאטית-יהודית אין אחדות-דעים. בעוד מילר סבר, כאמור, ששפה זו התגבשה באזרבייג'אן, דחה החוקר ב' זאגורסקי (Zagorski) הנחה זו והדגיש, כי היהודים ההרריים מעולם לא דיברו על אדמת קאוקאז לשון אחרת, משמע הם הגיעו לאיזור כשהלשון הטאטית-יהודית בפיהם. אך אין ספק בדבר, שלפני סיפוחו של הקאוקאז לרוסיה שימשה הלשון הטאטית-יהודית לשון הדיבור של היהודים ההרריים כינם לבין עצמם, ואותה למד הילד מפי אמו ואביו ובה תרגם והסביר המלמד את דברי התורה.⁵³ הלשון נחלקה בזמנו לשלושה להגים עיקריים.

- 46 על הגישות השונות בהבחנה בין לשונות לבין להגים עיין: אוראנסקי, 1960, עמ' 289-292.
- 47 בהתייחסות על כעיות לאומיות בעבר-הקאוקאז, שהתקיימה בראשית 1932, ציין זאבראלוב, כי עד עתה לא הוצאו שום פרסומים בלשון הטאטית, אף שהוכן א-כ מיוחד ללשונם (התייעצות טראנס-קאוקאזית, 1932). בראשית שנות השבעים ציין באזיב (1973, עמ' 122), כי הלשון הספרותית של הטאטים באזרבייג'אן היא אזרבייג'אית ורוסית, ובדאגסטאן אבארות, ובאורח חלקי רוסית. משחמע אפוא, כי רק אצל היהודים ההרריים מהווה הטאטית עד היום לשון הספרות.
- 48 פינדיסון, 1926. עובדה זו צוינה במפורש באנציקלופדיה הסובייטית הגדולה משנת 1946, שבה נאמר, כי 'לכתב זכה רק להג של הטאטים-יהודים... להגי הטאטים של אזרבייג'אן [קרי המוסלמים]... חסרים עדיין כתב (לשון טאטית, 1946).
- 49 כבר ברבע השלישי של המאה החשע-עשרה ציין זידליץ (1879, עמ' 501), כי בסביבות באקו נדחקת הלשון הטאטית על ידי הלשון שבה מדברים הטאטארים, היינו האזרבייג'אית. בשלהי המאה הטעים גיאורג (1895, עמ' 169), כי הטאטים מאבדים את שפתם ועוברים לדבר בלשון האזרבייג'אית. בראשית שנות השלושים של המאה העשרים ציינה האנציקלופדיה הסובייטית (טאטים, 1932), כי 'ברפובליקה האזרבייג'אית הטאטים עוברים תהליך מואץ של תורכיזציה', קרי גטול הלשון האזרבייג'אית. עיין גם: לואיס, 1973, עמ' 33, 103-104.
- 50 מילר, 1929, עמ' 18.
- 51 סאמורסקי, 1925, עמ' 26.
- 52 צ'ארני, 1884, עמ' 48.
- 53 זאגורסקי, 1881, והשווה קאוקאזיץ, 1862, גל' 3.

הלהג הצפוני, שבו דיברו יהודי הקאווקאז הצפוני ואשר כונה להג קייטאך; להג דרבנט, שבו השתמשו יהודי העיר דרבנט וסביבותיה כמו גם יהודי טאבאסאראן, ולהג קובה, שהיה בעיקר לשונם של יהודי עבר-הקאווקאז.⁵⁴ הלהג הצפוני כלל יותר משביעית⁵⁵ של מלים ממשפחת השפות התורכיות, ואחוז קטן מזה בלהג קובה. חלק מן המלים שנעלמו מן הלשון האזרבייג'אנית נשמרו בטאטית.⁵⁶ כ-2% מן המלים בטאטית-יהודית היו מלים עבריות. המלים העבריות היו מתחום החיים הדתיים (כרבה, מילה, מלאך-המוות, נשמה, עולם הזה, קדוש, שבת, רבי, שטן, תשעה באב וכיוצא באלה). ממוצא עברי היו מלים שענינן חיי האישות, כגון כתובה, גט, ממזר וכד'. תכונות מסוימות של האדם צוינו אף הן במלים עבריות, כגון קמצן, מתחנף, צדיק ודומיהן. כן שימשה העברית מקור לביטוי מושגים מופשטים, כגון חשד, טעם, סכנה ועוד. מלים אחדות מחיי היום-יום, כגון בצק, דפוס, קדירה, השתלבו אף הן בלשון הטאטית-יהודית.⁵⁷ המלים העבריות שהשתלבו בלשונם בוטאו בדרך שונה מן הנהוג בקרב היהודים הרוסים; כך, למשל, המלה 'בראשית' בוטאה כ'פראשית'.⁵⁸

ההרכב של הלקסיקה לא היה זהה בכל אחד מן הלהגים, ועל כך העיר בשנות השלושים הבלשן בוריס מילר:

10% לערך של מושגים מכונים בשני הלהגים [הלהג הצפוני והלהג של קובה] במלים שונות. לסוג זה ניתן לשייך כ-3% בערך של מלים משותפות בצורתן [בשני הלהגים], אך שונות במשמעותן. 14% בערך של המלים המשותפות לשני הלהגים נבדלות באופן ניכר בצורתן. בלהג של קובה פוגשים בתדירות רבה יותר מלים מן המילון הספרותי הפרסי (פרסיות וערביות), בעוד שבלהג הצפוני מוצאים במקומן לעתים קרובות מלים תורכיות. בעיקר של הלשון הקומיקית, ואפשר גם של להגים תורכיים אחרים של צפון-הקאווקאז.⁵⁹

ההבדלים בין שלשת הלהגים, שניטשטשו במרוצת השנים מצאו, קרוב לוודאי, את ביטויים גם בכתב.

עדות ראשונה לשימוש בטאטית-יהודית כלשון-כתב היא משנת תרכ"ג (1863), ונאמר בה: 'זכותבים אגרותיהם בשפה אשר ידברו בה'.⁶⁰ ובמכתב של הרב יצחק בן יעקב למשטרה העיר דרבנט משנת 1865 הורגש, כי 'אנחנו כותבים הכל בלשון הקודש, אך לפעמים מי שאינם יודעים כ"כ לשון הקודש כותבים גם בלשון טאט הנהוג כיננו'.⁶¹ יהודה צ'ארני העיר בעשור זה, ש'כותבים [הם] אגרותיהם בשפה אשר ידברו בה, אבל בכתב אשורית מעורב בכתב רש"י'.⁶² בעדויות אלו יש כדי

54 היו שחילקו את הלהג הדרומי לשניים: להג קובה ולהג ורטאשן. ראה: שור, 1949, עמ' 134.
55 סאמירלוב'יך, 1924, עמ' 203.

56 על מלים שנעלמו מן הלשון האזרבייג'אנית ונשמרו בלשון הטאטית עיין: אהמרה, 1971.

57 שיעור המלים העבריות חושב על סמך המילון של מילר (1892, עמ' 90-55), שרשומות בו 1,937 מלים בטאטית-יהודית ובהן 32 מלים עבריות. על מלים עבריות בטאטית-יהודית עיין גם איסקוב, 1977, עמ' 13.

58 לוי, 1901.

59 מילר, 1932, עמ' 275.

60 צ'ארני, 1863-1866, גל' 17, עמ' 94.

61 צ'ארני, 1884, עמ' 48.

62 שם, עמ' 4. בחיבור הקהילה הזעירה בקאראבודאקנט כותב צ'ארני: 'זכותבים אגרותיהם בשפתם וסאותיות מרובעות' (שם, עמ' 14). תיאור דומה לגבי יהודי ברנאק, דורגלי וטאקי, ראה שם, עמ' 15-16, 22. 'הם כתבו זארגון זה [הטאטית-יהודית, מעיד ו' מילר] באותיות עבריות מרובעות (מילר, 1884, עמ' 54). השווה גם נאד'ו'דיך, 1901, עמ' 165; לוי, 1901.

ללמד על ארבע תופעות: (א) כלשון הטאטית-יהודית כתבו בעיקר פשוטי-העם, בעוד המשכילים השתמשו בעברית; (ב) הלשון הטאטית-יהודית שימשה לכתיבת דברים בין אדם לחברו, כגון איגרות, רשימות עסקיות וכיוצא באלו; (ג) הכתיבה בטאטית-יהודית היתה מסורת מבוססת דייה באמצע המאה התשע-עשרה וראשיתה, כנראה, שנים רבות קודם-לכן; (ד) הטאטית-יהודית נכתבה באותיות מרובעות ככתב דומה לכתב רש"י.⁶³

הטקסט הראשון בטאטית-יהודית שהגיע לידינו פורסם בסוף שנות השישים של המאה התשע-עשרה על-ידי יהודה צ'ארני. זוהי רשימה קצרה של מיסים ושירותים, שהיהודים חייבים לנסיך של קייטאך. צ'ארני העתיק את הטקסט מפיסת-נייר ישנה, שנכתבה בידי סעדיה בן עזרא, אשר כיהן כרב בטארקי והרב העתיק אותו ממקור בלתי-ידוע. לפי 'אוצמי עדיל' (נסיך של קייטאך), המוזכר בטקסט, ניתן לקבוע כי הוא נכתב לכל המוקדם בשלהי המאה השמונה-עשרה ולכל המאוחר ב-1820.⁶⁴ בראשית המאה התשע-עשרה שימשה אפוא הלשון הטאטית-יהודית כלשון-כתב לצורכי יום-יום, ובראשית המאה העשרים נעשו אף ניסיונות לפתח בה מו"לות. קביעת חוקרים סובייטיים אחדים, כאילו לא היה לטאטית-יהודית כתב עד לתקופה הסובייטית, אין לה על מה לסמוך.⁶⁵ אף שלא היה ללשון זו דקדוק וכללי-כתיב מגובשים.

בעקבות התפשטות האיסלאם בקאווקאז נחקבלה והלכה הגראפיקה הערבית על-ידי מרבית העמים בעלי הכתב. במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה עשו כמה עמים בדאגסטאן, בעיקר האבארים, ניסיונות להתאים את האלף-בית הערבי ללשונם, וכך נוצר הכתב 'האדו'אמי', המושתת על הגראפיקה הערבית בתוספת סימנים. ככתב זה פורסמו ספרים מראשית המאה העשרים. עם הקמת השלטון הסובייטי, ששאף להרחיב את השכבות היודעות קרוא וכתוב, הועלו טענות כי האלף-בית הערבי המשתמש בניקוד מקשה על ביעור הכערות. לכן נעשתה ריפורמה בכתיב, ובמקום הניקוד הוכנסו אותיות מיוחדות. כך נוצר הכתיב 'האדו'מי החדש'.⁶⁶ ברם חוגים מסוימים לא הסתפקו בריפורמה זו, ושאפו להעביר את כל לשונותיהם של עמי הקאווקאז לא-ב לאטיני. הא-ב הלאטיני, טענו התומכים, יסייע להרחבת מספר היודעים קרוא וכתוב, לעומתם הדגישו

63 הדוגמה הקדומה ביותר הידועה לנו של אותיות, שבהן נכתבה הטאטית-יהודית, היא חתימה על שטר מכר בתים מתקצ"ה (1835). ראה אוסקי יצחקי, השמור בארכיון המרכז לתולדות העם היהודי. על סתיבתם של היהודים ההרריים השווה גם סקר ראגסטאן, 1901, עמ' 40.

64 הטקסט ותרגומו ראה: צ'ארני, 1868, גל' 16. על הרב סעדיה בן עזרא עיין: צ'ארני, 1884, עמ' 21, 24, 32. על זמן שלטונו של עדיל עיין: ברז'ה, 1856, עמ' 322-323.

65 כך, למשל, כתב ביטאון סובייטי ב-1927: 'היהודים ההרריים] דוברים כלשון טאטית של עם תורכי-פרסי, ועד היום אין להם א-ב משלהם. הם אינם מסוגלים להשתמש בא-ב וכלשון של היהודים האירופיים היות וזם זרים להם לתלותין, ובכלל אין ליהודים ההרריים כמעט שום דבר משותף עם היהודים האירופיים' (ריבס, 1927). לעומת זה קבע ב-1928 פרופ' יאקובלב, שהיה בקי בלשונותיהם של עמי המזרח, כי ליהודים ההרריים בקאווקאז, המדברים בלהג טאטי, יש כתב מפותח למדי ('יאקובלב, 1928, עמ' 216). ואילו מ' דאדאשב מצא לנחוץ לציין ב-1935, כי היהודים ההרריים, שלא היה להם עד המהפכה כתב משלהם, יש להם עתה א-ב לאטיני אחיד' (דאדאשב, 1935, עמ' 51). חוקרת סובייטית כת-זמננו מתעלמת מקביעתו של יאקובלב וכוחתב: 'כשביל [הגמים] רכי-אומלוסין [הטאלישים, הטאטים] קר-יהודים [הרריים] השג נאנצ'ים] ננקטו [על-ידי השלטון הסובייטי] שורה של אמצעים כדי ליצור למענם כתב' (פאחאליה, 1959, עמ' 475). בהקדמה לאוסף של סיפורי-עם של היהודים ההרריים, שיצא בשנות השבעים, מציגת המערכת כי 'רק בתקופה הסובייטית זכתה הלשון הטאטית לכתב בדאגסטאן' (קוקולר, 1974, עמ' 4).

66 אנציק. ספרותית, 1929, כרך 3, עמ' 133-135; דאניאלוב, 1972, עמ' 133; דאניאלוב, 1975, עמ' 132.

אחרים, כי החלפת הא-כ תכלוס את התפתחותן של התרבויות הלאומיות.⁶⁷ אולם דומה, כי לא הצד התועלתני עמד במרכז המגמה החלפת הא-כ, אלא הרצון לנתק את הלומד והקורא מן הספרות הדתית־מסורתית.⁶⁸ החלפת הא-כ הערכי ללאטיני נועדה אפוא לשרת לא רק, או בעיקר לא, מטרת מעשיות של הקלה בהוראת השפות של עמי הקאוקאז ולהדיל את הפרסומים בלשונותיהם, אלא בראש־וראשונה לשמש כלי במאבק נגד ההשפעה של הדת המוסלמית וכוהניה, ולגרס לניתוק בין הלשון הנלמדת בבית־הספר לבין הספרות שנכתבה בלשון זו עד למהפכה. ההיבט האידיאולוגי שבהחלפת הא-כ הערכי ללאטיני הודגש במרבית המאמרים שעסקו בכך.⁶⁹ חלק מן היהודים ההרריים התגוררו באזורים, ששימשו מוקדים של פעילות לליטון (לאטיניזאציה) הא-כ. ב־1922 הוכנס א-כ זה לשימוש בשביל עמי ההר ברפובליקה האוטונומית ההררית שבצפון־קאוקאז.⁷⁰ באזרבייג'אן החלה פעילות להחלפת הא-כ בראשית שנות העשרים, וב־1925 החליטה הוועידה הרביעית של הסובייטים ברפובליקה זו על העברת ההוראה, הפרסומים וניהול האדמיניסטרציה לא-כ ללאטיני.⁷¹ טבעי אפוא, כי מגמות אלו מצאו אחיזה גם בין פעילי התרבות הסובייטית בקרב היהודים ההרריים.

הראשון שהעלה את התביעה לליטון הכתב הטאטי־יהודי היה זכאי חוראינאטוב. בשמשו מנהל של בית־ספר לילדי היהודים ההרריים בעיר גרוזני, הנהיג בשנת־הלימודים 1925/26 את הוראת הלשון בכתב לאטיני.⁷² ב־1925 היתה זו בעיקר יוזמה של יחיד, אך הטפתו של חוראינאטוב להחלפת האלף־בית מצאה במרוצת הזמן תומכים בין פעילי־התרבות הסובייטיים בקרב היהודים ההרריים. ככנס של צפון־קאוקאז, שהתקיים בנאלצ'יק, ב־15-20 במאי 1926, לדיון בהרחבת הפעילות התרבותית בקרב היהודים ההרריים הוחלט:

כדי לקרב את היהודים ההרריים לתרבות האירופית, וכדי להבטיח לבתי־הספר הטאטיים הוראה סדירה בלשון־האם באמצעות הוצאה־לאור של ספרי־לימוד זולים, יש לראות מבחינה עקרונית כהכרחי ומועיל את המעבר מאלף־בית עברי לאלף־בית לאטיני.⁷³

במקביל עשו גם רשויות שונות באזרבייג'אן להתדרת האלף־בית הלאטיני לטאטית־יהודית. ב־1917-19 בינואר 1926 התקיימה בבאקו ישיבה של הסקציה הטאטית של האקדמיה העממית. בישיבה זו דובר על הצורך בהחלפת הכתב העברי בלאטיני, והוחלט למנות ועדה שתכין הצעות מעשיות

67 כן, למשל, כתב צ'וגאייב, כי 'נגד הליטון והאחדה של הא-כ ישנה שורה של התנגדויות מצד אנשי המפלגה וחוקרים, אשר טוענים כי ללאטיניזאציה אין משמעות מעשית. הפרופסור אלבארוב קבע בספרו 'חולדות הכתב של האוסטינים', כי האוסטינים לא זכו במאומה מן הלאטיניזאציה של הכתב שלהם, למעט היותו כלם להתפתחות תרבותם הלאומית' (צ'וגאייב, 1931, עמ' 227). השווה גם דאניאלוב, 1975, עמ' 135.

68 עיין טאדוויב, 1930: חאיראקוב, 1970.

69 כן, למשל, כתב קאמצי'ן־בק (1928, עמ' 58): 'העמים התורכרו־טאטאריים של ברת־המזרח עתה עוברים לאלף־בית הלאטיני לא רק מצטרפים ומתקרבים לתרבות האינטרנאציונאליסטית של כלל הפרוליתאריאן, המוליכה לתכלית הסופית של הפרוליתאריאן — לסוציאליזם, אלא גם משתחררים משכי האיסלאם, משנאת ההשכלה שבו, מאמנות ההבל ומאמנות טפלות דתיות, שבהן ספוגה התרבות התורכרו־טאטאריה הישנה. דברים ברור דומה ראה גם: אנאמאלי־אוגלי, 1928.

70 קוסטרין, 1923, עמ' 98; טייטש, 1927; והשווה דאניאלוב, 1972, עמ' 133.

71 קאמצי'ן־בק, 1928: החלטות, 1925. סקירה על פעילות הוועד לא-כ החדש ראה: נאדירוב, 1928.

72 שאולוב, ראדלוב, 1929, עמ' 60.

73 אלף־בית חדש, חוראינאטוב, 1929, והשווה: ריבס, 1927.

לליטון כתב הלשון הטאטית-יהודית.⁷⁴ אך להצעות אלו קמו מתנגדים, שקולם נשמע 'בהתייעצות הכל-סובייטית על העבודה התרבותית בקרב הטאטים', שהתכנסה במוסקבה בספטמבר 1927. הדמות הבולטת בהתייעצות היה ניקולאי (שמו האמיתי היה נפתלי צבי) אניסימוב, חבר המפלגה הבולשביקית מלפני מהפכת אוקטובר, שתרם הרבה לייסוד בתי-ספר סובייטיים ליהודים ההרריים.⁷⁵ במוקד ההתייעצות עמדו שתי שאלות הקשורות בלשון. כדי לתת תשתית אחידה ללשון הטאטית-יהודית, היה על משתתפי ההתייעצות לקבוע את הלהג שישימש את הלשון הנורמאטיבית. אחדים מן המשתתפים הציעו לקבוע את להג דרבנט כלהג מחייב, אך לכך התנגד אניסימוב והציע להניח בתשתית לשון בית-הספר והספרות את הלהג הדרומי ולהג דרבנט כאחד. אולם דעתו לא נתקבלה ונקבע, כי להג דרבנט 'המשופע ביותר בכמות מלים משותפת לכל הלהגים' יהיה מעתה ואילך לשון בית-הספר והספרות בלשון הטאטית-יהודית.⁷⁶ בעניין הכתב התנגשו בהתייעצות זו שתי דעות. בעלי הדעה האחת, שבין מבטאיה דו זכאי חודאינאטוב ויעקב גאארנוב (אהרנוב), חבצו לגשת לאלתר להעברת הטאטית-יהודית לאלף-בית לאטיני. ואילו בעלי הדעה האחרת, שבין ראשיה היה נפתלי-צבי אניסימוב, ביקשו להשאיר על כנו את האלף-בית העברי.⁷⁷ הצעת תוכני הליטון נדחתה והא-ב המרובע נשאר על כנו, אך הוחלט להנהיג ריפורמה ולעבור לכתב פונטי שלפיו יוחלף הניקוד באותיות. בריפורמה זו היתה משום התאמה של כתיב הטאטית-יהודית לתמורות בלשון שחלו ככתיב העברי כדאגסטאן על-ידי 'האדו'אמי החדש' ובלשון יידיש הסובייטית.

חלק מעסקי התרבות באזוריג'אן לא היו מרוצים מן ההחלטה שנתקבלה במוסקבה.⁷⁸ וזימנו בראשית 1928 בבאקו התייעצות אורתוגראפית לדיון בכתב של הטאטית-יהודית. להתייעצות באו פעילים משלושת המרכזים החשובים של היהודים ההרריים כפרובליקה: קובה, וארטאשן ובאקו. להתייעצות הובאו ארבע הצעות על שינוי הכתב של הטאטית-יהודית.

אחת ההצעות היתה להחליף את הא-ב העברי ללאטיני, אך היא נדחתה ונתקבלה הצעתו של מ' בן-הררי מקובה, אשר השאירה על כנה את הכתב העברי, אלא שנוספו לו עתה כמה סימנים כדי לשוות לכל צליל ביטוי גראפי, והאלף-בית הועמד על שלושים אותיות.⁷⁹ אולם כדי לפייס את דורשי הלאטיניזציה, הוחלט באותה התייעצות, כי הכתב העברי 'הוא זמני עד למעבר סופי לאלף-בית לאטיני'.⁸⁰ התומכים בליטון הכתב, כמו יצחק מושיאב (Mushaev), פתחו במסע-תעמולה למען הנהגתו בהקדם, אף נפתחו במועדון ליהודים ההרריים בבאקו קורסים מיוחדים להוראת הכתב הלאטיני החדש.⁸¹ כרם, ההחלטה שלא להעביר מיד את הכתב לאלף-בית לאטיני היה בה משום

74 אישמאן, 1926.

75 על נפתלי-צבי אניסימוב ראה: זנר, אחרית דבר, עמ' 35. אין לערוב בין נ"א אניסימוב, בן היהודים ההרריים, לבין נ"א אניסימוב (1892-1920), כנראה רוסי. ראה אנציק. היסט., 1961, כרך 1, עמ' 587. בשנה האקדמית 1926/27 הרצה נ' אניסימוב ב'מכון לתרבויות האתניות הלאומיות של עמי המזרח' במוסקבה על כתב היד של המילון היהודי-טאטי רוסי מפי עטו של יצחקי; בשנה הבאה נשא אניסימוב באותו מכון שלש הרצאות: על ה'התייעצות הכל-סובייטית על העבודה התרבותית בקרב הטאטים', על 'אגרות טאטיות' ועל 'טקסטים טאטיים' (מכון מדעי, 1930, עמ' 241, 251-252).

76 י.ד., 1927; מיראל, 1927, וכן ראה: גאארנוב, 1974-1977, 1976, עמ' 64.

77 שם, שם.

78 קאמשטיין, 1929.

79 התייעצות אורתוגראפית, 1928; אלף-בית חדש, 1928; אורתוגראפיה חדשה, מוסקבה, 1928.

80 אורתוגראפיה חדשה 1928, וכן אורתוגראפיה חדשה, באקו, 1928.

81 גאברילוב, 1928.

הכתובת בתמונה: קבוצה יוזמת להעברת הכתב ללאטיני ולזימון ועידה של היהודים ההרריים, 3.2.29. העיר גרוזני; יושבים (מימין לשמאל): ד' שאולוב, ז' חודאינאטוב, ל' שאולובה; עומדים: י' סאדיקוב, ר' ראזילוב, ר' ירימוב, י' ראזילוב

ביטוי להתנגדות לקו הרשמי באזרכייג'אן, שבה התנהל מסע נמרץ ותקיף להחלפת הכתב הערבי ללאטיני והיא לא הייתה לרוחם של התומכים בליטון הכתב הטאטי-יהודי. נוכח התנגדות שגילו עסקני-התרבות הסובייטיים בקרב היהודים ההרריים לליטון הכתב הטאטי-יהודי, החליטו המוסדות המטפלים בכעיה הלאומית באזרכייג'אן להעמיד על סדר-היום את השאלה של חשיבות הכנת העברה לאלף-בית הלאטיני של כל הטאטים, כלא הבדל דת.⁸² בהחלטה זו ביקשו המוסדות הסובייטיים להדגיש, כי מדובר לא רק בלשונם של היהודים ההרריים אלא גם בלשונם של הטאטים המוסלמים והנוצרים, שלא היה להם כתב משלהם. דומה שכל מגמתה של החלטה זו נועד אפוא לרופף את התנגדותם של היהודים ההרריים להחלפת הכתב.

קרוב לוודאי, שתומכי הליטון שאבו עידוד מהחלטה זו, כמו גם מן התמיכה שזכו במאבקם מצד הוועד המרכזי הכל-סובייטי לאלף-בית התורכי החדש (להלן: ועד לא-ב-חדש), שנוסד ב-1926 ושימש כוח מדרבן עיקרי להעברת הכתב מאלף-בית ערבי ללאטיני. ב-18-23 בדצמבר 1928 השתתף בקאזאן ז' חודאינאטוב כישיבת המלאה השלישית של הוועד, ושם כנראה זכה לתמיכה נלהבת ליוזמתו להחלפת הכתב העברי של הלשון הטאטי-יהודית. עם שובו מקאזאן אירגן חודאינאטוב בגרוזני ועדה יוזמת ללאטיניזציה של הכתב הטאטי-יהודי. כיושב-ראש הוועדה שימש ז' חודאינאטוב עצמו, וחברים בה היו הגב' שאבאייבה, ד' שאולוב, י' ראזילוב, ר' ירימוב, ראזיל ראזילוב וי' סאדיקוב. הוועדה נקטה שני קווי-פעולה: פירסום דברים בטאטי-יהודית בכתב

82 מילר, 1929, עמ' 3.

לאטיני, ויוזמה לזימון כינוס שידון בלאטיניזאציה של הכתב של היהודים ההרריים. בעיתון בלשון הצ'צ'נית 'ס'לו' (Serlo) — האור, הוקדשה פינה מיוחדת, שבה פירסמה הקבוצה ידיעות ומאמרים בטאטי-יהודית בכתב לאטיני, ובתמיכת ה'וועד לא-ב-חדש' יצא לאור בהוצאה הממלכתית של דאגסטאן אלפון בכתב לאטיני.⁸³ חברי הקבוצה היוזמת הבינו, כי רק בהישענותם על ה'וועד לא-ב-החדש' ומעורבותו האישית של אגאמאלי-אוגלי (Agamali-Ogly, 1867-1930), יושב-ראש הוועד הזה, יעלה בידיהם להעביר בכינוס החלטה על ליטון הכתב של לשון היהודים ההרריים.⁸⁴ כל ההכנות לכינוס נעשו אפוא בחיאום עם הוועד, וב-21 באפריל 1929 פורסם, כי לפי בקשת היהודים ההרריים מצפון-קאווקאז ומאזרבייג'אן (יהודי דאגסטאן לא הוזכרו), מזמן ה'וועד לא-ב-החדש' ועידה בכאקו, ב-25 בחודש, לשם דיון על החלפת הא-ב של הטאטי-יהודית מעברי ללאטיני.⁸⁵ בוועידה השתתפו עסקני תרבות ומורים מכאקו, וארטאשן, קובה, דרבנט, מאחאץ-קאלה, גרווני, קיזליאר, ג'נאליץ'ק ועוד. הרבנים הראשיים בוועידה היו: אגאמאלי-אוגלי, אגא-זאדה (Aga-Zade), ג'אניסימוב, פרופ' צ'ובאן-זאדה (Chuban-Zade), כ' מילר ור' שור.⁸⁶ משתתפי הוועידה נחלקו בין תומכי הליטון ומתנגדיו. בראש המתנגדים עמד נפתלי-צבי אניסימוב, אך דעתו נדחתה.⁸⁷ בפני באי הוועידה הוכחו שתי הצעות של אלף-בית לאטיני לכתב הטאטי-יהודי; אחת מהן הוכנה בידי ז' חודאינאטוב, והאחרת פרי עבודה משותפת של הפרופ' בוריס מילר ויעקב בירארוב (Birarov). בין שתי ההצעות היו הבדלים קטנים ביותר, ועיקר הוויכוח היה עם משתתפי הוועידה, שניסו גם הפעם להתנגד ללאטיניזאציה של הא-ב של לשון היהודים ההרריים. אך תוצאות הוועידה היו ידועות מראש, וזו החליטה על העברת הכתב של הלשון הטאטי-יהודית מעברי ללאטיני. לשם ישום מייד של ההחלטות נבחרה לשכה מיוחדת, שהוטל עליה לקבוע את הלהג ההולם ביותר את הלשון הספרותית ולשקוד על כך שכל הפרסומים יעברו מכתב עברי ללאטיני. הלשכה קבעה את הלהג של דרבנט כלשון הנורמאטיבית של הטאטי-יהודית, ופעלה להחדרת להג זה בכל הפרסומים ומוסדות-החינוך.⁸⁸ בעקבות החלטה זו נפתח מסע-תעמולה נמרץ לליטון האלף-בית הטאטי-יהודי,⁸⁹ ולמעשה חם המאבק הגלוי שניהלו במשך שנים חלק מעסקני התרבות הסובייטית בקרב היהודים ההרריים על שמיחת האות העברית. אמנם לימים יטענו הביטאונים התעמולתיים בכרית-המתעצות, כאילו ההתנגדות ללאטיניזאציה היתה מעשה-ידיהם של כלי הקודש ושל 'חוגים ריאקציוניים אחרים', אך עובדה היא, כי ללאטיניזאציה התנגדו קודם-כל הפעילים הסובייטיים, שבשכילים היתה האות העברית בעלת מטען אמוציונאלי, וקשרה את לשונם, ולו גם באורח סמלי, עם לשונותיהם של היהודים בעולם כולו.

בעקבות ההחלטות על לאטיניזאציה של הכתב של היהודים ההרריים יצא ב-1929 'מדריך

- 83 שמו של האלפון מפר עטו של חודאינאטוב, שראה אור ב-1928, היה 'הדרך החדשה' (מילר, 1932, עמ' 274).
- 84 שאולוב, ראדילוב, 1929, עמ' 61.
- 85 לפי התכנית נועדו להשתתף בוועידה גם נציגים של הטאטים המוסלמים והגוצרים, אך כנראה שהם לא השתתפו (אישמאן, 1929).
- 86 השתתפותה של שור בוועידה הסבה את שימת-לבה לטאטי-יהודית, שאותה חקרה בנסיעותיה לקאווקאז בשנים 1929-1934. ראה: שור, 1949, עמ' 134. עיין גם: מדבר, 1954, עמ' 49-50; מדבר, 1951.
- 87 אגארנוב, 1974-1977, 1976, עמ' 64; אלף-בית חדש, חודאינאטוב, 1929; אלף-בית לאטיני, 1929; שאולוב, 1929; דאדאשב, 1935, עמ' 51.
- 88 שם, שם. אלף-בית חדש, 1929; בינאיב, 1929.
- 89 על אספת-תעמולה בקובה ראה: תזכוב, 1929.

לאורתוגרפיה של הלשון הטאטית, פרי עטו של יחיל מתחוב (מהדורה שנייה ב-1932),⁹⁰ אך היתה זו יוזמת יחיד שלא הכול הסכימו לה. לפיכך זימן ב-1930 המכון הממלכתי המדעי-מחקרי של אזרבייג'אן התייעצות של נציגים מאזרבייג'אן ודאגסטאן, לדין בטרמינולוגיה והאורתוגרפיה המחייבת של הטאטית-יהודית, אף ניגשו להכנת מילון טאטית-אזרבייג'אני.⁹¹ פעילות נמרצת זו באה במסגרת ההחלטה המחייבת של הוועד הפועל הכול-סובייטי על הפסקת הדפסתם של פרסומים בכתב ערבי, ועמה הקיץ הקץ על האות העברית המודפסת בטאטית-יהודית. אך לא מעטים מכין היהודים ההרריים המשיכו גם להבא להשתמש בא-ב העברי בהתכתבות בינם לבין עצמם, ורמזים על כך מוצאים לעתים אף בפרסומים סובייטיים.⁹² עדות לכך משמשים גם מכתבים, שנחבלו בישראל בטאטית-יהודית בשנות השישים והם נכתבו באותיות עבריות. אולם על אף הדבקות העיקשת של חלק מן היהודים ההרריים לכתוב את לשונם באות העברית, נשארה זו בעיקרה נחלתם של זקנים יחידים.

עם ליטון הכתב הטאטית-יהודי גדלה באורח משמעותי כמות הפרסומים בלשון זו. נעשו גם ניסיונות לגבש דקדוק מחייב, שלו נזקקו בתי-הספר שבהם התנהלה לפחות באורח חלקי ההוראה בלשונם של היהודים ההרריים. במסגרת זו הוכן באזרבייג'אן מילון להגים שונים בהיקף של כ-10,000 מלים, אך מילון זה לא ראה אור, עד כמה שעלה בידו לברר. לשם העמקת המידע הלשוני נשלחה על-ידי השלוחה האזרבייג'אנית של האקדמיה למדעים משלחת בלשנית מיוחדת, שאספה חומר רב. לספטמבר 1936 תוכננה ועידה כול-סובייטית לדין בבעיות הלשון הטאטית,⁹³ אך לא ברור אם אמנם התקיימה ועידה זו, שכן כבר באמצע שנות השלושים גברו והלכו המגמות הרוסיפיקאטוריות בכרית-המועצות והלשון הרוסית ככשה והלכה מקום-כורה ברכים מבתי-הספר באזורים המוסלמים. הא-ב הלאטיני שימש אפוא מכשול למעבר מהיר מלשון-האם, שעדיין היתה לשון-הוראה בחלק ניכר מבתי-הספר היסודיים (כיתות א-ד) של עמי המזרח, ללשון הרוסית. על רקע זה התחזקו המגמות, שהיו נחלת חוגים מסוימים עוד בתקופה הצארית, להעברת הכתב של שפות עמי המזרח לכתב הקירילי (רוסי). הנושא נדון לראשונה בדאגסטאן ב-16 בנובמבר 1936, בהתייעצות של עובדי החינוך ונציגי מוסדות המפלגה הקומוניסטית. בהתייעצות זו הוחלט, כי הגיע הזמן להעביר לכתב רוסי את הלשונות שהם של כל עמי דאגסטאן, למעט אזרבייג'אנית וטאטית. על המניעים שהניעו את ההתייעצות להחלטה, כי יש להוציא מן הכלל את הלשונות האזרבייג'אנית והטאטית, אין בידינו ידיעות. אך בסוף 1936 וראשית 1937 הכינו מוסדות המפלגה בדאגסטאן הצעה, שבה הודגשה תועלת השימוש באלף-בית הקירילי, המקל על הלומד המבקש לדעת רוסי, שלא נזקק ללמוד שתי מערכות של א-ב. כן הוטעם כי האלף-בית הרוסי, בעל 33 אותיות, הולם יותר ללשונות דאגסטאן מן האלף-בית הלאטיני, שהוא רק בן 26 אותיות, בעוד לכל השפות בדאגסטאן פונמות רבות. כן הודגש בהצעה, שהשימוש באלף-בית החדש יודל את הוצאות הפרסומים בלשונות הרפובליקה, ויאפשר להגדיל את כמותם. הצעה זו הובאה בפני ועד המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן בינואר 1937 שהחליט, כי יעיל והכרחי להעביר את הכתב מלאטיני לרוסי כשביל עמי

90 מוסאחאנובה, 1975, עמ' 64.

91 באגירוב, 1936, עמ' 205.

92 כך, למשל, מציין מגדיר ללשונות העולם לפי כתבם, שיצא לאור בכרית-המועצות כראשית שנות השישים, כי בדומה לירושלם, לארדנו וכד', הטאטית-יהודית נכתבת באותיות עבריות. ראה: גיליאבסקי, 1961, עמ' 79.

93 דאראשב, 1935, עמ' 52; באגירוב, 1936, עמ' 206.

ארבעה שלבים בתעתיק של הלשון הטאטית-יהודית: עברי מסורתי, ווקאלי, כתב לאטיני, כתב קירילי

דאגסטאן: האבארים, הדארגינים, הקומיקים, הלאקים, הנוגאים, הלזגינים, הטאבאסארנים והטאטים'. הוועידה ה-14 של המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן (יוני 1937) אישרה החלטה זו.⁹⁴ ב-20 ביולי 1937 קיבלה נשיאות הוועד הפועל של הרפובליקה הדאגסטאנית החלטה שבה נאמר, כי יש לראות כהכרחי העברת הלשונות הדאגסטאניות לכתב (גראפיקה) רוסי, ויש לגשת באופן מעשי

94 מאגידוב, 1971, עמ' 116-118.

למעבר הדרגתי לכתב הרוסי מסוף הסתיו של שנת 1937.⁹⁵ הנשיאות בקשה מן 'המכון המדעי-מחקרי לתרבויות הלאומיות של דאגסטאן' להגיש תוך חודש ימים הצעות מוכנות סופיות לאלף-בית ללשונות האבאריית, הדארגינית, הקומיקית, הלאקית, הלוגינית, הטאבאסאראנית, הטאטית והנוגאית.⁹⁶ אך מוסד זה לא היה, כנראה, מסוגל לעמוד בקצב הדרוש, ולכן דנו מוסדות המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן בנושא, בנובמבר 1937. נבחרה ועדה בת חשעה חברים, ובראשה א' טאחטארוב (Takhtarov), יושב-ראש הוועד הפועל בדאגסטאן, ליישום מידי של הסכת הכתב לאלף-בית רוסי. הכנת האלף-בית החדש נמסרה לחברי הוועדה, והמשימה להכין אלף-בית הולם לטאטית-יהודית הוטלה על ראזיל ראזילוב, אחד מפעילי-התרבות הסובייטיים בקרב היהודים ההרריים בשנות השלושים ולאחר מלחמת-העולם השנייה. לצורך התאמת הלשון הטאטית-יהודית לאלף-בית הרוסי השתמשו ב-33 אותיותיו, ואליהן הוסיפו שבעה סימנים מיוחדים. בראשית ינואר 1938 דנו מוסדות המפלגה בדאגסטאן פעם נוספת בנושא, והוחלט להעביר לאלף-בית הרוסי את כל העיתונות והפרסומים מ-1 ביולי, והוראה בכתי-הספר מ-1 בספטמבר 1938. בהחלטות אלו נכללו גם ההוראה והפרסום בטאטית-יהודית.⁹⁷ במקביל להעברת השפות של עמי דאגסטאן לאלף-בית הרוסי, התנהלה פעולה דומה באזרבייג'אן. ב-11 ביולי 1939 חוקק ברפובליקה זו חוק מיוחד על הסכת האלף-בית מלאטיני לרוסי ב-1 בינואר 1940.⁹⁸ הסכת הכתב של עמי הקאווקאז, ובכללם הטאטית-יהודית, נעשתה בחיפזון. שלא כבהעברת הכתב מערבי ומעברי ללאטיני, שבה השתתפו גם אנשי מדע, נעשתה ההסכה לכתב רוסי בעיקרה על-ידי אנשי מנגנון המפלגה, ובכך הובלטה רק המגמה הפוליטית המובהקת שבצעד זה.

במקביל ללאטיניזאציה ולקיריליזאציה של הכתב ניכרה מגמה של הגברת ההשפעה של הלקסיקה הרוסית על הטאטית-יהודית, כמו על לשונות אחרות באזור. בטאטית-יהודית שולבו מלים רוסיות רבות שדחקו את גרליהן של מלים טאטיות, שנתפסו כבלתי-הולמות את המציאות החדשה. אמנם מקצת מאותן מלים נקלטו ללשון הטאטית-יהודית באורח כמעט טבעי וקיבלו סיומות וצורות דקדוקיות של הלשון הקולטת, בעוד מלים אחרות נותרו בצורתן המקורית והיו זרות לרוחה של הלשון.⁹⁹ כל הסתייגות משילוב מלים רוסי ות בשפה נתפסה כביטוי לשאיפות לאומניות. ב-20 בספטמבר 1937 התקיף העיתון הדאגסטאני המרכזי את עורך 'זחמתכש':

ארייב העם המרשבע, הציוני יוחנן יחננוב, אשר השתמש בעיתונותו לתעמולה אנטי-מהפכנית. ארייב מרשבע זה של העם הרוסי הגדול ושל הלשון הרוסית [הדגיש העיתון], סילק מן הלשון הטאטית כל המלים הרוסיות.¹⁰⁰

שילוב מלים רוסיות בלשון הטאטית-יהודית נתפס אפוא כחובה פוליטית, גם במקרים שהצרכים הלשוניים לא הצדיקו זאת, וכך נוצרו במשך השנים פערים גדולים בין הלשון הטאטית-יהודית

95 דאניאלב, 1975, עמ' 161.

96 שם, שם.

97 שם, עמ' 162-163; מאגריוב, 1971, עמ' 118-122; נאזארכיץ', 1967, עמ' 372; חולדות הספרות, 1970, כרך 6, עמ' 314.

98 אזרבייג'אן, 1962, עמ' 265.

99 זר, אחרית דבר, עמ' 19.

100 מצוטט על-יפי קארצ'יא, 1959, עמ' 35.

המסורחית לבין זו הנהוגה בעשורים האחרונים בכרית-המועצות. אין תימה שרק יהודים הרריים יחידים, היודעים את הלשון הטאטית-יהודית של ימינו, מסוגלים להבין את הנכתב בה לפני ובל שנים.

בעשור שבו האלף-בית הלאטיני היה בשימוש חלו תמורות במעמדה החוקי של הלשון הטאטית-יהודית. במקומות-מגוריהם של היהודים ההרריים נחשבה לשון זו, שלעתים קרובות כונתה טאטית סתם, כלשון של מיעוט לאומי ומקומה הובטח על-פי העקרונות החוקיים הכלליים של זכות שימוש והוראה בשפת-האם. בחוקה הראשונה של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, שנתקבלה בוועידה של הסובייטים במארס-אפריל 1927, נאמר:

הלשונות של כל הלאומים, המאכלסים את שטחה של הרפובליקה הדאגסטאנית... שוות. לכל אזרח... מובטחת האפשרות להשתמש בשפת-האם שלו ביחסו עם מוסדות הממשל...¹⁰¹

בחוקה של הרפובליקה האזרבייג'אנית, שנתקבלה באותו זמן (מארס 1927), הודגש כי

לאזרחי הרפובליקה האזרבייג'אנית... מובטחת הזכות להשתמש בחופשיות בשפת-האם שלהם בוועידות, בכתיב-המשפט, במינהל ובחיי הציבור. למיעוטים הלאומיים מובטחת הזכות ללמד בכתיב-הספר כלשון-האם שלהם.¹⁰²

בחוקה של 1937 צומצם סעיף זה, ובו נאמר כי לאזרחי הרפובליקה האזרבייג'אנית הזכות ללמוד... בכתיב הספר בשפת-האם.¹⁰³ מבחינה חוקתית לא חל אפוא שינוי במעמדה של הטאטית-יהודית ברפובליקה האזרבייג'אנית, אך לא כן ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. שלא כבחוקה של 1927, הוזכרה הלשון הטאטית כאחת מעשר הלשונות הרשמיות של רפובליקה זו בחוקה שנתקבלה ביוני 1937 ומצב זה נשמר בחוקת שנות השבעים.¹⁰⁴ לא ייפלא אפוא, כי הרפובליקה הדאגסטאנית הפכה למרכז המו"לות בלשון זו, ואילו באזרבייג'אן השכנה כמעט שפסקה כל פעילות בטאטית-יהודית כבר בשלהי שנות השלושים. אולם בהיעדר כתיב-ספר בטאטית-יהודית למן ראשית שנות החמישים, היא הפכה בעיקר ללשון דיבור. עד כמה שעלה בידינו לברר בקרב העולים לישראל,

101 חוקת דאגסטאן, 1927, פרק 1, סעיף 6.

102 חוקת אזרבייג'אן, 1927, פרק 1, סעיף 15. גם בחוקה שנתקבלה בפברואר 1931 מופיע סעיף זה ללא כל שינוי.

103 חוקת אזרבייג'אן, 1937, פרק 11, סעיף 128.

104 בחוקה של הרפובליקה הדאגסטאנית משנת 1937 יש התייחסות ישירה ללשונם של היהודים ההרריים בשלושה סעיפים. בסעיף 24 (פרק ג') נאמר: 'החוקים המחקבלים בסובייט העליון של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית מתפרסמים באבאריית, בקומיקית, בדארגינית, בלזיג'נית, בתורכית, בנגואית, בלאקית, בטאטית, בטאבאסאראנית וברוסית'. הסעיף 78 (פרק ד') אומר: 'ההליך המשפטי ברפובליקה הדאגסטאנית באזורים, שרוב תושביהם הם אבאריים, קומיקים, דארגינים, לזיג'נים, תורכים, נוגאים, לאקים, טאטים, טאבאסאראנים או רוסים, מתנהל בלשונותיהם' וסאן בא מניין הלשונות. בסעיף 111 (פרק י'), המתאר את הסמל של הרפובליקה הדאגסטאנית ודגלה, נאמר כי בסמל כלול המשפט 'פעולה כל הארצות התאחדו' בלשונות הרוסית, האבאריית, הקומיקית, הדארגינית, הלזיג'נית, התורכית, הנוגאית, הלאקית, הטאטית והטאבאסאראנית' (חוקת דאגסטאן, 1937). במהדורות המאוחרות של חוקת הרפובליקה הדאגסטאנית, שראו אור עד ראשית שנות השבעים, נשאר סעיפים אלה כלשונם, חרץ מן השינויים הבאים: (א) התיבה תורכית הוחלפה בתיבה אזרבייג'אנית, וממניין הלאומים והלשונות השמטו התיבות 'נוגאים' ו'נוגאית'. משתמע אפוא, כי לשונם של היהודים ההרריים, המכונה כאן טאטית, המשכה להיות מוכרת כאחת הלשונות הרשמיות של דאגסטאן.

משתמשים בה כבלשון דיבור שנייה מרבית המבוגרים ובני גיל העמידה. כל אימת שמדובר בילדים, רבים מהם, בעיקר הללו שעלו לישראל מריכוזים גדולים לערך של אומוסיית היהודים ההרריים, גם הם מכינים טאטית-יהודית, אף שאינה משמשת להם לשון דיבור. אף-על-פי שהלשון אינה עוד בשימוש יום-יומי תדיר, מתייחסים אליה היהודים ההרריים כחיבה רבה ומשתמשים בה כברית-המועצות, לא רק בהיעדרם של נוכרים אלא גם בגלוי כרחוב ובמקומות ציבור.

2. המו"לות

מעולם לא נערך רישום מסודר של הפרסומים בטאטית-יהודית. מרביתם לא נשמרו או לא הגיעו למערב, וסביר להניח כי גם בספריות של ברית-המועצות אין אוסף מלא. הפרסומים הכוודים שראו אור עד 1917 לא נכללו, למיטב ידיעתנו, ברשימות הביבליוגרפיות ברוסיה, ובמצב דומה נמצאת הפריודיקה, הספרים והחזרות, שהודפסו באות עברית בשנות העשרים. רק ברישום המרוכז של כל הפרסומים כברית-המועצות, שנעשה על-ידי 'לשכת הספר' בשנות השלושים, נכללו גם ההוצאות בלשון זו. הפרטים הביבליוגרפיים על הפרסומים בטאטית-יהודית הודפסו כשברעון של 'לשכת הספר', ולאחר-מכן ב'שנתון הספר', אך שמות הספרים ניתנו בתרגום רוסי, ונוהג זה נמשך עד היום. היה עלינו אפוא להידרש לפרסומים בטאטית-יהודית בעיקר על סמך איזכורם בחיבורים שונים, או רישום שלהם בביטאונים ביבליוגרפיים שלא בלשון המקור.

עיתונים וכתבי-עת

ראשיתה של הפריודיקה בטאטית-יהודית קשורה בהתרחבות הפעילות הציבורית בקרב העדה באמצע העשור השני של המאה העשרים. העיתון הראשון בלשון זו בשם 'הד הרים' ראה-אור בבאקו בשנים 1915-1916; עורכו היה מיכאל רבינוביץ', בנו של הרב ישעיה מדרבנט. (מיכאל רבינוביץ' נאסר ב-1938 ונספה ככלא). נראה שיצאו ממנו גליונות יחידים בלבד.¹⁰⁵ מחמת מצוקת העתים בא מעין המשך לעיתון זה רק כעבור שלוש שנים. ב-13 ביולי 1919 החליט הוועד הגלילי של ההסתדרות הציונית בקאוקאז על הרצאת עיתון בטאטית-יהודית, שיספק לקוראיו מידע על הנעשה בתנועה הציונית ובחיי היהודים בעולם. כמקשרים בין הוועד הגלילי לבין העיתון נקבעו ו' ריינשל ואוריאל פרידלנד (שלוך), וכמקום המתאים ביותר להוצאת העיתון נראתה העיר באקו, שבה קודם-לכן ראה אור עיתון בלשון זו ונמצא בא דפוס עברי. אולם כאשר ניגשו למימוש ההחלטה התברר, שבעיר אין סדר בטאטית-יהודית, ועל כן פנו לאסוף פנחסוב כדרבנט שישלח משם איש-מקצוע מתאים.¹⁰⁶ כעורכו של העיתון נקבע אליהו אניסימוב, איש 'צעירי-ציון', וכמוכיר המערכת א' רבינוביץ', גם הוא יהודי הררי.¹⁰⁷ אחר מאמצים רבים הופיע בחודש יולי 1919 הגליון הראשון (ואולי היחיד) של כתב-העת החדש. שמו של העיתון היה 'תובושי סכחי' ('אילת השחר'), והמוציא לאור הוועד הגלילי של ההסתדרות הציונית בקאוקאז. חלק מן המאמרים, כמו גם כותרתו, היו

105 שפירא, כ"י, עמ' 2-3, וכן ביבליוגרפיה, עמ' 2.

106 עיתון בלשון הטאטית, 1919.

107 עיתון טאטי, 1919; עיתון, 1919; עיתון טאטי, 'אילת השחר', 1919; תובושי סכחי, 1919.

כשפה העברית ונועד לשכבה המשכילה בקרב היהודים ההרריים.¹⁰⁸ אך תהפוכות השלטון בעיר וניחוק הקשר הסדיר בינה לבין אזורים אחרים באוקראינה לא איפשרו את המשך הופעתה. עם התרחבות פעילותה של 'יק"פ' ('פועלי-ציון') בקרב היהודים ההרריים, החליטה מפלגה זו להוציא כתב-עת משלה בטאטי-יהודית. כ-5 בפברואר 1922 ראה אור בבאקו הגליון הראשון, וכנראה היחיד, של העיתון בשם 'כרסך' ('הפתעל') – בטאון הוועד הגלילי באוקראינה של 'יק"פ' (פ"צ) וברית הנוער היהודי הקומוניסטי. מערכת העיתון שכנה במועדון על שם בר כורוכוב, ששימש אחד המרכזים לפעילות תרבותית בלשון זו.¹⁰⁹

ממאסר 1924 עד אפריל 1931 הופיע בנאלצ'יק עיתון בארבע שפות בשם 'קאבארדה האדומה', וממאי 1924 תחת השם 'דלת העם הקאבארדינו-באלקאריה', שאחת מלשונותיה היתה טאטי-יהודית. ב-1926 אישרו השלטונות של מחוז צפון-אוקראינה הוצאה-לאור של כתב-עת בטאטי-יהודית, אבל מחוסר אנשים מתאימים לא יצא הדבר לפועל.¹¹⁰

בשלהי שנות העשרים התחדשו ברפובליקה האזרבייג'אנית המאמצים לפרסם כתב-עת בטאטי-יהודית. כ-5 בספטמבר 1928 יצא בבאקו עיתון חד-פעמי בשם 'דו ז'הילכס' ('יום הנוער הקומוניסטי') וכ-7 בנובמבר אותה שנה ראה-אור עיתון חד-פעמי בשם 'אוקטובר'.¹¹¹ אך עברו כחמש שנים עד אשר בנובמבר 1934 החל לצאת שבועון בטאטי-יהודית בבאקו בשם 'קומוניסט', שהיה ביטאון הוועד המרכזי והוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית של אזרבייג'אן. עורכו של השבועון היה יעקב אגארנוב (אהרנוב) וכממלא מקומו שימש ישראל דרודוב. דרודוב היה בנעודו שולית סנדלר וגויס לקומסומוול, ששלחו לבתי-ספר מפלגתיים בקובה ובבאקו. עם סיום למודיו, שולב בשנים 1932-1934 במנגונג המפלגה בבאקו ובכפרי הסביבה. אחר הופעת השבועון 'קומוניסט' עבר דרודוב לעבוד בו, כשעיקר תפקידו לתרגם לטאטי-יהודית מן העיתונות הרוסית. בשנים 1935-1937 ראו-אור מדי שנה 72-78 גליונות של השבועון. ב-22 במאי 1938, תוך החלפת הא-ב לקירילי, יצא גליון האחרון.¹¹² ומאז ועד היום לא יצאו, למיטב ידיעותנו, כתבי-עת בטאטי-יהודית ברפובליקה האזרבייג'אנית, וגם נעלם הדף המיוחד בלשון זו, שהודפס בעיתון של קובה.

משנת 1931 יצא לאור בקובה כ-2,000 עותקים שבועון דו-לשוני אזרבייג'אני וטאטי-יהודי בשם 'דרך הקולקטיביזציה' ('Kollektivshme Iolu'). עורך החלק היהודי של העיתון היה מישי (משה) אוסיפוב, בוגר בית-הספר לפעילי המפלגה. מביטאון דו-לשוני הפך העיתון בסוף 1938 לביטאון אזרבייג'אני.¹¹³

גורל דומה היה מנת-חלקם של עיתוני-הקיר, שאף אותם ראוי לראות כחלק מן הפרידיקה. אחת

108 שפירא, כ"י, עמ' 2-3.

109 'כרסך', ארגון אן בער בככזי פרחיא כמוניסטהיי ג'והורו (פ.צ.) בא סאייח כמוניסתי ג'הילוק ג'והורו, נומיר 1, 5 פברואר 1922 סל.

110 מיראל, 1927. עיתונים בכרית המועצות, 1970, כרך 3, עמ' 22-23.

111 כבר בראשית 1926 הקציב הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של אזרבייג'אן הקצבה מיוחדת להוצאה של בטאון בטאטי-יהודית אך לא נמצאו אנשים מתאימים לשם כך. אישמאן, סכך, 1926; אישמאן, 1929, ועיין גם זנד אחרית דבר, עמ' 14; זנד, 1985-1986, 1985, עמ' 12.

112 עיתונים בכרית המועצות, 1970, כרך 1, עמ' 117; אגארנוב, 1974-1977, 1977 עמ' 69. בשנת 1935 היתה מהדרה של שני כתבי-העת, 'זחמחש' בדרבנט ו'קומוניסט' בבאקו, 5,000 עותקים (פרסומים, 1935, עמ' 91).

113 סטאטיסטיקה 1933, עמ' 553; ראקיטניקוב, 1932, ראקיטניקוב, 1933; באגירוב, 1936, עמ' 206; עיתונים בכרית המועצות, 1970, כרך 3, עמ' 223.

מפעולות-התרבות של המועדונים שהתנהלו בטאטיה-יהודית היתה הוצאת עיתון-קיר. בשלב ראשון היו עיתונים מעין אלה מועתקים ביד במספר מוגבל של עותקים, והם הודבקו על קירות העיר. לעיתונים מסוג זה תורגמו לטאטיה-יהודית ידיעות שפורסמו בעיתונות הכללית, וכן מידע קצר על הנעשה במועדון. במשך השנים התרחב והשתכלל הנוהג של הוצאת עיתוני-קיר, ואחדים מהם הודפסו בכתיב-פוסט או ששוכפלו בהקטוגראף. עיתונים אלה הוצאו על-ידי מועדונים ומפעלים, שבהם היה גדול מספר העובדים היהודים ההרריים. עם התרחבותה של עיתונות זו ניכרה בה מגמה לשינוי תוכנה; הורחב חלקן של הכתבות המיוחדות והמידע המקומי על חשבון תרגום מן העיתונות הכללית. עיתונות-קיר זו, שיצאה באורח לא-סדיר, היתה בחלקה טאטיה-יהודית ובחלקה דו-לשונית: רוסית וטאטיה-יהודית.¹¹⁴ אך במחצית השנייה של שנות השלושים נעלמה, כנראה, הטאטיה-יהודית מעיתוני-הקיר שראו-אור באזורי-מגוריהם של היהודים ההרריים.

כבר בשלהי שנות העשרים התבלטה הרפובליקה הדאגסטאנית כמרכז החשוב ביותר לפעילות התרבותית בטאטיה-יהודית, ולהג דרכנט הוכר כלהג המשותף לכל היהודים ההרריים. כיוון שכך טבעי היה שכרפובליקה זו יופיע ביטאון בלשונם של היהודים ההרריים. ואמנם ב-3 ביוני 1928 יצא בעיר דרכנט הגליון הראשון של השבועון 'זחמתכש' ('העמל') כביטאון הוועד הפועל הנפתי של הסובייטים והוועד הנפתי של המפלגה הקומוניסטית. מ-15 בנובמבר (גל' מס' 23) הוצא כתב-העת על-ידי הוועד הדאגסטאני והעירוני של המפלגה הקומוניסטית. עורכו של הביטאון היה עשהאל בינאיב (Binaev). בינאיב (1882-1958) היה עד למהפכה הבולשביקית רב, אך אחריה היה בין התועמלנים הקומוניסטים הראשונים בקרב היהודים ההרריים, שהשתלב במרכיב המערכות הפוליטיות שאיגן השלטון, ובתוכם המסע ללאטיניזציה של האלף-בית והמערכות נגד הדת היהודית. על אף נאמנותו לשלטון הוא סולק ב-1937 מתפקיד עורך העיתון, ובמקומו נתמנה יוחנן יוחננוב.¹¹⁵ ב-1938 נאסר עשהאל בינאיב בהאשמות של טרוצקיות וסיתות לאומניות, אך שוחרר ב-1939 בעת המסע לטיהור שמם של 'קורבנות לשון הרע', שאיגנו סטאלין ובריה כדי לרכך במקצת את הטרור שהם עצמם ערכו קודם-לכן. אך גם לאחר השיחרור לא חזר עוד בינאיב לפעילות פוליטית וציבורית, וסיים את חייו כפועל פשוט.

בשנים 1928-1929 הודפס 'זחמתכש' באות עברית, ורק מאמרים יחידים כתב לאטיני. כבר בימים ההם הוכאזו בו תלונות, כי השבועון איננו מופץ די הצורך ורוב היהודים ההרריים כנאלציק וביישובי הסביבה אינם יודעים כלל על קיומו.¹¹⁶ הקוראים המעטים של העיתון לא היו מרוצים מתוכנו הדל. אמנם עורכיו קיוו לשלב בין כתביו מורים מבתי-הספר, אך תוחלתם נכזבה. העיתון נאבק בהתמדה להרחבת קהל כותביו וקוראיו.¹¹⁷ ב-1930 התעבר, כנראה, הביטאון לכתב לאטיני, וכן גדלה בהתמדה תכיפות הופעתו. במקום 58 גליונות שראו אור ב-1929 יצאו ב-1930 90 גליונות, ב-1931 — 140, וב-1932 — 112. העיתון יצא ב-1,200 עותקים ונדע בעיקר למנויים. משנת 1933 ועד 24 בנובמבר (גל' מס' 61) 1938 יצאו 69 עד 103 גליונות בשנה. בסוף 1938 הוסב הכתב של הביטאון מלאטיני לקירילי, ואף שמו הוסב ל-Girmizine Astarā ('הכוכב האדום'). במיספור השוטף של גליונותיו הודגש שהוא המשך ל'זחמתכש'. ב-23 ביולי 1941 (גל' מס' 57) פסק להפיע

114 צילום של עיתוני-קיר ראה: י. ד., 1927; והשווה אישמאן, 1929. עיין גם בראגינסקי, 1967. עמ' 248.

115 קארצ'א, 1959, עמ' 35.

116 שאבייב, 1929; אנארונוב, 1974-1977, 1976, עמ' 65; זנד, 1982, עמ' 30, 41.

117 ד., 1929.

הכיטאון כטאטית-יהודית, שכארבע-עשרה שנות קיומו ראו אור 1,217 גליונות, משמע 87 גליונות בממוצע לשנה.

אחר מלחמת-העולם השנייה חידש השבועון את הופעתו בשם Girmizine Gielem ('הדגל האדום'). כ-21 ביולי 1947 יצא גליונו הראשון, וכ-1948-1951 יצאו מדי שנה 40-50 גליונות. כ-25 באפריל 1952 הופסקה הוצאתו של כתב-העת,¹¹⁸ וזה יתור משלרשים וחמש שנה אינה קיימת עוד כבית-המרוצות ומחוצה לה פרודיקה כטאטית-יהודית¹¹⁹ למעט אלמאנאך ספרותי, הוצא אחת לשנה למן שנת 1959.

ספרים וחברות

מבחינת האות, שבה הודפסו הספרים והחברות כלשונם של היהודים ההרריים, ראוי לחלק את אלה לשלוש חטיבות. עד שלהי שנות העשרים הודפסו רוב הפרסומים באות העברית, בשנות השלושים שימשה האות הלאטינית את הפרסומים כטאטית-יהודית, ולמן שלהי העשור הכתב שלהם הוא כתב קירילי (רוסי).

תחילת הופעתם של ספרים וחברות כטאטית-יהודית קשורה בפעילות הציונית בקרב היהודים ההרריים, בעשור הראשון של המאה העשרים. כ-1908 יצאה לאור בוילנה חוברת ראשונה שלשון זו, מפרי-עטו של יוסף ספיר, בשם 'יעדי הציונות', החוברת תורגמה בידי אסף בן יתום פנחסוב.¹²⁰ בתקווה כי הודקקותם של היהודים ההרריים לאות המודפסת כלשונם תתרחב ותלך, יסדו מתתיהו בן מבורך בוגאטיבך ושלמה בן שאול מרדכיב הוצאת-ספרים. אך עד כמה שעלה בידינו לברר, ראה בה אור רק ספר אחד והוא סידור 'קול תפלה' נוסח ספרד, עם תרגום לטאטית-יהודית שנעשה בידי אסף בן יתום פנחסוב. הסידור הודפס בוילנה בתרס"ט (1909), והוא כולל דברי הקדמה מאת המתרגם, הסכמה מאת הרב אליהו הנוכי ודברי-ברכה מאת אגודת ציוני יהודי ההרים בקאוקאז שנכתבו בידי אסף אגארנוב (אהרונוב).¹²¹ הניסיון הראשון לפתח מו"לות כטאטית-יהודית לא היה לו המשך ישיר, עד כמה שעלה בידינו לוודא. עד לכינונו של השלטון הסובייטי עשתה אפוא המו"לות כלשון זו את צעדיה הראשונים, ובה המשיכו אנשי יק"פ. פעילי המפלגה סייעו בהוצאת ספר-הלימוד הראשון כטאטית-יהודית.¹²² אך נראה הדבר, שעם ההשתלטות הקומוניסטית על

118 עיתונים כבירת המועצות, 1970, כרך 3, עמ' 216, 246: סטאטיסטיקה, 1932, עמ' 516. עלה בידי מחבר מחקר זה לראות גליונות אלה של 'חמחש': גל' 19 מי 18 באוקטובר 1928; גל' 22, 30 במאי 1929; גל' 32-35 מן הימים 15-29 באוגוסט 1929; גל' 37, 38 מן הימים 12, 19 בספטמבר 1929; גל' 40-45 מן הימים 3 באוקטובר ועד 7 בנובמבר 1929. בסך-הכול 14 גליונות.

119 זנד (1982, עמ' 39) כותב: 'כ-1975 חידשו השלטונות את הופעת העיתון "חמחש", לא כי יומן אלא כשבועון, כדי שישתת את התעמולה נגד תנועת העליה בקרב היהודים ההרריים, שהגיעה באותו זמן לתנופה רחבה וחזקה'. לגבי קביעה זו מן הראוי להעיר: (א) העיתון 'חמחש' לא היה יומן; (ב) לא מצאנו שום אישור לחידוש הופעתו של שבועון כטאטית-יהודית כ-1975. אם אכן התחיל להופיע שבועון כזה, קרב לוודאי, שהאלמאנאך הספרותי כטאטית-יהודית היה מצייץ עובדה זו, והיא הייתה גם מתעלית על נס במאמר של 'סאוורטיש היימלאנד' הן היהודים ההרריים. דומה על כן, כי יש מקום להטיל ספק בדיוקו של מידע זה, המושתת, כנראה, על עדות שבעל-פה.

120 רייסנברג, 1913, עמ' 58, והשווה יבר. אנציק., 1913, כרך 9, עמ' 68; זנד, 1982, עמ' 26.

121 ראה: סדור, 1909, עמ' XIV-VII.

122 על ספר זה ראה להלן, עמ' 411.

א ב א ל י א ב א ת

חארפלאמאיי תאתי אבאלימונ סאל כונדאי

חיבור סאכדאי
זאכפיי, כודאיינאטאב

זיאעמאת, פומאפי סאכדאניהא ארי א סאר זימי נושנדא
זאמפאשא זוהרר אנ ב, מ. ר. סא. „ א ז י ת ”

קיסאת 2 ק.

ג'וי אָזי ת?

זאכפיי כודאיינאטאב
(ו. זאקסיאב)

נאשרי אנ צ. פ. „ א ז י ת ”
מאספאב 1929

ספרים מאת ז' חודאינטוב בטאטית-יהודית

פעילות יק"פ בקרב היהודים ההרניים, חלה הפסקה כמוילות כלשון הטאטית-יהודית, ורק ב-1925 ראה אור ספר אחד כלשון זו, וכן פורסמו בה מספר כרזים על ההתיישבות החקלאית היהודית.¹²³ ב-1927 ראו אור שישה ספרי-לימוד; ארבעה לבתי-ספר¹²⁴ ושניים להוראת מבוגרים. במוסקבה יצא ספרו של ק' גלעדוב (Giladov), שנועד לקורסים לביעור הבערות בקרב מבוגרים וכדאגסטאן הופיע ב-24,000 עותקים וככתב לאטיני ספרו של ארסלאנוב (Arslanov) להוראת טאטית-יהודית למבוגרים.¹²⁵ ב-1928 יצאו לאור אחד-עשר פרסומים בטאטית-יהודית, ובהם אלפון מאת זכאי חודאינטוב וכן חוברת על תברואה שהוציא לאור 'אווט'.¹²⁶ ארגון זה פירסם בטאטית-יהודית גם שורה של סיסמאות וכרזות על ההתיישבות היהודית בכרית-המועצות.¹²⁷

123 ספר בכרית-המועצות, 1925, עמ' 54; שניידרמן, מרז'י, 1926.

124 על ספרי לימוד ראה עמ' 411-414.

125 ק' גלעדוב (גלעדוב), אלאפאי עומלווהא (אלף בית למבוגרים), מוסקבה, 1927; ספרים, 1927. לפי הסטאטיסטיקה הסובייטית, יצאו שני ספרים ב-1927 (מפלגה, 1930, עמ' 299). לפי מקור זה, הודפסו בסך-הכול 17,570 עותקים, משמע ממוצע לכל פרסום 8,785 עותקים.

126 חוברת על תברואה, 1928.

127 פרסומי אווט, 1928.

ב-1929 הופיעו, למיטב ידיעתנו, שני פרסומים בטאטית-יהודית בכתב עברי; חוברת מאת זכאי חורדינאטוב על 'ארוט',¹²⁸ ומחזה מפרי-עטו של ישעיהו בן-עמי (בנימינוב).

בשנים 1929-1930 הוכנסה המו"לות בטאטית-יהודית במערכולת של הסכת הכתב מעברי ללאטיני. ב-7 באוגוסט 1929 הורה הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות לכל הוצאות-הספרים להשתמש מעתה ואילך באלף-בית הלאטיני בכל הלשונות, שנכתבו קודם-לכן בכתב ערבי.¹²⁹ הוראה זו הופעלה גם לגבי הלשון הטאטית-יהודית. ואמנם לאחר שנה זו לא יצאו עוד, למיטב ידיעתנו, פרסומים בטאטית-יהודית שהודפסו באות עברית. לפי הנתונים, שעלה בידינו ללקט, יצאו בתקופה הסובייטית בסך-הכול תשעה-עשר פרסומים בטאטית-יהודית, שהודפסו באות עברית. בהתאם להחלטת המפלגה על ליטון הכתב בפרסומים בטאטית-יהודית, יצאה בכתב זה ב-1929 חוברת מתורגמת מרוסית, שנועדה לבתי-הספר העממיים להשכלה פוליטית.¹³⁰ גם הרבה מן הפרסומים שראו אור ב-1930 היו תרגומים מרוסית של חוברות הסברה ותעמולה, וכן סיפורים קצרצרים.¹³¹

בשנות העשרים לא היה תיכנון כל-ארצי להוצאת הספרים בטאטית-יהודית, והדבר היה תלוי במידה רבה ביוזמה ובאפשרויות המקומיות. פרסומים בלשון זו ראו אור בכיתת אזרבייג'אן — באקו, וגם במוסקבה. בראשית שנות השלושים נעשה בברית-המועצות מאמץ לתכנון בהיקף כל-ארצי את המו"לות, שי אפשר יתר יעילות ויתר פיקוח. במסגרת זו הוחלט בפברואר 1931 להקים סקציה לטאטית-יהודית בהוצאת הספרים הממלכתית של עמי ברית-המועצות במוסקבה.¹³² בשנה הראשונה לקיום הסקציה פורסמו בה, כנראה, רק ספרים יחידים ובהם קובץ מיצירתו של מישי באחשייב וספר-לימוד בשביל חוגים לביעור הבערות.¹³³ בשנת 1932 ראו-אור ברפובליקה הרוסית בלבד 92 פרסומים בטאטית-יהודית, במהדורה ממוצעת של 1,250 עותקים, ובהם 'אנתולוגיה של משוררים טאטים' וכן ספר הדקדוק הראשון בלשונם של היהודים ההרריים.¹³⁴ ב-1933 יצאו, לפי נתונים בבתי-שלמים, שמונה פרסומים בטאטית-יהודית, שבעה במוסקבה ואחד במאחאץ-קאלה. שלושה מהם היו תרגומים מרוסית של חוברות-תעמולה,¹³⁵ אחד 'חוכניות לימוד לחשבון וללשון האם בשביל בתי-ספר טאטיים למתקשים קרוא וכתוב', שחוברו, כנראה, ברוסית ותורגמו בידי ס' פנחסוב ומ' שאולוב, והודפסו ב-120 עותקים בהוצאה הממלכתית של דאגסטאן במאחאץ-קאלה.¹³⁶ שלושה ספרונים בספרות יפה: האחד תרגום מרוסית בידי זאב באחשייב של הסיפור

128 זכאי חורדינאטוב ג'י אדית? מאסאב, 1929.

129 דאניאלוב, 1975, עמ' 138.

130 ספרי-לימוד, 1929.

131 מכין פרסומי 1930 עלה בידינו לראות בספריה הציבורית של ניו-יורק חמש חוברות: שלוש מהן בעלות אופי תעמולתי מובהק, ושתיים של ספרות יפה: סיפור מאת א' נאסימוביץ' בשם 'סניה קאלוגין', ורשימה מפרי-עטו של ג' קרוזיאנובסקי 'ילדים על חוכנית החומש'.

132 נאזארביץ', 1967, עמ' 361.

133 צ'ייקובה, 1931, עמ' 37.

134 פרסומים, 1932, עמ' 97; אנסימוב, 1932.

135 הפרסומים לא היו לנגד עינינו, והפרטים עליהם מובאים לפי הכיטאון הביבליוגרפי 'Knizhnaia Letopis' חוברת אחת היא מפרי-עטו של ס' קוסיור, ושמה 'הסיכומים והתפקידים הקרובים של ביצוע המריניוח האומית באוקראינה', 1,500 עותקים; החוברת האחרת היא מאת ו' קארפינסקי, 'שאלות על הלגיטימיות', 1,500 עותקים. והשלישית מאת ס' בולושין וו' וינוגראד, 'הענקים שלנו', חורגה לטאטית-יהודית בידי ר' ראדלוב ויצאה ב-500 עותקים (קיל', 1934, מס' 299, 407, 433).

136 שם, שם, מס' 1115.

'קאראכוג'ו' מאת קונסטאנטין פאוסטובסקי (K. Paustovski),¹³⁷ סיפורו של מישו באחשייב 'דייגים', ואוסף שירים מאת מ' באחשייב ומ' דאדאשב בשם 'פרות אוקטובר'.¹³⁸ כן יצא, בתרגומו של זאב באחשייב, קובץ-שירים של אגניה בארטו בשם 'האחים הקטנים', שנועד לגיל של קדם בית-הספר.¹³⁹ כל הפרסומים של ספרות יפה הודפסו במוסקבה, ומהדורתם הממוצעת כ-700 עותקים.

5.2 לוח

פרסומים בטאטית-יהודית בשנים 1934-1941¹⁴⁰

שנה	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
מס' פרסומים	49	56	44	63	27	19	24	13

יותר ממחצית הפרסומים (28), שיצאו לאור בכרית-המוצעות בשנת 1934, הופיעו במוסקבה, 13 בכיתת הרפובליקה הדאגסטאנית — מאחאץ-קאלה, ו-8 בכאקו. 15 פרסומים היו חוברות הסברה ותעמולה, שתורגמו מרוסית בידי מתחוב, מ' באחשייב, זאב באחשייב, מ' דאדאשב ומ' חנוכייב. הפרסומים הפוליטיים כללו החלטות של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית,¹⁴¹ דברי לנין,¹⁴² נאומים של סטאלין,¹⁴³ מולוטוב,¹⁴⁴ קאלינין,¹⁴⁵ קאגאנוביץ',¹⁴⁶ וולודארסקי.¹⁴⁷ לארבע מהדורות זכתה החוברת הפופולארית 'שיחות על לניניזם' מאת ו' קארפינסקי (V. Karpinski).¹⁴⁸ כן ראתה אור חוברת על 'תנועת הנוער הקומוניסטית' בחוץ-לארץ, שליקט וערך ש' מישייב.¹⁴⁹ המהדורה הממוצעת של החוברות היתה 1,160 עותקים, אך ספק רב אם מרבית היהודים ההרריים מצאו בהן עניין.

ארבעה ספרים מן הספרות הרוסית היפה, בתרגומיהם של זאב באחשייב ויונו סמיונוב (I. Semenov), גם הם ראו אור במוסקבה. באמצעות פרסומים אלה התוודעו היהודים ההרריים

137 שם, שם, מס' 275.

138 שם, שם, מס' 814.

139 שם, שם, מס' 78.

140 פרסומים, 1934, עמ' 60; זנד, 1985-1986, 1986, עמ' 36 וכן רשימה ביבליוגראפית שלקטנו מפרסומים סובייטיים.

141 ק"ל, 1934, מס' 2611 (הפרסום היחיד מספרות פוליטית שיצא במאחאץ-קאלה).

142 שם, שם, מס' 439, 455.

143 שם, שם, מס' 187, 657, 782.

144 שם, שם, מס' 2711.

145 שם, שם, מס' 691.

146 שם, שם, מס' 3886.

147 שם, שם, מס' 4505.

148 שם, שם, מס' 1046, 1911, 1991.

149 שם, שם, מס' 2711.

כשפתם ליצירות, או קטעי יצירות, מאת יורי לכדינסקי (Lebedinski),¹⁵⁰ מאקסיס גורקי,¹⁵¹ אנטון צ'כוב¹⁵² ומיכאיל שולוחוב.¹⁵³ היקף המהדורה הממוצעת של פרסומים אלה היה כמחצית (775 עותקים) מזו של מהדורת חוברת-התעמולה. כמוסקבה ראו אור גם ארבע חוברות מתורגמות מרוסית על נושאי בריאות, משפחה וילדים,¹⁵⁴ וכן שתי חוברות על חקלאות,¹⁵⁵ וחוברת אנטי-דתית בשם 'מדוע נעשינו אפיקורסים', שהוצאה לאור על-ידי המועצה המרכזית של 'ברית האתאיסטים הלוחמים'.¹⁵⁶ כל הפרסומים בטאטית-יהודית שיצאו כמוסקבה ב-1934 לא היה בהם כל תוכן יהודי מיוחד, וכן במרבית הפרסומים שראו אור במאחאץ-קאלה. 7 מתוך 13 הפרסומים, שיצאו בכיית הרפובליקה הדאגסטאנית, היו הוראות מקצועיות למכונאים ועובדי-הרכבת, שתורגמו בידי מ' חנוכייב וא' אומארשוב (Omarshov).¹⁵⁷ שתי חוברות דנו בייצור יין,¹⁵⁸ וחוברת אחת הוקדשה לתוכניות-לימודים לבתי-ספר מקצועיים בתרגומם של מ' יכדייב ומ' חנוכייב.¹⁵⁹ הספר היחיד, שהיה אמור להיות בעל תכנים יהודיים כלשהם, הוא קובץ שירים וסיפורים מן הספרות הטאטית-יהודית, בעריכת מ' חנוכייב, שפורסם ב-1,000 עותקים.¹⁶⁰ כל ספרי-הלימוד בטאטית-יהודית, להוציא שניים מהם, יצאו בכיית הרפובליקה האזרבייג'אנית – באקו, ובחלקם היו אף הם מתורגמים ובלי תוכן יהודי מיוחד.¹⁶¹ ניתן אפוא לומר, כי 78% (38 מתוך 49) מכל הפרסומים בטאטית-יהודית שראו אור ב-1934 לא היה בהם תוכן יהודי אף במתכנתו הסובייטית.

באמצע שנות השלושים חלה תמורה במדיניות הסובייטית בתחום המו"לות של המיעוטים האומיים. עתה הוחלט לרכז את ההוצאה-לאור של כל מיעוט לאומי ברפובליקה שבה מתגוררת רוב אוכלוסייתו. בהתאם למדיניות זו, פורקה ב-1934 הסקציה בטאטית-יהודית של הוצאת הספרים כמוסקבה, והוקמה מחלקה מיוחדת ליהודים ההרריים בהוצאת הספרים הממלכתית של הרפובליקה האזרבייג'אנית. מנהלה של המחלקה היה יעקב אגארנוב (אהרנוב), וסגנו יונו סמיונוב.¹⁶² באקו נעשתה אפוא, במחצית השנייה של שנות השלושים, למרכז הוצאת הספרים בטאטית-יהודית. מתוך 56 הפרסומים שראו אור ב-1935 (מהדורה ממוצעת 1,600 עותקים) יצאו 51 בבאקו ו-5 במאחאץ-קאלה.¹⁶³ 21% (12 מתוך 56) מן הפרסומים היו ספרות פוליטית ותעמולתית, כגון נאומי סטאלין,

- 150 ש.ש. ש.ש. מס' 4859.
 151 ש.ש. ש.ש. מס' 4777.
 152 ש.ש. ש.ש. מס' 4466.
 153 ש.ש. ש.ש. מס' 4787.
 154 חוברת פופולארית מפרי-עטו של מ' גולדין על מיקתבילוגיה (ש.ש. ש.ש. מס' 2886): חוברת של ו' בותר על מחלות מין (ש.ש. ש.ש. מס' 4454); ספרון של י' רוסטובסקי על נישואים ומשפחה (ש.ש. ש.ש. מס' 3888). חוברת של גולדנברג על אירגון פעוטונים בקולחודים (ש.ש. ש.ש. מס' 4566).
 155 האחת מפרי-עטו של נ' אניסימוב בתרגומו של זאב כאחשייב 'על עיבוד קקע. זרעה וקציר' (ש.ש. ש.ש. מס' 4199), והאחרת, מאת יו' יחננוב, על ניהול משק הכרמים בקלחודים (ש.ש. ש.ש. מס' 3438).
 156 ש.ש. ש.ש. מס' 4038.
 157 ש.ש. ש.ש. מס' 1199, 1202, 1586, 1816, 1875, 2374, 2629.
 158 ש.ש. ש.ש. מס' 2635, 2527.
 159 ש.ש. ש.ש. מס' 2672.
 160 ש.ש. ש.ש. מס' 5104.
 161 על ספרי-לימוד ראה להלן, עמ' 411-414.
 162 דאדאשב, 1935, עמ' 52.
 163 היסכום נערך על פי רשימה כיכלוגרפית של הפרסומים. לפי פרסומים (1935, עמ' 41) יצאו לאור בשנת 1935 57 פרסומים בטאטית-יהודית שנחלקו כדלקמן: ברספ"ר, הכוללת את הרפובליקה הדאגסטאנית – 10,

שיחות של קלארה צטקין על האישה ושל ו' קארפינסקי על המפלגה הקומוניסטית, ¹⁶⁴ חוברות-הסכרה על הקולחוז וארגונו, ¹⁶⁵ תקנות על אירגון סובייט כפרי ¹⁶⁶ ומכתב של פועלי דאגסטאן לסטאלין. ¹⁶⁷ בספרות היפה המתורגמת, שהיוותה כ-20% מכל הפרסומים (10 כותרים), חלה תמורה שהושפעה, קרוב לוודאי, ממקומה של הוצאת הספרים. שכן בצד תרגומים מרוסית של יצירות מאת ל' טולסטוי, מ' גורקי ¹⁶⁸ ועיבוד מקוצר של הספר על 'רובינוזן קרוז' לדניאל דיפו, ¹⁶⁹ היו רוב התרגומים מיצירות סופרי הקאווקאז. ארבעה ספרים מתורגמים היו מפרי-עטם של סופרים אזרבייג'אניים (מ' אחונדוב, מ' סאיזאדה, ג' נאזרלי, ב' טאליבלי), ¹⁷⁰ שניים של גרוזים (ד' צ'ונקאדה, א' קאזובק) ואחד של סופר ארמני (א' שירוואנאדה). ¹⁷¹ נוסף על הספרות המתורגמת למבוגרים נועד מקום נכבד לתרגומים של ספרות-ילדים. מתוך 9 כותרים של פרסומים אלה ארבעה מהם היו תרגומים משירי סאמאיל מארשאק; ¹⁷² אחד מפרי-עטו של לב קאסיל (L. Kasil) ואחד מאת ו' דמיטרייבה (Demitrieva). ¹⁷³ כן הובא לקורא הצעיר עיבוד לילדים של 'וילהלם טל' מאת ה' שילר, ¹⁷⁴ אך לא נעדר גם מקומם של היצורים האזרבייג'אניים (מ' אחונדוב ושאיק). ¹⁷⁵ מקום בלתי-מבוטל בפרסומים בטאטית-יהודית הוקדש לחוברות-הסכרה פופלאריות בענייני בריאות (9 כותרים) ¹⁷⁶ ולנושאים הקשורים לענפים שונים בחקלאות (6 כותרים). ¹⁷⁷ מתוך 8 ספרי-לימוד ותוכניות-למודים שיצאו ב-1935, 5 מהם נתרגמו מרוסית.

רק לחמישה פרסומים מספרות יפה, נוסף על ספרי-הלימוד הבלתי-מתורגמים, עשויה היתה להיות משמעות לאומית כלשהי. כך ניתן לומר, כי כד כבד עם גידול מספר הפרסומים בטאטית-יהודית ב-1935 לעומת 1934 עלה שיעור הפרסומים חסרי כל תוכן יהודי ועמד על 90% לערך. ב-1936 פחת מספר הפרסומים בטאטית-יהודית בכ-20% לערך (44 כותרים לעומת 56), לעומת השנה הקודמת, אך נשמרה פחות או יותר החלוקה בין באקו, שבה הודפסו 39 פרסומים, ומאחאץ-קאלה, שיצאו בה 5 חוברות. כרבע (10 כותרים) מכל ההוצאות היו חוברות-תעמולה שתורגמו מרוסית, ובהן חמש מנאומי סטאלין, ¹⁷⁸ שלש מהדורות של החוקה הסובייטית החדשה, ¹⁷⁹ חוברת-הוראות על קבלה למפלגה הקומוניסטית, ¹⁸⁰ וחוברת לשיחות על-יד המדורה על פגישות עם מנהיג

ברפובליקה האזרבייג'אנית — 44 וברפובליקה האוזבקית — 3. לא ידוע משום מקור אחר, כי באוזבקיסטאן הופיעו פרסומים בטאטית-יהודית ובמקור זה, כנראה, נפלה טעות.

164	ק"ל, 1935, מס' 11990, 23172, 41433; שם, 1936, מס' 6543.
165	שם, 1935, מס' 16317, 16327, 23032, 23040, 2659; שם, 1936, מס' 2001.
166	שם, 1935, מס' 37937.
167	שם, שם, מס' 37937.
168	שם, שם, מס' 36489; שם, 1936, מס' 19571.
169	שם, שם, מס' 4897.
170	שם, 1935, מס' 24160; שם, 1936, מס' 1633, 4767, 18717.
171	שם, 1935, מס' 39010; שם, 1936, מס' 1626, 4772.
172	שם, 1935, מס' 23643, 24263; שם, 1936, מס' 46; שם, 1937, מס' 12377.
173	שם, 1935, מס' 28050; שם, 1936, מס' 23439.
174	שם, 1935, מס' 23651.
175	שם, שם, מס' 28061 וכן י"ק, 1935, עמ' 1300.
176	ק"ל, 1935, מס' 2893, 23464, 29307, 29309, 29312, 36368, 38961, 39059; שם, 1936, מס' 1363.
177	שם, 1935, מס' 22091, 27005, 29229, 29904, 32553, 38892.
178	שם, 1936, מס' 19756, 20501, 24155; שם, 1937, מס' 4583, 16957.
179	שם, 1936, מס' 30846, 33513; שם, 1937, מס' 3930.
180	שם, 1936, מס' 41868.

המפלגה הקומוניסטית הכולגארית דימיטרוכ.¹⁸¹ בצד הספרות הפוליטית ניתנה עתה שימת-לב מיוחדת להוצאת ספרות מתורגמת לילדים, מפרי-עטם של היוצרים הסובייטים ב' זיטקוב (Zhitkov),¹⁸² אל' יאקובליב (Iakovlev),¹⁸³ א' גיידאר,¹⁸⁴ נ' לבדיכ,¹⁸⁵ מ' אילין (Il'in)¹⁸⁶ וכן תורגמה יצירתו של ג'ונתן סוויפט 'גוליבר בארץ הגמדים'.¹⁸⁷ ניתן לומר, כי לרשותם של ילדי היהודים ההרריים הועמד בלשון-האם שלהם מכחר מספרות-הילדים. שהיתה פופולארית ככרית-המורעצות כאותם הימים. ספרי-לימוד ותוכניות-לימודים תפסו כבשנים עברו מקום נכבד במו"לות הטאטית-יהודית (14 כותרים), וכן ראו אור שני ספרי-לימוד למבוגרים¹⁸⁸ וחמש חוברות בנושא תכרואה ומדע פופולארי.¹⁸⁹ שינוי משמעותי חל בחלוקתה של ספרות יפה מתורגמת ויצירות שנכתבו במקור בטאטית-יהודית. מבין שמונה הספרים בתחום ספרות יפה שיצאו ב-1936 היו ארבעה מהם תרגומים של יצירות מאת נ' נארימאנוב, ל' פאנטלייב, ס' קולאיב.¹⁹⁰ בשנת 1937 חלה עליה במספר הפרסומים בטאטית-יהודית ב-40% לערך בהשוואה לשנה הקודמת, אך נשמר מספרם של הפרסומים המקוריים (בשתי השנים ראוי אור 10 פרסומים מקוריים). בשנים 1938-1941 היו ספרי המקור בין רבע ל-40% מן הפרסומים בלשון זו.

לוח 5.3

חלוקה באחוזים של הפרסומים בטאטית-יהודית לפי תחומים, 1937-1941¹⁹¹

שנה	מקור			תרגום			סך הכל
	ספרות יפה	ספרי לימוד	סך הכל	ספרות יפה	ספרות פוליטית	ספרי לימוד	
1937	4.8	11.1	15.9	44.4	15.9	11.1	84.1
1938	14.8	7.4	22.2	22.2	11.2	22.2	77.8
1939	—	26.3	26.3	5.3	36.8	26.3	73.7
1940	16.7	25.0	41.7	37.4	16.7	4.2	58.3
1941	—	23.0	23.0	30.8	30.8	7.7	77.0

- 181 שם, שם, מס' 11672.
- 182 שם, שם, מס' 37265.
- 183 שם, שם, מס' 22679.
- 184 שם, 1937, מס' 7744.
- 185 שם, שם, מס' 4881.
- 186 שם, 1936, מס' 37854, 34037.
- 187 שם, שם, מס' 23442.
- 188 שני הפרסומים להוראת מבוגרים היו 'ספר תרגילים בחשבון' (קיל, 1936, מס' 35271) ותוכניות להוראת לשון וחשבון (שם, שם, מס' 38464).
- 189 שם, 1936, מס' 18267, 10571, 4049; שם, 1937, מס' 7996, 13947.
- 190 שם, 1936, מס' 42789, 42592, 28469, 20340.
- 191 חושב על פי זנר, 1985-1986, 1986, עמ' 36 ומקורות אחרים.

מרשימה בלתי-מלאה של פרסומים מסתבר, כי החלוקה בין ההוצאות לאור בבאקו ובמאחאץ-קאלה נשמרה גם בשנת 1937. מתוך 13 פרסומים הכלולים ברשימה מקרית זו יצאו עשרה בכירת הרפובליקה האזרבייג'אנית ו-3 במאחאץ-קאלה. הפרסומים כללו תרגומים מן הספרות הרוסית הקלאסית כגון פושקין וצ'כוב, ומיצירותיהם של סופרים סובייטיים כמו פאדייב (Fadееv)¹⁹² ואחרים, וכן מספרות העולם, כגון ג'ק לונדון.¹⁹³ במסגרת ציון שנת העשרים למותו של שלום-עליכם, ראה אור גם ספר תרגומים מסיפיריו, מעשה ידי ל' לאזארב.¹⁹⁴ ספר זה היה הראשון, ואולי התרגום היחיד מספרות יידיש לטאטית-יהודית. כן ראו אור תרגומים מספרות-ילדים, שכללו בין היתר דברים מפרי-עטם של מ' אילין, ו' גארשין, י' גרים, ר' קיפלינג.¹⁹⁵ החוברות של פרסומים פוליטיים כללו ככשנים עברו נאומים של סטאלין, החלטות של מוסדות המפלגה הקומוניסטית וספרון של או' ז'מ'צ'ז'ינה (Zhemchuzhina) על השתתפותה של אוניית-השריון 'פוטיומקין' במהפכה של 1905.¹⁹⁶

כבר בשלהי שנות העשרים נתגלו חילוקי-דעות בין המגמה להוציא לאור פרסומים בטאטית-יהודית בבאקו, לבין שאיפת אנשי התרבות בדאגסטאן להפוך את הרפובליקה שלהם למרכז המ'רילות בלשון זו.¹⁹⁷ חילוקי-דעות אלה גברו עם ריכוז המ'רילות בבאקו, שבה היו מטבע הדברים מועסקים אנשי-עט מכין היהודים ההרריים באזרבייג'אן. ביטוי לדעם זה נתן הסופר מנוכח (מנוח) דאדאשכ, במאמר מ-1935, שבו כתב בין השאר:

מתוך הפרה של ההוראה החשובה של המרכז והוועידה של היהודים ההרריים [בבאקו] על פרסום ספרות בלהג התיכון [והכוונה ללהג דרבנט], מפרסמות הוצאות הספרים באזרבייג'אן ספרות בלהג הדרומי, להג קובה. כל צוות המחלקה היהודית-הררית [של הוצאת הספרים], חוץ מאדם אחד, מורכב מדוברי הלהג הדרומי. אין זה מקרה, שהמחלקה היהודית-הררית של הוצאת-הספרים הממלכתית של אזרבייג'אן, המיוצגת על-ידי מנהלה אגארונוב, איננה משלבת את הכוחות הספרותיים ואנשי תרגום מיומנים מדאגסטאן ומצפון-קאווקאז. גם הספציפיקה של הספרים היוצאים לאור היא בעלת אופי אזרבייג'אני. יתירה מזו, הפרסומים הרואים אור באזרבייג'אן בלהג הדרומי משופעים במלים תורכיות, ולמעשה אינם מובנים להמונים הרחבים כשתי הרפובליקות האחרות, שכבר התרגלו ללהג התיכון של דרבנט... המצב שנוצר מאיים בניחוק של הספרות מן ההמונים הרחבים, ובהשאת כתי-הספר כשתי הרפובליקות הנוספות בלא ספרי-לימוד.¹⁹⁸

עד שלהי שנות השלושים לא נעלמו אפוא כליל ההבדלים הלשוניים בין להגי הטאטית-יהודית, ונראה שהדבר גרם ללא מעט חיכוכים, שרק טפח מהם מצא ביטוי מעל דפי העיתונות. ב-1937-1939 ננקט, כאמור, קץ להעברת הכתב של הטאטית-יהודית לאלף-בית הקירילי,

192 ק"ל, 1937, מס' 7697, 13650, 15757.

193 שם, שם, מס' 7749.

194 שם, שם, מס' 15697.

195 שם, שם, מס' 12371, 13646, 15744, 15748.

196 שם, שם, מס' 8811, 12370, 17495, 17512.

197 אישמאן, 1929.

198 דאדאשכ, 1935, עמ' 51.

ואזרכייג'אן פסקה להיות מרכז מו'לות בלשון זו.¹⁹⁹ בדאגסטאן, לעומת זה, הוכרה הטאטית-יהודית, שכונתה טאטית סתם, כאחת הלשונות הרשמיות של הרפובליקה.²⁰⁰ טבעי היה אפוא שברפובליקה זו תתרכז גם המו'לות, ואכן כמעט כל הפרסומים בטאטית-יהודית שיצאו-לאור בשנים 1940-1939 הופיעו בדאגסטאן.²⁰¹ הוצאת הספרים נמשכה גם בחודשים הראשונים של המלחמה ובמחצית השנייה של 1941 ראו-אור שישה פרסומים בלשון זו (חמישה במאחאץ-קאלה ואחד בבאקו). הפרסומים שיצאו בששת החודשים הראשונים של המלחמה, היו שני ספרי-לימוד, חוברת פוליטית²⁰² ושני ספרונים מספרות ילדים מתורגמת.²⁰³

בשנים 1942-1945 לא יצאו, עד כמה שעלה כידינו לברר, פרסומים בטאטית-יהודית, אך נעשו הכנות להוצאה לאור של קובץ שירה מתורגמת מספרות יידיש. משוררים תרגמו לטאטית-יהודית משיריהם של איציק פפר, פרץ מארקיש, אברהם סוצקבר, אהרון קושנירוב, שמואל הלקין, דוד הפשטיין ועזרא פיינברג. ההוצאה לאור בלשון זו התחדשה בשלהי שנת 1946 עם הופעת שתי חוברות מתורגמות מרוסית של הוראות לבחירות לסובייטים של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית ושל רספס'ר. ב-1947-1948 ראו אור חמישה פרסומים בלבד, ובהם שניים על נושאים חוקיים²⁰⁴ ושלושה מתחום הספרות היפה: קובץ פואמות בעריכת ד' אתנילוב (D. Atnilov), מאסף של אגדות שליקט וערך ח' דאדאשכ, וקובץ שירים וסיפורים מפרי-עטו של ד' אתנילוב.²⁰⁵

גם בשנים השחורות (1949-1952), כאשר חוסלה תרבות יידיש הסובייטית, התפרסמו 12 ספרים וחוברות בטאטית-יהודית. שבעה מתוכם עניינם נושאים משפטיים, כגון החוקות של ברית-המועצות, של הרפובליקה הרוסית ושל הרפובליקה הדאגסטאנית, וכן תקנות לבחירות;²⁰⁶ שני תרגומים מציירות פושקין: האחד למבוגרים והאחר לילדים,²⁰⁷ ושני ספרים מפרי-עטם של סופרים טאטיים-יהודיים.²⁰⁸ לציון שלוש שנה לכינונה של הרפובליקה הסובייטית הדאגסטאנית ראה אור ב-1950 'אלמאנאך' שבו נכללו יצירותיהם של סופרים בטאטית. ליקט אלמאנאך זה ס' איזגיב (Izgiiev) וערך ר' ראזילוב. בשבע השנים 1953-1959 פורסמו בטאטית-יהודית 13 פרסומים ובכללם הקובץ בשם 'שירים וסיפורים; אלמאנאך ספרותי' (1959). לפי הנתונים שפורטו לעיל,

- 199 לפי עדותו של יעקב אגארנוב, שכיהן כמנהל המחלקה הטאטית-יהודית בהוצאת הספרים בבאקו, ראו-אור בהוצאה זו במשך שלוש שנים, כנראה 1935-1937, 210 פרסומים בטאטית יהודית ובכללם 50 ספרי-לימוד (זנד, 1982, עמ' 32). נתון זה נראה מוגזם ולכל היותר יצאו, להערכתך, בהוצאת הספרים באזרכייג'אן בשנים הנדונות 140-100 פרסומים בטאטית-יהודית.
- 200 ביתר הרחבה ראה לעיל עמ' 381.
- 201 בין הפרסומים שראו אור ב-1939 היו: אלמאנאך מן הספרות הטאטית-יהודית וקובץ כתבים נבחרים מאת הסופר הדאגסטאני סולימן טטאלסקי. מהספרים שיצאו-לאור ב-1940 ראו להזכיר: אלמאנאך של הספרות הטאטית-יהודית; קובץ של פולקלור טאטי וכרך כתבים נבחרים מאת גאנד'ובי ניזאמי (נאזארכ'י), 1967, עמ' 373; תולדות הספרות, 1970, כרך 6, עמ' 314; אמאייב, 1960, עמ' 11; אמאייב, 1964, עמ' 9.
- 202 י"ק, 1941, מס' 678, 1664.
- 203 שם, שם, מס' 2020, 6674.
- 204 תרגומים, 1945; חוקה של הרפובליקה הסובייטית הרוסית וחברת-התקנות על בחירות לסובייטים המקומיים (י"ק, 1948, מס' 1013, 10180).
- 205 שם, מס' 8416, 8595, 19950.
- 206 שם, 1950, מס' 1168, 1299; שם, 1951, מס' 1141, 1142, 1241, 1258, 1275.
- 207 שם, 1950, מס' 9390, 10899.
- 208 שם, 1951, מס' 9135; שם, 1953, מס' 9492.

הופיעו 31 פרסומים בשנים 1946-1959 בעוד שהסטאטיסטיקה הסובייטית נקטת מספר של 32 פרסומים בטאטי־יהודית ומתוכם 41 תרגומים מרוסית. המהדורה הממוצעת של פרסומים אלה היתה 780 עותקים.²⁰⁹ ב־1960 יצא לאור קובץ 'ואטאן סובייטמו' (מולדתנו הסובייטית; אלמאנאך טאטי), שנערך בידי ח' אבשלומוב. למן 1961 יצא לאור אלמאנאך זה, בשניוי־שם קלים, כמעט מדי שנה בשנה, ובו מפרסמים את דבריהם מרבית היוצרים בטאטי־יהודית.

בשנות השישים, 1960-1969, ראו־אור 17 פרסומים בטאטי־יהודית כמהדורה ממוצעת של 1,250 עותקים. רוב הפרסומים הוצאו בכית הרפובליקה הדאגסטאנית ומיעוטם במוסקבה. בשנות השבעים (1970-1979) ראו־אור 25 פרסומים בטאטי־יהודית (מהדורה ממוצעת 1,100 עותקים), רובם ספרות יפה מקורית. הפרסומים בטאטי־יהודית בעשורים האחרונים הם בעיקר ספרות יפה, הנכתבת בלשון זו, וזאת מתוך ההנחה המוצדקת שהתרגום לטאטי־יהודית מרוסית הוא היום חסר־ערך, כיוון שרוב היהודים ההרריים מסוגלים לקרוא גם רוסית.

המוללות בטאטי־יהודית זכתה אפוא בשבעים השנים של השלטון הסובייטי לפריחה כמותית, בדומה לפרסומיהם של עמים קטנים אחרים בדרומה של ברית־המוצעות. במוקד הפרסומים בלשון זו עמדו התרגומים מלשונות אחרות, ובעיקר מרוסית. בראש הפרסומים המתורגמים עמדה הספרות הפוליטית־תעמולתית, שמהדורותיה עלו כמה מונים על כל פרסום אחר. ההוצאות של פרסומים מקוריים היו מעטות, וכיוון שמרביתן ראו אור משנות השלושים ואילך, כאשר היצירה בכרית־המוצעות הוכנסה בסד הפיקוח והאוניפורמיות, ספק גם אם היה בהם תוכן לאומי כלשהו מלבד הלשון. ניתן לומר, כי בצד העושר הכמותי בפרסומים בטאטי־יהודית, בעיקר בשנות השלושים, בלטה דלות משועת מכחינת כחניהם הלאומיים.

ב. חינוך והשכלה

חינוך הילד בקרב היהודים ההרריים, ככלל חברה אחרת, היה מושפע מגורמים רבים, במיוחד המשפחה והמסגרת החינוכית. המשפחה המשירה את הילד לחיים,²¹⁰ והילדים היו נלווים לעיתים לאבותיהם, אם למלאכה ואם למסחר. המסחר הצריך נדידה בין כפרים בדרכים, שהיו בהן שודדים רבים, וההתגוננות היתה הכרח. על־כן טיפחו בילד את אומץ־הלב, שגם שימש סימן לגבריותו. כאשר גדל מעט הילד היו מלמדים אותו לרכוב על סוס והרגילו אותו להשתמש בכלי זין.²¹¹ אך במרוצת השנים, ככל שעברו היהודים ההרריים להתגורר בערים וככל שהתייצב השלטון, השתנה הנוהג של החינוך הביתי. אמנם בין שתי מלחמות־העולם נחשבו אומץ־הלב והשמיה על הגאווה האישית והקיבוצית לערכים חינוכיים שראוי להקנותם לכן, אך כבר לא היו להם אותם ביטויים מעשיים כמו במאה התשע־עשרה; התמורות בחינוך חלו לא רק במשפחה אלא גם במסגרת החינוכית.

ניתן לחלק את תולדות החינוך בקרב היהודים ההרריים, למן סיפוח הקאווקאז לרוסיה, לשלוש תקופות: התקופה הראשונה — עד סוף המאה התשע־עשרה, כאשר ה'חדר', שכונה 'תלמיד כונה'

209 שם, 1951, מס' 8118; פירסומים, 1959, עמ' 46-47.

210 עיין: לבנטל, 1952, עמ' 67.

211 צ'ארני, 1884, עמ' 296.

(בית התלמיד), שימש מסגרת חינוכית יחידה; התקופה השנייה — מראשית המאה העשרים, שבה חדלה דרך הלימוד המסורתי להיות יחידה ונוסדו בתי-ספר, אף כי רוב התלמידים למדו ב'תלמיד כונה'; התקופה השלישית, המתחילה בשנות העשרים, שבהן צמח בית-הספר הסובייטי לילדי היהודים ההרריים, ודלימוד המסורתי נדחק בהתמדה, אף-על-פי ששרידיו התקיימו עד ראשית שנות השלושים לפחות.²¹² כשלהי שנות הארבעים וכראשית שנות החמישים חוסלו השרידים האחרונים של הוראה סובייטית מיוחדת לילדי היהודים ההרריים, ומאז ועד היום אין עוד להם שום מסגרת מיוחדת.

1. הלימוד המסורתי

משופח הקאווקאז לרוסיה היו בתי 'תלמיד כונה' בהרבה קהילות של היהודים ההרריים, אך הידיעות עליהם מועטות ביותר. נראה כי בימי המרד הגדול התערערה מערכת החינוך, והיא שוקמה רק משהחזר הסדר באזור.

רוב המלמדים ב'תלמיד כונה' היו רבני הקהילה,²¹³ אך היו גם מעטים שההוראה היתה עיקר עיסוקם. הלימודים התנהלו בבקתות-חומר מיוחדות לכך, ליד בית-הכנסת²¹⁴ או כתוכו, או בבית המלמד.²¹⁵ תנאי הלימוד היו קשים, כתיאורו של צ'ארני: 'החדרים היו בסוכות עניות, דלות וקטנות, מלאות רפש וטיט עד הברכיים';²¹⁶ וכלשונו של בן העדה בראשית המאה העשרים: 'בתי התלמיד-כונה הם ברובם שפלים וצרים, בלי אור ובלי אוויר; התלמידים יושבים צפופים, והרפש מגיע עד לארכובותיהם. כותלי הבתים נוטים לנפול וקשה להם לעמוד בפני רוח שאינה מצויה'.²¹⁷ דרך ההוראה ב'תלמיד-כונה' היתה זו: 'יושב הרב החכם על הארץ וכל הילדים בעיגול מסביב גם כן על הארץ ורגליהם תחתיהם והוא יתרגם את התורה בשפה המדוברת אצלם... גם ילמד אותם הרב החכם מלאכת הכתיבה'.²¹⁸

תיאור 'תלמיד-כונה' בטארקי, המצוטט להלן, אופייני לרוב המוסדות מסוגו:

הרב יושב על הארץ או על שטיח ומסביבו כל הילדים. [התלמידים] ביחד עם רבם מנענעים ראשיהם בקוראם תפילה או תורה בניגון טאטארי עם תרגום טאטי-פרסי. אלפונים מורדפסים נמצאים בידיהם לעיתים רחוקות.²¹⁹

212 אחד המרואיינים (ס, 1978, עמ' 4-7), שנולד בשנת 1917, העיד כי עד 1927 לא למד כלל בבית ספר סובייטי אלא לימודי קורס אצל מלמדים פרטיים (תנאי, שמואל ומאיר יצחקי). גם לאחר שהחל ללמוד בבית-הספר המשיכו המרואיין ואיתותיו הגדולות ממנו ללמוד אצל מלמדים כחשאי.

213 דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 143.

214 על מיבנה כזה ליד בית-הכנסת בטארקי, ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 22, וכן עיין: צ'ארני, 1870, עמ' 14.

215 על הוראת הילדים בבית-החכם בקאראבנדאחקנט, ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 15, והשווה: פך-דר-חובן, 1900, עמ' 228.

216 צ'ארני, 1884, עמ' 296.

217 אניסימוב, 1908, עמ' 470, תיאור דומה ראה גם: סגל, 1879, עמ' 591, ועיין כן, 1894, עמ' 12-13.

218 צ'ארני, 1884, עמ' 22.

219 צ'ארני, 1870, עמ' 14. במקום אחר מתאר צ'ארני את דרך-הלימוד של ילדי היהודים ההרריים כוו הלשן: 'רבניהם יושבים כסוכותיהם הקטנות על קרקע הארץ ורגליהם תחתיהם ומתרגמים תורת משה לפני תלמידיהם בלשון פרסית והתלמידים יושבים גם כן על הארץ ומנענעים ככחורי השיכות ולומדים את התורה כנגן

מעט הספרים שהיו בידי המלמדים הובאו מווילנה, מווארשה ומערים אחרות ברוסיה. בכך סייעו לא-מעט הרבנים הצבאיים, ששירתו בקאווקאז,²²⁰ אך הם לא יכלו לספק את כל הצרכים. בגלל מיעוט הספרים ומכשירי-הכתיבה נלמדה הכתיבה בשיטה זו:

על-פי-רוב מציירים המלמדים את אותיות האלף-בית על לוחיות והילדים לומדים קרוא וכתוב מן הכתוב על הלוחיות. הם כותבים על ברכיהם, כמנהג המוסלמים, והם כה התרגלו לצורה זו עד שבלתי נוח להם לכתוב על שולחן.²²¹

כהוראת הכתיבה בדרך זו לא חלו שינויים משמעותיים במרוצת השנים, שכן התיאור המובא לעיל משנות השבעים של המאה התשע-עשרה חוזר גם בתיאור משנת 1913.²²² במרבית היישובים היה רק 'תלמיד-כונה' אחד, וגם בקהילות שהיה בהן יתור מאחד לא חולקו התלמידים לפי רמות ידיעותיהם. ואמנם נוהג זה הקשה מאוד על המלמד, שהיה עליו לטפל בכל תלמיד בנפרד, כפי שמתאר מכקר בקאווקאז משנת 1871:

רמת הידיעות של הלומדים רבגונית: כאן אפשר למצוא [תלמידים] בוגרים למדי, הלומדים תלמוד בצד קטינים המתחילים זה עתה לשנן על-פה, או שהם בהתחלת לימוד האלף-בית. המורה מזמין אליו, לפי התור, תלמיד ומושיכו מולו. המורה והתלמיד מתנועעים נמרצות לפנים ולאחר בעת הלימוד והקריאה, עד שלפעמים נוגעות הפאפאחות [כובעי-פרוזה], או הכיפות שלהם, זו בזו... כאשר המלמד עסוק בתלמיד אחד, שאר התלמידים משננים את החומר שלמדו קודם-לכן או עוסקים בכתיבה.²²³

ב'תלמיד-כונה', שבו התחילו הבנים ללמוד בגיל חמש-שש, לא היתה תוכנית-לימודים סדירה ואחידה, אבל נשמרה בו בערך מתכונת אחידה, שניתן לחלקה על דרך ההכללה לחמישה שלבים. בשלב הראשון למד הילד את האלף-בית ואחרי-כן ניקוד. בשלב השני, לאחר שכבר ידע הילד מעט קרוא וכתוב, היו משננים עמו פרקים מן החומש והתפילות.

בשלב השלישי לימדו את הילד להבין את הכתוב, ושינונו עמו חומש עם תרגום טאטי-יהודי. לימוד זה כונה בפי היהודים ההרריים Temesi (תמסי) — ניקיין.²²⁴ המלמד כתלמידים התייחסו ביראה אל הלשון העברית, כהגדרתו של יוסף שור, אחד המשוררים העבריים: '[הרין] כלשון זו דיבר הקדוש-ברוך-הוא עם משה רבינו. כל השפות הן ארציות ולשון-הקודש היא שמימית'.²²⁵ גם בתרגום לטאטי-יהודית התגבש מעין נוסח מקובל, אף כי בלתי-כתוב, כפי שקבע רבה של דרכנט. 'כל הביאורים שעל התלמידים להאזין להם ב'תלמיד-כונה' הם פרי-רוחו של מורה-

הפרסיים. (צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 17, עמ' 94). תיאור דומה על דרכי-ההוראה בראשית העשור השני של המאה העשרים ראה: וייסנברג, 1913, עמ' 55.

220 דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 144.
221 צ'ארני, 1870, עמ' 14-15.
222 טולמאן, 1913, עמ' 79.
223 דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 144.
224 איסימוב, 1908, עמ' 470.
225 שפירא, כ"י, עמ' 2.

ההוראה מדרבנט. המלמדים המקומיים חוששים לאכזר או לשנות כהוא־זה ממה שהם עצמם למדו אצל הרב הראשי.²²⁶

בשלב הרביעי למדו נביאים, Bistior (כסד־שר) ככינורו של התנ"ך בפייהם, משמע עשרים־וארבעה. במסגרת זו נהגו ללמד את ספר יהושע, שופטים, שמואל ומלכים, וכן פרשיות אחדות מספר ישעיה, ירמיה, יחזקאל ותרעי־עשר. בשלב זה היו רוב התלמידים עוזבים את התלמיד־כונה ויוצאים לעבוד או לסחור, כדי לסייע לפרנסת משפחותיהם. המשיכו בלימודים בני משפחות אמידות בלבד; והללו, בשלב האחרון ללימודיהם, למדו בספר בראשית, מתחילת פרשת לך־לך עד סוף פרשת ויחי, עם פירוש רש"י, וכן חלקים מן המשנה, מן הסדרים: זרעים, מועד ונוזיקין.²²⁷ רשימה מפורטת של בתי התלמיד־כונה ברוב הקהילות של היהודים ההרריים במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה מלמדת, כי מספרם הכולל הסתכם בשישים, שישים וחמישה. כמעט לא היתה קהילה שלא היה בה מלמד לילדי ישראל. על־פי רשימה מפורטת, שהכין אליהו אניסימוב בשנת 1886, למדו במוסדות אלה 950 ילדים מתוך אוכלוסיה בת 11,000 זכרים בקירוב.²²⁸ סביר להניח, כי לא היה הבדל ניכר בין הרכב־הגילים של היהודים ההרריים לזה של כלל האוכלוסים בפלך דאגסטאן, ובשנים 1886-1897 לא חלו תמורות של ממש בהרכב זה. על־פי המיפקד ב־1897, היו כ־15% מאוכלוסיית הזכרים בפלך דאגסטאן בגיל 10-15.²²⁹ יישום שיעור זה לנתונים של אניסימוב משנת 1886 ילמדנו, כי בקרב היהודים נמצאו באותה שנה בערך 1,700 בנים בגיל הלימוד, כלומר בין 10-5 שנים. מכאן שבשנה הנוכרת למדו בתלמיד־כונה 50-60 אחוז מילדי היהודים ההרריים בגיל הלימוד. זהו שיעור גבוה מאוד לעומת אוכלוסי האזור.²³⁰

ניתן היה לשער, כי חלק ניכר מן הגברים בקרב היהודים ההרריים ידע לפחות להתפלל, ואולם רוב העדייות של מבקרים מבחוץ ושל בני־העדה מוסרות, כי רוב היהודים ההרריים לא ידעו להתפלל ולא הבינו את התפילה אלא אמרו רק 'אמן' אחר שליח־הציבור.²³¹ את הסתירה בין שיעור הדויעים להתפלל ובין שיעור התלמידים ניתן ליישב על־פי השערות בלבד. זכריה אניסימוב, שהוא ביקותי ביחסו אל החינוך המסותי, סבור כי כוורתם של היהודים ההרריים היא תוצאת היד הקשה של המלמד ה'מוכן ומזומן לרדות בתלמידים'.²³² יש להניח, כי הילד שהפסיק את לימודיו בתלמיד־כונה ולא הוסיף להתפלל בקביעות, שכח כמרוצת הזמן גם את המעט שרכש בעת לימודיו, כדברי אחד המבקרים בנאליצ'יק ב־1902: 'זמן שבתם בהחדר... מעט; במלאת להנער י"א או י"ב שנה יקחהו אביו אתו לחזור על הכפרים ושם תפוג תורתו המעטה, אשר רכש לו בלי משטר

226 דובליר, 1871, גל' 5, עמ' 144.

227 אניסימוב, 1908, עמ' 470.

228 גרוביץ' (1860, עמ' 590) כתב: 'אחד מכל 6-5 זכרים הלך לחדר'.

229 על־פי מיפקד האוכלוסין בשנת 1897 היו בפלך דאגסטאן 293,300 זכרים כסך־הכול, מהם 76,500 — המהווים 27 אחוזים — מגיל שנה עד עשר. אם נניח, כי מספר הילדים בכל שנתו היה שווה, הרי שהילדים בגיל חמש עד עשר היו 15% מכל הזכרים. (מיפקד אוכלוסין, 1897, עמ' 10-11).

230 לבנטל (1952, עמ' 68). מעריך, כי כנפות קיורה וקייטאן היה ב־1886 מוסד לימודי אחד לכל 154 משפחות מוסלמיות ולכל 60 משפחות יהודיות. לפי אומדנו, למד ילד אחד מכל 12.6 משפחות מוסלמיות ולכל 4.5 משפחות יהודיות. אם הרכב הגילים בקרב המוסלמים היה זה או דומה לזה של היהודים ההרריים, היה שיעור הלומדים בקרב הילדים היהודים פי 2.8 מזה שבאוכלוסיה המוסלמית הסובבת. השווה גם: א' ק-מ-א, 1889, עמ' 53.

231 אלאטין, 1901, גל' 97.

232 אניסימוב, 1908, עמ' 470.

וסדר²³³. נראה שנוכחות התלמיד ב'תלמיד-כונה' לא היתה סדירה, וגם עיסוקיו המרוכבים של המלמד, שהיה על-פירוב גם שוחט, מוהל, שליח-ציבור ומילא את כל תפקידי 'החכם' לא איפשרו לו להקדיש תשומת-לב מספקת להוראה.²³⁴ כל הגורמים הביאו אפוא לידי השיעור הנמוך של היודעים להתפלל, ואין צריך לומר יודעי תורה, בקרב היהודים ההרריים. הנחונים הסטאטיסטיים שבידנו על מספר 'תלמידי-הכונה' ומספר התלמידים בהם בראשית המאה העשרים הם ממקורות חיצוניים, ולכן הם לוקים כנראה בחסר. לפתיחת 'תלמיד-כונה', כמו לסגירתו, לא היה נחוץ רישיון מאת השלטונות, ולפיכך ניתן להניח כי מספר ה'תלמיד-כונה' והולומדים בהם היה גדול יותר ממה שמשקף בנתונים אלה. אך גם בפרטים הרשמיים יש כדי להצביע על התרחבות רשת החינוך המסורתי בראשית המאה העשרים לעומת שלהי המאה התשע-עשרה. לפי נתונים אלה, נמצאו ב-1901 במוסדות אלה כפלך דאגסטאן בלבד 520 תלמידים, לעומת 306 באמצע שנות השמונים, ומספר זה גדל במידה ניכרת ב-1903, כפי שמשקף בלוח 5.4.

5.4 לוח

תלמידים ב'תלמיד-כונה' כפלך דאגסטאן בשנים 1895, 1901-1903²³⁵

1903		1902		1901		1895		עיר/מפה
תלמידים	'תלמיד-כונה'	תלמידים	'תלמיד-כונה'	תלמידים	'תלמיד-כונה'	תלמידים	'תלמיד-כונה'	
245	10	224	12	204	11	149	7	עיר דרבנט
—	—	—	—	10	1	8	1	עיר פטרוכסק
178	5	65	5	81	5	25	2	נפת קייטאגור
226	8	174	7	178	7	91	5	טאבאסאראן
40	3	36	3	47	2	33	1	נפת קיורה
								נפת טמיר
								חאן-שורה
689	26	499	27	520	26	306	16	סך הכל

מגמת הגידול במספר התלמידים, וכן העדויות שלפיהן היה בכל כפר שבו ישבו יהודים 'תלמיד-כונה'²³⁶, מרמזות כי יותר ויותר ילדי היהודים ההרריים שולבו במערכת החינוך המסורתי, וכנראה שהתמידו בלימודיהם שנים רבות יותר מאשר בשלהי המאה התשע-עשרה. ניתן אפוא להניח, כי

233 איזנשטארט, 1902.

234 על עיסוקיו המרוכבים של המלמד, שהם אחת הסיבות העיקריות לאי-הצלחת הלימודים ב'תלמיד-כונה', הצביע אליהו אניסימוב בהרצאה במחלקה לאתנוגרפיה של 'החברה המוסקבאית של חובנייה-טבע, האנתרופולוגיה והאתנוגרפיה'. (אניסימוב, 1886, והשווה צ'ארני, 1870, עמ' 13).

235 סקר דאגסטאן, 1901, עמ' 198; סקר דאגסטאן, 1902, עמ' 106-105; סקר דאגסטאן, 1903, עמ' 166-165; קוובסקי, 1895, לוח 12; סקר דאגסטאן, 1894, עמ' 216.

236 אסער-כיי, 1931, עמ' 107.

בקרב הדור הצעיר של היהודים ההרריים גדל והלך בעשורים הראשונים של המאה העשרים מספר יודעי קרוא וכתוב, ולא כל שכן מספרם של הידועים להתפלל.

מעמדו של המלמד, שכוונה רבי, חכם, רב ועל-פי רוב היה מנהיג הקהילה, היה מכובד מאוד. ב-1860 כתב גודוביץ': 'הרבי אינו מכיר כלל את תורת הפדאגוגיה, חסר השכלה יהודית ואינו יודע מקצועות יהודיים, אך החדר והמלמד זוכים לכבוד רב ביותר'.²³⁷ התלמידים התייחסו אל רבם ביראת כבוד, כמשתמע מתיאור זה: 'התלמידים אינם מרשים לעצמם להיכנס ל"תלמיד-כונה" אחד אחד, אלא מתאספים יחדיו... ונכנסים לחדר בחגיגות וכיראת-כבוד ומכריכים את הרבי ברחשי כבוד... בהניחם יד ימינם על הלב'.²³⁸

התשלום החודשי בעד שכר-הלימוד נע בין 40 ל-70 קופיקות, ולעתים אף הגיע לרובל לכל תלמיד. עם סיום לימודי ה'תמסי' וה'בסד-שר', נהגו לחת ללמד מתנות (יין, קמח, מלח, עופות וכסף). מצבו החומרי של המלמד היה לרוב קשה והכנסתו השנתית בעד 40 תלמידים הסתכמה ב-200 רובל בערך. לכן השתדלו המלמדים, שזו היתה פרנסתם היחידה, לעבור לתעסוקה אחרת וחדרים לא מעטים היו נסגרים כעבור שנים אחדות.²³⁹

ההורים שלא הסתפקו בלימוד בניהם ב'תלמיד-כונה' היו שולחים אותם לרבנים הגדולים, להמשיך אצלם בלימודיהם ולהמשיך לשמש חכמים בקהילה. לימודים אלה היו מעין לימודים בשיבה, ובה היה הרב 'אומר [לפני התלמידים] פן רשת] חומש בעצמו ומתרגם להם בלשונם. והם כולם שומעים... אחר איה זמן מתחיל ללמוד עמהם משנה וגמרא, ודווקא הוא עצמו מתרגם להם והם צריכים בעצמם לחזור על לימודם'.²⁴⁰ בדרך זו למדו התלמידים תלמוד בבלי, עם פירוש רש"י, את המסכתות: ברכות, בבא קמא, קידושין, סוכות וגיטין. שימת-לב מיוחדת ניתנה להוראת דיני שחיטה וטריפה — מסכת חולין והדינים ב'יורה דעה' — וכן הלכות מליחה ודיני כשר וחלב. חלק נכבד מן הלימודים כוון להכשרה מעשית בשחיטה. התלמיד למד השחזות סכינים והחלקתם,²⁴¹ ולאחר ארבע-חמש שנות לימוד היה עומד במבחן פומבי בנוכחות האבות, נכבדי-העיר ושוחטי המקום. הבחינה היתה בדיני שחיטה ובדיקה, והקוראים היו בודקים את הסכין שהשחזו והחליק הנבחן. מי שעמד במבחן קיבל סמיכה לשחיטה, ולהוכחת כשרות שחיטתו היה שולח את התרנגולים הראשונים ששחט אל בית הדין.²⁴²

במחצית השנייה של המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים התקיימו, ככל הידוע לנו, לימודים להכשרת 'חכמים' בשני ישובים: נאלצ'יק ורכנט. בראשית המאה העשרים למדו בשיבתו של הרב חזקיהו אמירוב בנאלצ'יק שני תלמידים, שאחד מהם היה בנו. את דרך-לימודם מתאר אחד מן המבקרים בעיר:

אחרי אשר כלו התלמידים הקטנים את שיעורם פנה הרב אל שני נערים (האחד בן י"ג והשני בן ט"ז שנה) אשר ישבו בפניה מיוחדת ומסכת סנהדרין לפניהם ויחל ללמדם את שיעורם

237 גודוביץ', 1860, עמ' 590.

238 שם, שם.

239 אניסימוב, 1908, 470; צ'ארני, 1870, עמ' 13; א' ק-מ-א, 1889, עמ' 53.

240 צ'ארני, 1884, עמ' 304.

241 אניסימוב, 1886.

242 אניסימוב, 1908, עמ' 471-472; בראברמן, 1894-1895, 1895, גל' 9.

הקבוע... אחר השיעור הוציא הרב מארון הספרים את 'תלמוד לשון עברי' [לייל בן-זאב] ללמד שיעור בדקדוק.²⁴³

בעוד הכשרת חכמים בנאלצ'יק דמתה יותר להוראה פרטית, היה הלימוד בדרכנט ממוסד יותר, בדומה לישיבה. הישיבה בדרכנט שכנה ב'חדר מיוחד אצל בית התפילה הגדול ואשר יבואו אל תוכו דרך אולם הבית'.²⁴⁴ החדר היה 'מואר, בעל חלונות מן הטיפוס האירופי ונקי למדי'.²⁴⁵ בראש הישיבה עמד במשך כעשור שנים הרב יצחק בן-יעקב, ובשלהי שנות השישים הוא העביר את ניהולה לידי בנו יעקב. נראה ששייכה זו פסקה להתקיים משעלה הרב יעקב בן-יצחק לארץ-ישראל בשנת תרס"ז (1907). אחרי עלייתו נמשכה הכשרת החכמים באמצעות לימודים פרטיים, וגדל מספר הצעירים שנסעו ללמוד בישיבות רוסיה. באותו זמן התערער גם מעמדו של ה'תלמיד-כונה' כמסגרת לימודים בלעדית לילדי היהודים ההרריים, וקמו לו מתחרים — כתי-הספר.

2. בית-הספר

האווירה של התרחבות רשת החינוך החילונית הכללית באזור-מגוריהם של היהודים ההרריים בשנות השישים של המאה התשע-עשרה²⁴⁶ השפיעה על אחדים ממנהיגי העדה. וכך כתבו שני פרנסים של קהילת טמיר-חאן-שורה:

אין לנו כתי ישיבות לתורה ולא כתי-ספר לחכמה. בנינו ובנוחינו ילכו שולל תמיד כל היום באין הורים ומורים, באין מנהלים ומנהיגים ישרים להראותם הדרך הנכונה הישר.²⁴⁷

יהודה צ'ארני פנה אפוא ליחברת מפיצי השכלה' בפטרבורג, וכיקש 'ליסד בערים וכפרים כתי ספר ללמדם ראשית הלימודים ויסודי הדת, כי לא יודעים רוב מאחינו הנדחים מנער ועד זקן אף קרוא עברית ולהתפלל בספר וללמדם שפת המדינה ועוד למודים מועילים לפי הזמן והמקום'.²⁴⁸ צ'ארני, שישב שנים אחדות בקרב היהודים ההרריים, הכיר בחשיבות הרבה שהמורים בכתי-ספר אלה יהיו מכני העדה, ולכן ציין באותה פנייה כי 'טוב היה בראשונה למצוא מורים יהודים גם שפת פרס או פרסית ללמד את הנערים בשפת אבותיהם, כי לא ידברו יהודי דאגסטאן רוסית ואשכנזית'.²⁴⁹ יוזמה זו עוררה גם התנגדות, כפי שמעידים הדברים הבאים:

שני אנשים מצויינים נמצאו פה [בטמיר-חאן-שורה]: האחד ר' יצחק חייט-והשני ר' חיים מלמד דפה, שניהם מקנאים. ויהי כשמעם, כי אנוכי נוסע... בדבר כתי-הספר ליהודי דאגסטאן... מיד רוח הקנאה החל לפעם בקרבם ויחולו לדבר שטנה עלי באוזני הגביר ר' יהושע מזוחי אשר עיני כל ההמון עליו, כי אחד מפושעי ישראל אנכי, אשר כוונתי ליסד בית-ספר למענם להטעות את נערי בני ישראל... ויוצת לב הגביר עלי.²⁵⁰

243 אייונטארט, 1902.

244 צ'ארני, 1884, עמ' 40.

245 צ'ארני, 1870, עמ' 15.

246 נאדוידין, 1901, עמ' 279-277.

247 צ'ארני, הכרמל, 1864, וכן נוסח דומה ראה: צ'ארני, 1863-1866, 1864, גל' 42.

248 שם, 1865, גל' 9, עמ' 69.

249 שם, שם.

250 גולדמן, 1867, גל' 2.

אך למרות ההתנגדות פעלה 'חכרת מפיצי ההשכלה' אצל השלטונות בפטרבורג לשם קבלת רישיון לפתיחת בית-ספר לבני היהודים ההרריים. ואמנם בשנת 1865 הודיעה החברה, כי השלטונות הבטיחו שיעשו כרצון החברה ליסד שני בתי-ספר שמה ללמדם תורה וחכמה,²⁵¹ ולשם כך בנה הסוחר א' דאדאשכ ב-1869 בדרכנט בניין-אבן מיוחד.²⁵² אך יוזמה זו לא יצאה אל הפועל, ועברו כעשרים שנה עד ששוב הועלו רעיונות בדבר מתן תשתית ציבורית לחינוך בני העניים בקרב היהודים ההרריים.

הלימוד ב'תלמיד-כונה' היה, כאמור, בתשלום. בני העניים, ובמיוחד יתומים, לא יכלו לעמוד בו, ולכן אף לא זכו במעט החינוך שהעניק מוסד זה. בשנות השמונים הועלה רעיון לייסד 'תלמוד-תורה', שבהוצאותיו ישא הציבור והלימודים בו יהיו בלא תשלום. הצעה זו העלה מעל דפי 'המליץ' בשנת 1886 שלמה-יהודה רוזנברג, שהתגורר בדרכנט משנת 1881 וגילה יחס אוהד וחם לבני היהודים ההרריים. 'על ידי חסרון בית תלמוד תורה', כתב רוזנברג, 'יגדלו בני העניים ככורים גמורים בסדור התפילה ובכואם לבית-הכנסת להתפלל יענו רק "אמן"'.²⁵³ בהגיע כתב-העת עם מאמרו של רוזנברג לדרבנט, זימן הגביר חנוכייב אסיפה גדולה שבה הוחלט, מתוך התלהבות רבה, לגשת מייד להקמת תלמוד-תורה. נאספו בו-במקום שמונה-מאות רובל, ואחד מעשירי הקהילה נדב למטרה זו חלקת קרקע, שעליה נועד להיבנות המיבנה לתלמוד-תורה. אך הרב מאיר יצחקי, שמילא אותו זמן את מקומו של אביו, יעקב יצחקי, שעלה לרגל לארץ-ישראל, תבע לעכב את ייסוד התלמוד-תורה עד ששוב של הרב.²⁵⁴ הרב יעקב יצחקי הסתייג מהקמת תלמוד-תורה ציבורי, ועברו שנים גדושות מאבקים פנימיים בין ההנהגה הצעירה שצמחה בקרב היהודים ההרריים לבין המנהיגות המסורתית עד אשר נוסד בית-הספר הראשון לילדי היהודים ההרריים. אולם בני היהודים ההרריים למדו בבתי-ספר של יהודים רוסיים, אשר נוסדו בקאוקאז.

אחד מבתי-הספר הראשונים של היהודים הרוסיים, שבו למדו גם בניהם של יהודים הרריים, היה בטמיר-חאן-שורה. בית-הספר נוסד ב-1879, וב-1885 הוענק לו רישיון כבית-ספר מן הדרגה השלישית. הלומדים בו היו מעטים ביותר: ב-1883 — 15 תלמידים; ב-1884 — 22; ב-1885 — 38; ב-1886 — 28 וב-1887 — 25 תלמידים; בין התלמידים היו יהודים הרריים כוודדים, בעיקר מבני השכבה האמידה.²⁵⁵ אך השאיפה ללימוד גברה והלכה, כפי שעשויים ללמד תולדות בית-הספר היהודי בפטרובסק. ב-1903 הוקם בעיר זו בית-ספר יהודי בן כיתה אחת. לבית-הספר נרשמו 60 תלמידים, ובהם 40 מבני היהודים ההרריים. אך בטרם פתח בית-הספר את שעריו, התלקח בו ויכוח חריף על לשון-ההוראה של המקצועות היהודיים. אף שרוב הנרשמים בו היו ילדי היהודים ההרריים, לא הועלתה כלל האפשרות של הוראה בלשונם אלא הדיון התמקד בין יידיש לרוסית, שכן רבים סברו שרמת ההתפתחות של השפה הטאטית-יהודית אין בה כדי לספק את הצרכים של החיים המודרניים.²⁵⁶ חלק מפרנסי הקהילה, ובכללם הרב האשכנזי, תבעו כי התרגום של הטקסטים

251 צ'ארני, 1865; צ'ארני, 1863-1866, 1865. גל' 39.

252 קרובסקי, 1906, עמ' 274.

253 רחובת, 1886.

254 רחובת, 1887, גל' 116.

255 קרובסקי, 1894, עמ' 67; פוליוסוק, 1902; קרובסקי, 1904, עמ' 73.

256 כשפת דיבור הם סגולו לעצמם לשון קרובה לפרסית, המכונה ניק טאטי'. נכתב ב-1914. 'בלשון זו אין ספרות והנסיגות ליצור ספרות תוך שמוש בכתב עבר לא עלו יפה כיוון שהשפה היא עזי כיווד ואיננה כלי מתאים לבטי מחשבה מורכבת של אדם בן תרבות כנדרש כיום' (י.מ., 1914).

העבריים יהיה ביידיש, ואילו הרוב דרש כי הדבר ייעשה ברוסית. אך יותר חמור מן הוויכוח הלשוני היה מצבו הכלכלי של בית-הספר. הכנסותיו החודשיות משכר-לימוד הסתכמו כחמישים רובל בלבד, ולכן פנו פרנסיו בקריאה נואשת ליחברת מפיצי השכלה, וביקשו את תמיכתה בבית-הספר, ואמנם זו נענתה בחיוב. אך לא היה ביכולתו של בית-הספר לקלוט את כל המבקשים ללמוד, ובשנה הראשונה למדו בו 25 תלמידים בלבד, רובם יהודים רוסיים ומיעוטם הרריים.²⁵⁷ ילדי היהודים ההרריים היו מעטים ביותר בין 520 התלמידים של 26 כתי-הספר היהודיים כפלך דאגסטאן ב-1900,²⁵⁸ אך גם מעטים אלה השפיעו על הגברת המודעות לצורך בריפורמה של חינוך ילדי היהודים ההרריים.

הניסיון הראשון לשלב באורח מסודר ילדי יהודים בכתי-ספר (תלמוד-תורה) של יהודים רוסיים נעשה בבאקו. ב-1910 למדו בכתי-ספר זה 187 תלמידים,²⁵⁹ ובראשית העשור השני של המאה הוקמה בו כיתה מיוחדת לילדי היהודים ההרריים.²⁶⁰ בכיתה זו, שלעיתים כונתה בית-ספר מכין לבית-הספר של היהודים האירופיים, למדו בשלוש שפות: עברית בהכרה ספרדית, טאטית יהודית ורוסית. עם סיום הלימודים בכיתה המכינה, ניגשו התלמידים לבחינות-כניסה לבית-הספר של היהודים האירופיים. מדי שנה למדו בכיתה זו בין שלושם לארבעים תלמידים, ורק חמישה-שישה מהם עמדו במיבחני-הכניסה לבית-הספר של היהודים האירופיים. במקד מיבחי הכניסה עמדה ידיעת השפות עברית ורוסית. רוב הנבחנים עמדו במיבחן השפה העברית באורח משיביע רצון, אולם נכשלו ברוסית.²⁶¹ עם זה, אף אותם תלמידים שלא הצליחו לעבור לבית-הספר של היהודים האירופיים סיגלו לעצמם בכיתה המכינה דרכי-לימוד של בית-ספר מודרני.

בתי-הספר של היהודים האירופיים בקאווקאו שימשו בעיני חלק מן היהודים ההרריים דוגמה מוחשית לצורך לחולל שינוי בחינוך המסורתי. בהקמת מוסדות-החינוך היהודים-אירופיים היו פעילים במיוחד עסקנים ציוניים, ועובדה זו היתה עשויה לשמש הוכחה למקצת היהודים ההרריים, כי החינוך החדש אינו מכאי בהכרח לנטישת העם היהודי. אי-הנחת שגברה והלכה מדרך-הלימוד המסורתית נתנה אפוא את אותותיה בניצני הריפורמות, שהונתגו בתלמיד-כונה' מזה, וכייסודם של בתי-ספר יהודיים מזה.

בראשית העשור השני למאה העשרים נמצאו 'תלמיד-כונה' אחדים, שלא היו דומים עוד לאלה של המאה שעברה. 'החדר [תלמיד-כונה] בטארקי ... אפשר לכונונו [חדר] לדוגמה'. כתב אחד המבקרים במקום. 'המלמד בלא פרגול מורה לפי ספרי-לימוד חדשים שמשתמשים בהם ברוסיה. [לומדים כאן] ביחד ילדים וילדות'.²⁶²

בשנת 1900 החלה קבוצה של ציונים בטמיר-חאן-שורה, שזכתה לתמיכה של רבם של היהודים ההרריים, לעסוק בייסוד בית-ספר לילדי היהודים ההרריים. לאחר שתדלנות ממושכת נתקבל הרישיון להקמת בית-הספר, וב-13 בינואר 1902 התקיימה פתיחתו החגיגית. בכתי-הספר היתה אחת, שבה למדו בשנת פתיחתו 32 ילדים ו-9 ילדות וב-1903 40 ילדים ו-13 ילדות. כמנהלו שימש

257 כתי ספר בדאגסטאן, 1902; קוזובסקי, 1904. עמ' 73; פוליוסוק, 1902; קאזלאיכ, 1967. עמ' 22; סקר דאגסטאן, 1903, עמ' 158.

258 עיין: ועירת ציתי קאווקאו, 1901; קורספונדנט, 1902.

259 תרבות, 1910; ברכות, 1914.

260 וייסבאנד, 1913, עמ' 72.

261 שפירא, כ"י, עמ' 1.

262 וייסבנת, 1913, עמ' 58.

גריגורי בן-אהרון קסלמאן. הלימודים המעורבים של שני המינים ולימודי-החול בצד לימודי-הקודש היו משום חידוש בחינוכם של ילדי היהודים ההרריים,²⁶³ ושימשו פריצה מאורגנת ראשונה אל מחוץ לחינוך המסורתי.

בשנת 1902 נעשה גם ניסיון ליסד בית-ספר לילדי היהודים ההרריים כנאלצ'יק. בהסכמת הרב המקומי, נאם איזנשטאדט בעברית בבית-הכנסת של היהודים ההרריים ודבריו תורגמו לטאטית-יהודית. הנואם סיפר על התנועה הציונית והציע להקים בית ספר ל'תורה ולמלאכה' ברוח לאומית. בעקבות הצעתו התקיימו דיונים ערים שבסופם חתמו מרבית נכבדי הקהילה על בקשה ליחברת מפיצי השכלה; לתמיכה בהקמתו של בית-הספר. נכבדי הקהילה מצדם התחייבו אף הם לממן חלק מהוצאות בית הספר, אך יוזמה זו לא הגיעה לכלל מימוש.²⁶⁴

במקביל ליוזמות בטמיר-חאן-שורה וכנאלצ'יק, התארגנה גם בדרכנט קבוצה של צעירים, שתבעו לייסד בה בית-ספר לילדי היהודים ההרריים.²⁶⁵ בקבוצה זו היו פעילים ישעיה-ראובן רבינוביץ,²⁶⁶ מרדכי חנוכיביץ, נפתלי יצחקי וישראל סימנוב.²⁶⁷ אך פעילותם נתקלה בהתנגדות של הרב יעקב בן יצחק יצחקי, שחשש כי בית-הספר עלול לפגוע בחינוך המסורתי. נתעוררה מחלוקת חריפה, ושני הצדדים בה ניסו להסתייע ברשות. הגוברנאטור של פלך דאגסטאן שלח שליח מיוחד לדרכנט לחקור בדבר.²⁶⁸ יוזמי הקמת בית-הספר התארגנו ביחברה של היהודים ההרריים בעיר דרכנט 'Gorsko-Evreiskoe Obshchestvo Goroda Derbenta', שעל שמה הוצא במאסר 1904 רישיון לבית-הספר הראשון לילדי היהודים ההרריים בדרכנט (Gorsko-Evreiskoe Uchilishche).²⁶⁹ באותה שנה למדו בו 88 תלמידים (בהם 16 ילדות), וב-1905 הגיע מספרם ל-90, מהם 15 ילדות.²⁷⁰ לאחר שהתבסס נוסדה בו מועצה פדגוגית. בשנת 1913 היו חברים בה: מארקוס, חנוכוכה, ילאדוב (Eladov) ושמענוב.²⁷¹

ביוזמת פעילים ציונים מבין היהודים ההרריים, אליהו אניסימוב, שאול ואחרים, נוסד ב-1906 בית-ספר גם בעיר גרונוי.²⁷² בית-הספר, שנשא את השם 'בית הספר הרוסי-יהודי הררי', נהל בידי ועד מפקח, שבראשו עמד אקים בן ישעיהו איסאקוביץ', מראשי הפעילים הציוניים בעיר. ביוזמת הוועד הוקם בחצר בית-הכנסת של היהודים ההרריים מיבנה מיוחד לבית-הספר, שבו למדו ב-1910 112 תלמידים. עוד 88 ילדים ביקשו להתקבל, אך נדחו בגלל המחסור בכוחות-הוראה. בבית-הספר לימדו ארבעה מורים: מורה רוסייה, שני יהודים אירופיים, שאחד מהם שימש גם מנהל, ומורה מבין היהודים ההרריים. שני מורים לימדו ברוסית, אחד בעברית, והמורה של היהודים ההרריים הורה לימודי-קודש כשהוא מסתייע בלשון הטאטית-יהודית. חבר המורים והנהלה של בית הספר לא היו

263 פ. 1902: בתי ספר, 1902: סקר דאגסטאן, 1902, עמ' 100-101; סקר דאגסטאן, 1903, עמ' 159; קוובסקי, 1904, עמ' 73.

264 איזנשטאדט, 1902.

265 אניסימוב, 1908, עמ' 562.

266 יהודי הררי.

267 בן-אחוחו של הרב יעקב בן יצחק יצחקי, ושם משפחתו נגזר מן השם שמעון. ראה: מושניצקי, 1909.

268 אניסימוב, 1908, עמ' 562.

269 בית ספר, 1904, וכן כתב-תורה לגוברנאטור של פלך דאגסטאן, ששלחה היחברה של היהודים ההרריים בעיר דרכנט, שמור בארכיון התולדות העם היהודי, מס' RU/46.

270 קוובסקי, 1906, עמ' 441.

271 ברכות, 1914, עמ' 142.

272 אניסימוב, 1908, עמ' 563.

פעילי בית-הספר היהודי בדרבנט
 עומדים (מימין לשמאל): ננדימו בן שימי, דניאל בן גלעד, מפקח מטעם הרשות, לא מזוהה, אפרים רבינוביץ;
 יושבים: מרדכי חנוכיב, ישעיהו רבינוביץ, אסף אגרונוב, ישראל סמיונוב

ציונים ולא הורגשה בו דיי-הצורך הרוח הלאומית, כפי שציין א' בנימיני: 'לצערנו העמוק, עומדים בראש המפעל מנהיגים כאלה שאין להם השגה מחינוך לאומי, אנשים שכלמוד השפה הרוסית רואים הם את הרפואה הכללית והגמורה לכל הפגעות והרעות המיוחדות ליהודי ההרים'.²⁷³ אקים איסאקוביץ' התכוון להרחיב את מוסדות החינוך לילדי היהודים ההרריים ולשם כך ביקש לבנות מיבנה נוסף, שבו ישוכן בית-ספר לסנדלרות ותפרות. למימוש תוכנית זו פנה בבקשת עזרה ליק"א ול'חברת מפיצי השכלה'. כן התכוון איסאקוביץ' לשלב יתור יהודים הרריים בהוראה. לפיכך ביקש מ'חברת מפיצי השכלה', שתשלח לשלוש שנים מורה לגרוזני, שאחד מתפקידיו יהיה להכשיר מורים מבין היהודים ההרריים שיוכלו להורות בלשון-האם שלהם.²⁷⁴ אולם קודם שנחממשו שאיפותיו הנרחבות של האיש, פרצה מלחמת-העולם הראשונה והדברים נותרו בגדר תוכניות בלבד.

כדומה לדרבנט וגרוזני יצאה גם בקובה היוזמה להקמת בית-ספר מפעילים ציוניים, שהיו מאוגדים באגודת 'דורשי ציון'. תודות להשתדלותם של חברי קבוצה זו והיסח החיובי שגילה ק'ס' ל'יאונטיב (Liont'ev), המפקח על בתי-הספר בנפת באקו, נתקבל בשנת 1909 רישיון לפתיחת בית-ספר יהודי-רוסי בקובה.²⁷⁵ ואחד מעשרי המקום אף תרם סכום גדול למטרה זו. למנהלת בית-הספר נתמנתה צעירה בעלת תואר של מורה פרטית. מינוי אישה למנהלת עוד הגביר את התנגדות נכבדי העדה לקיום בית-הספר, והם פנו לרשויות החינוך הממלכתיות. השלטונות תפסו את מיבנה בית-

273 א.ב., האחדות, 1912, גל' 43-44, עמ' 19.

274 מכתב של איסאקוביץ' אל אוסישקין מיום 5 בפברואר 1910, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A. 24/58 II.

275 ח.ב., 1911.

הספר בשנת 1912, ולא היה ברור אם יסגרו אותו או יהפכוהו לכתי-ספר רוסי.²⁷⁶ אך במחלוקת החריפה היתה ידם של מארגני כיתה-הספר על העליונה; הם הסתייעו במפקח ליאוניטי, וכיתה-הספר הוסיף להתקיים לפחות עד ראשית 1918,²⁷⁷ ואחד ממוריו הבכירים היה מנשה גאלימוב (Galimov).²⁷⁸

שלא כ'תלמיד-כונה', היו כתי-הספר מוסדות ציבוריים, ומראשית קיומם התלכטו כבעיות קשות. כיתה-הספר בקובה, שהיו בו שתי כיתות, שכן בשנת 1911 'בשני חדרים קטנים מאוד כבניין ישן של "מניין" הציונים. ריהוט הכיתה ישן, רעוע ובלתי-מתאים'. גם אביזרי-ההוראה היו דלים ביותר, רק 'אלף-בית להרכבה, מספר עותקים של מקראה, כלים אחדים למדידת נוזלים, גלובוס ומפה פיסית אחת'.²⁷⁹ כתי-הספר סבלו ממחסור חמור במורים. מעטים מבני העדה היו מסוגלים ומוכנים לשמש מורים בכתי-ספר, שההוראה בהם היתה ברוסית ובעברית. כמורים שימשו בעיקר בני-העדה המעטים שסיימו כיתה-ספר תיכון רוסי, או שקיבלו בכיתם חינוך עברי מתאים.²⁸⁰ קשיי המימון של כתי-הספר, שלא זכו על-פירוב לתמיכה ציבורית רחבה, הקשו על התפתחותם. ואמנם כדי להרחיב את החוג החברתי הנושא בעול כיתה-הספר בדרבנט, נכלל בהנהלת 'החברה של היהודים ההרריים בעיר דרבנט' אליהו סגיינהור, מתומכי הרב יעקב יצחקי.²⁸¹ אחד מעשירי המקום נדב לכיתה-הספר בית גדול, שההכנסות מהשכרתו נועדו לסייע לכיתה-הספר,²⁸² אך לא היה בכל אלה כדי להקל הרבה על מצוקתם הכספית של כתי-הספר. למטרה זו נסע ישעיהו רבינוביץ' לפטרבורג, והשיג מ'חברת מפיצי השכלה' תמיכה בכיתה-הספר בסך 500-1,000 רובל לשנה. במקביל פנתה הנהלת כיתה-הספר למועצת העיר, וביקשה תמיכה שנתימת בסך 1,200 רובל. המועצה החליטה להקציב רק 480 רובל, סכום שהיה מספיק למשכורתו של מורה אחד בלבד. אך בהגיע מועד העברת הסכום הוחלט לעכבו, עד שוועדה מיוחדת, שנבחרה לצורך זה, תבדוק את הנהלת החשבונות של כיתה-הספר. אחד מחברי הוועדה, אסטראבאצאטורוב (Astrabatsurov), נקבע כמפקח מטעם העירייה על כיתה-הספר. בעקבות ביקורתו של המפקח, הוחלט לבטל כל הקצבה לכיתה-הספר מטעם העירייה. ואף-על-פי-כן, למרות הקשיים, הקפידה הנהלתו ששכר הלימוד בו יהיה נמוך, כדי שמתבית הילדים הרוצים ללמוד יוכלו ללמוד.²⁸³

משנוסד כיתה-הספר בטמיר-חאן-שורה נערך נשף מיוחד, שהכנסותיו נועדו למוסד זה. אך הללו היו זעומות ביותר (59 רובל),²⁸⁴ וגם כיתה-ספר זה נזקק לתמיכה מאת 'חברת מפיצי השכלה'.²⁸⁵ אולם לא היה בתמיכה זו כדי לספק את הצרכים הכספיים של כתי-הספר, והם נזקקו גם לתמיכת הרשויות. בסיוע לכיתה-הספר בקובה היה פעיל מאוד המפקח ק' ס' ליאוניטי, הנזכר לעיל, שתודות לפעולתו נאספו 6,000 רובל בשנת 1911 והוקם ועד זמני לשם בניית מיבנה לכיתה-הספר. במרוצת הזמן זכו

276 וייסנברג, 1913, עמ' 55.

277 י., 1918.

278 שפירא, כ"י, עמ' 11.

279 ח.ב., 1911.

280 כיתה-הספר לילדי היהודים ההרריים בקובה היו שני מורים מבני-העדה: מורה אחת, שגם שימשה מנהלת, סיימה כיתה-ספר תיכון רוסי, ומורה שני, שקיבל חינוך עברי בבית (שם).

281 אניסימוב, 1908, עמ' 562.

282 קרובסקי, 1906, עמ' 440.

283 אניסימוב, 1908, עמ' 562; קרובסקי, 1906, עמ' 441-440, וכן: אופה, 1907-1911; רייסבאנד, 1912, גל' 35.

284 פ-איק, 1902.

285 אופה, 1907-1911.

בתי-הספר ליחס חיובי מצד יהודים הרריים מסוימים, כמו מנוכח אגאביכ, שעמד בראש הוועד לבניית בית-הספר בקובה ותרם למוסד סכום גדול. הוועד גם פנה ל"יק"א' ול'חברת מפיצי השכלה' בבקשת תרומה למטרה זו.²⁸⁶

ברבות הימים רפתה ההתנגדות לבתי-הספר בקרב חלקים מתרחבים והולכים של היהודים ההרריים. למלאות חמישים שנה לייסוד 'חברת מפיצי השכלה' חתמו על מכתב ברכה לחברה זו מאה שישים ושישה יהודים הרריים מדרכנט, ובראשם ישעיה רניוביץ', כ'בא-יכוה היהודים בדרכנט וחבר המפקחים של ביי"ס עברית-רוסית'.²⁸⁷

בראשית העשור השני של המאה העשרים הוקם ועד ציבורי מפקח לבית-הספר בדרכנט; נכללו בוועד אישים מנכבדי העדה ועשיריה: אברהם דאדאשב (יושב-ראש), חאנוחוב, א' עבדיב (Avdiev), רניוביץ', מארקוס, חנוכייב, מושאלוב, סאבאיב (Sabaev).²⁸⁸ לציון היובל של 'חברת מפיצי השכלה' זומנה בעיר באקו אסיפה בכית-כנסת של היהודים ההרריים מקובה, ובה הושמעו דברים בטאטית-יהודית על פעולות החברה. בכרכה שנשלחה בעקבות האסיפה נתבקשה החברה להרחיב את פעולותיה בקרב היהודים ההרריים. על הכרכה חתמו חברי ההנהלה של בית-הכנסת: ישראל יזרעבי (Izrayev), אליהו אלחננוב, נתנאל יוסיפוב (Iosifov), זכריה נובאחוב (Nuvakhov) וציון יוסיפון (Iosifun).²⁸⁹ אולם על אף הפעילות המסורה של קבוצת צעירים למען בתי-הספר החדשים, פעילות שזכתה גם להוקרה מצד אישים בולטים כעדה, הרי מבחינת מספר הלומדים בבתי-הספר, נשארו הללו תופעה שולית גם בראשית העשור השני של המאה העשרים. בבית-הספר של הקהילה הגדולה ביותר של היהודים ההרריים, בקובה, למדו בשנת 1911 32 תלמידים.²⁹⁰ לבית-הספר בטמיר-חאן-שורה נרשמו עם פתיחתו בשנת 1902 41 תלמידים.²⁹¹

בבתי-הספר הנדונים הורו לימודים כלליים ולימודים יהודיים; את הראשונים (חשבון, לשון וספרות רוסית) הורו בדרך-כלל יהודים מרוסיה, ואילו את המקצועות היהודיים – יהודים הרריים, מהם ששימשו כעבר מלמדים ב'תלמיד-כונה'. המקצועות היהודיים (לשון עברית, מקרא ומעט משנה; אך כנראה לא תולדות ישראל)²⁹² הוראתם היתה דלה. הורים אחדים שלחו את ילדיהם לבתי-ספר רוסיים, שמספרם גדל בשני העשורים הראשונים למאה העשרים. כאותו זמן גברה גם בקרב יהודים הרריים מעטים שאיפה להעניק לילדיהם השכלה תיכונית, ואף נמצאו סטודנטים מעטים שלמדו במוסדות להשכלה גבוהה.²⁹³ קיומם של בתי-ספר לבני היהודים ההרריים ומציאותם של צעירים שלמדו בבתי-ספר רוסיים הרחיבו את ההתעניינות בחינוך המודרני. ואמנם נשא זה זכה לשימת-לב מיוחדת לאחר מהפכת פברואר 1917, כאשר החלה פעילות נמרצת לאירגון החיים היהודיים במדינה הרוסית החדשה. בפעילות זו השתלבו בקהילות רבות יהודים רוסיים והרריים כאחד. כך, למשל, החליטה 'האגודה העברית לתרבות ולהשכלה' ביליסאבטפול ב-1917 לייסד בזמן הקרוב בית-ספר בשביל ילדי

286 ח.ב., 1911.

287 ברכות, 1914, עמ' 98-99.

288 שם, עמ' 142.

289 שם, עמ' 128.

290 ח.ב., 1911.

291 פ., 1902.

292 טולמאן, 1913, עמ' 79.

293 על כך ראה ביתר פירוט להלן. עמ' 418-423.

ההרריים,²⁹⁴ ועניין בית-הספר נדון בהרחבה בוועידה של היהודים ההרריים, שהתקיימה בדרכנט ביוני 1917. הוחלט בה לייסד בתי-ספר יסודיים בכל הכפרים והערים, שבהם מתגוררים בני העדה, ולשון ההוראה בהם תהיה העברית. לשם מימון בתי-הספר הוצע להטיל מס על האוכלוסים היהודיים, אך ההצעה נדחתה והוחלט להתבסס על תרומות של יחידים ושל 'חברת מפיצי השכלה'. אולם החלטות אלו לא היה אפשר להוציאן לפועל, שכן לאחר המהפכה הכולשביקית פחתו אפשרויותיה של 'חברת מפיצי השכלה', וגם רבים מן היהודים ההרריים האמידים ירדו מנכסיהם. אנשי החינוך הצליחו בקושי לקיים את בתי-הספר ולחדש את פעולתם של אלה שנסגרו ערב מלחמת-העולם, אך לא עלה בידם עד אמצע 1919 לייסד אפילו בית-ספר יסודי אחד של ממש.²⁹⁵ בתי-הספר של היהודים ההרריים נועדו להשתלב במערכת-החינוך היהודית, שהיתה עתידה להימצא בפיקוח המוסדות הדמוקרטיים היהודיים. ואמנם המוצעה הלאומית היהודית בבאקו, שדנה בספטמבר 1919 בנושא בתי-הספר, עסקה בכעיות המיוחדות של ההוראה לילדי היהודים ההרריים. כמוקד הדיון עמדה השאלה, האם לארגן בית-ספר אחיד לכלל הילדים היהודים: הרריים, גרוזיים, וגם אשכנזיים, או שלכל עדה יהיה בית-ספר משלה. בדיון באו לידי ביטוי שלוש עמדות: האחת גרסה כי בשתי הכיתות הראשונות ילמדו בני כל עדה בנפרד, מחמת הפער בהשכלה בין היהודים ההרריים והגרוזיים ובין האשכנזים, ורק משנת-הלימודים השלישית ילמדו יחדיו.²⁹⁶ העמדה האחרת היתה, כי יש להתחיל בלימוד משותף משנת-הלימודים הראשונה, כיוון שההוראה תהיה בלשון העברית, שבה אין ליהודים ההרריים והגרוזיים פיגור אלא, להיפך, יתרון על היהודים האשכנזים.²⁹⁷ ואילו נציג ה'בונד', שהיה מעוניין בהוראה בשפת יידיש, טען כי אין כל הצדקה לבית-ספר יהודי אחיד, וראוי שלכל עדה יהיה בית-ספר משלה. הוא ביסס את עמדתו על הטענה, כי 'הרוח מבחינה מדעית, כי יהודי המזרח מפגרים בהתפתחותם', ולכן אין כל טעם שילדיהם ילמדו יחד עם ילדי היהודים האשכנזים.²⁹⁸ הדיון, שלא השתתפו בו נציגי היהודים ההרריים והגרוזיים, היה טוער מאוד ובסופו נתקבלה החלטה, כי עד שנת-הלימודים השלישית רצוי לקיים בתי-ספר נפרדים לכל עדה. הדיון שיקף את הבעיות הקשות כתחום החינוך, שעמדו לפני המוסדות הדמוקרטיים היהודיים בקאווקאז, במיוחד ביישובים שבהם ישבו בני עדות יהודיות שונות, אך לזכות זה לא היו תוצאות מעשיות. בתי-ספר חדשים של היהודים ההרריים לא קמו, ואף נסגרו בגלל חילופי-השלטון בתי-ספר שחידשו את פעולתם מקרוב. כך, למשל, היה בית-הספר היהודי בפטרובסק סגור בשנת 1919 ותוכנן לפותחו בפברואר 1920;²⁹⁹ אך המאמצים שנעשו באותן שנים הביאו תוצאות מסוימות בעיקר בפתחת כיתות לילדי היהודים ההרריים במספר בתי-ספר כלליים, כמו הכיתה שאורגנה בבית-הספר בכפר באלאחאני (Balakhany). בכיתה זו למדו 22 בנים של יהודים הרריים עם 2 בנים של יהודים אירופיים. מפני מיעוט התלמידים למדו בני כל הגילים יחד,³⁰⁰ וקרוב לוודאי כי עובדה זו פגעה ברמת הלימודים.

294 ניחין, 1917.

295 ועידת היהודים ההרריים, 1917; ועדת תרבות, 1919.

296 בעמדה זו צידד ל' סטרלינג מ'צעיר-צ'ין'. וינשל, 1972, עמ' 350.

297 טענה זו השמיעו בוריס ואקס ור'ר מ' גוכמן, שם, עמ' 350-351.

298 בעמדת נציג ה'בונד', ד"ר וארשאבסקי, תמכו מנימוקים שונים מאגארק ('פועלי-צ'ין'), איידנוב (בלתי-מפלגתי), כראגינסקי (ממפלגת ה'מאוחדים'), מאיינובסקי ('בונד'), קומרובסקי (ציוני), שם, שם.

299 ועידת צעיר-צ'ין, ווליה, 1919.

300 באלאחאני, 1919.

מכשול נוסף על דרך הפיתוח של בתי-ספר עבריים לילדי היהודים ההרריים היה המחסור במורים. הנושא נדון בוועדת-התכנון של הוועד הקאדוקאי של ההסתדרות הציונית ב-4 ביוני 1919. נשלח חוזר מיוחד לכל יישובי היהודים ההרריים, כדי לבדוק אם מצויים די מועמדים לקורסים למורים. נראה כי נמצאו מועמדים, שכן הוקם סמינר למורים שמטרתו העיקרית היא הכשרת מורים עבריים למען היהודים ההרריים מתוך שורותיהם.³⁰¹ כן אורגנו באותו זמן בבאקו קורסים בערב להשכלה כללית לנוער של היהודים ההרריים,³⁰² שלא נתאפשר לו מחמת המצוקה הכלכלית ללמוד בבית-ספר רגיל.

בימי המהפכות ומלחמת-האזרחים התקיימו דיונים על פיתוח רשת-חינוך מודרנית לילדי היהודים ההרריים, אך ברבים מדיונים אלה לא השתתפו כלל נציגי העדה עצמם. אולם לא זה שמנע את ייסודם של בתי-הספר שתוכננו אלא נסיבות מלחמת-האזרחים, החילופים התכופים של השלטון והמצוקה הכלכלית הם שעיצבו. ואף-על-פי-כן עלה בידי מחלקת החינוך של המועצה הלאומית היהודית, שבראשה עמד פליקס שפירא, לרכז בבתי-הספר שבפיקוחה 668 תלמידים ובתוכם 189 ילדי יהודים הרריים, שלמדו בכיתות נפרדות או יחד עם ילדי היהודים הרוסיים. בבתי-ספר אלה זכו הלומדים לידיעה ראשונית בלשון העברית המדוברת בהכרה ספרדית. במאמץ בלתי-נלאה עלה בידי המועצה לדאוג לנעליים לעשרות ילדים, שלא ביקרו בבית-הספר בשל מחסור בלבוש ובהנעלה.³⁰³ בתקופת-החופש הקצרה החלה אפוא להתגבש בממדים אווריים רשת של חינוך מודרני לילדי היהודים ההרריים, וזאת בצד ה'תלמיד-כונה'. אין בידנו ידיעות על ה'תלמיד-כונה' בפרק-הזמן הנדון; סביר להניח כי מוסדות החינוך המסותיים הוסיפו להתקיים, אולם ערב התכנסותו של השלטון הסובייטי הצטמצם מספר תלמידיהם לעומת השנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה.

3. מוסדות-חינוך סובייטיים

מערכת החינוך היהודית-הסובייטית לא היתה המשך לבית-הספר היהודי שהתקיים לפני המהפכה, ולא היה בה משום מימוש התוכניות שהתגבשו והלכו בימי מלחמת-האזרחים, אף כי ייתכן שעצם פריצת המסגרת החינוכית המסורתית סייעה בעקיפין לכינונם של מוסדות-חינוך סובייטיים. מוסדות-החינוך הסובייטיים לילדי היהודים ההרריים היו ממלכתיים, והם עוגנו בתפיסות הכלליות של השלטון לגבי תפקיד בתי-הספר של המיעוטים הלאומיים. טבעי אפוא הדבר, כי תוכניות לפיתוח רשת-חינוך מיוחדת לילדי היהודים ההרריים הועלו זמן קצר לאחר כינונם של השלטון הסובייטי בקאדוקאי המזרחי. ביועדה של דלת-העם של היהודים ההרריים, שנפתחה בדרכנט ב-25 בדצמבר 1920, נדון הצורך לייסד בתי-ספר מיוחדים לילדי היהודים ההרריים. גם בהתייעצות של פעילי התרבות הסובייטית בקרב היהודים ההרריים, שהתכנסה ביוזמת יק"פ (פועלי-ציון) בנאלצ'יק ב-27-30 ביולי 1921 נדון עניין בית-הספר. להתייעצות באו חברי יק"פ ואודהיה כמו גם בלתי-מפלגתיים. האחרונים ביקרו קשות את המדיניות התרבותית הסובייטית כלפי היהודים ההרריים, והתנגדו להוצאת הלשון העברית ממערכת ההוראה בבית-הספר היהודי. אך לא

301 ועדת-תרבות, 1919, וכן: חיי היהודים בקאדוקאי, 1919.

302 שפירא, כ"י, עמ' 4.

303 בבתי-ספר, 1919; מצב היהודים בקאדוקאי, 1920.

היה בכוחם להטות את הקו וההתייעצות החליטה, כי לשון ההוראה כבית-הספר של היהודים ההרריים תהיה טאטית-יהודית.³⁰⁴

יישום ההחלטות בדבר בית-הספר היה תלוי במידה רבה ביחסו של השלטון כלפי החינוך בלשון-האם של הקבוצות האתניות השונות, ומדיניות זו לא היתה אחידה בכל אזורי-מגוריהם של היהודים ההרריים. הקמת כתיספר סובייטיים לילדי היהודים ההרריים הושפעה גם לא מעט מיזמתם העצמית של המעוניינים בדבר. מטעמים אלה ראוי לדון בנפרד על מוסדות-החינוך לילדי היהודים ההרריים באורבייג'אן, בדאגסטאן, ובצפון-הקאווקאז.

אורבייג'אן

רוב האוכלוסיה ברפובליקה הסובייטית האורבייג'אנית דיברה אורבייג'אנית, אך היו בה גם ארבעה-עשר מיעוטים לאומיים. למקצתם היו רפובליקות סובייטיות משלהם (הארמנים, הרוסים, הגרזים), מולדתם של אחרים היתה במדינות ריבוניות (גרמניה, פרס, יוון). אך לרובם לא היו מסגרות לאומיות מדיניות (טאלישים, לזגינים, אבארים, כורדים, אשורים, אודינים יהודים הרריים). המדיניות הסובייטית לגבי פיתוח מערכת-החינוך בלשונותיהם של המיעוטים הלאומיים, בעיקר הקטנים והבלתי-מפותחים, לא היתה חד-משמעית. כחוגי השלטון התרצצו שתי השקפות: האחת צידדה במתן אפשרות ועידוד לכל מיעוט לאומי לפתח כתיספר בלשון-האם שלו, ואילו האחרת הדגישה, כי מיעוטים לאומיים שלשונותיהם ותרבותם אינן מפותחות, ראוי להם שיחנכו את ילדיהם במוסדות שלשון-ההוראה בהם אורבייג'אנית או רוסית. נוכח חוסר הבהירות ואף הסתירות בעמדת השלטונות בנדון, נודעה חשיבות מיוחדת ליוזמתם של הפעילים למען ייסודו של בית-הספר הסובייטי, שלשון-ההוראה בו טאטית-יהודית. ברפובליקה האורבייג'אנית, וכיחוד בבירתה באקו, התרכזו בראשית שנות העשרים אנשים מבני היהודים ההרריים יהודי רוסיה, שהיו מעוניינים בפתוח התרבות של היהודים ההרריים בלשונם. כהשפעת אנשים אלה עיבדה המועצה הסובייטית למיעוטים לאומיים של הרפובליקה ב-1921 תוכנית להרחבת ההשכלה בקרב היהודים ההרריים. במסגרת זו הוחלט לפתוח קורסים למורים להוראה בטאטית-יהודית, אך ברפובליקה זו לא נמצאו מספיק מועמדים מתאימים ושלטונותיה סרכו לממן את למודיהם של תלמידים שיבואו מרפובליקות אחרות וכך לא יצא הרב לפועל.³⁰⁵ אך למרות המכשולים הוקמו באורבייג'אן בתי-הספר וגני הילדים³⁰⁶ הסובייטיים הראשונים למען ילדי היהודים ההרריים. בשנת 1921 נמצאו באורבייג'אן ארבעה כתיספר כאלה ולהם שמונה מורים.³⁰⁷ בסקר של בתי-הספר היסודיים

304 כהתייעצות זו השתתפו 41 צירים מן היישובים הבאים: נאלציק – 16 צירים, באקו – 6, קובה – 6, פיאטיגורסק – 5, גרוני – 4, נובומאיסק – 2, מחדוק – 1, פטרובסק – 1 (התייעצות ראשונה של עסקני תרבות, 1921).

305 מאגאריק, 1922.

306 בראשית שנות העשרים היו ברפובליקה זו שני גני-ילדים לילדי היהודים ההרריים, האחד בבאקו בשם 'פוח ההר' והאחר בקובה (אורבייג'אן, מיעוטים לאומיים, 1921; גן-ילדים, 1922; קובה, 1922; באקו, 1923; באקו, וועקער, 1921), ובראשית שנות השלושים רק גן-ילדים אחד (סארקיסוב, 1932, עמ' 124).

307 בבית הספר בבאקו למדו 60 תלמידים, ובנוסף על כך התקיימו שני כתיספר לילדי היהודים ההרריים בקובה ובפטרואן. מלבד כתיספר של היהודים ההרריים היו ברפובליקה זו בית-ספר אחד שלשון ההוראה בו יידיש, ובו 180 תלמידים ו-11 מורים, בית-ספר אחד לילדי היהודים הגרוזיים ובו שני מורים (אורבייג'אן, מיעוטים לאומיים, 1921; השכלה, 1922; קובה, 1922).

כרפובליקה האזרחית, שנערך בינואר 1922, נבדקו גם ארבעת כתי-הספר של היהודים ההרריים. בקובה נמצאו שני כתי-ספר, האחד לבנות והאחר לבנים. בכתי-הספר לבנות היתה רק כיתה א' ובכתי-הספר לבנים כיתות א-ה. בשני כתי-הספר היו 8 כיתות א' ובכיתות הספר לבנים גם כיתות ב-ה. סך הכל היו 12 כיתות ובהן רשומים 477 תלמידים (333 ילדים ו-144 ילדות). הכיכור בכתי-הספר היה כנראה בלתי סדיר וביום הסקר נכחו רק כ-80% לערך מהתלמידים הרשומים (268 ילדים ו-108 ילדות). הצפיפות היתה רכה ועל כל תלמיד היו בממוצע 1.9 ארשין רבועיים של שטח בני. בכתי-הספר הועסקו 11 מורים, היינו פחות ממורה אחד לכיתה. בנפת נוחה, כנראה בכפר הפטוראן, היה גם בית ספר בעת הסקר. בכתי-ספר זה היו שתי כיתות ובהן רשומים 28 תלמידים. בשתי הכיתות עבד מורה אחד בלבד. בכיתת הספר של היהודים ההרריים בבאקו למדו אותו זמן 235 תלמידים. כארבעת כתי הספר של היהודים ההרריים באזורי-ג'אן היו רשומים אפוא בינואר 1922 בסך הכל 740 תלמידים. רוב הלימודים בהם התנהלו כנראה באזורי-ג'אן והלשון הטאטית יהודית נלמדה רק כמקצוע.³⁰⁸ במקרים רבים למדו מספר כיתות יחד ורק באמצע שנות העשרים קיבלו הם צביון של כית-ספר של ממש.

בשנת-הלימודים 1925/26 היו באזורי-ג'אן שני כתי-ספר לילדי היהודים ההרריים, ובהם כשש-מאות תלמידים.³⁰⁹ שפת-ההוראה בכתי-הספר שבקובה היתה אזרחית-אנית, וכזה של באקו — רוסית, והלשון הטאטית נלמדה רק כמקצוע.³¹⁰ בראשית שנת-הלימודים 1925/26 למדו בכית-הספר בבאקו 245 תלמידים, ובסופה — 205; משמע, 16% מהתלמידים נשרו תוך שנה.

5.5 לוח

התפלגות לפי כיתות של תלמידי כית-הספר ליהודים הרריים בבאקו, 1925/26³¹¹

כיתה	א	ב	ג	ד	ה	סה
ילדים	17	65	28	12	14	136
ילדות	24	40	3	2	—	69
סך הכל	41	105	31	14	14	205

הנתונים מלמדים, כי ההורים גילו יתר נכונות לשלוח בנים מאשר בנות לכתי-הספר הסובייטיים; ואף הבנות שנשלחו רובן ככולן לא הוסיפו ללמוד יותר משתי כיתות. גם בנים רבים נשרו לאחר שלוש שנות-לימוד מפני המצב הכלכלי הקשה של בני העדה. בכתי-הספר של היהודים ההרריים בבאקו (ואולי גם בערים אחרות) היו רוב התלמידים מודלת-העם, כפי שמלמדים הנתונים על שכר-הלימוד.

באמצע שנות העשרים נקבע שכר-הלימוד בכרית-המועצות על-פי יכולת ההורים: מחוסרי-

308 השכלה, 1922; כתי-ספר, 1922, עמ' 20-21, 26-27, 54-55.

309 אישמאן, 1926.

310 אישמאן, סבך, 1926.

311 אישמאן, יהודים הרריים, 1926.

פרנסה היו משוחררים לחלוטין מתשלום, בעוד עניים חוייבו כתשלום סמלי. מ-205 התלמידים בבית-הספר הזכר בכאקו חוייבו בשכר-לימוד סמלי (1.26 רובל לשנה כממוצע) 159 תלמידים, כלומר ההורים של 78% מכלל התלמידים היו עניים. גם ההורים שחוייבו בשכר-הלימוד הסמלי לא יכלו לשלמו, והחוב המצטבר לבית-הספר הגיע ל-173 רובל. בשל המצב הכלכלי הפסיקו תלמידים את לימודיהם לאחר הכיתה השלישית, כדי לעזור בפרנסת המשפחה, אם ברובלות ואם בציצוח-עליים ברחובות הכרך.³¹²

באמצע שנת-הלימוד 1926/27 היו ליהודים ההרריים באזוריג'אן שני כתי-ספר בני ארבע שנות-לימוד. באחד מהם היו לשון-ההוראה טאטית-יהודית ואזוריג'אנית, ובשני – טאטית-יהודית ורוסית. בשני כתי-הספר למדו בסך-הכול 437 תלמידים, בהם 122 ילדות.³¹³ בשנת-הלימודים 1928/29 גדל מספר כתי-הספר הסובייטיים לילדי היהודים ההרריים והגיע, עד כמה שעלה בידי לברר, לחמישה: שניים בקובה, אחד בכאקו,³¹⁴ אחד בכפר מירודי ואחד בכפר מרז'ינו. במירודי היה כית-ספר בן ארבע כיתות, ולשון-ההוראה בו היתה בעיקר אזוריג'אנית. משלחת של יהודים הרריים באה לכאקו ודרשה להרחיבו לבית-ספר בן שבע שנות-לימוד, אך בקשתם לא נתמלאה אף שהועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של אזוריג'אן נענה בחיוב לחביעת המשלחת.³¹⁵

בכפר מרז'ינה למדו 75 ילדים ושתי המורות היו בימי הסתיו והחורף מכתחות את רגליהן בכרך לבתי התלמידים ומלמדות אותם בכתייהם. משכורת של מורה אחת שולמה על ידי ה'אוט' של באקו והאחרת על ידי מחלקת החינוך של העיר. ערב פתיחת שנת הלימודים 1929/30 הודיע 'אוט' על הפסקת תשלום משכורתה של המורה והמחלקה לחינוך קבעה, כי די במורה אחת לבית הספר וכמחצית מן התלמידים נאלצו להפסיק בו את למודיהם.³¹⁶

בשנות העשרים למדו באזוריג'אן בכתי-ספר סובייטיים בכלל ובהללו של היהודים ההרריים בפרט, רק חלק מבני היהודים ההרריים. אך גם ההורים שהיו נכונים לשלוח את ילדיהם לבית-הספר הסובייטי, העדיפו את המוסדות שבהם לשון-ההוראה היתה רוסית על אלה שההוראה בהם התנהלה באזוריג'אנית או בטאטית-יהודית. על עובדה זו הצביע בוריס מילר, שביקר באזור ב-1928: 'בקובה, למשל, ניכרת העדפה בולטת של בית-הספר הרוסי היהודי על התורכי-יהודי'.³¹⁷ מבחינה זו קיים דמיון רב בין המגמות בקרב חלק מן ההורים של יהודי רוסיה, שביקשו לילדיהם 'תכלית' כמציאות הסובייטית של אותה תקופה וראו בלשון הרוסית שער להתקדמות לבין המגמות שנכרו בקרב היהודים ההרריים.

בראשית שנות השלושים הופעל חוק חינוך חובה בבית הספר היסודי (4 שנות-לימוד), וגם היהודים ההרריים חוייבו לשלוח את ילדיהם לבתי-ספר סובייטיים. אולם מוסדות החינוך לא עשו את ההכנות הדרושות לקליטת התלמידים החדשים, והעיתון המרכזי הודה, כי מצב האספקה של אביזרי-לימוד לבתי-הספר של היהודים ההרריים... הוא כבי רע. ספר

312 שם, שם.

313 כתי-ספר, 1929, עמ' 106-107, 117.

314 אזוריג'אן, 1927. לפי כתי-ספר, 1928, עמ' 103, היה ברפובליקה זו רק כית-ספר אחד, שלשון-ההוראה בו טאטית-יהודית ובו למדו 253 תלמידים.

315 שניידרמן, מרודי, 1926.

316 אוקטיאברין, 1929.

317 מילר, 1929, עמ' 18.

לימוד אינם נמצא כלל. הלימודים מתנהלים בלא תיכנון, מכל הבא ליד. על מתודיקה בהוראה אין איש אפילו חושב.³¹⁸

חמור מזה היה מצב המורים. ואמנם הודה בכך סארקיסוב (Sarkisov), שהדגיש ב־1932, כי בכתיב הספר של היהודים ההרריים חסרים מורים. המורים העובדים בהם הם בורים למחצה וכתוצאה מכך נלמדת הלשון היהודית [קרי טאטית־יהודית] בכיתות הראשונות בלבד. הקומיסאריון להשכלה של הריפובליקה האזרבייג'אנית הסובייטית איננו נוקט עד כה שום צעדים רציניים, כדי לחסל תופעה זו.³¹⁹

על אף המגבלות גדול מספר בתי־הספר לילדי היהודים ההרריים ועמם מספר התלמידים בהם. בשנת 1932 פעלו כמה בתי־ספר לילדי היהודים בריכוזם הגדול, בעיר קובה. אחדים מבתי־הספר שוכנו בכתיב־כנסת שהותרמו, והגדול שבהם בכניין המולאם של ישראל מונאחמוב (Munakhimov), מעשירי העדה לשעבר.³²⁰ בווארטאשן הותרם בית־הכנסת, ובו יסד המורה עזרא בן־ציון דוידוב בית־ספר לילדי היהודים ההרריים.³²¹ קריאתו של סארקיסוב להרחיב את הוראת הלשון הטאטית־יהודית לא נענתה, עד כמה שהצלחנו לברר, אך בראשית המחצית השנייה של העשור המשיכו עדיין להתקיים בתי־ספר מיוחדים ליהודים ההרריים בריפובליקה האזרבייג'אנית, וההוראה, באורח חלקי, לפחות, היתה בהם בטאטית־יהודית,³²² אך אלה פורקו בשלהי שנות השלושים.

כצד בתי־הספר לילדי היהודים ההרריים התקיימו בראשית שנות השלושים גם בתי־ילדים שנוהלו בטאטית־יהודית. ילדים רבים מבין היהודים ההרריים התייתמו מאחד ההורים או משניהם בימי מלחמת־האזרחים. הרשויות ראו מחובתם לסדר ילדים אלה בבתי־ילדים, אך קרוביהם סירבו, כנראה, לשולחם לבתי־ילדים מעורבים מבחינה לאומית. לפיכך אירגנו הרשויות בקובה, בסוף שנות העשרים, בתי־ילדים מיוחד לילדי היהודים ההרריים.³²³ אבל כבר בשנת 1933 תואר בית־ילדים זה 'אינטרנאציונאליסטי', שבו 'לוגינים, תורכים וילדים אחרים לומדים בשיטות מנהגים ורעיונות חדשים כמשפחה אחת'.³²⁴

דאגסטאן

בדאגסטאן, שלא כבאזרבייג'אן, אשר בה רוב האוכלוסיה דיברה בלשון אזרבייג'אנית, היה קשה למצוא שפה אחידה שתשמש את בתי־הספר באיזור כולו. עד לכינון השלטון הסובייטי היה קיים פער בין לשון־ההוראה לבין לשון־הדיבור. במוסדות החינוך שליד המסגדים נלמדה הלשון הערבית. כמו הלשון העברית ב'תלמיד־כונה', ובכתיב־הספר הממלכתיים והפרטיים שימשה הרוסית לשון־הוראה עיקרית. העממים והשבטים, שהיו תושבי המקום מימים ימימה, דיברו בינם לבין עצמם ביותר משלושים לשונות ולהגים. באיזור זה לא היתה גם לשון בין־שבטית, המקובלת על הכול. בדאגסטאן הדרומית היתה בעיקר הלשון האזרבייג'אנית ה'לינגווה פראנקה', ואילו בחלקה

318 כתיב־ספר, 1931.

319 סארקיסוב, 1932, עמ' 124.

320 ראקיטניקוב, 1933, עמ' 12.

321 קאליקא, 1983, עמ' 152.

322 באגירוב, 1936. לפי עדותו של שלמה סולומנוב (ארכיון יד ושם, מס' 034034, עמ' 1-2) הועברה בכתיב־הספר היהודי־הררי בקובה ההוראה מטאטית־יהודית לאזרבייג'אנית בשנת 1937.

323 סארקיסוב, 1932, עמ' 124.

324 הל, 1946, עמ' 357.

ההררי מילאה תפקיד זה האבארי, בעוד הלשון הרוסית בעיקר שימשה כערים המעטות אמצעי קומוניקאטיבי בין תושביהן. טבעי אפוא שעם כינון השלטון הסובייטי, ששאף לייסד מערכת-חינוך ממלכתית ומנותקת מן המוסדות הדתיים, ניצבה לפניו כמלוא חריפותה בעיית הפיצול הלשוני. מתוך גישה שאין כל אפשרות ותועלת בייסוד בתי-ספר בלשונותיהם של כל עממי האיזור, שלאחדים מהם לא היה אפילו כתב ורובם חסרי טרמינולוגיה מתאימה להוראת חלק מן המקצועות, החליטה הוועידה הרביעית של המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן, במארס 1923, כי לשון-ההוראה בכל מערכת החינוך חייבת להיות הלשון הרוסית, ורק במקרים יוצאים מן הכלל תותר ההוראה בלשונות-האם של העממים השונים. הגיסויות ליישם החלטה זו נתקלו בהתנגדות חריפה ביותר מצד מרבית תושבי האיזור, שראו כמדיניות זו מגמה ברורה של רוספיקאציה, העולה בחומרתה אפילו על הקו שנקט המשטר הישן. התנגדות זו אילצה את ועד המפלגה הקומוניסטית לשקול מחדש את ההחלטה ממארס 1923, ובעקבות דיון חוזר, בנובמבר של אותה שנה, נתקבלו החלטות, שנועדו להעניק מקום-בכורה במערכת החינוך בדאגסטאן ללשון האזרבייג'אית (תורכית) והתחשבות יתר בלשונותיהם של העממים השונים. בהחלטות נקבע, כי בכית-הספר מן הדרגה הראשונה (כיתות א-ד) תנהל עיקר ההוראה בלשון-האם, ואילו משנת-הלימודים השלישית תילמד התורכית או רוסית כמקצוע. לשון-ההוראה בבתי-ספר מן הדרגה השנייה (כיתות ה-ז) תהיה הלשון האזרבייג'אנית (תורכית), ואף בבתי-ספר שלשון-ההוראה שלהם רוסית תילמד התורכית כמקצוע-חובה. במקום חינוך מפוצל בלשונות השונות הכריעו אפוא השלטונות לטובת השפה התורכית כלשון-ההוראה העיקרית של בית-הספר. ההוראה בלשון אחת במרבית בתי-הספר נעדה כטווח ארוך להשפיע גם על מיווג העממים השונים, שאיכלסו את הרפובליקה. הלשון אינה מטרה לעצמה, טענו הדוגלים בלשון אחידה, ואם יש כפיצול הלשוני כדי להוות מכשול למיווג הכוחות הפרוליטאריים של דאגסטאן מעבר למחיצות לאומיות ולשוניות, יש להעדיף 'לשון-תרכות' אחת על שמירת הזכות של הוראה בלשון-האם.³²⁵

העדיפות שניתנה ללשון התורכית עוררה התנגדות מצד המעוניינים בפיתוח התרבות בלשונותיהם, וכן מצד המצדדים בעדיפות החייבת להינתן ללשון הרוסית.³²⁶ בעקבות התנגדות זו, כמו גם בגלל הקשיים שנתגלו ביישומה של ההחלטה, חזרה ודנה מליאת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן, בפברואר 1928, בלשון-ההוראה בבתי-ספר. בעקבות הדיון הודגשה חשיבותן של לשונות-האם במערכת החינוך, בעיקר בבתי-הספר היסודיים, אך עדיין נשמרה עדיפותה של הלשון התורכית.³²⁷ רק בוועידת המפלגה הקומוניסטית של דאגסטאן, שהתכנסה ביולי 1930, גונו בחריפות יתרה המגמות להשחית את מערכת החינוך על הלשון התורכית (אזרבייג'אנית), שהוגדרו כמגמות פאן-תורכיות, פאן-מוסלמיות ובורגניות. הוועידה תבעה, כי ההוראה בכל מערכת החינוך תנהל בלשון-האם של הקבוצות האתניות של דאגסטאן, וכבית-הספר מן הדרגה השנייה (כיתות ה-ז) תילמד הלשון הרוסית כמקצוע. בפרק-זמן זה זכתה רשת החינוך

325 סאמורסקי, 1927, עמ' 29-33.

326 העדפת הלשון התורכית הוגדרה בהיסטורוגרפיה הסובייטית של העשורים האחרונים כלהלן: 'מחד גיסא ויתור ליסודות הפאן-תורכיים הפאן-איסלאמיים ולכלי-הקודש הריאקציוניים, מתוך חשש לזעקות השורא' על העברת האוכלוסיה על דתה, ומאידך גיסא תוצאה של הערכת-יתר של שריד חוסר האמון של המוני העמלים לרוסים ולשפה הרוסית, שטופח על ידי המדיניות הצארית, מדיניות של דיכור לאומי ורוסיפיקאציה כפדיה' (מאנומרוכ, 1966, עמ' 223).

327 סאכרג'ור, 1930; דאגסטאן, 1931, עמ' 9.

בדאגסטאן הסובייטית להתרחבות עם החלת חוק חינוך-חובה, שלפיו היתה לשון-האם במרבית המסגרות החינוכיות גם לשון-ההוראה. ואולם כבר בשנת 1934 מתחו מוסדות-המפלגה המרכזיים בדאגסטאן ביקורת על חקיקת רגליה של הלשון הרוסית ממערכת החינוך, וקבעו כי לשון זו חייבת להילמד כמקצוע משנת-הלימודים השנייה. הקו של העדפת הלשון הרוסית קיבל ביטוי בוטה בהחלטות הרשויות הממלכתיות והמפלגתיות בדאגסטאן בשנת 1937. החלטות אלו חייבו להעביר ללשון הרוסית את ההוראה בכל כתי-הספר מכיתה ה', והלשון הרוסית בכתי-ספר היסודיים היתה צריכה להילמד כמקצוע-חובה. שעות-ההוראה של הלשון הרוסית הורחבו וכן הורחבו צוות המורים. לשון-האם של העממים השונים נדחקה לקרן-זווית, אף שהלימוד שלה, אם כלשון-הוראה ואם כמקצוע, לא בוטל.³²⁸

התמורות והפיתולים במדיניות השלטונות כלפי מערכת החינוך של עמי דאגסטאן, וכיחוד לגבי ההוראה בלשון-האם, שימשו מסגרת שבה פעל גם כתי-הספר לילדי היהודים ההרריים, שהיה חלק ממערכת החינוך הסובייטית הממלכתית.

כתי-הספר הסובייטי לילדי היהודים ההרריים בדאגסטאן נוסד כאמצע שנות העשרים כתוצאה מהתערבות הלשכה היהודית המרכזית (יידבילד-ביורא) בקומיסאריון להשכלה של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, שדאגסטאן הוא חלק ממנה. תודות להתערבות זו הורה הקומיסאריון להשכלה של רספס"ר לקומיסאריון להשכלה של דאגסטאן לפתוח בשנת-הלימודים 1925/26 שני כתי-ספר יסודיים, שלשון-ההוראה בהם תהיה טאטית-יהודית. הקומיסאריון להשכלה של רספס"ר אף הכטיח להקציב סכומים נאותים לכתי-ספר אלה. כעקבות הוראה זו נוסדו כתי-הספר הסובייטיים הראשונים לילדי היהודים ההרריים, אך הם התלבטו בקשיים של היעדר מיכנים ואביזרי-למוד. הקומיסאריון להשכלה של רספס"ר הכטיח לפרסם במוסקבה את ספרי-הלימוד הדרושים.³²⁹

בשנת ההוראה 1926/27 היו בדאגסטאן רק שני כתי-ספר לילדי היהודים ההרריים (שניהם בדרכנט), ובהם למדו רק כמחצית מילדי היהודים ההרריים שקיבלו חינוך כתי-הספר הסובייטיים.³³⁰ לשון-ההוראה העיקרית בכתי-הספר האלה היתה אזרבייג'אנית, ורק לאחר התערבות מצד נציג המוסדות המרכזיים של ברית-המועצות (זיאמא אוסטרוכסקי) החליטו מוסדות התרבות ברפובליקה, כי יש להעביר את כתי-הספר [של היהודים ההרריים] להוראה בלשון הטאטית.³³¹ החלטה מיוחדת של נשיאות הוועד הפועל ומועצת-הקומיסארים של דאגסטאן ב-1927 המליצה לפני הקומיסאריון להשכלה של הרפובליקה לגייס אנשים השולטים בלשון-האם לשם הוראה בכתי-ספר של היהודים ההרריים, וכן לבחון את הדרכים לייסד כתי-ספר ליהודים ההרריים ככפרים.³³²

328 הסקירה המתומצתת על המדיניות הסובייטית כלפי לשון-ההוראה בכתי-הספר ברפובליקה הדאגסטאנית היא על-פי מאגריוב 1971. עיין גם: מאגריוב, 1966, עמ' 245-250; מורקלינסקי, 1971, וכן כתי-ספר בדאגסטאן, 1968, עמ' 147. כפתח החלטה משנת 1937 נאמר: 'בשל העדר ספרי-לימוד ואביזרי-עזר... בלשונות עמי דאגסטאן, ובשל המחסור בכוחות-הוראה יש לראות כהכרחי את העברת ההוראה, למן הכיתה החמישית, מן הלשונות... האבארית, הלוגינית, הדראגינית, הטאטית, הטאבאסאראנית, הצ'צנית, הנוגאית ללשון הרוסית' (דאניאלוב, 1972, עמ' 136).

329 כרוניקה, 1925.

330 מיראל, 1927.

331 י.ד., 1927.

332 עזרה ליהודים הרריים, 1927.

כתוצאה מן ההחלטות על הרחבת כתי-הספר למען היהודים ההרריים, התקיימו בשנת-הלימודים 1927/28 שלושה כתי-ספר כאלה ברפובליקה הדאגסטאנית (שניים ברכנט ואחד במאחאץ-קאלה), ובהם כ-600 תלמידים.³³³ ההוראה בכתי-ספר אלה התנהלה ברוסית ובטאטית-יהודית.³³⁴ עם התרחבות ההתיישבות החקלאית היהודית באיזור קיזליאר, החליטה ב-1929 נשיאות הוועד הפועל של הרפובליקה הדאגסטאנית לשכור דירה בשביל בית-ספר ליהודים ההרריים, והקציבה סכום מיוחד להקמת מיבנה לבית-הספר.³³⁵ בסוף שנות העשרים חלה אפוא התרחבות מסיימת בכתי-הספר של היהודים ההרריים בדאגסטאן, והודגשה יותר הוראת הלשון הטאטית-יהודית, אך מיפנה של ממש חל רק בראשית שנות השלושים.

עם תוכנית החומש והקולקטיביזציה, שנועדו לשלב בין היתר נשים רבות יותר במערכת הייצור הממלכתי המתוכנן מצד אחד, והשאפה להגביר את החינוך הפוליטי של הילדים בגיל קדם בית-הספר, מצד אחר, ניתנה שימת-לב מיוחדת להרחבת רשת גני-הילדים ו'מגרשי-משחק' (Detploshchatki). במגרשי-משחק נמצאו הילדים מספר שעות תחת השגחתם של מבוגרים, שלימדו אותם שירים, ניהלו שיחות ושיחקו עמהם. מגרשי-משחק מסוג זה הוקמו גם לילדי היהודים ההרריים, ובהם היו רשומים בראשית שנות השלושים בדאגסטאן 220 ילדים.³³⁶ בשנת 1930 החליטו, כאמור, השלטונות כי כתי-הספר בדאגסטאן יעברו להוראה בלשון-האם של התלמידים. הלשון הטאטית הוכרה כאחת מעשר השפות הראשיות של הרפובליקה,³³⁷ והופעל חוק חינוך-חובה.³³⁸ שינויים אלה הביאו לגידול במספר כתי-הספר והולמים. בשנת הלימודים 1930/31 היו בדאגסטאן שלושה כתי-ספר של יהודים הרריים, ובהם 934 תלמידים (1.2% מכלל הולמים ברפובליקה); בשנת 1931/32 שבעה כתי-ספר יסודיים (כיתות א-ד), ובהם 1,242 תלמידים, וב-1932/33 גדל מספרם לשמונה ובהם 1,420 לומדים.³³⁹ מכל ילדי היהודים ההרריים שלמדו ב-1931/32 בכתי-ספר יסודיים סובייטיים היו 74% (1,242 מתוך 1,680) תלמידי כתי-הספר המיוחדים לילדי היהודים ההרריים.³⁴⁰ גידול מספר הולמים בכתי-ספר של היהודים ההרריים הכליט את המחסור במורים ועשה אותו לאחת הבעיות המרכזיות.

התביעה לארגן קורסים למורים ופתיחת מחלקה מיוחדת להכשרת מורים בטאטית-יהודית במדרשה למורים (Pedtekhnikum) של דאגסטאן, הושמעה בהתייעצות על הפעולה בקרב היהודים ההרריים ב-1927.³⁴¹ המחסור במורים החמיר והלך, ובסוף העשור נאלצו מנהלי כתי-הספר לפרסם בעיתונים מודעות על חיפוש מורים.³⁴² נראה שההיענות היתה דלה. המצוקה בכוחות-

333 כתי-ספר, 1928, עמ' 101.

334 מיראל, מורים, 1927.

335 אייונשטאט, 1929, עמ' 30.

336 סטאטיסטיקה, 1932, עמ' 511. באיזור ההתיישבות היהודית בצפן-קאוקאז הוקמו בסוף שנות העשרים גם כן מגרשי-משחקים וגן ילדים (גאנשטאק, טריבונה, 1929).

337 אסטמירוב, 1932.

338 חוק חינוך-חובה בבית-הספר היסודי הופעל בדאגסטאן בשלושה שלבים: בשנים 1930-1931 — בערים ובאזורי-המישור; בשנת-הלימודים 1931/32 — באזורים שלרגלי ההרים; רק בשנות 1932-1933 החל החוק גם על חרשבי ההרים (אכילוב, 1959, עמ' 71, והשווה: כתי-ספר בדאגסטאן, 1968, עמ' 100).

339 מאגידוב, 1971, עמ' 74, 79; סטאטיסטיקה, 1932, עמ' 511.

340 שם, שם.

341 'ד.י., 1927.

342 ראה, למשל, מודעה 'ז'חמתש' (24 באוקטובר 1929) של מנהל בית-הספר מס' 11 בגרוז'ני, ז' חודאינאטוב, המחפש מורה לבית-ספרו.

הוראה סובייטיים הורגשה ביתר שאת עם הנהגת חוק חינוך-חובה, ולכן הוקמו ב-1930 בדאגסטאן שבעה מוסדות להכשרת מורים כלשונות העמים המקומיים. כדי לעודד את הנוער להכשיר עצמו להוראה, ניתנו למרבית הלומדים במוסדות אלה מעונות ומלגות-מחיה. במוסד להכשרת מורים לבתי-ספר, שלשון-ההוראה שלהם תורכית, הוקמה מחלקה מיוחדת ללשון הטאטית-יהודית.³⁴³ המוסדות חזרו ונתארגנו בשנת 1934 ונתמזגו עם המדרשות למורים. במדרשה להכשרת מורים בדרכנט, שההוראה בה התנהלה בעיקרה ברוסית, היתה מחלקה מיוחדת לבתי-הספר של היהודים ההרריים,³⁴⁴ שהתקיימה, כנראה, עד שלהי שנות השלושים.

הלשון הטאטית-יהודית שימשה במחצית הראשונה של שנות השלושים לשון-ההוראה עיקרית בבתי-הספר של היהודים ההרריים ברפובליקה הדאגסטאנית בלבד, שבה פעלו גם כאמצע אותו עשור שני בתי-ספר תיכוניים לא-מלאים (7 כיתות). אך כבר בשנת 1934 הועברה ההוראה באחד מבתי-ספר אלה שבדרכנט, החל בכיתה השישית, מטאטית-יהודית לרוסית.³⁴⁵ בית-הספר השני על שם גורקי, שמנהלו היה שאול עזיוב, המשיך עדיין להורות בלשון הטאטית-יהודית,³⁴⁶ ולשון זו כמקצוע נלמדה בו עד פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית.³⁴⁷

משענת כלכלית חשובה לבתי-ספר אלה שימשו הקולחוזים היהודיים. הללו תמכו מבחינה חומרית בבתי-הספר, וכאמצע שנות השלושים החל הקולחוז היהודי על שם קאגאנוביץ' לבנות בניין דוקומתי מיוחד בשביל בית-הספר בן שבע הכיתות של היהודים ההרריים.³⁴⁸ ואולם במחצית השנייה של שנות השלושים גברו והלכו המגמות של החלפת לשון-ההוראה מלשון האם ללשון הרוסית. במקום עשר לשונות-ההוראה, שהיו קיימות בדאגסטאן במחצית הראשונה של שנות השלושים, התנהלה ההוראה ברפובליקה בשלהי העשור בשמונה לשונות, ובתוכן טאטית-יהודית, והוגבר הלחץ להרחבת מקומה של הרוסית במערכת הלימודים. מדיניות חדשה זו השפיעה גם על בתי-הספר היסודיים, שלשון-ההוראה בהם אמנם נשארה טאטית-יהודית, אך הרוסית הונהגה משנת-הלימודים השנייה.³⁴⁹ גם מספרם של בתי-ספר אלה הצטמצם והלך, וב-1938/39 היו רק שבעה בתי-ספר כאלה, ובהם 1,310 תלמידים. אך בצדם של בתי-הספר היסודיים, שלשון-ההוראה בהם המשיכה להיות טאטית-יהודית, הוקמו בסוף שנות השלושים בדאגסטאן שני בתי-ספר, שההוראה בהם היתה דו-לשונית, רוסית וטאטית-יהודית. בבתי-ספר אלה למדו בשנת 1938/39 567 תלמידים, ובבתי-הספר בן שבע הכיתות בדרכנט 148 תלמידים.³⁵⁰ מסתבר אפוא, כי ב-1938/39 למדו בבתי-ספר שלשון-ההוראה בהם היתה טאטית-יהודית, או שלשון זו נלמדה כמקצוע, 2,024 ילדים.

מספרצה המלחמה הסובייטית-גרמנית נתפסו חלק מן המיבנים של בתי-הספר בדאגסטאן, ובכללם של היהודים ההרריים, לצרכים צבאיים.³⁵¹ על גורלו של אחד מבתי-הספר של היהודים ההרריים בדרכנט העיד תושב העיר, יליד 1930:

343 דאגסטאן, 1931, עמ' 139; אסטמירוב, 1932.

344 אכילוב, 1973, עמ' 90; ראבין, 1935.

345 מאגירוב, 1971, עמ' 108.

346 שם, עמ' 77, וריאיון מוקלט עם יחיאל אבראמוב, עמ' 3. הריאיון שמור כמדורר לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית.

347 ריאיון עם י' שלומוב בכאר-שע, ביום 28 במאריס 1977.

348 ראקיטניקוב, 1936, עמ' 248.

349 דאניאלוב, 1972, עמ' 136.

350 מאגירוב, 1971, עמ' 77.

351 קיימאראזוב, 1963, עמ' 372.

את בית־הספר שלנו הפכו לבית־חולים. אותנו איחדו עם בית־ספר אחר, שבו למדו רוסים וכל בני הלאומים שהתגוררו בעיר... כוטל בית־הספר בטאטית־יהודית ואותנו העבירו לתוכנית [הוראה] ברוסית.³⁵²

ואולם משהתרחקה החזית, ב־1943 או ב־1944, חזרו אחדים מבתי־הספר של היהודים ההרריים למיבנה הם הקודמים, וחזרה בהם ההוראה של הלשון הטאטית־יהודית, בעיקר כאחד המקצועות, וכרפובליקה הדאגסטאנית נמשך קיומו של בית־הספר הסובייטי לילדי היהודים ההרריים עד ראשית שנות החמישים, היינו יותר זמן מזה שבכל איזור אחר של ברית־המועצות.³⁵³

צפון־קאווקאז

דרישה לייסד בית־ספר מיוחד לילדי היהודים ההרריים בצפון־קאווקאז הושמעה בשנת 1924, מפי משלחת מאיזור טרק ומן העיר קיסלובודסק שהגיעה למוסקבה.³⁵⁴ בשנת 1925 נוסדו למענם בתי־ספר מיוחדים בגרוזני ובנאלצ'יק. בבית־הספר בגרוזני היו רשומים כ־40% מילדי היהודים ההרריים בגיל בית־הספר, אך ביקרו בו באורח סדיר כלשהו רק כמחצית התלמידים 'בשל המחסור בנעליים ובכגדים', ו'זלעתיים בשל המחסור בלחם'.³⁵⁵ לפיכך החליט ועד המפלגה הקומוניסטית של העיר

לייפות את כוחה של הסיעה [הקומוניסטית] בסובייט העירוני לבדוק אפשרויות למתן ארוחות־בוקר וצורות אחרות של סיוע חומרי לילדי היהודים ההרריים העניים ביותר, כדי לאפשר להם ביקור סדיר בבית־הספר.³⁵⁶

סביר להניח, כי מצבם של ילדי היהודים ההרריים בנאלצ'יק לא היה טוב מזה שבגרוזני. בבית־הספר בנאלצ'יק לא שימשה הטאטית־יהודית לשון־ההוראה העיקרית. הדבר משתמע מהרכב צוות־המורים בו, שמנה יהודי הרי אחד ויהודי אירופית אחת ושלוש מורות רוסיות. בשנת־הלימודים 1926/27 למדו בבית־ספר זה כשלוש־מאות תלמידים, והלימודים בו התקיימו בשתי משמרות.³⁵⁷

בשנת 1927 הוחלט על מעבר להוראה באיזור זה בלשון־האם,³⁵⁸ אך ספק אם ההחלטה הוצאה לפועל. מנהל בית־הספר ליהודים ההרריים בגרוזני, זכאי חודאינאטוב, החל בשנת 1925/26 לעסוק בהתאמת הלשון לאלף־בית הלאטיני.³⁵⁹ נראה כי שינוי זה לא תרם להישגים בלימודים. בבית־הספר בגרוזני למדו 75-90 ילדים,³⁶⁰ והוא שכן 'בכניין ישן כחצר בית־הכנסת בשלושה חדרים צרים'.³⁶¹ גם מיבנה בית־הספר היהודי בנאלצ'יק היה רעוע ובלתי־מתאים לתפקידו, ורק בשנת 1928 הוחלט

352 ריאן עם יחיאל אבראמוב, עמ' 5.

353 איסאקוב, 1977, עמ' 4.

354 מישניצקי, 1924.

355 לייבוביץ', 1926, עמ' 219.

356 לייבוביץ', 1928.

357 י.ר.-פ., 1927: ק., 1927.

358 נאלצ'יק, 1927: ק., 1927.

359 שאולוב, ראדילוב, 1929.

360 שאולוב, 1931.

361 מ.ס., 1931.

להעבירו אל בית-כנסת שהוחרם.³⁶² באותה שנה גם פנו פעילי-חברות סובייטיים שבקרב היהודים ההרריים בגרונוני ותבעו מן השלטונות להקים מיבנה לבית-הספר היהודי ולהרחיב את מסגרת הלימודים מארבע שנות-לימוד לשבע. ואמנם לאחר השתדלויות מרובות נענתה הרשות לתביעה הראשונה והקצתה שטח להקמת מיבנה לבית-הספר, אלא שאחרי-כך היא העבירה את הקרקע למטרה אחרת וכך שכן מוסד זה בכיתות צפופות ובלתי-סאניטאריות גם בשנת 1931/32. בגלל חוסר מקום קלט בית-הספר רק כחמישים אחוזים מילדי היהודים ההרריים בגרונוני, ואף אלה למדו בשלוש משמרות. מוסדות ההשכלה זילזלו בבית-הספר; עדות לכך משנת 1931: 'כאשר לפני זמן-מה נתנו לכלל בית-הספר בעיר [גרונוני] נעליים ולבוש אחיד, שכחו את בית-הספר היהודי ואת הילדים הלומדים בו'.³⁶³ רוב הלימודים בבית-הספר, וכנראה גם בבית-הספר הנזכר בנאלצ'יק, התנהלו לפי הנוהג הישן, בלא הרגלי עבודה ונוסף על כך גם לא בלשון-האם.³⁶⁴ נוכח ההזנחה בפיתוח בתי-הספר למיעוטים הלאומיים בקאווקאז הצפוני, קיבלה נשיאות הוועד הפועל של ברית-המתצוות ב-10 במאי 1931 החלטה מיוחדת, שבה הומלץ לקומיסאריין להשכלה של רספס'יר, שהקאווקאז הצפוני היה חלק ממנה, להקדיש תשומת-לב מיוחדת לנושא זה.³⁶⁵ כתוצאה ממדיניות זו הורחב בית-הספר של היהודים ההרריים בנאלצ'יק לבית-ספר תיכון לא-מלא בן שבע שנות-לימוד, ולאחר-מכן להיכון (עשר שנות-לימוד). מנהל בית-הספר בשנת 1938 היה אהרונוב, חבר המפלגה הקומוניסטית ולאחריו סמיון מיכאילוב, אף הוא יהודי הררי. רוב המורים היו לא-יהודים. לשון-ההוראה היתה רוסית, אך מן הכיתה השנייה או השלישית למדו גם את הלשון הטאטית-יהודית מפי המורה ק' גלעדוב, יהודי מסותי שחיבר ספר-לימוד ללשון זו. כשהתקרבו הגרמנים לנאלצ'יק נפסקו הלימודים בבית הספר, ככרוכ מוסדות-החינוך בעיר, אך בשנת 1943 חודשה בו ההוראה. עד סוף שנת 1947 התקיים מוסד זה בבית-ספרם של היהודים ההרריים, ולשונם נלמדה בו משום שכל התלמידים בו היו בני עדה זו.³⁶⁶

קשה היה מצב בתי-הספר של היהודים ההרריים גם באזורי ההתיישבות החקלאית החדשה, שהוקמו בצפון-הקאווקאז בשנות העשרים. ב-1928 היו באזורי-ההתיישבות של היהודים ההרריים בסביבות מוזדוק כ-75 ילדים בגיל בית-הספר, אך בית-ספר לא היה בשכילים.³⁶⁷ לפיכך פנה 'אזוט' שבאיזור טרק לשלטונות, ודרש לייסד בית-ספר לילדי המתיישבים.³⁶⁸ ואמנם בשנת 1929 הוקם בית-ספר בן ארבע כיתות לכפרי ההתיישבות שבסביבות מוזדוק.³⁶⁹ עם הקמת בית-ספר בכוגדאנובקה נתעוררה כמלוא חריפותה בעיית המחסור הכללי במורים, ולא מעדת היהודים ההרריים בלבד. עוד בשנת 1933 היה בבית-ספר זה מורה לכל שלוש כיתות,³⁷⁰ ובשנת-הלימודים 1934 היו בו חמש כיתות ובהן 113 תלמידים. בית-הספר שכן במיבנה רעוע, שמחציתו היתה תפוסה

362 בית-כנסת, 1928.

363 מ.ס., 1931.

364 ש.ס., ש.ס.

365 החלטה, 1931.

366 לפי ריאיון של המחבר מיום 25 במארס 1980 עם אסתר רוזנטל-שניידרמן. שהיתה מורה בבית-ספר זה משנת 1938 ומרצה בטכניקום הפדאגוגי בנאלצ'יק עד סוף 1947. לפי עדותו של ו.ק. (1972, עמ' 2) נלמדה הלשון הטאטית-יהודית בבית הספר בנאלצ'יק עד שנת 1956, אך לא מצאנ' אישר לעדות זו.

367 קאמנשטיין, טריכתה, 1928.

368 חרבות, 1928.

369 טרק, 1929.

370 ליבשיץ, 1933, עמ' 47.

לצורכי איחוסן, בלא שום אכיזי-לימוד, ואפילו הפשוטים ביותר. הילדים נאלצו ללמוד בשתי משמרות, והורגש מחסור חמור בספרי-לימוד.³⁷¹ בראשית שנות השלושים נוסד בית-ספר לילי היהודים הרריים גם בכפר הסמוך גאנשטאקובקה,³⁷² אך מצבו של בית-ספר זה לא היה טוב מזה שכבוגדאנובקה.

ספרי-לימוד

בתי-הספר, שבהם שימשה הלשון הטאטית-יהודית כלשון הוראה או כאחד המקצועות, הצריכו ספרי-לימוד. טבעי אפוא, כי עד לשנות העשרים לא יצאו לאור ספרים כאלה, וספרי-הלימוד הראשון של לשון זו ('בית-הספר החדש') ראה-אור ב-1921 בבאקו, בירת הרפובליקה האזרבייג'אנית. מחבריו של הספר היו נ' מאגאריק וחיימוביץ'.³⁷³ במקביל עסקו בהכנת אלפון בטאטית-יהודית גורסקי (הררי או בן הררי) ובראגינסקי. הספר, ששמו היה 'פרח הררי', הושלם בשנת 1921 אך לא ראה אור בגלל מחסור בנייר. בשנת 1922 עמד הספר לראות-אור, אך אין ודאות שהוא אמנם יצא.³⁷⁴ עד שנת 1926 הוכנו בבאקו כתבי-יד לספרי-לימוד לשנת-הלימודים השנייה והשלישית, אך הוצאת-הספרים הממלכתית סירבה להוציאם.³⁷⁵

ספרי-הלימוד שיצאו בבאקו היו קרוב לוודאי בלהג הדרומי, ולא הלמו לבתי-הספר בטאטית-יהודית שהוקמו בדאגסטאן באמצע שנות העשרים. לכן הוצא ב-1926 ברפובליקה זו אלפון נוסף.³⁷⁶ ב-1927 יצא לאור במאחאץ-קאלה, ב-1.075 עותקים, ספרי-לימוד מפרעיטו של ל' נתנוב (L. Natanov), שנועד לשנת-הלימודים השנייה.³⁷⁷ ברפובליקה הדאגסטאנית לא היה כנראה בית-דפוס עם אותיות עבריות והספר, בדומה לקודמו, הוצא בליתוגראפיה בכרינאסק. ב-83 קטעי-הקריאה הכלולים בו הוקדש מקום נרחב לנושאים סובייטיים, כגון האחד במאי, יום מהפכת אוקטובר, פיונים, לנין, ברית-המועצות וכיוצא באלה. כן כלל הספר קטעים על טבע, נופים ובעלי-חיים. מבחינת תוכנו היה דומה לספרים מסוג זה שיצאו אותה עת בברית-המועצות כולה, אך רוב שמות הילדים בו היו של יהודים הרריים, והדבר גם הודגש בתמונות. ארבעת ספרי-הלימוד שנזכרו היו באות עברית ובכתיב המסורתי, היינו בניקוד מלא או חלקי. אך בעת ובעונה אחת ניכרו גם בהוצאת ספרי-הלימוד הסימנים הראשונים להחלפתו של הכתב ללאטיני. 'הוועד הדאגסטאני להחלפת האלף בית' ו'הוועד הכול-סובייטי לאלף-בית התורכי החדש' פירסמו בשנת 1927 שלושה ספרי-לימוד בכתב לאטיני. ב-1,550 עותקים יצא אלפון לטאטית-יהודית מפרעיטו של ז' חודאינאטוב, ב-2,000 טפסים יצא ספרם של איבראימוב (Ibraimov) ומאנסורוב (Mansurov)

371 מאטנקו, 1934.

372 חאנצ'ין, 1934.

מילר, 1929, עמ' 18. מאגאריק (מהריק) היה מפעילי מפלגת 'פועלי-ציון' בקאוקאז. אחר המהפכה עבר כמורה בבית-ספר יידיש בבאקו וכיהן כיושב-ראש המפלגה בעיר. מטעם 'פועלי-ציון' היה חבר במועצה האומית היהודית. מאגאריק התעניין מאוד בתרבות ואירגן במועדה על שם בורוכוב חוג דראמתי כיידיש. ב-1924 הצטרף למפלגה הקומוניסטית ובשנות השלושים כיהן כתובע (פרוקורור) בבאקו. לפי עדויות נאסר מאגאריק בשלהי שנות השלושים והוצא להורג ב-1938 (רדאנסקי, 1986, עמ' 40-41, 44-46, 102).

374 בראגינסקי, 1967, עמ' 250; מאגאריק, 1922; אלפון, 1922.

375 אישמאן, 1926.

376 אוסטרוכסקי, 1927, עמ' 11.

377 ליבי נתנוב, נתן שכל, דוימין סל כתרי ארי עיליה זפ כשה, א שהר מכג' כל, א 1927 סל.

עאסב

עאסב היסרי ראסדא כומאכ אַדאמי. ילקאכי ארי ראַמני-
באר. עאסב מיראָדי ארי סאחיב יו. עאסב כאשיראני סאבא-
נא, כירשא, סאככירא, עארנאכארא, גיאנארא בא גאנא פאָי-

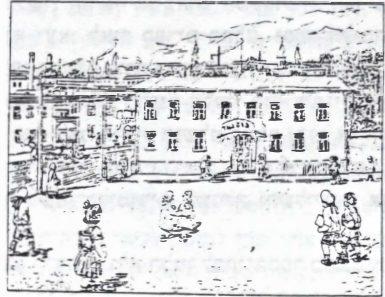
תאנא. נארא עאסבא גופדיראני „איאקור“, דאלא — „מאירוי“.
עאלי עאסבא „דאיי“. סומ פאָיי עאסב נא תיראקוסדאיי

למעלה: שער ואיורים מספר לימוד בטאטית-יהודית;
למטה: בית-ספר יהודי בבאקו לאחר מלחמת-העולם
השנייה

9372 **נוג שפלי**

דומיין סל כונדי ארי עילהי
זע קשה.

נובוסד אַמרי א דסדי ליבי
נתנב.

דפוס דר אַמרי א דסדי נַרְכַמ-
פּרֶס ד.ה.ס.ר.
א שיהר מַכְגָּ בֶּל 1927 סל

לכיתה ב',³⁷⁸ וספר אחד להוראת מבוגרים, שקרוב לודאי השתמשו גם בו בכתיב-ספר. בעת ובעונה אחת נעשה ניסיון להפוך את מוסקבה למרכז המו"לות של ספרי-לימוד, שיאיימו לכל בתי-הספר של היהודים ההרזים. במסגרת זו יצא ב-1928, כ-3,000 עותקים, ספרו של זכאי חודאי נאטוב שנועד לכיתה אלף. שלא כספרו של נתנוב שהיה בכתיב מסורתי, יצא ספרו של חודאינאטוב בכתיב החדש.³⁷⁹ ובכתיב זה יצא ב-1929 גם אלפון בדאגסטאן.³⁸⁰ עם העברת ההוראה לטאטית-יהודית היה צורך בספרי-לימוד בלשון זו גם במקצועות של המדעים המדויקים. לצורך זה פורסמו בדאגסטאן ב-1930 שני ספרים להוראת חשבון: ספר לכיתה א', וספר-תרגילים לכיתות ב' ו-ג'. כן יצא אלפון. שהיה מכון לתוכנית של בתי-הספר הסובייטיים בראשית שנות השלושים.³⁸¹

כדי להגביר את הפיקוח על ספרי-הלימוד לבתי-הספר של המיעוטים הלאומיים ולאחדם, החליטה מועצת הקומיסארים העממיים (הממשלה) של רספס"ר, ב-26 במרס 1933, כי ספרי-הלימוד במדעי-הטבע, חשבון, גיאוגרפיה, היסטוריה וכד' יתורגמו ללשונות השונות מן הספרים הרוסיים, ואילו ספרים מיוחדים לבתי-הספר בלשונות השונות יהיו רק אלפונים, ספרי-דקדוק, מקראות ומאספים ספרותיים. כדי לרכז את המו"לות של ספרי-הלימוד בלשונות השונות, קבעה מועצת הקומיסארים את ההוצאה או הוצאות-הספרים שבן ייצאו ספרי-הלימוד ככל לשון והמוסד הרשאי לאשרם. על-פי החלטה זו, היו כל ספרי-הלימוד לבתי-ספר של היהודים ההרזים צריכים לראות אור ב'הוצאת הספרים הממלכתית הלימודית-פדאגוגית' במוסקבה, והמוסד האחראי להם היה הקומיסארון להשכלה.³⁸² אולם ריכוז הוצאת ספרי-הלימוד בטאטית-יהודית במוסקבה נתקל בקשיים, וכך נעשתה העיר באקו למרכז העיקרי להוצאתם. בשנים 1934-1936 ראו אור בעיר זו 7 ספרי-לימוד בטאטית-יהודית להוראת חשבון,³⁸³ 2 ספרים בגיאוגרפיה,³⁸⁴ וספר אחד להוראת טבע.³⁸⁵ כל הספרים האלה תורגמו מן הלשון הרוסית, ולא היה בהם כל תוכן יהודי. בשנים 1934-1936 פורסמו בבאקו 7 ספרי-לשון מאת ל' לאזארב לשנת-הלימודים הראשונה,³⁸⁶ 6 מקראות לכיתות ב'-ג-³⁸⁷ ושתי מקראות לכיתה ד' מאת מ' יבדבייב.³⁸⁸ בבית הרפובליקה הדאגסטאנית, מאחאץ-קאלה, יצאו רק שתי חוברות של תוכניות-לימודים לבתי-הספר של היהודים ההרזים,³⁸⁹ ומקראה מתורגמת אחת על הגיאוגרפיה, האוכלוסיה והמשק של האיזור.³⁹⁰ הספרים יצאו במהירות של 1,500-3,000 עותקים וכולם, למעט אחד, נועדו לבתי-הספר היסודי (כיתות א'-ד'). על אף צמצום ברשת החינוך בטאטית-יהודית בשלהי שנות השלושים, המשיכו ספרי-הלימוד בלשון זו לראות אור חודשים אחדים לאחר פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית. במחצית השנייה של 1941 יצא במאחאץ-קאלה ספר-דקדוק מפרי-עטו של בוריס גאברילוב (Gavrilov), ובבאקו

378	ספרים 1927.
379	זכאי כדאינאטוב, אבאלי אבא; תארפלאמאי תחאי אבאלימוני סאל כנדאי, מאסכאב, 1928.
380	אוסטרובסקי, 1929.
381	מאגידוב, 1971, עמ' 79; ספרי-דאגסטאן, 1968, עמ' 100.
382	ספרי לימוד, 1933.
383	ק"ל, 1935, מס' 492, 5163, 22299, 26471, 26474; שם, 1936, מס' 34010, 36744.
384	שם, 1936, מס' 35248, 36714.
385	שם, 1935, מס' 30853.
386	שם, 1934, מס' 5905, 1738; שם, 1935, מס' 32766, 1760; שם, 1936, מס' 39134, 36729; שם, 1937, מס' 7623.
387	מחברי הספרים היו ל' לאזארב, י' תנוכוב וא' עיבייב. ראה: שם, 1935, מס' 507, 11678, 1253; שם, 1936, מס' 41124; שם, 1937, מס' 5408.
388	שם, 1936, מס' 20425, 37231.
389	שם, 1934, מס' 2672; שם, 1936, מס' 2454.
390	שם, 1934, מס' 3112.

ספר תרגילים כחשכון מאת נ' פופובה.³⁹¹ שני הפרסומים האלה היו, למיטב ידיעתנו, ספרי-הלימוד האחרונים בטאטית-יהודית.

מנתונים בלתי-מלאים מסתבר, כי בשנות העשרים פורסמו בטאטית-יהודית שבעה ספרי-לימוד, מהם שלושה באלף-בית הלאטיני. בשנות השלושים גדל במידה משמעותית מספר ספרי-הלימוד והגיע ל-29 לפחות. ספר-הלימוד האחרון בטאטית-יהודית יצא, למיטב ידיעתנו, במחצית השנייה של 1941. עם גטיסת בתי-הספר בלשון זו לאחר מלחמת-העולם השנייה, פסקה גם הוצאת ספרי-הלימוד בטאטית-יהודית.

בתי-הספר הסובייטיים לילדי היהודים ההרריים התקיימו בזכות שקידתם המתמדת של קומץ מורים ופעילי-תרבות, שנאלצו להיאבק בהתמדה על קיומם של מוסדות אלה ועל שיפור מצבם החומרי. בבתי-ספר אלה למד רק חלק מילדי העדה, ורובם בארבע הכיתות הראשונות בלבד, אף לשר-ההוראה בהם לא היתה מעולם טאטית-יהודית בלבד, בשל מיעוט כוחות-ההוראה והמחסור המתמיד בספרים ובאבי-זי-לימוד, אך עצם קיומם היה עשוי להגביר בילד את תחושת ההשתייכות לעדת היהודים ההרריים. ואולם בסוף שנות הארבעים, או בראשית שנות החמישים פורקו אף מסגרות רופפות אלו, וזה שלרשים וחמש שנה אין בכרית-המועצות אף מוסד חינוכי מיוחד ליהודים ההרריים.

4. ידיעת קרוא וכתוב

כמאה התשע-עשרה היה השיעור של ידעי קרוא וכתוב זעום ביותר בקרב היהודים ההרריים, אם גם אין נתונים סטטיסטיים ישירים על כך. בראשית המאה העשרים גדל, כאמור, מספר הלומדים ב'תלמיד כונה' והתארך זמן שהות הלומדים בהם. נפתחו בתי ספר לילדי היהודים ההרריים, שהרחיבו את מעגל הלומדים. מספרים גדלים והולכים של ילדי היהודים ההרריים נכנסו לבתי הספר הרוסיים הכלליים. אולם כל אלה התיחסו לילדים ובעיקר לבנים ולא לבנות. אין תימה אפוא כי אי-ידיעת קרוא וכתוב היתה עדיין נפוצה מאוד בקרב העדה גם כאמצע שנות העשרים של המאה העשרים.

לפי מפקד האוכלוסין מדצמבר 1926 דו יודעי קרוא וכתוב בקרב היהודים ההרריים רק 19.7%. באזורים הוותיקים של מגוריהם (אזרכייג'אן ודאגסטאן) היה אחוז יודעי קרוא וכתוב נמוך יותר מאשר בגליל צפון-הקאווקאז, כפי שמורים הנתונים בלוח 5.6.

5.6 לוח

התפלגות יודעי קרוא וכתוב לפי רפובליקות (מיפקד 1926)³⁹²

רפובליקה/גליל	מספר	אחוז
רפ. דאגסטאן	2,311	19.9
רפ. אזרכייג'אן	1,653	16.1
גליל צפון-קאווקאז	1,132	28.2
סך הכל	5,096	19.7

391 י"ק, 1941, מס' 5274, 5430.

392 חושב על-פי: לורמר, 1946, עמ' 55; מיפקד, 1926, עמ' 52, 342.

ידיעת קרוא וכתוב אצל מרבית היהודים ההרריים היתה בעברית או רוסית ולא בטאטית-יהודית, כפי שאכן מאשרים נתוני המיפקד. הנתונים מצביעים גם על פער משמעותי בין ידיעת קרוא וכתוב בקרב הזכרים לבין האחוז בקרב הנקבות. בקרב הזכרים היה שעור ידעי קרוא וכתוב ברפובליקה הדאגסטאנית במיפקד של 1926 41.1% ובין הנקבות רק 17.4% ובגליל צפון-קאווקאז 32.6% ו-8.2% בהתאמה. יש מקום להניח, כי פערים אלה התקיימו גם ברפובליקה האזרבייג'אנית, כפי שמלמדים הנתונים מהעיר באקו כ-1920. בשנה זו ידעו בקרב הזכרים של היהודים ההרריים כבאקו קרוא וכתוב 35.3% ובקרב הנקבות רק 4.2%.³⁹³

במחצית השנייה של שנות העשרים ובשנות השלושים נהלו השלטונות בקאווקאז מסע נרחב לבעור הבערות. במסגרת זו אורגנו עשרות ומאות קורסים להוראת קרוא וכתוב לנשים ולמבוגרים. במסע זה נכללו גם היהודים ההרריים והוא העלה את אחוז ידעי קרוא וכתוב. בשלבים הראשונים נוהלה ברוסית עיקר הפעולה לבעור הבערות, אך עם עליית ערכה של שפת-האם, הועברה בהדרגה ההוראה גם בחוגים אלה לטאטית-יהודית.³⁹⁴ אך לא היה בכוחו של מסע זה להתגבר על האנאלפביתות והתמורה בתחום זה חלה עם הנהגת חוק חינוך חובה בראשית שנות השלושים. שכבת הלא יודעים קרוא וכתוב הצטמצמה והלכה אפוא בהתמדה ובדור האחרון היא מהווה מיעוט זעום, בעיקר בקרב נשים. מבחינה זו חל אפוא שינוי משמעותי בתקופת השלטון הסובייטי.

5. במערכת החינוך הלא-יהודית

השתלבותם של בני היהודים ההרריים במערכת החינוך הלא-יהודית הרשפעה משלושה גורמים עיקריים: (א) קיומם של מוסדות-חינוך כלליים באזורי-מגוריהם; (ב) יחסן של הרשויות לקליטת היהודים, או גם לעידודם, למתן חינוך לילדיהם בכתיב-ספר אלה; (ג) נכונותם של היהודים ההרריים לשלוח את בניהם למוסדות לא-יהודיים.

עד שלהי שנות החמישים של המאה התשע-עשרה היו כמעט כל בתי-הספר ליד מסגדים וכנסיות, וכן מוסדות-חינוך יחידים לילדי אנשי הצבא והפקידות הרוסית. אך אחר דיכוי המרד הגדול בקאווקאז גברה והלכה בקרב הרשויות ההכרה, כי רצוי לתת לחלק מילדי המקום חינוך יסודי רוסי, כדי לאפשר להם להשתלב בצבא ולשמש גם עוז לאדמיניסטרציה.³⁹⁵ לביצוע משימה זו תרם גם הצבא, ואמנם ליד מחנותיו אורגנו מעין בתי-ספר לילדי המקום, שבהם נלמדה בעיקר הלשון הרוסית. היהודים ההרריים התנגדו בדרך-כלל לשלוח את בניהם לבתי-ספר אלה, שכן 'חששו למסור את ילדיהם להשגחתו ולפיקוחו של מנחן נוכרי, וחששות אלה גברו גם משום שהנער ההררי חונך ברוח האיסלאם'.³⁹⁶ חילול השבת, שהיה כרוך בלימוד בכתיב-הספר הכלליים, שימש אף הוא בלם, כדברי אחת העדויות:

אמנם כנאלצייק נמצאים שני בתי ספר למתחילים, אבל אחינו [ההרריים] לא ישלחו שמה

393 שם, שם; חוראדוב, 1923, עמ' 175, 178.

394 'ד.ד.', 1927.

395 בפקודה מיום 20 באוקטובר 1859 קבעה ההנהלה הראשית בקאווקאז, כי יש להקים בתי ספר 'בקרב ההרריים השלויים שנכנעו לנו, כדי להפיץ בתוכם דעת ואורחות טובה, וכן להכשיר משרתים למשפחות הקצינים ועוזרים לפקידים' (מז'יסטר, 1891).

396 קאווקאז'ץ, 1862, גל' 3, עמ' 10.

ילדיהם כלל וכלל ומעת נפתחו הבתים האלה ועד עתה [1902] לא למד שם אף יהודי אחד, כי אחינו פה חרדים לדתנו וימאנו להכניס את בניהם במקום שיחללו שבת ומועד.³⁹⁷

אך בחומת ההתנגדות לבתי-הספר הכללי נפרצו פרצות, אף כי היו זעירות. המקרה הראשון הידוע לנו על השתלכות ילדי יהודים הרריים במוסד חינוכי לא-יהודי אירע בכפר דזינגוטאי. ב-1860 הקים הצבא בכפר זה מעין בית-ספר לילידי המקום, ובאפריל למדו בו שלושה ילדי יהודים הרריים, שגילו 'חריצות רבה יותר מאשר בני הרריים אחרים'.³⁹⁸ בשנות השישים והשבעים התרחב והלך מספר בתי-הספר הרוסיים היסודיים בקאוקאז המזרחי, והשלטונות לא נמנעו מהפעלת לחצים על בני ההר, ובתוכם יהודים הרריים,³⁹⁹ שישלחו אליהם את בניהם או אף את בנותיהם. אך כנתונים הסטאטיסטיים המעטים על ההתפלגות האתנית של תלמידי אותם בתי-הספר, אינה קיימת כלל הבחנה בין יהודים הרריים לבין יהודים אירופיים. דומה אפוא כי לא נטעה אם נניח, שככל שגדל מספר התלמידים היהודיים בבתי-הספר הכלליים כן נפוצה יותר הופעה זו גם בקרב בני היהודים ההרריים.

לוח 5.7

יהודים בבתי-ספר יסודיים (כיתות א'-ד') בקאוקאז בשנים 1869-1899⁴⁰⁰

השנה	מספר	אחוז	בתוכם בבתי-ספר 'הרריים' מספר	אחוז
1869	26	*	*	*
1870	51	*	*	*
1885	412	0.7	*	*
1890	131	1.9	28	5.1
1893	140	1.7	19	3.2
1899	424	0.4	*	*

* אין נתונים.

מרבית בתי-הספר היסודיים, שבהם למדו ילדי היהודים, היו של שנת-לימודים אחת או שתיים, וקרוב לוודאי שלא נגרע חלקם של ילדי היהודים ההרריים, אף שמספרם המדויק אינו ידוע. ואולם כל אימת שמדובר בתלמידים יהודים בבתי-ספר הרריים, אין כל ספק כי הנתונים מתייחסים אך ורק לילדי היהודים ההרריים.

רוב-רובם של התלמידים היהודים בבתי-ספר אלה היו בנים, אך במרוצת השנים למדו גם בנות יהודיות. אחד מבתי-הספר הרוסיים הראשונים לבנות, כן שלוש שנות-לימוד, שנוסד בקאוקאז

397 אייונשטארט, 1902.

398 דזינגוטאי, 1860.

399 על הפעלת לחצים על משפחת אניסימוב עיין: אלטשולר, 1980, עמ' 293.

400 חושב על פי: בתי-ספר, 1869; בתי-ספר, 1870; בתי-ספר, 1887; בתי-ספר, 1890; בתי-ספר, 1893; בתי-ספר, 1899.

המוזחי הוקם בטמיר-חאן-שורה כ-1864. כעשר שנים לא נקלטה בו אף תלמידה יהודיה, אף שבעיר התקיים ישוב של יהודים אירופיים והרריים. רק כ-1874 נתקבלו בו 8 תלמידות יהודיות. שהיוו 15.7% מכל הלומדות. אולם נראה שהתלמידות לא חשו עצמן בנח, שכן בשנת-הלימודים שלאחר-מכן (1875) למדו בו רק שלוש ילדות יהודיות.⁴⁰¹

בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים התרחבה והלכה התופעה של לימוד ילדי היהודים ההרריים בבתי-הספר היסודיים הלא-יהודיים. בין השולחים את ילדיהם לבתי-ספר אלה בלטו האמידים, שהחלו להעריך יותר ויותר את חשיבותה של הלשון הרוסית לרגל עסקיהם.⁴⁰² ואמנם כ-1901 למדו בבתי-הספר היסודיים בפטרובסק ובדרבנט 39 ילדים יהודים, כ-1902 — 47, ובשנת 1903 עלה מספרם ל-61.⁴⁰³

ניתן אפוא לומר, כי ערב מלחמת-העולם הראשונה נמצאו בקרב היהודים ההרריים כמה עשרות, ואולי גם מאות אנשים, אשר למדו פעם בבית-הספר היסודי הרוסי, אם שנה ואם יותר, וחלק מבוגרי בתי-ספר אלה המשיכו את לימודיהם בבתי-ספר על-יסודיים.

מוסדות-החינוך העל-יסודיים כללו גימנסיות, פרה-גימנסיות ובתי-ספר ריאליים, שגם בהם היתה הפרדה בין המינים כמו בבית-הספר היסודי. מרבית המוסדות האלה נוסדו באזורי-מגוריהם של היהודים ההרריים משנות השבעים ואילך, אך הנתונים לגבי תלמידיהם אינם מבחינים בין יהודים הרריים ואירופיים. בשנת 1870 למדו במוסדות-החינוך העל-יסודיים בקאווקאז כולו רק 44 תלמידים יהודים,⁴⁰⁴ ויש להניח כי לא היו ביניהם בני יהודים הרריים. אך כעבור חמש-עשרה שנה, כ-1885, התחנכו במוסדות מסוג זה 256 תלמידים יהודים, שהיוו 2.5% מכלל הלומדים.⁴⁰⁵ כעבור שמונה שנים גדל מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר העל-יסודיים בקאווקאז פי שניים וחצי יותר, וכ-1893 למדו בהם 653, שהיוו 2.8% מכלל התלמידים.⁴⁰⁶ רוב-רובם של התלמידים היהודים במוסדות אלה היו אשכנזים, אך היו גם יהודים הרריים, בייחוד בבתי-ספר בערים כמו טמיר-חאן-שורה ודרבנט. בבתי-הספר העל-יסודיים בדרבנט ובטמיר-חאן-שורה למדו בשנת 1901 50 תלמידים יהודים, כ-1902 — 58, וכ-1903 הגיע מספרם ל-93.⁴⁰⁷ בשנת 1905 למדו בבתי-הספר על-יסודיים בעיר דרבנט בלבד 53 תלמידים יהודים ובתוכם 32 בני היהודים ההרריים.⁴⁰⁸ משנות השישים ואילך השתרש והלך הנוהג, שהעשירים מקרב היהודים ההרריים לקחו מורים פרטיים לבניהם. המורים לימדו בנוסף ללימודי הקודש גם לימודי חול ובכללם הלשון הרוסית ושפת יידיש, כפי שמעיד גולדמן:

העשירים ובכללם גם הגביר הנכבד ר' יהושע בר' חנוכה מפה [טמיר-חאן-שורה] לומדים את

401 קרובסקי, 1894, עמ' 62.

402 פוליוסק, 1902; גולדמן, 1867, גל' 2, עמ' 13.

403 סקר דאגסטאן, 1901, עמ' 191; סקר דאגסטאן, 1902, עמ' 100; סקר דאגסטאן, 1903, עמ' 158, והשווה וייסנברג, 1913, עמ' 55.

404 בתי-ספר, 1870.

405 בתי-ספר, 1887. בין הלומדים בבית-הספר הריאלי בדרבנט היה אחד מבניו של הרב יעקב בן יצחק יצחקי, כנראה נפתלי (אניסימוב, 1908, עמ' 562).

406 בתי-ספר, 1893.

407 חושב על-פי: סקר דאגסטאן, 1901, עמ' 191; סקר דאגסטאן, 1902, עמ' 100; סקר דאגסטאן, 1903, עמ' 158.

408 קרובסקי, 1906, עמ' 441.

בניהם גם כתב ולשון רוסיה וגם אשכנזית יהודית המדוברת בינינו, כי בכל מקום ומקום יש להם עתה מלמדים קבועים, זולת בין הנפזרים אחד אחד בכפרים שונים.⁴⁰⁹

אחדים ממסיימי בתי-הספר העל-יסודיים המשיכו את לימודיהם במוסדות על-תיכוניים. הסטודנט הראשון מבין היהודים ההרריים במוסד על-תיכוני היה אליהו אניסימוב, שלמד במוסקבה בשנות השמונים. בראשית המאה העשרים למד במכון הלאזרובי במוסקבה נפתלי צבי אניסימוב, ובין הרופאים הראשונים מקרב היהודים ההרריים היה אהרון (אגארון) בן ניסן יזרעאילוב (Izrailov) מפטרובסק, אשר זכה להוקרה על סיועו לפצועים הבולשביקים בימי מלחמת-האזרחים.⁴¹⁰ אלא שהלומדים בבתי-אולפנא להשכלה גבוהה והמסיימים מקרב היהודים ההרריים היו מעטים ביותר, שכן הלימוד העל-תיכוני היה כרוך בהינתקות מן הקהילה ובהוצאות כספיות גדולות, ורק מעטים ביותר היו בעלי יכולת ונכונות לכך. למסיימים המעטים של בתי-ספר על-תיכוניים הצטרפו במרוצת השנים גם צעירים, שרכשו השכלה בכוחות עצמם או כסיוע של מורים פרטיים. נוצרה אפוא בקרב היהודים ההרריים שכבת אינטליגנציה חדשה צמאת-דעת, וכאשר הוקמה ב-1919 בבאקו אוניברסיטה עממית יהודית נמנו עם תלמידיה גם צעירים מבין היהודים ההרריים; אחד מהם, ביראוב, אף הירצה על 'כלכלתם של היהודים ההרריים'.⁴¹¹

בוגרי בתי-הספר העל-יסודיים והעל-תיכוניים היו שכבה דקה ביותר בקרב היהודים ההרריים, ואולם השפעתם כבר החלה להיות ניכרת. הם ידעו לכתוב ולדבר רוסית כראוי, והיו מסוגלים לשמש לפה לעדתם בפני הרשויות. היחס של המנהיגות הוותיקה כלפי שכבה זו היה דו-ערכי. מחד גיסא הם ראו בה פורקי-עול ומהרסי אורח-החיים המסורתי, ומאידך גיסא כיכדו אותה באתר לבם ונזקקו לה כל אימת שהיה נחוץ לפנות לשלטונות או אף למוסדות יהודיים ברוסיה. אינטליגנטים אלה רוב-רובם לא פנו עורף לעדתם, אלא השתדלו לפעול בה לשם מודרניזציה, אחדים מהם היו בין בוני בית-הספר היהודי לפני המהפכה והשתלבו במערכת החינוך היהודית-הסובייטית.

בעשור הראשון לשלטון הסובייטי בקאווקאז פותחה רשת ענפה של בתי-ספר יסודיים שבביל בני העמים המקומיים, שבהם למדו רק חלק מגילאי בית-הספר היסודי בצד ילדים בוגרים יותר, שלא ידעו קרוא וכתוב.⁴¹² בבתי-ספר אלה למדו גם ילדי היהודים הרריים, אף שמספרם המדויק אינו ידוע, שכן הם צוינו בסטטיסטיקות הסובייטיות יחד עם שאר בני העמים המקומיים.

עם הנהגת חינוך-חובה בראשית שנות השלושים, למדו ברפובליקה הדאגסטאנית בבתי-ספר יסודיים לא-יהודיים 438 ילדי יהודים הרריים, שהיוו 26% מכלל ילדי העדה שלמדו בבית-הספר היסודי הסובייטי.⁴¹³ יש להניח, כי ברפובליקה האזרבייג'אנית ובצפון-הקאווקאז, שבהם היו רק בתי-ספר בודדים של היהודים ההרריים, היה שיעור ילדי היהודים ההרריים שלמדו בבתי-ספר כלליים גבוה יותר מזה שבדאגסטאן. ניתן אפוא לומר, כי כבר בראשית שנות השלושים למדו כשליש או יותר מילדי היהודים ההרריים בבתי-ספר כלליים, בעיקר כנראה בהללו שלושן-ההוראה בהם היתה רוסית. אחוז זה גדל והלך במשך השנים, ככל שגברה המדיניות שנועדה לעודד את

409 גולדמן, 1867, גל' 2, עמ' 13, ראה גם: צ'ארני, 1884, עמ' 5.

410 וייסנברג, 1913; מילר, 1913; אוגאנובה, 1957, עמ' 3, 42.

411 שפירא, כ"י, עמ' 35; רטנר, 1977, עמ' 183.

412 כך, למשל, למדו בכפרי דאגסטאן ב-1926/27 רק 23,462 ילדים ובערים נמצאו במסגרת בית-הספר 6,885 תלמידים בלבד. עיין: קינסכות, 1928.

413 סטטיסטיקה, 1932, עמ' 511.

לימוד הלשון הרוסית. למן ראשית שנות החמישים חוסלו לחלוטין כתי-הספר היסודיים, שההוראה בהם התנהלה כמלואה או כחלקה בטאטית-יהודית, וכל ילדי היהודים ההרריים למדו בכתי-ספר כלליים. כתוצאה מתמורות אלו ידעו היום רוב-רובם של היהודים ההרריים לקרוא ולכתוב רוסית. לצד החינוך היסודי השתדל השלטון הסובייטי להעניק לעמים המקומיים השכלה מקצועית. עד סוף שנות העשרים הוקמו בדאגסטאן בלבד עשרים מוסדות להשכלה תיכונית-מקצועית.⁴¹⁴ כיוון שבאוכלוסיה היתה עדיין התנגדות ללימודים מעורבים בין המינים, הקצו הרשויות חלק מן המוסדות לנערות בלבד. במסגרת הכללית של עידוד ההשכלה המקצועית השתלבו גם צעירים מבין היהודים ההרריים.

הרעיון של החינוך המקצועי לא היה זר ליהודים ההרריים; עוד לפני המהפכה הטיפו לו אחדים מבוגרי כתי-הספר הרוסיים, וגם הציונים העלוהו על נס.⁴¹⁵ הנכונות ללמוד מקצוע גברה עם החמרת המצב הכללי מצד אחד, והאפשרויות החדשות, מצד אחר.

במחצית השנייה של שנות העשרים השתדלו השלטונות באזורי-ג'אן ככלל, ובעיר באקו בפרט, להשפיע על בעלי-מלאכה מקרב היהודים הרוסיים שיקבלו מתלמידים מבין נערי היהודים ההרריים 'היושבים בשורות צפופות... ובידיהם ארגזים ומכרשות לצחצוח נעלים... וצועקים בקולי קולות: 'דוד, דודה הרשו לצחצח את הנעלים בעד חמש קופייקות'. השלטונות הסובייטיים פנו לבעלי-מלאכה, וביקשו שיצילו מניוון את מאות הנערים היהודיים המסתובבים ברחובות ובידיהם קופסאות עם סיגריות, סוכריות וגרעינים למכירה. אך בעלי-המלאכה היהודים והלא-יהודים כאחד התחמקו מתביעה זו וטענו, כי הנערים של היהודים ההרריים אינם מבינים מה שמדברים אליהם, היינו אינם ידעו רוסית, ובכלל אי-אפשר לסמוך עליהם.⁴¹⁶ נערים מעטים ביותר של יהודים ההרריים נקלטו אפוא כשוליות אצל בעלי-מלאכה, אף ביישובים שבהם נמצאו בעלי-מלאכה יהודים.

כדי לעודד שילובם של נערים בחרושת הקים השלטון הסובייטי מוסד חונכות (Fabzavuch). אולם נוכח האבטלה הרחבה של מאות אלפי נערים, ניתנה למעשה במוסדות אלה עדיפות לבניהם של פועלים ותיקים, אף-על-פי שתנועת-הנוער הקומוניסטית (קומסומול') תבעה בהתמדה לא הפלות בין בני הנוער. וכך נקלטו נערי יהודים הרריים מעטים במוסדות החונכות בכתי-חרושת,⁴¹⁷ אף שנתקבלו לפעמים החלטות מיוחדות בעניין זה. כך, למשל, החליט ועד המפלגה הקומוניסטית של העיר גרוזני ב-1927, כי 'בעת קבלת תלמידים למוסדות החונכות בכתי חרושת יש להביא בחשבון את החובה לשריין מספר מקומות לצעירים מבין היהודים ההרריים'.⁴¹⁸

במחצית השנייה של שנות העשרים השלטון בקאוקאז המזרחי כמה וכמה כתי-ספר מקצועיים, וגם הבטיח מקומות לבני עמי ההר במוסדות מסוג זה ברחבי המדינה. התלמידים בכתי-ספר אלה זכו למדים, מזון ודמי כיס ומספר המבקשים להתקבל בהם עלה בהרבה על יכולת קליטתם.⁴¹⁹ ב-1927 התלונן אוסטרובסקי כי מבין היהודים ההרריים בדאגסטאן 'קלטים בכתי-

414 במוסדות אלה למדו בשנת 1930 כ-2,480 תלמידים (א.ט., 1931, עמ' 15).

415 עיין: אייושטארט, 1902.

416 אישמאן, יהודים החדים, 1926.

417 גאנשטאק, 1927.

418 לייבוכיץ, 1928.

419 ערותו של ס. (1978, עמ' 10), שלמד במכון לכניה בעיר קראסנודאר.

יתלמיד כונה בדרבנט (1919)

הספר המקצועיים, בכתבי-הספר המקצועיים-תיכוניים ובמוסדות להשכלה גבוהה רק בודדים, אף-על-פי שהשאיפה להשכלה גדולה מאוד בקרב הצעירים.⁴²⁰ 'אוזט' נאלץ אפוא לשקוד על כך, של א יקופח חלקם של היהודים ההרריים. ואמנם כתוצאה מפעולתו ונשלחו מן המחוז הצ'רני ב-1926 60 צעירים יהודים הרריים לכתב-ספר מקצועיים;⁴²¹ בין 51 הצעירים, שנשלחו ללימודים מדאגסטאן לאזורים אחרים של המדינה ב-1927, היו 5 יהודים הרריים ובתוך 18 התלמידים שבאו מרפובליקה זו ב-1928 היה גם יהודי הררי אחד.⁴²²

לנוכח הקשיים בקליטתם של צעירי היהודים ההרריים בכתב-הספר המקצועיים הכלליים, נעשו גם ניסיונות לייסד בתי-ספר מקצועיים מיוחדים למענם. תת-ועדה של הוועדה למיעוטים לאומיים בוועד הפועל של הרפובליקה האזרבייג'אנית החליטה, ב-10 ביולי 1927, על ייסוד בית-ספר מקצועי מיוחד לנוער של היהודים ההרריים. בית-ספר זה תוכנן לארבע מגמות: מסגרות, נפחות, נגרות ושטיחים. ממשלת אזרבייג'אן היתה אמורה לממן את שכר הלימוד של תלמידיו, בתמיכה של 'אורט',⁴²³ אך תכנית זו לא נתמשה, עד כמה שעלה כידינו לברר, ועיקר ההכשרה המקצועית קיבלו צעירי היהודים ההרריים במוסדות הכלליים.

420 אוסטרובסקי, 1927, עמ' 12.

421 ריבס, 1927, והשווה: גאנשטאק, 1927.

422 דאניאלוב, 1975, עמ' 278. 274-276.

423 ראקיטיניקוב, 1932.

במחצית השנייה של שנות העשרים נפתחו גם אפשרויות מסוימות, אף כי מוגבלות, להכשרה מקצועית של נערות. ב־1928 נפתח במאחאץ־קאלה בית ספר למיילדות, ובין 92 תלמידותיו נמצאו 7 יהודיות הרריות. בקרב 102 התלמידות בבית־הספר לתפירה ולגזירה היו באותה שנה גם 15 נערות של יהודים הרריים.⁴²⁴

מספר מקבלי החינוך המקצועי של בני היהודים ההרריים גדל והלך. כדי להכשיר עובדים מקצועיים לתעשייה המתפתחת הוקמו בכרית־המועצות, ובכלל זה בקאוקאז, בחי־ספר של שבע שנים לחרושת (Fabrichno-zavodskie semiletnie shkoly). ב־1931 למדו בבתי־ספר אלה ברפובליקה הדאגסטאנית 134 תלמידים של היהודים ההרריים.⁴²⁵ אחד המוסדות העל־תיכוניים, שבו ניתנה שימת־לב מיוחדת לקליטת צעירים מעמי הקאוקאז המזרחי, היה 'הפוליטכניקום ההררי לדרכי תחבורה בעיר אורדזניקירדה' (Gorskii Politehnikum putei Soobshcheniia v Ordzenikidze). למדו בו בשנת 1930 שני יהודים הרריים, ב־1931 — שמונה, ב־1932 — תשעה, וב־1933 — שנים־עשר תלמידים. כמוסד זה הוכשרו בעיקר עובדי רכבת, ואמנם בשנות השלושים אנו מוצאים יהודים הרריים עובדים בענף זה, כפי שגם מרמזות החוברות המקצועיות בטאטית־יהודית.⁴²⁶

לשם הקלת קליטתם של יהודים הרריים במוסדות מסוג זה, הוקמה ב־1935, בטכניקום לייצור שיטחים, מחלקה מיוחדת ליהודים הרריים שחלק מן הלימודים בה התנהלו בטאטית־יהודית,⁴²⁷ אך ברוב בתי־הספר מסוג זה שימשה הרוסית כשפת הוראה. חוג מקבלי השכלה תיכונית מקצועית מבין היהודים ההרריים גדל במידה ניכרת לאחר מלחמת־העולם השנייה, כאשר נפתחו באזור־מגוריהם אפשרויות רחבות ללימודים במוסדות־יום, בשיעורי־ערב ואף בהתכתבות. בין צעירים ובני גיל העמידה יש אפוא היום שכבה בלתי־מבוטלת של בוגרי בתי־ספר תיכוניים מקצועיים. השלטון הסובייטי, שלא נהנה בקאוקאז המזרחי מתמיכה בקרב מרבית האוכלוסייה המקומית, השתדל להכשיר חבר פעילים מבין צעירי המקום ולהעניק להם השכלה מסוימת שתאפשר העסקתם כתועמלנים, מנהלי מועדונים, עיתונאים וכיצא בהם. לצעירים אלה, שבאו בעיקר משורות ה'קומסומול', הובטחו מקומות בפאקולטות לפועלים (Rabfak) ובבתי־ספר לפעילי המפלגה. מרביתם של המוסדות נמצאו מחוץ למקומות־מגוריהם העיקריים של היהודים ההרריים, אם בערים הגדולות של הקאוקאז המזרחי (באקו, ואחרות) ואם בערים הראשיות של רוסיה.⁴²⁸ ואמנם ב־1926 הוקצו שישה מקומות לצעירים יהודים הרריים מנאלצ'יק, באחת הפאקולטות לפועלים, ושני מקומות בבית־ספר לפעילי המפלגה.⁴²⁹ בשלהי שנות העשרים גדל מספר הנשלחים לקורסים מפלגתיים מן הקאוקאז, ובכללם צעירים של היהודים ההרריים מקובה ומיישובים אחרים. במרוצת השנים גדלה אפוא השכבה של היהודים ההרריים, שקיבלו אינדוקטרינאציה סובייטית והשתלבו במנגנון הממלכתי והמפלגתי.

עם הביקוש הגדל והולך לכוחות מקצועיים טכניים, בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות

424 דאניאלוב, 1975, עמ' 274, 276.

425 סטאטיסטיקה, 1932, עמ' 511.

426 אקופת, 1934, עמ' 56.

427 ראבין, 1935.

428 בשנת 1927 למדו בבאקו, במוסקבה ומלינגראד 443 מבני עמי דאגסטאן. אבילוב, 1973, עמ' 9.

429 ריבס, 1927; ק., 1927.

השלושים, השתלבו במוסדות להשכלה גבוהה מאות סטודנטים מן היהודים ההרריים שיצאו ללמוד, אם כי יוזמתם שלהם ואם על חשבון הנקוממות שהוכטחו במוסדות אלה כשביל בני העמים הלא-מפותחים. בשנת 1931 היו במוסדות על-תיכוניים במוסקבה בלבד קרוב ל-150 סטודנטים מקרב היהודים ההרריים וכ-1932 היו במוסדות להשכלה גבוהה של ברית-המועצות כ-400 סטודנטים מבני היהודים ההרריים, וכעשרים מבני העדה היו בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה.⁴³⁰ מספר הלומדים והבוגרים של המוסדות להשכלה גבוהה מקרב היהודים ההרריים גדל, כשנתאפשר ללמוד בהם מבלי להינתק מן הבית והסביבה החברתית המוכרת.

רוב המסיימים בתי-ספר להשכלה גבוהה מחוץ לקאווקאז המזרחי חזרו לאזורי מוצאם, ומיעוטם התיישבו ישיבת-קבע בערים בהן למדו. כך הלך ונוצר חוג של אינטליגנציה מבין היהודים ההרריים בערים הראשיות של ברית-המועצות, כגון מוסקבה ולינינגראד. צעירים אלה שמבחינת אורח-חייםם נותקו מעדתם, חשו אחריות רבה לקידום החברה שממנה באו, וראו מחובתם לסייע למודרניזציה של היהודים ההרריים.

כ-1925 התארגן במועדרון הפועלים היהודים הקומוניסטי במוסקבה חוג של יהודים הרריים בעיר. החוג זכה לתמיכת הלשכה המרכזית של היבסקציה, שאף פנתה לוועד המפלגה במקום וביקשה לסייע לו.⁴³¹ לאחר כמה שנות פעולה של החוג זומנה ב-14 באוקטובר 1929 פגישה נרחבת של בני היהודים ההרריים הגרים במוסקבה. בפגישה הירצה בנימינוב על מצבם של בני העדה, והוחלט לייסד 'חברה לחקר ולסיוע ליהודים הרריים'. בו במקום נבחרה ועדה מארגנת. ליושב-ראש הוועדה נבחר טאומין, לממלא-מקומו ' בנימינוב (Beniaminov), ולמזכיר 'נצ' אניסימוב. כן נכללו בוועדה: ז' אוסטרובסקי, ד' סאבוב (Savov), טאשאייב (Tashaev), ברוכוב (Barukhov), חמים ראובינוב, יאגדאגוב (Iagdagov) וארנוב (Aronov).⁴³²

חוג בוגרי בתי-הספר הגבוהים מבין היהודים ההרריים התרחב והלך בשנות השלושים ועמו מיגוון המקצועות. אמנם שהותם של הסטודנטים כמשך שנים כסביבה ובחברה זרה גרמה לתלישות מסוימת של שכבת אינטליגנציה זו מחיי העדה, אך קשרי המשפחה ההדוקים, הכבוד וההוקרה לזקן ולסמכותו מנעו על-פירוב את הניכור בין האינטליגנציה לבין העדה כולה.

לאחר מלחמת-העולם השנייה התרחב חוג הלומדים מבין היהודים ההרריים שזכו להשכלה גבוהה, וכדי להתגבר על הקשיים בקבלת יהודים למוסדות אלה נרשמו לא מעטים בתעודות הרשמיות, לעתים אף בעידוד השלטונות המקומיים, כטאטים. כתוצאה מתמורות אלו לא יקשה היום למצוא מאות רופאים,⁴³³ מהנדסים, הנדסאים וטכנאים של יהודים הרריים.

אחדים מבעלי ההשכלה הגבוהה זכו לתארים מדעיים ומכתנים כמציים במוסדות להשכלה גבוהה. בתחום מדעי-הרוח ידועים דאבריה (דבורה) שאולובה (D. Shaulova) ולודמילה אבשלומובה, קאנדידאטים לפילוסופיה (תואר המקביל לדוקטור במערב). שתיהן משולבות במערכת האידיאולוגית-תעמולתית, ואבשלומובה משמשת מרצה לאתאזים מדעי באוניברסיטה ע"ש לנין בדאגסטאן. לפי הזמנת הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית, כתבה שאולובה בלשון הרוסית חיבור בשם 'יודאזים (הדת היהודית) — לידתו ושושוריו'. החיבור דומה מבחינת תוכנו

430 סאבוב, 1931, עמ' 29; בנימינוב, 1932, עמ' 30.

431 יבסקציה, 1926.

432 חברה, 1929.

433 הירשן באבאבי סיים את השכלתו הרפואית בשנות העשרים ומשמש רופא בעיר ברנאקסק (רבינוביץ', 1961).

לספרות האנטי־דתית, המתפרסמת בכרית המועצות בשנים האחרונות, אך אין בו נימת אנטישמיות מובהקת. לפי אותה הזמנה, כתבה גם לודמילה אבשלומובה חיבור על 'יודאיזם והאישה'.

באוניברסיטה ע"ש לנין של דאגסטאן משמשים מרצים לצרפתית וגרמנית פ"ג איסיבה (Isaeva) ומ"ג איסיב (Isaev), ולכלכלה — איסאי נחשונוב. מ"מ יחילוב מכהן כעמית בסניף הדאגסטאני של האקדמיה הסובייטית למדעים.⁴³⁴

לפרסום מיוחד זכה הפרופסור לאוחופדיה גריאל בן אברהם אילעזרוב. יליד 1921, סיים את לימודי הרפואה בימי מלחמת־העולם השנייה, ועבד כרופא ביישובים נדחים. בטיפולו בקטועי גפיים חיפש דרכים לשיפור הריפוי בתחום זה, וזכה להישגים מרשימים. היום הוא עומד בראש בית־חולים בעיר קורגאן ומנהל מכון־מחקר גדול.⁴³⁵ בעל זכרות מיוחדת הוא הפיסיקאי אלכסנדר בן ניסן חנוכייב. בהיותו מדען מתחיל, עלה בידו בימי מלחמת־העולם השנייה לפענח את מנגנון ההשהיה של הפצצות הגרמניות, ותוך סיכון רב לעצמו עסק בפירוק מנגנונים אלה. היום הוא דוקטור למדעי הפיסיקה וזוכה להוקרה רבה.⁴³⁶

בעשורים האחרונים למדו כמה יהודים הרריים גם כבתי־ספר גבוהים לאמנות פלאסטית. אחד מבוגרי כתי־ספר אלה הוא אנאטולי יאגודייב — Iagudaev (יהודייב), שהחל ליצור כפסל ב־1964. בשנים האחרונות הוא אחד הפסלים הנודעים בדאגסטאן, ורכים מתחריטיו ופסליו מקשטים את כיכרומה ובנייניה של בירת הרפובליקה הדאגסטאנית — מאחאץ־קאלה. ב־1975 זכה בפרס על שם צאדאסה על שורה של פורטרטים שעיצב.⁴³⁷

בשבעים שנות השלטון הסובייטי זכו רבים מן היהודים ההרריים להתקדמות אישית באמצעות ההשכלה. שכבת המשכילים בקרב העדה עולה בהרבה על הממוצע באוכלוסייה הסובבת, ומבחינה זו קיים דמיון רב בינם לבין כל יהודי ברת־המועצות. ההתקדמות היא בעיקר פרי התמורות, החלות במערכת ההשכלה בכרית־המועצות בכלל ובקאוקאז המזרחי בפרט. מבחינה זו נמצאים אפוא היהודים ההרריים בתהליך של הידמות לקיבוצים יהודיים בארצות מתועשות יותר מאשר לקהילות ישראל נדחות, אלא שהקשרים המשפחתיים ההדוקים ואורח־החיים של החברה הסובבת מונעים שההשכלה תגרוור התרחקות מוחלטת מחיי העדה ומאוייה.

ג. ספרות ואמנות הבמה

1. ספרות

עמי הקאוקאז פיתחו ספרות ענפה, שניתן לחלקה על דרך ההכללה לספרות שבעל־פה וספרות שככתב. הללו התקיימו זו בצד זו, כשהאחרונה יונקת ומושפעת מן הראשונה.⁴³⁸ היצירות בספרות שבעל־פה מהן שמחברן אינו ידוע, ומהן ששם מחברן, ולעתים גם פרטים ביוגרפיים עליו, הגיעו אלינו, ובהן נשתמר כנראה יותר חותמו האינדיבידואלי של היוצר. ספרות זו זכתה לעידוד והקרה

434 אבילוב, 1973, עמ' 200-201, 252; דידובה, 1961; שאולובה, 1974.

435 פלדמן, 1983; שלמיאב, 1978; אבשלומובה, 1973, עמ' 75.

436 שם, שם.

437 יאגודייב, 1972; יאגודייב, 1976; דאניאלוב, 1966, עמ' 304; חרכוב, 1967, עמ' 233.

438 לכריב, 1964, עמ' 175.

בכרית-המועצות, והיא הוצגה כדוגמה ומופת של יצירה, המבטאת את החושות העמוקות ביותר של המוני העם.

המוטיבים של היצירה שבעל-פה על סוגיה היו בחלקם אוניברסאליים ובחלקם אופייניים לחיי האיזור והעמים היושבים בו. גם הספרות הכלתי-כתובה בטאטית-יהודית ינקה מן הפולקלור של האיזור, מצד אחד, ומן המסורת והתרבות היהודית, מצד אחר. אולם באיסוף היצירה הספרותית שבעל-פה ובפרסומה ניתן להבחין בשתי תקופות. בתקופה הראשונה, עד שנות העשרים של המאה העשרים, שבה נאספו יצירות מעטות ביותר, משתקפים שני המקורות ששימשו מוקדי-השראה ליצירה בטאטית-יהודית, ואולם בתקופה השנייה פסקו הללו וסביר להניח, כי במתכוון לא נאספו או לא פורסמו יצירות, שהושתחו בעיקרן על המסורת היהודית. לעומתן הובלטו יצירות בעלות מוטיבים אוניברסאליים ונושאים המשותפים ליהודים ההרריים ולעמי-קאווקאז אחרים, וזאת מתוך שימת-לב מיוחדת ליצירה, שנועדה לפאר את המשטר הסובייטי ומנהיגיו.

היצירה האנונימית

הספרות האנונימית של היהודים ההרריים, שהגיעה לירינו, כוללת שירים, מימרות ופתגמים,⁴³⁹ וכן סיפוריים-עם, מעשיות ואגדות.

'איש ההר', כתב לפני כמה שנה צעיר מכני עמי דאגסטאן, 'הוא בעל תאוה לשיר: הוא אוהב לזמר במקומות שהדי שירתו נשמעים בינות להרים'.⁴⁴⁰ אכן, החיבה לזמר היתה גם נחלתם של היהודים ההרריים, שהירכו לשיר תוך כדי עבודתם, והשירה היתה חלק בלתי-נפרד מהתכנסויותיהם ושמחותיהם. הזמר היווה חלק חשוב בטכסי האירוסין והחתונה הארוכים והסגוניים; זימרו בהם שירים בלשונותיהם של עמי הסביבה,⁴⁴¹ בעברית⁴⁴² ובטאטית-יהודית.⁴⁴³ הטבע הסגוני של הקאווקאז היה אחד הנושאים הכולטים בשירה זו,⁴⁴⁴ אך מעל לכול עמד במוקדה מירקם היחסים שבינו ובינה והמפנה שחל בחייה של האישה עם נישואיה.⁴⁴⁵ לאחר הנישואים היתה האישה עוזבת את בית אביה ועוברת לבית בעלה, ואמנם אחד השירים שהגיעו לירינו מגלה טפח מתחושותיה של נערת היהודים ההרריים, הנאלצת להיפרד מכל האהוב עליה.⁴⁴⁶

439 מאה שמונים ושניים פתגמים ומימרות, שנאספו מפי יהודים הרריים בכאקו, קובה וודנט, ראה: שארכאטיב, 1961. שבע-עשרה מימרות, שנאספו על-ידי בוריס מילר במועדון היהודים ההרריים בקובה ב-1928, ראה: מילר, 1932, עמ' 289-290.

440 מצוטט על-פי המבוא מאת נאטליה קאפייבה. שירים, 1970, עמ' 8.
441 ימים אחדים לפני החתונה, מעיד צ'אטי (1870, עמ' 29), יוצאות הכלה עם חברותיה בערבים על הגג 'ושם שרות שירים טאטאריים'.

442 בראברמן, 1894-1895, 1895, גל' 130. מילר (1929, עמ' 18) מעיד, כי יהודי ורטאשן שרים באורכיג'אית ובעברית.

443 על השירה, המלווה כמעט את כל שלבי האירוסין והחתונה, עיין: איסימוב, 1888, עמ' 272-273, 279, 284, 286-299; צ'אטי, 1884, עמ' 116, 214, 298-301; בו' ארכוב, 1894, עמ' 123-126, 130.
גורודצקי, 1903.

444 'נהדר הוא המחזה לראות בבית הכלה', מעיד בראברמן (1894-1895, 1895, גל' 117), חברותיה 'מרקדות הן וחשינה שירי גיל ועצב גם יחד משירי בני קידר... תוכן השירים הוא, כירק עור ימים אחדים, חמישה או שישה במספר הן יכולות לשמח את ערותן... הן... מכתירות את הכלה ותבדחנה את לבה ככל מיני שחוק ומהתלות'.
446 שיר-כלה זה נרשם על-ידי אפנדי קאפייב בדרכנט ב-1933, אך יש להניח, כי הוא נוצר זמן רב קודם-לכן. ראה שירים, 1970, עמ' 483.

כשכוע החתונה היו חברות הכלה וידידי החתן שהיה שעות ימים כמחיצת הנישאים. בזמן זה השתדלו הצעירים לשמח ולכדר את הזוג בשירה, כחידורים וכבדיחות. במרכז השירים, שהושמעו כהודמנויות אלו, ואשר רק חלק זעיר מהם הגיע לירינו, עמדה האהבה.⁴⁴⁷ המיכנה של אחדים משירים אלה היה דיאלוג, שנועד לפאר את יופיה של העלמה ואת אהבתו, גבורתו ונאמנותו של הגבר.⁴⁴⁸ מקצת שירים היו בעלי אלמנטים דראמטיים של ריב מדומה בין נערה לגבר, כשהיא משתדלת לדחותו על אף שלבה נמשך אליו.⁴⁴⁹ התפיסה העממית, כי יחסה של האישה לגבר הוא אחד כפה ואחד בלב, באו לידי ביטוי גם ביצירות בעלות גוון היחולי וסארקאסטי.⁴⁵⁰ הדימויים בשירי אהבה והטבע, עד כמה שניתן לשפוט על-פי הדוגמאות המעטות שבידינו, כמו גם היופי האידיאלי של האישה, לא היו שונים בשירת היהודים ההרריים משירה של אותו סוג אצל עמי הקאוקאז.⁴⁵¹ מן הסתם, חלק של יצירות אלה היה משותף לרבים מעמי האזור.

בדומה לשירת הטבע והאהבה, שימשו בני-לווייה לילד היהודי שירי-הערש. בשירים אלו היתה האם מביעה את תחושותיה לילדה ואת נכונותה לשאת במקומו את סבלות החיים.⁴⁵¹ פעמים שהודגשה בהם זה כנגד זה אכזריותם של בני-האדם לעומת הרחמים וטוב-הלב שנוהגים הכן ואמו כבעלי-חיים.⁴⁵²

שירים מיוחדים בטאטי-יהודית נהגו לשיר גם בימי חג ומועד. בצאת חג הפורים וחג הפסח היו מתכנסות המשפחות, ושרות שירים כשלכן טוב ביין.⁴⁵³ השירים היו מושרים על-פי מנגינות נפוצות באזור, והם היוו חלק מן הפולקלור העממי של היהודים ההרריים. כן היו זמרים-משוררים מקצועיים-למחצה. הם היו מוזמנים לשמחות, ובהן השמיעו שירים מוכרים וידועים, אך הוסיפו נופך משלהם. זמרי-עם אלה כונו מעניכו, היינו משמיע שיר, או באזרכיג'אני: אשוג. המעניכו היה מלווה עצמו בכלי-זמר, תוך שהוא משלים את המסופר בהעוויות ותנועות פניו וגופו. השירים שהשמיע היה בהם הרבה מן האימפרוביזציה, והם עברו מפה לפה והפכו לפולקלור עממי מבלי שנשמר בהם לרוב שם המבצע-המשורר. מבין המעניכו של סוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים ידועים שמותיים של שאול סימאנר, חזקיה אמיין ומרדכי אבשלום (1850-1925). משנות השלושים ידועים שמותיים של המעניכו, שהופיעו כחתונות וכחגיגות סובייטיות: נוכח (נוח) חיים מדרבנט והונגלי (אליהו) אפרימוב (Efraimov), שפעל בצפון-הקאוקאז.⁴⁵⁴ רוב השירים מסוג זה לא נאספו ולא פורסמו. אפשר שחלקים משירים אלה ודומיהם משוקעים ביצירה הגדולה, שפורסמה כמחצית השנייה של שנות הארבעים כברית-המועצות כתרגום ליידיש, ולא נמצא עד עתה מקורה הטאטי-יהודי.⁴⁵⁵

447 עיין: אניסימוב, 1908. עמ' 552-553.

448 שיר מסוג זה ראה: שירים, 1970. עמ' 475; אנתולוגיה, 1980. עמ' 343.

449 עיין: שירים, 1970. עמ' 478-481; אנתולוגיה, 1980. עמ' 344-347.

450 שיר מסוג זה פירסם לראשונה כתרגום מילולי מילר, 1913. השווה גם: שירים, 1970. עמ' 476-477.

451 שיר-ערש מסוג זה ראה: שירים, 1970. עמ' 485.

452 השיר נרשם בידי אפנדי קאפייב כדרבנט ב-1933. ראה שירים, 1970. עמ' 486.

453 גרשין, 1888.

454 הלמונד, 1946; כץ, 1946. עמ' 17; רבינוביץ, ספרות, 1961; קוקולר, 1974. עמ' 305, 311. אנתולוגיה טאטיה.

1980. עמ' 5; זנד, 1982. עמ' 24.

455 יש חילוקי-דעות בדבר האותנטיות של היצירה, שפורסמה כתרגום האידי בשם 'שרם של היהודים ההרריים לחבר סטאלין' — שירוהו. עיין: שירוהו, 1946; כץ, 1946; יאנאסוביץ, 1947; כץ, 1948; אלטשולר, 1973; זנד, 1982.

עמ' 49-51.

שלא כיצירה השירית של עמי האיזור לא היו, כנראה, אצל היהודים ההרריים שירות גבורה, אך הם הצטיינו בתחום הסיפור והאגדה. 'הם אוהבים לספר איש לרעהו אגדות דתיות', העיד יהודה צ'ארני ב־1870, 'ובספורים אלה מבלים את כל היום עד הערב'.⁴⁵⁶ החוקר בוריס מילר מספר, כי שם של יהודי קובה (הטאטים) הולך לפניהם בקרב בני עדתם כמספרים נפלאים היוועים הרבה אגדות, בדיחות, מימרות, פתגמים וצורות אחרות של פולקלור עממי.⁴⁵⁷ ברבות הימים היו בקרב העדה מספרים רבים, שנקראו אוכוסונאצי, היינו מספרי אגדות ומעשיות, אך שמות מרביתם לא נשמר בזיכרון הקולקטיבי ורק זעיר מציירתם נאסף. מלקט הפולקלור והמשורר אמאלדאן קוקולו (A. Kukullu), מעיד:

המספר הטוב מסוגל במשך שעות לא להפסיק את סיפורו. האינטונאציה של המספר היא חד-גונית, קצבית ומעט מסתורית. הוא, [שלא כמזמר] אינו משתמש בהעויות אתנועות, ואם יש ברצונו להפנות את תשומת-לב מאזיניו לעובדה או אפיוודה כלשהי, הוא עושה הפסקה קצרה בדבריו, ולעתים נאנח עמוקות... תוך כדי כך הוא מנענע בראשו ומחליק בירו על הזקן הארוך, או מתישב בנוחות-יתר כדי לחזור ולספר דבר מה חדש ומעניין.⁴⁵⁸

קהל המאזינים עקב בדריכות ובשקט, ורק הזקנים והדגשניים היו לעתים פורקים את המתח בהבעת התפעלות קצרה בקול רם.⁴⁵⁹ הסיפורים הושמעו בחיק המשפחה המורחבת כלילות-החורף הארוכים, אך לרוב שימשו מקומות ההתוועדות הציבורית כמה למספרים העממיים. כמעט בכל קהילה היה מקום להתכנסויות ציבוריות במרכז השכונה, או ליד בית-הכנסת. במקום זה, שנקרא אוצ'ר, היו מתכנסים בני העדה לאסיפות ודיונים בענייני ציבור, וכן לשמיעת סיפורים ואגדות.⁴⁶⁰ המספרים בהתוועדויות אלו היו, כנראה, גברים בלבד, אך היו התכנסויות, שבהן התבלטו המספרות. אחת ההזדמנויות מסוג זה היתה אפיית הלחם. במרבית היישובים נמצאו מספר תנורים, שבהם אפו הנשים את הלחם לפי התור, כשכל אחת מביאה עמה את העצים והבצק. תוך ציפיה לתור היו מבלות הנשים בצוותא ליד התנור ומשמיעות אגדות, סיפורים וגם מתוודות אישה לרעותה.⁴⁶¹ טבעם של סיפורי הנשים היה, קרוב לוודאי, שונה מזה של הגברים, אך מסוג זה של היצירה העממית לא הגיע לדינו כמעט מאומה.

החוט המקשר בין סיפור לסיפור, שקלחו מפיו של המספר בנחת, שימשה לעתים דמות שהופיעה ככל הסיפורים. אחת הדמויות מסוג זה היתה שלמה המלך, ואמנם רבים מן הסיפורים נועדו לפאר את חכמתו שאין בכוחה של שום תחבולה או תרמית להתגבר עליה, ולהטות את משפט הצדק של החכם מכל אדם.⁴⁶² התשתית לסיפורים אלה שימשו המקרא, האגדה, ספר חנוך,⁴⁶³ אך עיצובם הספרותי הושפע מן היצירה העממית באיזור ומן הפולקלור היהודי.

456 צ'ארני, 1870, עמ' 15.

457 מילר, 1932, עמ' 269.

458 קוקולו, 1974, עמ' 5.

459 שם, שם.

460 גרדוביץ', 1860.

461 צ'ארני, 1870, עמ' 25.

462 סדרה של סיפורים ואגדות על שלמה המלך, שהיו נפוצים בקרב יהודי וארטאשן, ראה: ב'אנבו, 1894, עמ' 139-154.

463 ב'אנבו, 1895.

דמות חכיבה שנייה, ששימשה חוט מקשר לאגדות אחרות, היה הרמב"ם. חכם זה מופיע בהן כמגינם של ישראל ונוקם בפוגעים בהם. פעולתו משתרעת על ארצות רבות, מדמשק ועד ספרד.⁴⁶⁴ ספרד שימשה גם זירה להתרחשויות מופלאות, כגון יהודי המצליח לגייר בת מלך ועולה עמה לירושלים, וכד'.⁴⁶⁵ גם גיבורי ישראל מן המקרא, כמו יהושע בן נון ויואב, שרצבא דוד, שימשו מושא לאגדות נפוצות בקרב היהודים ההרריים.⁴⁶⁶ נוסף על הדמויות ההיסטוריות היתה האישה אחד הנושאים החכיבים שביצירה הלא-כתובה. באחדות מן האגדות מופיעה האישה המרשעת, המונעת מבעלה לימור תורה והיא קשה ממוות, ובאחרות היא משמשת עור כנגדו ומסיעת לאהוב-לכה לשוב לדרך הישר.⁴⁶⁷ שתי דמויות-נשים מופיעות גם באגדה, שנקשרה בשמו של רבנו גרשום ונודעה להסכיר את הנזק שכפוליגאמיה. על-פי האגדה, היו לרבנו גרשום שתי נשים: האחת מבוגרת, מסורה ומהימנה, והאחרת צעירה ויפת-תואר, שאותה אהב. אך הצעירה מתפתה למיזמותיהם של אויבי הרב וגורמת לכליאתו, בעוד המבוגרת שומרת אמונים ומסיעת לבעלה להיחלץ מן הצרה.⁴⁶⁸

רבים מהסיפורים היו בעלי מגמה דידיאקטית מובהקת שנועדו להוכיח לציבור כי יש שכר לאדם על כיבוד הורים ושמירת השבת, ועונש לגאווותן ולכילי.⁴⁶⁹ יש שזוכים לשכר ועונש בעולם הזה, בעוד לאחרים שמור הגמול בעולם הבא. האגדה מתארת אפוא בפירוט רב את ביקורו של משה רבנו בעולמות העליונים, בהם הוא רואה את שכרם של הצדיקים ועונשם של הרשעים.⁴⁷⁰ כרבות מן האגדות מתוארת ההתגוששות המתמדת בין עולם השדים והרוחות לבין מלאכי הטוב. האדם המתמסר, מדעת או שלא-מדעת, לכוחות הסטרא אחרא יוצא תמיד ניווק, מלמדת אחת האגדות.⁴⁷¹ המאבק בין כוחות האמת והכוזב מוצא ביטוי גם באגדה המתארת ויכוח בין משה רבנו לבין מחמד. אמנם בשלב הראשון של הוויכוח מנצח מחמד ואנשיו מתנכלים ליהודים, אך בסופו של דבר באה ישועה לישראל, ודת ישראל מוכיחה את עליונותה על האיסלאם.⁴⁷² אגדה זו נודעה, כנראה, לחזק את בני העדה בעתות משבר ומצוקה, כאשר רבים חשו כי כלו כל הקיצים ואין עוד לעמוד בלחצם של שכניהם. את האמונה בנצח ישראל באה לחזק גם אגדה נוספת, שבה מסופר, כי באחת המערות בין הרי-הקאווקאז הרמים שמור ספר-חוקים יהודי, וכל עוד ספר זה גנוז שם ימשיך ויתקיים עם ישראל על אף ההתנכלויות והרדיפות שהן מנת-חלקו.⁴⁷³ גם בתי-הכנסת, בייחוד אלה שבקובה, שימשו מושא לאגדות וסיפורים. כסיפור תוארו תולדות בית-הכנסת ונסיבות הקמתו, והוא נודע לשרת מטרת דידיאקטית.⁴⁷⁴

464 בו 'אוב, 1894, עמ' 219-227.

465 שם, עמ' 170-179.

466 שם, עמ' 196-200, 209-211.

467 שם, עמ' 142-147, 167-170, 211-214.

468 שם, עמ' 154-161.

469 שם, עמ' 161-164, 166-167, 192-196, 218-219.

470 שם, עמ' 180-192.

471 שם, עמ' 164-165. והשווה גם האגדה, בה מתואר האשמדאי שביקש על הנהר קדיאל-צ'אי לפתוח את כת הרב לחיוק של ישמעאל סולטאן זארה (שפירא, כ"י, עמ' 11-14, תספח 2). אגדה זו רשם שפירא ב-1914 מפיו של אליהו אניסימוב.

472 בו 'אוב, 1894, עמ' 214-218.

473 גורודצקי, 1903.

474 אחת האגדות מסוג זה, שנרשמו בשוק של קובה ב-1914 ראה: שפירא, כ"י, עמ' 14-16.

אחד הז'אנרים השכיחים ביצירה האנונימית, הנפוצים בקרב עמי הקאווקאז, ובכללם בין היהודים ההרריים, היו הסיפור והאגדה ההיסטורית. ביצירות מסוג זה הונצחו בזיכרון הקיבוצי מאורעות מכריעים מן העבר, שבעיצובם הספרותי נועדו לשרת מטרות דידאקטיות. שתי התרחשויות טבעו את חותמן העמוק על הספרות של תושבי הקאווקאז: הפלישות של נאדיר שאה בשנות השלושים של המאה השמונה-עשרה והמרד הגדול נגד הרוסים במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. אירועים אלה מצאו ביטוי גם באגדה של היהודים ההרריים. אחת האגדות הנפוצות מספרת, כי יהודי הכפר קאלה-צ'ראך נמלטו מבתיהם מאימת חילותיו של נאדיר-שאה. שליט המקום ניצל את המצב, נטל מבית-העלמין היהודי את המצבות וכנה מהן ארמון לעצמו, ואת סוסיו החנה בבית-הכנסת. אך העונש על הפגיעות בקודשי ישראל לא איחר לבוא. כל בני משפחתו של השליט מתו במיחות משונות בסמוך לכניסתם לארמון והסוסים התפגרו, ומאז ועד היום, מספרת האגדה, עומד הארמון שומם, כי קללת נצח רובצת עליו.⁴⁷⁵

באחד מביקוריו של יהודה צ'ארני בקובה, הוצג לפניו ספר שכלל תיאור ירושלים, עבודת הקודש בבית-המקדש ופירושים קבליים. הספר הודפס ברינציה ב-1587, ונראה מבוקע בחרב חדה. הספר שימש מקור לאגדה, שנקשרה לאירועים שהתרחשו בימי נאדיר שאה. בשנת התצ'ו, כאשר גייסותיו של נאדיר שאה הרסו את היישוב היהודי בגולגאטה ורוב היהודים נמלטו מקוסארי, ישב הרב ראובן בן שמואל ליד בית-הכנסת ולמד תורה מספר זה. התעלמותו של הרב מן הצרות הבאות על ישראל הרגיזה את אחד ממפקדי נאדיר שאה, מספרת האגדה, והוא הרים את חרבו לכרות את ראשו של הרב, אך זה הגן על עצמו בספר שנחתך בחרב החדה מבלי שנפגע הלומד בו. כוחו של הספר להגן על הלומד עשה רושם כה רב על המפקד הרשע, שהוא לא העז לפגוע עוד ברב ובבני קהילתו.⁴⁷⁶ מוסר-ההשכל של האגדה ברור כמו גם זה של אגדה אחרת, שרשם צ'ארני בקובה, וגם היא נועדה ללמד על כוחם של הלימוד והתפילה. בימי נאדיר שאה, מספרת האגדה, נאלצו יהודים רבים לנטוש את בתיהם ולחפש להם הצלה מנגישות השליט האכזר בארץ ישראל ובכגדאד. הנמלטים הגיעו לים הכספי ועלו על סירות, שרבות מהן נשברו בגלי-הים ונוסעיהן טבעו במצולות, אך בהתקרב הסערה התעטפו היהודים בטליתות ושפכו את חתינתם בפני הקדוש ברוך הוא. ואמנם זעקתם הגיעה לכורא עולם, שהציל את הנוסעים והביאם לחוף-מבטחים.⁴⁷⁷ העונש הבא כפוגעים בקודשי ישראל וההצלה הצומחת מתפילה ולימוד עומדים גם במוקד אגדה יהודית אחרת, המתייחסת למרד הגדול.⁴⁷⁸ אגדות אלו ודומיהן, שהיו קרובות ליצירה של עמי האיזור מבחינת המבנה, העלילה והדימויים, נשאו חותם יהודי מובהק, הן מבחינת הנרשאים והן מבחינת מוסר-ההשכל המפורש והמרומז.

כל האגדות מסוג זה שהגיעו לידינו נרשמו ונאספו עד מלחמת-העולם הראשונה. בימי המלחמה עסק ברישומן רוקח יהודי מרוסיה שהתגורר בקובה, אך אוספו לא פורסם וכנראה אבד.⁴⁷⁹ קרוב

475 צ'ארני, 1870, עמ' 17-18; צ'ארני, 1884, עמ' 56. אגדה זו שמע אסער-כיי מפי תושבים לא-יהודים (ראה: אסער-כיי, 1931, עמ' 202-203). אגדה נוספת על סבלי היהודים בתקופת פלישות נאדיר שאה, הדומה מכוח נה העלילה לזו המתייחסת לימי המרד הגדול, ראה: שפירא, כ"י, עמ' 21-17.

476 צ'ארני, 1870, עמ' 15-16.

477 שם, עמ' 17-18.

478 על אגדה זו ביתר הרחבה ראה לעיל, עמ' 64.

479 שפירא, כ"י, עמ' 14.

לוודאי, שעם כיוון השלטון הסובייטי פסק רישום ספורי-העם והאגדות בעלי תוכן דתי מובהק. ורק זעיר מהן נאסף בארץ-ישראל.⁴⁸⁰

בנוסף על סיפורי-העם בעלי תוכן יהודי מובהק נהגו האוכוסונאצי' לעניין את קהל מאזיניהם באגדות וסיפורים על בעלי-חיים. אגדות וסיפורים אלו במרכיבם היה מוסר-השכל, מפורש או מרומז, על דרך ההתנהגות הראויה לו לאדם.⁴⁸¹ אהובים במיוחד היו הסיפורים הכדיוניים, רכי העלילה, הקסמים והתהפוכות.⁴⁸² מקום מיוחד בהם נועד לסיפורים, שבהם מתגברות הדמויות הפועלות על מכשולים וזכות לשאת את בנות השליטים ולחיות בערש ובאושר.⁴⁸³ אחת הדמויות האגדתיות, שעליהן מתגברים גיבורי הסיפורים, הוא אדוּ אַך, מעין דראקון שעיר רכי-ראשים, היוק אש, בוץ וכיוצא באלה דברים.⁴⁸⁴ בסיפורי המסתורין היו לעתים משוקעים אלמנטים, שתיארו את קשיי יומו של היהודי ההררי.⁴⁸⁵ כן נמצאו סיפורים שעיקר תפקידם היה לכדר, להעלות חיוך על שפוחיתם של המאזינים, שביקשו להשכיח את קדרות חיי היום-יום.⁴⁸⁶ באיסופן ורישומן של אגדות וסיפורים מסוג זה עסקו בשנות השלושים א' עבדייב וחזיגיל אבשלומוב. פרי עבודתו של הראשון לא ראה אור,⁴⁸⁷ וייתכן שאבד, בעוד החומר שנאסף על-ידי אבשלומוב יצא לאור ב-1940 בקובץ 'הפולקלור הטאטי'. רוב-רובן של היצירות העממיות שנכללו בקובץ זה הן, כנראה, חסרות תוכן יהודי, אם משום ה'שיפוצים' שעשה בהן העורך ואם משום הבחירה המכוונת.⁴⁸⁸ במקביל להתעלמות מן הסיפורים והאגדות בעלות התכנים היהודיים-דתיים התפתחה והלכה יצירה אנונימית שבעל-פה, שבמרכזה עמדה המציאות הסובייטית החדשה ומנהיגיה. אחת היצירות הראשונות מן הטיפוס החדש שפורסמו היא האגדה על 'לנין והאשמדאי', שראתה אור ב-1935. שמו של לנין הורכב בדרך מלאכותית על מירקם עלילתי עתיק, שניכרות בו עקבות התקופה שבה חלק מתושבי הקאווקאז היו עובדי השמש והכוכבים. האגדה מספרת כי עם בריאת האדם נברא גם האשמדאי, שהתנכל והתאכזר למדוכאים ולעניים, אך השמש והכוכבים כאבו את כאבם של הסובלים ולכן הפרישו מאורם ויצרו את הגוֹם הגדול — הוא לנין. האשמדאי, שלא היה מסוגל לגבור על לנין, כלכל את שכלם של בני-האדם והפנה את זעמם נגד היהודים, ואמנם שפכו אנשים

480 נוי, 1964; שריג, 1983.

481 אגדה ראשונה מסוג זה, שהגיעה לירינו, רשם ו' מילר מפיו של אליהו אניסימוב בסוף המאה התשע-עשרה וב-1965 רשם אותה קוקולו מפיו של המשורר היהודי כוריס גאברילוב. אפשר אפוא שהאחרון הכיר את הפירסום הראשון של זה, שכן הנוסח האחרון דומה להפליא לפירסומה הראשון (מילר, 1892, עמ' 6-1; קוקולו, 1974, עמ' 294-292). קוקולו פירסם כרוסית שלוש אגדות נוספות מסוג זה, שרשם בשנות השישים מפייהם של כוריס גאברילוב וינוו חיימוב, וכן חמש אגדות שנרשמו בשנות השלושים מפי חזיגיל דאדאשב (שם, עמ' 281-292, 302-295).

482 סיפור מעין זה בשם 'פמוט הפלא' רשם ו' מילר, בנאלצ'יק, מפיו של יונו בן שמעון יוסיפוב (מילר, 1892, עמ' 12-7). לסוג זה ניתן לשייך גם את הסיפור 'חלומו של השייך אבאס', שרשם כוריס מילר מפיו של י' בירארוב (ראה: מילר, 1932, עמ' 276-287).

483 שלוש אגדות מסוג זה רשם מילר מפייהם של יונו בן שמעון יוסיפוב ושל אליהו אניסימוב (מילר, 1892, עמ' 15-12, 53-26).

484 עיין: אגדות, 1922, עמ' 131-136.

485 סיפור מסוג זה רשם ו' מילר מפיו של אליהו אניסימוב (מילר, 1892, עמ' 19-16).

486 שני סיפורים מסוג זה, שבמרכזם עומד מולא נאסרדין, רשם מילר מן האחים יצחק ואברהם רזאקוב כוולאדיקאווקאו ומיתיהו בן נחמיה בנאלצ'יק. מילר, 1892, עמ' 20-25, וכן אגדות, 1961, עמ' 126-127.

487 פולנה, 1936, עמ' 119. זנד (1982, עמ' 48) מעלה סברה, כי עבדייב חוסל ב'טהורי' שנות השלושים. קובץ זה לא עלה בידינו למצוא בספריות המערב, וקביעתנו מסתמכת על מבחר ממנו בספרו של קוקולו, 1974.

אלה את דמם של היהודים ההרריים, עד שחילותיו של לנין הצליחו לגבור עליהם והביאו רווחה לכל עמי האיזור. באגדה זו משתקפים הדים קלושים מתקופת הפגיעות ביהודים כימי מלחמת-האזרחים, אך בעיקרה היא שאובה ממקורות של עמים אחרים, ומגמתה פוליטית מובהקת.⁴⁸⁹ נראה כי האיטוף והרישום של סיפורים ואגדות מפי היהודים ההרריים פסק מראשית מלחמת-העולם השנייה. משנסתיימה היו אמנם תכניות להוציא-לאור קובץ מן הפולקלור של היהודים ההרריים בתרגום ליידיש, שנעשה בידי המשורר מ' הלמונד, אך הדבר לא יצא אל הפועל.⁴⁹⁰ רק בשנות השישים רשם א' קוקולו מספר סיפורים במאחאץ-קאלה, מפייהם של אמו אלכסנדרה (1914-), עדית יזרעאילובה, נעמו חיימובה, נעמו חיימובה (1967-1897) ויונו חיימוב (1962-1892). כן רשם סיפורים מפיו של בירולה בן צדוק נאזארוב (1970-1891) (Birorle Nazarov), כחאסאב-יירט ומפי בנושובח (Benushuvakh) בדרכנט. הסיפורים שנאספו על-ידי קוקולו, כמו גם תרגום של מבחר סיפורים אנונימיים מתוך הקובץ שהופיע ב-1940 ומיצירתו הסיפורית של חיזגיל דאדאשב, תורגמו לרוסית ופורסמו בספר בשם 'קמטר הזהב'. מקובץ זה, בדומה לקודמו מ-1940, נעדר תוכן יהודי ברור, ויש שמורגשת ידו של המלקט והמתרגם בעיפול הרמזים היהודיים.⁴⁹¹ באסופה של קוקולו, כמו בקובץ 'הפולקלור הטאטי', אין הבחנה בין סיפורים שהם בגדר יצירות אנונימיות לבין יצירות שמחברן ידוע.

יוצרים בעל-פה

המעניכו (זמרה-עם) היחיד מן המאה התשע-עשרה, שיצירתו הגיעה לידנו, היה איבולו (Aibolo) מן הכפר טארכי. שחי בשלהי המאה התשע-עשרה. השיר, פרי-יצירתו, מוקדש לגיוסם של צעירי ישראל לצבא הצאר. המשורר פותח את שירו בקריאה לציבור לבוא ולהאזין לדבריו, כי השיר שהוא עומד להשמיע כולו אמת הוא. הרי ידוע לכול, מדיגש המשורר, כי הכחורים הצעירים והחזקים מגויסים לצבא, שבו הם נאלצים לחיות בתנאים קשים ביותר ולסכול מידו של הקצין. השיר מסתיים במעין מוסר-השכל ובתחינה לבורא עולם. במוסר-ההשכל מזמין המשורר את שומעיו להרהר בכבשונו של עולם ולשכח את בוראו, ובתחימת השיר פונה הוא בעצמו לקדוש ברוך הוא ומפיל תחינתו לשלוח במהרה את מלך המשיח, שיוציא את היהודים ההרריים ממצר למרחב.⁴⁹² יצירה מסוג זה המשיכה, כנראה, להתקיים בקרב היהודים ההרריים גם לאחר כינונו של השלטון הסובייטי. אך המשטר החדש לא היה מעוניין לטפחה משום החותם הדתי שבו היתה טבועה, ודברי המשוררים והמספרים בעלי גוון יהודי-מסורתי לא נרשמו בתקופה שבה הוקדשה בכרית-המועצות

489 הפרסום הראשון של האגדה ראה: מ.ש., 1935. תרגומה ליידיש ראה: לנין, 1939. אגדה במגמה דומה, שנעדה לפאר את שמם של לנין וסטאלין, רשם א' נאזארביץ' מפי עקרת-בית יהודיה בדרכנט, סאנאבת ישראל חסיב, בת החמישים. המקור בטאטי-יהודית ותרגומה הרוסי ראה: נאזארביץ', 1940. עמ' 91-92. מעשיות הבאות לפאר את שמם של לנין וסטאלין ראה גם: מעשיות, 1946.

490 מ' הלמונד נולד ב-1907 בעיירה קוטחוב, איזור ויטומיר. בשנות העשרים עבד כמורה בבית-ספר אידי, וב-1925 החל לפרסם שירים בכתבי-עת עיתונים. כימי מלחמת-העולם השנייה התגלגל כפליט לצפון-קאווקאז, וכאן הוקסם מן היצירה העממית של היהודים ההרריים. בין השאר עסק בתרגומה ליידיש. ראה: שירי-עם, 1945; אנתולוגיה, 1945.

491 קוקולו, 1974.

492 טפורובסקי, 1915.

שלמה ממרי (1854-1938)
מספר ספוריים מקצועי

שימת-לב מיוחדת לטיפוח היוצרים בעל-פה. בשנות השלושים השתדלו השלטונות לעודד ולהעלות על הכתב דבריהם של יוצרים, שדיקלמו או סיפרו שירים ואגדות, שבהם הודגשו סבלי העבר, מצד אחד, והטובה שהביא המשטר הסובייטי, מצד אחר. במסגרת מדיניות זו היו מתקיימים מיפגשים מיוחדים של משוררים ומספרי-עם, ודבריהם זכו לפרסום רב. אחד המספרים מסוג זה היה רחמול (רחמיאל) גארשום, שנולד כרבע האחרון של המאה התשע-עשרה וזכה לפרסום בעקבות הופעתו ב'אולימפידה של היצירה העממית של הרפובליקה הדאגסטאנית', בה סיפר שלוש מעשיות קצרצרות על סטאלין.⁴⁹³ בפרק-זמן זה תופסות מקום בין האובסונאצי גם נשים; הידועות בתוכן הן זן רובין, גמרי וקיוחיל גוליסטי מדרבנט, שסיפרו סיפורים בדיוניים⁴⁹⁴ בדומה לשלמו ממרי.

שלמו (שלמה) ממרי (1854-1938),⁴⁹⁵ בעל הזקן הלבן, המשתפל על צוהו, והעניינים הפקחיות והעירניות, היה יושב שעות על שעות ומספר סיפורי כדיות, שבהם שוררו נימות מן העבר הרחוק והקרוב של חיי היהודים ההרריים בכלל ושל יהודי דרבנט בפרט. הגיבור הראשי ביצירתו היה שלמו וילדיו, שלהם קורים דברים שונים ומוזרים. שלמו הוא מעין נוכל עליז, הזוכה לאכול על שולחנם של עשירי הארץ אך נשאר צמוד לחיי עוניו. על סיפוריו של שלמו, שלעתיים תוארה בהם המצוקה הקשה ביותר, היה תמיד נוסך חיוך שוכבני, מעין קריצת-עין שנעדה לרמוז, כי גם בחיים אלה היה לא מעט מן הצחוק והעליצות. דברים מופלאים ובלתי-רגילים קרו לשלמו בנדודיו ומעשיו, אך מכולם עלה בידו לצאת בשלום. רבים מסיפוריו לא היו בעלי אופי דידאקטי או מוסר-השכל ברורים, והם נעדרו בעיקר לשעשע. ביצירתו של שלמו ממרי השתרגו סממנים של נוכלה במיבנה המעשיה העממית ויצרו סגנון אינדיבידואלי. מיצירתו הענפה זכו בשנות השלושים להקרה

493 שלוש הסיפורים-אגדות. שנרשמו מפיו של רחמיאל גארשום, ראה נאזארביץ', 1940, עמ' 81-83.

494 נאזארביץ', 1962, עמ' 182, 184.

495 בעניין שנת-מותו של שלמה ממרי יש סחירות בספרו של קוקולו (1974). בעמ' 314 כתוב: 'שלמו ממרי — מספר מדרבנט של שנות הארבעים... כת בעיר דרבנט בשנת 1938, ואילו בעמ' 310 כתוב על אחד מסיפוריו: 'נרשם בעיר דרבנט מפי המספר שלמו ממרי בשנת 1939.'

היצירות, שבהן נרמז שבת לשלטון הסובייטי ונימה של לעג לכלי-הקודש. בתקופה האחרונה לחייו עסקו הסופר חיוגיל אבשלומוב וחוקר היצירה העממית אלכסנדר נאזארביץ' (A. Nazarevich), ברישום סיפורי שלמו ממרי ואיסופם, מתוך כוונה לפרסמם בקובץ מיוחד, אך המלחמה קטעה את העבודה והיא חודשה רק במחצית השנייה של שנות הארבעים אולם גם הפעם לא יצאה אל הפועל.⁴⁹⁶ כרם רבים מסיפוריו של שלמו ממרי משוקעים, כנראה, ביצירתו הספרותית של חיוגיל אבשלומוב בגיבורו שימי דרבנדי.⁴⁹⁷

בן-דורו של שלמו ממרי היה המספר העממי חיוגיל (יחזקאל) דאדאשב (1860-1945). כבר בימי צעירותו נודע כמספר רב-כישרון. בשעות מנוחה היו הכורמים מתאספים סביבו ומאזינים בעניין לסיפוריו. בשנות השלושים התאים את סיפוריו לצרכי השעה, והיה מרבה לשלב בהם תיאורי החיים הקשים של היהודים ההרריים בעבר לעומת הישגיהם בהווה. הסיפורים זכו לעידוד ולהוקרה של השלטון, וחיוגיל דאדאשב והדומים לו הוצגו כמופת של היוצר העממי. קובץ-סיפורים שנרשמו מפיו נערך והוצא-לאור על-ידי אתנילוב ב-1947.⁴⁹⁸

צעיר מחיוגיל דאדאשב היה בירורלה בן צדוק נאזארוב. מוצא משפחתו מכפר אנרדי. בירורלה, שנולד ב-1891, התייתם בצעירותו מאביו בעל-המלאכה והתחנך אצל דודו מאטאטאני נאזארוב, שידע סיפורי-עם רבים. בירורלה ספג סיפורים אלה והוסיף עליהם מפרי-רוחו כהנה וכהנה. בסיפוריו תיאר את חיי האביונים המצטיינים בחוכמתם והדואגים לבני עמם, וגם בעצמם זוכים לעושר וכל טוב. לעתים שילב בהם כמובלע מוטיבים מן המסורת היהודית. כך, למשל, שילב באחד הסיפורים המעטים שנרשמו מפיו את משה רבנו ונס קריעת ים-סוף. יש אפוא להניח, כי גם בסיפורים האחרים, שרובם לא נרשמו ולא פורסמו, נכללו מוטיבים יהודיים, ואפשר שזו אחת הסיבות שמרבית יצירתו של בירורלה, שמת ב-1970, לא נאספה ולא נרשמה.⁴⁹⁹ הספרות הטאטית-יהודית הבלתי-כתובה מתקיימת אפוא בצד הספרות הכתובה. קרוב לוודאי שאיטוף מסודר של המסורת בעל-פה היה מגלה פן נוסף מחיי העדה שלא מצא ביטוי בספרות הכתובה, הנחונה בסד הצנזורה מזה עשרות שנים.

היצירה שבכתב

ראשית היצירה שבכתב בקרב היהודים ההרריים, בדומה למרבית קהילות ישראל, היתה בעברית. היוצר הראשון ששלרשה פיוטים מפרי עטו הגיעו אלינו (שניים ליום הכיפורים ואחד לראש השנה)

496 על שלמו ממרי רציתו ראה נאזארביץ', 1962, עמ' 181-184; קוקולו, 1974, עמ' 314. סיפורים שנרשמו מפיו ראה: שם, עמ' 60-63.

497 עיין במיוחד 'תובלות על שימי דרבנדי הפיקח והערום', אבשלומוב, 1972, עמ' 9-64.

498 פרטים על חיוגיל דאדאשב רציתו ראה: נאזארביץ', 1940, עמ' 233; נאזארביץ', 1962, עמ' 184-185; קוקולו, 1974, עמ' 314; אנציק. ספרותית, 1962, כרך 2, עמ' 498-499. סיפורים שנרשמו מפיו ראה: נאזארביץ', 1940, עמ' 64-72; נאזארביץ', 1962, עמ' 230-235. ראה, למשל, את סיפוריו, השאובים מן תולדות של עמי האיזור על גיבורי-החיל רוסטאם בן זולה, בספרו של קוקולו, 1974, עמ' 26-52. על הגורל המתגש על אף המכשולים עיין שם, עמ' 63-77. שני סיפורים, שבאחד מובלטת החכמה העולה בערכה על העושר ובאחר מודגש, כי לעושר מגיע אדם השואף אליו בלא פשרות, ראה שם, עמ' 77-81, 113-123. הגישה שלפיה החכמה העממית יש בכוחה לגבור על כל חרמית, באה לידי ביטוי בסיפורים 'על חלומות שלושת הצידים', 'שירי המולא והאביון' (שם, עמ' 181-184, 187). הגמול המשולם למתנכל לעניים מתואר בסיפור 'כל שתתנו כן יחזיר לכם אל הים' (שם, עמ' 204). תכונות-יסוד של בני-האדם מוצאות ביטוי כשורה של סיפורים-משלים על בעלי-החיים (שם, עמ' 281-282, 284-286, 287-290, 292).

499 קוקולו, 1974, עמ' 6, 57-60, 177-181, 188-195, 230-256.

היה ר' אלישע הקטן בן שמואל. לפי המסורת יצר ר' אלישע בדיוהות קאטה, משמע חי לכל המאוחר במאה השמונה-עשרה. באותה מאה כתב, כנראה, גם הרב גרשון ללה בן משה נקדי את הביאור שלו על 'ספר הקדושה' מ'משנה תורה' של הרמב"ם. בראשית המאה התשע-עשרה חי מתתיהו בן שמואל הכהן. מתתיהו הכהן נולד בכפר מיג'ו, שהוא קרוב לודאי הכפר מוגו, ועבר לעיר שמאחה. את איזור הולדתו עזב בשנת 1787 ונדד בכורדיסטאן, איראן והגיע לקושטא כשפניו לארץ ישראל. בשנים 1806-1828 חיבר הכהן שורה של קונטרסים בעברית בתוספת מלים פרסיות, תורכיות וארמיות. הקונטרסים, שנתרו בכתב-יד, נושאים את הכותרות 'קול המבשר', 'עולם המלכות', 'שירה חדשה'. החבורים הם בעלי אופי קבלי ויש בהם תוספות דידאקטיות ופרטים ביוגרפיים. באותה תקופה כתב 'הרב גלעד ספר "הר הגלעד" בדיני שו"ב ובשער הספר [שאף הוא לא פורסם], ציין, כי "הושלם בשנת ת"ם עותק בן ציון". הרב אברהם בן חנוכה שחי בדרכנט כאמצע המאה התשע-עשרה היה פיטן ואחד מפיוטיו, כאמור, היו רגילים בני העדה לומר לביל סדר פסח.⁵⁰⁰ יהודה צ'ארני העיד בראשית שנות השישים: 'ר' אליהו זצ"ל... והשני הרב ר' אברהם בן חנוכה זצ"ל מזרחי... שניהם הניחו שירים שונים בשפתנו הקדושה והם נמצאים בכ"י [בכתב-יד] גם עתה ת"י [תחת יד] קרוביהם ושאריהם'.⁵⁰¹ יש להניח, כי גם רבנים אחרים משכו בעט-הסופרים, ואף-על-פי שיצירתם לא הגיעה לידינו, ניתן לומר כי היתה זו ודאי ספרות דתית. ואילו הספרות החילונית היפה שככתב התגבשה בראשיתה כספרות דו-לשונית, היינו עברית וטאטית-יהודית. כמעט במקביל, בעשור הראשון והשני של המאה העשרים, קמו בקרב היהודים ההרריים יוצרים, שכתבו ספרות חילונית יפה בעברית או בטאטית-יהודית. הן היצירה החילונית בעברית והן זו שבטאטית-יהודית צמחו על רקע ניצני החילון, שניסו בחברת היהודים ההרריים והיו קשורות לבתי-הספר החדשים ולראשיתה של הפעילות הפוליטית. מקורות היניקה של ספרות זו, הן בעברית והן בטאטית-יהודית, היו דומים: היצירה העממית בעל-פה, והמסורת היהודית. אך מסיבות חיצוניות המשיכה להתפתח הספרות בטאטית-יהודית, בעוד הספרות היפה בעברית נחנקה בעודה באיכה. היוצרים בעברית לא זכו שדביהם יראו אור בכתב-עת ועיתונים, שיצאו ברוסיה עד למהפכה. חייו של הביטאון העברי היחיד, שראה אור בקאוקאז לאחר המהפכה ('המבשר הקווקאז'), היו קצרים וספק אם פורסמו בו דברים מפרי-עטם של סופרי היהודים ההרריים. אחר התבססות השלטון הסובייטי נסגרו כל הביטאונים העבריים במדינה, והיצירה העברית של היהודים ההרריים נקטעה. מעטות הן אפוא ידעותינו על הספרות העברית של היהודים ההרריים, ומצטמצמות באיזכורים אקראיים ולעתים כשורות בודדות בלבד.

בקולמוס השירה העברית משכו כנראה צעירים מן האינטליגנציה החדשה של היהודים ההרריים. כותבי העברית היו לרוב מבני משפחות של רבנים ונכבדים, שידעתם כלשון איפשרה להם להביע בה את הגיגיהם. הם הכירו קצת גם את הספרות העברית החדשה, כפי שניתן לשפוט על-פי השיר הבודד מפרי עטו של מאיר יצחקי משנת תרס"ט, שהגיע לידינו במקור.⁵⁰² בשנות השישים של המאה התשע-עשרה פנה יהודה צ'ארני ל'חברת מפיצי השכלה' בפטרבורג וביקש שיישלחו ספרים לנכבדי היהודים ההרריים. כן השתדל אצל עורכי 'המליץ', 'המגיד' ו'הכרמל', שכתבי-העת יסופקו חינם לבני העדה. 'חברת מפיצי השכלה' אכן שלחה ספרים בעברית

500 צ'ארני, 1884, עמ' 77; ישיבאי"ל, 1886; זנד, 1982, עמ' 24-25; ברנר, 1972.

501 צ'ארני, 1866-1863, גל' 27, עמ' 138.

502 יצחקי, 1974, עמ' 34.

הסופר העברי יוסף בן חיים שור
עם בנו

וברוסית וגם מנהלי 'המליץ' נענו בחיוב.⁵⁰³ ברם, גליונות 'המליץ' שנשלחו לא הגיעו לתעודתם והמערכת פנתה לנציב של הקאדוקאז ב-9 בדצמבר 1865 וביקשה ממנו לסייע בהפצת כתב-העת בקרב היהודים. על הפניה השיב הנציב (10 בפברואר 1866):

לנחת רוח לי להבטיחכם כי בכל לבי אקח... בחפצכם הטוב לעזור להשכיל את בני בריחכם בקאדוקאזוס ובנפש חפצה אחזיק בימיניכם בדבר הזה. אך חשוב לנחוץ להעירכם על המעצורים אשר יעמדו לשטנה להפצת עלי השבוע שלכם, והוא, כי היהודים בקאדוקאזוס אינם יושבים בקהילות יחדיו... לזאת נחוץ לי עוד להוסיף, כי כפי שנודע לי, רובם אינם

503 גולדמן, 1867; צ'ארני, 1865; צ'ארני, 1863-1866, 1865, גל' 39; מישוב, 1868.

מבינים עברית... ככל זאת הנני נכון ברצון טוב לעמוד לימיניכם במשלחת מספר העלים ממכתב השבוע שלכם אשר תחליטו להפיצם שמה.⁵⁰⁴

ואכן משנות השישים נהגו כתיבת העת העבריים לשלוח חינוך מספר עותקים לנכבדי היהודים ההרריים ובאמצעותם התודעו בני העדה אל המתחדש בספרות העברית והדבר עורר אחרים מהם לנסות את כוחם בכתיבה.

אחד המשוררים האחרונים בעברית, שעל יצירתו אנו נאלצים ללמוד מיד שנייה, הוא יוסף בן חיים חיימוביץ', שקרא לעצמו יוסף שור. אביו שימש כרבנות בקובה וגם הוא כיהן כרב בקוסארי, אך בגלל חילוקי דעות עם צאן מרעיתו עזב את הרבנות והתקרב לחוגים שפעלו לשינוי פני החברה של היהודים ההרריים. שור, שבשנת 1918 תואר כאדם בא כימים, ניהל מעין יומן בעברית, שרוב הרשומים בו היו בצורת שירה שהיה בה מעין חיקוי לקלסיקון של ימי הביניים – יהודה הלוי. באחד משיריו הארוכים תיאר שור את תולדותיהם של היהודים ההרריים, שמוצאם משבט זבולון והגיעו אחר נדודים וסבל לאיזור ההרים שהוא הקאווקאז, שבו זכו להישגים ניכרים תודות לעבודתם המפרכת. חלק מיצירתו של שור היתה עיבוד שירי בעברית של אגדות נפוצות בקרב היהודים ההרריים. כך, למשל, עיבד בכתיב שירי אגדה על בת הרב של קובה שרחצה בנהר, כאשר בגדה השנייה טבל בן הקאדי המוסלמי שחשק בה. לאגדה עתיקה זו הוסיף שור נופך משלו, ובו תיאר את ההתקרבות שחלה כביכול במשך השנים בין החלק המוסלמי והיהודי של קובה. בשיריו, שלא זכו לראות אור, היו נימות של ביקורת נוקבת על חברת היהודים ההרריים המסתגרת לצד ערגה עמוקה לציפון ולמישח.⁵⁰⁵ נימת ביקורת חברתית היתה כלולה גם בשיריו העבריים של פסח ניסנוב מקובה. מתוך כאב על דלות בני עדתו לא נמנע המשורר להתריס כלפי שמים.⁵⁰⁶

היוצרים בעברית היו יחידים והמסוגלים להזקק ליצירה זו מעט מעט. ואחדים (ידברון חצים עברית וחצים ארמית וקשה מאוד להבינם),⁵⁰⁷ העיד יהודה צ'אתני בראשית שנות השישים של המאה התשע-עשרה.⁵⁰⁸ 'השפה העברית כורה להם', כתב אחד המבקרים בקאווקאז המזרחי בראשית המאה העשרים, 'כל ידיעתם בה היא רק קריאה עם שבושים גסים וקשה למצוא בנייהם איש המבין את התפילות'.⁵⁰⁹ אף-על-פי-כן, נמצאו כמעט בכל ישוב אנשים אחדים שהיו מסוגלים לקרוא ולהבין את הלשון העברית.⁵¹⁰ ומספרם גדל והלך.

במקביל לספרות העברית נראו גם ניצנים של הספרות הכתובה בטאטית-יהודית. מאז ראשית

504 גולדמן, 1867, גל' 1.

505 י., 1918: שפירא, כ"י, עמ' 29-34, וכן עמ' 1-2 של הנספח לכתיב-היד.

506 שם, עמ' 38.

507 על ההרבות בעברית בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה וקשה גם השוני בהברה. יהודים הרריים 'אם מבדילים בין דגש ורפה ולא בין שוא ופתח ולא בין חיריק ומלופן (שורוק או חולם מלא)', העיד רותנברג (1887, גל' 58). עיין גם: שלחן, 1920.

508 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 17, עמ' 94. במקום אחר כתב צ'ארני (1870, עמ' 12-13): 'על שאלתי, היודעים אתם עברית, קיבלתי לרוב תשובה: 'אני עם הארץ'. בקושי הייתי מסוגל לשוחח בעברית אפילו עם רבניהם'. 'חכמי הם בקושי מוחמים בעברית ובקושי מכירים את התורה', כתב נאד'רין (1901, עמ' 166). עיין גם: יהודים הרריים, 1887.

509 אייזנשטאדט, 1902.

510 לפי אומדניו של יהודה צ'ארני (1870, עמ' 14) ידעו לקרוא וכתוב עברית 20 איש בדרכנט, 8 באראג, 25-30 בקובה, 6-5 בנרווני וכשאר הישובים 1-2 אנשים בכל אחד. המשכילים בכפר דורגלי, העיד יהודה צ'ארני (1884, עמ' 16, 22) והרב בטאראקי דוברם טוב למדי בלשון העברית. עיין גם: לבנטל, 1952, עמ' 64.

של הספרות הטאטית-יהודית הכתובה יצרו בלשון זו, לפי ידיעות לא-שלמות, יתור מחמישים יוצרים. בשבעים שנות קיומה של ספרות כתובה בלשון זו ראוי להבחין ארבע תקופות, שניתן לקובען דרך ההכללה בפרקי-הזמן הבאים: (א) עד ראשית 1928, תחילת הופעתו של שבעון בטאטית-יהודית; (ב) עד 1936, זמן הקמתה של סקציה טאטית-יהודית באגודת הסופרים של דאגסטאן; (ג) מאמצע המחצית השנייה של שנות השלושים ועד לסוף ימיו של סטאלין; (ד) מאמצע שנות החמישים ועד ימינו.

ראשיתה של הספרות הכתובה בטאטית-יהודית צמחה על רקע הפעילות התרבותית בכתיב-הספר ובמועדונים. פעילות זו טבעה את חותמה על אופייה של הספרות, שנועדה להצגה ולהופעה. לצרכים אלה נכתבו מחזות, שכנראה היו דומים יותר למערכונים, וכן שירים שהוקראו או הושרו. רוב-רובם של המחזות הללו לא פורסמו מחוסר כמה בלשון הטאטית-יהודית, או משום שלא היו ראויים לכך. היצירה הספרותית בשלבה הראשון כללה תרגומים, עיבודים ודברי מקור, ששולבו אלה באלה עד שקשה להפריד ביניהם. אחדים מן הכותבים לא חשבו לנכון לציין את חלקם בה, ושמותיהם לא הוזכרו בתיאורים על אירועים שבהם הוצגו, הוקראו או הושרו טקסטים מפרי-עטם. ידיעותינו על ספרות זו הן אפוא מוגבלות ביותר, ומשתתות בעיקר על אי-זכורים מקריים. עד כמה שניתן להסיק ממצע המידע, רוב היצורים באותה תקופה היו צעירים ששאפו לשנות את פני החברה של עדתם וראו בספרות בלשון הטאטית-יהודית אמצעי להשגת מטרה זו. הספרות הכתובה בטאטית-יהודית היתה אפוא מראשיתה דיאקטית ובעלת מסרים חברתיים.

עד לתחילת הופעתו של השבעון 'זחמתכש' (1928), שהפך לכמה העיקרית של היצורים בטאטית-יהודית, התקיימו, למיטב ידיעתנו, ארבעה מרכזים של אנשי-עט בלשון זו: בבאקו, בקובה, בדרכנט ובמוסקבה. היצורים היו לרוב קשורים ישירות אל מועדוני התרבות באותן הערים, וכן סיפקו מפרי-עטם למועדונים דומים, שהוקמו ביישובי-מגורים אחרים של היהודים ההרריים.⁵¹¹ בבאקו התנהלה פעילות בטאטית-יהודית במועדון של 'צעירי ציון', ולאחר-מכן במועדונים ע"ש בצלאל וע"ש בר בורוכוב של יק"פ (פועלי-ציון). אך בראשית שנות השלושים מוזגו כמה מועדונים, באופן שהפעולה בטאטית-יהודית היתה רק 'פינה' במועדון כללי.⁵¹² הרוח החיה בכל המועדונים של היהודים ההרריים בבאקו היה הרצל (גירסיל, גרישא) רבינוביץ' (ליד 1904 או 1906), שכינה עצמו בראשית דרכו הספרותית הררי או גרארי ועל יצירותיו בטאטית-יהודית חתם ג' דקי (הררי) וכן השתמש בכינוי גורסקי (הררי ברוסית). שהפך במרוצת הזמן לשם משפחתו. הרצל גורסקי היה בנו של רב היהודים ההרריים בבאקו אפרים רבינוביץ' ואחיינו של ישעיהו רבינוביץ' מדרבנט. עד למהפכה היה תלמיד הג'ימנסיה הרוסית על שם אלכסנדר השלישי.

511 בשכונת היהודית של נאלצ'יק וגרוזני היו במחצית השנייה של שנות העשרים מועדונים, שניהלו פעולתם בטאטית-יהודית. המועדון בגרוזני שכן במיבנה מחפורר של בית-כנסת מוחרם. פעולתו היתה תלויה בתרומה זעומה מטעם העירייה לשיפרן הבית, אך זו סירבה להקציב סכום כלשהו ולא עוד אלא שלקחה אח בניין בית-הכנסת לשעבר לצרכיה. גם בעיר גאנדרוז'ה הוקם אותה עת מועדון של יהודים הרריים, שהקדיש שימת-לב מיוחדת לפעולה תרבותית בקרב נשות העדה (ק. 1927; אישמאן, גאנדרוז', 1928; מ.ס., 1931). גם באזורי ההתיישבות החקלאית של היהודים ההרריים הוקמו מועדונים בשלהי שנות העשרים, אך בראשית שנות השלושים נטרו כמה מהם (קאמנשטיין, טריכתה, 1928, עמ' 11; גאנשטאק, טריכתה, 1929; מאטנקו, 1934).

512 סארקיסוב, 1932; הל, 1946, עמ' 355. כאחד ממועדוני הנשים בבאקו היתה בראשית שנות השלושים סקציה ליהודיות הרריות, שבראשה עמדה ברונה אליעזרובה. הסקציה עסקה בהוראת קרוא וכתוב וכן פרסמה עתון קיר משלה (שם, עמ' 356).

הוא החל את פעולתו הספרותית בגיל העשרה שלו. בתחילת דרכו חירגם ועיכד מחזות בשביל מועדון 'צעירי ציון', ובראשית שנות העשרים כתב מחזה או מערכון 'פרי ידי אבא-אמא' בשביל הצגה במועדון של יק"פ (פועלי-ציון). במחזה תוארו שתי משפחות עניות, שעמדו למכשול באהבתם התמימה והטהורה של משה בן ט"ז ורחל בת ט"ו. המחזה נועד לעורר רגשות של רחמים, וכאשר קראנו אותו וערכנו חזרות, היה רצון לבכות'. האופי הסנטימנטאלי והמרדני-ביקורתי כאחד היו מן המאפיינים של המחזאות כטאטית-יהודית בשלכה הראשון והוא בא לידי ביטוי גם במערכון היחיד מפרי-עטו של הרצל גורסקי, שהגיע לידנו. במוקד העלילה של המערכון עומדים הלומדים בתלמיד כונה. המלמד מתואר כרודה בילדים הרכים והמערכון נועד לעורר רחמים אצל הצופים וגנני המלמדים.

גורסקי כתב גם שירים ופזמונים שהוצגו במועדון, אם כתוספת להצגת המערכונים ואם כמופעים מיוחדים. במסגרת זו חירגם במשותף עם י' בראגינסקי (יהודי רוסי) את האינטרנאציונאל לטאטית-יהודית. אך פעילותו בתחום הספרות היתה כנראה קצרת-ימים. בסוף שנות העשרים השתלב במנגנון-התעמולה הסובייטי באורביגי'אן, סיים את אוניברסיטת באקו כתועמלן והשתלב בה כמרצה ללניניזם. באותו זמן התרחק כנראה מן הכתיבה כטאטית-יהודית, ויצירתו הספרותית מעולם לא כונסה בספר. בשנת 1937 נאסר ונחבט להודות על דברים שלא עשה מעולם וכן להלשין על חבריו, אך הוא סיבט ושילם על כך בחייו. הוא 'טוהר' אחרי מותו, כימי חרשצ'וב.⁵¹³ במועדון היהודי-הרי בקובה, שגם הוא הפך בשנות השלושים ל'פינה' במועדון כללי,⁵¹⁴ היו בשנות העשרים פעילים לפחות ארבעה אנשי-עט: יעקב בירארוכ, זכולון נבינוביץ', יעקב אגארנוב (אהרונוב) ופ' שצ'רביטוב (P. Shcherbatov). יעקב בירארוכ היה משורר ומחזאי מתחיל במחצית השנייה של שנות העשרים. מפרי יצירתו הגיע אלינו השיר 'על מצבו של היתום', שבו הוא מתאר את מצוקתו הנפשית והחומרית של היתום בזמנים עברו ומשבח את השלטון הסובייטי. ברוח דומה נכתב, כנראה, גם המחזה של בירארוכ. הוא ניחן בתחושה מיוחדת ללשון הטאטית-יהודית, והעריך מאוד את ההבדלים בין הדיאלקטים השונים. אך בו בזמן חש וודאי, כי ההבדלים האזוריים בלשון זו נעלמים והולכים, ולכן הקדיש שנים לאיסוף חומר על הלהגים השונים של השפה הטאטית-יהודית לשם הכנת מילון דיאלקטולוגי של לשון זו. אולם עבודתו השקדנית והמאומצת לא הגיעה כדי השלמה ולא ראתה אור, והוא לא השאיר את עקבותיו גם בספרות הטאטית-יהודית עד שנפל בקרב כימי המלחמה הסובייטית-גרמנית.⁵¹⁵

עמיתו של בירארוכ היה יעקב אגארנוב (אהרונוב). אהרונוב נולד ב-1907, וכיותו בן י"ג השתלב בפעילות המועדון כטאטית-יהודית. ברוח אותם הימים כתב ב-1920 מערכון בשם 'הקיסר', הרכ והעשיר', שבו ביקר את חיי עדתו. בנימה דומה כתב גם, בשיתוף עם זכולון נבינוביץ', מערכון נוסף בשם 'כמי האשם?'. בדומה למערכוניו נשתלבה גם בשירים שפירסם בשנות העשרים המאוחרות ובשנות השלושים נימה של אקטואליה-תעמולתית. בסוף שנות העשרים פירסם שירים ב'חזמתכש', כגון 'היתומים', 'העלמה ההררית', 'משכן היהודים בקובה', 'האקוטוב הארום', 'לזכר לנין', ועוד. שיריו היו בעלי אופי הצהרתי-תעמולתי; שלטה בהם ביקורת חברתית חריפה, מצד אחד, ושכח למשטר החדש, מצד אחר. דומים ברוחם היו מאמרי הביקורת הספרותית מפרי-

513 בראגינסקי, 1967, עמ' 250-252; זנד, 1982, עמ' 28, 30; מנחם, 1984, עמ' 101; דקי, 1922.

514 ראקיטניקוב, 1933; סארקיטוב, 1932.

515 מילר, 1929, עמ' 18; מילר, 1932, עמ' 287-289; זנד, 1982, עמ' 29.

עטו, שניזונו מן התפיסה הפשטנית של 'הפרוליטקולט'. ב-1928 פירסם ב'זחמתכש' מאמר חריף נגד השיר 'כאבי אביב' מפרי עטו של הרצל גורסקי, שראה-אור באותו עתון. אגארונוב התקיף את גורסקי על נימות ציוניות בשירתו והאשים את מערכת העתון, שפרסמה את השיר, בחוסר ערנות פוליטית. בהמשך לביקורת זו, הוזמן אגארונוב לדרבנט ומונה לעורך בפועל של 'הזחמתכש'. בראשית שנות השלושים, משהודגשה המגמה של שילוב אנשים מקומיים באפאראט השלטוני, עבר אגארונוב לבאקו ועלה במהירות כסולם ההירארכיה המפלגתית. ב-1934 שימש ראש מדור המנגנון בלשכה המרכזית של המפלגה הקומוניסטית — עמדה רבת השפעה וכוח. כעסקן מפלגתי נתמנה למנהל המחלקה להוצאה-לאור בלשון הטאטית-יהודית, ולאחר-מכן לעורך ביטאון בלשון זו שהחל להופיע בבאקו. באותה תקופה הקדיש אגארונוב הרבה מזמנו לעריכה ותירגום ספרי לימוד מרוסית לטאטית-יהודית. הוא שימש אפוא באמצע שנות השלושים מעין 'משגיח כשרות' על הספרות הטאטית-יהודית ברפובליקה האזרבייג'אנית, וכנראה שהוא עצמו לא הירבה ליצור, אף שכתב מחזה בשם 'השמחה', שפורסם ודאי מעל דפי הביטאון שהוא היה עורכו. עם חיסול הפעילות בלשון הטאטית-יהודית באזרבייג'אן, נתמנה אגארונוב למזכיר ראשון של הוועד העירוני של המפלגה בבאקו ואחר המלחמה כיהן כמזכיר המפלגה של מחוז קויבישב, דומה שזנח את הפעילות הספרותית בטאטית-יהודית. רק בשנות השבעים פירסם מקצת מזכרונותיו כאלמאנאך 'ואטאן סוביטמור'.⁵¹⁶

זבולון נבינוביץ' פירסם בשנות העשרים, בביטאון שיצא בדרבנט, שירים סאטיריים נגד רכה של קובה. הללו השתלבו בשירה המגמתית של אותה תקופה. על פ' שצ'רבטוב אין בידנו ידיעות, למעט אלו המדווחות, כי בזמן מלחמת האזרחים הוא שירת כצבא האדום; בשנים 1920-1922 היה פעיל בלהקה הדראמאטית בטאטית-יהודית במאחאץ-קאלה וכתב מחזה או מערכון בשם 'בן הסוחר — מהפכן', שבמרכזו מרד של הבן כאביו הסוחר והשתלבותו בפעילות המהפכנית.⁵¹⁷ קרוב לוודאי, ששצ'רבטוב עזב את תחום היצירה בטאטית-יהודית בתקופה מוקדמת מאוד.

מארבעת היוצרים, שהיו פעילים בקובה עד שלהי שנות העשרים, התמיד ביצירה הספרותית בטאטית-יהודית רק יעקב אגארונוב (אהרונוב).

שונה במקצת היה המצב בחוג סופרי דרבנט. בראשית שנות העשרים היו פעילים בעיר זו לפחות שני אנשי-עט בטאטית-יהודית: ישעיהו בנימינוב (בן-עמי) ויונו סמיונוב. כיוון שהתפתחותם הספרותית של שניהם באה בעיקר בתקופה יותר מאוחרת, נייחד את הדיבור עליהם בהמשך. להבדיל משלרשת המרכזים הספרותיים, שהתגבשו בשנות העשרים באזורי-מגוריהם העיקריים של היהודים ההרריים, צמח והלך גם מרכז ספרותי שלהם במוסקבה. בין המושכים בעט-הסופרים בחוג המוסקבאי היו עד של השנות העשרים לפחות שניים: ניקולאי (נפתלי) אניסימוב ומיכאל שאבאיב (M. Shabaev).

ניקולאי (נפתלי) אניסימוב היה נכדו של שרבת אניסימוב. הוא הצטרף לתנועה המהפכנית הרוסית עוד לפני המהפכה, ולה הקדיש את מרבית מרצו. במחצית הראשונה של שנות העשרים היה מרצה לספרות איראנית באוניברסיטת לנינגראד ולאחר מכן עבר למוסקבה. כאן היה בין יוזמי הקמתו של חוג היהודים ההרריים. באותה תקופה חיבר לפחות שני מחזות בטאטית-יהודית,

516 מילר, 1929, עמ' 18; מילר, 1932, עמ' 270; אגארונוב, 1974-1977, 1976, עמ' 64; מוסאחאנובה, 1980; זנד, 1982, עמ' 29-30; ק"ל, 1936, מס' 36714; ק"ל, 1937, מס' 7710.

517 זנד, 1982, עמ' 29; מילר, 1929, עמ' 28.

שבמרכזם עמדו חיי היהודים ההרריים בראשית המשטר הסובייטי. המחזות כנראה לא פורסמו מעולם, ומחברם התרחק מתחום פעילות זו. בשנות השלושים היה מרצה באוניברסיטה הקומוניסטית לעמי המזרח ועובד מדעי במכון למדעי המזרח. הוא התמסר לפדאגוגיה, והיה למומחה להוראת הלשון הרוסית בבתי-ספר לא-רוסיים, על נושא זה הרצה באוניברסיטת מוסקבה עד למותו ב-1966.⁵¹⁸

בחוג המוסקבאי היה פעיל באותה עת גם מיכאל שאבייב. בדומה לאניסימוב חיבר גם הוא מחזות בטאטית-יהודית, שנועדו לחוגים דראמאטיים בקאוקאז המזרחי. שלושה מהם: 'גנראל אדום', 'בעל שתי נשים' ו'תחיית המתים', פורסמו בספר במוסקבה בסוף 1927.⁵¹⁹ פרסום זה, ששיקף את התימאטיקה העיקרית של הספרות הטאטית-יהודית באותו פרק-זמן, היה הספר הראשון מספרות הטאטית-יהודית שיצא בדפוס. במרוצת השנים התרחק כנראה שאבייב מן היצירה בלשון זו, ושמו נעלם מן הסיקורות המעטות על תולדות הספרות הטאטית.

עד להיווצרותה של במה, שבה יכלו המושכים בעט-סופרים להדפיס את דבריהם, היו פעילים בספרות הטאטית-יהודית, לפי ידיעות בלתי-מלאות, שנים-עשר איש.⁵²⁰ רובם לא התמידו בתחום הספרות היפה והקדישו את חייהם לתחומים אחרים. מאחר שהספרות שנוצרה בפרק-זמן זה נועדה לכימה, לכן שלטו בה המערכונים (מחזות). אף השירים נועדו להקראה או לזימרה.

עם הופעתו של השבועון 'זממתכש' התחילה תקופה חדשה בתולדות הספרות הטאטית-יהודית, שאמנם היא מהווה המשך לקודמתה, אך ניכרו בה סממנים של חידוש.

המחזאות בתקופה זו היא מעין המשך לתקופה הקודמת, ובמרכזה עומדים שני יוצרים מדרבנט: ישעיהו בנימינוב ויונו סמיונוב, וזמן-מה היה פעיל בה גם גימיאדוב (Gimiadov). במחצית הראשונה של שנות השלושים כתב גימיאדוב מחזה בשם 'קורבן הדת', שבו תוארו חיי היהודים ההרריים בימי מלחמת-האזרחים, כאשר הם היו עדיין בשליטתם של כלי הקודש.⁵²¹

ישעיהו בנימינוב, שחתם גם בשם בן-עמי, עמד ליד ערש אמנות הכימה בטאטית-יהודית, ודיווח ב'המליץ' ב-1903 על ההצגה הראשונה בלשון זו. אחר המהפכה הצטרף למפלגת 'פועלי-ציון', ועם הפילוג בה עבר ליק"פ. בימי מלחמת האזרחים רקם רעיון של הקמת יחידת פרשים יהודית, שלפי פקודת יק"פ תגיע לארץ-ישראל דרך פרס ועיראק. בראשית שנות העשרים היה, כנראה, פעיל בחוג הדראמאטי בדרבנט, ולאחר הצטרפותו למפלגה הקומוניסטית עבר למוסקבה והיה פעיל בארגון התרבותי 'זממתכש'. כאן פורסם ב-1929 מחזהו 'מוהר', המבקר מנהג מקובל זה בכני עדתו. בנימינוב היה פעיל בסיוע להתיישבות החקלאית של היהודים ההרריים, ובראשית שנות השלושים השתלב בקבוצת אנשי-העט, שהתארגנה במוסקבה ליד הסקציה לטאטית-יהודית בהוצאת-הספרים הממלכתית של עמי ברית-המועצות ועבד במנגנון של הוועדה-הפועל המרכזי של הרפובליקה הרוסית. אותו זמן נתן יד למאבק נגד הדת, ופירסם מאמר ברוסית על מקומה של הדת בקרב היהודים ההרריים. נראה שגאסר בשלהי שנות השלושים, וכך הסתיימו חיייו של אחד מאנשי-העט בטאטית-יהודית.⁵²² גורל טוב מזה נפל בחלקו של עמיתו הצעיר — יונו סמיונוב.

518 מוסאחאצובה, 1978; זנד, 1982, עמ' 29; זנד, 1985-1986, 1985, עמ' 9.

519 שאבייב, 1927.

520 כאותו פרק זמן כתב גם נתן סולומנוב. שיר שלו ראה: 'זממתכש', 1929, גל' 40, השווה אגארונוב, 1974-1977.

1976, עמ' 66-67; זנד, 1982, עמ' 29.

521 ראבין, 1935.

522 מוסאחאצובה, 1978; זנד, 1982, עמ' 28; זנד, 1985-1986, 1985, עמ' 9; רוד'אנסקי, 1986, עמ' 33, 45, 101.

יונו סמיונוב (1899-1931)
משורר ומחזאי

סמיונוב יליד 1899 היה בן משפחת עניים בדרכנט. בימי מלחמת-האזרחים הצטרף ללוחמים בצד הכולשביקים, ועם כינונו של המשטר הסובייטי בדאגסטאן חזר לעיר-הולדתו בהילה של פארטיזאן אדום, והשתלב בפעילות הבימתית בטאטית-יהודית, שלמענה כתב בשנות העשרים את המחזות 'השדכן הפיקח' (1924), 'שני מוכרי חפצים משומשים' (1924) ו'מחסום' (1927): האחרון זכה לפופולאריות מיוחדת. עם הקולקטיביזאציה של החקלאות נכלל גם נושא זה בתחום המחזאות של סמיונוב. בראשית שנות השלושים כתב את המחזה 'שני אחים', שבו מתואר המאבק על הקמתו של קולחוז בין שני אחים: האחד פארטיזאן אדום והאחר בעל גוף (קולאק). נושא זה היה מן המקובלים בספרות הסובייטית של אותו זמן, וסמיונוב השתלב במגמה הכללית ששלטה בספרות. ב-1934 הועבר סמיונוב לבאקו, שבה נתמנה לסגן-מנהל של הוצאה לאור בטאטית-יהודית, והמשיך ביצירה הספרותית. ב-1936 כתב את המחזה 'אם חורגת', שבמוקדו עומדים נישואי-ערוכת בין כחור יהודי ובחירת-לבו ז'בה הלזגינית. הנושא לא היה באותה עת בעיה מרכזית של עדת היהודים ההרריים, והעיסוק בו יש לראותו יותר כהיענות לאופנה הפוליטית, שדיברה על מיווג העמים והשכטים בדאגסטאן מעבר למחיצות הלאומיות והשכטות. בשנת 1936 ראו אור בבאקו שני ספריו הראשונים של סמיונוב: מחזה בשלוש מערכות בשם 'חאין' (1,000 עותקים) וקובץ 'סיפורים' (1,500 עותקים).

במקביל המשיך סמיונוב לפרסם שירים, שבמרכזם נושאים אקטואליים, כמו המאבק נגד הדת ('לקנות ספריתורה'), שירי תהילה לעבודה בכרית-המועצות ('כבוד העמל'), ואירועים בינלאומיים (למוכטלי גרמניה). בתחומים אלה היתה יצירתו של סמיונוב המשך ישיר לפרסומי שנות העשרים, אף שהדראמות קיבלו יותר צביון של מחזה במקום המערכונים האופייניים לתקופה הקודמת. אחת התרומות הייחודיות של סמיונוב להתפתחות הספרות בטאטית-יהודית בפרק-הזמן השני היתה הסיפורות. אחד מסיפוריו הראשונים, שראה אור ב-1928-1929, היה 'מכריו של רבי חיסדיל'. הגבור הראשי של הסיפור הוא נער בן שש עשרה בורוך (ברוך), שאביו לחם נגד השלטון הסובייטי ועל כך נשלח לסיביר. הצעיר נמשך אל הרבי, הממלא לו את מקום האב. תוך הזמן מתברר לצעיר, כי אמו היא אוכתו של הרבי ונוסף על כך יש לו גם מאהבת אחרת. הרבי מנצל לטובתו את הכנסות בית-הכנסת, ואוסף סכום גדול אצל קהילתו כדי לקנות כביכול ספר-תורה. הרבי נוסע למוסקבה, וכאן

הוא נופל ברשתה של אישה, המביאה אותו לשיכרות ולאכילת חזיר. תוך ההוללות לוקחת האישה מרכיבי חיסודיל את כל כספו, והנואף הזקן חוזר חפוי דאש למקום מגוריו ומת. הצעיר שראה ברבי את האידיאל שלו יוצא מדעתו, ומת גם הוא. הסיפור רב העלילה והמסובך הוא יצירה אנטי־דתית מובהקת. שנועדה להוכיח את הצביעות, התאוה ורדיפת־הכצע של כלי־הקודש, וגורלם המר של הצעירים הנמצאים עדיין בהשפעת הדת. גם במרכז סיפורים אחרים, שפורסמו בשנות השלושים, עמד הנושא האנטי־דתי והחיים המאושרים בקולחוזים ('כבוד העמל'). לאחר מותו ב־1961 ראה אור בלשון הטאטית־יהודית קובץ מיצירותיו (1964). הכולל חלק מן הסיפורים שראו אור בספרי שנות השלושים, וגם דברים שהודפסו קודם־לכן בעיתונות. סמיונוב נחשב עד היום לאחד ממניחי היסודות של הספרות הסובייטית בטאטית־יהודית, ושיירו נכללים ברוב האנתולוגיות. ביחוד מודגש חלקו כראשון הפרוזאיקנים בלשון זו,⁵²³ בעוד שמו של סופר אחר, אשר גם הוא החל לכתוב פרוזה באותו זמן, נשמט לחלוטין.

אחד הפרוזאיקנים, שנכנסו לספרות הטאטית־יהודית בפרק־הזמן השני, היה זכאי חודיינאטוב, שפירסם מעל דפי העיתון סיפור בהמשכים 'בדרך טובה' (סיפור על חיי האישה היהודיה בתקופת המהפכה). הגיבורה של הסיפור היא חנום האלמנה, המבקרת בחוג לכיעור הבערות, ועל רקע זה מתעורר סכסוך בינה לבין אביה החושש, שמא הלימודים יחיקו אותה מן העדה ומדרך הישר. אך דבריה המשכנעים של חנום מדברים ללבו של האב, העני המרוד, המשלים עם דרכה החדשה של בתו. הסיפור מבקש אפוא להדגיש את האפשרות של פשרה בין הדור הישן לבין השאיפות של האישה המשתחררת, ואינו מעמיד את מאבק הדורות על תהום שאין לגשר עליה.⁵²⁴

מחבר הסיפור, זכאי חודיינאטוב, היה מורה ומנהל בית־הספר היהודי־הררי בגרונוי, ומן הלוחמים הנלהבים למען ליטון הכתב הטאטי־יהודי. פעילותו הספרותית נמשכה כנראה גם בשנות השלושים, ואפשר ששמו הושמט מתולדותיה של ספרות זו מחמת העובדה שמקום־מגוריו (העיר גרונוי) היה רחוק מחוגי הספרות בטאטית־יהודית, או משום שהוא חוסל בשלהי שנות השלושים. אף שהפרוזה היתה מן התופעות החדשות של התקופה השנייה בתולדות הספרות הטאטית־יהודית, הריה עומדת בעיקר כסימן השירה. למעגל השירה הצטרפו משוררים חדשים, והתפרסמו יצירות מפרי־עטיהם של יחיאל מתתוב, מ' חנוכייב, יצחק חנוכוב, מנח (מנובח) דאדאשב, טוביה (דיביה) כאחשייב, וכן מישי (משה) כאחשייב ובוריס גאברילוב, שעיקר יצירתם שייכת לתקופת המאוחרות יותר.

יחיל (יחיאל) מתתוב (1888-1943) היה מן המבוגרים בחבורת המשוררים. אביו, שנפטר בעודו בן ארבע, התפרנס בקושי מעבודה כמטעים. מגיל שתיים־עשרה עבד יחיל כשוליה אצל צבע, ולאחר־מכן כעוזר של מתקן גגות. במלאות לו עשרים גויס לצבא, בו שירת שנתיים, ולמד רוסית. כפרוץ מלחמת־העולם הראשונה גויס שוב ונשבה בידי האוסטרים. עם שובו לרוסיה ב־1917, התקרב מתתוב למפלגה הבולשביקית, השתלב בצבא האדום ופעל בו כקומיסאר פוליטי. ב־1920-1921 היה פעיל בצבא ובצ'קה, והשתתף בדיכוי המרד האנטי־סובייטי בדאגסטאן. עם שחרורו מן הצבא ב־1922 שב לדאגסטאן ומילא בה תפקידים ככירים במנגנון המפלגתי והממלכתי. בראשית שנות השלושים החל לפרסם שירים ומאמרי־ביקורת ב'זחמתכש'. ב־1931 פורסמו בעיתון

523 זנד, 1982, עמ' 29-30, 32, 34-35; אנתולוגיה טאטית, 1980, עמ' 12-20; קיל, 1936, מס' 35151; שם, 1937, מס' 7710.

524 חודאינאטוב, 1929.

זה תרגומו לטאטית־יהודית של ה'אינטרנאציונל' והווארשאוויאנקה', וכן שיריו כגון 'אוקטובר', 'אביב בולשביקי', 'שיר קולחוזי' וכדומה. כמוקד רבים משיריו ('התעוררי', 'אל תפגרי') עמד נושא שחרור האישה מן המנהגים הישנים והשעבוד. ב־1933 פירסם מתחוב מאמר־ביקורת חריף נגד הסופר רפאלוב, שחלקים מן הרומן שלו ראו אור ב'זחמתכש'. מתחוב האשים את הסופר, כי הוא משבח ביצירתו את מנהגי־החיים הישנים, ומעודד בכך רגשות לאומניים. כך אפוא נעשה מתחוב בראשית שנות השלושים למעין 'משגיח כשרות' בספרות הטאטית־יהודית בדאגסטאן, תירגם ספרות פוליטית מרוסית ללשונם של היהודים ההרריים, ולקראת הכנס הראשון של אגודת הסופרים הכול־סובייטית הקדים מבוא לקובץ של שירים וסיפורים מן הספרות הטאטית. במאסר 1937 נתמנה מתחוב למזכיר הסובייט של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, אך בטרם עברה שנה וכבר 'הפריד אותו הרעל הבוגדני של האויבים מעמו', כלומר הוא נאסר וכנראה מת בגלות או בבית־הסוהר.⁵²⁵ בין הנדרפים של שלהי שנות השלושים היה, כנראה, גם מ' חנוכייב.

ב־1934 תירגם מ' חנוכייב לטאטית־יהודית עשר חוברות של ספרות פוליטית, ספר־לימוד וכן תוכניות־לימודים לבתי־ספר. אותה שנה יצא בעריכתו במאחאץ־קאלה (ב־1,000 עותקים) קובץ של שירים וסיפורים מן הספרות הטאטית. גם ב־1935 ראו אור תרגומים מפרי־עטו. אך מעל לכול היה מ' חנוכייב ידוע כמשורר בזכות עצמו, ויצירתו 'שיר על דרבנט' זכתה לפרסום רב, אף נכללה ב־1936 בתרגום רוסי בקובץ של 'משוררי דאגסטאן הסובייטית'. אחרי שנה זו נעלמו עקבותיו כמתרגם או משורר, ורק ב־1964 פירסם דברי מבוא לכרך 'יצירותיו של יונו סמיונוב. השתיקה הממושכת של איש פעיל זה מעוררת חשד, כי היה בין הסופרים הנדרפים בשלהי שנות השלושים.⁵²⁶

באותה תקופה פסע את פסיעותיו הראשונות בשירה גם יצחק חנוכוב (1903-1973) מקובה, שפירסם שירים על סכלה של האם היהודיה, על אביב בקאווקאז המזרחי, על עבודת הטרקטורים בשדות וכיוצא באלה דברים. בראשית שנות השלושים השתלב בתיעוץ המפלגה לגבי הספרות, וב־11 בינואר 1931 פירסם מאמר בשם 'אל המשוררים שלנו!', שבו קרא להדגיש בשירה את הקו המפלגתי. בשנות השלושים הקדיש חנוכוב חלק מזמנו לתרגומים של ספרות־ילדים מרוסית לטאטית־יהודית, וכן לחיבור ספרי־לימוד לבתי־הספר היהודיים.⁵²⁷

שלא כעמיתיו המשוררים, שנמצאו בקירבת מקום לפעילות הספרותית בטאטית־יהודית, התגורר רחמים רובינוב (1893-1955) בכפר וארטאשן. עד למהפכה הבולשביקית שימש רובינוב מלמד ב'תלמיד כונה', אך בהיפתח בתי־ספר סובייטיים ליהודים ההרריים השתלב בהם כמורה. על שיריו הראשונים, שפורסמו בשבועון 'זחמתכש', חתם בשם ראובני, אך השם העברי לא תאם, כנראה, את רוח הביטאון ולכן התחיל לחתום עליהם בשם רובינוב. שיריו עסקו בנושאים המקובלים באותה תקופה. ב־1935 יצא קובץ שיריו לילדים בשם 'השובב',⁵²⁸

525 מוסחאנובה, 1980; אגארנוב, 1974-1977, 1976, עמ' 65; אנתולוגיה טאטית, 1980, עמ' 11-7; ק"ל, 1934, מס' 21912; זנד, 1982, עמ' 29-30; הל, 1946, עמ' 358.

526 גולוביבה, 1959, עמ' 244. על הקובץ שיצא בעריכתו ראה ק"ל, 1935, מס' 5104; נאזארביץ, 1967, עמ' 369. 527 אפשר שכאוחו זמן פעלו שני אנשים בשם א' חנוכוב. באנציק. ספרותית (1962, כרך 7, עמ' 409) מוזכר ישעיהו חנוכוב יליד 1907, בעוד שבמקור אחר (אנתולוגיה טאטית, 1980, עמ' 46-52) מתפרסמים שיריו של יצחק חנוכוב (1903-1973). נתונים על קובץ שיריו וסיפוריו של א' חנוכוב ראה ק"ל, 1936, מס' 25332. ראה גם: לב, 1928; והשווה מוסחאנובה, 1978; זנד, 1982, עמ' 29-30.

528 'זחמתכש', 1928, גל' 19; 1929, גל' 38; אגארנוב, 1974-1977, 1976, עמ' 66; אנתולוגיה טאטית, 1980, עמ' 45-41; זנד, 1982, עמ' 29; ק"ל, 1935, מס' 42303.

בקבוצת המשוררים של התקופה השנייה התכלט מנוח (מאנוכח) דאדאשב, שנולד בדרכנט ב-1912. בגיל ט"ז (1928) החל מנוח לעבוד כמחלק השבעון 'זמחמכש'. הוא גילה נטיות ספרותיות, והממונים ביקשו לטפחו כאחד מפעילי המפלגה בקרב היהודים ההררים. בסוף שנות העשרים נשלח לפאקולטה של פועלים ליד אוניברסיטת מוסקבה. כאן שיפר את לשונו הרוסית והחל לכתוב את שיריו הראשונים, שנדפסו בשבעון הטאטי-יהודי בדרכנט. באותו זמן התארגנה במוסקבה קבוצת סופרים בטאטי-יהודית (מישי באחשייב, דניאיל אתנילוב, זבולון באחשייב ואחרים), שנקראה 'הגבארדיה הצעירה', ומנוח דאדאשב היה הרוח החיה שבה.

ב-1932 ראתה אור 'אנתולוגיה של משוררים טאטים', ובה נכללו משיריו של דאדאשב, שנחשב אחד המשוררים ברוכי-הכשרון. ב-1933 יצא במוסקבה ב-500 עותקים קובץ של שירי מישי (משה) באחשייב ומנוח דאדאשב בשם 'פירות אוקטובר'. בקובץ נכלל השיר 'הקומסומולאית'. שזכה לפרסום רב ונכלל במרבית האנתולוגיות של הספרות הטאטי-יהודית. באותה שנה שב דאדאשב ממוסקבה לעיר-הולדתו דרכנט, אך התעכב בה זמן קצר כלבד ועבר לבאקו, כדי לעבוד שם בהוצאת-הספרים בטאטי-יהודית. הוא עסק בתרגום ספרות פוליטית (נאומי לנין, סטאלין ודומיהם), ועם הופעתו של השבעון בטאטי-יהודית בבאקו (1934) התמנה דאדאשב לעורך החלק הספרותי שבו. ב-1936 נשא אישה ושב למחוז-הולדתו בדאגסטאן.

ב-26-29 בספטמבר 1936 התכנסה הוועידה השנייה של אגודת הסופרים של דאגסטאן, ודאדאשב נבחר בה כחבר ההנהלה והפך לאחת הדמויות המרכזיות בספרות הטאטי-יהודית. באותה שנה ראה אור קובץ-שיריו השני, אך נראה שהלחצים על הספרות הטאטי-יהודית, שגברו בשלהי העשור, גרמו לרצונו להתרחק מן הכתיבה היוצרת, והוא חיפש לעצמו מפלט בספרות העממית. ואמנם בשלהי שנות השלושים הקדיש את רוב מרצו וזמנו לאיסוף סיפורי-עם ואגדות-עם, שאותם פירסם ב-1940 יחד עם חיזגיל אבשלומוב בקובץ 'הפולקלור הטאטי'. עם הפלישה הגרמנית לברית-המועצות ביוני 1941 גויס דאדאשב לצבא. הוא הגיע לדרגת סגן, לחם בקרבות-הבלימה הקשים, ולא אחת יצא לו להתמודד פנים אל פנים עם הגרמנים. על כך העיר באחד ממכתביו אל א' נאזארביץ': 'אני רואה אתכם ידידי צוחקים: מנוח הקטן והחלוש, והנה הוא מנהל קרב פנים אל פנים'. על השתתפותו באחד הקרבות זכה דאדאשב לאות-הצטיינות 'בעד תעוזה' והדבר הפיח בו גאווה, שלה נתן ביטוי במכתב שכתב: 'אות-הצטיינות זה בשביל טאט חלוש הוא הישג יפה'. מן החזית נהג דאדאשב לשלוח לעיתונות בדאגסטאן רשימות ושירים פאטריוטיים ומלאי שנאה לגרמנים. באחדות מרשימותיו תיאר את היהודים ההרריים אחיר-לנשק. שנאתו לארכ גברה כאשר נתקל בתוצאות השואה. באחד המכתבים, שכתב לאחר ביקור בעיר רוסטוב המשוחזרת, כתב: 'הם הרוס את הכול. בגן הוואולוגי הם אספו והשמירו ארבעה-עשר אלף יהודים. הם רצחו נשים וילדים, ילדים, ילדים... כאשר ראיתי כל זאת כמו עיני, גבר בי הרצון לנקום באוייב'. עם שאיפת הנקם כלב המשך דאדאשב להילחם, עד אשר נפל בקרב ליד וורושילובגראד בדצמבר 1943. כך הסתיימו חייו של המשורר, שאחדות מיצירותיו הוגדרו כ'הצלחה הגדולה ביותר של השירה היהודית הררית בכללותה בשנות השלושים'. שיריו של דאדאשב נכללים במרבית האנתולוגיות של השירה הטאטי-יהודית. ב-1968 הופיע קובץ של שיריו בשם 'לפיד אוקטובר' ונלוו לו דברי מבוא מאת סרגיי איזגיב.⁵²⁹

529 אנציק. ספרותית, 1962, כרך 2, עמ' 498; נאזארביץ', 1967, עמ' 364, 371, 378; עידוב, 1978. במקור זה נאמר כי קובץ השירים 'פירות אוקטובר' פורסם בלשון רוסית, אך בביטאון של לשכת הספר (ק"ל, 1934, מס' 2814)

טוביה בן יוסף באחשייב היה צעיר ממנוח דאדאשכ בשנתיים (1914), וגם הוא התחיל לכתוב שירים בראשית שנות השלושים. הצורה האהודה עליו הייתה הפואמה, שבמוקדה עמד גורל האיש. ב-1933 חיבר פואמה נשים בקולחוז, ובה תיאר את הקמת הקולחוזים של היהודים ההרריים והתנגדות הגברים לקבל בהם נשים כחברות שוות-זכויות. כעבור שנתיים חיבר פואמה נוספת, ועניינה תיאור העבר העגום של בני עדתו והנוהג הנפסד להשיא נערות צעירות לגברים מזדקנים, נוהג המביא את גיבורת הפואמה, שאינה מסוגלת לעמוד מול הלחץ החברתי, להתאבדות בשריפה. בשנת 1935 יצא ב-500 עותקים קובץ שיריו היחיד בשם 'דאגסטאן הסובייטי'. יצירתו של באחשייב בספרות הטאטית-יהודית הייתה קצרה לערך, ועם גבור הלחצים התרחק מכתובה והיה למורה לתולדות המפלגה הקומוניסטית באחד המוסדות להשכלה גבוהה במוסקבה. ב-1953 פורסמה חוברת מפרי-עטו על 'האחדות והמשמעת של המפלגה הקומוניסטית' וב-1956 יצא לאור ספרו על העקרונות הלניניים של הדמוקרטיה במפלגה.⁵³⁰

שלא ככתקופה הקודמת, שבה היו רוב הכותבים ילידי המאה התשע-עשרה ומיעוטם ילידי ראשית המאה העשרים, הרי כתקופה זו נכנסים לספרות ילידי המאה העשרים. אישיותם טבועה אפוא בחותם מלחמת-האזרחים ודמותם עוצבה בהשפעת המשטר הסובייטי. יוצרים אלה עשו באותה תקופה את צעדיהם הראשונים בספרות, בעיקר בתגובות לאירועים אקטואליים בצורת שירים קצרים, ויצירתם של אחדים מהם שייכת בעיקר לתקופה השלישית או אף בתר-סטאלינית, כאשר הם הגיעו לכשלוש מסוימת. החשיבות העיקרית של התקופה השנייה בתולדות הספרות הטאטית-יהודית היא בהפיכתה מספרות שנועדה להקראה והצגה לספרות שנועדה בעיקר לקריאה. זאת ועוד: אם בתקופה הראשונה התנהלה הפעילות הספרותית שבכל ישוב במידה רבה של בדידות, הרי הופעת 'הזממתכש' יצרה כמה מרכזית שבה פירסמו כל המושכים בעת-סופרים; הוצאות הספרים בטאטית-יהודית במוסקבה ובבאקו איפשרו לאחדים מן הסופרים להוציא לאור את יצירותיהם גם בצורת ספרים.

התקופה השלישית בתולדות הספרות הטאטית-יהודית נפתחה בתקוות גדולות. ב-1937 הגיע לעיצומו מספר הפרסומים בלשון זו, ותיאטרון החובכים כדרבנט היה לתיאטרון מקצועי ב-1935. בפברואר 1936 הוקמה ליד השבעון 'הזממתכש' סקציה טאטית כאגודת הסופרים של דאגסטאן המשורר יחיל מתחוב פירסם ב-24 במארס בביטאון המרכזי של הרפובליקה הדאגסטאנית, מאמר נלהב בשם: 'הספרות הצעירה של עם הקם לתחייה (על הספרות הטאטית)'.⁵³¹ לרשותה של הספרות עמדו עתה שני שבעונים, ובתי-הספר בטאטית-יהודית נראו כעומדים בקו עלייה. באותה שנה יצאו לאור חמישה ספרים של יצירה מקורית (שני מחזות מפרי-עטם של יונו סמיונוב ומישי באחשייב, שני ספרי פרוזה מאת יונו סמיונוב ויצחק חנוכוב, וספר שירה של מנובך דאדאשכ). בחוקה של הרפובליקה הדאגסטאנית משנת 1937 הוכרה השפה הטאטית, כלומר הטאטית-יהודית, כאחת מעשר הלשונות הרשמיות של הרפובליקה, ויוצרים בלשון זו היו פעילים גם ברפובליקה

צ'יין, כי הוא יצא בטאטית-יהודית. נאזארביץ, 1962, עמ' 184; קיימאראזוב, 1963, עמ' 397; מוסאחאנובה, 1976; אנאדונוב, 1974-1977, 1976, עמ' 67; תולדות הספרות, 1970, כרך 6, עמ' 313; שירה, 1960, עמ' 396, 425; אבילוב, 1959, עמ' 164. על תרגומו של דאדאשכ ראה: ק"ל, 1934, מס' 439, 455, 457, 3886; י"ק, 1968, מס' 12851; זנד, 1982, עמ' 31-33.

530 ראיין, 1935; זנד, 1982, עמ' 33, 36-37; אנחולוגיה טאטית, עמ' 87-90; י"ק, 1935, עמ' 1113.

531 נאזארביץ, 1967, עמ' 370.

האזרבייג'אנית וברפובליקה האוטונומית הקאבארדינו-כאלקאריה.⁵³² אך בצד הישגים אלה נראו גם סימנים של הגברת הפיקוח והביקורת על ספרות זו. ב-1937-1938 הוחלט להסב את הכתב של מרבית הלשונות המזרחיות, ובכללן הטאטית-יהודית, מלאטינית לקירילית, והדבר הכניס את הספרות למערכולת וקשיים. במאי 1938 פסק בכאקו להופיע השבעון בטאטית-יהודית, והצטמצמו הכמות שעמדו לרשות הסופרים. ההוראה בכתיב-הספר התיכוניים הועברה מטאטית-יהודית לרוסית, ועל ספריות של 'עמי המזרח' נמתחה ביקורת חריפה. כדי להגביר את הפיקוח על ספריות אלו הוחלט להקים צוותי סופרים מן המרכז, שידיכו את הסופרים בני אזורים אלה. במסגרת זו החליטה נשיאות אגודת הסופרים של ברית-המועצות ביוני 1938 להקים ועדה 'להדרכת' הספריות של דאגסטאן, ובכללן הספרות הטאטית-יהודית. בראש ועדה זו עמד גיגורי קוראבלניק (G. Korabel'nik), ועם חבריה נמנו לב פאסינקוב והמשורר האידי איצ'יק פפר. ב'טהור הגדול' של שלהי שנות השלושים נאסרו גירסיל גורסקי, ישעיהו בנימינוב, יחיל מחתוב, עשהאל כינאייכ וכנראה גם זכאי חודאינאטוב ומ' חנוכייכ. רובם מתו או נרצחו בכלא והדבר פגע קשות בספרות של היהודים ההררים. אין תימה אפוא, שאחדים מן הסופרים התרחקו בפרק זמן זה מעולם היצירה. משרצה המלחמה הסובייטית-גרמנית פסק להופיע השבעון בטאטית-יהודית ומספר יוצרים (מנוח דאדאשב, חיזגיל אבשלומוב, מישי באחשייכ, סרגיי איזגייכ, בוריס גאברילוב) גרסו לצבא. הסקציה הטאטית-יהודית באגודת הסופרים פסקה למעשה להתקיים, ומצב זה נמשך עד אמצע שנות הארבעים.

משנגמרה המלחמה עשו דניאל אתנילוב ועמרמי (אימרומי) איסאקוב לחידוש התוצאת הספרים בטאטית-יהודית ואמנם תודות לפעולתם חודשה עבודת הסקציה הטאטית-יהודית באגודת הסופרים.⁵³³ במחצית הראשונה של 1946 אירגנה סקציית הסופרים בלשונם של היהודים ההרריים שבוע לזכרו של הסופר הרוסי מאקסיים גורקי, שבמסגרתו נערכו ערכים ספרותיים במאחאן-קאלה, בוינאקסק ודרבנט. באחד הערכים הרצתה חנה (גאלינה) מוסאחאנובה (Musakhanova) על הנושא 'גורקי והפולקלור של עמי דאגסטאן', והקדישה מקום מיוחד ל'גורקי והאפוס של היהודים ההרריים'.⁵³⁴ באמצע 1947 חידש את הופעתו שבועון בלשון הטאטית-יהודית. המשוררים עמרמי איסאקוב, שמשון סאפנוב (Sh. Safonov), דניאל אתנילוב, סרגיי איזגייכ ובוריס גאברילוב ברפובליקה הדאגסטאנית, וכן חוישום שאמילוב (Kh. Shamilov)⁵³⁵ ברפובליקה הקאבארדינית, שבו לפעילות ספרותית.

שמשון סאפנוב החל לפרסם בעיתונות שירים במחצית השנייה של שנות השלושים. גם לאחר המלחמה היה קשור בספרות הטאטית-יהודית, וב-1945 קידם בכרכה את ההכנות להוצאת אנתולוגיה של תרגומים לידיש מן הספרות הטאטית-יהודית. ב-1968 יצא קובץ-שיריו הראשון בשם 'עופי שירתי', שירי-נוף בצד שירים על נושאים אקטואליים. בשנות השישים פירסם סאפנוב מפרי-עטו גם באלמאנאך הספרותי 'זאטאן סוביטימו'.⁵³⁶

532 לפי אחת העדויות (ו.ק., 1972), חי ערב מלחמת-העולם השנייה בנאלצ'יק המשורר בטאטית-יהודית חצרון אלחטוב, שספר-שיריו הראשון ראה אור ב-1939.

533 איסאקוב, 1977, עמ' 16. בשנת 1959 ראה-אור ספר ילדים של אי' איסאקוב מתורגם לרוסית (י"ק, 1959, כרך 1, מס' 16138).

534 אסתר, 1946.

535 הלמוד, 1946.

536 אנתולוגיה, 1945.

דניאל (דניאל) אתנילוב (1915-1968) הוא בן גילם של מנחם דאדאשכ ומישי באחשייב וכמוהם נכנס לספרות הטאטית-יהודית בשנות השלושים. אביו היה סנדלר ודבן עזר לידיו. בשלהי שנות העשרים נשלח דניאל למוסקבה לצורך לימודים בבית-ספר פוליגרפי ושם התקרב לחוג היהודים ההרריים שהיו פעילים בסקציה הטאטית-יהודית ליד הוצאת-הספרים הממלכתית. עם שובו לדראגסטאן, במחצית השנייה של שנות השלושים, החל לפרסם שירים בעיתונות, כגון 'לאחי – איגרת ממוסקבה' (1936), 'האב והבת'. הוא היה בין המשוררים הראשונים שהחל לכתוב שירי ילדים בטאטית-יהודית. רבים משיריו היו קצרים והתמקדו בנוף המשתנה של ארץ ההרים. מלבד השירים התעמולתיים, עשירה יצירתו בנימות ליריות מובהקות. אתנילוב הושפע מאוד מהשירה הרוסית, שאותה תרגם (פושקין, לרמונטוב, מארשאק ואחרים). עם פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית גויס לצבא ובו שירת כסייר ולאחר מכן ככתב צבאי. עם חידוש המו"לות בטאטית-יהודית ב-1947 ליקט וערך קובץ בשם 'משוררים טאטיים', שיצא לאור במאחאץ-קאלה. באותה שנה פורסם גם קובץ מיצירתו של המספר העממי חיזגיל דאדאשכ. ב-1948 הופיע במקור קובץ שיריו 'גלי הלב', שהקדים לו מבוא ר' ראזילוב. הביקורת הסובייטית שיכחה את שיריו של אתנילוב ל'מוסקבה שלי' ו'מעשה נפלא', 'שבהם ניכרים אותות של הגיבור החדש... המשעבד את ענייני הפרט לטובת הכלל'.

ב-1949 ראה אור בטאטית-יהודית, במסגרת החגיגות לציון 150 שנה להולדתו של פושקין. קובץ זעיר של תרגומים מסיפוריו של משורר זה, מעשה-ידי דניאל אתנילוב. ב-1950 הופיע בדראגסטאן קובץ שיריו בתרגום לרוסית בשם 'קווים בהירים', וב-1953 קובץ שירים בלשון הטאטית-יהודית בשם 'תמונת הזמן'. רוב שיריו של אתנילוב הם על נושאים כלל-סובייטיים, ורק מעטים מהם מתייחסים ליהודים, כגון השיר 'גיבור העבודה' המוקדש לעובד המצטיין יהודה אבשלומוב, שגם בו עולה הנושא היהודי רק ברמז קל.

להערכה מיוחדת זכו שירי הילדים של אתנילוב, המתורגמים ללשון הרוסית ומוצאים לאור במהדורות גדולות. ב-1954 ראה אור במוסקבה בתרגום לרוסית קובץ שיריו לילדים בשם 'השיעור הראשון', וב-1956 קובץ נוסף: 'כך קרה'. שיריו בתרגום לרוסית הופיעו גם ברפובליקה הדראגסטאנית, ובתוכם הקובץ 'הילד נחשון' (1957). ב-1961 ראה אור במוסקבה קובץ שירים של דניאל אתנילוב בשם 'הכוכב הנכון', שתורגם לרוסית. בקובץ נכללו שירים ליריים, משלים ואגדות מחורזות, והוא זכה לביקורת מצוינת של המשורר ומבקר-הספרות הרוסי סרגיי נארובצ'אטוב (S. Narovchatov), שהגדיר את אתנילוב כ'משורר בעל כשרון גדול... שיצירתו נזונה ממעיינות החיים של ארץ מכותו'⁵³⁷. ב-1971, הופיע לאחר מותו של אתנילוב קובץ-שיריו האחרון בשם 'פרחי האנושות'.

שנים רבות התגורר אתנילוב מחוץ לאזורי מגוריהם ההיסטוריים של היהודים ההרריים, ועובדה זו גרמה, לדעתו של מיכאל זנד, כי 'בכלל יצירתו מעטים יחסית הם השירים על תימאטיקה יהודית-הררית ספציפית... התמאטיקה העיקרית בשירתו היא בחלקה כלל-סובייטית... ובחלקה כלל-דראגסטאנית'⁵³⁸.

537 נארובצ'אטוב, 1961.

538 אניסימוב, 1976; זנד, 1982, עמ' 33, 45; שרה, 1960, עמ' 397-404, 425; סטארצ'יב, 1955-1959, עמ' 446; אנציק. ספרותית, 1962, כרך 7, עמ' 410; י"ק, 1948, מס' 19950, שם, 1950, מס' 10899; סטארצ'יב, 1934-1954, עמ' 429; י"ק, 1954, מס' 8765.

משורר אחר, שיצירות מפרי-עטו הופיעו בשנותיו האחרונות של סטאלין, היה סרגיי (סיון) איזגיב. איזגיב הוא המשורר הראשון בטאטית-יהודית, שנולד בתקופה הסובייטית (1922) ונכנס כנראה לספרות ערב המלחמה הסובייטית-גרמנית. בימי המלחמה היה מגויס כמו כל בני-דורו, ולאחריה שב לאיזור-מגוריו והמשיך בפעילות ספרותית. בסוף שנות הארבעים עסק בליקוט חומר לאנתולוגיה בטאטית-יהודית, שהופיעה ב-1950 לציון שלושים שנה לכינונה של הרפובליקה הסובייטית הדאגסטאנית. ב-1952 ראה אור קובץ ראשון מפרי-עטו בשם 'אנו מגני השלום' (שירים ופואמות). בתקופה שלאחר סטאלין היה איזגיב אחד היוצרים הפוריים ביותר. ב-1959 ראה אור קובץ שיריו 'עורים', וב-1962 ערך קובץ בשם 'קול הצעירים' — שירים של משוררים טאטיים צעירים. שנה לאחר-מכן ראה אור קובץ שלישי מפרי-עטו בשם 'שירים'. ב-1970 הופיעו בדפוס שיריו בשם 'שיחה עם הלב', ושנתיים לאחר-מכן 'גורל ואהבה', שהיה הקובץ האחרון שראה אור בחייו. הוא נפטר ב-1972 ונקבר בכית-הקברות היהודי בדרבנט. סרגיי איזגיב היה גם מתרגם רב-כשרון משיחת עמי דאגסטאן, ובתוכם משל רסול גאמזאטוב. שיריו פורסמו כאלמאנאך הטאטי-יהודי בחייו ולאחר מותו, וב-1977 פורסם קובץ מיצירתו בשם 'אצלנו מנהג שכזה'. סרגיי איזגיב נפטר בגיל חמישים בעודו במלוא כוחו, ועם מותו אבד לספרות הטאטית-יהודית אחד המשוררים הפוריים ביותר.⁵³⁹

עם יוצרי תקופה זו נמנה גם המשורר והמחזאי בוריס גאברילוב, יליד 1908. את שיריו הראשונים פירסם גאברילוב בשלהי שנות העשרים ב'זחמתכש'. בשנות השלושים השתלב במערכת החינוך של היהודים ההרריים, ועסק בחיבור ספרי-לימוד. כן כתב מחזה 'פרי-אנום' (1938), שזכה לפופולאריות רבה. בימי המלחמה היה מגויס ולאחריה שב לדרבנט, בה עבד כמורה בכית-ספר לפחות עד סוף שנות החמישים. עם התחדשות המו'לות בטאטית-יהודית בתקופה שלאחר סטאלין פירסם גאברילוב שירים ומחזות במרכיב הגליונות של האלמאנאך הטאטי. בין השירים שהדפיס בשנות השבעים היו גם שהביעו התנגדות לעלייה לישראל (השיר 'חרטה', 1979). ב-1979 הופיע קובץ שיריו הראשון בשם 'שירת אביב'. הוא היה גם מלקט האנתולוגיה של השירה הטאטית, שהופיעה ב-1980 ככרך של האלמאנאך 'ואטאן סוביטימו'. נוסף על יצירותיהם של דניאל אתגילוב וסרגיי איזגיב התפרסמו בימיו האחרונים של סטאלין (1949-1953) יצירות בטאטית-יהודית מפרי-עטו של מישי באחשייב (ראה להלן).

מצבה של הספרות הטאטית-יהודית בשלהי התקופה השלישית שונה אפוא בתכלית שינוי מספרות יידיש בכרית-המועצות.⁵⁴⁰ בעוד אשר בסוף 1948 וב-1949 נאסרו רוב-רובם של סופרי יידיש, לא נערכו, למיטב ידיעותינו, מאסרים דומים בקרב סופרי היהודים ההרריים. במשך עשר שנים (1949-1959) לא הופיעו בשפת-המקור פרסומים מספרות יידיש, ואילו בטאטית-יהודית לא פסקה הוצאתם של ספרים כאלה, אף כי בסופה של התקופה הנדונה ניכרו סימנים להתעלמות מן הספרות הטאטית-יהודית. באפריל 1952 פסק, כאמור, מלהופיע השבועון בלשון זו, ובפרסומים על הלשונות הספרותיות של עמי דאגסטאן היתה נטייה להתעלם מן הטאטית-יהודית.⁵⁴¹ ב-1952 החלה

539 רבינוביץ, ספרות, 1961; איסאקוב, 1977, עמ' 9; ז'ק, 1951, מס' 8118; שם, 1953, מס' 9492; שם, 1978, מס' 14425; שם, 1970, מס' 11291; שם, 1973, מס' 14377; שם, 1960, מס' 14241; שם, 1962, מס' 13271; שם, 1963, מס' 13718; ק"ל, 1966, מס' 20066.

540 רוטנברג (1967, עמ' 17) גורס, כי גורלה של הספרות הטאטית-יהודית היה בסוף ימיו של סטאלין וזה לזה של ספרות יידיש בכרית-המועצות.

541 לגישה זו אופייני מאמרו של מיקאילוב (1955), שאמנם פורסם ב-1955 אך נכתב כרוח תקופת סטאלין, ובו

אגודת הסופרים של דאגסטאן לפרסם אלמאנאך ספרותי בשם 'ידידות' בחמש לשונות (אבארית, דארגינית, לזגינית, קומיקית ולאקית), אך לא בטאטית־יהודית. ברם כאלמאנאך ספרותי זה נכללו גם תרגומים מטאטית־יהודית, מפרי־עטו של דניאל אתנילוב,⁵⁴² דבר שלא היה קיים לגבי ספרות יידיש. מה היו הסיבות לשוני במדיניות השלטון כלפי ספרות יידיש ולגבי הספרות הטאטית־יהודית, על כך ניתן רק להעלות השערות. העובדה שהספרות הטאטית־יהודית כונתה בטרמינולוגיה הסובייטית ספרות טאטית, כפי שהיא מכונה עד היום, אפשר שלא נקשרה באורח חד־משמעי למדיניות האנטי־יהודית, שהיתה נהוגה בימיו האחרונים של סטאלין. יש להניח כי היכלותה של הטאטית בחוקה של הרפובליקה הדאגסטאנית כאחת מלשונותיה הרשמיות של זו, תרמה גם היא את חלקה להבדל שבין היחס של השלטון לספרות יידיש ולזו שנכתבה בטאטית־יהודית. סביר גם להניח, כי העובדה שהספרות הטאטית־יהודית נעדרה אותם סממנים לאומיים מובהקים כמו ספרות יידיש ערב חיסולה, השפיעה גם היא. אף אפשר שהעובדה כי היוצרים בטאטית־יהודית לא עמדו בקשר עם הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי, שפעיליו העיקריים היו סופרי יידיש, השפיעה אף היא על ההבדל ביחס השונה של השלטונות הסובייטיים לשתי הספרות היהודיות. תהינה הסיבות אשר תהיינה, בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים נהג השלטון במדיניות שונה כלפי ספרות יידיש והספרות הטאטית־יהודית. אמנם גם האחרונה סבלה מן המדיניות הנוקשה הכללית, שנקטה אותה תקופה כלפי כל הספרות של עמי ברית־המועצות, אך יוצריה לא נאסרו ופרסומיה לא פסקו. בתקופה שלאחר סטאלין המשיכו ליצור בספרות הטאטית־יהודית סופרים ומשוררים, שהתחילו לפרסם בתקופות הקודמות (שמשוך סאפונוב, דניאל אתנילוב, סרגיי איזגיב ואחרים). בתוכם בלטו בעיקר מישי (משה) כאחשייב וחיזגיל (יחזקאל) אבשלומוב.

מישי כאחשייב נולד בדרכנט ב־1910. בגיל 11 התחיל לעבוד כשוליה אצל סנדלר, ולאחר־מכן כפועל עונתי בענף הדיג. השלטון הסובייטי קירב אליו את כאחשייב הצעיר, והוא הצטרף לקומסומול ששלח אותו ללמוד בקראסנודאר (Krasnodar). כאן שיפר את לשונו הרוסית, ובשוכו לעיר־הולדתו השתלב בפעילות התרבותית. ב־1930 הצטרף למפלגה הקומוניסטית. במסגרת קידום כוחות טכניים נשלח ב־1931 לאוניברסיטת מוסקבה ללמוד הנדסה חקלאית. כאן היה פעיל בחוג התרבותי של היהודים ההרריים, ובסקציה הטאטית־יהודית בהוצאת־הספרים הממלכתית.

כאחשייב החל לכתוב שירה ופרוזה עוד לפני בואו למוסקבה, אך רק ב־1932 ראתה אור בצורת ספר הנובלה הראשונה שלו בשם 'לקראת חיים חדשים'. עלילתה הפשוטה של הנובלה מתרחשת ערב המהפכה ובשנים ראשונות אחריה. שנה לאחר־מכן יצא קובץ שיריו 'קומסומול', שנעד לסמל את כניסתו לספרות של דור משוררים, חניכי תנועת־הנוער הקומוניסטית. ב־1933 ראה אור סיפורו 'הדייגים'. במרכז הסיפור עומדים העובדים העונתיים בענף הדיג בדאגסטאן, חוריות שחוה הסופר עצמו. בתולדות הספרות הסובייטית מוצג סיפור זה כאחת מיצירות־הפרוזה הראשונות של סיפורת עמי דאגסטאן.

עם שוכו לדאגסטאן ב־1936 עבד כאחשייב כאגרונום, וכן היה פעיל בקומיסאריין לחקלאות, נוסף על היותו חבר בוועד המפלגה הקומוניסטית של המחוז. נוכח העבודה והפעילות הציבורית, שהיו כנראה עיקר עיסוקיו במחצית השנייה של שנות השלושים, היתה יצירתו הספרותית מצומצמת

הסתמכות רבות על מאמרו של סטאלין בענייני לשון. המחבר הן בלשנות הספרותיות של דאגסטאן (אבארית, קומיקית, דארגינית, לזגינית וטאבאסארית) מתעלם לחלוטין מן הלשון הטאטית־יהודית.

542 אגאיב, 1954, עמ' 275.

מישי באחשייב (1910-1972)
משורר, מחזאי ומספר

ומוגבלת בעיקרה למחזאות. הצורך במחזות סובייטיים בטאטית-יהודית גדל בשנים אלו עם הפיכתה של הלהקה בלשון זו לתיאטרון מקצועי. באחשייב כתב אפוא מחזה על מלחמת-האזרחים כדאגסטאן בשם 'ניצחון גיבורים' (1936) וכן מחזה 'הארמה' (1939) שעניינו מיזוג קולחודים יהודיים ולא-יהודיים, שכונתה 'אינטרנאציונאליזאציה' של הקולחודים. בינואר 1941 נערכה כדאגסטאן תחרות על המחזה הטוב ביותר, ומחזהו של באחשייב זכה לאחד הפרסים. באוירת ההצגות הקלילות, שהיו פופולאריות כברית-המועצות בשלהי שנות השלושים, כתב מישי באחשייב ב-1940 מחזה מוסיקאלי בחרוזים בשם 'בן המלך, המלך עבאס והסכל חסן'. בחלק מיצירותיו, שפורסמו עד למלחמה הסובייטית-גרמנית, עומדים במרכז בני לאומים שונים שמאכלסים את האיזור, ומגמתן הכללית של יצירות אלו היא להדגיש את המשותף של עמי דאגסטאן, או אף העם הדאגסטאני האחד.

עם פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית גויס באחשייב לצבא, שממנו השתחרר ב-1953. בעת שירותו הצבאי הפכה הלשון הרוסית לשפת יצירתו, אך הוא לא זנח גם את הקשר ללשון-האם שלו. ב-1950 יצא לאור קובץ מפרי-עטו בשם 'אנשים קרובים', שבו נכללו שירים, סיפורים ומחזות, שנכתבו כנראה מראשית המלחמה. ב-1953 הופיע בטאטית-יהודית קובץ נוסף מפרי-עטו בשם 'שירים'. אחד הנרשאים המרכזיים בשירתו היה שחרור האישה. בשיר 'לאישה הטאטית' הוא מתאר את גורלה המר של האם, שהיתה בעבר מדוכאת על-ידי הבעל, הרב והמנהגים, בעוד כהה המשוחררת זוכה להשכלה ונעשית עובדת-שוות-זכויות. עם שובו של באחשייב לדאגסטאן הוא היה אפוא סופר דו-לשוני, ולשונות יצירתו הן הרוסית והטאטית-יהודית. להבדיל משנות השלושים, שבהן הקדיש רק חלק מומנו ליצירה הספרותית, שימשה משנות החמישים היצירה הספרותית עיקר עיסוקו, אף כי המשיך בפעילות פוליטית. בראשית שנות השישים שימש חבר של הסובייט העירוני (מתעצת העיר) של מאחאץ-קאלה, עיר מגוריו, וחבר הנהלת העירייה. כן היה חבר בוועדת הביקורת המחוזית של המפלגה הקומוניסטית.

שלוש שנים לאחר שובו של מישי באחשייב לדאגסטאן יצא לאור קובץ מפרי-עטו בשם 'סיפורים על בני ארצי' (1956). קובץ זה היה, כנראה, ספרו הראשון שנכתב במקורו רוסי. ב-1958 ראה אור כרך כתביו 'אנשים פשוטים', שבו נכללו סיפורים, שירים, מחזות ו'אוצ'ריקים'. ה'אוצ'ריק' (רשימה), להבדיל מן הסיפור, אין בו על-פי רוב עלילה ברורה, והוא מרשתת על

חיזגיל אבשלומוב (נולד ב-1913)
מספר ומבקר

הצפייתו של הסופר, הרוקם את תיאורו על בסיס עובדתי המשולב בעיצוב אמנותי. ה'אוצ'יק' הוא מעין רפורטאז'ה אמנותית, שהיתה מקובלת מאוד בספרות הרוסית הסובייטית ערב מלחמת-העולם השנייה ונפוצה בספרויות של הקאוקאז המזרחי בעשורים האחרונים, מתוך היענות לדרישה לכתוב על נושאים אקטואליים. מרבית ה'אוצ'יקים' של כאחשייב פורסמו לראשונה בכתבי-עת ועיתונים, ולרוב לא עסקו ביהודים ההרריים. לפרסום רב זכו 'אוצ'יקים' מפרי-עטו, המתארים חקלאים המעבדים קרקעות מליחה, אירגון מעברם של תושבי ההר לשפלה, משכחי זנים של גידולים חקלאיים וכיוצא באלה. הוא זכה להוקרה כסופר דאגסטאני וב-1960 נערכו חגיגות לציון יובלו החמישים. בלשון הטאטית-יהודית ראה אור ספר כתביו הנבחרים בשם 'אנשי מולדתי', הכולל שמונה סיפורים קצרים ושלושה מחזות. חלק מן היצירות שנכללו בכרך זה פורסמו ב-1962 בספרו הרוסי, שנקרא 'ירשרשו המטעים'. שנה לאחר-מכן יצא מפרי-עטו בטאטית-יהודית רומאן רחב-יריעה 'אשכולות ענבים'. זהו הרומאן הראשון בטאטית-יהודית, והוא עובד לרוסית ויצא ב-1967 בשם 'ליד כותלי נארין קאלה'. ברומאן מתוארים היחסים בין שני דורות של משפחה יהודית הררית. הרקע להתרחשויות הם חיי קולחוז יהודי, ורוכ גיבורי הספר הם יהודים. בתיאור המציאות של שנות החמישים והשישים, מתייחס הסופר גם לאירועים של שנות השלושים, וכיחוד הוא מדגיש את העול שנעשה לעורך העיתון 'זחמתכש' כינאייב, שנרדף בזמנו. המתחים האמיתיים בין הדורות וכן הדמויות הרבות של הספר משולבים בתוך המערכת של הישגים וכשלונות בהגברת הייצור, כמיטב המסורת של הריאליזם הסוציאליסטי. הסיפורת רחבת-היריעה הופכת בשנות חייו האחרונות של כאחשייב לצורה הבולטת ביצירתו. ב-1964 יצא לאור רומאן נוסף שלו 'בהרי דאגסטאן'. ב-1971 ראה אור ברוסית ספר-הפרווה האחרון של מישי כאחשייב בשם 'ידעו נא האנשים'. בספר זה נכללו זכרונות, סיפורים ו'אוצ'יקים'. מישי כאחשייב, שמת ב-1972, היה אפוא בראש-וראשונה פרוזאיקן, אף שגם בתקופת-חייו האחרונה המשיך לכתוב שירים. ב-1957 ראה אור בטאטית-יהודית אוסף שירים ופואמות מפרי-עטו, וב-1976 קובץ נוסף — 'אני אוהב את האביב'. נראה ששירה כתב מישי כאחשייב אך ורק בטאטית-יהודית, בעוד אשר בתחום הסיפורת היה יוצר דו-לשוני, בדומה לעמיתו חיזגיל אבשלומוב.⁵⁴³

543 תינוביץ', ספרות, 1961; קיימאראוט, 1971, עמ' 315, 438; זנד, 1982, עמ' 31, 33-34; נאזארביץ', 1967, עמ'

חיזגיל (יחזקאל) בן דוד אבשלומוב נולד ב־1913 בכפר ניוגדי. בעודו תינוק מתה עליו אמו. 'זמן קצר לאחר־מכן נשא... [אבי] אלמנה בת שמונה־עשרה, בעלת אגרופים כבדים ושיניים חזקות. וכאשר אמי החדשה', כותב אבשלומוב על עצמו, 'היתה מתעייפת מלהלום כי באגרופיה, היתה מפעילה את שיניה'.^{543*} למצבו בימי הילדות נתן אבשלומוב ביטוי באחד מסיפוריו שנכתב בגוף ראשון:

לפעמים חלמתי חלומות מאושרים: ראיתי לנגד עיני פיתוח נהדרות, המרוחות כחלכון ביצים ועליהן זרוע פרג, או הר של דייסת ארז על מגש גדול. כאשר הייתי מתעורר ולא מוצא אותם, הייתי מתייפח בשקט מתוך עלבון וצער צורבים, ומהדק את ראשי בשמיכה הקרועה כדי שאמי החורגת לא תשמעני.^{543**}

האב היה 'אדם רחב־גרום וחזק, בעל פנים חמורים ושחומים, פניו המאורכים היו מעוטרים בזקן קצר וסמך כופת ושפתו העליונה מכוסה בשפם מפואר'. האב היה נוהג לקחת את בנו לדיג, ושם היה מספר לו בחן וכנישרון סיפורי־עם ואגדות שנספגו בנפשו של הילד. 'אני אהבתי מאוד את אבי', התודה חיזגיל אבשלומוב שנים רבות לאחר־מכן. 'געגועי הילד הכלתי נרפאים לאם, שחסרה לי, קישרו אותי עוד יותר אל אבי. להימצא במחיצתו ולידו היה בשבילי חג ממש, וגם אבא חש זאת'.^{543***} היעדרו מן הבית של האב היה קשה במיוחד לחיזגיל הקטן. האב 'החליט לעשות ממני קצין קרבי', מספר אבשלומוב, אך חלמו לא התגשם. ב־1926 מת האב, והנער בן י"ג נאלץ ליתן את חלקו בפרנסת המשפחה. הוא עבד כרועה הכפר ואחר־כך כפועל בקבוצה חקלאית, אך לא מצא בכך סיפוק ושאלף לעזוב את כפר מגוריו. אחת הדרכים להשגת מטרה זו היתה התגייסות לצבא האדום. ב־1931 השתדל אבשלומוב להתגייס לצבא, אך נפסל מסיבות כריאות. עתה היתה, כנראה, נחושה החלטתו לא לשוב עוד לכפרו, והוא השתלב בפעילות תעמולתית בדרבנט. הרשויות הזקוקות לתועמלנים ופעילים שלחו את חיזגיל לבית־ספר לפעילי המפלגה הקומוניסטית, שאותו סיים בהצלחה. לאחר סיום ההשתלמות החל אבשלומוב לפרסם פליטונים, רשימות וסיפורים קצוצים בשבועון בטאטית־יהודית. רובם המכריע של פרסומים אלה הנו בקולקטיביזציה וכחיי הקולחודים החדשים. באלמאנאך ספרותי בטאטית־יהודית, שראה אור ב־1940, פורסם סיפור של אבשלומוב בשם 'נצחון צעירים'. בסיפור נאבקים צעירים על זכותם לבחור את בני־זוגם, נושא שבו טיפלה הספרות של עמי דאגסטאן בשנות העשרים והשלשים. במקביל לעבודה הספרותית נתמנה אבשלומוב לעובד במוסד מדעי, שכן באותן השנים ניכרה מגמה לשלב בו פעילי מפלגה. ב־1938-1941 הועסק כחוקר וזטר במכון הדאגסטאני להיסטוריה ולספרות ע"ש גאמזאט צאדאסא, ובמסגרתו אסף סיפורי־עם של היהודים ההרריים. כתוצאה מאיסוף שיטתי של סיפורי־העם יצא בעריכתו ב־1940 קובץ בשם 'הפולקלור הטאטי'. בעת ובעונה אחת עסק בהכנת מילון רוסי־טאטי, שלא הספיק להשלימו עד פרץ המלחמה הסובייטית־גרמנית.

101, 116, 190, 210, 299-298, 375, 406; אמאייב, 1960, עמ' 33-34; אמאייב, 1964, עמ' 30-31; שירה, 1960, עמ' 393-395, 425. קטעים מן הרומאן 'אשכולות ענבים' פורסמו בעיתון הדאגסטאני כרוסית. ב־26 במאי 1963 (רומעבת, 1967, עמ' 18).

^{543*} אבשלומוב, 1966, עמ' 3.

^{543**} אבשלומוב, 1961, עמ' 60.

^{543***} אבשלומוב, 1972, עמ' 159.

ב־1941 גויס לצבא. הוא הגיע לדרגת סגן וסגן־מפקד של אסקדרון חרבות בגדוד פרשים. נפצע פעמיים, אך המשיך את שירותו הצבאי עד 1955 ככתב צבאי. לאחר שיחרור מן השירות, שב לדאגסטאן והשתלב במערכת העיתון המרכזי ברוסית של הרפובליקה 'פראבדה דאגסטאנית', שבו היה אחראי למדור הספרותי. אף־על־פי שעיקר כתיבתו באותו זמן היתה בלשון הרוסית, ראה עצמו גם כסופר טאטי־יהודי.

ב־1956 יצא בטאטי־יהודית קובץ־סיפוריו הראשון בשם 'ידידות', ושנה לאחר־מכן סיפורו הארוך 'גורלו של ששון'. ב־1960 ראה אור במוסקבה ספר־סיפוריו הראשון שתורגם לרוסית בשם 'המיפגש ליד המעיין'. בפתח־דבר לספר מצהיר אבשלומוב: 'בדאגסטאן חיים נציגי עמים שונים, ובתוכם הטאטים... לעם קטן זה משתייך גם אני... אני כותב על עמי בלשון־האם שלי וגם ברוסית'. אבשלומוב רואה אפוא את עצמו כסופר דו־לשוני, ובדברי המחבר לספר אחר הוא מציין:

את יצירותי אני כותב בלשון הרוסית ובלשון הטאטית. את הנושאים אני שואב מן החיים. גיבורי הם עמלים פשוטים של הרפובליקה שלי: רועי־צאן, חולכות, כורמים וכד', על שמחותיהם ודאגותיהם, מעלותיהם וחסרונותיהם.⁵⁴⁴

במאה עמודיו של הספר 'המיפגש ליד המעיין' כלולים אחד־עשר סיפורים קצרים, הכתובים בסגנון של סיפור עממי, ובכל אחד ואחד מהם יש מוסר־השכל מפורש המושם כפי אחד הגיבורים, או מובע על־ידי המחבר. הסיפורים נועדים להוכיח את חוסר הטעם כמנהגים שעבר זמנם, כגון עבודת הבת מסוימות שאין נאה לגבר לעשותן, שקיימות חלקות־אדמה מקוללות שאין לעבדן, שלידת הבת מעוררת את זעמו של האב המבקש בנים וכיוצא באלה דברים. רובם של הסיפורים אינם מתייחסים ליהודים ההרריים. רק סיפור אחד דן בהם במפורש, והוא מושתת על אגדה עממית הכרוכה בהקמתו של הכפר ניוגדי, מקום־הולדתו של הסופר. אך שלא כבאגדה העממית מדגיש הסופר את שיתוף־הגורל של היהודים ההרריים עם בני לאומים אחרים, וזהו מוסר־ההשכל העיקרי של הסיפור. הסיפורים כתובים בנימה קלילה ומבדחת. רבים מגיבוריהם מועמדים כסיטואציות קומיות, המבליטות את הגיחוך ומעוררות את צחוקו של הקורא. ב־1961 יצא לאור קובץ נוסף ברוסית של סיפורים ורשימות מאת אבשלומוב בשם 'כיצד קמתי לתחייה'. בספר זה נכללו כמעט כל הסיפורים שפורסמו ב'מיפגש ליד המעיין', וגם נוספו כמה סיפורים ורשימות חדשים. בין הסיפורים החדשים עוסקים רק שניים מהם בחייהם של היהודים ההרריים. באחד ('הזכרת נשמות — שמחה') מתאר המספר את מנהג הזכרת־נשמות, שעליו שוקדים הרבנים, ואשר מביא לשחיטת הפרה היחידה של אלמנה ויתומיה. הסיפור האחר ('כיצד כתבתי את יצירתי הראשונה') כתוב בגוף ראשון והנו בעל אופי אוטוביוגרפי בולט. המחבר מתאר את סבלו מאמו החורגת, וחושף את כמיהתו לאדם שיוכל לכנותו אמא, מלה שלא זכה להשמיעה מעולם.

מבין חמש הרשימות הכלולות בספר עוסקת רק אחת ביהודים ההרריים ('במשפחת הגיבור'). הרשימה מתארת משפחת הכורם שלמה ראבאיב, שזכה לתואר גיבור העבודה הסוציאליסטית. במקדה תיאור חייו בתקופה הסובייטית מל מצבו האומלל לפני המהפכה. הרשימה כתובה בסגנון המקובל ברשימות מסוג זה, ויהדותו של הגיבור כמעט אינה מוזכרת. ב־1963 יצא לאור בטאטי־יהודית ספרו של אבשלומוב 'אכנט העוני', הכתוב בנוסח

544 אבשלומוב, 1960, עמ' 3; אבשלומוב, 1961, עמ' 4.

הומוריסטי כמו ספר סיפוריו בלשון הרוסית 'הכלה עם הפתעה' (1966). על ספר זה זכה מחברו לפרס ע"ש ס' סטאלסקי.

ב־1971 יצא במאחאץ־קאלה בטאטיה־יהודית אוסף סיפוריו של אבשלומוב 'אשת האח', ושנה לאחר־מכן ברוסית כרך כתביו הנבחרים בשם 'סיפור על אהבה', עם מבוא מאת הסופר אחמדן אבר־באקאר. הספר מחולק לחמישה מדורים: (א) נובלות על שימי דרבנדי הערמומי; (ב) סיפורים; (ג) סיפור ארוך 'הגמול'; (ד) רשימות; (ה) מחזה. היצירות החדשות הכלולות במרבית המדורים אין בהן תוכן יהודי. החוט המקשר את שלושים וארבע הנובלות הקצרצרות, הכלולות במדור הראשון, הוא שימי דרבנדי הזקן, הברחן והפיקח. כל נובלה מספרת על אירוע שאירע לשימי דרבנדי, והיא מעוצבת בסגנון עממי ונועדה בצד מוסר־ההשכל שבה לעורר דיון אצל הקורא. בדיחות־הרעת, הקריצה השוכבנית והגיוחך האופייניים לרבות מיצירותיו של חיזגיל אבשלומוב מוצאים ביטוי מובהק בסדרה זו.

רכים מקוראי 'סיפורי השמחים' [מעיר הסופר] חושבים שאני אדם עליו, נח לשיחה, לץ חריף וכיוצא באלה. אך למעשה אני אדם עצוב, קודר, ממעט בשיחה, בלתי־שנון ונעדר כישרון ריטורי.

פן זה של היוצר מתגלה אולי יותר מכול ביצירתו, שראתה אור בטאטיה־יהודית ב־1974, בשם 'בנו של המוקין'. יצירה זו, שמבחינת הרקע החברתי הרחב וריבוי הדמויות בה דומה היא לרומאן, העסיקה את היוצר במשך כחמש־עשרה שנה. גירסתה הראשונה יצאה בתרגום לרוסית בשם 'בצל הדלבים'. אך הנוסח לא נראה לסופר, והוא המשיך לעבוד על היצירה ושונה את שמה ל'הגמול', שממנה תורגם פרק לרוסית ב־1961. ב־1963 פורסמה היצירה בנוסחתה החדשה בשם 'בת הרועה', וב־1978 יצא תרגומה הרוסי, שנעשה בידי הסופר עצמו בשם 'הגמול'. הפרסומים הרכים היצירה וחלקים מתוכה מאפשרים לעמוד על התמורות שחלו בה במרוצת השנים. העיבודים הרכים יש בהם כדי להעיד, כי אבשלומוב העניק לסיפור זה מקום מיוחד ביצירתו ושיקע בה ממיטב כישורנותו הספרותיים. במשך הזמן הלכה היצירה והתרחבה. החלקים התיאוריים של מראה הגיבורים, המנהגים שהיו נהוגים בכפר הולדתו, תיאורי הבתים והצמחייה של הכפר נעשו מדויקים ומפורטים יותר ויותר, אך המירקם העלילתי־תוכני לא השתנה למן הפרסום הראשון ועד לגירסה האחרונה.

מקום העלילה הוא כפר ילדותו של אבשלומוב — ניוגודי, והעלילה מתרחשת בעשור הראשון והשני של המאה העשרים. במרכזה מתוארת ההתנגשות בין משפחת הרועה, שהוא מבני העניים ביותר בכפר, לבין נשיא או פרנס הכפר גומואיל. הסיפור פותח בשובו של הרועה ישמעאל (בגירסה הראשונה שכתאי) מבית־הסוהר, שבו היה כלוא כמשך שנה תמימה בגלל עלילה שהעליל עליו גומואיל. גומואיל, שרצה לגזול מן הרועה העני את שכו עבודתו, שלח את נוא־א־כ־ליו אילוגו (אליהו) לגנוב ולמכור את הפרות מן העדר, ובגלל אבידה זו נאסר הרועה, בהשאריו כביתו שני ילדים יחומים מאמם. אולם הפרה נמלטה מן הקונה ושבה לבעליה הקודמים, וכך עמדו להתגלות לעיני כול תכניו של גומואיל העשיר. טיכס אפוא גומואיל עצה עם משרתו הנרצע אילוגו, מִרְפֵּא ומקיז דם, כי יקז מדמו של הרועה החולה מעל לדרוש וכך יגרום למוותו. למרות מעשיו הנפשעים שומר הפרנס על מעמדו הנכבד, אך זה אינו איתן עוד כפי שהיה קודם־לכן, בעיקר בגלל פעולתו של בנו שלום. שלום בנו־הככור למד בגימנסיה בדרבנט, ושם התקרר לרעיונות סוציאליסטיים.

בכאור לכפר הוא מנהל תעמולה נגד אביו, וכך נעשה כן הנגיד האמיד למגונו של ששון. בנו היתום של הרועה, גומואיל מפליא בו מכותיו על שעישן בעת הדיש. התעמולה של הבן נפלת על אוזניים כרויות, ואחד מבני הכפר מצית חלק מערימות החציר ונשלח על כך לסיביר. תוך כדי כך נודע לבן הבכור שלום, כי גומואיל אינו אביו מולידו, אלא רוצח אביו שחמד את אמו. הבן הבכור של הפרנס נשלח גם הוא לסיביר על פעולתו המהפכנית. בחלק זה של העלילה מבקש הסופר להדגיש כי סמכותו של גומואיל, הנשען על הרב שפטיה המסייע בידיו, אינו עוד בלתי-מעורער ככשנים עברו. בחיים המסורתיים, על החלוקה החברתית שבהם, מתחילים להסתמן בקיעים. בקיעים אלה מתרחבים והולכים וחודדים לחוג משפחתו של הפרנס עצמו. בנו הצעיר אסף מתאהב בבת הרועה — פרי — בעוד אביו רוצה להשיאו לבתו של הרב חונות, על מנת לרשת את עושרו של הרב הזקן. שלא ככזומים עברו אין הבן אסף מקבל על עצמו את הדין, והאב נאלץ לנקוט תכסיסים כדי להשיג את מבוקשו. גומואיל מעמיד פנים כי הוא מיכן להשיא את בנו לפרי, אך רוקם מזימה כדי להכפיש את שמה של היתומה היפהפיה. הוא משחד אחת מוקנות הכפר שתצהיר, כי פרי לא היתה בתולה בעת נישואיה והיא נשלחת בכושת-פנים חזרה לבית אחיה, בעוד הבן הנכנס נושא את בת הרב. העלילה נודעת לבן הרועה ששון, והוא נוקם על כבודה המחולל של אחותו ופוגע בפגיונו בפרנס הכפר ונמלט ליערות. כאן פוגש הוא במקרה במשפחתו של איש-דת ארמני, והללו מבינים טוב יותר לנפשו מאשר בני עדתו. שעה שבניגודי הנירחת נמשך מאבקו של גומואיל על השליטה בעדתו, התרחשו אירועים רבי-משמעות ברוסיה המביאים לסילוקו של הצאר ואחר-כך למהפך הבולשביקי. מגורשי סיביר, ועמם ששון הנרדף, מקימים סובייט בכפר המתחיל לחלק את רכושו ואדמותיו של גומואיל. אך משרתו של גומואיל, אילוגו, מתחבר עם בני הכפר המוסלמי אנלאבי, ואלה מתנפלים על הכפר הסובייטי ניוגדי ובקרב אכזרי פוגע אילוגו בששון בן הרועה.

הסיפור גדוש אירועים הרודפים זה את זה, אך הדמויות הן שטוחות ומונעות בעיקר ברגש אחד, שנקבע על-ידי מעמדם החברתי. הכוח המניע את גומואיל הוא הרכוש, העולה אף על אהבת בנו ודאגה לאושרו. אילוגו הוא עבד נרצע מטבעו, שהכניעה היא תכונת-האופי העיקרית שלו. ששון, בן הרועה, נדחף על-ידי האירועים שמבחוץ. החלוקה המעמדית היא הקובעת בכירור את התנהגות הגיבורים, והסיפור עצמו מעוצב על-פי חלוקה ברורה בין גיבורים טובים ורעים כמו בסיפורי-עם, ואמנם מכחינה זו קיימת קירבה רבה בין יצירתו של אבשלומוב לבין הסיפור העממי. היצירה מעניינת בעיקר בחלקה התיאורי, שבו משתדל הסופר לצלם את הווי הכפר היהודי ערב הזעזועים הגדולים.

פוריותו של חיזגיל אבשלומוב, ובעיקר תגובותיו הקצרות על נושאים אקטואליים, העמידוהו בעשור האחרון בשורה הראשונה של הסופרים הסובייטיים של דאגסטאן. אחדות מייצירותיו תורגמו לאנגלית, לגרמנית, לספרדית ולפולנית, והוא זכה לכמה אותות-הצטיינות. בראשית שנות השבעים כיהן כמזכיר אגודת הסופרים של דאגסטאן, והוא רואה את עצמו כסופר כלל-דאגסטאני הכותב רוסית. בעת ובעונה אחת הוא אינו מזניח את לשון אמו, היינו הלשון הטאטית-יהודית (ב-1980 הופיע בלשון זו ספר שיריו בשם 'ג'יולבור'), ומדי פעם מתאר את בני עדתו.⁵⁴⁴ תרומתם של חיזגיל אבשלומוב ומישי באחשייב לספרות הטאטית-יהודית לא היתה רק ביצירתם אלא גם בהקמתה של אכסניה שבה פירסמו מפי-עטם יוצרים צעירים. ואמנם ב-1959 ראה אור ב-

*544 אנציק. ספרות, 1962, כרך 9, עמ' 35; אמאיב, 1960, עמ' 11-12; אמאיב, 1964, עמ' 9-10.

500 עותקים אלמאנאך ספרותי בטאטית־יהודית, בתקופה שלאחר סטאלין, בשם 'שירים וסיפורים'. שנה לאחר־מכן החל לראות אור בסדריות של אחת לשנה 'אלמאנאך טאטי', הנושא את השם 'ואטאן סוביטימו'. הגליין הראשון הודפס ב־800 עותקים, וכל הבאים אחריו ב־1,000 עותקים. בהיקפו של האלמאנאך הסתמן לאחרונה צמצום. בחמש־עשרה השנים הראשונות, 1960-1974, החזיק כל גליין כממוצע 128 עמודים, בעוד חמשת הגלינות של המחצית השנייה של שנות השבעים (1975-1979) היו בני 74 עמודים בממוצע. הגליין לשנת 1980 הוא בעל 117 עמודים, ותחת־הכתרת שבו היא 'אנתולוגיה של שירה טאטית', שלוקטה בידי בורים גאברילוב ונערכה בידי חיוגיל אבשלומוב.

באלמאנאך זה עשו את צעדיהם הראשונים בספרות הטאטית־יהודית לפחות שמונה־עשר יוצרים.⁵⁴⁵ עם יוצרים אלה נמנה אמאלדאן קוקולו. עוד בהיותו סטודנט בסוף שנות החמישים משך את לבו הפולקלור הטאטי־יהודי, ובקובץ שראה אור ב־1960 פירסם צרור של שירים, המושרים כפי היהודים ההרריים. ההתקרבות לספרות העממית הביאה אותו ליצירה עצמית, וכך ראה אור ב־1966 קובץ־שיריו הראשון בטאטית־יהודית בשם 'האדם והים'. שנתיים לאחר־מכן (1968) יצא אוסף־סיפורים זעיר (16 עמ') משלו לילדים בכיתות הראשונות של בית־הספר ('מבחן'), אף שרוב־רובם של ילדי היהודים ההרריים אינם קוראים בלשון זו מחוסר הוראה סדירה בה.

להבדיל מקוקולו, שאינו עוסק כנראה בתחום התעמולה, פעיל בנימין סאפאנוב (Safanov) בשני התחומים. בשנות השישים והשבעים הוא פירסם שירים במרבית החבורות של האלמאנאך, וכן תיאורים על החיים בקולחוז. בשנת 1976 ראה אור קובץ־סיפוריו הראשון בשם 'כימי שלום', וב־1979 קובץ שני 'אני בנך' — מולדתי', שנכללו בו שירים ומשלים.

עם המספרים שנכנסו לספרות הטאטית־יהודית בתקופה שלאחר סטאלין שייך גם מיכאל דאדאשב, אשר סיפוריו הראשונים ראו אור מעל דפי האלמאנאך, וב־1977 יצא מאסף ראשון מפרי־עטו בשם 'יודוי'. לקבוצת המספרים, הכותבים טאטית־יהודית ומפרסמים באלמאנאך אך לא זכו עדיין להוציא קובץ מיצירותיהם, שייכים יעקב יעקובוב (Takubov), איליא (אליה) חנגיוב, חנוך אניסימוב, ניסן גלעדוב (Gil'adov) והמחזאי אברהם אברדאלימוב, שיד עם מיכאל דאדאשב, כתבו את המחזה 'לילא' (1971) על אירועי 1917 בדאגסטאן. אף שבתקופה זו מהווה הסיפור את עיקר היצירה הספרותית בטאטית יהודית, לא נפקד גם מקומם של המשוררים. בין המשוררים החדשים בולטים מיכאל גאברילוב מ' רחמנוב (Kh. Rakhmanov), המשתתפים כמעט בקביעות באלמאנאך. מ' רחמנוב הוציא ב־1976 קובץ שירים 'אני מברך מולדת', ששמו מלמד על תוכנו. לפחות עשרה משוררים בטאטית־יהודית, שלא זכו עדיין לקבץ את שיריהם בספר, פרסמו מפרי־עטם באלמאנאך.⁵⁴⁶

תופעה חדשה בספרות הטאטית־יהודית היא כניסתן של נשים לתחום היצירה. בין המשוררות של תקופה זו אנו מוצאים את זויה איסיבה (Zoia Isaeva), זויה סמנדריבה (Z. Semandueva) וחוסארים (חוה) גלעדובה. סמנדריבה, משוררת פוריה מאוד, פירסמה מיצירותיה כמעט בכל גליין

545 בראשית 1961 דיווח רבינוביץ (ספרות, 1961), כי ברפובליקה הדאגסטאנית נמצאים ששה־עשר יוצרים, הכותבים בלשון הטאטית־יהודית.

546 בין המשוררים החדשים היו: יעקב אוליאגוב, יוסף באחשייב, יוסף בניאטוב (Beniatov) — חושב באקו, יעקב יוניב (Ionaev), ישר משיחוב (Meshikhov) ופחח שאבאיב, ששן גורשומוב (Gorshumov), רבינו מרכיב, מיכאל ראבאיב (M. Rabayev) ואוראל ראיבוב (U. Reuvinov).

של האלמאנאך, ב-1979 הופיע קובץ ראשון של שירים ופואמות מפרי-עטה בשם 'ליד המעיין' וב-1981 קובץ נוסף בשם 'המורה'. שיריה, כמו שירי גלעדובה ואיסיבה, מצטיינים בתיאורים ליריים של הנוף.

כדומה לרבות מתפוצות ישראל מתפתחת בעשורים האחרונים ספרות יהודית-הררית בלשון לעז. לגבי רבים מן הדור הצעיר הלשון הרוסית היא לשון-אמם, אך בעת ובעונה אחת הם קרובים לאורח-החיים ולהוויה של עדתם. סופרים כגון מאיה נחשונובה (Maia Nakhshonova), מנשיר (מנשה) עזיזוב (A. Azizov), אלכסנדר רפאלוב (A. Rafailov), פליקס באחשייכ⁵⁴⁷ ולאזאר אמירוב, כותבים שירים ופרוזה ברוסית והם מתורגמים, כנראה מכתב-היד, לטאטית-יהודית ורואים אור מעל דפי האלמאנאך בלשון זו.

הספרות הטאטית-יהודית התרחבה אפוא מבחינה כמותית בתקופה הכתב-סטאלינית. מבחינה לשונית מתקיימים בה זה בצד זה יוצרים הכותבים בלשון זו, סופרים דו-לשוניים וסופרים יהודים הררים הכותבים על בני עדתם ברוסית. ואולם מבחינת תכניה היא נמצאת בסד השלטון, ומטבע הדברים היסודות הלאומיים המובהקים דלים בה ביותר.

2. אמנות הבמה

בשמחות של היהודים ההרריים, ובעיקר כחתונות, הופיעו שחקנים וזמרים שהציגו על חיי הזוג הצעיר, פיארו את יופיה של הכלה וקראו שירים שחיברו לציון המאורע. הכדרנים היו מתארים את משאת-נפשם של הכלה לבחיר-לבה אבל גם את חששותיה של הנערה. אחד החששות היה שלא ישיארה לרעה, שכן הרועה נוטש את רעייתו כמשך כל היום, ובשוכו בערכים הוא שופך עליה את כעסו. הריקודים שרקדו בהודמנריות אלו היו של העמים הסובבים, ועד כמה שידיעתנו מגעת, לא התגבשו ריקודים מיוחדים ליהודים ההרריים. מהופעות אלו ינקה במישורן או בעקיפין פעילותן של להקות פולקלור, שקיבלה צורות ממוסדות בתקופה הסובייטית.

לעומת זה, ינקה הפעילות התיאטרונית בלשונם של היהודים ההרריים מחוגי צעירים, שפרצו את המסגרות התרבותיות המסורתיות של העדה והתרכזו בראשית המאה העשרים סביב לכתיב-הספר ואחר-כך במועדוני-תרבות. עיקר הפעילות הבימתית בלשונם של היהודים ההרריים היתה בדרכנט ובכאקו, אם גם זמן מסוים התקיימו להקות חובבים גם בערים אחרות.⁵⁴⁸

דרכנט

המחזה הראשון בטאטית-יהודית הוצג בכיתב-הספר היהודי בדרכנט לציון חתונתו של אחד המזרים נקדימון בן-שמעון. המחזה תורגם מעברית והומחז בידי אסף אגארנוב (אהרנוב). זה היה סיפורו של נחום-מאיר שייקביץ' — שמ"ר (1846-1905) 'כריה תחת כריה'. הסיפור נראה בעיני המשכילים הצעירים כמתאים ביותר להעלאתו על הבמה על שום עלילתו והנרשאים הנדונים בו. הנרשא המרכזי בסיפור הוא רצונו של אב עשיר וכילי להשיא את בתו לבן-תורה, בעוד נפשה חשקה במשכיל צעיר.

547 באחשייכ, 1960.

548 אבשלומוב, 1972, עמ' 185. בראשית שנות העשרים פעלו חוגים דרמאטיים במערותי היהודים ההרריים בקובה ובמאחאץ-קאלה, אך אלה התפרקו, כנראה, כעבור זמן קצר (מוסאחאצובה, 1980).

כדי להכפיש את שמו של המשכיל, המאוהב בכתו, כותב האב לעיירתו, כי הצעיר המיר את דתו. הצעיר המנוודה והנעזב על-ידי אהובתו החליט לגמול לעשיר הכילי, והשתמש באמצעים שנוקטו נגדו עצמו. הוא דאג שתופץ השמועה כי העשיר מת, ואחד מידידיו אף זייף צוואה, שבה מצווה הכילי לחלק את רכושו בין צאצאיו ולהשיא את בתו למשכיל. בעיצומן של ההתרחשויות הללו פרצה מגיפת חולירה בעיירה ופשטו שמועות, כי רוחות של מתים, שלא זכו למנוחה, מהלכות ברחובות. ואמנם כאשר העשיר חזר לעיירתו נתקבל כרוח־רפאים ונדחה על-ידי הכול. היחיד שקיבלו היה המשכיל הצעיר שהיה עתה חתנו. עתה גילו איש לרעהו את מעשיהם, והכול בא במקומו בשלום, אף שהעשיר הכילי ירד מנכסיו.⁵⁴⁹

החופש לבת ישראל לבחור את בחיר־לבה, היחס של בני העדה למשכילים המעטים והאמנות הטפלות ברוחות המתים נראו לממחזי ולחבריו נרשאים הקרובים ללבם של בני עדתם. אף העלייה רבת האירועים, התהפוכות והתככים נראתה הולמת את הצופים. ואמנם הערכה זו לא היתה מוטעית, וכאשר הסיפור המומחז בשלוש מערכות הועלה על קרשי הבמה בטאטית־יהודית בד' בטבת תרס"ג (24 בדצמבר 1903) היה הדבר למאורע, והאולם היה צר מלהכיל את כל המבקשים לראות את ההצגה. וכך כתב עד־ראייה:

בליל מוצש"ק התאספו לפני אולם בית־הספר המון אדם רב, אנשים ונשים, לראות המחזה, שהוצג בפעם הראשונה בשפתם... המשחקים מצדם מלאו את תפקידם באופן טוב ומאוד נעלה, והמון הנאספים אחרי כל מערכה ומערכה מחאו כף ויקראו למשחקים פעמים אחדות.⁵⁵⁰

מיום שבו הועלה על הבמה המחזה הראשון ועד לפעילות התיאטרונים המחדשת בטאטית־יהודית עברו, למיטב ידיעותינו,⁵⁵¹ יותר ממניין שנים, אך בבית־הספר בדרכנט ובבית־ספר אחרים של היהודים ההרריים⁵⁵² היתה מדי פעם פעילות כימתית. לציון חגים או סיום שנת־הלימודים אורגנו חגיגות, שבהן הופיעו תלמידים בשירה, בריקודים ובדיקלום. ב־9 בדצמבר 1908 נערך בבית־ספר בדרכנט נשף־חנוכה גדול, שבו הופיעו תלמידים בדימרה ובהקראת שירים בעברית וברוסית. כן הציגו מערכונים בטאטית־יהודית, הקשורים לחג החנוכה.⁵⁵³ המערכונים להופעות אלו נכתבו, כנראה, או עובדו מחומר עברי או רוסי על-ידי מורי בית־הספר. להופעות היה בא קהל רב, שכאמצעותן התוודע לאמנות הבמה, וגם המורים התלמידים למדו על ערכה של אמנות זו כגורם תרבותי־חינוכי. אין תימה, שעם התרחבות הפעילות התרבותית לאחר המהפכה הדמוקרטית נעשו גם ניסיונות להעניק לפעילות התיאטרונים בסיס איתן.

549 כרה תחת כויה, סיפור חבר בשפת בכל הבטלן דג, כבוד יודקא שמעוקס מעיר נירכסי ועתה נעזק לשפת עבר צחה מאת נחום מאיר שייקעוויטש, וארשא, 1881.

550 כן־עמי, 1903.

551 מיכאל נוד (1982, עמ' 26) קובע, כי להקת תיאטרון... פעלה בדרכנט משנת 1904 ועד שמאורעות מלחמת האזרחים הביאו לשיחוקה. הוא מסתמך על מכתב של גד סאפונוב אל נסים אילישיב (1981, עמ' 114). אך דומה, כי יש להטיל ספק בדיוק של קביעה זו, שכן לא מתקבל על הדעת שבדיעות הרבות על חיי היהודים ההרריים, שהתפרסמו למן 1904 ועד מלחמת־העולם הראשונה, לא היה מחזר אף פעם קיומה של להקת תיאטרון אילו התקיימה זו. בראיון שקיימתי עם גד סאפונוב (עמ' 12) העיד המרואיין, כי לא הכיר מעולם אישה את ישעיהו רבינוביץ, שהיה כאילו מנהלה של אותה להקה, לפי שהוא התקרב לתיאטרון רק ב־1932.

552 כחנוכה חרע"ב נערך בבית־הספר של היהודים ההרריים בגרזני נשף, שבו הרצה ז' דראגוצ'ינסקי על המככים, והתלמידים הציגו שני מערכות: 'הסבאת תכרה' ו'את הרכב' (גאליארוב, 1912).

553 מושניצקי, 1909, עמ' 25.

ב-1918 הוקמה בדרכנט להקה דראמאטית. בלהקה זו פעלו מאגשיר (מנשה) וחנוס שלומוב (Kh. Shalumov), וכראשה עמד כנראה הרב ישעיהו רבינוביץ.⁵⁵⁴ הלהקה הציגה מחזות ומערכונים על נושאים תנ"כיים, בהם 'שמשון ודלילה', 'מגילת אסתר' וכד'. הטקסטים להצגות אלו נכתבו וודאי על-ידי מורים ובוגרים של בתי-הספר של היהודים ההרריים, ופעילותה של הלהקה היתה מעין הרחבה למערכונים שהועלו על הבמה בהודמנויות שונות בבית-הספר היהודי הררי בדרכנט. בהצגות אלו היו הרבה אימפרוביזאציה, פאנטומימה, ריקוד וזימרה. עם כינון השלטון הסובייטי בדאגסטאן המשיכה הלהקה לפעול, ובצד ההצגות המסורתיות שולבו בתכניהה אלתורים וקטעים הומוריסטיים על נושאים אקטואליים; בין הנפשות הפועלות הופיעו פולשביקים, פרוליטארים, רבנים ועוד.⁵⁵⁵ חברי הלהקה לא ראו שום סתירה בין המערכונים המסותיים, של א נעדרו מהם נימות ביקורתיות על החברה, לבין קטעים אקטואליים. אחדים מן המשתתפים בלהקה, ובתוכם יונו סמיונוב וסרגיי איזיגיב, הקימו ב-1921 קבוצת-תעמולה (Agitkolektiv) והציגו מעין 'עיתון חי', שכלל קטעי קריאה ומערכונים על שיחרור האישה, הצורך בהשכלה וכיצא כאלה נושאים. להקה זו העלתה על הבמה, כנראה, גם את מחזהו של לונאצ'ארסקי 'מאראט'. למרות שהתרחשויות המתוארות במחזה מתרחשות בימי המהפכה הצרפתית, הרי סיסמאות שהושמעו בו כגון מהפכה, חופש, שיון היו שגורות באותם הימים.⁵⁵⁶ להקה זו התפרקה או פורקה על ידי השלטון וחלק מפעיליה הצעירים היו בין מייסדי 'גים'.

ואמנם בראשית שנות העשרים נוסדה בדרכנט אגודה של נוער יהודי הררי, הידועה בראשי-החיבות הרוסיים 'גים' (Gorsko-Evreiskaia Molodezh). במסגרת הפעילות התרבותית של האגודה נוסד חוג דראמאטי, שהעלה בשנת 1924 על הבמה שני מחזות מפר-עטו של יונו סמיונוב: 'השדכן הפיקח' ו'שני מוכרי חפצים משומשים'.⁵⁵⁷ לפני כל הצגה היו מופיעים השחקנים ונושאים נאומים בעלי אופי תעמולתי מובהק.⁵⁵⁸ נראה שהחוג לא האריך ימים, ובאמצע שנות העשרים נוסדה בדרכנט 'קבוצה דראמאטית של יהודים הרריים', אשר העלתה על קרשי הבמה מחזות כגון 'בר-כוכבא', 'אוריאל אקוסטה', 'אמנון ותמר' וכן את מחזהו של מ' שלומוב 'השם הנהדר'. קבוצה זו זכתה בראשית פעולותיה לתמיכת השלטון, אך פוורה בשנת 1927 או 1928.⁵⁵⁹ במקומה של כמה זו הוקם בראשית שנות השלושים תיאטרון חובבים בשם 'התיאטרון העממי של היהודים ההרריים של העיר דרכנט', שבו היו פעילים יונו סמיונוב, זכריה אבשלומוב, אימרס (עמרס) אבראמוב וחנוס אליגיובה.⁵⁶⁰ לחזרות הועמד לרשות התיאטרון מיכנה בית-הכנסת של היהודים הרוסיים בעיר,

554 מרבית המידע על הפעילות התיאטרונית בטאטית יהודית משתתת על זכרונות ועדויות, שלעתים סותרים הם זה את זה ומרובה בהם הבלבול לגבי שנות-קיומן של הלהקות והעלאת המחזות. לעתים יש סתירות באותה עדות עצמה. השתדלנו אפוא לעמת את העדויות, אך קרוב לוודאי שלא תמיד הצלחנו בכך. החוכרת היחידה על תולדות התיאטרון (אשורוב, 1973) לא עלה בידינו למוצאה כספרות המעוב.

555 זנר, 1982, עמ' 27-28; זנר, 1985-1986, 1985, עמ' 8-9; מוסאחאנובה, 1978.

556 איסקוב, 1977, עמ' 17; מוסאחאנובה, 1980. על 'עיתון חי' כצורת פעילות תיאטרונית נפוצה בחוגים הדראמאטיים של אותן השנים עיין: אנציק. תיאטרונית, 1961, כרך 4, עמ' 828.

557 לכריב, 1964, עמ' 176, 184.

558 מוסאחאנובה, 1978.

559 ריאיון עם גד סאפונוב, עמ' 11-12. המראיון, יליד 1917, הצטרף לתיאטרון בטאטית-יהודית בשנת 1932, ושנים רבות שימש בו לחשן. כל המידע על תולדות הפעילות ובימתית בלשון זו ועד לראשית שנות השלושים שמע מפי אחרים. על-פי המידע שמסר המרואיון, עמד בראש 'הקבוצה הדראמאטית של היהודים ההרריים' עד שנת 1927 הרב ישעיהו רבינוביץ, אך יש להטיל ספק בדיוקו של מידע זה. השווה גם מוסאחאנובה, 1978.

560 היסט. תיאטרון, 1966, כרך 4, עמ' 587; ריאיון עם סאפונוב, עמ' 12-13.

שהוחרם לשם כך, והצגותיו התקיימו כאולמות האיגוד המקצועי של עוסי הבניין והאיגוד של עובדי הרכבת.⁵⁶¹ שני איגודים שרכים מחבריהם היו יהודים הרריים. במארס 1932 הוקם במאחאץ קאלה 'התיאטרון המרכזי של עמי דאגסטאן', ותיאטרון-החובכים של היהודים ההרריים בדרכנט שולב כסניף של 'התיאטרון המרכזי'. בכך שופר מצבם הכלכלי של שחקניו.⁵⁶²

בשנת 1935 הוחלט להפוך את תיאטרון-החובכים לתיאטרון מקצועי, ושמו הוסב ל'תיאטרון הלאומי היהודי הררי'.⁵⁶³ בשלהי העשור הוא צורף כסניף של התיאטרון האזרבייג'אני שפעל בדרכנט.⁵⁶⁴ בתיאטרון היו כעשרים וחמישה שחקנים וכמנהל המוסיקאלי כיהן שמשון (ד'זומשוד) אשורוב.⁵⁶⁵ התיאטרון היה מציג פעם או פעמיים בשבוע, ועם שחקניו זומרו הכולטים נמנו השחקניות אחסו בת אליהו שלמובה וג'ולפיר אבדולימובה, והזמרים כוריס אבדולימוב, גברי חזנות ויושנה חנוכייב.⁵⁶⁶

על במת התיאטרון הועלו מחזות מתורגמים מרוסית ומאזרבייג'אנית וכן מחזות מקוריים. בין המחזות המתורגמים זכה להצלחה מיוחדת מחזהו של המחזאי האזרבייג'אני ד'ז'אפור ד'אבאלי (Dzhafur Dzhabarly, 1889-1934) 'סביל', שהוצג בשנת 1937. ההצגה טיפלה בשיחרור האישה משעבוד לבעלה וממעמדה הנחות בחברה.⁵⁶⁷ נושא שהיה אהוד במיוחד על התיאטרון הסובייטי בדאגסטאן. בין המחזות המקוריים הועלו על הבמה מחזותיו של יונו סמיונוב 'שני אחים' ו'מחסום', שהוצג גם בתיאטרון הטאטי הממלכתי בכאקו. כחפקידים הראשיים שחקן יונו יאודייב ('היודייב') ואחסו שלמובה. כן השתתפו בה השחקנים זכריה אבשלומוב ושלמה דאדאשב.⁵⁶⁸ במחצית השנייה של שנות השלושים העלה התיאטרון את מחזהו של מישי באחשייב 'ניצחון הג'וכרים' (למן 1936), שהמוסיקה לו נכתבה גם היא בידי שמשון אשורוב.⁵⁶⁹ ועבר המלחמה הסובייטית-גרמנית מחזהו של מישי באחשייב 'האדמה'.⁵⁷⁰ כן עסקה הלהקה במופע של שירה וריקודים, שהוצג במאחאץ קאלה במסגרת החגיגות לציון עשרים שנה לייסוד הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. במופע זה השתתפו השחקנים זכריה אבשלומוב, כוריס דאדאשב, אחסו שלמובה, ג'ולפיר אבדולימובה, ש' חיימוב ואחרים.⁵⁷¹ המופע זכה לשבחים רבים. לבמאי זכריה אבשלומוב העניקה נשיאות

561 שם, עמ' 14.

562 פייוולה, 1932, עמ' 44.

563 אנציק. תיאטרות, 1961, כרך 2, עמ' 273; היסט. תיאטרון, 1966, כרך 4, עמ' 587.

564 אנציק. תיאטרות, 1961, כרך 2, עמ' 273; תולדות הספרות, 1970, כרך 2, ספר 2, עמ' 213.

565 שמשון אשורוב נולד ב-1913 בדרכנט, בה סיים ב-1931 בית מדרש למורים. עם סיום למדיו עבד כנגן על טרזה ב'תיאטרון העממי של היהודים ההרריים של העיר דרכנט' ועסק בתזמור של שירים עממיים. בשנת 1935 נשלח להשתלמות במוסקבה ועם שובו מונה למנהל המוסיקאלי של התיאטרון הלאומי היהודי ההררי. ב-1938 הוזמן אשורוב לכאקו, בה זכה שירו במקום ראשון בתחרות שירים של הרפובליקה האזרבייג'אנית, שערכה ב-1940. כאות הוקרה נשלח אשורוב להשתלמות קצרה למוסקבה, שממנה שב לעיר הולדתו. בשנות המלחמה והשנים הראשונות אחריה היה אשורוב קשור לפעילות ובימחית כטאטי'יהודית, אך עם פרוק התיאטרון ב-1948 הוא עבר לעבוד בתיאטרון הלזוני ועסק בהוראה בבית-הספר הפרגוני בדרכנט (מוסיקאים, 1960, 119-122). ריאין עם סאפנוב, עמ' 15 וכן עמ' 19 מורים של כתבייד מאת גד סאפנוב להרצאה על התיאטרון של היהודים ההרריים בדרכנט. שמור כמרכז לחקר ולתיאור יודות מזרח-אירופה.

566 ריאין עם י' שלמוב בכאר-שבע, 28 במארס 1976; איסקוב, 1977, עמ' 17; אלמותי, 1979, עמ' 51.

567 תולדות הספרות, 1970, כרך 6, עמ' 313; אנציק. תיאטרות, 1961, כרך 2, עמ' 397.

568 יאודייב, 1978-1979, עמ' 74.

569 אמאייב, 1960, עמ' 34; אנציק. ספרות, 1962, כרך 2, עמ' 494.

570 פאסינקוב, 1941.

571 יאודייב, 1978-1979, עמ' 75.

הופעה של להקת היהודים ההרריים מצפון הקאווקאז במוסקבה, נובמבר 1936. הרוקד: דוד אליעזרוב

הסובייט העליון של דאגסטאן, ב-21 בנובמבר 1940, את התואר אמן בעל זכויות של הרפובליקה הדאגסטאנית, והוא נשלח לקורס במאים לרוסטוב. תואר זה הוענק גם לשחקן התיאטרון בוריס דאדאשב.⁵⁷²

בחורף 1940/41 עסק התיאטרון בחזרות להצגה של 'חאיט', מאת המחזאי האזרבייג'אני מירזא איבראגימוב (Ibragimov). כמחזה תוארו חיי הקולחוז בשנות השלושים כרוח הריאליזם-הסוציאליסטי. כן עבד התיאטרון על הכנת ההצגה 'נאמוס', מחזה מפרי עטו של הסופר הארמני אלכסנדר שירוואנאדזה (Shirvanadze), שבמקדו עמדו החיים בקאווקאז בתקופת שלטון הצאר. שחקני התיאטרון עבדו בתנאים קשים ביותר: 'בתיאטרון היה קר מאוד ולא היו עצים להסקת התנור', מעיד אחד משחקניו.

עם פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית גויסו חלק מן השחקנים הראשיים של התיאטרון, ובתוכם זכריה אבשלומוב, י' שלומוב (I. Shalumov), שלמה דאדאשב, ש' חיימוב ואחרים. אמנם פעילות התיאטרון פסקה, אך השחקנים שלא גויסו התארגנו בלהקת זמר ומחול והופיעו בפני חיילים בבתי-חולים וביחידות צבאיות. באותן השנים פסקה התמיכה הכספית בלהקה, והמשכורות הזעומות שולמו לפי ההכנסות ממכירת הכרטיסים. אך חשובה מכך היתה ההכרה בשחקנים כעובדים, וכהתאם לכך קיבלו הללו כרטיסי-מזון. בשנת 1943 חזרה הלהקה לפעול בתיאטרון. יחד עם

572 קיצ'ב, 1963, עמ' 82; יאגורידי, 1978-1979, 1979.

התיאטרון האזרחי־אני, שהתיאטרון היהודי היה סניפו, היו ללהקה סך־הכול 465 הופעות, שצפו בהן כשישים ושלשה אלף צופים.⁵⁷³ אם נניח שהתיאטרון האזרחי־אני פעל כל ימות השנה, היינו 365 הופעות, הרי שהיו לפחות כמה הופעות של התיאטרון היהודי. הפעילות של התיאטרון זכתה באותן השנים להערכה של השלטונות, ולשניים משחקניו, ג' אבדולימוכבה ובוריס דאדאשב, ניתנו כתבי־הוקרה מטעם הסובייט העליון של הרפובליקה הדגנסטאנית.⁵⁷⁴ אך משנסתיימה המלחמה השתנה יחס השלטונות אל התיאטרון של היהודים ההרריים, והוא נסגר ב־1948 יחד עם התיאטרון האזרחי־אני בדאגסטאן, שהראשון היה, כאמור, חלק ממנו. כל רכושו של התיאטרון היהודי נמסר לתיאטרון הלזגיני, שהועבר מהכפר אחטי לעיר דרבנט. הטיעון הרשמי לפירוקו של התיאטרון היה, שאין לו שחקנים מקצועיים ראויים ואין די קהל המבקר בהופעותיו.⁵⁷⁵ הרשויות גם הדגישו, כי רוב־רובם של היהודים ההרריים מכינים היטב את הלשון הלזגינית, ואין עוד צורך בקיומו של תיאטרון נפרד בטאטי־יהודית.⁵⁷⁶ בשלוש־עשרה שנות קיומו של התיאטרון הועלו על במתו מחזות מן הספרות העולמית (שילר, מולייר ועוד),⁵⁷⁷ והרוסית (א' אוסטובסקי, מ' גורקי)⁵⁷⁸ הצגות מן היצירה הספרותית והפולקלורית האזרחי־אנית, וכן מחזות מפרי־עטם של יהודים הרריים.⁵⁷⁹ הריקוד והזמר היו חלק אינטגרלי של מרבית ההצגות, שקטעים מהן היו משודרים לעתים קרובות בתחנת הרדיו של הרפובליקה הדאגסטאנית במאחאץ־קאלה.⁵⁸⁰ כמשך השנים עלתה רמתו האמנותית של התיאטרון הן משום הניסיון שקנה והן מהשתלמויות קצרות כמוסקבה, שאליהן נשלחו רבים משחקניו.⁵⁸¹ אולמות התיאטרון היו לרוב מלאים וקנים וגם בני־תשורת,⁵⁸² והוא מילא תפקיד מסוים בחוריה הקיבוצית של היהודים ההרריים, אף שרבות מהצגותיו היו בעלות אופי תעמולתי ולעתים אנטי־דתי.

573 קיימאראזוב, 1963, עמ' 399; קיימאראזוב, 1971, עמ' 320; וכן ראיין עם סאפנוב, עמ' 22-23; יאודייב, 1979-1979, עמ' 76.

574 ש. ש.

575 ראיין עם סאפנוב, עמ' 24-25.

576 סאפנוב, שהיה משחקני התיאטרון, תיאר כמלים אלו את סגירתו של התיאטרון: 'בישיבת הממשלה [של דאגסטאן] נתקבלה החלטה, שמכיוון שהטאטים המתגוררים בעיר דרבנט, שולטים בשפה הלזגינית... אין טעם לקיים מכאן ואילך את התיאטרונים האזרחי־אני והטאטי... במקומם יש להזמין לדרבנט מן הכפר אחטי את התיאטרון הלזגיני... והשחקנים הרוצים בכך מן התיאטרונים האזרחי־אני והטאטי והשולטים בשפה הלזגינית יכולים להשתלב בתיאטרון הלזגיני... בישיבה זו אמר מולודקין [יהודי אירופי], שהיה מנהל המחלקה לאמנות בדאגסטאן: "חארו לעצמכם... שהיהודים שלנו אינם רוצים להתלונן [להיות לזגינים]". ואננם לאחר ישיבה זו לא ידענו לאן נעלם אותו מולודקין' (ראיין עם סאפנוב, עמ' 17-18). אירועים אלה מייחס העד לשנת 1941, רש לייחסם לשנת 1948, שבה הועבר התיאטרון הלזגיני מן הכפר אחטי לדרבנט (ראה: לאברוב, 1960, עמ' 519). איטאקוב, 1977 (עמ' 18) טוען, כי התיאטרון נסגר ב־1945. באנציק. התיאטרונות, 1961, (כרך 2 עמ' 273) צרנה שנת 1947 כתאריך הפסקת פעולתו של התיאטרון, ולרעת יונו יאודייב (1979, עמ' 76), התיאטרון נסגר ב־1946.

577 ראיין עם סאפנוב, עמ' 20.

578 איטאקוב, 1977, עמ' 19.

579 ההצגות כללו מחזות של יונו סמיונוב ריעקב אגארתוב (ראיין עם סאפנוב, עמ' 18, 20).

580 ראיין עם י' שלומוב ועם ס, 1978, עמ' 30.

581 גד סאפנוב נשלח שלוש פעמים לקורסים תלת־חודשיים במוסקבה בשנים 1938, 1939, 1940 (ראיין עם סאפנוב, עמ' 20).

582 ש. ש., עמ' 12.

באקו

ראשית הפעילות הכימתית בבאקו, שלא כבדרבנט שבה היו, כאמור, שורשים מראשית המאה העשרים, קשורה בפעילות הפוליטית בעיר לאחר מהפכת 1917. מועדוני המפלגות בקאווקאז שימשו אותה עת מרכזי תרבות, שכללו חוגים דראמאטיים.

החוג הדראמאטי הראשון בטאטית־יהודית נוסד בבאקו כמועדון של 'צעירי־ציון'. הרוח החיה בו היה הרצל הררי (גירסיל גרארי או גירסיל גורסקי). לשם הצגה כחוג זה עיבד ותירגם הררי לטאטית־יהודית את מחזותיו של אברהם גולדפאדן (1840-1908) 'בר־כוכבא' ו'שולמית'. הוא עצמו ביים אותם ושיחק בהם את התפקידים הראשיים. ההצגה של 'בר־כוכבא' הועלתה לראשונה על הבמה ב־28 באוגוסט 1919.⁵⁸³

עם כינון השלטון הסובייטי בבאקו, בפברואר 1920, הצטמצמה הפעילות התרבותית כמועדון 'צעירי־ציון' וגברה העשייה כמועדון של יק"פ (פועלי־ציון), שאליו עבר גם הרצל הררי. כמועדון ע"ש בצלאל התקיימה ב־1920 הצגה בטאטית־יהודית, שכללה שירים, מחולות ומערכונים.⁵⁸⁴ כמועדון ע"ש בר בורוכוב של יק"פ הוצג ב־14 בפברואר 1920 המופע 'ערמומיות היהודים', וזמן קצר לאחר מכן העלה הררי את מחזהו 'פרי ידי אבא-אמא'.⁵⁸⁵ לשם הצגתו של המחזה נשכר האולם של הקינומאטוגראף הראשון, שבו היו כארבע מאות מקומות ישיבה. ההצגה נקבעה לשעה שש, אך לדברי בראגינסקי, שהיה באותו זמן פעיל כמועדון היהודי,

הצופים החלו לבוא מן השעה שתיים אחר הצהרים. באו משפחות שלמות; לכל כרטיס [שחולק בלא תשלום] משפחה... חלק מן הכסאות והספסלים הוזהו לקירות... [באן הורים עם ילדיהם והמתגוררים אצלם. המשפחות השתרעו על הרצפה, והציעו מתחתן שטיחים קטנים או מחצלות שהביאו מן הבית. אחדים שיטחו מתחתם מטפחותיהם, מעיליהם, סינוריהם, או ישבו על הרצפה סתם... כשנסתיימה ההצגה — ים של התרגשות, אבל אף אחד אינו יודע כיצד להביע אותה...⁵⁸⁶

עם צמצום הפעילות התרבותית כמועדון של יק"פ נמשכה זו כמועדון הקומוניסטי.⁵⁸⁷ לפעילות החוג הדראמאטי נכתבו מערכונים מיוחדים, וכן תורגמו ועובדו מערכונים על נושאים אקטואליים מלשונות אחרות. בדרך־כלל לא נשתמרו מחזות־מערכונים אלה, ולעתים קרובות הם נכתבו בצורה קולקטיבית, 'אחד קורא, השני מסביר והשלישי כותב' בטאטית־יהודית.⁵⁸⁸ עם צמיחת המחזאות בטאטית־יהודית, שהיתה דומה יותר למחזות ולא למערכונים, גדל והלך מספר המחזות המקוריים שהועלו על הבימה. ב־1933 הציגה הלהקה את מחזהו של יצחק חנוכוב 'נולדו מחדש במהפכה'. ההצגה הייתה בעלת אופי תעמולתי מובהק וביסוּמה נשבעו כל משתתפיה לבנות את הסוציאליזם, כשמעל לראשיהם מתנוסס דגל אדום גדול מימדים.⁵⁸⁹ על אף האופי הפשטני־הצהרתי של הצגות

583 כהצגה זו השתתפו גם א' ארוכין והגב' יאראיסה. ראה: עיתון, 1919. חיי היהודי בקאווקאז, 1919; הצגה, 1919. ג., 1921.

584 באקו, כרסך, 1922; זנד, 1972, עמ' 118; זנד, 1982, עמ' 28.

586 בראגינסקי, 1967, עמ' 251.

587 גורביץ', 1924.

588 אישמאן, סבך, 1926.

589 הל, 1946, עמ' 356.

רבות, התגבש והלך בלהקה זו צוות שחקנים מקצועי-למחצה. הלהקה שהגיעה לרמה נאותה, הוכרה כאמצע שנות השלושים (ב-1935 או ב-1936) כתיאטרון מקצועי, ושמה הוסב לתיאטרון טאטי ממלכתי. במקביל לתיאטרון הוקמה כמועדון, שכונה כאורח רשמי היכל התרבות הטאטי, 'להקת מחול לאומית טאטי', שזכתה למקום שני בתחרות של להקות ברפובליקה האזרבייג'אנית.⁵⁹⁰ ההופעות של התיאטרון והלהקה נמשכו, כנראה, עד שלהי שנות השלושים ועם פרוקם תמה הפעילות הבימתית בטאטי-יהודית ברפובליקה-האזרבייג'אנית.

ניסיונות לחידוש הפעילות הבימתית

בימי 'ההפשרה', לאחר מותו של סטאלין, התארגנה בדרכנט קבוצת יהודים הרריים, בתוכם שחקני התיאטרון לשעבר,⁵⁹¹ והקימה להקה דראמטית ב-1956.⁵⁹² הלהקה זכתה לפופולאריות רבה, והיא ביקרה גם בערים אחרות שבהן קיימים קיבוצים של יהודים הרריים. על ביקורה של הלהקה בנאלצ'יק ב-1958 כתב פצ'רסקי:

השנה בא אליהם [לנאלצ'יק] התיאטרון היהודי מדאגסטאן (מקום מושבו בדרכנט). הוא הציג מחזות קצרצרים ומערכונים בלשון הטאטי... התוכן של המחזות מושחת בעיקרו על חומר אזרבייג'אני, על הנרשאים הבאים: (א) הגורל המר של הנשים בימי הצאר... (ב) חטיפת נשים בידי מאהביהן.⁵⁹³

במקביל ללהקה שהתארגנה בדרכנט, קמו גם חוגים דראמטיים בקולחוזים היהודיים בסביבות העיר, שגם הם פעלו בלשון הטאטי-יהודית.⁵⁹⁴ חוגים אלה העלו, כנראה, על הבמה חומר דומה ללהקה בדרכנט, ובכל הפעילות הבימתית היה מעט מאוד תוכן יהודי, אך כעצם הצגת תיאטרון בלשון טאטי-יהודית היה משום חידוש לגבי שנותיו האחרונות של סטאלין. גופים אלה לא זכו לשום תמיכה. הם ביקשו להכיר בהם ככתיאטרון, ולשם כך שלחו משלחות למוסדות השלטון והמפלגה הקומוניסטית בבירת הרפובליקה הדאגסטאנית. כתוצאה מהשתדלות זו ניתנה בינואר 1959 הוראה לוועד המפלגה בעיר דרכנט לאפשר הקמתו של תיאטרון בטאטי. בעקבות הוראה זו נוסד 'תיאטרון טאטי בין קולחוזי' בעיר דרכנט.⁵⁹⁵ התיאטרון קיבל תמיכה בסך של חמישים אלף רובל מכל אחד משלושת הקולחוזים היהודיים שבסביבות דרכנט (קולחוז ע"ש סטאלין, ע"ש קאגאנוביץ', ע"ש לנין).⁵⁹⁶ החזרות התקיימו כמועדון של הקולחוז ע"ש סטאלין, וההצגות הועלו מדי פעם על כמת התיאטרון הלזגיני.⁵⁹⁷ מנהלו של התיאטרון היה חיים אגארנוב

590 שם, עמ' 360; תיאטרון בבאקו, 1937.

591 מיוצאי התיאטרון שפורק בשנות הארבעים היה יונו יאגוריבי, שהעסק בקולחוז היהודי 'הדרך לקומתיים' כמדרוך של חוג דראמטי ואחסו שלומובה, שעבדה בעבודה דומה בקולחוז ע"ש לנין (יאגוריבי, 1978-1979, 1979, עמ' 76).

592 איסקוב, 1977, עמ' 4.

593 פצ'רסקי, עמ' 13.

594 איסקוב, 1977, עמ' 18.

595 דאניאלוב, 1966, עמ' 321. על תיאטרון זה פורסם, למיטב ידיעתנו, מאמר אחד (באחשייב, תיאטרון, 1960), שלא עלה בידינו לראותו.

596 לפי ידיעה אחת, הקציבו הקולחוזים 180 אלף רובל לשנה (ריבנוביץ', תיאטרון, 1961).

597 ריאיון עם סאפנוב, עמ' 25-26.

(אהרונוב), וכבמאי שימש גד סאפנוב (Safonov).⁵⁹⁸ בתיאטרון היו כעשרים שחקנים קבועים. בהצגות מוסיקאליות הורחב הצוות על-ידי צירוף זמרים ונגנים חובבים. התיאטרון פתח את הופעותיו בהעלאת מחזה 'הלחמים בעד חופש' מפרי-עטו של יונו סמיונוב. המחזה השני שהוצג בו היה של ציון (סיון) איזגיב בשם 'אחיות'. בשנת 1960 עבד התיאטרון על הכנת מחזהו של מיש (משה) באחשייב על חיי קולחוז של היהודים ההרריים.⁵⁹⁹ התעלבו מחזותיהם של חיזגיל (יחזקאל) אבשלומוב 'חשך-בנים', שהיה בעל נימה אנטי-דתית מובהקת, ומחזהו של המחזאי האזרבייגי'אני דו'אפור דו'אבאלי (1889-1934) 'פרחים נבולים', שבו גונו חוסר השיויון והכורות של האישה. מקום מיוחד נודד בתיאטרון למחזות מוסיקאליים, שהושחתו על הפולקלור האזרבייגי'אני. בסוף 1960 התעלה בו מחזה מוסיקאלי בשם 'אשוג גאריב', פרי-עטו של המלחין זולפור גאדז'יב'קוב (1884-1950). את התפקיד הראשי בהצגה מילא אברהם (בוריס) אבדולימוב, והשתתפה בה זמרת ממאחאץ'קאלה — ז'אבינאסאנובה. כן הציג התיאטרון את האופרה הפופולארית 'ליילי ומדז'נון' מאת המלחין האזרבייגי'אני אוזאור גאדז'יב'קוב (1885-1948).⁶⁰⁰ מלבד המחזות המוסיקאליים שולבו גם בהצגות האחרות שירים ופזמונים, שרבים מהם הולחנו בידי שמשון אשורוב. אשורוב ליווה את הפעילות הבימתית בטאטית-יהודית כמעט מראשיתה, וזכה לתואר 'פעיל אמנות בעל זכויות של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית'.⁶⁰¹ מנצחו של התיאטרון היה מוסעיד דז'וס-דז'וס, אזרבייגי'אני לפי לאומיותו.⁶⁰²

התיאטרון הטאטי הכין-קולחוזי זכה להישגים אמנותיים. לאות-הוקרה נוספה לשמו הרשמי התיבה 'עממי', אך במחצית השנייה של שנות השישים הפכו את הקולחוזים היהודיים לסוכודים, והם איבדו הרבה מן האופי היהודי שלהם. נראה שהסוכודים סירבו לתמוך בתיאטרון ובשחקניו, שהתפרנסו קודם-לכן ממנו, באורח מלא או חלקי, ועתה נשאר בלא פרנסה והתיאטרון פסק למעשה מלהתקיים. שוב החלה פעילות שתדלנית ענפה, אך הפעם לא היו לה תוצאות מיידיות אף ששאפתם של חלק מן היהודים ההרריים לקיים פעילות דראמאטית כלשונם נוצלה על-ידי השלטון בראשית שנות השבעים.

עם התחלת היציאה הגדולה של היהודים מברית-המועצות השתדלו השלטונות כדאגסטאן להדגיש, כי דאגתם נתונה לצרכים התרבותיים של היהודים ההרריים. במסגרת מדיניות זו הותר חידוש הפעילות הבימתית בטאטית-יהודית. אך הפעם לא היה זה עוד תיאטרון אלא להקת-חובבים, והתמיכה בה היתה מזערית. להקה זו הציגה בעיקר שירים, ריקודים ומערכונים קצרים, והופעותיה שולבו בתוכניות הראדיו של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית. למן שלהי שנות החמישים התקיים אחת לשבוע, ביום שישי, שידור-ראדיו מיוחד ממאחאץ'קאלה בטאטית-יהודית. השידור כלל סקירה של חדשות השבוע, קריאת שירים מפי משוררים בלשון זו וקטעים מהצגות התיאטרון.⁶⁰³ השידורים בטאטית-יהודית הורחבו באמצע שנות השבעים לפעמיים בשבוע, ובהם הודגשה ביתר-שאת תרומתם של היהודים ההרריים לחיים הסובייטיים, כלומר היה בהם מעין מענה

598 שם, עמ' 26, וכן רבינוביץ', תיאטרון, 1961; קאצמאן, 1961.

599 שם, שם, וכן רבינוביץ', תיאטרון, 1961.

600 שם, שם.

601 דאניאלוב, 1966, עמ' 318; שלמיאב, 1978; היסט. דאג., 1967, כרך 4, עמ' 237.

602 רבינוביץ', תיאטרון, 1961.

603 שם, שם.

לשאיפת העלייה שהתפשטה והלכה בקרב העדה.⁶⁰⁴ שידורים אלה התקיימו, לפי מיטב ידיעתנו, לפחות עד סוף שנות השבעים.

במקביל לחיאתרון כדרבנט, התארגנה ב-1959 כבית-חרושת לנעליים כנאלצ'יק להקת מחול וזמר של היהודים ההרזים.⁶⁰⁵ הלהקה שרה שירים בטאטית-יהודית, שאסף חצרון אלחסוב, את הלחנים בשבילה כתב טימופיי שאמילוב (T. Shamilov).⁶⁰⁶ עד אמצע שנות השישים היה שמה הרשמי 'להקה יהודית-הרזית' 'חארס'. לאחר רצח רדנה הראשי רומאן שאגאבייב (R. Shagabaev), התפרקה הלהקה, אך כעבור שנים מספר התארגנה שוב, ולפי דרישת אחדים מן הקומוניסטים היהודים הושמטה משמה התיבה 'יהודית', והיא נקראה כראשית שנות השבעים 'להקה טאטית עממית למחול וזמר'. עם אמניה נמנו ויקטור שאבאייב (V. Shabaev), שעבר לאחר-מכן ללהקת המחול 'לוגינקה', וכן זמרים ורקדנים שהשתתפו בלהקה זו בגלגולה הראשון. בזמן קיומה הופיעו שחקניה מדי פעם בתחנת-הטלוויזיה המקומית וכן כראדיו של הרפובליקה האוטונומית הקאבארדינו-באלקאריית.⁶⁰⁷

הפעילות הבימתית הענפה בטאטית-יהודית יש בה כדי להוכיח, כי בעדה קטנה זו טמונים כשרונות רבים, שמצאו ביטי גם בהשתלבותם של יהודים הרזים כתיאטרונים ובלהקות זמר ומחול של הקאווקאז המזרחי. ב-1933 הוקמה 'להקת מחול וזמר ממלכתית קאבארדינו-באלקאריית'. בין מייסדיה ואמניה היו גאלינה איסאקובה, חצרון אלחסוב (מת ב-1970), זובלו (זובולין) איסאקוב (נפל בחזית ב-1944) ותנחום אשורוב (מת ב-1969). על תרומתו המיוחדת של תנחום אשורוב לפיתוח האמנות הוענק לו ב-20 בנובמבר 1939 התואר 'אמן בעל זכויות של הרפובליקה האוטונומית הקאבארדינו-באלקאריית'.⁶⁰⁸

באמצע שנות השלושים הוקמה להקת מחול וזמר של עמי דאגסטאן, ובה השתלבו גם יהודים הרזים. בלהקה זו זכתה לפרסום מיוחד א' ארונובה (Aronova), שהיתה אחת הזמרות המצטיינות.⁶⁰⁹ מלהקה זו התגבשה ב-1958 להקת המחול 'לוגינקה', שהפכה חיש-מהר ללהקה הייצוגית של ברית-המועצות. מייסדה ומנהלה האמנותי היה תנחו (תנחום) יורעאילוב, שהוכתר בתואר 'אמן עממי של רפס"ר והרפובליקה הדאגסטאנית'.⁶¹⁰ בימי מלחמת-העולם השנייה זכתה בדאגסטאן לפרסום רב הזמרת היהודיה סואיפראט אבראמובה,⁶¹¹ והיום נהנית מהוקרה רבה השחקנית מ' שצ'רבאטובה (M. Shcherbatova).⁶¹² כנאלצ'יק נתפרסמה הזמרת דורה חנוכייבה,⁶¹³ קרובת-משפחה של המלחין ח' חנוכייב.

אחד המלחינים הפופולאריים בדאגסטאן הוא חיזגיל (יחזקאל) חנוכייב. הוא החל לכתוב מוסיקה מרשתת על נימות עממיות של עמי האיזור בשנות השלושים. על יצירתו זכה ב-1940

604 אלמוני, 1979, עמ' 50; איסאקוב, 1977, עמ' 4, 17.

605 זלמאנובסקי, 1963.

606 ריאין עם ו.ק., 1972, עמ' 2, 4.

607 שם, עמ' 5-6, וכן זלמאנובסקי, 1963.

608 היסט. קאבארדינו-באלקאר., 1967, כרך 2, עמ' 212, 234-235; עדות ו.ק., 1972, עמ' 4-5.

609 חרבות, 1967, עמ' 223.

610 איסאקוב, 1977, עמ' 10; שלמיאב, 1978; יורעאילוב, 1969.

611 אנתולוגיה, 1945.

612 יחילוב, 1960, עמ' 561.

613 ריאין עם צ.ח., 1973, עמ' 12.

לתואר 'פעיל תרבות בעל זכויות של הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית'. משרצה המלחמה השתלב במערכה התעמולתית, וכתב לחנים לשורה ארוכה של שירים אנטי־נאציים. ב־1954 היה חנוכיב בין המייסדים של אגודת המלחינים ברפובליקה הדאגסטאנית.⁶¹⁴ עם ממשיכי דרכו של חנוכיב נמנה מאנשור (מנשה) יעקובוב (Jakubov). מאנשור בן אברהם יעקובוב נולד ב־1936 והשתלם בבתי־ספר סובייטיים למוסיקה. היום הוא מתגורר בכירת הרפובליקה הדאגסטאנית, מאחאץ־קאלה, ועוסק בחקר המוסיקה של עמי האיזור ובהלחנה.⁶¹⁵

הפעילות הבימתית הנרחבת של היהודים ההרריים בטאטי־יהודית, כמו גם השתלבותם של בני העדה בתיאטרונים ולהקות הזמר והמחול הלא־יהודיים, יש בהן כדי להצביע על חוש מפותח מאוד של במה בבני העדה ועל קשר נפשי עמוק לאמנות זו.

הנה כי כן, הבימה היהודית, על אף מגבלותיה שנקבעו על־ידי השלטון, מילאה תפקיד חשוב בחיי העדה והשתלבה במירקם פעילותה התרבותית בלשון־האם. צמצום הפעילות הבימתית של היהודים ההרריים בשנים האחרונות הוא אפוא שלב נוסף בהגבלת הביטוי העצמי של העדה, שהחל בהפסקת ההוראה בטאטי־יהודית ונמשך בהפסקת העיתונות וכירידה תלולה במספר הפרסומים בלשון זו.

614 חיוגיל (יחוקאל) חנוכיב נולד בדרכנט ב־1898 במשפחת חקלאים אמירים. בגיל 10 נכנס לבית־הספר הריאלי הרוסי ובו היה מנצח על תזמורת כלי־נשיפה. ב־1918 המשיך את למודיו בבית־ספר למסחר בעיר רוסטוב, שבו ארגן תזמורת כלי־נשיפה. כיון שהוריו ירדו מנכסיהם, הוא שב לדרכנט ונתקבל כאן לעבודה כאחראי על המחלקה למוסיקה בסובייט הצירוני ובתפקידו זה יסד תזמורת צירונית לכלי־נשיפה וניצח עליה. למרות שלא היה לו השכלה מוסיקלית מסודרת, הוא מונה למנהל וביחות לכינור וכללי־נשיפה בבית־ספר למוסיקה בדרכנט, שהוקם באמצע שנות העשרים. בשלהי שנות העשרים וכראשית שנות השלושים השתלם חנוכיב בבאקו ובקונטרבטוריו בלינגרד. ב־1934 מונה למרצה במדרשה המוסיקלית למורים וכמנהל הכיתה לכינור. בשנים 1935-1945 כיהן כמנהל מוסיקלי של להקת השיר והמחול של דאגסטאן. מוסיקאים, 1960, עמ' 39-45; תרבות, 1967, עמ' 227; קיימאראזוב, 1963, עמ' 403; קיימאראזוב, 1971, עמ' 262, 323; אליקברוב, 1959, עמ' 90. 615 מוסיקאים, 1965, עמ' 149.

פרק שישי

יחסים בינעדתיים, ארץ-ישראל, ציונות ועלייה

עד לסיפוחו של הקאווקאז המזרחי לרוסיה קיימו היהודים ההרריים קשרים עם קיבוצי ישראל במזרח. מקור השראה וסמכות שימשו להם הקהילות והרכנים של פרס, והם היו חלק של הציביליזאציה היהודית שהתפתחה באסיה, אף שקשריהם הישירים עם קהילות אלו היו רופפים בתקופות מסוימות. משנכלל הקאווקאז באימפריה הרוסית, נתרופפו והלכו קשריהם עם יהדות המזרח וגברה השפעתה של הציביליזאציה היהודית, שהתגבשה באירופה ובעיקר במזרחה. יחסיהם עם יהדות רוסיה תכפו, אך המעבר מתחום השפעתה של ציביליזאציה יהודית אחת לרעותה לא עבר, כמובן, בלא מתחים וחיכוכים.

אורח-החיים של יהדות רוסיה היה זר ליהודים ההרריים, וביחסם אליה היו שלובים זה בזה הרצון להידמות יחד עם הסתייגות ותחושת עליונות. יהודי רוסיה מצידם ראו ביהודים ההרריים אנשים חופשיים וגאים, שעוררו בהם יותר מקורט של קנאה והתפעלות, כפי שביטא הרגשה זו אחד מיהודי רוסיה שביקר בקאווקאז:

מדי אתכונן אל אחינו ההרריים... בנשאם תמיד כלי זין וחנית מתחת למדם ובחקרי היטב את תכונת נפשם ורוחם הלוהטת כשמש בתערה נקל לשפוט מישרים, כי אמנם מסוגל היה עם ישראל בכוח גבורתו ואילותו להתיצב במערכת המלחמה גם נגד צבאות רומא.¹

אך בעת ובעונה אחת חשו גם רבים מיהודי רוסיה עליונות, שבאה לידי ביטוי ביחס של התנשאות. אין תימה, אפוא, כי יחסים אמביוואלנטיים שררו בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה, שכוננו בפיהם אשכנזים. הניכור בין שתי העדות כלט בעיקר בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה שהתיישבו בקאווקאז, בעוד הקשר לארץ-ישראל ובייחוד הפעילות כתנועה הציונית שימשו גורמי התקרבות ביניהם.

א. היהודים ההרריים ויהודי רוסיה בקאווקאז המזרחי

ההתוודעות של רוב היהודים ההרריים ליהדות רוסיה במאה התשע-עשרה היתה באמצעות היהודים שהתיישבו בקאווקאז המזרחי. רק מעטים מביניהם הכירו את יהודי 'תחום המושב', שלשם באו ללמוד בישיבות או לצורכי מסחר. היהודים הרוסיים הראשונים שבאו לקאווקאז היו חיללים, שהגיעו לאיזור בתוקף שירותם הצבאי, או מהגרים מעטים מ'תחום המושב'.

1 כראברמן, 1894-1895, 1894, גל' 176.

רכים מבין החיילים הפסיקו בשנות־השירות הארוכות והקשות להקפיד על המצוות, כפי שקיימו אותן במקומות מגוריהם, ודבק בהם יותר מאבק של התנהגות חבריים לצבא. החייל הרוסי התייחס אל תושבי הקאוקאז כאל ילידים פראיים, ויחס זה העבירו לא אחת החיילים היהודים אל אחיהם ההרריים, שהיו דומים בלבד, תנועותיהם ומנהגיהם לתושבי הסביבה. אף המנהגים הדתיים של היהודים ההרריים, שלא היו משוחררים מהשפעות הסביבה, נתפסו על־ידי הבחור היהודי, שיצא מן העיירה ולא הכיר יהדות אחרת, כעבודת־אלילים למחצה. החייל היהודי ששירת בקאוקאז, ואשר בו נהגו היהודים ההרריים מנהג הכנסת־אוחים מקובלת, היה לא פעם מגלה סימני התנשאות, שפגעו בגאווה של היהודים ההרריים.

בין היהודים הרוסיים הראשונים שהתיישבו בקאוקאז ישיבת־קבע היו משוחררי הצבא. אליהם הצטרפו כמה בעלי מקצועות חופשיים, כגון רוקחים, חובשים ועורכי־דין, שרכים מהם ביקשו במקום מושבם החדש להסיר מהם את סימני יהדותם ולהידמות לרוסים, שאף הם היו מהגרים חדשים באזור. כן באו לכאן מספר בעלי־מלאכה וסוחרים יהודים, אשר גם מהם פרקו רכים את עול המצוות, דבר שלא יכלו לעשותו בעיירותיהם בעטיו של הלחץ החברתי והמסגרת המסורתית של חיי הקהילה.² בקרב המתיישבים היהודים הראשונים בקאוקאז המזרחי לא היתה מנהיגות דתית שהיתה מסוגלת לגבש חיי קהילה, כנהוג ב'תחום המושב', ועל כן התרחקותם מאורח־החיים המסורתי העמיקה והלכה. יהודים אלה ייצגו כלפי רובם המכריע של היהודים ההרריים, שלא יצאו מאזור מגוריהם, את יהדות רוסיה כולה, 'זהמה לא הבינו, כי האשכנזים הבאים אליהם לרובם המה האספסוף, אשר קאה אותם ארץ ליטא וילכו כאשר ילכו'.³

מלבד התהום הרוחנית־דתית חצצה ביניהם מחיצת הלשון. רוב־רובם של היהודים ההרריים לא ידעו רוסית או יידיש, שהיתה מוכנת ליהודי רוסיה. רק ליחידים מקרב יהודי רוסיה בקאוקאז ומן היהודים ההרריים עשויה היתה הלשון העברית לשמש אמצעי לקשר ביניהם. על כן שתי הקהילות כמעט שלא התערבכו זו בזו, אף שבעיני השלטון נחשבו שתיהן ליהודים, עובדה שקירבה אותם במשך השנים אך גם חידדה את היחסים ביניהם.

רוב היהודים הרוסיים שהתיישבו בקאוקאז וסיגלו לעצמם את הלשון הרוסית, שאפו לראות עצמם כחלק מן האוכלוסיה הרוסית השליטה, והם כזו לתושבים המקומיים וליהודים ההרריים ככללם. יחס זה בא לידי ביטוי בכינוי 'ביקי' (byki), שאותו הדביקו לאחיהם.⁴ הכינוי 'ביקי', שדבק ביהודים ההרריים לפחות עד סוף המאה התשע־עשרה ואשר בו השתמשו גם לא־יהודים, אינו נהיר די צורכו, אך הכול מסכימים כי הראשונים שהשתמשו בו היו היהודים הרוסיים שבאו לקאוקאז. יש שביקשו לפרש את הכינוי 'ביקי', או 'ביק' ביחיד, כשיבוש התיבה בק (Bek), הבאה לציין אציל או נסיך.⁵ אך יש להטיל ספק בהשערה זו, כיוון שהיהודים ההרריים מעולם לא השתייכו, למיטב ידיעותינו, לשכבת האצולה, ועל כל פנים לא היו בתוכם אצילים ונסיכים בעת הכיבוש הרוסי של האזור. אחד אף ביקש להעלות כינוי זה לדרגת מעלה, ופירשו כראשית־תיבות של 'בני ישראל קדושים'.⁶ אולם פירוש זה נראה דחוק ביותר, לנוכח יחסי הניכור

2 סגל, 1879, גל' 15, עמ' 593.

3 כן־אבצן, 1891, גל' 153.

4 צוקרמן, 1878. לכה (1900, עמ' 7) כותב: 'Anissimov, der selbst ein Byk die genauusstes Nachrichten über die Bykij geben konnte'

5 על פירוש זה של הכינוי ראה: גורודצקי, 1903. גורודצקי, הצפיה, 1903.

6 כשדאי, 1898, גל' 189.

וההסתייגות מצד היהודים הרוסיים כלפי אחיהם ההרריים. זאת ועוד, אם אמנם היתה זו המשמעות של הכינוי, הוא לא היה מעורר את רוגזם של היהודים ההרריים, כפי שמעיד אליהו אניסימוב:

קיימת סיבה נוספת לאי־שכיעות הרצון של היהודים ההרריים מאחיהם האירופיים. לאחר כיבוש הקאווקאז על ידי הרוסים התיישבו בעירו רבים מן החיילים של יהודי רוסיה. משום־מה נתנו אלה לאחיהם, שקיבלום במאור־פנים, את שם־הגנאי 'ביקי'. בכך הם רצו, כנראה, להצביע על גסותם [של היהודים ההרריים]... דוגמת הראשונים המשיכו לכות את אחיהם 'ביקי' גם המתיישבים בקאווקאז מיהודי רוסיה שבאו לאחר־מכן. היהודים ההרריים... רואים בכינוי זה עלבון חריף ביותר. לא פעם ראינו, שהם הגיעו לחימה שפוכה בעטיו של הכינוי ונכנסו בגללו לחיגרות עם בני־דתם, השכנים הבלתי־רצויים. לבסוף היו נשבעים של א לבוא עוד [עם היהודים הרוסיים] ככל מגע ומשא.⁷

אין אפוא ספק, כי הכינוי 'ביקי' לא היה בעל קונוטאציה חיובית, כעדוּתו של חוקר־הקאווקאז המזרחי י' קוזובסקי (E. Kozubski), כי היהודים הרוסיים 'רואים אותם [את היהודים ההרריים] כפראים ומכנים אותם "ביקי".⁸ גם כְּנֹ קוקיטלאשוילי ציין ב־1906, כי 'היהודים הרוסיים [בקאווקאז], שרובם הם בעלי־מלאכה בורים־למחצה ו"אינטליגנטים" שלא השלימו את חוק־לימודיהם, מואסים ביהודים ההרריים ומכנים אותם "ביקי".⁹ ואפילו אחד מיהודי רוסיה, ששהה באיזור בשנות השבעים, ראה בשם זה ביטוי מעליב והדגיש, כי לכינוי 'בהמתי' כגון זה ראויים לא פחות מן היהודים ההרריים עצמם יהודי רוסיה הגרים בקאווקאז.¹⁰ אף על־פי, ואולי משום, שהשם 'ביקי' התקבל ככינוי של היהודים ההרריים (לעיתים גם של הגרודיים), נשכחה במשך השנים משמעותו הראשונית, ולא היתה ברורה אף ליהודים הרוסיים עצמם.¹¹

ככינוי זה התמזגו, לדעתי, המשמעות השליליות של המלה הרוסית כמו גם כמונה ביידיש. המובן הישיר ברוסית של התיבה 'ביק' (ברבים 'ביקי') הוא שור, אך היא מציינת בהשאלה עקשנות ובריאות.¹² יהודי רוסיה שבאו לקאווקאז ידעו כמוֹבן יידיש, ושור בלשון זו הוא 'אָקס', המציין בהשאלה אדם טיפש.¹³ כיוון שיהודי רוסיה בקאווקאז עברו לדבר רוסית, הם תירגמו ללשון זו את המלה 'אָקס' תוך מתן המשמעות המושאלת ביידיש למלה הרוסית. הכינוי 'ביק' סימל אפוא לגבי יהודי רוסיה אנשים בריאים, טיפשים ועקשנים, ואכן זו התדמית של היהודים ההרריים, כפי שהצטיירה בעיניהם. אין תימה, כי לתדמית זו התנגדו היהודים ההרריים, וכל אימת שכינו אותם 'ביקי' היה הדבר מעורר את התנגדותם וזעמם.

לסטריאוטיפ של היהודים ההרריים בעיני אחיהם הרוסיים התווספה הזרות של חלק ממנהגייהם וכן העובדה, שמעטים ביותר מכיניהם היו בעלי־תורה יודעי קרוא וכתוב. ואכן העיד ו' מילר

7 אניסימוב, 1888, עמ' 173.

8 קוזובסקי, 1906, עמ' 308.

9 קוקיטלאשוילי, 1906, עמ' 158.

10 סגל, 1879, גל' 15, עמ' 591.

11 'מספר פעמים פניתי, מספר אליהו אניסימוב, אל יהודים אירופיים בכקשה להסביר את המוצא והמשמעות

המדויקים של הכינוי, אך מאף אחד לא נתקבל הסבר של ממש' (אניסימוב, 1888, עמ' 173).

12 מילון, 1948.

13 מארק, 1980.

בראשית המאה העשרים, כי 'היהודים האירופיים מתייחסים עד היום אל יהודי הקאווקאז כאל כורים ועובדי־אילים למחצה'.¹⁴

התייחסותם של מרבית היהודים ההרריים אל היהודים הרוסיים שהתיישבו בקאווקאז היתה מורכבת וסבוכה. היהודים ההרריים היו תושבים ותיקים, בעוד יהודי רוסיה באו לקאווקאז מקרוב. נוצר אפוא מתח בין הוותיק לחדש. מה עוד שהחדשים התייחסו אל הוותיקים מתוך רגש של עליונות.

משבאו החיילים היהודים לקאווקאז נהגו בהם יהודי המקום מנהג הכנסת־אורחים והכניסו אותם לבתיהם בימי חג ומועד, כתיאורו של אחד המבקרים באיזור:

אחינו כ"י [בני ישראל] מקרבים את היהודים, אנשי הצבא הנשלחים לכאן לעבוד עבודתם... וכן המינהג אצלם: על שבת ובפרט על יו"ט [יום־טוב] יבקש להם כל אחד מהבע"ב [מבעלי־הבית] הכתים] אחד יהודי שיאכל אצלו ואצל בע"ב [בעלי־בתים] עשירים... יבקשו להם שנים ושלושה, ויכבדו אותם ויחמלו עליהם יותר מבניהם.¹⁵

מה צורב היה עלבונם וכאבם כאשר אחדים מאותם חיילים, שבחרו בקאווקאז לשיבת־קבע, התייחסו בבוז ובגאווה כלפי אחיהם ההרריים שרק תמול־ששום אכלו על שולחנם ונתנו מהכנסת־האורחים. אין תימה, שרבים מן היהודים ההרריים ראו ביחס היהודים הרוסיים אליהם כפיית־טובה והשבת רעה תחת טובה.¹⁶

אכן יחס ההתנשאות, הבוז והלעג של רבים מיהודי רוסיה כלפי אחיהם ההרריים פגעו קשה בכבוד ובגאווה, שהם תחושות עמוקות אצל עמי הקאווקאז ובכללם היהודים ההרריים.¹⁷ על פגיעה זו הגיבו היהודים ההרריים בהאשמות כוללניות ובכינויי־גנאי. הם האשימו את יהודי רוסיה, האשכנזים כפיהם, כי רמאים הם וראוי להתרחק מהם,¹⁸ וכינו אותם 'ממזרים', 'משומרים' ועוד שמות כגון אלה.¹⁹

נוכח היחסים המתוחים ששררו בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה, ראו הראשונים בעין בלתי־אוהדת את ההגירה מיתחום המושב' לקאווקאז המזרחי בשלהי המאה התשע־עשרה. וכך כתב רזנברג ב־1887:

14 מילר, 1903, עמ' 168. פאנטיוחוב (1901) מעיד, כי 'היהודים הרוסיים המשכילים יחר מביטים על היהודים הקאווקאזיים כעל פראים למחצה... ויהודי משכיל בדרבנט כינה את בני שכטו המתגוררים בעיר — שודדים'.

15 רזנברג, 1887, גל' 58. במקום אחר מתאר אותו מחבר אירוח לפסח של מאה שישים חיילים יהודים בדרבנט בזו הלשון: 'הרב מובן מאליו, כי אחינו יושבי המקום אשר מצות הכנסת אורחים חשובה מאוד ויקרה בעינינו, קראו לאחיהם, בני ברחם, אנשי הצבא, לסעוד על שולחנם בימי חג. וראשי אשר איתר מן המתעד ולא הספיק עוד למצוא לו ארח... אשר עלתה בידו לקחת לו שני אורחים שהביא אתו באורח אחד... גם נתנו להם מקום מיוחד להתפלל בנוסח שלהם כפי שהורגלו בו בעיר מולדתם' (רזנברג, 1887, גל' 113).

16 סגל, 1879, גל' 15, וכן האן, 1892, עמ' 182.

17 על רגישות זו אמר גורודצקי, בלא מעט חוסר הבנה: 'היהודים ההרריים אינם מתחברים עם היהודים האירופיים והסיבה לכך היא גאותם. הם ידעיים שהם נפלים מאחיהם האירופיים ואינם רוצים להדגיש את נחשלותם' (גורודצקי, 1903, וכן השוה: גורודצקי, הצפירה, 1903). על הסיבה העיקרית למצב היחסים שבין יהודי רוסיה והיהודים ההרריים, שלפיו 'קיימת עתה [1885] ערנות מחלטת', ראה אליהו אניסימוב בדבר התנשאותם של הראשונים (אניסימוב, 1885).

18 קחובסקי, 1906, עמ' 308.

19 גורודצקי, 1860, עמ' 591.

בני ליטא [שהיו רבים בין המהגרים לקאווקאז המזרחי], שנואים בעיני יהודי הארץ הזאת... אם יסור הלום איש מלידי ליטא כאורח יסבירו לו פנים ויקרבוהו, לפי שמצות הכנסת אורחים גדולה בעיניהם ולפי שידועים הם, כי בני ליטא רובם ככולם בני תורה הם. אבל אם יחפצו האורחים להשתקע בוה, אז הם משתדלים להרחיקם ויאמרו להם: 'גשו הלאה! ! פן ידבקו גם בנו מעשיכם ומידותיכם המקולקלות'. הלוקסוס [מותרות], המכלה ממון של ישראל; הדיפה אחרי כבוד בעליות [לתורה] ובהקפות, המחלוקות והסכסוכים אשר אנחנו, בחמלת ה' עלינו, ניצלנו מהם.²⁰

רבים מן היהודים ההרריים ראו אפוא עצמם עולים במידותיהם על היהודים הרוסיים שבשכנותם, כפי שביטא זאת הרב יצחק בן יעקב מדרבנט, בהציגו שאלה ריטורית ליהודה צ'ארני: 'מה יעשו אלה מן האשכנזים... המחללים שבתות ומועדים בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] בפרהסיא, אשר לא נשמע כזאת בגבולנו? האם טובים הם מאתנו?'²¹ היהודים ההרריים התגאו שהם 'יודעים מעט ועושים הרבה וההפך מזה אנשי אשכנז',²² וביטו 'בשאת נפש על אחיהם האירופיים המתגוררים בקאווקאז, אשר כמעט התרחקו מעל כל קודשי בית ישראל והפרו חוקי היהדות בפרהסיא',²³ אך בעת ובעונה אחת קינן בהם רגש-נחיתות מלמדתם של רבים מיהודי רוסיה ומידעת הרוסית וההשכלה החילונית של חלק מהם. תחושת הנחיתות, מצד אחד, והעליונות, מצד אחר, הגבירו את עיונותם כלפי אחיהם הרוסיים. אחד הביטויים לעיונות זו היתה מימרה, שהתהלכה בקהילות מסוימות של היהודים ההרריים: 'לא טוב להרוג יהודי אירופי בצווארו אלא בעורפו כדי שיתענה'.²⁴ לנוכח מתחים אלה היה כל סכסוך, שנתגלע גם בקהילות ישראל אחרות, מקבל מימד של מתחות בינעדית. אחד התחומים הבולטים, שבהם באו לידי ביטוי סכסוכים אלה, היתה השחיטה. היו יושבים לא-מעטים, שבהם אכלו יהודים הרריים משחיטתם של יהודי רוסיה, ולהיפך, אך היו גם מקרים שבהם פרצו על רקע זה סכסוכים, שחידדו את היחסים בין שתי הקהילות.

רבים מאנשי רוסיה [מספר יהודה צ'ארני ב-1863], הגרים בארץ הזאת [הקאווקאז המזרחי] אסרו עליהם לאכול משחיטתם [של היהודים ההרריים] והביאו להם שוחטים מיוחדים מארצנו... ואחינו [הרוסיים] היושבים במקומות שונים בין ההרים אשר אין לאל ידם להביא אליהם שוחט מיוחד מוכרחים ע"פ [על-פי] ההכרח לאכול משחיטתם שמה.²⁵

כסירוב לאכול משחיטת רבניהם ראו יהודים החיים לא מעטים פגיעה וחוסר אמן כמנהיגיהם, והדבר הגביר את המתח בין שתי העדות. אך בצד המתחים והניכור שבין יהודי רוסיה בקאווקאז לבין היהודים ההרריים ניכרו, בעיקר למן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, גם סימנים של הנמכת המחיצות ביניהם, שבאו לאחר היכרות טובה יותר של עדה אחת את רעותה. הצעירים שנסעו לאזורי 'תחום המושב' ללמוד

20 רזונבת, 1887, גל' 58.

21 צ'ארני, 1884, עמ' 34.

22 בן אבצן, 1891, גל' 153.

23 בראברמן, 1894-1895, גל' 9.

24 אניסימוב, 1888, עמ' 174. אסף אהרנוב (1895), שהסתייג מן הפתגם, לא התציא מכלל אפשרות את קיומו וכתב בזהירות: 'מעולם לא שמעתי כלל מפי ההררים את הפתגם הזה... ולא כל יהודי ההרים יודעים אותו'.

25 צ'ארני, 1863-1866, גל' 27.

משפחה של יהודים הרריים בתערוכת של לבוש מסורתי ולבוש מודרני

בישיבות הכירו יהדות, שהקפידה על קיום המצוות קלות כחמורות ונוכחו לדעת, כי היהודים הרוסיים היושבים בסביבתם אינם מייצגים יהדות זו. ואמנם רבני היהודים ההרריים, שקיבלו את השכלתם בישיבות רוסיה, וכן תלמידיהם, הגהיגו חלק מן המנהגים שהיו נהוגים ביהדות זו, וגם בתחום זה הצטמצמו והלכו הפערים אף שלא נעלמו לחלוטין.²⁶ גם הסוחרים מבין היהודים ההרריים, שלצורך עסקיהם נסעו לרוסיה ואף לאזורי 'תחום המושב', למדו להכיר טוב יותר יהדות זו ותרמו את תרומתם להרפיית המתחים.

משנתרבו היהודים ההרריים ביישובים העירוניים החדשים, כעיקר הללו שצמחו ליד המבצרים, באו במגע בלתי-אמצעי עם יהודי רוסיה, ולעיתים נאלצו בכורח הנסיבות להתפלל עמהם באותו בית-כנסת, לאכול משחיתתם וכיוצא באלה דברים, וכן לסגל לעצמם את הלשון הרוסית, שאיפשרה

26 עיין על כך ביתר הרחבה לעיל, עמ' 311-313, 315-316.

להם גם להבינם טוב יותר. אמנם ההתקרבות בין חלק מן היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה לא ביטלה את המתחים ביניהם, אך השפיעה על צמצום הראייה הסטריאוטיפית של עדה את רעותה ויצרה תשתית לדו־שיח מסוים. תמורה זו שחלה במרוצת השנים ניסח במלים אלו אחד המבקרים באיזור בשנות התשעים: 'בשנים האחרונות, אם אינם מתקרבים אל אחיהם האירופיים, אבל על כל פנים אינם מתרחקים עוד מאתנו ורבים ביניהם עתה אשר יאמרו: כולנו בני ישראל מאמינים באל אחד אנחנו'.²⁷ אחד הסימנים המובהקים של התקרבות מסוימת היו הנישואים הבינעדתיים, הללו כבר התקיימו בסוף המאה התשע־עשרה, כפי שמעיד אסף אהרנוב: 'בעירנו קובה רבים מאחינו ילידי אירופא, העובדים בצבא אשר אחרי גמרם את עבודתם באו והתישבו בתוכנו, את בנותינו לקחו להם לאישה ואת בנותם נותנים לנו'.²⁸

אולם בצד התהליכים הסוציולוגיים והתרבותיים שתרמו למיתון הניגודים בין שתי העדות, היו גורמים פוליטיים שהשפיעו על החרפתם. העובדה שהשלטון נקט קניימדיה חוקיים שונים כלפי יהודי רוסיה והיהודים ההרריים הביאה לעיתים לחידוד היחסים בין העדות. בייחוד בלט הדבר בסוף המאה התשע־עשרה, כאשר השלטון הרוסי הרחיב את גירוש היהודים הרוסיים מן הקאווקאז, והיהודים ההרריים שחששו כי מעתה ישווה מעמדם למעמד הנחות של יהודי רוסיה הצהירו, כי אין בינם לבין יהודים אלה שום דבר משותף. הצהרות מסוג זה פגעו קשה ברגשותיהם של יהודי רוסיה, כפי שביטא זאת אחד מהם:

כאילו באמת היינו אנחנו, האירופיים, חטאים ונשחתים כל כך, כי אין שוה להממשלה להניחנו [להתגורר בקאווקאז] והמה, באין להם שום מגע ומשא אתנו, הלא כמובן לא למדו מאתנו את העלילות הנבדיות? [והתכונות הרעות... על כן להם הצדקה להכיר זכויותיהם במדינה כאזרחים גמורים].²⁹

אך בעוד היהודים ההרריים התעלמו בעשורים הקודמים מתדמיתם בעיני יהדות רוסיה, אם משום שהדבר לא נחשב בעיניהם ואם משום שלא נמצאו בתוכם אנשים שהיו מסוגלים לסתור אותה בפומבי, סברו עתה לא מעטים, כי יש 'לאחד את שה פזורה ישראל ולהרכות שלום ביניהם'. ולכן מצאו לנכון להשיב לטענות מסוג זה ולהדגיש את המעלות של עדתם, כפי שעשה זאת אסף אהרנוב שכתב ב־1895:

יהודי ההרים בכל מקומות מושבותיהם מוקירים ומכבדים את האזרחים הכאים עליהם ופתח יפתחו את ידם לפזר מהונם לעניי עם ולאביוני אדם ולא ידעו כלל הכדל בין אשכנזי וקאווקאזי, כל אחד יעשו צדקות לכל נפש נענה ויקבלו כל אדם בסכר פנים יפות; לא כן עשו האשכנזים עם אחיהם הקאווקאזים, כי הם התהדרו לפנייהם ויתגאו עליהם, בזו אותם בלבים ולא יחפצו גם קרבנם, גם אהבתם מפני כי הם נעלים ממנו ככל דבר. לא נתנו להם גם לדרוך על מפתן ביתם. הקשיחו לבם מרחם ובכל עת ובכל זמן השיבו פניהם רקם ולא חמלו עליהם... ובכן בפועל כפיהם עוררו עליהם שנאת אחיהם ההררים וכמצאם בהם דברים טובים ובראותם את זהבם כי טוב וצלצל נעים לו, התחפשו במסוה האהבה והרעות, הטיבו

27 כראברמן, 1894-1895, 1894, גל' 236.

28 אהרנוב, 1895.

29 כראברמן, 1894-1895, 1894, גל' 236.

להם פנים, החליקו אליהם כלשונם וקרכום כימין אהבתם, סכבום ככחש וכמרמה לגזול את הונם ורכושם. היהודים ההרריים אשר היה להם המשפט לשבת על גפי מרומי קרת ככל האזרחים, לאכול מטוב הארץ כנפשם... ולהתענג על רוב שלום ותנוונות הארץ, בראותם, כי אחיהם האירופים יחבלו תחבולות למצוץ את דמם כעלוקות, משתדלים ככל להשפילם עד עפר ואין עינם ולבם כי אם אל בצעם לנצל ממונם ולהיות אדונים עליהם, התרחקו מהם ולא היה שיח ושיג עמם... יהודי ההרים כלם חרדים על דבר ה'... לעומתם יהודי האירופיים היושבים בתוכם חללו את השבת בפרהסיא, פנו לכל קודשי ישראל עורף ולא פנים... ושם הקודש 'יהודי' לחרפה היה להם וכל ישעם וחפצם להצמד ליושבי הארץ ולהיות עמם לעם אחד... היהודים האירופיים בעצמם... הסכו לשנאה הזאת. ויהודי ההרים אשר לא יצאו מדלת ביתם החוצה, לא ידעו כלל מיהודי גאליציה ופולין, מחיי החסידים ודרכי צדיקיהם וגמרו בדעתם, כי כל האשכנזים כולם חטאים לאלהים.³⁰

על אף חריפות הדברים והטלת עיקר האשמה על היהודים הרוסיים, יש בהם משום ניסיון להבין את שורשי הניכור והעוינות ולהפריד בין יהודי רוסיה בקאוקאז לבין יהודי 'תחום המושבי'. עצם הוויכוח בין שתי העדות, על אף חריפות שנבעה מן התנאים הפוליטיים של הזמן, יש בו כדי ללמד כי נוצר בסיס מסוים לדיאלוג בין העדות,³¹ שלא היה קיים כלל כמה עשרות שנים קודם-לכן. ואמנם מראשית המאה העשרים ניכרו סימנים כולטים להתקרבות בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה, שבחלקם היו תוצאת התמורות החברתיות והתרבותיות בשתי הקהילות ובחלקם פעולה מכוונת לקירוב הלבבות. כך, למשל, אירגן ב-1900 הרב-מטעם כבאקו כיתות ללימודי ערב למבוגרים. בקורסים, שהתקיימו פעמיים בשבוע, למדו בצוותא רוסית ומקצועות אחרים כחמישים יהודי רוסיה ויהודים הרריים.³²

קהילת היהודים הרוסיים בקאוקאז לא היתה עוד בעשורים הראשונים של המאה העשרים דומה לזו של רוב המאה הקודמת לה. היא השתדלה לפתח פעילות ארגונית, דתית ותרבותית יהודית, וממילא הצטמצמו במידה מסוימת הפערים בינה לבין היהודים ההרריים. גם בקרב היהודים ההרריים גדל דור חדש, אשר שאף למודרניזאציה של בני עדתו באמצעות הכשרה מקצועית, כתי-ספר מודרניים וכיוצא באלה. דור זה מצא לעתים לשון משותפת עם חלק מן היהודים הרוסיים יותר משמצא עם אבותיו. בקרב היהודים ההרריים עצמם התלקחו ויכוחים, שאחד הביטיים להם ניתן כתגובה למאמרו של זכריה אניסימוב 'השילוח'. במאמר זה תוארו מנהגים מסוימים של היהודים ההרריים כביקורתיות רבה, וכתגובה שלח אסף אגארנוב (אהרונוב) מאמר לאותו כתב-עת, אך זה סירב להדפיסו. לכן החליטה קבוצת יהודים הרריים לפרסם ברוסית מחאה המסתיימת בדברים הבאים: 'אנו חושבים לחובתנו להצהיר... כי לא רצינו ואין אנו רוצים לומר, שאנו מתנגדים לזה שיראו לנו את טעויותינו... ההפך הגמור מזה, אנו מכירים שבנו ובחינו יש הרבה צדדים שליליים המשמשים בלם בדרך לתחייתנו. אי לכך אנו לא רק מרשים אלא מברכים על כל ביקורת אמיתית ובריאה'.³³

30 אהרנוב, 1895.

31 במאמר חשוכה לאהרנוב סתר בראברמן (1895) חלק מן הטענות וסיימו במשפט זה: 'עושה שלום במרומנו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל אשר בשם ישראל יבנה, אם אשכנזי או הררי'.

32 י.מ., 1914.

33 על מחאה זו חתמו: מ"פ בוגאטיב, ס' מרדכיב וא' יו' פנחסוב מבאטאלפאשינסק; א"ר אגארנוב, מתחיה

גם בקרב קבוצות מסוימות של האינטליגנציה של היהודים הרוסיים קמו אנשים, שהיו נכונים לערוך חשבון כן ונוקב על היחס כלפי היהודים ההרריים, וכך כתב אחד מהם:

היהודי בן העיירה מפולין או מליטא ראה ביחודם של היהודים ההרריים כחיקוי נלעג של חכונות ומנהגים, שאותם היה רגיל לפגוש במקומו... לא היה לו כל עניין בתנאים ההיסטוריים, שגרמו לייחודם של היהודים ההרריים; הוא לא חשב על כך. בעיניו היה איש הקאוקאז פשוט מצחיק, בייחוד משום שכונה עצמו 'ישראל' וכפה בכך את קירבתו על [היהודי הרוסי]. [היהודי הרוסי] הדביק [ליהודי ההררי] כינויים מעליבים... שנבדלו רק כמעט מן הכינויים שהוא עצמו כונה על-ידי הנוצרים... את יחס הזלזול של היהודים האירופיים כלפי אחיהם ההרריים הם תמיד מצדיקים בתכונותיהם השליליות של האחרונים, כפי שהדברים נאמרים על היהודים בכלל מעל דפי ה'נוכחיה ורימיה' ו'זמשצ'ינה' [עיתונים אנטישמיים]. אך ההוכחות לכך, בדומה להוכחותיהם של שונאי-ישראל המרשבעים, הן הכללות מחוסרות כושה ממקרים בודדים, שלעתים הם מובנים ומתפרשים בדרך בלתי-נכונה... כמסקנה מהתנגשויות אישיות של יהודי רוסי מסוים עם יהודים הרריים... היהודי היו לו התנגשויות גם עם ארמני ועם טאטארי, אך אלה היו פשוט 'מקרים', אבל כאשר במקרים אלה היה מעורב יהודי הררי, אז לא היה זה רק מקרה, אלא חומר לשיחות ארוכות שהיהודים ההרריים הם כאלה וכאלה... היחסים בין היהודים האירופיים וההרריים התקלקלו מאוד לאחרונה, ואשמים בכך אך ורק היהודים האירופיים. הם באו לקאוקאז, כפי שפעם היו באים האירופים לאפריקה — מטרםם להתעשר... הם לא התעניינו בגורל האוכלוסיה... מטרםם היתה להתעשר מהר ככל האפשר... ואת יחס הזלזול כלפי האוכלוסיה המקומית לא הסתירו היהודים האירופיים כלל ועיקר. כאשר פנו אליהם בכקשת נדבה למטרה זו או זו, נתקבלה לעתים מזומנות תשובה כמעט צינית, שיעזרו לכם 'שלכם', לנו יש למי לעזור ב'מלדתנו'. טבע הדברים שגדלה בקרב היהודים ההרריים תחושת העלבון, ועתה מתחסיסם ההרריים בחוסר אמון מסוים לכל אינטליגנט יהודי, אפילו יהיה בעל הכוונות הטובות ביותר.³⁴

הנכונות לביקורת עצמית בקרב היהודים הרוסיים וההרריים כאחד, וההימנעות מראיה הכללתית של עדה אחת את רעותה, סללו את הדרך להתקרבות של ממש בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה. ואמנם העיר אחד המשקיפים הלא-יהודיים, כי היהודים ההרריים 'החלו להתקרב ליהודים האירופיים המתגוררים בדאגסטאן, דבר שקודם לכן נמנעו ממנו'.³⁵ התקרבות זו גברה בימי מלחמת-העולם הראשונה ובשנים הראשונות שלאחריה, כאשר באו לקאוקאז אלפי יהודים מ'תחום המושב', שגורשו מבתיהם או נמלטו מאימת המלחמה. בקרב פשוטי-עם יהודיים אלה היו רבים שהקפידו על שמירה מדוקדקת של כל המצוות, ועתה פגשו רוב היהודים ההרריים ביהודי רוסי שהיה בלתי-מוכר להם, שלא זו בלבד שלא גילה סימני התנשאות אלא היה אסיר-תודה על

ראובן, א' אדמוב, שמעון רובינר, ג'ח חנון ומ"י יעקובוב מדרבנט; ש' אלחטוב, נבאי ניסוב, אבו יסאקוב, א' בנימינרוב מגרוזני; ב'א גאלילוב, יונייב, מ' שמאי, מ' נפתלי, ר'מ אגארוב, מ"ג אבאירלוב מקובה; ר"ז ישיב, ר"י יסראיב, ב' רפאלי, א' דאנילוביץ' מבאקו (בוגאטר, 1908).

34 י.מ., 1914.

35 פוליוסוק, 1902.

העזרה שהושיטו לו אחיו. כד בכד עם התמורות האובייקטיביות, שתרמו להתקרבות בין העדות, התנהלה, כאמור, פעולה מכוונת של חוגים מסוימים בקרב היהודים ההרריים והרוסיים, ששאפו להסרת המחיצות ביניהם. המסגרת העיקרית לפעילות מעין זו הייתה התנועה הציונית, שמטרותיה החינוכיות והדאגה למצבם התרבותי והרוחני היו מעבר להפצת הרעיון הציוני. תפקידה של ההסתדרות הציונית בקרב היהודים ההרריים והרוסיים חרג אפוא מחוגי חבריה, והשפעתה בתחום זה הייתה נחלתם של חוגים רחבים בשתי העדות. אולם הפעילות הציונית נחנקה עם התבססות השלטון הסובייטי בקאווקאז המזרחי, וההתקרבות בין שתי העדות הושחתה עתה בעיקרה על תהליכי חילון והתפוררות כחיי הקהילה.

בין שתי מלחמות-העולם לא קמו בקרב היהודים ההרריים מנהיגים דתיים, שישמרו על אופייה היהודי של העדה. מספר גדול והולך של בני העדה קיבל חינוך חילוני, ולמרות קשרים מסוימים למסורת הם נעשו דומים יותר ליהודי רוסיה, שגם בהם התחולל תהליך מואץ של חילון. בחלקו כפוי ובחלקו טבעי. הלשון הרוסית, שהפכה לשונם של חלקים גדלים והולכים של יהודי רוסיה, הייתה ללשונם של שכבות גדולות והולכות בקרב היהודים ההרריים. אלה כן אלה היו רשומים בתעודות-זהות שלהם כיהודים, והמוסדות הסובייטיים שטיפלו בכעיות היהודיות המיוחדות, כגון 'אוזט' ו'קומזט', ראו מחובתם לעסוק גם בענייניהם של היהודים ההרריים. יהודי רוסיה כמו היהודים ההרריים הדגישו את השתייכותם לעם אחד, על אף ההבדלים במנהגים ובאורח-החיים. תחושה זו באה לידי ביטוי מיוחד כימי מלחמת-העולם השנייה, כאשר באו לקאווקאז המזרחי עשרות אלפי פליטים יהודים והם נתקבלו בזרועות פתוחות. ביטוי לתחושת השייכות לכלל ישראל נתנה לאה חנוכיבה, באומרה לכתב העיתון האירי שהופיע כמוסקבה:

היהודים ההרריים רואים עצמם כחלק אורגאני של העם היהודי. מתוך התעניינות רכה שואלים הם על חיי היהודים באזורים המשוחררים [מן הכיבוש הנאצי], על חדשות כחיי התרבות של היהודים הסובייטיים, אף-על-פי שאנו דוברים לשונות שונות, אנו רואים עצמנו כבנות וכנים של העם היהודי.³⁶

כרוח דומה הצהיר ב-1945 גיבור ברית-המועצות שת'אל בן שמי אבראמוב על 'ידידות-נצח בין היהודים האירופיים וההרריים ותרבותיהם'.³⁷ אם גם לא היה בהצהרות כסגנון זה כדי ללמד על היעלמם של ההבדלים בין שתי העדות, יש בהן כדי להעיד על ההכרה בצורך להתקרבות, והעדות המעשית להתקרבות זו הם הנישואים הבינעדתיים. בדרך-כלל מועטים נישואי היהודים ההרריים עם לא-יהודים ועם יהודי גרוזיה, אך הנישואים עם יהודי רוסיה נפוצים למדי.³⁸ מתוך 84 יהודים הרריים, שהתחתנו ב-1967 ברפובליקה הדאגסטאנית, נשאו 14 (16.7%) נשים מיהודי רוסיה, ומתוך 53 יהודים רוסיים שנשאו נשים ב-1967 בדאגסטאן התחתנו 14 (26.4%) עם יהודיות הרריות.³⁹ באותה שנה היו אפוא 17.5% מכל החתונות נישואים בינעדתיים. כיוון שקשה להניח, כי תופעה זו אופיינית יותר לדאגסטאן מאשר למקומות-ישוב אחרים של היהודים ההרריים, ניתן לומר כי קרוב לחמישית מכל הנישואים באזורי-מגוריהם של היהודים ההרריים היו כשנים האחרונות חתונות

36 חאבין, 1945; וכן ראה: חאבין, הצופה, 1945.

37 אנתולוגיה, 1945.

38 ניישטט, פאלק און ציון, 1972, עמ' 71.

39 חרבות, 1971, עמ' 184-185.

בינעדותיות. עובדה זו מצביעה על התקרבות ניכרת. שחלה בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה, אף שלא נעלמו כליל ההבדלים התרבותיים והרוחניים ביניהם. לתמורה ביחסי העדות שחלה במאה השנים האחרונות תרמה את חלקה גם התנועה הציונית, אשר מראשיתה ראתה את היהודים ההרריים כחלק של כלל-ישראל.

ב. ארץ-ישראל, ציונות ועלייה

הכמיהה לגאולה היתה מושרשת עמוק במסורת ובמנהגי היהודים ההרריים. בסדר פסח

במקומות אשר יבקש [עורך הסדר] על הגאולה העתידה ישאו כל העם ידיהם, ראשיהם ועיניהם למרום ויאמרו ברגשי קודש: יהי רצון שיבוא משיח בן דוד וה' יקבץ פזורינו כאשר עשה מקדם לאבותינו והנשים והעלמות תענינה: אמן, כן יהי רצון!⁴⁰

כמיהה זו באה לידי ביטוי בשיריהם, כעדותו של צ'ארני:

בימי שמחותינו וחגיגנו יתאספו כולם בבית אחד ויושבים על המצעות הפרשות על הקרקע ויזמרו שירים ומזמורים שונים וכל שיריהם ופיוטיהם נוסדים על הגאולה העתידה ואז ישמע השומע רק המלות האלה אשר יוציאו מפיהם: מתי יבוא משיח בן דוד?⁴¹

הכיסופים הערטילאיים נהיו ממשיים יותר, ככל שהתהדק הקשר בין קהילות היהודים ההרריים בקאווקאז לבין ארץ-ישראל. בהמחשת קשר זה מילאו תפקיד חשוב משולחי ארץ-ישראל (שד"רים) ועולי-הרגל מבין היהודים ההרריים.

1. שלוחי ארץ-ישראל בקאווקאז

אחד הביטויים המובהקים לקשר של היהודים ההרריים עם ארץ-ישראל היתה התמיכה החומרית בקהילות ישראל ביארבע ארצות הקודש (ירושלים, חברון, טבריה וצפת). בראשית המאה התשע-עשרה התרחבה פעילותם של שד"רי צפת בארצות המזרח,⁴² ואחד מהם — ישעיה דוד זאב אשכנזי — הגיע בעשור השני לקהילות היהודים ההרריים. לאחר שהשליח הסביר כנראה את מצוקתם של יהודי צפת, מינו פרנסי הקהילה במשותף עם השד"ר שלרשה גבאים,⁴³ שמתפקידם היה לאסוף מעות ארץ-ישראל, וקיבלו החלטה האומרת:

בעזה"י [בעזרת השם יתברך] להודיע להגלות. היות אנחנו קהל מהריגא⁴⁴ קבלנו בהסכמה בלב להיות עושים כאשר קיימו וקבלו כל עדת ישראל זה, יתנו מחצית השקל שא"ג פול

40 צ'ארני, 1884, עמ' 9.

41 צ'ארני, 1863-1866, 1863, גל' 30. על הציפייה המתמדת לגאולה עיין גם: וייסנברג, 1913, עמ' 53.

42 יערי, 1951, עמ' 661.

43 על המנהג של מינוי גבאי ארץ-ישראלי ראה: שם, עמ' 62-63.

44 הכפר המכונה כאן 'מהריגא' צויין בסוף התעודה 'וכל קהל קדוש מהרק'. קרוב לוודאי, כי חלו כאן שיבושים בהעתק השם, ומדובר בקהילת ישראל בכפר מאראגה.

הורוס⁴⁵ וכל אשר ה' יזכנו לפרק בתולה נשאת ואלמנה, ינדר חמשה עכצי פול חאן ואם יזכנו ה' לכן ברית מילה, ינדר כמו כן חמשה עכצי פול חאן. וכ"ז [וכל זאת] עפ"י [על-פי] דברי שד"ר [שליחא דרבנן] ה' ר' ישעיה דוד זאב אשכנזי הי"ו [השם ישמרהו ויחיהו]. הגבאים הממונים יהודה בן ישראל, שאול ב"ר ירמיה, נחום ב"ר צמח. ובאופן אם יקבצו ואם לא יקבצו, מחויבים הגבאים למסור כסף ה"ק [הקהילה] הנז"ל [הנזכר לעיל] ליד שלוחי צפת ת"ו [תיכנה ותכונן] כחשבון צח ונקי לכל מי שיצא מתחת ידו אגרת חכמים וחי"ו [וחתימת ידו] מ"ר [מעלת רבי] שד"ר [שליחא דרבנן] הנזכר, הי"ו [השם ישמרהו ויחיהו] וימסרו לידו. ועל דבר אמת וצדק חתמנו שמותינו פה דרבנד יע"א [יגן עליה אלהים], ר"ח [ראש חודש] אייר תקע"ו [1816].⁴⁶

אף שלא הגיעו לדינו תעודות נוספות משליחות זו, סביר להניח כי השד"ר ישעיה דוד זאב אשכנזי לא הגביל את פעולתו בקהילת מאראגה הזעירה בלבד, והסדרים דומים נעשו גם בקהילות נוספות של היהודים ההרריים.

בימי המרד הגדול, כאשר גברו הסכנות בדרכים יהודים הרריים נפגעו מידי המורדים, התרופף כמקצת הקשר החי בין קהילותיהם לכין ארץ הקודש. אך גם בתקופה זו לא פסק הקשר, וכי 1840 שהה בקהילותיהם שליח מעה"ק [מעיר הקודש] חברון, ר' נסים יעקב מיכאל, שעסק באיסוף תרומות ליישוב היהודי בארץ-ישראל.⁴⁷ עם סיום המרד הלכו ותכפו השד"רים שביקרו באיזור משולחי ארץ-ישראל לא הסתפקו לרוב באיסוף תרומות, אלא ראו מחובתם להדריך את הציבור בקיום מצוות כהלכה. ואמנם היהודים ההרריים, בדומה לקהילות ישראל אחרות, קיבלו על עצמם את סמכותו של השד"ר. אחד התחומים, שבהם נהגו המשולחים להביע את דעתם כל אימת שמצאוהו פגום, היתה השחיטה.⁴⁸ בשנת תרכ"ז (1867) בא לקאוקאז משולח מארץ-ישראל יזשמו חיים כהן והביא מכתבינים] משם מרבני אה"ק [ארץ הקודש], ת"ו [תיכנה ותכונן], לבדוק השוחטים והבדוקים.⁴⁹ במכתבים הוסמך המשולח לפסול שוחטים ולמנות אחרים במקומם, וכן להכשיר שוחטים ובדוקים הזקוקים לכך. השליח ביקר בווארטאשן ובכפר מוגו, פסל את השחיטה ומינה שו"בים חדשים במקומם, וכן בא לעיר קובה. אולם האיש דאג בעיקר להכנסותיו, ומינה לשוחטים בורים שהיטבו בתשלום. התנהגותו של המשולח חיים כהן קוממה את ראשי קהילת קובה, שהריצו מכתב לרבני דרבנט ובו הזהירו שלא ליפול ברשתו של השד"ר, וכן הציעו לכתוב לארץ-ישראל לאמור: 'אם רוצים לבדוק אותנו ישלחו איש הגון ולמדן וכשר וראש שמים ויבוא ויבדוק אם ראויים אנחנו מוטב ואם לאו, יעשה מה שירצה ומודים אנחנו לו'.⁵⁰ היהודים ההרריים קיבלו אפוא על עצמם את סמכותו של שליח ארץ-ישראל כפוסק בענייני שחיטה, על אף ניסיונם המר עם המשולח הנ"ל.

45 פול – כסף; הורוס – רוסי.

46 צ'ארני, 1884, עמ' 287-288. על ביקורו של השד"ר בואגסטאן עיין גם: גולדמן, 1867, גל' 2.

47 צ'ארני, 1876, גל' 3.

48 יערי, 1951, עמ' 109.

49 מכתב מקובה עליו חתומים: משה בר גבריהו, בנימין בכ"ר יעקב, אליעזר בכ"ר אפרים וגרשון בכ"ר מהוד"ר ראובן. המכתב שנשלח לרבני דרבנט, הרב יעקב בן יצחק רצחק בן יעקב, שמור בארכיון המרכז לתולדות העם היהודי, אוסף יצחקי. תצלום המכתב ראה: יצחקי, 1974, עמ' 9.

50 שם, שם.

בעשור זה ביקר גם בקהילות היהודים ההרריים הרב רחמים יוסף פראנקו, כפי שניתן ללמוד מן הדברים הבאים שכתב בתרגומו (1894): 'לשנים שעברו זה כ"ה שנים עברתי דרך ארצם [של היהודים ההרריים] וראיתי בגדלותם ונהנתי מיראתם הקודמת לחכמתם'.⁵¹ משגבר זרם השד"רים לקאוקאז לאחר המרד, נפלו היהודים ההרריים לא פעם במלכודת של רמאים ושד"רים מדומים, שלקחו את התרומות לכיסם. לכן הם ביקשו שלא לשלוח להם עוד משולחים, והם קיבלו על עצמם 'לקבוע הצדקה' בכתיהם 'לשם יושבי ארבע ערי הקדש ולהרים תרומותיהם ושלוח כל עת אל הקדש מבלעדי שלוחים'. הכוללים בארץ-ישראל קיבלו על עצמם הסדר זה, והסכימו לעשות רצונם של היהודים ההרריים 'לכלתי שלוח שום שלוחים' למדינתם 'להשמיע בנדבות, כי אם לתקן בקרבם קופות והכנסות קבועות, ולהפקיד פקידים וגבאים שומרי משמרת הקודש'.⁵² אך הסדר זה היה קצרי-מים, ובשנת תר"ל שוב נשלחו שד"רים לקאוקאז. בשנת תר"ל (1870) הוסדרה לתקופה מסוימת החלוקה בין הכוללים הספרדים והאשכנזים בארץ הקודש. בהסדר זה נקבע, כי

הכסף הבא מאחב"י [מאחינו בני ישראל] במדינות דאגיסטאן וגורג'יסטאן יהיה — לכוללים ספרדים שבד' ארצות ס"ה [65] למאה ולכוללים האשכנזים שבד' ארצות ל"ה [35] למאה, חוץ מדמי מכירת קברים הבא לכולל הספרדים כנהוג. ואח"ז [ואחר זאת] לא יוכל שום אחד מב' [משני] הכוללים לשלח לבדם למדינות הנז' [הנוכרות] לא שליח ולא מכתב, מבלעדי הכולל השני עמו גם יחד.⁵³

מכתב זה הסדר שבין הכוללים ניתן להסיק, כי המעות שנאספו בקאוקאז נועדו בעבר בעיקר לכוללי הספרדים, ולכן נשמר חלקם הגבוה בהכנסות מאיזור זה גם לאחר שהוחלט על איסוף משותף של תרומות ארץ-ישראל.⁵⁴

על רקע ההסדר בין כוללי הספרדים והאשכנזים, והמצוקה שפקדה את היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנת תר"ל מחמת הבצורת החמורה, נשלחו לקהילות היהודים ההרריים שני שד"רים. האחד — אריה ליב ב"ר אברהם — מטעם כוללי האשכנזים, והאחר — יוסף בכר שבתי — בשם כוללי הספרדים.⁵⁵ ואמנם גם בשנים שלאחר-מכן המשיכו שד"רי ארץ-ישראל לפקוד את הקאוקאז, ובתוכם היו גם שניצלו לרעה את טוב-ליכם ורוחב ידם של היהודים ההרריים.

בשנת 1883 נפלו קהילות רבות של היהודים ההרריים, ובכללן רבה של טמיר-חאן-שורה, הרב חזקיהו בן הרב אברהם מישאילוב, ברשת של תרמית. אדם צעיר, שהציג עצמו כשד"ר של ישיבת 'בית-אל' בירושלים, אסף כסף רב שתורמו היהודים ההרריים כיד נדיבה והריק לכיסיו את קופות ארץ-ישראל שנמצאו בכתיהם של רבים מבני העדה.⁵⁶ אך זו, כנראה, לא היתה התרמית היחידה שברשתה נפלו היהודים ההרריים ברוב תמימותם, כפי שניתן להסיק מן הדברים הבאים, שכתב אחד מרכני קרובה בראשית תרמ"ו (1885):

51 יצחקי, קדמותיות, 1894, עמ' 20.

52 גאון, 1982, עמ' 254.

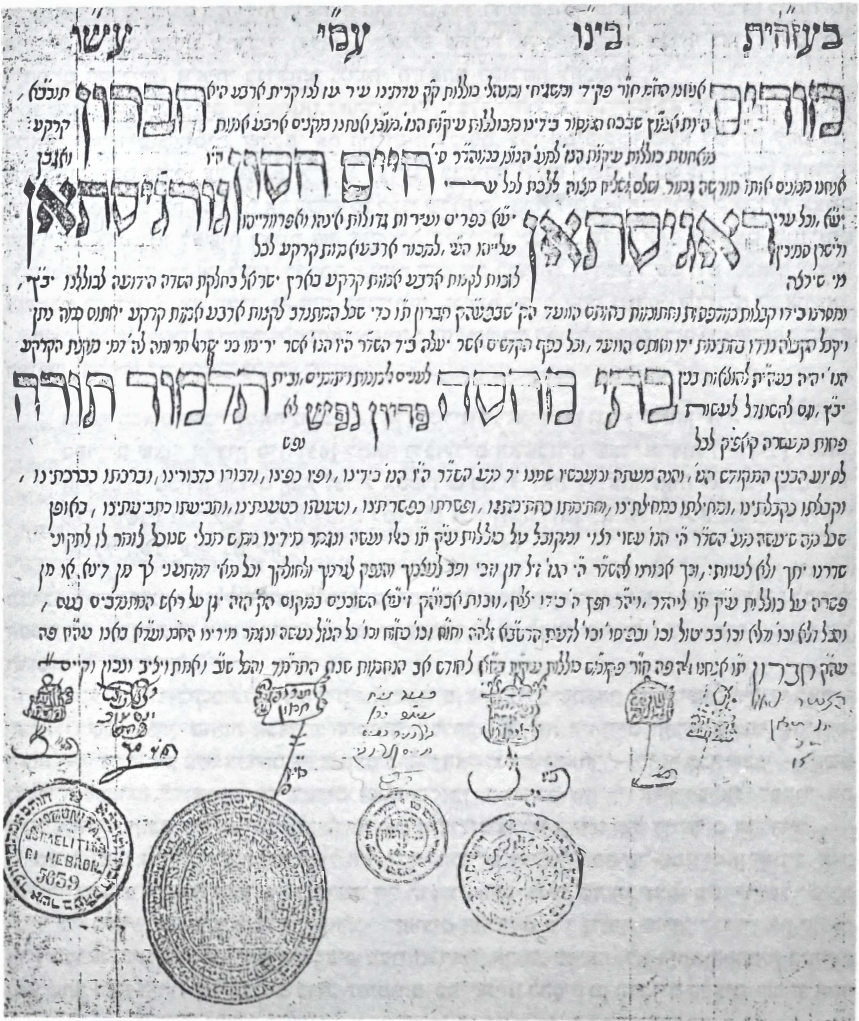
53 שם, עמ' 252; בן-צבי, 1960, עמ' 7-8.

54 לגבי התרומות מאיטליה נקבע, כי כוללי הספרדים יקבלו 55% והאשכנזים 45% ומההנסחות שתבואנה

מאמריקה וקליפורניה ואוסטרליה... יחלק לחצאין' גאון, 1982, עמ' 254.

55 שם, שם.

56 מישאילוב, 1883; לין, 1883.

כתב ש"ר מארץ ישראל לקאוקאז – המקור: הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי

כימים האלה שרצו שלוחי שוא ותרמית לרוב ויצוצו מעיר הקדושה כעשב השרה... כבר כל קהילות קאוקאז ודאגסטן נלאו נשוא עמל השודדים ההם, אשר סוככים ככחש ויחמסו את קשיטותיהם האחרונות.⁵⁷

נוכח ניסיון המר של קהילות היהודים ההרריים עם שד"רים מדומים, השתדלו אחדים מרכני העדה לנהוג מעתה ביתר זהירות ולבחון היטב את תעודותיהם וכאשר בא לקובה בשנת תרמ"ו אדם שטען כי הוא משולח מטעם כולל המערביים בירושלים, חקר אותו הרב יוסף שור ואף פירסם קריאה לראשון לציון וביקשו להודיע אם אמנם נשלח השד"ר מירושלים ואם הוא מוסמך לאסוף תרומות לכולל המערביים בלבד או גם לכולל הספרדים, שלו מרימים היהודים ההרריים את תרומותיהם.⁵⁸ על אף הזהירות של רבנים אחדים, נתפסה המצווה של תרומה לארץ הקודש כעולה בחשיבותה על סיוע לעניי הקהילה, ומעטים בלבד היו מסוגלים לבחון בדעה צלולה את כתבי השד"רים ולעמוד נגד קסם הפנייה מארץ הקודש. עוכדה זו ציין ב־1891 אחד המבקרים באיזור:

אהבתם [של היהודים ההרריים] לארץ הקודש גדולה מאוד וירושלים עיר הקודש חרוטה על לוח לבם. ומשם יבואו לפעמים אליהם אוחים אשר בשם 'חכם' יכנו את עצמם ... והמה מבלי דעת מה טיבם של אלה ומה חכמתם ודי לפניהם הכתב אשר בידיהם מאיה חכם מהספרדים וחותרם ירושלים בו, אז יעניקו להם מטובם בעת אשר מעניי מקומם יעלימו עיניהם ויקפצו ידיהם מתת.⁵⁹

יחסם הנדיב של בני הקהילה לתרום לעניי ארץ הקודש גרם לריכוז ביקוריהם של שד"רים באיזורם. בשנת תרמ"ד (1884) נשלח השד"ר הרב חיים חסון על־ידי כולל הספרדים של חברון אל 'כל ערי גורג'יסתאן ודאגיסתאן, כפרים ועיירות וכל הנלוה וכל המתיחס אליהם'.⁶⁰ בתרנ"ד (1894) שיגר לקהילותיהם כולל הספרדים בירושלים את הרב יחזקאל משה מיראדכיה.⁶¹ די היה ששד"ר מארץ הקודש יבוא ליישוב והביקור הפך למאורע, שבו השתתפו כל בני הקהילה, כפי שמעיד אחד המבקרים ב־1891:

ביום רביעי בשבוע זה זכה [הרב] לקבל בשמחה ובצהלה את פני 'החכם' הרב הספרדי, השד"ר מעיה"ק [מעיר הקודש] ת"ו [תכנה ותבונן] וכידו מכתב כולל כתוב על גליון גדול באותיות אשוריות ועליו הרבה חותמות גדולות ועגולות מפקיד ואמרכלי חו"ר [חסד ורחמים] הספרדים והאשכנזים בעיה"ק ת"ו [בעיר הקודש, תכנה ותבונן] אשר חכה לעצת הרב עד ש"ק [עבת קודש] הבע"ל [הבאה עלינו לטובה], כי עד יום השבת ישוּבו ... רוב אנשי הכפר ... ויזכו גם הם להדם [?לקדם] פני שד"ר של ירושלים עיה"ק [עיר הקודש], משרוש נפשם ונחמתם בענים.⁶²

אין תימה שלנוכח קבלת־פנים מעין זו, שלה זכו השד"רים, אף בזמנים שקהילות היהודים ההרריים נמצאו במצב כלכלי קשה, המשכו שלוחי 'ארבע ארצות הקודש' לפקוד את קהילותיהן לפחות עד מלחמת־העולם הראשונה. בשנת תרנ"ז (1897) נשלח על־ידי כולל הספרדים בירושלים לקהילות היהודים ההרריים הרב יוסף חיים שרים, ובשנת תרס"א (1901) הרב ישראל בן אהרן עטיא. עם שובו של הרב שרכת בן נסים אניסימוב לקאוקאז בשנת תרס"ד (1904), ייפה את כוחו כולל הספרדים

58 ש.ש. ש.ש.

59 בן אבצן, 1891, גל' 153.

60 כתב שד"ר, השמור בארכיון המרכזי לחולדות העם היהודי.

61 גאון, 1982, עמ' 287.

62 יש"ר, 1891, גל' 255.

בעיר הקודש לשמש שד"ר ב'דיגיסחאן וקרים', ובתרט"ח (1908) שימש שד"ר לג'ורזייסטאן ודאגיסטאן' הרב יעקב בר אברהם שוילי. בשנת 1912 נשלח לאסוף תרומות בקאווקאז עזרא סעדיה, והוא שב לעיר הקודש ב'1916. השד"ר האחרון אל קהילות היהודים ההרריים מכולל הספרדים בירושלים היה, למיטב ידיעותינו, הרב משה אליגולי, שנשלח לאיזור בשנת תרע"ג (1913).⁶³ אם גם אין ודאות, שכל המשולחים אמנם יצאו לדרך והגיעו לתעודתם, הרי עצם שליחתם יש בה כדי לרמוז, שקהילות היהודים ההרריים היו שותפות פעילות לתמיכה ביישוב היהודי הישן בארץ-ישראל. השד"רים ביקרו לא רק בריכוזים היהודיים הגדולים, אלא גם בכפרים (אקסאי, חאסאב-יורט, אנדרי ועוד),⁶⁴ ובכל מקום הביאו דרישת שלום חיה מארץ-ישראל ויישובה. בצד עוליי-הרגל והעולים מבני העדה שהשתקעו בארץ, שימשו אפוא השד"רים חוליה מקשרת מוחשית בין העדה לבין ארץ-ישראל.

2. עוליי-הרגל והיישוב הישן

העלייה-הרגל לארץ-הקודש וניסיונותיהם של יהודים הרריים להשתקע בה התקיימו לפחות למן ראשית המאה התשע-עשרה. קודם ששייך-עליח'אן צר על העיר קובה (1806), עלה לארץ-ישראל הרב אברהם, רבם של יוצאי הכפר קאלה-צ'ראן בקובה. הרב ישב בארץ שנים אחדות, ולאחר שלא עלה כידו להיקלט בה שב להנהיג את עדתו.⁶⁵ סביר להניח, כי הרב אברהם לא היה יחיד מבין היהודים ההרריים שניסה בראשית המאה התשע-עשרה להכות שורשים בארץ-ישראל. אולם משפרץ המרד הגדול פסקו, קרוב לוודאי, עליות עוליי-הרגל מן הקאווקאז המזחי והן התחדשו עם גבור הכיטחון בדרכים.

בקץ תרכ"ה (1865) יצא לארץ-ישראל בראש עוליי-הרגל הגביר יהושע בן הרב חנוכה מטמרי-חאן-שורה. ערב נסיעתו הזמין אצל סופרי סת"ם בסלונים שני ספרי-תורה, וערך את 'הסיום' בארץ הקודש. את הספרים תרם לבתי-כנסת בירושלים.⁶⁶ עוליי-הרגל 'חלקו שם [בארץ-ישראל] בעצמם צדקה לעניים ולת"ת [ולחלמודי-תורה] וקופות שונות'.⁶⁷ ערב שובם

ביקשו שם [בארץ-ישראל] את הג' [הגביר] ר"י [ר' יהושע] ב"ר חנוכה להיות גזכר וממונה על כל קופות הצדקה במדינת דאגסטאן ומסרו לו כתבי תעודה ומכתבי הרשאה משם לפה [לקאווקאז].⁶⁸

בקבוצת עוליי-הרגל של יהושע בן הרב חנוכה היה גם שרכת ב"ר נסים אניסימוב, המתאר את הביקור בארץ-הקודש בזו הלשון:

וזכרתי תורת ציון ועליתי לר' ארצות החיים וזכיתי לקבל זמן מועט תורה מפה הרב ריש

63 גאן, 1982, עמ' 287-289; 'תולדות חיינו' – זכרונות, כ"י של נחמן סעדיה, שהואיל להעמידו לרשותי, ועל כן נחונה לו תוחמי (להלן: סעדיה, כ"י).

64 בן-צבי, 1960, עמ' 13.

65 צ'ארני, 1884, עמ' 122.

66 גולדמן, 1867, גל' 3.

67 שם, שם.

68 שם, שם.

מחיבתא דישכיבת 'עץ חיים'... וזכיתי לחלק נדבותי ונדבות דודי הגביר ויתר מעות קדושים... ואחרי זאת נסעתי דרך קודש חברונה על קברי האבות והאמהות הקדושים. ומשם חזתי ונסעתי ירושלימה. אולם עת רעה היתה אז, כי החל הנגף [המגפה] וברחו מהעיר... ואני עם חברי... נסענו ביתר ערי הקודש אשר עדיין לא ראינו אורם ומצאתי עי"ת [עיר תהלה] טבריה ריקה מיושביה והרב הגאון הכהן ר' שמואל ז"ל וחבריו היו יושבים בצפת...⁶⁹ וגם מתת ידינו בקודש חלקנו. ואחרי זאת כששמעו יושבי צפת, שלחו לנו צירים לפנות הדרך כחברת כבוד והידר בתוככי צפת, כי שלושה אנשי דאגסטאן כפרי חדש וקודש הלולים היו בעיניהם... ואחרי שגמרנו בקור ההשתטחות ונדבות קדושים לחלק בימים אחדים, כי לא זכינו להתעכב בשם ימים רבים מחמת יד הנגף, אשר היה גם שם באחרית הימים. וחופי הים היו סגורים והוכרחנו לנסוע עד כירות ומשם ע"י תחכולות שונות לאלכסנדריה של מצרים ומשם דרך קושטא לכתי.⁷⁰

עולי-הרגל היו אפוא גם מעין שד"רים, והם חיזקו את הקשר בין היישוב היהודי בארץ-הקודש לבין קהילות היהודים ההרריים, ועודו בכך אחדים מבני העדה להשתקע ב'ארבע ארצות הקודש'. ואמנם מאמצע שנות השבעים הגיעו אלינו הדים מעל דפי 'הלכנון' בדבר ישוב זעיר של יהודים הרריים בירושלים,⁷¹ שאצלם היו לרוב מתארחים עולי הרגל מבני העדה. בשנת תרל"ו (1876) עלה לרגל הרב יעקב בן יצחק יצחקי מדרבנט, והתארח בירושלים אצל בן עדתו נריאל מטמיר-חאן-שורה.⁷² בבואו לחברון חילק תרומות ורשם בפנקסו:

מסרתי לידי הרב... והכולל סך ארבעה עשר מנת⁷³ שהיה בידי פקדון שקלים של ק"ק נוגדיה [ניוגדין] ועוד א' מנת נדבה ונתנו לי ע"ז [על זה] שטר קבלה על ט"ו מנת.⁷⁴

בשנת תרמ"ז (1887) ביקר בארץ בשנית הרב יעקב בן יצחק יצחקי.⁷⁵ ועמו עלה לרגל הרב חזקיהו בן אברהם מישאילוב, רבה של קהילת טמיר-חאן-שורה. הביקור בארץ הקודש היה חוויה עמוקה לעולי-הרגל, שליוותה אותם כל ימי חייהם. טפח מחוויה זו מגלה הרב יעקב בן יצחק יצחקי ברשימותיו:

אחרי חצות הלכתי לכותל המערבי להתפלל וכלו בדמעות עיני מאין הפוגות, מבלי אוכל אתאפק עד זמן קבלת שבת. ונכנסנו לחורבת רבנו יהודה החסיד הבניה לתלפיות והתפללנו שם קבלת שבת.⁷⁶

69 בשנים תרכ"ה-תרכ"ו פרצה בטבריה מגפת החולרה (גאון, 1982, עמ' 206).

70 יצחקי, קדמוניות, 1894, עמ' 14.

71 ב-1875 דוח ב'הלכנון': 'בימים האחרונים נקלטו אחד לאחד ירושלימה גם מאחינו בני כורדיסטאן, גורדיסטאן והקאוקאז ופרס והנם עתה כמהה משפחות בירושלים ואלה כולם יחד יחיו מכספם, אשר הכיאו עמהם וגם יש מהם רוכלים ובעלי חנויות. גם הם קמו חצר ויבנו שם בית תפילה וכאשר כי לא יש להם חכמים ויודעי תורה על כן אין רשומם כבר בירושלים' (ירושלים, 1875).

72 בן-צבי, 1959, עמ' 11.

73 מונות או מנת מלה ממוצא תורכי. ו' מילר מתרגמה כרובל רוסי, ויש הרואים בכך שיבוש של המלה הרוסית מונטה (moneta), היינו מטבע.

74 בן-צבי, 1959, עמ' 12-13.

75 שם, עמ' 7, 13.

76 שם, עמ' 12.

בביקורו בארץ התעניין הרב בראש-וראשונה בכני עדתו המעטים, שרוכס ישבו בירושלים. היהודים ההרריים, שכונו קאווקאזים, שאפו כשאר הקהילות להקים להם שכונה בעיר, אך מפאת מספרם המועט ודלותם לא עלה הדבר בידם והם התרכזו בשכונת בית שמואל.⁷⁷ בתוך שטחה של קריה נאמנה שמחוץ לחומות, בסביבות שער שכם, נותרו שטחים פנויים, שבהם הונחה בשנת 1884 אבן-פינה לבית-כנסת בשם בית שמואל וזכריה. סביב לבית-כנסת זה נבנו כמה בתים, שבהם התיישבו היהודים הרריים, והם היו ידועים כשכונת בית שמואל של הקאווקאזים.⁷⁸ מצבם הכלכלי של היהודים ההרריים בירושלים היה קשה ביותר, אף כי ראשי הכוללים הדגישו כי

עניי דאגסטאן ... הכוללות עקרית [עיר קדשנו ותפארתנו] משגיחים עליהם בעין חמלה וחנינה ככפליים על שאר העניים וכמו כן להת"ח [תלמיד-י-חכמים] יצ"ו [ישמרם צורם ויחיים] הנמצאים בחוכה, מקבלים חלוקה דרכנן בכל חודש יותר מהראוי.⁷⁹

המצב העגום של יהודי דאגסטאן בירושלים מזה, ושאיפתם של כוללי הספרדים להגדיל את הכנסותיהם מן הקאווקאז המזרחי מזה, הניע את ראשי הכוללים וכן את הרב יעקב בן יצחק יצחקי להסדר. על-פי הסדר זה התחייב הרב

לצאת בכל שנה לעורר בכל מחוז ערי דאגסטאן ... לאסוף ולקבץ נדרים וקופות מאחב"י [מאחינו בני ישראל] ... ולצרף עמו מעלות הרבנים הדיינים יצ"ו היושבים בערי דאגסטאן.

הכסף שייאסף היה צריך על-פי ההסכם להגיע להרב הראשון לציון בחדוש אלול. מעות ארץ-ישראל נועדו להיות משני סוגים: (א) תרומות של יחידים; (ב) נדרים וקופות. תרומות היחידים עתידות היו להיות מועברות במלואן לידיו של נריאל ב"ר עזיאל מקהילת טמיר-אן-שורה, ששימש גבאי של היהודים ההרריים בירושלים. מן התרומות והנדרים היו יהודי דאגסטאן צריכים לקבל שליש, בעוד שני-השלישים האחרים נועדו לכולל הספרדים. אך בין המועד שהיו עתידים הכספים הראשונים להגיע על-פי ההסכם, לבין זמן חתימת ההסדר (טבת, התרמ"ז) הפרידו כשמונה חודשים, שגם בהם היה מעוניין הרב יעקב בן יצחק יצחקי להקל במקצת על מצוקת בני עדתו בירושלים. לפי דרישתו הסכימו אפוא ראשי כולל הספרדים בירושלים

לתת ששה גרוש לכל נפש [מיהודי דאגסטאן בכל חודש וכן] אנשים הראויים לקבל מקופת תמחוי שיקבלו בכל שבת ובע"ה [ובעזרת השם] בר"ח אלול יגיע לידינו פרי קברצתם אזי נמסור להם השליש ... ואז נהיה פטורים מלתת להם עזר עולת חודש ומקופת התמחוי.⁸⁰

אף שאין בידינו עדות באיזו מידה נתממש ההסכם, סביר להניח כי בעקבותיו התרחבה הפעילות בקרב היהודים ההרריים למען אחיהם בארץ-הקודש. מכל מקום, עולי-הרגל השתדלו להעביר חלק מחובותיהם ורשמיהם לבני עדתם. וכך תיאר שלמה יהודה רוזנברג את שוכו מעלייתו לרגל של רבה של דרבנט בשנת תרמ"ז (1887):

77 בן-אריה, 1979, עמ' 165, 257.

78 שם, עמ' 259, 309.

79 גראייבסקי, 1930, והשווה בן-צבי, 1960, עמ' 8.

80 גראייבסקי, 1930.

בשוב הרב ר' יעקב יצחקי מירושלים עיר הקודש חלקו לו בני עדתו וצאן מרעתו כבוד גדול, אשר לא ראיתי כמוהו מעולם בנפת צפונית-מערבית בארץ מולדתנו [רוסיה]. כמעט כל בני העדה יצאו לקראתו הרחק מהעיר לקדם פניו, העשירים ישבו במרכבות או רכבו על סוסים, ומבני דלת העם הלכו רגלי... איש, איש יגע בידו אל ידי הרב או לכהפ"ח [לכל הפחות] אל כנף בגדו וישק ידו למו פיו. ואלה אשר צר להם המקום ולא יוכלו לנגוע גם בכנף בגדו של הרב וישיטו אחת אצבעות היד לעומת פני הרב וישקוה.⁸¹

בחשפעת עולי הרגל והשדר"רים גדל והלך ישוב היהודים ההרריים בירושלים, ובראשית שנות התשעים הוא מנה כשבעים נפש.⁸² בדומה למרבית הישוב הישן התפרנסו גם היהודים ההרריים על תמיכה מארץ מוצאם, אלא שבגלל המשבר בשוק המארנה והטבק, שגרם להתרששותם של חלק מאמידיו העדה, פחתה התמיכה בקהילות היהודים ההרריים בארץ-הקודש.⁸³ כיוון שלא הגיע כסף מן הקאזואז, סירכו הכוללים של האשכנזים והספרדים לחמוך בבני עדת היהודים ההרריים. וכך תיאר את המצב שרבת בן נסים אניסימוב בשנת תרנ"ד (1894):

כמה פעמים ערכנו שיח צערנו לפני מנהלי כוללי האשכנזים והספרדים. קראנו להם בקול בוקע גם לב אבן וקולנו היה כקול קורא במדבר. האשכנזים אמרו, כי אינם מקבלים כסף מדאגסטאן והספרדים יענו: למה נזעקתם אלינו ואנחנו לא ידענוכם...⁸⁴

תמיכה זעומה קיבלה קהילת היהודים ההרריים בירושלים מווילהלם קארל רוטשילד, כאמצעות סוכנו אדוארד רוזנהיים, מן האחים לאנג מבאדן, מן הרב סלפנגדי מקהילת דוקהיים, ומא' ברגמאן — גבאי חברת תהילים מסיראקוס שבארצות-הברית.⁸⁵ אולם בתרומות אלו לא היה כדי לשפר באורח משמעותי את מצבה של הקהילה. קובל שרבת בן נסים אניסימוב:

כמה נפשות מאתנו ספו, תמו וגועו ממש בלא עתם מחורס לחם... חיים אינם חיים וסוכלים חורס וכפן, מצור ומצוק וגועים ברעב... גם בית תפלה שהיה לנו נחבטל זה שנים רבות, אחרי כי אין ידנו משגת לשלם דמי שכירתו ועתה אין לנו בית תפלה מיוחד שנוכל להתפלל כפי הברתנו אנו ושיהיה ליסוד נאמן להחזקת האחדות, לחבר אותנו לקהילה ואגודה אחת וספרי תורה שלנו מונחים בכתי כנסיות אחרים...⁸⁶

לשם גיבוש עדת היהודים ההרריים בירושלים קנה שרבת בן נסים אניסימוב נחלה בעיר העתיקה, סמוך לשער האריות, כדי להקים בה 'בניין בית-הכנסת שיאחדו שם תורה ותפלה וקרא שם ביהכ"נ 'מזרח שמש' וישיבת 'תורה אור' לק"ק דאגסטן'.⁸⁷ למטרה זו, כמו גם לשם הגדלת התמיכה,

81 דזנבת, 1887, גל' 116.

82 יצחקי, קדמתיות, 1894, עמ' 11.

83 שם, עמ' 12, 16.

84 שם, עמ' 11. זעזוע עמוק עבר על העדה, לאחר שאישה צעירה עם ילדה בת ח' ימים מתו בגלל תנאי המגורים בשכנת הבוכאים בירושלים. ראה: אניסימוב, 1894, והשווה יצחקי, קדמתיות, 1894, עמ' 18.

85 שם, עמ' 20.

86 שם, עמ' 11-12. את נכונות התיאור של אניסימוב אישרו בהסכמתו הרב יעקב שאול אלישר — ראשון לציון (ירושלים), ראשי כולל האשכנזים בירושלים — הרבנים שמואל מתי דלברמן, דיסקין שחור, שמואל סלאנט, דוד צבי שלמה בירדמן, וכן הרב אליהו סלימאן מאני, דובער אפרת, יצחק רפאל עזריא זאבי (חברון), רחמים יוסף פראנקו (חברון) ומר' 'החבצלת' ישראל דב פרומקין (ראה: שם, עמ' 18-20).

87 שם, עמ' 12.

התארגנו היהודים ההרריים באגודה בשם 'קהילת דאגסטן' ונבחר ועד בן שמונה חברים: שרכת כ"ר נסים (ראש הוועד), מיכאל בן מישאל, חנוך בן בניהו, בצלאל בן חנוכה, שמשון בר מנוח, עשהאל בן חנוכה, יוחנן בן שאול וחיים כ"ר מלך.⁸⁸ שרכת בן נסים אניסימוב פירסם בירושלים חוברת על קדמוניות היהודים ההרריים, שהכנסותיה נועדו אך ורק לשיקום הקהילה בעיר.⁸⁹ ברם התוצאות של פעולתו וקריאתו של הוועד כוששו לבוא, וקהילת היהודים ההרריים בירושלים נמקה במצוקה וברעב, ולא עוד אלא שגם המצב הכלכלי של העדה בקאווקאז היה בכי רע. רבים מבניה היו נכונים להגר או לעלות לארץ-ישראל, ובעניין זה יצא שרכת בן נסים אניסימוב בקריאה נרגשת:

ומה יעשו אמללי דאגסטן אשר הם בעצמם אין להם חונן ומרחם ומאי זה מקום ישיגו עזרת חן[ברת] 'כל ישראל חברים', או איך יוכלו להשמיע צעקתם לאזני הבארון הירש או הבארונים ממשפחת רוטשילד... אל זאת נשא עיננו אל ההרים והגדולים אשר בארץ עם שריהם ואציליהם כבארון הירש ומשפחת רוטשילד: עוצו נא עצה טובה ומועלת לאחיכם אנשי הררי קאווקאז... באם יעלה על צרון הגבירים הרמים הנ"ל לקבל אותם ולהביא אותם מארצותם לפלישתנא או סוריה ואמריקה, בלא צידה לדרך אין ביכולתם ליסע אפילו דרך יום אחד, כי המה פועלים... ועל זה צריך להם מנהלים ומנהגי דרך לרגלי הטף והילדים עד הגיעם למקום חפצם וסוף כל סוף נחוצים האמללים הדאגסטנים להיות קולוניסטים הן במקומם כמדינתם או במקום שירצו החכרות או האדונים האצילים אשר נדבו לעשות טובה כזה.⁹⁰

בשלהי המאה התשע-עשרה היתה בקרב חלקים גדולים של ציבור היהודים ההרריים אווירה נוחה לקליטת הרעיון הציוני החדש ואף לעלייה לארץ-ישראל. הלך-רוח זה נשען על הכמיהה המסורתית לגאולה, וזונו מן המגע החי עם ארץ-ישראל שהתחזק מקיומה של קהילה קטנה של יהודים הרריים בארץ-הקודש, הקשורה בקשרים משפחתיים הדוקים עם קהילות רבות בקאווקאז והושחתה על ההתרששות המחמירה והולכת של העדה.

3. הציונות ועליותה

הפעילות הציונית בקרב היהודים ההרריים ינקה אמנם ממסורת של הקשר לארץ-ישראל, אך היתה בחלקה תופעה חדשה, ולעתים אף מנוגדת, למטרות העולים-לרגל לארץ הקודש והמשתקעים בה. נוסף על הקשרים עם ארץ-ישראל, שנרקמו במשך הדורות, תרמה לציונות בקרב היהודים ההרריים העובדה, שבאזורם התנהלה פעילות של חובבי-ציון של יהודים רוסיים, שהתארגנו לשם קניית קרקעות בארץ.⁹¹

ראשיתה של הציונות המודרנית בקרב היהודים ההרריים החלה מייד לאחר הקונגרס הציוני הראשון (1897). הדי הקונגרס הלהיכו את דמיונם של צעירים אחדים מבני העדה, אך לא היו להם

88 שם, עמ' 13, 16.

89 יצחקי, קדמוניות, 1894.

90 יצחקי, 1894, גל' 234.

91 בקרב היהודים האשכנזיים בכאוקאז התארגנה כ-1891 אגודה של 'דורשי ציון', שאספו כשלושת אלפי רובל לשם קניית קרקעות בעבר-הירדן. רוב חברי האגודה היו אמירים, ששאפו לקנות קרקעות מעל לכמות שנוקקו לה, על מנת שיוכלו למוכרה בתשלומים למתיישבים נוספים (ריבלין, 1891; ריבלין, באטום, 1891 והשוה קלירנר, 1981, עמ' 86).

ידיעות על טיבה ומשמעותה של התנועה החדשה. לידי הצעירים הגיעו חוברות, שפירסם מיכאל שליאפושניקוב בלשון הרוסית,⁹² ובעקבות הידיעות שבחברות אלו באה אל שליאפושניקוב משלחת מטעם היהודים ההרריים, וכיקשה הסברים על מטרותיה וארגונה של התנועה הציונית.⁹³ שליאפושניקוב גילה יחס אוהד כלפי השליחים והדריכם בפעילות הציונית. בעקבות הצעתו ארגנה קבוצת יהודים הרריים סניף של האגודה הציונית, שכראשה עמד שליאפושניקוב כחאראקוב, ושמה 'שומרי ציון'.⁹⁴ במקביל הוקמה בטמיר-חאן-שורה אגודה ציונית ע"ש משה מונטיפיורי, שכראשה עמד הרב חזקיהו מישאילוב. אגודות אלה ייפו את כוחו של שליאפושניקוב לייצגם בקונגרס הציוני השלישי (1899), והן עצמן הסתפקו במיברק-ברכה, והרצל הודיע מעל כימת הקונגרס כי נתקבל מברק 'מהצ'רקסים היהודים בקאווקאז'.⁹⁵ אך נראה שהאגודות לא האריכו ימים, וב-1900 התארגנה בדרכנט אגודה ציונית חדשה בשם 'בני ציון', שהעמידה לה למטרה 'א' להתאסף בכית הוועד בשבתות וימים טובים וללמוד שעור בתורה הכתובה והמסורה ובספרות ישראל החדשה; (ב) לדבר בשפת עבר; (ג) להרים נדבות לטובת ישוב ארץ ישראל'.⁹⁶ יושב-ראש האגודה היה הרב מאיר יצחקי, בנו של הרב יעקב בן יצחק יצחקי, והיו בה כארבעים חברים.⁹⁷ לקראת הקונגרס הציוני הרביעי קיבל שליאפושניקוב מכתב ממזכיר המשרד הציוני הראשי מיום 7 ביוני 1900, ובו צויין כי

בקונגרס לונדון יהיה צורך להדגיש את האוניברסאליות של תנועתנו, ולתועלת רבה תהיה משלחת של היהודים ההרריים-הצ'רקסים. נוכח קשריך [כתב המזכיר], האם לא תוכל לסדר שיגיעו מקאווקאז ללונדון שניים-שלושה יהודים מקוריים [original juden]. לנו אין כל רשימות שי אפשרו לנו לבצע פעולה זו, ולכן אנו מבקשים ממך בדחיפות לקיים את המגעים הנחוצים לשם כך.⁹⁸

תודות לפעולתו של שליאפושניקוב הגיעו לקונגרס הציוני הרביעי (1900) שני צירים מקרב היהודים ההרריים: מתתיהו בוגאטיר מן העיר גרוזני ושלמה מרדכי מן הכפר אקסאי.⁹⁹ הופעתם בלבוש מסותי הלהיבה את מרבית הצירים, ושליאפושניקוב העלה מעל במת הקונגרס את מצוקתם של היהודים ההרריים ואת נטיית-לבם לרעיון הציוני.¹⁰⁰ בעקבות הקונגרס התרחבה הפעילות הציונית בקרב היהודים ההרריים. זו התמקדה בשלושה תחומים עיקריים: הסברה, איסוף כספים ואירגון. עם שובם של צירי הקונגרס, יצא מתתיהו בוגאטיר למסע-הרצאות נרחב בקרב בני עדתו. דיווחיו מן הקונגרס, שהושמעו בטאטי-יהודית, השפיעו השפעה רבה, ואיסוף תרומות ליישוב

92 על פירסומי שליאפושניקוב, ראה: יבר. אנציק., כרך 16, עמ' 50-51.

93 קונגרס ציוני, 1900, עמ' 51.

94 אלאטין, 1901, גל' 97.

95 קליוזר, 1981, עמ' 88.

96 מכתב אל אוסישקין מיום ט אלול התר"ס, אצ"מ, A/24, כריכה 13, חיק 1 וכן: יצחקי, 1900.

97 שם, שם; קליוזר, 1981, עמ' 88.

98 אצ"מ, Z1/555.

99 יהודים הרריים בקונגרס הציוני, 1900.

100 קונגרס ציוני, 1900. תיאור בלתי זהיר כאילו ציר מה'יהודים ההרריים או מיהודי גרוזיה או מהקואקים היהודים בקאווקאז השתתף בקונגרס הציוני הראשון ראה: פאגלין, 1900.

מתתיהו בוגאטיב ושלמה מרדכיב, צירים לקונגרס הציוני בבאזל

החדש בארץ-ישראל הפך למנהג בקהילות לא מעטות. כך, למשל, העמידו הציונים בערב יום-הכיפורים חרס"א (1901) בגרוזני קערות כתי-כנסת למען ישוב ארץ-ישראל. כפעולה זו נאספו בשני כתי-הכנסת של היהודים ההרריים 13 רובל ו-70 קופייקות (בתי-הכנסת הגדול עשרה רובל, ובתי-הכנסת הקטן 3 רובל ו-70 קופייקות). לקראת הוועידה הציונית של הקאווקאז, שעמדה להתכנס בטיפליס בינואר 1901 ואשר אליה עמדו להגיע תשעה צירים מן היהודים ההרריים, חלה התעוררות בעבודת האגודות שפעילותן נפסקה והתארגנו גם אגודות חדשות. כך התרחבה העבודה של האגודה ע"ש מאנדלשטאם בטמיר-חאן-שורה, שרוב חבריה היו יהודים הרריים, וככפר אוצ'קולאן, שבקרבת באטאלפאשינסק, התארגנה אגודה ציונית חדשה.¹⁰¹

ב-20 באוגוסט 1901 נפתחה בטיפליס, בהשתתפות 25 צירים, הוועידה הראשונה של ציוני קאווקאז. בוועידה השתתפו יהודים רוסיים, יהודים הרריים ויהודי גרוזיה. את ההרצאה המרכזית נשא מנחם אוסישקין, המורשה לאיזור יקאטר'נוסלאב, שהקאווקאז נכלל בתחומו. אוסישקין העלה על נס את העובדה, שהרעיון הציוני החל לחדור גם לציבור היהודים ההרריים ויהודי גרוזיה.

101 קלרזנר, 1981, עמ' 91-93.

והטעים שהפעילות הציונית חייבת להיות קשורה בהעלאת הרמה התרבותית של בני עדות אלה. הברכה לבאי הוועידה מטעם ציוני דרבנט הושמעה בעברית ועוררה התלהבות רבה, אך הוועידה הפסקה על-ידי השלטונות בטרם הושמעו בה דיווחי האגודות.¹⁰² הוועידה עודדה את הציונים בקרב היהודים ההרריים להרחבת ההפצה של שקלים לקראת הקונגרס הציוני החמישי. בנובמבר 1901 העביר מרדכי בוגאטירב רשימה של 102 שוקלים בצפון הקאווקאז.¹⁰³ ברשימה השמית של השוקלים צוינו הכתובות והתעסוקה שלהם והיא עשויה לשמש אינדיקאטור מסוים לגבי החלוקה הגיאוגראפית והסוציאלית של הציונים בקרב היהודים ההרריים. 44.1% מהשוקלים, המופיעים ברשימה זו, היו תושבי גרונוי, 30.4% מהכפר אקסאי, 9.8% מחאסאב-יורט, 7.8% מדד'גונאי, 4.9% מנאלצ'יק ו-3.0% מהכפר קוסטק. הרעיון הציוני היה אפוא נחלתם לא רק של היהודים ההרריים בערים אלא גם בכפרים. רוב רובם של השוקלים היו מן השכבות העממיות בקרב העדה, כפי שמלמד הלוח 6.1.

לוח 6.1
חלוקת השוקלים לפי מקור פרנסה (1901)

מקצוע	מספר	אחוז
סוחרים	32	31.4
חקלאים	23	22.5
כלי קודש (רב, מלמד, שוחט, חזן)	10	8.3
בעלי-מלאכה (צבעים, כובענים, רצענים, סנדלרים, סיידים)	8	7.8
מגדלי-בקר	7	6.9
זבנים	3	2.9
עגלונים	2	2.0
מבשלי-סבון	2	2.0
חרשתן	1	1.0
סך הכל	102	100.0

בד בבד עם התרחבות הפעילות הפוליטית הציונית, הועמקה גם העשייה התרבותית וזו התריפה את החיכוכים בתוך העדה.¹⁰⁴ ככל שהפעולה הציונית התמקדה בעבודה חינוכית כן גברו החיכוכים בתוך האגודות, ובייחוד בזו של דרבנט, שבה התנהל המאבק במשפחה המכובדת של הרב יעקב בן יצחק יצחקי. נפתלי בן יעקב יצחקי, שהיה אחד היוזמים לייסוד בית-ספר יהודי, שלו התנגד או הסתייג ממנו אביו, האשים את אחיו מאיר, כי הוא מתרשל בהפצת הרעיון הציוני וגרם לסילוקו מתפקיד יושב-ראש האגודה.¹⁰⁵ בראש האגודה הועמד עתה נפתלי בן יעקב יצחקי, והדבר גרם לקרע בתוך המשפחה. האב שנפגע ציווה להוריש לנפתלי רק מחצית מחלקת הכרם שהגיעה לו.¹⁰⁶

102 ועידת ציוני קאווקאז, 1901; ועידת ציוני קאווקאז, ווסחוד, 1901.

103 ראה הרשימה, אצ"מ, תיק A.24/16/1.

104 עיין: קלרזנר, 1981, עמ' 96-95.

105 אצ"מ, א/24, תיק 16.

106 קלרזנר, 1981, עמ' 93, 96-95.

אגודת 'בני ציון' בדרכנט שכרה עתה אולם גדול, שבו ייסדה בית-כנסת בשם 'שערי-ציון',¹⁰⁷ שאיפשר לה להוציא את הרעיון הציוני מחוגים צרים ולהביאו לציבור הרחב. בהושענא רבא חרס"ב (1902) אירגנה האגודה אסיפה פומבית גדולה, שינפתחה כנאומו של מנהל האגודה מר נפתלי יצחקי¹⁰⁸ בשפת עבר, שתורגם על ידיו לטאטית-יהודית. אחריו נשא דברים אסף אגארונוב (אהרונוב), שאמר בין השאר, כי

כל ענין הפדרגוגיה מסור בידי מלמדים שקשה להם להבחין בין תכלת לקלא אילן נצבע כחול-ירקרק]. תלמוד התורה שנוסד זה מחדש ובראשו עומד אחד הכי נכבד בעירנו, אך דלות ולא סדרים בו ואינו ממלא תפקידו כראוי.¹⁰⁹

דברי התקפה פומביים נגד הרב יעקב בן יצחק יצחקי, שהיה 'הכי נכבד בעירנו', גרמו למתיחות באגודת 'בני ציון' ועבודת האגודה שותקה כמעט לחלוטין.¹¹⁰ אך ביקורו של הרצל ברוסיה, והשתתפותם של מתתיהו בן מבוך בוגאטיב ושלמה מרדכיב בקונגרס הציוני השישי (1903),¹¹¹ הביאו להתעררות מחדשת בחוגים הציוניים. הרבה מן הלהט והמאמץ הושקעו בתחרות ובמאבקים בין הקבוצות. בייחוד בלט הדבר בדרכנט, שבה התקיימו במחצית השנייה של העשור הראשון של המאה העשרים שתי אגודות ציוניות: 'בני ציון' ו'אגודת ציוני היהודים ההרריים'. מנהיגי 'אגודת ציוני היהודים ההרריים' הגיעו, כנראה, למסקנה, כי הפירוד פוגע בפעולה הציונית ולכן שלחו חוזר מיוחד, שבו הציעו לזמן כנס של נציגי כל האגודות הציוניות לשם דיון בהרחבת ההסברה הציונית והפעולה התרבותית בקרב היהודים ההרריים. כן שלחה האגודה שליח מיוחד לקובה כדי לייסד גם בה אגודה ציונית. כצעד מעשי לאיחוד החוגים הציוניים בדרכנט זומנה ב-16 ביוני 1907 אסיפה משותפת של 'בני ציון' ו'אגודת ציוני היהודים ההרריים'. האסיפה נועדה לבחור ציר לקונגרס הציוני השמיני, אך כיוון שהקונגרס עמד להתכנס בעונת הבציר לא נמצאו יהודים הרריים שהיו מוכנים להשתתף בו. בהעדר מועמד מבין היהודים ההרריים הוסכם, כי בוריס פכזנר (B. Pevzner) ייצגם בקונגרס. אך מעבר לבחירת ציר לקונגרס היתה חשיבות בעצם קיומה של האסיפה המשותפת של שתי האגודות הציוניות, שהביאה לקירוב ביניהן ולשיתוף-פעולה במיבצעים כלל-ציוניים.¹¹²

עם כינונה של הלשכה המרכזית של הקרן הקיימת לישראל ברוסיה בשנת 1908, פתחו האגודות הציוניות בהתרמה רחבה. הסכומים שנאספו בקרב היהודים ההרריים היו זעומים,¹¹³ אם משום מצבם הכלכלי הקשה ואם משום שהרעיון הציוני היה עדיין נחלתם של מעטים בלבד.

107 שם, עמ' 95; אצ"מ, א/24, כרך 13, תיק 2, כרך 14, תיק 1.
108 נפתלי יצחקי נפטר בכרת-המועצות בראשית שנות השלושים, והשאר אחריו אלמנה ושתי בנות. האלמנה התפרנסה באמצע העשור מהשכרת ביתה וחייה בדחק רב. אחותו של נפתלי, חנה לבית יצחקי, התאלמנה גם היא וב-1936 התגוררה עם שתי בנותיה במוסקבה (מתוך מכתב של מאיר יצחקי אל אחיו יצחק בארץ-ישראל).

109 בן-עמי, 1903.

110 שם, שם.

111 יהודים הרריים בקונגרס הציוני, 1903.

112 פנחסוב, 1907.

113 כיוון של א פורסמו רשימות שמיות של תורמים, בעיקר תורמים קטנים, ונכל לאמור את התרומות לקרן הקיימת לישראל רק לפי שמות הישועים, שמהם הן נחקלו. ב-1909 תרמו יהודי קובה 5 רובל (הרובל היה באותו זמן שווה 2.9 מרקים גרמניים או 0.11 לירות שטרלינג). כיוון שבקובה ישבו רק יהודים הרריים, הרי סכום זה נחשב מהם. יהודים הרריים, כנראה, השתתפו גם בתרומות לקרן קיימת שנחבלו מאבקו. מגרוני, מפטרובסק ועוד (קרן קיימת, 1911, עמ' 42-43).

אחד הקווים המאפיינים את פעולתם של החוגים הציוניים של היהודים ההרריים מראשית היוסדסם היה הרצון, שלא להסתפק ברכישת שקלים או מניות הבנק הלאומי אלא השאיפה לעלות לארץ-ישראל. מראשית המאה ועד מלחמת-העולם הראשונה היתה אפוא עלייה של יהודים הרריים. העולים בתקופה זו, להבדיל מקודמתה, לא רק שביקשו לחיות בארץ-הקודש אלא גם לבנותה ולמצוא בה מזור למצוקותיהם. בעלייה של היהודים ההרריים, כמו של כלל ישראל, ניכרו שתי מגמות: האחת בעלת גוון אוזחי, ששאפה לרכוש בארץ-ישראל נחלות, והאחרת בעלת גוון פועלי-סוציאליסטי.

בקרוב מבקשי העלייה מן החוגים האזרחיים ראוי להבחין בארבע קבוצות: (א) קבוצת דרבנט, שכראשה עמד הרב יעקב בן יצחק יצחקי; (ב) קבוצת מתיישבי מחניים; (ג) הקבוצה שהתרכזה סביב צירי הקונגרסים הציוניים, כוגאטירב ומרדכי, (ד) הקבוצה שכראשה עמד רבה של טמיר-חאן-שורה, הרב חזקיהו מישאלוב.

בזמן עלייתו-לרגל של הרב יעקב יצחקי בשנת תרמ"ז (1887) נפגש הרב יעקב יצחקי עם אליעזר רוקח כיפו. על פגישה זו דיווח האחרון למשה לייב ליליינבלום (1843-1910) ביום ט' בשבט כלהלן:

אחמול ביקר אותי הרב הגדול החכם הר' יעקב בהררי"ץ... אשר בא הנה לארה"ק [לארץ הקודש] לפני חודש... ועמו איוז גבירים מאחינו הדאגסטאנים... רבות חקר ודרש מפי הרב הגדול הנ"ץ [הנזכר] וגם אחרות מרעיו הגבירים על אודות ישוב ארה"ק וטיב המושבות ומצב חו"צ [חובכי ציון]... הוא הבטיחני לעבוד בארצו לטובת חו"צ ככל כחו ומאדו, וגם אמר לי כי איוז משפחות מאחינו ממדינתו — יהודעים בטיב הנטיעות — רוצים להתיישב בארה"ק. אנכי מסתרי לו את האדרעסא של הד"ר נ"י [ד"ר י' ל' פינסקר], למען יבא עמו בכחובים.¹¹⁴

קרוב לוודאי, שלאחר שובו של הרב לקאוקאז נוצר קשר בינו לבין הוועד האודסאי של 'חובכי-ציון', אך עד כמה שעלה בידנו לברר, התנהלו העניינים בעצלתיים, ומימוש העלייה חל רק בראשית המאה העשרים. באותו זמן עלתה על הפרק אפשרות לרכוש קרקע מן הטמפלירים בסביבת העיר רמלה. הוועד האודסאי הצהיר על הרשמת מועמדים להתיישבות על אלפיים דונאם שנרכשו,¹¹⁵ וקבוצתו של הרב יעקב יצחקי גילתה עניין רב באפשרות להתיישב על אדמות אלו. מנחם אוסישקין התייחס בהבנה רבה לשאיפות ההתיישבות של היהודים ההרריים, שכן ראה בהם יסוד חקלאי שיוכל בקלות יחסית להסתגל לחנאי הארץ. לפיכך קבע אוסישקין, כי מחצית מן הקרקעות שנרכשו בסביבות רמלה יועמדו לרשות ההתיישבות של היהודים ההרריים.¹¹⁶

במקביל ניסו משפחות אחדות מבין היהודים ההרריים, ובתוכן משפחת אביוב, לברר מבחינה מעשית אפשרויות לעלייה. ב-1904 עלה-לרגל ראש המשפחה עם בנו מנחם. השניים ביקרו במקומות הקדושים ובמושבות. לאחר שובם לקאוקאז החליטה המשפחה לחסל את עסקי המסחר שלה, וב-1905 עלתה והשתכנה בירושלים מתוך ציפייה להתיישבות חקלאית.¹¹⁷ בשנת 1906 עלתה

114 דריאזוב, 1935, כרך ב, עמ' 94.

115 כאריעקב, 1958, עמ' 31-32.

116 שם, עמ' 32-33.

117 שם, עמ' 185-186.

לירושלים משפחתו של עזרא סעדיה עם שלושת בניה ושתי בנותיה והתיישבה בשכונת בית-ישראל החדשה.¹¹⁸ בשנת תרס"ז (1907) עלתה קבוצה נוספת של יהודים הרריים, ובראשה רבה של דרבנט, הרב יעקב בן יצחק יצחקי.¹¹⁹

בחנוכה תרס"ז (1907) עלו ראשוני המתיישבים על אדמות הטמפלארים שבסביבות רמלה, שהיו ידועות כפי הערכים כ'ביר לימון' או כ'ביר סלים'. ב-1908 נחתמו הסכמי המכירה בין ד"ר חיים חיסין לבין שלושים ואחת משפחות המתיישבים כ'ביר לימון', ובתוכן תשע משפחות של יהודים הרריים: הרב יעקב יצחקי, מנוח אביב (1872-1946), רפאל אביב (נפטר ב-1948), יחזקאל בן-יעקב, סימן טוב, בן דוד, פסח אביב, בן-יעקב ודניאל יצחקי.¹²⁰ אף שהיהודים ההרריים היו פחות משליש ממשפחות המתיישבים, הם קנו כמחצית האדמות (יהודים הרריים — 1,060 דונאם, וצעירי רוסיה והפועלים החקלאיים — 1,050 דונאם). רבע ממחיר הקרקע שולם עם הקנייה, והשאר בתשלומים חצי-שנתיים לחקופה של שתיים-עשרה שנה. לאחר העלייה על הקרקע הוסב שם המקום לכארי-יעקב, על שמו של הרב יעקב בן יצחק יצחקי, ונוסד היישוב הראשון בארץ-ישראל, שהיהודים ההרריים ראוהו כיישובם.¹²¹ אך לא עברו אלא שנים אחדות ונתגלעו חיכוכים בין שתי קבוצות המתיישבים, שהושפעו מהבדלי מנטאליות, אך נבעו בעיקר מניגודים מעמדיים. כעוד מרבית היהודים ההרריים היו אמידים ולאחדים מהם נכסי דלא-ניידי מחוץ למושבה והם אף התגוררו בערים, היו המשפחות האשכנזיות עניות וחלקת הקרקע בכארי-יעקב היתה כל רכושם.¹²² רבים מן היהודים ההרריים נטשו את היישוב, אך הוא נותר סמל להתיישבות של העדה בארץ-ישראל.

ניסיון אחר לייסד מושבה של יהודים הרריים בארץ-ישראל משולב בתולדותיה רבות-התהפכות של מחניים בגליל העליון. בשנים 1902-1903 עזבו אחרוני המתיישבים הגאליציאים את המושבה מחניים.¹²³ האדמות והמיבנים לא עמדו זמן רב בשממון. חלק מאדמות מחניים נמסרו על-ידי יק"א, שניהלה את ענייני הכארון בארץ, לשם עיבוד לאיכרי ראש-פינה, שביקשו להרחיב את נחלותיהם. במיבנים העוזבים שיכנו האיכרים את עובדיהם הערבים, וכך הפך היישוב היהודי מחניים למקום מושבם של ערבים. מצב זה היה לזרא בעיני פקידי יק"א, שחיפשו הזדמנות לשקם את המושבה וראו ביהודים ההרריים אלמנט אנושי, שיהיה מסוגל להתמודד עם המשימה.

באביב 1909 עלו לארץ ישראל מהעיר גרוזני 64 משפחות של יהודים הרריים ובתוכם אחד מבני משפחת בוגאטיר. בוגאטיר, שהיה בעל השפעה ומכובד בקהילתו, עודד במכתבים את בני עדתו לעליה ואבן בראשית 1910 ניכרה בקרב חלק של היהודים ההרריים נכונות לעלייה, אך זו התרופפה והלכה ככל שתכפו הידיעות מהארץ על התנאים הקשים והסבל הרב. אף-על-פי-כן עלו גם בשנת 1910 מספר משפחות נוספות של יהודים הרריים, שהצטרפו לאלה שנתרו בה מן העליה של 1909. העולים יסדו את עדת היהודים ההרריים בירושלים.¹²⁴ אחדות ממשפחות אלה הביעו את נכונותן להתיישב במחניים, ובראשית 1910 היו במחניים

118 סעדיה, כ"י.

119 יצחקי, 1974, עמ' 3, 31.

120 כארי-יעקב, 1958, עמ' 224-220, 230-232.

121 שם, עמ' 34-35, וכן שטר קניית הקרקע בכארי-יעקב, אוסף יצחקי בארכיון המרכז לתולדות העם היהודי.

122 י., 1910.

123 יוסף, 1910.

124 מכתב של א' איסאקוביץ' לאוסישקין משנת 1910, אצ"מ, A24/58II; בן-צבי, 1936, עמ' 112.

שני מחנות... הערביים מכבר ומשפחות יהודים-צ'רקסים אחדים [כך כינו פקידי יק"א את היהודים ההרריים] – מזמן קרוב. אלה האחרונים [כך דיווח כתב מן הגליל]. התיישבו שם בעזרת הפקיד קן-אלואריסקין. משמר להם סכום אדמה בחכירה. תקן את בוקי-הבתים ולאט, לאט הוא מקוה, יגרש את המחנה הראשון והמושבה מחניים תבנה עוד פעם ותהיה כולה עברית.¹²⁵

כדי לסייע למתיישבים החדשים, שיכו שורש במקום החדש, דאג פקיד יק"א להקים במקום בית-ספר, ולשם כך הקציב הוועד האודסאי סכום של 1,200 פראנק.¹²⁶ אך כבר בראשית דרכם נתקלו המתיישבים בקשיים של מחסור בקרקע, שכן איכרי ראש-פינה לא הסכימו בקלות להיפרד מן החלקות של מחניים.

המתיישבים שהבטיחו בראשית ההתיישבות לעבד את האדמה כמו ידיהם, הסתגלו לנוהג המקובל כמושבות הגליל ושכרו חרתים ערבים. ככל שהירכו להעסיק עובדים שכירים, כן בלט ביתר שאת המחסור בקרקע והם נאלצו לחכור קרקעות כמושבת יסוד-המעלה.

הופעתם עשתה רושם רב על יושבי הגליל, יהודים כערבים: 'קולפאק היה נתון על ראשם ובמעליהם המהודקים יפה לגופם התבלטו אשפות כדורי הרוכים וחרנם נראתה צמודה על ירכם'.¹²⁷ בזמן הראשון התייחסו אליהם הערבים כיראת-כבוד, אך לאחר שהעסיקו שומרים ערבים, כמו מרבית מושבות הגליל העליון, נוכחו הערבים לדעת, כי אין הבדל רב ביניהם לבין יהודים אחרים. הקטטות בין ערביי מחניים לבין המתיישבים היהודים הלכו ותכפו, הבצורת גרמה לקשיים כלכליים ומחלת הקדחת נתנה את אותותיה. משגברו הקשיים עזבו האמידים מבין המתיישבים את המושבה ושבו לקאוקאז, והנותרים שהיו לרוב מעוטי-יכולת נזקקו יותר ויותר לעזרת פקידי יק"א, שלרוב לא נענו. מכלול הקשיים והבעיות, שבהם נתקלו תושבי מחניים מבין היהודים ההרריים, גרמו לעדיבת המקום, וכך נותרו במחניים בסוף תרע"ב (1912) 'כעשר משפחות קאוקאזים',¹²⁸ ואף אלה עזבו את המקום כעבור זמן קצר. ככך תם הניסיון לייסד מושבה שנייה בארץ-ישראל של עולי הקאוקאז,¹²⁹ כשחלק מן המתיישבים שבו לארץ מוצאם שבעי רוגז ומרירות, וחלק התפזרו בין מושבות הגליל.¹³⁰

במקביל לניסיונות המעשיים בארץ-ישראל היו גם בקאוקאז התארגנויות שנועדו לאותה מטרה. בעת הקונגרס הציוני השישי (1903) התעניינו מתתיהו בוגאטיב ושלמה מרדכיב אצל הרצל בדבר האפשרויות המעשיות להתיישבות בארץ-ישראל. בעניין זה הפנה אותם הרצל אל מאיר דיזינגוף, שביקש להמציא לו רשימת המתכוננים לעלייה. השניים העבירו לדיזינגוף לאודסה רשימה של עשרות משפחות שמבקשות לעלות, אך לאחר שהתשובה מאודסה לא סיפקה אותם, הם פנו ישירות להרצל וקיבלו ממנו תשובה בראש חודש טבת תרס"ג (1903). כיוון שעניין העלייה לא התקדם לשביעות רצונם, הם פנו להרצל ב-22 במאוס 1904 וביקשו לדון כבעייתם בישיבה הקרובה של הוועד הפועל הציוני. משנודע לחברי הקבוצה שהקן הקיימת לישראל רכשה קרקעות בארץ, הם

125 יוסף, 1910.

126 נד, 1911.

127 הרוזן, 1971, עמ' 350.

128 מחניים, 1912.

129 הרוזן, 1971, עמ' 329-330, 350-351; א., 1912; א.ב., 1912.

130 וייסנברג, 1913, עמ' 58.

חזרו ופנו במכתב להרצל ב-5 באפריל 1904 ובו כתבו: 'אנו יהודי קאווקאז, מצבנו קשה. נא למסור לנו את האדמה לעיבוד. אנו מוכשרים לכך מאד'.¹³¹ עם מותו של הרצל, שאותו ראתה הקבוצה כמעין אפטרופוס שלה, חלה כנראה הפסקה בהשתדלותה הנמרצת להקצות קרקע להתיישבותה. אך הפסקה זו היתה קצרה, וב-16 באפריל 1906 יצאה משלחת לארץ-ישראל, ובראשה מרדכי בוגאטירב, סוחר עצים וּבדים בבאטאלפאשינסק (מחוז קובאן) והרוח החיה של הקבוצה. בדרכה לארץ-ישראל נפגשה המשלחת עם מנחם אוסישקין ביקאטרינוסלאב, אשר צייד אותה במכתבי-המלצה. בארץ נתקבלה המשלחת בסבר פנים יפות, 'וכל הקולוניסטים שמחו במאד מאד כידעם כי גם אנחנו [כתב בוגאטירב לאוסישקין], יהודי ההרים באים לקחת חלק בעבודת ארצנו האהובה'. למשלחת הוצע שטח קרקע בקירבת טבריה, 'אך מפאת שהיה חילוק רב בין אורה לאורו של חבל קובאן... מקום שאנחנו מתגוררים בקאווקאז מפאת החמימות שלה, לא היתה ראויה לנו'. נעשה אפוא ניסיון לעניין את המשלחת בקרקעות שבסביבות ז'רן-יעקב, אך בטרם יצא הדבר לפועל

קבלנו מכתב בעת הזאת מבית למהר לשוב הביתה על איזה דברים הנוגעים לממשלה. ובהיות שאנחנו היינו באי-כח העדה לדברים הללו כל כרחנו מיהרנו לשוב הביתה ולא היתה לנו באפשרות לעמוד ולחכות בפלשתינה עד שנקח לנו לחלוטין חבל אדמה.¹³²

אף שקניית הקרקעות לא יצאה לפועל, גרם שובה של המשלחת (28 ביוני 1906) להרחבת חוג המעוניינים באפשרויות ההתיישבות בארץ-ישראל. כהנהגתם של מתחיהו בוגאטירב ושלמה מרדכיב התארגנו עשרים וחמש משפחות אמידות של יהודים הררים לצורך קניית קרקע, והקבוצה היתה נכונה להשקיע לשם כך שלושים וחמישה אלף רובל, סכום עצום בימים ההם. בעניינה של הקבוצה פנתה הוועדה הארץ-ישראלית בוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה למחלקה לענייני ארץ-ישראל שבוועד הפועל הציוני. המחלקה לענייני ארץ-ישראל הבטיחה למשפחות אלו את אדמות דליקה (Daleika) ואום-אול-בג'אן. לאחר שתשובה חיובית כוששה לבוא, כתבו ראשי הקבוצה — בוגאטירב, מרדכיב והמזכיר שלה יוסף פנחסוב — אל מנחם אוסישקין ב-26 במאי 1908, כי רבים מחבריה מברו את רכושם, הצטיידו ברכונים ומוכנים מיד לעלות לארץ. לדעתם, גרמה הסחבת בעניינם לירידה באמון בתנועה הציונית. את המכתב העביר אוסישקין לאוטו וארכורג וזה העיר, כי שליחי היהודים ההרריים שביקרו בארץ לא עשו רושם של חקלאים מנוסים, וגם האקלים בעמק היחזן אינו דומה לזה שהם רגילים לו. כיוון שלקבוצה יש אמצעים, ראוי שהיא תתעניין בקניית חלקות על חשבונה מבלי לסמוך על מכירת קרקע ציבורית.¹³³ גישה זו לא היתה, כנראה, לרוחה של הקבוצה, ועניינה הועבר לטפולו של ארתור רופין. בזמן המגעים על החכרת הקרקע עלו שש משפחות מן הקבוצה, ובראשן משפחת מנזרוב, שהשתכנו באורח זמני בירושלים. במכתבו של רופין מיום ג' כחשרי תרס"ט (28 בספטמבר 1908) הוא הציע לקבוצת היהודים ההרריים להתיישב על אדמות אוס-ג'וני. כן הודיע להם, שאם לא תתקבל תשובה חיובית מנציגי הקבוצה המתגוררת בירושלים, עד יום כיפור (5 באוקטובר 1908), תימסרנה האדמות בהחכרה למתיישבים אחרים. במכתב-התשובה של ראשי הקבוצה ('י"ח כחשרי תרס"ט) הם דחו את הצעותיו

131 קלרזון, 1981, עמ' 97.

132 מכתבים של בוגאטירב לאוסישקין, אצ"מ, תיק A24/58II.

133 ראה מכתבים אל ומאת ב' גולברד מהימים 2, 4, 19 ביוני 1908 וכן מכתב אל רופין מיום 6 ביולי 1908. שם, תיק

LI/36, תיק LI/96. עיין גם: אוסישקין-וארכוב, 1908.

של רופין מכול-וכול והבהירו, כי אין המשפחות היושבות בירושלים רשאיות לדבר בשם הקבוצה כולה וציינו, כי 'בכלל דברי מכתבו הביאונו במכוכה גדולה ואיננו מבינים כלל את דבריו'. בעקבות מכתבו של רופין קיימו, כנראה, העתידיים לעלות לארץ-ישראל התייעצות, ובט' מרשון תרס"ט (3 בנובמבר 1908) הודיעו לרופין, כי החליטו לשלוח לארץ משלחת על מנת שזו תסיים עניין חכירת אדמות דליקה. כן הדגישו ראשי הקבוצה – מ' בוגאטירוב, יוסף פנחסוב וש' מרדכי – שאם יסרכו שש המשפחות הנמצאות כבר בירושלים להתיישב בדליקה, יבואו במקומם מתיישבים אחרים מבין היהודים ההרריים. המשלחת היתה צריכה להגיע לארץ בינואר 1909, אך בזמן זה הוטלו הגבלות חוקיות על היהודים ההרריים במחוז קובאן, ולכן לא הרשו לעצמם אנשי המשלחת 'להשליך אותם [את בני עדתם] במצב כזה... אין באפשרות, כי מצב אחינו אלה הנרגשים כה מדולדל וכה מעצב עד שקשה לתאר... לפיכך ביקשו לרחות את הטיפול בענינים עד לאפריל 1909. משלחת זו, עד כמה שעלה בידינו לברר, לא הגיעה לארץ-ישראל, והניסיון לייסד ישוב נוסף של בני היהודים ההרריים בדליקה או באום-ג'וני – שבה הוקמה הקבוצה הראשונה בארץ-ישראל – דגניה א' – לא יצא אל הפועל.¹³⁴

בסוף 1906, או בראשית 1907, התארגנה בטמיר-חאן-שורה קבוצה של יהודים הרריים, בראשות הרב חזיקהו מישאילוב, שביקשה לעלות מייד לארץ-ישראל. הקבוצה מנתה 60 משפחות, 300 נפש, כשני-שלישים גברים וכשליש נשים וילדים. רוב חברי הקבוצה היו חקלאים ומיעוטם בעלי-מלאכה. כל אחת מן המשפחות היה לה הון של 300-1,000 רובל, והיא היתה מעוניינת לייסד מושבה. בעניין זה פנו ראשיה ל'ועד החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ-ישראל', שמקום-מושבם היה באודסה. על פנייה זו השיב הוועד ב-11 באפריל 1907: 'מאד מאד שמחנו לשמוע... כי גם אצלכם, אצל יהודי ההרים, התעורר הרעיון להתיישב בא"י לעבד את אדמתה'. אך הוועד דחה את בקשת הקבוצה שירכשו למענה קרקעות וציון, כי

מצדנו אנו נוכל רק להשתדל שתנתן לכם היכולת לחכור [הדגשה במקור] אדמה בא"י. לקנות קרקע אי-אפשר בשום אופן בסכומים מעטים כאלה שישנם להאנשים שברשימתכם... לזה צריך שיהיה לכל מתיישב די כסף למען קנית כלי-עבודה (מחרשות וכדומה), כהמות וסוסים, לפרנסת המשפחה בשנה הראשונה, מספוא לבהמה, זריעה ומלכד זה גם לבנין בתים ואורות... כל זה צריך שיהיה להאכרים וכמובן אפשר יהיה להתיישב רק לאלה שיהיו להם הסכומים הדרושים... אם ימצאו עשירים בקאוקאז שיבואו לעזרת החושבים בא"י בסכומים הגונים – טוב מאד... עד שתקבלו תשובתנו אל תזוזו ממקומותיכם... הוסיפו נא לע"ע [לעת עתה] בעסקיכם ובמשלח יד [הדגשות במקור] עד שנוכל להביא לכם בשורה שיש בשבילכם אדמה לחכור אותה.

אמנם הוועד הסתייג מעלייה מיידית של מבקשי נחלה, אך ראה בגדר האפשרות את עלייתם של בעלי-מלאכה וצעירים, שמוכנים לעבוד עבודה קשה כשכירי-יום:

מבעלי המלאכה... יוכלו אחדים לנסוע תכף לא"י להתיישב בה... אם אך יודעים הם היטב את מלאכתם ולעסק באומנותם באיזו עיר בארץ... אליהם יוכלו ג"כ [גם כן] להתחבר אחדים מהצעירים הפנויים הנכונים לעבוד עבודה קשה בשדה ולהסתפק כמועט; גם אלה

יחזקאל ניסנוב
ממייסדי 'השומר'

יכולים לנסוע עתה לעבוד שם בשדות וככרמים. הם יוכלו אז בידיעתם את הארץ וצרכי חייה להיות לתועלת ליתר אחיהם.

אך הקבוצה לא הסתפקה בתשובה זו, ופנתה לוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה. בשמו של ועד זה פנה ד' פאסמאניק לאוטו וארכורג בהמלצה חמה לעשות הכול לייסוד מושבה של היהודים ההרריים. בתשובה שנתקבלה נאמר, כי 'אין מה לדבר בזמן הקרוב על ישובן של 60 משפחות של יהודים קאוקאזיים', שכן לשם ישובה של משפחה חקלאית אחת כעבר-היחידן זקוקים ל-200 דונאם קרקע, שמחירה הוא 12 פראנקים הדונאם, וכן דרושים כ-1,500 פראנקים למשפחה לבתים ומיבני משק. לפיכך יעלה ישובן של שישים משפחות מן היהודים ההרריים 234,000 פראנקים, ואין ברשותה של ההסתדרות הציונית סכומים כאלה להתיישבות. על אף תשובה חדר-משמעית זו לא רצתה ההסתדרות הציונית ברוסיה לאכזב את היהודים ההרריים, ועל כן הציע להם פאסמאניק לשלוח שני שליחים לארץ, שילמדו את התנאים השוררים בה ויבואו כדברים עם קאלואאריסקי, נציג יק"א, אולי יהיה מוכן ארגון זה לסייע להתיישבותם. אין בידינו ידיעות אם אמנם קיבלה הקבוצה מטמיר-חאן-שורה את הצעתו של פאסמאניק ושלחה שליחים לארץ.¹³⁵ אך יש מקום להניח, כי הקשיים שהיא נתקלה בהם הרפו את ידיה. יהודים הרריים רבים נוכחו לדעת, כי האפשרות לעלייה בזמן הקרוב אינה בת-ביצוע, בעיקר לשכבות העניות שהיו רוב העדה. דלותם של היהודים ההרריים גרמה לאחדים מהם להתקרב לחוגים סוציאליסטיים, ובודדים

135 אצ"מ, תיק L1/43, תיק L2/118.

צבי ניסנוב
שומר בעין-חרוד

נספחו גם לציונות הסוציאליסטית. בגרוזני התארגנה קבוצה של פועלי-ציון, שתמכה בהתלהבות בשכיחת פועלי הנפט בעיר, אל קבוצה זו הצטרפה ב-1904 קבוצת יהודים הרריים, וכן השתלבו יהודים הרריים אחרים בתנועת-הפועלים הרוסית באיזור. אך התנגשויות הדמים בין האזרבייג'אנים (טאטארים) לבין הארמנים, שבהן השתתפו גם סוציאל-דמוקראטים, הביאה רבים מן היהודים להרהור שני.¹³⁶ אחד הפעילים המקורבים לחוגים הסוציאליסטיים, שאירועים אלה השפיעו עליו השפעה מכרעת, היה יחזקאל ניסנוב.

כשנה לפני העלייה על הקרקע של ראשוני המתיישבים בכאר-יעקב, עלה לארץ יחזקאל בן שמעון ניסנוב,¹³⁷ שניתן לראות בו חלוץ העלייה הפועלית של היהודים ההרריים. יחזקאל (חזקיל) נולד בשנת תרמ"ו (1886) בטמיר-חאן-שורה, והיה בין הנערים ההרריים המעטים שלמדו בבית-הספר הרוסי שבעיר. זרות מכאיבה שררה באותו זמן בין ילדי היהודים ההרריים לבין נערי היהודים הרוסיים שהתגוררו בעיר. משפחתו התפרנסה כדוחק רב. אביו היה שכיר-יום בחפירת כורות, חטיבת-עצים וכיוצא באלו עבודות, ו'אמו היתה הולכת לבתי האשכנזים להשתכר מנקיון-הבית, מכביסה וכדומה'.¹³⁸ מלאכת החייטות, שממנה התפרנס אחיו צבי, נראתה ליחזקאל הצעיר כעלייה בסולם החברתי, ולכן לא היה גבול לשמחתו לאחר שהתקבל כשוליה אצל חייט, יהודי אשכנזי. אך גם בעבודה זו לא מצא סיפוק, והוא נמשך לעיר הגדולה באקו. בכאקו הצטרף למפלגת הסוציאל-רבולוציונרים והשתתף בחוגי השכלה שאירגנה מפלגה זו. במרוצת הזמן התקרבו לחוגי הפועלים הציוניים. הוא הודעזע עמוקות ממאורעות 1905, שבהם נטכחו ארמנים רבים בידי אזרבייג'אנים (כשמש דאז טאטארים), והבין כי דבר מעין זה עלול לקרות גם ליהודים ואיש לא יפצה פה ויצפץ. מאורעות אלה הביאוהו לכלל החלטה לעלות לארץ-ישראל. לשם כך עבר לסבאסטופול. כאן עבד

136 א.ב., האחדות, 1912, גל' 47-48.

137 בקר, 1912; בקר, 1937.

138 שם, עמ' 279.

וחסך פרוטה לפרוטה להוצאות העלייה, וגם השתתף בקבוצת הגנה עצמית שהתארגנה.¹³⁹ הוא עלה לארץ בכסליו תרס"ו (1906), והיה בין ששת המייסדים של קבוצת השמירה הראשונה בשם 'בר-גיורא', בכ"א בתשרי תרס"ח (28 בספטמבר 1907).¹⁴⁰ עם יסוד 'השומר' הצטרף אליו יחזקאל ניסנוב, ועסק בעבודת השמירה בגליל התחתון. ב־1910 העלה את משפחתו — אמו ואחיו צבי ויהודה, שאף הם השתלבו ב'השומר'.¹⁴¹ בדרך ממרחביה ליבנאל התנפלו ערבים על יחזקאל וחברו וביקשו לשדוד את נשקו, אך הוא התנגד ונפל במאבק עמהם (ט"ו בשבט תרע"א, 13 בפברואר 1911). אחיו ואמו, שהיו אמונים על מנהג גאולת־הדם הנהוג בקאווקאז, דרשו לנקום את דמו של יחזקאל, אך קיבלו על עצמם את החלטת 'השומר' והבליגו.

דרכו של יחזקאל ניסנוב כציוני־סוציאליסט, חבר מפלגת 'פועלי ציון', היתה זרה לרוחם של היהודים ההרריים, אך מותו תוך הגנה על הכבוד הלאומי משך צעירים נוספים מבני העדה וקירבם למחנה הפועלי בארץ־ישראל. שניים שהתקרבו למחנה זה, כנראה לא מעט כהשפעת רצח יחזקאל ניסנוב, היו יוסף בן מנחם בנימיני ואהרון בן יהושע בנימיני (בנימינוף).

משפחתו של יוסף עלתה לארץ מדרבנט, באמצע העשור הראשון של המאה העשרים, והתיישבה בירושלים. יוסף בן מנחם, בן העשרים, היה בעל חנות כעת שנפל יחזקאל ניסנוב. דרכו של בן היהודים ההרריים עשתה עליו רושם רב, ויוסף בנימיני החל להתקרב לחוגי הפועלים בירושלים. בשנות מלחמת־העולם הראשונה הגיע לארצות־הברית והצטרף למפלגת פועלי־ציון בקליבלנד. כימי ההתנדבות חזר לארץ כמדי צבא, והיה בין מארגני ההתיישבות של החיילים המשוחררים. כמו יחזקאל ניסנוב עסק גם יוסף בנימיני בשמירה, וגם הוא נפל על משמרתו מידי מרצחים ערבים ככ"ו שבט תרצ"ג (1933), תוך שמירה על אדמות עמק חוארת.¹⁴²

אביו של אהרון, שנולד בט' חשון תרמ"ז (1886), היה סוחר בגרוזני, ואמו מלכה היתה אחותו של מרדכי בוגאטירב. אהרון בנימיני למד בחדר, ולאחר־מכן בכית־ספר רוסי. מנעוריו ספג מדודו את הרעיון הציוני. בסוף המאה כבר היה פעיל באגודה ציונית בעירו. הוא הוסמך למורה עממי, ועבד זמן־מה במקצוע זה בעיר באטאלפאשינסק, ולאחר־מכן שימש מזכיר במשרדו של עורך־דין בארמאביר. מקאווקאז נסע אהרון בן יהושע בנימיני לקושטא, ושם למד רפואה כהכשרה לעלייה לארץ־ישראל. ב־1912 ביקר בארץ והתקשר עם 'השומר', ושנתיים לאחר־מכן התנדב כרופא לצבא התורכי וביקש לשולחו לחזית בארץ־ישראל. בעת נסיגת התורכים מן הארץ נשאר בכאר־טוביה, ומשנכנס הצבא הבריטי התמסר בידיהם לשבי. לאחר שיחרורו מן השבי נפגש עם אנשי הגדוד העברי והצטרף למפלגת 'אחדות העבודה'. הוא התיישב בתל־אביב, והיה רופאם של נכדי העיר ושל דלת־העם; את האחרונים ריפא חנם או בשכר סמלי. בן שימש שנים רבות רופא של הגימנסיה הרצליה. עם הקמת הצ"ח פרש ממפלגת 'אחדות העבודה' והצטרף לתנועה הרכיזיוניסטית, והשתתף בייסוד איגוד הרופאים הלאומיים על שם מאקס נודראו ונבחר לנשיאו. נפטר בתל־אביב כ"ג בתמוז תש"ג (16 ביולי 1943), כשהוא נערץ על שכבות רבות ביישוב.¹⁴³

גידול היישוב של היהודים ההרריים בארץ־ישראל והביקורים התכופים של בני העדה בארץ

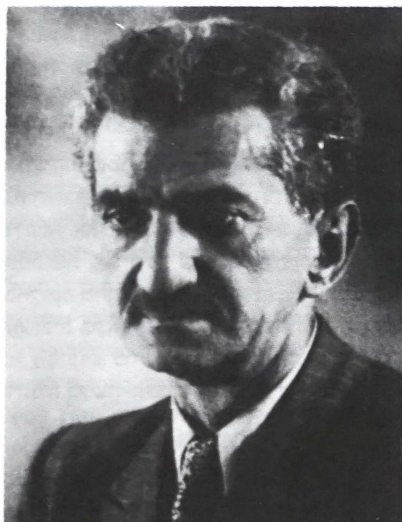
139 שם, עמ' 279-284.

140 גלעד, 1937, עמ' 285.

141 ניסנוב, 1937; ניסנוב, 1957; זייד, 1947.

142 בן־צבי, 1933.

143 תדהר, 1949; בן־יהודה, 1970, עמ' 345-346.

אהרון בנימיני (1886-1943)
רופא בגמנסיה הרצליה
נשיא הסתדרות הרופאים הלאומיים

הפכו את הציונות לחלק מן ההווה הקיבוצית של העדה, כפי שתיאר זאת אהרון בנימיני בשנת תרע"ב (1912):

ועכשיו קשה כבר למצא עיירה שכזו, שלא יהיו בין תושביה אנשים אשר ביקרו, לו פעם אחת, את ארץ ישראל... לא פעם אחת נזדמן לי להיות עד ראייה כיצד מתאסף מסביב למכתב שהגיע משם, מארץ התקוה והחלומות, המון של אנשים שונים המקשיכים בדממה לקריאה המונוטונית ומשתדלים לתפוס בה מתקוות לבם.¹⁴⁴

ניתן אפוא לומר, שאף-על-פי שאוכלוסיית היהודים ההרריים בארץ מנתה ערב מלחמת-העולם הראשונה רק כמה מאות נפש, מהם 130 שישבו בירושלים,¹⁴⁵ היא שימשה חוליה חשובה בקשר של העדה עם ארץ-ישראל.

בתקופת מלחמת-העולם הראשונה, המהפכות ומלחמת האזרחים (1914-1921) חלה התרחבות בפעילות הציונית בקרב היהודים ההרריים. ארבע סיבות עיקריות היו להתרחבות זו: (א) בואם לקאווקאז של עשרות אלפי פליטים מאזורי 'תחום המושב', שבתוכם היו פעילים ציוניים רבים; (ב) התרחבות כללית של התנועה הציונית במדינה, שפעלה לאחר המהפכה בתנאים ליגאליים, גלויים והמוניים; (ג) התעוררות לאומית כללית, שטבעה את חותמה גם על עמי הקאווקאז;¹⁴⁶ (ד) הרס החיים הכלכליים ופגיעות חמורות ביהודים בימי מלחמת-האזרחים.¹⁴⁷

144 א.ב., האחדות, 1912, גל' 47-48, עמ' 14.

145 אידלסון, 1922, עמ' 24.

146 על גורם זה הצביע א' כצנלסון: 'התעוררות הלאומית בין כל עמי קאווקאז ומסוכסם גם בין היהודים גרמה שם לתנועה ציונית חזקה' (כצנלסון, 1919, עמ' 12).

147 עיין: אצ"מ, חיק 24/2307.

הוועידה השביעית של ציוני רוסיה, שהתכנסה בפאר ובהדר רב במאי 1917, נתנה תנופה להתרחבות התנועה בכל רחבי המדינה. אחד הביטויים לכך היו הוועידות האזוריות, ובכללן בקאוקאז. ב-21 באוגוסט 1917 נפתחה בבאקו הוועידה השנייה של ציוני קאוקאז. מבין עשרים ושמונה צירים היו חמישה יהודים הרריים (יעקובוב מדרבנט, פנחסוב מארמאביר, גרשון מוראדוב ואבראמוב — צירים מדאגסטאן, וגב' פנחסוב — צירת נשות היהודים ההרריים).¹⁴⁸ לפני כאי הוועידה נאמו גרשון מוראדוב ואבראמוב, שסיפרו על תולדות קהילתם וציינו כי קיימת אצלם נטייה להשתלב בתנועה הציונית. הנואמים הדגישו, כי יש לשתף פעולה עם היהודים הרוסיים ולפתח את התרבות העברית. אמנם רוב היהודים ההרריים, הטעים אבראמוב, הצביעו לאסיפה המכוננת ולעיריות בעד מפלגת הסוציאל-רבולוציונרים (ס"ר) הרוסית, כיוון שהם מעוניינים בחלוקה מחודשת של הקרקעות, אך רובם שואפים לארץ-ישראל.¹⁴⁹ בוועד הגלילי של ההסתדרות הציונית בקאוקאז, שנבחר באותה ועידה, נכללו גם נציגי היהודים ההרריים מדרבנט.¹⁵⁰ המיפגש בוועידה בין שלוש העדות היהודיות שמאכלסות את הקאוקאז חייב את ניהול רוב דיוניה בלשון העברית. ואמנם עובדה זו צוינה בזמנו בעיתונות:

עיקר חשוב אחר הודגש והובלט בכל ימי עבודתה של הוועידה: נצחונה של הלשון העברית... באספה זו הרגשנו עד כמה נחוצה היא השלטת הדיבור העברי. אחרת אי-אפשר היה לעשות באספה רבת הגוונים הזאת, במקום שכפעם הראשונה נפגשו וכאו באי-יחוס של שני חלקים שונים מעמנו, אשר לא יכינו איש שפת רעהו — היהודים ההרריים והגרוויים מצד אחד ויהודי אירופה מצד אחר. באספה כזאת מן ההכרח הוא לשוב אל המקור ולהשתמש באותה הלשון היחידה, המאחדת את כל החלקים האלה.¹⁵¹

אך בעוד הלשון העברית כלשון מדוברת היתה נחלתם של צעירים מועטים, הרי לדעת ביטאונה של ההסתדרות הציונית בקאוקאז

כל היהודים ההרריים הם ציונים. אך המשמעות של הציונות שלהם אינה האני מאמין הפוליטי, אלא המסורת היהודית-דתית בטהרתה. הציונות הפוליטית נפוצה ומקובלת רק בחוגי הצעירים.¹⁵²

האחרונים פיתחו פעילות ענפה כדי להנחיל את עמדתם לרוב העדה. אולם לא יצאו אלא חודשים מעטים, והאיזור הפך לזירה של מלחמת-אזרחים אכזרית ועקובה מדם, אשר שיחקה למעשה את הפעילות הציונית המאורגנת עד 1919. לאחר שעלה בידי סניפי התנועה להתאושש ולחדש את הקשר ביניהם, הוחלט לזמן ועידה גלילית של ציוני קאוקאז לשם ליכון בעיות התנועה. ב-21 ביוני 1919 נפתחה בבאקו הוועידה השלישית (לעתים מכונה שנייה) של ציוני גליל הקאוקאז, וגם בה השתתפו צירים מבין היהודים ההרריים. כמוקדה של הוועידה עמדה שאלת העלייה המיידית של כ-12,000 נפש, רובם יהודים הרריים.¹⁵³ האווירה ששררה אותה עת בקרב שכבות רחבות של היהודים

148 רפאלי, 1956, עמ' 55; ריינשל, 1972, עמ' 347-348.

149 ועידת ציוני קאוקאז, 1917.

150 ריינשל, 1972, עמ' 348.

151 מרגלית, 1917.

152 'י, 1918.

153 קאוקאז, 1919; רפאלי, 1956, עמ' 56.

ההרריים תיאר אחד העדים כלהלן: 'ככל המקומות האלה מכרו מאות ואלפי משפחות את רכושן ומכרות לאניה'.¹⁵⁴ ואיש הפולקספארטיי' הבלתי-ציונית, פליקס שפירא, הדגיש ש'כמעט כל היהודים ההרריים רואים עצמם באופן סכיל כחברי התנועה הציונית'.¹⁵⁵ נוכח הלחץ של המבקשים להסדיר להם עלייה מיידית החליטה הוועידה, כי 'הוועד הארצי [הכוונה לגליל קאווקאז] ירשום את שמות כל המבקשים לעלות לארץ-ישראל' ו'ייסד לשכה מיוחדת בבאקו לידיעות בשאלות א"י בכדי לרכז את כל העבודה הנעשית בידי הוועדים הארצי-ישראליים המקומיים'.¹⁵⁶ כן נקבע בהחלטות, כי כאשר 'תגיע שעת היכולת תצא משלחת מיוחדת לא"י במטרה למצוא את האפשרות בעד ההגירה של יהודי קאווקאז'. כיוון שהעברתם של אלפי יהודים הרריים לארץ-ישראל נראתה למשתתפי הוועידה כמשימה העומדת להתבצע בקרוב, הוחלט ש'הוועד הארצי יבוא בדברים עם ההנהלה של מסילת הברזל וחברות האניות ... בכדי לסדר בזרזות את נסיעת העולים לא"י' ולשם כך 'הוחלט לאסוף סך של 210,000 רובל'.¹⁵⁷ ברם העלייה המיידית של המוני יהודים הרריים כוששה לבוא, והוועד שנבחר בוועידה הקדיש את עיקר תשומת-הלב להעמקת ההסכרה הציונית בקרב היהודים ההרריים, שאחד מביטוייה היה הרצאת עיתון בלשון טאטי-יהודית.¹⁵⁸ אולם בסוף 1919 הגיע לבאקו מכתב מלשכת הכספים של ההנהלה הציונית בלונדון, שבו נתבעו ציוני קאווקאז 'להמנע בינתים מכל תעמולה אחרת, תרבותית, חינוכית, מוסדי-חסד וכו' ולרכז את כל מרצכם בקבוץ הכספים לטובת "קרן הגאולה"'.¹⁵⁹ המכתב הבליט אפוא את הפער בין ראית הצרכים הציוניים של הפעילים המקומיים מזה לבין ההנהלה הציונית מזה וגרם לא פעם למכוכה בקרב הראשונים. בפרק זמן זה התבלט כדמות מרכזית בקרב היהודים ההרריים וכתנועה הציונית בקאווקאז אסף פנחסוב (זהה, כנראה, לאיש הידוע במסורת העדה כאסף יתום). אסף פנחסוב למד זמן-מה בשיבתו של הרב יצחק אלחנן ספקטור, ושם התקרב לרעיון הציוני. בכוחות עצמו השתלם בלימודי-חול ולמד הלשון הרוסית. אחר המהפכה נהנה מתמיכה נרחבת של רוב קהילת דרבנט, וכיהן כיושב-ראש המועצה הלאומית היהודית בעיר. מנהיגותו הוכרה גם על-ידי הלא-יהודים, ועד התבססותו של השלטון הסובייטי שימש כאחד מסגני ראש העיר, אך את עיקר מרצו השקיע בפעילות ציונית. על אף הסכנות שארכו בדרכים בעטייה של מלחמת הכנופיות וההצבאות, שמר פנחסוב על הקשר החי בין התנועה הציונית בעירו לבין הוועד הגלילי בבאקו. באחת מנסיעותיו מדרבנט לבאקו נאסר כחשוד בריגול ורק במאמצים רבים עלה בידי העסקנים הציוניים לשחררו.¹⁶⁰ אך לא היה באירוע זה כדי למנוע את המשך פעילותו הענפה של אסף פנחסוב, שהיה מקובל כמנהיגם של כל היהודים

154 כצולנסון, 1919, עמ' 12.

155 שפירא, כ"י, עמ' 43. ביטור לקשר שלהם לתנועה הציונית נתנו היהודים ההרריים בהצבעתם לכינוס היהודי הכלל-רוסי (שם, שם).

156 קאווקאז, 1919; רפאלי, 1956, עמ' 56. הלשכה שכונתה 'הוועדה הפלשתינית' ומקום מושבה היה בבאקו, היתה מורכבת משנים-עשר חברים: חמישה מטעם הוועדה הארץ-ישראלית של ההסתדרות הציונית (צינום כלליים), שני נציגים של 'צעירי-ציון', נציג אחד של מפלגת 'פועלי-ציון', שלושה נציגים מטעם הסוחרים ובעלי-המלאכה, ונציג אחד מטעם היהודים ההרריים (חיי היהודים בקאווקאז, 1919, וכן: חיי היהודים בקאווקאז, 1920).

157 אצ"מ, תיק Z4/2307; קאווקאז, 1919.

158 על עיתון זה ביתר הרחבה ראה לעיל, עמ' 374-373.

159 אצ"מ, תיק Z4/2307.

160 פנחסוב, 1919; ליטבק, 1976, עמ' 5. לפי המקור האחרון, השתתף אסף פנחסוב (יתום) בוועידה של הסוציאל-דמוקראטים הרוסים ב-1906, אף נפגש עם הרצל כעת ביקורו ברוסיה, אך לא מצאנו שום אסמכתא לכך.

ההרריים. הוא היה נואם ציוני מלהיב, ובהופעותיו בכתיב הכנסת היה מושך קהל רב.¹⁶¹ על פעילותו הציונית נכלא על-ידי השלטון הסובייטי, ולפי עדויות נספה בכתיב-הסוהרה הסובייטיים בשנים 1937 או 1938.¹⁶²

הפעילות הציונית הענפה, שהתפתחה בקאווקאז תוך מלחמת-האזרחים, לא היתה נעדרת יכוחים וחילוקי-דעות פוליטיים ואידיאולוגיים. אחד הכולטים שבהם היה בין הציונים הכלליים לבין 'צעירי-ציון'. בתוך ההסתדרות הציונית בקאווקאז, כמו ברוסיה כולה, פעלה סיעה של 'צעירי-ציון', שבה התגבשו תפיסות עממיות וסוציאליסטיות. בוועידה הראשונה של תנועה זו בקאווקאז, שהתקיימה בנובמבר 1917, השתתפו ודאי גם צירים אחדים מן היהודים ההרריים, אך בדומה להסתדרות הציונית פיתחה גם מפלגה זו את פעולתה בעיקר ב-1919. בין פעיליה בבאקו בלט יוסף סימאנדיוב, שעשה למען הפצת הרעיון הציוני-סוציאליסטי בקרב היהודים ההרריים. ערב הוועידה השלישית של ציוני קאווקאז קיימו הצירים של 'צעירי-ציון' ב-18 ו-21 ביוני 1919 את ועידתם השנייה. בוועידה זו השתתפו לפחות שני צירים מקרב היהודים ההרריים: 'אלחסוב, ששימש מזכיר הוועידה, ואליהו אניסימוב, שנבחר בה לוועד 'צעירי-ציון' לגליל קאווקאז. אניסימוב, שבא לבאקו מפטרובסק, סיפר לבאי הוועידה, כי למן הצהרת כאלפור התרחבה הפעולה הציונית, ולשורות 'צעירי ציון' הצטרפו חברים מקבוצת הנוער 'אחדות'. בפטרובסק, דיווח אניסימוב, הוקם 'בית-העם היהודי', שאחת ממטרותיו היא לקרב בין בני הנוער של היהודים הרוסיים לבין הצעירים של היהודים ההרריים.¹⁶³ בסטאברופול התארגנה קבוצת-נוער ציונית בשם 'ברית אחדות ותחייה', וגם בה השתתפו יהודים הרריים יחד עם צעירים מבין יהודי רוסיה. לוועד הקבוצה נבחר מטעם היהודים ההרריים א' אלחסוב. תנועת 'צעירי-ציון' זכתה להתרחבות גם הודות לפעילותו של שליח מארץ-ישראל — יוסף ברץ. ברץ ביקר ביישובים רבים ונאם בעברית על היישוב והשגיו ודבריו שתורגמו לידיש, לטאטית-יהודית ולרוסית עוררו התלהבות רבה.¹⁶⁴

ואולם תחומי הארגון, ההסברה והחינוך, שבהם התמקדה הפעילות הציונית, לא סיפקו את צרכיהם המידיים של המוני היהודים ההרריים, שנותרו בלא קורת-גג וכלא פרנסה ושאפו לעלות לארץ. על הלוך-רוח זה דיווחה ההסתדרות הציונית בקאווקאז בדצמבר 1919: 'מספר האנשים המבקשים לעלות לארץ-ישראל בזמן הקרוב ביותר ניתן לאמוד בשבעה עד שנים עשר אלף נפש, שחלק הארי שלהם הם יהודים הרריים היוועים היטב עבודה חקלאית על כל צורותיה'.¹⁶⁵ מתוך רצון לממש את העלייה לארץ-ישראל התארגנה חברה התיישבותית של צעירי היהודים ההרריים בקאווקאז בשם 'אחדות'. בחברה זו היו רשומים כחמש מאות חברים, שהחליטו לייסד מושבה משלהם בגליל העליון, שתישא את השם 'עשרת השבטים'. הוועד המרכזי של החברה החליט לשלוח לקושטא את ישעיהו רבינוביץ', כדי לזרז את העלייה וההתיישבות של חבריה, אך נראה שההחלטה לא נתממשה.¹⁶⁶ ברם, השאיפה לעלייה מיידית חרגה מעבר לקבוצות של הצעירים שהיו קשורים בתנועות הציוניות והפכה לנחלתם של מרבית היהודים ההרריים, וכראשם אחדים

161 על הופעתו בכתיב-הכנסת בדרכנט ב-6 ביולי 1919, ראה: דרכנט, 1919.

162 זמ, אחרית דבר, עמ' 60. לפי עדויות אחרות, הוצא אסף פנחסוב להורג כראשית שנות העשרים (ליטבך, 1976, עמ' 5).

163 שלון, 1972, עמ' 132-133; ועידת צעירי-ציון, 1919; ועידת צעירי-ציון, ווליה, 1919; רפאלי, 1956, עמ' 56.

164 ברית אחדות ותחייה, 1919; קאווקאז, 1919.

165 אצ"מ, תיק Z4/2307.

166 מושבה של יהודים הרריים, 1919.

ממנהיגיהם. בנאלצ'יק התארגנה אגודה של בעלי-בתים, וכראשם שמואל בהר"ר חזקיה אמירוב ועובדיה בן גבריאל רוחנייב, שביקשו לעלות מייד ולייסד מושבה בשם 'יהודי קאווקאז'. בתקנות האגודה הם התחייבו לצרף אליהם גם עניים, ולהשתית את פעולתם על עזרה הדדית.¹⁶⁷ כדי להגשים את רעיונם שלחו את שני ראשי האגודה לעיר באטום (Batumi), שכאותו זמן שימשה נמל-יציאה לארץ-ישראל, וציידו אותם במכתב-המלצה שעליו חתמו 'נשיאי העיר' חניאל בהר"ר חזקיה אמירוב, יוחנן בן פנחס אלחסוב ורוכיאין אלחסוב, וכן צירפו את חתימותיהם עוזאל דרודוב, עובדיה בן גבריאל רוכאנייב ומתתיה בן יוחאי דרודוב. על המכתב הוטבעה חותמת של הקהילה, שבאה להדגיש כי השליחים הם למעשה נציגי הקהילה כולה.¹⁶⁸ אך לפעילות מאורגנת זו לא היו תוצאות של ממש.

כיוון שהעלייה המאורגנת בוששה לכוא, פנו 'משפחות רבות ויצאו זה עמשו [נכתב ב-1919] לקונסטנטינופול במטרה לעלות לארץ ישראל'.¹⁶⁹ בתזכיר ששלחו היהודים ההרריים לדר"ר קלב, ראש הלשכה הארץ-ישראלית בקושטא בשלהי 1919, הם הטעו, כי 'אף על פי שחיים אנו בקאווקאז זה אלפי שנים לא שכחנו את ארצנו — ארץ ישראל ... כלנו, בנערינו ובזקינינו, חיים בתקוה לשוב לציון' ומבקשים לממש תקוה זו מיד.¹⁷⁰ במקביל נשלח מכתב לוועד הפועל הציוני בפאריס, שעליו חתמו הרב של היהודים ההרריים בבאקו, הרב ע' רבינו, 'ראש יהודי ההרים בדרבנט אסף אגארונוב, ראש יהודי ההרים בקובאן ישראל יוריוב, 'ישב-ראש הוועד של ההסתדרות הציונית בטמיר-חאן-שורה ישראל איזמילוב, וחבר הוועד א' קוקולייב, סגן 'ישב-ראש הציונים בפטרובסקי' אלחסוב, וראש החברה ההתיישבותית 'אחדות' בפטרובסקי מ' רביקוביץ'. הכתבים ציינו במכתבם, כי

ברגע ההיסטורי הזה הגנו מצפים בכליין עינים להידעיה המבשרת את האפשרות לשוב לציון ... שם ננוח מעבדותנו הארוכה, מהרדיפות והגזרות המעיקות עלינו עד היום ... שם יוכלו [היהודים ההרריים] להשתמש בכוחותיהם וידיעותיהם לטובת הארץ ותחיתה ... יהודי ההרים הם אלמנט נחוץ בעד ארץ ישראל, יען כי השכלתם מצערה ועל כן גם צרכיהם מועטים. הגנו פונים אליהם, [מסיימים הכותבים] בכקשה ובתחושה לחת לנו היכולת לנסוע לארץ אבותינו ולתמוך בנו תמיכה חמרית שנוקקים אנו לה מאד.¹⁷¹

הם פנו גם בקריאות נואשות לכני עדתם בארץ לסייע בידם לעלות. אחדים מכני העדה התאגדו ב'אודת יהודי קאווקאז', בראשותו של ז' יעקובוביץ, ופנו למוסדות הלאומיים. הם ציינו 'שיש קבוצות, קבוצות [של יהודים הרריים] שהתקבצו ... והם מכרו את כל ביתם וכרמם כדי לעלות לארץ-ישראל'. חברי האגודה הציעו את עזרתם כדי לסייע להבאתם לארץ של יהודים אלה,¹⁷² אך הצעתם לא נענתה בדומה לפניית אחרות. התנועה הציונית לא היתה מסוגלת אותה שעה להתמודד עם בעיות עלייה המונית, שנועדה להעביר לארץ-ישראל קהילות שלמות של היהודים ההרריים, כמו שלא היה ביכולתה לקלוט רכבות נפגעי הפוגרומים ברוסיה שרכים מתוכם ביקשו לעלות. ב-

167 התקנות ראה נספח.

168 אצ"מ, תיק S6/338.

169 קאווקאז, תזכיר, 1919.

170 שם, שם. חרגום מרוסית של התזכיר המקורי, ראה: נספח.

171 אל הוועד הפועל הציוני, 1920. חמצית פניה זו ראה גם: יהודים הרדיים, 1920.

172 אצ"מ, תיק A24 143(12).

1920 הוגבלה העלייה שלטון הבריטי ל-16,500 נפש לשנה. תקציבה של ההסתדרות הציונית היה זעום, ויכולת הקליטה הכלכלית בארץ-ישראל מצומצמת ביותר. כך אפוא לא זכתה קריאתם הגואשת של אלפי יהודים הרבים לעלות לארץ על זקניהם וטפם למענה של ממש. בהעדר סיכוי לעלייתן של קהילות שלמות, ניסו חלקים מעדת היהודים ההרריים למצוא לפחות מוצא לצעיריהם באמצעות גדודים עבריים. עם כיבוש הארץ על-ידי הגנרל אלנבי, התנהל ביישוב ובתנועה הציונית ויכוח ער על התועלת והאפשרויות של קיום גדודים עבריים, שיהוו חלק מחיל-המצב הבריטי בארץ-ישראל וישמשו גורם פוליטי ובטחוני בהכרעות העתידות.¹⁷³ הגיוס לגדודים נועד להתבצע בעיקר בין צעירים בגולה, ובתוכם היהודים ההרריים, כפי שציין זאת חיים וייצמן במכתב לאריק פורבס (Eric Forbes) מיום 23 ביולי 1919:

היום יש אלפי צעירים יהודים ששירתו בצבא הרוסי, יהודים הרריים מן הקאווקאז... צעירים, בראים, מאומנים יפה... המתחננים לעלות לארץ-ישראל כדי לקחת חלק בבנינה. צעירים אלו הם דוגמה מצוינת של עולים, גם לצורך עבודה חלוצית בארץ-ישראל וגם כחומר למיליציה. מן הבחינה האחרונה, אם אמנם יוכנסו לארץ, הם ישמשו כתחליף לחלק מחיל-המצב הבריטי, ומן הבחינה הראשונה יהיו מכשיר אידיאלי להכשרת הקרקע לעלייה גדולה יותר.¹⁷⁴

הרעיון של מיליציות צבאיות לאומיות נשען על המציאות כאיזור, אך כמעט מראשיתו הוא קיבל בקרב היהודים ההרריים גוון ציוני וארץ-ישראלי.

זה היה באביב השנה העברה (כתב כצנלסון ב-1919), כאשר העמים הקטנים נפרדו מרוסיה. אז נבראו בקאווקאז הגדודים הלאומיים של הגרזים, הטטרים [קרי: אזרבייג'אנים], והארמנים... גם הלאומים הכי קטנים בקאווקאז, הפולנים והרוסים, נבראו להם גדודים מיוחדים... בזמן ההוא חדר הרעיון של הגדודים הלאומיים גם בין יהודי קאווקאז, וביחוד בין היהודים ההרריים. אגב, על דבר תנועת ההתנדבות והגדודים בארץ ישראל לא ידעו בקאווקאז כלום עד היום הזה... כשהתעורר בקאווקאז הרעיון של הגדוד העברי, התגדרו לו החוגים הרשמיים של הציונות מתוך אי-אמונה בערכו הצבאי של הגדוד וגם מפני החששות של נקמת התורכים. והגדוד לא נברא... אך התנועה של ההתנדבות לשם ארץ ישראל חיה בקאווקאז בצורה אחרת. האנשים הרוצים להתנדב ברוכס הרריים ומיעוטם — יהודי גרוזיה ורוסיה. חלק גדול מהם עבד שנים בצבא וביניהם גם הרבה אופיצרים [קצינים]... הצעירים האלה, אשר יש להם האפשרות להתנדב לצבא המקומי, אינם רוצים בכך, כי מטרם לא מלחמה, כי אם התיישבות בארץ ישראל החופשית... האנשים הכי קרובים לעמם, כמו [גרשון] מוראדוב והרב [נפתלי] יצחקי תומכים בתנועה זו וגם הממשלות המקומיות... אינן מתנגדות לזה, שהצעירים העברים יצאו את הארץ וילכו אחרי שאיפת לבם. אולם ציוני קאווקאז לא ארגנו את התנועה הזאת... ואם הממשלה האנגלית תסכים לשאיפת צעירי קאווקאז, יבואו הנה [לארץ-ישראל] אנשים מסוגלים לעבודה, מסורים לשפה העברית ומתאימים לחיי הצבא ותפקידו.¹⁷⁵

173 על הויכוח בעניין הגדודים עיין: חולדות ההגנה, 1956, כרך א, חלק שני, עמ' 516-532.

174 רייצמן, 1978, עמ' 206.

175 כצנלסון, 1919, עמ' 13-14.

כיוון שהסתדרות הציונית בקאווקאז הסתייגה, או אף שללה את הרעיון של גדודים יהודיים וליהודים ההרריים הגיעו, כנראה, ידיעות כי בארץ נמצאים תומכים נלהבים לרעיון, חתמו שמונה מאות צעירים על מכתב הצטרפות, ושלחו מטעמם את הקצין חנן אפרימוב שיפעל לגיוס המידי. אפרימוב התעכב בקושטא, ומשם דיווח לזאב ז'בוטינסקי – התומך הנלהב ברעיון הגדודים העבריים. ז'בוטינסקי ראה בפנייה זו הזדמנות לעורר שוב את בעית גיוסם בחו"ל של מתנדבים לגדודים, ועל כך כתב ב-5 בפברואר 1920 להרבט סמואל, מי שעתידי היה להתמנות כנציב העליון בארץ-ישראל:

דומני כי ידע אתה מהו הטיפוס של היהודים ההרריים מקאווקאז: הם אנשים פשוטים, חזקים, אמיצים ובעלי משמעת... אפרימוב הביא ניירות חתומים בידי קהילת נאלצ'יק ובהם נאמר, כי הוא ועמו כ-300 איש (מחוך 800 הזכרים במכתב) הדפו התקפה של שבת צ'צ'נים... הם גם כותבים, כי המספר הכללי של האנשים היכולים והרוצים להצטרף מגיע כדאגסטאן ליותר מ-2,000 איש... אין כל ספק, כי העובדות אשר צוינו במכתבה של קהילת נאלצ'יק הן נכונות...¹⁷⁶

אולם פנייתו של ז'בוטינסקי לא זכתה למענה חיובי, ובאביב 1920 הגיע חנן אפרימוב לארץ-ישראל.¹⁷⁷ כאן נוכח לדעת, כי אין כל אפשרות של התנדבות אלפי היהודים הרריים לגדודים עבריים, ששרידיהם מימי המלחמה נמצאים בתהליך של פירוק.

רעיון ההתנדבות לגדודים העבריים היה בקאווקאז, כמו בארצות-הברית, קשור קשר הדוק בתנועת 'החלוץ', שהתגבשה ברוסיה כתנועה ארצית בראשית 1918. אחד הפעילים ב'החלוץ' מראשית היווסדו היה גרשון מוראדוב. לפני מלחמת-העולם למד באחת משיבות ליטא ובסמינר למורים בגרודנה, שם התוודע אל הציונות ואל חוגים סוציאליסטיים. בראשית פעולתו הפוליטית שילב מוראדוב את עשייתו למען הרעיון הציוני בפעילות במפלגת הסוציאל-רבולוציונרים הרוסית.¹⁷⁸ בחודשי החופש המעטים שבין המהפכה הדמוקרטית של פברואר (מארס) 1917 ותפיסת השלטון על-ידי הכולשביקים באוקטובר (נובמבר), פעל במרץ להפצת הרעיון הציוני והאידיאות של מפלגת הסוציאל-רבולוציונרים, שמתעמה נבחר כציר לאסיפה המכוננת. עם פיזור האסיפה המכוננת על-ידי הכולשביקים בראשית 1918, התמסר מוראדוב לפעילות 'החלוץ', שבו ראה את השילוב הנעלה ביותר של תפיסתו הציונית והסוציאליסטית. השלטון הסובייטי בקאווקאז, שבראשת דרכו היה דל ביותר באנשים, היה נכון לשלב בו כל אדם שהסכים לשתף עמו פעולה, וכך נתמנה גרשון מוראדוב לקומיסאר עממי ברפובליקה האוטונומית ההררית.¹⁷⁹ אך גם באותם הימים לא הונית את עבודתו ב'החלוץ' וב-1920 היה חבר המרכז של התנועה ומטעמה הגיע לסאראטוב (Saratov), והשתתף כציר של סניף 'החלוץ' בעיר זו בוועידת חאקוב של הארגון בינואר 1922. בזמן שהותו של גרשון מוראדוב בסאראטוב התוודע לקבוצת החלוצים 'משמר הוולגה', וסייע לחלק מחבריה להגיע לקאווקאז, ששימש בימים ההם שער לעלייה. כבואה של הקבוצה לקאווקאז

176 תצלום מכתבו של ז'בוטינסקי במכון ז'בוטינסקי, מס' 00003, וכן ראה חרגומו העברי: תולדות ההגנה, 1956, כרך א, חלק שני, עמ' 889.

177 שם, עמ' 530; שלח, 1920, וכן מכתבו של ז'בוטינסקי השומר במכון ז'בוטינסקי, מס' 10/2/10.

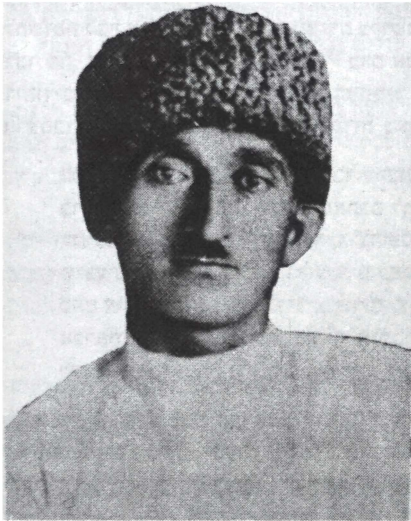
178 צלאל, 1962; צלאל, 1963.

179 הדר, 1962.

כ-1920, היא נחקבלה בחמימות ובלבכיות על ידי משפחת מוראדוב בפטרובסק, שחילקה עמה את מעט המזון שהיה לה.¹⁸⁰ לקבוצת החלוצים הצטרפו גם יהודים הרריים, שהביאו אתם סגנון מיוחד של נגוני ורקודי קאווקאז ותלבושת יושבי קאווקאז ובעת שמחה היו לובשים את תלבושתם ופורצים בריקודים סוערים.¹⁸¹ בין המצטרפים לקבוצת החלוצים היתה גם רבקה מוראדוב, אחותו של גרשון, שנדה עם הקבוצה עד להכשרה ביארצ'בו שליד מוסקבה.¹⁸² בשוכו של מוראדוב לקאווקאז מוועידת 'החלוץ' בארקוב, שבה נאסרו חלק מן הציירים, הוא מצא עשרות ומאות משפחות מבני עדתו, שמכרו את כל רכושם וחיפשו דרך לעזוב את המדינה, וכן מאות חלוצים מרחבי רוסיה שראו בקאווקאז את המקום היחיד שממנו ניתן לעלות לארץ-ישראל. החלוצים נאלצו לשהות בקאווקאז חודשים, וגרשון מוראדוב היה אחד הדואגים להם, לרכים מהם סידר עבודה וקורת-נג לראשם.¹⁸³ עד 1925 עמד מוראדוב בקשרי מכתבים עם מרכז 'החלוץ' ודיווח לו על הקבוצות החלוציות בקאווקאז,¹⁸⁴ וב-1926 נמשכה עדיין הפצת הביטאון של 'החלוץ' בקרב היהודים ההרריים.¹⁸⁵ מוראדוב נאסר על פעילותו הציונית. בשנת 1927 פגשוהו במחנה-הסהגר סובייטי ביניסיסק שבסיביר, אך גם במחנה לא נשכרה רוחו והוא המשיך להטיף לרעיון הציוני לכל מי שהיה מוכן להאזין. אחר שחרורו עמד מוראדוב בקשר מכתבים עם ידידים בארץ. מכאן נשלחה לו אשרה, אך הוא סירב לעלות בגפו ולהשאיר את בני-משפחתו. בשלהי שנות השלושים, בימי הטרוור בכרית-המועצות, נאסר גרשון מוראדוב בשנית, והוא מת או הוצא להורג במחנות הסובייטיים.¹⁸⁶ אך הרעיון הציוני והשאפה לעלייה לא היו רק נחלתם של אידיאליסטים צעירים מעטים.

במקביל לניסיונות להעניק לעלייה של צעירים מקרב היהודים ההרריים אופי מאורגן, התקבצו עשרות ומאות משפחות, שביקשו לעלות ביחד עם ילדיהם וזקניהם. בספטמבר 1921 התארגנו 53 משפחות של יהודים הרריים כנאלצ'יק ושלחו לכאטום את נציגיהם, שמואל (שמואל) אמירוב ועובדיה רוחנייב, להשתדל אצל המוסדות הציוניים לקבלת רשיונות עלייה. המתארגנים ציידו את המשלחת ברשימה מדויקת של המבקשים לעלות, שכללה המקצוע של ראש המשפחה והגיל של כל אחד מבני המשפחה וקרבתם לראש המשפחה. הרשימה אושרה בחתימה וחתימת של הוועד המהפכני (רבקום) של נאלצ'יק. בקבוצה היו 317 נפשות (160 זכרים ו-157 נקבות), שהתפלגו לפי הגיל כדלקמן: בני 10-0 — 29.6% (94 נפש), 11-15 — 15.8% (50 איש), 16-18 — 5.1% (16 איש), 19-59 — 42.9% (136 איש) ובני 60 ומעלה 6.6% (21 איש).¹⁸⁷ רוב המועמדים לעלייה היו אפוא בגיל העבודה. אותה שנה פנו לוועד העלייה בטיפלים 50 משפחות של יהודים הרריים מדאגסטאן וממחוז טרק ו-90 משפחות מקובה ודרבנט וביקשו לסייע להן בעלייה לארץ.¹⁸⁸ ככ"ב חשון תרפ"ב (1922) פנו לוועד זה 'בבקשה נמרצת להעבירם לא"י באי-כוח אגודת יהודים הרריים

180 נהוראי, 1962, עמ' 17; מדבר, 1962; הורגלער, 1962, עמ' 70.
 181 גורביץ, 1962, עמ' 66.
 182 רפאלי, 1956, עמ' 104.
 183 נהוראי, 1976, עמ' 314-316.
 184 שם, שם.
 185 סמונוב, 1984.
 186 צלאל, 1962, וכן השווה: הלפרין, 1969, עמ' 5-6.
 187 רשימת המבקשים לעלות, אצ"מ, S6/338.
 188 שם, S6/337 וכן מכתב אל ועד הציירים בירושלים, שם, S6/338.

גרשון מוראדוב
מפעילי 'החלוץ' בקאווקאז

בעלת 75 משפחות' מדרבנט. אנשי הוועד יעצו לכל הפונים לא לזוז ממקומותיהם כל עוד לא תתקבלנה תשובות מוסמכות על אפשרויות העלייה.¹⁸⁹ אך התשובות כוששו לבוא או במידה והיתה התיחסות לפניות ציוני הקאווקאז, הרי עיקרה היתה להמנע בשלב זה מעלייה מיידית. נוכח מצב זה, פנו כבר ב־1919 עשרות משפחות מתוך יוזמה עצמית והגיעו לקרשטא בתקווה כי תתאפשר להם העלייה. זרם היוצאים גבר והלך בשנים 1920-1922 עם כינון השלטון הסובייטי, ובקרשטא נוצר ריכוז של יהודים הרריים שמנה כנראה יותר מאלף נפש. הפליטים, מחוסרי־בית ואמצעי־מחיה, שהתגלגלו במיבנים ציבוריים, רעבים ולעתים בלא תעודות, התדפקו על דלתות המשרד הארץ־ישראלי ותבעו לאפשר להם עלייה מיידית. נוכח מצוקתם הקשה פנה המשרד הארץ־ישראלי בקרשטא בתביעה למוסדות הציוניים לדאוג להם בלא דיחוי לרישיונות־עלייה. ואמנם כתוצאה מפעולה מיוחדת של המוסדות הציוניים אצל השלטונות הבריטיים, הודיעו הללו ב־21 ביולי 1920 ללשכת־המודיעין בקרשטא, כי 'הושג [רישיון] עבור קבוצת עולים מהקאווקאז'.¹⁹⁰ אולם מספר הרישיונות שניתנו לא פתרו את הבעיה, שכן זרם היהודים ההרריים נמשך. לפיכך פנו

189 מכתב של מ' שטרייכר לוועד העלייה בקרשטא, שם, S6/338.

190 אצ"מ, חיק S6/338. במחצית הראשונה של 1921 התעברו לקרשטא 25 רשיתות־עלייה בשביל הקאווקאז, אבל מחמת האירועים הפוליטיים באזור לא יכלה הלשכה הארץ־ישראלית להעביר רישיונות אלה לתעודתם, והיא חילקה אותם בין הקאווקאים בקרשטא שציפו לעלות לארץ־ישראל (שם, חיק S6/338). מינתי 1920 ועד דצמבר 1920 נשלחו מקרשטא לארץ־ישראל 3,000 עולים, וכתוכם 77 איש שנולדו בקאווקאז, רובם כנראה יהודים הרריים (שם, שם).

שוב ושוב אנשי המשרד הארץ-ישראלי בקושטא אל הנהלה הציונית ותיארו את המצב הקשה שבו נתונים יהודים אלה. על כך הם קיבלו ב־19 בדצמבר 1923 תשובה זו: 'הנהלה הציונית לקחה לחשומת לכה את מצב העולים הנמצאים בקושטא, ביחוד מצב היהודים ההרריים ותשתדל לטובתם דבר מה, אך רק התנאים ירשו זאת'.¹⁹¹ ברם אנשי המשרד בקושטא, שראו את מצבם הנואש של היהודים ההרריים והיו נתונים ללחצם המתמיד, לא יכלו לחכות לזמן ש'התנאים ירשו זאת', וב־27 בדצמבר 1923 פנו במכתב נוסף למוסדות בארץ:

במכתבנו... מיום י"ב כסלו כבר כתבנו לכם ע"ד קבוצת היהודים ההרריים שבאה לעירנו בדרכה לא"י.¹⁹² אנחנו בקשנו מאתכם להשתדל לקבל רישיון הכניסה בשביל הקבוצה הזאת המוכשרת לעבודה בארץ... הקבוצה פנתה אלינו כינתיים בבקשה שנסדר ויזה לאחד מהם, שי סע בחור בא-כחם וישתדל עבורם בארץ. מצאנו לנחוץ למלא את בקשתם זו ומסרנו לבא כחם אחת מן 4 הרישיונות שהמצאתם לנו. בא כח הקבוצה של היהודים ההרריים מר מיכאל אבראמוב יוצא מחר לארץ באניה 'אומבריה' וימסור לכם את מכתבנו זה. הננו מבקשים שוב לעזור לנו בהעברת היהודים ההרריים לארץ, כי זה הוא אלמנט טוב ומתאים ברגע הנוכחי.¹⁹³

תוצאות כוואו של מיכאל אבראמוב לארץ-ישראל לא היו כנראה מיידיות. אך הביקור, לחץ בקושטא של המבקשים לעלות, ומברק של ד"ר אהרון בנימיני מתל-אביב המריצו את המוסדות הלאומיים להגביר את השתדלותם להשיג רישיונות-עלייה ליהודים הרריים. ואמנם הודיעה מחלקת הקליטה ב־25 במאוס 1924 למשרד הארץ-ישראלי בקושטא, כי בתוך רישיונות-העלייה שהושגו מן השלטון הבריטי נכללים רישיונות בשביל 63 משפחות של יהודים הרריים.¹⁹⁴ המשרד הארץ-ישראלי בקושטא, שראה, כנראה, ברישיונות אלה פתח-תקווה לאפשרויות העלייה של יהודים הרריים נוספים, סיכם את המצב כרשימות מפורטות, ששלח ב־17 באפריל 1924 למחלקת-הקליטה בארץ-ישראל. הרשימות כללו 37 משפחות של יהודים הרריים שעלו, 15 משפחות 'העומדות לצאת לארץ תיכף אחרי שיתקבלו רישיונות חדשים', וכן רשימה ארוכה של משפחות, 'שסודור הויזה בשבילם אי-אפשרית לפי חוקי העלייה הודות לגילם, מצבם המשפחתי או מינם'.¹⁹⁵ על סמך הרשימות הללו פנו מוסדות היישוב לשלטונות וביקשו לנהוג כלפי היהודים ההרריים לפני משורת

191 שם, חיק 6/337II.

192 במכתב מהמשרד הארץ-ישראלי המרכזי בקושטא מיום י"ב בכסלו תרפ"ד (20 בנובמבר 1923) נאמר: לפני שכתבים תגיעה לעירנו מרוסיה דרך כטאום קבוצה גדולה של יהודים הרריים ממחוז דרכנט, בקאוקאז. כולם באו במטרה ובשאיפה אחת – לעלות לארץ. אחרי שביקרו את האנשים האלה מצאנו שזה הוא חומר אנשי מצרין בשביל העלייה לארץ. רובם הם גננים וחקלאים מבטן ומליה. ברוסיה היו להם נחלות אדמה וגנים אך מסבות המלחמה והמהפכה נחרשו. הם מכרו שם את שארית רכושם ונתחילו להתכונן ליציאה מרוסיה ולעלייה לארץ. כידוע לכם, מרובים הם המעצורים המונחים ברוסיה על דרכי היוצא משם והם הספיקו לאכול את כל כספם עדי הגיעם לקושטא... זה הוא בשבילנו חומר יוצא מן הכלל בשביל התיישבות חקלאית... האלמנט הזה חשוב הוא לנו עד מאוד בשעה שאנו מדברים ע"ד התיישבות חקלאית של העולים... היהודים ההרריים מצטיינים בטבעם כאלמנט המסחפק במעט, שלא יבוא כתביעות גדולות והאלמנט הזה יוכל בנקל להתחרות בפועל הערבי... זה הוא אלמנט שישאר בא"י ולא ישא נפשו לאמריקה או לארצות "אפשר" אחרות. הוא יתקשר במהרה לא"י, יתאחד בה ולא ימוש ממנה לעולם' (אצ"מ, חיק 6/337II).

193 שם, שם.

194 שם, שם, וכן חיק 25/656.

195 שם, חיק 6/337II.

הדין. מחלקת העלייה דיווחה לקושטא ב-8 במאי 1924, כי 'אנו... מתכבדים להודיעכם שהממשלה נוטה להסכים לתת רישיונות לכל ההרזים בתור יוצאים מן הכלל'. ב-15 במאי הודיעה המחלקה, כי 'הממשלה אישרה... סוף סוף את רשימת היהודים ההרזים... ס"ה 75 רישיונות'.¹⁹⁶ על סמך רישיונות אלה נשלחו לארץ שתי קבוצות עולים (השנייה באה באניה 'סרדני' ומנתה 27 משפחות, ובהן 102 נפש).¹⁹⁷

באותם הימים היה המצב הכלכלי בארץ-ישראל קשה ביותר, ועולי היהודים ההרזים נשלחו לעבודה בגידולי הטאבק בעד שכר זעום. נוצרו גם סכסוכים בינם לבין האיכרים, שאחדים מהם סירבו להעסיקם. לאחר תלאות וטלטולים, שלעתים נמשכו שנים, הם נתקלו במציאות קשה בארץ, שלעתים היו בה גם סממנים של ניכור.

עם חידוש עליית היהודים ההרזים התארגן בארץ-ישראל ועד אגודת היהודים ההרזים. הוועד פנה ב-1922 אל המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, וביקש להקצות קרקע להתיישבות. לפנייה זו השיב 'אטינגר (ראש ועד החקלאות) במכתב אל יונתן אפרימוב וחיים-כהן אגארונוב, שבו ציין כי

אפשר יהיה להכניס את אגודת היהודים ההרזים בחשבון [ההתיישבות] רק כשהיו אמצעים בעתיד להרחבת מפעלי-ההתיישבות של ההסתדרות הציונית... ואין תקווה שבקרב יהיו אמצעים מתאימים למטרה זו.¹⁹⁸

אך בני היהודים ההרזים, שחיו בתנאים קשים ביותר וביקשו לעבור להתיישבות, לא שקטו על השמרים. מקצתם התארגנו ב-1924 ב'הסתדרות ההרזי המזרחי בארץ ישראל' ובחרו במרכז. במרכז נכללו זבולון יעקובוביץ', מפתח-תקוה, יונתן אפרימוב מיפו, חיים-כהן אגארונוב, צבי יעקובוב ושאלו ראבאיב מראשון-לציון. המרכז פנה לקרן הקיימת בשם שלושים משפחות¹⁹⁹ של יהודים הרזים, שביקשו לעבור בלא דיחוי להתיישבות. הפנייה הועברה לטיפוליה של המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, שנועדה לבחון את כשרותם של המועמדים להתיישבות ואת ניסיונם בעבודה חקלאית. שלושים המשפחות, שמנו 147 נפש, נחלקו לפי גיל כלהלן:

196 ש, ש, ש.

197 ש, ש, ש.

198 ש, ש, חיק S15/225c.

199 ראשי-המשפחות היו: זבולון יעקובוביץ', חלקיהו שמואלי מדרבנט, אביה שמואלי מדרבנט, יחזן אגארונוב, אברהם יונגרובר, רבא אבראמוב מפטרובסק, ניסן מאסייב, אהרון מנשייב, זכריה פסח, אליעזר שם-טוב מדרבנט, אליהו אבנר, שאלו שאלוב, מיזו בירו, שלמה יעקובוב מדרבנט, חיים אגארונוב שעלה לארץ ב-1907, צבי יעקובוב, מיכאל יצחקוב, שאלו ראבאיב, בנימין עסילוב, חיים רבה, מרדכי סמאילוב, שמואל מרדכיב, שמחה לורוב, עקיבא שמואלייב, אברהם ישעיה, ברוך ישעיה, יצחק יופירוב מדאשלאגאר, שהתגורר לאחר 1918 בפטרובסק, יונתן אפרימוב, שעלה לארץ ב-1908 וכאמצע שנות העשרים מנתה משפחתו שמתה נפשות, מאיר דאדאשכ מדרבנט, אליעזר אפרימוב.

6.2 לוח
התפלגות לפי הגיל של המבקשים לעבור לחקלאות, 1924

שנים	ראשי המשפחה	נשים	בני המשפחה	סך הכל
5-1	—	—	29	29
10-6	—	—	19	19
15-11	—	—	17	17
20-16	—	—	16	16
25-21	—	2	6	8
30-26	4 (13.3%)	8	—	12
35-31	8 (26.7%)	7	—	15
40-36	11 (36.7%)	7	—	18
45-41	3 (10.0%)	2	—	5
50-46	4 (13.3%)	3	—	7
+50	—	—	1	1
סך הכל	30	29	88	147

כ-55% מן המבקשים להתיישב (80 מתוך 147) היו אנשים בגיל העבודה (15-50), ולמרביתם ניתנו אישורים מחקלאים ומפרדסנים במושבות, שהעידו על ניסיונם כעבודה חקלאית. 30% מראשי המשפחות היו בארץ ישראל יותר מ-15 שנה; 27% — 15-10 שנים; 10% — 10-5 — 33% — פחות מ-5 שנים. מרביתם היו אפוא ותיקים בארץ וגם התנסו כעבודה חקלאית. אך הדיונים על הקצאת הקרקע הלכו והתמשכו; אנשי הקרן הקיימת הפנו אותם למחלקה להתיישבות חקלאית וחוזר חלילה. התנהגות המוסדות עוררה בקרב הקבוצה רוגז רב, שבא לידי ביטוי במכתבי זעקה וצער.²⁰⁰ כאשר הסתמן לכאורה סיכוי, שסוף־סוף תוקצה הקרקע הנכספת, התגלו חילוקי־דעות בין המתיישבים והמוסדות. המתיישבים ביקשו שתינתן להם אדמה בסביבות נהלל, בעוד אחדים מראשי המוסדות רצו ליישבם באיזור ההר. כדי לגבור על חילוקי־הדעות וההתרוצצות בין המוסדות השונים, הביא מנחם אוסישקין ב־22 בינואר 1925 את עניינם בפני ישיבה משותפת של נציגי הקרן הקיימת והמחלקה להתיישבות חקלאית. באותה ישיבה אמר אוסישקין:

פנו אלינו באי־כחם של 30 משפחות מהיהודים ההרריים מדאגסטן שבקאווקאז, הנמצאים בארץ זה 18-20 שנה... הם דרשו לאפשר את התיישבותם ולדעתי דרישתם היא צודקת. מלבד העובדה שהם נמצאים בארץ כל כך הרבה שנים הנה חשובה הכנסת האלמנט החדש הזה להתיישבותנו. ישנן תרעומות על זה שכל עבודת התיישבות מתרכזת בהתיישבות האשכנזים.

לעומת אוסישקין שהדגיש כי הם אנשי עבודה ורגילים בעבודת האדמה, התייחס אטינגר בספק ליכולתם החקלאית.

הצעתו כשכיל היהודים ההרריים מקאווקאז את ההרים שבסביבות נצרת [טען אטינגר], מפני שלדעתי המקום מתאים בשבילים וחשבותי שהם יבחרו במקום זה. העובדה שאינם כוחרים

200 אצ"מ, תיק S15/225c.

בהרים מעוררת כי חשד שהם אינם חקלאים טובים. ויש רגלים לדבר. רוב זמנם בארץ הם התעסקו במסחר. תפקידה של המחלקה להתיישבות יהיה לברר אם מתאימים להתיישבות או לא.²⁰¹

בישיבה זו לא הוחלט אפוא שום דבר מעשי והבידורים נמשכו. ב-1 בפברואר 1925 הודיעה המחלקה להתיישבות חקלאית להנהלת הקרן הקיימת, כי 'אי-אפשר לנו לחוות את דעתנו על המועמדים האלה, רק על יסוד הרשימה שהמציאו. לשם חוות-דעת כזו צריך לבקרם, לשוחח אתם ולראות את הרפרנציות על עבודתם'.²⁰² כיוון שהאפשרויות להתיישבות קרובה נראו קלושים, גברו בקרב הקבוצה הטענות נגד 'המזרחי' שהיתה האפוטרופוס שלה, והתרכו הסכסוכים הפנימיים שהביאו לפיצולה.

חלק מחברי הקבוצה התארגנו ב'הסתדרות ההררית בארץ-ישראל', שהפעילים בה היו יונתן אפרימוב וחיים-סדן אגארנוב. ראשי הקבוצה חבטו כמפגיע להקצות חלקות-אדמה לחבריה ולהם עצמם. אך למרות מאמצייהם הרבים והתרעתם כגון 'תודיעו לנו אחרית פעולתנו, כי במצב קשה עומדים אנו ובקוצר רוח מחכים ומקווים לתשובה' (כך כתבו ב-19 ביוני 1926 אל קפלנסקי) הם לא נענו בחיוב, ומרכינם נאלצו למצוא את מחייתם מעבודות מזדמנות בתל-אביב ובפתח-תקווה.²⁰³

במקביל ל'הסתדרות ההררית בארץ-ישראל' קמה 'אגודת היהודים ההררית בארץ-ישראל'. ראשי האגודה פנו ב-30 ביוני 1925 למרכז החקלאי של הסתדרות העובדים בארץ-ישראל והודיעו, כי הם החליטו

להוסיף... עוד חברים ילידי אירופה המנוסים בחקלאות וגם חברי ההסתדרות בכדי שנוכל ללכת יד ביד בכוח הסתדרותי ובארגון משותף ובעזרת המרכז החקלאי לברוא נקודה חדשה וליצור מושב עובדים איתן, מסור לחקלאות בארץ ישראל.²⁰⁴

הפונים צירפו רשימה של 31 משפחות (בכללן 7 משפחות אשכנזיות), שזמנו 145 נפש, ומבחינת הרכבה כללה את מרבית חברי 'ההסתדרות ההררית המזרחית בארץ-ישראל'. המרכז החקלאי עשה כמיטב יכולתו להשיג בשבילם שטח להתיישבות, אך ב-27 באפריל 1926 הודיעה המחלקה להתיישבות חקלאית, כי

הגנו מעוניינים בכל לב בסדורכם, אולם אף באחת מהנקודות הקיימות אין מקום חופשי שאפשר היה להכניס את חבריכם. מלבד זה הן ידוע לכם בודאי שההתיישבות החדשה, שצריכה היתה לצאת לפועל השנה נדחתה לעת עתה לזמן מה ויחד עם זה נדחה גם ענין סדור המושב של העדות המזרחיות, שבו נועדו להיות משולבים גם היהודים ההרריתים.²⁰⁵

כתשובה זו בא אל קצו פרק נוסף בניסיון לייסוד מושב עובדים של היהודים ההרריתים. בעוד שני הארגונים הנ"ל עסקו בהתיישבותם בעיקר של היהודים ההרריתים הוותיקים, דאג הארגון השלישי, שנשא את השם 'הסתדרות היהודים ההרריתים הקאוקאזים' ליישובם של העולים

201 פרוטוקול מן הישיבה הנ"ל, עמ' 4-5, אצ"מ, תיק A.127/97.

202 ש.ש. ש.ש.

203 ש.ש. תיק S.15/225c.

204 אצ"מ, תיק S.15/225c.

205 ש.ש. ש.ש.

החדשים. ארגון זה פנה ביולי 1925 למחלקת ההתיישבות, למרכז החקלאי ולקרן הקיימת כרשי מה של 31 יהודים הררים, 'שבאו רובם בעלייה השלישית... ואחדים בעלייה השנייה'. במכתבם ציינו הפונים, כי סידורם

בעבודת האדמה בארץ... ישפיע על הרכה יהודים הררים עובדי אדמה שמתכוונים לעלות לא"י במטרה להתיישב ולהסתדר בחקלאות ועבודת אדמה כמו מתעסקים שמה עד עכשו בארצות הגולה ויביאו תועלת להם ולארצנו.

14 מן הפונים התגוררו בירושלים, 10 בפתח־תקווה, 3 בזכרון־יעקב, 2 בתל־אביב ו־2 ביכנאל. 29 מן המבקשים לעבור להתיישבות היו נשואים, 7 רווקים ואלמן אחד. בסך־הכול מנתה הקבוצה 106 נפשות. ראשי המשפחה של קבוצה זו היו צעירים מן המועמדים להתיישבות של 'הסתדרות ההררי המזרחי בארץ־ישראל', כפי שמלמדים הנתונים בלוח 6.3.

לוח 6.3
התפלגות ראשי המשפחה לפי הגיל

גיל	מספר	אחוז
20-16	4	12.9
25-21	8	25.8
30-26	3	9.7
35-31	3	9.7
40-36	4	12.9
45-41	4	12.9
50-46	2	6.4
+50	—	—
לא ידוע	3	9.7
סך הכל	31	100.0

יותר משליש של ראשי המשפחות היו בגיל של למטה מ־25. ממגעים שהיו לנציגיהם הם הבינו, כי קיים סיכוי סביר שתיתן להם קרקע בעמק־יזרעאל או בסביבות תל־אביב, ובעניין זה פנה אהרון בנימיני, יושב־ראש הארגון, אל קפלנסקי. אך קפלנסקי השיב, 'כי בשעה שנסדר רשימת מתיישבים מכני העדות המזרחיות נקח גם אותם בחשבון'. על דברים אלה השיב הד"ר בנימיני בתקיפות:

מתנגדים אנו להתיישבות מיוחדת של עדות מזרחיות, היות ולא באנו ארצה ככדי להמשיך אותם הסמלים הגלותיים בין חלקי היהדות. ואין רוצים אנו שתהיה גם ליהודים ההרריים אותה ההכרה העצובה אשר לתימנים המובדלים משאר אחיהם.

הארגון לא עמד אפוא על ישוב מקובץ של מועמדיו, וביקש שחבריו ישולכו ביישובים חקלאיים שכבר קיימים. על כך השיב להם קפלנסקי ב־16 בפברואר 1926:

היה כדעתי להכניס לפחות חלק מהיהודים ההרריים האלה לתוך נקודות ישוביות קיימות, אשר בהן עמדו להתפנות מקומות כודדים להתיישבות. חשכתי על חיטין, שמשם עמדו לצאת מספר מתיישבים, על כפר-אוריה ועל מקומות אחרים. אבל מפני העכוב בהתיישבות החדשה מוכרחים היו כל אלה שהתכוננו לעזוב את הנקודות האלו ולעבור לנקודות חדשות, להשאר במקומותיהם ולמעשה אין לנו, לצערי הגדול, כרגע אפשרות לישב אותם אפילו כחור כודדים.²⁰⁶

גם ניסיון להקמת ישוב חקלאי של יהודים הרריים, או שילוב מתוכנן של מספר משפחות ביישובים הקיימים, ירד אפוא מן הפרק. עשרות משפחות של יהודים הרריים התדפקו בשנות העשרים על דלתות המוסדות וביקשו לעבור להתיישבות חקלאית,²⁰⁷ אך רובם נחזו ונאלצו להתפרנס כדוחק מעבודה מפרכת בערים וכמושבות. מרבית עולי שנות העשרים מקרב היהודים ההרריים התרכזו בחל-אביב בסביבות התחנה המרכזית בימינו, שכונתה שכונת הקאווקאזים, שבה הקימו שני כתי-כנסת. מיעוטם הקימו את ביתם החדש בירושלים, ובה בית-כנסת משלהם כרחוב שמואל הנביא.²⁰⁸ באמצע שנות העשרים (1926) התגוררו בירושלים 48 משפחות של יהודים הרריים, שמנו 175 איש.²⁰⁹ המשפחה הממוצעת היתה אפוא בעלת 3.7 נפשות. מרובות לערך היו משפחות של איש אחד, כעיקר אלמנות כודדות, כפי שמסתבר מן הלוח 6.4.

6.4 לוח

חלוקת המשפחות בירושלים לפי גודלן, 1926

נפשות למשפחה	1	2	3	4	5	6	7	8
מספר משפחות	7	9	8	13	1	4	3	3

ל-48 המשפחות הירושלמיות של היהודים ההרריים היו רק 2 ילדים למטה מגיל שנתיים, ו-7 בגיל שבין שנתיים לחמש שנים. כשליש מן המשפחות התגוררו בשכונת בית ישראל א', כפי שמורים הנתונים.

206 אצ"מ, חיק S15/225c. עיין גם בפנקסו של קפלנסקי, רישום מיום 5 במארס 1926, שם מס' S15/291f.
207 ב-1923 עלה לארץ-ישראל יעקובוב ומאחריו ניסיון רב בעבודה חקלאית. קודם שעלה לארץ חכר יעקובוב חלקת אדמה בכסאראביה ושם זכה להצטיינות בגידול טאבאק (אצ"מ, חיק S15/225c).

208 יופה, 1962.

209 כל הנתונים על ישוב היהודים ההרריים בירושלים באמצע שנות העשרים הם על-פי רשימה שמיט, שערכה על-ידי מרכז הסתדרות היהודים ההרריים-הקאווקאזיים בירושלים. הרשימה שמויה בארכיון עדה הספרדים בירושלים, וחודתו נתונה למר אברהם חיים שאיפשר שימוש בחומר זה.

לוח 6.5

התפלגות היהודים ההרריים בשכונות ירושלים, 1926

31.3	בית-ישראל א'
14.6	שכונת הבוכאים
12.5	בית-ישראל ב'
8.3	כחי ויטנברג
6.3	עיר עתיקה
6.3	שכונת רחמה
20.7	שכונות אחרות

כמחצית מן היהודים ההרריים בירושלים היו פועלים בלתי-מקצועיים, שרכים מהם היו מובטלים, כפי שמלמדים הנתונים הבאים.

לוח 6.6

מקורות הפרנסה של ראשי-המשפחות בירושלים, 1926

הפרנסה	מספר	אחוז
פועלים	22	45.8
היעדר מקור בעלי-מלאכה	8	16.7 (בכלל זה 7 אלמנות בודדות)
טוחרים זעירים	7	14.6
שונים	6	12.5
	5	10.4 (כאן נכלל החכם אביתר ישעיו, קבלן-בניין אחד, שוטר, מורה ובעל בית-מרקחת כמאה שערים).

מצבם הכלכלי הקשה של היהודים ההרריים בארץ-ישראל היה כאין וכאפס לעומת המצוקה, הרעב והמגפות שהיו מנת-חלקם של אחיהם בכרית-המועצות. באותה עת היו אפשרויות השלטון לפתור את בעיותיהם מוגבלות ביותר, ולכן הוא ראה בהגירתם החלקית אחד הפתרונות האפשריים. לפיכך הסכימו השלטונות הסובייטיים ב-1924, כי תצא משלחת מן הקאזאק, בהרכב של 3-4 אנשים, כדי לבדוק אפשרויות הגירה לארץ-ישראל. בהקשר זה פנו המוסדות הלאומיים לרשויות המאנדטוריות בארץ וביקשו להודיע לקונסול הבריטי במוסקבה, שיעניק באוגוסט 1924 אשרות-תייר לרזיאל באחשייב לבדוק אפשרויות העלייה של בני עדתו.²¹⁰ אף שלא עלה בידינו לברר אם אמנם הגיע שליח זה לארץ-ישראל, יש בתעודה זו כדי ללמד, כי השלטון הסובייטי היה אותה עת נכון לאפשר עלייה של יהודים הרריים. יתרה מזו, פרסום סובייטי ב-1925 מעיד, כי ירבים מן היהודים ההרריים חולמים על עלייה לארץ-ישראל.²¹¹ ואמנם נמצאו יהודים שביקשו לעלות, אף שרובם ודאי ידעו

210 אצ"מ, תיק S6/374.
211 לייבוביץ, 1925, עמ' 135.

את מצבם הכלכלי הקשה של אחיהם בארץ-ישראל. הקשרים בין העולים ושאר-כשרם בקאוקאז נמשכו, ועודדו את הכמיהה לארץ. אף ב-1932 ציינה העיתונות הסובייטית, כי בקרב היהודים ההרריים נמשכת עדיין פעילות ציונית.²¹² אך עם גבור הטרום כבירת-המועצות הצניעו היהודים ההרריים את כיסופיהם לארץ-ישראל, ורק זקנים כודדים נתנו להם ביטוי במכתבים פרטיים. כך, למשל, כתבו דוד ומאיר יצחקי אל אחיהם בארץ-ישראל ב-1 ביוני 1937: 'אנו דוד ומאיר חפצנו לראות פניך ולהשטח על קברי אבינו ואמנו [שמתו בארץ], יען כי הגנו כעת זקנים, כאים כימים, והגנו כודדים ובדלים מכני ביתנו'.²¹³

ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, שנתמכה באותו זמן על-ידי ברית-המועצות, הפיחה תקווה בקרב היהודים ההרריים כי הגיע הזמן לכיטוי גלוי של רגשותיהם. את תגובתם של מרבית יהודי נאלצ'יק להכרזת העצמאות תיאר תיאור ציורי ניסן רוזנטל, ששימש אותה עת מורה באחד מבתי-הספר, שבו למדו רבים מילדי היהודים ההרריים:

חוקעים בשופר וקוראים לציבור להתכנס בחצר הגדולה של בית-הכנסת. שם אומרים הלל בציבור. להקתם הלאומית המיוחדת מופיעה בריקודים, ושרה שירים בטאטית. יהודים זקנים מזמרים ניגוני תפילות ובוכים משמחה. בחצרות של בתים רבים שולחנות, ועליהם משקאות שהוכנו במו-ידיהם... וגם מאכלים לאומיים חריפים. השמחה במלואה ומשתלבים בה זקן ונער, ואפילו סקרנים לא-יהודים מן הרחובות הסמוכים... [בן-ציון] שבתי מנהל את השמחה. הוא יהודי מכובד מאוד בשכונה, והיהודים אוהבים אותו. בן-ציון יודע היטב את הלשון הטאטית, והוא דובר גם היטב עברית. בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי לימד את ילדי היהודים ההרריים עברית... מסייעים כידי אבינועם הסנדלר, זכריה הבורסקאי, מזרחי הנפח וחתנו אחיטוב מרפא-השיניים. הם הולכים מבית לבית וקוראים בקול יחי עם ישראל! ובו במקום עורכים רשימה של המבקשים לעלות לארץ-ישראל. חייבים לנסוע מייד – הם מסבירים, כי מלחמת-השיחרור לא הסתיימה עדיין שם, ואנו חייבים לעזור ולהכות באויב. שבתי הזקן חיבר קול-קורא והעתיקו על דפים רבים, שהדביקם בחצר בית-הכנסת ועל עמודי טלגרף אחדים. הקול-קורא היה כתוב בטאטית, ושולבו בו הרבה פסוקים עבריים מן התורה.²¹⁴

אין ספק שהשמחה הספונטאנית שפרצה בנאלצ'יק, ואשר זכרונות ממנה מהדהדים בקרב העדה עד היום,²¹⁵ היתה גם נחלת קהילות נוספות של היהודים ההרריים, שפירשו את הכרזת המדינה כקריאה לעלייה המונית. אך לא יצאו ימים מרובים ואנשי הכולשת ערכו בביתו של בן-ציון שבתי חיפשו מדוקדק שבו הוחרמו עותקים של הקול-קורא ורשימות הנרשמים לעלייה. החקירות, שבהן עמד האיש הקשיש, מוטטו אותו והוא נפטר זמן קצר לאחר-מכן.²¹⁶ היהודים ההרריים נוכחו אפוא לדעת, כי תקומתה של מדינת ישראל אינה מבשרת להם גאולה מיידית, והם התכנסו שוב בתוך עצמם, בתוך משפחותיהם ועדתם. רק כימי חג ומועד, בהתכנס בני המשפחה יחד, נתנו ביטוי

212 בנימינוב, 1932.

213 הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, אוסף יצחקי.

214 רוזנטל, 1971, עמ' 308-309.

215 פיקרש, 1978.

216 רוזנטל, 1971, עמ' 310.

לכיסופיהם הכמוסים על הגאולה והעלייה לירושלים.²¹⁷ עם הרפיית המתח בכרית-המועצות כימי שלטונו של חרושצ'וב, חזרו יהודים הרריים לכתוב לקרוביהם בישראל. כשהגיעו בעקבות המכתבים חבילות מן הארץ, שכללו מזון ותשמישי-קדושה (טליתות, מזוזות, תפילין), התרחב והלך חוג המתכתבים. מרבית המכתבים שנשלחו לארץ נכתבו בטאטית-יהודית באותיות עבריות, וכיוון שרק מעטים ידעו לכתוב בכתיב זה, נמצאו יהודים קשישים שאחד מעיסוקיהם היה כתיבת מכתבים, כפי שתואר זאת שלום משה חצי"בה מדרבנט: 'אני יושב בבית הכנסת בבוקר ובערב לשרת את הציבור: לזה לכתוב מכתבים ולזה מצוה אחרת'.²¹⁸ ומישין(משה) בריאב אזורוב (M. Azurov), יליד 1899, מציין: 'אני מטפל בענייני העדה. אני כותב מכתבים לכל בני הקהילה'.²¹⁹

ב-1971 החלו להגיע למקומות ישוביהם של היהודים ההרריים ידיעות, כי מתאפשרת עלייה לישראל. הדבר עורר אחדים מהם להביע במכתבים פרטיים את שאיפתם לעלות, אך לא היה באפשרותם לשאת בהוצאות הגדולות הכרוכות בכך. אחד מבני העדה הביע זאת במכתב פרטי במלים אלו: 'אני רוצה עם כל המשפחה לבוא לישראל, אם יהיו לי רישיון וכרטיס על חשבונם'.²²⁰ ואולם לאחר שהתברר לאחדים מהם, כי ניתן להסתייע בגורמים שונים לכיסוי חלקי לפחות של ההוצאות הכרוכות בויתור על אזרחות סובייטית והוצאות הנסיעה, החלה ב-1972 עלייה מחודשת של יהודים הרריים. הראשונים שהעזו להגיש בקשות להיתרי-יציאה היו מן האזורים הצפוניים של הקאוקאז, היינו קיבוצים יהודיים שעמדו בקשרים הדוקים יותר עם מרכזי הפעילות הלאומית המחודשת בכרית-המועצות. כך, למשל, העיד יעקב אלחוסוב מנאלצ'יק, שעלה לישראל בראשית 1973, כי הוא עמד בקשרים הדוקים עם הפעילים היהודיים ברוסיה... פולסקי, פרסטין וסליפאק.²²¹

אחד מבין היהודים ההרריים, שהושפעו מפעילי העלייה כמוסקבה ובלנינגראד והיה בין העולים הראשונים, הוא ירוחם אבראמוב, שען בן 47 בשעת עלייתו. בעקבותיו עלו ב-1972 גם מערים אחרות מצפון-הקאוקאז.²²² עם גידול מספר הבקשות החלו משרדי 'אוביר' (משרד המוציא אשרות-יציאה) לערום מכשולים על דרכם של המבקשים לעלות. על התנהגות זו הגיבו רבים מן היהודים ההרריים בחריפות רבה. כך, למשל, נדון בבית-המשפט של נאלצ'יק יורי בן מנחם שלומוב לקנס בסך 30 רובל על שכי-1 באוגוסט 1975 'בהיותו בחדר של מחלקת הפאספורטים במשרד-הפנים השתולל מפני שלא נתנו לו היתרי-יציאה לחו"ל'.²²³ אך קנסות כגון אלה לא הרתיעו את המבקשים לצאת, ולפי אחת העדויות באה לנאלצ'יק ועדה מיוחדת ממוסקבה לבדוק את המצב ב'אוביר'. הוועדה נזפה בפקידי 'אוביר' על התנהגותם הבלתי-הולמת, ואמנם חל שיפור במתן היתרי-היציאה.²²⁴

217 על אחד הביטויים מסוג זה בסדר פסח בשנות השישים ראה: בן עמי, 1965, עמ' 172-174.

218 מכתב אל נחמן סעדיה, השומר במרכז לחקר ולחיעוד ידות מוח-אירופה, האוניברסיטה העברית, אוסק היהודים ההרריים, מס' 903.

219 שם, שם, מס' 899.

220 שם, שם, מס' 902, והשווה גם מכתבו של פנחס אליעזרוב מאמחאץ-קאלה, מיום 29 ביוני 1972, שם, שם, מס' 897.

221 עדות שנכתבה מיעקב אלחוסוב, ב-3 בפברואר 1973.

222 לימוד, 1973; שביט, 1975.

223 מתוך פסק-הדין שהעמיד לרשותי שלומוב.

224 ריאיון עם יי שלומוב.

תנועת העלייה, שהחלה, כאמור, בצפוננו של הקאוקאז, פשטה לריכחים העיקריים של היהודים ההרריים דרבנט וקובה, ועמה גדל והלך זרם היצאים. ככל שגדל מספר היצאים כן הפכה ארץ-ישראל למוקד התעניינות ציבורית. במקום ההתכנסות המסורתית של בני העדה ליד בית-הכנסת שכרחוב טאג'י-זאדה בדרבנט, ששם נמצאו מתחת לעיניהם הכולשות של נציגי הרשויות, נהגו בשנות השבעים צעירים יהודים בני עשרים-שלושים להצטופף בערכים ליד הקולנוע 'קומסומוליץ' שכרחוב ניין, ושם היו מעבירים איש לרעהו את הידיעות שקלטו מ'קול ישראל' ומשוחחים על אפשרויות העלייה.²²⁵ גל המבקשים לצאת גדל והלך ועמו ירדו המחירים של כחים, שהיו כבעלותם של יהודים לא מעטים, וגם השלטונות ערמו לא אחת מכשולים על מכירתם של נכסי-דלא-ניידי.²²⁶ כדי להפחיד את הרבים שביקשו לעלות לישראל, אסרו השלטונות בדרבנט את פנחס בן בנימין פנחסוב (יליד 1935) קודם ליציאתו. הוא נדון על לקיחת תשלומים כלתי-חוקיים בעד עבודות נגרות שביצע, ולאחר שכלי-התקשורת במערב הגיבו על המאסר, נפתח בעיתונות המקומית מסע של גינוי הציונות וגינוי המבקשים לעלות לישראל. בצבעים קודרים במיוחד תוארו החיים בישראל של היהודים ההרריים והודגש שרבים מהם מבקשים לשוב לבית-המועצות.²²⁷ אך הרצון להיות בקירבת בני-משפחתם ובארץ-הקודש היה חזק מכל המכשולים, ועד 1979 נמשכה עליית היהודים ההרריים בשיעור גבוה יחסית לגודלה של העדה.

לוח 6.7

יהודים הרריים עולים לישראל בשנים 1972-1981²²⁸

שנה	מספר	אחוז מעולי ברית המועצות
1972	60	0.2
1973	325	0.1
1974	1,750	9.3
1975	2,270	26.7
1976	1,212	16.6
1977	848	10.2
1978	1,575	12.9
1979	1,892	11.2
1980	703	9.3
1981	160	9.6
סך הכל	10,705	6.7

225 איסאקוב, 1977, עמ' 8.

226 יעקב אלחוסוב העיר, כי חוג חורשים מספר ירד ערך הכתים בנאלציק בשליש, והפרצודורה למכירת ביתו נמשכה כשישה חודשים (עדות יעקב אלחוסוב, מיום 3 בפברואר 1973).

227 איפרמב, 1973; דרבנט, 1974; שפיכ, 1976; גוסינוב, 1985.

228 נצר, 1982, עמ' 87. בדרך-כלל נוקטים היהודים ההרריים מספר כפול יותר לגבי מספר העולים מעדתם (ראה: יהודים בקאוקאז, 1979), אך נתונים אלה אין להם על מה לסמוך.

בעשור השנים הנ"ל היוו אפוא היהודים ההרריים כ-7 אחוזים מכל העולים לישראל מברית-המועצות, אף שבאוכלוסיה היהודית בארץ מוצאם הם היו רק כ-2%. בשנים 1973-1975 באו מדרבנט כ-89% (כ-3,700 נפש מתוך 4,165) מכל העולים של היהודים ההרריים.²²⁹ בשנים שלאחר-מכן הקיפה העלייה גם את היישובים היהודיים בקובה ובבאקו. המניע העיקרי לעלייתם היה דתי-רנשי,²³⁰ אף-על-פי שמרביתם אינם מקיימים מצוות וקשה לראות בהם אנשים דתיים. אכן, המניע לעלייתם של רבים מהם משתקף בתשובה הכנה והעילגת של אחד המרואיינים: 'איזה שהוא כוח מגי, כנראה, אלוהים... הרי יהודים אנחנו וכל הזמן חשבנו על כך, על הארץ הזאת... או כהגדרתו הציורית של עובד קהילתי, עולה מהקאווקאז: 'עלייה זו דומה לחלמון ביצה, שנשפך כולו בעקבות הטיפה הראשונה'.²³¹

הירידה במספר העולים מבין היהודים ההרריים, שלא היתה כמעט נשירה מתוכם, נבעה משלושה גורמים עיקריים: (א) המדיניות הסובייטית, שבתחילתה היתה ליבראלית מאוד וכמעט כל המבקש לצאת זכה להיתרי-ציאה תוך זמן סביר, נעשתה נוקשה יותר; (ב) השלטונות השתדלו לבוא לקראת היהודים ההרריים ולשכנעם, כי בברית-המועצות מתייחסים בהערכה אליהם ולתרבותם; (ג) קשיים שנחקלו בהם בני העדה בקליטתם בארץ.

עם התרחבות ציבור המבקשים היתרי-ציאה בקרב היהודים ההרריים, הכביד השלטון את ידו ומספר ה'מסורכים' גדל והלך. כאמצע 1986 היו בברית-המועצות, כתשעה ישובים, לפחות 64 משפחות של מסורכי עליה מקרב היהודים ההרריים.

6.8 לוח

יהודים הרריים מסורכי-עלייה, אמצע 1986

שם היישוב	מספר נפשות	מספר משפחות
דרבנט	184	28
באקו	82	16
גרווני	37	6
קובה	28	4
מאחאץ-קאלה	15	3
נאלצ'יק	15	3
ניוגדי	11	1
קוסארי	5	1
ק'זליאר	5	2
סך הכל	382	64

229 לייטבק, 1976, עמ' 16-17.

230 בסקר שנערך בבאר-שבע בין 20 משפחות עולים מקרב היהודים ההרריים, שנבחרו באורח מקרי מבין תלמידי בית-הספר היסודי, שבו רוכזו רוב ילדי העדה, השיבו 50% מהן כי המניע לעלייה היה דתי; 20% כלכלי; 10% משפחתי ו-12% לא השיבו על שאלה זו (עדה קאוקאזית, 1977, עמ' 21, וכן השווה: קאנץ, 1977, עמ' 21).

231 ריאיון עם ס.ו., 1978, עמ' 41; אייזקוביץ', 1981, עמ' 78.

ארץ-ישראל, ציונות ועלייה

כמחצית ממסורכי העליה מהיהודים ההרריים נמצאו ב-1986 בעיר דרבנט, אך היו גם משפחות בודדות בכפרים (ניוגדי, קוסארי) שבהם היישוב היהודי זעיר ביותר. למרות שקולם של היהודים ההרריים, מסורכי העליה, לא נשמע לרוב בחוץ לארץ, הרי כמחצית מהם נמצאו בסרוב יותר מעשר שנים, כפי שמצביע לוח 6.9.

לוח 6.9

התפלגות היהודים ההרריים ה'מסורכים' לפי שנת ההגשה של הבקשה להיתר-יציאה

שנת הסירוב	מספר נפשות	מספר משפחות
1973 ולפני	40	7
1974	110	14
1975	57	10
1976	58	9
1977	35	5
1978	36	7
1979	22	5
1980	21	6
1981	3	1
סך-הכול	382	64

מרבית ה'מסורכים' מקרב היהודים ההרריים היו אנשים צעירים, בשנות העשרים והשלשים לחייהם (ראה לוח 6.10) והיה בתוכם גבוה, באופן יחסי, אחוז הילדים.

לוח 6.10

התפלגות היהודים ההרריים ה'מסורכים' לפי גיל²³²

גיל בשנת 1986	שנת לידה	מספר	אחוז
50 ויותר	1935 ולפני	50	13.1
41-50	1945-1936	23	6.0
31-40	1955-1946	64	16.7
21-30	1965-1956	101	26.5
11-20	1975-1966	66	17.3
6-10	1980-1976	59	15.4
2-5	1984-1981	19	5.0

מצבם של ה'מסורכים' מקרב היהודים ההרריים, שהתגוררו במרחק רב מן הערים הגדולות, החשופות לכלי התקשורת העולמית, היה אף קשה מזה של 'מסורכים' אחרים. הם לרוב לא זכו

232 הלוחות 6.8-6.10 נערכו על פי רשימה, 1986, עמ' 10, 13, 16-18, 20, 22-23, 26-27, 98-110, 224, 300-301, 307.

לתמיכה מוסרית וחומרית והיו נתונים לחץ מתמיד של רשויות השלטון. אין תימה אפוא, כי מספר המבכשים היתיר עליה מקרב היהודים ההרריים פחת והלך במרוצת השנים.

כד בכד עם הלחץ שהופעל נגד המבכשים לעלות, השתדלו השלטונות לשכנע את בני עדת היהודים ההרריים, כי הם רצויים בכרית-המועצות. בשנת 1978 אורגנה בדרכנט אסיפה מיוחדת של בני העדה, בה הופיע הסופר חיזגיל אבשלומוב והעלה על נס את תרומתם של היהודים ההרריים לכרית-המועצות והשתדל לשכנע את שומעיו, כי היהודים ההרריים קשורים בגוף ובנפש לארץ מגוריהם. באותה אסיפה הוקראו מובאות ממכתבי עולים, שהתלוננו על הפליה כלפיהם בישראל.²³³ עם ראשית העלייה של היהודים ההרריים גילו רבים מבני עדתם הוותיקים, שמנו כ-700 משפחות (3,000 נפש בערך),²³⁴ רצון רב לסייע לקליטתם, אך לא היה בכוחם של מספר מתנדבים להתמודד עם הבעיות הקשות.²³⁵ המוסדות הקולטים, שלא היו תמיד מודעים להבדלים שבין היהודים ההרריים לבין יהודי גרוזיה, הפכו את האחרונים למתווכים בין היהודים הרריים לבין החברה הישראלית.²³⁶ מבחינת מקומות האילוס נתגלו בקרב העולים מגמות סותרות. מיעוט התייחס בחיוב לפיזורם כדי להקל על קליטתם החברתית,²³⁷ בעוד הרוב תבע ריכוזם. כך, למשל, קבע אחד מפעיליהם ב-1974: 'כיוון שהיהודים ההרריים חיו במשך דורות בקאוקאז בקהילות סמוכות זו לזו רצוי לרכזם במספר ישובים בצפון-הארץ, ששם האקלים אינו שונה מזה של הקאוקאז'.²³⁸ אם גם לא תמיד בצפון הארץ, רוכזו רוב העולים מקרב היהודים ההרריים במספר ישובים (בקריות אחדות בחיפה, נצרת עילית, אורייהודה, פרס-חנה, גבעת-אולגה, חדרה, באר-שבע), ולעתים אוכלסו מיבנים שלמים רק בעולים מבין היהודים ההרריים.²³⁹ ריכוזם בכלוקים גדולים, בייחוד משפחות מרובות-ילדים, יצר זרות בינם לבין האוכלוסיה הסובבת, שהביאה לא פעם למתחים וחילוקים, שמצאו ביטוי גם בעיתונות ופגעו בגאווה.²⁴⁰ בקרב הנשים מבין העולים נתגלתה 'נטיה חזקה... לצאת לעבודה', אך הדבר היה תלוי בסידורים מתאימים לילדיהם. הילדים התקשו בשלבים הראשונים להשתלב בבתי-הספר, והדבר גרם לניכור בינם לבין חבריהם לספסל-הלימודים. אך ככל שחלף הזמן, התרופפו המחיצות בין העולים החדשים לבין הסביבה הישראלית, אם כי קיימת עדיין התמרמרות לא מעטה נגד החברה והמימסד הישראליים.²⁴¹

באמצע 1976 נערך סקר מפורט של כל משפחות העולים מבין היהודים ההרריים בנות ילדים

487-488, 707, 716. בנתונים נלקחו בחשבון 'מסורבים' ביישובי מגוריהם ההיסטוריים של היהודים ההרריים ורק אנשים ששמות משפחתיהם מעידים ללא כל ספק שמדובר ביהודים הרריים ולא ביהודים אירופיים. אחד ממסורבי העליה הבודדים מקרב היהודים ההרריים שזכה לתשומת לב כל שהיא כמערכ באמצע שנות השבעים היה שמואל בן חנוך אוסיפוב, מהנדס-מטאלורג, יליד 1929, שהגיש ב-1970 את בקשתו הראשונה להיתר-יציאה (אוסיפוב, 1975).

233 איבראג'ימוב, 1978.

234 יופה, 1962.

235 יהודה אדמוביץ', אחד העולים מבין היהודים ההרריים בשנות העשרים פעל מספר שנים בהתנדבות כמטפל בקליטת בני עדתו.

236 פישר, 1980.

237 ראה: יהודים בקאוקאז, 1979.

238 גורסקי, 1974.

239 בבאר-שבע, למשל, רוכזו ב-1975-1977 יותר מ-250 משפחות של יהודים הרריים במספר בלוקים (כחוב דרך מצדה). עדה קאוקאזית, 1977, עמ' 6.

240 יוחננוב, 1978; פינקש, 1978; אגיאסף, 1978.

241 עדה קאוקאזית, 1977, עמ' 7-9; איזיקוביץ', 1981; ברצקי, 1975.

וצעירים עד גיל 18, שהתגוררו בפרדס-חנה, חדרה ובאר-שבע – הריכחים העיקריים של העולים באותה שנה. בסקר נבדקו 264 משפחות (בתוכן 12% חדר-הוריות), שמנו 496 נפש.

6.11 לוח

התפלגות לפי הגיל של 264 משפחות עולים, 1976²⁴²

גיל	מספר	אחוז
2-0	106	7.1
3-5	108	7.2
6	43	2.9
7-13	332	22.2
14-15	123	8.2
16-18	138	9.2
19-29	200	13.4
30-45	271	18.1
+45	175	11.7
סך הכל	1,496	100.0

במשפחות שנבדקו היו כמשפחה בממוצע 2.2 ילדים עד גיל 13. המיבנה הגילי של עולי היהודים ההרריים היה אפוא משופר בהרבה מזה של כלל העולים לישראל מברית-המועצות. מרבית הראשונים היו יסוד עמלני והנשים כגברים היו נכונים לעבודה. אך בזמן הראשון היה קשה להם להסתגל לנוהלים ולסדרי-העבודה בארץ. מצב זה הגביר את המתחים בקרב העדה, שנעדרה ממנה מנהיגות מקובלת ומוכרת על-ידי הכול.

אכן, בקרב העולים של היהודים ההררים לא היו רבנים, מנהיגים רוחניים מוכרים, שיהיו מסוגלים לייצג את בעיות העדה כלפי חוץ ולגבש את חייה הפנימיים. בעקבות המעבר החד לתנאי-חיים חדשים וחבלי-קליטה, חל גם ערעור במיבנה המשפחה, שהוסיף על קשיי הקליטה.²⁴³ התאחדות עולי ברית-המועצות, שהיתה צריכה לכאורה לייצג גם את ענייניהם של היהודים ההרריים, לא הבינה למאווייהם, ועסקניה נתפסו על-ידי העדה כחלק מן המימסד הישראלי ולא זכו לאמון רב. באמצע שנות השבעים נעשו אפוא במספר ריכוזים של עולי היהודים ההרריים ניסיונות לייסד ועדים משלהם. ועד של העולים מבין יהודים אלה הוקם כיוזמת עובד קהילתי בבאר-שבע,²⁴⁴ וב-22 בפברואר 1975 התכנס בחדרה כנס של עולים בצפון הארץ. ככנס השתתפו כ-130 איש מחדרה, בנימינה, גבעת-אולגה, זסרן-יעקב ופרדס-חנה. הרשמעו בו טענות קשות על בעיות תעסוקה שבהן נתקלו, על מחסור בדיו, על העדר כתי-כנסת ומעורונים, שבהם יוכלו בני העדה לתת ביטוי למנהיגיהם ותרבותם המיוחדת. כן הוטחו בכנס האשמות קשות נגד אנשי משרד-החרץ,

242 חושב על-פי הסקר של אבידור, 1977.

243 על התערערות המסגרת המשפחתית עיין: פישר, 1980.

244 יהודים בקאוקאז, 1979.

המתערכים בענייניה הפנימיים של העדה ומבקשים לקבוע את מנהיגותה. ככנס נבחר ועד, שנועד לפעול בתוך התאחדות עולי ברית-המועצות כמיצג האינטרסים המיוחדים של היהודים ההרריים.²⁴⁵ אך המתרחיות שהתגלו בתוך הוועד, מזה, וחוסר אוזן קשבת ויכולת פעולה של התאחדות עולי ברית-המועצות, מזה, הגבירו את המתחים בקרב העולים מכין היהודים ההרריים ובשלה אצלם ההחלטה, כי עליהם להקים ארגון עצמאי משלהם. ביוני 1979 התכנס אפוא כנתניה הכנס הראשון של היהודים ההרריים, שהניח יסוד להתאגדות עולי הקאווקאז המזרחי. אך הפגמים והקשיים שמהם סבלו הוועדים הקודמים היו גם מנת-חלקו של הוועד הארצי, שנבחר באותו כנס. הציפיות של בני העדה מארגונם החדש היו רבות, ואילו אפשרויות פעולתו מוגבלות. מצב זה הגביר את המתחים בתוך הוועד וגרם להאשמות הדדיות. על רקע זה התכנס בתל-אביב ב-1983 הכנס השני של התאגדות עולי הקאווקאז המזרחי. בוועידה זו הושמעו טענות דומות לאלו שבהתכנסויות קודמות, אך שלא כבשנת 1979 היו מרבית העולים מסודרים כבר בעבודה וכדור, והדבר שהעיק עליהם ביותר היה העדר פעילות דתית ותרבותית ואי-הכרה מספקת בהם מצד היישוב בישראל. ניתן אפוא לומר, כי רוב-רובם של היהודים ההרריים, אשר עלו לישראל בשנות השבעים, נקלטו בעבודה וגם תנאי-דורות מניחים פחות או יותר את הדעת. אך מעיקים עליהם מאוד הכידוד החברתי-תרבותי וחוסר הכרה כמורשתם ובעברם כחברה הישראלית.

245 לוועד נבחרו: יחיאל אבראמוב, ירחם אבראמוב, גבריאל איזאקוב, יחיאל יחילוב, יאשה איסוב, מישה נחשטוב, סעדיה פנחסוב ונועה ראבאייב (פרוטוקול המיפגש, השמור במרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח-אירופה, האוניברסיטה העברית, אוסף יהודים הרריים, מס' 720).

אחרית-דבר

מראשית המאה התשע-עשרה התחוללו תמורות מפליגות בחיי עדת היהודים ההרריים, הן מן הכוזנה הדמוגרפאית-כלכלית והן מבחינת עולמם התרבותי והרוחני.

מיישוב יהודי מפורז ומפורד בעשרות כפרים יהודיים זעירים, או בשכונות נפרדות בכפרים מוסלמיים, בהרים ולדגליהם, היו היהודים ההרריים לאוכלוסיה עירונית בעיקרה, המתרכזת במספר מוגבל של ערים. מבחינה זו קיים אפוא דמיון רב יותר ביניהם לבין כלל יהודי בריית-המועצות מזה של היהודים ההרריים והאוכלוסיה המוסלמית הסוכבת שרובה כפרית. אך בעוד רוב יהודי בריית-המועצות יושבים בערים מטרופוליטיות, שאליהן הגרו בעיקר במאה העשרים, היהודים ההרריים חיים בערים קטנות ובינוניות, שכרבות מהן מתקיימת הרציפות של ישוב יהודי מאות בשנים. המעבר מן הכפר אל העיר היה כמיעוטו חלק מתהליך כללי בקאווקא המזרחי של הגירת תושבים, וברובו פועל יוצא של אירועים, שמקצתם לפחות לבשו גוון אנטי-יהודי מובהק. ההגירות המשמעותיות ביותר של היהודים ההרריים היו בימי המרד הגדול בקאווקא (1828-1859) ובזמן המהפכה ומלחמת-האזרחים (1917-1921), כאשר הם גורשו ממקומות מושביהם, או נמלטו מפחד האוכלוסיה הסוכבת. ההגירות היו אפוא כרוכות בהרג, כסבל רב, באיבוד רכוש, בתחלואה ובתמותה מעבר למקובל בזמנים כתיקנם.

המעבר מן הכפר אל יישובים בעלי אופי עירוני, עיירות ומבצרים שהיו במשך הזמן לערים, גרר תמורות מסוימות במקורות הפרנסה וגם בריבוד התעסוקתי. שכבות מתרחבות והולכות החלו למלא תפקיד של מתווכים בין העיר והכפר ובין הקאווקא לרוסיה, אם כסוחרים ורוכלים ואם כבעלי-מלאכה ונותני שירותים. מצד זה דמו אפוא היהודים ההרריים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה יותר ליהודי רוסיה ב'תחום המושב' מאשר לשכניהם, שהתפרנסו בעיקר על החקלאות והמרעה. המשכרים שפקדו את משק הקאווקא המזרחי בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, וכיחוד התמטטות הענף של גידול צמח המארנה, שממנו התפרנסו יהודים הרריים לא מעטים, הביאו להתרוששות גדלה והולכת ולהתרחבות של שכבת שכירי-יום, שלרוב לא מצאו מקומות עבודה. מצב זה החמיר עד למאור בימי מלחמת-האזרחים, שהולידה המוני פליטים שגורשו או נמלטו מכפריהם ונותרו בלא קורת-גג ובלא מקורות-פרנסה, וסיכויי היקלטותם במשק האיזור היו קלושים ביותר. העוני, הרעב, המגיפות והפגיעות האלימות ביהודים ההרריים, בדומה ליהודי רוסיה, הפילו חללים רבים.

לאחר התבססות השלטון הסובייטי בקאווקא המזרחי, עלתה במלוא חריפותה הכביעה של 'הבראה כלכלית' ומציאת מקורות-פרנסה לשכבות נרחבות של היהודים ההרריים. השלטון נקט מדיניות לשילובם בחקלאות, בדומה לכלל יהודי בריית-המועצות. אך בעוד לגבי האחרונים מדובר בהתאכרות של אוכלוסיה עירונית מובהקת, לא היתה החקלאות זהה לשכבות נרחבות של היהודים ההרריים, ואמנם השלטון השתדל להשיב יהודים הרריים לכפרים, שמהם גורשו או נמלטו שנים מספר קודם-לכן, אלא שמאמץ זה לא נשא פרי מחמת התנגדות הכפריים, שהשתלטו על חלקת הקרקע של היהודים. נעשו אפוא ניסיונות ליישב יהודים הרריים באזורים חדשים, אם בקאווקא עצמו ואם בשטחי ההתיישבות של כלל יהודי בריית-המועצות (קרים וכירוביג'אן), אך גם ניסיונות אלה לא הביאו לתוצאות המקוות.

בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים של מאה זו פקד משבר כלכלי חמור את יהודי ברית-המועצות, ובכללם היהודים ההרריים. הקולקטיביזאציה של החקלאות, דיכוי המסחר הפרטי והגבלה חמורה של המלאכה פגעו קשה ביהודים. תגובתם של יהודי רוסיה למשבר זה היתה הגירה לערים גדולות, למרכזי תעשייה, למוקדי אדמיניסטרציה, מדע ומחקר. ואילו היהודים ההרריים, כמו מרבית האוכלוסיה של הקאווקאז, היו בעלי ניידות נמוכה. הקשרים המשפחתיים ומיעוט ידיעת הלשון הרוסית השפיעו על הישארות של רובם, ובכללם בני הדור הצעיר, באזורי מגוריהם ההיסטוריים, ואכן ערב מלחמת-העולם השנייה התפרנסו עדיין כרבע מן היהודים ההרריים על החקלאות, בעיקר בקולחוזים יהודיים שבסמיכות לעיירות, בעוד רוב בני העדה השתדל להשתלב במשק העירוני של הקאווקאז המזרחי שהתרחב והלך.

מלחמת-העולם השנייה והשוואה, ששמו קץ לשרידי העיירה היהודית בברית-המועצות, פגעו רק בשולי עדת היהודים ההרריים; רוב-רובם ממשיכים לשבת בעיירות ובערים בינוניות עד ימינו. במידה רבה התקיימה אפוא אצלם רציפות היסטורית במקומות מושבם, ועובדה זו באה לידי ביטוי בקיומן של שכונות, שבהן כל התושבים או רובם הם יהודים הרריים.

התרחבות תשתית התעשייה, השירותים והתיירות כמזרח הקאווקאז ביובל-השנים האחרון איפשרה ליהודים ההרריים להיקלט בענפים אלה. ואמנם כדור זה מועסקים רוב-רובם בשירותים וכתעשייה הקלה כעובדים מקצועיים, פקידים, טכנאים ומנהלי עבודה. בתקופה זו התרחבה והלכה בתוכם שכבת האינטליגנציה המקצועית, אף שלא באותו היקף כמו של כלל יהודי ברית-המועצות, לא מעטים מהם הם היום מהנדסים, רופאים, כלכלנים, ועוד בעלי השכלה גבוהה. לאחר מלחמת-העולם השנייה צמחו מתוך העדה גם כמה אנשי מדע במדעי הטבע, הרפואה, הרוח והחברה. כאמור, התמורות הדמוגרפיות והכלכליות היו מלוות שינויים מפליגים בעולמה החברתי, הרוחני והתרבותי של העדה. שינויים אלה עוצבו בהשפעת ארבעה גורמים עיקריים: המסורת והרציפות ההיסטורית של העדה; אורח חיייה ומנהגיה של האוכלוסיה הסובבת ויחסה כלפי היהודים ההרריים; מדיניות השלטון כלפי עמי הקאווקאז ככלל, והיהודים בפרט; ויהדות רוסיה, שעמה באו היהודים ההרריים במגע מאז סופח הקאווקאז המזרחי למדינה זו. גורמים אלה, שהשפיעו לעתים בכיוונים מנוגדים ובעוצמות מתחלפות בפרקי-זמן שונים, טבעו את חותמם על אורח-חיייה של עדת היהודים ההרריים מתחילת המאה התשע-עשרה.

ראשית היישוב היהודי בקאווקאז המזרחי מעוגנת, כנראה, בימי הבית השני, והתגבשותה של עדת היהודים ההרריים יש ליחס למאה השישית לספירה. מדובר אפוא בשבט יהודי בעל מסורת ורציפות היסטורית של יותר מאלף שנים, אשר בראשית המאה התשע-עשרה עבר מציביליזאציה יהודית, שעל דרך ההכללה ניתן לכנותה מזרחית, לתחום ההשפעה של ציביליזאציה יהודית מזרח-אירופית. עד לכיבוש הרוסי של הקאווקאז המזרחי היתה מוקד ההתייחסות של היהודים ההרריים, אם מעט ואם הרבה, יהדות בכל ופרס, ואילו לאחר הכיבוש, בייחוד מאמצע המאה התשע-עשרה, גברה והלכה ההשפעה של יהדות רוסיה.

הגורם המובהק בעיצוב החיים הקיבוציים של היהודים ההרריים היתה הדת, שבה נטמעו לא מעט מנהגים ואמונות מעמי הסביבה ולא נקלטו הלכות מסוימות, שנתקבלו במרבית קהילות ישראל. טבעי אפוא כי נוצרו מתחים בין מנהיגי העדה (רבנים ושר"בים), שלמדו מעט או הרבה בישיבות רוסיה ושאלו להקנות ליהודים ההרריים אורח-חיים הדומה למקובל ביהדות זו, לבין המנהיגות שביקשה לשמר את המסורת והמנהגים, כפי שהועברו מאב לבן. ככל שהקאווקאז שולב במדינה הרוסית, בייחוד מן הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה,

וככל שהורחב מעגל המגעים בין יהודי רוסיה שביקרו בקאוקאז או התיישבו בו לבין היהודים הרריים, שלצורך מסחרם, פקדו את 'תחום המושב', הורחבה השפעתה של יהדות רוסיה מעבר לתחום הדת. השפעה זו באה לידי ביטוי בניצנים של כתיספר מודרניים ובביקורת על החינוך המסורתי, שגם בו ניכרו סמני תמורה. הדור הצעיר של היהודים ההרריים, שחלק ממנו שאף למודרניזאציה של חיי העדה, הפך לנושא העיקרי של ראשית הפעילות הבימתית והמורלות בטאטית-יהודית — היא לשונם של היהודים ההרריים. על רקע זה החלה להתפתח ספרות יפה חילונית כעברית ובטאטית-יהודית וחלה התארגנות פוליטית-ציונית, שהיתה במידה מסוימת פרי התמורות שחלו בעדה ושימשה מאיץ לתמורות אלו. הרעיונות של הציונות המדינית הגיעו ליהודים ההרריים מיהודי רוסיה, אך הם נצטיירו בעיניהם כהמשך לשאיפות המשיחיות המסורתיות וכביטוי לקשרים הגשמיים לארץ ישראל. מכאן קירבתם הגדולה יותר של היהודים ההרריים לצורת הציונות הנפוצה בקרב קהילות ישראל בארצות האיסלאם מזו של הציונות הרוסית, שבה שלט הגורם האידיאולוגי המודרני.

להבדיל מיהדות רוסיה, שבה התפתחו גילויים מודרניים של חיי הציבור היהודי כהמשך לתנועת ההשכלה, שנאות-נפשם של החוגים החרדיים, נתקבלו גילויים אלה בקרב היהודים ההרריים כמתניות יחסית על-ידי מנהיגותם הדתית. המודרניזאציה בקרב היהודים ההרריים, להבדיל מביטויים מסוימים בקרב יהדות רוסיה, לא היתה כהכרח כעלת אופי של מרד נגד הדת. המנהיגות הדתית של היהודים ההרריים היתה נכונה יותר להיענות לתמורות מסוימות בחיי העדה מאשר מנהיגות המסורתית של יהדות רוסיה. גם מבחינות אלו התקיים אפוא דמיון רב יותר בין היהודים ההרריים לבין קהילות ישראל אחרות בארצות האיסלאם מאשר ביניהם לבין יהודי רוסיה.

ואולם כד בכד עם ההשפעה הגוברת והולכת של יהדות רוסיה על היהודים ההרריים, נוצרו מתחים בינעמתיים, בייחוד עם היהודים מרוסיה שהתיישבו בקאוקאז המזרחי. חלק מיהודים אלה גילו סימני התנשאות וולוזל במסורת ובאורח-חיים של היהודים ההרריים, בעוד האחרונים ראו בהם פוקי עול התורה ומתכחשים ליהדותם. למערכת יחסים זו תרם בעקיפין גם השלטון הרוסי, בהתייחסותו השונה כלפי היהודים ההרריים וכלפי יהודי רוסיה.

לאחר כיבוש הקאוקאז נתקלו הרוסים בשכט יהודי שנבדל מן היהודים המוכרים להם. לעומת יהודי העיירה הצנומים והכחושים, המכלים חלק רב מזומנם כתפילה ובלומוד וכל שמוש בכלי-זין הוא מהם והלאה, היו היהודים ההרריים חסונים, רוכבי סוסים ונושאי נשק, כרוב התושבים של הקאוקאז המזרחי. בימי המרד הגדול, שאחד מסמניו היתה העוינות ללא מוסלמים, התייצבו היהודים ההרריים לצד הרוסים וסייעו להם כלוחמים, כסירים וכגששים ביחידות הצבא. האדמיניסטרציה הרוסית, ובייחוד זו הצבאית, לא החילה עליהם את החוקים המפלים שהיו נהוגים כלפי יהודי רוסיה, ומעמדם המשפטי הושווה לזה של כלל האוכלוסיה המוסלמית באיזור. אך ככל שגברה המדיניות האנטישמית ברוסיה, בייחוד בסוף המאה התשע-עשרה וכראשית המאה העשרים, נראו סימנים בולטים למגמה להשוות את מעמדם החוקי של היהודים ההרריים לזה של כלל יהודי רוסיה. היהודים ההרריים נאלצו אפוא להדגיש את שונותם מיהודי רוסיה, ואת קירבתם לשאר האוכלוסיה הוותיקה של האיזור.

בחי המשפחה, באורח החיים היום-יומי, במנהגים, בלבוש, בדרך ההתנהגות והתגובה, ואף בחלק מן המושגים והערכים היתה קירבה רבה בין היהודים ההרריים לאוכלוסיה המוסלמית הסובבת. אולם זו ראתה ביהודים יסוד זר ועוינותה כלפיהם גברה ככל שהראשונים סייעו לשלטון הרוסי. ביחס ליהודים ההרריים התמזגו אפוא העוינות לכופרים עם השנאה למסייעים לכובש

ומדאכ. ואמנם עוינות זו מצאה ביטוי בעלילות־דם כמו גם בפגיעות אלימות. מבחינה זו היה אפוא דמיון מסוים בין יחס האוכלוסיה המוסלמית כלפי עדת היהודים ההרריים לבין יחסה כלפי היהודים באחדות מארצות האיסלאם בתקופה הקולוניאלית.

המתחים הבין־דתיים (מוסלמים מול נוצרים), הבין־שבטיים והאנטי־שלטוניים פרצו במלא עוזם בימי המהפכה ומלחמת־האזרחים. מרבית הכוחות הספראטיסטיים־המוסלמיים נזונו ממקורות הקנאות הדתית, והכוחות הפרו־רוסיים זיהו את היהודים, וככללם היהודים ההרריים, עם הכולשביקים. הכוח היחיד שהבטיח לא להפלות בין היהודים לשאר האוכלוסיה היו הכולשביקים. אין תימה אפוא, שחלק מן היהודים ההרריים, אף שלא באותו היקף כמו בקרב יהודי רוסיה, התייצב לצד הכוחות הפרו־סובייטיים. עובדה זו רק הגבירה את השנאה כלפיהם מצד האוכלוסיה, שמצאה ביטוי בעלילות־דם ובפוגרומים גם לאחר כינון השלטון הסובייטי.

הסימן העיקרי לפעילות תרבותית־אתנית לגיטימית, שהוכרה על־ידי השלטון הסובייטי, היתה שפת־האם. בדומה ליהודי רוסיה, שלגביה הוגבלה פעילות זו ללשון יידיש, הונהגה כלפי היהודים ההרריים השפה הטאטית־יהודית. במקום הפלוראליזם כחינוך הוקמה רשת ממלכתית של בתי־ספר וגני־ילדים, שהלשון הטאטית־יהודית נועדה להיות שפת ההוראה בהם. התכנים היהודיים בבתי־ספר אלה, בדומה לבתי־ספר יידיש, צומצמו בהתמדה. משלהי שנות העשרים התרחבה והלכה המו־לות (עיתונים, ספרים וחברות) בטאטית־יהודית, שתכניה היהודיים היו מוגבלים ביותר. גם התיאטרון של היהודים ההרריים, שאמנם זכה לתמיכה ועידוד מצד השלטון, היה נתון כסד הצנזורה והפיקוח. השירה והסיפורת בלשון זו, שהתרחבו מבחינה כמותית, נתבעו לשרת מטרות פוליטיות וחינוכיות של המשטר. כדי לנתק במידת האפשר את היצירה התרבותית הסובייטית וצרכניה מן הרציפות ההיסטורית, הוסב כשלהי שנות העשרים הכתב של הטאטית־יהודית מאותיות עבריות לאותיות לאטיניות, בדומה לכתב של שאר עמי הקאווקאז המזרחי. שהאלף־בית הערכי השגור הוסב לאלף־בית לאטיני. עם גבור המגמות הרוסיות בכרית־המועצות כשלהי שנות השלושים, הוסב שוב הכתב של הטאטית־יהודית מלאטינית לקירילית (אלף־בית רוסי). התמורות התכופות של כתב הטאטית־יהודית שכאן בידד עם צמצום ברשת החינוך בלשון זו, בדומה למדיניות כלפי בתי־הספר ביידיש, גרמו להצטמקות מתמדת של קהל הנזקקים ליצירה בלשון זו, שנעשתה אצל רוב היהודים ההרריים בעיקר ללשון־דיבור שנייה, ואילו הרוסית ממלאת את תפקיד שפת הקריאה והכתיבה. השירים האחרונים של בתי־הספר הסובייטיים של היהודים ההרריים והפעילות הבימתית בלשונם, חוסלו כשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים בימים שעלה הכורת על תרבות יידיש. אין תימה שצרכניה של היצירה הספרותית הסובייטית בטאטית־יהודית, הממשיכה להתפרסם עד היום, מועטים ביותר והיא איננה ממלאת כמעט כל תפקיד בגיבוש התודעה הקיבוצית.

לאחר שהשלטון פירק בראשית שנות העשרים את המסגרות הלאומיות המודרניות של היהודים ההרריים ודיכא את היצירה העצמאית, בעוד הכיטויים הלגיטימיים הסובייטיים לזהות האתנית היו דלים כתכניהם והשפעתם מצומצמת, היו הכיטויים הדתיים בקרב העדה, בדומה למצב בקרב האוכלוסיה המוסלמית, אחת המשענות העיקריות של הקיום הקיבוצי.

באזורים המוסלמיים היה המאבק של השלטון הסובייטי נגד הדת מתון יותר מזה שבאזורים המערביים, בהם ישבו רוב יהודי המדינה. השלטון חשש, כי התמודדות גלויה וכוטה עם הדת תעורר נגדו את מרבית האוכלוסיה ותשמיט את הקרקע מתחת לרגליו. ממצב זה נהנו גם היהודים ההרריים. זאת ועוד, בקרב היהודים ההרריים לא קם גוף כדמות ה־ביסקציה, שראתה במאבק האנטי־דתי אחת ממטרותיה החשובות. הקומוניסטים המעטים מקרב היהודים ההרריים לא היו חדורים אותה שנה

כלפי הדת כמו רבים מעמיתיהם בקרב יהדות רוסיה. אין תימה, כי גם בשעה שהתנהל מאבק נגד הדת היהודית, בדומה לדת המוסלמית, בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, לא היה בכוחו לנתק את רוב היהודים ההרריים משורשיהם הדתיים, שהשתרגו במיקום המסורת העדתית והמשפחתית.

במערכת המשפחתית הוטמעו יסודות של החיים הדתיים, ומחזור החיים של היהודי ההררי התנהל לפי מסורת ישראל. כמעט כל הזכרים נימולו כדת וכדין, מרבית הנישואים נערכו בחופה וקידושין, והנפטרים נקברו בכתתי-קברות יהודיים לפי מנהגי ישראל. ההתכנסויות המשפחתיות בחגי ישראל, בייחוד בסדר פסח, והקפדה על הזכרת נשמות בכתתי-כנסת, המשמשים לא רק מקום תפילה אלא גם מוקדים חברתיים, היוו משען לחיים הקיבוציים של היהודים ההרריים. השימוש בלשון הטאטית-יהודית כשפת-דיבור של העדה, בייחוד לאחר שהוראתה פסקה בכתתי-הספר הסובייטיים, משמש אף הוא גורם מיחד את היהודים ההרריים מבני סביבתם. האוכלוסיה הסובבת, שבה ממשיך היום הגורם הדתי כבעבר להיות קנה-המידה העיקרי לקביעת ההשתייכות האתנית, רואה ביהודים ההרריים חלק בלתי-נפרד של עם ישראל. אין תימה אפוא, כי בעקבות מפלת הערכים במלחמת ששת הימים, גברו המתחים בין האוכלוסיה הסובבת לבין היהודים ההרריים. על רקע זה התעצמו אצל חלק מן היהודים ההרריים הכמיהות לארץ-ישראל ולירושלים, שהיו חלק מן המרקם החוויתי שלהם, שהונחל במשפחותיהם מדור לדור. כמיהות אלה קרמו עור וגידים תודות לקשרים של אחדים מבני היהודים ההרריים עם פעילי עלייה ברוסיה. מן האחרונים הם למדו על האפשרויות לצאת את ברית-המועצות ולעלות לישראל, ואף על דרך המאבק להשגת מטרה זו. ואמנם מראשית שנות השבעים ועד שלהי העשור עלו לישראל יתור מריבוא יהודים הרריים. עם צמצום היציאה מברית-המועצות בראשית שנות השמונים, נותרו בה כחמש מאות מסורתי עלייה מבני העדה. הימצאותו של קהל יהודים הרריים בישראל, הממשיך לשמור על קשרים משפחתיים הדוקים עם קרוביו בקאווקאז, משפיעה על חיזוק התודעה הקיבוצית עם כלל ישראל. לפיכך נקטו בשנים האחרונות, בעידוד השלטון, כמה יהודים הרריים, קנה-הסברה שנועד להוכיח, כי אינה קיימת שותפות היסטורית ורוחנית בין היהודים ההרריים לבין כלל ישראל. הללו טענו, כי היהודים ההרריים הם איבר מגופו של העם הטאטי, שהתגיייר לפני דורות רבים. אך כיוון שהדת היא כיום חסרת-משמעות בחיי האוכלוסיה של ברית-המועצות, הרי כל דיבור על שותפות היהודים ההרריים עם יהודי העולם אינה אלא המצאה ציונית. אבל נראה הדבר, שהנסיון לנתק את היהודים ההרריים מכלל ישראל, ניסיון העומד בניגוד לתחושת ההשתייכות העדתית, למסורת המשפחתית ולגאווה הקיבוצית, שהיא אחד הערכים החשובים אצל כל עמי הקאווקאז, אינו זוכה להצלחה רבה.

בשלהי שנות השמונים, כאשר ספר זה היה כבר בדפוס, עלו על פני השטח בברית-המועצות מכלול של שאיפות וניגודים לאומיים של חשו במעמקים כמשך שנים רבות, ומשנוצרו התנאים לכך הוקמו מאות התארגנויות לטיפוח ולהפצה של תרבות יהודית. התארגנות דומה של היהודים ההרריים הוקמה בדרכנט ואולי בערים אחרות. מטרת האגודה היא לטפח את המורשת היחודית של היהודים ההרריים תוך קשר עם העולם היהודי וביחוד עם ישראל. מאות תיירים יהודים הרריים שביקרו בישראל בשנים האחרונות השפיעו על חידוש המגע והידוק בין בני עדתם בקאווקאז ובין בני משפחותיהם ועדתם בארץ.

עם עליית המתחים הלאומיים, שאחד ממוקדיהם הוא בקאווקאז, גברו ההשפעות המוסלמיות ורכו ביטויי השנאה כלפי כל הבלתי-מאמינים ובכללם היהודים. מצב זה הגביר את תחושת חוסר הביטחון בקרב היהודים ההרריים בצפון קאווקאז וחלק מהם החליטו לעלות לישראל. יתכן אפוא,

כי בשנות התשעים מספר ניכר מאוד של יהודים הרריים יעלו מצפון קאוקאז. בעבר הקאוקאז נקלעו היהודים ההרריים בעין הסערה של ההתנגשות האלימה שבין האזרבייג'אניס לארמנים. אמנם למיטב ידיעתנו, לא היו עד כה פגיעות ישירות ביהודים באזרבייג'אן, אך חוסר הביטחון והאנדרלמוסיה הכללית הביאו את מרבית בני העדה באזור זה לכלל החלטה, כי המוצא היחיד מן המצוקה הכלכלית והסכנה הפיזית הצפויה להם שם היא עלייה לישראל.

נספחים

א. אוכלוסיית היהודים ההרריים בשנים 1867-1926 לפי ישובים*

שם היישוב	1867	1886	1926	מדד % $\frac{1926}{1867}$
פלך באקו	6,654	7,931	3,801	134
באקו	[50]	—	1,985	3,970
קובה	5,579	6,282	[6,000]	108
מיודזי	1,025	957	{ [500]	89
הפטוראן		692	{ [416]	
פלך יליסאבטפול	988	1,396	1,290	131
יליסאבטפול	—	—	[290]	—
וארטאשן	988	1,396	[1,000]	101
מחוז דאגסטאן	6,203	8,113	11,381	183
פטרובסק	—	123	2,050	—
טמיר-חאן-שורה	406	334	980	241
דרבנט	1,025	1,672	6,597	644
ניוג'ר	380	778	279	73
אראג	439	705	169	38
מאמראן'	440	668	53	12
יאנגיקנט	680	685	198	29
מדזליס	439	529	306	69
דאשל אנאר	[31]	309	—	—
טארקי	287	300	25	9
דוראן	117	276	—	—
קארצ'אג	146	255	—	—
חאנצ'יל-קאלה	316	243	211	67
מוגאטיר	182	232	—	—
חושמאנזיל	123	169	202	164
ניטיוג	88	152	—	—
רוקאל	176	126	—	—
דורגלי	175	120	—	—
גמ'יד	129	102	121	94
צ'יר'ידוט	52	101	—	—
כוינאק	152	90	—	—
קאראבודאחקנט	105	71	9	9
סולטאן'יאנגיקנט	28	40	16	57
אגלאבי	35	33	165	471
מאראנה	129	—	—	—
דו'נגוטאי	35	—	—	—
אימאם-קולי-קנט	88	—	—	—

* הנתונים לגבי שנת 1867 הם לפי צ'ארני, 1870, על פי חישוב של 5.86 נפשו למשפחה; לגבי שנת 1886 — אניסימוב, 1888, לוח; הנתונים לשנת 1926 הם ממיפקד האוכלוסין. המספרים בסוגרם הם אומדנים, ממקורות התקופה, שצוינו בפרק השני.

שם היישוב	1867	1886	1926	מדד 1926 % 1867
מחוז טרק	2,443	3,417	3,822	156
גרוני	932	1,594	1,475	158
נאלצ'יק	434	335	1,458	336
מזודוק	—	—	303	—
קיסלובודסק	—	—	360	—
פיאטיגורסק	—	—	52	—
אקסאי	533	690	97	18
חאסאבי'ורט	205	348	77	38
קוסטק	199	293	—	—
אנדרי	135	157	—	—
קאו'י'ורט	5	—	—	—
מחוז קובאן	—	321	800	—
דו'גונאי	—	276	[800]	—
צ'רבלנאיה	—	45	—	—

כ. רבנים ושו"כים בקהילות היהודים ההרריים כמאה התשע-עשרה

שם היישוב	שנות השישים	שנות השמונים
פלך באקו	13	15
באקו	—	2
קובה	10	8
שמאחה	—	1
מוגו	2	—
מיודז'י	—	2
הפטוראן	1	1
קוסארי	—	1
פלך יליסאבטפול	5	5
וארטאשן	5	5
מחוז דאגסטאן	16	32
פטרובסק	—	2
טמיר-חאן-שורה	2	2
דרכנט	2	4
ניוגר	—	2
אראג	1	2
מאמראץ'	1	1
יאנג'יקנט	1	2
מדז'ליס	1	2
דאשלאגאר	—	1
טארקי	1	1

שנת היישוב	שנות השישים	שנות השמונים
דודאך	1	1
קארצ'אג	1	1
חאנצ'ל-קאלה	—	1
מוגאטיר	1	2
חושמאנז'ל	—	1
ניטינג	1	1
רוקאל	—	1
דורגלי	1	1
גמיידי	1	1
כוינק	1	1
קארבורדאחקנט	—	1
אגלאכי	—	1
מחוז טרק	2	11
גרוזי	1	2
נאלצ'יק	—	3
אקסאי	—	2
חאטאב'ירט	—	2
קוסטק	1	1
אנרדי	—	1
מחוז קובאן	—	3
דז'ונאי	—	2
צירבלנאיה	—	1
סך הכל	36	66

ג. בתי 'תלמיד כונה' והתלמידים בהם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה*

שם היישוב	מספר 'תלמיד כונה'		מספר התלמידים
	1886	1867	
קובה	15	20	325
דרבנט	8	7	95
גרוזי	2	2	45
מידוז'י	2	2	45
וארטאשן	2	5	40
ניוגדי	2	2	35

* הלוח ערוך על-פי: צ'ארני, 1870, עמ' 41-43; אניסימוב, 1888, לוח.

מספר החלמידים	מספר 'חלמיד כונה'		שם היישוב
	1886	1867	
30	1	—	הפטראן
30	2	2	אראג
30	1	1	נאלצ'יק
27	1	2	אקסאי
25	1	2	חאסאב-יורט
20	1	1	טארקי
20	1	—	דזנגוטאי
16	2	2	יאנגי-קנט
15	1	2	טמיר-חאן-שורה
15	1	2	מדו'ליס
15	1	1	מאמראן'
15	1	1	אנדר
15	1	1	קוסטק
14	2	1	מוגאטר
14	1	1	דזראך
12	1	1	חאנצל-קאלה
10	1	1	קארצ'אג
10	1	1	גמידי
7	1	1	חושמאנויל
7	1	—	צ'יר-יורט
6	1	1	ניטיוג
5	1	—	פטרובסק
5	1	1	דורגלי
4	1	1	ברנאק
3	1	—	רוקאל
—	*	1	קאראבודאחקנט
—	—	1	מאראגה
955	59	66	סך הכל

ד. חלוקת הבעלות של יהודים על קרקעות, מטעים וכרמים

ב-1886 לפי ישובים *

שם היישוב	מספר מטעים וכרמים	קרקעות מעובדות		אחו ויער
		מספר הקטארים	מספר בעלים	
ערים				
קובה	8	23.2	35 (10)**	56.8
דרבנט	160	5.5	1 (1)	273.0
טמיר-חאן-שורה	1	—	—	—
פטרובסק	—	—	—	10.9

* אניסימוב, 1888, לח.

** המספר המופיע בסוגריים מצביע על בעלי קרקעות שאינם מעבדים בעצמם את אדמותיהם אלא מחכירים אותן.

שם היישוב	מספר מטעים וכתמים	קרקעות מעובדות		אחו ויער
		מספר בעלים	מספר הקטארים	
גרזוני	4	(2)	4.4	—
נאלצ'יק	4	(3)	3.3	—
סך הכול	177	(16)	36.2	340.7
כפרים				
נסיכות שירוואן	—	(5)	87.4	27.3
הפטוראן	3	—	—	—
מיוד'זי				
נסיכות שקי	—	(3)	1.6	—
וארטאשן				
נסיכות קיודה				
חאנצ'ל-קאלה	27	(10)	19.1	53.5
אראג	3	(25)	48.9	—
מאמראץ'	3	(5)	54.6	13.7
טאבאסאראן				
דוראך	4	(3)	81.9	27.3
קארצ'אג	30	(11)	51.1	—
גמיידי	1	(2)	9.0	1.9
מוגאטיר	—	(2)	20.2	—
רוקאל	5	(4)	8.2	3.6
ניטיוג	—	(8)	16.4	—
נסיכות דרבנט				
ניגרי	52	(52)	218.4	10.9
אנלאבי	—	(11)	27.3	—
חושמאנויל	10	(30)	10.9	—
כפרי קומיקים				
אנדרי	1	—	—	34.4
אקסאי	3	(3)	382.2	585.3
קוסטק	1	(2)	27.3	77.8
טארקי	1	(1)	7.6	1.4
מדו'ליס	3	(3)	12.6	10.1
יאנגי'קנט	1	(8)	45.6	8.2
קובאן				
דו'גונאי	1	—	—	—
ליד מבצרים				
דאשל אנאר	2	—	—	—
חאסאב'יורוט	12	(4)	1,419.6	617.0
סך-הכל בכפרים	163	(192)	2,549.9	1,472.4
סך הכל				
בעיר ובכפר	340	(208)	2,586.1	1,813.1

ה. תלונת יהודי חושמאנזיל למפקד הרוסי בטמיר-חאן-שורה* (ראשית שנות השישים של המאה הי"ט)

אדון ושר נכבד!

אבותינו הקדמונים וגם אנחנו שלמנו מס לשרינו ומושלינו בכל שנה ושנה א' רו"כ מכל נפש, מכל בית וכי"ת עשרה ליטרות טבך. שלושה ימים בשבוע הלכו מאתנו שלשה אנשים לנקות את האשפתות ויום אחד הלכנו כולנו לקצור שעורים בשדותיהם ואת סוסינו נתנו להעוברים והשכים דרך כפרינו בדבר עניני המדינה ופקודת הממשלה. ועוד מאחינו אשר לא היו להם סוסים נתנו כופר בעדם שני רו"כ מכל בית למושלים בכל שנה ושנה. לפי צורך השעה הלכנו כולנו לעבוד מלאכה במלוני בתי הדואר ולתקן את הדרכים. מחיטים ושעורים ואורז נתנו עשירית ומכל פודופוד מעשב המארגה שלמנו 30 קופ. כסף ועוד כאלה. את כל החוקים האלה עשינו כמשפט תמיד כלב שלם וכנפש חפצה. בעתות אלה דרש ידודש המושל יתור מכווננו, כי מלבד החוקים הראשונים עוד הוסיף חוקים חדשים, אשר אין לאל ידינו למלאות את כל הנדרש מאתנו.

אנחנו מוכרחים לשלם עתה בעד כל נפש שני רו"כ לשנה. ותחת עשרה ליטרות טבך משלמים בעד כל איש ואיש מן הגברים ט"ו רו"כ לשנה. איש אחד מהם ילקח לעבוד תמיד בגרנותיו או אם על לבו טוב יקח כופר בעדו עשרה קאפאנים [כחצי פוד רוסין] חיטים. שני סוסים ידודש לעבודתו בשדה או יקח תחתיהם עשרים קאפאנים חיטים. שני סוסים מוכרחים ליתן לו בכל שבוע ושכר לעבודות שונות. ארבעה חדשים טרם יזרע חיטים ושעורים מוכרחים אנחנו לזבל את שדותיו. שני פוד וחצי נפט לוקח מאתנו למסך ולמשוך את הראמים שלו. ששה נוקרים מוכרחים להלביש בכל שנה וששה בתים לבנות לו בכל שנה. חמישה עשר ימים הולכים ששה אנשים בכל יום לזרוע אורז בשדותיו וחדש שלם ינקו אותם שני אנשים לילה ויום. כל העדה שלנו מוכרחים בשלשה ימים לקצור את החיטים והשעורים מן השדות. שלשה ימים בשבוע הולכים אנחנו כולנו לזרות עצים כיער וארבעה ימים לחפור בארות ותעלות, צנורים ואפיקים ותמיד יקח את סוסינו בעד הנוקרים העוברים ושכים דרך כפרנו.

אם יקח איש אשה מעדתינו, יקח מאת החתן חמשה רו"כ ומאת הכלה עשרה רו"כ קודם החופה. אם ילוח אצלנו כלים אחדים מכלי האדמה או כלי בית לא ישיבם עוד אלינו. ועוד דברים רבים כאלה, אשר לא תשיג ידי עדתנו העניה, הכוללת בקרבה רק שלשים בתי אב לקיים את כל החוקים ולשלם את כל המסים אשר הוטל עלינו, כי חם כספנו וכווננו יחד ולא נשאר לנו כי אם להיות עבדים לאדונינו או לגזע ולמות כרעב גם אנחנו וטפנו.

לכן הרהבנו כנפשנו על גגשת אל הוד כבודך נסיך גדול ולבקש חסד ורחמים להקל מעלינו את עולנו הקשה או ליתן לנו רשות להתיישב בכפר ניוגדי או במקום אחר אשר תחת ממשלת הוד מלכנו הגדול והרחמן ואנחנו בשמחה נמלא את כל אשר תדרוש הממשלה הרוממה מאתנו. עוד מודיעים אנחנו להוד כבודך, כי גם בקשנו את פני השופטים היושבים בעיר דרבנט על אודות זה והם נתנו לנו הוראה, אשר הצענו לפניך ביחד עם המכתב הזה. אך אין לאל ידנו, אדון, למלאות גם את דברי ההוראה ולכן נחכה מאת הוד כבודך עד אשר תפרוש כנפי חסדיך עלינו להוציאנו מאפלה לאור ומעבודות לחרות.

[על החתום שלשים חתימות]

* התעודה תורגמה מרוסית על ידי יהודה צ'ארני. ראה: צ'ארני 1863-1866, 1864, גל' 47, עמ' 191-192.

1. מנהגי היהודים ההרריים (1895) *

כבר מלחי אמונה באחד ממכתבי הקודמים, כי האחדות — כריח התיכון המברחה את כל בית ישראל לפלגותיו — שורת אצל יהודי ההרים ביתר שאת וכיתר עזו מאשר אצל אחינו האירופיים. האחדות מכבצת וכולטת בכל דבר אשר יראה המתכונן לדרכי חייהם פנימה. ביחוד בעת צרה ומצוקה, כבוא שואה על אחד מאחיכם, אז רואים אנחנו איך כלם נוטלים חלק ומשתתפים בצערנו ונכונים הם לחרף נפשם, מסיירת נפש ממש, למען הקל את יגונו. אצלנו — לחרפתנו ולבשתנו — כבוא על אחד מאחינו שואת פתאום, הנה מלבד הארובים היותר נאמנים וקרובים אשר ינדכו איזו אנחה חרישית לאות כי בצר לו גם להם צר, הנה יתר האנשים בני עירו מתרחקים לבלתי ראותו כלל; במסתרים ישירו וידברו בהמקרה, עד שיבואו לידי מסקנה, כי הדין אמת לאמיתו לא יעשה עוולה, מסתמא חטא ואשם ויצדיקו עליו את הדין... ולא לחינם התאונן נעים ומירת ישראל: 'אובי ורעי מגנני יעמודו וקרובי מרחוק עמדו' (תהלים ל"א), כי אמנם מה רע ומר לאדם בהפך עליו בלהות, בראותו כי ארוביו הרבים אשר תמיד בקשו קרבתו — אך נהפך עליו הגלגל והנה גם הם מארובים נהפכו לארובים, כאלו שמחים הם לאידו וישחקו על משכתו, והדבר הזה יגדיל עשרת מונים את מצוקת לבבו ויחל להתכונן על החיים באספקלריא בלתי מאיה. ויחל לדרוש משפט מאת אלהי המשפט. לא כן הוא בקאוקאז. שמה עוד לא התחממו יהודי ההרים נגד אור הציביליזציון של המאה התשע-עשרה; טרם יטעמו ההרים דבש ההשכלה המזויפה, ועל-כן גם המידות המנוגות המוציאות את האדם מן העולם אשר הטביעה אותן ההשכלה המזויפת על מהלך החיים של בני אירופה טרם תמצאנה קן להן באהלי יעקב הקאוקאזי. בדברים רבים הוא אמנם 'פרא אדם', כאלו דם דרונו ישמע אל נוול כבורקו, אולם לעומת זה נמצא כי מידות טובות אשר מסומן ומצוין בהן עם ישראל ע"פ תורתנו הצרופה, מידות אשר מוצאן הוא ארץ הקדם, והמידות הנהן נשארן כירושה ליהודי ההרים המערצים ומקדישים אותן באופן מאוד נעלה.

אחת המידות אשר חלנו מאת אברהם אבינו היא: הכנסת אורחים; המידה הזאת יקרה מאד וגדולה היא מקבלת פני השכינה' (שבת ק"ז), כי 'אורחים על שלחנו של אדם מכפר עליו במוצאי' (ברכות נ"ה). מידה יקרה זו קלה מאוד בזמן האחרון בעיני אחינו האירופיים... לא אדבר עוד כנאורינו וארסי טוקרטינו, חלילה להם לתת לשנוצר לדרור על סף ביתם ולפרוס לרעב לחם, אבל גם בני יתר המפלגות בכישראל מכיטים כשאת נפש על הני נשמות דאולין ערטילאין הפוחחות מעיר לעיר למצא עלה זית... ומלבד שאינם מקבלים את האורח כסבר פנים יפות, עוד יראו פנים זועפים כאלו בעל כורחם הם נותנים מה שנותנים, לא כן מידת הכנסת אורחים בקאוקאז; שמה רואים אנחנו כי כל אדם מההררים הנהו כאבר מהחברה האנושית וכטבעת אחת מהחוליה הגדולה, כל אחד מההררים מקבל את האורח לא רק כסבר פנים יפות, כי אם גם כדברים של חכה כראוי לרחמנים בני רחמנים, ולא מן השפה ולחרן כי אם כרגש פנימי אשר מקורו באהבת החמלה הנתנה לנו לירשת עולמים מאת אבי אבות היהדות — אברהם אבינו! כלי שום צ'רמוניות כלל, כי אם כתמימות בלבד משתדל יהודי הררי לשרת את אורחו ככל מה דאפשר, ואם אך נוקק האורח למתנת יד, הנה נותן ההררי כעין יפה אם גם נשגב ממנו על פי מצבו החומרי ועמדתו כחיים. כל אחד מההררים ממפלגת הבינוניים, כלומר אשר לא ברכו ד' בעושר, יגור על פי הרוב כיחד עם רעיתו, או רעיותו, והטף אשר ברגליו רק בשני חדרים. חדר אחד מהם מכוסה תמיד במרבדים שונים ומלי הבית מסודרים בו לפי טעם ארצות הקדם, ועוד חדר אחד אשר בשם 'עזרת נשים' ייקרא. מוכן המלה 'עזרת נשים' בקאוקאז הוא — חלאה וזוהמה באופן נורא ומכילה עד כי 'אפשר לחתוך בסכין'... וההררי בכל איותות רצון הנהו מפנה את החדר האחד המפואר לפני אורחו, והוא יתגולל כשער האשפה של עזרת הנשים! לפעמים יעבור חדש ימים אשר לא יבוא כשר אל פיו, והנהו מסתפק בקב חרובין מערב שבת לערב שבת וישקוט את רעבון בני ביתו כאורו ויתר תוצאות האדמה בלבד, ואך הופיע לקראתו אורח, והנה ירוח כה וכה, יקח בהקפה, רק למען השביע רוחו למען יהיה לאל ידו שלם לנשיו; בכל זאת אי אפשר להכיר על פני ההררי שום שנוי או אחדים וגם ירח שלם, וההררי ישמח באורחו כל ימי שבתו כמו ביום הראשון, ואם כי ידוע הוא ולא נחמד עצמו ממנו, כי כיסו יסכל הרבה מאוד, ימים רבים יחלפו, חגים ינקפו עד אשר בדיעת אפו יעברו יעמלו יגיעת נפש ורוח למען יהיה לאל ידו שלם לנשיו; בכל זאת אי אפשר להכיר על פני ההררי שום שנוי או אחדים אי רצון, ונהפוך הוא, שמח הוא במקרה הבא לידי, וכאשר האורח יסע לדרכו או יתאמץ לעכבד יתר מדי למען עמלו ישוה לו פרי טוב למלא את החסרון דמנכ: ...

כל אחד מההררים בוחר לו בכל עיר וכפר ידיד נאמן, יהודי או מוסלמי אשר בבואו אל העיר או אל הכפר

* בארכיון, 1894-1895, 1895, גל' 170, 189.

הוא יסור אל ביתו. בכוא אורח כזה, הנה חוכת כעל הבית לעזוב תיפק את עבודתו ויצוה על בני ביתו להכין ארוחת הצהרים או ארוחת הערב ויקרא אליו אחדים מנכבדי העיר לכבוד הארוח. ככדי להצהיל פניו של הארוח יקרא אליו אחדים מצעירי לימים אשר ישירו בקול שירים שונים אשר יסודתם בהררי קדש. כל הקרואים נגשים אל הארוח וכתחם את יריהם מביעים הם בשפתם הפזמון הזה: 'ברוך בואך, מה שלומך? ושלום רעיתך ויוצאי חלצ'ך מה הוא?' והארוח יקום ממקומו ובאותות רצון וכבוד יענה לעמחם: 'גם לכם שלום תוחתי נתונה לכם'. ככל אותות הדרת כבוד הנם מקבלים את פני הארוח ואין דבר אשר קשה לפנייהם לעשות את רצונו של הארוח, וכל זה רק משביל כי מטבעם הנם מכניסי אורחים באופן מאוד נעלה. הדבר הזה יוכל להיות למופת לאחינו האירופיים. אם כי נעלים הם על ההררים בהשכלה ויתרון הכשר דעת למו ככל דבר חכמת בנינו וכנימוסי מאה ה"ט, ככל זאת לא לחטאה תחשב לנו, אם נקח לנו למופת את מעשי אחינו הרחוקים האסיניים במקצוע זה.

בשנים האחרונות התעוררו משכילי אל דל בערים אחדות ויסדו בתי חסד וצדקה שונים, וכיניהם חברה נכבדה אשר פיהם יקובה בשם 'לינת הצדק'. מטרת חברות כאלו נשגבה מאוד ואין ערוך להן. לא אדבר עוד בחולים עניים הנזקקים מאוד לחברות כאלו, אבל גם חולים עשירים מוצאים בהן תועלת לא מעטה, כי על-פי רוב בני הבית עיפיים ויגעיים מעמל היום, ואינם יודעים גם איך להתהלך את החולה — ועל כן מה רבה היא התועלת של חברות כאלו בשלחן לבקר כל חולי העיר, בין עני ובין עשיר, ותשלחנה מן החברים שני אנשים משמרים לחולה לכל לילה, להפוך משכבו ולהשקותו השקים למרפא ולשרתו בכל הדרוש: חברות כאלה, אמנם, נחוצות מאוד ואשרי העיר שכה לה, אבל כמה חברות כאלו ישנן בישראל? הלא מעט מזער הן ונער יכתבן! לא כן הוא בקאוקאז, שמה אין כל צרך ליסוד חברות כאלה, שמה כנער כזקן, כשוע כדל, כלם כאחד אך הגיעה איוז שמועה לא טובה, כי פלוני שוכב על ערש דוי, עד מהרה יתקבצו כלם האנשים על הנשים אל בית החולה, ובחשק נמרץ הנם משתולים ככל האפשר להפוך את החולה על משכבו ולסעדו ויחזיקו משמר מסת, עד כי לא יעזבוהו אף רגע אחד בין ביום ובין בלילה.

'אחד מבני חבורה שמת תראג כל החבורה כלה' הורונו חז"ל (שבת ק"ו), כי על-פי ההגיון הישר צריך כל אדם לדאוג על אבדן אחד מאברי האומה, כי הגוף איננו עוד שלם כתכלית השלמות כבעדר ממנו אבר אחד, ובהקטע ממנו יד או רגל, מום בו משחתו בו, ולבעל מום חייב כל אדם לדאוג ולדרוש בשלומו. דברי חז"ל אלה מתקיימים ע"י יהודי ההרים באופן מאוד נעלה. בהגיע הרגע האחרון לחייו של היהודי ההרי — לצאת מעמק עכור ולהשיב נפשו אל אלהים, הנה תנועה כבירה ונמרצה תראה בכל העיר או הכפר: ביתו של הגוע מלא אנשים ונשים, זקנים ונערים, מידועים ובלתי מוכרים כלל. בחצות קריה ירוצו ההררים ברגלים ממהרות ויחישו לחלק את הכבוד האחרון להמנוח. אין שום עבודה נחוצה בעולם אשר תוכל לעצור את ההררי בלבתי ילך אל בית המנוח; החנונים סוגרים את חנויותיהם ליום תמים. יכולים להיות כתנותו של היהודי ההרי 'קונים טובים', אשר לאו בכל יום מתרחשים, וכמעט הגיעה לאינו הידיעה הלא טובה, כי ככתה גחלת החיים של פלוני אלמוני, או בלי שום צ'רמוניות כללי יבקש את הקונה לבוא אליו ביום המחרת, אחרי כי חוב קדוש אשר ברגש הרט יסודו לא יתן לו להתממה אף רגע. האם רואים אנחנו כזאת גם באירופה? לדאבן נפשנו עלינו לענות בשלילה! ... ולא אך החנונים, כי אם גם יתר סוגי אנשים, כפועלים הרבים בכתי עבוד עורות וחר מיני מלאכות, עד מהרה יעזבו את עבודתם וירוצו אל המנוח, לראותו כטרם ויכילוהו אל בית מועד לכל חי. לבקש ממנו סליחה ומחילה אולי בזמן מן הזמנים פגעו בכבודו ויחד עם זה לבקשו — שיהיה 'מליך' טוב; לפני אבינו שבשמים. נהדר הוא להתבונן אל הרוח המרחף אז על פני כל ההררים — גם עט סופר מהיר לא לתאר בצבעים נאמנים וכל שפתי נאמנים תקצרנה להביע כמה! ביתח שאת ימשך לב אירופה להתבונן אל מחזה הנשים; נשי ההררים כמחזה תונה כזה הנה המשחקות על הבמה והמציגות לעיני כל הנאספים חזיונות תוגה מעוררי אבל ויגון נורא. אך הגיעה לאזני הנשים השמועה על מות אחד מבני העיר או הכפר, ועזבו את עבודות הבית בידי כנותיהן ותתקבצנה יחד ללכת אל המנוח. לאות אבל גדול תלבשנה בגדים לבנים ונעלים צהובות. האנשים, בראותם מרחוק את המון הנשים לבוא כלן אל הבית, ועומדים נשענים אל קירות הבית כפופי ראש לאות צער ואבל. והנשים כבואן הביתה תסכנה את גופן של המנוח ותורמנה קולן. קול הגה והי, קול חודר ופולח כליות ולב 'כהמקוננות' בימי יתמיהו הנביא, ולא זו בלבד כי אם גם תשרוטנה שרשט כבשון, חולשות בשערן ותעשינה חבורות, חבורות כפנינה באופן נורא ומבהיל עד שפך דם; וחזון בלתי נפרץ הוא לראות בשעת סתימת הגולל אישה אחת שלא יהיו פניה מלאים פצעים וחבורות ובראשה קרח שנעשו הכל בידיה עצמה...

המת מונח על הארץ, עד אשר יבוא אחד מבית הקברות להודיע כי הקבר פתוח. אז ידליקו נרות, כל הרגיל לקרוא קורא תהלות בן ישי, והרכי הרגיל גם לשנות שונה פרק משניות; הנשים תופרות את הכגדים הנצחיים — התכריכים, והאנשים מטהרים את המת וילבישוהו; הכל לפי המנהגים הנהוגים גם כר"פ

[ברוסיה ופולין] דבר לא נעדר. אם ירד שאלה אחד ההררים ע"י גואלי דם אשר חזן נפרץ הוא בקאוקאז, אז אינם מטהרין את המת ואינם מפשיטים את הבגדים מעליו. במקרה כזה יתנו לו למשמרת במעונו הנצחי גם את חזניתו נשא מתחת למדוי, למען ירד מלאך הרומה מה טיבו של עובר זה. בשאת האנשים את המטה אל בית עולמים, הנה גם המין החזק יוריד דמעות כמים, והנשים מכות על מצחו, נושכות את כשר ידיהן, עד כי למראה עינים חסמר שערות כשר איש אירופי מפחד ויחפץ כל לב נפש. בתוך המון הנשים המקוננות מצטיינת אישה אחת, אשר על נקלה אפשר להכירה על-פי ראשה הפרוע לשמעה ועל-פי הפצעים הנאמנים המכסים את פניה במידה יותר מרובה משאר הנשים. האישה היא תרים קולה על קולות יתר המקוננות וחצקע מרה בשפתם הטאטית. האישה המצרית היא, על-פי הרוב אחת מכנות משפחת המנוח, היא הנמנה לראש המשחקות בחזיון תוגה ופעלה יראה במשך שבעת ימי האבל כאשר אספר בהמשך דברי. קרובי המנוח האכלים אינם יוצאים במשך שבעת ימים מקיר הבית וחוצה. בכדי לנחם את האכלים מיגונם, נהוג אצלם, כי חלק ידוע מגרי העיר נמצא במשך השבעה הראשון בחברת האכלים. ככל יום ויום בכרך ובערב מתפללים שמה, 'יאמרו תהלים', ואם ישנם כאלה היודעים לשנות שונים גם פרק משניות, ואינם הולכים אל בתיהם גם לאכול ארוחת הצהרים והערב, ומדי יום כיומו רואות עיניו ילדים נושאים ארוחות בעד אבותיהם הנמצאים בבית המנוח, וגם האכלים מצידם מכינים יום יום ארוחת הצהרים והערב בעד האוחזים שבו מכפרים הסמוכים לחלוק כבוד למת. על-פי אמונת יהודי ההרים הנה במשך השבעה הראשון ממאנת הנשמה להאמין, כי נפרדה באמת מן הגוף, אשר על-כן תבוא שנית ותרחף על פני הבית אשר ממנו יצאה לגוף בשמי מרום ולהתלונן בצל שדי, — מטעם זה באחת מירכתי הבית, מקום שם הניחו את המת על הארץ, נור דולק תמיד על כסא קטן ומלפניו הנהו מכוסה כסס נחושת גדול כעין חציצה בין חלק אלוה ממעל ובין האדם אשר על הארץ מתחת. כאותו האירופיים גם ההררים מצבים ציונים למת כעין מצבות שלנו, ורשום על הקרש מלבד שמו של הנפטר ויום הקבורה גם מעלות רוחו, ואחרי כי על-פי הרוב אינם יודעי ספר, לאת רוב נוסחאות של מצבותיהם הן: ונדל טובת לבכו של הנפטר ביחס מצות 'הכנסת אורחים', תנינת צדקה ביד רחבה וסדומה.

הנשים גם-כן חשארנה בבית האכלים במשך שבעת ימים, הן מתחלקות לאגודות ויושבות על הארץ. האישה 'המצוינת', אשר הזכרתיה למעלה, מושכת עליה עיני כל האנשים להתבונן עליה בעינים חודרות. היא עומדת במקום מכובד על ברכיה, ראשה פרוע כאופן מגואל, לחייה וכל חלקי פניה מלאים פצעים על גבי פצעים ומכוסים בדם, ומלי הרף תכה בידיה על לבה — לא כמו שרגילין אנחנו להכות על לבנו באמירת 'על חטא' ביום הכפורים כי אם הכאה ממש, הכאה העושה רושם אדיר וחזק על לבה של המוכה יחד עם זה מעוררת פחד גורא בלב הרואה — ותשרוק בשפתיה המלות 'hula! hula!' בקול כבי תמרורים; ולעמדת תענינה שחי נשים בקול מזור ומחריד לב ונפש. שחוק מכאיב לב הוא, וגם צר מאוד לראות את פני הנשים המקוננות המתופפות על לבותיהן כאלו לא נבראו אלא לספור ולככות, לקרוע את בשרם ולהלוש את שערות ראשן! והמלאכה הזאת מלאכת הקינה נמסרת מאם אל בתה לדור דור ולנצח נצחים! האנשים עומדים בחצר מחוץ לבית אצל הרדת, ואחד אחד על-פי סדר ומשטר נכח יבואו אל הבית, וכל הבא מחריב לכרוע בכך לכבוד המקוננת המצוינת ולהכות באגרופו על מצחו גם הוא, כעין הברזן אצלנו שיקרא למחולות לכבוד 'המחותן הנכבד', 'והמחותנת הצנועה', כן המקוננת קוראה בקול: 'דמעה והכאה לנשמת פלוני המתלוננת בצל שדי תחת כנפי השכינה'. 'דמעה והכאה לנשמת אלמוני שהלכה לעולמה'. 'וזה האישי, כשמעו את השמות הקדושים לו יוצאים מפורש מפי המקוננת, יריד בשיחו ויהמה ביתר שאת ויתר עז ויכה על לבו ועל מצחו מכות גדולות ונאמנות... ככה יתנהגו ההררים מדי יום כיומו במשך שבעה ימים. ראוי הוא להתבונן איך הנשים, כאשר תשובנה לבתיהן לפנות ערב, תדברנה בנייהן ותשפוטנה ע"ד אישה פלוגית אשר הצטיינה בכיחיתה ודמעוניה, ולעמדת זה אישה אלמונית ככתה רק מעט וגם זה בלא דמעות כלל או כדמעות יבשות, והוא הדין גם ע"ד הנשים: 'איך לא יכרושו והכלם לא ידעו האנשים אבירי לב כללי הוריד דמעות על מות גבר כהמנוח!' —

על-פי האמור כזה נכח לשפוט, כי האבל גדול מאוד במקרים כאלו, בכל-זאת לפעמים מכלים הם את העת — במקרה רע כול — בשחוק ומהתלות כמו כימי שמחה; ימי האבל ילבו בענג ושעשועים, סעודה ומשחה וגם יוצאים במחולות! אם למשל אחד הזקנים אשר הגיע כבר לגבורות שבק חיים לכל חי השאיר אחרי — לא לאנחות — דורות אחדים, או אחרי מלאותם יום יום כל מנהגי ישראל כמו לשבת על הארץ, להאבל ע"י המקוננת המצוינת, אשר יעשו הכל במשך שעה אחת או שתיים, ילבו את העת אח"כ כוברים יותר נעימים מהכות על מצח. לפעמים יבדו מלבם מיני שחוק שונים, כי יודעים הם עת לכל חפץ, עת ללכות ועת לשחוק כיומא אריכתא בעיניהם... ככלות השבעה יעשו אזכרה לנשמת המת ואיש איש ישוב אל ביתו מבלי שוב עוד רק לעתים רחוקות. רק הנשים תכאנה ביום השני וכיום החמישי לשבת ותכנינה מעט.

האכלים אינם רשאים ללכת כמשך שנה תמימה לא רק אל חתונות, כי אם גם לכוא בכית אשר מכלים בו האנשים את העת כטוב ובנעימים — אסור. אם יכוא אורח אל העיר או הכפר, או אם איש מיושבי המקום ישוב אל ביתו ממסעיו ולא היה בעיר בעת שפלוגי אלמוני השיב רוחו אל האלהים, הנה מחויב האיש — בטרם יראה את פני רעיתו ויוצאי חלציו — ללכת תיכף אל הנושאים מעטה אבל, וגם הוא צריך להוריד דמעות כמים על מות מכרו, אשר לא זכה לחלוק לו הכבוד האחרון ולהכות על מצחו ועל לבו, הכל כמנהג גוברין יהודאין כפרס ומדי. באופן זה יעבור לפעמים על האורח יום תמים אשר לא יראה את האובי לבו, כהיותו מוכרח ללכת מאכל לאכל! אם חלילה שכח האורח לכוא אל בית אחד מנושאי מעטה האכל, הנה קרובי המת משתמטים עוד לבלתי ראותו ואין להם עוד שום מגע ומשא עמו.

ז. יהודי נאלצ'יק בראשית המאה העשרים*

זה ששה שבועות אני יושב בעיר נאלצ'יק אשר בחבל טרק (קאווקאז), וכמשך העת הזאת למדתי לדעת את חיי אחינו יושבי ההרים הנמצאים פה בערך שבע מאות נפש ומה מאוד דאבה נפשי לראות את מצבם הנורא, אשר כמעט לא יאומן כי יסופר.

רגילים אנחנו להאמין, כי אחינו אלה נאזרים בגבורה ומתענגים על רב טוב 'איש תחת גפנו ותחת תאנתו' (במקצת רואים אנחנו בהם בדמיון את אחינו מעשרת השבטים), ואיך נבהלתי למראה כתייהם הקטנים השפלים המעידים על עני בעליהם ההולכים צללים קרועים או לבושי סכות. הענף היחיד אשר ממנו ימצאו אחינו אלה לחם צר ומים לחץ — הוא המסחר בצרכי אוכל נפש ובאבקת רוכל. רבם מחזורים על הפתחים ככפרי הישמעאלים בין רכסי ההרים, ובנפשם יביאו את לחמם, ביום הראשון יצאו מפה ובים הששי ישובו לבתייהם עיפים ויגעים, ולפעמים גם רעבים ללחם, אבל שבעים כוז וחרפות, וגם נשיות הכלבים המתנפלים בלי חמלה על עוברי ארח שם.

גם נהנה נאלצ'יק הסובך את כל העיר נאלצ'יק, ומימיו מי ברכות, ירבה חללים בתוכם, כי ברגל יעברו בו, לא רק בימי קיץ, כי אם גם בימי הגשמים, יען המים השוטפים בחזקה יחרסו כמשך ימים אחדים את הגשרים הקטנים שיבנו להם לפעמים אנשי נאלצ'יק בימי הקיץ.

אחדים מאחינו מחזורים פה בנאלצ'יק על הפתחים ומוכרים ביצים, עופות, תפוחים וקשואים, וגשיהם חופרות בחוץ להארחים נעלים קלים הנקרים 'טשובאקי' ומחירים עולה לסך עשרים וחמשה קאפ'.

כי יצאים מן הכלל נמצאים פה שמונה יהודים בעלי חנויות גדולות המוצאים את לחמם ברוח והם 'הגבירים שבעדה', ובעת אשר כל אחינו יושבים צפופים בחלק מיוחד, כחרו השמונה לשבת במרכז העיר בין הרוסים. מצבם המוסרי לא טוב הוא ממצבם החמרי. בכל העיר לא מצאתי אף מ"ע (מאיר עינים) אחד עברי או רוסי, ואין כל פלא אם רחוקים הם מעולמנו, ואינם יודעים מאומה מכל הנעשה במשכנות יעקב.

השפה המדוברת ביניהם היא שפה נשחתה ובלולה המוכנת רק להם, וכבואם בשיח ושיג עם אנשים אחרים מדברים הם, מלבד אחדים מהם, מעט ברמיה ומעט בשפת רוסייה נשחתה, ולא מצאתי אף אחד הידע לכתוב כראוי בשפה רוסיית. גם הנשיא שלהם, המאושר מטעם הממשלה, איננו יודע קרא וכתוב בשפה זו. גם השפה העברית כזרה להם. כל ידיעתם בה היא רק הקריאה עם שיבושים גסים וקשה למצוא ביניהם איש המכין את התפילות, כי זמן שכתם בהחדר (גם פה יש החדר הישן עם כל חסרונותיו) מעט; במלאת להנער י"א או י"ב שנה יקחהו אביו אתו לחזור על הכפרים, ושם תפוג חיותו המעטה אשר רכש לו בלי משטר וסדר.

יגא מן הכלל הוא הרב העומד בראש העדה ה"ה ר' חזקיהו אמירוב והעומד לנס בין אחיו. הוא איש כחצי ימיו, בקי בחדרי תורה וכח גדול לו בדרוש. הרב הזה לא יצא מעולם לאחת הישיבות בליטא ורק בשקידתו הרבה רכש לו את ידיעתו הרבה בגפ"ת ובספרתנו הישנה. בחברתו אני אוהב לבלות את השעות הפנויות מעבודתי. הרב הזה שונא את הבטלה, וכאשר נוכחתי לדעת טרוד הוא כל הימים מן הבוקר עד הערב, כי הוא גם הרב האב"ד, הוא גם הרב מטעם הממשלה (הוא יודע מעט קרא וסובך בשפת רוסייה) והוא גם מלמד תורה לילי ישראל. המלאכה האחרונה גזלת ממנו רב עתותיו, אבל ממנה ימצא את לחמו בצער וסדוק (משכרתו לשנה בתור אב"ד ורב מטעם העדה רק מאה וחמשים ר"כ).

* איינושטאדט, 1902.

כבואי אל ביתו כפעם הראשונה מצאתיו יושב על הארץ, כמנהג אנשי קדם, ותלמידיו הקטנים סובבים אותו וצועקים בקול גדול. התבוננתי אל אשר לפניו וראו כי הם אומרים 'חומש'. חפצתי לנסותם היועדים הם את אשר למדו, ולא עלה בירי. כי ידיעתם מעטה ודלה ואינם יכולים להביין את שאלותי אשר הצעתי לפניו בעברית. אחרי אשר כלו התלמידים הקטנים את שעורם פנה הרב אל שני נערים (האחד בן י"ג והשני בן ט"ז שנה), אשר ישבו בפניה מיוחדת, ומסכת סנהדרין לפניו ויחל ללמדם את שעורם הקבוע. התלמידים האלה (האחד מהם בן הרב) הקדישו את ימיהם לתורה ותקתם להיות רבנים או שו"בים. אחר השעור הוציא הרב מארון הספרים את התלמוד לשון עברי' וילמדם שעור בדקדוק. נסיתי אותם במסה: שאלתי אותם בהלכה ובדקדוק, והם ענו לי על כל שאלותי, אף כי בכבוד דברו עברית בלולה כשפה ארמית. כמשך הימים נודעתי כי בן דרך הרב מאז, לקרב אליו שנים או שלשה מנערי העדה וללמדם תורה, למען יוכלו לשרת במשרת שו"ב פה ובכפרים והעירות אשר בקאווקאז. גם שלשת השו"בים פה כלם תלמידיו (רק אחד מהם למד זמן קצר בוולח'ין) והם יודעים כראוי את מלאכתם המפרנסת אותם בדווחק. עוד פה שוחט אחד זקן אשר התפטר ממשמרתו, ויהי למלמד תינוקות, וכאשר ביקרתיו בחדרו מצאתי, לגדל תמהוני, גם ילדה אחת בין התלמידים. וכן לא יעשה במקום הזה ללמד תורה לנערות ההולכות בחשך וכל הנשים אינן יודעות אף להתפלל בעל פה עד כי גם בראש השנה היום כפור אינן מבקרות את בית הכנסת. יוספר לי הזקן כי הילדה היא נכדתו וכי גם את בתו לימד תורה כילדותה. כאשר באתי אהו בדברים (עברית) ראיתי כי הוא בן תורה, וטרם ישב בנו על כסא הרבנות היה הוא לרב לאנשי קהלתו.

גם עתה מתאספים אליו אנשים מבאי בית הכנסת כתום התפלה או בין מנחה למעריב, והוא מכאר להם את התפלות או פרשת השבוע (כזאת עשה גם בתשעה באב).

גם את תלמידיו הקטנים נסיתי מעט ביחומש' וב'רש"י, וגם מהם לא יכלתי להציל תשובה ברוחה. אין כל ספק, כי אם חפצים אנתנו להפיח מעט רוח חיים בהעצמות היבשות, אז תהי ראשית דרכנו להביא אורה בכתייהם — ללמדם לשון וספר. אם חפצים אנחנו להיטיב מעט את מצבם, להוציאם מעני ומגלות מכפר לכפר, אז תהי ראשית דרכנו ללמדם אומנות אשר תחינה פה ובמקומות הסמוכים את בעליהן בכבוד. אמנם כנבאצ'יק נמצאים שני בתי ספר למתחילים, אבל אחינו לא ישלחו שמה ועולליהם כלל וכלל ומעת נפתחו הכתים האלה ועד עתה לא למד שם אף יהודי אחד, כי אחינו פה חרדים לדתנו, וימאנו להכניס את בניהם במקום שיחללו שבת ומועד. אין כל פלא אם כלם, כאמור לעיל, כאלמים הם לא יפתחו את פיהם כשהשעה צריכה לכך. אולי מאת החסרון הזה היתה הסבה כי שכניהם לקחו מהם לפני שנים אחדות את כל שדותיהם ועתה אין לאחינו כל חלק ונחלה באדמת נאלצ'יק ואין עתה להשיב.

כשבת פ' בלק דרשתי ברשיין הרב בכיכ"ג לפני כל קהל אחינו, ובמשך שלש שעות השתדלתי לספר לפניו מכל הנעשה במחנה ישראל, מהתנועה הציונית, מהתקונים החדשים שמתקנים כעת בערים רבות בשאלת החינוך. הארתי לפניו את מצבם הנורא והבוזי בהיותם תלרים באייר ורודפי רוח. הראיתי להם כמה מעלות טובות יש לבעל לשון וספר ובעל מלאכה על אלה המחוזים על הפתחים ועוד ועוד.

אני דרשתי עברית, והרב חרגם בלשונם הבלולה. חזות פני אחי העידה, כי דברי לא היו כקול קורא במדבר. כלם פה אחד הסכימו לעצתי להגיש בקשה להחברה מפיצי השכלה בפטרבורג לחוש לעזתם ולכוונן להם בית ספר לתורה ולמלאכה אשר שמה ישלחו את בניהם ללב שקט, מבלי לפחדו פן יחללו את השבת. בכית'ספר כזה ילמד להם הרב תורה ושפת עבר על-פי הפרוגרמה אשר ישימו לפניו, בו ילמדו נערי ישראל שפת המדינה ויתר הידיעות הנחוצות ובו ילמדו מלאכה המחיה את בעליה. וההצעה יצאה זה עתה מן הכח אל הפועל.

ככונה לא צאתי בהם לשלוח את הבקשה לפטרבורג ימים אחדים אחרי אשר דרשתי לפניו, כי אמרתי שתכרר השאלה הזאת ביניהם די צרכה. ישאלו וידרשו בה ככל חפצם וכמתניות יעשו מעשיהם. ואמנם כל הימים האלה עברו עליהם לאספות ולויכוחים והיו ערכו את הבקשה לפטרבורג ועליה חתומים ראשי העדה ונכבדיה. הם מבקשים עזר לבנין בית-הספר הזה ולכלכלתו מתחילים לשחר בעדו ככספם סך מאתיים ר"כ שנה בשנה.

ח. תקנות של אגודה לעלייה בנאלצ'יק [1919?]*

בסימן טוב ובמ"ט

תקנות על עסקי א"י שתכנה במהרה בימינו היהודים עיר נאלטשיק

- א החברים מוכרחים לקים את ואהבת לרעך וכו'
 ב החברים בינ"ל ובי"ב [נס] החתומים מטה היתדות ליסד כלנייא בארץ הקדושה ע"פ התנאים האלה
 ג החברים מוכרחים לעזור זה את זה בין בגופו ובין בממונו
 ד אם ח"ו יחלה אחד מן החברים אזי מחוייבים כל החברים לעזור לו בכל האפשרות
 ה אם ח"ו יקרה מקרה אסון בין החברים אזי מחוייבים כל החברים לעזור לב"ב
 ו החברים מתחייבים לקחת עמהם גם מהעניים בהוצאתם
 ז כל החברים חייבים להשאר בקאלאנייא שתוקם לחברה הנ"ל
 ח שם הקאלאנייא אשר תוקם יקרא יהודי קאווקאו ושם החברה אחדות
 ט כל החברים מחוייב להודיע לראשי החברה מה שיש בין הכסף ובין כחפצים אחרים...

* ארכיון ציוני מרכזי, חיק 338/S6.

ט. תזכיר של היהודים ההרריים אל התנועה הציונית, 1919*

אל ד"ר קלב — נציג ההסתדרות הציונית ליד מפקדת כעלות-הברית בקושטא
 תזכיר על מצב היהודים ההרריים של קאווקאו

א.נ.

אנו היהודים ההרריים — שהננו חלק של העם היהודי הגדול, הנבדלים כרצון ההיסטוריה משאר אחינו במנהגים, בהרגלים ובזארגון, שרכשנו בגלות — מבקשים בהכנעה מכבודו להפנות את תשומת-לכם של מנהיגי תנועתנו בפאריס לעניין הבא:

בהימצאותנו כאן במשך אלפי שנים בהררי קאווקאו בקרב העמים השונים, לא חדלנו מלחיות בתקווה ובאמונה לשונו למולדתנו, לארץ ישראל — ארץ אבותינו. כרגע היסטוריה זה אנו עוקבים בתשומת-לב מרובה אחר כל ידיעה זעירה על האפשרות לעלות לארץ-ישראל. עשרות משפחות יוצאות לקושטא תוך סבל בל-יתואר ובתקווה להגיע בדרך כלשהי למולדת — לארץ-ישראל. בשורותינו אין מתנגדים לתנועה הלאומית הגדולה, ואנו כולנו כנערינו ובוקנינו חיים רק בחלום זה. אנו, היהודים ההרריים של קאווקאו, מצפים לרגע שבו נשוב למולדתנו העתיקה, שבה נוכל לנוח מן העבודות כח הדורות, מן הדיכוי והרדיפות, שמהן סבלנו בעבר וממשיכים לסבול עד היום. אנו מבקשים להפנות את תשומת-לכם, כי 75% מקרב חמישים אלף היהודים ההרריים הם חקלאים המתפרנסים על האת והמחרשה. אלמנט זה, החי בעיקר בדאגסטאן, הוצא ממסלולו. מאורעות הזמן האחרון, אילצו אותם לנוח את מקומות מושביהם בכפרים ובאזורים, לנטוש את כל הציוד החקלאי ולעבור לערים ולחיות בעוני. אנשים אלה, שנעקרו ממקומם בגלל האירועים הפוליטיים, מתפללים לאלוהים יומם ולילה לשוב לארץ-ישראל, שבה יוכלו להפעיל את עמלם והידע החקלאי שלהם. כמה אלפי יהודים הרריים של העיר דרבנט וסביבותיה, העוסקים בגידול מטעים וכרמים, נותרו בלא תעסקה בגלל אי-יכולתם לצאת למטעים ולכרמים מיוחדים לחייהם. היהדות ההררית היא האלמנט הראשון, הזקוק לעליה לארץ-ישראל. אלמנט זה, שצרכיו התרבותיים והכלכליים מעטים, מתאים [במיוחד] לארץ-ישראל.

* אצ"מ, חיק Z4/2304 תורגם מרוסית.

הננו מכקשים מכם להפנות את חשומת-לב המנהיגים, ראשי מפעלנו הגדול, לתחנונינו לאפשר לנו לעלות לארץ-ישראל ולעזרה החומרית מצדם, שלה אנו זקוקים מאוד.

על החתום
 הרב ע' רבינו — רב קהילת היהודים ההרריים בכאקו
 הסטודנט ישראל איזמילוב — יושב-ראש הוועד של ההסתדרות הציונית בטמיר-חאן-שורה
 אסף רפאל אגארונוב — נציג היהודים ההרריים בעיר דרבנט
 ישראל יודיוב — נציג היהודים ההרריים בקובאן
 הסטודנט י' אלחסוב — סגן יושב-ראש של ההסתדרות הציונית בפטרובסק
 א' בקולייב — חבר הוועד של ההסתדרות הציונית בטמיר-חאן-שורה
 מ' רביקוביץ' — יושב-ראש של הארגון 'אחדות' בפטרובסק.

י. השכונה היהודית בקובה, 1926*

בחודשים אפריל-מאי [1926] פירסם החבר אל. ראקיטניקוב, בעיתון 'הפועל של באקו', שורה של רשימות תחת הכותרת הכללית: 'השכונה היהודית'. הרשימות לא רק ראיות להיקרא אלא יש להסיק מהן המסקנות ההכרחיות על סמך העובדות המובאות בהן. העובדות מצביעות על תמונת-חיים מחרידה של קבוצת אזרחים בלתי-מבוטלת באזוריג'אן ובדאגסטאן.

בשכונה היהודית בקובה חיים כארבעה-עשר אלף יהודים הרריים, אך אין בה מדרכות ותאורה ברחובות, אין רופא ואף לא חובש, אין בית-מרחץ. אף לא בית-מרחץ אחד לארבעה-עשר אלף תושבים! לשם מה נחוצים בית-מרחץ ורופא, כאשר האנשים שם מתנוונים ומתים מרעב ותת-תזונה. כי אין להם ממה להתפרנס כדי להשביע את רעבונם. מגדלי מטעים בלי מטעים, עובדי אדמה בלא קרקע ובלא כהמות. הם גורשו ב-1918 מכפריהם (בנפות קובה ודרבנט) והגיעו לקצה גבול העוני, להכלוך וההשפלה. לא שכונה אלא גטו, גטו טיפוסי של ימי-הביניים, נחיל פשפשים אנושי.

המסחר הזעיר, הזעזעור, זו היא התעסוקה היחידה האפשרית לאנשים גוועים אלה. לא מנהלים תוכנם שום פעולה. מצבם התרבותי והפוליטי דומה למצבם החומרי. בסובייט העירוני של קובה חבר יהודי הריי אחד ל-14 אלף תושבים. בדרבנט המצב כערך אותו דבר. לאנשים אלה אין עיתון משלהם, הם אינם קוראים עיתונים בתורכית וברוסית, ולכן הם מפיצים שמעות-הכל ורכליות בדירות. ביחס הסביבה אליהם באים עדיין לידי ביטוי שרידי השנאה האנטישמית הימי-ביניימית.

אלו הן בקווים כלליים העובדות, שהצביע עליהן ראקיטניקוב. נוסף על רשימות אלו, עומד לרשותנו חומר עשיר על חיי היהודים ההרריים שהגיע כאורח 'משרד' על סמך דר'חות מיישובים שונים. לפני כשלושה חודשים החליטו המוסדות המוסמכים של אזוריג'אן להעניק ליהודים ההרריים קרקע ולארגן סובייט בשכונה היהודית בקובה. מסיבות שונות, שלגבי טיבן ניתן להטיל ספק, לא יושמו עד היום החלטות אלו. [ישומן של אותן החלטות] עשר במידה רבה להקל ולהטיב את מצבם של היהודים ההרריים ולפרוק את אווירת האיאוש והדיכאון, אורירה שבה רבה הציפיה למושע אלוהי, לארץ-ישראל, ל'יציאה מארץ מצרים'. אזוריג'אן הסובייטי איננו כלל ועיקר מצרים העתיקה, ואנו חייכים בדחיפות לנקוט אמצעים, ששום קבוצת אוכלוסיה, ואפילו הקטנה ביותר, ובמקרה תן היהודים ההרריים, לא תרגיש עצמה מנוכרת, דחיה ולא שוות-זכויות.

חובה לבצע בדחיפות את הקמתו של סובייט בשכונה היהודית של קובה ולהקצות להם קרקעות. מה עוד שההחלטות המתאימות התקבלו לפני זמן רב. הגיע הזמן לבצען ולא יהיה זה מיותר לברר בהודמנות זו מפני-מה היה עיכוב כה ממושך. אין להוציא מן הכלל אפשרות, שהיה כאן גילר של קני אנטישמיות במנגנונים מסוימים.

יש צורך בזמן כיתור לשלוח לקובה קבוצת חברים בעלי עמדה, שיבדקו ויבררו במקום מה הם הצרכים החיוניים של היהודים ההרריים, ושיעזרו לוועד הפועל המקומי לעצב יחסים הרדיים תקינים עם השכונה היהודית. שאלה זו 'בשלה' מזה זמן רב. הגיע הזמן לפותרה ברוח היישום המעשי של עקרונות המדיניות הלאומית שלנו.

* ניקולסקי, 1926. תורגם מרוסית.

יא. התכתבות גרמנית-נאצית על השתייכותם הגזעית של היהודים
* ההרריים (1943) *

[1]

מפלגת הפועלים הנאציונאל-סוציאליסטית הגרמנית
לשכת המפלגה

ראש המשרד למדיניות הגזע

ברלין, W15, רח' סאכסי 69

7 ביאנואר 1943

2595/35-42

אל: משרד-החוץ, ברלין W8, ח' וילהלם 76-74

הנדון: מכתבכם מיום 7 בנובמבר 1942, מס' DIII 6282

על השאלה אם יש לטפל ביהודים ההרריים של הקאווקאז כמו ביהודים, עוד אביע את דעתי המסכמת. לא אוכל להצטרף למסקנותיו של פרופ' אוילר בדבר מוצא היהודים הפרסיים והאפגאניים. אין לי כל ספק שמדובר כאן ביהודים. גם פרופ' אוילר לא יכול היה שלא לומר, כי היהודים הפרסיים-אפגאניים הם קרוב לוודאי ממוצא יהודי. טיעוניו, כי אין לנוגעים בדבר כל סימני אופי של מעורבים מבחינה גזעית ולא סימני-היכר מבחינת מעורבות דם סלאבי [אינם הוכחה], שכן טיעון מעין זה היה מביא בסופו של דבר לכלל מסקנה שנכיר גם [ביהודים] הספרדים כלא-יהודים, שהרי אצלם כמעט שאין סימנים כלשהם של דם אירופי. ברור כי מסקנה מעין זו אינה אפשרית, וזה מצביע עד כמה טיעוניו של פרופ' אוילר אינם יכולים להתקבל על הדעת. במקור היו ליהדות מרכיבי גזע של קדמת אסיה והאוריינט, ורק אחרי-כך חדרו במידה רבה למדי יסודות אירופיים אל יהודי מזרח-אירופה.

היהודים הפרסיים והאפגאניים נבדלים לכן מבחינה גזעית מיהודי מזרח-אירופה, אך לא מיהודים של אקלטו דם אירופי. כשאלה הנוספת שעורר אוילר, היינו ההתפתחות הסוציולוגית של היהודים הפרסיים והאפגאניים, אין צורך בכלל לעסוק. אנו רשאים להניח כי היהדות, גם בעת המעבר של אחדים מכניה לאיראן, היתה כבר חברה מגובשת במידה רבה.

מבחינת הגזע ומן הסיבות שרמזתי עליהן לעיל, אינני רואה סיבה כלשהי לטיפול מיוחד כלשהו ביהודים הפרסיים-אפגאניים. לפי עניות דעתי, יש להשוותם ליהודים האחרים בכל הצעדים של המדיניות המעשית של הגזע.

הייל היטלר

גרוס

מנהל ראשי של המשרד

* מארכין משרד החוץ הגרמני. תורגם מגרמנית.

[2]

מכון לחקר הגבולות וחוץ-לארץ
ברלין-טגליץ, רח' גרנוואלד 15

27 בינואר 1943

לכבוד
ד"ר וצל
המשרד למדיניות הגזע
ברלין, W15, רח' סאכסי 69

הנדון: מקומם הגזעי של היהודים ההרריים

מכתבכם מס' Alt. III/DR.T/Hu

חבר המפלגה הד"ר וצל היקר!
למכתבך מן ה-7 בחודש זה והנספחים הכלולים בו הנני להודיעך, כי לא אוכל להצטרף בלא סייג אל דעתו של ד"ר הולץ (Holtz), ולא כל שכן לדעתו של פרופ' אוילר.
אני מטיל ספק, אם ניתן לראות ביהודים גרוויים וביהודים המכונים הרריים כעמי קאוקאז לוחמים. מוזר הוא שניתן לומר על עם המכונה 'יהודים הרריים' שהוא עם לוחם, מה עוד שאיזור מגוריו הוא אך ורק לאורך עורק-התחבורה הראשי המוביל לדרבנט.

העדר הוכחה בדבר קיום שותפות-דם בין היהודים ההרריים האלה ובין הגזעים המזרח-אירופיים, מצב שקיים גם אצל הקראים, אינה מעידה במקרה זה כי היהודים ההרריים אינם ממוצא יהודי. מה עוד שדרך הנדודים הצפון-מערבית של היהודים עברה באזורים של האוריינט וקדמת-אסיה. כיוון שהיהודים נוטים לקלוט דם של בני-סביבתם, טבעי שניתן להוכיח אצלם רק סימני גזע אוריינטאליים ושל קדמת-אסיה. התיאורים הרבים של היהודים ההרריים שאני מכיר, הם בעיקר ספרות המאה ה-19, והם נכתבו בידי נוסעים בלא דעות קדומות. ככל אלה מדובר בעיקר על אנשים עשירים, אצילים ומכובדים. כיוון שמתאם לא היה מנסיכים, קיימת אפשרות יחידה שהשיגו את עושרם במסחר. מסתבר אפוא, שכאן לפנינו אוכלוסיה שהשיגה באמצעות נציגיה הבולטים מעמד כלכלי בעל השפעה באמצעות המסחר. סימני הגזע העיקריים שלהם הם של האוריינט וקדמת-אסיה, נוסף על כך הם מאמינים בתלמוד.
נימוקים אלה הביאו אותי, עם כל הזהירות, למסקנה שהיהודים הקאוקאזיים הם יהודים לכל דבר. אינני חושב אותם לעם הררי חקלאי או לוחם. גם אינני יודע עד כמה נכונה הדעה, כי רק במאה ה-19 הם התודעו לראשונה לתלמוד. נראה לי, כי אין הדבר מתקבל על הדעת, שכן התלמוד, לפחות בנוסחו הבבלי, היה כבר קיים לפני שהיהדות חדרה לקאוקאז.
נראה שקיימת כאן טעות מצדו של פרופ' אוילר.

הייל היטלר
שלך
גרהארד טייך

[3]

העתק 5012 III/43—Ista R
מאת פרופ' ד"ר קיטל
טיובינגן-וינה

על אודות היהודים הפרסיים, האפגאניים והקאווקאזיים

ההסברים שניתנו לי ב'תזכיר' על אודות האיראנים בני דת משה בפאריס אינם קבילים כשום אופן מבחינה היסטורית.

מספר היהודים החיים בפרס איננו 10-12 אלף [נפש], אלא לפי כל המקורות המצויים, גם היהודים, 60 אלף נפש לערך. רק בטהראן מצויים כ-10 אלפים.

בדבר מעמדם של היהודים באיראן יש להבחין היטב בין התקופה שעד 1920-1921 לזו שלאחריה. משנת המהפכה של רזא שאה מתחילה המודרניזציה של פרס העתיקה, ובמהלכה הוסדרה גם שאלת היהודים לפי הדגם המערבי של האמנציפציה. אז קיבלו היהודים בפרס זכויות אזרחיות, זכות בחירה, זכויות ירושה מלאות, זכויות בכתיב ספר וכו', בקיצור שוויון אזרחי, שאותו מדגיש התזכיר. כל הכתוב [כתזכיר] על מצב היהודים בפרס מתאר את המצב, כפי שהיה בסוף שנות העשרים. אך כל המסקנות המוסקות מכך הן בכל זאת בלתי-נכונות, כיוון שהמצב הקודם של היהודים בפרס היה שונה לחלוטין. לא רק בזמנים עתיקים, אלא גם במאה ה-17, באה הנטייה נגד היהודים לידי ביטוי ברדיפות ובפוגרומים; הסימן המיוחד שיהודים [היו] חייבים לשאת] היה מוכן מאליו, ואפילו הגטו בערי פרס התקיים בכל המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. במשך מאות שנים לא פסקו היהודים עצמם מלהתלונן קשה על יחס מפלה, רדיפות והשפלות כלפיהם בפרס. העובדה שהיהודים חייבים להתגורר בגטאות מופרדים בחומרה [משאר האוכלוסיה] היתה מחוץ לכל ויכוח, וכן שהיהודים חייבים לשאת סימן-היכר מיוחד. תחילה היתה זו תחית כד אדום על החזה, או על הראש, ומסוף המאה ה-19 כפתור-כסף עם כתובת יהודית מיוחדת. נאסרה עליהם בחומרה הגישה לבתי הפרסים. הוטלו עליהם הגבלות בענייני ירושה של רכוש השייך לשיעים, ובתנאים מסוימים גם של רכוש השייך לקרובי-משפחה רחוקים. עד 1920 ניהלו יהודי פרס חיים נפרדים משלהם בגטו, ואין כלל מקום לדבר על התמזגותם בתוך העם הפרסי.

גם אין זה נכון, שלא היו להם קשרים עם היהדות העולמית. [הקשר] היה כמוכן שונה מזה שבקרב היהודים המערביים, אך עובדה היא שכבר ב-1865 פנתה יהדות טהראן במכתב לכי"ח בפאריס בתלונה על היחס [אליהם], שהביאה בזמנו לשאלות בפארלאמנט האנגלי בדבר מצב היהודים בפרס. ואכן יסד כי"ח בתי-ספר יהודיים בפרס.

על האנתרופולוגיה של יהודי פרס אינני יכול לומר מאומה מדיעוית שלי, ואינני מוצא נתונים בספרות. אולם כיוון שבמשך מאות שנים הם חיו בכדילות אנתרופולוגית, יש מקום להניח, כי הם נבדלים מן הטיפוס המוכר לנו של היהדות העולמית, והם חסרים את הרכיב הגזעי האירופי ואותו משהו הנותן את החותם 'היהודי' המיוחד. הם, כנראה, מייצגים את הטיפוס הגזעי של האוריינט וקדמת-אסיה הקדומים עם תופעות, קרוב לוודאי, דגנרטאכיות. ראוי היה לחקור מבחינה אנתרופולוגית את המושבה האיראנית של בני דת משה בפאריס.

מבחינה דתית הם כמעט שלא התאימו את עצמם לסכיכה השיעית. רבים מהם עברו במשך הדורות לדת האיסלאם, והנותרים מטפחים בהכרה את דת משה תוך כדי שמירה על התלמוד.

מוצאם של היהודים האפגאניים הוא מיהודי פרס. לשון-הדיבור שלהם היא יהודית-פרסית. מרבית ספריהם גם הם מיהדות פרס. עד מלחמת-העולם הראשונה הם התגוררו ברבעים יהודיים מיוחדים וחבשו כיסוי-ראש שחור, שנחשב סימן ליהדותם היום הוא מקובל כסמל של אבל על חורבן ירושלים. כשאר דברים הם התאימו את עצמם לסכיכתם יתור מיהודי פרס. מעצם עובדת ההסתגרות של אפגאניסטאן. נמצאות לפחות עדויות המציניות, שהם נבדלים רק במעט מן האוכלוסיה הסובבת. ב-1918 הוערך מספר היהודים באפגאניסטאן ובתורכיסטאן ב-18 אלף נפש לערך.

היהודים הגרוזיים הם חלק מיהדות קאווקאז, הנחלקת ליהודי גרוזיה ולהללו המכונים יהודים הריים. 21 אלף יהודי גרוזיה דוברים גרוזית. באורח-החיים ובחיצוניותם הם כמעט לא נבדלים מגרוזים מבטן ומלידה. אין להם, כנראה, תרבות יהודית-גרוזית מיוחדת; גם לא שפה או דפוס-לשון משלהם. על מעשי עוונות מצד האוכלוסיה כלפי היהודים, כמעט לא דווח במאות השנים האחרונות. לי לא ידוע על כאלה, למעט מקרה משנת 1878, שגם לו לא היו השלכות מרחיקות-לכת.

היהודים ההרריים, המונים בערך 25 אלף, מתגוררים בהרים בעיקר במחוזות דאגסטאן, באקו, טרק, קובאן. הם דוברים דיאלקט איראני עם השפעה תורכית חזקה, המכונה לשון טאטית. בלבוש, במאכלים ובמנהגים הם, כנראה, דומים לשבטים הסובכים. לפי כל החומר המצוי בידי גם הם קרובים מאוד מכיוונו האנתרופולוגי לשכניהם. הם פעילים קודם-כל בחקלאות ובמלאכה. יש להם ספרות משלהם, אך נוסף על כך יש להם, קרוב לוודאי, ידיעה רבה גם בספרות היהודית העתיקה. לא מצאתי נתונים אם התלמוד ממלא אצלם תפקיד כלשהו. חיייהם הדתיים גדושים מאוד מושגים מקומיים על רוחות, שדים, מכשפות וכדומה; גם חגים חקלאיים משלהם.

הבעיה של יהודים קאווקאזיים אלה שונה אפוא מזו של הפרסים. על-פי מנהגיהם, מאכליהם, וכנראה גם הרכבם האנתרופולוגי, הם נעשו כתוצאה מן הסגירות דומים מאוד לאוכלוסיה הסובכת והיו לכת דתית. ניתן לומר עליהם למעשה לפחות חלק מן הרברים שיוחסו ב'תזכיר' באורח כוזב ליהודי איראן. בספרות שיכולתי להגיע אליה, לא מצאתי בשום מקום עקבות על קשרים משמעותיים שלהם עם ארגונים יהודיים עולמיים. יש להביא בחשבון את ההגירות של יהודים מרוסיה האירופית [לקאווקאן] במאות ה-19 וה-20. אלה באו יד ביד עם כיבוש אזור קאווקאז על-ידי רוסיה, וביחד עם הרוסיפיקציה הביאו עימם פעולות אנטי-יהודיות, הרס ופוגרומים. גם עם הבולשביואציה קמו היהודים לתחייה. עד כמה שאני יכול להעריך, לא היו פעולות נגד היהדות ממוצא קאווקאזי, שלגביהם קבעו בעיקר סיבות חיצוניות. גם לא התרשמתי, שבאם של היהודים הרוסיים שינה את האופי הבסיסי של יהודים קאווקאזיים אלה. על כל פנים, זה היה עשיר לקרות לכל היותר רק בשכבות העליונות בערים. אמנם ברפובליקה הגרוזינית היו עוד כ-1918 יהודים אחדים שתפסו עמדות ממלכתיות, כך, למשל, היה גולדמן מסיום שר-העבודה, אך נראה כי אדם זה לא [היה] יהודי גרוזי אלא יהודי רוסי.

קיימת אפוא הצדקה ליחס מיוחד כלפי היהודים הקאווקאזיים. לגבי היהודים האיראניים אין בסיס איתן לכך. היהודים האפגאניים נמצאים בערך במצב-ביניים בין השניים.

קיטל

פרופסור של אוניברסיטת טיובינגן-גרמניה

[4]

מפלגת הפועלים הנאצי-סוציאליסטית הגרמנית
לשכת המפלגה
ראש המשרד למדיניות הגזע
ברלין, W15, רח' סאכסי 69

22 בפברואר 1943
R 2387/35-42

אל משרד-החוץ
לידי יועץ המחלקה ראדמאכר
ברלין W8, רח' וילהלם 74-76

הנדון: יהודי איראן ואפגאניסטאן וגם היהודים ההרריים בקאווקאז

חבר המפלגה ראדמאכר היקר!

במצוץ הנני מעביר לך העתק מכתבי מהיום אל משרד-הפנים לירידתך. בעניין היהודים ההרריים בקאווקאז אין אחדות-דעים. היהודים, כידוע, רואים ביהודים ההרריים יהודים. עד כמה שידוע לי, הם נחשבים ליהודים גם בעיני הסובייטים.

כנספח אני מצרף בזה העתק של מכתב מ-27 ביאנואר 1943 מאת המכון לחקר הגבולות וחוף-לארץ. אני בדעה כי את השאלה, האם יש לראות ביהודים ההרריים יהודים, ניתן להבהיר רק באמצעות מחקר מפורט

במקום. לכן, לפי עניות דעתי, יש לדחות כיתיים את ההכרעה בדבר הטיפול ביהודים ההררים. עד כמה שידוע לי, זו גם עמדת משרד הבריאות הראשי של הרייך.

בברכות נאמנות
הייל היטלר
שלך
[גרס]

[5]

העתק מס' ISta R-517III/435012
מפלגת הפועלים הנאצינאל-סוציאליסטית הגרמנית
לשכת המפלגה
ברלין, W15, רח' סאכסי 69

24 במאי 1943
R 2722/35-42

אל משרד-הפנים, ברלין

**הנדון: חוות-הדעת של פרופ' ד"ר קיטל מווינה על יהודי פרס, אפגאניסטאן וקאוקאז
מתייחס למכתבי מ-22 בפברואר בעניין יהודי איראן**

ממינהל משרד הרייך קיבלתי תצלום חוות-דעתו של פרופ' קיטל מ-16 בפברואר 1943. המסקנות של פרופ' קיטל לגבי יהודי איראן זהות כסופו של דבר לדעתי, שהכעתי במכתבי למשרד-החוזק מ-7 ביאנואר ו-22 בפברואר 1943. לגבי יהודי איראן מסקנת פרופ' קיטל היא כדעתי, שמדובר כאן ביהודים. גם בדבר המבנה הגזעי שלהם זהות דעותיו של פרופ' קיטל לדעותי. גם דעתי היא, כפי שכבר ציינתי, שיהודי איראן יש להם רכיבים גזעיים בעיקר של האוריינט וקדמת-אסיה וחסרים הם, כנראה, רכיבים גזעיים אירופיים, שאותם אנו מוצאים לעיתים קרובות בקרב יהודי מזרח-אירופה.

לגבי יהודי אפגאניסטאן, דעתי שגם כאן מדובר ביהודים. הם משייכים את עצמם ליהדות ובהתאם לכך יש, לפי עניות דעתי, לטפל בהם כביהודים. אם אכן הם הסתגלו יותר מאחרים לסביבתם, כפי שטוען קיטל, הרי אין זו סיבה שלא לראות בהם יהודים. גם היהודים הגרמניים התאימו את עצמם במידה רבה לתנאים הגרמניים.

פרופ' קיטל מזכיר שם גם את יהודי תורכיסטאן. הוא מתכוון ככל הנראה לאלה המכונים יהודי בוכארה. יהודים אלה, המכונים גם יהודי אסיה התיכונה או ג'וגוט, יושבים בגטאות של אוזבקיסטאן ותורכיסטאן. הם דוברים יידיש, טג'יקית, אוזבקית ורוסית. הם בני דת משה. מספרם הוא בערך 18 אלף. האוכלוסיה שסביבם רואה בהם יהודים. גם אני סובר, כי אין כל יסוד שלא לראות בהם יהודים. גם היהודים רואים ביהודי בוכארה יהודים.

לא אוכל להצטרף למסקנותיו של פרופ' קיטל לגבי יהודי קאוקאז. פרופ' קיטל מבחין בקרב יהודי קאוקאז יהודים גרוויים ויהודים הררים. הכתנה זו היא חדשה לי. עד עתה היה מקובל שיהודים הררים, יהודים גרזיים ויהודים קאוקאזיים הם מושג אחד. ברשימת הלאומים, העמים והשבטים של האזורים שהיו פעם ברית-המועצות מאת ד"ר גרהארד טייך וד"ר היינץ רובל, שהוצאה לאור על ידי הוצאת-הספרים שווארצאוס בליפציג, צוינו כל היהודים הללו כשבט אחד בשם 'יהודים הררים'. כל היהודים האלה מכנים עצמם דאג'י'ופוט. הם מתגוררים בגטאות בערים דרבנט וקובה (כאזובייג'אן) ובכפרים אחדים ברפובליקה האוטונומית של דאגסטאן וברפובליקה הכרית הגרוזית. הם דוברים יידיש, טאטארית, תורכית-אזרבייג'אנית, גרוזית. דתם היא דת משה, פולחן יהוה מעורב עם עבודת רוחות ואיללי הטבע. הם עוסקים במסחר, בגידול טבק ובעיבוד עורות לסאפיאן. ד"ר טייך, המתבסס בעיקר על מקורות סובייטיים רשמיים, טוען כי מספר היהודים הררים, ככללם יהודי גרוזיה והיהודים הקאוקאזיים, הוא בערך 26 אלף. יש להבדיל בין יהודים הררים אלה ובין יהודי מזרח-אירופה, אשר היגרו בעשרות השנים האחרונות לקאוקאז, ומספרם זהה בערך לזה של היהודים ההררים.

לגבי היהודים ההרריים או היהודים הגרועים, הכעתי כבר את דעתי במכתבי מ־22 בפברואר 1943. בעניין זה יש עדיין צורך במחקר במקום. רק לאחר מחקר כזה יהיה ניתן לקבוע ולהגיע למסקנה סופית, אם מדובר כאן למעשה ביהודים.

היל היטלר
חתימה (ו' גרוס)
מנהל ראשי של המשטר

יב. מתוך זכרונות של איש משרד-החוץ הגרמני-נאצי בקאוקאז *

ארצה להזכיר עוד עם קטן מאוד בקאוקאז הצפונית, אלה היהודים ההרריים. היועץ הרע, שנשלח בפקודה ממשרד מדיניות-הגזע של הממשלה אל המיניסטרוך לענייני המזרח, הסביר לי לפני צאתי במלים יכשות שגם היהודים ההרריים צריכים לחלק את גורלם עם גורל היהודים האחרים. כל ההסתייגויות נדחו. לאחר שהפרעות המחרדות ביהודי אוקראינה, פולין, רוסיה הלבנה והמדינות הבאלטיות עשו רושם מזעזע בעולם ופגעו בשם הגרמני, רציתי לפחות לעשות כל אשר ביכולתי כדי למנוע בארבעארות מסוג זה באותם אזורים. שבהם אני הפעלתי את השפעתי הצנועה. אך מפקדת הארמיות הסבירה לי את חוסר-יכולתה המוחלט לעשות משהו בנדרון, מאחר שניטלה ממנה כל סמכות בעניין זה. היא יעצה לי ללכת אל גוב האריות, אל מנהיג ה-SD, כדי לראות אם אוכל להשפיע עליו בדרך זו או זו. ראש ה-SD היה מנהיג ראשי של ה-SS (Oberführer) בירקמפר. ביקשתי שייקבע לי ראיין ונקבע לי מייד מועד. הוא ידע על כואי והיתה לו גם אינפורמציה על סמכויותי. הסברתי לו, שאני אחראי למינהל ולעיצוב המדיני של הקאוקאז, אך אינני יכול לשאת באחריות זו מאחר שפועלים נגד העם הקטן הלא מזיק של היהודים ההרריים באותן שיטות אכזריות, שמצאו לנכון להפעיל נגד היהודים האחרים. נימקתי את דברי בשני נימוקים:

1. לנוכח הרבגוניות העצומה של העמים בקאוקאז, לא תהיה להם כל הבנה לרדיפה אכזרית של היהודים ההרריים שלא עשו לנו שום דבר רע. הם עשויים להניח, שגרמניה מנהלת מדיניות-השמדה לגבי עמי הקאוקאז ועשויים לנקוט עמדה עוינת נגד גרמניה. במקרה זה נוכל לאבד את התקווה לכבוש את הקאוקאז בזמן הנראה לעין, שהרי ידוע כי הרוסים במאה ה-19 לחמו כ־30 שנה עד שהצליחו לגבור על ההתנגדות של שאמיל ולכבוש את הקאוקאז.

2. טענתי שהיהודים ההרריים אינם יהודים כלל כמוכח האתני, אלא עם הררי זעיר בלתי-מזיק שקיבל על עצמו אי-פעם לפני מאות בשנים את הדת היהודית. זה לא היה מצרן מן האצבע, אלא קראתי זאת כאישהו מקום. מר בירקמפר הקשיב לי בתשומת-לב והסביר לבסוף, שעדיין אין ביכולתו לתת לי תשובה. הוא עצמו רצה להשתכנע בדבר מצב היהודים ההרריים, והבטיח לנסוע לשם בימים הקרובים ולהודיע לי את תוצאות מסעו.

אחרי ימים ספורים הוזמנתי על-ידי מר בירקמפר לארוחה. קיבלתי את הזמנה בסקרנות כפולה. ראשית כול, הייתי מתוח לגבי מאמצי, ושנית לא הייתי מעולם בחוגי ה-SD וראיתי באנשים אלה פחות או יותר עוזרי התליין. לכן הייתי מופתע עוד יותר לפגוש שם מספר אנשים שמכילים, שהיו להם ידיעות מדויקות ביותר על ההיסטוריה והעמים של הקאוקאז. לא מצאתי ידע כזה אצל קציני המטה של מפקדת הארמיות. אני מניח, שחברי ה-SD אלה הם אנשים שאינם משתייכים מיסודם ל-SS אלא נשלחו לשם בתוקף פקודה. לאחר ארוחה שמנה של אווים, לקח אותי מר בירקמפר הצידה והסביר לי כלהלן:

הייתי אצל היהודים ההרריים, ומצאתי אישור מלא לרבנים שמסרת לי. יש לנו בעצם עניין לא עם יהודים אלא עם עם של רועים החי ברים, בעל קר אופי של עם תורכי. לא רק שוחחתי ארוכות עם המנהיג שלהם, אלא ממש קשרתי עמו קשרי ידידות. כאן בצילום זה אתה רואה אותי כשיחה עם מנהיג היהודים ההרריים, כאשר אנו שותים תה. אני ומלווי נתקבלנו בארוח לכבי ביותר ואירחו אותנו בצורה מפוארת. לא באים כחשכון שום צעדים של ה-SD נגד אנשים אלה.

זו היתה הצלחה, שעליה אני גאה. גם במפקדת הארמיות נתקבלה תוצאה זו בתודה, והוסבר לי שקרוב לוודאי הצלחתי את חייהם של אלפי גברים, נשים וילדים.

* בראיטיגאם, 1968, עמ' 535-536. תורגם מגרמנית.

יג. מתוך תזכיר של נציגי היהודים ההרריים אל שלטונות ברית-המועצות, 1960*

אל: החבר מיקוין — הסגן הראשון של יו"ר מועצת המיניסטרים של ברית-המועצות;
 החבר פייה — יו"ר של סוכייט הלאומים של הסוכייט העליון של ברית-המועצות;
 החבר סוסלוב — מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברית-המועצות.

מאת: האזחים: אסיל ציטקילוביץ' שאמלוב ואיליא פידורוביץ' אלחסוב בשם היהודים העמלים תושבי הערים מאחאץ-קאלה, דרבנט, בינאקסק וחאסאבי-יוט ברפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית.

ב ק ש ה

אנו, האזחים שהוזכרו לעיל, נשלחנו במיוחד למוסקבה, משמש של [התושבים היהודים] בערים מאחאץ-קאלה, דרבנט, בינאקסק וחאסאבי-יוט, כדי שנעלה ככתב ובעל-פה בפני הסוכייט העליון של ברית-המועצות, בפני מועצת המיניסטרים ובפני הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברית-המועצות, וכאמצעותם — בפני יושב-ראש מועצת המיניסטרים והמזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית ניקיטה סרגייביץ' חרושצ'וב וגם בפני יו"ר נשיאות הסוכייט העליון של ברית-המועצות החבר ליאוניד איליץ' ברז'ניב, את הבעיות הרבות, הדחופות והכאובות, שחובה עלינו לדווח עליהן באורח אישי לכם, ורק לכם. זאת בהקשר למאמר שהתפרסם בעיתון 'קומוניסט' — ביטאון הוועד העירוני של המפלגה בבינאקסק והסוכייט הנפתי — ב-9 באוגוסט 1960. גליון מס' 95 (405). בין השיטין מפיצים בעל המאמר, עורכיו ותומכיו, במסורה של תעמולה אתאיסטית, תעמולה אנטי-סוכייטית, אנטי-לאומית ואנטי-ממלכתית שנועדה לזרוע איבה בין העמים. [המאמר] מעליל כמזיד עלילה על העם היהודי, בטענה שהיהודים בעבר ומהווה משתמשים שוטים דם מוסלמי, ובשם עלילה זו קורא בעל המאמר בגלוי לשנאה לאומית ומשסה [את המוסלמים] ביהודים.

כפי שמוכיחות העובדות, וזה שיסוי הכוזב, השפל והגבוי נוסח המאה השחורה, להשתתפות בלתי-אמצעית של רבים ממנהלי הראדיו והעיתונות, שתמכו בפעילות האנטי-ממלכתית של בעל המאמר, וסוכם עובדים פוליטיים בעלי השכלה, [השתתפו בעלילה] נגד היהודים החפים מפשע. בעלילת הכוזב, האפלה, הנבזית, המאוסה והפרובוקטיבית, השתתפו לא רק שרידי הפסולת של המאה השחורה, שבמקרה או ככוונה תחילה חדרו לעיתונות ולראדיו הסוכייטיים. מעצבי הדבר, כי למערכה אפלה ושפלה זו נתחמו ברוזנות עובדי הראדיו. מבלי לחסוך מאמץ ומבלי לאבד מלה מן המאמר, הם הזדרו לשדרו באותו יום בשבע בערב, על מנת להפיץ שקר זה וכדי שהעלילה בנוסח המאה השחורה תגיע לכל מי שלא עלה כידם לקרוא את מאמרו של מוחמדוב. [השידור] נועד להגביר את השיסוי של המוסלמים [נגד היהודים], להסית לאנטאגוניזם ולהרעיל את מוחות בני האדם, והיתה בו קריאה לערינות גלויה. אין ספק, כי הדבר נעשה כדי לעורר פרובוקציה של האוכלוסיה נגד היהודים. כל האירועים האלה אינם מקריים.

כל כמה שהדבר יראה מוזר, במקום שייקטו צעדים נמרצים והנושא יטופל בידי שירותי הביטחון, ולפחות יסולקו מתפקידיהם מחבר המאמר ותומכיו והמסייעים לו, נבחר מחבר המאמר כ-18 בחורש [אוגוסט] לראבאקלוקר [כתב הפזלים והאיכרים]. בבחירה השתתפו נציג הוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית וסגן-העורך של העיתון 'קומוניסט' — החבר אטאיכ.

יצד ניתן להסביר כל זה? המיירה העממית אומרת: 'טובים מאה ידידים ממאה רובל'. ואכן זכה מוחמדוב לחיבה מידידיו, שלא אזו בלבד שלא גינוהו אלא הם תומכים בפעולותיו הפרובוקטיביות ומעוררים אנטישמי בוטה [...]. אילו ביום המתרחש [לפירסום המאמר ושידורו בראדיו] לא פנו היהודים במחאות לוועד העירוני של המפלגה, לוועד הפועל של הסוכייט בעיר ולמופתי [...] ולא היה מתפרסם תיקון באותו עיתון ביום ה-11 באוגוסט ש.ז. ניתן היה לצפות לתוצאות קאטאטרופאליות. אמנם האוכלוסייה המוסלמית לא נענתה לקריאת השנאה של מוחמדוב בעיתון ובראדיו, אך היהודים מודאגים, בצדק, נזעקים ומזוהרים מפני

* התעודה שמורה במרכז לחקר ולתייעוד של יהודי מזרח-אירופה באוניברסיטה העברית, אוסף היהודים ההרריים, מס' 1251. תורגמה מרוסית.

התוצאות מן הפעילות הפרובוקטיבית של אנשי העיתונות והראדיו. אנו מעריכים פעילות זו כאיום על היהדות וקריאה לפוגרמים נגד היהודים לא רק בצפון הקאוקאז ובעבר הקאוקאז אלא נגד האוכלוסיה היהודית בכרית-המועצות כולה, הן נגד היהודים האירופיים, האוקראיניים, היהודים הקרימאיים, הגרזיים והיהודים של אסיה התיכונה.

העם היהודי נדרף מזה אלפיים שנה וחי כפחד איום, בסבל אין-קץ וקורבנות עד לכינונו של השלטון הסובייטי. ככל מקרה של התרגשות בין עמים, ככל איבה בין לאומים שונים וככל חיכוך ועוינות שבין מדינות היה העם היהודי כראש הקורבנות ונושא עיקר הרדיפות והסבל. משום כך חיו, חיים ויחיו היהודים תמיד בשלום, בהשלמה, בידידות ובאהוה עם כולם. העם היהודי, ובכללו הדתיים, מתפללים בעד כריאתם והצלחת מעשייהיהם של חברי ממשלת ברית-המועצות, המשענת של השלום בעולם כולו. אנו נושאים תפילה לכריאות, לאריכות-ימים ואושר של ניקיטה סרגייבין, חרושצ'וב ובני-יחיתו. הוא ראש הממשלה, שהיא משענת השלום בעולם כולו, מגן העמים המדוכאים והנרדפים, [התומכת] בשוויון זכויות, בידידות, באהוה הפרולטארית ובסולידאריות בינלאומית, שלהם מקדיש ניקיטה סרגייבין חרושצ'וב את כל כוחותיו ומרצו תרוסס [...].

כיצד התייחסו מנהיגי דאגסטאן, כאשר פנו אליהם היהודים המודאגים במחאה ותבעו מהם [לנקוט צעדים] כהתאם להחלטות הוועדה העשרים של המפלגה הקומוניסטית על הפעולה האידיאולוגית ובדבר חיזוק החוקות הסוציאליסטיות?

הם לא עשו מאומה, מלבד פירסום התיקון בעיתון 'קומוניסט' מן ה-6 בספטמבר וה-11 באוגוסט 1960. לכן עלינו להזהיר, כי פרסום המאמר הפרובוקטיבי בעיתון ובראדיו עלול להביא לקורבנות קאטאטרופאליים ולסבל אנושי.

היהודים מזועזעים עמוקות מכך [...]. אין [פירסום המאמר ושדורו] מקרי, כפי ששכנעו אותנו כאן במסקנה, שהמחבר הוא פשוט טיפש וכתב מה שכתב ברוב טיפשותו' [...]. האם העורך וצוות עובדי הראדיו גם הם לא היו מודעים לאופי הנכזי והמעליל של המאמר, שאותו הם שידרו?

[...] לדעתנו, אין להסתפק בנויפה ובסילוק העורך מתפקידו, ואין לומר שכבר נקטו הצעדים המתאימים על מנת לעקור מן השורש תופעות מסוג זה, שנועדו לעורר איבה באוכלוסיה [...].

הריאקציונרים מסוגו של מוחמדוב שואפים מזה אלפיים שנה להשחית את העם היהודי בטענה שהוא משתמש בדם נוצרי, ועתה נמצא אדם המוכיח כביכול שהיהודים שוחים דם מוסלמי. אולם לא עלה בידי הריאקציונרים ואנשי המאה השחורה להעליל על היהודים עלילה זו. לעולם כולו ידוע כמה הסתיימו משפטי עלילות-הדם של אנשי המאה השחורה למיניהם משנת 115 ועד למשפט בייליס בשנת 1913 [...]. מתוך בדיקה וחקירה של העניין, אנו סבורים כי כל התומכים והעוזרים של מוחמדוב חייבים לשאת באחריות פלילית לפי החוק הסובייטי. פירסומו של המאמר והפצת העלילה בעיתונות ובראדיו, די בהם כדי ששרותי הביטחון יעמידו לדין לפי החוק הפלילי של רספס"ר את כל המעורבים בדבר. כמאמר קובע הכותב, כי היהודים 'קונים אצל המוסלמים 10-5 גראם דם, מוהלים אותו כחבית גדולה של מים ומוכרים את המים המעורבים בדם מוסלמי'. די בקביעה זו, כדי ששירותי הביטחון יפתחו בחקירה פלילית [...].

[על מחבר המאמר וחבר מרעיון להוכיח:

1) מי מן היהודים טען בפניהם [ככתוב במאמר], שהדת היהודית היא דת אמת ודת האיסלאם איננה כזאת ושהיהודי נועד לגן-העדן והמוסלמי לגיהנום?

2) מה הם המקורות, שמהם למדו חבר מרעיו של מוחמדוב, שהיהודים הדתיים חייבים לפחות אחת לשנה לשחות דם מוסלמי, ואם אינם עושים זאת חתימת פגומה?

3) מי הם היהודים הדתיים הקונים דם מוסלמי לשתייה? אצל איזה מוסלמי קנו היהודים 10-5 גראם דם? מניין למחבר המאמר שהיהודים מוהלים 10-5 גראם דם מוסלמי כחבית גדולה ומוכרים את המים המוהלים בדם מוסלמי? [...]

אנו סבורים, כי חקר העניין הנדון אי-אפשר בשום פנים ואופן למסור [לשלטונות] המקומיים, כיוון שעד עתה לא נקטו שום צעדים משפטיים על-ידי הרשויות במאחאץ-קאלה, למרות הוראת הוועד המרכזי של המפלגה. אנו מבקשים את הוועד המרכזי של המפלגה, את סוכיית הלאומים של ברית-המועצות ואת מועצת המיניסטרים לשלוח ועדה מיוחדת לחקר העניין. אנו סבורים, כי חשיפת האמת בעניין זה היא בעלת חשיבות, לא רק לעם היהודי אלא אף פחות מזה למוסלמים [...].

אנו מבקשים שהוועדה לחקר העניין של מוחמדוב תבחן גם [נושאים נוספים], המתייחסים ליהודים, כגון: החקדמות [של היהודים] בעבודה בדומה לאחרים, קידומם של היהודים במסודות השלטון הסובייטי [...]. לדוגמה: בשנים שעברו היו במאחאץ-קאלה מיניסטרים מכין היהודים ההרריים; [יהודים חרדיים] היו

צירים סוכייטיים של הרפובליקה האוטונומית הקאבארדינו-כאלקאריה והדאגסטאנית [...] פעם היה בנאלצ'יק סוכייטי יהודי ולשכה יהודית של המפלגה, שדאג לתרבות היהודית הסוציאליסטית בתוכנה ולאומית בצורתה. עתה אין קיימים מוסדות כאלה. אנו סוכרים, כי לשלטון הסוכייטי מאז הקמתו היתה תועלת רבה ממוסדות אלה, שתרמו לחינוך האידיאולוגי ולבנייה הסוציאליסטית בקרב היהודים ההרריים [...]. עד מלחמת המולדת הגדולה [...] היו לנו פרסומים בלשונו, ובעיר נאלצ'יק היתה לנו להקת זמר ומחול, שמנהלה היה היהודי ההררי זירו שלומוב. כל הדברים האלה אינם קיימים עוד עתה.

האם בקרב היהודים ההרריים אינם נמצאים אנשים מוכשרים, המסוגלים למלא תפקידי-מפתח במוסדות ובמעצלים? האם חברים אלה לא לחמו למען השלטון הסוכייטי שכס אחד עם בני הלאומים האחרים בהנהגת העם הרוסי? האם העם היהודי אינו בונה את הסוציאליזם, ככני עמי ברית-המעצמות האחרים? מן הראוי להוסיף ולומר, כי בית-הקברות [היהודי] בנאלצ'יק [...] הוא כמצב איום ונורא. פעם גודר בית-קברות זה מתרומת שנסאפו בקרב היהודים. מאז סיומה של מלחמת-המולדת הגדולה, לא הרשו מחלתי-המשק העירונית ומיניסטרי-המשק של הרפובליקה האוטונומית הקאבארדינו-כאלקאריה לגדר את בית-הקברות במימון של תרומות והבטיחו לבצע זאח על חשבונם, היינו על חשבון המדינה. למטרה זו אף הוקצב סכום של 15 אלף רובל, אך כפי שמסתבר מהודעתו של המיניסטר למשק [של הרפובליקה הקאבארדינו-כאלקאריה] אפואומוב, הוצא סכום זה למטרות אחרות. בית-הקברות איננו מגודר אפוא עד היום, ומסחובים בו חוזרים ונזכרים בקברים, רועים בו בקר ואנשים משליכים אשפה. בקיצור, אפרם של אנשים הקרוכים לנו הפך לקלס והשפלה, כפי הנהוג לגבי כל דבר המתייחס ליהודים. עוד דוגמאות אחדות [להפליית היהודים]: ברחובות היהודים בעיר נאלצ'יק [...] אי-אפשר לעבור כסתיו, בחורף ובאביב, כי הם מלאי כרץ. בשכונה [היהודית] אין חנויות-מכולת, בשר ודגים, ולא חנויות ספרים וקוסקים [...] והרי המסים והארנונות מהמכנים נגבים מכולם בדרך שווה. השכונה היהודית בנאלצ'יק היא השכונה הראשונה בעיר.

מדוע אפוא היא מוונחת כאשר שכונות אחרות זוכות לטיפוח?

דוגמה נוספת: בשכונה היהודית [בנאלצ'יק] נמצא בית-קולנוע בשם 'קומסומולץ'. כל המתכונן יסיים, כי אולם הקולנוע דומה לרפת, טחוב ומחניק בו, אך [במרכז] העיר, שגרים בו הליהודים בנו בניין קולנוע מפואר [...].

יהודי הקאוקאז [הצפוני] ועבר הקאוקאז מילאו תפקיד נכבד במלחמת-האזחים ובמלחמת-המולדת הגדולה. בעיר נאלצ'יק התנדבו ביום אחד 90 איש להגנת המדינה הסוכייטית. למיטב ידיעתנו, אף רפובליקה לא שלחה ביום אחד לחזית מספר כה רב של מתנדבים כמו השכונה היהודית הזעירה, ואף-על-פי כן מפיצים עלינו היהודים כדיות שונות, שאנו כבשנו את טאשקנט וכיצא באלה דברים. מספרים עלנו בדיחות [...] בקולחו בכפר בוגדאנובקה (קולחו יהודי) ליד מוודוק הושמדו קרוב ל-500 משפחות — זקנים, זקנות וילדים — זרקו לכארות, ולאחר שההמלאו הבארות קברו המפלצות הגרמניות את האנשים כחלולות. בין אלה היתה אחייניתי [...] עם שבעה ילדיה, אחיינים ואחייניות — דור שלם של משפחת יודעאילוב [...]. מובן מאלו שזקנים, זקנות, אמהות עם ילדיהם ברחו לאן שנשאו עיניהם וגם טאשקנט. מאז חלפו 17-18 שנים, אך כאשר נשים רבות ביניהן, כמעט תמיד מזכירים לנו את טאשקנט [ואומרים]: 'חבל שהגרמנים לא הרגו את כל היהודים'. האשמות, השקרים והעלילות על היהודים החפים מפשע מעלות מחשבות ושאלות שונות, האם אנו היהודים לא נעמדו שוב על-פי תהום של מאורעות קאטאסטורפאליים, כפי שקרו פעם בימי הגזות? האטטאריה-ארמנית? [...] אנו מקווים שהוועדה תגיע לידי מסקנה, כי גיחות ההתקפה הפרובוקטיבית של מוממדוב ואטאבי אין [תופעות] מבודדות בקאוקאז. הוועדה תחקו את המצב כפי שהוא, שבו פעילים ומנהיגים כדאגסטאן וגם בנאלצ'יק טענו, שהם כאילו השתתפו בדיונים משפטיים שבהם נאשמו יהודים כרצח ילדים ושימוש בדם של נוצרים [...].

מלים מספר על בית-הכנסת. בדברנו לעיל לא התייחסו לעניין בית-הכנסת, כי לפי החוקה הסוכייטית נפרדת הדת מן המדינה. אך אי אפשר שלא להתייחס לעניין זה. אמנם חלק מן היהודים [ההרריים] הם בלתי-מאמינים, וגם בקרב חברי המשלחת נמצא בלתי-מאמין אחד [...]. במאחץ קאלה, למשל, היו ארבעה בתי-כנסת, גם בגרוני, בפאיטגורסק ובנאלצ'יק היו בתי-הכנסת בניינים גדולים. כל המיבנים האלה הותרו, ומה עשו בהם? בנאלצ'יק, למשל, היה מיבנה גדול ומפואר של בית-הכנסת, שנבנה מלבנים על חשבונם של היהודים. לאחר מלחמת-המולדת הגדולה הותרם הבניין. המחלקה למשק בעיריה נתבעה לשפץ את המיבנה, אך היא לא עשתה מאומה והמיבנה נהרס והלך ועתה הוא משמש חלקו למלאכה וחלקו למחסן. פרקו בו את הצפות, הרסו קירות ועקרו מרגות [...]. המיבנה הפך למקום אשפה, כמימרה העממית 'לא לכם ולא לנו.' [מצב זה] הוא פגיעה חמורה ברגשות המאמינים [...].

חשוב שהשלטון הסוכייטי והוועד המרכזי של המפלגה יבדקו מה הם המקורות לאותה התנלות

פרובוקטיבית ומרושעת. [חשוב לבחון] האם המקרה [של פירסום המאמר בעיתון] אינו מכוון להביא לתוצאות חמורות יותר, האם אנשים אלה אינם מכוונים על-ידי כוח ריאקציוני ואפל, שמחוק לגבולות מדינתנו? הרי ניקיטה סרגייביץ' חרשצ'וב הזהיר בוועידת העשרים של המפלגה, כי יסודות ריאקציוניים מכפנים ומכחין (איבכי העם) עלולים לפגוע בכניין הקומוניזם [...].

יד. האם היהודים ההרריים הם חלק של העם היהודי?

מתוך ויכוח בפריודיקה הסובייטית, 1981-1982

[1]

מתחוב: לשאלת האתנוס הטאטי*

הבעיה הלאומית היתה והנה אחת הבעיות הסכוכות ביותר בהתפתחות החברתית, שכפרספקטיבה ההיסטורית הרחבה פתחה רק מהפכת אוקטובר את הדרכים לפתרונה [...].

הטאטים הם אום [narodnost] קטן, החי באזוריג'אן ובדאגסטאן, ולהם היסטוריה סכוכה. אבות-אבותיהם הגיעו מן הצפון יחד עם שבטים אחרים דוכרי שפה איראנית. בראשית האלף הראשון לפסה"נ נדדו שבטים אלה בערכות הנרחבות של אירופה ואסיה, המשתרעות מן הדניפר ועד האוראל. במאה השביעית לפסה"נ הם חדרו לקאוקאז ולאיראן ותפסו כאן שטחים נרחבים [...].

בדומה לעמים רבים של הקאוקאז, לא ידעו הטאטים קרוא וסוכב ואורח-החיים שלהם היה פאטריארכאלי-למחצה. אחת התכונות שאיפיינו את הטאטים עד למהפכה היתה העובדה, שהם האמינו בשלוש דתות. על אף מספרם הזעום: האיטלאם, הנצרות והיחודות (בדת האחרונה החזיקו 95% של הטאטים בדאגסטאן). לפי סימני-ההכר הדתי התייחדו כאום נפרד רק בני האמונה היהודית, המכונים יהודים הרריים. מקובלת ההנחה שאום מתאפיין בשותפות הלשון, הטריטוריה, המירקם המשותף של החיים המשקיים, הפוליטיים, התרבותיים, וכן בזהות עצמית אתנית. לפי סימני-הכר אלה, הוגדרו עוד ב-1930 כל הטאטים כאום אחד. הם חיים באזוריג'אן ובדאגסטאן מימים ימימה, מדברים לשון אחת, יש להם מסורת תרבותית משותפת. במשך דורות הם מקיימים ביניהם יחסי ידידות, כפי שציינו זאת רבים מן הנוסעים והחוקרים עוד לפני המהפכה. הטאטים יצרו לראשונה כתב ותרבות משלהם בזמן השלטון הסובייטי. ההנחה בדבר הטאטים כאום אחד קיבלה ביטוי בחוקת הרפובליקה האוטונומית הדאגסטאנית, שנחקלה בוועידת הסובייטים של דאגסטאן ב-1937 ואושרה עתה בחוקת-היסוד של רפובליקה זו, שנחקלה ב-1978 [...].

כפי שצויין בהחלטות הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית על 'שפור הפעולה הפוליטי-הסככתית והאידיאולוגית', מנהלת התעמולה האימפריאליסטית התקפה בלתי-מרוסנת על מנת להשפיע על מחשבותיהם של האנשים הסובייטיים, וכדי לערער את הידידות בין עמי בריית-המועצות. למטרה זוה משמשים הניסיונות של הציונים ועוריהם, המבקשים לכלול בלאום היהודי הכל-עולמי את כל אלה המחזיקים או שהחזיקו בעבר בדת היהודית, ובכללם הטאטים [...].

מה מוצאם של הטאטים בני הדת היהודית? ההגירות הראשונות של היהודים מארץ-ישראל היו, כידוע, דורות רבים לפני הספירה, לאחר שאשורים כבשו את ממלכת ישראל ובייתה שומרון (722 לפסה"נ). הם הגילו 27 אלף יהודים. עם כיבוש יהודה וחורבן ירושלים (588 לפסה"נ) גירשו הבבלים 15 אלף נפש (גלות בבל). לפי עדות ההיסטוריונים, שני זרמים אלה של גולים השתייכו בעיקר לעילית, לשכבות האמידות של היהודים, והם הושבו על-ידי הכובשים באזורים המפותחים של ארם-נהרים העתיקה (היום עיראק) ובהרי מדי (כיום אזוריג'אן האיראנית). גולים אלה נכללו בשכבות הסוחרים ובעלי-המלאכה בארצות מגוריהם. לפי הנתונים של א.י. טיומניב, שבו לארץ-ישראל 43.360 נפש עם 7 אלפים עבדים מכני לאומים אחרים. כל אימת שמדובר על הגירות השלישי של היהודים מארץ-ישראל בזמן שלטון הרומאים (המאה השנייה לספירה), היה הגירוש לארצות הים התיכון ואין לו כל נגיעה לנשוא הנודון. האם יכלו גולי ארץ-ישראל להיכלל כשבטים דוכרי טאטי של אוורי-הספר הצפוניים של הממלכה

* מתחוב, 1981. תורגם מרוסית.

הפרסית העתיקה? הטאטים חיו דורות רבים בכיורד באיזור כפרי שכוח-אל בספר הצפוני של ממלכת פרס העתיקה, ועסקו אך ורק בחקלאות. ליהודים בפרס היה אסור עד למאה העשרים להחליף את מקומות מגוריהם הקבועים. לפיכך לא היו אפשריים קשרים הדוקים בין היהודים לטאטים, ולא כל שכן אפשרות כלשהי לעירוב איתו [בין היהודים לטאטים]. עובדה זו מתאשרת כמידה מסוימת גם בנתונים אנתרופולוגיים. עוד בראשית המאה הנוכחית שייך ק.מ. קודרוב את הטאטים המוסלמים ואת הטאטים בני הדת היהודית לקבוצה אנתרופולוגית אחת של אטיה התיכונה.

הטאטים אינם העם היחיד שהתייחד בעבר. די להזכיר את תימן של המאות השישית והשביעית, את ממלכת טור באיזור הוולגה והקאווקאז, שבה נתקבלה הדת היהודית במאה התשיעית, והיום את הקראים, שכטים ברבריים מסוימים בדרום מארוקו, קבוצות מסוימות ממוצא הודי, סיני, כושי וכיוצא באלה. לכל היחידות האתניות האלו לא היה ולא-כולום עם ארץ-ישראל ועם 'לאום יהודי כל-עולמי' ציוני.

מן הראוי להזכיר, כי עד לפני זמן לא רב שמרו הטאטים בני כל הדתות על הרבה אמונות ומנהגים אליילים, שהיו נפתצים גם בין עמים אחרים של הקאווקאז. הם האמינו בגלגול-נשמות לבעלי-חיים ובקיום רוחות טהורות וטמאות. אצל הטאטים היהודים נשמר עד לפני זמן לא רב מנהג קבורה עתיק, שהיה בו ניגוד גמור למקובל בכל דת מונותאיסטית. אפילו בתי-התפילה של הטאטים בני הדת היהודית נבדלו בצורה בדרורה מבתי-הכנסת של היהודים 'ונבנו בסגנון טאטארי'. כפי שציינן א. צ'ארני. אינסימוב כתב, שאצל כל הטאטים נפוץ ריכוז נשים, הם שומרים על מנהג גאולת הדם ודם בעלי מנהגים נוספים, שאינם מקובלים אצל היהודים. אופייני הרב שהיהודים האירופיים, שהתיישבו בדאגסטאן לאחר סיפוח האיזור לרוסיה, נאלצו למשל בדרכונם, לבנות לעצמם בתי-תפילה אף-על-פי שבעיר כבר היה בית-תפילה, שבו התפללו הטאטים בני הדת היהודית. הבדל ניכר היה בין בתי-התפילה: האחד בניין גבוה עם תלונות גדולים והאחר נמוך, מאורך ובעל גג שטוח. כן היה הבדל גדול בין שני העממים (היינו היהודים הרוסיים וההרריים) כפולחן וכמנהגים.

ואמנם כפי שראות עינינו, הגירסה בדבר מוצאו של חלק מן הטאטים מן 'הארץ המוכתחת' אין לה בסיס מדעי כלשהו. להשתית את המושג לאום או אום על יחוד הרוח, ובמקרה הנדון על זהות עצמית דתית של חלק מן הטאטים, ולא על המהות החברתית-כלכלית ועל אינטרסים ריאליים, 'משמעותה וניחה של התשתית האיתנה של המדע, החוקר תהליכים חברתיים ריאליים', כפי שציינן ג.י. גלורמן. לאור זה נראית תמונה הפיסתו של מ.מ. יחילוב — חוקר המכון להיסטוריה, לספרות וללשון של הסניף הדאגסטאני של האקדמיה למדעים של ברית-המעצות. הוא משתמש בקנה-מידה חרי להגדרה לאומית וחוזר באורח בלתי-ביקורתי על השקפות הנפוצות בספרות מיושנת. הוא מחלק חלוקה בלתי-מבוססת את הלאום הטאטי לשניים, כלומר: טאטים יהודים הריים. מתוך גישה עקיבה בתפיסת יחילוב, ראוי היה לחלק את הטאטים בעבר לשלושה עממים: טאטים-מוסלמים, טאטים בני הדת הארמנית-גריגוריאנית, וטאטים בני דת יהודית. אי-ביסוסה של תפיסה זו בולט בעליל. ידעות לכול הדוגמאות הרבות, שלאומים ועממים שונים מחזיקים בדת אחת, ולפיכך: קיימים לאומים ועממים מחזיקים בו בזמן בדתות שונות [...].

כל אימת שמדובר בטאטים בני הדת היהודית, הרי לפי הנתונים של רוב המקורות ההיסטוריים מוצאם מן הטאטים שהתיגרו בעבר הרחוק ועברו ליהדות, שחדרה, כנראה, מן הצפון, מן הכוורים. נקודת-ראות זו מצאה ביטוי במהדורה השלישית של האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה, שבה מיוחסים לאום הטאטי כל קבוצות האוכלוסיה ברפובליקות האזוריים-אזרבייג'אני והדאגסטאנית הדוברות לשון טאטית, כלא הבדל להשתייכותן הדתית, שבמידה מרובה אבד עתה עליה הכלל. העירוב האופייני לתעמולה הציונית של השתייכות אתנית עם השתייכות דתית מדיק מבחינה מעשית ותיאורטית [...].

[2]

צ'רנין: האם היפותוזות מדעיות זקוקות לטיעונים מדעיים??*

[...] במאמרו מציג מתחוב [...] קונפציה חדשה: היהודים הריים הם חלק של הטאטים, והם קשורים ליהודים אחרים רק בדם [...].

בין הקבוצות הדוברות לשון טאטית קיימים לא רק הבדלים דתיים אלא גם לשוניים. הידע הידוע של

** צ'רנין, 1982. חורגם מיידיש.

הטאטית א. גריונברג מצביע על כך, שהאוכלוסיה הדוברת טאטית נחלקת ליהודים [...] ולמוסלמים. 'חלוקה זו היא גם לשונית. כל קבוצה דוברת בלבה שלה וכן הלהגים קיימים הבדלים ניכרים, שאינם מאפשרים הכנה בין קבוצה לרעותה [...]'. מכאן שלקביעתו של יחילוב יש תשתית לשונית (ולא רק דתית). אך לא כזה בלבד [נבדלות שתי הקבוצות האתניות], אלא גם התהליכים האתנו-לשוניים בקרב היהודים ההרריים ובקרב הטאטים שונים מאוד [...].

חלק גדול של הטאטים המוסלמים מאבד את הזהות העצמית הטאטית ורואה עצמו אזרבייג'אני [...]. התהליכים האתניים-לשוניים אצל היהודים ההרריים מתפתחים בכיוון שונה מזה של דוברי העגה הטאטית-מוסלמית. כאן ראוי לציין, כי דוברי העגה הטאטית-מוסלמית מגלים נטיה להתקרב יותר, ביחוד בתחום הלשון והתרבות, לאזרבייג'אנים מאשר לדוברי העגה הטאטית-יהודית. מן הדין גם להוסיף, שכמעט אין נישואי-תערובת בין היהודים ההרריים והטאטים המוסלמים [...].

לפי מחתוב מתקבל, שלאחר שובם של גולי כבל לא נותרו עוד יהודים באיזור ארם-נהרים ואיראן. טיעון זה צריכים לכאורה לחוק הנחונים הסטאטיסטיים. 27 אלף יהודים הגולו על-ידי האשורים לאחר נפילת שומרון, ו-15 אלף על-ידי הבבלים עם כיבוש ירושלים. 43.360 שבו לארץ-ישראל אחרי מפלת כבל. הלוגיקה של מחתוב היא ממש פרימיטיבית. אם מצרפים 27,000 ו-15,000 מחקבל בערך המספר של שבי ציון [...] ומכאן שלא יכלו להישאר עוד יהודים באזורי הגלות. חישוב זה מתעלם לחלוטין מן הרכיב הטבעי, שמרון נכבשה בשנת 722 לפס"ג וירושלים ב-568 והיהודים שבו מן הגלות לאחר יותר מחמישים שנה. השויון המספרי שנוקט מתחוב מתעלם לחלוטין מפער הזמן. כדי ללמוד מה קרה לגולי היהודים, לא היה מתחוב זקק כלל לצלול בפלפולי הדמוגרפיה ההיסטורית אלא היה יכול לעיין באותו ספר של א. י. טימוניב (עמ' 67) וממנו ללמוד, כי חלק מן היהודים נשאר בכבל [...].

מה הם מקורות ידיעותיו הפשטניות של מחתוב, ומדוע הוא מייחס את החורבן השלישי רק למאה השנייה הספירה? מדוע הוא מתעלם מן העובדה שבעת העתיקה ובראשית ימי-הביניים התקיימה כארם-נהרים ובפרס קהילה יהודית גדולה? על דבר קיומה של קהילה כזאת קל להשתכנע אם רק מציצים בספר נחמיה ובמגילת אסתר. אין זו סוד, שלקהילה זו היתה אוטונומיה רחבה כהנהגתו של נשיא הגולה [...] והיא מילאה תפקיד חשוב בחיים התרבותיים והדתיים בעולם היהודי כולו. למתחוב היה נוח להתעלם מעובדות היסטוריות אלו כדי להציג את השאלה: 'האם יכלו גולי ארץ-ישראל להיכלל בשבטים דוברי טאטית?' ולענות על שאלה זו, כי 'לא היו אפשריים קשרים הדוקים בין היהודים לטאטים, ולא כל שכן שלא היתה כל אפשרות לערוב אתני'. אך השאלה בעינה עומדת. כיצד קרה הדבר, שחלק מן הטאטים עבר לדת היהודית כאשר לא היו 'קשרים הדוקים' עם היהודים? [...] מרתוב איננו מתייחס כלל ועיקר לשאלה שאבות-אבותיהם של הטאטים המוסלמים יכלו להיות בני הדת היהודית, אף שעובדות מסוג זה נקבעו על-ידי אתנוגרפים [...]. ההנחה שחלק מן היהודים ההרריים דוברי טאטית נתאסלמו, אשרה גם במחקריהם של אתנוגרפים סובייטיים [...].

אפילו נכסים עם מחתוב, שהטאטים יכלו את הדת היהודית בזמן הכוזרים, שומרים הם עליה יתר מאלף שנה. כיוון שבכוזריה היתה הדת היהודית דת שליטה, לא היתה בה הגבלה לגבי מקומות מגוריהם של היהודים. והרי דאגסטאן, כידוע, היתה חלק של ממלכת כוזר, ולכן לא היתה כל מניעה 'לערבוב אתני' בין היהודים לטאטים. אין כל ספק, כי בממלכת כוזר ישבו יהודים וקל להשתכנע בכך, אם מכירים את עבודותיהם של חוקרים סובייטיים [...].

ההתבוללות של חלק מן היהודים באוכלוסיה הסובבת היתה נפוצה בתקופות ובראצות שונות. אולם קיים גם תהליך הפוך. בזמן רומאנים שבהם הדת היהודית היתה השליטה, יכלו אחרים להטמע בתוכה, וייתכן אפוא שהטאטים הם שהתבוללו בתוך היהדות וקיבלו על עצמם את הזהות האתנית היהודית, שאיננה מוגבלת לדת בלבד. קשה להסביר בדרך אחרת את הזהות העצמית [של היהודים ההרריים] המחזיקה מעמד זמן כה רב. לפי המושגים המקובלים על האתנוס, הרי עצם היציבות הממושכת של קימו היא אחת מתכונות-האופיי שלו. הנחה זו מתאשרת בהשתמרות ובהמשכות הקיום של העמים בפורמציות החברתיות והכלכליות המשתנות [...].

רוברובים של היהודים ההרריים רואים עצמם יהודים, כפי שמוכיחים מיפקדי האוכלוסין. משיחותי עם יהודים הרריים בעיר נאלצתי ידוע לי, כי הם מכנים את עצמם דוזהור ולא טאטים, ועל השאלה דיבר לאומיותם הם עונים: 'אני יהודי'. אפילו את לשונם הם לעתים קרובות אינם מכנים טאטית אלא יהודית-הרית, או פשוט יהודי (דוזהורי).

האוכלוסיה הסובבת בעבר ובהווה רואה ביהודים חריים יהודים [...]. כל זה מוכיח, כי הזהות העצמית היהודית של היהודים ההרריים היא אתנית ולא דתית.

הנתונים האנתרופולוגיים, שעליהם מסתמך מתחוב, אינם קשורים כלל ועיקר לעניין האתנוס הטאטי. על כך כותב יו. ברומליי, חבר האקדמיה למדעים: 'אף-על-פי [שהסממן הגזעני הוא בולט, הרי ככלל אין הגזעים יכולים לשמש בסיס מספיק לקביעת השתייכות אתנית [...]. מתחוב מקבל מן המדעים הבורגניים, כפי שהוא עצמו מודה, את הפלפולים בדבר חלוקת העממים בני הדת היהודית לשלוש קבוצות: (א) מהגרים שמצאם מארץ-ישראל; (ב) 'תוצר' של מיוזג עם קבוצות אתניות אחרות; (ג) בני דת ישראל דתיים, שאין להם כל שייכות אתנית ליהודים שגלו מארץ-ישראל.'

לאומים ועמים 'טהורים' אינם כנמצא. כל העמים, ובכללם היהודים, התערבכו בתקופות שונות עם קבוצות אתניות אחרות, אם מעט ואם הרבה. אך כאשר הם נטמעו באתנוס אחר, הם הפכו לחלק של אותו אתנוס. השאיפה המוגזמת להבחין בין קבוצות אתניות, שהן 'תוצר של ערכוב', לבין קבוצות אתניות 'טהורות' אופיינית לזרם הביולוגי כמדע האתנוגראפי [...].

ביישומה של שיטת מתחוב ניתן להשוות את המיכנים של בתי-הכנסת כמוסקבה ובלינגרד ולהגיע לדי מסקנה, כי בבית-הכנסת הכוראלי כמוסקבה מתפללים יוונים, כיוון שהוא בנוי בסגנון פסבדו-יווני, ובבית הכנסת בלינגרד, הבנוי בסגנון מאוריטני, מתפללים ערבים. יש להתפלא ממש, כי על אף סגנוני-הבנייה השונים של הכנסיות המפורסמות ע"ש ואסילי בלאז'ני כמוסקבה והאיסקובי בלינגרד, לא העלה אף אחד בדעתו, כי באחת מהן התפללו לא-רוסים [...]. ידועה העובדה, שביהדות קיימים שני נוסחי-תפילה. נוסח ספרד ונוסח אשכנז [...]. קיומם של בתי-כנסת נפרדים כשביל היהודים האשכנזים וההרריים, והבדלים מסוימים בפולחן, אינם עשויים לשמש כסיס כלשהו לקביעה שהיהודים ההרריים אינם יהודים. בטבליסי, למשל, קיימים עד היום בתי-כנסת נפרדים ליהודי גרוזיה וליהודים האשכנזים, ומעולם לא נחשב הדבר להוכחה, שמדובר בשני עמים בני דת משותפת.

עובדה ידועה היא, שהיהודים ההרריים נבדלים מן היהודים האשכנזים. קבוצות אתניות אלו עוצבו כתנאים שונים, בטריטוריות שונות ובסביבה אתנית שונה. אין כלל ספק, שלעמי קאוקאז היתה השפעה על היהודים ההרריים, בדומה להשפעה של עמי אירופה על היהודים האשכנזים. אולם העובדה שבין הקבוצות האתניות היהודיות קיימים הבדלים אינה יכולה לשמש הוכחה, כי אחת מהן איננה יהודית [...]. אין לשכוח, כי קיימות חירות בעלות סדר טאקסונומי יחודי. היהודים ההרריים הם קבוצה אתנית שהיא חלק של העם היהודי, אך בעת ובעונה אחת הם נכללים ביחידה אתנו-לשונית טאטית, ואין בכך כל סתירה.

אין לראות ביהודים רק קבוצה דתית בלבד. חלק גדול מיהודי בריה-המועצות הם אתאיסטים גמורים, אך הם שומרים על זהותם העצמית האתנית, היהודית. מתחוב איננו מעריך די הצורך את החשיבות של הזהות הלאומית העצמית, אף שידוע, ש'זהות אתנית (לאומית) היא-היא הקובעת את ההשתייכות של אנשים לאתנוס מסויים'. בעת ובעונה אחת אין להתעלם גם במקרה הנדון כמאמר זה מחשיבותה של הדת היהודית, שבמשך מאות בשנים הפרידה בין היהודים ההרריים לבין שכניהם המוסלמים [...]. העובדה שהיהודים מדברים בשפות שונות אינה הוכחה שאין אתנוס יהודי. המדע הסובייטי הוכיח מזה זמן, כי ייתכנו עמים דו-לשוניים ורב-לשוניים [...]. חסר טעם הוא לומר, שהללו המשתמשים במונח 'עם יהודי' הם 'ציונים' ו'תחריהם'.

לסיכום. העובדות אינן מאשרות בשום פנים ואופן את תפיסתו של מתחוב, כי הזהות העצמית של היהודים ההרריים, האתנוניים שלהם, תפיסתם בעיני האוכלוסייה הסובבת, כיוון התהליכים האתניים שלהם והעדר נישואים מעורבים בין היהודים ההרריים לבין הטאטים המוסלמים — כל אלה הם הוכחה, כי מדובר כאן בעם נפרד [...].

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

מטעמים טכניים מובאים כאן המקורות המודפסים, שעליהם מכוּסס המחקר, בסדר קיצוריהם העבריים. רשימה זו נועדה לשמש גם עזר ביבליוגרפיה לחוקרים, שיבקשו להמשיך ולחקור את תולדותיה, לשתה, מנהגיה ואמונותיה של עדת היהודים ההרריים.

אין ביבליוגרפיה מלאה של חומרי המודפס על היהודים ההרריים. הראשון והאחרון שהתחיל כהכנת ביבליוגרפיה מעין זו היה יהושע פולנר (1896-1942), שציין ב-1936, כי בכרסוט שלו כבר נרשמו יותר מ-1,500 ערכים ביבליוגרפיים בעברית, יידיש, רוסית ולשונות מערב־אירופיות על היהודים ההרריים והדי גרוזיה (פולנר, 1936, עמ' 105). חלק מחומר זה פורסם פולנר כרשימה ביבליוגרפית על 'היהודים ההרריים בפריודקה היהודית-רוסית' (פולנר, 1937). רשימה זו, הכוללת 190 ערכים ביבליוגרפיים, המתייחסת לשנים 1860-1935, מוגבלת לפי הגדרתה ולוקה בחסר, בעיקר לגבי השנים הראשונות שלאחר המהפכה ב-1917.

כרשימה הביבליוגרפית המובאת להלן נכלל החומר שעניינו היהודים ההרריים וכן חומר רקע, אך לא נרשמו בה פריטים העוסקים ביהודי גרוזיה או יהודים רוסיים בקאווקאז. רוב־רובו של החומר, יותר מ-1,000 ערכים ביבליוגרפיים, נבדק לצורך מחקר זה. כל הפרסומים ברוסית מובאים כאן בכתוב החדש. מספר מוגבל של מאמרים, שלא עלה בידי הכותב לראותם, נרשמו אף הם, תוך ציון כוכב (*) ומתוך תקווה כי הדבר יהיה לחועלת החוקרים שיבואו להרחיב ולעמיק את המחקר על היהודים ההרריים.

א., 1912

א., מחנים, הפתגל הצעיר, 1912, גל' 16, עמ' 16-17.

א.ב., 1912

יהודי הררי א.ב. [א. בנימינין], היהודים ההרריים והמשכה מחנים (מכתב אל המערכת), האחדות, 1912, גל' 37, עמ' 19-18.

א.ב., האחדות, 1912

יהודי הררי א.ב., יהודי ההרים בקוקז, האחדות, 1912, גל' 38-39, עמ' 3-8; גל' 40-41, עמ' 5-8; גל' 43-44, עמ' 16-20; גל' 45-46, עמ' 12-16; גל' 47-48, עמ' 11-15.

א.ג., 1886

А. Г., По поводу высочайше утвержденного положения о воинской повинности для Кавказа, *Юридическое обозрение*, 18 декабря 1886, с. 468-471.

א.ד., 1892

А. З., Дела и нужды города Дербента, *Каспий*, 22, 24-25, 28 марта 1892.

א.ד., 1894

А. З., Дербент, *Каспий*, 14 сентября, 1894.

א.ט., 1931

А. Т., К десятилетию ДАССР, *Просвещение национальностей*, 1931, №2, с. 12-17.

א"ן, 1917

א"ן, די יודען אין קאווקאז, טאנבלאט, 2 ביוני 1917.

א' ק"מ"א, 1889

А. К-м-а, Евреи горцы ('Кавказские еврей-горцы', сочинение Ильи Анисимова), *Восход*, 1889, книга I-II, с. 92-110; книга III, с. 49-64.

אנדולאיכ, 1958

Г. Б. Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в.*, Баку, 1958.

אברדשל שרלי, 1964

М. Г. Абдушелишвили, *Антропология древнего и современного населения Грузии*, Тбилиси, 1964.

אבידור, 1977

A. Avidor, R. Zin, *Immigrants from the Caucasus — A Survey of Their Needs*, (Jerusalem), Ministry of Immigrants Absorption, (1977).

אבילוב, 1959

А. А. Абилов, *Очерки советской культуры народов Дагестана*, Махачкала, 1959.

אבילוב, 1973

А. А. Абилов, *Дагестанский государственный университет имени В. И. Ленина*, Исторический очерк, Махачкала, 1973.

אבראמוב, 1968

[Почетное звание Александру Абрамову], *Ведомости Верховного Совета РСФСР*, 1968, № 8, с. 177.

אבשלומוב, 1960

Х. Авшалумов, *Встреча у родника*, Рассказы, Москва, 1960.

אבשלומוב, 1961

Х. Авшалумов, *Как я воскрес*, Рассказы и очерки, Махачкала, 1961.

אבשלומוב, 1966

Х. Авшалумов, *Невеста с сюрпризом*, Юмористические рассказы, Махачкала, 1966.

אבשלומוב, 1972

Х. Авшалумов, *Сказание о любви*, Избранные произведения, Махачкала, 1972.

אבשלומוב, 1986

Х. Авшалумов, *Ядовитый гриб на 'святой земле'*, *Советская Россия*, 9 сентября 1986.

אבשלומובה, 1973

Л. Авшалумова, *Религия национального обособления*, *Советский Дагестан*, 1973, № 1, с. 72-78.

אגאיב, 1954

А. Агаев, *Под знаменем дружбы народов*, *Дружба народов*, 1954, № 2, с. 275-285.

אגאיב, 1985

А. Агаев, *Дагестанцы: народ, нация или другая общность?* *Советский Дагестан*, 1985, № 3, с. 8-14.

אגאמאלי-אונלי, 1928

Агамалы Оглы, *О латинизации*, *Революция и культура*, 1928, № 2, с. 30-34.

אגארנוב, 1928

С. Агарунов, *Даг-Джугуты*, *Трибуна*, 1928, № 10, с. 4-5.

אגארנוב, גטו, 1928

С. Агарунов, *Гетто еще властвует*, *Трибуна*, 1928, № 15, с. 7-8.

אגארנוב, 1977-1974

Я. Агарунов, *Чуьтар яратмиш бириге литературай тати*, *Ватан Советиму*, 1974, с. 65-77; 1976, с. 64-67; 1977, с. 69-72.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- אגרות, 1922
Die Marchen der Weltliteratur, herausgegeben von Friedrich der Leyen und Paul Zuanert, Buchausstattung von F.M. Ehmcke, (1922).
- אגרות, 1961
Самый сильный: Сказки народов РСФСР, рассказанные советскими писателями, Москва, 1961.
- אני אסף, 1978
צ. אני אסף, הגיטו הקווקאזי כבאר שבע, מעריב, 9 באוגוסט 1978.
- אניש, 1912
Материалы по обозрению горских и народных судов Кавказского края. Собраны под наблюдением Н.М.Рейнке, членом Московской судебной палаты Н.М.Агишевым и тов. прокурора Тамбовского окружного суда В.Д.Бушеном, С.Петербург, 1912.
- אדלר, 1909
E.N. Adler, *Von Ghetto zu Ghetto*, Stuttgart, 1909.
- אהרנבו, 1895
אסף אהרנאו, תשובה גלילה, המליץ, 1895, גל' 34, עמ' 1-2.
- אהרנבו, קאווקאז, 1895
אסף אהרנאו, היהודים ההרריים בקוקז, המליץ, 1895, גל' 135, עמ' 1-2.
- ארט, 1927
Первый Всесоюзный съезд ОЗЕТ, 15-20 ноября 1926 г., Москва, 1927.
- ארט, אזרבייג'אן, 1928
ОЗЕТ в Азербайджане, *Трибуна*, 1928, №8, с. 18.
- ארט, נאלצ'יק, 1928
ОЗЕТ в Нальчике, *Трибуна*, 1928, № 12, с. 17.
- ארט, 1929
Центральные органы ОЗЕТА о работе ГрузОЗЕТА, АзОЗЕТА и ДагОЗЕТА, *Трибуна*, 1929, № 10, с.23.
- אונאנובה, 1957
М.А.Онанова, Некоторые события моей жизни, *В боях за власть Советов; Воспоминания участников Соц. революции и гражданской войны в Дагестане*, Махачкала, 1957, с.35-43.
- אוסן, 1828
M.C. D'Ohsson, *Des Peuples du Caucase*, Paris, 1828.
- אוסטרובסקי, 1921
Съезд горско-еврейской бедноты Дагестана и Терека, извлечение из стенограммы доклада, читанного З.Островским на объединенном совещании Совета пропаганды и действия Востока, *Накануне*, 1921, № 12-13, с.8-12 [О съезде горских евреев опубликованы материалы в № 10-11 и 14-15 этого журнала. Эти материалы нам найти не удалось].
- אוסטרובסקי, שילוב משקי, 1921
Хозяйственное строительство республики и привлечение горско-еврейской бедноты к производственному труду (Тезисы к докладу З.Островского), *Накануне*, 1921, № 12-13, с.12-14.

- 1927 אוסטרוכסי, 3.Островский, Евреи Дагестана, *Трибуна*, 1927, №4-5, с.9-12.
- 1929 אוסטרוכסי, 3.Островский, В СССР нет народов-пасынков!, *Трибуна*, 1929, №7, с.8-10.
- 1975 אוסיפוב, Отказники, *Клуб*, 1975, №74, с.4.
- 1908 אוסישקין-ואברוג, Zur Frage der Palestine Land Development Company, *Die Welt*, 1908, No. 27, ss. 4-6.
- 1881 אוסלאר, П. К.Услар, Древнейшие сказания о Кавказе, *Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества*, книжка XII, Тифлис, 1881.
- 1911-1907 אוֹפֶה, *Отчет ОПЕ за 1907 год, с.27; за 1908 год, с.27; за 1910 год, с.47; за 1911 год, с.47.*
- 1929 אוקטאבין, י. אקטאבין, שולדיק זיינען דער באקער 'געזערד' און דער בילד-אפטייל, דער עמעס, 22 באוקטובר 1929.
- 1960 אוראנסקי, И. М.Оранский, *Введение в иранскую филологию*, Москва, 1960.
- 1963 אוראנסקי, И. М.Оранский, *Иранские языки*, Москва, 1963.
- 1975 אוראנסקי, I.M. Oranskij, *Die Neuiranischen Sprachen der Sowjetunion*, The Hague, 1975, pp. 163-169.
- 1957 אורלוב, А.Орлов, Дагестанское восстание 1934-1935 годов, *Грани*, 1957, №34-35, с.226-251.
- 1928 אוחונגראפיה חרשה, [Новая орфография горских евреев], *Трибуна*, 1928, №15, с.22.
- 1928 אוחונגראפיה חרשה, באקו, Новая орфография у горских евреев, *Бакинский рабочий*, 2 августа 1928.
- 1928 אוחונגראפיה חרשה, מוסקבה, Новая орфография, *Учительская газета*, 6 апреля 1928.
- 1927 אחזט, די ארבעט פון דער פארוואלטונג פון אַזאַזעט, אקטאבר (באקו), 7.11.1927.
- 1928 אַזַזַט, [Оперативная работа АзОЗЕТа], *Трибуна*, 1928, №20, с.14.
- 1921 אורבייג'אן, *В Азербайджане — Еврейская секция, Жизнь национальностей*, 1921, №21, с.3.
- 1921 אורבייג'אן, מיעוטים לאומיים, Азербайджан; Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств, *Жизнь национальностей*, 1921, №15, с.4.
- 1927 אורבייג'אן, Распределение школ и числа учащихся по языку преподавания на 15 декабря 1927 г., *Бюллетень Азербайджанского центрального статистического управления*, 1928, №2, с.5.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- אורביג'אן, החיישבות, 1927
Тяга горских азербайджанских евреев к переселению на землю, *Трибуна*, 1927, №6-7, с.30.
- אורביג'אן, 1928
Землеустроение евреев Азербайджана, *Трибуна*, 1928, №20, с.21.
- אורביג'אן, 1961
Азербайджанская ССР; Административно-территориальное деление на 1 января 1961 года, Баку, 1961.
- אורביג'אן, 1962
Сборник законов Азербайджанской ССР и указов Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР, 1938-1962 гг., Баку, 1962.
- אחמדוב, 1971
Т. М. Ахмедов, Некоторые древнетюркские слова в татском языке, *Советская тюркология*, 1971, №6, с.69-79.
- אחמטלי, 1938
Вл. Ахметели, Право самоопределения народов, *Кавказ* (Париж), 1938, №11, с.14-15.
- אטשילדי, 1967
אסף אטשילדי, הצלת היהודים יוצאי בוכרה, איראן ואפגניסטאן בצרפת הכבושה (1940-1944), *יד ושם*, חשכ"ז, כרך ר', עמ' 221-243.
- איבראгимוב, 1978
О. Ибрагимов, Кто выступает в роли сионистских зазывал? *Советский Дагестан*, 1978, №3, с.38-43.
- איברין, 1912
А. Иверин, Горские евреи, *Кавказ*, 2 августа, 1912.
- אגודים מקצועיים, 1928
Профсоюзы помогают ОЗЕТу, *Трибуна*, 1928, №14, с.19.
- אגודים מקצועיים, 1929
[Профорганизации Северного Кавказа], *Трибуна*, 1929, №9, с.22.
- אידלסון, 1922
A. Z. Idelsohn, *Gesänge der Persischen, Bucharischen und Daghestanischen Juden*, Jerusalem-Berlin-Wien, 1922.
- אידיקוביץ', 1981
ר. אידיקוביץ', א. ורדה, קליטתם החברתית של ילדים עולים מקאווקאז בכית-הספר, עינים בחינד, 1981, גל' 31, עמ' 77-84.
- איוושטארט, 1902
משה אליעזר איוושטארט, אחינו בקוקז. הצפירה, 1902, גל' 179, עמ' 1.
- איוושטאט, 1929
И. Айзенштат, Горско-еврейские поселки в Кизлярском округе Дагестана, *Трибуна*, 1929, №2, с.28-31.
- אייכואלד, 1834
Eduard Eichwald, *Reise auf dem Caspischen Meere und in dem Caucasus unternommen in den Jahren 1825-1826*, Erster Band, Stuttgart und Tübingen, 1834.

- אילישיכ, 1981
 Н. Илишаев, *С Кавказа в Иерусалим*, Тель-Авив, 1981.
- אילעזרוב, 1929
 א. אילאזארָאָב, כּילאָס בראי תאָריכא מאכלוק אז דין דאעאָח, זחמחש, 24 באוקטובר 1929.
- אימב, 1929
 Имб, По горским аулам, *Трибуна*, 1929, №6, с. 14.
- אימוץ, 1928
 Шефство обувной фабрики им.Микояна, *Молот*, 14 апреля 1928.
- איסיב, 1970
 М. И. Исаев, *Сто тридцать равноправных*; О языках народов СССР, Москва, 1970.
- איסיב, 1977
 M.I. Isayev, *National Languages in the USSR: Problems and Solutions*, Moscow, 1977.
- איסיב, 1980
 Т. Исаев, Об истории и фольклоре горских евреев, *Наша страна*, 7 января 1980.
- איסיב, השמדה, 1980
 Т. Исаев, Расправа на хуторе Менжинский, *Наша страна*, 28 января 1980. ✓
- איסקנדרוב, 1982
 Г.А. Искендеров, *История совхозного строительства в Дагестане (1920-1980 гг.)*, Москва, 1982.
- איפרימוב, 1973
 Б. Ифраимов, Очередная фальшивка Би-би-си, *Дагестанская правда*, 28 ноября 1973.
- איקס, 1930
 Икс, Работа ДагОЗЕТа оживилась, *Трибуна*, 1930, №20, с. 16.
- איש ישר, ראה: בראברמן
- אישמאן, 1925
 אישמאן, אזערביידזשאנער 'געזערד', דער עמעס, 7 בנובמבר 1925.
- אישמאן, 1926
 אישמאן, צו דער קולטורעלער ארפלעבונג פון די בארג יידן, דער עמעס, 18 בפברואר 1926.
- אישמאן, יהודים הדיים, 1926
 אישמאן, צורישן די בארג יידן (באקו), דער עמעס, 17 באוגוסט 1926.
- אישמאן, סבך, 1926
 אישמאן, דער פלאַנטער, דער עמעס, 24 בפברואר 1926.
- אישמאן, עודה, 1926
 אישמאן, מען מוז העלפן די האָרעפאשנע בארג יידן, דער עמעס, 7 בינואר 1926.
- אישמאן, 1927
 אישמאן, דער אויסוואנדערונגס-פּסיכאָז בא די בארג יידן, דער עמעס, 15 במרץ 1927.
- אישמאן, אורביג'אן, 1927
 אישמאן, א נאצימנדקאָמיסיע באם אזערביידזשאנער צא"ק, דער עמעס, 8 ביוני 1927.
- אישמאן, בית-ספר, 1927
 אישמאן, א פּראָפּשול פאר קינדער פון די בארג יידן, דער עמעס, 21 ביולי 1927

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- איִשְׁמָאן, 1928
איִשְׁמָאן, די געזעגעניש, דער עמעס, 3 באפריל 1928.
- איִשְׁמָאן, גאנז'ה, 1928
איִשְׁמָאן, צו דער לאגע פון די בארג־יידן אין גאנדזשא, דער עמעס, 8 ספטמבר 1928.
- איִשְׁמָאן, הגידה, 1928
איִשְׁמָאן, די ארבעט פון 'אונגעזערד', דער עמעס, 24 בפברואר 1928.
- איִשְׁמָאן, 1929
איִשְׁמָאן, איינער ווענדפונקט אין דער געשיכטע פון די בארג־יידן, דער עמעס, 30 באפריל 1929.
- איִשְׁמָאן, אוזוט, 1929
איִשְׁמָאן, דער ערשטער אזערכיידישענער צוזאמענפאָר פון 'צעזערד', דער עמעס, 2 באפריל 1929.
- אל הוועד הפועל הציוני, 1920
קוקו, העולם, 1920, גל' 13, עמ' 12.
- אל היהודים ההרריים, 1917
К горским евреям всего Кавказа, *Новый путь*, 1917, №23, с.29-30.
- אלאטין, 1901
צבי אלאטין, היהודים ההרריים או יהודי קוקו, המליץ, 1901, גל' 96, עמ' 2; גל' 97, עמ' 2.
- אלרד הדני, 1891
אלרד הדני, סיפוריו והלכותיו במהדורות שונות על פי כתבי־יד ותוסים עתיקים עם מבוא והערות בצרף מאמר על הפלשים ומנהגיהם מאת אברהם עפשטיין, פרסבורג, חרנ"א.
- אלטשולר, 1970
M. Altshuler (ed.), *Russian Publications on Jews and Judaism in the Soviet Union, 1917-1967*, Jerusalem, 1970.
- אלטשולר, 1973
מ. אלטשולר, לכירור עממות האפוס של היהודים ההרריים, בחינות, 1973, חוב' 4, עמ' 108-117.
- אלטשולר, פנחס, 1973
מ. אלטשולר, י. פנחס, מ. זנר, יהודי בוכארה והיהודים ההרריים: שני קיבוצים בדרום כרית המתעצות, ירושלים, חשל"ג.
- אלטשולר, 1976
מ. אלטשולר, היהודים ההרריים, התפרצה: מורח־אירופה (ערך י. צור), ירושלים, 1976, עמ' 157-162.
- אלטשולר, 1980
מ. אלטשולר, אליהו אניסימוב — חוקר עדת היהודים ההרריים, ספתות, סדרה חדשה, ספר ראשון (טז), 1980, עמ' 287-310.
- אלטשולר, 1987
M. Altshuler, *Soviet Jewry since World War II; Population and Social Structure*, New-York, 1987.
- אליגולאשורלי, 1967
אלי אליגולאשורלי, כיצד ניצלו היהודים יוצאי גרוזיה בצרפת הכבושה, יד ושם, חשכ"ז, כך ר', עמ' 217-220.
- אליהשורלי, 1975
נתן אליהשורלי, היהודים הגרוזים בגרוזיה ובארץ ישראל, חל"אביב, חשל"ה.
- אלייב, 1923
У.Алиев, Карачаево-Черкесская Автономная область, *Жизнь национальностей*, 1923, №1, с.112-116.

- אלייב, 1958
 Советский Азербайджан, под ред. М. М.Алиева, С. В.Векилева, Ш. Ф. Мехтиева, П. М. Алампиева, Э. М. Шихлинского, Баку, 1958.
- אליקרוב, 1959
 З. М. Аликберов, И. К. Керимов, *На фронте и в тылу; Патриотизм народов Дагестана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)*, Махачкала, 1959.
- אליקרוב, 1962
 Г. Аликберов, *Революция и гражданская война в Дагестане; Хроника важнейших событий (1917-1921 гг.)*, Махачкала, 1962.
- אליקרוב, 1967
 Г. Аликберов, Дружба народов — результат торжества Ленинской национальной политики КПСС, *Октябрьская революция и решение национального вопроса в Дагестане*, Махачкала, 1967, с. 175-219.
- אלכסנדר השלישי, 1888
 [Александр Третий на Кавказе], *Кавказский календарь на 1889 год*, Тифлис, 1888, приложение, с. 12.
- אלכסנדרוב, 1882
 Александров, Горские евреи, *Русский еврей*, 1882, № 44, с. 1668-1672.
- אלמתי, 1929
 נום נאגיר, טאנסודאגאָר גרית ג'וחאם מיבור? חמתכש, 24 באוקטובר 1929.
- אלמתי, 1979
 אלמתי, תרבות יהודי ההר בצפון קאוקאז, האינטליגנציה היהודית בכרית המועצות (ערך יוד פריטל), 1979, קובץ 3, עמ' 42-52.
- אלסן, 1971
 В. С. Эльсон, Некоторые вопросы воспроизводства населения в ДАССР, *Проблемы развития экономики Дагестана*, [Махачкала], 1971, выпуск XI, с. 106-115.
- אלף־בית חדש, 1928
 Новый алфавит для горских евреев, *Культура и письменность Востока* (Баку), 1928, книга II, с. 178.
- אלף־בית חדש, 1929
 Новый алфавит для горских евреев, *Бакинский рабочий*, 30 апреля 1929.
- אלף־בית חדש, חודאינאטוב, 1929
 Новый горско-еврейский (татский) алфавит, *Культура и письменность Востока* (Баку), 1929, книга IV, с. 191-192.
- אלף־בית לאטיני, 1929
 Латинский алфавит для горских евреев, *Бакинский рабочий*, 21 апреля 1929.
- אלפין, 1922
 אבלי אלף־בני ג'והורי, כרסן, 1922, גל' 1, עמ' 10.
- אמאיב, 1960
 М. Амаев (сост.), *Писатели Советского Дагестана; Справочник*, Махачкала, 1960.

1964, אמא"כ

М.Амаев, С.Туманов (сост.), *Писатели Советского Дагестана; Справочник*, Махачкала, 1964.

1880, אמין

[Сообщение Н.О.Эмина о еврейских переселенцах в древней Армении на пятом археологическом съезде в Тифлисе], *Древности*, Труды Московского археологического общества, 1880, том 8, приложение А.

1881, אנדריי

R. Andree, *Zur Volkskunde der Juden*, Bielefeld und Leipzig, 1881, ss. 277-286.

1881, אניסימוב

И. Анисимов, Кавказские евреи-горцы, *Разсвет*, 1881, № 18, с.709-713; № 24, с.948-952.

1885, אניסימוב

[Доклад И.Анисимова в этнографическом отделе Московского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии], *Недельная хроника Восхода*, 1885, № 45, с.1226-1227.

1885, מכחב, אניסימוב

И.Ш.Анисимов, Письмо в редакцию, *Недельная хроника Восхода*, 1885, № 47, с.1297-1298.

1886, אניסימוב

[О докладе Анисимова о горских евреях], *Недельная хроника Восхода*, 1886, № 6, с.167-168.

1887, אניסימוב

[Доклад И.Ш.Анисимова в этнографическом отделе Московского общества естествознания], *Недельная хроника Восхода*, 1887, № 7, с.184-185.

1888, אניסימוב

И. Анисимов, Кавказские евреи-горцы, *Сборник материалов по этнографии*, изд. при Дашковском этнографическом музее, Москва, 1888, выпуск 3, с.171-322.

1888, רוטחוד, אניסימוב

[Заметка о книге Анисимова], *Недельная хроника Восхода*, 1888, № 21, с.498-499.

1894, אניסימוב

דברי שרכת ב"ר נסים רופא, בצערך ירושלים, חבצלת, 1894, גל' 15, עמ' 120.

1908, אניסימוב

זכרה אניסימוב, יהודי-ההרים, השילוח, חרס"ח, כרך יח, עמ' 467-472, 551-563.

1932, אניסימוב

N.A. Anisimov, *Grammatik zuhun tati*, Moskva, 1932.

1957, אניסימוב

Л.И.Анисимов, Мои воспоминания о гражданской войне в Дагестане, *В боях за власть советов; Воспоминания участников Соц. революции, гражданской войны в Дагестане*, Махачкала, 1957, с.55-64.

1976, אניסימוב

Х.Анисимов, Еровурдигъ эз товун шогъир, *Ватан Советиму*, 1976, с.60-63.

1929, אנסרוב

Н.Ансаров, *Некоторые итоги медико-антропологического изучения Азербайджана*, Баку, 1929.

1961. אנציק. היסט. *Советская историческая энциклопедия*, Москва, 1961-1976.
1929. אנציק. ספרותית, *Литературная энциклопедия*, Москва, 1929-1939.
1962. אנציק. ספרותית, *Краткая литературная энциклопедия*, Москва, 1962-1978.
1961. אנציק. תיאטרנית, *Театральная энциклопедия*, Москва, 1961-1967.
1945. אנתולוגיה, אנטאלאגיע פון פאלקלאר און ליטעראטור פון די בארג-זידן, אייניקייט, 14 ביולי 1945.
1980. אנתולוגיה, *Антология дагестанской поэзии; Песни народов Дагестана*, том 1, Махачкала, 1980.
1980. אנתולוגיה טאטיח, *Ватан Советиму; Антологией шогьиргьой тати*, Махачкала, 1980.
1932. אסטמירוב, אстемиров, Итоги культурного строительства Дагестана к 15-летию Октября, *Революция и национальности*, 1932, №10-11, с.100-106.
1931. אסער-ביי, *Essad-Bey, Twelve Secrets of the Caucasus*, New-York, 1931.
1892. אספר, Эсэфэр, Баку, *Недельная хроника Восхода*, 1892, №1-2, с.19.
1946. אסחר, ש. עסטער, א ורטשאפטלעכע גאָרקי-וואַך בא די בארג-זידן, אייניקייט, 25 ביולי 1946.
1893. אפאנאסייב, Селение Костек, Хасав-Юртского округа, Терской области, Составлено учителем костекского училища Афанасьевым, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1893, выпуск 16, с.85-100.
1899. אפאנאסייב, О.Афанасьев, Темир-Хан-Шура, *Кавказ и Средняя Азия* (Баку), 1899, №2, с.56-60. ✓
1923. אפוכטין, В.Апухтин, Материалы о гражданской войне в Чечне в 1919 г., *Новый Восток*, 1923, №8-9, с.160-177.
1934. אקופוב, А.Акопов, Подготовка национальных кадров, *Революция и национальности*, 1934, №4, с.54-60.
1932. אקטיביסט, Активист, Горфункель 'поработал' и... ушел... *Трибуна*, 1932, №18, с.14-15.
1962. ארטאמונוב, М.И.Артамонов, *История хазар*, Ленинград, 1962.
1870. ארייוואן, [Эривань], *День*, 28 февраля 1870.

קיצורי מקורות וביבליוגראפיה

- ארקט, 1888
R. von Erckert, *Der Kaukasus und seine Völker*, Leipzig, 1888.
- * אשורוב, 1973
Н. Х. Ашуров, *Становление татского театра*, Москва, Государственный институт театрального искусства имени А. В. Луначарского, 1973.
- אשראי למתיישבים, 1927
Кредиты для горских переселенцев, *Трибуна*, 1927, №6-7, с.30.
- כ"ג, 1931
С. Б-г, Хроника месячника ОЗЕТ, *Трибуна*, 1931, №21, с.9.
- כ"ד, 1929
Б.З., Еврейское землеустройство и ОЗЕТ-работа в Азербайджане, *Трибуна*, 1929, №8, с.24.
- * כ"ה, 1885
Б. Ф., Даг-Чуфут, *Кавказ*, 1885, №77.
- כאכ"ב, 1893
Д. Бабаев, Селение Ахты, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1893, выпуск 17, с.138-148.
- כאכ"ב, 1961
А. М. Бабаев, *Кавказ в захватнических планах фашистской Германии*, Махачкала, 1964.
- כאגירוב, 1936
Г. Багиров, Чобан-Заде, Языковое строительство нацменьшинств в АССР, *Труды Азербайджанского филиала АН СССР, (Баку)*, 1936, том XXX, с.204-208.
- כאדליי, 1940
John F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, London, 1940.
- כאזיב, 1973
А. Т. Базиев, И. И. Исаев, *Язык и нация*, Москва, 1973.
- כאחישוב, 1982
Ч. А. Бахышов, Изменения этнического состава населения Азербайджанской ССР (по данным переписей 1897-1979 гг.), *Советская этнография*, 1982, №5, с.65-71.
- כאחשייב, 1960
Ф. Бахшиев, [Стихи], *Дагестан*, 1960, с.172-173.
- * כאחשייב, תיאטרון, 1960
М. Бахшиев, Когда поет сердце, *Дагестанская правда*, 22 декабря 1960. ✓
- כאחשייב, 1967
М. Бахшиев, *У стен Нарын-Калы*, Махачкала, 1967.
- כאי"ה, 1902
Le Baron de Baye, *Les Juifs des Montagnes et les Juifs géorgiens*, Paris, 1902.
- כאלאחאני, 1919
Балаханская школа, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №38.

1809. באקו.
 Описание церемонии, происходившей при новооткрытии Бакинской портовой и пограничной таможни 6-го, 7-го и 8-го августа 1809г. *Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией*, Тифлис, 1870, том 4, с.85.
1899. באקו.
 [О синагоге в Баку], *Хроника Восхода*, 1899, № 10, с.284.
1905. באקו,
 [טלגרמות על האירועים בבאקו, הצפירה, 1905, גל' 178, עמ' 3.]
1910. באקו.
 ['Еврейское литературное общество' в Баку], *Жизнь Кавказа*, 1910, № 3, с.49.
1914. באקו.
Бакинский спутник, Баку, 1914.
1917. באקו.
 [Выборы в городскую думу в Баку], *Разсвет*, 1917, № 10-11, с.36.
1920. באקו.
Aus dem Kaukasus, Jüdische Rundschau, 27.2.1920.
1920. באקו. בית-הכנסת.
 В горской синагоге, *Кавказский еврейский вестник*, 1920, № 3.
1921. באקו.
 Баку — Работа, проведенная среди горско-еврейских женщин, *Накануне*, 1921, № 18-19, с.28.
1921. באקו, וועקער,
 באקו, דער וועקער, 10 בינואר 1921.
1921. באקו, יבקומול,
 Баку — [Митинг горско-еврейской молодежи], *Накануне*, 1921, № 12-13, с.36.
1921. באקו, נשים,
 Баку — [Женотдел], *Накануне*, 1921, № 20-21, с.23.
1922. באקו,
 באקו, דער עמעס, 1 בדצמבר 1922.
1922. באקו, כרסך,
 עיילהא אדיי ג'זמוסדנות, כרסך, 1922, גל' 1, עמ' 10.
1923. באקו,
 יידישע קינדער-אנשטאלטן אין באקו, דער עמעס, 23 בנובמבר 1923.
1927. באקו.
 ОЗЕТ в Баку, *Трибуна*, 1927, № 6-7, с.33.
1900. באקיץן.
 Бакинец, Баку, *Восход*, 1900, № 52, с.7.
1958. באר-יעקב.
 ספר היובל — באר-יעקב (ערך א. קוצר), באר יעקב, 1958.
1882. בארסוב,
 Предания о некоторых местностях Дагестана, записаны учениками Т.-Х.-Шурина

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

реального училища Хаджи-Магома-Дебиловым и Лазарем Ханаговым, сообщены учителем того же училища А.Барсовым, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1882, выпуск 2, с.138-140.

בבתי-ספר, 1919

В школах национального совета, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №41.

בבתי-ספר, 1931

Максимальное внимание школам нацменьшинств; В школах поволжских татар и горских евреев нет учебников, *Бакинский рабочий*, 23 сентября 1931.

בוגאטירי, 1908

Еврей-горцы; По поводу статьи З. Анисимова в 5-й и 6-й книгах "Гашилоаха", *Разсвет*, 1908, №45, с.12-14.

בוגאטירי, 1929

М.Богатырева, Первый на Кавказе еврейский сельсовет в 'Ганштаковке', *Трибуна*, 1929, №4, с.27.

בוגאטירי, עמס, 1929

מ. באגאטיריאוו, דער ערשטער יידישער ראט אין צופן-קארקאז, דער עמס, 25 בינואר 1929.

בדאגוב, 1929

Вл. Будагов, Землеустройство Азербайджанских евреев, *Трибуна*, 1929, №6, с.23.

בוטקוב, 1869

П.Г.Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год*, С.Петербург, 1869.

בלשון, 1928

М.Большун, Новые земледельцы, *Трибуна*, 1928, №1-2, с.20-21.

בוסקוביץ, 1894

Arnold Boscowitz, Les Juifs Montagnards, *L'écho de la Semaine*, 10 juin 1894.

בורנשטיין, 1889

יי"צ בורנשטיין, היהודים ישבי ההרים בקקוז, הצפירה, 1889, גל' 241, עמ' 987.

בו'ארוב, 1892

М.Бежанов, Краткие сведения о с.Варташен и его жителях, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1892, выпуск 14, с.213-262.

בו'ארוב, 1894

М.Бежанов, Евреи в с.Варташен (Елисаветпольская губ., Нухинский уезд), *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1894, выпуск 18, с.111-227.

בו'ארוב, 1895

[Заметка о статье Бежанова 'Евреи в с.Варташен'], *Недельная хроника Восхода*, 1895, №33, с.921.

ביהם, 1936

A. Vyham, *La Civilisation Caucasienne*, Paris, 1936.

בינאייב, 1929

Бинаев, Латинизация татского алфавита, *Красный Дагестан*, 7 мая 1929.

ביח-כנסו, 1928

Синагогу под школу, *Молот*, (Ростов н/Дону), 12 мая 1928.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- בית-ספר, 1904
כאקו [מברק על הקמת בית-ספר בדרכונט], הצפירה, 1904, גל' 53, עמ' 3.
- בלאגובשצ'נסקי, 1878
Сборник сведений о Терской области, выпуск 1-й, под ред. Н. Благовещенского, Владикавказ, 1878.
- בלוטש'יין, 1939
ה. בלאַטש'יין. אין קאבארדינאַבאלקאריע, דער שטערן, 3, 9, 16 ביולי 1939.
- כליומברג, 1931
С. Блюмберг, В долине Дагестана, *Трибуна*, 1931, №34, с.13-14.
- בן-אבצן, 1891
בן אבצן, יהודי ההרים, הצפירה, 1891, גל' 147, עמ' 597; גל' 149, עמ' 605; גל' 150, עמ' 609; גל' 151, עמ' 613; גל' 153, עמ' 620.
- בן-אריה, 1979
יהושע בן-אריה, עיר בראי תקופה — ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים, תשל"ט.
- בן-יהודה, 1970
ברוך בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה 'הרצליה', תל-אביב, תשל"ל.
- בן-עמי, 1903
בן-עמי, דרבנר, המליץ, 1903, גל' 2, עמ' 3.
- בן-עמי, 1965
בן-עמי (אריה-ליובה אליאב), בין הפטיש והמגל; נסיון אישי בקרב יהודי בריח-המתעצות, תל-אביב, תשכ"ה.
- בן-צבי, 1933
י. בן-צבי, יוסף בן מנחם בנימיני, הפתעל הצעיר, 1933, גל' 20, עמ' 13.
- בן-צבי, 1936
י. בן-צבי, שבטי ישראל בירושלים, תל-אביב, תרצ"ו.
- בן-צבי, 1950
י. בן-צבי, יהודי ההרים בקוקאז, הדור, 31 במארס 1950.
- בן-צבי, 1951
י. בן-צבי, 'המשפחה הגדולה' בקרב היהודים ההרריים בקוקו, בטרם, 1951, גל' ט"ו, עמ' 19-23.
- בן-צבי, 1956
י. בן-צבי, נדחי ישראל, תל-אביב, תשט"ז.
- בן-צבי, 1959
י. בן-צבי, נסיעותיו של ר' יעקב יצחקי מרבנר לירושלים, אוצר יהודי ספרד, 1959, כרך ב, עמ' 7-13.
- בן-צבי, 1960
י. בן-צבי, תהליך לשלחי ארץ-ישראל בקאוקאז, יו"ל מחוך כח"י שבנגיד מכתב בן-צבי, אוצר יהודי ספרד, 1960, כרך ג', עמ' 7-14.
- בן-ששון, 1969
ח.ה. בן-ששון (עורך), תולדות עם ישראל, תל-אביב, 1969.
- בנימינוב, 1925
И. Бениаминов, Земледелие среди Дагестанских евреев, *Еврейский крестьянин*, 1925, сборник I, с. 133-134.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- בנימינו, 1932
И. Бениаминов, Религия горских евреев, *Антирелигиозник*, 1932, № 1, с.30-35.
- * בנימיני, 1920
А. Вениямины, О горских евреях, *Накануне*, 1920, № 8-9.
- בקר, 1871
А. Беккер, Поездка в Дербент, *Записки Кавказского общества сельского хозяйства*, 1871, № 6, с.131-162.
- בקר, 1912
צבי בקר, מחיי יחזקאל ניסנוב (זכרונות רע ליום מלאת שנה למוחו), האחדות, תרע"ב, גל' יח, עמ' 16-21.
- בקר, 1937
צבי בקר, מחיי יחזקאל ניסנוב (זכרונות רע ליום מלאת שנה למוחו), קובץ השומר, חל"אביב, תרצ"ז, עמ' 279-285.
- בראברמן, 1895-1894
חיים העשיל בראווערמאן (חיה אשח איש"שר), מכתבים מקוקו, המליץ, 1894, גל' 176, עמ' 2-3; גל' 236, עמ' 2-1; גל' 262, עמ' 2-1; 1895, גל' 4, עמ' 2; גל' 9, עמ' 2-1; גל' 30, עמ' 2-1; גל' 65, עמ' 2-1; גל' 103, עמ' 2-1; גל' 117, עמ' 2-1; גל' 130, עמ' 2-1; גל' 170, עמ' 2-1; גל' 189, עמ' 2-1; גל' 262, עמ' 2-1.
- בראברמן, 1895
חיים העשיל בראווערמאן, למען הצדק, המליץ, 1895, גל' 45, עמ' 1.
- בראגינסקי, 1967
И. С. Брагинский, Из биографии второго поколения советских востоковедов, *Народы Азии и Африки*, 1967, № 5, с.242-252.
- בראטיגאם, 1968
Otto Bratigam, *So hat es sich zugetragen; ein Leben als Soldat und Diplomat*, Würzburg, 1968.
- בראמסון, 1914
Законы о евреях, под редакцией и с предисловием Л. М. Брамсона, С. Петербург, 1914-1915.
- * כתב, 1895
Берг, Кавказские евреи, *Кавказ*, 1895, № 250.
- ברגלסון, 1947
דוד בערגעלסאָן, נייע דערציילתגען, מאסקווע, 1947, עמ' 3-37.
- ברגלסון, 1957
Д. Бергельсон, *Избранное*, Москва, 1957, с.342-368.
- ברונבסקי, 1823
С. Бرونевский, *Новейшие географические и исторические известия о Кавказе*, Москва, 1823, часть вторая.
- ברוצקוס, 1909
Б. Д. Бруцкус, *Статистика еврейского населения*, С. Петербург, 1909.
- ברוצקוס, 1937
י. ברוצקוס, די געשיכטע פון די בערגיידיך אהף קאווקא, היסטארישער שריפטן, 1937, באנד 2, עמ' 26-42.
- ברוצקוס, 1971
Julius Brutzkus, *Los Judios Montañeses del Caucazo*, Traducción del idisch por Salomon Resnick, Buenos Aires, 1971.

- ברזיה, 1856
 Ад. Берже, Прикаспийский край, *Кавказский календарь на 1857 год*, Тифлис, 1856, с.276-339.
- ברזין, 1850
 И.Березин, *Путешествие по Дагестану и Закавказью*; Издание 2-е, пополненное, Казань, 1850.
- ברטוך, 1808
 F.J. Bertuch, J.S. Vater, *Allgemeines Archiv Ethnographie und Linguistik*, Weimar, 1808.
- ברינברם, 1901
 י. בערינברם, באקו, הצפירה, 1901, גל' 272, עמ' 1091.
- ברינר, 1972
 W.M. Brinner, A Nineteenth-Century 'Messiah' from Azerbaijan, *Fifth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem, 1972, vol. 2, pp. 6-12.
- ברית אחדות וחיה, 1919
 Союз Ахдут у-тхия, *Цафририм*, 1919, №7.
- ברכוח, 1914
 Горские евреи г.Дербента (два адреса) *Вестник еврейского просвещения*, 1914, №27, с.98-99, 128, 131, 142.
- ברכין, 1883
 И. Берхин, Из давно минувшего (Материалы и заметки по истории русских евреев); II: Род Багратуни, III: Род Амадуни, *Восход*, 1883, №12, с.128-158.
- ברצקי, 1975
 נ. ברצקי, היהודים הטאטים באו מן ההרים, מעריב; ימים ולילות, 3 בינואר 1975, עמ' 11-10, 30.
- בשטחי מחדוק, 1929
 На Моздокских фондах, *Трибуна*, 1929, №2, с.26.
- בחי־ספר, 1869
 Ведомости о числе учащихся, *Кавказский календарь на 1870 год*, Тифлис, 1869, с.382-383.
- בחי־ספר, 1870
 Число учащихся в учебных заведениях Кавказского учебного округа за 1870 год, *Кавказский календарь на 1871 год*, Тифлис, 1870, с.126-131.
- בחי־ספר, 1887
 Число учебных заведений и учащихся [в 1885 году], *Кавказский календарь на 1887 год*, Тифлис, 1886, с.234-235.
- בחי־ספר, 1890
 Распределение учащихся на Кавказе, *Кавказский календарь на 1891 год*, Тифлис, 1890, с.256-258.
- בחי־ספר, 1891
 Горские школы, *Терские ведомости*, 26 сентября 1891.
- בחי־ספר, 1893
 Училища [на Кавказе], январь 1893 год, *Кавказский календарь на 1894 год*, Тифлис, 1893, с.235-238.

קיצורי מקורות וביבליוגראפיה

כתיספר, 1899
Начальные училища [на Кавказе в 1899 году], *Кавказский календарь на 1900 год*, Тифлис, 1899, с.68.

כתיספר, 1902
[Еврейские школы на Кавказе], *Восход*, 1902, №9, с. 16.

כתיספר, 1922
Перечень школ 1-й ступени по переписи на 31 января 1922 г., *Известия Азербайджанского центрального статистического управления*, 1924, №1, с.20-21, 26-27, 54-55.

כתיספר, 1928
Народное просвещение в СССР; Предварительные итоги школьной переписи 15 декабря 1927, Москва, 1928.

כתיספר, 1929
Народное просвещение в СССР, 1926-1927, Москва, 1929.

כתיספר בדאגסטאן, 1902
[Еврейские школы в Дагестанской области], *Будущность*, 1902, №37, с.733.

כתיספר בדאגסטאן, 1968
Школьное образование в Дагестане, Махачкала, 1968.

ג... 1921
Г., Баку, *Накануне*, 1921, №20-21, с.28.

גיכ"ג, 1884
Г-Б-Г., Кавказские евреи (Путешествие по Кавказу и Закавказскому краю И.Я.Черного, С.Петербург, 1884), *Восход*, 1884, №10-12, с.33-54.

ג.ו., 1892
Г.В., Поездка на ватаги, *Терские ведомости*, 25 ноября 1892.

גאברילוך, 1928
ב. גברילאָו, אלפֿכי לחיני אשהר בכו, חמחש, 18 באוקטובר 1928.

גאגארין, 1850
Отношение кн.Гагарина к д.с. Сафанову от 11-го марта 1850 года, *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею*, Тифлис, 1885, том 10, с.173.

גאדזיב, 1965
В.Гаджиев, *Роль России в истории Дагестана*, Москва, 1965.

*גאדזיב, 1966
М.И.Гаджиев, Влияние русского языка на татский, *Иранская филология*, Москва, 1966, с.149-151.

גאדזיב, 1988
В.Гаджиев (ред.), *Русско-дагестанские отношения в XVIII-начале XIX в.*; сборник документов, Москва, 1988.

גאדזיבה, 1955
С.Ш.Гаджиева, *Кумыки, *ароды Дагестана*, Москва, 1955, с.125-151.

- גאדוויבה, 1960
 [С.Ш.Гаджиева], Кумыки, *Народы Кавказа*, Москва, 1960, том I, с.421-439.
- גאדווינסקי, 1847
 Искендер-Бек-Гаджинский, Жизнь Фет-Али-Хана Кубинского, *Сборник газеты Кавказ*, издаваемой О.И.Константиновым, второе полугодие 1847 года, Тифлис, 1848, с.213-233.
- גאן, 1982
 משה דוד גאן, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, ירושלים, 1982.
- גאליאדוב, 1912
 С.Галядов [Ханукальный вечер], *Рассвет*, 1912, №3, с.34-35.
- גאמבה, 1826
 Par la Chevalier Gamba, *Voyage dans la Russie Meridionale et Particulièrement dans Provinces situées au-delà du Caucase*, Paris, 1826.
- גאנשטאק, 1927
 М.Ганштак, Землеустройство горских евреев, *Трибуна*, 1927, №6-7, с.35.
- גאנשטאק, עמעס, 1927
 מ. גאנשטאק, די ארבעט צורישן די בארג-ייִדן, דער עמעס, 24 בספטמבר 1927.
- גאנשטאק, 1929
 М.Ганштак, Красноармейцы — застрельщики ОЗЕТа в деревне, *Трибуна*, 1929, №6, с.19.
- גאנשטאק, טריכטה, 1929
 М.Ганштак, Еврейское землеустройство на Тереке, *Трибуна*, 1929, №16, с.19-20.
- גאנשטאק, רבלוציה, 1929
 М.Ганштак, Землеустройство горских евреев на Северном Кавказе, *Революция и горец*, 1929, №7-8, с.23-25.
- גאנשטאקובקה, 1928
 Колония 'Ганштаковка', *Трибуна*, 1928, №19, с.22.
- גאנשטאקובקה, 1930
 Организационно сильны, экономически слабы (Колония Ганштаковка Моздокского района), *Трибуна*, 1930, №20, с.15-16.
- גאסאנוב, 1928
 Али Гасанов, Форма землепользования в Дагестане до войны, *Плановое хозяйство Дагестана*, 1928, №3-4, с.37-39.
- גארדאנוב, 1960
 В.К.Гарданов, Обычное право как источник для изучения социальных отношений у народов Северного Кавказа в XVIII-начале XIXв., *Советская этнография*, 1960, №5, с.12-29.
- גארדאנוב, היסטוריה, 1960
 [Б.А.Гарданов], Исторический очерк, *Народы Кавказа*, Москва, 1960, том I, с.63-137.
- גארדאנוב, 1961
 В.К.Гарданов, Б.О.Долгих, Т.А.Жданко, Основные направления этнических процессов у народов СССР, *Советская этнография*, 1961, №4, с.9-29.
- גבוודצקי, 1958
 Н.А.Гвоздецкий, *Физическая география Кавказа: Предкавказье, Закавказье*, Москва, 1958.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- ג'ודוביץ', 1860
M. Гудович, Темир-Хан-Шура, *Разсвет*, 1860, №37, с.590-591.
- ג'ודוביץ', 1863
M. Гудович, Новая синагога в Петровске, *Приложение к Гакармелю*, 1863, №41, с.124. ✓
- ג'ודוביץ', 1868
מרדכי ג'ודאָוויטש, היהודים כדאגעסטאן, המגיד, 1868, גל' 3, עמ' 19-20.
- ג'ודוביץ', 1870
מרדכי ג'ודאָוויטש, לקורות היהודים בקרקו, המליץ, 1870, גל' 28, עמ' 209-210; גל' 29, עמ' 216-217; גל' 30, עמ' 227.
- ג'וזולוב, 1929
И. А. Гозулов, *Морфология населения; Опыт изучения строения основных свойств населения Сев. Кавк. края по данным трех народных переписей — 1926, 1920 и 1897 гг.*, Ростов н/Дону, 1929.
- ג'ולדע, 1932
Ю. Гольде, *Евреи земледельцы в Крыму*, Москва, 1932.
- ג'ולדמן, 1867
חיים ג'ולדמאן, מכתב מדאגעסטאן, המליץ, 1867, גל' 1, עמ' 5-6; גל' 2, עמ' 12-13; גל' 3, עמ' 19-21; גל' 4, עמ' 28-30.
- ג'ולכיבה, 1959
О. Д. Голубева, *Литературно-художественные альманахи и сборники, 1928-1937*, Москва, 1959.
- ג'ולטוויץ, 1986
Ж. Голотвин, М. Мататов, У исторической карты народов мира: Таты, *Вопросы истории*, 1986, №11, с.185-188.
- ג'וליצין, 1899
[Обращение князя Голицына к военному министру], *Хроника Восхода*, 1899, №36, с.1095-1096.
- ג'וסינוב, 1985
Дм. Гусейнов, И. Каменкович, Билет в одну сторону, *Бакинский рабочий*, 2, 3, 5 апреля 1985.
- ג'ורבאץ', 1963
В. Горбач, Хамство по стереотипу, *Дагестанская правда*, 10 марта 1963.
- ג'ורביץ', 1924
מאקס ג'ורעוויטש, בארגייך, דער עמעס, 11 בנובמבר 1924.
- ג'ורביץ', 1962
יהודית ג'ורביץ, קטעי רשמים וזכרונות מימים עברו, קב' משמר הוולגה, 1922-1918, [חמ"ד], 1962, עמ' 64-68.
- ג'ורדך, 1895
משה יוסף ג'ארדאן, ארבע שנים כנפות קוקז, הצפירה, 1895, גל' 40, עמ' 169; גל' 41, עמ' 174; גל' 51, עמ' 226; גל' 54, עמ' 239; גל' 55, עמ' 243; גל' 56, עמ' 257; גל' 57, עמ' 261-262.
- ג'ורדלכסקי, 1929
В. А. Гордлевский, Дагестанлы Сейд Ахмед, *Известия АН СССР*, 1929, №5, с.413-426.

- גורדצקי, 1903
 Горские евреи, [Доклад, прочитанный М.Б.Городецким в Историко-этнографической комиссии 5 февраля], *Восход*, 1903, №7, с.10-12.
- גורדצקי, הצפירה, 1903
 יהודים הרריים [על הרצאתו של מ' גורדצקי בתעד ההיסטורי-אתנוגרפי], *הצפירה*, 1903, גל' 42, עמ' 3.
- גורסקי, 1974
 Е. Горский, Горские евреи, *Наша страна*, 4 октября 1974.
- גיא הריגה, 1943
 מגיאה ההריגה בקאוקאז, האוכלוסיה המקומית יד אחת עם היהודים, *הצופה*, 27 ביולי 1943.
- גיאורג, 1895
 Henri Georg (Edit.), *Archives du Museum D'histoire Naturelle de Lyon*, Lyon, 1895.
- גיוס, 1899
 Новобранцы 1899 года, *Сборник статистических сведений по Закавказскому краю*, Тифлис, 1902, часть I, с.72-75.
- גיגר, 1895-1901
 Wilh. Geiger und Ernst Kuhn, *Grundriss der Iranischen Philologie*, Strassburg, Band I, Abteilung I, 1895-1901, Abteilung 2, 1898-1901.
- גיגר, 1959
 Bernard Geiger, Tibor Halaski-Kun, Aert H. Kuipers, Karl H. Menges, *Peoples and Languages of the Caucasus*, A Synopsis, S-Gravenhage, 1959.
- גיליארבסקי, 1961
 Р.С.Гиляревский, В.С.Гривнин, *Определитель языков мира по письменности*, Изд. 2-е, Москва, 1961.
- גלאחנגאוו, 1911
 И.Глаухенгауз, Многоженство у кавказских евреев, *Новый Восход*, 1911, №52, с.23-24.
- גלובה, 1933
 А.Глоба, *Песни народов СССР*, Москва, 1933.
- גלערי, 1937
 ישראל גלערי, זכרונות מחיי יחזקאל ניסנוב, קובץ השומר, תל-אביב, תרצ"ז, עמ' 284-285.
- גן-ילדים, 1922
 אישמוש הגן סכית, כרסך, 1922, גל' 1, עמ' 10.
- גנריך, 1916
 С.Генрих, Еврейская школа на Кавказе, *Новый путь*, 1916, №28, с.26-27.
- גראייבסקי, 1930
 מגנדי ירושלים, הוצאת פנחס בן צבי גראייבסקי, ירושלים, תר"ץ, חוב' א, עמ' כב-כג'.
- גראנדה, 1936
 Б.Гранде, Список народностей СССР, *Революция и национальности*, 1936, №4, с.74-85.
- גרבוסקוב, 1973
 В.Гребенсков, В степи, на Тереке, *Советский Дагестан*, 1973, №5, с.48-53.

1728, גרבר,

И. Г. Гербер. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря, 1728 год, *История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв.*; Архивные материалы под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958, с. 60-120.

1728, גרבר, רגסטים,

Известия о находящихся на западной стороне Каспийского моря между Астраханью и рекою Курой народах, *Регесты и надписи*, Свод материалов для истории евреев в России, С. Петербург, 1910, том 2, с. 288.

1963, גרוזני,

[Grozny], *Jews in Eastern-Europe*, 1963, vol. II, No. 3, p. 44.

1963, גרוזני, ביח כנסת,

[Grozny], *Jews in Eastern-Europe*, 1963, vol. II, No. 2, pp. 60-61.

1891, גריגוראשוילי,

Л. Григорашвили. Город Дербент — Бондарный промысел, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1891, выпуск 11, с. 162-169.

1961, גריונברג,

А. Л. Грюнберг, О месте татского среди иранских языков, *Вопросы языкознания*, 1961, № 1, с. 106-114.

1961, גריונברג, השפעה לשונית,

А. Л. Грюнберг, К вопросу о языковом взаимодействии (на материале языка североазербайджанских татов), *Краткие сообщения Института народов Азии*, 1961, № XL: языкознание, с. 11-23.

1962, גריונברג,

А. Л. Грюнберг, Определительные конструкции в языке североазербайджанских татов; *Научная конференция по иранской филологии* (Тезисы докладов), Ленинград, 1962, с. 8-9.

1963, גריונברג,

А. Л. Грюнберг, *Язык североазербайджанских татов*, Ленинград, 1963.

1963, גריונברג, הפעל,

А. Л. Грюнберг, Система глагола в татском языке, *Иранский сборник*, Москва, 1963, с. 121-149.

1966, גריונברג,

А. Л. Грюнберг, Татский язык, *Языки народов СССР*, том 1: Индоевропейские языки, Москва, 1966, с. 281-301.

1893, גרן,

А. Грен, Закавказские нуден, *Этнографическое обозрение*, 1893, № 1, с. 129-134.

1895, גרן,

А. Грен, Краткий очерк истории Кавказского перешейка, *Университетские Известия* (Киев), 1895, № 8, с. 112-119.

1880, גרשון,

Гершон-бен-Гершон, Воинствующий Израиль, *Разсвет*, 1880, № 25, с. 991-994.

1888, גרשון,

גרשון בכ"ר יצחק, ס"ט, היהודים בקרקו — קתא, הצפירה, 1888, גל' 70, עמ' 2-3.

- ד. 1929
 .D. Eri vomuxd e gorhojmu , חמכש, 24 באוקטובר 1929.
- ד-בה, 1932
 Д-ва, План намечен — дело за работой (Чеченская областная ОЗЕТ организация), *Трибуна*, 1932, №26, с.5.
- דאבלטביי, 1953
 М. Давлетбей, Трагедия северокавказцев, *Объединенный Кавказ*, 1953, №6, с.23-25.
- דאגסטאן, 1867
 די יודען אין דאגעסטאן, ווארשרער יידישע צייטונג, 1867, גל' 20, עמ' 243.
- דאגסטאן, 1921
 В Дагестанской республике, *Жизнь национальностей*, 1921, №20, с.3,
- דאגסטאן, 1922
 Список населенных мест Дагестанской социалистической советской республики, Махачкала, 1922.
- דאגסטאן, 1926
 В Дагестане, *Гехолуц*, 1926, № 13-14, с.23.
- דאגסטאן, 1927
 Земельное устройство трудящихся евреев в Дагестане, *Трибуна*, 1927, №4-5, с.24.
- דאגסטאן, 1931
 10 лет автономии ДАССР, Махачкала, 1931.
- דאגסטאן, 1986
 Daghestan Writer Refutes Zionist Libel, *Soviet Weekly*, 13 September 1986.
- דאגסטאן, 1988
 Традиционное и новое в современном быте и культуре дагестанцев переселенцев, Москва, 1988.
- דאדאש, 1935
 М. Дадашев, К некоторым вопросам татского языка, *Революция и национальности*, 1935, №9, с.50-52. ✓
- דאלגאט, 1977
 Э.Далгат, 60 лет вооруженного восстания в Аксае, *Советский Дагестан*, 1977, №2, с.78-79.
- דאלין, 1957
 A. Dallin, *German Rule in Russia; A Study of Occupation Policies*, London, 1957.
- דאניאלוב, 1960
 Г.Д.Даниялов, *Социалистическое преобразование в Дагестане (1920-1941 гг.)*, Махачкала, 1960.
- דאניאלוב, 1966
 Г.Д.Даниялов, *Развитие экономики и культуры Дагестана (1945-1965 гг.)*, Москва, 1966.
- דאניאלוב, 1972
 А.Д.Даниялов, Из истории борьбы за новую письменность и ликвидацию неграмотности в Дагестане, *Народы Азии и Африки*, 1972, №6, с.133-137.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

דאניאלוב, 1975
А.Д. Даниялов, *Строительство социализма в Дагестане, 1921-1940 гг.* (Узловые проблемы), Москва, 1975.

דאניאלוב, 1987
М. Даниялов, Зарубежные авторы о положении религии в Дагестане, *Советский Дагестан*, 1987, №2, с.74-77.

דאנולופ, 1954
D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954.

דארדז'אנאשרילי, 1893
А. Дареджанашвили, Виноградарство и виноделие в Кубинском уезде, *Труды императорского Кавказского общества сельского хозяйства*, 1893, №5-7, с.276-284.

דובליר, 1871
Д. Дубелир, Евреи на Кавказе (Этнографический очерк), *Вестник русских евреев*, 1871, №1, с.12-16; №2, с.49-52; №3, с.77-81; №4, с.113-120; №5, с.141-150; №6, с.178-184; №7, с.216-219.

דוברובין, 1866
Н. Дубровин, *Закавказье 1803-1806 года*, С.Петербург, 1866.

דוברובין, 1888-1871
Н. Дубровин, *История войны и владычества русских на Кавказе*, тома I-VI, С.Петербург, 1871-1888.

דוחוביץ', 1903
מ. דוחוביטש, באקו, המליץ, 1903. גל' 104, עמ' 3.

דרידוב, 1929
Г. Давыдов, Не поощрять вредных обычаев, *Красный Дагестан*, 10 апреля 1929.

דרידובה, 1961
גילובאר דאורידאָווא, כינגיל אורשאלומאור א.א., דאגעסטאנער יידן ענטפערן 'העראלד טריכין', מארגן פרייהייט, בינאר 1961.

דומות עירתיית, 1894
[Евреи и городские думы], *Недельная хроника Восхода*, 1894, №34, с.904.

דורן, 1861
Dorn, Bericht über eine wissenschaftliche Reise in dem Kaukasus und den südlichen Küsteuländern des Kaspischen Meeres, *Mélanges Asiatiques Tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg*, 1863, vol. IV, pp. 448-449.

דזאגורוב, 1935
Г. Дзагуров, Промышленность Дагестана за 15 лет, *Революция и национальности*, 1935, №6, с.43-49.

דזאוואחוב, 1912
А. Н. Джавахов, Кавказские евреи (По поводу статьи С. А. Вайсенберга), *Русский антропологический журнал*, 1912, №4, с.57-75.

דינגוטאי, 1860
Дженгутай, *Кавказ*, 26 мая 1860.

דינגוטאי, 1928
Земельное устройство дженгутайских евреев, *Трибуна*, 1928, №3, с.22.

- דימאנשטיין, 1935
 י"ד אין מסר. (רעדאקציע פון ש. דימאנשטיין), מאסקווע, 1935, עמ' 227-229.
- דימינסקי, 1891
 И. Диминский, Кубинский уезд и кубинцы, *Каспий*, 6-7 февраля 1891.
- דינור, 1958
 בן ציון דינור, ישראל בגולה, כך ראשון: מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, ירושלים, תשי"ח.
- דס ואש, 1905
 דס ואש בכאקו ומסכיה, הצטירה, 1905, גל' 182, עמ' 1.
- דקו, 1922
 ג. דקו, א נובאָ כתדא, כרסך, 1922, עמ' 4-9.
- דרכנט, 1868
 Дербент, *Кавказ*, 5 июля 1868.
- דרכנט, 1887
 [Дербент], *Недельная хроника Восхода*, 1887, №44, с.1107.
- דרכנט, 1889
 [Дербент], *Недельная хроника Восхода*, 1889, №35, с.880.
- דרכנט, 1891
 Дербент, *Каспий*, 21 ноября 1891.
- דרכנט, 1919
 Дербент, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №27.
- דרכנט, 1921
 Дербент, *Накануне*, 1921, №12-13, с.33.
- דרכנט, 1974
 'Не вмешивайтесь в нашу жизнь! *Дагестанская правда*, 9 января 1974.
- דריאנוב, 1935
 כתבים לחולדות חבת-ציון ושוב ארץ ישראל, ערוכים על ידי א. דריאנוב, תל-אביב, תרפ"ה.
- ה.ר., 1903
 H.R. Caucasus, *The Jewish Encyclopedia*, 1903, vol. III, pp. 628-631.
- האן, 1892
 C. Hahn, *Aus dem Kaukasus, Reisen und Studien, Beiträge zur Kenntnis des Landes*, Leipzig, 1892.
- האן, 1900
 C. Hahn, *Bilder aus dem Kaukasus, Neue Studien zur Kenntnis Kaukasiens*, Leipzig, 1900.
- האן, 1924
 C. Hahn, *Kurzes Lehrbuch der Geographie Georgiens und im Unhang des Kaukasus, Aderbeidjans und Armeniens*, Stuttgart, 1924.
- הגירה, 1928
 Переселение из Азербайджана, *Трибуна*, 1928, №8, с. 18.
- הויגלער, 1962
 שושנה הויגלער, זכרונות והרהורים, קב' עשומר הולגה, 1922-1918, [חמ"ץ], 1962, עמ' 69-71.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- הומו סומ. 1893
Homo Sum., [Владикавказ], *Недельная хроника Восхода*, 1893, №23, с. 623-625.
- החלטה, 1929
Постановление Дагестанского Областного Комитета ВКП(б), *Трибуна*, 1929, № 14, с. 29-30.
- החלטה, 1931
וועגן דער ארבעט פון די סאוועטישע אָרגאַנען אין די אויטאנאמע געגנטן און צורישן די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן פון צפון קאווקאז, (פון דער באשטימונג פון פרעדידיום פונעם אלרוסלענדישן צא"ק פארן 10-טן מיי 1931), דער עמעס. 5 ביולי 1931.
- החלטה, 1925
Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1934 гг.), Баку, 1961, с. 74-75.
- החלטות, 1927
באשלוסן וועגן די באריידן, דער עמעס. 5 ביולי 1927.
- החלטת הסנט, 1886
[Указ Правительствующего Сената по делу Хаима Черномордика], *Недельная хроника Восхода*, 1886, №48, с. 1280-1281.
- הינזלמאן, 1854
Friedrich Heinzelmann, *Reisen in den Ländern der asiatischen Türkei und Kaukasus*, Leipzig, 1854.
- היסט. אורכ., 1958
История Азербайджана, Баку, 1958-1960.
- היסט. דאג., 1967
История Дагестана, тома 1-4, Москва, 1967-1969.
- היסט. מלחמת האזרחים, 1960-1937
История гражданской войны в СССР, Москва, 1937-1960.
- היסט. קאבארדינו-באלקאר., 1967
История Кабардино-Балкарской АССР, тома 1-2, Москва 1967.
- היסט. תיאטרון, 1966
История советского драматического театра, Москва, 1966-1971.
- הירשוביץ', 1963
Lukasz Hirszowicz, *III Rzecz i arabski wschód*, Warszawa, 1963.
- הירשוביץ', 1986
Soviet Statement on Mountain Jews, Introduced and annotated by L. Hirszowicz, *Soviet Jewish Affairs*, 1986, No 3, pp. 55-60.
- הל, 1946
Fannina W. Halle, *The Caucasian Mountain Jews, Commentary*, 1946, vol. 2, No. 4, pp. 354-360.
- הלמונד, 1946
מ. העלמאַנד, בארגיידן אין דער קאבארדינער אסער, אייניקייט. 26 בספטמבר 1946.
- הלמונד, 1948
מ. העלמאַנד, א יידישער קאלוררט אין די בערג פון קאווקאז (פארצייכענונג), דאס נייע לעבן, 5 בנובמבר 1948.
- הלמונד, אייניקייט, 1948
מ. העלמאַנד, גאַלדשמידן, אייניקייט, 10 כפברואר 1948.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- הלפרין, 1969
חיים הלפרין, 'החלוץ' ברוסיה, העבר, תשכ"ט, ספר ט"ז, עמ' 3-6.
- הלר, 1962
ישראל הלר, לזכרו של גרשון מורדוב, קב' 'משמר הוולגה', 1922-1918, [חמ"ד], 1962, עמ' 145.
- הנהלה הראשית, 1929
Ц. П. ОЗЕТ о Севкавказе, *Трибуна*, 1929, №3, с.32.
- הפגנה, 1929
דימאנסורצ'יא, זחמתכש, 24 באוקטובר 1929.
- הצגה, 1919
[Постановка на горско-еврейском языке], *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №26.
- הצהרה, 1920
Горско-еврейская декларация, *Накануне*, 1920, №4.
- הקצאת אדמות, 1928
Новые отводы в Дагестане, *Трибуна*, 1928, № 18, с.23.
- הקר, 1900
Max Hecker, Die Bergjuden im Kaukasus, *Jüdische Turnzeitung*, 1900, No. 3, ss. 24-26; No. 4, ss. 44-45; No. 5, ss. 53-57; No. 6, ss. 67-70.
- הרג בבאקו, 1905
ימי ההרג בבאקו, הצפירה, 1905, גל' 39, עמ' 1-2.
- הרוח, 1971
יעקב הרוח, חוזק ההתנחלות בגליל, ירושלים, 1971.
- הרכבי, 1867
אברהם אליהו הרכבי, היהודים ושפת הסלאווים; מדרשות חקירות בקורות בני ישראל בארץ רוסיה, וילנא, תרכ"ז.
- הרכבי, 1880
[А. Я. Гаркави], Пятый археологический съезд, *Разсвет*, 1880, №4, с. 126-127.
- הרכבי, 1881
[А. Я. Гаркави, О рукописном наследстве И. Черного], *Отчет Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1881 год*, С. Петербург, 1882, с. 13-16.
- הרס בבאקו, 1905
ההרס בבאקו, הצפירה, 1905, גל' 83, עמ' 1.
- השבת החטופים, 1919
Возвращение похищенных, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, № 34.
- השכלה, 1922
אבלי לתגאה אכי אושוקי, כרסך, 1922, גל' 1, עמ' 9-10.
- השמדת יהודים, 1918
Истребление евреев и большевиков, *Известия*, 12 мая 1918.
- התחדשות הפרעות, 1905
התחדשות הפרעות בבאקו, הצפירה, 1905, גל' 177, עמ' 1.
- התייעצות 'אוזט', 1928
[ОЗЕТ — Конференция на Северном Кавказе], *Трибуна*, 1928, № 14, с. 19.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

התייעצות ארוהוגראפית, 1928
Орфографическое совещание горских евреев Азербайджана, *Трибуна*, 1928, №7, обложка.

התייעצות טראנס־קאווקאדית, 1932
На Закавказском межсоюзном нацсовещании, *Заря Востока*, 30 января 1932.

התייעצות ראשונה של עסקני תרבות, 1921
1-е Всекавказское совещание работников просвещения горских евреев в гор. Нальчике 27-30 июля 1921, *Жизнь национальностей*, 1921, №19, с.4.

התיישבות באזורבייג'אן, 1928
Еврейское землеустройство в Азербайджане, *Трибуна*, 1928, №8, с.18.

התיישבות בנרחני, 1928
עדר איינארדענונג פון די בארג־ייִדן. דער עמעס, 6 באפריל 1928.

התיישבות בדאגסטאן, 1927
Еврейское землеустройство в Дагестане, *Трибуна*, 1927, №1, с.20.

התיישבות בדאגסטאן, 1928
Еврейское землеустройство в Дагестане, *Трибуна*, 1928, №5, с.22.

התיישבות בטרק, 1928
Еврейское землеустройство на Терек, *Трибуна*, 1928, №7, с.18.

התיישבות בקאברדינו־באלקאריה, 1928
Земельное устройство горских евреев Кабардино-Балкарской области, *Трибуна*, 1928, №3, с.23.

התיישבות היהודים ההרריים, 1927
Землеустройство горских евреев, *Трибуна*, 1927, №1, с.20.

התיישבות היהודים ההרריים, 1929
דערפֿאָלגרייכע קאָלאָניזירונג פֿון די בארג־ייִדן. דער עמעס, 13 ביוני 1929.

1607..1.1
News from Rome, Translated out of Italian into English by W.W., Nahum Sokolow, *History of Zionism, 1600-1918*. London. 1919. vol. 2. pp. A-B3.

*רז, 1889
А.Т. В-ев, Горские евреи, *Новое обозрение*, 1889, №№1752, 1907, 1930, 1934, 1937, 1948, 1951.

1920..מ.1
В.М., Кавказские евреи-горцы, *Еврейская трибуна* (Париж), 1920, №17, с.3-4.

ואגאכוכ, 1967
М.Вагабов, Великая Отечественная война — испытание силы и жизненности дружбы народов и пролетарского интернационализма, *Октябрьская революция и решение национального вопроса в Дагестане*, Махачкала, 1967, с.221-245.

ארטאשן, 1816
Записка по делу казненных Измаил-Ханом жидов Шекинского ханства в дер. Варташаны, 1816 года, *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею*, 1874, том 6, часть 1, с.723-725.

- ארטאשן, 1892
 Селение Варташен, *Каспий*, 28 октября 1892.
- ארטאשן, כספי, 1892
 Нухинский уезд, *Каспий*, 13 октября 1892.
- ארטאשן, 1893
 Варташен, *Каспий*, 22 июня 1893.
- ארטאשן, כספי, 1893
 Варташен, *Каспий*, 17 июля 1893.
- ארטאשן, 1894
 Селение Варташен, *Каспий*, 10 июля 1894.
- ארטאשן, 1895
 Варташен, *Каспий*, 19 апреля, 20 мая 1895.
- ארטאשן, ווסחד, 1895
 [Варташен], *Недельная хроника Восхода*, 1895, №18, с.488-489.
- הולקבה, 1966
 Н. Волкова, Изменения в этническом составе сельского населения Северного Кавказа за годы советской власти, *Советская этнография*, 1966, №1, с.14-29.
- הולקבה, 1967
 Н. Волкова, Вопросы двуязычия на Северном Кавказе, *Советская этнография*, 1967, №1, с.27-40.
- הולקבה, 1973
 Н. Волкова, *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*, Москва, 1973.
- הולקבה, 1974
 Н. Волкова, *Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII — начале XX века*, Москва, 1974.
- הולקתסקי, 1882
 Н.А. Волконский, Трехлетие в Дагестане, 1847-й год; Осада Гергебиля и взятие Салты, *Кавказский сборник*, Тифлис, 1882, том 6, с.493-495.
- וורנוב, 1869
Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского Русского географического общества. Составлен и издан под редакцией действительно-го члена отдела Н.И. Воронова, том I, Тифлис, 1869.
- וורנוב, 1981
 А. Воронов, Этнические особенности геногеографии дефицита фермента Г-6-Ф Ду населения СССР, *Советская этнография*, 1981, №6, с.65-77.
- יינבאום, 1888
 Е. Вейденбаум (сост.), *Путеводитель по Кавказу*, Тифлис, 1888.
- יינשל, 1972
 זאב יינשל, לחלודות התנועה הציונית בקאוקאז. קציר, קובץ לקורות התנועה הציונית ברוסיה, חל-אביב, 1972, עמ' 352-344.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- 1912 היסבנד,
А. Вайсбанд, Дербент, Разсвет, 1912, №35, с.35; №41, с.33-34.
- 1913 היסבנד,
А. Вайсбанд, Еще о школьном деле на Кавказе, *Вестник еврейского просвещения*, 1913, №24, с.70-74.
- 1908 היסבנד,
D. Weissenberg, Die Kaukasischen Bergjuden, *Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde*, Leipzig, 1908, Heft 27, ss. 123-137.
- 1909 היסבנד,
S. Weissenberg (Elisabethgrad), Die Kaukasischen Juden in anthropologischer Beziehung, *Archiv für Anthropologie*, 1909, Band VIII, Heft 4 ss. 237-245.
- 1912 היסבנד,
С. Вайсенберг, Кавказские евреи в антропологическом отношении, *Русский антропологический журнал*, 1912, №2-3, с.137-163. ✓
- 1913 היסבנד,
С. Вайсенберг, Исторические гнезда Кавказа и Крыма (Из отчета о летней поездке 1912 г.), *Еврейская старина*, 1913, том I, с.51-60.
- 1914 היסבנד,
[С. Вайсенберг], Об антропологическом типе евреев, *Этнографическое обозрение*, 1914, №1-2, с.283-284.
- 1918 היסבנד,
С. Вайсенберг, Коганиты и левит в истории и современности, *Еврейская старина*, 1918, том 10, с.112-131.
- 1928 היצמן,
С. Вейцман, Оперативная работа Ц.П. ОЗЕТа с 1.1.1928 года по 1.10.1928 года, *Трибуна*, 1928, №22, с.27-30.
- 1978 היצמן,
כתבי חיים וויצמן, סדרה חדשה — אגרות, עורך י. ריינהרץ, ירושלים, 1978, כרך חשע"י, עמ' 206.
- 1964 הלנאי,
ז. הלנאי, יהודים יוצאי קאקאז, אתר יהודי ספרד, 1964, כרך ז, עמ' 105-108.
- 1958 היקטורוב,
А. Ф. Викторов, В. А. Гиммельрейх, П. Л. Львов и др. *Дагестанская АССР; Физико-географический и экономико-географический обзор*, Махачкала, 1958.
- 1901 ועדה היסטורית-אתנוגרפית,
Заседание историко-этнографической комиссии, *Восход*, 1901, №13, с.10.
- 1894 ועדה לבדיקת הזכויות,
[Комиссия для рассмотрения прав горских евреев], *Недельная хроника Восхода*, 1894, №50, с.1328-1329.
- 1919 ועדת-חרבות,
В культурной комиссии, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №25.
- 1930 ועידת 'אוזט' בדאגסטאן,
Дагестанская конференция ОЗЕТ, *Трибуна*, 1930, №21, с.9.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- עידת דלת־העם, 1921
Съезд горско-еврейской бедноты, *Известия*, 12 января 1921.
- עידת היבסקציה, 1926
אלפארבאנדישע באראטונג פון די אידישע סעקציעס פון אל.ק.פ. (כ.), דעקאבר 1926, מאסקווע, 1927.
- עידת היהודים ההרריים, 1917
Съезд горских евреев в Дербенте, *Разсвет*, 1917, №17-18, с.53.
- עידת היהודים ההרריים, ז'קן, 1917
Съезд горских евреев, *Еврейская жизнь*, 1917, №23, с.20.
- עידת היהודים ההרריים, נדליה, 1917
Съезд горских евреев, *Еврейская неделя*, 1917, №22, с.31.
- עידת עמי המזרח, 1920
Первый Съезд народов Востока, Баку, 1-8 сентября 1920 г.; Стенографические отчеты, Петроград, 1920.
- עידת ציוני קאוקאז, 1901
Съезд сионистов в Тифлисе, *Будущность*, 1901, №36, с.709.
- עידת ציוני קאוקאז, ווסחד, 1901
[Съезд сионистов на Кавказе], *Восход*, 1901, №50, с.18-19.
- עידת ציוני קאוקאז, 1917
עידת הציתים של גליל קוקז, העם, 13, 15, 18 באוקטובר 1917.
- עידת צע די־ציון, 1919
Баку, *Цафрirim*, 1919, №7.
- עידת צע די־ציון, הליה, 1919
Конференция Цесрей Цион Закавказья и Дагестана, *Еврейская воля*, 1919, №3.
- רט, 1968
אלכסנדר ווט, רוסיה במלחמה, 1941-1945, תל־אביב, 1968.
- זאגורסקי, 1881
[Б.П.Загурский], О языках закавказских евреев, *Разсвет*, 1881, №7, с.249-250.
- זאקרונטקין, 1962
В.Закруткин, *Кавказские записки, 1942-1943*, Москва, 1962.
- זארובין, 1927
И.И.Зарубин, *Список народностей СССР*, Ленинград, 1927.
- ז'חה, 1930
П.К.Жузе, К выяснению значения слова 'тат', *Известия Азербайджанского научно-исследовательского института*; Отделение языка, литературы и искусства, (Баку), 1930, выпуск 3, с.11-15.
- ז'ומבה, 1917
Н.Зомбе, К истории бакинских еврейских национально-культурных учреждений, *Кавказский еврейский вестник*, 1917, №2.
- ז'יד, 1947
א. ז'יד, אם הניסוחים, ספר העליה השניה, ערכה ב. חכם, תל־אביב, תש"ו, עמ' 723.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

הידליץ, 1870

Н. Зейдлиц, Этнографический очерк Бакинской губернии, *Кавказский календарь на 1871 год*, Тифлис, 1870, с.1-68.

הידליץ, 1878

Н. Зейдлиц (ред.), *Терская область; Список населенных мест по сведениям 1874 года*, Тифлис, 1878.

הידליץ, 1879

Н. Зейдлиц (ред.), *Бакинская губерния; Список населенных мест по сведениям 1873 года*, Тифлис, 1879.

הידליץ, באקו, 1879

N. von Seidlitz (Ober-Redakteur des Kaukasischen Statistischen Komites), Historisch-ethnographische Skizze des Gouvernements Baku auf physikalisch-geographischer Grundlage gezeichnet, *Russische Revue* (St. Petersburg), 1879, band 15, ss. 492-513.

הידליץ, 1880

Таблица о народонаселении Кавказского края по народностям, *Сборник сведений о Кавказе*, ред. Н. Зейдлиц, Тифлис, 1880, том VII, с.1-XLV.

דכי, 1897

Eugène de Zichy, *Voyages au Caucase et en Asie Centrale*, Budapest, 1897.

דיסקינד, 1924

י. דיסקינד (אסיפאָוו), באקו — אין יידישן ארבעטער־קלוב, דער עמעס, 7 בפברואר 1924.

זכות־בחייה, 1911

[Избирательные права], *Новый Восход*, 1911, №50, с.17.

זלמאנבסקי, 1963

פרץ זעלאנאָוו־סקי, צו גאטט ביי די בארג־ייִדן, פאלקס־שטימע, 25 ביולי 1963.

זנד, 1972

M. Zand, Культура горских евреев Кавказа и культура бухарских евреев в советский период, *Еврейская культура в Советском Союзе*, Иерусалим, 1972, с.117-138. ✓

זנד, 1982

מיכאל זנד, ספרות יהודי־ההר של הקאווקאז, פעמים, 1982, חב' 13, עמ' 20-56.

זנד, 1986-1985

M. Zand, The Literature of the Mountain Jews of the Caucasus, *Soviet Jewish Affairs*, 1985, No. 2, pp. 3-22; 1986, No. 1, pp. 35-51.

ח., 1893

Х., Сл.Хасав-Юрт, *Северный Кавказ*, 3 июня 1893.

ח.א., 1924

ח.א., קלוב ארבעט (באקו), דער עמעס, 17 באקטובר 1924.

ח.ב., 1911

Х. Б., Куба, *Новый Восход*, 1911, №36, с.21-22.

חאבין, 1945

א. כאָוין, א באגעגעניש מיט בארג־ייִדן, אייניקייט, 11 בינואר 1945.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- חאכין, הצופה, 1945
חאכין, יהודי קוקאו רואים עצמם כחלק בלתי נפרד של היהדות העולמית, הצופה, 28 ביוני 1945.
- * חאחאנוב, 1900
A. O. Хаканов, О горских евреях, *Кавказ*, 1900, № 313.
- חאחאנוב, 1907
A. Chachanow, Die grusinischen Juden, *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde*, 1907, Band XXII, Heft 2, ss. 33-37.
- חאיראקוב, 1970
С. М. Хайдаков, Опыт создания письменности у ранее бесписьменных народов СССР (на примере народов Дагестана), *VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук*, Москва, 1970, с. 677-681.
- חאלילות, 1965
Халил Халилов (сост.), *Сказки народов Дагестана*, Москва, 1965.
- חאנין, 1926
מ. כאנין, די בארג-ייִדן ווען אירפגעריכט, דער שטערן, 16 ביולי, 1926.
- חאנצין, 1934
A. Ханчин, Горские евреи, *Революция и национальности*, 1934, № 6, с. 25-28.
- חאסאב-יורט, 1860
Хасаев-Юрт и первая в нем ярмарка, *Кавказ*, 1860, № 70.
- חאפאלאיב, 1960
Ю. Хаппалаев, Тема современности в дагестанской литературе, *Дагестан*, 1960, с. 175-180.
- חאררדין, 1888
Н. Харузин, По горам Северного Кавказа; Путевые очерки, *Вестник Европы*, 1888, книга 10, с. 482-530.
- חאשאיב, 1959
X. M. Хашаев, *Занятия населения Дагестана в XIX веке*, Махачкала, 1959.
- חאשאיב, 1961
X. M. Хашаев, *Общественный строй Дагестана в XIX веке*, Москва, 1961.
- חברה, 1929
א געזעלשאפט מיטצוהעלפן דער עקאָנאָמישער און קולטורעלער אנטוויקלונג פון די בארג-ייִדן, דער עמעס, 1929 באוקטובר.
- חברת על חברואה, 1928
Брошюра по санитарии на татском языке, *Трибуна*, 1928, № 6, с. 20.
- חודאדוב, 1923
В. Худадов, Современный Азербайджан, *Новый Восток*, 1923, книга 4, с. 163-185.
- חודאינאטוב, 1929
ז. חודאינאטוב, א באלא ראח-ניכ, חמתכש, 24, 31 באוקטובר 1929.
- חודר מחלקת הנשים, 1921
Циркуляр Женотдела Кавкрайкома ЕКП 'Поалей-Цион', *Накануне*, 1921, № 12-13, с. 23-24.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- חוקת אזרבייג'אן, 1927
Конституция Азербайджанской ССР, *Съезды Советов в документах*, Москва, 1964, том 5, с.171-189.
- חוקת אזרבייג'אן, 1937
Конституция Азербайджанской ССР, *Съезды Советов в документах*, Москва, 1964, том 6, с.280-302.
- חוקת דאגסטאן, 1927
Конституция автономной Дагестанской социалистической советской республики, *Съезды Советов в документах*, Москва, 1962, том 4, часть 1, с.1031-1048.
- חוקת דאגסטאן, 1937
Конституция Дагестанской автономной советской социалистической республики, *Съезды Советов в документах*, Москва, 1962, том 4, с.1175-1192.
- חורבן בבאקו, 1905
החורבן הנורא בבאקו — הרג רב והריסות לאן קץ. הצפירה, 1905, גל' 180, עמ' 1.
- חטיבת-פרשים יהודית, 1920
Еврейская кавалерийская бригада, *Правда*, 14 июля 1920. ✓
חיה אשת איש ישר, ראה: באראמן
- חיי היהודים בקאווקאז, 1919
Das jüdische Leben in Kaukasus, *Jüdische Rundschau*, 24.10.1919.
- חיי היהודים בקאווקאז, 1920
חיי היהודים בקוקוז, קטרס, חר"ף, גל' כ"ג, עמ' 24-23.
- חיי הכפר היהודי, 1929
Жизнь еврейской деревни; На Моздокских и Степановских участках, *Трибуна*, 1929, № 14, с.28.
- חיימוביץ', ראה: שור
תנוכה, 1929
יצחק חנוכאָו, סאס אימו, זמחכש, 30 במאי 1929.
- תנוכיב, 1963
'Дома... на гвоздях', *Дагестанская правда*, 4 января 1963.
- תנוכיב, 1964
М.Ханукаев, Эз гуьнжундогор, Юно Семенов, *Вихде оmore произведениельо*, Махачкала, 1964, с.5-8.
- חנציינסקי, 1976
מיכאל חנציינסקי, יוסף ליטבק, הרקע הכלכלי-חברתי והתרבותי באזורי המוצא של היהודים ההרריים, אוקטובר 1976, המשדר לקליטת העליה — האגף לחנוך ולמחקר (שכפול).
- טאדז'יב, 1930
С.Таджиев, Новый латинизированный алфавит — мощное орудие культурной революции, *Революция и национальности*, 1930, №2, с.64-67.
- טאטיס, 1932
Таты, *Малая Советская энциклопедия*, Москва, 1932, том 8, с.699-700.

- טאטים, 1940
 Таты, *Малая Советская энциклопедия*, Москва, 1940, том 10, с.644.
- טאטים, 1946
 Таты, *Большая Советская энциклопедия*, Москва, 1946, том 53, с.670-671.
- טאטים, 1956
 Таты, *Большая Советская энциклопедия*, Москва, 1956, том 42, с.7.
- טאטים, 1960
 Таты, *Малая Советская энциклопедия*, Москва, 1960, том 9, с.132.
- טאטים, 1976
 Таты, *Большая Советская энциклопедия*, Москва, 1976, том 25, с.299.
- טאטים, 1986
 'Absurd Inventions' About Forcible Assimilation of Tat People in USSR, *Summary of World Broadcasts*, Part 1: The USSR, 9 September 1986, pp. 8359/A4/5-6.
- טאכר-גודי, 1930
 А.Тахо-Годи, Проблема языка в Дагестане, *Революция и национальности*, 1930, №2, с.68-75.
- טאננברג, 1901
 א. טאננברג, אידען אין די בערג פון קרקאז, (נייריאק, 1901).
- טארקינסקי, 1919
 А.Таркинский, К вопросу о многоженстве среди горских евреев, *Еврейская воля*, 1919, №3.
- טהון, 1957
 חנה הלנה טהון, העדות בישראל, ירושלים, תשי"ז.
- טהירי, 1941
Хроника Мухаммеда Тахира Ал-Карахи о дагестанских войнах в период Шамиля; Перевод с арабского А.М.Барабанова; Предисловие акад. И.Ю.Крачковского, Москва-Ленинград, 1941.
- טולמאן, 1913
 П.Я.Тулман, Еврейское школьное дело на Кавказе, *Вестник Общества для распространения просвещения между евреями в России*, 1913, №21, с.76-80.
- טולסטוב, 1960
 С.П.Толстов, М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров (ред.), *Очерки общей этнографии: Азиатская часть СССР*, Москва, 1960.
- טולסטרי, 1943
 אלכסי טולסטרי, הזועה החומה, הארץ, 17 באוגוסט 1943.
- טולסטרי, המשמר, 1943
 אלכסי טולסטרי, איך נרצחו המוני יהודים בקאוקאז, המשמר, 26 באוקטובר 1943.
- טופרובסקי, 1915
 Б.Топоровский, Песня горских евреев, *Еврейская старина*, 1915, выпуск II, с.226-227.
- טוקאריב, 1949
 С.А.Токарев, К постановке проблем этногенеза, *Советская этнография*, 1949, №3, с. 12-36.
- טוקאריב, 1958
 С.А.Токарев, *Этнография на родов СССР*, Москва, 1958.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

טורמאסוב, 1810

Отношение ген.Тормасова к д.т.с. Гурьеву от 2-го августа 1810 года, *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею*, Тифлис, 1870, том 4, с.37-40.

טורמאסוב, 1811

Отношение ген.Тормасова к д.т.с. Гурьеву от 17-го мая 1811 года, *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею*, Тифлис 1870, том 4, с.538.

טיחונוב, 1796

Д.И.Тихонов, Описание Северного Дагестана, 1796 г., *История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв.*, Архивные материалы под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева, Москва, 1958, с.125-137.

טייטש, 1927

משה טייטש, ותנן די ועלכע עס האָט ארפגעריכט דער אַקטיאָר, דער עמעס, 13 באוקטובר 1927.

טייך, 1942

Gerhard Teich und Heinz Rübel, *Völker, Volksgruppen und Volksstämme auf dem ehemaligen Gebiet der UdSSR*, Geschichte, Verbreitung, Rasse, Bekenntnis, Herausgegeben Reichsführer SS, Rasseamt und Institut für Grenz-und Auslandstudien, Schwarzhaupter Verlag, Leipzig, 1942.

טייר, 1987

И.Таяр, *Синагога — разгромленная, но непокоренная*, Иерусалим, 1987.

טמיר-חאן-שורה, 1858

Темир-Хан-Шура, *Кавказ*, 16 января 1858.

טמיר-חאן-שורה, 1903

יהודים בטעמיר-חאן-שורה, הצפירה, 1903, גל' 195, עמ' 3.

טמיר-חאן-שורה, הצפירה, 1903

יהודים בטעמיר-חאן-שורה, הצפירה, 1903, גל' 70, עמ' 2.

טמיר-חאן-שורה, 1918

טעמיר-חאן-שורה, ערד און פרייהייט, 1918, גל' 2-3, עמ' 39-38.

טראוט, 1928

ТерОЗЕТ, *Трибуна*, 1928, №3, с.22.

טרונוב, 1958

Дм.Трунов, *В горах Дагестана*, Москва, 1958.

טריינין, 1931

И.Трайнин, Дагестан на подъеме, *Советское государство и право*, 1931, №4, с.61-78.

טרימינגהם, 1973

J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, London, 1973.

טרינטיכ, 1911

Сборник сведений по Бакинской губернии, Выпуск I: Список населенных мест, количество земли и податное обложение поселян. Под ред. А.Н.Терентьева, Баку, 1911.

טרק, 1929

Террайком ВКП(б) о работе ОЗЕТа на Терекке, *Трибуна*, 1929, №16, с.20.

טרק, 1930

Терской окрисполком о еврейском землеустроении на Терекке, *Трибуна*, 1930, №3, с.16.

- 1928 טרקומט, *Организация ТерКОМЗЕТа, Трибуна*, 1928, №5, с.22.
- 1928 טרקומט, הנהלה, *В ТерКОМЗЕТе, Трибуна*, 1928, №13, с.21.
- 1910 י. ב. פ (אחד מאמר באר"עקב). מכתב גלוי לחברי האחרים כבאר יעקב. הפועל הצעיר, 1910. גל' 23, עמ' 10-11.
- 1918 י. В.-л., Горские евреи, *Кавказский еврейский вестник*, 1918, №2.
- 1929 י.ב., J. В[rutzkus], Kaukasus, *Encyclopedia Judaica*, Berlin, [1929], vol. 9, pp. 1110-1104.
- 1927 י.ד., И.Д., Культрбота среди горских евреев, *Трибуна*, 1927, №8, с. 12.
- 1914 י.מ., Я.М., Русские евреи на Кавказе, *Разсвет*, 1914, №28, с.19-22.
- 1929 י.מנ., I. Mn., Kaukasus, *Jüdisches Lexikon*, Berlin, 1929, vol. 3, pp. 636-637.
- י"ק *Еженедельник книги* [за] 1935, 1941, 1948, 1950, 1951, 1953-1982.
- 1927 י. ר.פ., י. ר.פ., די לאגע פון די בארג יידין, דער עמעס, 7 בינואר 1927.
- 1877 יאבורסקי, H. Jaworski, *Wspomnienia z Kaukazu, część I*, Poznań, 1877.
- 1972 יאגודייב, Чеканка Анатолия Ягудаева, *Советский Дагестан*, 1972, №3 [обложка].
- 1976 יאגודייב, Скульптор Анатолий Ягудаев, *Советский Дагестан*, 1976, №1, с.80-81.
- 1979-1978 יאגודייב, Ю.Ягудаев, Еровурдигьо эз зиндегуни театр тати, *Ватан Советиму*, 1978, с.72-77; 1979, с.74-76.
- 1962 יאמפולסקי, [З.И. Ямпольский, В.П.Кобычев], Удины, *Народы Кавказа*, Москва, 1962, том II, с.195-198.
- 1947 יאנאסוביץ, יצחק יאנאסאָוויטש, 'שיראָהאָ' — דאָס געזאנג פון טאטישע יידן צו יוסף סטאלין, סאָלקס־שיטימע, 8 במרץ 1947.
- 1928 יאָקובלב, Н. Яковлев, Развитие национальных письменностей у восточных народов Советского Союза и зарождение их национальных алфавитов, *Революционный Восток*, 1928, №3, 206-234.
- 1969 יארשאטר, Ehsan Yar-Shater, *A Grammar of Southern Tati Dialects*, The Hague-Paris, 1969.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- יארמולינסקי, 1941
Avraham Yarmolinsky, Caucasus, *The Universal Jewish Encyclopedia*, New-York, 1941, vol. 3, pp. 68-69.
- ביסקציה, 1926
אין צ.ב. פון די אידסעקציעס באם צ.ק. פון אל. ק. פ. (ב.), דער עמעס, 28 בפברואר 1926.
- ביקומול, 1921
[Кавказское орг. бюро Евкомола], *Накануне*, 1921, № 12-13, c.21.
- ביקומול, קאוקאז, 1921
Корреспонденции Евкомола — На Кавказе, *Накануне*, 1921, № 12-13, c.35.
- יכר. אנציק., 1913
Еврейская энциклопедия, С. Петербург, (1906-1913).
- ידיעות מנפת נאלציק, 1894
Вести из Нальчинского округа, *Терские ведомости*, 26 августа 1894.
- ידיעות סטאטיסטיש, 1876
Статистические сведения о состоянии губерний и областей Кавказского и Закавказского края на 1875 год, Тифлис, 1876.
- יהודי קאוקאז, 1880
Die Kaukasischen Juden, *Globus* (Braunschweig), 1880, No. 12, ss. 187-190; No. 13, ss. 199-202.
- יהודים בקאוקאז, 1875
Żydzi na Kaukazie, *Izraelita*, 1875, No. 45, str. 367-368; No. 46, str. 378.
- *יהודים בקאוקאז, 1885
Евреи на Кавказе, *Одесский листок*, 1885, № 164.
- יהודים בקאוקאז, 1919
[יהודים בעבר-הקאוקאז], העולם, 1919, גל' 6, עמ' 20.
- יהודים בקאוקאז, 1943
יהודים בקאוקאז, הצופה, 6 בינואר 1943.
- יהודים בקאוקאז, 1979
[העלייה של יהודי קאוקאז], ידיעות אחרונות, 8 ביוני 1979.
- יהודים הרריים, 1885
[О горских евреях, из газеты 'Ausland'], *Недельная хроника Восхода*, 1885, № 30, c.819-820.
- *יהודים הרריים, אודסה, 1885
Горские евреи, *Одесский листок*, 1885, № 106.
- יהודים הרריים, 1887
[Горские евреи], *Недельная хроника Восхода*, 1887, № 22, c.571.
- *יהודים הרריים, נוביה אוכורניה, 1887
Несколько слов о горских евреях, *Новое обозрение*, 1887, № 1142.
- יהודים הרריים, 1893-1892
Żydzi górale na Kaukazie, *Izraelita*, 1892, No. 50, str. 434; No. 51, str. 442-443; 1893, No. 1, str. 5-6.
- יהודים הרריים, 1910
היהודים ההרריים, הצפירה, 1910, גל' 11, עמ' 2.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

יהודים הרריים, נובי ווסחוד, 1910

Горские евреи, *Новый Восход*, 1910, №29, с.14.

יהודים הרריים, 1920

[די בארגייידן], פארן פאלק (מינסק), 12 בפברואר 1920.

יהודים הרריים, 1921

היהודים ההרריים בקוקז, קונטרס, חרפ"א, חוב' צא, עמ' 13-14.

יהודים הרריים, 1923

היהודים ההרריים מעבר לקוקוס, העולם, 1923, גל' 10, עמ' 133.

יהודים הרריים, 1926

די בארגייידן, וואַליגער וואַך, 1926, גל' 36.

יהודים הרריים, 1927

הילף די בארגייידן, אקטיאבר, 16 ביולי 1927.

יהודים הרריים, 1929

Горские евреи, Малая Советская энциклопедия, Москва, 1929, том 2, с.593.

יהודים הרריים, 1930

Горские евреи, *Большая Советская энциклопедия*, Москва, 1930, том 18, с.193-194.

יהודים הרריים, 1936

Горские евреи, *Малая Советская энциклопедия*, Москва, 1936, том 3, с.368-369.

יהודים הרריים, 1942

Die Bergjuden des Kaukasus, *Die Tat* (Zürich), 27 July 1942.

יהודים הרריים, 1952

Горские евреи, *Большая Советская энциклопедия*, Москва, 1952, том 12, с.232.

יהודים הרריים בגרוזיה, 1929

Обращение горских переселенцев к трудящимся Грузии, *Трибуна*, 1929, №17, с.25.

יהודים הרריים בקונגרס הציוני, 1900

[Kaukasische Bergjuden], *Die Welt*, 1900, No. 31, s. 9.

יהודים הרריים בקונגרס הציוני, 1903

[Kaukasische Bergjuden], *Die Welt*, 1903, No. 1, 9-11.

יחט, 1904

И. М. Юдт, Евреи как физическая раса, *Еврейская жизнь*, 1904, №4, с.175-177.

יחלסון, 1928

Waldemar Jochelson, *Peoples of Asiatic Russia*, The American Museum of Natural History, 1928.

יחננת, 1978

Ю. Юхананов, Путь тернистый, но единственно верный, *Наша страна*, 23 августа 1978.

יוסף, 1910

יוסף, מכתב מגליל העליון, הפועל הצעיר, 1910, גל' 8, עמ' 13-14.

יופה, 1962

Henryk Joffe, Z gór Kaukazu do gór Jerozolimy, *Nowiny i kurier*, 30.3.1962.

יופה, נוביני, 1962

Henryk Joffe, Żuhurowie — dumny szczep żydowski, *Nowiny i kurier*, 2.4.1962.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

ישיבייב, 1988

י. ישרוני, וייטלעך פון דער געשיכטע, ביראבידזשאנער שטערן, 23 באפריל 1988.

יורעאילוב, 1969

Т. Израилов, Край милых и добрых людей, *Советская Киргизия*, 11 июня, 1969.

יחידות קאוקאזיות, 1944

[Добровольческое Кавказское соединение], *Северный Кавказ*, 1944, №9-10, с.26, 30.

יחילוב, 1950

Защита диссертаций в Институте этнографии, *Советская этнография*, 1950, №2, с.201-202.

יחילוב, דיסטריציה, 1950

М. Ихилов, Горские евреи (Опыт монографического исследования), *Краткие сообщения Института этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая*, 1950, выпуск XI, с.97-99. ✓

יחילוב, משפחה, 1950

М. Ихилов, Большая семья и патронимия у горских евреев, *Советская этнография*, 1950, №1, с.188-192.

יחילוב, 1955

М. Ихилов, Горские евреи, *Народы Дагестана*, Москва, 1955, с.226-245.

יחילוב, 1960

[М.Ихилов], Горские евреи, *Народы Кавказа*, под ред. М.О.Косвена, Л.И.Лаврова, Г.А.Нерсесова, Х.О.Хашаева, Москва, 1960, том I, с.554-561.

יחילוב, טאבאסאראן, 1960

[М.Ихилов], Табасаранцы, *Народы Кавказа*, под ред. М.О.Косвена, Л.И.Лаврова, Г.А.Нерсесова, Х.О.Хашаева, Москва, 1960, том I, с.520-528.

יחילוב, 1969

М.Ихилов, Как возник обряд обрезания и в чем его вред, *Религия вчера и сегодня*, 1969, с.108-118.

יחילוב, 1972

М.Ихилов, Город-музей мирового значения, *Советский Дагестан*, 1972, №4, с.46-50. ✓

ייסודה של הרפובליקה הדאגסטאנית, 1962

Образование Дагестанской АССР (1920-1921 гг.); Сборник документов и материалов, Махачкала, 1962.

יסנטוקי, 1928

ОЗЕТ в Эссентуках, *Трибуна*, 1928, №21, с.22.

יעקב, 1946

יעקב ב., עם יהודי ההרים, דבר, 1 ביולי 1946.

יעקבסון, 1928

Л. Якобсон, Еврейское население Азербайджана, *Трибуна*, 1928, №20, с.22.

יערי, 1951

אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל — תולדות השליחות מהארץ לגולה, ירושלים, תשי"א.

יצחקי, 1867

[מכתב-תורה של הרב יעקב יצחקי על קבלת כתב-העת 'המגיד'], המגיד, 1867, גל' 27, עמ' 212.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- יצחקי, 1869
יעקב כהרר"ץ מדרבנד, מחקר מלין, המגיד, 1869, גל' 34, עמ' 270-271; גל' 35, עמ' 277; גל' 36, עמ' 286.
- יצחקי, 1878
תעודה ותורה מאת קהילות ישראל אשר במדינת דאגעסטאן אל תוסע כה"ר יוסף יהודה הלר טשארני, המגיד, 1878, גל' 22, עמ' 170.
- יצחקי, 1894
הרב הראשי כרבנט, י"ע יצחקאָוויטש, לתולדות היהודים ההרריים בקוקוז, המליץ, 1894, גל' 231, עמ' 7-6; גל' 234, עמ' 6.
- יצחקי, הצפירה, 1894
הרב הראשי כרבנט, י"ע יצחקאָוויטש, חקר תולדות היהודים, היושבים על הרי קוקוז וגפיהם ובפרט במרי אשר הוא דקיסטאן, הצפירה, 1894, גל' 222, עמ' 960; גל' 223, עמ' 966; גל' 224, עמ' 971.
- יצחקי, קדמותיח, 1894
[יעקב יצחקי]. קדמותיח יהודי-ההרים; מאמר על דבר גולי עשרת השבטים וקורחיתם בארץ דגסתן היא מדי יחוסם אל יהודי קרים (קרימצקים) ולהתייחדות הכוזרים, ירושלים, תרנ"ד.
- יצחקי, תולדות, 1894
ספר תולדות יהודי דאקיסטאן המראים הנמצאים כהררי קאוקאז עד הנה, על ידי המאספים: הרב הראשי יעקב כמ"ו יצחק כמדרבנד וע"י גיסו הר' שרכת כר"ן נ"ע מתרכו, ירושלים, תרנ"ד.
- יצחקי, 1897
מאיר יצחקי, דרבנד, הצפירה, 1897, גל' 118, עמ' 601-602.
- יצחקי, 1900
מאיר יצחקי, דרבנד, המליץ, 1900, גל' 117, עמ' 2.
- יצחקי, 1958
יעקב כהרר"ץ מדרבנד, ערי מדי, ספר-היובל לבארייעקב, (ערך א. קוצר), 1958, עמ' 25-30.
- יצחקי, 1974
אנחה ותעודות מארכיון הרב ר' יעקב כהרר"ץ יצחקי דל, רבה הראשי של דגסתן, ירושלים, תשל"ד.
- ירושלים, 1875
[יהודים הריים כירושלים], הלכנון, 1875, גל' 14, עמ' 106.
- ירושקין, 1960
М. П. Ерошкин, *Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России*, Москва, 1960.
- ירמלוב, 1816
Собственноручное письмо ген.Еромова к Измаил-хану от 3-го ноября 1816 года, *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею*, Тифлис, 1874, том 6, часть 1, с. 723.
- ירמלוב, 1822
Предписание ген. Еромова ген.-майору кн. Мадамову от 26-го сентября 1822 г., *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею*, Тифлис, 1875, том 6, выпуск 2, с. 29.
- ירמלוב, 1868
Алексей Петрович Еромов, *Записки*, Издание Н. П. Еромова, часть 2: 1816-1827 г., Москва, 1868.
- ישביא"ל, 1886
ישביא"ל, קובא, הצפירה, 1886, גל' 83, עמ' 2-3.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

ישעיב, 1917

Раббин Тувий Яшаев, *Еврейская жизнь*, 1917, №6, с.27.

יש"ר, 1891

יש"ר, ציורם מחיי עמנו בקוקז, הצפירה, 1891, גל' 255, עמ' 1031-1032; גל' 264, עמ' 1066-1067.

יש"ר, 1898

יש"ר, דרבנר, הצפירה, 1898, גל' 76, עמ' 444.

כהן צדק, 1864

כהן צדק, [פנייה לסייע ליהודה צ'ארנין], המבשר, 1864, גל' 29, עמ' 223.

כנר, 1942

ישראל כנר, יהודי קוקאז, הברקר, 14 באוגוסט 1942.

כץ, 1894

Albert Katz, *Die Juden im Kaukasus*, Berlin, 1894.

כץ, 1946

משה כץ, דער מערקווירדיקער עפאָס פון די קאוקאזער בארג יידן, יידישע קולטור, 1946, גל' 11, עמ' 16-21.

כץ, 1948

Moş Katz, *Minunata epopee a evreilor din muntii Caucaz*, *Unirea*, 19 iunie 1948.

כצנלסן, 1919

התנועה הלאומית בין יהודי הקוקז הדרומי (נמסר ע"י ד"ר א. כצנלסן), קתרטס, תרע"ט, גל' א, עמ' 12-14.

כרוניקה, 1925

קולטור, כראָניק, דער עמעס, 2 באוגוסט 1925.

כרוניקה, 1929

Хроника — Информация с родины, *Горцы Кавказа* (Париж), 1929, №10-11, с.63-72.

כרוניקה, 1930

Хроника — Вести с родины, *Горцы Кавказа* (Париж), 1930, №16, с.64-66.

כשדאי, 1898

צבי כשדאי, מכתבי מסע, הצפירה, 1898, גל' 186, עמ' 975-976; גל' 188, עמ' 984; גל' 189, עמ' 988-989; גל' 191, עמ' 1000; גל' 193, עמ' 1008; גל' 194, עמ' 1012-1013; גל' 195, עמ' 1016-1017; גל' 196, עמ' 1021; גל' 202, עמ' 1056.

כשדאי, 1902

צבי כשדאי, באקר, המליץ, 1902, גל' 37, עמ' 2-3.

כשדאי, 1912

צבי כשדאי, ממלכות ארט, פרשת מסעותי במשך כמה שנים בארצות קוקז ומעבר להררי קוקז כעבר ים־הכספי ואסיה התיכונה וכו', אודיסה, תרע"ב.

ל.ל., 1894

Л.Л. [Лопатинский], Армянско-татские тексты, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1894, выпуск 20, с.25-32.

לי-ס, 1916

А. Лы-с, Евреи на Кавказе, *Еврейская жизнь*, 1916, №21, с.29-30.

לאברה, 1951

Л.И.Лавров, О причинах многоязычия в Дагестане, *Советская этнография*, 1951, №2, с.202-203.

לאברה, 1960

[Л.И.Лавров], Лезгины, *Народы Кавказа*, под ред. М.О.Косвена, Л.И.Лаврова, Г.А.Нерсеова, Х.О.Хашаева, Москва, 1960, том I, с.503-519.

לאברה, 1982

Л.И.Лавров, *Этнография Кавказа* (по полевым материалам 1924-1978 гг.), Ленинград, 1982.

לארין, 1926

Ю.Ларин, 'О кубинских невестах', *Правда*, 20 мая, 1926.

לארין, 1928

Ю.Ларин, Извращение национальной политики, *Правда*, 23 июня 1928.

לארין, 1929

Ю.Ларин, *Евреи и антисемитизм в СССР*, Москва-Ленинград, 1929.

לארין, 1930

Ю.Ларин, Интеллигентский и буржуазный антисемитизм в СССР; *Против антисемитизма*, под ред. Глеба Алексеева и др. [Ленинград], 1930, с.221-246.

לב, 1928

א. לעזר, די יידן פון די בערג (פון א ריזע), אקטיאבר, 17 באקטובר, 1928.

לבב, 1981

עמוס לבב, הקוקאזים באים, מעריב, 15 בפברואר 1981.

לברכי, 1897

В.Лебедев, Кавказский еврей [стихотворение], *Восход*, 1897, №12, с.153-154. ✓

לברכי, 1964

В.Лебедев, Хроника литературной жизни Дагестана (1917-1925 гг.), *Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР*; Серия филологическая, Махачкала, 1964, том XIII, с.175-187.

לבה, 1900

Heinrich Loewe, *Zur Kunde von den Juden im Kaukasus aus zwei alten deutschen Zeitungen*, Charlottenburg, 1900.

לבה, 1934

ה. לזה, שבט ישראלי עתיקים, כוסתנאי, 1934, גל' ה', עמ' 16-18.

לבנטל, 1952

Rudolf Lowental, The Judeo-Tats in the Caucasus, *Historia Judaica* (New-York) 1952, vol. XIV, pp. 61-82.

לואיס, 1972

Glyn Lewis, *Multilingualism in the Soviet Union*, The Hague, 1972.

לוגנינוביץ', 1938

А.Логвинович, Безбожники Дагестана плохо работают, *Антирелигиозник*, 1938, №12, с.16-17.

לוח, ראה: לכה

לר, 1901

Г. Леви, Быт и нравы кубинских горских евреев, *Восход*, 1901, №46, с.21-22.

לרן, 1883

יעקב לערוין (רב לעדת ישחן בטיפליס), עורת סופרים, המליץ, 1883, גל' 34, עמ' 539-541.

לרן, 1927

י. לערוין, צו גאסט בא די בארגיידין, דער שטערן, 11, 13 כספמכר 1927.

לוקיאנצ'קו, 1930

Ц.З. Лукьянченко, Переселенцы Терека, *Трибуна*, 1930, №7, с.21.

לוקשין, 1926

מ. לאַקשין, די בארגיידין אף ערד (א בריוו פון ראַסטאָרדאָן), דער שטערן, 28 במאי 1926.

לורימר, 1946

F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union*, Geneva, 1946.

ליבשיץ, 1930

Р. Лившиц, ОЗЕТ на Черноморье, *Трибуна*, 1930, №7, с.21.

ליבשיץ, 1933

Р. Лившиц, Горские евреи на Северном Кавказе, *Революция и горец*, 1933, №5, с.45-47.

ליושקביץ, 1971

Ф. Д. Люшкевич, Термин 'тат' как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье, *Советская этнография*, 1971, №3, с.25-32.

ליטבק, 1972

יוסף ליטבק, היהודים ההרריים (הטאטים) בקבוק, המשרד לקליטת העליה — האגף לחכנון ולמחקר, המחלקה לחקר העם היהודי, אוגוסט 1972 (שכפול).

ליטבק, 1976

יוסף ליטבק, קהילת היהודים ההרריים בדרבנט, המשרד לקליטת העליה — האגף לחכנון ולמחקר, המחלקה לחקר העם היהודי, אוקטובר 1976 (שכפול).

לייבוניץ, 1925

Х. Лейбович, Земледелие евреев в Горской республике, *Еврейский крестьянин*, 1925, Сборник I, с.134-135.

לייבוניץ, 1926

Х. Лейбович, Земельное устройство горских евреев, *Еврейский крестьянин*, 1926, Сборник 2, с.214-219.

לייבוניץ, 1928

Х. Лейбович, Среди еврейских масс г.Грозного, *Трибуна*, 1928, №9, с.7-9.

לימור, 1973

И. Лимор, Горские евреи жаждут алии, *Наша страна*, 10 января 1973.

ליפמאנוביץ, 1930

Липманович, Работа АзОЗЕТа, *Трибуна*, 1930, №32, с.14.

ליפשיץ, 1928

Лифшиц, Двухнедельник ОЗЕТа на Северном Кавказе, *Трибуна*, 1928, №16, с.23.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- לנין, 1939
לענין אך דער אשמדאי (א טאטישע לעגענדע), דאס געזאנג פון די פעלקער פון פססר וועגן לענינען און סטאלינען, מאסקווע, 1939, עמ' 23-24.
- לנמן, 1960
ל. לנמן, עלילת הדרם בראגסטאן, הברוק, 26 באוקטובר 1960.
- לשון טאטיח, 1964
Татский язык, *Большая Советская энциклопедия*, Москва, 1964, том 53, с.669-670.
- מ"אן, 1929
М-ан, Землеустроение евреев и ОЗЕТ — работа в Дагестане, *Трибуна*, 1929, №9, с.13-15.
- *מ.ב., 1892
М.Б., Злая женщина (Легенда Варташанских евреев), *Новое обозрение*, 1892, №2863.
- מ.ג., 1927
מ.ג. די ארבעט צורשן די בארג-יידן, אקטאבר, 28 בספטמבר 1927.
- מ.ג., 1928
М.Г., Северо-Кавказский краевой ОЗЕТ, *Трибуна*, 1928, №10, с.18.
- מ.ג., 1929
М.Г., ОЗЕТ на Северном Кавказе, *Трибуна*, 1929, №3, с.26.
- מ.ו., 1886
М.В.Си-в, Памяти И.Я.Черного, *Недельная хроника Восхода*, 1886, №12, с.357-358.
- מ.ל., 1880
М.Л., И. Черный (некролог), *Разсвет*, 1880, №2, с.788-789.
- מ.ס., 1931
М.С., Искажение нацполитики в Грозном, *Трибуна*, 1931, №10, с.4.
- מ.פ., 1884
М.П., По ущельям Дагестана (Из посмертных записок И.Я.Черного), *Еврейское обозрение*, 1884, №5, с.157-167.
- מ.ר., 1862
M.R., O Żydach Kaukazskich, *Jutrzenka*, 1862, No. 7, str. 53-54.
- מ.ר., 1926
מ.ר. ערשטער צוזאמענפאָר פון צופן-קאווקאזער יידן, דער עמעס, 20 ביולי 1926.
- מ.ש., 1935
М.Ш., Еврейско-горская легенда о Ленине и Эшмедее, *Советский фольклор*, 1935, №2-3, с.101-103.
- מאבק עמי ההר, 1921
Борьба горцев Кавказа за идеи Октября, *Жизнь национальностей*, 1921, №25, с.2.
- *מאגאריק, 1920
М. Магарик, Задачи просвещения горских евреев, *Накануне*, 1920, №14-15.
- מאגאריק, 1922
נ. מהריכ, חעדייא פו, כרסך, 1922, גל' 1, עמ' 3-6.

מאגומדוב, 1959

Р. М. Магомедов, *Хронология истории Дагестана*, Махачкала, 1959.

מאגומדוב, 1963

А. Магомедов, *Борьба Коммунистической партии за братское содружество народов Дагестана*, Махачкала, 1963.

מאגומדוב, 1966

А. Магомедов, *Расцвет и сближение народов Дагестана на путях к коммунизму*, Махачкала, 1966.

מאגומדוב, 1975

М. Магомедов, Хазарские поселения в Дагестане, *Советская археология*, 1975, том 2, с.200-216.

מאגומדוב, כחורס, 1975

М. Магомедов, Древние политические центры Хазарии, *Советская археология*, 1975, том 3, с. 63-74.

*מאגומדוב, 1981

Р. Магомедов, К вопросу о татах, *У нас родина одна — Советский Союз*, Махачкала, 1981, с.11-12.

מאגידוב, 1971

Ш.Г. Магидов, *Проблемы языка обучения и письменности народов Дагестана в культурной революции. Из опыта Дагестанской областной партийной организации*, Махачкала, 1971.

מאגומדוב, 1960

Д. Магьмудов, Аллагьсыз да'ел эркин!, *Коммунист*, 9 августа 1960.

מאחאץ'קאלה, 1929

Горские евреи на перевыборах горсовета, *Красный Дагестан*, 20 февраля 1929.

מאטנקו, 1934

А. Матенко, Наравне со всеми, *Трибуна*, 1934, №3-4, с.31-32.

מאליאבקי, 1891

Г. Малявкин, Станица Червленная, *Этнографическое обозрение*, 1891, №1, с.113-136.

מאלינין, 1890

Л. В. Малинин, О свадебных платежах и о приданом у кавказских горцев, *Этнографическое обозрение*, 1890, №3, с.21-61.

מאקסימוב, 1908

А. Максимов, Ограничения отношений между одним из супругов и родственниками другого, *Этнографическое обозрение*, 1908, №1-2, с.41.

מאר, 1920

Н. Я. Марр, *Племенной состав населения Кавказа; Классификация народов Кавказа*, Петроград, 1920.

מארק, 1980

י. מארק (רעד.), גריסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך, ניו-יאָרק-ירושלים, 1980. כרך 4, עמ' 1998.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

מגיד, 1920

Д. Г. Маггид, *Евреи на южных окраинах России, выпуск I: Евреи на Кавказе, Исторический очерк* [1920].

מגיד, 1921

Д. Г. Маггид, *Евреи на Кавказе, История еврейского народа*, Москва, 1921, том XII, книга I, с. 85-97.

מדברי, 1951

שלמה מדברי, חקירת הלשון של יהודים הרריים בקוקז, *הפתח הצעיר*, 1951, גל' 16, עמ' 10.

מדברי, 1954

שלמה מדברי, עלי שיח; ספרים, מסות, מחקרים, תליוסף, תשי"ד.

מדברי, 1962

שלמה מדברי, זכרונות מאקאז, קב' 'משמר הולגה', 1922-1918, [חמ"ד], 1962, עמ' 48-49.

מוחיד, 1893

Аксай или Ташкичу, Описание составлено по данным, доставленным учителем Цаллаговым, инспектором народных училищ Терской области Митр. Мохиром, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1893, выпуск 16, с. 30-36.

מוסאחאובה, 1975

Г. Мусаханова, Боворинлуге как хэлгь совети, *Ватан Советиму*, 1975, с. 61-65.

מוסאחאובה, 1976

Г. Мусаханова, Манувэхь Дадашев, *Ватан Советиму*; 1976, с. 54-60.

מוסאחאובה, 1980

Г. Мусаханова, О развитии метода социалистического реализма в татской литературе, *Развитие социалистического реализма в дагестанской советской литературе*, Махачкала, 1980, с. 33-54.

מוסאיב, 1965

К. М. Мусаев, *Алфавиты языков народов СССР*, Москва, 1965.

מוסיקאים, 1965

Союз композиторов СССР — Справочник на 1965 год, Москва, 1965.

מוסיקאים, 1960

Деятели музыкального искусства Дагестана, Махачкала, 1960.

מוראביב, 1889

К. Муравьев, Слобода Хасав-Юрт, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1889, выпуск 8, с. 97-102.

מורנגסטון, 1958

G. Morgenstierne, *Neu-Iranische Sprachen*, The Hague, 1958.

מוראחאוב, 1983

א פארטראג [פון מוראחאבאון] וועגן די בארג-יידן. סאוואטיש-היימלאנד, 1983, גל' 9, עמ' 163.

מורקלינסקי, 1971

Г. Муркелинский, За единый язык в Дагестане, *Советский Дагестан*, 1971, № 4, с. 75-76.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- מרשבה של יהודים החיים, 1919
- Горско-еврейская колония, *Еврейская воля*, 1919, №8.
- מרשניצקי, 1909
3. Мошницкий, Дербент, *Разсвет*, 1909, №1, с.24-25.
- מרשקאטבליטה, 1894
- פלטי מרשקאטבליטה, היהודים על הררי קוקז, הצפירה, 1894, גל' 151, עמ' 649-650; גל' 153, עמ' 659; גל' 154, עמ' 663.
- מחמודבוקוב, 1898
- Махмудбеков, Мюридическая секта на Кавказе, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1898, выпуск 24, с.14-40.
- מחניים, 1912
- לוח ארץ-ישראל לשנת תרע"ג (1912-1913), עמ' מ"ז.
- מיאטז'י, 1929
- Ан. Мятёжный, Дело на 'Собачьем хуторе', *Красный Дагестан*, 5 мая 1929.
- מילך, 1948
- Словарь современного русского литературного языка*, Москва, 1948, том 1, с.714.
- מילך אנציקלופדי, 1890-1904
- Энциклопедический словарь*, 1890-1904.
- מילוסלאבסקי, 1984
- Ю. Милославский, Книга о горском еврействе, *Круг*, 12 сентября 1984, с.37-38.
- מילר, 1884
- В горских обществах Кабарды: Из путешествия Всев. Миллера и Макс.Ковалевского, *Вестник Европы*, 1884, книга 4, с.540-588.
- מילר, 1887
- [О докладе Вс. Миллера на седьмом археологическом съезде], *Недельная хроника Восхода*, 1887, №35, с.883.
- מילר, 1889
- [Доклад Вс. Миллера 'О происхождении Кавказских евреев'], *Древности восточные*, Труды Восточной комиссии имп. Московского археологического общества, 1889, том 1, выпуск 1, с.16-17.
- מילר, 1892
- Вс.Ф.Миллер, *Материалы для изучения еврейско-татского языка*; Введение, тексты и словарь, С.Петербург, 1892.
- מילר, 1893
- [Справка о книге Вс. Миллера, 'Материалы для изучения еврейско-татского языка'], *Восход*, 1893, №11, с.307.
- מילר, מילך, 1893
- Вс.Миллер, Евреи горские, *Энциклопедический словарь*, С.Петербург, 1893, том 11, с.464-465.
- מילר, 1900
- Вс. Миллер, *Очерк фонетики еврейско-татского наречия*, Москва, 1900.

מילר, 1901

Вс. Миллер, *Очерк морфологии еврейско-татского наречия*, Москва, 1901.

מילר, 1903

Вс. Миллер, О семитском элементе в татском наречии горских евреев, *Древности восточные*, Труды Восточной комиссии имп. Московского археологического общества, 1903, том 3, выпуск 3, с. 160-168.

מילר, 1907-1905

Вс. Миллер, *Татские этюды*, Москва, 1905-1907; Часть 1: Тексты и татско-русский словарь; Часть 2: Опыт грамматики татского языка.

מילר, 1913

Вс. Миллер, Еврейско-татское Ма'ни, *Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества*, 1913, том 21, с. 117-128.

מילר, 1929

Б. В. Миллер, *Таты, их расселение и говоры* (Материалы и вопросы), Баку, 1929

מילר, 1932

Б. В. Миллер, О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа, *Записки Института востоковедения Академии наук СССР*, 1932, № 1, с. 269-290.

מילר, 1945

Б. В. Миллер, Татские тексты (Материалы по говорам татов Советского Азербайджана), *Иранские языки*, Москва-Ленинград, 1945, том 1, с. 107-126.

מינורסקי, 1934

V. Minorsky, Tat, *Enzyklopaedie des Islam*, vol. 4, 1934, ss. 755-759.

מינורסקי, 1963

В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента X-XI веков*, Москва, 1963.

מיפקד, 1897

Данные, извлеченные из переписи 1897 года, *Сборник статистических сведений по Закавказскому краю*, Тифлис, 1902, часть 1, с. 254-315.

מיפקד אכלוסין, 1897

Перепись населения 1897 года, Москва, том 62.

מיפקד, 1926

Всесоюзная перепись населения 1926 года; Том V: Къымская АССР, Северо-Кавказский край, Дагестанская АССР, Москва, 1928.

מיפקד, דאגסטאן, 1926

Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР, Выпуск 1: Список населенных мест, Махачкала, 1927.

מיפקד, צפון קאווקאז, 1926

Поселенные итоги переписи 1926 г. по Северо-Кавказскому краю, Ростов н/Дону, 1929.

מיקאילוב, 1955

Ш. И. Микайлов, Литературные языки Дагестана, *Вопросы языкознания*, 1955, № 6, с. 93-99.

מיראל, 1927

.א.ד. מיראל, אף דער ערשטער אלפארבאנדישער באראטונג פון די בארג-יידין, דער עמעס, 24, 25 בספטמבר 1927.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- מיראל, מרים, 1927
א.ד. מיראל, ווו נעמט מען לערער, שולן און קולטור טוער, דער עמעס, 15 בספטמבר 1927.
- מישאלוב, 1883
חזקיהו בר אברהם, מודעה רכה, המליץ, 1883, גל' 8, עמ' 119-120.
- מישאלוב, 1929
И. Мышалов, Земельное устройство горских евреев в Дагестанской АССР, *Трибуна*, 1929, №21, с.4-6.
- מישוב, 1868
מישוב, פתגן הכתב מדרבנט, המגיד, 1868, גל' 44, עמ' 349.
- מישינצקי, 1924
Л. Мишницкий, Евреи в горах Кавказа, *Правда*, 11 ноября 1924.
- מכון מדעי, 1930
Научно-исследовательский институт этнических и национальных культур народов Востока, *Ученые записки*, Москва, 1930, том 2, с.233-263.
- מייקסטובק, 1960
Л. М. Меликсет-Бек, Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского, *Исследования по истории культуры народов Востока*, Москва-Ленинград, 1960, с.112-118.
- מנוח, 1984
Б. Б. Маноах, *Пленники Салманасара* (Из истории евреев Восточного Кавказа), Иерусалим, 1984. ○
- מעשיות, 1946
פאלקס-מ'עשהלך פון די בארג-ייך וועגן לענינען און סטאלינען, פון בארג-יידיש איבערגעזעצט מ. העלמאנד, אייניקייט, 24 בינואר 1946.
- מפלגה, 1930
Национальная политика ВКП(б) в цифрах, Москва, 1930.
- מצב בבאקו, 1905
המצב בבאקו, הצפירה, 1905, גל' 189, עמ' 2.
- מצב חוקי, 1910
К правовому положению горских евреев на Кавказе, *Еврейский мир*, 1910, №2, с.35-36.
- מצב חוקי, ראסביט, 1910
Правовое положение, *Разсвет*, 1910, №38, с.26.
- מצב היהודים בדאנסטן, 1928
Положение горских евреев в Дагестане, *Трибуна*, 1928, №13, с.3.
- מצב היהודים בקאוקאז, 1920
Положение евреев на Кавказе, *Еврейская трибуна* (Париж), 1920, №21, с.9-10.
- מרגלית, 1917
ד. מרגלית, אחרי העיודה הציונית בקבז (מכתב מבאקו), העם, 22 באוקטובר 1917.
- מרכאכר, 1901
G. Merzbacher, *Aus den Hochregionen des Kaukasus, Wanderungen, Erlebnisse, Beobachtungen*, 2 Bd., Leipzig, 1901.
- מרדין, 1925
א. מערעזשין, איך א קראָמיע יעודעיער, דער עמעס, 23 באפריל 1925.

- מרפאה, 1929
 Врачебный пункт для еврейских переселенцев, *Трибуна*, 1929, №3, с.28.
- משלחת, 1925
 Делегация Кавказских горских евреев в ЦИК, *Гехолуц*, 1925, №8-9, с.9.
- משפחה, 1887
 [Семейство у горских евреев], *Недельная хроника Восхода*, 1887, №26, с.671-672.
- משפט, 1926
 פרעצעס וועגן די קובער כלות, דער שטערן, 28 כספטמבר 1926.
- מחיישבי מודוק, 1928
 [У Моздокских переселенцев], *Трибуна*, 1928, №3, с.22-23.
- מחתוב, 1981
 М. Е. Матавов, К вопросу о татском этносе, *Советская этнография*, 1981, №5, с.109-112.
- ג.א., 1888
 Н.А.Н., Евреи на Кавказе, *Гражданин*, 1888, №183.
- ג.ר., 1910
 Н.В., Тифлис, *Разсвет*, 1910, №47, с.24.
- נאדוידין, 1891
 П.П.Надеждин, *Опыт географии Кавказского края*, Тула, 1891.
- נאדוידין, 1895
 П.П.Надеждин, *Кавказский край — Природа и люди*, изд. 2-е, Тула, 1895.
- נאדוידין, 1901
 П.П.Надеждин, *Кавказский край — Природа и люди*, изд. 3-е, пересмотренное и дополненное, Тула, 1901.
- נאזארביץ', 1940
 А.Назаревич (ред.), *От всего сердца. Песни, сказания, легенды горцев Дагестана о великом Сталине*, Махачкала, 1940.
- נאזארביץ', 1962
 А.Назаревич, *В мире горской народной сказки; Дагестанские тетради*, Махачкала, 1962.
- נאזארביץ', 1967
 А.Назаревич, Р.Юсуфов (ред.), *История Дагестанской советской литературы*, Том 1: 1917-1965, Махачкала, 1967.
- נאדירוב, 1928
 Ю.Назирова, Проведение нового тюркского алфавита в СССР и ближайшие перспективы, *Культура и письменность Востока*, Москва, 1928, книга 1, с.11-33.
- נאלציק, 1921
 [Нальчик], *Накануне*, 1921, №12-13, с.34-35.
- נאלציק, 1927
 די איבערוואלן אין די ראטן אין דער קאלאציע פון די בארגיידין, דער עמעס, 6 במרץ 1927.
- נאלציק, 1943
 ארץ אל חכסי דמס, הצופה, 8 באפריל 1943.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

נאליצ'יק, 1963

[Nalchik], *Jews in Eastern Europe*, 1963, No. 3, p. 51.

נאליצ'יק, 1979

Прекратить геноцид татского народа, *Новое Русское слово*, 22 августа 1979.

נאסימוב, 1960

Я. Насимов, Нужна ли в Буйнакске синагога, *Коммунист* (Буйнакск), 3 июля 1960.

נארובצ'אטוב, 1961

С. Наровчатов, Ум и сердце, *Литература и жизнь*, 20 декабря 1961.

נהוראי, 1962

בעלאל נהוראי, משמר הוולגה מתחילה ועד התישבות חברה, 'קב' 'משמר הוולגה', 1922-1918. [חמ"ד], 1962. עמ' 15-26.

נהוראי, 1976

בעלאל נהוראי, קבוצת 'משמר הוולגה', י. ארו (עורך), חלוצים היינו ברוסיה, תל-אביב, 1976. עמ' 312-321.

נובורוסיסק, 1932

О Новороссийской ОЗЕТ организации — Постановление бюро ГК ВКП(б), *Трибуна*, 1932, №26, с.7.

נוחה, 1892

Нухинский уезд, *Каспий*, 26 января 1892.

נוחה, כספי, 1892

Нухинский уезд, *Каспий*, 18 февраля 1892.

נוחה, 1893

Нуха, *Каспий*, 21 декабря 1893.

נוחה, 1894

Нуха, *Каспий*, 8 февраля 1894.

נר, 1964

דב נר, היהודים ההרריים-הטאטים, מחניים, תשכ"ד, חוב' צג-צד', עמ' 30-39.

נייחין, 1917

נ. נייחין, יליסבטפול, העם, 28 באפריל 1917, עמ' 24.

ניישטט, 1970

מדרכי ניישטט, יהודי גרוזיה, תל-אביב, 1970.

ניישטט, אפוס, 1970

מדרכי ניישטט, אפוס היהודים ההרריים, דבר, 18 בדצמבר, 1970.

ניישטט, 1972

מדרכי ניישטט, שכט יהודי נידח יושב חרד בדאניסטן, מעריב, 27 בכפרואר 1972.

ניישטט, פאלק און ציין, 1972

מדרכי ניישטט, א פארווארפענער יידישער שכט אין דאגעסטאן אז באזארגט, פאלק און ציין, מאי 1972, עמ' 71-73.

ניסנוב, 1937

צבי ניסנוב, עם 'השומר', קובץ השומר, תל-אביב, תרצ"ז, עמ' 84-87.

ניסנוב, 1957

צבי ניסנוב, ימי רדיפות ומאסרים, ספר השומר, תל-אביב, 1957, עמ' 228-226.

- ניקולסקי, 1926
- М. Никольский, О горских евреях, *Бакинский рабочий*, 1926, №122.
- נ"ד, 1911
נ"ד, מחנים, הפתעל הצעיר, 1911, גל' 14-15, עמ' 18-19.
- נישואים, 1919
- Браки у горских евреев, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №26.
- נמיד, 1971
מרדכי נמיר, שליחות במוסקבה, תל-אביב, 1971.
- נמירוביץ' דאנצ'נקו, 1880
- Вас. Немирович-Данченко, *Воинствующий Израиль*, С. Петербург, 1880.
- נמירוביץ' דאנצ'נקו, 1911
- Вас. Немирович-Данченко, *В море* (Очерки и впечатления из поездок по низовьям Волги и по Каспию), изд. 3-е, Москва, 1911.
- נסיכות שירדאן, 1900
- [Евреи в бывшем Ширванском ханстве], *Будущность*, 1900, №16, с.316-317.
- נצר, 1982
צבי נצר, העליה מכריה"מ בשנת 1981, האינטליגנציה היהודית בכרית המתעצות, (עורך דוד פריטל), 1982, קובץ 6, עמ' 75-88.
- ס"י, 1926
- С. И., Многонациональная автономная республика, *Власть советов*, 1926, №36, с.11-12.
- סאבות, 1931
- Д. Савов, Власть советов и таты (горские евреи), *Просвещение национальностей*, 1931, №6, с.27-30.
- סאבליב, 1931
- За усиление партруководства в ОЗЕТ-работе, Постановление АМО Севкрайкома по докладу крайОЗЕТа, 23 марта 1931 года, Зам. зав. АМО Сев.-Кав. Крайкома ВКП(б) — Савельев, *Трибуна*, 1931, №13-14, с.20.
- סאמואל, 1841
- Jacob Samuel, *The Remnant Found or The Place of Israel's Hiding Discovered*, London, 1841.
- סאמרלוביץ', 1924
- А. Самойлович, К вопросу о наследниках хазар и их культуре, *Еврейская старина*, 1924, том XI, с.202-208.
- סאמרסקי, 1925
- Н. Самурский (Эфендиев), *Дагестан*, Москва-Ленинград, 1925.
- סאמרסקי, 1927
- Н. Самурский (Эфендиев), *Итоги и перспективы Советской власти в Дагестане*, К X-й годовщине Октябрьской революции, Махачкала, 1927.
- סאמרסקי, 1936
- Н. Самурский, Красный Дагестан, *Дагестан* (ред. В. Ставский), Москва, 1936, с.5-32.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- סארקיסוב, 1932
P. Саркисов, Национальное строительство в Азербайджане, *Советское строительство*, 1932, №2, с. 119-125.
- סגל, 1879
И. Сегаль, Кавказские евреи, *Разсвет*, 1879, № 14, с.535-542; № 15, с.590-593.
- סגל, 1880
И. Сегаль, Ханский суд, *Разсвет*, 1880, №25, с.988-991.
- סגל, 1883
И. Сегаль, *Кавказские евреи*, Одесса, 1883.
- *סגל, 1887
И. Сегаль, Завказские евреи, *Тифлисский вестник*, 1887, №275, 277.
- סדר, 1909
סדר קול תפלה, נוסח ספרד עם חרוגם להשפה התחית מאת אסף בה"ר יוחם פינחסאוו, ווילנא, דפוסי פיראזשניקאוו, חרסי"ט.
- סובייט, 1973
Заседание Верховного Совета Даг. АССР, восьмого созыва, 1973.
- סובייט יהודי, 1929
געעפנט זיך דער ערשטער ראט פון די בארג-יידין אין דאגעסטאן, דער עמעס, 27 במרץ 1929.
- סוחורוקוב, 1961
В.Т.Сухоруков, *XI армия в боях на Северном Кавказе и Нижней Волге (1918-1920 гг.)*, Москва, 1961.
- סולוביוב, 1959
С.М.Соловьев, *История России с древнейших времен*, В 15-ти книгах, Москва, 1959-1966.
- סולודухו, 1940
Ю.А.Солодухо, Движение Моздока и восстание еврейского населения Ирана в первой половине VI в. н.э., *Вестник древней истории*, 1940, №3-4, с.131-145.
- סלומתוב, 1925
М.Соломонов, Колонизация Северного Кавказа и привлечение евреев к земледелию, *Власть Советов*, 1925, №20, с.22-23.
- סולטאן, 1933
Али Султан, Тарикатское учение на Северном Кавказе, *Горцы Кавказа*, [Warszawa], 1933, №45, с.12-15.
- סומבאטאדה, 1961
А.С.Сумбатзаде, Кубинское восстание 1837 г., Баку, 1961.
- סתיה, 1927
סאניע, צורישן די בארג-יידין, דער עמעס, 14 בינואר 1927.
- סוף לעולות, 1929
Покончить с безобразиями в переселенчестве [Перепечатано из 'Красного Дагестана' от 26 июня 1929] *Трибуна*, 1929, № 14, с.30.

סוקולובה, 1953

В.С.Соколова, *Очерки по фонетике иранских языков*, том I: Белуджский, курдский, талышский, татский языки, Москва-Ленинград, 1953.

סוקולובה, 1962

В.С.Соколова, А.Л.Грюнберг, *История изучения бесписьменных иранских языков; Очерки по истории изучения иранских языков*, Москва, 1962, с.118-147.

סטאטיסטיקה, 1852

О родившихся, умерших... *Кавказский календарь на 1853 год*, Тифлис, 1852, с.391.

סטאטיסטיקה, 1853

[Статистические данные], *Кавказский календарь на 1854 год*, Тифлис, 1853, с.478.

סטאטיסטיקה, 1855

[Статистические данные на 1855 год], *Кавказский календарь на 1856 год*, Тифлис, 1855, с.270-499.

סטאטיסטיקה, 1856

[Статистические данные на 1856 год], *Кавказский календарь на 1857 год*, Тифлис, 1856, с.340-368.

סטאטיסטיקה, 1857

О родившихся, умерших... *Кавказский календарь на 1858 год*, Тифлис, 1857, с.345.

סטאטיסטיקה, 1857

О родившихся, умерших... в 1857 году, *Кавказский календарь на 1859 год*, Тифлис, 1858, с.340.

סטאטיסטיקה, 1858

О родившихся, умерших... *Кавказский календарь* [на] 1860 год, Тифлис, 1859, с.37.

סטאטיסטיקה, 1862

Żydzi na Kaukazie, *Jurzenka*, 1862, No. 50, str. 424.

סטאטיסטיקה, 1873

Народонаселение... Закавказья по сведениям 1873 года и 1886-90 гг., *Кавказский календарь на 1894 год*, Тифлис, 1893, с.229.

סטאטיסטיקה, 1883

Распределение народностей Кавказа, *Кавказский календарь на 1887 год*, Тифлис, 1886, с.220.

סטאטיסטיקה, 1891-1886

Распределение населения Закавказья, *Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества*, Тифлис, 1896, книга XVIII, с.21-46.

סטאטיסטיקה, 1890

[Учащиеся по национальности], *Кавказский календарь на 1891 год*, Тифлис, 1890, с.260-261.

סטאטיסטיקה, 1895

[Статистические данные о населении в девяностых годах], *Кавказский календарь на 1896 год*, Тифлис, 1895, отдел V, с.1-68.

סטאטיסטיקה, 1897

Статистические сведения о евреях России на 1897 год, *Еврейский ежегодник, 1902-1903*, С.Петербург, 1901, с.53-55.

1912. טאטיסטיקה.

Количество населения на Кавказе к 1-му января 1912 года, *Кавказский календарь на 1913 год*, Тифлис, 1912, с.128-433.

1915. טאטיסטיקה.

[Население Кавказского края к 1-му января 1915 года], *Кавказский календарь на 1916 год*, Тифлис, 1915, с.38-49.

1932. טאטיסטיקה.

Народное хозяйство Северного Кавказа (Статистический справочник); Районы, города, автономные области и Дагестанская АССР, Ростов н/Дону, 1932.

1933. טאטיסטיקה.

Статистико-экономический справочник — ЗСФСР в районном разрезе, Тифлис, 1933.

1890. טארציכ.

Е.Старцев, Принцип 'око за око' и хищнические инстинкты, *Каспий*, 16-18, 20, 26 октября, 1890.

1954-1934. טארציכ.

И.И.Старцев, *Художественная литература народов СССР в переводах на русский язык; Библиография, 1934-1954*, Москва, 1957.

1959-1955. טארציכ.

И.И.Старцев, *Художественная литература народов СССР в переводах на русский язык; Библиография, 1955-1959*, Москва, 1964.

1902. טידה.

L. Stieda, Aus der Russischen Litteratur (Anthropologie, Ethnographie, Archäologie). *Archiv für Anthropologie; Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen*, Braunschweig, 1902, Band 27, ss. 438-470.

1929. טרוגאנוב.

Г.Строганов, 'Ени Варташен' — колхоз горских евреев, *Трибуна*, 1929, №20, с.16-17.

1897. סטרן.

B. Stern, *Zwischen Kaspi und Pontus*, Breslau, 1897.

1890. סיגורן.

Hjalmar Sjögren, Bericht über einen Ausflug in den südöstlichen Theil des Kaukasus, October-November 1889, *Mitteilungen der Kais. Königl. Geographischen Gesellschaft in Wien*, 1890, Band XXXIII, ss. 353-376.

1929. סיכומי ההתיישבות.

Итоги земельного устройства трудящихся за 1924—1929 годы, *Трибуна*, 1929, № 17, с. 5.

1921. סימתוביץ.

Задачи вовлечения горско-еврейских трудящихся масс в советское строительство (Формы национально-пролетарской диктатуры), Тезисы к докладу Симоновича, *Накаууне*, 1921, №12-13, с.14-15.

1964. סיניצין.

В.Синицын, 'Ступенькой ближе к богу', *Бакинский рабочий*, 8 февраля 1964.

- סליביצקי, 1853
 И. Сливичкий, Кавказские евреи, *Кавказ*, 1853, № 15, с.63-64.
- סליביצקי, 1868
 И. Сливичкий, Кавказские евреи, *Кавказ*, 1868, выпуск 1, с.21-35.
- סליביצקי, הכרמל, 1868
 Кавказские евреи, выдержки из статьи И.А.Сливичкого, помещенной в первом выпуске особых прибавлений к газете 'Кавказ' за 1868 год, *Гакармель*, 1868, № 16, с.63-64; № 17, с.67-68.
- סלימו, 1963
 Н. Селимов, Жулик и его покровители, *Дагестанская правда*, 5 марта 1963. ✓
- סלימחאנוב, 1933
 А. Селимханов, О национальных кадрах учителей Дагестана, *Просвещение национальностей*, 1933, № 1, с.68-69.
- סמירנוב, 1963
 А. М. Смирнов, *Мюрдизм на Кавказе*, Москва, 1963.
- סמירנובה, 1968
 Я. С. Смирнова, Семья и семейный быт, *Культура и быт народов Северного Кавказа*, Москва, 1968, с.185-273.
- סמנוב, 1891
 Е. Семенов, Город Дербент — мыловарение, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1891, выпуск II, с.173-174. ✓
- סמנוב, 1984
 Интервью дает Иоханан Семенов, *Круг*, 1984, № 374, с.5-7.
- סעדיה, 1959
 נתחן סעדיה, קהילות ישראל באוקראינה ועל חופי הים הכספי, שבט תש"ט, גל' ד, עמ' 104-108.
- ספר כנרת-המועצות, 1925
Книга в 1925 году, Москва-Ленинград, 1927.
- ספרי-לימוד, 1929
 Учебники политграммоты для национальных районов, *Известия ЦК РКП*, 1929, № 22.
- ספרי-לימוד, 1933
 О порядке издания учебников для начальной и средней школы в АССР и областях РСФСР, *Просвещение национальностей*, 1933, № 2, с.17-20.
- ספרים, 1927
 Книги, изданные на новом латинизированном алфавите за счет средств, отпущенных ВЦК НТА в 1927/28 году, *Революция и письменность Востока*, 1929, книга 5, с.203-205.
- סקוויניק, 1960
 א. סקוויניק, ור אוז וואָלט רעאגירט די יענע פרעסע, אונזער ווארט (פארז), 19 בנובמבר 1960.
- סקיה כלליה, 1858
 Общий обзор Кавказского края, *Военный сборник*, 1858, № 8, с.374-402.
- סקר דאגסטאן, 1894
 Обзор Дагестанской области за 1894 год, *Кавказский календарь на 1896 год*, Тифлис, 1895, с.199-217; отдел V, с.40-63.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- סקר דאגסטאן, 1901
Обзор Дагестанской области за 1901 год, Темир-Хан-Шура, 1902.
- סקר דאגסטאן, 1902
Обзор Дагестанской области за 1902 год, Темир-Хан-Шура, 1903.
- סקר דאגסטאן, 1903
Обзор Дагестанской области за 1903 год, Темир-Хан-Шура, 1904.
- סקר הקארקאז, 1836
Обозрение российских владений Закавказья в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, С. Петербург, 1836, части II-IV.
- סרגייבה, 1959
Г.А.Сергеева, Брак и свадьбы у народов Дагестана в XIX веке, *Краткие сообщения института этнографии*, 1959, № XXXII, с.30-36.
- סרגייבה, 1967
К.П.Сергеева, Изменение в составе и размещении населения Дагестана с 1897 по 1965 год, *Проблемы развития экономики Дагестана (Махачкала)*, 1967, выпуск V, с. 209-227.
- סרגייבה, 1973
К.П.Сергеева, *Население Дагестана*, Махачкала, 1973.
- עבודת 'אוזט', 1930
Работа ДагОЗЕТа, *Трибуна*, 1930, № 19, с. 10.
- עדר-ראייה, 1929
טאנסטראגאָר, בוררא באיסדא כיוב ראביא, חמתכש, 24 באוקטובר 1929.
- עדה קאקאדית, 1977
העדה הקוקזיה בבאר שבע, [סקר שנערך על ידי ד"ר א. קליין (רופא), אסתר מלשינקר (עובדת קהילתית), א. גריף (אנתרופולוגית)], באר שבע, 1977.
- עדיזוב, 1978
М.Азизов, Солдат — шогьир, шогьир коммунист, *Ватан Советнму*, 1978, с.67-71.
- עיתון, 1919
[Татская газета], *Еврейская воля*, 1919, №7.
- עיתון בלשון הטאטית, 1919
Газета на татском языке, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №26. ✓
- עיתון טאטי, 1919
[Татская газета], *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №34.
- עיתון טאטי, 'אילת השחר', 1919
Татская газета, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №38.
- עיתונים בכרית-המועצות, 1970
Газеты СССР, 1917-1960, Библиографический справочник, тома 1-4, Москва, 1970-1980.
- עלילת-דם, 1898
[О похищении мальчика евреем в Баку], *Хроника Восхода*, 1898, №27, с. 1078-1079.
- עמדת הסנאט, 1884
Определение сената по еврейскому вопросу, *Юридическое обозрение*, 19 января 1884, с.65-69.

- 1902 ..D
 П., Темир-Хан-Шура, *Будущность*, 1902, №4, с.66-67.
- 1921 ..פ*
 П-й. Н., Горская республика и горское еврейство, *Накануне*, 1921, №16-17.
- 1869 ..D א.
 П.У., Начало христианства в Закавказье и на Кавказе, *Сборник сведений о кавказских горцах*, Тифлис, 1869, выпуск 2, с.1-23.
- 1902 פ"אוק.
 П-ук, *Темир-Хан-Шура, Будущность*, 1902, №9, с.171.
- 1925 פאבלתיץ'.
 М.П.Павлович, Современный Дагестан, *Новый Восток*, 1925, книга 8-9, с.12-25.
- 1900 פאגלין.
 מ.ד. פאגלין, די יודען ארץ קאוקאז, די וועלט, 1900, גל' 33, עמ' 6-8.
- 1960 פאדייב.
 А.В.Фадеев, *Россия и Кавказ первой трети XIX в.*, Москва, 1960.
- 1959 פאхалиנה.
 Т.Н.Пахалина, Иранские языки малых народностей Советского Союза, *Младописьменные языки народов СССР*, Москва-Ленинград, 1959, с.475-481.
- 1974 פאטולהי.
 Ш.С.Фатулаев, Градостроительное развитие города Кубы в конце XVIII и XIX вв., *Известия Академии наук Азербайджанской ССР*, Серия литературы, языка и искусства, 1974, №1, с.123-130.
- 1893 פאנטיוхов.
 И.И.Пантюхов, Антропологические наблюдения на Кавказе, читанные в заседании Кавказского отдела императорского Русского географического общества, *Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества*, Тифлис, 1893, книжка XV, с.10-17, 32-41, 54-55.
- 1898 פאנטיוхов.
 И.И.Пантюхов, К статистике кавказской патологии, *Медицинский сборник, издаваемый императорским Кавказским медицинским обществом*, Тифлис, 1898, №61, с.41-135.
- 1901 פאנטיוхов.
 И. Пантюхов, Судьбы кавказских евреев, *Кавказ*, 1901, №289.
- 1894 פאסטухов.
 Поездка по высочайшим селениям Кавказа и восхождение на вершину горы Шах-Даг, сообщение А.В.Пастухова, *Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества*, Тифлис, 1894, книжка XVI, с.200.
- 1941 פאסינקов.
 Л.Пасынков, Прозанки Дагестана. *Известия*, 7 февраля 1941.
- 1837 פוטצקי.
 Репорт шт.-ротм. Потюцкого барону Розену от 15-го мая 1837 года. *Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею*, Тифлис, 1881, том 8, с.615.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- פוטרכוט, 1968
А.Путерброт, В боях за Познань, *Отважные сыны гор*, Махачкала, 1968, с.154-158, [Биографическая справка о Ш.С.Абрамове, там же, с.428]. ✓
- פוליוסוק, 1902
П.Полюсук, Петровск, *Восход*, 1902, №42, с.24.
- פוליוסוק, 1903
П.Полюсук, Петровск, *Восход*, 1903, №5, с.32.
- פוליינקטוב, 1925
М.А.Полиевктов, Архивные данные о смерти на Кавказе академика Самуила-Готтлиба-Георга Гмелина (младшего), *Известия Кавказского историко-археологического института*, Тифлис, 1925, том III, с.133-156. ✓
- פוליינקטוב, 1935
М.А.Полиевктов, *Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу*, Тифлис, 1935.
- פולינבסקי, 1943
פראם. נחום פאלינאָוסקי, דער בארג-ייד אפן פראָנט, אייניקייט, 27 בינואר 1943.
- פלנר, 1936
И.Пулнер, Итоги и задачи изучения кавказских (грузинских и горских) евреев, *Советская этнография*, 1936, №4-5, с.105-121. ✓
- פלנר, 1937
И.Пулнер, Горские евреи в русско-еврейской периодической печати, *Сборник библиографических материалов Гос. библиотеки им. Салтыкова-Щедрина*, 1937, с.81-141. ✓
- פלך, 1941
א.נ. פלך, התגירות הכהדים, ציף, תש"א, עמ' 107-112, 162-180.
- פלך, 1951
א.נ. פלך, כזריה; תולדות ממלכה יהודית באירופה, תל-אביב, תשי"א.
- *פולקלור, 1940
Фольклор тати, Гуьжунды предисловие в комментарии ньувьусди Х.Авшалумов, Махачкала, 1940.
- פך-דרר חובן, 1900
Барон Н.фон-дер-Ховен, Из прошлого и настоящего азиатских евреев, *Будущность*, 1900, №1, с.208-229.
- פך-דרר חובן, כדושנוסט, 1900
Барон Н.фон-дер-Ховен, Туземные евреи Кавказа, *Будущность*, 1900, №52, с.1055-1056.
- פופט, 1970
П.Попов, *По огненным тропам: Золотые звезды Чечено-Ингушетии*, Грозный, 1970, с.10-16.
- פטרכ, 1931
Петров, Дербентские антисемиты и шовинисты разоблачены, *Трибуна*, 1931, №18, с.12-14.
- פטרכבסק, 1903
[Петровск], *Будущность*, 1903, №13, с.246-247.
- פיאטיגורסק, 1923
פיאטיגאָוסק, דער עמעס, 22 בספטמבר 1923.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- פונרס, 1929
ואס האט געזען די אלפארבאנדשישע פיאָנערן דעלעגאציע, דער עמעס 15 במאי 1929.
- פיוולה, 1932
Фейзулла, Центральный театр народов Дагестана, *Просвещение национальностей*, 1932, №10, с.43-45.
- פילד, 1953
Henry Field, *Contributions of the Anthropology of the Caucasus*, Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology, Harvard University, vol. XLV:II, No. 1, Cambridge, 1953.
- פילקינ, 1971
В.И.Филкина (глав. ред.). *История индустриализации Северного Кавказа (1926-1932 гг.)*, Грозный, 1971.
- פינדייסן, 1926
Hans Findeisen, Kultur, Sprache, Literatur, *Deutsche Literaturzeitung*, 1926, Heft 21, ss. 1017-1019.
- פינקוס, 1984
B. Pinkus, *The Soviet Government and the Jews, 1948-1967*. London, 1984, pp. 445-450, 458-465.
- פיקרש, 1978
חיים פיקרש, על דרכי עלייתם וקליטתם של 'היהודים ההרריים', הצפה, 8 באוגוסט 1978.
- פירקוביץ', 1872
אברהם פירקוביץ', ספר אבני זכרון המאסף רשימות המצבות על קברי בני ישראל בחצי האי קרים, ווילנא, חרל"ב.
- פישברג, 1911
M. Fishberg, *The Jews: A Study of Race and Environment*, New-York, 1911.
- פישל, 1953
Walter J. Fischel, Azerbaijan in Jewish History, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 1953, vol. XXII, pp. 1-21.
- פישננקו, 1891
В.Пышненко, Кубинский уезд — Производство ковров, сумаков, хурджинов и чувалов, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1891, выпуск II, с.151-154.
- פישר, 1980
רבקה פישר, הכבוד האבוד של העדה הקוקאזית, קול חיפה, 14 בנובמבר 1980.
- פלדמאן, 1983
Б.Фельдман, Курганский дворянин, *64-Шахматное обозрение*, 1983, №17, с.2-3.
- פליסעקי, 1937
М.Плисецкий, Кавказские евреи, *Большая Советская энциклопедия*, Москва, 1937, том 30, с.505-506.
- פנחסוב, 1907
А.Ю.Пинхасов, Дербент, Разсвет, 1907, №25, с.24-25. ✓✓
- פנחסוב, 1919
Арест Пинхасова, *Кавказский еврейский вестник*, 1919, №42.
- פנחסוב, 1929
פינכאסאָו, אז דינצאגנדי שכאָלאיי שאהאר דארבנאר, חמחכש, 24 באוקטובר 1929.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- פניה אל האישה, 1921
Обращение к горско-еврейской женщине женотдела при Еврейской коммунистической партии, *Накануне*, 1921, №12-13, с.21.
- פסקוב, 1874
А. Песков, Дербент, *Кавказ*, 20 января 1874. ✓
- פעולת 'אוזט', 1928
Оперативная работа в Дагестане, *Трибуна*, 1928, №6, с. 19.
- פרודמנטוב, 1862
Презумент-Дор, Евреи на Кавказе, *Приложение к Гакармелю*, 1862, №34, с.133-136.
- פרודמנטוב, 1868
אליעזר פרודמענטוב, היהודים בקרקו, המליץ, 1868, גל' 46, עמ' 339-340; גל' 47, עמ' 351.
- פרודמנטוב, הפגישה, 1868
אליעזר פרודמענטוב, הפגישה הראשונה ביהודי קוקוס, המליץ, 1868, גל' 7, עמ' 52-50.
- פרודמנטוב, 1870
אליעזר פרודמענטאָו, על דבר היהודים בקרקו, המליץ, 1870, גל' 4, עמ' 29-30.
- פריבלודה, 1970
א. פריבלודע, י. ברעגמאן, א בריוו אין רעדאקציע, סארענטיש היימלאנד, 1970, גל' 8, עמ' 140.
- פריהר, 1887
Amand Freiherr v. Schweiger-Lerchenfeld, *Zwischen Donau und Kaukasus*, Wien-Pest-Leipzig, 1887.
- פריטה, 1977
Prittie and Nelson, Concern for the Persecuted, *Jewish Observer and Middle East Review*, September 29, 1977.
- פרסת-שלום, 1970
פרסת שלום מ'יהודים הטאטים', ידיעות אחרונות, 16 ביוני 1970.
- פרסומי 'אוזט', 1928
ОЗЕТ — литература на татском языке, *Трибуна*, 1928, №16, с. 16.
- פרסומים, 1932
Печать РСФСР в 1932 году, Москва, 1933.
- פרסומים, 1934
Печать СССР в 1934 году — Статистические материалы, Москва, 1935.
- פרסומים, 1935
Печать СССР в 1935 году — Статистические материалы, Москва, 1936.
- פרסומים, 1959
Печать СССР в 1959 году — Статистические материалы, Москва, 1960.
- פרעות בבאקו, 1905
הפרעות בבאקו, הצפייה, 1905, גל' 31, עמ' 2; גל' 32, עמ' 3; גל' 36, עמ' 2; גל' 37, עמ' 2; גל' 38, עמ' 1-2.
- צ'אתי, 1862
יוסף יהודה בן יעקב הלר טשארני, דאגעסטאן, [מכתב מ]טעמיר-חאן-שורא, הכרמל, 1862, גל' 14, עמ' 106.

קיצורי מקורות וביבלוגרפיה

- צ'ארני, 1863
 יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשערני, לקורות היהודים בהקאוקוס, המבשר, חרכ'ג, גל', 25, עמ' 128-129.
- צ'ארני, 1863-1866
 יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני, היהודים בדאגעסטאן, המבשר, 1863: גל' 15, עמ' 82-83; גל' 17, עמ' 94-95; גל' 24, עמ' 123-124; גל' 27, עמ' 138-139; גל' 30, עמ' 151-152; גל' 47, עמ' 191-192; 1864: גל' 1, עמ' 7-6; גל' 2, עמ' 15-16; גל' 3, עמ' 22-23; גל' 5, עמ' 38-39; גל' 20, עמ' 151; גל' 29, עמ' 218-219; גל' 42, עמ' 326; גל' 44, עמ' 341-342; 1865: גל' 9, עמ' 66-69; גל' 11, עמ' 86-87; גל' 23, עמ' 179; גל' 39, עמ' 301; 1866: גל' 9, עמ' 70-71; גל' 10, עמ' 78; גל' 11, עמ' 84-85; גל' 15, עמ' 115-116; גל' 27, עמ' 208; גל' 28, עמ' 215; גל' 29, עמ' 223.
- צ'ארני, 1864
 יוסף יהודה בר"י הלוי טשארני, כמים הפנים אל הפנים; דאגעסטאן, מכצר טעמיר-חאן-שורא במדינת קרקאוס, המבשר, 1864, גל' 13, עמ' 95-96; גל' 15, עמ' 113-114.
- צ'ארני, הכרמל, 1864
 יוסף טשארני, היהודים בדאגעסטאן, הכרמל, 1864, גל' 3, עמ' 17-18.
- צ'ארני, 1865
 יוסף יהודה טשארני, היהודים בדאגעסטאן, המליץ, 1865, גל' 42, עמ' 635.
- צ'ארני, המגיד, 1865
 יוסף יהודה טשארני, היהודים בדאגעסטאן, המגיד, 1865, גל' 9, עמ' 67-68; גל' 10, עמ' 75-76.
- צ'ארני, 1866
 יוסף יהודה טשארני, היהודים בדאגעסטאן, המליץ, 1866, גל' 29, עמ' 451-452.
- צ'ארני, 1867
 יהודה טשארני, [מכתב אל 'כל ישראל חברים' ו'חברת מפיצי השכלה'], המגיד, 1867, גל' 36, עמ' 284.
- צ'ארני, המגיד, 1867
 יהודה טשארני, [אישור הרשויות לתור בקאוקאזן], המגיד, 1867, גל' 19, תוספת.
- צ'ארני, 1868
 יוסף יהודה הלוי טשארני, היהודים בארצות הקאוקאוס, המגיד, 1868, גל' 14, עמ' 108; גל' 15, עמ' 115-116; גל' 16, עמ' 124; גל' 38, עמ' 299-300.
- * צ'ארני, 1869
 И. Я. Черный, Краткие исторические сведения о горских евреях Терской области, *Терские ведомости*, 1869, №3.
- צ'ארני, 1870
 И. Я. Черный, Горские евреи, *Сборник сведений о кавказских горцах*, Тифлис, 1870, выпуск 3, с. 1-44.
- * צ'ארני, 1870
 И. Я. Черный, Письмо редактору, *Кавказ*, 1870, № 38.
- צ'ארני, 1872
 [Czarny w Warszawie], *Izraelita*, 1872, No. 25, str. 202; No. 29, str. 234.
- צ'ארני, 1874
 И. Я. Черный, Путешествие по Кавказу и Закавказскому краю, *Кавказ*, 22 ноября 1874.
- * צ'ארני, 1875
 И. Я. Черный, Копия с письма в Общество любителей кавказской археологии, *Кавказ*, 1875, № 2,7.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- צ'ארני, מסע, 1875
- О путешествии И.Я. Черного по Кавказу, *Санкт-Петербургские ведомости*, 1875, №205.
- צ'ארני, 1876
- יוסף יהודה בריי הלי טשארני, דברים אחרים תנועים לדברי המים של יהודי קוקאז, המגיד, 1876, גל' 2, עמ' 12; גל' 3, עמ' 22; גל' 4, עמ' 30; גל' 5, עמ' 39-40.
- צ'ארני, 1877
- [Czarny w Warszawie], *Izraelita*, 1877, No. 48, str. 389.
- צ'ארני, 1878
- И.Я.Черный, Горские евреи Терской области, *Сборник сведений о Терской области*, Владикавказ, 1878, выпуск I, с.309-314.
- צ'ארני, המגיד, 1878
- יוסף יהודה הלי טשארני, קוקז, המגיד, 1878, גל' 23, עמ' 180-178; גל' 24, עמ' 188; גל' 25, עמ' 196-197.
- צ'ארני, יורעאליטה, 1878
- Z podróży po Kaukazie, *Izraelita*, 1878, No. 10, str. 77-78.
- צ'ארני, 1879
- [О материале, собранном Черным], *Разсвет*, 1879, №3, с.94.
- צ'ארני, 1884
- יוסף יהודה בן יעקב הלי טשארני, ספר המסעות בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז וקצת מדינות אחרות בנגב רוסיה, משנת התרכ"ז עד שנת התרל"ה, סיט פטרבורג, תרמ"ד.
- צ'ארני, 1930
- יהודה טשארני, תולדות ימי חיי עפ"י כ"י מעוזבן הסופר הנוסע, רשמות, תר"ץ, כרך ר', עמ' 125-166.
- צ'בנקו, 1929
- Мр. и Нк.Цебенко (сост.), *Страна здоровья — Дагестан, Справочник-путеводитель*, Москва-Махачкала, 1929.
- צ'זגאיב, 1931
- Д.Чугаев, Культурное строительство в национальных областях Северного Кавказа, *Революционный Восток*, 1931, №11-12, с.215-233.
- צוקמן, 1878
- זאב צוקעמאן, קוקאז — פעטראָוסק, הצעירה, 1878, גל' 49, עמ' 387-388.
- צ'זרטקובר, 1933
- Salomon Czortkower, *Podłoże Rasowe Żydów kaukaskich*, Lwów, 1933.
- צ'ייקובה, 1931
- Е.Чайкова, Ликвидация неграмотности в национальных районах и ликбезучебник, *Просвещение национальностей*, 1931, №10, с.34-38.
- צ'כה, 1899
- М.Чехов, *Законы о евреях*, Ярославль, 1899.
- צל מעל לכת-הבסח, 1964
- Shadow over Odessa Synagogue, *Jews in Eastern Europe*, 1964, vol. III, No. 1, pp. 22-25.
- צלאל, 1962
- א. צלאל (בכריזציק), כרך, קב' משמר הולגה', 1922-1918, [חמ"ד], 1962, עמ' 146-147.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- צלאל, 1963
א. צלאל (בכרצקי), גושק מודוב, ספר צ"ס (ערך יהודה ארו), חל-אביב, 1963, עמ' 510-511.
- צלנוב, 1982
מ. טשלענאָו, יידן אין סאָועטנפארבאנד, סאָועטיש היימלאנד, 1982, גל' 7, עמ' 103-99.
- צפן-קאקאז, 1885
Петербургская летопись, *Недельная хроника Восхода*, 1885, №13, с.360-361.
- צפן-קאקאז, 1927
אין צפן קאקאזער 'קאָמערד', דער שטרן, 5 באפריל 1927.
- צירניאק, 1928
Х. Черняк, К окружной конференции Терского ОЗЕТа, *Трибуна*, 1928, №10, с.18-19.
- צירניאק, עמעס, 1928
כ. טשערניאק, די ערד-איינאָרדענונג פון די בארג-יידן, דער עמעס, 1 ביולי 1928.
- צירניאק, 1929
Х. Черняк, Медицинское обследование переселенцев колонии 'Ганштаковка', *Трибуна*, 1929, №4, с.27.
- צירניאק, עמעס, 1929
כ. טשערניאק, די ערשטע טריט, דער עמעס, 14 בפברואר 1929.
- *צירניאק, 1930
Х. Черняк, Как перерождаются люди, *Путь Советов*, 1930, №13, с.29-31.
- צירניאק, טריכונה, 1930
Х. Черняк, Горско-еврейские колхозники на Тереке, *Трибуна*, 1930, №21, с.14-15.
- צירנין, 1928
Д. Чернин, Следите за Мацюком, *Трибуна*, 1928, №15, с.10-11.
- צירנין, 'אודט', 1928
Д. Чернин, В заботах о горских евреях, *Трибуна*, 1928, №13, с.21-22. ✓
- צירנין, 1982
ו. טשערנין, צי נייטיקן דיך היפאָטעזעס אין א ורסנסשאפטלעכער ארגומענטאציע? סאָועטיש היימלאנד, 1982, גל' 10, עמ' 132-138.
- ק., 1927
ק., וועגן דער ארבעט צווישן די צופן-קאוקאזער בארג-יידן, דער עמעס, 18 בפברואר 1927.
- ק"ל
Книжная летопись, (Москва).
- קאכוב, 1934
Кабоев, Нацмены Северного Кавказа, *Революция и национальности*, 1934, №1, с.86-89.
- קאגאן, 1932
Каган, СевкавказОЗЕТ должен работать и руководить по-новому, *Трибуна*, 1932, №2, с.12-13.
- קאגאן, גרוני, 1932
Каган, [ОЗЕТ в Грозном], *Трибуна*, 1932, №12, с.3.

יצורי מקורות וביבליוגרפיה

- קאוקאז, 1919.
Aus dem Kaukasus und Südrussland, *Jüdische Rundschau*, 5.9.1919.
- קאוקאז, 1919.
קוקו, העולם, חר"פ, גל' 8, עמ' 11.
- קאוקאז, תזכיר, 1919.
קוקו, העולם, חר"פ, גל' 9, עמ' 12.
- קאוקאז, 1942.
Kaukasus, Herausgegeben vom Chef der Sicherheitspolizei und SD, Wansee-Institut, 1942. (Nur für den Dienstgebrauch).
- קאוקאדז, 1862.
Кавказец, Кавказские евреи, *Приложение к Гакармелю*, 1862, №2, с. 7-8; №3, с. 9-10.
- קאוקאדז, הכרמל, 1862.
Кавказец, [Заметка из газеты 'Кавказ'], *Гакармель*, 1862, №43, с. 172.
- קאלאיכ, 1967.
А. Н. Кажлаев, *Возникновение и экономическое развитие Махачкалы*, Махачкала, 1967.
- קאלריכ, 1963.
Б. А. Калоев, В. Ф. Миллер как кавказовед-этнограф (к 50-летию со дня смерти), *Советская этнография*, 1963, №6, с. 97-111.
- קאלריכ, מילר, 1963.
Б. А. Калоев, *В. Ф. Миллер-кавказовед*, Орджоникидзе, 1963.
- קאליקא, 1983.
פ. קאליקא, די ישוואיערן, בארגיידן, סאוועטיש היימלאנד, 1983, גל' 4, עמ' 149-155.
- קאלמאן, 1886.
בן ציון קאלמאן, באקו, המליץ, 1886, גל' 75, עמ' 1223.
- קאמנשטיין, 1928.
М. Каменштейн, *Советская власть, еврейское землеустройство и ОЗЕТ*, Москва, 1928.
- קאמנשטיין, טריכונה, 1928.
М. Каменштейн, Горские евреи на переселенческих фондах, *Трибуна*, 1928, №17, с. 10-12.
- קאמנשטיין, עמעס, 1928.
קאמנשטיין, ווי אזוי לעבט דך די בארגיידן אין צופן-קאוקאדער קאלאיעס, דער עמעס, 2 בספטמבר 1928.
- קאמנשטיין, 1929.
מ. קאמנשטיין, פראדוקטיווידיחג פון די יידן אין די קאוקאדער רעפובליקן, דער עמעס, 9, 10 באפריל 1929.
- קאמסקי, 1930.
J. Kamsky, Die Juden im Kaukasus, *Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde zu Berlin*, Nov. 1930, vol. XX, ss. 506-509.
- קאמצי"ב, 1928.
А. Камчин-Бек, Наши успехи и достижения (К III-му пленуму ВЦК НТА), Культура и письменность Востока, 1928, книга III, с. 58-77.
- קאנטור, 1945.
י. קאנטאר, די יידן פון מיטלאדע און קאוקאז, אייניקייט, 19 באפריל 1945.

- קאנץ, 1977
שמעון קאנץ, מיט די בארגייך אין בארשבע, פאלק, וועלט און מדינה, 1977, גל' 32, עמ' 18-22.
- קאסימובה, 1975
Р. М. Касимова, *Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР*, Баку, 1975.
- קאצמאן, 1961
שמאל קאצמאן, צוגאסט ביי בארגייך אין זייער קאלעקטיווער לאנדווירטשאפט, פאלקס־שימע, 21 בינואר 1961.
- קארדאשוב, 1891
С. Кардашов, Селение Карабудагкент, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1891, выпуск 11, с. 177-181.
- קארצ'א, 1959
R. Karcha, *The Struggle Against Nationalism in the Northern Caucasus*, *Caucasian Review* (Munich), 1959, No. 9, pp. 25-38.
- קאשקאי, 1957
[М. А. Кашкай, П. М. Алампиев (ред.)], *Азербайджанская ССР: Экономико-географическая характеристика*, Москва, 1957.
- קאשקאיב, 1976
Б. О. Кашкаев, *Гражданская война в Дагестане 1918-1920 гг.*, Москва, 1976.
- קובלבסקי, 1890
М. Ковалевский, *Закон и обычай на Кавказе*, Москва, 1890.
- קובלבסקי, 1914
П. И. Ковалевский, *Кавказ, том 1: Народы Кавказа*, С. Петербург, 1914.
- קובאן, 1867
О зависимых сословиях в горском населении Кубанской области, *Кубанские ведомости*, 1867, № 15.
- קובאן, 1901
Горские евреи в Кубанской области, *Будущность*, 1901, № 31, с. 605.
- קובה, 1810
Реестр, какие именно существовали в Кубинском владении при Ших-Али доходы... представлен ген.Л.Репину, 15-го февраля 1810 года, *Акты, собранные Кавказскою Археологическою комиссиею*, Тифлис, 1870, том 4, с. 649.
- קובה, 1864
Корреспондент, Письмо из Кубы, *Записки Кавказского общества сельского хозяйства* (Тифлис), 1864, № 1, с. 41-51.
- קובה, 1886
[Куба], *Восход*, 1886, № 51-52, с. 1373-1374.
- קובה, 1901
[Евреи в собрании уполномоченных города Кубы], *Восход*, 1901, № 17, с. 8-9.
- קובה, 1920
Революция трудового горского еврейства; О Совете пропаганды и действия Востока, *Накануне*, 1920, № 6, с. 14.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- קובה, 1922
א אחנו שההייגא, כרסך, 1922, גל' 1, עמ' 10.
- קובה, 1927
Наделение кубинских евреев землей, *Трибуна*, 1927, № 1, с. 19.
- קוביצ'י, 1957
В.П.Кобычев, Жилище народов восточного Закавказья в XIX веке, *Советская этнография*, 1957, №3, с.57-76.
- קוביצ'י, 1962
В.П.Кобычев, Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX веке, *Кавказский этнографический сборник*, Ленинград, 1962, сборник III, с.3-68.
- קובצ'י, 1931
М. Кобецкий, Крепче увязать борьбу проти национализм а с антирелнгнозной пропагандой, *Революция и национальности*, 1931, №9, с.15-19.
- קוזבסקי, 1894
Е.И.Козубский, Очерки истории города Темир-Хан-Шуры, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, Тифлис, 1894, выпуск 19, с.1-77.
- קוזבסקי, 1895
Е. И. Козубский (сост.), *Памятная книжка Дагестанской области*, Темир-Хан-Шура, 1895.
- קוזבסקי, 1904
Дагестанский сборник, Сост. Е. И. Козубский, выпуск II, Темир-Хан-Шура, 1904.
- קוזבסקי, 1906
Е. И. Козубский, *История города Дербента*, Темир-Хан-Шура, 1906. ✓
- קונצוב, 1959
Б. М. Кузнецов, *1918 год в Дагестане*, Нью-Йорк, 1959.
- קך, 1867
Karl Koch, *Die Kaukasischen Länder und Armenien*, Leipzig, 1867.
- קלאז, 1956
Walter Kolarz, *Russia and her Colonies*, London, 1956.
- קלחואים, 1949
[Указ... о присвоении звания Героя соц. труда], *Известия*, 28 июля 1949.
- קלחואים יהודים, 1949
יידישע קאלחויטיקעס — העלון פון סאציאליסטישער ארבעט, דאס נייע לעבן, 3 באוגוסט 1949.
- קלקטיב, 1928
Коллективы трудящихся евреев, *Молот* (Ростов н/Дону), 14 апреля 1928.
- קלקטיביזאציה, 1930
Коллективизация на Моздокских фондах, *Трибуна*, 1930, №21, с. 16.
- קומארוכ, 1873
А. Комаров, Народонаселение Дагестанской области, *Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества*, Тифлис, 1873, книжка VIII, с.1-49.
- קמוט, 1929
אין קאמערד — די ארבעט אין דאגעסטאן, דער עמעס, 15 באוקטובר 1929.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- קומיסאריון יהודי, 1920
Совещание по вопросу о работе среди горских евреев, *Вестник еврейского отдела Наркомнаца*, 1920, №3, с. 16.
- קומסומלאים, 1929
400 комсомольцев в ОЗЕТ, *Трибуна*, 1929, № 11, с.26.
- קונגרס ציוני, 1928
Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des IV Zionisten-Congresses in London, 13, 14, 15 und 16 August 1900, Wien, 1900, ss. 50-52.
- קונסטאנטינוב, 1928
О.А. Константинов, *Северный Кавказ* (Северо-Кавказский край и Дагестан), Москва-Ленинград, 1928.
- קונסטאנטינוב, 1930
О.А. Константинов, *Северный Кавказ* (Северо-Кавказский край и Дагестан), Москва-Ленинград, 1930.
- קוסבן, 1961
М.О. Косвен, *Этнография и история Кавказа*, Москва, 1961.
- קוסוק, 1955
P. Kosok, Revolution und Sovietization in the North Caucasus, *Caucasian Review*, 1955, No. 1, pp. 47-54.
- קוסטרין, 1923
А. Костерин, Горская Автономная Республика, *Жизнь национальностей*, 1923, книга 1, с.96-101.
- קוקובצוב, 1932
П. К. Коковцов, *Еврейско-хазарская переписка в X веке*, Ленинград, 1932.
- קוקולו, 1974
А. Кукуллу (сост. и перев.), *Золотой сундук; Сказки татов Дагестана*, Москва, 1974.
- קוקיטלאשרילי, 1906
Б. Кокителашвили, Заметка о кавказских евреях, *Еврейская жизнь*, 1906, № 1, с.156-160.
- *קוקלייב, 1981
Я. Кукулиев, Не вмешивайтесь в нашу жизнь, *Знамя коммунизма* (Дербент), 10 января 1981.
- קורדוב, 1905
К.М. Курдов, Горские евреи Дагестана, *Русский антропологический журнал*, 1905, №3-4, с.57-87.
- קורדוב, 1907
К. М. Курдов, Таты Дагестана, *Русский антропологический журнал*, 1907, №3-4, с.56-66.
- קורדוב, 1912
К. М. Курдов, Горские евреи Шемахинского уезда Бакинской губернии, *Русский антропологический журнал*, 1912, №2-3, с.87-99.
- קורדוב, 1913
К. М. Курдов, Таты Шемахинского уезда Бакинской губернии, *Русский антропологический журнал*, 1913, №1-2, с.162-172.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- קורסאנט, 1930.
- Курсант, Почему не использовали?, *Трибуна*, 1930, №11, с.20.
- קורספונדנט, 1902.
- Корреспондент, [Петровск], *Восход*, 1902, №46, с.21.
- קורה, 1892.
- Кюринский округ, *Каспий*, 5 ноября 1892.
- קיימארוז, 1963.
- Г.Ш.Каймаразов, И.К.Керимов, Г.С.Койстинен, А.Г.Мелешко, *Дагестан в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.*, Махачкала, 1963.
- קיימארוז, 1971.
- Г.Ш.Каймаразов, *Очерки истории культуры народов Дагестана*, От времени присоединения к России до наших дней, Москва, 1971.
- קינסבורג, 1928.
- И.П.Кинсбург, Состояние народного образования в ДССР в связи с данными предварительных итогов школьной переписи, *Плановое хозяйство Дагестана*, 1928, №5-6, с.36-43.
- קיצ'ב, 1963.
- М.Кичев, М.Бутаев, *Дагестан за годы советской власти* (Хроника), Махачкала, 1963.
- קלבן, 1984.
- אברהם קלבן, קהילות ישראל שחרכו — שואת קהילות יהודי-ההר בצפון קוקאז, במערכת, אגוסט 1984, עמ' 10.
- קליונר, 1981.
- ישראל קליונר, התנועה הציונית בקאוקאז בראשיה, שבת, 1981, חב' 8, עמ' 98-86.
- קליז'בסקי, 1956.
- В.О.Ключевский, *Сочинения*, Москва, 1956-1959.
- קלימוב, 1965.
- Г.А.Климов, *Кавказские языки*, Москва, 1965.
- קלימוביץ', 1938.
- Л.Климович, Курбан-байрам, *Антирелигиозник*, 1938, №1, с.53-56.
- קלימוביץ', 1939.
- Л.Климович, Возникновение и реакционная роль Курбан-байрама, *Антирелигиозник*, 1939, №1, с.45-49.
- קלימיץ', 1929.
- Ал.Климыч, Поплясали и успокоились, *Бакинский рабочий*, 15 мая 1929.
- קראבצוב, 1971.
- Н.Кравцов, Твои сыны и дочери - Советский Дагестан, *Советский Дагестан*, 1971, №3, с.23-26.
- קראסнודאר, 1932.
- Почему молчит СевкрайОЗЕТ, *Трибуна*, 1932, №26, с.7.
- קריבנקו, 1896.
- В.С.Кривенко, *По Дагестану - В дали от родных*, С.Петербург, 1896.
- קריגר, 1978.
- Е.Кригер, *Дорога к людям; Очерки*, Москва, 1978.

- קרכלי, 1945
 А. Крихели, Исторический обзор пребывания иногородных (русских и европейских) евреев на Кавказе, 1804-1855 гг., *Труды Гос. историко-этнографического музея евреев Грузии*, Тбилиси, 1945, том 3, с.135-173.
- קרל, 1944
 ו. קרל, חורבנה של יהדות קוקאז וקובאן, הצפה, 26 בינואר 1944.
- קרן, 1951
 Erich Kern, *Dance of Death*, London, 1951.
- קרן, 1973
 י. קרן, ההתיישבות החקלאית היהודים בחצי האי קרים, ירושלים, תשל"ג.
- קרן קיימה, 1911
 חשבון הכסף שנכנס מרוסיה לטובת קרן קיימת לישראל' מ-1 בינואר 1909 עד 1 בינואר 1910, ס"ט פטרובורג, חרע"א.
- קרקע, 1924
 Обеспечение землей горских евреев, *Правда*, 14 августа 1924.
- ראבין, 1935
 И. Рабин, О. Стрелиц, Советские таты, *Трибуна*, 1935, №6, с.13-14.
- ראסוב, 1929
 Рассов, Самокритика в ОЗЕТе (Баку), *Трибуна*, 1929, №7, с.22.
- ראסולואדה, 1952
 М.Э. Расулзаде, Кавказская проблема, *Кавказ*, 1952, №9, с.4-7.
- ראסולואדה, 1953
 М.Э. Расулзаде, Смысл одного исторического акта, *Объединенный Кавказ*, 1953, №3-4, с.7-10.
- ראסטורגריבה, 1970
 В.С. Расторгуева, Ч. Х. Бакаев, М. И. Исаев, А. А. Керимова, Л. А. Пирейко, Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза, *VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук*, Москва, 1970, с.715-721.
- ראקיטניקוב, 1926
 Ал. Ракитников, Еврейская слобода, *Бакинский рабочий*, 1926, №101, 105, 117.
- ראקיטניקוב, 1932
 Ал. Ракитников, Кубинская слобода, *Заря Востока*, 18 ноября, 23 декабря 1932.
- ראקיטניקוב, 1933
 Ал. Ракитников, Кубинская слобода, *Трибуна*, 1933, №1, с.12-13.
- ראקיטניקוב, 1936
 Ал. Ракитников, Гибель магалы-джуур. *Дагестан*, (ред. В. Ставский), Москва, 1936, с.242-250.
- בנינוביץ', 1961
 ס. ראבינאוויטש, ווי לעבן די בארג יידן ארץ קאקאז? מאָרגן פרייהייט, 29 בינואר 1961.
- בנינוביץ', דאגסטאן, 1961
 ס. ראבינאוויטש, ביי די בארג יידן אין דאגסטאן (פארצייכענונג), מאָרגן פרייהייט, 5-6 בפברואר 1961.

קיצורי מקורות וביבליוגראפיה

- רבינוביץ', הרבנט, 1961
ס. ראבינאוויטש, די אמאליגע יידישע סלאבאָדקע' אין א שטאַט אין קאוקאז און וואָס פון איר איז געוואָרן, מאָרגן פרייהייט, 31 בינואר 1961.
- רבינוביץ', ספרות, 1961
ס. ראבינאוויטש, די ליטעראַטור פון די בארגיידין, מאָרגן פרייהייט, 5 במאָרס 1961.
- רבינוביץ', תיאטרן, 1961
ס. ראבינאוויטש, ארץ א טעאטער-פאַרשטעלונג ביי יידן אין דאגעסטאן, מאָרגן פרייהייט, 1 במאָרס 1961.
- רבנים, 1897
[Заметка о подчинении еврейских обществ раввинам), Недельная хроника Восхода 1897, №22, с. 628-629.
- דגוּרין, 1889
Т. Рогожин, Червленская станица, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, Тифлис, 1889, выпуск 8, с.70-77.
- רח'אנסקי, 1984
А. Рожанский (ред.), *Антиеврейские процессы в Советском Союзе*, Иерусалим, 1984, том 3, с.204-219.
- רח'אנסקי, 1986
י. ראָזשאנסקי, ריט און בלה, תל-אביב, 1986.
- רחנברג, 1886
שלמה יהודה ראָזענבערג, דערבענט [מכתב מיום ה' מחשוך תרמ"ז], המליץ, תרמ"ז, גל' 157, עמ' 1914.
- רחנברג, 1887
שלמה יהודה ראָזענבערג, דערבענט, המליץ, 1887, גל' 58, עמ' 605-607; גל' 113, עמ' 1194-1195; גל' 116, עמ' 1225-1226; גל' 181, עמ' 1914-1915; גל' 234, עמ' 2493-2494.
- רחנברג, 1888
שלמה יהודה ראָזענבערג, דערבענט [מכתב מיום עשרה בטבת], המליץ, 1888, גל' 3, עמ' 21.
- רוזנטל, 1969
ניסן רוזנטל (א. בן-דוב), בין יהודים חדיים, העבר, תשכ"ט, ספר ט"ז, עמ' 230-237.
- רוזנטל, 1971
ניסן ראָזענטאל (א. בן דוב), יידיש לעבן אין ראַטנפארבאנד, תל-אביב, 1971.
- רוזנברג, 1967
Joshua Rothenberg, The 'Mountain Jews' of Soviet Russia, *Jewish Frontier*, November, 1967, pp. 15-20.
- רוסיה הציוּרית, 1883
Живописная Россия, том 9; С. Петербург, 1883.
- רטישצ'ב, 1813
Ф. Н. Ртищев, Сведения о Дагестане, 1813 г., *История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв.*; Архивные материалы под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хамаева, Москва, 1958, с.247-251.
- רטישצ'ב, 1816
Письмо ген. Ртищева к Измаил-Хану от 23-го мая 1816 года, *Акты, собранные Кавказскою Археологическою комиссиею*, Тифлис, том 5, с.562-566.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- רטנר, 1977
אלכסנדר רטנר, תנועת הגוער הציוני בבאקו לאחר המהפכה, העבר, תשל"ז, ספר כ"ב, עמ' 182-185.
- ריבאק, 1930
Б. Рыбак, Работа ДонОЗЕТа, *Трибуна*, 1930, №8, с. 11.
- ריכר נשים, 1912
Wielozęństwo u Żydów Kaukaskich, *Izraelita*, 1912, No. 29, str. 9.
- ריכלין, 1886
ש.מ. ריכלין, באקו, הצמידה, 1886, גל' 98, עמ' 3.
- ריכלין, המליץ, 1886
ש.מ. ריכלין, באקו, המליץ, 1886, גל' 105, עמ' 1357-1358.
- ריכלין, 1891
ש.מ. ריכלין, באקו, המליץ, 1891, גל' 120, עמ' 5-6.
- ריכלין, באטום, 1891
ש.מ. ריכלין, באטום, המליץ, 1891, גל' 207, עמ' 3.
- ריבס, 1927
Я. Ривес, Среди отсталых народностей СССР (Горские евреи), *Власть Советов*, 1927, №41, с. 13.
- רשיון למסחר, 1903
[Свидетельство на право торговли], *Будущность*, 1903, № 1, с. 8.
- רשימה, 1941
Verzeichnis der Völker, Volksgruppen und Volksstämme auf dem Gebiet der ehemaligen UdSSR, Berlin-Steglitz, Institut für Grenz- und Auslandsstudien, 1941.
- רשימה, 1986
A Uniquely Jewish List — The Refuseniks of Russia, New-York, [1986].
- רפאלי, 1956
אריה רפאלי (צנציפר), במאבק לגאולה, הל-אביב, תשט"ז.
- רציחות בקאוקאז, 1905
הרציחות בקוקו, הצמידה, 1905, גל' 109, עמ' 2.
- שאבייב, 1927
Репертуар нацменьшинств к 10-летию Октября, *Правда*, 11 октября 1927.
- שאבייב, 1929
מארכיל שאבאיב, תאשנאימ ארי גאית 'אחמאתכאש', חמחכש, 24 כאוקטובר 1929.
- שאלוב, 1929
Д. Шаулов, Шаг к культуре совершен (У горских евреев), *Революция и горец*, 1929, №5, с. 63.
- *שאלוב, מהפכה תרבותית, 1929
Д. Шаулов, Горские евреи на путях культурной революции, *Революция и горец*, 1929, № 10, с. 56-57.

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- שאלוב, ראילוב, 1929
Д. Шаулов, Р. Разилов, Горские евреи и латинский алфавит, *Революция и горец*, 1929, №5, с.60-62.
- שאלוב, 1930
Д. Шаулов, Конференция ГрозоблОЗЕТа, *Трибуна*, 1930, №21, с.10.
- שאלוב, גחוני, 1930
Д. Шаулов, Вопрос уже назрел, *Трибуна*, 1930, №11, с.20.
- שאלוב, 1931
Д. Шаулов, Будет ли наконец построена школа для горских евреев? *Трибуна*, 1931, №30-31, с.22.
- שאלובה, 1974
Д. Шаулов, Иудаизм, *Ватан Советиму*, 1974, с.78-87.
- שאפסוביץ', 1914
М.С.Шапсович, *Весь Кавказ; Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья*, Баку, 1914.
- שארבאטוב, 1961
Г.Ш.Шарбатов, Татские пословицы и поговорки; *Пословицы и поговорки народов Востока*, Москва, 1961, с.496-501, 654.
- שביט, 1975
יוסף שביט, היהודים ההרריים, ידיעות אחרונות, 26 במרץ, 1975.
- שבחי, 1656
שבחי ב"ר אברהם שלמון, קצור מס' 'תקן יששכר' או עבוד שנים', שמחה אסף, באהלי יעקב, פרקים מחיי התרבות של היהודים בימי הביניים, ירושלים, חשו"ר, עמ' 139-140.
- שד"ל, 1863
מכתב מאת שד"ל, המגיד, 1863, גל' 7, עמ' 50-51.
- שווארץ, 1900
יוסף שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים, תר"ס.
- שווארץ, 1952
С. М. Шварц, *Антисемитизм в Советском Союзе*, Нью-Йорк, 1952.
- שור, 1885
יוסף שור, כמה שלוחים למקום?, הצפירה, 1885, גל' 43, עמ' 351.
- שור, 1899
צבי מנשה בהרב יוסף שור חיימוביץ', קובא, הצפירה, 1899, גל' 11, עמ' 42.
- שור, 1905
מנשה שור חיימוביץ', קובא, הצפירה, 1905, גל' 162, עמ' 3.
- שור, 1949
Р.О.Шор, О спорных вопросах в исследовании консонантизма говора татов-евреев, *Языки Северного Кавказа и Дагестана*; Сборник лингвистических исследований, Москва-Ленинград, 1949, выпуск II, с.127-139.
- שורטאנוב, 1968
А.Т.Шортанов, На линии огня, *Отважные сыны гор*, Махачкала, 1968, с.391-395 [Биографическая справка о И. И. Иллазарове, с.433].

קיצורי מקורות וביבליוגרפיה

- שטאל, 1979
א. שטאל (עורך), עדות ישראל: פרקי ספרות, הר היסטוריה, תל-אביב, 1979, כרך ב, עמ' 55-111.
- שטרס, 1938
א. שטרס, כבשי המונגולים והיהודים (לחלודת היהודים כמוזח לפי מקורות ערביים), ציין, תרצ"ט, עמ' 51-70.
- שילינג, 1948
E. M. Шиллинг, Дагестанская экспедиция 1946 года, *Краткие сообщения Института этнографии*, 1948, №4, с.31-40.
- שירה, 1960
Поэзия народов Дагестана, Москва, 1960, том I, с.175, 200-202; том II, с.393-404, 425.
- שירה, 1971
Поэзия Дагестана: Антология, Махачкала, 1971, с.349-353.
- שירוה, 1946
א געזאנג פון די בארג-יידן דעם חבר סטאלין — שראָהאַ, פון בארג-יידש, מ. העלמאנד, איימקייט, 14 בפברואר, 1946.
- שירי-עם, 1945
יידישע פּאָלקס-לידער אף דער טאטישער שפראך, איימקייט, 13 באפריל 1945.
- שירים, 1970
Песни народов Дагестана, Ленинград, 1970, с.475-486.
- שכטר, 1913
S. Schechter, An Unknown Khazar Document, *The Jewish Quarterly Review*, 1912-1913, vol. 3, pp. 181-219.
- שכנוביץ, 1930
М. Шахнович, *Кому служит религия Израиля?*, Ленинград, 1930.
- שליך, 1920
[י.ש. פרידלאנדן, קוקז, העולם, 1920, גל' 22, עמ' 13-14.]
- שליך, 1972
אוראל שליך, ייברסקאיה ווליא, באקו (1919-1920) קציר, קובץ לקורות התנועה הציונית ברוסיה, תל-אביב, תשל"ב, כרך ב', עמ' 132-135.
- שלמה, 1975
С. Шломо, Горские евреи во второй мировой войне, *Наша страна*, 24 апреля 1975.
- שלמיאב, 1974
Ш. Шальмиев, Страницы истории горских евреев, *Наша страна*, 28 ноября 1974.
- שלמיאב, 1978
שמעיה שלמיאב, האמת על יוצאי קווקאז, מעריב, 15 בספטמבר 1978.
- שמקלר, 1931
Schmuckler, Lipinskaja, Über die sanitären und gesundheitlichen Verhältnisse der jüdischen Gebirgskolonie im Gebiete Nalschik, *OSE-Rundschau* (Berlin), 1931, No. 2, pp. 12-14.
- שמות כפרים, 1856
Названия деревень, *Кавказский календарь на 1857 год*, Тифлис, 1856, с.369-395.
- שמר, 1886
שמר, באקו, המליץ, 1886, גל' 65, עמ' 939; גל' 192, עמ' 2295.

שנת, 1887

Ernest Chantre, *Recherches Anthropologiques dans Le Caucase*, Paris-Lyon, 1887.

שניידרמן, 1926

י. שניידרמאן, די בארג־יידן ארפן וועג צו א נייעם לעבן, דער שטערן, 10 בינואר 1926.

שניידרמן, מרדכי, 1926

י. שניידרמאן, די שלוחים פון מרדשיגאפטאראן, דער שטערן, 25 ביולי 1926.

שניידרמן, 1928

י. שניידרמאן, ערד־איינארדענונג פון בארג־יידן, דער שטערן, 23 באקטובר 1928.

שנתן, 1943

The American Jewish Year Book, 1943, vol. 45, pp. 303-304.

שפייב, 1976

א. שעפיעוו, 'איך דארף ניט און וויל ניט אייערע טובות... סאָרעטיש היימלאנד, 1976, גל' 1, עמ' 25-26 (הרעק מ'דאגסטאנסקאיה פראכדה)'.
*שפירא, 1917

פ. שפירא, א בריוו צו דער יידישער אנטעליגענץ, קאקאזער וואַכענבלאט, 1917, גל' 3.

*שפירא, 1918

פ. שפירא, דאס ווונדארמאכערישע בוך, קאקאזער וואַכענבלאט, 1918, גל' 3.

*שפירא, מקוננות, 1918

פ. שפירא, מקוננות ביי די בערג־יידן, קאקאזער וואַכענבלאט, 1918, גל' 7.

*שפירא, 1919-1918

Ф. Л. Шапиро, Из жизни горских евреев, *Кавказский еврейский вестник*, 1918, № 50; 1919, № 1.

שפירא, 1919

פ.ל. שפירא, די ערד־פראגע ביי די קובינער אידען, קאקאזער וואַכענבלאט, 30 במארס 1919.

*שפירא, פועלים, 1919

פ.ל. שפירא, וואנדער־ארבעטער ביי בארג־יידן, קאקאזער וואַכענבלאט, 1919, גל' 3.

*שפירא, קובה, 1919

פ.ל. שפירא, קובה, קאקאזער וואַכענבלאט, 1919, גל' 1.

שפירא, 1983

Ф. Л. Шапиро, Сборник статей и материалов, Иерусалим, 1983.

שצ'גלוביטוב, 1902

С. Г. Щегловитов (сост.), *Городское положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными указаниями*, С. Петербург, 1902.

שרר, 1796

Friedrich Enoch Schröder, *Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus*, Erster Teil, Gotha und St. Petersburg, 1796.

שריג, 1983

י. שריג, היהודים ההרריים מקאקאז: קשרים משפחתיים ודיקה פנימית־קבוצתית כמעצבי אופי התא המשפחתי בעדה זו, אונברסיטת חיפה, עבודה גמר לקבלת התואר מוסמך, 1983.

שרמטיב, 1893

[Циркуляр генерал-губернатора Шереметьева от 28.2.1893], *Недельная хроника Восхода*, 1893, № 12, с. 320-322.

קיצורי מקורות וביבליוגראפיה

- תדהר, 1949
דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובתינו, תל-אביב, 1949, כרך 3, עמ' 1437-1439.
חובשי סכחי, 1919
[Поздравление еврейско-татской газете], *Еврейская воля*, 1919, №8.
תולדות ההגנה, 1956
ספר תולדות ההגנה, עורך ב"צ דינור, כרך א, חלק שני, תל-אביב, תשי"ו.
תולדות הספרות, 1970
История советской многонациональной литературы, Москва, 1970-1974.
היאטרון בבאקו, 1937
[א טאטישער טעאטער], אקטיאבר, 5 בינואר 1937.
חיקן, 1960
Поправка, *Коммунист*, 11 августа 1960.
העמולה אנטי-דתית, 1928
[Антирелигиозная пропаганда], *Красный Дагестан*, 26 апреля 1928.
הערוכה, 1931
Выставка ДагОЗЕТа, *Трибуна*, 1931, №4-5, с. 13.
הרכות, 1910
Культура и просвещение, *Жизнь Кавказа*, 1910, №2, с.35-36.
הרכות, 1928
Культурное обслуживание переселенцев Моздока, *Трибуна*, 1928, №12, с. 17.
הרכות, 1958
Культурное строительство РСФСР, Статистический сборник, Москва, 1958.
הרכות, 1967
К высотам социалистической культуры, Махачкала, 1967.
הרכות, 1971
Современная культура и быт народов Дагестана, Москва, 1971.
הרגומים, 1945
[איבערזעצונגען פון יידיש], ניילעכן, אוקטובר 1945, עמ' 14.

מפתח

522 409 408 111	אבראמוב, יחיאל	557 493	א. א.ב., ראה: בנימיני, א'
522 516	אבראמוב, ירוחם	557 78	א.ג., ראה: בנימיני, א'
294	אבראמוב, ישעיה	557 246 245	א.ד., ראה: בנימיני, א'
508	אבראמוב, מ'	557 419	א.ט., ראה: בנימיני, א'
301	אבראמוב, ס'	557 85	א.י., ראה: בנימיני, א'
458	אבראמוב, ע' (שחקן)	557 391 389 340 339 337 306 25 23 21	א' קי"א ראה: בנימיני, א'
509	אבראמוב, ר'		
294	אבראמוב, שבתי		
476 116-114	אבראמוב, שחאל	52-48 43	אבא-סובה (קהילה)
112	אבראמוב, א'	67 66	אבאקארידיכיר (מפקד המורדים)
465	אבראמוב, ס' (זמרת)	54	אבאריה (איווח)
482 317 316	אברהם (רב)	401 372 370 364 229 220 219 197 54	אבאריס (יש)
312	אברהם הכבלי		אבאריח (לשון) 448 406 405 372 371 362 357
313	אברהם מטאריקי	247 57	
314	אברהם בן אברם מדרבנט	455	אבדאלימוב, א' (מחזאי)
319	אברהם בן חנוך (רב)	557 205 179 48	אבדולאיב, ג'
433 323 137	אברהם בן חנוכה (רב)	464 459	אבדולימוב, ב' (זמר)
136	אברהם בן יוסף	461 459	אבדולימוב, ג' (שחקנית)
137	אברהם בן יקותיאל	360	אבדוראחיס, מ'
313	אברהם בן ישראל ממדוליס	558 28	אבדושלישוילי, מ'
425	אבשלום, מ'	453	אבירבאקאר, א' (סופר)
460-458	אבשלומוב, ד'	171	אבדוראחמאנוב (ראש כנפיות במלחמת האזרחים)
445 443 432 429 386 239 181 180 131	אבשלומוב, ח'		אביררחמן אבן-סעוד, ראה: אברמוסלים
558 520 464 456-450 448	אבשלומוב, ח'	40	אברמוסלים (מפיץ האיסלאם)
446 294	אבשלומוב, י'	317	אבטליין בן שלום (רב)
558 423 422 68	אבשלומוב, ל'	558 521 152	אבידור, א'
138	אגא-ד'ואן (מרפא יהודי)	491	אביב
368	אגא-ז'אדה	492 491	אביב, מ'
168	אגא ח'אן מרוטול (מראשי המורדים נגד רוסיה)	492	אביב, פ'
398 350 257	אגאכבי, מ' (סוחר)	492	אביב, ר'
558 448 152	אגאכבי, א'	558 444 423 421 408 407	אבילוב, א' (זמרת)
558 368 365	אגאמאלי-ארגלי	464	אבינאסאנובה, ד'
	אגאנוב, ראה גם: אהרנוב	515	אבינועם
502 490 474 473 471 456 410 377 311	אגאנוב, א"ר	41	אבן פצ'לאן (נוסע ערבי)
543 503		41	אבן אל קיטפי (היסטוריון)
511 509 463	אגאנוב, ח' (מנהל תיאטרון)		אבן רשף, ראה: פירקוביץ, א'
509	אגאנוב, יוחנן	509	אבנרי, א'
439-437 385 384 381 376 374 368 366	אגאנוב, יעקב	298	אבראמוב
558 461 444 442		500	אבראמוב
475 206	אגאנוב, ישכר	332	אבראמוב (רב)
334	אגאנוב, מ'	558 295	אבראמוב, א'
558 286 92 87	אגאנוב, ס'	295	אבראמוב, א' (אגרות)
ראה	אגרות-עם 452 451 443 435 431-426 424 385 385	294	אבראמוב, ו' (אגרות)
	גם: ספרי עם	132	אבראמוב, ח'

אוסטיה (איוור) 56
 אוסטינים (עם) 365 311 123 122 55 53
 אוסטרובסקי, א' (סופ') 461
 אוסטרובסקי, ד' 95 90 98 99 104 106 143 144 223 270
 559 422 420 419 413 411 406 301 299 289 287 274

560
 אוסטרים (עם) 441
 אוסטרליה 479
 אוסיפוב 520 560
 אוסיפוב, מ' 374
 אוסיפוב, ש' (מנהגס) 520
 אוסישקין, מ' 560 510 494 492 491 488 487 396 15 35 53 560
 אוסלאר, פ' 560 53 35 15
 אוצ'קולאן (כפר) 543 503 488 318 280 250 200
 אוקו (כפר) 55

אוקטיאברין, י' 560 403
 אוקראינה 20 108 20 323 351 379 549
 אוקראינים (עם) 551 233 230 229 197 183 128
 אוקראיניז (לשון) 357
 אורייהודה (ישוב) 520
 אוראל (איוור) 553

אוראסקי, י' 560 362 361
 אורבליאני (גנראל רוסי) 182
 אורדז'ניקידזה (עיר) 421
 אורדז'ניקידזה, ג' 94 142
 אורוטאני (שכט יהודי) 42
 אוריאלוב, ר' 256
 אוריאלוב, ר' (סוזר) 256
 אורלוב, א' 560 107
 אורסאי-בלאק (נהר) 194
 אזוב, ים 235 15
 אזורוב, מ' 516

אזרבייג'אן, איוור 276 275 94-92 89 83 43 42 39 28
 372 371 369-367 365 362 359 309 299 296 295
 29 28 553 420 385 384 379
 157 156 150 143 142 129 108-106 102-100 93
 366 362 358 354 298-296 277-274 165 162-160
 418 415 414 405-401 384 382 381 374 372 371
 561 560 555-553 548 543 459 445 438 437 419

מפלגה קומוניסטית של 374; ועדה למיעוטים
 לאומיים 420; הוועד המרכזי של המפלגה 374 298
 403; הקומוסריון להשכלה 297 296; הקומוסריון
 לחקלאות 297; הקומוסריון לעבודה 299
 אזרבייג'אנים (עם) 166 162-160 152 130 129 89 83 50
 176 182 183 196 202 224 229 497 555; ראה גם:
 טאטארים

אזרבייג'אניה (לשון) 112 357-359 362 363 369 401-
 548 459 438 425 424 406
 אחאלצ'יק (ישוב) 81

אגודת ציוניות: אוצ'קולאן 488; באקו 486 396; גרוני
 498; דרבנט 487 489 490; טמיר-חאן-שורה 488;
 נאלצ'יק 503; קובה 490; ראה גם: ציונות
 אגודת הסופרים: הכל-סובייטי 442 445; של דאגסטאן
 294 436 443 444 448 454; סקציה טאטי-יהודת
 439 444 445 448

אגיאסף, ד' 559 520
 אגישב, נ' 70 559
 אגלאבי (כפר) 317 180 181 237 239 268 270
 287 319 343 359 454 531 533 535

אדאט, ראה: חוק מנהגי
 אדוניהו (רב) 317
 אדוניהו בן גלעד (רב) 315
 אדלר, י' 559 346
 אדמוב (מפקד משטרה ברובנט) 143
 אדמוב, א' 475
 אדמוביץ, י' 520

אדמיאניץ (רופא ארמני בקובה) 142
 אהרון מגרוני (סיי בצבא הרוסי) 68
 אהרונוב, ראה גם: אנארונוב
 אהרונוב, א' 16 17 33 311 471 473 474 559
 אודינים (עם) 401 167 165 164 141
 אודיניץ (לשון) 358

אורסה (עיר) 21-23 108 275 335 493 495
 אוזבקיסטאן 382 548; רפובליקה סובייטית
 382
 אוזבקית (לשון) 548
 אומוסיה: כפריה 153 154 157 158 160 531 532;
 עירונית 153-156 158 531 532; ראה גם: ריבוי טבעי
 אורט 102 299 300 420

אוזון חאגי (מנהיג פארטוזאים אנטי-רוסיים) 91
 אווט (חברה לסידור חקלאי של יהודים עמלים בברית-
 המרעצות) 102 103 276 275 284 278 286 288-290
 292 293 378 299 379 403 476 559 618;
 באורבייג'אן 297 298 559 560; בבאקו 275 298;
 בגרוני 293; בדאגסטאן 289-292 585; בטרק
 279 282-410 592; ביסטוקי 282 596; במאחאץ-
 קאלה 292; בנאלצ'יק 282 559; בצפון-קאווקא
 282 410 420 419 476 582; בקיזליאר 288; ברוסטוב
 282

אוזראי, ח' 285
 אוילר 117 118 544 545
 אויסורים (עם) 55
 אוליאגורב, י' (משורר) 455
 אולוס (מאגאל) 180 181 318
 אום-ג'וני 494 495
 אומארשוב, א' (מתרגם) 381

אונאנובה, מ' 559 418
 אונרודה 288
 אוסוך (כפר) 54

מפתח

אימאם-קילייקנט (כפר) 33 175 317 325 343 359
 531
 אימב 292 562
 אינגרשים (שם) 87 91 145
 אינטליגנציה 85 104 418 422 433 524
 איסאקוב 131 132 234 310 333 339 354 361
 363 409 445 447 458 459 465 466 517
 איסאקוב, ז' (שחקן) 465
 איסאקוב, י' 300
 איסאקוב, מ' 109
 איסאקוב, ע' (סופר) 445
 איסאקובה, ג' (שחקנית) 465
 איסאקוביץ', א' 395 396 492
 איסטרה (עיר) 111
 איסיב, א' 112
 איסיב, ט' 127 294 562
 איסיב, מ' 130 359 361 562
 איסיב, ממר' 294
 איסיב, מרדכי 294
 איסיב, מ'ג 423
 איסיבה, או' 109
 איסיבה, ז' (משוררת) 455 456
 איסיבה, פ"ג 423
 איסיוב, י' 522
 איסצ'נקו (קצין רוסי) 209
 איסאנדרוב, ג' 295 562
 איפרימוב, ב' 517 562
 איקס 292 562
 איראן 188 359 433 544 546 547 548 553 555
 איראן חרב (מבצר) 64 47
 אירוח 166 336 341 342 468 470 471 473 537-539
 אירופה 15 19 156 200 307 311 365 467 473 500-537
 539 544 553
 איראקליוס, ראה: ארקלי
 אישה, ראה: נשים
 אישכבר (עיר) 315
 אישמאן 29 106 144 151 204 275 276 296 298-301 330
 366 368 374 376 384 402 411 419 436 462 562 563
 אישצ'נקו (מפקד רוסי) 265
 אלאטין, צ' 32 35 38 54 67 71 76 148 305 311 313 314
 324 341 345 359 389 487 563
 אלכאיה (מדינה בקאווקאז המזרחי) 37 38
 אלברוב 365
 אלברוס (הר) 200
 אלדר הדני 42 563
 אלחננוב, א' 398
 אלחסוב, א' 502
 אלחסוב, איליא 145 550
 אלחסוב, ג' 110

אחונדוב, מ' (סופר) 382
 אחטי (כפר) 40 46 47 54 61 66
 אחטי-צ'אי (נחל) 40 46
 אחיטוב (מרפא) 515
 אחימעץ, א' 138
 אחימעץ, ח' 138
 אחמד השלישי (שולטאן עות'מאני) 44
 אחמד-חוסן-ח'אן (נסין קייטאך) 194
 אחמדוב, א' 300
 אחמדוב, ט' 363 561
 אחמטלי, רל' 109 561
 אחסאי, ראה: אקסאי
 אחסו (נהר) 162
 אטאגה, ראה: אראג
 אטאיב, ח' 145 550 552
 אטאמאן (מנהיג קוואקי) 75 87
 אטינגר, י' 509 510
 אטלאן-און (נהר) 225
 אטנלוב, ראה גם: אטנלוב
 אטנלוב, א' 104 106
 אטשילר, א' 117 561
 איבאנושצ'נקו (אגרונום) 288
 איכולו (זמרעם) 430
 איבראגימוב, או' 520 561
 איבראגימוב, מ' (מחזאי) 460
 איבראימוב (מחבר ספרי לימוד) 411
 איברהים בק (נסין טאכאטאראן) 173 174
 איברהים חליל (נסין קאראבאך) 57
 איברין, א' 35 257 259 350 561
 אידלסון, א' 349 499 561
 איזאקוב, ג' 522
 איזרבאש (עיר) 235
 איזונייב, ס' (משורר) 385 443 444 447 448 458 464
 אידיקוביץ' ר' 518 520 561
 איזימילוב, י' 503 543
 איחיל בן שם-טוב (שוי"ב) 326
 איטליה 479 32
 איידינות 399
 אייוושטארט, מ' 232 240 250-252 257 258 314 327
 390 392 395 419 416 435 540 561
 אייוושטארט, י' (אגרונום) 107 287-289 407 561
 איימכן, א' 127
 אייכנוואלד, א' 16 19 188 359 360 561
 איל-ח'אנים (שושלת שליטים מונגוליים) 42 43
 איליאנוב, א' 300
 אילין, מ' (סופר) 383 384
 אילישיב, ג' 457 562
 אילעזוב, א' 332 562
 אילעזוב, ג' (אורתופד) 423

ארם-נהרים 555 553
 ארמאביר, כפר-עיר 200 498; מחוז 280
 ארמניה, איזור 38-35 83 89 148; רפובליקה סובייטית
 401 93
 ארמנים (עם) 16 46 45 51 55-53 79 61 129 121 89 83
 184 178 169 168 161 142 141 138 133 130
 247 245 230-228 226-224 219 218 217 200-198
 552 504 497 475 268 259 248
 ארסלאן-בך (שליט נסיכות קיורה) 170 58
 ארסלאנוב 378
 ארפלי (כפר) 192
 ארץ-ישראל 15 17 15 29 36 27 92 110 146 150 249 275
 433 429 428 393 392 342 338 337 332 330 325 321
 517 515-497 495-490 488-481 479-477 467 439
 525 527 542 543 553-556; יהודים הרריים בה
 486-483 491 492 498 499 509 514-522 527
 ראה גם: היישוב הישן, ישראל, עלייה, ציונות
 ארץ הקודש, ראה: ארץ-ישראל
 ארצות-הברית 279 284 485 498 505
 ארקלי (מלך כאחטיה וכאחלי) 56
 ארקרט, ר' 16 17 35 53 55 148 567
 ארט (ארץ-ממלכה) 35
 ארש (נסיכות) 164
 ארשאק השלישי 38
 אשאנה, ראה: אראג
 אשאנה-צ'ני (קהיליה כפרית) 172
 אשור (ממלכה) 33 35
 אשורים (עם) 401 553 555
 אשורית (לשון) 363
 אשורוב, נ' 458 567
 אשורוב, ש' 459 464
 אשורוב, ח' 465
 אשכנז, י' (שד"ר) 477 478
 אתונגראפיה (אתונגראפים) 22 24-30 54 555 556
 אתנלוב, ראה גם: אטנלוב
 אתנלוב, ד' (משורר) 385 432 443 448-445
 אתנלוב, ס' 286
 כ-ג 282 292 567
 כ.ז. 296 567
 כ.פ. 19 567
 כאכא-דאג (הר) 54 162
 כאכאיכ, א' 111 567
 כאכאיכ, ג' 86
 כאכאיכ, ד' 40 567
 כאכאיכ, ה' 422
 כאגירוב, ג' 369 374 404 567
 כאגראט (משפחת אצילים ארמנית) 36

אסמאעיל (שאה משושלת הצפורים) 43
 אסמאעיל (נפה) 161 162
 אסמאעיל-ח'אן (נסיך שקי) 136-138 167
 אסעד-ביי 15 42 52 390 428 566
 אסף, ש' 44
 אסף בן יחזקאל (רב) 317
 אסחר, ש' 445 566
 אפאנאסייב 187 566
 אפגאניסטאן 32 117 32 544 546-548
 אפואמוב (שר בקאברירנו-באלקאריה) 552
 אפוכטין, ר' 92
 אפטוראן, ראה: הפטוראן
 אפנייב, ראה: סאמורסקי, ג'
 אפרים (סייר כצבא הרוסי) 68
 אפרים בן חנינא (רב) 322
 אפרים בן יוסף 136
 אפרמוב 122
 אפרמוב, א' (מלמד) 330
 אפרמוב, אליהו (זמר עם) 425
 אפרמוב, אליעזר 509
 אפרמוב, ב' (עסקן קומוניסטי) 301
 אפרמוב, ח' 87 505
 אפרמוב, י' 509 511
 אפרקה 324 475
 אצ'יקול (גיאי) 184
 אקא מחמד (שאה פרסי) 50 51
 אקופוב, א' 421 566
 אקטאש (נהר) 184
 אקסאי, כפר 33 33 67 77 133 148 186 187 248 253 257
 258 306 313 346 482 487 489 532-535; נחל 186;
 נסיכות 186
 אקסו, ראה: אחסו
 אקצ'אר בק'אוגלי (לוחם נגד הבולשביקים) 87
 אראבלי אר (כפר) 287
 אראבלינסקי (תחנת רכבת) 292
 אראג (כפר) 33 47 54 64 65 134 148 170 172 173 207
 237 241 250 253 264 287 303 317 326 357
 359 435 531 532 534 535
 אראגרי (נהר) 36
 אראק, ראה: אראג
 ארגן-ח'אן (שליט מתנגלי) 42
 ארונוב 422
 ארונובה, א' (זמרת) 465
 ארטאמונוב, מ' 37 41 566
 ארטאשט הראשון 36
 אריה ליב בן אברהם (שד"ר) 479
 אריוואן (עיר) 138 201 202 566
 ארכיאולוגיה 24 37

בוגאטיר, 24 475 492 569	באדוי 333
בוגאטיר, מורדי 489 489 494 498	באדלי, י' 52 567
בוגאטיר, מחתהו 377 474 487 490-494	באזיב, א' 130 362 567
בוגאטיר, מ' 284 568	באזילי, ק' 22
בוגאטיר, א' (נהר) 39 194 347	באחישוב, צ' 152 359 567
בוגאטיר (יר' הסובייט בצפון-קאוקאז) 284	באחשייב, זאב 380 381
בוגאטיר (כפר) 120 121 284 285 411 410 552	באחשייב, זבולון 443
בוגוסלאב (עיר) 34	באחשייב, ט' 441 444
בוגאטיר, ול' 161 163 298 569	באחשייב, י' 455
בוגאטיר 204	באחשייב, מ' (משורר, מחזאי) 333 334 379 380 441
בדק בן אליעזר (רב) 317	באחשייב, פ' (סופר) 456 567
בוטקוב, פ' 46 47 569	באחשייב, ר' 514
בירנאק (כפר) 21 21 70 43 21 191 192 239 253 257 258 295	באטאלאש (נפה) 94
בירנאקס עיר 145 156 157 192 225 227 270 272 273	באטאלפאשינסקי (עיר) 199 200 488 494 498
301 334 352-355 411 422 445 550; נפה 288 291	באטום (עיר) 503 506 508
ראה גם: טמיר-חאן-שורה	באיה (ברוך) 79 133 205 303 320 567
בוכארה (איזור) 22 117 548	באלאחאני (כפר) 26 399 567
בוכסוויילר, מ' 125	באלטי, ים 56
בולשין, מ' 92 273 274 277-279 569	באלקאריה, מחוז אוטונומי 94
בונד 95 96 101 399	באלקארים (עם) 122 123 126 127
בוסקוביץ, א' 132 134 249 310 347 569	באסקאל (כפר) 163
בוצ'ראחוב, ל' (מפקד קוזאקים) 90	באצ'קלה (כפר) 159
בוקארסט (עיר) 56 59	באקו, ישוב-עיר 17 19 26 28 35 56 57 78 84 85 89 90
בורוכוב, ב' 101	142 141 138 136 119 112 109 101 100 96 95 92
בורנאיה (מבצר) 66 227	262 252 225 218 208 205 203 202 183 157 155 150
בורגשטיין, י"צ 27 305 306 569	355 353 352 344 335 329 301 298-296 292 275
בושמן, א' (פעיל ציוני בבאקו) 92	396 394 385 384 382 381 379 374 368 366 365 362
בו יאבוב, מ' 165 166 168 241 251 262 303 305 306 336	424 421 419 418 415 413 411 403-401 399 398
342 347-349 359 424 426 427 569	466 463 462 459 456 455 445-443 440 438-436
בטאונים בטאטיה-הודיה 24 86 98 362 373-376 501	543 532 531 518 503-501 500 497 490 486 474
בירדמן, ד' (רב) 485	568; נסיכות 48 57 58 60 202; נפה 396; פלך-מחוז
ביהם, א' 17 38 569	156-153 79
ביזאנטיין (האימפריה הרומית המזרחית) 41	60
ביילורוסיה 351 549	באקין 344 568
ביילורוסים (עם) 224 230	באקלאנוב, י' 68
ביים, ש' 21	באר-טוביה (ישוב) 498
בילידשיא (כפר) 47	באר-יעקב (ישוב) 141 491 492 497 568
בילאיה צ'רקוב (ישוב) 321 323	באר-שבע (עיר) 518 520 521
בינאייב, ע' 351 368 376 445 450 569	בארטאן (משורר אורני) 165
ביר לימון, ראה: באר-יעקב	באדונוב, א' 243
ביראוב, י' 368 418 429 437	בארטו, א' 380
בירוביג'אן 106 275 276 282 523	בארטוב, א' 40 568
ביריו, מ' 509	בארטוקוב (מפקד משטרת דרבנט) 144 145
בירקאמפ 125 549	באשקייב, ר' 283
ביח'כנסח, ראה: בחי'כנסח	בבל (ממלכה) 35 36 457 524 553 555
ביח'ספר 25 25 86 85 86 100 103 107 108 330 343	בגראד (עיר) 42 428
365 379 392-400 406 403 409 414 423-436 441	בוגאצ'יזה, ס' 87
456 458-466 489 541 569; בטאטיה-הודיה 95	בובריסק (עיר) 108

בעלי-תפילה, ראה: ש"ץ
 בערות 107 349: בעור של 96 100 107 331 352 378 379
 415; ראה גם: יריעת קרוא וסזוב
 בצלאל בן חנוכה 486
 בקר, צ' 497 571
 ברברמן, ח"ה 32 76 132 148 245 256 303 305 312 306
 324 340 391 424 467 471 473 474 537 571
 בראגינסקי 399
 בראגינסקי, י' 96 100 142 203 376 411 437 462 467 571
 בראטיגאם, או' 125 549 571
 ברמסקו, ל' 74 571
 ברב 19 571
 ברגלסון, ד' 110 571
 בגמאן, א' 485
 ברגר, ל"מ (רב) 329 344
 ברוטאו (ישוב) 45
 ברוטאני (שבט יהודי), ראה: אורטאני
 ברובוב 422
 ברומלי, י' 556
 ברובנסקי, ס' 19 51 320 571
 ברונפמן, י' 335
 ברונר, ר' 381
 ברועקוס, י' 39 41-43 52 53 571
 ברזיה, א' 170 173 180 184 188 191-194 205 364 572
 ברזין, י' 19 188 205 249 360 344 572
 ברזניץ, ל' 550
 ברזיס, א' (רב) 335
 ברטון, פ' 32 572
 בריטניה, ראה: אנגליה
 ברילוב 281
 ברנר, ר' 433 572
 בריקיי (כפר) 183
 בריקיי מס' 3 (כפר דייגים) 159
 ברית-מילה, ראה: מילה
 ברכין, י' 35 36 53 572
 ברלין (עיר) 119 544 545 547 548
 ברץ, י' 502
 ברצקי, נ' 520 572
 בתי-כנסת 38 45 58 67 88 90 92 101 102 104 108 129 141
 167 168 171 198 201 202 209-207 222 232-234
 257 267 305 310 314 321 325 333 335 338 339
 342-356 387 393 395 398 404 409 428-426
 458 472 484 485 488 490 515-517 527;
 ארכיטקטורה של 346-349 354 353; החרמה של
 332 351-354; העמולה נגד 331 בתי-מגורים 29 165
 166 172 177 181 185 188 189 191-193 195 200
 205 212 214 218-221 224-226 231 232
 234 257 279 281 282 289 292 297 323 537
 בתי-קברות 134 159 167 179 183 191 208 207 214

100 103 108 351 365 366 376 380 384 387 400-
 411 414 413 414; ראה גם: חינוך מקצועי, מורים
 בית ראשון 35 36
 בית שני 35-37 524
 בכר, ש"י 479
 בלאגובשצ'נסקי, נ' 230 232 234 346 570
 בלושטיין 297
 בלושטיין, ה' 233 300 570
 בלודוי, ישוב 170 292; קהילה כפרית 180
 בליומברג, ס' 293 301 332 570
 בן-אבצן 35 259 310 312 340 347 349 468 471 481
 570
 בן-אריה, י' 484 570
 בן-דוד 492
 בן-הודי, ראה: גורסקי, ג'
 בן-זאב, י"ל 392
 בן-יהודה, ב' 498 570
 בן-יעקב (משפחה) 492
 בן-יעקב, י' 492
 בן-עמי, ראה: אליאב, א'
 בן-עמי, י': ראה: בנימינב, י'
 בן-צבי, י' 127 310 479 482-484 492 498 570
 בן-שם 324
 בן רב דונא, ראה: מר זוטרא
 בן-ששון, ח"ה 33 36 38 570
 בנדרי (עיר) 335
 בנושוכב 430
 בניאטוב, י' 455
 בנייהו (רב) 320
 בנימין (רב קהילת גולגאטה) 320
 בנימין בן אברהם (רב) 317
 בנימין בן אהרן 320
 בנימין בן יעקב 478
 בנימין בן יששכר 313
 בנימין בר רבי (רב) 228 319 343
 בנימינה (מרשה) 521
 בנימינב, א, ראה: בנימיני, א'
 בנימינב, בן-סירא 294
 בנימינב, י' 24 129 270 300 302 306 331 335 351 379 422
 438 439 445 457 490 515 570 571
 בנימיני, א' 75 77 133 190 193 199 230 251 252 257
 260 262 344 396 398 399 475 493 497-499 508
 512 557
 בנימיני, יהושע 498
 בנימיני, יוסף 498
 בנימיני, מ' 498
 בני-ציון, ראה: אגודות ציוניות
 בסאראביה (איזוד) 108 513
 בעלי-מלאכה, ראה: מלאכה

575 470 426 391 389 359 357 344	גדריאל, ראה קובה	527 356 354 427	חילול של 183; ראה גם: מצבות,
42	ג'וואני דה פלאנו קארפיני (נייר-נוסט)	קברים	
575 232 230 157	גחולוב, י' 157 230 232 575	ג, 573 462 101	
33	גזון (נהר)	ג-כ"ג 21 22 35 134 306 341 573	
399	גוכמן, מ' 399	ג.ר. 133 573	
428 320 315 237 208 207 58 46	גולגאטה (כפר)	גאטוראן, ראה: הפטוראן	
494	גולדברג, ב' 494	גאברילוב 294	
575 276	גולדה, י' 276 575	גאברילוב, ב' (משורר ומחזאי) 441 442 429 413 366	
381	גולדיץ, מ' 381	573 455 447	
547	גולדמן 547	גאברילוב, מ' 475 455	
314 312 309 306 305 256 244 243 73 59	גולדמן, ח' 59 73 243 244 256 305 306 309 312 314	גאגארין 17 341 573	
417 392 358 349 346 344 341 324 323 320 319 316	גולדמן, ח' 316 319 320 323 324 341 344 346 349 358 392 417	גאדווייב, ר' 188 185 47 573	
575 482 478 435 434 418	גולדנברג 418 434 435 478 482 575	גאדווייב, מ' 573	
381	גולדנברג 381	גאדווייב, ס' 184 194 573 574	
462	גולדפאדן, א' 462	גאדווייב, או' 464	
575 442	גולדפינג, או' 442 575	גאדווייב, ד' 464	
575 131	גולטורין, ז' 131 575	גאדווייב, או' 574 48	
36 35	גולי יהודה 35 36	גאלח דם 539 498 310	
גולי ישראל 32-34; ראה גם: עשרת השבטים		גאון, מ"ד 574 483-481 479	
גוליסטאן (עיירה) 59		גאוקצ'אי (כפר) 252 90	
431	גוליסט, ג' 431	גאד מחמד (אימאם) 64-62 66 68 185 227 231	
431	גוליסט, ק' 431	גאלאונה (קהילה) 322	
575 76	גוליצין, נ' 76 575	גאלגאטא, ראה: גולגאטה	
90 68	גוניב (כפר) 68 90	גאלייבאק, ראה: צ'יריורט	
532 519 518 435 428 315 208 207 135 46	גוסארי (כפר) 46 135 207 208 315 428 435 518 519 532	גאליארוב, ס' 574 457	
575 517	גוסינוב, דמ' 517 575	גאלידוב, ח' 301	
88 87 84	גוצינסקי, ג' 84 87 88	גאליילוב, ב"א 475	
575 129	גורבאץ, ר' 129 575	גאלימוב, מ' 397	
575 506	גורביץ, י' 506 575	גאליציה 492 474	
575 462 203 101 101	גורביץ, מ' 101 203 462 575	גאמזאטוב, ר' 447	
141 138	גורדון, י"ל 138 141	גאנדז'ה, נסיכות 57 59 60 164; עיר 143 203 204 436	
575 201	גורדון, מ"י 201 575	ראה גם יליסאבטפול	
575 62	גורדלכסקי, ר' 62 575	גאנשטאק, מ' 107 199 278-284 407 419 420 436 574	
323	גורדוצקי, ט' (רב) 323	גאנשטאקובקה (כפר) 120 121 281-285 411 574	
468 427 424 336 311 148 133 55 54 27	גורדוצקי, מ' 27 54 55 133 148 311 336 424 427 468	גאפטוראן, ראה: הפטוראן	
576 470	576 470	גאסאנוב, א' 574 236	
580 462 445 438-436 101 96	גורסקי, ג' (ה') 96 101 436-438 445 462 580	גארדאנוב, ב' 574 70	
576 520 355 152	גורסקי, י' 152 355 520 576	גארדאנוב, ר' 574 234 129	
461 445 408 382 381	גורקי, מ' (סופר) 381 382 408 445 461	גאורדן (מפקד מכבי אש בודבונט) 144 145	
455	גורשמוב, ש' 455	גארשום, ר' 431	
גיא היהודים, ראה: ד'ווחת קאטה		גארשיץ, ר' 384	
161 160	גיאוקצ'אי, נפה 160-162 296 298; עיירה 160 161	גבאים, ראה: נשיאים	
159	גיאוריקאלה (כפר) 159	גבחדצקי, נ' 15 574	
576 362 16	גיאורג, ה' 16 362 576	גבעת-אולגה 521 520	
57 21	גיאורגייבסק (שוב) 21 57	גבראל בן שמואל 259	
56	גיאורגיוס השנים עשר (גרוהיה) 56	גדרים עבריים 504 498 505	
116-112	גיבורי ברית-המרצות 112-116	גדוץ (כפר) 159	
331 326 316 312 309 305	גיסין 305 309 312 316 326 331	גדווייב, מ' 28 28 20 53 32 226 243 228 257-259 319	

גרים, י' 384	גייגר, ר' 360 361 576
גרמניה 109 401 110 410 548 549; מערכית 125	גידאר, א' 383
גרמנים 111 111-114 119 121 122 125 126 197 219	גיליאורסקי, ר' 369 576
552 443 233 226	גילמאן, ס"א 284
גרמניה (לשון) 20 32 122 423 454	גילני (ישוב בפרס) 208 320
גן, א' 35 577	גימבוט (מפקד רוסי) 209 267
גרשון בן גרשון 23 577	גימיאדוב 439
גרשון בן דוד (רב) 315	גמיר (כפר) 62 64
גרשון בן יצחק 17 24 79 133 261 341 343 351 358	גינצבורג, יחול 20
577 425	גיקאלו, ג' 91 92
גרשון בן משה 433	גיתארו (נהר) 172
גרשון בן ראובן (רב) 315 320 478	גירושין, ראה: גיטין
	גירינקיא (מפקד רוסי) 237
ד. 376 578	גלאחנאח, י' 307 309 328 329 576
ד"כה 276 578	גלזרמן, ג"י 554
דאבאקום, ראה: בוגאיצ'א	גלילוב (מרדך בראבקרין בדאגסטאן) 105
דאבלטביי, מ' 110 578	גלעד (רב) 327 433
דאגאייב (ראש העיר בדרכנט) 144	גלעד בן סעדיה (רב) 315
דאגאייב, ע' 285	גלעודוב, ילין 330
דאגסטאן, איזור 15 23 25 27 30 32 33 34 42 44 53 54	גלעודוב, יצחק (רב) 327
250 248 218 148 129 111 97 95 90-87 70 69 61 59	גלעודוב, ג' 455
357 323 321 295 286 276 274 271 270 263 259 254	גלעודוב, ק' 330 378 410
392 385 384 382 378 372 370-368 366 364 360	גלעודובה, ח' 455 456
447 424 421 420 418 414 413 411 408-406 404	גלעודי, י' 498 576
505 500 486-482 480-478 476 465 459 451 449	גמא דיאר, ראה: גמידי
141 117 107 94 87 81 79 70 69 61 59	גמידי, כפר 33 175 176 182 237 241 244 263-266 318
149-147 90 87 84 83 81 79 70 69 61 59	359 533 535; קהיליה כפרית 175
401 395 394 390 389 329 288 259 170 156-153	גמלין, ס"ג 185
547 532 531 422	גני ילדים 100 401 407
547 532 531 422	גראייבסקי, פ' 484 576
145-143 132 131 128 108-104 102 99 97 95-93	גראנדה, ב' 150 576
195 194 192 187 186 184 159 157 156 152-149	גרובנסקוב, ר' 344 576
299 298 295-277 274-272 247 235 227 225 198	גרבר, י' 19 35 44 45 204 577
381-379 376 372-370 368 358 357 355 330 301	גרודנה (עיר) 325 505
421-418 415-413 411 409-405 401 400 386 385	גרודיה, איזור 73 75 56 51 37 36 27 23 23 276 148 90 89 83
461-458 456-454 451 449-440 436 431 423	479 481 482 484; רפובליקה סובייטית 93 267 401
479 466-463	548-546
הפועל של 104 475 476 477 579	גרודים (עם) 219 141 89 87 83 55 52 45 42 27 230 226
הקומיסארים של 104 475 476 477 579	504
הקומוניסטיים של 144 475 476 477 579	גרודיה, כנסייה 165; לשון 546 548
422 406 405 371 370 291 144	גרונזי (מכבדי-ישוב-עיר) 26 76 92 85 100 102 103
448; סובייט עליון של 372 460 461	109 114 116 150 154-157 185 199 229-231 249
להשכלה 406; קומיסאריין לחקלאות 290 291 448	255 253 278 281 284 293 295 299 301 312 319 325
קומיסאריין לעבודה 300; ממשלה של 274 271 223	335 344 354 358 365 368 395 396 401 409 410
461 300 299 291 289	419 435 436 441 457 475 487-490 492 497 498
דאראשב, אברהם 239 256 259 393 398	518 532 533 535 577
דאראשב, אבא 345	549 548 544 גרוס
דאראשב, ב' (שחקן) 461 460 459	גריגוראשוילי, ל' 220 260 577
446 432 430 429 385	גרינברג, א' 130 359-361 555 577
דאראשב, י' 142 239	
דאראשב, מאיר 509	

דורגאלי, ראה: דורגלי	דאראשכ, מיכאל (סופר) 455
357 346 327 253 239 193 148 70 65 21 (כפר)	דאראשכ, מנוח 364 368 381 384 441 443 446
534 533 531 435 363	578
דורך, ב' 579 360	דאראשכ, מנשה 259 271 345
דורשי ציין, ראה: אגודות ציוניות	דאראשכ, פ' 81 220
דואבארלי, ד' (מחזאי) 464 459	דאראשכ, ש' 459 460
דואגורוב, ג' 579 301	דאירוב (תעלה) 289 290
דואוואחוב, א' 27 35 579	דאלגאט, א' 187 187 578
דואוואט (נסיכות) 160	דאלין, א' 111 112 122 578
דואלאנאן (כפר) 47 53 293 294	דאמור (אחד המורדים) 64
דואפארגולייח'אן (נסיך שקי) 164 166	דאנילוב, א' 132 364 371 379 408 420 421
דוארה, ראה: דזיראך	579 578
דזיגונאי (כפר) 199 258 280 489 532 533 535	דאניאלוב, ג' 239 259 271 286 294 301 423 463 464
דזיהות אראג, ראה: אראג	578
דזיהות קאטה 40 39 194 195 433	דאניאלוב, מ' 355 579
דזיהות קנט (כפר) 158	דאנילוביץ, א' 475
דזינס'דזינס, מ' 464	דאנלופ, ד' 39 40 579
דזינגטאי, גאי 193; כפר 21 65 193 237 240 241 253	דאר אל-באכונג' (ישוב) 41
257 278 280 322 416 531 534 579; נסיכות 48; נפה	דארבאך-צ'אי (נחל) 194
193	דארבאק, ראה: דארבאך-צ'אי
דזיראג, ראה: דזיראך	דארגינים (עם) 196 197 370 372
דזיראך (כפר) 33 64 87 173 174 179 182 237 241	דארגיניח, לשון 371 372 406 448; נפה 198
535-533 531 325 322 317 294 287	דארדזיאנאשורלי, א' 262 579
דחנה (כפר) 136	דארוואג (כפר) 159
דיג 50 260 262 293; קולחויים של 293	דאשלאגאר (מבצר-ישוב) 21 34 198 199 253 255 258
דידואים (עם) 53	535 532 531 509 358 343 318
דיזינגוף, מ' 493	דכיצי (יישוב) 46
דימאנשטיין, ש' 275 285 293 580	דובליד, ד' 20 20 33 38 53 71 133 134 147 158 232 231
דימיטרוב, ג' 383	549 249 255 256 270 306 337 341 346 347 349
דימינסקי, י' 252 580	579 389 388
דינור, ב"צ 42 580	דוברובין, ג' 57 185 208 248 579
דיסנה (עיריה) 329	דוד בן חרוס 314
דיפו, ד' 382	דוד בן יצחק 137
דליצי'אי, ראה: קודיאלי-צ'אי	דוד בן ראובן (רב) 315
דליצי'ובאן (כפר) 159	דזידוב, א' 122
דמיטרייבה, ר' 382	דזידוב, ב' 121
דמשק (עיר) 427	דזידוב, ג' 331 579
דניאל (רב) 318	דזידוב, גלבואור 294
דניאל בן אליהו (שריב) 325	דזידוב, י' 374
דניאל בן פנחס (שריב) 325	דזידוב, מ' 503
דניסטר (נהר) 115	דזידוב עוחאל 503
דניפר (נהר) 553	דזידוב, עזרא 404
דניקין, א' 91	דזידובה, ג' 132 423 579
דקי, ג', ראה: גורסקי, ג'	דזולט, מ' 285
דראגוצ'חנסקי, ז' 457	דזילשניוויח 357 358
דרכנט, ישוב-עיר 19-22 33 34 37 45-39 48 50-53	דומה: ממלכתח 77 76 83; עירונית 79-81 92; זכות
92 91 89 87-85 82 81 79 78 73 70 64 61 60 56 55	בחירה אל 79-81
144-141 134 129 114 113 108-105 100-97 94	דומינסקי 240
220-217 182 180 178 177 157-154 149 147-145	דוניץ הצפוני (נהר) 114 115

מפתח

הכהן, ש' (רב) 483
 הכחשת ההשתייכות לעם היהודי 17 16 29 30 56 112
 527 151 131-129 116
 הכנסת ארוחים, ראה: אירוח
 הל, פ' 581 462 442 436 404 305 203 151
 הלמונד, מ' (משורר) 581 445 430 425 301 300 294
 הלפרין, ח' 582 506
 הלקין, ש' (משורר) 385
 הלה, י' 582 505
 המיירי, ראה: גמיירי
 המרד הגדול 61-70 75 92 106 148 159 174 187 190 192
 482 478 428 268 248 247 239 237 231 226 214
 523; יחס ליהודים בימי 62 138 185 189
 המרת דת 42-40 46 47 54-52 137 166 175
 תגובת, א' (רב) 377
 הסכם בוקארסט (1812) 56 59
 הסכם קושטא (1724) 44
 הסכם גיאורגיבסק (1802) 57
 הסכם גוליסטאן (1813) 59
 הסכם פרס רוסייה (1743) 184
 הפטוראן (כפר) 61-148 90 148 161-163 253 298 275 316 401
 535 534 532 531 402
 הפטוראן-מיורדי, ראה: הפטוראן
 הפלייה 44-46 71 82 104-106; ראה גם: אנטשימיות,
 שנאת ישראל
 הקר, מ' 581 341 311 310 306 305 303 252 53
 הרוון, י' 582 493
 הרון בק (שליט נסיכות קיורה) 170
 הרכבי, א"א 22 35 33 37 352 360 582
 הרצל, כ"ז 487 490 493 494 501
 הודי, ראה: גורסקי, השומר 498
 השכלה: גבוהה 82 103 114 302 398 422 423; יסודית
 82 129 103; תיכונית 82 103 114 129
 החיישבות חקלאית (תקופה סובייטית) 24 93 102-105
 407 378 298-275 234 159 157 122 120 119 107
 439 410; קולחודים 110 111 110 119 121 122 276 281
 408 382 352 332 331 298 297 295-291 286-284
 284 107 449-451 463 464 524; קולקטיביזציה 107 284
 293 298 302 440 451 524; קומונה חקלאית 96 289;
 ראה גם: חקלאות
 1.1. 32 583
 1.2. 26 158 311 583
 ואגאבוב, מ' 583 112 111
 ואחשטי באגראטיוני 36
 ואטאן סוביטמו (אלמאנאך ספרותי) 30 386 438 445
 456 455 451 447
 ואסילציקוב, ר' 60

253 251 249 248 246-243 241-239 237 225-222
 295 294 292 287 273 268 260 259 257 255
 335 332 330-317 314-311 310 308 307 302-300
 366 363 362 357-354 352-350 347-343 339 337
 408-406 399-395 393-388 384 376 374 373 368
 440-438 436 435 433 431 430 425 424 417
 465 462 461 459-456 453 451 448 447 445-442
 500 498 492-489 487 484 483 478 471 470 466
 541 536 534-532 531 520-516 509-506 503-501
 548 543; ועד המפלגה הקומוניסטית
 של 144 376 463; נסיכות 47 51 57 60 68 173
 182 180 178 176 175 105 184; נפה 180 179 177
 191 194 208 287 291 292; סובייט עירוני 466;
 פורבינציה 60
 דרויאוב, א' 580 491
 דשלאגאנאר, ראה: דאשלאגאר
 דת 30 31 41 55 61 67 74 85 86 97 110 135-130 314-311
 316 322 327 333 334 427 524 527; השפעת
 284 107 311 312 324 330 324 330; מאבק נגד 284
 293 295 331 332 337 339 376 422 423
 439 441 464 527 550 556; רדיפות נגד 107
 145 351; ראה גם: בתי-כנסת, רבנים
 ה.ר. 149 580
 האן, ק' 17-15 26 24 32 35 43 55 132 148 149 160 245
 306 305 311 340 347 470 580
 הגירה 187 183 178 175 174 164 163 158 153 150 61 190
 190 193 196 198 201 208 210 213 218 220
 224; לביורביג'אן 276; לכבצרים רוסיים 59 185 62
 187; לערים 59 127 128 150 153-155 157 159 169
 201 203 216 219 227 231 233 239 309 343; ללקים
 276 275
 הודו 32 117
 הודשגלערי, ש' 580 506
 הולץ, ר' 545 118
 הזמו סומ. 581 329 74
 הזמל, פ' 125
 הזנגריה 16
 הזנים (עם נורדים) 37
 הזפטיין, ד' (משורר) 385
 הזצאות-ספרים 377 379 381 384 385
 הזרביץ, י"מ 22
 הזרמיז הרביעי (שליט משרשלת הסניירים) 38
 הזחלן 506 505 90
 הזטלר, א' 127 126
 הזישוב הזשן 482 484 485; ראה גם: ארץ-ישראל
 הזנלמאן, פ' 581 19
 הזרשוביץ, ל' 581 131 110
 הזכהן, מ' 433 22

רוט, א' 122 586	ואקס, ב' 399
	וארבורג, א' 560 496 494
זאבי, י"ר (רב) 485	וארטאשן (כפר) 21 33 34 133 134 136 137 157 165-
זאכראילוב 362	262 254 253 252 250 242 241 238 237 207 204 169
זאגורסקי, ב' 39 362 586	363 359 358 342 317 313 309 308 306 304 298 296
זאלאם, ראה: זולום	583 535 533-531 478 442 426 424 404 368 366
זאלום, ראה: זולום	584 ; קהילה כפרית 165
זאלם, ראה: זולום	וארשאבסקי 399
זאקרוטקין, ר' 110 586	וארשה (עיר) 22 209 256 388
זארוכין, י' 149 586	דגו (כפר) 68
זארחאוואן (כפר) 38	הרם הראשון (שליט ממשלת הסנים) 37
זבוטנינסקי, ז' 505	הרם השני (שליט ממשלת הסנים) 37
זבאקין, י' 30	וולגה, איזור 554 ; נוד 188 256
זווארי (כפר) 40	וולדארסקי, ר' 380
ז'חה, פ' 16 586	וולחין (שיבה) 324 327 541
זוטיקוב (ע"ד) 240	וולקובה, נ' 16 197 199 230 357 584
זולום (כפר) 135 136 166 167 191	וולקונסקי, נ' 67 584
זחמתכש — ארגון 102 439 ; עתון 107 331 371 374-	וויזוב, א' 28 584
377 407 436-439 441-444 447 450 ; ראה גם:	וורונוב, נ' 148 170-172 174 175 180-182 183 188
בטאונים	584 228 226 198 195-190 188
זייטומיר (איזור) 307 430	וורנוב-דאשאקוב, א' 76
זייטקוב, ב' 383	וורנוב, מ' 52 67
זיד, א' 498 586	גיגורצ'יק, א' (רב) 329
זידליץ, נ' 158 161 162 197 202 204 207 219 228 230	ריטבסק (עיר) 113 114
587 362 232	ריטסן, נ' 43
זיינאפ 68	ריינבאום, י' 16 199 359 584
זיכי, א' 339 340 342 587	ריינשל, ז' 399 500 584
זילברמן, ש' (רב) 485	רייסאנר, א' 81 82 220 394 397 585
זיסקנד (אוסיפוב), י' 101 587	רייסנברג, ר' 133 311 585
זיסרמן, א' 225	רייסנברג ש' (ס') 27 33-35 55 77 141 149 190 249 262
זכרן-ייקוב (מושבה) 494 512 521	585 493 477 418 417 397 394 388 377 327 326 305
זכריה 515	רייצמן, ח' 504 585
זלם, ראה: זולום	רייצמן, ס' 277 278 280 585
זמצי'ינה, א' 384	יילם מרובוק (נויר פלמי) 42
זלמאנובסקי, פ' 132 233 301 353 465 587	יילנה (עיר) 20 329 377 388
זנארי (מעיינות) 36	ינה (עיר) 90 546 547 548
זנד, מ' 359 360 361 366 371 374 376 377 383 385 425	רינגראדוב (מראשי השלטון הסובייטי בדאגסטאן) 104
458 457 450 446 444 442 441 439-437 433 429	רינגרוב, א' 509
587 502 462	ריניצה (עיר) 428
זנדים (שושלת שליטי פרס) 50	ריניצה (עיר) 32 38
	ריסלה (נהר) 115
	ריקטורוב, א' 247 585
ח. 75 587	ולאדימיר (פלך) 243
ח.א. 101 587	ולאדיקאורקאד (ישוב) 84 90 94 103 155 199 262 325
ח.ב. 260 326 346 396-389 587	429 329
חאבין, א' 108 301 476 588	ולטמאן, מ' 102 222 223 270 615
חאבין, מ' 106	וליקנט (כפר) 183
חאגי' מוראט 65 193	וניזאפנאיה (מבצר) 63
חאחאז, א' 19 37 589	וצל 545
חאיראקיב, ס' 365 589	

חיים, א' 513	חאמזאט־כַּך (אימאם) 64 69
חיים, נ' 425	חאנאבארי (כפר) 136
חיים בן תנוכה (רב) 318	חאנרוֹלֶה־קֶלֶה, ראה: חאנצ'ל־קֶאלֶה
חיים בן מלך 486	חאנוחוב 398
חיים בן משה (רב) 315	חאנוֹאֲנָקֶאלֶה, ראה: חאנצ'ל־קֶאלֶה
חיים בן עמנואל 325	חאנין, מ' 589 299
חיימוב, י' 430 429	חאנצ'יין, א' 589 411 285 280
חיימוב, ש' 460 459	חאנצ'ל־קֶאלֶה (כפר) 170-171 157 33 238 270 287 293
חיימובה, נ' 430	535-533 531 325 317
חיימוביץ, י', ראה: שור, י'	חאסאב־יִירוֹט (כפר־עיר) 111 94 92 86 85 76 75 34 21
חינוך, ראה: תלמיד כונה, ביה־ספר	258 255 253 198-196 186-184 157 145 133 112
חינוך מקצועי 86 421-419	489 482 430 334 325 324 318 306 288 270 260
חיסכו, ס' 430	346 288 187 187 589 550 535-532
חיסין, ח' 492	חאצ'מאס (ישוב) 262
חיפה 520	חארחין, נ' 589 249
חכמים, ראה: רבנים	חארקוב (עיר) 506 505 487
חלי (כפר) 178	חאשאבי, ח' 589 248 247 243 242 240 239 188 148 80
חלי־פנדוריק (שלושה כפרים) 244 241 237 179 178 33	חבארי (כפר) 40
חלי, ניטיוג 318 325; ראה גם: צאנאק, חלי, ניטיוג	חברון 485 481 477 317
חלילוב, מצטפא 107	חברת מפיצי השכלה 20-23 33 327 329 392-399 433
ח'ליפות עבאסיה 42	560 541
חנוך בן בניהו 486	חגאי (מלמד) 387
חנוכה בן אליהו 320	חגים 337 336 333 355 347 338; כיפורים 337
חנוכה בן חיים (רב) 315 318	355 354; פורים 337 425; ראה גם: פסח
חנוכה בן משה (רב) 317	חדר, ראה: תלמיד־כונה
חנוכה בן פרץ 314	חדרה 521 520
חנוכה בן רפאל (רב) 318 325	חובבי־ציון 486 491; ראה גם: ציונות
חנוכו, יצחק 441 442 444 462 590	חוגים דראמאטיים, ראה: להקות, תיאטרון
חנוכו, ישעיהו 442	חוראדוב, י' 589 415 203 202
חנוכו, ר"ש 310	חורדיאטוב, ז' 413 411 409 407 379 378 368-365 86
חנוכוכה 395	589 564 445 441
חנוכייב (כולשביק בדרבנט) 87	חולים, סעד ל... 538 340
חנוכייב (מדרבנט) 398 260	חומאקוב, נ' 113
חנוכייב (מנאליציק) 124	חוייין־ח'אן (ממשפחת נסיכי שקי) 167
חנוכייב (מפטרובסק) 38	חוייין־קולי־ח'אן (שליט נסיכות באקר) 57
חנוכייב, אלכסנדר 423	חוק מנהגי (אדאט) 70 71 236
חנוכייב, אפרים 220	חוש־מאנוי, ראה: חושמאנויל
חנוכייב, ו' 129	חוש־מוניל, ראה: חושמאנויל
חנוכייב, חיוגיל (מלחין) 466 465	חוש־ממיל, ראה: חושמאנויל
חנוכייב, חנוכה 256	חוש־מנויל, ראה: חושמאנויל
חנוכייב, י' (זמר) 459	חושמאנויל (כפר) 244 241 183 182 181 180 148 133 34
חנוכייב, מ' 129 380 381 395 441 442 444 590	531 348 319 307 287 270 268 266-264 253 251
חנוכייב, ע' 257	536-533
חנוכייב, ש' 79 81 79 393 329	חנוכו, ג' 459
חנוכיבה, ד' (זמרה) 465	חנוכו, י' 301
חנוכיבה, ו' 112	חנוס, ראה: ש"ץ
חנוכיבה, ל' 476	חיוגילוב, מ' 300
חנוכיבה, צ' 124	חייטאך, ראה: קייטאך
חנוך, ג"ח 475	חיים (מלמד) 392

חנינוב, א"י (סופר) 455	516 379 377 376 369 367 366 365 362
חנצ'ינסקי, מ' 203 225 231 233 590	קירילי 108 369-371 374 377 384 445; דקדוק של
חסן, ח' (רב) 481	360 364 369 379 413; רובד ארמי ב...362; רובד
חסם-בק (בעל הכפר מוגר) 163	עברי ב...362. 363; ראה גם: טאטיט בטאונים, בית
חסן-עלי-אוגלי (נסין קייטארך) 194	ספר, ספרות יפה
חציבה, ש"מ 181 516	טאטילאר (כפר) 159
חקלאות (איכרים, חקלאים, עובדי אדמה) 29 229 454 50	טאליש (נסיכות) 60
96-98 104 132 193 201 236-247 248 249 250	טאכרגודי, א' 405 591
254 261 262 265 270-275 305 381 382 485 523	טאליבלי, ב' 382
524; בעלי קרקע 50 241-236 256 270 330; חוכרים	טאלישים (עם) 364 401
240-241 243 244 245 534 535; טאכאק 240-242 245	טארנו, ראה: טארקי
250 267 268 298 485 536; כרמים 50 134 239 243	טארקי, כפר 33 33 41 50 63 65-67 70 77 134 141 187-
245 256 259 272 293-295 302 534 535;	191 207 227 228 241 242 248 249 253 258
מאונה 135 241-245 250-256 259 263; מטעים	313 314 318 319 322 323 327 348 357 364
239 243 245 254 271 297; פקעות משי 246 252	387 394 430 435 531 532 534 535; נסיכות 57 180
262; ראה גם: דיג, התיישבות חקלאית	184 188 190-194 248 318; נפה 188
חקלאי (כפר) 40	טארקינסקי, א' 309 591
חרשצ'וב, ג' 295 334 437 516 550 551 553	טאשאיב 422
חרסון (פלך) 325	טאשקאצ'י, ראה: אקסאי
חתונה 305 306 310 316 319 332 333 335 340 425	טאשקנט (עיר) 552
456; ראה גם: משפחה, נשים	טאשקצ'י, ראה: אקסאי
	טכיליס, ראה: טיפליס
	טכריה (עיר) 477 483 494
	טכרו (עיר) 42 43
	טכרסטן, ראה: טאכאסאראן
	טהן, ח"ה 15 591
	טהיר, מחמד 63 64 68 174 591
	טהראן (עיר) 546
	טולמאן, פ' 388 398 591
	טולסטוב, ס' 16 591
	טולסטור, א' 119 591
	טולסטור, ל' 382
	טומפסון, ו' (נגראל בריטי) 92
	טופורבסקי, ב' 430 591
	טוקאריב, ס' 129 591
	טורמאסוב 17 133 160 202 207 592
	טיגראנס (מלך ארמניה) 36
	טיחונוב, ד' 19 188 194 592
	טיובינגן (עיר) 546 547
	טיומניב, א' 553 555
	טייטש, מ' 365 592
	טייד, ג' 117 118 545 548 592
	טייד, י' 335 353 354 592
	טיפליס (עיר) 17 24 56 79 81 90 147 360 488 506
	556; פלך 79
	טמיר-חאן-שורה (שוכי-עיר) 20 21 25 26 33 34 40 70
	81 84 85 87 89 91 98 100 154 156 184 187 191
	192 225 227-225 253 255 257 263 313 314 319
	איזור 21 39-41 43 48 53 169 173 174
	179 243 245 250 390 535; נחלות הקאדי (צפון)
	173 175 177 179 182 268 318; נסיכות הדרום
	179 249 317 363
	טאכאסאראנים (עם) 372 370 53
	טאכאסאראנית (לשון) 371 372 406 448
	טאגאנרוו (עיר) 282
	טאגלאביאן (קהליה כפרית) 162
	טאד, ראה: טאטים
	טאדז'יב, ס' 365 590
	טאירלינים (שכט) 311
	טאומין 422
	טאחטארוכ, א' 371
	טאטארים (עם) 16 125 134 160 161 163 230 362 387
	475 497 504 552 554; ראה גם: אורביג'יאים
	טאטאריה (לשון), ראה: אורביג'יאית
	טאטטים (עם) 16 17 27 29-112 116 119 124 129-132
	151 152 176 359 360 367 527 554 590 591
	טאטיט (לשון) 17-15 17-15 29 359 448 44
	359 448 443 407 364-359 129 54 29 17-15
	טאטיט-יהודית (לשון) 24-26 39 30 26-24 92 93 96 98
	100 101 103 104 107 112 129 202 328 335 348
	358 374 376 388-376 393 395 398 400-404 409-406
	411 413-415 419 421 424 425 433 435-450
	452 457-466 461 487 490 501 502 515 516 525
	527 529 539 560; אלף-בית לאטיני של
	376 379-409 411 441 564; אלף-בית עברי של

יהודה בן שמואל (שר"ב) 325
 יהודי אפגאניסטאן 547 546 544 118 117
 יהודי בוכארה 117 22
 יהודי גרוזיה 15 29 27 22 15
 118 117 85 81 73 55 39 35 33 29 27 22 15
 487 483 476 401 399 353 276 203 202 157 150 149
 556 551 549-545 520 504 500 488
 יהודי רוסיה 23 20 23 24 34 71-76 78-81 85 107 88
 157 155-153 151 149-146 128-126 121 119-117
 248 235 234 232-225 207 205-202 198-196 160
 322 321 318 315 312 311 308 283 276 262 259 254
 494 363 358 353 346-344 343 329 327 325 324
 476-473 471 470 467 458 417 416 403 401-399
 525 524 520 511 510 500 497 492 488 485 481 479
 556 537
 עם היהודים ההודיים 85 276 467-477 497 525 500
 יהודים אירופיים, ראה: יהודי רוסיה
 יהודים אשכנזיים, ראה: יהודי רוסיה
 יהושע בן חנכה 417 482
 יהושע בר שמריהו (שר"ב) 325
 יואב בן אליהו 314
 יודט, י' 16 27 595
 יוחאי (רב) 317
 יוחאי בן ראובן (שר"ב) 325
 יוחלסון, ר' 27 55 595
 יוחנן בן נסים 325
 יוחנן בן שאול 486
 יוחננוב, י' 16 520 595
 יוחננוב, יוחנן 371 376 381
 ינוס (מירודי שאמיל) 68
 יונייב 475
 יונייב, י' (משורר) 455
 יונתן (רב) 317
 יוסף בק"ח'אן (שליט נסיכות קירור) 170
 יוסיפוב, י' 429
 יוסיפוב, ג' 398
 יוסיפון, צ' 398
 יוסף 492 493 595
 יוסף בן אשר (שר"ב) 325
 יוסף בן יהודה (רב) 335
 יוסף בן יתיהו (רב) 315
 יוסף בן כרדד (רב) 317
 יפה, ה' 15 157 324 353 520 595
 יופירוב, י' 509
 ירשאיב (רב) 332
 ירשבייב, י' 89 596
 יוחס בן פנחס 325
 יודגרד השני 38
 יומאילוב, י' 132
 יורוב, י' 503 543

398 397 395-392 390 347 346 344 329 325-323
 509 503 497-495 491 488 484 483 482 479 417
 ; 390 193-190 188 נפה 592; 543 536 534 532 531
 ראה גם: ברינאסק
 טראנס-קארוקאז, ראה: עבר הקארוקאז
 טרונוב, ד' 294 592
 טרופימוב 113
 טריינין, י' 95 357 592
 טרימינגהם, ג' 61 592
 טרנטיב, א' 160 204 592
 טרק, מחוז 34 71 74-77 83 84 87 89 90 93 97 199
 533 532 506 410 409 329 289 286 284-279 238
 184 156 155 153 122 109 56 44 נהר: 592 547 540
 289 186
 טשאני, ראה: צ'אני
 י. 492 593
 י.ב. 42 593
 י.ד. 366 376 406 407 415 593
 י. ר"ל 28 262 327 348 397 435 500 593
 י.מ. 82 393 474 475 593
 י.ר"פ 233 299 409 594
 יאברסקי, ה' 62 249 593
 יאגדאגוב 422
 יאגודייב, א. (פסל) 423 593
 יאגודייב, י' 459 461-459 463 593
 יאדאיבה 462
 יאמפולסקי, ד' 165 593
 יאנאסוביץ, י' 425 593
 יאנגי-יודט, ראה: סולטאן יאנגי-יודט
 יאנגי-קנט (כפר) 194-196 241 253 257 270 308 313
 535 534 532 531 318
 יאקובלב, א' 383
 יאקובלב, ג' 364 593
 יארשיטער, י' 359 593
 יאריק'סו (נהר) 196
 יארמולינסקי, א' 35 594
 יבדבייב, מ' 413
 יבדייב, מ' 381
 יבנאל (מרשבה) 498 512
 יבסקציה 95 96 100-102 276 422 526 594
 יבכפאטוריה (נפה) 119
 ידיעת קרוא וכתוב 103 107 414 415 418 469; ראה גם:
 בערות
 יהדות רוסיה, ראה: יהודי רוסיה
 יהודה (רב) 325
 יהודה בן יוסף (רב) 315
 יהודה בן ישאל 478
 יהודה בן פיינדא (רב) 317

יצחקוב, מ' 509	יורעאילוב 552
יצחקוב, פ' 256	יורעאילוב, א' 418
יצחקוביץ', יעקב, ראה: יצחקי יעקב	יורעאילוב, ט' 596 465
יצחקי, דוד 330 515	יורעאילוב, תנחום 465
יצחקי, דניאל 492	יורעאילובה, מ' 285
יצחקי, ח' 490	יורעאילובה, ע' 430
יצחקי, יעקב (רב) 17 22-25 33 35 40 41 44 50 53 68	יורעיב, י' 398
360 359 329-324 312 263 259 246 141 138 73 70	יחיא בר רבי יחיאל (קוסה) 207
486-483 479 478 433 417 397 395 393 392 366	יחזקאל (רב) 318
597 596 492-490 489	יחזקאל בן אלעזר (רב) 317
יצחקי, יצחק (רב) 33 34 40 141 307 317 318 323	יחזקאל בן יעקב 492
478 471 392 363 362 328 325 324	יחזקאל בן ניסן (רב) 317
יצחקי, יצחק 330 490	יחילוב, י' 522 310
יצחקי, מאיר (רב) 24 24 252 262 326 330 332 487 393	יחילוב, מ' 16 29 30 16 171 172 174 195 246
597 515 490 489 487 433	596 555 554 465 423 333 310 294
יצחקי, נ' 395 417 489 490 504	יידש 30 24 85 101 131 366 369 383-385 392-394 399
יק"א 496 493 492 398 396 56	476 469 468 448 447 445 430 425 418 417 41 1 402
יקאטרינה השניה 56	554 548 522 501
יקאטרינוסלאב 494 488	ילאדוב 395
יק"פ 103-93 374 377 378 400 436 437 439 462; ראה	יליסאבטפול, ישוב-יעיר 85 155 156 203 398 531: פלך--
גם פועלי-ציין	מחח 79 153 154-156 164 329 531 532
ירדן 39	ים, ראה: אזור, באלטי, כספי, שחור
ירונדאשט (ישוב) 38	יניסיסק 506
ירושלים 35 36 110 322 325 328 350 427 428 477 479	יסאקוב, א' 475
516 514-512 499 498 495 494 492 491 486-481	יסוד המעלה (מרשבה) 493
597 555 553 546 527	יסנטוקי (עיר) 596 282 157
ירושלים דקאווקאז, ראה: קובה	יסראי, י' 475
ירשקין, נ' 76 597	יעקב, ב' 108 111 596
ירידים 197 228 248 254 256; ראה גם: מסחר	יעקב בן יצחק, ראה: יצחקי יעקב
יריוואן, ראה: אריוואן	יעקב בן כהודת 58
ירימוב, ר' 367	יעקב בן נוריאל 325
ירמולוב, א' 17 33 59 63 138 185 189 247 597	יעקבסון, ל' 596 203 157
יתמיהו (רב) 315	יעקובוב 513
יתמיהו בן נחמיה 429	יעקובוב, יעקב 455
יחן (קהיליה כפרית) 178	יעקובוב, ישעיהו 129
ישביא"ל 78 138 141 164 252 323 327 330 358 433 597	יעקובוב, מ' 475 466
ישביב, י"ז 475	יעקובוב, צ' 509
ישו הנוצרי 35 36 76	יעקובוב, ש' 509 500
ישי, ח', ראה: איסיב ט'	יעקובובה, ר' 361
ישיבות 321 323 324 391 392 472 479 485 505 540	יעקובוביץ', ד' 509 503
ישמעאל בר מרדכי 137	יעיר, א' 596 478 477
ישעיב, ט' (רב) 324 598	יפו (עיר) 328
ישעיה, א' 509	יפתח בן עובדיה (שריב) 325
ישעיה, ב' 509	יצחק 392
ישעיה, א' 514	יצחק בן חיים 271
יש"ר 258 327 343 348 481 598	יצחק בן יעקב, ראה: יצחקי, יצחק
ישראל (מדינה) 7 16 30 127 146 152; ראה גם: ארץ	יצחק בן מרדכי 208
ישראל	יצחק בן צבי 325
ישראל בן אשר (שריב) 325	יצחק בן שמואל 325

להקות דרמה, מחול וזמר 101 129 156 458 460 462 466-315
 515 : ראה גם: חיאטרן
 לה, ה', ראה: לבה, ה'
 599 362 ג' רואים
 לגבינוביץ', א' 332 352 599
 לחזר, א' (רב) 326
 לחי 359
 לחי, ג' 256 303 305 306 359 363 600
 לריים 33 34 ; ראה גם: כהנים
 לרין, ר' 28
 לרין, י' 278 279 282 600
 לרין, יעקב (רב) 479 600
 לונאצ'ארסקי, א' 458
 לונדון (עיר) 131 346 487 501
 לונדון, ג' 384
 לופאטינסקי, ל' 16 136 359 360 598
 לוקיאנצ'ניקו, צ' 283 284 600
 לוקשין, מ' 277 600
 לורימר, פ' 358 414 600
 לוגינים (שם) 15 35 43 47 53-55 70 133 134 164 168
 170-172 176 180 224 229 261 321 370-372 311
 401 404 461
 לזגיניה (לשון) 357 371 372 406 440 448 461
 ליאונטיב, ק' 396 397
 ליברש 29 132 257 341
 ליבשיץ, ר' 282 285 410 600
 ליושקביץ', פ' 16 600
 ליטא 468 471 475 505 540
 ליטבק, י' 87 146 152 225 295 332 333 335 337 340
 353-355 501 502 518 600
 לייבוביץ', ח' 103 150 156 230 231 234 240 270 272-
 275 281 287 296 299 301 409 419 514 600
 לייפציג (עיר) 548
 לילינבלום, מ"ל 491
 לימור, י' 516 600
 ליפמאנוביץ', 275 276 297 600
 ליפשיץ 282 600
 ליפשיץ, ד' 28
 לנין, ר' 94 224 380 429 430 437 443 601 ; אוניברסיטה
 ע"ש 422 423 ; אתר הצטיינות ע"ש 112 : קולחוח
 ע"ש 294 295 463
 לנינגראד (עיר) 334 361 422 438 466 516 556 ; ראה
 גם: פטבורג
 לנמן, ל' 146 601
 לנקוראן (עיר) 156 160
 לקרט, ה' 101
 לרמונטוב, מ' 446
 לשון היהודים ההרריים, ראה: טאטית-יהודית
 לשון קודש, ראה: עברית

ישראל בן חיים (רב) 315 320
 ישראל בן ניסו 313
 ישראל בן ריאל (רב) 318
 ישראל מרוז'ין (רב) 321 323
 כאחטיה (נסיכות) 56
 כארתלי 36 44 56
 כנן, פ' 34
 כהן, ח' (שד"ר) 478
 כהן צדק 21 598
 כהן, ת' 28
 כהני-דת מוסלמים 84 88 95 110 146 365
 כהנים 33 34 ; ראה גם לריים
 כוריאנאווב, ז', ראה: חוריאנאווב, ז'
 כורדת (רב) 317
 כורז (כחורים) 24 28 39-43 53 131 554 555
 כורדים (שם) 401
 כורדיסטאן 28 433 483
 כל ישראל חברים 20 21 486 546
 כלכאל (מחוז) 359
 כנען 32 39
 כספי, ים 15 19 33 36 39 42 44 45 52 54 57 61 89 184
 191 194 202 247 256 260 293 359 ; מחוז 164 ;
 עיתון 19 241 254
 כספיק (עיר) 235
 כפר-אודיה 513
 כן, א' 33 35 259 342 387 598
 כץ, מ' 425 598
 כצנלסון, א' 499 501 504 598
 כשראי, צ' 32 34 35 53 204 207 258 260 310 321 346-
 349 468 598
 ל, ל, ראה: לופאטינסקי, ל'
 לייס, א' 163 164 201 204 227 228 230 598
 לאברוב, ל' 54 170 357 461 599
 לאזארוב, ל' 267 384 413
 לאזארוב, ש' 509
 לאטביה 114
 לאנג 485
 לאקים (עם) 197 370 372
 לאקית (לשון) 371 372 448
 לארין, י' 87 102 105 142 156 288 289 291 599
 לב, א' 102 106 150 150 442 599
 לבדיב, ר' 423 458 599
 לבדיב, ג' 383
 לבדינסקי, י' 381
 לבה, ה' 32 33 35 468 599
 לבנטל, ר' 16 28 35 37 122 125 149 306 341
 347 386 389 435 599

178	מ"אן 157 270 273 274 288-292 299 601
מאראגאמקנט, נפה 171	מ.ג. 277-280 282 299 601
מארינובסקי 399	מ.ר. 21 601
מארק, י' 469 602	מ.ל. 22 601
מארקוס 395 398	מ.ס. 231 409 410 436 601
מארקיש, פ' (סופר) 385	מ.פ. 177 601
מארשאק, ס' (משורר) 382 446	מ.ר. 303 312 346 601
מגב (כפר) 247	מ.ש. 430 601
מגיד, ד' 32 36-43 51 603	מאגאריק, ראה: מהריק
מגידוב, ח' 132	מאגומדוב, א' 106 107 142 198 224 227 235 405 406
מגפוח 148-150 168 169 173 211 226 270	602
מדברי, ש' 368 506 603	מאגומדוב, מ' 40 602
מדו'לים, כפר 33-109 157 194-196 237 238 240 250	מאגומדוב, ר' 33 37 46 47 602
253 270 299 307 308 312-315 318 322 325	מאגידוב, ש' 95 357 371 406-408 413 602
347 359 531 532 534 535; קהיליה כפרית 194	מאגומדוב, ד' 145 146 602
מדי 33 35 38 42	מאדו'לים, ראה: מדו'לים
מהפכות (1917) 24 26 77 83-89 96 98 179 186-188	מאחאק' קאלה, נפה 192 198 288; עיר 16 61 114 128
188 190 195 196 202 205 273 279 300 343 366	143 145 146 156 157 176 227 273 279 288 291 292
373 398-400 411 457 462 499 505 508 523 553	295 301 301 331 355-351 361 368 379-382 384 385
מהריגא, ראה: מאראגה	407 411 413 421 423 430 438 442 444 449 453 454
מהריק, נ' 96 98 101 399 401 411 601	456 459 461 464 466 516 518 550 551 552 602;
מוכסס חורנאצי (היסטוריקן) 36	ראה גם: פטרובסק
מוגאטיר, כפר 33 176 177 253 263-265 279 317 318	מאטנקו, א' 104 104 285 411 436 602
325 531 533-535; קהיליה כפרית 176	מאסייב, נ' 509
מוגו (כפר) 34 141 161 163 164 313 316 317 433 478	מאיר בן חיים (רב) 318
532	מאיר בן רפאל (שריב) 325
מורדיאציה 85 128 257 309 418 422 474 525	מאיקופ (עיר) 103 120
מורה 158 303 305 306; ראה גם: נישואין	מאירוב, א' 256
מוראחאנוב 330	מאירוביץ, י' 85
מורדוק (ישוב-עיר) 21 61 92 102 103 120-122 150 156	מאכליס 29 132 273 515
199 234 235 270 274 277-281 284 401 410 532	מאליראושבקה (כפר) 290
607	מאליאבקי, ג' 200 258 259 602
מוחד, מ' 186 248 603	מאלינין, ל' 303 305 602
מוחמדוב 550-552	מאמראק', כפר 33 34 148 157 170-172 174 237 241
מוטאגי (כפר) 287	244 250 262 270 271 287 293 308 317 322 357 359
מולא מחמד מיאראגה 62	531 532 534 535; קהיליה כפרית 170 172
מולדאבים (עם) 197	מאמראש, ראה: מאמראק'
מולרדין 461	מאנדו'לים, ראה: מדו'לים
מולוטוב, ר' 380; קולחוו ע"ש 294	מאנו'ה, ראה: מדו'לים
מוליר 461	מאנו'נסק, ראה: גאנשטאקובקה
מוללה-חליל (כפר) 287	מאנו'יס, ראה: מדו'לים
מונאח'ימוב, י' 404	מאני, א' 485
מונגוליה 16	מאנטורוב (ת) 411
מונגולים (עם) 41 42 43 129	מאציק 280
מונטיפיור, מ' 487	מאקושינסקי, ראה: עלי חאגי' מאקושה
מוני (כפר) 54 55	מאקסוד'קאדי 247
מוסאחאנובה, ג' 30 88 369 438 439 442 444 445 456	מאקסימוב, א' 303 602
603 458	מאר, נ' 55 602
מוסלים-אול (כפר) 272	מאראגה (ישוב) 33 42 133 170 178 182 237 263-265

מפתח

מירדוי (כפר) 90 134 148 161-163 169 202-204 253
 275 298 309 316 403 531-533 535
 מירדוי-יגאפטעראן, ראה: הפטוראן
 מירדוי-יצ'אי (נחל) 162
 מירדויים 61 62 67
 מירשקיר, ראה: ניוגרי
 מיחלסן, א' 106
 מיכאיל ניקולאייביץ' (נסיך) 21 73 76
 מיכאילוב, ס' 410
 מיכאל, ג' 478
 מיכאל בן מישאל 486
 מיכאל בן שמואל (רב) 317
 מילה, ברכת 36 128 315 316 319 330-335 340 527
 מילוכין, מ' (שויב) 325
 מילוסלבסקי, יו' 30 604
 מליציה שרעית 84
 מילד, ב' 28 29 47 54 157 162 203 204 207 208 358
 360 363 367 403 411 424 426 437 438
 605
 מילד, וס' 15 27-24 33 71 134 158 232 254 259 311 306
 359 360 361 363 418 425 429 469 470 483 605 604
 מינהגים 73 72 132 74 25 312 313 329 330 335 342 349
 468 537-540
 מינורסקי, ר' 16 41 42 605
 מינואן (קהילה כפרית) 161
 מינסק (עיר) 20-22 259
 מינץ, י' 95 96
 מינראלנייה-ווידי (עיר) 157
 מיפקרי-ארמלוסין: 1897 — 149 154 163 195 197-199
 201 202 204 227 389: 1926 — 148 150 156 158
 172 173 176 183 190 195 197 198 203 204 212 227
 234 234 414: 1959 — 151 152 198 203 225 229 235
 1970 — 203: 1979 — 152
 מיקראן, א' 146 550: בית-חרושת ע"ש 282
 מיראדכיה, י' (רב) 481
 מיראל, א"ד 102 366 374 406 407 605 606
 מירוא קאדי (קאדי של צפון הטאבאסאראן) 175
 מישאיב, א' 255
 מישאיב, בראל 255
 מישאיב, בניאש 256
 מישאיב, י' 255
 מישאיב, מ' 255
 מישאיב, ש' 255
 מישאילוב, אליהו (רב) 306 307 309 320-325 346
 מישאילוב, ח' (רב) 323 329 329 479 483 487 491 606
 מישאל בן בנימין (רב) 320 321
 מישאלוב, י' 290-292 606
 מישאילוב, יהושע 313 316 392 417
 מישוב 434 606

מוסקבה 25 26 29 54 102 104 106 111 113 131 142 146
 256 271 277 286 296 299 302 334 335 354 361 366
 378-381 386 406 409 418 413 422 436
 438 440-444 444 452 454 461 464 476 490
 506 514 550 551 556
 מועדונים 96 101 102 351 352 374 376 411 422 436
 437 456 462
 מופעי ירושלמי 110
 מוצאם של היהודים ההרריים 23 24 28 30 32-39 117
 131
 מוצילסקי 248
 מוראביב, ק' 258 260 603
 מוראדוב 506
 מוראדוב, ג' 68 98 500 504-506
 מוראדוב, ר' 506
 מורגנוב 286
 מורגנטערן, ג' 361 603
 מורדכיב, א' 111 112
 מורזאחאנוב, י' 30 603
 מורים 103 401 402 404 407 408 410: ראה גם: כחח
 ספר
 מורטול ח'אן 64
 מורקלינסקי, ג' 406 603
 מורשדיים 62
 מושאיב, י' 366
 מושאילוב 398
 מושאילוב, ר' (רב) 85
 מושגור, ראה: ניוגרי
 מושניצקי, ז' 395 457 604
 מושקאטבליטה, פ' 17 24 133 134 166 243 249 259 305
 310 311 312 338 341 347 348 604
 מושקיר, ראה: ניוגרי
 מוזח התיכון 109 110 132
 מוזחי 515
 מוזחי, ראה: אברהם בן חנוכה, אליהו בן מישאל, אליהו
 ואהבה
 מוזחי, י' 392
 מחטי-ח'אן (שליט נסיכות טארקי) 58 88 180 188
 מחטוליניח, נסיכות 184 184 193 194 248
 מחטי-ביב 218
 מחמד 427
 מחמד-ח'אן 35
 מחמד חסן (נסיך דרבנט) 179
 מחמד חסן ח'אן (נסיך שקי) 166
 מחמד ממשאר 167
 מחמד-קוב 62 604
 מחניים (ישוב) 491-493 604
 מאטווי, א' 144 604
 מיגור, ראה: מוגור

מסים (מס) 45-59 61-73 126 170 182 185 192-
 194 207-209 211 213 236 244 263-269 273 314

536

מסעודי (היסטוריון ערבי) 41

מסרובא (אפיקופ ארמני) 55

מעברים אלבניים, ראה: דרבנט

מעמד חוקי 70-77 82 155 473

מפלגה קומוניסטית, יהודים בה 101 104 107 131 283
 355 335 332 197

מצבות 40 159 172 175-179 182 183 207 208 356 539;
 ניתוח של 134 176 183 190 428; ראה גם: בתי-

קברות

מזגר 125

מצחת 36

מצרים 37 39 242 483 543

מצטפא-ח'אן (נסיך שירוואן) 160 167

מקוה טהרה 350 351

מקורות ומחקר 17-30 36-39 41-43

מר זוטרא 38

מרגליח, ד' 500 606

מרדכי בן אביי (רב) 325

מרדכי בן גושון 313

מרדכי בן נתנאל 314

מרדכיב, ס' 474

מרדכיב, ר' 455

מרדכיב, שלמה 377 487 490 491 493-495

מרדכיב, שמואל 509

מרובאכר, ג' 16 606

מרז'ין, א' 276 287 606

מרז'ינו (כפר) 276 403

מרחביה (מושבה) 498

משד מחמד, ראה: מחמד ממשאד

משה בן גבריאל (רב) 320

משה בן גבריהו 478

משה בן יואב 318

משה בן עזיהו (רב) 315

משה בן שלמה (שו"ב) 325

משיחוב, י' 455

משפחה 69 166 190 207 208 216 279-282 285 286 290

288 291 293 296 298 303-311 315 323 339 342

355 381 386 422 423 425; גדולה 29 128 303 309

310 315 515 525 527; גורל של 148 286; מורחבת

128 303 309 311-309 337 341 426; סמכות

הזקנים בחוך 128

מחביבה, מ' 285

מתניהו בן אליהו (שו"ב) 325

מתתיהו (רב) 317

מתחור, י' 87 144 380 369 441 442 444 445 555

556

משייב, ש' 380

מישניצקי, ל' 270 277 409 606

מלאכה (בעלי-מלאכה) 97 98 104 107-132 143 193

196 198 201 228-225 235 236 249 254 263-257

270 272-274 285 288 298-300 305 352 386 419

432 468 469 489 495 501 514 523 524 541 553;

ברוסקאוו 77 96-98 233 257 258 272 273 285 299

300; חתנות 259; סנדלרות 96 272 280 299 300;

ראה גם: קאופראטיבים

מלחמה סובייטית-גרמנית, ראה: מלחמת העולם השנייה

מלחמת האזרחים 24 83 87-93 142 143 149 155 158

159 161-163 169 172-179 182 183 188-186 190

191 196 197 199 202-199 204 207 212 222 227 228

230 234-236 270 271 275 276 287 293 309 328

330 343 346 351 400 404 418 438 440 444

449 499 500 502 523 552; הגנה עצמית 87 89;

פגיעות ביהודים 89-92 150 171; ראה גם: פרטיונים

מלחמת העולם הראשונה 26 83 90 93 134 149 155 153

158 159 161 163 187 196 225 234 252 259

270 293 309 326 333 344 347 354 396 399

400 417 428 441 475 481 491 498 499 505 508 546

מלחמת העולם השנייה 29 30 93 108 110 112 113 117

119 129-127 132 145 150 151 157 179 176 179

190 195 198 206 231 233 235 276 286 293

300-302 337 352 371 377 408 413 423-421 430

437 445-451 459 465 476 524 544 552

מלחמת ששת הימים 146 527

מליקסט'בק, ל' 36 606

מלך בן יצחק 314

מלמד, ח' 392

מלמדים 316 323 326 330 327 330 362 387-392 394 437

541; ראה גם: תלמיד כונה

ממדי-קאלה (ישוב) 159

ממרי, ש' 431 432

מנוח, ב' 30 121 122 124 437 606

מנוח בן יחזקאל (רב) 317

מנזרוב 494

מנחם (רב) 317

מנחם בן חנניה (רב) 325

מנשה (סוחר) 257

מנשייב, א' 509

מסחר (סוחרים) 59 67 75 78-107 133 132 143 190 201

204 218 219 225 228 242 244 247 257-247

259 261 267 270 273 274 288 301 302 303 339 340 386

523 524 525 472; חנויות (חנווניים) 252-254 273

302 302 540; סיטונאי 255 256; עם חר"ל 250 256 302;

רוכלות (רוכלים) 75 97 104 204 242 247 248

254 255-252 261 262 271 273 274 303 540 523

543; ראה גם: ירידים

נחום בן צמח 478	מתחוב, מ' 131 553 607
נחמיה (רב) 332	
נחמיה בן ניסים (רב) 325	נ.ו. 75 607
נחמיה בן שמעון (רב) 325	נאבייב 144 145
נחלות הדיור-בלאקאניות 57	נאבינוביץ', ד' 437 438
נחלות סאליאני 160	נאדוויץ, פ' 15 15 27 41 200 238 241 306 341 363 392
נחלות קאבאלה 164	607 435
נחשון (רב) 317	נאדירשאה 47 46 54 172 185 207 208 428; הרסקהילות
נחשונב, א' 423	ישראל בימיו 47 51 47 65 68; פגיעות ביהודים
נחשונב, מ' 522	172 47
נחשונובה, מ' 456	נאזארביץ, א' 46 371 379 385 430-432 442-444 450
ניאל, ראה: מיוזי-צי"א	607
ניאל-דאג, ראה: באבא-דאג	נאזארוכ, ב' 430 432
נידו'ראם (כפר) 174	נאזארוכ, ח' 124
ניגדי, כפר 90 47 91 180 181 253 270 287 318 319 322	נאזארוכ, מ' 432
נפח: 536 535 533-531 519 518 483 453-451 325	נאזארי, ג' 382
292	נאזירוב, יר' 365 607
ניוטוס, ראה ניטיוג	נאחיצ'יואן (כפר) 38
ניז'נינובורוד (עיר) 256	נאלצ'יק (ישוב-עיר) 30 71 87 90 92 94 97 99 100 102-101
ניזאמי, ג' (סופר) 385	104 107 111 120-127 134 146 150 154-157 185
ניזאפנאיה (מבצר) 231	231-234 240 249 250 252-255 257 270 274
ניזובריה (מבצר) 227	278 281 282 284 299-301 319 327 330-332 334
ניטג, ראה: ניטיוג	337 344 346 347 349 352 353 355 359 365 368 376
ניטיג, ראה: ניטיוג	389 391 392 393 400 401 409 410 421 429 436 515
ניטיוג (כפר) 178 179 237 253 531 533-535	540 540 546 506 505 503 489 465 463 445 540
נייהיים 275	532-535 542-540 552 555 607 608; נוד 231 540
נייחין, ג' 85 204 399 608	נאסימב, י' 353 608
ניימאן, אברהם (רב) 20	נאסימביץ, א' (סופר) 379
ניישטט, מ' 35 152 476 608	נארוכצ'אטוב, ס' 446 608
נינה הקרשה 37	נארימאנוב, נ' (סופר) 383
ניסים (רב) 317	נבוכדנאצר 35 36 321
ניסים בן נחמיה (רב) 325	נהוראי, ב' 506 608
ניסנוב 475	נהלל (מושב) 510
ניסנוב, יהודה 498	נובאחוב, ד' 398
ניסנוב, יחזקאל 497 498	נובאחוב, נ' 339
ניסנוב, פ' (משורר) 435	נובו-שצ'ירינסק'איה (ישוב) 159
ניסנוב, צ' 497 498 608	נובומוסיק (ישוב) 103 401; נפה 280
ניסנובה 98	נובורוסיק (ישוב) 120 282 608
ניקלאי הראשון (צאר של רוסיה) 170 322	נוגאים (עם) 370 372
ניקולסקי, מ' 543 609	נוגאיה (שפה) 371 372 406
ניד 493 609	נונג'די, ראה: ניוג'די
נירכסן (עיר) 457	נוח, כפר 137 165 168 241 255 304 608; נפה 164 169
נישוואין 86 304 303 309 312 316 424 609; בינ'	255 296 298 402
נעתיים 473 476; עזרובת 123 128-131 303 527	נוי, ד' 429 608
556 555	נוער 96 100-103 206 299 300
נמיד, מ' 352 609	נורדאר, מ' 498
נמירוביץ-דאנצ'נקו, ר' 23 25 217 218 609	נוראל (רב) 320
נעמה בת ניסן 323	נוראל בן עזריאל 483 484
נפתלי, מ' 475	נושאי נשק, ראה: עם לחם

סולמונוב, י' 112	נצר, צ' 517 609
סולמונוב, מ' 156 610	נצרת (עיר) 520 510
סולמונוב, נ' 439	נקדי, ג' (רב) 433
סולמונוב, ש' 206	נקדימון בן שמעון 456
סולטאן, ע' 62 610	נשיאים 540 314 313
סולטאן-זאדה, י' 427	נשים 350 347 346 340 324 309 278 206 157 128 97 85
סולטאן-יאנגי-ירוט (כפר) 185 192 531	נצרת 424 427 463 464 ; חטיפות של 303 158 ;
סומבאטזאדה, א' 60 205 208 209 267 610	ידיעת קראו וכתוב בקרב 107 ; גישואי-בוטר של
סונוזה (נהר) 185 229 231	302 264 262 260-258 ; עבודות 309 308 305-303
סוסלוב, מ' 146 550	540 520 305 ; רבוי של 427 321 309-306 158
סוצקבר, א' (משורר) 385	שחרור של 103 98 ; ראה גם : חתונה, מורה, משפחה,
סוקולובה, ר' 129 361 611	נישואין
סורחאכ-ח'אן, ראה : סורחאי-ח'אן	נחוב, ל' 411 413
סורחאי-ח'אן (שליט נסיכות קאזי-קומוך) 170 52 51 45	ס.י. 609 229 224
סוריה 37 110 37 486 495	סאבאיכ 398
סטאכרופול, ישוב-עיר 25 21 78 94 103 235 502 ;	סאבאיכ, נ' 145
פלך-מחוז 149 153	סאבוב, ד' 92 102 129 422 609
סטאלין, י' 30 376 380-382 384 425 430 431 436 443	סאבליכ 609 293
444 447 448 455 463 463 ; קולחוז ע"ש 291	סאבנובה (כפר) 287 180
463 295-293	סאדיקוב, י' (רב) 367 354
סטאלינגראד 109 112 114	סאידזאדה, מ' (סופר) 382
סטאלסקי, ס' 385	סאלין 105
סטאראיה-סרביאקובקה (כפר) 289 290	סאליאני (נחלות) 160
סטאוד-ירוט (כפר) 71 72 185 229	סאמארקאנד 43
סטארו-שצ'דרניסקאיה (ישוב) 159	סאמארל, ג' 19 35 609
סטארציב, י' 134 446 612	סאמרו-לוביץ', א' 609 363
סטולפיץ, פ' 76	סאמרו-צ'אי, נהר 40 46 169 ; מחוז 169
סטופצ'אנסקי 240	סאמורסקי, נ' 16 94 107 197 224 229 270 286 330 362
סטידה, ל' 27 612	609 405
סטפאנוב (נפה) 278 280-284	סאפונוב, ג' 457-459 461 464 466
סטרוגאנוב, ג' 298 612	סאפונוב, ש' 445 448
סטרלינג, ל' 399	סאפונוב, כ' 455
סטין, כ' 35 36 303 305 612	סאראטוב (עיר) 505
סיביר 16 70 77 138 506	סארקיסוב, ר' 401 404 436 437 610
סיוגורן, ה' 162 312 612	סבאנים (עם) 52
סימאנרו, ש' 425	סבאסטופול (עיר) 497
סימאנרוכ, י' 502	סג'ינהור, א' 397
סימאנרוכ, ס' 85	סגל, י' 23 32 33 36 38 132 137 148 249 387 468-470
סימונוב, י' 395	610
סימונוביץ' 97 612	סובייטים יהודיים 103-106 108 213 283 284 291 543
סימן-טוב 492	סויפט, ג' (סופר) 383
סין 32	סוחורוקוב, ר' 87 610
סיני, ש' 300	סוחרים, ראה : מסחר
סיניצין, ר' 354 612	סולאך, ראה : סולאק
סירטיץ' (קהילה כפרית) 175	סולאק (נהר) 66 184 185 186-188 192 318
סלאנט, ש' (רב) 328 485	סולוביוב, ס' 188 185 610
סלאק (כפר) 177 179 182 183	סולודוחו, י' 38 610
סלובודקה (ישיבה) 231 324	סולוט, ראה : מרודי-צ'אי
סולמונוב, ש' 404	

עובד בן מוקדשי (רב) 318	סליבצקי, י' 15 19 38 55 133 169 243 249 251 256
עובדי-ארמה, ראה: חקלאות	613
עובדים שכירים, ראה: פועלים	סלים-ח'אן (נסך שקי) 166 164
עזויה בן אדוניהו (רב) 315	סלימוב, ג' 129 613
עולי-רגל לארץ ישראל 477 482-486 491	סלפענדי (רב) 485
עזיה בן צדקיאל 314	סמאילוב, מ' 509
עזיז, מ' (רב) 335	סמיונוב, י' 380 381 438-442 444 458 459 461 464
עזיזוב 257	סמירנוב, א' 61 613
עזיזוב, מ' 443 456 458 614	סמירנובה, י' 306 613
עזיזוב, ש' 408	סמנוב, י' 260 613
עזריה בן שלמה (רב) 325	סמנוב, יחזן 506 613
עטיה, י' (רב) 481	סמנדיבה, ז' 455 456
עיראק 110 146 439	ססנידים (שולשלח) 16 37 38
עיתונות בטאטיה-יהודית, ראה: בטאוני בטאטיה-יהודית	ססנים, ראה: ססנידים
עכו 36	סער אל-דולה 42
עלי-חאגי מאקשה 91	סעדיה, מ' 335 337
עלי-סולטאן-ביק 193	סעדיה, ג' 181 318 337 482 516 613
עלייה לארץ ישראל 132 30 225 252 265 482 486	סעדיה, ע' 482 492
527 521 520 518-514 509-506 504-500 498-491	סעדיה בן מלך 319
543 542	סעדיה בן עזרא (רב) 318 319 364
עלילות-דם 105 50 138-135 141 143 145 164 167 202	סעדיה בן שמעון (רב) 315
208; 550-556: ראה גם: אנטישמיות	ספרי-עם 339 424 426-432 443 451 454: ראה גם:
עם לוחם (לוחמים, נושאי נשק) 23 40 45 63 64 66-68	אגרות עם
111 133 168 214 341 347 386 467 525	ספיר, י' 377
עמירוב, ס' 305 340	ספקטור, י' (רב) 501
עמקי-ירועאל 512	ספקטור, ש' 125
עמק חוארת 498	ספרות יפה בטאטיה-יהודית 30 362 380-383 385 386
עסילוב, ב' 509	456-423
עקיבא בן חזקיה 314	ספרי-לימוד 377-379 381-385 406 410-414 438 442
עקיבא בן שמואל (ש"ר) 325	447
ערבים 39 40-42 53 161 166 492 527 556	סקורניק, א' 146 613
עשהאל בן חיים (רב) 325	סרגון (מלך אשור) 33
עשהאל בן חנוכה 63 486	סרגיבה, ג' 303 614
עשרת השבטים 32-35 54: ראה גם: גולי ישראל	סרגיבה, ק' 149 151 152 198 235 614
פ. 395 398 615	עאזאן ח'אן (שליט מונגולי) 42
פ.א. 35 38 615	עבראלה (קאדי של צפון טאבאסאראן) 173
פ-אוק 397 615	עבראלה 136 137
פאבל הראשון 56	עברדיכ, א' 398 413 429
פאבלוביץ, מ', ראה: ולטמאן, מ'	עבר הירדן 110 496
פאבסטוס כרואנד 37 38	עבר הקאווקאז 15 21 27 28 33 35 40 41 44 47 56 57 59
פאגלין, מ"ד 487 615	191 188 180 169 167 164 160 142 141 92 84 83 73
פארייכ, א' (סופר) 384	249 238 206 203 202
פארטובסקי, ק' (סופר) 380	עבריה 22 20 23 30 38 85 92 95 98 101 206 329 330
פאחאלינה, ט' 361 364 615	394 392 388 374 364-362 359 356 353 349 334
פאטולאייב, ש' 207 615	468 457 456 435 433 432 424 415 400-397 395
פאטרונמיה, ראה: משפחה מורחבת	פאטרונמיה, ראה: משפחה מורחבת
פאנטיחוב, י' 19 27 19 27 53 241 358 470 615	פאנטיחוב, י' 19 27 53 241 358 470 615
פאנטייליב, ל' (סופר) 383	פאנטייליב, ל' (סופר) 383
	פאנטייליב, ל' (סופר) 383

פאסטוּחוּב, א' 253 615	פּיִקֵן, ש' 90
פּאָסניקוב, ל' 445 459 615	פּילד, ה' 27 53 149 617
פּאָסמאַניק, ד' 496	פּילקינה, ו' 301 617
פּאַרדילוב, פ' 297	פּינדייסן, ה' 362 617
פּאַריס 20 21 118 311 503 542 546	פּינינבּרג, ע' 385
פּאַשאַייב 144	פּינלאַנד 56
פּאַזנר, ב' 490	פּינס, י"מ 328
פּאָנרולסקי, ח' 126 233	פּינסק, י"ל 491
פּאָנרומים 94 104 137 138 141-143 145 146 149 228	פּינקוס, ב' 129 301 617
503 526; ראה גם: אַנטישמיות	פּיקרש, ח' 515 520 617
פּאָנאַן (עיר) 115	פּירוּו (מלך פרס) 38
פּאָטצקי 17 268 615	פּירוקביץ' א' 19 34 35 38 53 54 62 134 192 193 306 307
פּאָטורכרט, א' 116 616	617 318-312 321-323 341 346 617
פּאָליסוק, פ' 393 394 417 475 616	פּישברג, מ' 27 617
פּאָליביקטב, מ' 45 185 616	פּישל, ו' 42 617
פּאָלין 56 25 249 334 474 539 549	פּישנאָק, ו' 255 617
פּאָלינובסקי, ג' 112 616	פּישר, ר' 30 305 520 521 617
פּאָלנים (עם) 94 126 219 224 226 230 504	פּילדמץ, ב' 423 617
פּאָלנר, י' 27 29 106 429 616	פּליטיים 141 166 170 177 185 187 192 195 203 226
פּאָלק, ג' 41 42 53 616	229; של מלחמת האזרחים 90 92 97 98 149 156
פּאָלקלור 26 262 425 426 429 430 443 451 455 456 464	162 199 203 204 222 223 230 234 271 272 274 277
פּאָן-דראַחנ, ג' 53-55 161 169 171 172 176 180-186	278 286 287 330 343 351 542; כמלחמת
187 192 199 195 197 228 230 237-239	העולם השנייה 108 119
616 387 262 245	פּליסצקי, מ' 156 617
פּאָליצ'יץ 497 498; ראה גם: יק"פ	פּנחס בן הלל (רב) 317 325
פּאָעלים 97 104 107 113 220 249 258 259 263-265	פּנחס בן נסים 39
143 288 281 274 300 301 305 486 523; מרבטלים	פּנחסוב 90
144 261 271 274	פּנחסוב 284
פּאָפּוב, פ' 116 616	פּנחסוב 331 351 617
פּאָפּובה, ג' 414	פּנחסוב 500
פּאָרביס, א' 504	פּנחסוב, א' (יתום) 24 85 87 373 377 474 490 501-502
פּאַרשקין, א' 384 385 446	617
פּאַטאַליח'אַן (שליט נסיכות קובסה) 47 48 51 55 135 179	פּנחסוב, ג' (אגרונום) 294
208	פּנחסוב, י" 494 495
פּאַטאַליח'אַן, ראה: פּאַטאַליח'אַן	פּנחסוב, ס' 379
228 185 44 19 הגדול	פּנחסוב, סעדיה 522
פּאַטורברג (עיר) 20-22 76 83 141 185 327 329 392	פּנחסוב, פ' 517
393 397 433 541; ראה גם: לינינגראד	פּסח, ד' 509
פּאַטורב 145 223 616	פּסח 34 44 128 224 330 355 425; מצות של 337 353
פּאַטורבסק, ישוב-עיר 21 25 26 34 38 61 77 81 88 94	355; סדר של 128 323 331 336 337 433 477 527
100 154-156 190 196 198 227 228 248 252 255	פּסקוב, א' 135 245 618
319 326 343 344 358 390 393 399 401 417 418	פּסאַף 53
490 502 506 509 531 532 534 543; נפה 228	פּפּר, א' 385 445
פּאַטורגראד, ראה: פּאַטורברג	פּפּרסקי, ג' 126 203 224 229 233 234 300 334 343
פּאַטאַניגורסק, עיר 21 94 103 123 150 157 234 252 279	פּראַנקר, ר' (רב) 479 485
401 532 532 616; נפה 232	פּרדס'חנה (מושבה) 521 520
פּאַטדאָג, ראה: כאבא דאָג	פּרזימנטוב, א' 35 53 68 71 303 305 306 341 349 618
פּאַיז, י' 146 550	פּרזמקין, י' 485
פּאַיזולה 459 617	פּרזיוניס: כמלחמת האזרחים 91 92 150 286; אַנטי-
	נאַציים 110 126

531 534 : קהיליה כפרית 198	פררנאציים 109-111
ציראך (נהר) 173	פרובלונה (עיירה) 325
צירקיי (כפר) 192	פרבלוה, א' 116 618
צ'טב, א' 381 384	פרידלנד, א' 90 92 93 373 347 435 502 505 631
צ'טב, מ' 71 620	פריהר, 305 340 618
צלאל, א' 506 505 620 621	פריטיה 354 618
צלביח'אן (נסך שקי) 164 166	פרנסים 218 313-315 342
צלנוב, מ' 152 621	פרס 16 22 33-35 39-37 41-44 46 47 50 51 56-59 136
צע-רי-ציון 93 26 373 399 436 437 462 501 502 ; ראה	317 311 256 208 207 201 200 185 184 179 170 167
גם : עליה, ציונות	554 548 546 540 524 483 467 439 401 359 321 320
צפורים (שושלת שליטים בפרס) 43	555
צפון-אוסטיה, רפובליקה אוטונומית 122 120	פרטומים בטאטיה-יהודית 98 95 103 107 129 362 367
צפון-קארוקאז, איזור 15 19 33 40 47 56 60 62 78 83 84	373-369
87 94-90 109 123 124 160 169 180 200 206 278	פרטים (עם) 161 178 197 198 200 219 229 230 242
621 ; גליל 94 102-104 107 108 150 156-158 282	פתח-קוקוה (מושבה) 508 511 512
476 420 410 293	
צפח (עיר) 477 483	
צ'ינר-אינוגשיה, רפובליקה אוטונומית 186 157 94 229	צאנאק (כפר) 159 178 ; ראה גם : ניטוג
צ'צניה (איזור-מחוז) 61 276 420	צ'ארני, י"י 20 23 32 35-39 40 46 47 48 52 58 59 63
צ'צנים (עם) 53 70 87 91 92 145 185 197 230 238 505	189 187-166 163-160 148 147 134-132 70
צ'צניח (לשון) 368 406	232 229 226 208 207 204 202 200 198-190
צ'רבולניה (כפר) 199 200 258 318 532 533	263 262 260-256 252-250 246-244 241-237
צ'רניאק, ח' 279-281 283 284 621	327 325-318 316-312 311 309-305 303 269-265
צ'רנין, ד' 280 621	364-362 359-357 350-346 344-339 337 336 329
צ'רנין, ר' 131 554 621	471 435-433 428 426 424 418 393-390 388-386
צ'רפת 57 109 117	620-618 554 536 533 531 482 478 477
צ'רפתית 22 423	צ'בא : אדום 93 94 97 102 107 109 116-126 ; גרמני 108
צ'רסקים (עם) 15 55 70 199 200	195 79 78 68 67 60 124 123 120 119 111 109
	209-207 196
ק. 102 103 107 274 409 421 436 621	צ'בנקו, מר' 183 184 194 197 224 620
קאבארדה (איזור) 56 231 374	צ'גורן, ראה : דז'ראך
קאבארדיניים (עם) 122 123 126 233 254	צ'רבויים, א' 22
קאבוט (הר) 50	צ'ובאן-זאדה 368
קאברכ 285 621	צ'וגאבי, ד' 365 620
קאגאן, 293 621	צ'ונקאדה, ד' 382
קאג'אר (שבט תורכמני) 50	צ'ויקוב, ר' 112
קאייבי, 223	צ'ופוט-טבה (כפר) 158
קאהן, א' 20	צ'ופוט-קאביר (כפר) 158
קאוקאז הגדול (הרים) 15	צ'וקרמן, ד' 348 620
קאוקאז הקטן (הרים) 15	צ'ויטקוב, ס' 15 27 28 32 38 55 132 150 620
קאוקאזיץ 67 68 336 340 341 346 347 349 362 415	צ'טקין, ק' 382
622	ציונות (ציונים, חנועה) 15 26 30 32 85 92 93 97 101 103
קאופמן 281	476 467 438 419 400 397-394 377 373 146 131
קאזאן (עיר) 188 367	; 554 553 542 541 527 525 515 509-486 477
קאזבק, א' 382	התקפות נגד 331 438 ; ראה גם : אגודות ציוניות,
קאזיי'רוט (כפר) 192 532	עלייה, צעירי-ציון
קאי מהמא, ראה : גאזי מחמר	צ'ייקובה, י' 379 620
קאי מולא, ראה : גאזי מחמר	צ'יצ'יאנוב, פ' 57 160
קאז'קומוך (נסכיות) 45 51 58 164 170	צ'יריי'וט, מבצר-כפר 185 212 198 192 204 253 318 325

קובא בן סימן טוב 314	קאזילאיכ, א' 228 229 394 622
קובאלבסקי, מ' 53 70 623	קאזמאליאר (כפר) 159
קובאלסקי, פ' 241 623	קאזיינקט (כפר) 159
קובאן, איודר 109 158 199 250 494 623; מחוז 35 74 -75	קאלה-ציראך (כפר) 46 208 428 482
77 83 109 153 199 250 494 532 533 535	קאלוואריסקי 496 493
543 547; נהר 200	קאלריב, ב' 25 26 360 622
קובאן (כפר), ראה: אוצקולאן	קאלינין, נ' 286 380, ישוב ע"ש 288 291
קובאצ'י (כפר) 300	קאליקא, פ' 147 169 404 622
קובה, ישוב-עיר 17 16 17 19 21 28 38 44-46 50 54 58	קאמיניץ, אר' 286
79-77 81 85 96 100 101 106 112 133 134 138	קאמנשטיין, מ' 107 107 275-283 288 290 291 297 366 410
141-143 150 154-157 160 167 191 202 203	622 436
205-209 225 237 240-244 248 253-257 262-260	קאמסקי, י' 32 35 156 311 622
266 267 271-275 281 296 297 300 305 315	קאמצי"ך-בך, א' 365 622
318 319 322 323 329 332 335 346 352-350	קאנטור, י' 293 622
354 355 357 363 366 374 396-398 401-404	קאנטור, ל' 22
424 426-428 435 436 438 442 456 473 479 478	קאנין, ש' 518 623
481 481 490 506 517 518 531 532-534 543 624;	קאסומקנט (כפר) 170
ועד הפועל של הסובייטים 142; נסיכות 47 48 50 51	קאסיל, ל' (סופר) 382
58-60 160 169 179 180 206 208; נפח 27 243 254	קאסימובה, ר' 28 129 130 623
296 543; פרויניציה 60 209	קאפיבי, א' 424 425
קוביניקה (נחל), ראה: קורדאל-צ'אי	קאפיביה, נ' 424
קוביצ'ב, ר' 165 166 168 207 624	קאצמאן, ש' 295 464 623
קובצקי, מ' 331 624	קאקא-אוזן (נחל) 184
קובנט, ד' 122 125 127	קארא-סו (נחל) 187
קובשאנלי, מ' 119	קאראבאך (נסיכות) 51 57 59 60 160 164
קורדאל-צ'אי (נחל) 205 207 267 427	קאראבאליר (כפר) 133 136 137
קוזאקים 44 68 74-76 78 83 82 91 90 87 199 200	קאראבאדחאג'נט, ראה: קאראבאדחאקנט
232 233 234 250 287 289 290	קאראבאדחאקנט (כפר) 21 41 70 148 190 191 239 253
קוחובסקי, י' 15 16 34 64 78 81 80 149 180 199	534 533 531 387 363 357 346 265 258
218-220 222-228 242 243 245 259 311 323	קאראבאדאטוב, א' 294
326 344 345 357 390 393-395 397 417 469 470	קאראבאדאק'קנט, ראה: קאראבאדאק'קנט
624	קאראצ'אי (כפר) 208
קונצוב, ב' 107 624	קאראקייטאן, ראה: קייטאן
קוחאנוב 268	קארדאשוב, ס' 191 258 623
קוטאסי 23 27 81	קארה-צ'אי (נחל) 167
קוטווב (עיריה) 430	קארה-קוראש (כפר) 158
קוטקאשן (כפר) 166 167 317	קארטאשי (ישוב) 114
קויבישב (מחוז) 438	קארפינסקי, ר' 379 380 382
קולאו', ר' 16 624	קארצ'אי, ר' 108 371 376 623
קולאיכ, ס' (סופר) 383	קארצ'איג, כפר 174 175 179 253 270 287 317 322
קולאר (קהילה כפרית) 182	325 531 533-535; קהילה כפרית 174
קולגאט, ראה: גולגאטא	קבורה, ש' 340 335 538-540; ראה גם: בתי-קברות
קולי-קנט, ראה: אימאם-קולי-קנט	קברים, ש' 45 134 186 191; ראה גם: בתי-קברות, מצבות
קולקאטי, ראה: גולגאטא	קדם הקאוקאז 15 56 93
קולקוחא, ראה: גולגאטא	קווארטיבים 96 100 106 107 143 280 290 292 296
קומארוב, א' 16 41 16 241 624	297 299-301 352; להתיישבות חקלאית 278 279
קומזט 102 277 280 286 288 289 298 476; של	281 289 292 298-299; ראה גם: מלאכה
אורבייג'אן 296; של דאגסטאן 287 288 299 624;	קארצ'איג, ראה: קארצ'איג
של טרק 281 593; של צפון-קאוקאז 278	

קומי (נהר) 277	קומי (נהר) 277
קומיסאריון יהודי 96 95	קומיסאריון יהודי 96 95
קומיקים (עם) 52 133 176 188-186 190-191	קומיקים (עם) 52 133 176 188-186 190-191
קומיקי, מישור 133 186 188 238	קומיקי, מישור 133 186 188 238
קומיקית, לשון 145 357 371 372 448; נסיכות, ראה: טארקי	קומיקית, לשון 145 357 371 372 448; נסיכות, ראה: טארקי
קומסומול, יהודים בו 101 103-105 107 111 112 283	קומסומול, יהודים בו 101 103-105 107 111 112 283
קומרובסקי 399	קומרובסקי 399
קונאכיר (כפר) 159	קונאכיר (כפר) 159
קונסטאנטינוב, או' 15 158 625	קונסטאנטינוב, או' 15 158 625
קונסטאנטינופול, ראה: קרשטא	קונסטאנטינופול, ראה: קרשטא
קוסאר'צ'אי (נחל-תחנת רכבת) 46 297	קוסאר'צ'אי (נחל-תחנת רכבת) 46 297
קוסארי, ראה: גוסארי	קוסארי, ראה: גוסארי
קוסבן, מ' 309 310 625	קוסבן, מ' 309 310 625
קוסוק, פ' 84 625	קוסוק, פ' 84 625
קוסטנקו 281	קוסטנקו 281
קוסטק, כפר 186 187 253 318 489 532-535; נסיכות 185 184	קוסטק, כפר 186 187 253 318 489 532-535; נסיכות 185 184
קוסטרין, א' 365 625	קוסטרין, א' 365 625
קוסיור, ס' 379	קוסיור, ס' 379
קופאי (כפר) 288	קופאי (כפר) 288
קוקבצוב, פ' 40 41 625	קוקבצוב, פ' 40 41 625
קוקולו, א' 364 425 426 429-432 455 625	קוקולו, א' 364 425 426 429-432 455 625
קוקליב, א' 503 543	קוקליב, א' 503 543
קוקטלאשירלי, ב' 469 625	קוקטלאשירלי, ב' 469 625
קוראבלניק, ג' 445	קוראבלניק, ג' 445
קוראז' (נפה) 55	קוראז' (נפה) 55
קורגאן (עיר) 423	קורגאן (עיר) 423
קורדוואן (כפר) 35 158	קורדוואן (כפר) 35 158
קורדוק, ק' 16 27 134 154 161-163 204 249 250 254 554 625	קורדוק, ק' 16 27 134 154 161-163 204 249 250 254 554 625
קורה (נהר) 19 36	קורה (נהר) 19 36
קורסקאיה-דוגה 113	קורסקאיה-דוגה 113
קורסקי (כפר) 121	קורסקי (כפר) 121
קרשטא 40 44 433 483 498 502 503 505 507-509 642	קרשטא 40 44 433 483 498 502 503 505 507-509 642
קושנירוב, א' 385	קושנירוב, א' 385
קושנר, פ' 30	קושנר, פ' 30
קוריא, ראה: כוור	קוריא, ראה: כוור
קטון קארא צייא, ראה: קארה-צ'אי	קטון קארא צייא, ראה: קארה-צ'אי
קידרשין, ראה: חתונה	קידרשין, ראה: חתונה
קיוה, נסיכות (נחלות) 58 169 170 273 303 317 535	קיוה, נסיכות (נחלות) 58 169 170 273 303 317 535
626; מחוז 317 326; נפה 170 172 174 175 287 389	626; מחוז 317 326; נפה 170 172 174 175 287 389
390	390
קזיל-ארזאן (נהר) 33	קזיל-ארזאן (נהר) 33
קזיליאר, עיר 156 270 288 289 321 344 346 368 407	קזיליאר, עיר 156 270 288 289 321 344 346 368 407
518; נפה 71 287 288-291	518; נפה 71 287 288-291
קטל, ג' 118 546-548	קטל, ג' 118 546-548
קייב (עיר-פלך) 34 321 324	קייב (עיר-פלך) 34 321 324
קייטאג, ראה: קייטאך	קייטאג, ראה: קייטאך
קייטאג-רטאבאסאראן (נפה) 178 194 195 199 363	קייטאג-רטאבאסאראן (נפה) 178 194 195 199 363
קייטאך, איזור 21 39 42 40 43 45 169 179 198 363	קייטאך, איזור 21 39 42 40 43 45 169 179 198 363
נסיכות 47 57 64 173 184 185 193 194 198; נפה 318 364 389	נסיכות 47 57 64 173 184 185 193 194 198; נפה 318 364 389
קיימאראזוב, ג' 25 108 109 110 111 112 116 294 408 444	קיימאראזוב, ג' 25 108 109 110 111 112 116 294 408 444
450 466 626	450 466 626
קינסבורג, י' 418 626	קינסבורג, י' 418 626
קיסלובודסק (עיר) 103 120 123 157 277 409 532	קיסלובודסק (עיר) 103 120 123 157 277 409 532
קיפלינג, ר' 384	קיפלינג, ר' 384
קיצ'ב, מ' 460 626	קיצ'ב, מ' 460 626
קיר-כולאך (כפר) 166	קיר-כולאך (כפר) 166
קירובאכאר, ראה: גאנדז'ה	קירובאכאר, ראה: גאנדז'ה
קירצ'אג, ראה: קארצ'אג	קירצ'אג, ראה: קארצ'אג
קירקאלי (כפר) 114	קירקאלי (כפר) 114
קישב, ג' 300	קישב, ג' 300
קישלאג-ווארטאשן, ראה: ווארטאשן	קישלאג-ווארטאשן, ראה: ווארטאשן
קלאפרוט, י' 360	קלאפרוט, י' 360
קלב 503 542	קלב 503 542
קלבן, א' 121 122 127 626	קלבן, א' 121 122 127 626
קליזור, י' 486-488 494 498 626	קליזור, י' 486-488 494 498 626
קליצ'בסקי, ר' 56 626	קליצ'בסקי, ר' 56 626
קליסט, פון (פלדמארשאל) 123 124	קליסט, פון (פלדמארשאל) 123 124
קלימוב, ג' 357 626	קלימוב, ג' 357 626
קלימיץ, אל' 297 626	קלימיץ, אל' 297 626
קנדישקן (כפר) 40	קנדישקן (כפר) 40
קסלמאן, ג' 395	קסלמאן, ג' 395
קפלנסקי, ע' 511-513	קפלנסקי, ע' 511-513
קראבצוב, ג' 112 626	קראבצוב, ג' 112 626
קראים 21 19 73 85 119 545 554	קראים 21 19 73 85 119 545 554
קראסנאיה סלובודה, ראה: קובה	קראסנאיה סלובודה, ראה: קובה
קראסנוב, פ' 109	קראסנוב, פ' 109
קראסנודאר (עיר) 282 419 448 626	קראסנודאר (עיר) 282 419 448 626
קרבל-חוסין-גוליאוגלי (יחם עלילת דם) 141	קרבל-חוסין-גוליאוגלי (יחם עלילת דם) 141
קרביאי, ראה: קארה-צ'אי	קרביאי, ראה: קארה-צ'אי
קריזיאנובסקי, ג' 379	קריזיאנובסקי, ג' 379
קריבנקו, ר' 245 626	קריבנקו, ר' 245 626
קריגר, י' 112 626	קריגר, י' 112 626
קריכלי, א' 72 627	קריכלי, א' 72 627
קרים (חציראי) 16 108 119 127 150 157 275 276 523	קרים (חציראי) 16 108 119 127 150 157 275 276 523
קרל, ר' 119 627	קרל, ר' 119 627
קרמיה, א' 20	קרמיה, א' 20
קרמנצ'יג (עיר) 324	קרמנצ'יג (עיר) 324
קרו, א' 119 627	קרו, א' 119 627
קרו, י' 119 627	קרו, י' 119 627
ראכאיב, א' 294	ראכאיב, א' 294
ראכאיב, מ' 455	ראכאיב, מ' 455

רוכינוד, ש' 475	ראכיכ, נ' 522
רוכל, ה' 117 548	ראכיכ, שאלו 509
רוגזיז, ט' 200 628	ראכיכ, שלמה 452
רו'אנסקי, א' 411 439 628	ראכיכ, שלמה 294
רוזין 323	ראכין, י' 293 300 301 408 421 439 444 627
רוזן, ג' 72 267	ראגמילוב, ר' (מאושם ברצח ילד מוסלמי) 141
רוזנברג, ש"י 34 23 310 305 303	ראדמאכר 547
רוזנברג, ש"י 34 23 310 305 303	ראוכינוד, א' 455
רוזנבל, א' 471 484 485 628	ראוכינוד, ר' 422
רוזנהיים, א' 485	ראוכינוד, ש' 132
רוזנטל, נ' 295 515 628	ראובן, א' 462
רוזנטל-שניידרמן, א' 410	ראובן, מ' 475
רוחניב, ע' 503 506	ראובן בן גרשון (רב) 315
רוטנברג, י' 152 353 447 451 628	ראובן בן שמואל (רב) 315 428
רוטשילד 26 485 486	ראובני, ראה: רוכינוד, ר'
רוטא 32 467	ראזילוב, י' 367
רומניה 112	ראזילוב, ר' 365 367 371 379 385 409 446 630
רוטטוב על הרוזן (עיר) 21 102 103 108 120 228 282 443	ראחיים (כפר) 135
רוטטוב 466 466	ראסוב 276 627
רוטטוב (כפר) 50	ראסולאודה, מ' 83 89 627
רוטטובסקי, י' 381	ראסטורגריבה, ר' 358 361 627
רוטנברג, א' 125	ראקטינקוב, אל' 106 171 224 271 273 275 298 300 332
רופין, א' 494 495	351 352 374 404 420 437 533 627
רוקאל, כפר 33 34 133 176-178 182 237 241 253 263-	ראש-פינה (מושב) 492 493
177 266 317 327 531 533-535; קהילה כפרית 177	ראש-קהל, ראה: נשיאים
רוקח, א' 491	רבא, ח' 509
רוקל, ראה: רוקאל	רבינו, ע' (רב) 503 543
רוקוב, א' 429	רבינו, 447
רוקוב, י' 429	רבינוביץ, א' 28 373
רויאל בן אליהו 133 313	רבינוביץ, אפרים (רב) 436
רחביה בן אליהו (רב) 317	רבינוביץ, הירש 22
רחמילוב, א' 129	רבינוביץ, הרצל, ראה: גורסקי, ג'
רחמים בן מרדכי (רב) 316	רבינוביץ, יהושע (רב) 82
רחמנוב, ח' 455	רבינוביץ, יצחק (רב) 373
רטישצ'ב 138 628	רבינוביץ, ישעיה-ראובן 395 397 398 436 502
רטישצ'ב, נ' 19	רבינוביץ, מ' 503 543
רטור, א' 418 629	רבינוביץ, מיכאל 373
רביאק, ב' 282 629	רבינוביץ, ס' 132 227 309 335 344 422 425 447
ריכר טבעי 149-152; ראה גם: אומלוסייה	628 464 463 455 450
ריכלין, ש"מ 344 486 629	רבן אל טבר 41
ריבני פרומיסל מס' 4 (כפר דייגים) 159	רבנים 20 25 35 45 67 86 137 194 228 304 306 309 311-
ריבס, י' 101 233 273 299 364 366 420 421 629	481 472 467 391 388 387 355 349 347 342 339 336
ריינהולץ, ר' 125	541 540; מ"טעם" 314 323 328 329 344; סמיכה
ריקוב, א' 106; קואופרטיב ע"ש 292	של 315; חדיפות נגד 330 331 333; ראה גם:
רמב"ם בן שאול 335	ש"רבים
רמלה (עיר) 491 492	רובאס (נהר) 178 181 264 268
רפאל בן חנוכה (רב) 315 318	רובאס מס' 4 (כפר דייגים) 159
רפאל בן רחמים (מקובה) 133	רובין, ז' 431
רפאלוב, א' (סופר) 442 456	רוכינוד, ר' 442

שוראָרץ, ס' 143 630	רפאלוב, י' (רב) 85
שוילי, י' (רב) 482	רפאלי, א' 500-502 506 629
שולחוב, מ' (סופר) 381	רפאלי, ב' 475
שומרון, גלות 35; ממלכה 553 555	רש"י 321 363 364 389 391
שור 240	
שור, י' (רב, משורר) 24 327 388 411 435 480 481 630	שאכאייב 122 124
שור, צ"מ 24 133 205 630	שאכאייב, ד' 301
שור, ר' 368 363 630	שאכאייב, ר' 465
שורה-אחון (נהר) 225	שאכאייב, מ' 438 439 629
שורטאנאב, א' 114 630	שאכאייב, פ' 455
שושן 35	שאכאייבה, 367
שחור, ז' (רב) 485	שאגאייב, ר' 465
שחור, ים 15 44 109	שאדוב, ס' 122 123
שחיטה 54 201 312 314-316 319 321 324 326 327 330	שאלו בן ירמיהו 478
שחיטה-אחון 337 335-332 478 472 471 391 355 340 339	שאלוב, ב' 301
גם: שריבים	שאלוב, ד' 231 281 351 365 367 368 409 629 630
שטריס, א' 42 631	שאלוב, ח' 300
שטרייכר, מ' 507	שאלוב, ל' 111
שיחאלי-ח'אן, ראה: שייך-עלי-ח'אן	שאלוב, מ' 379
שייך מיאראגה, ראה: מולא מחמד מיאראגה	שאלוב, שאלו 509
שייך-עלי-ח'אן (שליט נסיכות קובה וודונט) 51 52 57	שאלוב, שמאי 85
482 268 208 180 58	שאלוב, ששון(רב) 86 325
שייקביץ, נ"מ 456	שאלובה, ד' 422 423 630
שילינג, י' 55 631	שאמיאן, ס' 119; קולחח ע"ש 119 120 276
שילר, ה' 382	שאיק (סופר) 382
שפרוט 71 213 215	שאמכאי, ראה: באגראט
שירוואן, איורוד 33 35 43 62 138 158; נסיכות 48 59 60	שאמל (אימאם) 53 65-68 70 84 90 145 209 549
160 162 164 169 204 250 252 316 357 535	שאמלוב 146
609; פרובינציה 160	שאמלוב, אברהם 301
שירוואנאדה, א' (סופר) 382 460	שאמלוב, אסיל 550
שירים 132 258 323 338 339 424 425 477; ראה גם:	שאמלוב, ח' 445
ספרות	שאמלוב, ט' (מלחין) 465
שכטר, ס' 40 41 631	שאמלוב, י' 122
שכיר יום, ראה: פועלים	שאמלוב, ע' 145
שכנוביץ, מ' 331 631	שאפסוכיץ, מ' 16 246 255 256 260 630
שלום בן אלימלך (שויב) 319	שאראטוב, ג' 424 630
שלום בן מחתיה (רב) 317	שארבלי (הר) 46
שלום בן נח 313	שכריים 62 66-68 174 185; פיריזן 52 57 69-67 174 343
שלום-עליכם (סופר) 384	שביט, י' 516 630
שלומוב 333	שבת 54 262 338 341 342 347
שלומוב, דיר 552	שבת, ב"צ 515
שלומוב, זכריה 459	שבתייב, ס' 354
שלומוב, ח' 458	שד"ל 20 630
שלומוב, י' (שחקן) 460	שד"רים 48 477-483 485
שלומוב, חיאל 121 127 353 408 459 461 516	שואה 117-127 157 233 234 286 443 524
שלומוב, מ' 458	שואבי, א' 285
שלומוב, י' (שחקן) 459 463	שור"בים 319 322 319 327-325 330 332 355; ראה גם: רבנים
שלומציון-אלכסנדרה 36	שוודג (כפר) 54
שלוך, א', ראה: פרידלנר, א'	שווארץ, י' 37 630

שניידרמן, י' 90 161 275 296 298 305 378 403 632	שלי אפרושניקוב, מ' 38 487
שערים אלכאניים, ראה: דוכנט	שליפר, ש' (רב) 334
שפור השני 37	שלמה (רב) 325
שפייד, א' 517 632	שלמה, ס' 111 119
שפיר (עיר) 116	שלמה בן יוחנן (רב) 320
שפירא, פ' 38 28 39 134 149 200 202 204 227 228	שלמה בן ישראל 314
שפירא, פ' 232 240 262 327 344 373 388 394 397 418 400	שלמה בן משה 137
שפת-אם, ראה: טאטיט-יהודית	שלמה בן רחמים 322
ש"ץ 314 316 321 322 330 342 347 349	שלמן, ש' 44 630
שצ'גלוביטוב, ס' 80 632	שלמיאב, ש' 7 55 130 225 423 464 465 631
שצ'רבטוב, פ' 437 438	שלמנאסר החמישי (מלך אשור) 33 321
שצ'רבטובה, מ' (שחקנית) 465	שם-טוב, א' 509
שקורר, א' 109	שמאחה, ישוב-עיר 33 33 45 89 156 160 162 204 225
שקי, כפר 33; נסיכות 48 58 60 137 160 164 166-	שם-טוב, נפה 27 160 162 254 296 298
שרכב בן נסים, ראה: אניסימוב, ש'	שמאחי, ראה: שמאחה
שרד, פ' 36 185 194 247 358 359 632	שמאי, מ' 475
שריג, י' 429 632	שמיאב, מ' 112
שרים, י"ח (רב) 481	שמכט 36
שרמטיב, 74 75 76 81 632	שמואל (מלמד) 387
ששון בן בניהו (שר"ב) 322	שמואל (רב) 335
ששון בן ניסים 133	שמואל בן יהודה (רב) 315
תדהר, ד' 141 498 633	שמואל בן יונתן (רב) 318
תורה, ספרי 54 55 64 207 348 349 482 485; עליה אל	שמואל בן מרדכי (רב) 316
תורכיה בה 34 348 349	שמואלי, א' 509
תורכיה 150 256	שמואלי, ח' 509
תורכיות, שפות 184 357	שמולאייב, ע' 509
תורכים 89 92 109 240 372 404 498 504; ראה גם:	שמוקלר 233 631
אזרבייג'אנים	שמות וכינויים: ביקי 468 469; דאג-צ'ופוט 15 28 130
תיאטרון 439 444 449 458 461 466-463	דאג דויהור 15; דויהור 15; דויהות 15 92
תימן, א' 95 96	טאטים 16; יהוד 15; צ'רקסים 15 487 493;
תל-אביב 498 508 511 512 513 522	קארוקאזים 484 493
תל-מאמאי 112	שמחה (רב) 320
תמותה 148 149 151 169 218 233; של תנוקת 149 233	שמעון 315 316 395
תנאים סאניטריים (תנאי תברואה) 90 148 149 169 199	שמעון בן אליעזר (רב) 315
תלמוד 74 37 312 323 327 360 388 391	שמעון בן אפרים (רב) 66 618
תלמיד כוונה 330 331 386-394 397 398 400 404 414 437	שמעונות 395
תלמידים 442 533 534; ראה גם: מלמדים	שמשון בן מנחם 486
תפילה 34 120 128 348 556; ראה גם: ש"ץ	שמשון בן מרדכי 137
	שנאח ישראל 60 133-135 143 290; בימי המרד הגדול
	62 64 67 69 74 84; ראה גם: אנטישמיח, עלילות דם
	שנדא בן שמעון 237
	שנטור, א' 52 53 147 249 632
	שניטינקוב 208

מקורות האיורים

תודתנו נתונה למוסדות ולאישים אשר מחיבוריהם ומאוספיהם לקחים התצלומים שבספר:

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים
בית התפוצות על שם נחום גולדמן, תל-אביב
ג'וינט (J.D.C.), ניו-יורק
הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים
קארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
המרכז לחקר ולתיעוד יהודי מזרח אירופה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ייווא — יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט, ניו-יורק
נסים אלישיב, חולון
צבי גיטלמן, אן ארכור
יצחק יצחקי ז"ל
חריאל ישי, חדרה
צבי עופר, קבוץ יפעת
נחמן סעדיה ז"ל
שמעיה שלמיאב, ירושלים

Appendices	529
A. The Population of “Mountain Jews” by Settlements	531
B. Rabbis and Ritual Slaughterers in the Nineteenth Century	532
C. <i>Talmud Kune</i> Schools in the Second Half of the Nineteenth Century	533
D. Jewish Ownership of Land, Orchards and Vineyards (1886)	534
E. A Complaint by the Jews of Hushmanzil to the Russian Commander	536
F. Customs of the “Mountain Jews”	537
G. The Jews of Nalchik at the Beginning of the Twentieth Century	540
H. Regulations of an <i>Aliya</i> Society	542
I. A Memorandum of the World Zionist Organization (1919)	542
J. The Jewish Quarter in Kuba (1936)	543
K. Nazi German Correspondence Concerning the “Mountain Jews”	544
L. From the Memoirs of a German Diplomat in the Caucasus	549
M. From a Memorandum by the “Mountain Jews” to the Soviet Authorities (1960)	550
N. A Debate in Soviet Periodicals (1981-1982)	553
Bibliographical Abbreviations	557
Index	633

Chapter III: Economic Life	236
A. A Century of the <i>Ancien Régime</i>	236
1. Agriculture	236
2. Trade	247
3. Crafts and Industry	257
4. Taxation	263
B. The Soviet Period	270
1. Agricultural Colonization	275
2. Integration of Jews in the Soviet Economy	298
Chapter IV: The Family and the Community	303
A. The Family	303
B. The Community	311
1. Lay Leadership	313
2. The Rabbinate	315
3. Mutual Aid	335
4. The Synagogue	343
Chapter V: Culture and Education	357
A. The Judeo-Tat Language and Publication	357
1. The Language	357
2. Publications	373
B. Education and Learning	386
1. Traditional Learning	387
2. The School	392
3. Soviet Educational Institutions	400
4. Literacy	414
5. Jews in the General Educational System	415
C. Literature and the Performing Arts	423
1. <i>Belles lettres</i>	423
2. The Performing Arts	456
Chapter VI: Intercommunal Relations, Eretz Israel, Zionism and <i>Aliya</i>	467
A. "Mountain Jews" and Russian Jews in the Eastern Caucasus	467
B. Eretz Israel, Zionism and <i>Aliya</i>	477
1. Emissaries from Eretz Israel to the Caucasus	477
2. Pilgrims to Eretz Israel and the "Old Yishuv"	482
3. Zionism and Immigration to Eretz Israel	486
Afterword	523

TABLE OF CONTENTS

Introduction	15
Chapter I: Socio-Political Status	32
A. The Jews of the Caucasus until the Russian Conquest	32
1. The Beginnings of Jewish Settlement in the Caucasus	32
2. The Formation of the Communities of "Mountain Jews"	37
3. The "Mountain Jews" and the Khazar Kingdom	39
4. The Period of Decline	43
5. Tribes and Peoples of "Jewish Origin"	52
B. The Annexation of the Caucasus to Russia	56
1. The Conquest	56
2. The Great Revolt	61
C. Equality and Discrimination	70
D. Destruction and Hope—The Revolution and the Civil War	83
E. Between the Two World Wars	93
1. Under the Sponsorship of the J.C.P.	94
2. The Second Half of the Twenties	102
3. The Thirties	107
F. Heroism and Holocaust (1941-1945)	108
1. The War Effort	108
2. The Holocaust	117
G. After the Second World War	127
H. The Jews and the Surrounding Populace	132
Chapter II: Demographic Processes and Settlement Pattern	147
A. Demographic Processes	147
1. Population Size	147
2. Geographic Distribution	153
3. Distribution by Sex	157
B. Settlement Pattern	158
1. Rural Residents	159
2. Urban Communities	201

Yad Izhak Ben-Zvi and the Hebrew University of Jerusalem

**Published with the support of the Center for Integration of the Oriental Jewish
Heritage, Ministry of Education and Culture**

© All rights reserved to the Ben-Zvi Institute, Jerusalem, 1990

Printed in Israel

ISBN 965-235-031-1

MORDECHAI ALTSHULER

THE JEWS OF THE
EASTERN CAUCASUS

*The History of the "Mountain Jews"
from the Beginning of the Nineteenth Century*

Ben-Zvi Institute
for the Study of Jewish Communities
in the East

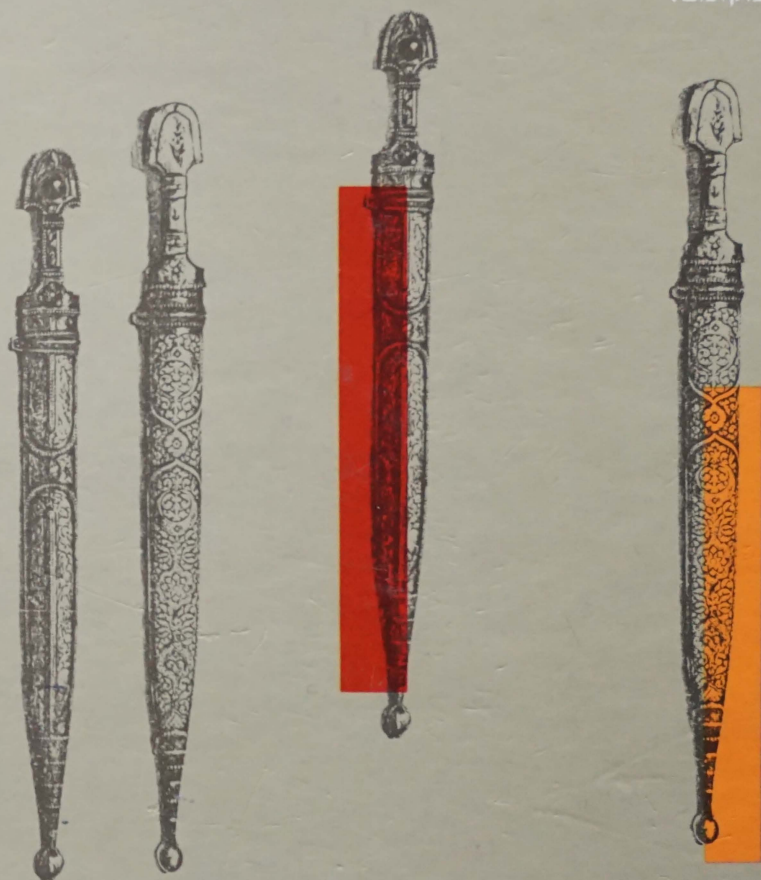

The Institute of Contemporary Jewry
The Hebrew University of Jerusalem

Jerusalem 1990

ספר זה, פרי מחקר מקיף וממצה של שנים רבות, חושף לראשונה את תולדותיו של שבט עלום מיהודי המזרח החי במשך דורות רבים בהרי קאווקאז. מתוארים בספר קורותיה של עדה יהודית אמיצה וגאה, שעל אף התנאים הקשים שמרה על ייחודה הדתי והלאומי בסביבה מוסלמית עוינת. באורח חייה התמזגו מרכיבים מן המסורת של יהודי המזרח עם השפעות של יהדות רוסיה. על אף מספרם הקטן יחסית השכילו היהודים ההרדיים לפתח לשון משלהם, שבה יצרו במאה העשרים עיתונות, ספרות ואף תיאטרון.

משלהי המאה התשע-עשרה תרמו בני קהילה זו את חלקם בבנין ארץ-ישראל ואף בעליות האחרונות מברית-המועצות לא נפקד מקומם.

המחבר הוא פרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים במכון ליהדות זמננו, היסטוריון המתמחה בחקר החיים הפוליטיים, התרבותיים והכלכליים של יהודי ברית-המועצות. ספריו ומאמריו הקנו לו שם בינלאומי כחוקר בתחומו. מבין ספריו: הקיבוץ היהודי בברית-המועצות בימינו (1979); היבסקציה בברית-המועצות (1980).